

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

25. sējums

**OKUPĀCIJAS REŽĪMI
BALTIJAS VALSTĪS
1940–1991**

LVI

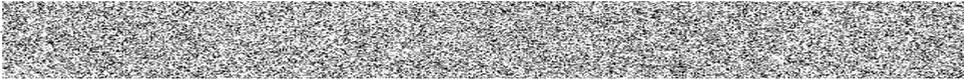


Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

25. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 25



Latvijas Vēsturnieku komisija
Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte
Latvijas Kara muzejs

OKUPĀCIJAS REŽĪMI BALTIJAS VALSTĪS 1940–1991

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi
un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas
valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli,
2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga

OCCUPATION REGIMES IN THE BALTIC STATES 1940–1991

Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2008
and Proceedings of the International Conference “Occupation
Regimes in the Baltic States (1940–1990): Research results
and problems”, 30–31 October 2008, Riga

Latvijas vēstures institūta apgāds
Rīga 2009

UDK 94(474)"1940/1991"(063)
OK 830

Redakcijas kolēģija

Dr. hist. DAINA BLEIERE

Dr. habil. hist. prof. ANDRIS CAUNE (atbildīgais redaktors)

Dr. habil. hist. prof. INESIS FELDMANIS

Dr. habil. hist. prof. emeritus HEINRIHS STRODS

Dr. hist. IRĒNE ŠNEIDERE

Sastādītājs

Dr. hist. DZINTARS ĒRGLIS

Literārās redaktore

MARGITA GŪTMANE (vācu val.)

RITA KĻAVIŅA (latv. val.)

VIKTORIJA KOĻĻEGOVA (krievu val.)

ANTRA LEGZDIŅA (angļu val.)

Korektore

BRIGITA VĀRPA

Māksliniece

INĀRA JĒGERE

Maketētāja

MARGARITA STOKA

Grāmata izdota

par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

SATURS

Priekšvārds	11
-------------------	----

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1940–1941)

Daina Bleiere

Latvijas PSR nomenklatūras veidošanās 1940.–1941. gadā	17
--	----

Aigars Urtāns

Padomju cenzūra Latvijā līdz 1990. gadam	50
--	----

Jānis Viļums

Latvijas Nacionālais leģions: pretpadomju pagrīdes organizācija Latvijā 1940.–1941. gadā	77
---	----

Inesis Feldmanis

Latvijas vāciešu pēcizceļošana 1941. gadā	100
---	-----

Kārlis Dambītis

Represijas pret 24. teritoriālā strēlnieku korpusa virsniekiem: Norīskas Lamas ezera nometne	117
---	-----

NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1941–1945)

Kārlis Kangeris

Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1945)	137
--	-----

Dzintars Ērglis

Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā	173
--	-----

Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Vīksne

Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls	200
---	-----

Uldis Neiburgs

Latvijas Centrālā padome nacistu okupētajā Latvijā (1943–1945): izpētes aktualitātes un rezultāti	235
--	-----

Ojārs Stepens

Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara beigās: 1944. gada jūlijs–1945. gada maijs	280
---	-----

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1944–1990)

Ēriks Jēkabsons

Poļu piedalīšanās nacionālajā pretošanās kustībā Latvijā 1944.–1950. gadā	311
---	-----

Ginta Brūmane

Totalitārisma ikonogrāfija: Latvijas padomju politiskais plakāts, 1945.–1965. gads	327
---	-----

<i>Antonijs Zunda</i>	
Baltijas valstu jautājums un Rietumvalstis detantes veidošanās posma starptautiskajās attiecībās (1963–1969)	354
<i>Aleksandrs Ivanovs</i>	
Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā: 1987–1990	385
<i>Jānis Taurēns</i>	
Latvijas neatkarības atjaunošana 1988.–1991. gadā: ārpolitiskās problēmas	410
<i>Aija Kalnciema</i>	
Latvijas valstiskās neatkarības faktiskā atjaunošana: 1990. gada 4. maijs – 1991. gada 21. augusts	434

OKUPĀCIJAS REŽĪMI BALTIJAS VALSTĪS (1940–1990): IZPĒTES REZULTĀTI UN PROBLĒMAS

Starptautiskās konferences referāti, 2008. gada 30.–31. oktobris

BALTIJAS VALSTU OKUPĀCIJA: TEORĒTISKIE ASPEKTI UN HISTORIOGRĀFIJA

<i>Inesis Feldmanis</i>	
Baltijas valstu okupācija: vēsturiskie un starptautiski tiesiskie aspekti	459
<i>Heinrihs Strods</i>	
Ceļā uz Baltijas valstu 20. gadsimta okupācijas vēsturi	468
<i>Ervīns Oberlenders</i>	
Pretrunīgas atmiņu kultūras Krievijā, Latvijā un Rietumos par Baltijas valstu okupāciju 1940.–1991. gadā	480
<i>Boriss Sokolovs</i>	
Padomju režīmi Baltijas valstīs mūsdienu Krievijas historiogrāfijā	487
<i>Ronalds Račinskis</i>	
Atsevišķas vēsturiskās atmiņas. Dažāda izpratne par nacismu un padomju noziegumiem	495
<i>Raimonds Cerūzis</i>	
Latvijas okupācijas problēma vācbaltiešu publicistikā pēc Otrā pasaules kara	507
<i>Jānis Taurēns</i>	
Latvijas trešā atmoda: izpētes problēmas	520
<i>Džons Haidens</i>	
Pauls Šīmans – jebkādu totalitārisma izpausmju pretinieks	536

NACISTU OKUPĀCIJA BALTIJĀ (1941–1945): KONCEPTUĀLĀ PIEEJA UN VĒRTĒJUMI

<i>Kārlis Kangeris</i>	
Pilsonība un manta – tiesiskie un valststiesiskie jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1944): Latvijas tirdzniecības flote	547
<i>Uldis Neiburgs</i>	
Nacistiskās Vācijas okupācijas atspoguļojums Latvijas Centrālās padomes dokumentos (1943–1945): avotu un to satura analīze	562

<i>Juris Pavlovičs</i>	
Okupācijas varu maiņa 1941. gada vasarā Vidzemē un Dienvidigaunijā: kopīgais un atšķirīgais	576
<i>Edvīns Everts</i>	
Pārvaldes vienkāršošana Latvijas ģenerālapgabalā 1942.–1944. gadā	581
<i>Jevgeņijs Grebeņs</i>	
Ostlandes reihskomisariāta vēstures dokumentu apskats Baltkrievijas Republikas arhīvos	589
PIRMĀ UN OTRĀ PADOMJU OKUPĀCIJA (1940–1941, 1945–1990): SOVETIZĀCIJA UN TĀS SEKAS	
<i>Daniels Bočkovskis</i>	
“Kopā uz mūžīgiem laikiem”: Padomju okupācija Austrumpolijā Otrā pasaules kara laikā	599
<i>Juris Ciganovs</i>	
Sarkanās armijas gatavošanās iebrukumam Baltijas valstīs 1940. gada jūnijā	617
<i>Antonijs Zunda</i>	
Rietumvalstīs un Baltijas valstu okupācijas problēma pēckara posma sākumā (1945–1953)	622
<i>Olafs Mertelsmans</i>	
Meklējot piespiedu kolektivizācijas iemeslus Baltijas republikās	634
<i>Gatis Krūmiņš</i>	
Teritorijas pārvaldes organizēšana un vadošo darbinieku atlases politika Latvijā 1944.–1947. gadā	641
<i>Ritvars Jansons</i>	
Padomju represijas okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā	665
<i>Veronika Sajadova</i>	
1949. gada deportācija – Latvijas lauksaimniecības sovetizācijas pamats	672
<i>Jeļena Zubkova</i>	
“Cita PSRS”? Padomju projekta realizācijas īpatnības Baltijas republikās (1950–1960)	677
<i>Ilgvars Butulis</i>	
Dažas nacionālkomunisma izpausmes žurnālā “Zvaigzne” (1956–1959)	696
<i>Ainārs Bambals</i>	
Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu darbība (1944–1956) – kolaborācijas vēstures piemērs	709
<i>Argīta Daudze</i>	
Latviešu trimda Zviedrijā un PSRS darbība pret to 20. gadsimta 70.–80. gados	721
<i>Ārons Šneijers</i>	
Ebreju un padomju varas savstarpējās attiecības Baltijas valstīs 1945.–1990. gadā	733
Krājuma rakstu autori	746

CONTENTS

Preface	11
Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2008	
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1940–1941)	
<i>Daina Bleiere</i> Formation of Latvian Soviet <i>Nomenklatura</i> in 1940–1941	17
<i>Aigars Urtāns</i> Soviet Censorship in Latvia until 1990	50
<i>Jānis Viļums</i> The Latvian National Legion – An Anti-Soviet Underground Organisation in Latvia from 1940 to 1941	77
<i>Inesis Feldmanis</i> Die Nachumsiedlung der Deutschbalten aus Lettland im Jahre 1941	100
<i>Kārlis Dambītis</i> Repressions against Officers of the 24th Territorial Corps: Camp of Lake Lama in Norilsk	117
NAZI OCCUPATION IN LATVIA (1941–1945)	
<i>Kārlis Kangeris</i> Staatsrechtliche, Staatsbürgerschaft- und Eigentums-Fragen in Lettland während der deutschen Okkupationszeit (1941–1945)	137
<i>Dzintars Ērglis</i> Murder of Jews in the Jewish Cemetery of Krustpils in Summer 1941	173
<i>Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Vīksne</i> Das Lager Salaspils: historische Quellen und historiographisches Material	200
<i>Uldis Neiburgs</i> The Latvian Central Council in Nazi-Occupied Latvia (1943–1945): Current Issues and Results of Research	235
<i>Ojārs Stepens</i> Soviet Propaganda in Latvia at the End of the War between Germany and the USSR. July 1944 – May 1945	280
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1944–1990)	
<i>Ēriks Jēkabsons</i> Polish Participation in the National Resistance Movement in Latvia in 1944–1950	311
<i>Gīta Brūmane</i> Totalitarian Iconography: The Political Poster in the Soviet Latvia, 1945–1965	327
<i>Antonijs Zunda</i> The Issue of the Baltic States and the Western Countries in the International Relations of the Initial Phase of Détente (1963–1969)	354

<i>Aleksandrs Ivanovs</i>	
Historiography of the Latvian SSR in the Period of Revival of Latvia's Independence (1987–1990)	385
<i>Jānis Taurēns</i>	
Restoration of the Latvian Independence in 1988–1991: Issues of Foreign Affairs	410
<i>Aija Kalnciema</i>	
Der eigentliche Wiederaufbau der staatlichen Unabhängigkeit Lettlands im Zeitraum vom 4. Mai 1990 bis zum 21. August 1991	434

OCCUPATION REGIMES IN THE BALTIC STATES (1940–1990):

RESEARCH RESULTS AND PROBLEMS

Reports of the International Conference, 30–31 October 2008

OCCUPATION OF THE BALTIC STATES: THEORETICAL ASPECTS AND HISTORIOGRAPHY

<i>Inesis Feldmanis</i>	
Occupation of the Baltic States: Aspects of History and International Law	459
<i>Heinrihs Strods</i>	
On the Road to the History of the 20th Century Occupation of the Baltic States,	468
<i>Erwin Oberländer</i>	
Conflicting Cultures of Remembrance of the Occupation of the Baltic States, 1940–1991, in Russia, Latvia and the West	480
<i>Boris V. Sokolov</i>	
The Soviet regimes in the Baltic States in the modern Russian historiography	487
<i>Ronaldas Racinskas</i>	
Separate Historical Memories. Different Perceptions of Nazi and Soviet Crimes	495
<i>Raimonds Cerūzis</i>	
Das Besatzungsproblem Lettlands in der deutschbaltischen Publizistik nach dem 2. Weltkrieg	507
<i>Jānis Taurēns</i>	
The Third Awakening of Latvia: Issues of Research	520
<i>John Hiden</i>	
Paul Schiemann – Enemy of all Totalitarianism	536

NAZI OCCUPATION IN THE BALTIC (1941–1945): CONCEPTUAL APPROACH AND EVALUATIONS

<i>Kārlis Kangeris</i>	
Staatsbürgerschaft und Eigentum – rechtliche und staatsrechtliche Fragen während der deutschen Okkupationszeit (1941–1944): die lettische Handelsflotte	547
<i>Uldis Neiburgs</i>	
Representation of the Nazi German Occupation in the Documents of the Latvian Central Council (1943–1945): Analysis of Sources and Their Content	562

<i>Juris Pavlovičs</i>	
Change of Occupying Powers in Vidzeme and Southern Estonia during Summer 1941: Similarities and Differences	576
<i>Edvīns Everts</i>	
Verwaltungsvereinfachung im Generalbezirk Lettland 1942–1944	581
<i>Jevgenii Greben</i>	
Review of Documents on the History of the Reich Commissariat Ostland in the Archives of the Republic of Byelorussia	589

THE FIRST AND THE SECOND SOVIET OCCUPATION (1940–1941, 1945–1990): SOVIETIZATION AND ITS CONSEQUENCES

<i>Daniel Boćkowski</i>	
“Together Forever”: The Soviet Occupation of Eastern Poland during the Second World War	599
<i>Juris Ciganovs</i>	
Preparation of the Red Army for Invasion into the Baltic States in June 1940	617
<i>Antonijs Zunda</i>	
Western Countries and the Problem of the Occupied Baltic States at the Beginning of the Post-war Period (1945–1953)	622
<i>Olaf Mertelsmann</i>	
Searching for Reasons of the Forced Collectivization in the Baltic Republics	634
<i>Gatis Krūmiņš</i>	
Organisation of Territorial Administration and the Policy of Selection of the Leading Staff in Latvia 1944–1947	641
<i>Ritvars Jansons</i>	
Soviet Repressions in the Occupied Latvia in 1944–1945	665
<i>Veronika Sajadova</i>	
Deportation in 1949 as a Basis of Sovietization of Latvian Agriculture	672
<i>Jelena Zubkova</i>	
“A Different USSR”? Peculiarities of the Implementation of the Soviet Project in the Baltic States (1950s–1960s)	677
<i>Ilgvars Butulis</i>	
A Few Expressions of National Communism in the Magazine <i>Zvaigzne</i> (1956–1959) . .	696
<i>Ainārs Bambals</i>	
Operation of Exterminator Battalions of the Ministry of State Security of the Latvian SSR (1944–1955) – Example of the History of Collaborationism	709
<i>Argita Daudze</i>	
Latvian Exile Community in Sweden and Soviet Struggle against it in the 1970s–1980s	721
<i>Aron Shneyer</i>	
Jewry and Soviet Power in the Baltic Countries in 1945–1990	733

Authors of the Articles Published in this Collection	746
--	-----

PRIEKŠVārds

2009. gadā krasi tiek samazināts Latvijas Vēsturnieku komisijas finansējums, tādēļ sašaurinās arī komisijas darbības virzieni – vairs netiek veikti (cerams, uz neilgu laiku) zinātniskie pētījumi. Tomēr grāmatu izdošanas finansējums netika pārtraukts, un šoreiz lasītāju uzmanībai tiek piedāvāts kārtējais – 25. Vēsturnieku komisijas rakstu sējums.

Izdevumā ir divas daļas. Pirmajā apkopoti Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gadā veiktie zinātniskie pētījumi. Saskaņā ar komisijas struktūru raksti apvienoti šādās apakš-nodaļās:

Padomju okupācija Latvijā (1940–1941);

Nacistiskās Vācijas okupācija Latvijā (1941–1945);

Padomju okupācija Latvijā (1944–1991).

Attiecībā uz pirmo padomju režīma pastāvēšanas gadu zinātnisko rakstu autori ir pievērsušies ļoti dažādām problēmām. J. Viļuma pētījumā analizēti pretpadomju pagrīdes organizācijas – Latvijas Nacionālā leģiona mērķi, darbība, sastāvs, kā arī pret tās dalībniekiem vērstās represijas. Balstoties uz jauniem avotiem, profesors I. Feldmanis pievērsies problēmai, kura joprojām paliek aktuāla Latvijas historiogrāfijā, – Latvijas vāciešu pēcizceļošana, kas, kā zināms, risinājās 1941. gada pavasarī jau padomju režīma apstākļos.

1940. gada rudenī izveidotā Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa virsnieku traģisko likteni Noriļskas Lamas ezera *Gulag* noņemtnē apraksta K. Dambītis. Viņa pētījuma pamatā ir publicētās atmiņas. Tomēr visas minētās tēmas lielākā vai mazākā mērā bija jau analizētas mūsdienu Latvijas historiogrāfijā. To nevar teikt par D. Bleieres apjomīgo pētījumu par Latvijas PSR nomenklatūras veidošanos 1940.–1941. gadā. Raksta neapšaubāma priekšrocība ir ne tikai līdz šim vēstures literatūrā faktiski neaplūkotās problēmas analīze, bet arī tas, ka savus secinājumus autore balsta uz pašas izveidotās datu bāzes unikāliem materiāliem. Datu bāzē ir apkopotas ziņas par gandrīz diviem tūkstošiem cilvēku, tās veidošanas principi ir apskatīti raksta ievaddaļā. Lasītāju uzmanību piesaistīs arī Latvijas Komunistiskās partijas sastāva izmaiņu analīze, ko veikusi D. Bleiere.

Nodaļā par nacistiskās Vācijas okupācijas laiku Latvijā ievietotie raksti arī liecina par to, ka autoru uzmanību piesaista arvien plašāks problēmu loks. K. Kangeris analizē, kā vācu okupācijas laikā tika risināti Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi.

Turpinot jau iesākto tēmu par Salaspils nometni, K. Kangeris, U. Neiburgs un R. Vīksne šoreiz ļoti rūpīgi aplūko vēstures avotus, kas glabājas Latvijas un ārvalstu arhīvos, un sniedz plašu historiogrāfijas analīzi. Tas dod iespēju aplūkot Salaspils noņemnes problēmu no plašāka skatpunkta. Lasītāju interesi piesaistīs arī O. Stepena raksts par to, kā Latvijā tika izvēsta padomju propaganda un kādiem jautājumiem tā pievērsa īpašu uzmanību Otrā pasaules kara beigu posmā no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada maijam.

Līdz šim pētījumiem par holokaustu Latvijā bija veltīti atsevišķi Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu sējumi. Šoreiz tradīcija ir lauza un aplūkojamā izdevumā ir iekļauts Dz. Ērgļa raksts par ebreju noslepkavošanu 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā. Protams, tā ir tikai neliela epizode no ebreju tautas traģēdijas, tomēr Latvijas vēsturnieku uzdevums bija un paliek pēc iespējas pilnīgāk noskaidrot holokausta apstākļus nacistu okupētajā Latvijā.

Latvijas pretošanās kustības spilgtam piemēram – Latvijas Centrālajai padomei pievērsies U. Neiburgs. Viņa rakstā analizēts šīs tēmas izpētē paveiktais, gūtās atziņas un ieskicēti turpmākās pētniecības virzieni.

Jau pirms vairākiem gadiem Latvijas Vēsturnieku komisija paplašināja atbalstāmo pētījumu hronoloģiskos ietvarus, iekļaujot tajos periodu pēc 20. gadsimta 50. gadu vidus līdz Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanai 1991. gadā. Taču bija nepieciešams zināms laiks, lai taptu pētījumi par šo periodu. Gandrīz visos vēsturnieku rakstos, kas iekļauti nodaļā par padomju režīmu Latvijā pēc Otrā pasaules kara, tiek aplūkotas 60.–80. gadu norises. Profesors A. Zunda, turpinot apzināt, kādu vietu Baltijas valstu jautājums ieņēma starptautiskajās attiecībās pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācijas 1940. gada jūnijā un kā tas tika risināts dažādos laikposmos, šoreiz analizē šīs problēmas aktualitātes 20. gadsimta 60. gados starptautisko attiecību saspīlējuma mazināšanās (jeb tā saucamā detantes politika) apstākļos. Autors secinājis, ka ASV un Lielbritānijas nostājā Baltijas jautājumā nenotika būtiskas izmaiņas salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu.

A. Ivanovs, turpinot pētījumus historiogrāfijā, šoreiz veicis detalizētu analīzi par 1987.–1990. gadā publicētajiem Latvijas PSR vēsturnieku darbiem. Raksta autors precīzi parādījis gan tās jaunās pieejas un problēmas, kas iezīmējās vēsturnieku toreizējās publikācijās, gan padomju laika historiogrāfijas pieejas, no kurām kā subjektīvu, tā arī objektīvu apstākļu dēļ vēl nevarēja atbrīvoties.

A. Kalnciema sniedz apskatu par dokumentiem, kas atspoguļo norises Latvijā laikposmā no Neatkarības deklarācijas pieņemšanas 1990. gada 4. maijā līdz faktiskās neatkarības atgūšanai 1991. gada 21. augustā un glabājas Latvijas Valsts arhīva dažādos fondos.

Balstoties galvenokārt uz publicētām atmiņām, J. Taurēns centies izsekot, kā pakāpeniski tapa ārpolitikas nostādnes un kādas izmaiņas notika tajās laikposmā

no 1988. gada (Latvijas Tautas frontes dibināšanas laiks) līdz neatkarības atgūšanai 1991. gadā.

Daudzu darbu autors par poļu, lietuviešu un baltkrievu etnisko minoritāti Latvijā Ē. Jēkabsons šoreiz pievērsies poļu līdzdalībai nacionālajā pretošanās kustībā Latvijā 1944.–1950. gadā. Parasti, analizējot pretošanās kustības dalībnieku sastāvu pēckara gados, uzsvars – un pilnīgi pamatoti – tiek likts uz tiem, kas veidoja tās kodolu, – latviešiem. Taču Ē. Jēkabsons ar savu rakstu nenoliedzami paplašina mūsu priekšstatu par pretošanās kustību kopumā un tās dalībnieku etnisko sastāvu.

Šī sējumā otrajā daļā ir apkopoti 2008. gada 30.–31. oktobrī Rīgā notikušās starptautiskās zinātniskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” referāti. Sākotnēji konference bija iecerēta teorētisko un metodoloģisko problēmu aplūkošanai un pētniecības gaitā gūto rezultātu izvērtēšanai. Taču, spriežot pēc referātu tematikas, šo uzdevumu izdevies īstenot tikai daļēji. Referāti bija vēltīti galvenokārt attiecīgo valstu historiogrāfijas stāvoklim okupācijas režīmu Baltijā izpētes jomā un avotu apskatam. Kopumā var secināt, ka referāti atspoguļo attiecīgās problēmas izpētes līmeni Latvijā un citās valstīs. Varbūt arī ar to, kā arī ar referentu zinātniskā darba pieredzi var izskaidrot referātu ļoti dažādo zinātnisko līmeni.

Par konferenci un tur nolasītajiem referātiem ir publicēts E. Evarta izsmeļošs pārskats žurnālā “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls”.* Arī E. Evarts atzīmē konferences dienas kārtībā iekļauto ziņojumu atšķirīgo zinātnisko vērtību.

Konferences darba valodas bija latviešu, angļu un krievu. Referātu teksti publicēti valodā, kādā iesniegts teksts. Svešvalodā iesniegto referātu kopsavilkumi ir doti latviešu valodā.

Par nu jau ierastu referentu Latvijas Vēsturnieku komisijas rīkotajās konferencēs ir kļuvusi B. Sokolovs, kura viedokļi un vērtējumi parasti nesakrīt ar mūsdienu Krievijas Federācijas historiogrāfijas pamatnostādņēm. Šoreiz B. Sokolovs pievērsies tam, kā Krievijas vēsturnieki kopumā vērtē padomju režīmu Baltijas valstīs (visā tā pastāvēšanas laikā) un kādas problēmas izceļ īpaši. J. Zubkova kļuvusi plaši pazīstama Latvijā, kā arī citās Baltijas valstīs pēdējos gados pēc savas monogrāfijas “Baltija un Kremlis”** iznākšanas. Šī grāmata bija lielā mērā pārsteigums mūsu valsts vēsturniekiem galvenokārt tāpēc, ka autore atzīst Baltijas valstu okupāciju, ko īstenoja Padomju Savienība 1940. gada jūnijā. Konferencē J. Zubkova nolasīja referātu par sovetizācijas īstenošanas īpatnībām Baltijas padomju republikās 50.–60. gados. Krievijas vēsturnieku referāti konferencēs parasti izraisa dzīvu interesi vismaz divu apsvērumu dēļ. Pirmkārt, Latvijas un Krievijas historiogrāfijās pastāv principiālas atšķirības. Tāpēc jebkuras jaunas

* *Everts, E.* Starptautiskā konference “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2008, 4. nr., 173.–176. lpp.

** *Зубкова Е.* Прибалтика и Кремль. 1940–1953. – Москва, 2008, 351 с.

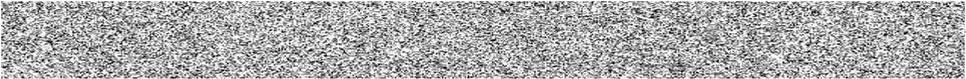
atziņas aizvien raisa cerību, ka kādreiz tomēr tiks atrasta kopēja, abpusēji pieņemama pieeja 20. gadsimta vēsturiskajam vērtējumam. Otrkārt, Krievijas vēsturniekiem ir iespēja izmantot tādu arhīvu materiālus, kuriem pieeja mūsu pētniekiem joprojām ir liegta. J. Zubkovas gadījumā šīs cerības attaisnojās. Savukārt B. Sokolovs ar savu ziņojumu spilgti apliecinājis, ka Krievijas vēstures zinātnē tomēr pastāv tendence, uz kuras pamata Baltijas un Krievijas historiogrāfijas nākotnē varētu atrast viedokļu tuvināšanās iespējamību.

Savs viedoklis, kurš dažkārt atšķiras gan no Latvijas, gan Krievijas historiogrāfijā pastāvošā, ir arī Rietumvalstu vēstures zinātnē. Tā, piemēram, Vācijas vēsturnieks E. Oberlenders pievērsies tām atšķirībām, kuras pastāv Krievijas, Latvijas un Rietumvalstu iedzīvotāju vēsturiskajā atmiņā par padomju režīma periodu Baltijas valstīs. Autors atzīst ne tikai šādu atšķirību pastāvēšanu, bet arī akcentējis to antagonistiskā rakstura cēloņus un sekas.

Konferences laikā nolasīto ziņojumu problemātika bija samērā plaša. Referenti aplūkoja abu okupācijas režīmu represīvo politiku un tās sekas, pretošanās kustības problemātiku, dažus kolaborācijas aspektus, Baltijas jautājumu starptautiskajās attiecībās, kā arī citas tēmas.

Kopumā vērtējot šo Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu sējumu, gribētos uzsvērt, ka tajā publicētajos darbos ir atspoguļots ļoti plašs jautājumu loks. Cerams, ka lasītājiem tas palīdzēs labāk izprast nacistiskās Vācijas un Padomju Savienības īstenoto politiku Baltijas valstīs.

Irēne Šneidere



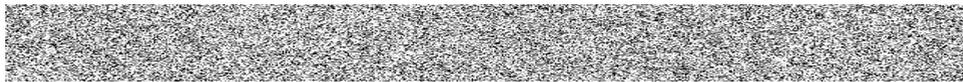
Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1940–1941)**

Research of the Commission of the Historians of Latvia 2008

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1940–1941)**





Daina Bleiere

Latvijas PSR nomenklatūras veidošanās 1940.–1941. gadā*

Jautājums par cilvēkiem, kas 1940.–1941. gadā nokļuva pie Latvijas PSR “stūres”, dažādos aspektos aplūkots neskaitāmās publikācijās par Latvijas okupāciju un sovetizāciju. Pārsvarā vēsturnieku uzmanību ir piesaistījušas “pirmās personas”, respektīvi, Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (LKP CK) sekretāri un redzamākie darbinieki, pilsētu un apriņķu partijas komiteju sekretāri, Latvijas PSR valdības locekļi (tautas komisāri, t.i., ministri) u.tml. Tomēr, ja aplūkojam tikai šā līmeņa amatpersonas, rodas ne visai adekvāts priekšstats par to, kāda vispār bija kadru politika, kā notika pārvaldes aparāta rekrutēšana, kāda bija nomenklatūras veidošanās dinamika un kāds bija nomenklatūras etniskais sastāvs.

Vienlaikus nereti netiek pievērsta pietiekama uzmanība atšķirībām starp dažādiem pārvaldes sistēmas līmeņiem, starp nomenklatūras darbiniekiem un pārējiem, kā arī starp dažādiem nomenklatūras līmeņiem. Tomēr šīs atšķirības bija svarīgas, jo tās uzsvēra katras amatpersonas atbildības pakāpi. Nenoliedzami, apriņķa milicijas priekšniekam tā bija lielāka kā ierindas milicim, partijas komitejas sekretāram lielāka nekā skolas komjaunatnes organizatoram. Protams, zemāka līmeņa funkcionāriem bija lielāka saskare ar ierindas cilvēkiem, un tieši padomju režīma mazās skrūvītes ļoti bieži bija tās, kas veidoja priekšstatu par to. Jāņem vērā, ka atšķīrās arī dažādu politisko, sabiedrisko un saimniecisko struktūru vieta kopējā pārvaldes sistēmā. LKP CK bija daudz nozīmīgāka loma nekā pagasta izpildkomitejai vai arī Mašīnu un traktoru stacijai (MTS). Tomēr katrai institūcijai bija atvēlēta noteikta loma sovetizācijas procesā, tāpēc nebūtu pareizi atbildību par sadarbību ar padomju okupācijas varu uzlikt tikai atsevišķām institūcijām, piemēram, partijas un komjaunatnes struktūrām vai arī drošības orgāniem. Turklāt svarīgi ir parādīt, cik lielā mērā tās vai citas institūcijas 1940.–1941. gadā bija spējīgas pildīt un reāli pildīja sovetizācijas uzdevumus.

Dokumenti pilnībā apliecina, ka sovetizācijas procesu kopš pirmās okupācijas dienas vadīja Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (VK(b)P CK)

* Pētījuma sākotnējā versija tika prezentēta kā referāts konferencē “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940.–1990.): izpētes rezultāti un problēmas” 2008. gada 30.–31. oktobrī Rīgā.

Politbirojs, kura norādījumus pēc tam dublēja Latvijas vadība. Sovietizācijas procesā Igauniju, Latviju un Lietuvu Padomju Savienības vadība uzlūkoja kā vienotu veselumu, visi svarīgākie lēmumi attiecās uz visām trijām republikām. Atsevišķos tehniskos aspektos Baltijas republikās tika pieļautas nelielas atšķirības, ņemot vērā katras republikas kultūras un saimnieciskās dzīves specifiskās īpatnības.¹

Līdz pilnīgai aneksijai Latvijas valdība un LKP darbojās, vadoties pēc pavēlēm, kuras deva PSRS emisārs Andrejs Višinskis un PSRS sūtniecība Latvijā.² Savukārt Višinskis savas pavēles koordinēja ar pārējiem emisāriem Baltijas valstīs – Vladimiru Dekanozovu Lietuvā un Andreju Ždanovu Igaunijā, turklāt Ždanovs, tolaik faktiski Staļina “labā roka”, bija galvenais viņu vidū. Tieši viņa viedokli Staļins respektēja visvairāk, piemēram, jautājumā par to, kā īstenot nacionalizāciju.³ Vienlaikus Višinskis arī tieši informēja Maskavu – Staļinu, Molotovu, kā arī Ārlietu tautas komisariātu. Pēc Višinska atsaukšanas Maskavas pavēles Latvijas funkcionāriem nodeva sūtnis Vladimirs Derevjanskis. 1940. gada septembra vidū PSRS sūtniecības Baltijas republikās likvidēja, bet sūtņus iecēla par VK(b)P CK un PSRS Tautas komisāru padomes (TKP) pilnvarotajiem attiecīgajās republikās.⁴

Republikas varas struktūrām – LKP CK un pilsētu un apriņķu partijas komitejām, tautas komisariātiem, vietējās pārvaldes iestādēm u.tml. – bija atvēlēta nevis lēmumu pieņemēju, bet gan tikai un vienīgi lēmumu izpildītāju loma. Faktiski tā bija kopš paša sākuma – kopš Augusta Kirhenšteina valdības sastādīšanas 1940. gada 21. jūnijā. Ja sākotnēji aneksijas īstenošanai Maskava izmantoja Latvijas Republikas pastāvošās varas struktūras un likumdošanu (gan ne pārāk to respektējot, ja likumi bija pretrunā ar okupācijas varas nodomiem), tad, sākot ar 1940. gada augustu, pārvaldes sistēmu sovetizēja pilnībā, lai gan atsevišķos jautājumos tika pieļautas nelielas atkāpes no padomju modeļa. Saeima pati sevi pasludināja par Latvijas PSR Pagaidu Augstāko padomi, Ministru kabinetu pārveidoja par Tautas komisāru padomi utt. Jāuzsver, ka pāreja no Latvijas Republikas pārvaldes struktūrām uz padomju tipa struktūrām nenotika uzreiz, tas bija process, kas faktiski aizņēma vairākus mēnešus. Tikai 1941. gada janvārī–februārī institūciju sistēma bija izveidota, taču kadru atlase līdz PSRS–Vācijas kara sākumam vēl nebija pabeigta.

Jau kopš 1940. gada jūlija sākuma līdz Latvijas inkorporācijai PSRS sastāvā A. Kirhenšteina marionešu valdība savu darbību saskaņoja ar Latvijas Komunistiskās partijas CK, tomēr līdz aneksijai oficiāli tā nebija iekļauta lēmumu pieņemšanas sistēmā. Pēc aneksijas vietējās marionešu varas centrs pārvirzījās no valdības uz LKP CK, kas kļuva par galveno institūciju, kura vadīja un koordinēja sovetizācijas procesu Latvijā, savukārt CK saņēma norādījumus ne tikai no VK(b)P CK (ar Baltijas jautājumiem nodarbojās CK sekretārs Andrejs Andrejevs) un V. Derevjanska aparāta, bet arī tieši no militārajām un drošības iestādēm, kā arī dažādām citām PSRS struktūrām un organizācijām. Jāatzīmē, ka dažādu svarīgāko varas un saimniecisko struktūru tiešās pārstāvniecības Latvijā tajā

laikā bija viens no veidiem, kā tika nodrošināta sovetizācijas koordinācija konkrētās jomās, piemēram, PSRS Valsts Plāna pilnvarotais ar savu darbinieku grupu, PSRS Valsts bankas pilnvarotais u.c. 1941. gada pirmajā pusē cilvēki, kas bija nodarbināti šajās struktūrās, nereti tika iecelti vadošos amatos attiecīgajās Latvijas PSR struktūrās. Tā, piemēram, PSRS Tirdzniecības flotes TK pilnvaroto Latvijas PSR Isaaku Sag-Sadogurski 1940. gada decembra beigās iecēla par Latvijas Valsts kuģniecības priekšnieku.⁵ Savukārt PSRS Sakaru tautas komisariāta pilnvarotais Latvijā Aleksandrs Aleksandrovš kļuva par Latvijas PSR TKP Sakaru pārvaldes priekšnieku.⁶ Kopumā Maskava labi apzinājās, ka LKP CK un vietējās partijas komitejas vēl nevar sekmīgi pildīt Latvijas un atsevišķu administratīvo vienību pārrauga funkciju, tādēļ tieša Vissavienības institūciju, kā arī Sarkanās armijas politvadītāju tika uzskatīta par nepieciešamu, lai īstenotu PSRS varas iestāžu kontroli pār sovetizācijas procesu visās svarīgākajās jomās.

Republikas varas institūciju pakļautais stāvoklis un patstāvības trūkums nenozīmē to, ka tās nebūtu svarīgas. Kā norāda Jeļena Zubkova, Maskavas priekšraksti, īpaši pirmajos mēnešos pēc okupācijas, ekonomikas transformācijas jomā deva kopējo plānu un pamata nostādnes galarezultāta sasniegšanai, bet konkrētie idejas īstenošanas mehānismi bija jāizstrādā uz vietas. Īstas skaidrības, kā panākt vēlamo rezultātu, nebija ne Maskavai, ne arī vietējiem kadriem, kam nereti nebija priekšstata par to, kā funkcionē padomju plānveida ekonomika.⁷ Arī tiem LKP funkcionāriem, kas bija dzīvojuši PSRS, pieredze aprobežojās galvenokārt ar zemāka līmeņa darbinieku lomu Padomju Savienībā, darbību pagrīdē Latvijā un tās cietumiem. Tā bija nepietiekama, lai īstenotu galveno funkciju – kļūtu par galveno spēku, uz kura balstītos visa padomju režīma varas sistēma Latvijā.

Iepriekš teiktais liecina, ka tieši atbildīgo – LKP CK nomenklatūras darbinieku sastāva un dinamikas analīze ir viens no pamatuzdevumiem, lai izpētītu sovetizācijas procesu. Pie tam izpēte ir jāveic kompleksi, analizējot ne tikai atsevišķus varas atzarus, bet arī visu politiskās un ekonomiskās pārvaldes sistēmu kopumā. Jāuzsver, ka nomenklatūra aptvēra ne tikai CK un partijas komiteju atbildīgos darbiniekus (sekretārus, viņu palīgus, nodaļu vadītājus, viņu vietniekus, sektoru vadītājus, instruktorus), bet arī citu pārvaldes, saimniecisko un sabiedrisko organizāciju, plašsaziņas līdzekļu u.c. institūciju galvenās amatpersonas.

Pētījuma metodes un avoti

Viens no šīs problēmas risināšanas ceļiem ir datu bāze, kuras veidošanu uzsākusi autore. Datu bāze aptver pamatā visas tās personas, kuras iecēla amatā ar VK(b)P CK un LK(b)P CK lēmumu vai arī tikai ar LK(b)P CK lēmumu, t.i., nomenklatūras darbiniekus. Tajā ieskaitīti visi tie, kam viņu kompetences ietvaros bija uzlikta atbildība, – cilvēki,

kas piedalījās politikas veidošanā vai arī bija atbildīgi par tās pareizu interpretāciju, izskaidrošanu vai ieviešanu dzīvē.

Latvijas kompartijas CK tie bija visi ideoloģiskie darbinieki – sekretāri, sekretāru palīgi, nodaļu vadītāji un viņu vietnieki, sektoru vadītāji, instruktori un lektori, tāpat arī Latvijas Ļeņina Komunistiskās jaunatnes savienības (LĻKJS – komjaunatne) CK sekretāri, nodaļu vadītāji un instruktori. Apriņķu, pilsētu un Rīgas pilsētas rajonu partijas komitejās, kā arī komjaunatnes komitejās atbildīgie darbinieki bija sekretāri, nodaļu vadītāji un instruktori. Nomenklatūrā ietilpa arī apriņķu un pilsētu pagaidu izpildkomiteju vadītāji, viņu vietnieki, sekretāri un nodaļu vadītāji, pagastu un lielo uzņēmumu un iestāžu partijas organizatori (partorgi) u.c. Tautas komisāru padomē un komisariātos (ministrijās) – tautas komisāri (ministri), viņu vietnieki, pārvalžu, nodaļu un trestu vadītāji un viņu vietnieki, kā arī rūpnīcu direktori. Nomenklatūrā ietilpa arī preses izdevumu atbildīgie redaktori, Radiokomitejas atbildīgie redaktori un redakciju vadītāji. Citās iestādēs, piemēram, republikas nozīmes muzejos, teātros – to vadītāji. Dažos gadījumos, piemēram, Revolūcijas muzejā, kuru sāka veidot 1941. gada pavasarī (Biržas namā), – arī zinātniskie līdzstrādnieki. LKP CK nomenklatūrā ietilpa arī Mašīnu un traktoru staciju (MTS), Mašīnu un zirgu iznomāšanas punktu (MZIP) un sovhozu direktori. MTS un sovhozus sāka organizēt 1941. gada pavasarī, un faktiski šis process bija tikai sākumstadijā. Ne visi direktori bija sameklēti un apstiprināti, tomēr tas, ka šādas rangu tabulā samērā zemu stāvošas personas tika iekļautas LKP CK nomenklatūrā, liecina par politisko nozīmi, kādu piešķirā MTS un sovhoziem kā lauksaimniecības kolektīvizācijas instrumentam.

Pašlaik datu bāzē ir apkopotas ziņas par 1908 personām. Tās ietver šādu informāciju: vārds, uzvārds, tēva vārds; dzimšanas gads; tautība; izglītība; vai ir kompartijas vai komjaunatnes biedrs; kādā nozarē darbojas; vai ir vietējais vai arī ieradies no citas republikas; izpildītais amats vai amati; izmaiņas karjerā 1940.–1941. gadā; tāpat arī tiek fiksētas papildu biogrāfiskās ziņas par agrāko vai arī vēlāko karjeru vai likteni. Pilnīgus datus pēc minētajiem kritērijiem nav izdevies savākt par visām personām, par kurām ir ziņas datu bāzē, tomēr jau tagad savāktais un apkopotais materiāls dod iespēju analizēt kadru politiku samērā plašā apjomā. Ļoti pilnīgas ziņas ir savāktas par varas augšējiem ešeloniem – LKP CK, TKP, atsevišķiem komisariātiem, tāpat arī par pilsētu un apriņķu izpildkomitejām. Nepilnīgākas ziņas ir par pagastu izpildkomiteju priekšsēdētājiem, pagastu partorgiem un dažu citu nozaru nomenklatūras darbiniekiem.

Jāatzīmē, ka vairāk vai mazāk sistemātiska nomenklatūras darbinieku personālietu iekārtošana un uzskaitē sākās tikai 1940. gada oktobrī. Tad anketas aizpildīja arī tie darbinieki, kas strādāja CK jau kopš vasaras. Vietējie pagrīdnieki nebija pieraduši pildīt kadru anketas un rakstīt autobiogrāfijas, nezināja, kā to darīt, iespējams, ka viņus ietekmēja no pagrīdes laikiem mantotās bailes no informācijas pieraksta uz papīra. Arī

CK Kadru daļas personāls acīmredzot sākotnēji ne pārāk uztraucās par kadru dokumentācijas sakārtošanu. Pat CK darbinieku uzskaitē bija nepilnīga, bet anketas bieži vien tika izpildītas pavirši. Jāatzīmē, ka no PSRS atsūtītie partijas darbinieki daudz rūpīgāk aizpildīja anketas un bija ievingrinājuši roku autobiogrāfiju rakstīšanā. Tikai tad, kad kadru uzskaiti pārņēma no PSRS atsūtītie lietveži, uzskaitē kļuva sistemātiskāka un vienveidīgāka; tas notika tikai 1941. gada sākumā, bet īsti padomju kārtība sāka nostabilizēties tikai martā un aprīlī. Karš pārtrauca lietu normālo birokrātisko virzību, tādēļ daudzos gadījumos tā arī nav īsti skaidrs, vai CK biroja maijā un jūnijā pieņemtie lēmumi par iecelšanu amatā vai atcelšanu no tā patiešām vienmēr tika izpildīti. Zināmas grūtības rada arī paviršības un kļūdas, kas CK biroja lēmumos, citos materiālos, kā arī kadru uzskaites dokumentos ir pieļautas tādēļ, ka CK Kadru daļas darbinieki un mašīnrakstītājas nezināja latviešu valodu. Kļūdas uzvārdu krieviskajā rakstībā, vārdu un tēva vārdu rusificēšana, nepareizi iestāžu un amatu, kā arī apdzīvoto vietu nosaukumi utt. ir sastopami ļoti bieži.

Ja problēmas ar dokumentāciju bija LKP CK, tad vēl lielākas tās bija aprīņķu partijas komitejās. Tā LKP CK instruktore Grieta Petersa 1940. gada 26. decembrī par LKP Bauskas aprīņķa komiteju rakstīja: *“Bauskā biedru uzskaites darbam nav vēl cilvēka. Vajadzīgs krievu un latviešu valodas pratējs un tāda uz vietas viņiem neesot. [..] Vispār biedriem uz vietas, kā vest biedru uzskaites darbu, ir lielas neskaidrības un nezināšana, kā to veikt.”*⁸

LKP CK fonds ir pamats, uz kura balstās datu bāze, tomēr tās izveidošanā būtiska nozīme bija arī Latvijas PSR Tautas komisāru padomes fondam Latvijas Valsts arhīvā (270. fonds), kā arī Augstākās padomes fondam (290. fonds), Latvijas Ļeņina Komunistiskās jaunatnes savienības CK fondam (201. fonds). Tāpat tika izmantoti dokumentu krājumi, kuros apkopoti Latvijas Republikas un Latvijas PSR Ministru kabineta sēžu protokoli no 1940. gada 16. jūnija līdz 24. augustam,⁹ kā arī oficiālas publikācijas par iecelšanu amatos un atcelšanu no tiem “Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājā” (turpmāk – “Ziņotājs”) un “Cīņā”. Jāatzīmē, ka nosauktie ir tikai galvenie avoti, bez tiem izmantots liels skaits citu arhīva fondu un publicēto izdevumu. No pēdējiem īpaši jāatzīmē Auroras Ūdres sastādītās vēstulju izlases “Vēstules no frontes”¹⁰ un “Ienaidnieka aizmugurē”¹¹, kurās ir biogrāfiskās izziņas par lielu skaitu 1940.–1941. gada aktīvistu. Vērtīgs izziņas avots ir arī Ērika Jēkabsona un Valtera Ščerbinska sastādītā biogrāfiskā vārdnīca “Latvijas advokatūra”¹².

Lēmumu saskaņošanas un pieņemšanas sistēma kadru jautājumos bija gara un komplikēta, jo pirms lēmuma pieņemšanas to cilvēku kandidatūras, kuru apstiprināšanai bija nepieciešams VK(b)P CK lēmums, vispirms tika saskaņotas ar Maskavu un tikai pēc pozitīvas atbildes saņemšanas apstiprinātas Rīgā. Turpmākais Maskavas akcepts jau bija gluži formāls, tomēr bez tā attiecīgā persona tika uzskatīta tikai par amata

pagaidu izpildītāju. Līdzīga procedūra – tikai vietējā līmenī – attiecās arī uz LKP CK nomenklatūras darbiniekiem, kam nebija nepieciešams Maskavas akcepts. Attiecīgajai iestādei kandidatūra bija jāaskaņo ne tikai ar savu augstāko priekšniecību, bet arī ar atbilstošo teritoriālo LKP komiteju, kura savukārt lūdza LKP CK atļauju. Tikai pēc tam, kad atbilstošo amatpersonu bija apstiprinājis CK birojs, tā skaitījās pilnībā izgājusi apstiprināšanas procedūru. 1940.–1941. gadā tikai daļa amatpersonu bija izgājusi visu procedūru pilnībā, lielākā daļa kara sākumā joprojām bija amata pagaidu izpildītāju statusā.

Komunistu loma Latvijas sovetizācijā

Latvijas kompartijas kadru rezerves bija niecīgas – kompartijas biedru un komjauniešu bija maz. VK(b)P CK Kadru daļas vadītāja vietniekam Nikolajam Šataļinam adresētajā LKP CK izziņā ir teikts, ka 1941. gada 17. jūnijā ir bijis 500 partijas biedru un 600 komjauniešu.¹³ Arī LKP CK sekretāre kadru jautājumos 1940. gada jūnija beigās un jūlijā Olga Auguste vērtēja, ka legalizācijas brīdī bija aptuveni 500 kompartijas biedru.¹⁴ Auguste rakstīja atmiņās, ka centralizētas partijas biedru uzskaites pagrīdē nav bijis. Centrālajai komitejai nebija sakaru ar visām pagrīdes grupām.¹⁵ Latgales partijas organizācijā pēc Sarkanās armijas ienākšanas faktiski bija tikai 20 biedru, kam bija stabili kontakti ar CK,¹⁶ lai gan oficiālajos datos minēti 152 komunisti.¹⁷ Tādējādi minētais skaitlis, tāpat kā komjauniešu skaits, nebalstās ne uz kādiem reālas LKP biedru uzskaites materiāliem, tas ir visai aptuvenš, visticamāk, palielināts vērtējums. Jāatzīmē, ka LKP vadība pirmajā okupācijas gadā pietiekami atklāti un kritiski novērtēja stāvokli, kāds bija pēc partijas legalizācijas. Jānis Kalnbērziņš LKP IX kongresā 1940. gada decembrī atzina, ka *“pirmās dienās pēc legalizēšanās mūsu partija, sevišķi provincē, gāja uz priekšu taustīdamās. Partijas darbu uz vietām Centrālā komiteja uzticēja ne visai pārbaudītiem cilvēkiem. [...]”*

Partijas stāvoklis pēc legalizēšanās bija ļoti neapmierinošs. Nebija partijas biedru uzskaites, partijas komitejas nezināja, cik tām organizācijā ir biedru un kādi šie biedri: Centrālā komiteja nezināja savus kadrus, nezināja vietējās organizācijas. Partijas biedri savukārt nezināja savas tiesības un pienākumus legālos apstākļos.”¹⁸

70. gados LKP izdevumā jau tika apgalvots, ka legalizācijas brīdī LKP esot bijuši 967 komunisti.¹⁹ Patiesībā tie bija cilvēki, kuriem pēc LKP iekļaušanas Vissavienības Komunistiskās partijas sastāvā 1940. gada oktobrī tika atzīta partijas piederība līdz 1940. gada jūnijam.

No vienas puses, šajā skaitlī ietilpst ne tikai tie, kas bija partijas biedri padomju okupācijas laikā, bet arī tie, kas bija darbojušies LKP agrākajos gados, bet kaut kāda iemesla dēļ zaudējuši sakarus ar partiju. Viens no notikumiem, kas bija dezorganizējis

LKP darbību, bija Kominternes atzinums 1936. gadā, ka partija ir “piesārņota ar provokatoriem”, un tam sekojošā partijas CK atļaušana, tās Ārzemju biroja likvidācija un partijas rindu tīrīšana, kuras rezultātā daudzi partijas biedri netika uzņemti no jauna, lai gan dažkārt turpināja piedalīties nelegālajā darbā.²⁰ Tomēr komunistiem bieži vien zuda sakari ar partiju arī citu iemeslu dēļ. Taču viņu pagrīdes stāžu atzina, ja varēja pierādīt pagrīdes darbību un, kas bija ļoti būtiski, ja bija galvotāji no pārbaudītu un uzticamu komunistu vidus.

No otras puses, nereti partijas stāžs līdz 1940. gadam netika atzīts cilvēkiem, kas patiesi bija darbojušies komunistiskajā pagrīdē, bijuši uzņemti LKP un pat daudzus gadus pavadījuši cietumā par komunistisku darbību. Iemesli varēja būt visdažādākie. Par ļoti nosodāmu uzvedību tika uzskatīta atzīšanās izmeklēšanas vai tiesas laikā par piederību LKP, tāpat arī centieni uzturēt labas attiecības ar cietuma administrāciju. Taču būtiska loma varēja būt arī citiem faktoriem, piemēram, sliktas attiecības ar citiem politieslodzītajiem; aizdomas par saistību ar Politpārvaldi; izteikumi cietumā vai arī iekšējās partijas diskusijās, kas tika tulkoti kā “trockistiski”; kritiski izteikumi par PSRS ārpolitiku (piemēram, negatīva attieksme pret Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanu); nepakļaušanās partijas disciplīnai. Tā LKP biedrs 1933.–1937. gadā Alberts Bundulis netika no jauna uzņemts partijā tāpēc, ka 1937. gadā partijas reorganizācijas laikā esot atteicies dot mutiskas ziņas par sevi un novirzījies no Kominternes taktikas PSRS ārpolitikas jautājumos, kā arī trockisma jautājumā.²¹ Partijas stāžu varēja neatzīt arī tad, ja cilvēkam bija neatbilstoša sociālā izcelšanās, agrāk bijis sociāldemokrāts vai kādas citas partijas biedrs utt. Atteikuma iemesls varēja būt arī galvotāju trūkums, respektīvi, ja nevarēja ar uzticamu komunistu atzīta liecinieka palīdzību pierādīt savu piederību LKP. Jāatceras, ka LKP bija nelegāla partija, kas darbojās stingras slepenības apstākļos. Centralizētas uzskaites nebija, visa darbība balstījās uz personiskiem kontaktiem rajonu un apgabalu komiteju līmenī. Ja cilvēki, kas bija bijuši saistīti ar attiecīgo komunistu, bija devuši uz PSRS un tur gājuši bojā represijās, galvotājus, protams, nevarēja atrast. Labākajā gadījumā šādiem cilvēkiem atzina partijas stāžu no 1940. gada jūnija–augusta. Sliktākajā gadījumā piešķīra kandidāta statusu, lika iestāties no jauna, atlika vai vispār atteica uzņemšanu. Apelācijas šajā sakarā tika izskatītas līdz pat kara sākumam.

Tādējādi partijas stāža oficiālā atzīšana nevar būt par pamatu komunistu skaita noteikšanai okupācijas brīdī. Jāatzīmē, ka tādi gadījumi kā LKP stāža atzīšana no 1928. gada Vīlim Lācim, kura komunistiskā darbība (izņemot darbību ostas strādnieku arodbiedrībā 20. gadu beigās) nav pierādīta, liek šaubīties, vai visi, kuriem pagrīdes stāžs tika atzīts, to patiešām bija pelnījuši.

Tomēr, iedziļinoties arhīva materiālos, nonākam pie secinājuma, ka jautājums par LKP biedru skaitu 1940. gada jūnijā patiesībā nav būtiskākais, diskutējot par LKP lomu padomju okupācijas sākumposmā un sovetizācijas gaitā. LKP bija nelegāla partija, un

tās biedru skaits arī nevarēja būt liels. Politpārvaldes darbība komunistu apkarošanā bija visai efektīva. Vairuma aktīvu pagrīdnieku biogrāfijas liecina, ka pagrīdes darbības periodi nereti bija jūtami īsāki par cietumā pavadīto laiku. Tādējādi bija jābūt nopietnai motivācijai, lai kļūtu par komunistu. Tas bija ceļš, kuru varēja izvēlēties nedaudzi. Svarīgāk ir noskaidrot, cik liela bija komunisma ideju ietekme uz Latvijas sabiedrību, vai LKP patiešām spēja vest sev līdzī masas, kā tika apgalvots padomju literatūrā, un vai tās “vadītā tautas fronte 1940. gadā gāza buržuāzijas kundzību Latvijā”²². Jāsaka gan, ka 1940.–1941. gadā pašiem komunistiem nebija nekādu ilūziju šajā sakarā – par varas maiņas cēloni visi uzskatīja Sarkanās armijas ienākšanu Latvijā.

Nevar noliegt, ka komunisma idejām bija ietekme zināmā Latvijas sabiedrības daļā, jo ne visas sociālās pretrunas un problēmas, kas bija izlauzušās uz āru 1917.–1919. gadā, neatkarīgajā Latvijā bija atrisinātas. 20. gadu sākuma ekonomiskās grūtības, 30. gadu sākuma ekonomiskā krīze, bezdarbs, neuzticēšanās demokrātijai, autoritāras noslieces bija labvēlīga augsne komunisma idejām. Arī Padomju Savienība daudz skatījumā bija sava veida ideāls. Tomēr ar to visu bija stipri par maz, lai LKP kļūtu par reālu spēku un ietekmētu plašākus sabiedrības slāņus. LKP negatīvā attieksme pret Latvijas valsti, kā arī centieni parādīt sevi kā vienīgo kreisās strādniecības ideju pārstāvi un diezgan neveiksmīgie centieni mazināt LSDSP lomu neveicināja tās popularitāti. 1934. gadā Ulmaņa apvērsums atņēma legālās darbības iespējas sociāldemokrātiem, un netieši tas varēja nākt par labu komunistiem. Daļas kreiso sociāldemokrātu naidis pret Ulmaņa režīmu bija tik liels, ka viņi uzskatīja par labāku vienoties ar komunistiem, pieņemot lēmumu par Strādnieku un zemnieku sociālistiskās partijas sadarbību ar LKP. Taču arī LKP stāvoklis pasliktinājās, jo legālās darbības iespējas, kas bija pastāvējušas demokrātiskajā republikā, tagad bija zudušas, bez tam tās spēju ietekmēt sabiedrību jūtami mazināja pavājinātās saites ar Maskavu pēc CK atlaišanas un Ārzemju biroja likvidācijas 1936. gadā, kā arī Staļina terors, kura rezultātā fiziski tika likvidēts vai arī nokļuva nometnēs vairums latviešu komunistu – Kominternes darbinieku.

Ja LKP darbotos tāpat kā citas Latvijas politiskās partijas demokrātijas apstākļos, visticamāk, tās reālā ietekme nepārsniegtu 7–8 deputātu mandātus, kurus komunisti ieguva 3. un 4. Saeimas vēlēšanās 1928. un 1931. gadā.²³ Šīs vietas tika iegūtas ar 70 tūkstošiem balsu (no tām Rīgā gandrīz puse). To varētu uzskatīt par maksimālo atbalstu, uz kuru varēja cerēt komunisti, ja tie nopietni pievērstos legālai darbībai. Tomēr visi 70 tūkstoši vēlētāju nebija potenciālie komunisti, tie bija atbalstītāji, kuru simpātijas tikpat labi varēja novērsties no komunistiem. Turklāt jāņem vērā, ka komunistu panākumi tika gūti, saņemot ārējo finansiālo atbalstu.

Ja LKP vispār bija kāda loma Latvijas politikā, tad tikai tādēļ, ka Padomju Savienība tajā ieguldīja ievērojamus finanšu un cilvēku resursus. Faktiski LKP bija Padomju Savienības “piektā kolonna”, un paši komunisti to apzinājās un akceptēja. Kompartijas

reālais centrs (tās Ārzemju birojs) atradās Maskavā, no kurienes arī uz Latviju tika nosūtīti nelegālisti, pārsvarā latvieši, kas bija palikuši Krievijā pēc Pilsu kara vai arī apmaiņas kārtībā izsūtīti no Latvijas par komunistisku darbību. Vairums no viņiem nekad nebija bijuši Latvijas Republikas pilsoņi. Viņi tika rekrutēti no Padomju Savienībā dzīvojošajiem latviešiem (pārsvarā), dažkārt arī no Latvijas pilsoņiem, kas bija pārbēguši uz Padomju Savienību. Ieskatam divu šādu nelegālistu biogrāfijas.

Andrejs Ābele – no 1940. gada jūnija līdz oktobrim Iekšlietu ministrijas (vēlāk Iekšlietu TK) Ārzemnieku daļas vadītājs, 1940. gada jūlijā vadīja Aizsargu organizācijas likvidācijas komisiju, bet no 1940. gada oktobra bija Valsts Plāna lietu pārvaldnieks, 1940. gada jūnijā arī Aizsargu organizācijas likvidācijas komisijas loceklis; līdz 1924. gadam dzīvoja PSRS, tad bija nelegālists Latvijā, nokļuva cietumā, pēc tam izsūtīts uz Padomju Savienību. Kopš 1928. gada Vitebskā tautas tiesnesis un prokurors. 1930.–1931. gadā atkal nelegālists; no 1931. gada jūnija Maskavā Latvijas pārstāvis Komunistiskās Internacionāles izpildkomitejā (KIIK), LKP Ārzemju biroja darbinieks, no 1935. gada maija atkal nelegālists, apcietināts, no cietuma atbrīvots 1940. gada 21. jūnijā.²⁴

Kārlis Vilciņš bija dzimis 1906. gadā Tulā latviešu ģimenē. 1920. gadā ģimene atgriezās Latvijā. Kopš 15 gadu vecuma viņš strādāja dažādos darbos. Galu galā nolēmis braukt uz PSRS, lai varētu mācīties un dabūt labāku darbu. 1924. gada augustā kopā ar tēvu nelegāli pārgājis robežu, jo naudas pasei un vīzai nebija. Dzīvojis Tulā, mācījies un strādājis, komjaunatnes aktīvis. Vēlāk dzīvojis Maskavā, 1928.–1930. gadā studējis. 1930. gadā nosūtīts nelegālā darbā uz Latviju, 1932. gadā notiesāts un līdz padomju okupācijai atradās cietumā. Soda izciešanas termiņš beidzies 1938. gadā, tādēļ tika paturēts cietumā līdz laikam, kad PSRS būtu gatava viņu uzņemt atpakaļ.²⁵

Dažkārt Kominternes iesūtītie nelegālisti bija dzimuši Krievijā un savā agrākajā dzīvē nebija saistīti ar Latviju. Leonīds Vrubļevskis, kas dokumentos bija norādījis, ka pēc tautības ir latgālietis, dzimis 1910. gadā Omskas guberņā zemnieku ģimenē. 1928. gadā iestājies komjaunatnē, 1932. gadā – VK(b)P. 1929.–1933. gadā viņš mācījās J. Marhļevska Rietumtautu komunistiskās universitātes latviešu sekcijā (RTKU). Pēc universitātes beigšanas 1933. gadā nosūtīts uz Latviju nelegālā darbā ar Pētera Novina dokumentiem. Jau pēc neilga laika apcietināts un notiesāts uz pieciem gadiem cietumā. 1938. gadā L. Vrubļevskis rakstīja iesniegumu PSRS vēstniecībai, lai ļauj iebraukt Padomju Savienībā. Taču Vrubļevskim tas tika liegts, jo KIIK Kadru daļa uzskatīja, ka viņam jābrauc uz kādu citu demokrātisku valsti, kas būtu gatava viņu pieņemt. Tādas, protams, nebija, un Vrubļevskis joprojām atradās cietumā. Gadu vēlāk KIIK Kadru daļa it kā vairs neiebilda, tomēr vēl 1940. gada 26. jūnijā jautājums nebija atrisināts. Galu galā Vrubļevskis palika Latvijā, un viņu iecēla par LKP Liepājas apriņķa komitejas pirmo sekretāru.²⁶

Kominternes darbinieku kategorijā ietilpa faktiski visa LKP vadība: Jānis Kalnbērziņš, Žanis Spure, Roberts Neilands, Olga Auguste, Alīda Sīkstule un citi, kas tika atbrīvoti no cietuma 1940. gada 21. jūnijā. Latvijas valdība 20. un 30. gados šādus cilvēkus pēc soda izciešanas izsūtīja uz Padomju Savienību, taču 30. gadu beigās Maskava vairs nevēlējās tos uzņemt. Izrādījās, ka tas paglāba viņus no drošas nāves Staļina represiju laikā. Lielākā daļa Kominternes cilvēku bija no t.s. profesionālajiem revolucionāriem, kas pilnībā bija nodevušies pagrīdes darbam un par to saņēma algu, kā arī, atrodoties cietumā, dažāda veida palīdzību ar *MOPR* (Starptautiskā organizācija palīdzības sniegšanai revolucionāriem jeb Sarkanā palīdzība) atbalstu. Profesionālie organizatori – nelegālisti koordinēja pagrīdes šūniņu un pulciņu darbu, piegādāja literatūru, instrukcijas utt., kā arī pārsvarā veidoja partijas CK un citus vadošos orgānus.

Jāatzīmē, ka no 100 t.s. Latvijas darba ļaužu bloka kandidātiem Saeimas vēlēšanās 1940. gada 14.–15. jūlijā 10 bija Kominternes cilvēki: Ž. Spure, J. Kalnbērziņš, M. Birkenfelde (arī Dzērvīte un Bundule), Arvīds Kalniņš, Eduards Eliass, Pēteris Plēsums, Ieva Paldiņa, Kārlis Plāters, Olga Auguste, Roberts Neilands. Pagrīdes stāžs, ieslodzījums cietumā, tas, ka viņi pēc tautības bija latvieši, piesedza un padarīja plašākai sabiedrībai nezināmu faktu, ka patiesībā šo cilvēku darbība Latvijā 1940. gada jūnijā bija nelegāla un viņiem nebija tiesību kandidēt arī Saeimas vēlēšanās, jo nekad nebija bijuši Latvijas pavalstnieki. Jāsaka gan, ka Latvijas pases šie cilvēki tomēr 1940. gada jūnijā–jūlijā saņēma. Mūsu rīcībā ir dati par vairākiem šīs kategorijas cilvēkiem, starp tiem O. Auguste, jau pieminētie A. Ābele un K. Vilciņš, Vilis Druva, Jefims Golenders, A. Sīkstule, J. Kalnbērziņš, P. Kelle, P. Plēsums, Mārtiņš Paupers, Līna Zaļkalne, kam tika izdotas Latvijas pases. Formālais pamats bija divi A. Kirhenšteina valdības lēmumi. 22. jūnijā tika “principā” atzīts par vēlamu “atjaunot Latvijas pavalstniecības tiesības tiem pilsoņiem, kuriem agrākā valdība aiz politiskiem iemesliem tās atņēmusi”²⁷. 4. jūlijā Ministru kabinets nolēma atdot pavalstniecību tiem, kam tā atņemta par politisko darbību, un šā lēmuma īstenošana tika uzticēta iekšlietu ministram, respektīvi, Vilim Lācim.²⁸ Tomēr, pat ļoti brīvi traktējot likuma normas, šo lēmumu varēja attiecināt tikai uz daļu komunistu.

Noteicošais bija tas, ka par iekšlietu ministru bija kļuvis Vilis Lācis. 21. jūnijā no cietuma atbrīvotajiem redzamākajiem komunistiem, kas nebija bijuši Latvijas pilsoņi, – J. Kalnbērziņam, M. Pauperam, V. Druvam pasi izdeva Rīgas prefekts uz Iekšlietu ministrijas Administratīvā departamenta Pasu nodaļas lūguma pamata, atsaucoties uz Pavalstniecības likumu, ņemot vērā viņu piederību pirms 1914. gada 1. augusta Latvijas teritorijā ietilpstošiem apgabaliem un (*sic!*) “ziņu trūkumu par pāriešanu citas valsts pavalstniecībā”²⁹. Par M. Pauperu iesniegums tika nosūtīts 3. jūlijā. Pēc tam viņu iecēla par Pasu nodaļas vadītāju (vēlāk – par Administratīvā departamenta direktoru) – un pasu piešķiršanai vairs nebija šķēršļu.

Jāatzīmē, ka tika pieļauti arī citi viltojumi. Tā 5. jūlijā par Kalnbērziņu nosūtītajā lūgumā ir teikts, ka viņš ir neprecējies,³⁰ jo acīmredzot citādi būtu nepieciešams piešķirt Latvijas pavalstniecību arī viņa sievai Ilgai Ziemelei un trīs bērniem, kā arī iesniegt dokumentus, kas apliecinātu viņu piederību Latvijas pilsoņu kopumam. Tomēr iespējams arī, ka Kalnbērziņš nemaz nebija oficiāli noformējis savu laulību. 1937. gadā viņa sievu arestēja, jo viņa Maskavā strādāja "Komunāru Cīņas" redakcijā. Bērnus ievietoja bērnamā Voronežas apgabalā.³¹

Olgas Augustes gadījumā notika diezgan ilga sarakste, jo nevarēja atrast pierādījumus tam, ka viņa patiešām dzimusi Viskaļu pagastā. Galu galā 8. jūlijā Administratīvais departaments gluži vienkārši uzrakstīja, ka "lūdz izdot Latvijas pasi 1896. gadā Viskaļu pagastā dzimušai Olgai Augustam"³². Nekāda motivējuma nebija arī Jefima Golendera (dzimis Vitebskā, un viņa autobiogrāfijā nevarēja atrast nekādu agrāku saistību ar Latviju), A. Ābeles un vairāku citu komunistu gadījumā. Dažkārt tika lietoti standarta formulējumi: "politiski darbojies valsts demokrātiskās iekārtas labā" vai arī – "atradies apcietinājumā par politisku darbību valsts demokrātiskās iekārtas labā".³³ Lai gan pasu izsniegšanu ievērojami atviegloja atbildīgo ierēdņu nomaina ar komunistiem, tomēr jāatzīmē, ka process tika uzsākts jau pirms iepriekšējo ierēdņu atlaišanas.

Otrā grupa bija komunisti, legāli dzīvojoši Latvijas pilsoņi, kas vienlaicīgi aktīvi piedalījās pagrīdes darbā, dažkārt kļuva par profesionāliem revolucionāriem un saņēma atlīdzību naudā. Daļa no viņiem bija Kominternes aģenti, atgriezušies Latvijā legāli 1920.–1922. gadā, ar uzdevumu graut Latvijas valsti. Tā, piemēram, Andrejs Jablonskis, kuru 1940. gada rudenī iecēla par tieslietu tautas komisāru, revolucionārajā darbībā bija iesaistījies jau 1899. gadā. 1920. gadā ar kompartijas atļauju atgriezies Latvijā no Krievijas. Darbojās dažādās strādnieku organizācijās, bija Latvijas Slimokases savienības priekšsēdētājs, iesaistīts arī komunistiskajā darbībā, viens no Neatkarīgās sociālistiskās (citos avotos – Neatkarīgo sociālistu) partijas dibinātājiem 1928. gadā (kopā ar Andreju Kuršinski (Kurciju) un K. Dzelzīti). Partija bija faktiski LKP kreatūra, lai atrautu sociāldemokrātu kreiso spārnu. 1939. gada februārī A. Jablonskis kļuva par LKP CK locekli, un viņa dzīvoklis tika izmantots par partijas sapulču un nelegālo izdevumu sagatavošanas vietu.³⁴ Ieva Vīnholde – 1940.–1941. gadā LKP Rīgas pilsētas komitejas otrā sekretāre, pēc profesijas šuvēja, 1921. gadā legāli atgriezusies Latvijā acīmredzot kompartijas uzdevumā. Darbojās kreisajās arodbiedrībās un slimokasēs, no 1927. gada – LKP Rīgas organizācijā kā rajona organizatore. 1938.–1940. gadā bija Rīgas partijas komitejas locekle, bet 1939.–1940. gadā – CK locekle.³⁵

Citi bija iesaistījušies komunistiskajā darbībā vēlāk un, ja viņu organizatoriskās spējas un aktivitāte tika atzinīgi novērtēta, tika pārsūtīti (legāli – ar vīzām kā ekskursanti vai dažādu kultūras apmaiņas delegāciju sastāvā vai arī nelegāli – pārejot robežu) uz

PSRS, kur izgāja apmācību, parasti Rietumtautu komunistiskajā universitātē vai arī propagandistuursos t.s. Ļeņina skolā. (Apmācību RTKU izgāja arī Padomju Savienībā dzīvojošie pagrīdes darbam savervētie latvieši.) Piemēram, pazīstamākais (iespējams, veiksmīgākais) Politpārvaldes aģents kopš 1932. gada Pēteris Kurlis savu pagrīdnieka karjeru sāka Valmierā kā komjaunietis. Viņa partijas karjera virzījās augšup diezgan strauji – viņš kļuva par Latvijas Komunistiskās jaunatnes savienības (LKJS) un LKP CK sekretāru.³⁶ Šie cilvēki varēja uz kādu laiku vai pastāvīgi pāriet pilnīgi nelegālā stāvoklī (pāriet pirmajā grupā).

Trešo grupu veidoja cilvēki, kas atbalstīja komunisma idejas un LKP kā organizāciju, taču viņu darbība lielākoties aprobežojās ar nelegālās literatūras lasīšanu un apspriešanu, atbalstu partijai Saeimas vēlēšanās vai arodbiedrību darbā. Šie cilvēki bija vairāk līdzjutēji. No viņu vidus tika atlasīti tie, kas bija piemēroti pagrīdes darbam un karjerai nelegālās LKP aparātā. Nereti komunistiskie pulciņi veidojās bez profesionālo komunistu līdzdalības un tiem vispār nebija sakaru ar partijas vadību vai arī tie izveidojās vēlāk. Teorētiski šiem aktīvistiem bija jāveido saikne ar masām. Praktiski to darbības loks bija samērā šaurs – tie bija nelieli domubiedru pulciņi, kuri varēja viegli izirt. Ģimenes vai karjeras apsvērumi, bailes no represijām dažkārt piespieda pārtraukt darbību partijā, citreiz to nācās pārtraukt tādēļ, ka profesionālie partijas organizatori nokļuva cietumā un ierindas biedriem vairs nebija instrukciju, ko īsti darīt. Noturīgāki tie, iespējams, bija nevis strādnieku vidē, bet gan inteliģences aprindās, jo balstījās uz intelektuālām diskusijām, marksisma studijām un bija daļa no sava veida alternatīvās kultūras.

Komunistiskā pagrīde bija cieši saistīta ar PSRS specdienestu darbību, lai gan starp abām jomām nevar likt vienlīdzības zīmi. Lai nelegāli pārietu robežu, tika uzturēti speciāli robežas pārejas punkti, nelegālistiem bija nepieciešami viltoti dokumenti, viņiem mācīja pagrīdes darbā nepieciešamās iemaņas. Tādējādi sadarbība ar specdienestiem bija vitāli nepieciešama LKP darbības nodrošināšanai, lai gan Kominternei bija pašai savi dokumentu viltošanas speciālisti un nelegālas robežas pārejas infrastruktūra. Savukārt LKP biedru un bezpartijisko aktīvistu vidū padomju izlūkdienesti varēja atrast piemērotus cilvēkus savām vajadzībām. Tajā pašā laikā spiegošanā iesaistītajiem sakari ar LKP varēja būt bīstami, tāpēc jādomā, ka tomēr tika uzturēta zināma distance starp izlūkdienestiem un kompartiju.

Komunisti visumā nebija gatavi tiem uzdevumiem, kurus viņiem nācās pildīt līdz ar padomju okupācijas sākumu. Jāatzīmē, ka LKP vadība atradās cietumā un neko nezināja par briesošajiem notikumiem, taču arī tiem, kas atradās brīvībā, padomju ultimāts un Sarkanās armijas tanku parādīšanās bieži vien bija milzīgs pārsteigums. Tādēļ okupācijas pirmajās dienās LKP biedru vidū valdīja zināms apjukums. Padomju laikā publicētās atmiņas rāda visai pretrunīgu ainu. No vienas puses no daudzu komunistu atmiņām izriet, ka viņi iepriekš neko nav zinājuši par gatavojamo akciju (kā tie, kas bija cietumā,

tā arī tie, kas bija brīvībā). Komunisti gan mēģināja izprovocēt nekārtības Latgalē, Ludzas apriņķa Kārsavas pagastā,³⁷ kā arī Liepājā, kur 20. jūnijā LKP Liepājas komiteja mēģināja organizēt varas sagrābšanu pēc klasiskā marksistiski leņiniskā scenārija: “.. ieņemt fašistu galvenās cietades: aizsargu namu, prefektūru, politpārvaldi, pastu, laikraksta redakciju, tipogrāfiju un cietumu.”³⁸ Tas gan izdevās tikai daļēji un arī tikai tādēļ, ka padomju karaspēks atbalstīja nemierniekus. Visi šie gadījumi, iespējams, tomēr bija Sarkanās armijas izlūkdienesta virsnieku pārliecīgas centības izpausme, jo Maskavas interesēs pirmajās okupācijas dienās bija radīt iespaidu, ka varas pārņemšana notiek likumīgā ceļā, un “sociālistiskā revolūcija” tajā brīdī bija ļoti nevēlama. Ne velti vēlāk LKP vadība Liepājas akciju nosodīja. LKP IX kongresā 1940. gada decembrī partijas Liepājas pilsētas komitejas pirmais sekretārs Miķelis Būka to bija spiests atzīt par kļūdainu un izskaidroja nemieru rašanos ar to, ka jūnijā Liepājas organizācijai neesot bijis sakaru ar Centrālo komiteju. Lai gan esot atbraucis CK pārstāvis Pēteris Plēsums un izlabojis kļūdas, vēl ilgi runāts, ka Liepājā esot “izlēcēji vai, vēl sliktāk, – trockisti”³⁹.

1940. gada vasarā LKP biedru un kandidātu skaits pieauga samērā ātri. Augusta vidū bija 1655 biedri un apmēram 400 kandidātu.⁴⁰ Šis pieaugums galvenokārt notika uz to cilvēku rēķina, kas agrāk bija iesaistīti komunistiskajā kustībā vai arī bija tai simpatizējoši. 1940. gada oktobrī sakarā ar LKP iekļaušanu VK(b)P notika vispārēja LKP biedru un kandidātu caurskatīšana, kuras rezultātā tika atsijāti tie, kas neatbilda politiskajiem kritērijiem, kā arī tie, kas nebija pietiekami politiski aktīvi, tika uzskatīti par pašlabuma meklētājiem vai morālu īpašību dēļ nepiemēroti. Piemēram, LKP Tukuma apriņķa komitejā CK apstiprināja 20 partijas biedrus un 10 kandidātus, atlika uzņemšanu septiņiem, bet atteica vienam, kas bija bijis aizsargs.⁴¹ LKP Liepājas pilsētas komitejā apstiprināja 135 partijas biedrus un 66 kandidātus. Divdesmit gadījumos apstiprināšana tika atlikta dažādu iemeslu dēļ (nav galvotāja, ir bijis LSDSP, Strādnieku Sporta un Sarga (SSS), “Pērkonkrusta” biedrs, bijis cietuma uzraugs), pie tam pārsvarā tie bija cilvēki, kas tika uzņemti kandidātos pēc 1940. gada jūnija. Sešos gadījumos uzņemšana tika atteikta. Atteikuma iemesli bija ļoti dažādi, piemēram, pasivitāte partijas darbā, agrākais dienests robežsardzē un policijā utt.⁴² Līdzīgi atteikuma iemesli bija arī citos apriņķos un pilsētās.

Tādējādi partijas dokumentu apmaiņas rezultātā partijas biedru skaits samazinājās. Ja 1940. gada oktobrī bija 2889 komunisti (1635 partijas biedri un 1254 kandidāti)⁴³, tad 1941. gada 1. janvārī LKP bija 2798 komunisti, no tiem 1597 partijas biedri un 1201 kandidāts, turklāt puse komunistu koncentrējās Rīgā un pārējās lielākajās pilsētās – Daugavpilī, Jelgavā un Liepājā (sk. tabulu). Lielākai daļai komunistu izglītības līmenis bija ļoti pieticīgs. Tikai 56 (2,0%) bija augstākā izglītība, 263 – vidējā (9,4%) un 294 nepilna vidējā izglītība (10,5%). Lielākai daļai – 1582 cilvēkiem bija pamata izglītība (56,5%), 497 bija lasīt un rakstīt pratēji, bet nebija apmeklējuši skolu (17,8%),

16 bija analfabēti.⁴⁴ No 1597 partijas biedriem 798 (50,0%) partijas stāžs bija kopš 1940. gada. Zināms skaits komunistu šajā laikā bija nevis vietējie iedzīvotāji, bet gan tie, kas bija ieradušies no citām PSRS republikām (vismaz 200–300). 254 komunisti agrāk bija sastāvējuši citās partijās, no viņiem 122 bija agrākie sociāldemokrāti.⁴⁵

1941. gada 1. jūnijā komunistu skaits salīdzinājumā ar 1941. gada sākumu bija gandrīz vai dubultojies – 5057 cilvēki (3059 partijas biedri un 1998 kandidāti),⁴⁶ gandrīz puse – 2285 no tiem Rīgā (1563 biedri un 722 kandidāti).⁴⁷ Vērā ņemams fakts ir tas, ka kandidātos no 1. janvāra līdz 1. jūnijam uzņēma tikai 332 cilvēkus.⁴⁸ Acīmredzot tie, kas bija agrāk saistīti ar komunistiem un tiem simpatizēja, bija iestājušies partijā jau 1940. gadā, bet padomju režīma politika kļuva aizvien nepopulārāka, un arvien grūtāk bija piesaistīt jaunus atbalstītājus. Savukārt karjeristus atbaidīja samērā stingrie uzņemšanas kritēriji. Kara sākumā vietējo komunistu nekādi nevarēja būt vairāk par trīs tūkstošiem.

Kopumā vietējo iedzīvotāju – komunistu skaits bija tik nepietiekams, ka nespēja nodrošināt ne kompartijas kontroli pār visām jomām, ne arī aizpildīt visus vadošos amatus. Ja atceramies, ka tajā laikā Latvijā bija 19 apriņķi un 516 pagasti, tikai apriņķa partijas komiteju aparāta un pagastu partorgu nokomplektēšanai vien bija nepieciešams aptuveni 700 cilvēku, bet komunistiem bija jākontrolē arī tautas komisariāti, izpildkomitejas, milicija, drošības orgāni un citas jomas. Jāatzīmē, ka 1941. gada 1. februārī Iekšlietu tautas komisariātā vien strādāja 486 kompartijas biedri un kandidāti.⁴⁹

Svarīga loma bija arī komjaunatnei, kurā 1941. gada 1. maijā bija 6215 biedru,⁵⁰ taču ar to bija par maz. Aktīvāko komjauniešu, arī arodbiedrību un *MOPR* aktīvistu iesaistīšana partijas darbā sarežģīja kadru jautājumu šajās organizācijās un lika samazināt prasības pret to funkcionāriem.

Tādēļ ir saprotams, ka komunistu pieaugumu 1941. gadā gandrīz pilnībā deva no citām republikām atsūtītie kadri, un viņiem bija ārkārtīgi būtiska loma Latvijas sovetizācijā.

LKP no savstarpēji vāji saistītu pagrīdes struktūru tīkla par stingri centralizētu varas centru nekļuva ātri un viegli. Faktiski paralēli visas Latvijas politiskās, ekonomiskās un pārvaldes sistēmas sovetizācijai notika arī LKP sovetizācija. 1940. gada septembrī notika organizatoriskās struktūras pirmās būtiskās izmaiņas. Likvidēja LKP apgabalu un rajonu komitejas (tās teritoriāli nesakrita ar Latvijas administratīvo iedalījumu, un nereti to darbības rajoni pārklājās) un izveidoja 19 apriņķu komitejas un četras pilsētu komitejas (Rīgas, Liepājas, Daugavpils un Jelgavas). Savukārt Rīgā apvienoja pagrīdē pastāvošās 10 rajonu organizācijas un izveidoja trīs rajonu komitejas (Centra, Pārdaugavas un Maskavas). 1941. gada janvārī atbilstoši jaunajam administratīvajam iedalījumam trīs rajonus sadalīja sešos (Leņina, Kirova, Maskavas, Proletāriešu, Sar-kanarmijas, Staļina). Tādējādi tika izveidota teritoriālās pārvaldes struktūra, kurai bija

jāatvieglo LKP CK administratīvo funkciju veikšana. 1940. gada oktobrī LKP oficiāli tika iekļauta Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas sastāvā kā tās teritoriālā organizācija un sāka saukties par Latvijas Komunistisko (boļševiku) partiju (LK(b)P) (pārskatāmības labad tekstā tiks lietota agrākā abreviatūra – LKP), lai gan “lēmums par nosaukuma maiņu oficiāli nebija pieņemts”⁵¹. LKP CK Sekretariāta vietā tika nodibināts CK birojs septiņu cilvēku sastāvā (Jānis Kalnbērziņš, Žanis Spure, Fricis Deglavs, Andrejs Jablonskis, Vilis Lācis, Pēteris Plēsums, Alfons Noviks).

Septembrī tika iecelti LKP apriņķu un pilsētu komiteju pirmie un otrie sekretāri. Šos amatus pārsvarā ieņēma agrākie apgabalu un rajonu sekretāri. Apriņķu komitejās bija trīs nodaļas (Lauksaimniecības, Aģitācijas un propagandas un Organizatoriskā darba), bet pilsētu komitejās četras – Aģitācijas un propagandas, Rūpniecības, Kadru un Orginstruktoru.⁵² Nodaļās pēc štata bija jābūt nodaļas vadītājam, viņa vietniekam un instruktoriem. Septembrī pirmo un otro sekretāru amatus izdevās samērā ātri aizpildīt ar pieredzējušiem nelegālistiem (astoņi no tiem bija Kominternes cilvēki, pārējie – vietējie komunisti). 1941. gada februārī LKP CK birojs viņus apstiprināja amatā, aprīlī tika apstiprināti Rīgas rajonu partijas komiteju sekretāri.

LKP CK Orginstruktoru nodaļas instruktoru ziņojumi liecina, ka daudzos apriņķos partijas komitejas un to pirmie sekretāri patiesībā nespēja pildīt savas funkcijas. Tā, piemēram, ziņojumā par Bauskas apriņķi 1941. gada 3. aprīlī teikts, ka pirmais sekretārs Voldemārs Rutkovskis ir vājš vadītājs, pats izteicies, ka netiek galā, žēlojies, ka viņam grūti krievu valodas nezināšanas dēļ. Instruktori atzina, ka apriņķa komiteja nav nokomplektēta, bez tam to plosīja iekšējas intrigas.⁵³ Galu galā Rutkovski pārcēla darbā par Ventspils apriņķa otro sekretāru, bet viņa vietā norīkoja CK orginstruktoru Jūliju Grīnbergu. Arī citos apriņķos bija līdzīgas problēmas. Tukuma apriņķa partijas komitejas aparātā līdz 1941. gada februārim bija tikai trīs darbinieki,⁵⁴ bet partijas sekretārs Aleksandrs Mazjēcis žēlojās, ka krievu valodas nezināšanas dēļ nesaprot, kas tiek runāts CK sēdēs.⁵⁵

Dažos gadījumos sekretāri tika nomainīti, pie tam skaidri un gaiši norādot, ka viņi nespēj veikt tiem uzticētos pienākumus. 1940. gada novembrī CK birojs ar šādu formulējumu atcēla no amata Rīgas pilsētas Centra rajona pirmo sekretāru Žani Šmitu un otro sekretāri Zāru Flaksu.⁵⁶ 1941. gada 28. maijā birojs pieņēma lēmumu atcelt no amata Rēzeknes apriņķa pirmo sekretāru Galaktionu Iljīnu un izpildkomitejas priekšsēdētāju Vladislavu Micānu par “partijas masu darba sabrukumu apriņķī”⁵⁷, tomēr nav īsti skaidrs, vai viņi patiešām tika atcelti, lai gan Iljīna vietā 28. maijā CK birojs apstiprināja Leonīdu Uljanovu, kas bija atsūtīts no Krievijas un iepriekš strādāja par CK Lauksaimniecības nodaļas instruktoru.⁵⁸

Kā atmiņās norāda tolaik LKP Ventspils apriņķa komitejas pirmā sekretāre Ieva Paldiņa, “partijas darbinieku bija tik maz, ka mums ar to nepietika, lai izveidotu partijas

*Ventspils pilsētas komiteju. Kā republikāniskās pakļautības pilsētai Ventspilij šāda partijas komiteja bija nepieciešama, un mēs lūdzām LKP CK atļaut LKP Ventspils apriņķa komitejai pagaidām vadīt arī pilsētas partijas pirmorganizācijas.*⁵⁹

Viens no risinājumiem bija komunistu nosūtīšana no tām organizācijām, kur to bija relatīvi daudz (tādas bija faktiski tikai Rīgas un Daugavpils pilsētas organizācijas), uz apriņķiem. Tā, piemēram, uz Ventspils apriņķa komiteju par instruktoru 1940. gada septembrī nosūtīja Bolderājas strādnieku Frīdrihu Šulmeisteru, bet ar viņa darbu I. Paldiņa nebija apmierināta, tādēļ vēlāk viņu iecēla par apriņķa sagādes pilnvaroto.⁶⁰ Otrs risinājums bija kadru "imports". 1941. gada pirmajā pusē arvien biežāk apriņķa partijas komitejās, kā arī citos vadošajos amatos tika iecelti Maskavas atsūtītie cilvēki.

Diezgan enerģiski tika atlasīti arī vietējie aktīvistu, starp tiem arī komjaunieši. Lai gan vairums partijas apriņķa komiteju nodaļu vadītāju un instruktoru bija ar agrāku pagrīdes darbības stāžu, dažkārt par instruktoriem varēja kļūt cilvēki, kas līdz okupācijai nekādu politisko aktivitāti nebija izrādījuši. Piemēram, LKP Liepājas apriņķa komitejas Propagandas un aģitācijas nodaļas instruktors kopš 1941. gada februāra Klāvs Višķints, galdnieks pēc profesijas, bija iesaistījies partijas darbā 1940. gada vasarā, no novembra līdz februārim bija mācījies LKP CK partijas skolā.⁶¹ Dažkārt nācās pieļaut arī tādu cilvēku darbu partijas komitejās, kas agrāk darbojušies LSDSP vai arī SSS, lai gan sociāldemokrāti tika uzskatīti par "piesārņojošu" elementu ne tikai partijas, bet arī citās iestādēs. LKP Kuldīgas apriņķa komiteja lēmumā par kadriem apriņķa un pagastu izpildkomitejās 1941. gada maijā konstatēja, ka padomju iestāžu kadri "lielā daļā ir piesārņoti ar svešiem elementiem, aizsargiem, soc. demokrātiem, kulakiem"⁶². Tieši šādā kārtībā nevēlamie elementi ir uzskaitīti arī citos dokumentos.

Vietējie un no citām republikām atkomandētie kadri

Padomju laika publikācijās notika dažādas manipulācijas ar mērķi parādīt, ka vadošā loma "sociālistiskajā revolūcijā" un "sociālistiskajos pārveidojumos" ir bijusi vietējiem komunistiem un tie pārsvarā ir bijuši latvieši. Atmiņu krājums divos sējumos "Mēs jaunu pasauli sev celsim"⁶³, kas tika izdots 1972. un 1974. gadā un atšķirībā no daudziem citiem padomju laika izdevumiem tajā ir iespējams gūt zināmu ieskatu reālajā notikumu gaitā, kopumā tomēr rada iespaidu, ka vadošā loma 1940.–1941. gadā ir bijusi vietējiem komunistiem, pārsvarā latviešiem, gan nenoliedzot vietējo ebreju un krievu zināmu lomu. Dažas krājumā publicētās atmiņas (Vladimira Miškes, Eduarda Liberta u.c.) atspoguļo vispārzināmo faktu, ka ir bijuši arī no PSRS atsūtītie kompartijas funkcionāri, tomēr rodas priekšstats, ka vairums no viņiem bijuši latvieši un viņu īpatsvars bijis samērā

mazs. Tā, piemēram, O. Auguste nosauc vairākus Krievijas latviešus, kas ieradās kopā ar Sarkanās armijas daļām, kā arī gandrīz 30 latviešu, kas tika atsūtīti vēlāk.⁶⁴

Oficiālā dokumentā – LKP CK ziņojumā VK(b)P CK Kadru daļas vadītājam Nikolajam Šataļinam 1941. gada rudenī⁶⁵ teikts, ka uz Latviju bija nosūtīts vairāk nekā 1000 cilvēku, no tiem 58 darbā LKP CK, Tautas komisāru padomē – 12, Valsts Plānā – pieci, Finanšu tautas komisariāta (TK) sistēmā – 28, Tieslietu TK sistēmā – 16, Pārtikas rūpniecības TK sistēmā – 14, Izglītības TK sistēmā – 75, Zemkopības TK sistēmā – 20, Sovhozu trestā – 12 utt.⁶⁶ No dokumenta teksta nav skaidrs, vai kopskaitā iekļauti arī drošības struktūru (Iekšlietu TK un Valsts drošības TK) darbinieki. Jautājuma izpēte liek domāt, ka ar šiem atsūtītajiem cilvēkiem domāti t.s. atbildīgie jeb nomenklatūras darbinieki, kas varētu iekļaut arī drošības struktūras. Taču vienlaicīgi ieradās arī liels skaits zemāka līmeņa ierēdņu, inženieru, drošībasnieku u.tml. Jautājumus izraisa arī tas, cik liels bija latviešu īpatsvars atsūtīto funkcionāru vidū. Nelatvieši (pārsvarā krievi) vairumā gadījumu it kā atradās otrajā plānā – kā pirmā vai otrā līmeņa amatpersonu vietnieki, palīgi u.tml., taču ļoti bieži viņi bija tie, kas diktēja, kā un kas ir jādara.

Maskavas emisāru pirmās grupas ieradās kopā ar Sarkanā armiju, un sākotnēji atsūtīto skaits bija neliels. Vilis Meijers runā par 20 cilvēku grupu, kuras sastāvā viņš 8. jūlijā ieradās no Ļeņingradas, un nosauc vēl Alfrēdu Domburu, Eduardu Leitmani, Jāni Vimbu, Jēkabu Kaktiņu, Pāvelu Vītolu, Jāni Avotiņu, E. Libertu, Pēteri Valeskalnu.⁶⁷ Šī grupa vai grupas tiek pieminētas virknē citu publikāciju un memoāru. Tomēr joprojām ir daudz neskaidrību kā par to, vai tā ir viena vai arī vairākas grupas, kad tās sāka ierasties – jau sākot ar 17. jūniju vai tikai jūlijā, tā arī par to pakļautību (Sarkanajai armijai vai NKVD) un mērķi, ar kādu tā/tās tika izveidotas. Viens no latviešu izcelsmes čekistiem Elmārs Kerre savā autobiogrāfijā 1968. gadā rakstīja, ka 1940. gada maija sākumā VK(b)P CK un NKVD speciālā komisija Ļeņingradā viņu izraudzījusi īpašas nozīmes operatīvajai grupai, kas formēta Ļeņingradā no igauņu, latviešu un lietuviešu valodas pratējiem, bet pēc atlases Ļeņingradas kara apgabala Politiskajā pārvaldē no jauna iesaukts armijā (1938. gadā E. Kerre, tāpat kā citi latvieši, tika atvaļināts no robežapsardzības karaspēka). *“Šajā vienībā ar 3 grupām pēc nacionālās pazīmes mēs izgājām speciālo apmācību un trenējamies katrs savā valodā. 11. jūlijā mūsu latviešu grupai pavēlēja izbraukt no Ļeņingradas uz Rīgu 3. armijas Kara padomes rīcībā. [...] Dažas dienas pēc ierašanās Rīgā mūs visus nodeva Latvijas .. Komunistiskās partijas Centrālās komitejas rīcībā, kura mūs visus nozīmēja uz .. Latvijas valsts iestādēm par padomniekiem. Es saņēmu norīkojumu būt par Policijas departamenta direktora padomnieku un .. stājos PSRS NKVD operatīvās grupas rīcībā, kas darbojās Rīgā kāda Petrova rīcībā, veidojot drošības orgānus.”*⁶⁸ Līdzīga rakstura ziņas autobiogrāfijā ir minējuši arī vairāki citi “padomnieki”.⁶⁹ Diezgan daudzi tika atgādāti jau savlaicīgi un

līdz okupācijai izmitināti padomju karabāzēs, piemēram, E. Leitmanis, kas jūlija beigās tika iecelts par finanšu ministra biedru, P. Valeskalns, kas kļuva par izglītības ministra biedru, u.c.⁷⁰

Katrā ziņā pilnīgi droši ir tas, ka 1940. gada maijā vairāki desmiti Krievijas latviešu tika iesaukti uz speciālajām mācībām (*specsbori*) Ļeņingradā, pārsvarā tie, kam agrāk bija saistība ar drošības orgāniem, taču daļa bija ideoloģiskie darbinieki, kurus armijā iesauca kā politvadītājus (poļitruki). Rodas iespaids, ka viņi tomēr tika gatavoti kā valodas un vairāk vai mazāk vietējo apstākļu zinātāji, kas varētu darboties kā tulki, propagandisti un čekisti gadījumam, ja nāksies īstenot klasisku militāru okupāciju. Tā kā Latvijas valdība pieņēma ultimātu, sagatavotie kadri tika nosūtīti, lai palīdzētu pārņemt visdažādākās jomas. J. Vimbu iecēla par virskomisāru rūpniecības nacionalizācijai, respektīvi, par nacionalizācijas vadītāju; V. Meijers kādu laiku strādāja "Jaunākajās Ziņās"; E. Liberts kļuva par Latvijas komjaunatnes vadītāju; E. Leitmani iecēla par finanšu ministra vietnieku utt. Viņi bija faktiskie okupācijas īstenotāji. A. Kirhenšteina un V. Lāča valdības un vietējie komunisti patiešām bija marionetes, kuras pildīja PSRS sūtniecības un šo "padomnieku" norādījumus.

Jautājums par to, cik īsti atsūtīto kadru darbojās Latvijā līdz aneksijai, joprojām prasa tālāku izpēti, it īpaši tādēļ, ka nav pilnīgas informācijas par NKVD darbību Latvijā šajā laikā. Acīmredzot to bija vairāki desmiti un absolūtais vairākums bija latvieši, jo valodas zināšana bija būtiski nepieciešama šajā okupācijas posmā. Sākot ar 1940. gada septembri, atsūtīto kadru straume pieauga, joprojām pārsvarā bija latvieši, taču pieauga arī krievu skaits. 1941. gadā nelatviešu (vairākums krievu) īpatsvars strauji sāka pieaugt. Kara sākumā atsūtīto kadru skaits, visticamāk, sasniedza jau 2–2,5 tūkstošus. No tiem vismaz tūkstotis bija atbildīgie darbinieki (domājams, ka vairāk).

Atsūtītie kadri pirmām kārtām dominēja centrālajās republikas pārvaldes institūcijās. No 106 cilvēkiem, kas 1940.–1941. gadā bija īsāku vai garāku laiku LKP CK atbildīgie darbinieki, seši (5,7%) bija bijušie Kominternes darbinieki, bet 72 (67,9%) atsūtīti no Krievijas. Tādējādi vietējie komunisti bija tikai 28 (26,4%). No Maskavas atsūtīto CK atbildīgo darbinieku vairākums – 36 bija krievi (50%), sekoja latvieši (28 cilvēki jeb 38,9%), arī baltkrievi, ukraiņi un viens ebrejs.

Krievijas latviešu un vēl jo vairāk krievu iecelšana apriņķa komiteju pirmo sekretāru amatā, kā tas bieži notika, sākot ar 1944. gadu, pirms kara bija tikai ārkārtējos gadījumos, tomēr tādi bija. Tā, piemēram, 1941. gada februārī LKP CK birojs par Ludzas apriņķa komitejas pirmo sekretāru iecēla Viktoru Ķikutu, kurš pirms tam bija apriņķa izpildkomitejas priekšsēdētāja vietnieks. Viņš gan bija atsūtīts uz Latviju 1940. gada oktobrī kā jaundibināmā Revolūcijas muzeja vadītājs.⁷¹ Aptuveni tajā pašā laikā par LKP Daugavpils pilsētas komitejas pirmo sekretāru iecēla Fjodoru Treimani, kas jau kopš 1940. gada oktobra bija ieņēmis pirmā sekretāra palīga amatu.⁷² Par otrajiem sekretāriem

iebraucējus iecēla biežāk. 1941. gada janvārī par Valkas apriņķa komitejas otro sekretāru iecēla Krievijas latvieti Edgaru Apini,⁷³ bet jau kopš 1940. gada novembra Abrenes apriņķī tādā pašā amatā bija Krievijas latviete Anna Breidaka.⁷⁴ Rīgā šāds process sākās ātrāk. Rīgas pilsētas partijas komitejas otrā sekretāra amatā bija Kārlis Pugo,⁷⁵ bet par Staļina un Ļeņina rajona komitejas otro sekretāru 1941. gada aprīlī apstiprināja Krievijas krievus – Filipu Sokurenko un Grigoriju Uvarovu.⁷⁶

Apriņķa komiteju nodaļu vadītāju un instruktoru posteņos Maskavas komandētie kadri parādījās jau 1940. gada rudenī, lielākā skaitā – 1941. gada pavasarī. Datu bāzē ir ziņas par 62 no citām republikām atsūtītajiem apriņķa komiteju nodaļu vadītājiem un instruktoriem, kas tika nosūtīti uz visiem apriņķiem, lai gan lielākā skaitā – uz Rīgas pilsētu un apriņķi (20 cilvēku), Ilūkstes apriņķi (pieci cilvēki) un Jelgavas pilsētu un apriņķi (četri cilvēki). Var pieļaut, ka, ja nebūtu sācies karš, tuvākajos mēnešos brīvās vakances tiktu aizpildītas ar lielāku skaitu Krievijas latviešu un krievu.

Lai nodrošinātu kompartijas kontroli pār ražošanas uzņēmumiem, augstskolām un lauku apdzīvotajām vietām, kur komunistu bija ļoti maz, VK(b)P CK 1941. gada 29. janvārī nolēma nodibināt Latvijas pagastos, lielajos rūpniecības uzņēmumos, tautas komisariātos un augstskolās, kur nebija partijas pirmorganizāciju, atbrīvoto (t.i., algoto) partijas organizatoru (partorgu) amatu.⁷⁷ 1941. gada februārī LKP CK birojs partorgus sāka apstiprināt amatā. Ja rūpnīcās pārsvarā šo amatu ieņēma Maskavas atsūtītie kadri (par rūpnīcas VEF partorgu atsūtīja ukraiņi Kozmu Kostoglodovu, rūpnīcā “Sarkanais kvadrāts” – krievu Aleksandru Glazirinu – abi pirms tam bija Harkovas pilsētas partijas komitejas instruktori,⁷⁸ Slokas celulozes un papīra fabrikā un “Juglas manufaktūrā” par partorgiem iecēla Krievijas latviešus Jēkabu Ozoliņu un Emmu Brauķi⁷⁹), tad laukos nācās meklēt partorgus vietējo aktīvistu un partijas komiteju instruktoru vidū. Partorgi pārsvarā bija ar partijas stāžu no 1940. gada vasaras un vēlāk nereti arī partijas kandidāti. Pārsvarā tie bija jauni cilvēki virs 20 gadiem, taču samērā bieži arī vīri jau cienījamos gados – vietējie aktīvistu 1919. gadā Stučkas valdības laikā. Līdz kara sākumam partorgi vēl nebija apstiprināti visos pagastos. Komunistu trūkuma dēļ nereti pagasta izpildkomitejas priekšsēdētājam vai milicim nācās pildīt arī partorga pienākumus, tāpat arī notika diezgan daudzas partorgu pārvietošanas no viena pagasta uz citu un atcelšana no amata, jo ne visi spēja veikt savus pienākumus gan zemās izglītības (pārsvarā partorgi bija cilvēki ar pamata izglītību, kas bieži vien nozīmēja tikai trīs vai četras klases), gan arī organizatora dotību trūkuma dēļ.

No 77 datu bāzē fiksētajiem Tautas komisāru padomes (Latvijas PSR valdība) darbiniekiem (ieskaitot tautas komisārus/ministrus) 42 (54,5%) bija atsūtīti no Maskavas. No tiem 17 krievi, tikpat daudz latvieši, trīs ebreji, viens ukraiņis, pārējo tautības vēl nav noskaidrotas. Lai gan par tautas komisāriem centās iecelt pārsvarā vietējos latviešus,

tomēr dažos gadījumos šo principu neņēma vērā. Tā, piemēram, Semjons Šustins – sākumā iekšlietu tautas komisāra Alfona Novika vietnieks – pēc Valsts drošības TK atdalīšanas no minētā komisariāta kļuva par jaunās struktūrvienības vadītāju.⁸⁰ Nikolajs Smirnovs sākumā bija partijas rūpniecības tautas komisāra vietnieks, bet 1941. gada maijā kļuva par gaļas un piena rūpniecības tautas komisāru.⁸¹ Krievijas latvietis Pēteris Paegle, sākumā iecelts par tirdzniecības tautas komisāra vietnieku, 1941. gada 8. janvārī kļuva par komisāru pēc tam, kad viņa priekšnieku Jāni Pupuru atbrīvoja no šā darba par it kā nepamatoto rūpniecības preču cenu paaugstināšanu.⁸² Savukārt izglītības tautas komisāra vietnieks Pēteris Valeskalns ieņēma Jūlija Lāča vietu pēc viņa aresta 1941. gada janvārī.⁸³

Atsevišķos tautas komisariātos atsūtīto darbinieku īpatsvars bija ļoti atkarīgs no tā, cik nozīmīgs attiecīgais komisariāts bija no padomju režīma viedokļa. Liels vietējo darbinieku īpatsvars bija, piemēram, Darba TK, Sociālās nodrošināšanas TK un Viegļās rūpniecības Tautas komisariātā. Jāatzīmē, ka par sociālās nodrošināšanas tautas komisāru iecēla agrāko *MOPR* CK vadītāju Alfrēdu Nuržu un par atbildīgiem komisariāta darbiniekiem kļuva daudzi agrākie *MOPR* aktīvist.

Savukārt Finanšu, Izglītības un Veselības aizsardzības TK no Maskavas atsūtīto atbildīgo darbinieku īpatsvars bija vērā ņemams. Tā Finanšu TK no 15 datu bāzē fiksētajiem nomenklatūras darbiniekiem septiņi bija no Maskavas atsūtīti, pie tam visi krievi. Jāatzīmē, ka banku sektorā Maskava uzreiz Latvijas Banku pārņēma tiešā kontrolē un turpmāk to sauca par PSRS Valsts bankas Latvijas Republikānisko kantori. Tāpat arī pārējās bankas, kuras tika izveidotas, apvienojot agrākās Latvijas Republikas Valsts un privātās bankas, – Lauksaimniecības banka, Komunālā banka, Rūpniecības banka – bija attiecīgo PSRS banku Latvijas republikāniskie kantori. To vadību iecēla tieši Maskava. Tomēr finanšu sistēma prasa specifiskas zināšanas, tādēļ diezgan daudzi banku sistēmas atbildīgie darbinieki saglabājās vēl no agrākajiem laikiem.

Zemkopības tautas komisariāta “piesārņotība” ar vecajiem kadriem izraisīja VK(b)P CK neapmierinātību. Acīmredzot zemkopības tautas komisārs Jānis Vanags šo kritiku ņēma vērā, un 1941. gadā Maskavas atsūtīto atbildīgo darbinieku īpatsvars komisariātā jūtami palielinājās. No 41 Zemkopības TK darbinieka, par kuriem ir ziņas datu bāzē, vismaz 17 bija atsūtīti no Maskavas, starp tiem tautas komisāra vietnieks Konstantīns Golubevs, kas bija beidzis lauksaimniecības tehnikumu un pirms atsūtīšanas uz Latviju bija Kaļiņinas apgabala Lauksaimniecības pārvaldes priekšnieks.⁸⁴ Jāatzīmē, ka vairums atkomandēto lauksaimniecības speciālistu pēc tautības bija krievi.

Latvijas PSR Valsts Plānā, kas tika uzskatīts par vienu no pamatinstitūcijām, uz kurām balstījās padomju ekonomika, no 16 darbiniekiem, par kuriem mums ir ziņas, tieši puse bija atsūtītie kadri, trīs no viņiem bija krievi, to skaitā Valsts Plāna priekš-

sēdētāja Friča Deglava 1. vietnieks Aleksandrs Hromovs, kas tika apstiprināts šajā amatā 1941. gada jūnija sākumā. Pirms viņa šajā amatā bija Krievijas latvietis Aleksejs Štrodahs, kas tagad kļuva par 2. vietnieku.⁸⁵

Izteikta no Maskavas atsūtīto un tieši iecelto kadru dominance bija arī transporta jomā, pie tam Krievijas latviešu īpatsvars viņu vidū nebija liels. Visai intensīvi ar padomju kadriem tika nomainīti lielāko rūpnīcu direktori. Savukārt tajās rūpnīcās, kuras bija tiešā Maskavas kontrolē (īpaši ar militāro rūpniecību saistītajās), krievu iecelšana vadošajos amatos bija pati par sevi saprotama. Taču jāatzīmē, ka nereti tieši dažādās svarīgās militarizētās jomās, kurās par priekšniekiem iecēla no Krievijas atsūtītus cilvēkus, jo-projām nozīmīgas pozīcijas saglabāja agrākie “buržuāziskie” speciālisti, jo viņus nevarēja nomainīt ar politiski pieņemamākiem kadriem.

Nemot vērā prokuratūras un tiesu sistēmas nozīmi, saprotams, ka no citām republikām atsūtītajiem kadriem tajā bija ievērojama loma. Latvijas PSR Augstākajā tiesā no 16 tās locekļiem 10 bija atsūtīti no Maskavas, to skaitā priekšsēdētājs Fricis Dombrovskis un viņa vietnieki Emīlija Veinberga un Jānis Grīnbergs. Tieslietu TK Krievijas latvieši bija tieslietu komisāra vietnieks Jānis Rīdziņš un Kolēģijas locekļi Ernests Sietiņsons, Augusts Skrabis (Skrabe), Kārlis Šaturins un Augusts Francmanis, kā arī Juridiskās skolas direktors Pēteris Zakkars. Šķiet, ka mazāk no citām republikām atsūtīto kadru bija apgabaltiesu priekšsēdētāju un viņu vietnieku – it īpaši tautas tiesnešu vidū, taču par šīm amatpersonām vēl nav savāktas pietiekami pilnīgas ziņas. Tomēr jāatzīmē, ka Rīgas, Valmieras un Daugavpils apgabaltiesu priekšsēdētāju vietnieki bija Krievijas latvieši Kārlis Polis un Jānis Zīlīte, kā arī krievs Nikolajs Kononovs, bet Rīgas apgabaltiesas locekļi bija Varvara Mišuta un Oskars Tiliks. Par Advokātu kolēģijas priekšsēdētāja vietnieku iecēla Krievijas latvieti Josifu Laizānu.⁸⁶ Jāatzīmē, ka Maskavas kadri, pie tam pārsvarā krievi, absolūti dominēja līnijtiesās – speciālās transporta (Latvijas dzelzceļš, Latvijas un Igaunijas kuģniecība, kā arī Daugavas (Rietumdivinas) upju kuģniecība) tiesās.

No 74 atbildīgajiem prokuratūras darbiniekiem vismaz 24 bija atsūtīti no citām republikām. Pārsvarā tie bija Latvijas PSR Prokuratūras atbildīgie darbinieki, sākot ar pašu republikas prokuroru Ernestu Soldnieku, kas bija atsūtīts uz Latviju jau 1940. gada oktobra sākumā, lai organizētu prokuratūras darbu. Desmit no viņiem bija latvieši, pārējie pārsvarā krievi. Arī speciālās prokuratūras – Latvijas dzelzceļa u.c. – tika komplektētas no atsūtītajiem kadriem. Apriņķu prokuratūrās atsūtīto darbinieku bija mazāk, acīmredzot traucēja tas, ka bija nepieciešams zināt latviešu valodu. Tajā pašā laikā ar vietējiem kadriem stāvoklis bija visai katastrofāls. Tā kā par galveno kritēriju tika uzskatīta piederība kompartijai, par apriņķu prokuroriem un viņu vietniekiem iecēla cilvēkus, kuru zināšanas jurisprudencē labākajā gadījumā bija pasmeltas no personīgās pieredzes, kad viņi tika tiesāti par komunistisko darbību. Tā, piemēram, Valmieras apriņķa prokuroram

Krišjānim Bomikam bija trīs klašu izglītība, pēc profesijas viņš bija galdnieks; Bauskas apriņķa prokuroram Ferdinandam Dumpim bija pamatizglītība; četrus klašus izglītība bija Jelgavas pilsētas prokuroram Kārlim Gelderiņam. Visi trīs pirms iecelšanas šajā amatā bija bijuši miliči. Dažos gadījumos tika atrasti padomdevēji ar padomju prokuratūras pieredzi, piemēram, par Valmieras apriņķa prokurora palīgu bija iecelts Krievijas latvietis Emīls Martinsons,⁸⁷ tomēr līdz kara sākumam daudzos apriņķos prokuratūras kadru jautājums nekādi nebija atrisināts. Jāatzīmē, ka vietējās prokuratūrās zemākos amatos (prokuratūras izmeklētāji) strādāja arī Latvijas Republikas laikā izglītību ieguvuši juristi, kas nebija politiski angažēti. Arī zemākajās tiesās (tautas tiesās) bija daļa tiesnešu ar juridisko izglītību. Piemēram, Madonas apriņķa 5. iecirkņa tautas tiesas tiesnesis no 1941. gada janvāra līdz jūnijam bija Aleksandrs Teodors Klints (līdz 1940. gada aprīlim Bušs). Pirms tam viņš bija Daugavpils apgabaltiesas miertiesnesis, arī Aizsargu organizācijas biedrs un 1940. gada augustā atradies īslaicīgā apcietinājumā. 1941. gada 29. jūnijā viņu atkārtoti apcietināja; izglābies, pateicoties vācu armijas uzbrukumam. Jāatzīmē, ka viņš turpināja strādāt par miertiesnesi, vēlāk advokātu arī vācu okupācijas laikā, kādēļ pēc padomju karaspēka ienākšanas tika represēts.⁸⁸ Visumā vietējo iedzīvotāju ar augstāko juridisko izglītību diezgan daudz strādāja arī apgabaltiesu tiesnešu vidū, tomēr parasti tie bija cilvēki, kam bijusi kāda saistība ar kreisajām studentu organizācijām pirms okupācijas.

Acīmredzot arī arodbiedrības tika uzskatītas par tādu jomu, ko nepieciešams stingri uzraudzīt, tādēļ tajās no citām republikām atsūtīto darbinieku īpatsvars bija vērā ņemams. No 44 arodbiedrību vadošajiem darbiniekiem, par kuriem ir ziņas datu bāzē, 21 bija Maskavas atsūtīts. Pārsvārā tie bija visu nozaru arodbiedrību priekšsēdētāju vietnieki, dažkārt arī nodaļu vadītāji, pēc tautības visi krievi.

Nomenklatūras darbinieku tautība

Mūsu rīcībā nav ziņu par to, kāds bija komunistu etniskais sastāvs okupācijas brīdī. Tā kā ir saglabājušies to komunistu saraksti, kuriem tika atzīts pagrīdes stāžs un vispār partijas piederība laikā, kad LKP formāli tika iekļauta VK(b)P sastāvā, principā ir iespējams noteikt partijas biedru etnisko sastāvu, taču tas varētu būt ļoti darbietilpīgs pētījums. Vienīgie oficiālie statistiskie dati par LKP etnisko sastāvu aplūkojamajā laikposmā attiecas uz 1941. gada 1. janvāri (sk. tabulu). Tā kā šajā laikā Maskavas atsūtīto komunistu vēl bija samērā maz, īpaši ārpus Rīgas, tad var uzskatīt, ka šie dati visumā raksturo vietējo komunistu etnisko sastāvu. Vienīgi Rīgas gadījumā jāņem vērā, ka šeit komunistu no citām PSRS republikām (atsūtītie nomenklatūras darbinieki, dažādi zemāka ranga darbinieki, Sarkanās armijas virsnieku sievas u.c.) – pēc tautības pārsvarā latvieši un krievi – šajā laikā varēja būt jau vairāki simti.

**LKP biedru un kandidātu etniskais sastāvs 1941. gada 1. janvārī
(trīs lielākās etniskās grupas)**

	Komunisti	No tiem			% no komunistu kopskaita		
		latvieši	krievi	ebreji	latvieši	krievi	ebreji
Latvijā kopā*	2798	1705	551	309	60,9	19,7	11,0
Tajā skaitā:							
Daugavpilī	102	17	28	30	16,7	27,5	29,4
Jelgavā	53	48	4	1	90,6	7,5	1,9
Liepājā	202	164	11	12	81,2	5,4	5,9
Rīgā	1035	500	236	214	48,3	22,8	20,7
Abrenes apr.	111	5	103	3	4,5	92,8	2,7
Aizputes apr.	79	76	–	–	96,2	–	–
Bauskas apr.	38	35	–	1	92,1	–	2,6
Cēsu apr.	49	45	2	2	91,8	4,1	4,1
Daugavpils apr.	128	23	47	12	18,0	36,7	9,4
Ilūkstes apr.	62	6	32	2	9,7	51,6	3,2
Jēkabpils apr.	59	44	6	8	74,6	10,2	13,6
Jelgavas apr.	75	67	5	–	89,3	6,7	–
Kuldīgas apr.	109	102	4	2	93,6	3,7	1,8
Liepājas apr.	87	87	–	–	100,0	–	–
Ludzas apr.	53	28	17	5	52,8	32,1	9,4
Madonas apr.	68	51	10	2	75,0	14,7	2,9
Rēzeknes apr.	125	88	27	9	70,4	21,6	7,2
Rīgas apr.	100	87	6	–	87,0	6,0	–
Talsu apr.	25	23	–	1	92,0	–	4,0
Tukuma apr.	29	27	–	2	93,1	–	6,9
Valkas apr.	59	54	2	–	91,5	3,4	–
Valmieras apr.	91	82	6	2	90,1	6,6	2,2
Ventspils apr.	54	46	5	1	85,2	9,3	1,9

Avots: LVA, PA-101. f., 2. apr., 524. l., 4., 9., 13., 18., 21., 25., 29., 33., 37., 41., 45., 50., 54., 58., 62., 66., 70., 74., 77., 81., 85., 90., 94., 98. lp.

* Summējot pilsētu un apriņķu partijas komiteju sniegto informāciju, komunistu skaits ir mazāks nekā Latvijā kopumā, jo kopskaitā tika iekļauti arī tie komunisti, kuri kaut kāda iemesla dēļ atskaites sastādīšanas laikā nebija stājušies uzskaitē nevienā partijas komitejā.

Kā liecina tabulas dati, lielāko tautību proporcijas komunistu vidū vairāk vai mazāk atbilda to proporcijām iedzīvotāju vidū kopumā, lai gan var runāt par ebreju vērā ņemamu īpatsvaru starp komunistiem Daugavpilī un Rīgā, kas acīmredzot atspoguļo situāciju jau pirms okupācijas. Tajā pašā laikā Liepājā, kur dzīvoja ap 7000 ebreju, to īpatsvars bija tikai 5,9 procenti no visiem komunistiem, bet absolūtos skaitļos 12 cilvēku (partijas biedri un kandidāti kopā). Arī krievu minoritātes īpatsvars komunistu vidū bija lielāks nekā krievu tautības cilvēku īpatsvars visā Latvijā. Savukārt latviešu komunistu īpatsvars LKP biedru vidū bija mazāks nekā latviešu īpatsvars visos Latvijas iedzīvotājos.

1940.–1941. gadā nomenklatūras darbinieku vidū dominē latvieši (1286 jeb 67,4 procenti). Tas attiecas kā uz vietējiem darbiniekiem, tā arī uz tiem, kas tika atsūtīti no citām republikām. Nākamā lielākā grupa bija krievi – 381 cilvēks (20%). Tālāk sekoja ebreji – 136 cilvēki (7,1%). Pārējo etnisko grupu pārstāvēniecība nomenklatūrā bija neliela – 14 baltkrievi, trīs latgalieši, 10 poļi, divi igauņi, četri ukraiņi, viens vācietis. Jāatzīmē gan, ka 70 cilvēkiem tautību vēl nav izdevies noteikt, tādēļ turpmākajā pētniecības gaitā absolūtie skaitļi var mainīties, tomēr būtiski nevarētu mainīties etnisko grupu proporcijas atbildīgo darbinieku vidū. Tādējādi latvieši nomenklatūrā tika pārstāvēti vairāk, nekā bija viņu īpatsvars partijas biedru vidū 1941. gada 1. janvārī, ebreji – ievērojami mazāk, bet krievu proporcija aptuveni atbilda viņu īpatsvaram LKP. Šie skaitļi liecina par noteiktām kadru politikas tendencēm, kuras jau daļēji tika aplūkotas iepriekš. Latviešu īpatsvaru noteica latviešu izvirzīšana priekšplānā, viņu dominējošā loma provincē (izņemot Abrenes un Ilūkstes apriņķi un Daugavpils pilsētu), kā arī samērā lielais Krievijas latviešu pieplūdums vadošos amatos un arī tas, ka gandrīz visi Kominternes darbinieki bija latvieši. Jāatzīmē, ka latvieši bija pārsvarā arī Latvijas Republikas pārvaldes aparātā un tādēļ tajās jomās, kur savas pozīcijas saglabāja agrākie speciālisti, tie gandrīz vienmēr bija latvieši.

Krievu īpatsvaru noteica tas, ka viņu vidū 71,7 procenti bija no citām padomju republikām atsūtītie darbinieki. Vietējo krievu aktivitāte pārsvarā izpaudās tajos apriņķos un pilsētās, kur viņu proporcija iedzīvotāju vidū bija ievērojama, taču visumā atbildīgo darbinieku vidū krievu bija relatīvi maz.

Vērā ņemams ir ebreju zemais īpatsvars nomenklatūras darbinieku vidū. Atšķirībā no latviešiem un krieviem ebreji – nomenklatūras darbinieki pārsvarā bija vietējie iedzīvotāji. Viņu vidū bija ļoti maz Kominternes cilvēku (faktiski tikai viens – Jefims Golenders – TKP Kinofikācijas pārvaldes priekšnieks). Arī no citām republikām iebrauca maz ebreju (aptuveni 20 cilvēki). Bez bēdīgi slavenā valsts drošības tautas komisāra Semjona Šustina jāatzīmē LKP CK Orginstruktoru nodaļas sektora vadītājs Moisejs Zvjagins, Latvijas Valsts kuģniecības priekšnieks Isaaks Sag-Sadogurskis, *Latgalskaja pravda* atbildīgais redaktors Benjamins Budovskis, kā arī daži zemāka ranga partijas un tautas komisariātu darbinieki.

Neraugoties uz ebreju – veco pagrīdnieku samērā lielo īpatsvaru, viņu karjeras iespējas Padomju Latvijā izrādījās ierobežotas. Vairums ebreju darbojās kompartijas (39 cilvēki) vai komjaunatnes (18 cilvēki) struktūrās. Tālāk seko Tautas komisāru padome (valdība) un dažādu tautas komisariātu (ministriju) (17 cilvēki), izņemot lekšlietu TK un Valsts drošības TK, dažāda līmeņa izpildkomiteju (12 cilvēki) darbinieki. Samērā liels skaits bija arī preses izdevumu un radiofona atbildīgo redaktoru – 12 cilvēku. Starp datu bāzē fiksētajiem ebrejiem tikai pieci bija lekšlietu tautas komisariāta un Valsts drošības tautas komisariāta (NKVD/NKGB) atbildīgie darbinieki.

Attieksme pret “buržuāziskajiem speciālistiem”

Lai gan pamata princips prasīja, lai ražošanas uzņēmumu, mācību iestāžu, muzeju, tautas komisariātu un to struktūrvienību priekšgalā būtu komunisti, 1940.–1941. gadā to nebija iespējams konsekventi īstenot. Vietējo komunistu resursi bija pārāk mazi, bet no citām republikām nebija iespējams tik īsā laikā atsūtīt pietiekami daudz speciālistu, kas spētu aizpildīt visas vakances. “Sakostiem zobiem” tomēr padomju emisāriem nācās izmantot visus, kas tādu vai citādu apsvērumu dēļ bija gatavi sadarboties ar jauno varu, un dažkārt arī tos, kas nevēlējās, taču bija spiesti to darīt.

Pirmām kārtām tie bija kreisi noskaņoti cilvēki, jāņem vērā, ka tādu bija samērā daudz. Darbība Krievijā revolūcijas un Pilsoņu kara laikā, kā arī Padomju Latvijā 1919. gadā, piedalīšanās kreiso arodbiedrību darbā un sakari ar nelegālo LKP tika uzskatīti par labu rekomendāciju. Liela nozīme sākuma periodā bija personiskiem sakariem un komunistu ieteikumiem par to vai citu cilvēku. Tā kā pagrīdes LKP nekādas centralizētas biedru uzskaites nebija, 1940. gada vasarā vispār liela loma bija zināmu un pārbaudītu biedru rekomendācijām. Kas attiecas uz amatiem, kur bija nepieciešama tikai tehniska kompetence, piemēram, lauksaimniecības vai finanšu joma, tad vadošajos amatos tika atstāti bijušie ierēdņi, protams, ja vien netika uzskatīti par “tautas ienaidniekiem”. Šī situācija pavēra labas iespējas arī karjeristiem un cilvēkiem, kuri jutās nenovērtēti. Turpmākajos mēnešos bija iespēja izvērtēt cilvēka politisko aktivitāti, arī savākt informāciju par viņa agrāko darbību. 1940. gada beigās un 1941. gada sākumā sākās vadošo kadru oficiāla apstiprināšana LKP CK, tad arī pamazām tika atsijāti tie, kas nebija izpelņējušies politisko uzticību.

Jāuzsver, ka politiskie kritēriji bija noteicošie apstiprināšanai CK nomenklatūras amatā. Politiskā uzticamība bija svarīgāka par profesionālo kompetenci. Tomēr ne visos amatos ar to pietika, tādēļ tika izdarīti izņēmumi, ja profesionālā kompetence bija obligāti nepieciešama vai arī amatu ieņēma cilvēks ar augsti atzītu profesionālo reputāciju. Tā par Konservatorijas rektoru apstiprināja Jāzepu Vītoli, lai gan uzskatīja, ka viņš esot konservatīvs, nav piemērojies padomju skolas prasībām, taču vēlams šajā amatā, jo

ir pazīstams mūzikas pasaulē Eiropas mērogā.⁸⁹ Tomēr tie bija drīzāk izņēmumi. Arī šajā gadījumā, iespējams, J. Vītola paturēšana amatā būtu atkarīga no tā, kā viņš būtu sadarbojies ar jauno varu. Izvirzītās politiskās prasības varēja būt minimālas. Tā, piemēram, par aprinķu tautas izglītības vai veselības aizsardzības nodaļu vadītājiem daudzos gadījumos apstiprināja bezpartijiskos, jo bija nepieciešama zināma izglītības un profesionālās kompetences pakāpe, lai pildītu šo amatu. Tomēr kaut kāda saistība vismaz ar kreisajām studentu organizācijām, kā arī politiska aktivitāte pēckokupācijas periodā bija ļoti vēlama, īpaši tieši aktivitāte pēc 1940. gada 17. jūnija bija svarīga. Pilnīgi apolitiskus vai, kas bija vēl neciešamāk, cilvēkus ar “melniem” plankumiem biogrāfijā (buržuāzisko politisko partiju, Aizsargu organizācijas, labējo studentu korporāciju biedri) akceptēja tikai izņēmuma gadījumos. Zemkopības tautas komisariātā, kur vispār veco kadru īpatsvars bija visai liels, komisariāta vadītājs Jānis Vanags 1941. gada 1. aprīlī lūdza apstiprināt par Plānu daļas vadītāju Pēteri Grāvi, kurš agrāk bija Lauksaimniecības departamenta direktors. 1924.–1933. gadā viņš bija Zemnieku savienības biedrs. Viņam piederēja arī maza vasarnīca, un viņš bijis tvaikoņa “Sports” līdzīpašnieks. Lūgums bija pamatots ar to, ka “nākas paturēt darbā attiecīgās kvalifikācijas darbinieku trūkuma dēļ”. Jāatzīmē, ka lūgumu pastiprināja Grāvja autobiogrāfija ar ārkārtīgi slavējošiem izteikumiem par padomju lauksaimniecību.⁹⁰ Tā paša Zemkopības TK Administratīvi saimnieciskās daļas vadītājs Jānis Grīslis, cik var spriest no autobiogrāfijas un kadru anketas, visai apolitisks ierēdnis, baudīja tautas komisāra uzticību, jo, kamēr vakaros bija mācījies komercskolā, kādu laiku bija īrējis istabu kopā ar J. Vanagu. 1940. gada augustā viņš bija uzaicinājis Grīslī, kas tolaik bija pagasta sekretārs, par savu sekretāru.⁹¹ Jāatzīmē, ka Zemkopības TK vispār sākotnēji bija lielāks veco speciālistu īpatsvars nekā citos komisariātos, kas varētu būt izskaidrojams ne tikai ar to, ka patiešām viņu aizvietošanai nevarēja atrast piemērotus kadrus, bet arī ar paša komisāra politiku. Visumā tomēr pamatprincips bija tāds, ka apolītiski speciālisti ir paturami atbildīgos amatos tikai tik ilgi, kamēr nav atrasts pietiekami lojāls cilvēks, vēlams – komunisti.

Par kadru politikas pamatnostādņēm liecina arī kadru pieprasījumi, kurus CK sūtīja uz Maskavu. Šādu lūgumu bija ārkārtīgi daudz, un tie apliecina, ka, no vienas puses, noderīgu vietējo cilvēku bija samērā maz, bet, no otras puses, ka vietējiem darbiniekiem, ja tie nebija komunisti ar pārbaudītu pagrīdes stāžu, neuzticējās. Iespējams, ka šāda masveida kadru iepiludināšana tika uzskatīta par pagaidu stāvokli, kamēr tiks sagatavots pietiekams vietējo darbinieku skaits. Tomēr arhīvu materiāli nedod nekādas norādes, vai atsūtītie darbinieki bija ieradušies tikai uz laiku vai arī pastāvīgi un kāda būtu kadru politika perspektīvā. Pilnīgi iespējams, par to vēl nebija īsti domāts.

Pamatprincips, uz kuru balstījās visa varas sistēma 1940.–1941. gadā, bija Komunistiskās partijas un komunistu ietekmes nostiprināšana visās varas struktūrās. Kompartijas kontroli centās panākt, pirmkārt, paplašinot un nostiprinot LKP struktūras

(LKP CK aparātu, aprinķu, pilsētu un Rīgas rajonu komitejas); otrkārt, nodrošinot, lai komunisti būtu visos stratēģiski svarīgākajos amatos pārvaldes aparātā un ražošanā, izglītības iestādēs u.tml. Par svarīgāko uzdevumu uzskatīja partijas kontroles nodrošināšanu drošības struktūrās un valsts pārvaldes augstākajos orgānos, bet pakāpeniski tai vajadzēja aptvert visas teritoriālās pārvaldes institūcijas, ražošanas vienības, izglītības iestādes, kultūras jomu u.c.

No aplūkotā materiāla iespējams apzināt zināmas likumsakarības kadru politikā 1940.–1941. gadā. Pirmām kārtām jāatzīmē, ka vietējie komunisti nespēja nodrošināt sovetizācijas procesa pārraudzību un vadību, tādēļ Maskava sūtīja lielu skaitu komunistu, kam bija jānodrošina Latvijas “pārlikšana uz sociālisma sliedēm”. Jāpiebilst gan, ka vadošo kadru trūkumu noteica ne tikai šis faktors, bet arī tas, ka ārkārtīgi strauji pieauga arī atbildīgo darbinieku amatu skaits, kas bija jāaizpilda. Pārvaldes sistēmas birokratizāciju un dažāda līmeņa priekšnieku skaita pieaugumu atzīmē daudzi laikabiedri. Tā Alfreds Ceihners lēsa, ka pārvaldes personāls tautas komisariātiem pakļautajos uzņēmumos 1941. gada maijā salīdzinājumā ar 1939. gadu pieaudzis gandrīz trīs reizes, bet strādnieku skaits palicis tāds pats.⁹² Parādījās dažādas jaunas struktūrvienības, piemēram, kadru daļas vai arī ar politisko propagandu saistīti posteņi, kādu nebija agrāk. Arī LKP struktūru attīstība par vispārēju kontroles aparātu deva būtisku ieguldījumu nomenklatūras darbinieku skaita pieaugumā. Nacionalizācija uzlika valstij funkcijas, kuras tai nebija jāpilda agrāk (piemēram, dzīvojamo namu apsaimniekošana). Laukos parādījās liels pulks sagādes aģentu, kas pārstāvēja kantorus ar grūti izrunājamiem nosaukumiem – “Zagotživsirjo” u.c.; izveidoja MTS, sovhozus utt. Tas viss uzlika papildu slodzi valsts aparātam. Tā kā vietējo iedzīvotāju – komunistu bija maz un esošajiem trūka nepieciešamās pieredzes un izpratnes par padomju sistēmas funkcionēšanas principiem, faktiski ar Latvijas sovetizāciju pamatā nodarbojās Maskavas atsūtītie darbinieki. Turklāt vietējie funkcionāri tika izmantoti kā aizsegs, aiz kura darbojās vietnieki, palīgi utt. Taču 1941. gadā viņi pamazām sāka izvirzīties priekšplānā un ieņemt ne tikai vietnieku un struktūrvienību vadītāju vietnieku un palīgu amatus, bet arī pirmo personu posteņus.

Otrām kārtām, Maskava pielika zināmas pūles, lai vismaz tajās jomās, kurām bija saskare ar iedzīvotājiem, atrastu latviešu valodas pratējus. Tomēr Krievijas latviešu rezerves bija ierobežotas, turklāt birokrātiskā, lēnā funkcionāru atlases procedūra neļāva viņus atrast pietiekami ātri, tādēļ arvien lielākā skaitā darbam Latvijā mobilizēja nelatviešus, pārsvarā krievus, kam nebija nekādas saistības ar Latviju. Sākumā krievi galvenokārt pildīja ar kadru atlasī, slepenības nodrošināšanu u.tml. saistītus amatus, tomēr 1941. gada pavasarī aizvien vairāk sāka izvirzīties priekšplānā. Virknē jomu – transportā, Vissavienības pakļautības rūpniecības uzņēmumos u.c. no paša sākuma tika īstenota tieša Maskavas kontrole un pat netika mēģināts radīt iespaidu, ka latviešiem būtu vadošā loma.

Maskavas atsūtītie funkcionāri vispirms pārņēma republikas centrālo iestāžu vadību, tādēļ tie pārsvarā koncentrējās Rīgā, bet pamazām sāka pārņemt vadības grožus arī citās lielākajās pilsētās un apriņķos. Tomēr līdz PSRS–Vācijas kara sākumam šis process bija tikai sākumstadijā. Padomju funkcionāru lielāka koncentrācija bija novērojama tajās jomās, kuras uzskatīja par nozīmīgākajām no padomju režīma viedokļa. Tā, piemēram, LKP struktūrās atsūtīto funkcionāru loma bija daudz lielāka nekā apriņķu un pilsētu izpildkomitejās. Savukārt vērā ņemams apstāklis ir tas, ka izpildkomiteju tautas izglītības nodaļu vadītāju vidū bija vairāki Krievijas latvieši (Elza Assere Rēzeknes apriņķī, Kārlis Riekstiņš Ventspils pilsētā, Milda Milta Rīgas pilsētas Staļina rajonā un Jānis Vavilovs Maskavas rajonā), tāpat arī ar atsūtītajiem kadriem diezgan straujā tempā 1940. gada pirmajā pusē nomainīja izglītības iestāžu vadītājus. Tas viss norāda uz to, ka izglītības sistēmas sovetizācija tika uzskatīta par vienu no prioritātēm. Tāpat arī vērā ņemams ir atsūtīto funkcionāru īpatsvars MTS un sovhozu direktoru vidū. Šīm iestādēm bija jākalpo par pamatu lauksaimniecības sovetizācijai.

Vēl būtu jāpievērš uzmanība tam, ka bijušie Kominternes darbinieki faktiski jāpieskaita nevis vietējiem komunistiem, kā tas nereti notiek dažādās publikācijās, bet gan pie atsūtītajiem kadriem. Viņi bija iesūtīti Latvijā, lai grautu valsti un panāktu valsts iekārtas maiņu, darbojās PSRS interesēs un to arī labi saprata. Ja aplūkojam problēmu no šāda skatpunkta, nākas secināt, ka Maskavas cilvēki darbojās ne tikai aiz kulisēm, viņi bija arī starp tiem, kas sovetizācijas procesā atradās priekšplānā kā LKP CK sekretāri, apriņķu un pilsētu komiteju pirmie sekretāri, iekšlietu sistēmas vadošas amatpersonas.

Līdz kara sākumam komunistu ietekmes nodrošināšanā tika gūti tikai daļēji panākumi. Lauku apriņķos un pat lielākajās pilsētās komunistu skaits bija neliels. Ar lielām grūtībām tie spēja nodrošināt vien partijas orgānu darbību republikas, lielāko pilsētu un apriņķu līmenī. Arī ražošanas uzņēmumos pārsvarā nevar runāt par komunistu tiešu kontroli. Kontrole bija, taču galvenokārt tādēļ, ka aiz komunistiem stāvēja visa milzīgā PSRS varas mašīnērija. Maskavas uztverē Latvijas aneksija bija pilnīga un galīga. Tā gatavojās karam ar Vāciju un centās darīt visu iespējamo, lai līdz tam Latvija būtu kļuvusi par Padomju Republiku – ja ne pēc būtības, tad vismaz pēc formas.

Atsauces

- 1 Eine Quelle von der Jahreswende 1940/41 zur Sowjetisierung der baltischen Staaten // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 5 (2006), H. 3, S. 391.
- 2 *Kreituse, I.* Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā. Problēmas nostādne // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). – Rīga, 2002, 49. lpp.
- 3 Sk.: *Зубкова Е.* Прибалтика и Кремль. 1940–1953. – Москва, 2008, с. 108–110.

- 4 Sabbo, H. (Autor-koostaja). Vōimatu vaikida = Невозможно молчать. I. – Tallinn, 1996, 686., 687. lk.; Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1941: Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, 104. lpp.
- 5 Latvijas Valsts arhīvs (LVA), 270. f., 1. apr., 425. l., 13. lp.
- 6 Turpat, 57. lp.
- 7 Зубкова Е. Прибалтика и Кремль ..., с. 118.
- 8 LVA, PA-101. f., 2. apr., 9. l., 30. lp.
- 9 Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli. 1940. gada 16. jūnijs–19. jūlijs / Sast. un komentāri I. Šneidere, A. Žvinklis. – Rīga, 1991; Latvijas PSR Ministru kabineta sēžu protokoli. 1940. gada 23. jūlijs–24. augusts. – Rīga, 2008.
- 10 Vēstules no frontes. Padomju Armijas latviešu vienību karavīru vēstules Lielā tēvijas kara laikā / Sast. A. Ūdre. – Rīga, 1984.
- 11 Ienaidnieka aizmugurē: Okupētās Latvijas koncentrācijas nometņu un cietumu politisko ieslodzīto, Latvijas partizānu un frontes izlūku vēstules Lielā Tēvijas kara laikā / Sast. A. Ūdre. – Rīga, 1987.
- 12 Latvijas advokatūra. Zvērināti advokāti un zvērinātu advokātu palīgi biogrāfijās. 1919–1945 / Sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. – Rīga, 2007.
- 13 LVA, PA-101. f., 5. apr., 1. l., 14. lp.
- 14 Kreituse, I. Cit. darbs, 49. lpp.
- 15 Mēs jaunu pasauli sev celsim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums, I sēj. – Rīga, 1972, 138., 139. lpp.
- 16 Swain, G. Between Stalin and Hitler: Class War and Race War on the Dvina, 1940–46. – London; New York: Routledge Curzon, 2004, p. 14.
- 17 Коммунистическая партия Латвии в цифрах (1904–1971 гг.). – Рига, 1972, с. 29.
- 18 Сīņa, 1940, 21. decembris.
- 19 Коммунистическая партия ..., с. 29.
- 20 Latvijas Komunistiskā partija // Latvijas PSR Mazā enciklopēdija, II sēj. – Rīga, 1968, 269. lpp.
- 21 LVA, PA-101. f., 1. apr., 7. l., 13. lp.
- 22 Коммунистическая партия ..., с. 6.
- 23 Pieejams: <http://www.briviba.lv/LSDSP%2050%20gadi/8.%20Jauns.htm>
- 24 Vēstules no frontes ..., 202. lpp.; Žagars, Ē. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.–1941. – Rīga, 1975, 211. lpp.; LVA, 270. f., 5. apr., 55., 56. l., A burts.
- 25 LVA, PA-54. f., 1. apr., 2045. l., 10.–50. lp.
- 26 Turpat, 2232. l., 1.–23. lp.
- 27 Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli. 1940. gada 16. jūnijs–19. jūlijs, 33. lpp.
- 28 Turpat, 54. lpp.
- 29 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 3234. f., 26. apr., 189. l., 75., 77., 78. lp.
- 30 Turpat, 78. lp.
- 31 Niedre, O., Daugmalis, V. Slepēnais karš pret Latviju: Komunistiskās partijas darbība 1920.–1940. gadā. Arhīvi apsūdz. – Rīga, 1999, 111. lpp.
- 32 LVVA, 3234. f., 26. apr., 189. l., 168. lp.
- 33 Turpat, 125., 128., 140. lp.
- 34 Sk.: Jablonskis, A. Сīņa par fašistiskās diktatūras gāšanu Latvijā // Mēs jaunu pasauli sev celsim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums, I sēj. – Rīga, 1972, 15.–29. lpp.
- 35 Latvijas PSR Mazā enciklopēdija, III sēj. – Rīga, 1970, 700. lpp.; LVA, 290. f., 1.p apr., 6. l., 1.–3. lp.

- ³⁶ LVA, 1986. f., 1. apr., 42778. l.
- ³⁷ Sk.: turpat, 270. f., 1. apr., 339. l., 2. lp.
- ³⁸ *Bārnieks, M.* Liepājas strādnieki saņem varu // Mēs jaunu pasauli sev celšim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums, I sēj. – Rīga, 1972, 83. lpp.
- ³⁹ LVA, PA-101. f., 1. apr., 2. l., 139. lp.
- ⁴⁰ *Žagars, Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.–1941. – Rīga, 1975, 229. lpp.
- ⁴¹ LVA, PA-101. f., 1. apr., 7. l., 13.–15. lp.
- ⁴² Turpat, 18.–30. lp.
- ⁴³ Коммунистическая партия ..., с. 30.
- ⁴⁴ LVA, PA-101. f., 2. apr., 524. l., 4. lp.
- ⁴⁵ Turpat.
- ⁴⁶ Turpat, 526. l., 6. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 11. lp.
- ⁴⁸ Коммунистическая партия ..., с. 37.
- ⁴⁹ LVA, PA-101. f., 2. apr., 9. l., 12. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 309. l., 23., 24. lp.
- ⁵¹ *Žagars, Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā ..., 233. lpp.
- ⁵² Turpat, 230. lpp.
- ⁵³ LVA, PA-101. f., 2. apr., 9. l., 43., 44. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 98. lp.
- ⁵⁵ Turpat, 1. apr., 40. l., 7. lp.
- ⁵⁶ Turpat, 154. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 22. l., 157. lp.
- ⁵⁸ Turpat, 58.a l., 57. lp.; 20. l., 76. lp.
- ⁵⁹ *Paldiņa, I.* Viens gads partijas darbā Ventspilī // Mēs jaunu pasauli sev celšim ..., 185. lpp.
- ⁶⁰ LVA, PA-101. f., 2. apr., 166. l., 99.–109. lp.
- ⁶¹ Turpat, 140. l., 89.–91. lp.
- ⁶² Turpat, PA-120. f., 1. apr., 26. l., 64. lp.
- ⁶³ Mēs jaunu pasauli sev celšim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums, I sēj. – Rīga, 1972; II sēj. – Rīga, 1974.
- ⁶⁴ *Auguste, O.* Mēs jaunu pasauli sev celšim! // Mēs jaunu pasauli sev celšim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums, I sēj., 139., 140. lpp.
- ⁶⁵ Tas ir pieņēmums, jo dokuments nav datēts.
- ⁶⁶ LVA, PA-101. f., 5. apr., 1. l., 15. lp.
- ⁶⁷ *Meijers, V.* Jauncelsmes darbā Latvijā // Mēs jaunu pasauli sev celšim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums, II sēj., 81., 82. lpp.
- ⁶⁸ Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs (turpmāk – LZAA), 1. f., 15. apr., 4015. l., 5., 6. lp.
- ⁶⁹ Sk., piemēram: *Šneidere, I.* Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 101. lpp.
- ⁷⁰ Turpat, 102. lpp.
- ⁷¹ LVA, PA-101. f., 1. apr., 19. l., 27. lp.; 2. apr., 108. l., 32. lp.; Ziņotājs, 1940, 27. novembris.
- ⁷² LVA, PA-101. f., 1. apr., 19. l., 77. lp.; 2. apr., 108. l., 70. lp.
- ⁷³ Turpat, 1. apr., 20. l., 86. lp.; 15500. f., 1. apr., 283. l.

- ⁷⁴ Turpat, 19. l., 11. lp.; 2. apr., 108. l., 31. lp.
⁷⁵ Turpat, 1. apr., 21. l., 37.–40. lp.; 19. l., 76. lp.
⁷⁶ Turpat, 21. l., 75., 96. lp.; 2. apr., 108. l., 75. lp.
⁷⁷ Turpat, 1. apr., 40. l., 1. lp.
⁷⁸ Turpat, 19. l., 101. lp.; 2. apr., 125. l., 48., 107. lp.
⁷⁹ Turpat, 2. apr., 108. l., 82., 83. lp.
⁸⁰ Ziņotājs, 1941, 2. aprīlis.
⁸¹ LVA, PA-101. f., 1. apr., 12. l., 69. lp.; 270. f., 1. apr., 425. l., 11. lp.
⁸² Turpat, 270. f., 1. apr., 425. l., 18. lp.; PA-101. f., 2. apr., 108. l., 68. lp.; Ziņotājs, 1941, 17. janvāris.
⁸³ Turpat.
⁸⁴ LVA, PA-101. f., 1. apr., 58.a l., 14. lp.; 2. apr., 141. l., 105.–110. lp.; 108. l., 76. lp.
⁸⁵ Turpat, 1. apr., 58.a l., 33. lp.; 270. f., 1. apr., 425. l., 37. lp.; PA-101. f., 2. apr., 166. l., 94.–97. lp.
⁸⁶ Turpat, 108. l., 79. lp.
⁸⁷ Turpat, 82. lp.
⁸⁸ Latvijas advokatūra ..., 280., 281. lpp.
⁸⁹ LVA, PA-101. f., 2. apr., 140. l., 82. lp.
⁹⁰ Turpat, 142. l., 2.–10. lp.
⁹¹ Turpat, 85.–88. lp.
⁹² *Ceiņners, A.* Latvijas boļševizācija 1940–1941. – Rīga, 1944, 340. lpp.

Formation of Latvian Soviet *Nomenklatura* in 1940–1941

Daina Bleiere

Summary

People who ruled the Latvian SSR in 1940–1941 have been dealt with in many publications about occupation and Sovietisation of Latvia. However, historians have turned their attention mainly to top figures (secretaries and top functionaries of the Central Committee of the Communist Party of Latvia (CC CPL), members of the Latvian SSR government, etc.). To get an adequate picture of Soviet politics with regard to top managers of the Sovietisation process, it is necessary to look at the picture on the whole. The article is based on the data basis collected by the author on persons who were included in the CC CPL *nomenklatura*, i.e. persons who were appointed by decision of the CC CPL (part of them also by approval of the Central Committee of the All Union Communist (Bolshevik) Party, CC VKP(b)). At present it contains data about 1,907 persons ranging from top CPL functionaries to people's commissaries (ministers) and top managers of particular commissariats, top personnel of the local executive committees, law enforcement institutions, civil parish party organisers (*partorgs*) and directors of machine and tractor stations (MTS). The data basis contains the following data: 1) surname, name, patronymic; 2) data of birth; 3) ethnicity; 4) affiliation

to the Communist Party or Komsomol; 5) sphere of employment; 6) local or sent to Latvia from other republics of the USSR; 7) position or positions of the person and changes of career in 1940–1941; 8) details on former or subsequent biography of the person.

Although the data basis is not completed yet, it provides with an opportunity to detect the main trends of the formation of Soviet cadres in Latvia in the first period of the Soviet dominance.

The CPL was designed the main role in the Sovietisation of Latvia. Indeed, it did not have any independence from Moscow (in personnel politics, too), it was guided by CC VKP(b) directly and also through different All Union state agencies, as well as by the apparatus of Vladimir Derevyansky – representative of the CC VKP(b) and the USSR Council of People's Commissaries. The CPL's task was to implement directions by Moscow in all spheres of life in Latvia as well as to ensure feedback with the CC VKP(b) in order to make the necessary corrections. In 1940–41, the CPL was not able to fulfil its function of the master of the republic, because the number of its members was not sufficient to implement control over all institutions, territories and activities. Local communists, as well as former Komintern functionaries did not have the necessary expertise and skills of the Soviet-style management either. As the main criterion for any position of responsibility was political reliability, local non-Communist officials were employed only in cases when their previous background was politically and socially flawless and their readiness to serve the Soviet regime could be proved. Often their employment was considered to be temporary – until more reliable people could be found. At the initial stage of Latvia's occupation, many former members of the Latvian Social Democratic Workers Party took active part in the Sovietisation of Latvia, however, they were looked upon as temporary allies and were considered to be an undesirable element of *nomenklatura*.

Thus, the Latvian SSR *nomenklatura* was increasingly formed using functionaries sent to Latvia from other republics of the SSR. Until the annexation of Latvia by the USSR (August 1940), these were mainly Latvians by background and their number was small (several dozens), but, starting with September, the inflow of Soviet functionaries increased considerably. The process was accelerated in 1941 when the Soviet institutional system was formed more or less completely. Still, the so-called Russian Latvians formed a considerable part of the inflow, but by spring 1941, the number of Russians increased significantly and in some institutions they formed the main bulk in *nomenklatura* positions. For example, among 106 persons who at any time worked in the apparatus of the CC CPL in 1940–1941, 72 people (67.9%) were sent to Latvia by the CC VKP(b), 28 of them were Latvians by ethnicity (38.9%), 36 ethnic Russians (50%), others were Belorussians, Ukrainians, Jews.

In general, people sent to Latvia by Moscow were appointed mainly to institutions considered to be central for successful functioning of the Soviet system in Latvia – mainly in her capital – Riga. Initially, they populated posts of deputies and assistants of the top

managers, as well as the leading positions in personnel departments and in the units dealing with classified information, military matters etc., but increasingly they were appointed to the main positions in the people's commissariats and other institutions. Starting with 1941, they were sent also to provincial districts and bigger cities, where in some cases they were appointed as the first secretaries of the CPL district committees, but were even more numerous in posts of the second secretaries, heads of departments, assistants of the secretaries etc. It must be pointed out that provincial party committees, until spring 1941, were not able to control fully the situation in their territories; thus, influx of functionaries from other republics was considered to be the main remedy to increase the effectiveness of the local authorities. The local population, mainly Latvians, still formed the main body of local functionaries, but there were many vacancies on the local level, and these were filled up by people sent from the USSR, even if they did not speak Latvian and did not have any knowledge of local conditions.

Data basis conform that the main part of functionaries in 1940–1941 were local Latvians, although Latvians were underrepresented in the CPL (60.9% by 1 January 1941). As Latvians were appointed to positions that were publicly visible (first secretaries of the CPL committees, ministers – although not in all cases), and they could not be quickly substituted in positions that demanded specific knowledge and skills, they maintained their positions, but there was a visible trend to marginalize the local Latvians – to push them from Riga to provincial level and from top positions to secondary ones. It must be pointed out that researchers often count as local Latvians the communists who were sent to Latvia by Komintern for illegal work (for example, Jānis Kalnbērziņš, Roberts Neilands, Olga Auguste, Fricis Deglavs, a.o.). They were Soviet Union's citizens and cannot be considered as local Latvians. In June 1940, they occupied top positions in the CPL and, despite their Soviet citizenship, ten former Komintern people were, in fact, illegally elected as deputies of the so-called People's Saeima (Parliament).

Although the main local ethnic minorities – Russians and Jews – were rather active in the processes during the regime change in Latvia in 1940–1941, they (especially Jews) were underrepresented among *nomenklatura*, and there was a visible trend to marginalize Jews. It must be pointed out that also among functionaries sent by Moscow there were rather few Jews.



Aigars Urtāns

Padomju cenzūra Latvijā līdz 1990. gadam

Latviešu Konversācijas vārdnīcas 2. sējumā varam lasīt: “Cenzūra (lat. *cenzura*) ir preses pārraudzība, lai novērstu par kaitīgiem atzītu preses izdevumu izplatīšanu, un arī iestāde, kam uzticēta preses pārraudzība.”¹ Savukārt Latvijas padomju enciklopēdijas 2. sējumā skaidrots, ka cenzūra ir preses un citu masu informācijas līdzekļu valsts pārraudzības sistēma, kas izveidota valdošo šķiru interešu sargāšanai, lai ierobežotu un aizliegtu nevēlamu ideju un informācijas izplatīšanu.² Pēdējais skaidrojums vislabāk izsaka cenzūras būtību padomju valstī, kuras sastāvdaļa kopš 1940. gada vasaras bija arī Latvija.

Cenzūra kā pasākumu sistēma, kas virzīta uz to, lai ierobežotu un novērstu valsts iekārtai vai sabiedrības morālei nevēlamu vai kaitīgu ideju, faktu u.c. lietu atspoguļošanu un popularizēšanu, ir sociālās, politiskās un kultūras dzīves būtiska sastāvdaļa un reizē arī svarīgs laikmeta sabiedrības sociāli politiskās dzīves rādītājs.³ Šādā aspektā cenzūrai ir bijusi nozīmīga vieta Latvijas vēsturē. Ilgus gadsimtus latviešu tauta atradusies svešu ideoloģiju varā, kas liedza brīvu informācijas apriti. Bez cenzūras neiztika arī neatkarīgajā Latvijas Republikā starpkaru periodā. Demokrātiskās iekārtas laikā izpratne par cenzūru gan nebija tāda, kāda tā bija totalitārajos režīmos. Tā, piemēram, 1927. gadā Latvijas valdības pieņemto noteikumu būtība bija jaunatnes pasargāšana no sēnalu un neķītrību literatūras. 1932. gadā šos noteikumus aizstāja ar attiecīgu likumu, kas noteica izveidot šādas literatūras sarakstu, aizliedzot tās izplatīšanu un piedraudot ar sodu.⁴ Demokrātijas apstākļos Latvijas valstij nebija vienalga, ko lasa tauta, īpaši jaunatne. Pēc demokrātiskās iekārtas likvidēšanas 1934. gadā cenzūra ieguva politiski ideoloģisku nokrāsu un tuvinājās tai izpratnei par cenzūru, kāda tā bija totalitārajos režīmos, kur cenzūra bija spēcīgs sabiedrības pakļaušanas instruments.

Padomju totalitārajā valstī cenzūra kā institūcija un kontroles mehānisms kopā ar tādiem Padomju Savienības balstiem kā Komunistiskā partija un valsts drošības iestādes noteica sabiedrībai pieejamās informācijas apjomu un saturu, ierobežojot vai vispār izslēdzot kādu informācijas daļu.⁵ Cenzūra, kuras oficiālais nosaukums sākotnēji bija Padomju Savienības Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (turpmāk tekstā – PSKP CK) Galvenā literatūras pārvalde, bet vēlāk PSRS Ministru padomes Galvenā

pārvalde kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un citos atklātos iespieddarbos, padomju iekārtā bija nesaraucjami saistīti ar valsts varu, jo tā, kā redzams, bija viena no varas institūcijām – sākumā Komunistiskās partijas, vēlāk Ministru padomes pakļautībā. Komunistiskās partijas vadība noteica valsts ideoloģiju, atbilstoši tai cenzūra veica publiskās informācijas kontroli un ierobežošanu, bet valsts drošības iestādes, uzraugot politisko noskaņojumu un veicot pretpadomju rīcības izskaušanu un novēršanu, garantēja valsts drošību. Kopā ar militāri policejiskajām jeb spēka struktūrām tādējādi tika sargāta padomju vara lielajā boļševiku izveidotajā impērijā un tās sastāvā iekļautajā Latvijā.

Cenzūra kā sabiedriski politiska parādība jeb, kā tā nodēvēta literatūrā, antikultūras fenomens padomju okupētajā Latvijā aptvēra visu publiskās informācijas kontroles jomu jebkurā sfērā. Cenzūras avoti meklējami totalitārās valsts varas monoideoloģijā, kuras mērķis bija formēt sabiedrisko apziņu, ierobežojot publiskas informācijas apriti.

Pētījumā tiks aplūkotas padomju totalitārā režīma cenzūras izpausmes Latvijā pirmajā padomju varas gadā (1940–1941), pēckara periodā no 1944. gada, kā arī cenzūras kā valsts institūcijas administratīvā darbība publiskās informācijas kontrolē un ierobežošanā.

Lai sasniegtu iecerēto, šis pētījums pārsvarā balstīts uz apjomīgajiem Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (turpmāk tekstā – LKP CK) Galvenās literatūras pārvaldes, vēlāk Latvijas PSR Ministru padomes Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un citos atklātos iespieddarbos dokumentu fondiem, kas glabājas Latvijas Valsts arhīva (turpmāk – LVA) 917. fondā “Latvijas PSR Ministru Padomes Galvenā pārvalde valsts noslēpumu aizsardzībai presē”. Tajā atrodams liels daudzums dokumentu – instrukcijas, rīkojumi un pavēles, ikgadējās atskaites (darbības pārskati), cenzoru un redaktoru sanāksmju protokoli, sarakste ar LKP CK, Latvijas PSR Ministru padomes u.c. padomju valsts institūciju dažāda līmeņa amatpersonām, kā arī citi svarīgi cenzūras dokumenti par laika periodu no 1940. gada līdz 1990. gadam. Šos dokumentus var uzskatīt par objektīvu vēstures avotu, kas līdz šim maz izmantots vēsturiskajā literatūrā, taču informācijas kritiskajā analizē ir jāņem vērā fakts, ka atskaišu formai padomju sistēmā bija daudz lielāka nozīme nekā saturam. Proti, šo darba pārskatu saturs bieži vien bija iluzors apmāns par veiktā darba apjomiem – dati bieži vien tika pierakstīti pēc vajadzības, tomēr jomas, kurās darbojās cenzūra, un būtiskas šī darba likumsakarības dokumenti atklāj.

Cenzūras īpašo vietu padomju varas vertikālē atklāj LKP CK vairāku nodaļu ideoloģiskās cīņas dokumenti, kas apkopotī apjomīgajos LVA PA-101. fonda dokumentos. Fonda apjoms prasa pamatīgāku dokumentu izpēti un analīzi, kas būtu cita pētījuma temats. Šajā pētījumā izmantots vien neliels daudzums šī fonda dokumentu, kas būtiski papildina to informāciju, ko sniedz minētā 917. fonda dokumenti.

Latvijas vēstures jaunāko laiku historiogrāfijā pēc valsts neatkarības atgūšanas līdz šim ir iekļauti pētījumi par Latvijas PSR Valsts drošības komitejas veikto sabiedrības ideoloģisko kontroli, par cīņu pret Rietumu (kapitālistisko) valstu ideoloģiju u.tml. tēmām, taču Galvenās literatūras pārvaldes, vēlāk Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un citos atklātos iespieddarbos darbs skarts vien dažos pētījumos un publikācijās. Tiesa, visai analītiskos un tādējādi nozīmīgos. 20. gadsimta 90. gados vairākas publikācijas atrodamas presē. Tāds, piemēram, ir Raimonda Brieža pētījums par padomju cenzūru “Karš ar grāmatām. Desmit saraksti (1944–1960)”, kas 1997. gadā publicēts žurnālā “Karogs”,⁶ bet nozīmīgākais rakstu krājums ir 1998. gada oktobrī notikušās starptautiskās konferences “Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas” materiāli (nolasītie referāti),⁷ starp kuriem ir vairāku autoru pētījumi par cenzūru 1940.–1941. gadā, par bibliotēku fondu “tīrīšanu” pēckara periodā u.c. aktivitātēm. Nozīmīgs ir Heinriha Stroda izveidotais dokumentu krājums “PSRS atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts”,⁸ kura priekšvārdā sniegts izsmelošs padomju cenzūras sistēmas apraksts un raksturojums, balstīts uz Krievijas arhīvos izzināto informāciju. Dokumentu krājuma galvenais materiāls ir 1970. gada cenzūras likums, kas bija spēkā līdz 1977. gadam; tas nodēvēts par plašāko un bargāko no līdzīga satura cenzūras likumiem,⁹ kuri vairākkārt tika pieņemti gan pirms 1970. gada, gan pēc 1977. gada. Pēc publicētā likuma visā pilnībā var spriest par padomju valstī publicēšanai aizliegtās informācijas saturu, kā arī par cenzūras nodrošināšanas administratīvajām svirām.

Cenzūra Latvijā 1940.–1941. gadā

Līdz ar Latvijas okupācijas pirmajām dienām 1940. gada jūnijā jaunās valdības sabiedrisko lietu ministrs Pēteris Blaus parakstīja lēmumu par vairāku preses izdevumu slēgšanu, jo tos atzina par “buržuāziski reakcionāriem”. Jaunu laikrakstu izdošanu savā pārziņā pārņēma Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālā komiteja (turpmāk tekstā – LK(b)P CK).¹⁰ Savukārt 1940. gada 10. augustā spēkā stājās likums par Galveno literatūras pārvaldi, kas noteica, ka šī institūcija uzsāk darbu kā lekslietu ministrijas institūcija un veic iespieddarbu, dažādu mākslas darbu un no ārzemēm ievestu poligrāfisko izdevumu kontroli.¹¹ Likuma papildinājumā bija teikts, ka Galvenajā literatūras pārvaldē darbojas arī Filmu kontroles birojs, kas pārzina Padomju Savienībā ražoto un no ārzemēm ievesto filmu kontroli un to izrāžu atļauju izsniegšanu. Galvenajai literatūras pārvaldei bija uzdots arī skaņuplašu cenzēšana. Ko un kā cenzēt, to noteica LK(b)P CK Propagandas un aģitācijas nodaļas instrukcijas un rīkojumi.

Veidojot cenzūras kontroles institucionālo un funkcionālo sistēmu, kā arī uzsākot darbu, viens no svarīgākajiem uzdevumiem 1940.–1941. gadā bija iepriekš (neatkarīgās

Latvijas valsts laikā) publicētās informācijas izņemšana no aprites. Šajā darbā svarīga bija bibliotēku fondu inventarizēšana un "tīrīšana", jo, ja visā Latvijā 1940. gada vidū iznāca pāris simtu preses izdevumu, kurus bija salīdzinoši viegli slēgt vai pakļaut kontrolei, tad dažādās bibliotēkās Latvijā¹² atradās vairāk nekā četri miljoni grāmatu.¹³ Literatūras izņemšanas vadlīnijas noteica LK(b)P CK, kuras funkcionāru izpratnē par kaitīgām tika atzītas visas grāmatas, kam bija kontrrevolucionārs vai reliģiozs saturs.¹⁴ Interpretējot šīs ideoloģiskās nostādnes, kaitīgas bija tās grāmatas, kas padomju varas izpratnē bija sarakstītas no valdošās šķiras pozīcijām un tāpēc bija reakcionāras un antikomunistiskas. Pēc šīm vadlīnijām Galvenā literatūras pārvalde apkopoja un pirmajā padomju varas gadā izdeva četrus aizliegtās literatūras un brošūru sarakstus ar atzīmi "Slepeni", un tos drīkstēja izmantot tikai bibliotēku inventarizēšanā un to krājumu "tīrīšanā" iesaistītas personas.¹⁵

Padomju varai kaitīgās literatūras sarakstos bija iekļauta ļoti plaša spektra literatūra – sākot ar daiļliteratūru un sīkām brošūrām līdz apjomīgiem zinātniskiem un reliģiska satura izdevumiem. Kaitīgās literatūras sarakstos bija iekļauti pat nošu izdevumi. Reliģiska satura izdevumi veidoja apmēram piekto daļu no sarakstos iekļauto izdevumu kopskaita, bet no latviešu daiļliteratūras autoriem sarakstos visvairāk bija vēsturiskās literatūras žanra autora Aleksandra Grīna sacerējumi. Tāpat raksturīga bija tendence aizliegt Latvijā izdoto krievu autoru darbus; atsevišķu latviešu sabiedrisko un kultūras darbinieku – piemēram, Leonīda Breikša, Līgotņu Jēkaba, Edvarta Virzas, Ernesta Brašņina – sacerējumus aizliedza pilnībā, un no bibliotēkām bija jāizņem visi šo autoru darbi.¹⁶

Iepazīstoties ar cenzūras darba dokumentiem pirmajā padomju varas gadā, var secināt, ka bibliotēku inventarizēšanas un krājumu "tīrīšanas" darbu no politiski uzticamiem kadriem (pārsvārā no LK(b)P biedriem) komplektēti cenzūras darbinieki pildīja pārlieku labi. 1940. gada otrajā pusē padomju vara bija "pieteikusi" īstu karu bibliotēku krājumiem, jo 1941. gada pavasarī pagastu izpildkomiteju amatpersonu ziņojumos par inventarizācijām bibliotēkās var izlasīt par milzīgiem kaitīgo grāmatu izņemšanas apjomiem. Tā, piemēram, no Bauskas apriņķa 75 bibliotēkām bija izņemtas 7890 grāmatas,¹⁷ bet, apkopojot datus kopumā, pirmajā padomju varas gadā no Latvijas bibliotēkām tika izņemts apmēram viens miljons grāmatu jeb aptuveni ceturtdaļa no kopējā grāmatu skaita.¹⁸

Aizliegto grāmatu un brošūru otrajā sarakstā, ko izdeva 1941. gada sākumā, bija iespiesta Galvenās literatūras pārvaldes pavēle par rīcību ar izņemtajām grāmatām. Pavēle noteica, ka atsevišķām grāmatām pēc noteiktiem kritērijiem var piemērot vēsturiskas, zinātniskas, bibliogrāfiskas, informatīvas, mākslinieciskas vai antikvāras literatūras statusu. Tad šo izdevumu ierobežotu eksemplāru skaitu drīkstēja saglabāt vien Latvijas PSR Valsts bibliotēkas, Valsts Universitātes bibliotēkas, Valsts vēstures bibliotēkas un Misiņa bibliotēkas speciālajā grāmatu fondā (līdzīgi bija arī ar agrāko laiku preses izdevumu gada komplektiem, ko arī drīkstēja saglabāt šo bibliotēku

specfondos).¹⁹ Pārējās izņemtās grāmatas bija jāiznīcina. Piesaistot brīvprātīgos palīgus, līdz 1941. gada 1. jūlijam visā Latvijā tādējādi bija iznīcinātas grāmatas, kuru kopējais svars pārsniedza 55 tonnas.²⁰

Izņemto grāmatu vietā bibliotēku fondus papildināja ar Marksa, Ļeņina, Staļina kopotiem rakstiem, kā arī ar citu padomju literatūru. Piemēram, tās pašas 75 Bauskas apriņķa bibliotēkas 1940.–1941. gadā saņēma 1269 marksisma-ļeņinisma darbu sējumus.²¹

Bez grāmatām no bibliotēkām pirmajā padomju varas gadā izņēma arī apmēram 750 tūkstošus dažādu preses izdevumu eksemplāru, kuru liktenis bija tāds pats kā izņemtajām grāmatām. Proti, tie nonāca otrreizējo izejvielu pārstrādes uzņēmumos.

Milzīgo darba apjomu un ierobežoto kadru resursu dēļ zināmas problēmas cenzūras darbā pirmajā padomju varas gadā pastāvēja grāmatu veikalu un antikvariātu kontrolē, jo tajos vēl 1941. gada pavasarī bija pieejama “kaitīgā un aizliegtā” literatūra, arī kartes, kas bija īpaši aizliegtas informācijas kategorija. Šāda situācija neapmierināja PSRS Galvenās literatūras pārvaldes centrālo vadību Maskavā, kas norādīja uz trūkumiem Latvijas PSR Galvenās literatūras pārvaldes darbībā.²² Situācijas turpmāko attīstību, tāpat kā grāmatu iznīcināšanu, 1941. gada vasarā pārtrauca Vācijas–PSRS karš. Jaunais nacistiskās Vācijas okupācijas režīms un tā ideoloģija (t.sk. ieviestā cenzūra) Latvijai un tās tautai bija ne mazāk traģisks, taču tas nav šī pētījuma temats. Šeit vienīgi var atzīmēt to, ka daļa padomju varas izņemto un vēl neiznīcināto grāmatu nonāca atpakaļ bibliotēkās, bet no bibliotēku krājumiem sākās komunistiskās literatūras izņemšana un iznīcināšana. Savukārt, piemēram, 1941. gada vasarā apcietinātajam Bauskas bibliotēkas pārzinim Jānim Rūsim vajadzēja atmaksāt iznīcināto pilsētas bibliotēkas grāmatu vērtību.²³ Tomēr līdz pat otrreizējai padomju okupācijai 1944.–1945. gadā apmēram 120 tūkstoš grāmatu joprojām nebija atdota atpakaļ bibliotēkām,²⁴ un atjaunotā padomju vara ar tām varēja darīt to, ko nebija spējusi izdarīt līdz 1941. gada jūlijam, proti – iznīcināt.

Cenzūra Latvijā 1944.–1990. gadā

Administratīvā darba organizēšana

Pēc Latvijas otrreizējās okupācijas 1944. gada otrajā pusē sākās padomju civilpārvaldes veidošana, kuras neatņemama sastāvdaļa bija ideoloģiskās institūcijas, arī cenzūra.

1944. gada nogalē Latvijā ieradās PSRS Galvenās literatūras pārvaldes operatīvās grupas, kas vispirms novērtēja situāciju, bet pēc tam sāka šeit veidot patstāvīgu cenzūras institucionālo struktūru.²⁵ Organizējot darbu, nācās saskarties ar pirmajām grūtībām – vienas šādas operatīvās grupas ziņojumā pausts, ka cenzūras darba uzsākšanu aizkavē kadru trūkums: Latvijā bija grūti atrast personas, kam būtu gan nepieciešamā politiskā pārliecība, gan atbilstoša profesionālā pieredze informācijas satura

vērtēšanā.²⁶ Turpat atzīmēts, ka bibliotēkas Latvijā ir ārkārtīgi piesārņotas ar buržuāziski nacionālistisko un fašistisko literatūru. Tomēr, neraugoties uz problēmām, bibliotēku "tīrīšana" bija sākusies, un, piemēram, Rīgā dažu mēnešu laikā bija iznīcināts jau vairāk nekā 15 tūkstoš grāmatu.

Padomju varas atjaunošanai Latvijā sekoja ne vien bruņotas cīņas partizānu kara formā, bet arī cīņa ideoloģiskajā frontē, kur "Ienaidnieks numur 1" bija rakstītais vārds. Šajā frontē bija arī kritušie – ne tikai iznīcinātās grāmatas, bet arī tie, kas tās iznīcināja, piemēram, 1945. gadā bruņotas nacionālās pretošanās grupas dalībnieki Daugavpilī nošāva aprīņķa cenzoru Petroviču,²⁷ ar kura līdzdalību no aprīņķa bibliotēkām bija izņemts un sadedzināts apmēram seši tūkstoši grāmatu.

Cenzūras administratīvais darbs pēc Latvijas otrreizējās okupācijas tika organizēts tā, lai maksimāli visus iedzīvotāju informācijas avotus pakļautu kontrolei. Šo darbu visā padomju varas laikā līdz 1990. gadam var iedalīt vairākās grupās:

1) bibliotēku fondu "tīrīšana" un "kaitīgo" grāmatu izņemšana, kā arī grāmatu tirdzniecības vietu kontrole un uzraudzība;

2) izdošanai sagatavoto materiālu cenzēšana, t.sk. preses, radio un televīzijas kontrole;

3) mākslas darbu (kino un teātri, pat teātru izrāžu biļetes un programmas, koncerti un mūzikas ieraksti) un muzeju darba kontrole.

Šīm grupām vēl var pieskaitīt cenzūras darbu pasta sūtījumu kontrolē, kurā bija iesaistītas arī valsts drošības institūcijas un muiža, kā arī ārzemju radoraidījumu slāpēšanu, kas bija jānodrošina valsts drošības iestādēm, sadarbojoties ar Galveno literatūras pārvaldi, vēlāko Galveno pārvaldi kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos. Tādējādi padomju valstī bija nodrošināta totāla publiskās informācijas blokāde, kas bija neatņemama padomju varas sastāvdaļa.

Pēc Latvijas otrreizējās padomju okupācijas 1944.–1945. gadā vispirms sākās bibliotēku fondu inventarizēšana un "tīrīšana", kā arī laikrakstu satura kontrole un publicējamās informācijas cenzēšana. Gandrīz vienlaicīgi tika organizēta izdevējdarbības un tipogrāfiju darba kontrole. Gadiem ritot, kontroles darba jomas pamazām paplašinājās, aptverot visu publiskās informācijas telpu. Par šī darba apjomiem var spriest pēc datiem, ka, piemēram, 1960. gadā cenzūras kontrolei bija pakļauti visi tolaik Latvijā iznākušie laikraksti un žurnāli, visas bibliotēkas, grāmatnīcas un antikvariāti, 44 tipogrāfiju poligrāfiskais darbs, kā arī 2286 kombinātā "Māksla" izdotie plakāti, 24 muzeju ekspozīcijas un izstādes, 50 kinožurnālu, 10 dokumentālo filmu un 17 estrādes koncertu scenāriji, 10 teātru lugas.²⁸ Lai visu šo kontroles darbu paveiktu, bija radīta kontroles sistēma vairākos administratīvajos līmeņos.

Pirmkārt, par publiskā materiāla saturu personiski bija atbildīgi preses, radio un televīzijas redaktori, kā arī scenāriju autori, kam vajadzēja būt informētiem par publiskās

informācijas ierobežojumiem (par to turpmāk). Šī kārtība bija iedibināta ar daudziem PSRS Galvenās literatūras pārvaldes/Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos cirkulāriem, ka par konstatētajiem pārkāpumiem, īpaši, ja tiem ir ideoloģisks raksturs, jāziņo partijas orgāniem, lai tie savukārt iedarbotos uz redaktoriem.²⁹ Tā, piemēram, 1946. gadā LK(b)P CK pēc šāda ziņojuma saņemšanas par žurnālā "Karogs" publicētajiem Erika Ādamsona ideoloģiski kaitīgajiem dzejoļiem nomainīja žurnāla redkolēģiju.³⁰

Otrkārt, cenzūras kontrole notika tā sauktajā pirmskontroles līmenī. Tas nozīmēja, ka neviens publiskai lietošanai paredzēts materiāls nevarēja ieraudzīt "dienas gaismu" bez cenzora atļaujas.

Treškārt, cenzūra tika veikta arī tā sauktajā pēckontroles līmenī, kad jau pēc materiāla publicēšanas cenzors pārbaudīja tā atbilstību cenzūras normatīvajiem dokumentiem.

Pa vidu starp diviem pēdējiem kontroles līmeņiem pastāvēja vēl arī izdevniecību un tipogrāfiju darba kontrole (katrs izdošanai paredzēts materiāls pēc cenzoru dotas atļaujas bija jāreģistrē uzskaites grāmatās), kā arī operatīvā kontrole (pārbaudes).

Saistībā ar cenzūras darba organizāciju pārskatos nereti ir minēts, ka cenzoru darbu apgrūtina ierobežotās administratīvās tiesības.³¹ Proti – cenzoriem bija tiesības neļaut publicēt noteiktu informāciju un ierobežot materiālu apripi, bet konstatēto pārkāpumu gadījumos nebija tiesību vērst administratīvās darbības pret vainīgajiem. Par nopietniem pārkāpumiem, par kādiem uzskatīja politiski ideoloģiskos pārkāpumus, kā arī definēto valsts vai kara noslēpumu publicēšanu, kā jau minēts, bija jāziņo gan Galvenās literatūras pārvaldes/Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos vadībai, gan LKP CK atbildīgajām amatpersonām, kas tālāk koleģiāli lēma par soda mēriem. Darbu savukārt atviegloja sociālistiskā plānveida ekonomika, jo katra izdevējdarbība, izstāžu veidošana, scenāriju rakstīšana u.tml. notika saskaņā ar iepriekš apstiprinātiem plāniem, pēc kuriem savu darbu varēja organizēt un plānot cenzūras darbinieki.

To, ko un kā cenzēt, noteica speciāli izdevumi (apjomīgas, līdz pat 400 lappušu biezas, rokasgrāmatas, aizliegtās informācijas saraksti u.tml.), ko regulāri (ar vairāku gadu intervālu) atkarībā no dažādiem iekšpolitiskiem un ārpolitiskiem pavērsieniem pēc PSKP CK ideoloģiskās, kultūras un zinātnes struktūrvienību norādījumiem publicēja cenzoru darba vajadzībām,³² kā arī detalizētas instrukcijas un padomju varas dažādu institūciju (visbiežāk LKP CK attiecīgo nodaļu) rīkojumi. Jaunumus un neskaidrības vienmēr pārrunāja un apsprieda cenzoru un redaktoru operatīvajās un kārtējās sanāksmēs (1985. gadā, piemēram, notikušas 45 šādas apspriedes, kurās bija piedalījušies 978 masu informācijas līdzekļu pārstāvji³³), kur deva arī operatīvus norādījumus. Tā, piemēram, šad un tad tika doti rīkojumi par atsevišķu materiālu saskaņošanu ar Baltijas kara apgabala

cenzūru; 60. gadu sākumā tika doti norādījumi novērst nacionālā jautājuma minēšanu presē un citos masu saziņas līdzekļos: neļaut presē pieminēt gaidāmos Līgo svētkus (1961. gada maijs), neļaut presē minēt dzejnieka Knuta Skujenieka vārdu (1962. gada jūnijs) u.tml.³⁴

Redaktoru, scenāriju autoru un cenzoru izglītošanai kalpoja Galvenās literatūras pārvaldes/Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos regulāri organizētās mācības (kursi), lekcijas, kā arī speciāls izziņas dienests.³⁵ Gadījumos, kad redaktori vai cenzori nespēja pieņemt lēmumu par informācijas publicēšanu, iesaistījās gan LKP CK attiecīgās nodaļas darbinieki, gan – īpašos gadījumos – arī PSRS centrālās varas institūciju attiecīgie eksperti. Šāda izšķiršanās, piemēram, 1970. gadā bija vajadzīga par Imanta Ziedoņa "Epifānijām" un 80. gadu otrajā pusē uzņemto Jura Podnieka filmu "Vai viegli būt jaunam?". Savukārt 1977. gadā pirms publicēšanas laikraksta "Literatūra un Māksla" 7. numurā dažādās institūcijās, tostarp arī Galvenajā pārvaldē kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un citos atklātos iespieddarbos, rūpīgi tika pārbaudīts un saskaņots nekrologs Rietumos mirušajai latviešu komponistei Lūcijai Garūtai.

Latvijas PSR Galvenajā literatūras pārvaldē/Galvenajā pārvaldē kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos visā padomju okupācijas periodā strādāja vidēji 20–30 cenzori, kas bija ideoloģiski piemēroti šim darbam. Kā atzīmēts kādā 50. gadu sākumā tapušajā cenzūras darba pārskatā, cenzoram ir jābūt savas lietas patriotam, jo viņa darbība notiek ideoloģiskās cīņas laukā,³⁶ bez tā cenzoram bija jābūt ātras lasīšanas un labas uztveres spējām.³⁷ Atbilstošu kadru komplektēšanā Latvijā grūtības pastāvēja līdz pat 50. gadu vidum, kad, piemēram, bija vērojami tādi gadījumi, kad kāds cenzors Goļskis (ebrejs pēc tautības), revidējot divu sinagogu bibliotēkas, nevis konfiscēja neatbilstoša satura literatūru, bet palīdzēja to noslēpt un ziņoja, ka kaitīga satura literatūras šajās sinagogās nav.³⁸ Kaut arī kadru komplektēšanas problēmas minētajā laikā tika pārvarētas, vēl 1961. gadā PSRS Galvenās literatūras pārvaldes atzinumā bija teikts, ka cenzūras līmenis Latvijā neatbilst noteiktiem standartiem un Latvijas PSR Galvenās literatūras pārvalde ir vājākais PSRS cenzūras sistēmas posms.³⁹ Tās bija sekas 50. gadu beigu nacionālās atmodas kustībai, kad atklātībā bija parādījusies padomju režīmam nevēlama informācija. Pēc 60. gadu pirmās puses pārmaiņām, kuru galvenā būtība bija nepieļaut nacionālā jautājuma pieminēšanu publiskās informācijas telpā, cenzūra Latvijā kļuva par varenu politiskās ierobežošanas ieroci nolūkā novērst padomju īstenības kropļošanu, sociālisma sasniegumu noniecināšanu un atsevišķu trūkumu pārspīlēšanu.⁴⁰ Var teikt, ka šādas cenzūras darba ideoloģiskās nostādnes saglabājās līdz pat 80. gadu beigām, kad cenzūras darbā bija vērojami sarežģījumi, jo izveidotās sabiedriski politiskās organizācijas izvirzīja prasību cenzūru likvidēt.⁴¹ 1990. gada 10. augustā ar atjaunotās Latvijas Republikas Ministru padomes lēmumu

Galvenā pārvalde valsts noslēpumu aizsardzībai atklātos iespieddarbos tika likvidēta, bet jau iepriekš, 1989. gadā, cenzūras darba apjomi bija jūtami samazinājušies un daudzi cenzori atbrīvoti no sava amata.⁴²

Cenzūra literatūrā (grāmatniecībā)

Iepriekš jau minēts, ka cenzūras operatīvās grupas pēc otrreizējas Latvijas okupēšanas 1944./1945. gadā vispirms ķērās pie bibliotēku fondu "tīrīšanas". Iznākums bija tāds, ka jau 1945. gada beigās visā Latvijā no bibliotēkām bija izņemts vairāk nekā pusmiljons grāmatu.⁴³ Par to, ar kādām grūtībām nācās sastapties, tsā laikā veicot šo apjomīgo darbu, var lasīt cenzūras darba pārskatos. Tā, piemēram, ideoloģiska cīņa vairāku gadu garumā izvērtās starp cenzoriem un toreizējo Latvijas Valsts universitāti. Tās rektors Matvejs Kadeks 1945. gadā bija atteicies ielaist Galvenās literatūras pārvaldes darbiniekus Universitātes bibliotēkā un rakstīja lūgumu LK(b)P CK, lai atļauj aizliegtās grāmatas ievietot bibliotēkas specfondā. Kad lūgumu noraidīja, rektors vairākas vēstules rakstīja augstākām instancēm Maskavā, taču arī bez panākumiem. Tad pēc rektora norādījuma bibliotēkas direktors Straume likvidētās Teoloģijas fakultātes vairāk nekā divi tūkstoši grāmatu slepeni nodeva Katoļu garīgajam semināram, bet cenzorus bibliotēkā neielaida joprojām, kas izraisīja ārkārtīgu sašutumu. Gan universitātes rektors, gan bibliotēkas direktors tika nodēvēti par fašisma ideoloģijas aizstāvjiem, bet grāmatu slēpšana – par pasīvās šķiru cīņas formu. Šajā sakarībā LK(b)P CK no Galvenās literatūras pārvaldes saņēma šādu vēstuli: *"Valsts Universitātes bibliotēkas direktors Straume atklāti sabotē padomju iekārtas likumus un kā buržuāziskais nacionālists traucē Glavļita darbību ideoloģiskās cīņas frontē. Neskaitāmie ziņojumi diemžēl ir palikuši bez rezultātiem. Ar Straumi vienādās pozīcijās divainā kārtā ir LK(b)P biedrs Valsts Universitātes rektors Kadeķis. Šobrīd, kad Straume ir atklāti draudējis, ir jāpieņem konkrēti mēri un viņš beidzot ir jāsauc pie kriminālatbildības saskaņā ar Kriminālkodeksa 58.¹⁰ pantu. Ja arī šoreiz no Latvijas PSR valdības un LK(b)P vadības nesekos rīcība, vērsīsimies pēc palīdzības Maskavā, bet pašlaik mēs esam izveidojuši studentu–komjauniešu brigādes, kas mums ziņo par atklātiem sabotāžas gadījumiem."*⁴⁴ Apmēram trīstūkstoš grāmatu no Universitātes bibliotēkas krājuma izņēma tikai pēc tās direktora atbrīvošanas no amata, un 1950. gada cenzūras darba pārskatā ir minēts, ka bibliotēkas grāmatu fonds pēc vairāku gadu ilga ideoloģiska cīņiņa ir sakārtots.⁴⁵

Revidējot bibliotēkas, 40. gadu beigās cenzori savos ziņojumos uzmanību vērta uz to, ka daudzās Latvijas bibliotēkās strādā politiski neuzticamas personas – buržuāziskie nacionālisti un Ulmaņa fašistiskā režīma ierēdņi, kas bibliotēkās atraduši klusas darbavietīgas. Šāda situācija no cenzoru viedokļa tika vērtēta kā nepieņemama, it sevišķi tad, ja to atbalsta bibliotēku vadība, kā tas bija vērojams Latvijas Valsts

bibliotēkā direktora vietnieka Artūra Eglītes personā⁴⁶ un vēlāk arī Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālajā bibliotēkā, par kuras direktoru bija kļuvis tas pats A. Eglīte.⁴⁷

40. gadu otrajā pusē grāmatu izņemšanas un iznīcināšanas darbs, pārvarot problēmas, turpinājās. Līdz 40. gadu nogalei no Latvijas bibliotēkām bija izņemts jau vairāk nekā 10 miljonu grāmatu un radās jaunas problēmas – trūka darbinieku, lai organizētu šāda grāmatu daudzuma iznīcināšanu.⁴⁸ Trūka arī transporta, un, piemēram, 1947. gadā, transportējot grāmatas pa Daugavu uz Rīgu, nogrima viena pārkrauta barža. Ziņojumā par šo gadījumu īpaši uzsvērts, ka notikuma vietā esošie uzraugi apliecinājuši, ka nogrimušās grāmatas nav uzpeldējušas.⁴⁹

Speciālas cenzūras ekspertu grupas, ievērojot kompartijas Centrālās komitejas vadlīnijas, izveidoja aizliegtās literatūras sarakstus, izvērtēja izņemto grāmatu saturu, bet daļu izņemto grāmatu, kuras atzina par izmantojamām zinātniskiem pētījumiem, tāpat kā pirmajā padomju varas gadā (1940–1941), ievietoja četrā lielāko Latvijas bibliotēku – Valsts bibliotēkas, Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas, Misiņa bibliotēkas un Latvijas Universitātes bibliotēkas – slēgtajos specfondos. Ekspertu darba metodika bija izteikti partijiska un šķiriska, par ko 40. gadu nogalē tika saņemtas uzslavas no PSRS Galvenās literatūras pārvaldes vadības.⁵⁰

50. gados no bibliotēkām izņemto grāmatu apjoms ievērojami samazinājās. Tā, piemēram, 1957. gadā, pārbaudot 380 bibliotēkas, no to krājuma izņēma 822 grāmatas, bet pēc gada – no 313 bibliotēkām izņēma vairs tikai 54 grāmatas.⁵¹ 60. gadu sākumā, kad pēc nacionālās atmodas noslāpēšanas cenzūras kontrole pastiprinājās, no bibliotēkām izņemto grāmatu apjoms pieauga, bet kopumā 60. gados, kā atzīmēts cenzūras darba pārskatos, Latvijas bibliotēkas pārsvarā bija “iztīrītas” no padomju iekārtai kaitīgās literatūras,⁵² un turpmākajos gados bibliotēku kontrole notika vien tad, ja bija saņemta informācija par pārkāpumiem.⁵³ Piemēram, 70. un 80. gados LKP CK amatpersonas neapmierināja tas, ka bibliotēkās joprojām nelielā skaitā atrodas aizliegtā literatūra. Cenzūras amatpersonas to izskaidroja ar faktu, ka bibliotekāru neinformētības un nezināšanas dēļ bieži vien no lasītājiem nozaudēto grāmatu vietā tiek pieņemtas aizliegtās.

Šeit vietā pieskarties problēmai par padomju cenzūras mēģinājumiem piekļūt privātpersonu bibliotēkām, kurās, protams, atradās nekontrolēts daudzums literatūras. Cenzūrai kā institūcijai tas neizdevās, bet to paveica valsts drošības iestādes, taču arī tikai tajos gadījumos, kad personas bija nonākušas valsts drošības iestāžu uzmanības lokā (arī arestētas) vai izsūtītas no Latvijas. Šo personu mājas bibliotēkas konfiscēja, padomju varai derīgās grāmatas nonāca valsts un pašvaldību bibliotēkās, bet aizliegtās grāmatas vai nu iznīcināja, vai arī tās kļuva par lietiskiem pierādījumiem apsūdzībai pretpadomju noskaņojumā un darbībā.⁵⁴ Masveida piekļūšana ierindas

pilsoņu privātajām bibliotēkām neizdevās, lai gan 40. gadu beigās Galvenā literatūras pārvalde vairākkārt iedzīvotājus aicināja brīvprātīgi nodot vai iznīcināt pretpadomju un buržuāziski nacionālistisko literatūru.⁵⁵ Šķiet, ka atsaucības nav bijis, jo par šādām iedzīvotāju aktivitātēm ziņu nav. Ir gan ziņojumi par to, ka iedzīvotāji, no kuriem daļa bija bijušie grāmatu veikalu īpašnieki, nekontrolēti mēģināja dažādas grāmatas pārdot tirgū vai nodod tās antikvariātiem.⁵⁶ To pārtraukt cenzūras amatpersonas lūdza iekšlietu resoram (milicijas nodaļām), bet cenzoriem tika dots uzdevums pastiprināti kontrolēt antikvariātus.⁵⁷

Rezumējot var teikt, ka cenzūras veiktā bibliotēku "tīrīšana" bija beigusies 50. gados un akcenti tika pārlikti uz jaunizdoto darbu kontroli, kas bija vēl viens nozīmīgs cenzūras darbalaufs. Šajā darbā dominēja politiski ideoloģiska rakstura iejaukšanās, par ko neliels ilustratīvs ieskats 1. tabulā.⁵⁸

1. tabula

Ieskats padomju cenzūras darbībā grāmatu satura cenzēšanā

Gads	Literārais darbs	Cenzūras svītrojums, tā pamatojums
1948	A. Upīša noveļu krājums.	Svītrotā novele "Aina Smilga", jo, ja krievu tauta Pirmā pasaules kara laikā būtu tādā attīstības stāvoklī, kā tēlots novelē, revolūcija 1917. gadā nebūtu notikusi.
1967	E. Laganovskis, "Ceļā".	Darba saturs nav pieņemams, jo rakstīts par Sibīriju un no Latvijas 1941. un 1949. gadā izsūtītajiem. Klajš pretpadomju apgalvojums ir: "Aiz Zilupes ir sveša valsts, iekārta un cilvēki."
1970	S. Kaldupes stāstu krājums.	Svītrots stāsts, kurā tēlots, kā latviešu zemnieks atgriežas no Sibīrijas, kur bijis 17 gadus, un ko viņš redz Latvijā – izpostītu un sabrukušu savu lauku sētu.
1971	V. Lāma romāns "Jokdaris un lelle".	Romāns ir apolītisks, tas aicina nejaukties politikā. Zemtēkstos jaušama "mazā cilvēka" traģēdija 1940.–1941., 1941.–1945. un turpmāko gadu notikumos.
1975	V. Artavs, "Bumerangs".	Autors, maskējoties ar cīņu pret negatīvām parādībām, ņirgājas par mūsu īstenību. Svītrots, piemēram, dzejolis par dzīvniekiem, kurā lasāms: "Gailis, cīņā saucējs, kritis frontē, ēzēlis ieņēmis augstu amatu. Jācer, ka, lasot šīs rindas, tas neuzliks tām veto." Savukārt kādā no dzejoļiem autors vēsta par to, ka mūsu dzīve no dzimšanas līdz nāvei pāiet rindās.
1976	O. Vācietis, "Gamma".	Svītrots dzejolis par Staburaga noslīcināšanu.

Gads	Literārais darbs	Cenzūras svītrojums, tā pamatojums
1976	I. Auziņš, "Sniegotā vasara".	Nav pieņemams apgalvojums: "Visi mocekļi vienādi. Buhvalde ir Kolima, Treblinka ir Vorkuta."
1978	B. Cīrulis, "Un pēc tam pensijā".	Nav pieņemama nostādne par to, ka darbs padomju jūras tirdzniecības flotē cilvēkus vilina kā iespēja nokļūt ārzemēs un iegādāties rietumvalstu preces.
1981	Lielā spēļu grāmata.	[Pārskatīts saturs, jo tajā pārāk daudz popularizētas kāršu spēles (azartspēles). – A. U.]
1983	"Tā runāja Iks Vona-gals".	Svītrots: "Kāds ir mīļākais latvieša ēdiens? – Otrs latvietis!", "Gribi cīnīties par taisnību? Dari to, bet tad nežēlojies par sekām!", "Dzert vaju, jo kā tad alkohola ražotāji izpildīs plānu?". [Pavisam 74 labojumi 55 lappusēs. – A. U.]
1986	M. Štengele-Brahmane, "Laime".	Svītrotas atsauces uz Uldi Ģērmani, kam savulaik bija dota iespēja iepazīties ar Latvijas PSR arhīvu materiāliem, bet viņš pēc tam, sagrozot tos, rietumos publicēja melus par padomju dzīves īstenību.

Līdzīgi kā pret grāmatu izņemšanu no bibliotēkām, arī pret literāro sacerējumu cenzēšanu bija atsevišķi protesta gadījumi. Kā atklāta protesta un nesamierināšanās piemērs minams gadījums, kad 60. gadu beigās izdevniecības "Liesma" galvenā redaktora vietnieks Antons Broks iebilda pret plašajām cenzūras tiesībām grāmatniecībā un kādā cenzoru un redaktoru sanāksmē pat paziņoja, ka cenzori traucē reālisma žanra attīstību latviešu literatūrā.⁵⁹ Savas pārliecības un nesamierināšanās dēļ ar cenzūru no Latvijas PSR Rakstnieku savienības tika izslēgta Vizma Belševica, un viņas sacerējumi nonāca aizliegto izdevumu sarakstā.⁶⁰

Apstākļos, kad pastāvēja šāda iejaukšanās darbu saturā, autori, sākot ar 60. gadiem, izmantoja zemtekstus. To pamanīja arī cenzori.⁶¹ Šādā aspektā "ciets rieksts" cenzūrai bija, piemēram, jau minētās Imanta Ziedoņa "Epifānijas", jo cenzoru ziņojumos ir teikts, ka nav īsti saprotama šī darba filozofiskā doma.

Cenzūrai bija pakļauts arī zinātnisko monogrāfiju un mācību grāmatu saturs, it sevišķi, ja tur bija skarta vēstures tematika. Tā, piemēram, 1961. gadā aizliedza publicēt Paula Dzērves pētījumu "Latgales kolhozi", jo tas nesaskanēja ar oficiālo ideoloģiju kolektīvizācijas vērtēšanā,⁶² bet 1949. gadā publicēt neatļāva sagatavoto Dzimtenes mācības grāmatu, jo tajā "*.. ir cildinoši materiāli par buržuāziskās Latvijas kultūras un zinātnes sasniegumiem, bet ne ar vārdu nav minēts, kādos apstākļos vajadzēja strādāt un dzīvot darbaļaudīm*"⁶³.

Jaunu impulsu cenzūrai deva LKP CK 1959. gada jūlija plēnums, kura rezolūcijā bija pausts, ka publiskajā telpā ir jāizskauž revizionisma un buržuāziskā nacionālisma propaganda.⁶⁴ Pēc tam pilnībā tika aizliegts viss, kam varēja "piekārt buržuāziskā nacionālisma birku". Tā, piemēram, 1961. gada zinātnisko rakstu krājumā "Arheoloģija un etnogrāfija" arheologu Ēvalda Mugurēviča un Jāņa Graudoņa rakstos svītvoja visas atsaucēs uz Arveda Švābes, Franča Baloža, Ernesta Brastiņa un Eduarda Šturma pētījumiem; par buržuāziski nacionālistisku atzina arī Georga Libermana sagatavoto monogrāfiju "Jaunlatvieši".⁶⁵

Līdzīga situācija bija arī citās zinātņu nozarēs. Tā, piemēram, 1962. gadā cenzūra lika pārveidot monogrāfijas saturu par latviešu teātra darbinieku Alfrēdu Amtmani-Briedīti, jo viņa darbība buržuāziskās Latvijas laikā bija tēlota labāk nekā padomju laikā.⁶⁶ Savukārt Pētera Zeiles monogrāfiju "Eksistenciālisms", kas bija domāta filozofijas pasniedzējiem un studentiem, aizliedza tāpēc, ka studentiem, kas vēl pilnībā nepārvalda marksisma filozofiju, tā ir kaitīga.⁶⁷

Padomju cenzūrai netipisks gadījums notika 80. gadu sākumā, kad vispirms bija dota atļauja izdot psihoterapeita Jāņa Zālīša grāmatu "Mīlestības vārdā", bet pēc tam, kad to 50 tūkstoš lielā tirāžā iespieda un tā nonāca pārdošanā, sekoja aizliegums pārāk atklātā satura dēļ. Vēlāk cenzūras darba pārskatā bija minēts, ka no apgrozības izņemti un iznīcināti vairāk nekā 35 tūkstoši šīs grāmatas eksemplāru, bet pārējie diemžēl ir nonākuši privātajās bibliotēkās.⁶⁸ Pēc tam 1984. gadā sekoja rīkojums neminēt atklātos iespieddarbos sakompromitējušos ārstu Jāni Zālīti.⁶⁹

Nobeidzot ieskatu grāmatniecības cenzūrā, var atzīmēt, ka par vienīgo pozitīvo šī darba aspektu var uzskatīt darbu poligrāfiska rakstura kļūdu novēršanā, kādu tolaik bija ne mazums, sākot ar nelielām drukas kļūdām līdz pat nopietnām iespiedkļūdām, kad, piemēram, bija sajaukta lapu numerācija vai grāmatās iesietas nepareizas lapas no citiem izdevumiem.⁷⁰

Cenzūra plašsaziņas līdzekļos

Par jebkura preses izdevuma, radio vai televīzijas pārraides saturu totālas cenzūras apstākļos pirmkārt bija atbildīgs redaktors. Liels skaits instrukciju noteica satura atbilstības ietvarus, un saturs obligāti bija pakļauts arī tā sauktajai priemskontrolei. Bez tam preses izdevumu izdošanai bija vajadzīgs saņemt LKP CK un Galvenās literatūras pārvaldes/Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos atļauju. Atļauja bija vajadzīga arī izdevuma apjoma un tirāžas palielināšanai, kā arī nosaukumam vai tā maiņai.⁷¹ Reģistrējot preses izdevumus un to apjomu, par etalonu izmantoja PSKP CK laikrakstu *Pravda*. Preses izdevuma izdošanas atļaujā, piemēram, bija rakstīts: "Atļauts izdot "Pravdas" divu sleju formātā." Šāds preses apjoma etalons saglabājās līdz pat 80. gadu beigām, kad vēl 1989. gada 4. janvārī izsniegtajā

atļaujā Latvijas Tautas fronteī izdot informatīvo biļetenu "Atmoda" bija rakstīts: "Atļauts izdot "Pravdas" 8 sleju pusformātā."⁷²

Atgriežoties pēckara posmā, jāmin, ka jau 1944.–1945. gadā cenzūras operatīvie darbinieki sāka tolaik Latvijā iznākošo piecu centrālo un 11 vietējo (apriņķu) laikrakstu cenzēšanu.⁷³ Ar katru gadu darba apjoms pieauga.

Preses satura cenzēšanā svītrojumi bija ļoti dažādi. Pārskatot un salīdzinot visus cenzūras darba pārskatus par iejaukšanos presē no 1944. gada līdz 1990. gadam, var konstatēt, ka atšķirībā no iepriekšējā sadaļā minētās grāmatniecības, kur dominēja politiski ideoloģiska rakstura cenzūras iejaukšanās un svītrojumi, presē šāda cenzūras iejaukšanās un svītrojumi no kopējiem preses svītrojumiem bija vidēji 10 procenti. 50. gados pat vēl mazāk – vidēji apmēram 5 procenti. Tolaik pat tika atzīmēts, ka massaziņas līdzekļu galvenie redaktori pārsvarā zina un labi orientējas visā, ko drīkst un ko nedrīkst publicēt, un pārkāpumus nepieļauj.⁷⁴ Atsevišķi pārkāpumu gadījumi konstatēti vien galveno redaktoru prombūtnes laikā.⁷⁵ Politiski ideoloģiska rakstura svītrojumu pieaugums presē bija vērojams 60.–70. gados. Tas bija saistīts ar to, ka šajā laikā pastiprinājās cīņa pret buržuāziskā nacionālisma propagandu, bet 70. gados – cīņa pret Rietumvalstu (kapitālistisko) ietekmi. Pieaugot politiski ideoloģiska rakstura cenzūras svītrojumu apjomam presē, par to uztraucās LKP CK amatpersonas. LKP CK sekretārs Aleksandrs Drīzulis, piemēram, kādā cenzoru un preses izdevumu redaktoru sanāksmē pat brīdināja, ka redaktoriem būs jāuzņemas pilnīga atbildība par pieļautajiem politiski ideoloģiska rakstura pārkāpumiem, ja situācija nemainīsies.⁷⁶ Par lielākajiem "grēkāžiem" tika saukts humora un satīras žurnāls "Dadzis", literārais žurnāls "Karogs", kā arī laikraksti "Literatūra un Māksla", "Rīgas Balss" un "Padomju Jaunatne". Laikraksts "Literatūra un Māksla" pat tika nodēvēts par tādu, kam trūkst stingras partijiskas līnijas un tas kļuvis par politisku diskusiju lapeli.

Sarežģīts laiks cenzūras attiecībās ar masu informācijas līdzekļiem bija 80. gadu otrā puse, kad bija sākušies liberalizācijas un atklātības procesi. Vēl 1985. gadā par sistemātiskiem ideoloģiska rakstura pārkāpumiem no laikraksta "Literatūra un Māksla" galvenā redaktora amata atbrīvoja Jāni Škaparu.⁷⁷ 1986. gadā cenzoriem tika dots rīkojums novērst tādas publikācijas presē, kur akcentēts nacionālais jautājums, skarts personības kults un citas jūtīgas vēstures tēmas, piemēram, 1941. un 1949. gada deportācijas,⁷⁸ bet jau 1987. gadā cenzūras amatpersonas ziņoja LKP CK, ka jaunajos atklātības apstākļos masu informācijas līdzekļi vairs neņem vērā cenzūras norādījumus un vairākos preses izdevumos, kā arī radio un televīzijā atklātībā ir parādījusies informācija par notikumiem, piemēram, 14. jūnijā, 23. augustā un 18. novembrī.⁷⁹ 1988. gadā (pēc 1.–2. jūnijā notikušā Latvijas PSR radošo savienību plēnuma) un 1989. gadā cenzūras ziņojumos ir pausts, ka situācija izgājusi ārpus kontroles, jo masu informācijas

līdzekļi vairs neņem vērā nekādus norādījumus par politiski ideoloģiskas informācijas publicēšanu, cenzoriem nav administratīvu tiesību, bet LKP CK amatpersonas uz saņemtajiem ziņojumiem nereaģē.⁸⁰ Tādējādi sabiedriski politisko notikumu attīstības dēļ cenzūras darbs pamazām bija kļuvis lieks, un, kā jau minēts, daudzi cenzori 1989. gadā tika atbrīvoti no darba.

Ilustrāciju par politiski ideoloģiska rakstura cenzūras svītrojumiem presē, ko var dalīt vairākās grupās, sniedz 2. tabula.

2. tabula

Politiski ideoloģiska rakstura cenzūras svītrojumi presē

Grupa	Piemēri
1. Izteikti politiska satura publikāciju novēršana, piemēram, tādu, kas rakstītas no antipartijiskām vai buržuāziski nacionālistiskām pozīcijām.	1956. gada 24. janvārī laikrakstā "Padomju Jaunatne" svītrots ziņojums par notikumiem Ungārijas galvaspilsētā Budapeštā.
	1958. gada žurnālā "Padomju Mediķis" svītrots raksts par Medicīnas institūta studentu grupas pretpadomju darbību un Valsts drošības komitejas rīcību tās atklāšanā.
	1959. gadā laikrakstā "Padomju Students" svītrots raksts par kādu Latvijas Valsts Universitātes Pedagoģiskās fakultātes 5. kursa studentu, kas pedagoģiskās prakses laikā skolēnus audzinājusi pretpadomju garā.
	1963. gada žurnāla "Padomju Latvijas Sieviete" 11. numurā svītrots teksts: "Ļoti slikti, ka atpalikušie kolhozi Latvijā tiek saukti Ļeņina vārdā."
	1970. gada žurnāla "Zvaigzne" 12. numurā svītrots P. Kampara raksts "Dzīvei, darbam, priekam", kas bija veltīts Līgo svētkiem.
	1971. gadā izdevumā "Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis" svītrots Ekonomikas institūta zinātniskās līdzstrādnieces Pārslas Eglītes pētījums "Migrācijas loma demogrāfiskās situācijas izmaiņās Latvijas PSR".
	1983. gadā laikrakstā "Sports" svītrots raksts par pirmskara Latvijas sporta organizāciju "S.S.S."
	1983. gadā laikrakstā "Literatūra un Māksla" svītrotā rakstnieka Alberta Bela recenzija par Latvijas padomju enciklopēdiju, jo autors to nodēvējis par tendenciozu un vienpusīgas informācijas izdevumu.

Grupa	Piemēri
2. Daļēji politiska rakstura publikāciju novēršana: tādu publikāciju novēršana, kas svešas padomju cilvēka morālei.	1963. gada žurnāla "Veselība" 12. numurā kā ideoloģiski vājš svītrots raksts par pārtiku un ēšanas kultūru, jo tas kultivē patērētāju apziņu. 1956. gadā pēc Galvenās literatūras pārvaldes vadības norādījuma žurnālā "Zvaigzne" pārtraukta publicēto rakstu sērija par dzīvi Rietumos, jo šie raksti tika uzskatīti par ideoloģiski vājiem un svešiem padomju cilvēka morālei; turklāt raksti ir bijuši " <i>.. papildināti ar puskaulu ārvalstu "skaistulu" fotogrāfijām</i> ".
3. Padomju valsts un sabiedrības īstās realitātes noklusēšana.	[Pie šīs grupas var pieskaitīt visas tās daudzās publikācijas (feletonus, humoreskas, karikatūras), ko lielā skaitā aizliedza publicēt humora un satīras žurnālā "Dadzis". – A. U.] [Pie šīs grupas var pieskaitīt tos svītrotumus, kas sniedza informāciju par valstī aktuālām problēmām – par vecāku pamestajiem bērniem, par klaidoņiem un alkoholismu, par dažādu slimību uzliesmojumu, par avārijām un katastrofām, par noziedzību u.tml. – A. U.]

Noslēdzot šo daļījumu un ieskatu ilustratīvajās epizodēs par politiski ideoloģiska rakstura cenzūras iejaukšanos un svītrotumiem presē, kā kuriozu, kas tagad izraisa smaidu, var minēt cenzora noraidījumu vēlmei 1951. gadā uz kāda no žurnāla "Bērniība" vākiem publicēt attēlu, kurā redzams skolnieks, kas spēlējas ar mazu burulaiviņu. Pamatojums šādam aizliegumam bija ideoloģiskā nostādne, ka "*zīmējums ir nepareizs, jo, ja skolnieks iet uz skolu, viņam nav laika spēlēties, bet, ja nāk no skolas, – tad arī, jo jāiet mājās gatavoties rītdienas stundām*"⁸¹.

Lielākā daļa cenzūras svītrotumu presē tomēr nebija saistīta ar politiski ideoloģiskām nostādnēm. Vidēji 35–40 procentus no kopējā svītrotumu apjoma presē veidoja valsts tautsaimniecības statistika. Publicēt neatļāva, piemēram, datus par vienā vai otrā uzņēmumā strādājošo skaitu, par darba algām, par padomju un kolektīvo saimniecību (sovhozu un kolhozu) materiālo stāvokli, resursiem un saražotās produkcijas apjomiem u.tml. Apmēram 35 procenti svītrotumu presē bija tā sauktie valsts un kara noslēpumi. Cenzori regulāri svītvoja arī karaspēka daļu dislokācijas vietas un numurus.

Tāpat kā grāmatniecībā, arī presē cenzūra novērsa dažādas poligrāfiskas un stila kļūdas, no kurām dažām var piedēvēt pat politiski ideoloģisku raksturu. Tā, piemēram, 1951. gadā kādā preses izdevumā cenzors pamanīja neveiksmīgu vārdkopas "*память Ленина*" (latv. val. – Ļeņina piemiņa) pārnese, kad bija sanācis "*па-мять*

Ленина” (*мать*, tulk. no krievu valodas – mīcīt, ņurcīt, spaidīt, bradāt). Savukārt Rūjienas rajona laikraksta “Komunisma Dzirkstele” galvenais redaktors un rajona cenzors saņēma stingro rājienu par to, ka tā paša gada laikraksta 52. numurā teksta “Zem Ļeņina karoga” vietā bija publicēts “Zem Ļeņina kroga”, ko ne viens, ne otrs, protams, nebija pamanījis.⁸²

Salīdzinājumā ar informāciju par cenzūru presē cenzūras ziņojumos neliels ir informācijas daudzums par iejaukšanos radio un televīzijas raidījumu saturā. Gan radio, gan televīzijā strādāja cenzori, taču viņu ziņojumi Galvenās literatūras pārvaldes/Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos dokumentu fondos Latvijas Valsts arhīvā ir niecīgā skaitā. Protams, ka arī viņi vadījās pēc tiem pašiem norādījumiem, kurus ievēroja preses izdevumu cenzori. Tāpat par raidījumu saturu personīgi bija atbildīgi to redaktori. Īpaši svarīgi tas bija tiešraidēs, kam bija veltītas speciālas instrukcijas un rīkojumi. Dokumentos par cenzūras darbību radio un televīzijā gan ir viena kopīga tendence. Proti, vairākkārt uzsvērts, ka Latvijā nav efektīvas radio un televīzijas kontroles sistēmas, ka cenzori strādā formāli, kādēļ radio un televīzijā 60.–70. gados bija liels skaits pārkāpumu.⁸³

Tāpat kā preses cenzoriem, arī radio un televīzijas cenzoriem un visai padomju cenzūras sistēmai kopumā 80. gadu otrās puses jaunie politiskie apstākļi radīja nekontrolējamu situāciju. Piemēram, 1988. gadā uzsāktās Latvijas PSR Augstākās padomes sesiju translācijas kontrolēt nebija iespējams, un tajās izskanēja informācija gan par padomju represiju upuriem, gan par citām sabiedrībai tolaik aktuālām tēmām.⁸⁴

Nobeidzot sadaļu par cenzūras darbību plašsaziņas līdzekļos, jāatzīmē vēl kāds fakts. Proti, cenzoru darbība pēc vadošo LKP CK un Galvenās literatūras pārvaldes/Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos amatpersonu norādījumiem aktivizējās sakarā ar tā sauktajām sarkanajām gadadienām. Piemēram, “Oktobra revolūcijai – 50”, “PSRS – 50”, “Ļeņinam – 100”, “Latvijas PSR – 40”, “Uzvarai Lielajā Tēvijas karā – 40” u.tml. Pirms šīm gadadienām, to atzīmēšanas laikā un pēc tam tapušajiem rakstiem, ilustrācijām un raidījumiem bija jābūt nevainojami partijiskiem un ideoloģiski precīziem. Tā, piemēram, 1975. gadā, atzīmējot Lielā Tēvijas kara 30. gadadienu, cenzūra nepieņēma žurnāla “Veselība” 5. numura vāka noformējumu, jo *“mākslinieks, sekojot formālistiskai zīmēšanas manierei, līdz nepazīšanai izkropļoja skaitli 30, kam dotajā gadījumā bija dziļa politiska nozīme”*, bet žurnāla “Dadzis” 8. numura vāka zīmējums nebija pieņemams, jo *“padomju karavīrs–uzvarētājs, planētas atbrīvotājs no fašisma mēra attēlots kā izteikti neproporcionāli veidots cilvēks ar deģenerāta pazīmēm un dumju ģīmi”*.⁸⁵ Tāpat cenzori savu darbību mobilizēja svarīgu ārpolitisku notikumu laikā 50.–60. gados, bet 70. gadu beigās īpaši cenzūras noteikumi bija paredzēti sakarā ar gatavošanos 1980. gada vasaras olimpiskajām spēlēm Maskavā.⁸⁶

Kino, teātru, koncertu, vizuālās mākslas darbu, izstāžu un muzeju ekspozīciju cenzūra

Darba apjoma un specifikas ziņā nākamā padomju cenzūras joma aiz grāmatniecības un masasaīņu līdzekļu cenzēšanas bija publisko pasākumu (kino, teātra izrādes, koncerti) scenāriju, mākslas darbu, izstāžu un muzeja ekspozīciju cenzēšana.

1958. gadā sākās pastiprināta kinofilmu, kinohroniku un dokumentālo filmu scenāriju kontrole.⁸⁷

Kinodarbu cenzēšana notika tā sauktajā pirmskontroles un pēckontroles līmenī. Tas nozīmēja, ka vispirms caurskatīšanai bija jāiesniedz kinodarba redaktora uzraudzībā tapušais scenārijs, bet, kad kinodarbs bija uzfilmēts un samontēts, Galvenajā literatūras pārvaldē/Galvenajā pārvaldē kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos apstiprināšanai vajadzēja iesniegt montāžas lapu un kinolenti.⁸⁸ Cenzūras darba pārskatos nav minēti saturisko labojumu motīvi, bet gan tikai statistika, cik mākslas un dokumentālo filmu scenāriji skatīti. Sīkākī paskaidrojumi sniegti vien ārkārtas gadījumos, kā, piemēram, 1965. gadā, kad pēc cenzoru sarakstes ar LKP CK amatpersonām, vairākām apspriedēm un viedokļu apmaiņas publiskai demonstrēšanai aizliedza scenārista Viktora Lorenca un režisora Rolanda Kalniņa mākslas filmu “Dzimtene, piedod!” (filmai uzņemšanas laikā vairākas reizes mainīja nosaukumu – sākotnēji “Akmens un šķembas”, tad “Es visu atceros, Ričard!”), jo tajā skartā latviešu leģionāru tēma bija atainota kā mazas tautas traģēdija kara laikā.⁸⁹ Par šo faktu tika informēta arī padomju cenzūras centrālā administrācija Maskavā.⁹⁰ Filmu vairākās instancēs aizstāvēja toreizējais Rīgas kinostudijas direktors Frīdens Korajkēvičs. Beidzot ar noteikumu, ka nedrīkst izgatavot afišas un rādīt filmu centrālajos kinoteātros, dienas gaismu Latvijā tā tomēr ieraudzīja, jo to atbalstīja PSRS Valsts kinematogrāfijas komiteja.⁹¹

Nedaudz atšķirīga bija teātra izrāžu cenzēšana. Publicētajiem dramaturģiskajiem darbiem cenzūra bija jau veikta kā literāriem sacerējumiem, bet, līdzko lugu bija iestudējis režisors, cenzors pārbaudīja lugas satura atbilstību. Bez tam cenzētas tika ne vien iestudētās teātra izrādes, bet arī, kā jau minēts, pat to programmas, kur arī reizēm atklāja pārkāpumus un publicēšanai nepieņemamu informāciju. Tā, piemēram, 1979. gadā kā padomju cilvēka morālei neatbilstošus cenzūra aizliedza publicēt horoskopus Jaunatnes teātra izrādes “Liela brēka, maza vilna” programmā.⁹²

Teātra izrāžu cenzēšanas kritēriji bija tie paši, kas citiem publiskajai telpai paredzētajiem materiāliem. Visbiežāk politiski ideoloģisku iebildumu dēļ no scenārijiem svītvoja atsevišķus sižetus vai arī pilnībā aizliedza to vai citu izrādi. Tā, piemēram, 1966. gadā tika aizliegta Edgara Liepiņa iestudētā luga “To dienu acīm”, kas bija veidota pēc Ojāra Vācieša dzejas motīviem un atspoguļoja 40. gadu nogales notikumus Latvijā. 60.–70. gados to pašu politiski ideoloģisko iebildumu dēļ tika aizliegti vēl vairāku lugu iestudējumi (piemēram, Paula Putniņa luga “Mūsu dēli”, Miervalža Birzes luga “Nomaļā stacijā”), jo

tur bija tēlotas 1941. un 1949. gada deportācijas. Kā atzīmēts cenzoru ziņojumos, šajās lugās ar teatrāliem paņēmieniem ir mēģināts radīt līdzjūtību pret cietušajiem.⁹³ Līdzīgi 1978. gadā aizliedza Noras Vētras-Muižnieces lugas "Tumša, tumša nakts" iestudējumu, jo tajā pieminētais Latviešu leģions tēlots kā no pārējām Vācijas armijas daļām atšķirīgs bruņots formējums.⁹⁴ Savukārt 1973. gadā no Mirdzas Ramanes radiolugas "Vienā stundā" scenārija svītroja tekstu: "Mēs, latvieši, esam pārāk paļāvīga tauta. Mēs izpildām to, ko nevajadzētu pildīt, jo tā, protams, ir vieglāk dzīvot."⁹⁵

Analizējot un izvērtējot cenzūras darba pārskatus līdz 1990. gadam, koncertprogrammu pastiprināta cenzēšana pēc tiem pašiem kritērijiem kā citu mākslas darbu cenzēšana notika 80. gados. Tas bija laiks, kad Latvijas mūziķu un komponistu brīvdomības gars nonāca pretrunā ar padomju ideoloģiskajām nostādnēm. Par cenzūras aizliegtu programmu kļuva, piemēram, Raimonda Paula, Valda Artava un Edgara Liepiņa koncertprogramma "Trīs runči" (šajā programmā ar smalkiem zemtekstiem, ko cenzori pamanīja, bija apcerēta padomju dzīves īstenība), Zigmara Liepiņa kompozīcija "Vēl ir laiks", vairākas Imanta Kalniņa kompozīcijas u.c., jo tām bija padomju ideoloģiskajām nostādnēm neatbilstoši teksti, kas kombinācijā ar melodiju varēja kļūt populāri sabiedrībā. Tā tas bija noticis ar Ulda Stabulnieka melodiju ar Māras Zālītes vārdiem "Tik un tā". Kad 80. gadu sākumā šo dziesmu publiski atskaņoja, tā iemantoja milzīgu popularitāti – un to aizliegt vairs nebija iespējams. Vienīgais, ko spēja cenzūra, bija aizliegums to aranžēt koriem un ansambļiem.⁹⁶ Par šādām un līdzīgām cenzūras aktivitātēm komponists Imants Kalniņš intervijā laikrakstam "Literatūra un Māksla" 1983. gadā teica, ka latviešu tautas muzikalitāte vispārējo spaidu apstākļos izpaužas vien alkohola reibumā. Šādu "izlēcienu" cenzūra, protams, svītroja no laikraksta slejām.⁹⁷

Visskarbāk padomju cenzūras slogu 80. gados izjuta jaunās rokgrupas, kas klausītājiem piedāvāja jaunu mūzikas stilu, kurā tika saskatīta Rietumvalstu ietekme. 1985. gadā rokgrupai "Pērkons" pēc kāda koncerta Ogrē pat lika mainīt nosaukumu, jo tās izpildītajā mūzikā *"bija pārāk daudz rietumu mūzikas ievirzes, kas atbalsojas arī dīvainajā grupas nosaukumā"*⁹⁸. Daudz aizliegtu kompozīciju bija tolaik alternatīvās mūzikas grupas "Dzeltenie pastnieki" repertuārā, kas, spītējot aizliegumiem, izdeva vairākus nelegālus ierakstus.⁹⁹

80. gados padomju cenzūru nodarbināja arī latviešu trimdas mūzikas mākslinieku (Ilmārs Dzenis, Larisa Mondrusa, "Čikāgas piecīši", "Trīs no Pārdaugavas" u.c.) popularitātes pieaugums Latvijā. Viņu koncertprogrammu ieraksti dažādā veidā bija nonākuši Latvijā, un cenzūras amatpersonas ziņoja valsts drošības iestādēm, aicinot veikt pasākumus, lai nepieļautu šo ierakstu izplatību Latvijā. Savukārt Valsts drošības komiteja, piemēram, 1985. gadā ar rezolūciju noteica, ka atļauti ir Ilmāra Dzeņa koncertprogrammu ieraksti, bet aizliegti "Čikāgas piecīšu" koncertprogrammu ieraksti, jo to saturs ir pretpadomju buržuāziski nacionālistisks.¹⁰⁰

Bez cenzūras iejaukšanās neiztika arī klasiskās mūzikas skaņdarbi un koncert-programmas. Par aizliegtiem jau iepriekšējos gados un gadu desmitos pēc otrreizējās padomju okupācijas 1944.–1945. gadā bija kļuvuši daudzi pirmskara Latvijas komponistu skaņdarbi. Apzinoties Dziesmu svētku nozīmi tautas nacionālajā apziņā, īpašu LKP CK un cenzūras uzmanību piesaistīja to programmas, kas dažādās instancēs tika saskaņotas jo īpaši. Šādā aspektā kā īpašs parasti tiek atzīmēts gadījums, kad 1985. gada Dziesmu svētkos pēc koprakora prasības Haralds Mednis tomēr diriģēja no programmas svītrotu Jāzepa Vītola “Gaismas pili” (motivācija skaņdarba svītrotšanai no Dziesmu svētku programmas bija nevis dziesmas ideoloģija, bet gan fakts, ka pēc programmas dziesmas diriģēšana bija uzticēta bijušajam leģionāram H. Mednim¹⁰¹). Vairākās atmiņās ir pausts, ka tautas atmoda sākās tieši ar šo notikumu.¹⁰²

Pieskaroties tematikai par vizuālās mākslas darbu cenzūru, jāatzīmē, ka pastiprināta uzmanība tika pievērsta politiskajiem plakātiem. Tos pirms iespiešanas kombinātā “Māksla” apstiprināja LKP CK Propagandas un aģitācijas nodaļa, vērā ņemot cenzoru tā sauktās pirmskontroles atzinumus,¹⁰³ jo plakāts padomju iekārtā bija politiskās propagandas līdzeklis, kas atspoguļoja idejiskās kampaņas – cīņu par mieru, pārtikas programmas īstenošanu, ražas novākšanu u.tml. Tā, piemēram, 1983. gadā tika aizliegts mākslinieka Jura Dimitera plakāts, kas bija veltīts dabas aizsardzībai. Pamatojums – “*tajā redzams gulbja kakls, kas sagriezts desas ripiņās, un tas nav pieņemams, jo ir vērojams šī produkta trūkums tirdzniecībā*”¹⁰⁴. Cita veida vizuālās mākslas darbu cenzēšanā nebija nekā īpaši atšķirīga no vispārējās cenzūras jebkurā citā publiskās informācijas jomā. Tā, piemēram, 1974. gadā cenzūras institūcijas novērsa fotomākslinieka Sergeja Nikolajeva mēģinājumu uz foto izstādi ārzemēs sūtīt fotogrāfiju ar nosaukumu “Dzimtenes ainava”, kurā redzama izgāztuve.¹⁰⁵

Attiecībā uz muzeju ekspozīciju cenzēšanu un muzeju darba kontroli vispirms jāatzīmē, ka jau 1940.–1941. gadā Latvijā tika slēgti atsevišķi muzeji (piemēram, Kara muzejs) un vairākas ekspozīcijas. Pēc kara muzeju darba revidēšana turpinājās. 40. gadu beigās cenzūras pārskatos atzīmēts, ka Latvijas muzeju fondi ir piesārņoti – tajos ļoti daudz buržuāziskās Latvijas laika materiālu. Atsevišķu gadu pārskatos minēti materiāli, kas iznīcināti vai nodoti arhīvos. Piemēram, saskaņā ar Galvenās literatūras pārvaldes rīkojumiem iznīcināja 80 procentu slēgtā Kara muzeja materiālu. Savukārt Centrālajā Vēstures muzejā 1949. gadā izveidoja speciālu nodaļu, kurā no visiem Latvijas muzejiem savāca padomju varai neatbilstošus materiālus. Kad 50. gadu sākumā notika vispārēja muzeju krājumu revīzija, Latvijas muzeju krājumi samazinājās par vairākiem simtiem tūkstošu vienību. Īpaši cieta mazie rajonu centros esošie muzeji. Tā, piemēram, 1953. gadā Tukuma muzeju pārbaudīja divas komisijas – no 376 muzeja eksponātiem tikai 49 atzina par derīgiem. Pārējos vai nu iznīcināja, vai pārvietoja uz specfondu. Pēc šādām “tīrīšanām”, kad tika noplicināti Latvijas muzeju fondi, būtiski tika mainīti

fondu komplektēšanas un ekspozīciju veidošanas principi. Muzejiem vajadzēja kļūt par valsts ideoloģijas paudējiem – tiem bija jārāda sociālisma sasniegumi Latvijā un Padomju Savienībā.¹⁰⁶ Publiskai apskatei pieejamām muzeju ekspozīcijām bija jābūt atļaujām, bet atsauksmju grāmatām – izņemamas lapas, lai, regulāri kontrolējot tajās rakstīto, muzeja vadībai būtu iespēja novērst aizliegtas informācijas parādīšanos tajās. Tā sauktajā pēckontroles līmenī, caurskatot muzeju ekspozīcijas, cenzūra 50. gados atzina to zemo ideoloģisko līmeni. Piemēram, Bauskas Novadpētniecības un mākslas muzejā 1952. gadā atvērtajā ekspozīcijā latviešu tautas vēsture bija rādīta atrauti no krievu tautas vēstures.¹⁰⁷ Savukārt, kad 60. gados kopumā muzeju darbs tika novērtēts atzinīgi, pastiprinātu cenzūras uzmanību pievērsa skolu muzejiem.¹⁰⁸

Nobeidzot pētījumu par padomju cenzūras aktivitātēm Latvijā, jāpieskaras vēl vienam padomju cenzūras darba aspektam, proti, pasta sūtījumu kontrolei, kas, kā jau minēts, notika, sadarbojoties valsts drošības iestādēm un muitai.

Galvenokārt tāpēc, ka 50. gados pēc Staļina nāves un padomju režīma liberalizācijas Latvijā palielinājās trimdas latviešu pasta sūtījumi saviem dzimtenē palikušajiem piederīgajiem, cenzūras punkts pēc PSRS Galvenās literatūras pārvaldes norādījumiem ar LKP CK ziņu, lai kontrolētu no trimdas ienākošos pasta sūtījumus (galvenokārt preses izdevumus un literatūru), 50. gadu beigās tika izveidots Rīgas pastā.¹⁰⁹ Par šī punkta darbību var spriest pēc datiem, ka, piemēram, 1958. gada novembrī caur Rīgas pasta cenzūras punktu bija izgājis 251 no ārzemēm ienācis sūtījums, taču tikai 23 sūtījumus atļāva nosūtīt adresātam. Tāpat no 163 bandrolēm bija izņemtas 234 aizliegta satura grāmatas.¹¹⁰ Cenzūras darba pārskatos par pasta sūtījumu kontroli 70. gadu sākumā atzīmēts, ka pieaug latviešu emigrācijas literatūras sūtījumu skaits, jo emigrantu presē ir bijis vēstījums, ka uz Latviju jāsūta grāmatas, kuras gan netiks pieļautas publiskajā telpā, bet tās nonāks Latvijas bibliotēku specfondos un pēc brīvības atgūšanas varēs izmantot nākamās paaudzes.¹¹¹ Konstatējot šādus apstākļus, aktuāls kļuva jautājums par šīs literatūras pārsūtīšanu uz bibliotēku specfondiem, tāpēc LKP CK 1973. gada 21. maijā izdeva rīkojumu, ar kuru noteica, ka latviešu emigrācijas literatūra ierobežotā apjomā nosūtāma vien uz Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas specfondu (80. gados papildus arī uz LKP CK Partijas vēstures institūta bibliotēku), bet pārējie sūtījumi jāiznīcina.¹¹² Bibliotēku specfondos esošās latviešu emigrācijas literatūras satura pārskatīšana iesākās 80. gadu otrajā pusē, kad, piemēram, 1987. gadā izveidotā komisija vairāk nekā 100 trimdas literatūras sacerējumu atzina par piemērotiem to izņemšanai no specfonda un ievietošanai brīvi pieejamā krājumā.¹¹³ Savukārt 1989. gadā pēc LKP CK norādījumiem attieksmi pret latviešu trimdas literatūru mainīja pilnībā – izveidoja to iestāžu un organizāciju sarakstu, kurām bija tiesības bez ierobežojumiem saņemt trimdas literatūras sūtījumus.¹¹⁴

Piebildes un secinājumi nobeigumam

Padomju Latvijā vairāk nekā 40 gadu ilgā laika periodā tika izveidota totāla publiskās informācijas kontroles–cenzūras sistēma, no kuras legāli izvairīties nebija iespējams.

Jau pirmajā padomju varas gadā pēc Latvijas okupācijas (1940–1941) norisinājās bibliotēku inventarizēšana un totāls “tīrīšanas” darbs, lai no bibliotēkām izņemtu padomju varai kaitīgas grāmatas. No Latvijas bibliotēkām šajā laikā izņēma apmēram vienu miljonu grāmatu jeb aptuveni ceturto daļu no bibliotēkās esošo grāmatu skaita. Lielu daļu no tām bija paredzēts iznīcināt, bet to pārtrauca Vācijas–PSRS karš. Tomēr līdz 1941. gada 1. jūlijam tika iznīcinātas vairāk nekā 55 tonnas grāmatu. Atsevišķām grāmatām pēc noteiktiem kritērijiem gan tika piemērots vēsturiskas, zinātniskas, bibliogrāfiskas, informatīvas, mākslinieciskas vai antikvāras literatūras statuss, un šie izdevumi ierobežotā eksemplāru skaitā kopā ar agrāko laiku preses izdevumu gada komplektiem nonāca dažu centrālo bibliotēku slēgtajos specfondos. Pēc kara Latvijas bibliotēku inventarizēšana un krājumu “tīrīšana” turpinājās. Līdz 40. gadu nogalei no Latvijas bibliotēkām bija izņemts jau vairāk nekā 10 miljonu grāmatu. 50. gados no bibliotēkām izņemto grāmatu apjomi jūtami samazinājās, bet 60. gadu sākumā, kad pēc nacionālās atmodas kustības noslāpēšanas cenzūras kontrole pastiprinājās, no bibliotēkām izņemto grāmatu apjoms no jauna pieauga, taču kopumā 60. gados Latvijas bibliotēkas pārsvarā bija “iztīrītas” no padomju iekārtai kaitīgās literatūras un cenzūra šajā jomā bija sasniegusi savus mērķus.

Līdzīgi bibliotēku “tīrīšanai”, Galvenās literatūras pārvaldes vadībā gan pirmajā padomju varas gadā, gan pēc kara Latvijā notika muzeju krājumu “tīrīšana”, jo muzejiem bija jāklūst par padomju valsts ideoloģijas paudējiem – tiem bija jārāda sociālisma sasniegumi Latvijā un Padomju Savienībā. Var uzskatīt, ka cenzūras panākumi muzeju darba jomā bija tādi paši kā bibliotēku nozarē. Proti, 50. gadu sākumā Latvijas muzeju krājumi samazinājās par vairākiem simtiem tūkstošu vienību, no kurām daļu iznīcināja, bet daļu nodeva arhīvu un Centrālā Vēstures muzeja slēgtajos specfondos.

Tāpat kā muzejiem, kam bija jāpilda noteiktas ideoloģiskas funkcijas, lielu uzmanību cenzūra pievērsa vizuālās mākslas atsevišķām nozarēm, piemēram, plakātiem, jo cenzūra apzinājās, ka tie ir ietekmīgi politiskās propagandas līdzekļi, it īpaši dažādu ideoloģisku kampaņu un tā saukto sarkano jubileju sakarā. Propagandas materiāliem, kas tapa šādām vajadzībām, bija jābūt nevainojami partijiskiem un ideoloģiski precīziem. Galvenās to vadlīnijas noteica LKP CK, bet cenzori uzraudzīja, lai tās tiktu precīzi izpildītas, un kopumā šajā nozarē cenzūra perfekti pildīja tai uzliktos pienākumus.

Atgriežoties pie bibliotēku cenzūras, jāteic, ka cenzūrai kā institūcijai neizdevās piekļūt privātpersonu bibliotēkām. Cenzoriem nebija tiesību revidēt privātpersonu īpašumā esošās grāmatas, vienīgais, ko spēja Galvenā literatūras pārvalde, bija 40. gadu

beigās vairākas reizes publicētie aicinājumi iedzīvotājiem brīvprātīgi nodot vai iznīcināt pretpadomju un buržuāziski nacionālistisko literatūru. Iedzīvotāju atsaucība bija ļoti minimāla, un vēlākajos gados šādu aicinājumu vairs nebija.

50. gados, kad bibliotēku un muzeju fondi kopumā bija “sakārtoti”, cenzūras darbs lielākoties tika vērsts uz izdošanai paredzēto iespieddarbu – galvenokārt grāmatniecības kontroli. Šeit dominēja politiski ideoloģiska rakstura cenzūras iejaukšanās, un apstākļos, kad pastāvēja šāda iejaukšanās izdevumu saturā, talantīgākie autori, sākot ar 60. gadiem, ļoti bieži izmantoja zemtekstus. Var pat uzskatīt, ka starp autoriem un cenzūru norisinājās ideoloģiska cīņa, jo ne visus zemtekstus cenzori spēja uztvert un pamanīt. Tādējādi cenzūra talanta priekšā izrādījās bezspēcīga. Līdzīgi var teikt arī par mūzikas jomu, kur cenzūra īpaši aktivizējās 80. gados, kad Latvijas mūziķu un komponistu brīvdomības gars nonāca pretrunā ar padomju ideoloģiskajām nostādnēm. Šeit gan bija viena būtiska atšķirība no grāmatniecības. Proti, vairāki mūziķi, kuru kompozīcijas vai pat veselas programmas tika atzītas par aizliegtām, izdeva nelegālus ierakstus. Tāpat cilvēki nelegāli klausījās arī Rietumvalstu, t.sk. latviešu trimdas mūzikas ierakstus. Savukārt nelegālā grāmatniecība un ar to saistītā nelegālās informācijas aprites sistēma Latvijā bija vāja – nebija tā sauktā *Samizdata* kā citos Padomju Savienības reģionos, īpaši Krievijas rietumu daļā un tās lielajās pilsētās (Maskava, Ļeņingrada u.c.).¹¹⁵

Apzinoties Dziesmu svētku nozīmi latviešu tautas nacionālajā apziņā, īpašu cenzūras un arī LKP CK uzmanību piesaistīja to programmas, kas dažādās instancēs tika saskaņotas, taču laiku pa laikam Dziesmu svētku koncertos notika “ārkārtas gadījumi”, jo tautas nacionālais gars, kas īpaši izpaudās šo svētku laikā, ignorēja padomju iekārtas noteiktos aizliegumus un ierobežojumus. Cenzūra šeit bija bezspēcīga.

Par publiskā materiāla saturu masu informācijas līdzekļos personiski bija atbildīgi preses, radio un televīzijas redaktori, kuriem vajadzēja zināt publiskās informācijas ierobežojumus un aizliegumus. Šī kārtība bija iedibināta ar daudziem PSRS Galvenās literatūras pārvaldes, vēlāk Galvenās pārvaldes kara un valsts noslēpumu aizsardzībai presē un atklātos iespieddarbos cirkulāriem – par konstatētajiem pārkāpumiem, it sevišķi tad, ja tiem ir politiski ideoloģisks raksturs, jāziņo kompartijas attiecīgajām instancēm, lai to amatpersonas vērstos pret pārkāpumus pieļāvušiem redaktoriem. Jāteic, ka izveidotā masu informācijas līdzekļu pārraudzības sistēma bija efektīva, jo jau 50. gados politiski ideoloģiska rakstura pārkāpumi masu informācijas līdzekļos bija vidēji apmēram pieci procenti no visiem cenzūras iejaukšanās gadījumiem. Vēlākajos gados šāda veida pārkāpumu skaits gan nedaudz pieauga – vidēji apmēram 10 procentu, taču kopumā preses izdevumu, radio un televīzijas redaktori zināja un orientējās, ko drīkst un ko nedrīkst publicēt, un pārkāpumus nepieļāva. Izveidotās plašsaziņas līdzekļu administratīvās pārraudzības sistēmas dēļ (tās sastāvdaļa bija arī regulāras redaktoru un cenzoru sanāksmes un apspriedes) nostrādāja pašcenzūra. Pašcenzūra – ar atsevišķiem iz-

ņēmumiem – kopumā darbojās arī muzeju ekspozīciju un izstāžu iekārtošanā, kā arī teātru un kinofilmu nozarē.

Atgriežoties pie plašsaziņas līdzekļu darbības, pieļauto politiski ideoloģiska rakstura pārkāpumu lielākie “grēkāži” Latvijā bija humora un satīras žurnāls “Dadzis”, literārais žurnāls “Karogs”, kā arī laikraksti “Literatūra un Māksla”, “Rīgas Balss” un “Padomju Jaunatne”. 60.–70. gados liels skaits politiski ideoloģiska rakstura pārkāpumu bija konstatēts radio un televīzijā, taču, pievēršoties šai jomai, situācija no cenzūras viedokļa sāka uzlaboties 70. gadu beigās un 80. gadu pirmajā pusē.

Pārmaiņas, ko noteica PSKP CK 1985. gada marta plēnums un tā sauktais *pere-stroikas* politiskais process, ietekmēja arī cenzūru, jo tā lielā mērā bija atkarīga no kompartijas. Latvijā šīs pārmaiņas visaktīvāk uztvēra massaziņas līdzekļi, jo, piemēram, darbs žurnālā “Avots” 80. gadu otrajā pusē ļāva izmēģināt aizvien jaunas cenzūras robežas rakstītam vārdam un gūt gandarījumu par pārceltajiem robežstabiņiem. Savukārt 1988. gada 1.–2. jūnija Latvijas PSR radošo savienību plēnums bija pirmā publiskā uzstāšanās, kad varēja atklāti pateikt to, ko cenzūra un pašcenzūra neatļāva.¹¹⁶

Atsauces un komentāri

- 1 Latviešu Konversācijas vārdnīca, 2. sēj. – Rīga, 1928–1929, 3616. sleja.
- 2 Latvijas padomju enciklopēdija, 2. sēj. – Rīga, 1982, 253. lpp.
- 3 *Paeglis, J.* Kas bija liegts pirmās republikas lasītājiem? – Rīga, 1996, 141. lpp.
- 4 Likumu krājums. – Rīga, 1932, 117. nr.
- 5 *Briedis, R.* Dažas piezīmes par cenzūru un tās vietu atmiņās par padomju laiku // Izglītība un Kultūra, 1998, 17. dec., 7. lpp.
- 6 *Briedis, R.* Karš ar grāmatām. Desmit saraksti (1944–1960) // Karogs, 1997, 3. nr., 181.–197. lpp. (turpmāk – *Briedis, R.*).
- 7 Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas. Starptautiskas konferences materiālu krājums, Rīga, 1998. gada 14.–17. oktobris (turpmāk – Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas).
- 8 PSRS atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts. Maskava. Slepni. 1970. Dokumentu krājums / Sast. H. Strods. – Rīga, 2008 (turpmāk – *Strods, H.*).
- 9 Turpat, 17. lpp.
- 10 LVA, 270. f., 2. apr., 2. l., 149. lp.
- 11 Valdības Vēstnesis, 1940, 10. aug.
- 12 1940. gadā Latvijā bija ļoti plašs bibliotēku tīkls – zinātniskās, tautas, mācību iestāžu, dažādu organizāciju un biedrību, valsts un pašvaldību bibliotēkas; pēc 1941. gada datiem, Latvijā bija pavisam 2644 bibliotēkas. – LVA, 917. f., 1. apr., 1. l., 40. lp.
- 13 Turpat, 42. lp.
- 14 *Štrāle, A.* Galvenās literatūras pārvaldes darbība Latvijā (1940.–1941. g.) // Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas (turpmāk – *Štrāle, A.*), 65. lpp.
- 15 Tēvija, 1941, 19. un 24. jūl.; *Briedis, R.*, 183. lpp.

- ¹⁶ Štrāle, A., 66., 67. lpp
- ¹⁷ Aprēķini veikti pēc: LVA, 917. f., 1. apr., 4. l. datiem.
- ¹⁸ Aprēķini veikti pēc: LVA, 917. f., 1. apr., 1., 37., 38. un 42. l. datiem, lai gan daudzviet dati par izņemtajām grāmatām līdz Vācijas–PSRS kara sākumam nebija apkopoti.
- ¹⁹ LVA, 270. f., 1.s apr., 115. l., 79., 80. lp.
- ²⁰ Turpat, 917. f., 1. apr., 1. l., 38. lp.
- ²¹ Turpat, 37. lp.
- ²² Turpat, PA-101. f., 1. apr., 21. l., 81., 82. lp.; 44. l., 2. lp.
- ²³ No Bauskas Centrālās bibliotēkas novadpētniecības (atmiņu) kartotēkas.
- ²⁴ LVA, 917. f., 1.s apr., 5. l., 13. lp.
- ²⁵ Turpat, 1. l., 5. lp.
- ²⁶ Turpat, 2. lp.
- ²⁷ Turpat, 5. l., 4. lp.
- ²⁸ Turpat, 26. l., 10. lp.
- ²⁹ Turpat, PA-101. f., 10. apr., 57. l., 41. lp.
- ³⁰ Turpat, 9. apr., 54. l., 132., 133. lp.
- ³¹ Turpat, 917. f., 1.s apr., 3. l., 103. lp.
- ³² Strods, H., 5. lpp.
- ³³ LVA, 917. f., 1.s apr., 204. l., 6. lp.
- ³⁴ Turpat, 27. l., 19. lp.; 32. l., 30. lp.; 74. l., 8., 9. lp.
- ³⁵ Turpat, 49. l., 22. lp.
- ³⁶ Turpat, 2. l., 4., 5. lp.
- ³⁷ Turpat, 54. l., 63., 66. lp.
- ³⁸ Turpat, 6. l., 6., 11.–13. lp.
- ³⁹ Turpat, 30. l., 26., 50. lp.
- ⁴⁰ Strods, H., 11. lpp.
- ⁴¹ LVA, 917. f., 1.s apr., 216. l., 2., 5. lp.
- ⁴² Turpat, 222. l., 36. lp.; 223. l., 87. lp.
- ⁴³ Turpat, 5. l., 13., 14. lp.
- ⁴⁴ Turpat, 14., 75. lp.; 3. l., 13. lp.
- ⁴⁵ Turpat, 3. l., 86. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 2. l., 47. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 3. l., 14. lp.
- ⁴⁸ Turpat, 11. lp.; 5. l., 56. lp.
- ⁴⁹ Turpat, 2. l., 46. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 126. lp.
- ⁵¹ Turpat, 18. l., 28. lp.; 19. l., 37. lp.
- ⁵² Turpat, 38. l., 46. lp.
- ⁵³ Turpat.
- ⁵⁴ Turpat, 2. l., 172. lp.; 3. l., 91. lp.
- ⁵⁵ Turpat, 5. l., 28. lp.
- ⁵⁶ Turpat, 67., 68., 70.–72. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 28. lp.

- 58 Materiāls tabulā apkopots pēc: LVA, 917. f., 1.s apr., 2. l., 77., 78. lp.; 60. l., 12., 23. lp.; 73. l., 4. lp.; 101. l., 10., 13., 16., 17., 43. lp.; 107. l., 15., 16. lp.; 143. l., 33. lp.; 150. l., 24., 25. lp.; 164. l., 18., 24., 25. lp.; 195. l., 2. lp.; 208. l., 3. lp.
- 59 LVA, 917. f., 1.s apr., 60. l., 23. lp.
- 60 Turpat, 17., 18. lp.; 101. l., 34. lp.; 79. l., 25. lp.; 115. l., 36., 37. lp.
- 61 Turpat, 101. l., 50., 51. lp.
- 62 Turpat, 73. l., 9. lp.
- 63 Turpat, 2. l., 26., 27. lp.
- 64 Turpat, 22. l., 9. lp.
- 65 Turpat, 73. l., 17. lp.
- 66 Turpat, 34. l., 21. lp.
- 67 Turpat, 81. l., 3. lp.
- 68 Turpat, 190. l., 11. lp.; 5. apr., 2. l., 22. lp.
- 69 Turpat, 197. l., 19. lp.
- 70 Turpat, 5. l., 59. lp.
- 71 Turpat, PA-101. f., 22. apr., 83. l., 108. lp.
- 72 Turpat, 917. f., 5. apr., 20. l., 30. lp.
- 73 Turpat, 1.s apr., 1. l., 9. lp.
- 74 Turpat, 19. l., 47. lp.
- 75 Turpat, 22. l., 16., 17. lp.
- 76 Turpat, 103. l., 6. lp.
- 77 Turpat, 79. l., 24. lp.; 204. l., 7. lp.
- 78 Turpat, 208. l., 5. lp.
- 79 Turpat, 212. l., 2. lp.
- 80 Turpat, 219. l., 81. lp.
- 81 Turpat, 4. l., 6. lp.
- 82 Turpat, 6. l., 20. lp.; 9. l., 11. lp.
- 83 Turpat, 30. l., 31. lp.; 32. l., 5. lp.; 45. l., 39. lp.
- 84 Turpat, 219. l., 77. lp.
- 85 Turpat, PA-101. f., 39. apr., 78. l., 19.–25. lp.
- 86 Turpat, 917. f., 1.s apr., 141. l., 58. lp.; 163. l., 57., 58. lp.
- 87 Turpat, PA-101. f., 25. apr., 84. l., 37. lp.
- 88 Turpat, 917. f., 1.s apr., 73. l., 1. lp.
- 89 Turpat, 46. l., 46. lp.
- 90 Turpat, 44. l., 4. lp.
- 91 Diena, 2002, 9. maijs.
- 92 LVA, 917. f., 1.s apr., 175. l., 10., 11. lp.
- 93 Turpat, 60. l., 6.–8. lp.
- 94 Turpat, 197. l., 16., 17. lp.
- 95 Turpat, 121. l., 13. lp.
- 96 Māksla+ Kultūra+, 1999, 2. nr., 38. lpp.
- 97 LVA, 917. f., 1.s apr., 197. l., 17. lp.
- 98 Latvija šodien. – 1986, 14. nr., 139. lpp.

- ⁹⁹ Turpat, 138. lpp.
¹⁰⁰ LVA, 917. f., 1.s apr., 202. l., 24.–26. lp.
¹⁰¹ Diena, 1998, 7. jūl.
¹⁰² Turpat, 11. jūl.
¹⁰³ LVA, 917. f., 1.s apr., 2. l., 87. lp.
¹⁰⁴ Turpat, 197. l., 20., 21. lp.
¹⁰⁵ Turpat, 125. l., 17. lp.
¹⁰⁶ Turpat, 2. apr., 25. l., 1., 4. lp.
¹⁰⁷ Turpat, 1.s apr., 6. l., 52. lp.
¹⁰⁸ Turpat, 2. apr., 25. l., 4., 5. lp.
¹⁰⁹ Turpat, PA-101. f., 21. apr., 77. l., 11., 12. lp.
¹¹⁰ Turpat, 71.–73. lp.; 22. apr., 83. l., 6.–8. lp.
¹¹¹ Turpat, 917. f., 1.s apr., 63. l., 43. lp.
¹¹² Turpat, 107. l., 24., 25. lp.; 128. l., 3. lp.; 208. l., 35. lp.
¹¹³ Turpat, 212. l., 20. lp.
¹¹⁴ Turpat, 220. l., 4. lp.
¹¹⁵ *Gordons, F. Pārdomas par presi // Latvija šodien, 1983, 11. nr., 9. lpp.*
¹¹⁶ Diena, 1998, 30. maijs.

Soviet Censorship in Latvia until 1990

Aigars Urtāns

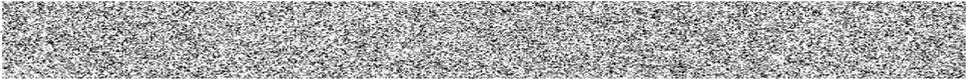
Summary

Censorship is a system of activities of limiting or preventing interpretation and popularization of ideas, facts and thoughts undesirable to the political system or morals of the society. Censorship is an essential part and at the same time a significant index of the social and political life of society.

Censorship as an institution and mechanism of inspection in the Soviet Union together with such strongholds of this state as the Communist Party and the public security established the amount and content of information accessible to community. Some part of information was limited or cut off.

Manifestation of censorship of the Soviet totalitarian regime during the first year of Soviets (1940–1941) and the post-war period (1944–1990) is discussed in this research, and also organization of the administrative work of censorship as a state institution, realizing the control and limitation of public information.

The research analyses censorship of libraries, mass media, as well as that of cinema, theatre, music, visual art, exhibitions and museums. Conclusions are drawn up about the progress and failures of Soviet censorship controlling public information and limiting its circulation.



Jānis Viļums

Latvijas Nacionālais leģions: pretpadomju pagrīdes organizācija Latvijā 1940.–1941. gadā

1940. gada vasarā, kad PSRS okupēja un anektēja neatkarīgo Latvijas valsti, daļa tās iedzīvotāju nepakļāvās svešajai varai, bet uzsāka cīņu pret to, iesaistīdamās nacionālajā pretošanās kustībā. Šī cīņa, līdz tika atgūta Latvijas valsts suverenitāte, ilga pusgadsimta. Tādējādi nacionālā pretošanās kustība vērtējama kā viena no nozīmīgākajām parādībām 20. gadsimta Latvijas vēsturē, līdz ar to tieši šīs vēstures izpēte jāuzskata par prioritāti.¹ Tomēr līdz šim Latvijas jaunākajā historiogrāfijā relatīvi maz pētīts ir pretošanās kustības pirmais posms – 1940.–1941. gads, kad padomju okupētajā Latvijā cilvēki paši, neviena nemudināti no “augšas”, uzsāka organizēties grupās un organizācijās, lai darbotos pagrīdē. Viena no lielākajām pagrīdes organizācijām šajā laika periodā bija Latvijas Nacionālais leģions (turpmāk – LNL). Tā darbība fragmentāri atspoguļota publicistikā² un zinātniskos pētījumos,³ parasti dažādu vēstures tēmu un problēmu ietvaros. Tomēr plašāku aptverošu pētījumu par LNL un tā darbību, kas ļautu mums to labāk izprast, līdz šim ir trūcis.

Šajā darbā, analizējot LNL darbību, kā nozīmīgākie vēstures avoti ir izmantoti padomju okupācijas varas represīvo iestāžu materiāli no Latvijas Valsts arhīva 1986. fonda “Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1940–1985)” 1. un 2. apraksta LNL dalībnieku izmeklēšanas lietas.⁴ Neizmantojot šos dokumentus, nav iedomājama šīs organizācijas izpēte, jo lielākā daļa LNL dalībnieku ir gājuši bojā. Ņemot vērā, ka šos avotus sastādījuši pagrīdes dalībnieku pretinieki – okupācijas varas iestāžu darbinieki, nācās abstrahēties no to valodas īpatnības, kur Latvijas Nacionālais leģions saukts par “kontrrevolucionāru” organizāciju, tās dalībnieki par “kontrrevolucionāriem”, “vācu spiegiem” utt. Krimināllietu lielākā daļa ir pratināšanas protokoli, kuriem pievienoti nereti arī pašrocīgi rakstītas LNL dalībnieku liecības. Taču tām, tāpat kā pratināšanas protokoliem, pētnieks pilnībā uzticēties nevar, tie jāvērtē kritiski, jo apcietinātie, cenšoties sevi glābt, iespēju robežās nestāstīja izmeklētājiem patiesību, to noklusēja vai arī centās uzvelt vainu citiem. Bieži vien, lai iegūtu informāciju par kādas apcietinātās personas darbību pagrīdē, pratinātāji izmantoja arī dažādas piespiedu metodes. LNL biedrs M. Bisters par aresta laikā piedzīvoto vēlāk

liecināja: *“Mani aizveda uz Stabu ielu. Pēc neilga laika pārveda uz Centrālcietumu. [...] Pratināšanas nenotika. Pēc tam atkal pārveda uz čeku. Sākās inkvizīcija: pratināšana, spīdzināšana, sišana ar ādas siksnu, kam galā bija pamatīgs uzgrieznis, aplaistīšana ar aukstu ūdeni un ēst nedošana.”*⁵ Pavisam cita lieta ir LNL oriģinālmateriāli (uzsaukumi, pavēles, nelegālo sapulču runas, plāni, instrukcijas, kā arī LNL jauniešu grupas nelegālās darbības dienasgrāmata), kas kā lietiskie pierādījumi pievienoti atsevišķās tiesāto LNL dalībnieku lietās. Šie materiāli pētniekam ļauj pilnīgāk un ar lielāku ticamību izprast šīs organizācijas darbību, mērķus un politisko nostādni.

Līdztekus šiem avotiem darbā izmantotas arī pēc neatkarības atjaunošanas Latvijā publicētās LNL dalībnieku atmiņas,⁶ kas sniedz informāciju par notikušo jau ar lielāku laika atstarpi, bieži vien atspoguļojot tikai laikabiedru atmiņās palikušos spilgtākos notikumus. Izmantojot minētos avotus un ņemot vērā to īpatnības, salīdzinot iegūto informāciju, kopumā ir iespējams rast priekšstatu par LNL darbību padomju okupētajā Latvijā.

Pētījuma nolūks ir, balstoties uz avotiem, izanalizēt LNL darbību Latvijā 1940.–1941. gadā, tādējādi mēģinot aizpildīt pirmā okupācijas gada pretošanās kustības vēstures nezināmās lappuses, kā arī godināt tos Latvijas patriotus, kuri nebaidījās uzsākt cīņu pret svešo okupācijas varu.

Latvijas Nacionālā leģiona izveide

LNL izveides pirmsākumi attiecināmi uz 1940. gada vasaras otro pusi (jūlijs–augusts), kad bijušais Latvijas Aerokluba instruktors aizsargs Jānis Tamaniš (1911–1941) un Latvijas armijas virsnieka ģimenē augušais vācbaltietis, bijušais aizsargs Alfons Kalns (1901–1941), pārrunājot politiskos notikumus Latvijā, nonāca pie kopīga secinājuma, ka nepieciešams izveidot pagrīdes organizāciju, kas cīnītos pret padomju okupācijas režīmu.⁷ Jāpiezīmē, ka nākamie pagrīdnieki iepazinās pavisam nejauši, sadzīves apstākļos.

Neviena nemudināti, viņi jau vasaras beigās un rudenī uzsāka intensīvu darbu pie organizācijas centra (vadības) grupas izveides, jaunu locekļu iesaistīšanas, struktūras un politiskās platformas izstrādes.

Septembrī jaunizveidojamā pagrīdes organizācijā, kurai vēl nebija pat dots nosaukums, A. Kalns iesaistīja savu paziņu, bijušo Latviešu strēlnieku pulka dalībnieku, aizsargu un skolotāju Jāni Dāvi (1893–1941).⁸ Vēlāk organizācijā pievienojās bijušais Vanagu organizācijas dalībnieks agronoms Nikolajs Hugo Šmidts (1892–1941), kā arī bijušais aizsargs galdnieks Eduards Andrejs Upītis (1900–1941). Šie pagrīdnieki, ieskaitot arī J. Tamani, tad arī kļuva par jaunās pagrīdes organizācijas kodolu un praktiski bija tās vadītāji.

Organizācijai skaitliski paplašinoties, šī nelielā domubiedru grupa 1940. gada oktobra beigās vienā no konspiratīvām apspliedēm A. Kalna dzīvoklī Rīgā, Leona Paegles (Antonijas) ielā 20, organizācijai deva nosaukumu – Latvijas Nacionālais leģions. Par komandieri kļuva J. Tamanis.⁹

LNL dalībnieks bijušais aizsargs, VEF strādnieks Kārlis Lielbārdis J. Tamaņa uzdevumā izveidoja organizācijas spiedogu, ko izmantoja, apstiprinot pavēles un uzsaukumus. Zīmogs bija apaļš, ar auseklīti centrā, bet apkārt Latvijas Nacionālā leģiona abreviatūra – LNL.¹⁰ Vēlāk – 1940. gada decembrī par LNL himnu pieņēma dziesmu “Tev mūžam dzīvot, Latvija”, bet par karogu – Latvijas valsts nacionālo sarkanbalt-sarkano karogu.¹¹

LNL netika izstrādāta politiskā programma, taču šīs organizācijas mērķi, uzdevumi un politiskās domas tika atspoguļotas LNL uzsaukumos un pavēlēs. 1940. gada oktobrī rakstiski tika noformulēti arī LNL dalībnieku cīņas motīvi, pavēlē nr. 6 teikts, ka cīņa uzsāka “.. sakarā ar Padomju Savienības sarkanarmijas iebrukšanu Latvijā, Latvijas nacionālās armijas likvidēšanu un bijušās nacionālās valdības locekļu un pārējo sabiedrisko darbinieku apcietināšanu un nonāvēšanu, aizsargu, jaunsargu, ātrās satiksmes pionieru, mazpulkū, skautu, Vanaģu un pārējo nacionālo organizāciju locekļu apcietināšanu un nonāvēšanu. Un ar latviešu tautas pakļaušanu un tēvuzemes – Latvijas pievienošanu Padomju Savienībai .. latviešu tautas nacionālo vienotību un viņas garīgo, fizisko un materiālo spēku iznīcināšana.”¹² Tādējādi redzam, ka cīņu noteica, pirmkārt, jau Latvijas suverenitātes zaudēšana; otrkārt, padomju okupācijas režīma uzsāktais terors pret iedzīvotājiem; treškārt, saimnieciskās pārmaiņas; ceturtkārt, ideoloģiskās pārmaiņas, kad iepriekš piekoptās ideoloģijas vietā, kuras pamatā bija nacionālas idejas, nesavtīgs patriotisms, stājās svešās un nepieņemamās marksisma-ļeņinisma idejas PSRS totalitārā režīma interpretācijā.¹³

Rakstiski formulēja arī organizācijas cīņas mērķus. Protams, par galveno cīņas mērķi kļuva Latvijas valsts neatkarības atgūšana, ko LNL dalībnieki vēlējās redzēt “patiesi bezpartijisku, nacionālu”¹⁴. Lai sasniegtu savu cīņas mērķi, LNL dalībnieki paredzēja “.. 1934. g. 15. maija ievadīto, ideālo nacionālo politikas turpināšanu, .. cīņu pret visām politiskām partijām neatkarībā no to politiskās stājas, kas grāva tautas tikumisko dvēseli, ideālo nacionālo garu, vienotību un smagiem upuriem iegūto brīvību un tēvu zemes neatkarību, nacionālo kultūru, saimniecisko un politisko stāju.”¹⁵ Acīmredzami ir jūtamas simpātijas pret K. Ulmaņa režīma laikā īstenoto nacionālo politiku un sāpe pret politiskām partijām, kuras, viņuprāt, bija vainojamas neatkarības zaudēšanā.

Kā norādīts 1940. gada rudenī izdotajā uzsaukumā “Latvieši, Latvijas patrioti”, LNL paredzēja cīnīties ne tikai pret padomju okupācijas režīma varas pārstāvjiem, bet arī pret “.. slepeniem ienaidniekiem un to organizāciju aģentiem”¹⁶. Uzsaukumā dots arī skaidrojums, kas ir šie slepenie ienaidnieki: “.. pirmie – žīdi ar saviem rokās pušiem

*sociāldemokrātiem un komunistiem un otri – vācieši ar saviem rokas puišiem – pārkoņkrustiešiem, nacionālsociālistiem, Vācu baltiešu apvienību un citām paralēlām organizācijām, un abām netrūka lētticīgu latviešu, kas iekļāvās viņu pamatorganizācijās, kas tika organizētas šim nolūkam – “brīvumniecība”.*¹⁷ LNL sagatavotajos materiālos ir acīmredzama organizācijas dalībnieku politiskā nostāja, vērsta gan pret PSRS, kura īstenoja Latvijas okupāciju, gan pret nacistisko Vāciju, kuru LNL biedri uzskatīja par līdzvainīgu politiskajās pārmaiņās. Nezinot neko par abu šo valstu noslēgto Molotova–Ribentropa paktu, kas sadalīja ietekmes sfēras, LNL dokumentos diezgan precīzi un pravietiski raksturota šo agresīvo lielvaru īstenotā politika: *“Ne Staļins, ne Hitlers būs tie, ne arī cits, kas mums šajā brīdī nesīs nacionālo brīvību un neatkarību. Šīs valstis ir tās, kas savā starpā sacenšas dēļ sava pārākuma un valdīšanas.”*¹⁸ Šie uzskati ietekmēja ne tikai sabiedroto izvēli, bet bija par iemeslu arī vadības grupas locekļu nesaskaņām, kas diemžēl noveda līdz pat organizācijas sašķelšanai, bet par to nedaudz vēlāk.

LNL skaitliski palielinoties, 1940. gada decembra beigās centra grupa efektīvākai darba veikšanai nolēma izveidot sazarotāku organizācijas struktūru. Par to liecina LNL 1940. gada 29. decembra sanāksmes dienas kārtības plāns. Saskaņā ar to paredzēja izveidot LNL prezidiju un valdi, Militārās daļas centrālo štābu, bet organizāciju sadalīt vairākās daļās, katrai būtu izvirzīti savi uzdevumi: 1) Propagandas daļa (laikrakstu, skrejlapīņu, uzsaukumu un citu iespieddarbu iespiešana un izdošana); 2) Izlūkošanas daļa (vākt dažāda veida informāciju, kas noderētu bruņotas sacelšanas gadījumā); 3) Finanšu daļa (nodarbotos ar naudas līdzekļu vākšanu); 4) Ārpolitiskā un juridiskā daļa (mēģinātu rast sabiedrotos cīņā pret padomju okupācijas varu un informētu par notiekošo Latvijā ārpus tās robežām); 5) Medicīniskā daļa (sanitārā personālsastāva sagatavošana un medicīnisko līdzekļu iegāde). Visbeidzot nolēma izstrādāt LNL prezidija un valdes darbības plānu, kā arī pieņemt deklarāciju un izziņot to Latvijas iedzīvotājiem.¹⁹ Diemžēl šīs ieceres sakarā ar centra locekļu arestiem neizdevās īstenot.

LNL dalībnieki, tāpat kā vairums iedzīvotāju, cerēja, ka Latvijas valsts zaudēto neatkarību spēs atgūt iespējamā kara laikā starp PSRS un kādu no trešajām valstīm – Vāciju vai Zviedriju. LNL vadība uzskatīja, ka šis brīdis nav tālu un eventuālā militārā konflikta laikā nav jāpaliek nomaļus, bet gan jāizmanto situācija sev par labu, lai uzsāktu bruņotu cīņu pret okupācijas režīmu. Taču atšķirībā no citām lielākajām pretpadomju pagrīdes organizācijām Latvijā 1940.–1941. gadā, kuru dalībnieki arī orientējās uz bruņotu cīņu, Latvijas Nacionālajam leģionam tās veidotāji piedēvēja nelegālas nacionālas Latvijas armijas lomu. Balstoties uz to, LNL tika plānota militāra struktūra – grupas, vadi, bataljoni, brigādes un korpusi ar attiecīgu subordināciju un vadību no vienota centra. Paredzēja, ka mazākā vienība – grupa sastāvētu no deviņiem cilvēkiem, savukārt vadā ietilptu trīs šādas grupas, bet bataljonā trīs vadi. Brigādi veidotu bataljoni pēc vajadzības, bet

korpusā ietilptu sešas brigādes.²⁰ Diemžēl šāda veida struktūra vairāk atbilda atklātai, nevis nelegālai darbībai. Faktiski šī izvēlētā struktūra, ar dažiem izņēmumiem, netika īstenota.

Lai sasniegtu savu mērķi, par vienu no uzdevumiem tika izvirzīta jaunu dalībnieku iesaistīšana Latvijas Nacionālajā leģionā. Noteica arī dalībnieku uzņemšanas kārtību. Par organizācijas dalībnieku varēja kļūt 16 gadu vecumu sasnieguši abu dzimumu pārstāvji, Latvijas pilsoņi. Pamatā paredzēja uzņemt latviešus, taču organizācijā iestāties varēja arī Latvijas pilsoņi – mazākumtautību pārstāvji, ja vien kandidāts bija nacionāli domājošs un par to galvoja trīs LNL locekļi, kuri zināja viņa politisko pārliecību un stāju. LNL bez galvotājiem (ārpuskārtas) uzņēma aizsargus, jaunsargus, ātrās satiksmes pionierus, mazpulkus, skautus, vanagus, kā arī citu nacionālo organizāciju locekļus. Bez galvotājiem LNL uzņēma arī demobilizētos Latvijas armijas karavīrus, policijas darbiniekus, valsts un pašvaldību darbiniekus, kooperatīvo, tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumu īpašniekus un darbiniekus, kuri tika atlaisti no darba vai arī bija nacionalizēti viņu īpašumi un “laupīta pilsoniskā brīvība”²¹. Tādējādi var teikt, ka šajās kategorijās ietilpa liela daļa Latvijas iedzīvotāju. Taču galvenais noteikums, pēc kura izvēlējās iesaistīt jaunu dalībnieku, bija patriotisms – tāds cilvēks, kurš būtu gatavs ziedot savu dzīvību cīņā par neatkarīgu Latvijas valsti. To apliecina Rīgā 1940. gada 1. decembrī izdotā LNL komandiera J. Tamaņa pavēle nr. 13, kas saturiski vairāk atbilda uzsaukumam iedzīvotājiem iesaistīties LNL rindās. Tajā teikts: “.. *tādēļ, lai katrs, kas LNL rindās atrodas, lai apzinās, ka Latvijas nacionālais leģions nav militāra spēju organizācija. Mēs esam dedzīgi latvju patrioti un ar patiesu tēvzemes mīlestību esam gatavi cīņā iet un mirt par tēvzemi – Latvijū. Kas stājas Latvijas nacionālā leģiona cīnītāju rindās un soļo zem Latvijas nacionālā sarkan-balt-sarkanā karoga, tam jābūt gatavam kopā ar mums un mūsu asinīm nest latvju tautai nacionālo brīvību un tēvzemes – Latvijas neatkarību.*

Kas priekš tam ir par bailīgu, tas lai paliek tur, kur viņš ir. Tādam nav ko pie mums meklēt.

*LNL locekļi – leģionāri, esiet modri! Aiciniet savās rindās ikkatru dedzīgu un drošu latvju patriotu. Mans aicinājums – leģionāri ir latviešu tautas nacionālā spēka nelegālā mobilizācija.”*²²

Lai radītu lielāku iespaidu par LNL, tās izveidotāji, īpaši J. Tamanis, veicot pārrunas ar kandidātiem, uzstājoties nelegālās sanāksmēs, kā arī LNL pavēlē nr. 8 norādīja, ka LNL izveidots jau 1940. gada 21. jūnijā, kad vienkopus sapulcējās Latvijas brīvības cīnītāji, armijas, aizsargu, jaunsargu, ātrās satiksmes pionieru, mazpulku, skautu, vanagu un citu nacionālo organizāciju, bijušās nacionālās valdības un pašvaldības pārstāvji. Minētie pārstāvji, kā norādīts LNL pavēlē nr. 8, “*Nodibināja vienīgo bezparteijsko latviešu tautas nelegālo nacionālo organizāciju “Latvijas Nacionālo Leģionu”* [autora pasvītrojums] *visu legālo nacionālo organizāciju vietā, kuras tika slēgtas un likvidētas uz*

*Komunistiskās partijas izdotā dekrēta pamata.*²³ Tādējādi mēģināja radīt priekšstatu par LNL kā “varenu” pagrīdes organizāciju, kura izveidota gandrīz vai pēc paša K. Ulmaņa iniciatīvas. Šāda veida taktikai bija divas puses: pirmkārt, nereti tas attaisnojās, jo, ņemot vērā loģisko tieksmi iekļauties kādā lielākā, stiprākā un pieredzējušākā organizācijā, par kādu sevi uzdeva LNL, dažādas pretkomunistiskas kopas, pulciņi un organizācijas, kā arī atsevišķas personas labvēlīgi uzņēma aicinājumu un piekrita pievienoties; otrkārt, bija arī gadījumi, kad pēc darbības LNL rindās, iepazīstoties tuvāk ar pagrīdes organizāciju atsevišķiem dalībniekiem, neapmierināja tās politiskā nostāja un darbība, tāpēc LNL pameta un pievienojās kādai citai pagrīdes organizācijai, kura, viņuprāt, bija pieredzējušāka un “nopietnāka” nekā Latvijas Nacionālais leģions. Visi alka iestāties nopietnā organizācijā. Taču diemžēl tādas organizācijas, kuras priekšgalā atrastos pieredzējuši vadītāji pagrīdes darbā vai kam būtu bijušas nopietnas zināšanas, kā organizēt nelegālo darbu, okupētajā Latvijā 1940.–1941. gadā nebija. Tādēļ nācās improvizēt, organizēt pagrīdes darbu un pieņemt lēmumus, balstoties uz savu situācijas izpratni.

Visvairāk LNL grupu tika izveidots Rīgā, jo šeit ar jaunu biedru iesaisti aktīvi darbojās centra locekļi. Rīgā visspilgtāk iezīmējās arī plānotā LNL militārā struktūra, kas nebija tik izteikta cituviet Latvijā. Par 111. Rīgas korpusa komandieri tika iecelts bijušās Latvijas armijas 613. artilērijas pulka instruktors Otto Lars (1912–1941), kurš pēc Latvijas okupācijas atvaļinājās un uzsāka darbu Rīgas dzelzceļa stacijā.²⁴ Brigādes komandiera pienākumus pildīja centra loceklis J. Dāvis.²⁵ Viens no šīs brigādes zināmajiem bataljona komandieriem, kurš vadīja no skolu jaunatnes komplektētās grupas, bija Rīgas pilsētas 1. vidusskolas 10. klases skolnieks Ilmārs Grīnbergs (1922–1941). Viņa bataljonā ietilpa vairāki vadi, kurus vadīja Jānis Druva, Leons Vītols, Valters Kaķītis, kā arī bijušais skauts Rūdolfs Stūrītis (1911–?; vadīja ap 16 zēnu, pārsvarā no Rīgas Valsts tehnikuma). Šī bataljona sakarnieka pienākumus pildīja Rīgas 2. vidusskolas skolnieks Mārtiņš Bisters (1925).²⁶ Atsevišķas LNL grupas Rīgā vadīja Eduards Zeibe (1920–1942; apmēram piecu vīru lielu grupu). 10 vīru lielu LNL grupu no bijušajiem aizsargiem izveidoja un vadīja bijušie aizsargi VEF strādnieki K. Lielbārdis (ap 10 vīru liela grupa)²⁷ un Žanis Dumbrāckis (1901–1941; ap deviņu vīru liela grupa).²⁸

LNL rindās centās iesaistīt ne tikai rīdziniekus. Organizācijas pārstāvji izbrauca arī uz dažādiem Latvijas novadiem, no kuriem bija iegūtas ziņas par pretpadomju grupu pastāvēšanu vai arī kur atsevišķiem LNL dalībniekiem bija paziņas, par kuru patriotismu viņi nešaubījās. Ārpus Rīgas aktīvi jaunu LNL grupu organizēšanā darbojās zemnieks Gaujienas aizsargu nodaļas priekšnieks Konrāds Palkavnieks (1911–1941). Viņš apkārtnējos pagastos no bijušajiem aizsargiem izraudzījās jaunu LNL grupu vadītājus un organizatorus: Gaujienas pagastā – Jāni Rolmani (1907–1941), Trapenes pagastā – bijušo aizsargu nodaļas priekšnieku zemnieku Indriķi Birzuli.²⁹ Diemžēl nav izdevies noskaidrot, vai viņiem izdevās izveidot grupas. Rīgas apriņķa Zaubes pagastā ar 15–20 cilvēku

lielu grupu sakarus bija nodibinājis LNL dalībnieks R. Stūrītis, bet Bauskas apriņķī Rundāles pagastā ar astoņu vīru lielu grupu sakarus uzturēja LNL vada komandieris J. Druva.³⁰

LNL nodibināja sakarus arī ar bijušajiem Latvijas Vanagu dalībniekiem Rīgā, Rūjienā, Limbažos, Ainažos, Valmierā, Gulbenē un citur Latvijā. Šos sakarus nodrošināja LNL centra loceklis E. A. Upītis (bijušais Latvijas Vanagu organizācijas dalībnieks) un bijušais Valmieras apriņķa Vanagu organizācijas priekšnieks, Rīgas centrālā telegrāfa darbinieks Indriķis Špons (1914–1941). Viņi vēl pirms pievienošanās LNL jau 1940. gada septembra beigās bija uzsākuši nelegālu darbību, lai atjaunotu sakarus ar bijušajiem Latvijas Vanagu organizācijas dalībniekiem un uzsāktu cīņu pret okupācijas varu. Šī organizācija atšķirtībā no LNL jau sākotnēji bija sadalīta vairākās nodaļās. Katrai nodaļai bija savi uzdevumi un darbības lauki: 1) Kultūras – propagandas nodaļa (vadīja E. A. Upītis); 2) Sakaru nodaļa (vadīja I. Špons); 3) Kaujas nodaļa (viens no vadītājiem I. Špons) un 4) Sanitārā nodaļa (vadīja Ēriks Vimba; 1910–1942).³¹ Iespējams, ka tieši no šīs organizācijas vēlāk arī LNL pārņēma šādu organizācijas struktūru.

Andrejs Eduards Upītis paralēli pagrīdes darbam Rīgā vadīja un tikās ar LNL grupām arī Rēzeknes un Daugavpils apriņķī.³² 1940. gada decembra sākumā Rīgā A. E. Upītis tikās ar savu paziņu, bijušo neatkarīgās Latvijas laika policijas darbinieku un aizsargu no Varakļāniem Pēteri Ozoliņu (Džonis, 1911–1941), kuru iesaistīja LNL un uzdeva viņam organizēt LNL pagrīdes grupas Latgalē, nodarboties ar ieroču un munīcijas vākšanu, materiāli atbalstīt organizāciju, kā arī uzturēt sakarus ar centra grupu Rīgā. Atgriezies Varakļānos, P. Ozoliņš uzsāka aktīvu darbību un līdz arestam 1941. gada janvārī spēja noorganizēt vairākas LNL grupas Latgalē.³³ Par LNL grupu vadītājiem un organizatoriem Rēzeknes apriņķī bija iecelti nacionāli noskaņoti iedzīvotāji – aizsargs Arnolds Nikolajs Aizsilnieks (Kalējs, 1915–1941; ap 11 vīru, pārsvarā bijušie aizsargi no Varakļānu un Meirānu pagasta),³⁴ Andrejs Sluka (1914–1941, Varakļāni),³⁵ aizsargs Aleksandrs Kuraševskis (Bērzgales pag.),³⁶ aizsargs Francis Gabris (1908–1941, Rēzekne),³⁷ students Pēteris Grīnbergs (1910–?, Rēzekne)³⁸ un Boļeslavs Salenieks (Varakļānu un Barkavas pagasts).³⁹ Ar savas sievas Mirdzas starpniecību P. Ozoliņš iepazinās ar nacionāli noskaņoto Rēzeknes Valsts skolotāju institūta studentu Bronislavu Berezovski (1918–1941), kuru iecēla par LNL organizācijas vadītāju šajā mācību iestādē. Savukārt B. Berezovskis savam paziņam skolniekam Staņislavam Vonogam (1923–?), kuram jau bija pāris mēnešu nelegālā organizatora darba prakse (vadīja trīs skolnieku grupu jau no 1940. gada oktobra), uzdeva izveidot darboties spējīgu LNL vienību no Rēzeknes komercskolas audzēkņiem.⁴⁰

Ir ziņas, ka LNL grupa vai grupas pastāvējušas arī Daugavpilī (viens no LNL dalībniekiem Daugavpilī bija Vidvuds Rudens⁴¹), taču diemžēl sīkākas ziņas par šo grupu nav izdevies iegūt. Kopumā Latgalē LNL rindās bija iesaistīti vismaz 40 dalībnieki.⁴²

LNL vadība, apzinādamās, ka atbrīvošanās cīņa prasīs visu iedzīvotāju kopīgos spēkus, nolēma organizācijā iesaistīt arī sievietes. LNL komandieris J. Tamanis 1940. gada 1. decembrī speciāli izdeva pavēli nr. 14, kurā bija teikts:

“L.N.L. korpusa un brigādes komandieriem.

Uzdodu par pienākumu pie katras brigādes noorganizēt vienu sieviešu vadu un, ja apstākļi atļauj, tad korpusā izveidot sieviešu brigādi.

Šo pavēli censties izpildīt pēc iespējas visātrākā laikā.”⁴³

Pildot šo pavēli, aktīvi sieviešu grupas izveidē piedalījās J. Kalna sieva Elizabete Kalna (1904–1941), kura strādāja Rīgas piena kombinātā. Viņa sieviešu grupā iesaistīja Valiju Oiju (1903–?) un Aleksandru Brempeļi (1920–1941).⁴⁴ Pagaidām nav izdevies noskaidrot, vai šādas sieviešu grupas tika nodibinātas arī citviet. Tāpat īsti nav skaidrs, kādus uzdevumus veiktu šīs sieviešu vienības, taču var pieņemt, ka, visticamāk, pildītu sakarnieku un sanitāru pienākumus.

LNL grupu un dalībnieku precīzu skaitu nav iespējams noskaidrots, jo to nezināja pat LNL vadības grupa ar J. Tamani priekšgalā. Ievērojot konspirāciju, ar LNL komandiera J. Tamaņa pavēli nr. 11 tika noteikts, ka nedrīkst reģistrēt dalībniekus un izveidot to sarakstus.⁴⁵ Domas šajā jautājumā mainījās 1940. gada decembrī, kad konspiratīvā sapulcē centra locekļi nolēma, ka grupu vadītājiem jāiesniedz LNL komandiera štābam savu pakļauto vienību dalībnieku skaits. Tas bija nepieciešams, lai izplānotu pasākumus. Šim nolūkam tika izdota LNL pavēle nr. 17, taču to nespēja īstenot, jo sākās LNL dalībnieku aresti.⁴⁶ Iespējams noteikt tikai aptuvenu LNL dalībnieku kopskaitu. J. Tamanis pratināšanā čekā 1941. gada 3. februārī liecināja, ka 1941. gada janvāra sākumā bija ne vairāk par 15 LNL grupām Rīgā un Latvijas novados.⁴⁷ Savukārt LNL dalībnieks Alfrēds Vītols (1921–1941) apgalvoja, ka esot noorganizēts vairāk nekā 110 brigāžu, kurās katrā sastāvēja 100–1000 cilvēku.⁴⁸ Tikpat pārspīlētus, apšaubāmus skaitļus – 150 tūkstoši – minēja arī J. Dāvis.⁴⁹ Ticamākas šķiet padomju drošības iestāžu sniegtās ziņas. 1941. gada 3. martā Latvijas PSR NKGB (Valsts drošības tautas komisariāts) iekšējā sarakstē minēts, ka līdz 1941. gada janvārim, kad tika sagrauts LNL vadošais centrs, tajā aktīvi darbojās vairāki simti iedzīvotāju.⁵⁰ Šis skaitlis šķiet tuvāks īstenībai. Šī darba autors apzinājis 121 LNL dalībnieku. Ziņas iegūtas no apcietināto personu lietām. Taču tas nebūt nav galējais LNL dalībnieku skaits – tas bija lielāks, jo par atsevišķām LNL grupām pagaidām nav izdevies iegūt informāciju, un iespējams, ka turpmākā izpētes gaitā apzināto LNL dalībnieku skaits pieaugtu. Taču arī šis skaits, ņemot vērā organizācijas īso darbības periodu un apstākļus okupētajā Latvijā, kad iedzīvotāji bija neizpratnē un apmulsuši par notiekošajām straujajām politiskajām pārvērtībām, vērtējams kā iespaidīgs. Salīdzinājumam var minēt, ka nacistiskās Vācijas okupācijas laikā pagrīdes Latviešu Nacionālistu savienībā, kura pastāvēja ilgāku laika periodu, atšķirībā no LNL darbojās vairāk nekā 100 personu.⁵¹

Lietderīgi būtu veikt pētījumus ne tikai par atsevišķu pagrīdes organizāciju vai grupu skaitlisko sastāvu Latvijā 1940.–1941. gadā, bet arī par visu iesaistīto pretpadomju pagrīdes dalībnieku kopskaitu pirmajā padomju okupācijas gadā, vairāk uzmanības pievēršot tām personām, kuras aktīvi darbojās. Tas būtu sarežģīti, taču iegūtais rezultāts ļautu apjaust pretpadomju pagrīdes vērienīgumu. Jāpiezīmē, ka atrašanās LNL rindās nebūt nenozīmēja, ka visi tā dalībnieki aktīvi darbojās. Katram bija dots savs uzdevums, taču visaktīvāk darbojās LNL centra locekļi, grupu komandieri un atsevišķu LNL jauniešu grupu dalībnieki. Viņi nodarbojās ne tikai ar jaunu dalībnieku iesaistīšanu un grupu izveidi, bet veica arī citas aktivitātes. Bet par tām turpmākā izklāstā.

Latvijas Nacionālā leģiona aktivitātes

Viens no LNL pamatdarbības svarīgākajiem virzieniem bija gatavošanās gaidāmajai militārajai darbībai pret padomju okupācijas režīmu. Tā izpaudās ne tikai kā grupu izveide, bet tika izvērstā arī vesela virkne pasākumu: LNL dalībnieki nodarbojās ar ieroču apzināšanu un vākšanu, dažādu plānu izstrādi, ieguva informāciju, kas palīdzētu labāk novērtēt operatīvo situāciju, kā arī mēģināja atrast personu, kura izstrādātu LNL darbības plānu bruņotās sacelšanās laikā un uzņemtos organizācijas grupu militāro vadību. Tas bija nepieciešams, jo LNL vadošais centrs pilnā mērā apzinājās, ka pašiem trūkst zināšanu un pieredzes, lai īstenotu šāda liela mēroga pasākumu.

Viens no neatliekamiem jautājumiem bija ieroči. Katram dalībniekam par pienākumu tika uzdots iegūt ieročus vai arī apzināt to atrašanās vietas un iesniegt ziņas LNL centra grupai.⁵² LNL dalībnieku rīcībā atradās nepietiekams skaits strēlnieku ieroču: lielākoties dažāda veida pistoles, šautenes un bises, kā arī granātas. Tā, piemēram, apcietinot LNL bataljona komandieri I. Grinbergu, okupācijas varas drošības iestādes konfiscēja divas granātas, septiņus detonatorus, pistoli, vienu paštaisītu revolveri un 78 patronas.⁵³ Arestējot K. Palkavnieku, tika izņemtas divas pistoles un 132 patronas.⁵⁴ Ir ziņas, ka šāda veida apbruņojums (pistoles un šautenes) bijis arī citiem LNL dalībniekiem.⁵⁵ Diemžēl ar šādu apbruņojumu, turklāt nepietiekamā skaitā, nereti arī bojāts un nelietojams,⁵⁶ nevarēja īstenot nopietnas militāras akcijas. Ar to varbūt varēja veiksmīgi piedalīties 1905. gada notikumos, taču ne plānot nopietnas akcijas Otrā pasaules kara gados. Tādēļ tika apsvērtas citas iespējas, kā iegūt ieročus. R. Stūrīša grupas dalībnieki 1940. gada oktobrī–novembrī veica trīs izlūkošanas braucienus uz Jelgavu, lai izpētītu, vai ir iespējams uzbrukt Jelgavas milicijas iecirknim un iegūt ieročus. Iepazīstoties ar situāciju, konstatēja, ka milicijas iecirknis bija labi apsargāts, tā tuvumā bija izvietoti sarkanarmiešu posteņi, tādēļ atteicās no šī nodoma, jo saprata, ka veiksmīgs uzbrukums nav īstenojams.⁵⁷ Acīmredzot arī citas LNL grupas nemēģināja iegūt ieročus, uzbrūkot sarkanarmiešiem, miličiem un militārajiem objektiem, jo nav nekas zināms

par uzbrukumiem milicijai vai Sarkanās armijas posteņiem. Nevēlējās arī sevi atklāt. Visticamāk, ka, sākoties karadarbībai, kā to rādīja nacionālo partizānu cīņās 1941. gada jūnijā–jūlijā, LNL grupas veiku epizodiskus uzbrukumus mazākām Sarkanās armijas vienībām un padomju varas funkcionāriem, kuri būtu vāji apbruņoti, un, visticamāk, nopietnās militārās darbībās neiesaistītos, līdz iegūtu ieročus.

Bez rūpēm par ieročiem LNL štābs uzdeva katram dalībniekam iegādāties un turēt gatavībā vienu pāri zābaku, vilnas zeķes, silto veļu, mēteli, lietusmēteli, mugursomu un pārtiku vienai nedēļai.⁵⁸ Lai celtu LNL vienību mobilitāti, pavēlē nr. 21 noteikts, ka dalībniekiem jāiesniedz ziņas par viņu rīcībā esošajiem transportlīdzekļiem (velosipēdi, motocikli, automašīnas un slēpes), kā arī apzināt, kādi transportlīdzekļi atrodas vietējo pilsētu, ciemu un pagastu pašvaldībās, kooperatīvo sabiedrību un privātpersonu īpašumā, lai nepieciešamības gadījumā tos varētu rekvizēt.⁵⁹ LNL korpasa, brigādes, bataljona, vada un grupas komandieriem vajadzēja par saviem personiskajiem līdzekļiem iegādāties arī kompasu, Latvijas un to pilsētu un ciemu kartes, kurās bija izveidotas LNL grupas.⁶⁰ Tāpat katrai grupai vajadzēja sev sarūpēt vienu sanitāro somu ar nepieciešamajiem medikamentiem un pārsienamajiem materiāliem.⁶¹

1940. gada decembra sākumā J. Tamanis uzdeva E. A. Upītim, K. Palkavniekam, N. H. Šmidtam un I. Šponam ar grupu dalībnieku palīdzību ievākt ziņas par milicijas, Sarkanās armijas un Strādnieku gvardes daļu izvietojumu, bruņojumu un posteņu izvietojumu,⁶² lai veiksmīgāk īstenotu bruņoto sacelšanos 1941. gada pavasarī iespējamā kara laikā starp PSRS un nacistisko Vāciju vai kādu no Rietumeiropas valstīm. A. Kalns, atrodoties apcietinājumā, liecināja, ka J. Tamanis kādā no kārtējam dalībnieku sapulcēm esot paziņojis, ka karš sāksoties 1941. gada 23. martā.⁶³ Iespējams, ka šo informāciju J. Tamanis bija ieguvis no pagrīdes organizācijas “Jaunlatvieši” pārstāvja Ilmāra Kūpnera, ar kuru bija ticis 1940. gada novembrī un kurš bija paziņojis, ka 1941. gada pavasarī–martā Vācija uzbrukšot PSRS no divām pusēm – Somijas un Rumānijas.⁶⁴ J. Tamanis viņam noticēja. Arī sabiedrībā klīda šādas runas par iespējamo karu. Pamatojoties uz to, centra locekļi ar J. Tamani priekšgalā 1940. gada 22. decembra sapulcē nolēma izsludināt LNL mobilizācijas gatavību, sākot ar 20. martu.⁶⁵

Gatavojoties bruņotai pretestībai, 1940. gada decembrī LNL štāba grupas sapulcē J. Tamanis, N. H. Šmidts, J. Dāvis un A. E. Upītis secināja, ka LNL būtu nepieciešams izstrādāt vispārēju sacelšanās plānu. Taču LNL nebija neviena, kuram būtu nepieciešamās prasmes, autoritāte un sakari, lai īstenotu šo uzdevumu. Radās doma iesaistīt LNL kādu no bijušajiem neatkarīgās Latvijas armijas augstākajiem virsniekiem. Tika izvirzīti vairāki kandidāti. J. Tamanis ieteica ģenerāļus Teodoru Jāni Indānu (1895–1941) un Otto Grosbartu (1895–1945), ar kuriem bija nedaudz pazīstams.⁶⁶ Savukārt J. Dāvis piedāvāja pulkveža Roberta Briesmas (1891–1941) kandidatūru, ar kuru viņš kopā Krievijas Pilsotņu kara laikā bija dienējis 1. latviešu strēlnieku (Troickas) bataljonā.⁶⁷ Izvērtējot kandidatūras,

LNL centra grupa atzina, ka LNL militāro lietu vadības amatam savas augstās militārās pakāpes, kā arī pieredzes un sakaru dēļ vispiemērotākais ir pulkvedis R. Briesma.

Par pulkvedi R. Briesma kļuva 1939. gadā. Pirmā pasaules kara laikā viņš dienēja 4. Vidzemes latviešu strēlnieku bataljonā, Krievijas Pilsu kara laikā – 1. latviešu strēlnieku (Troickas) bataljonā, bet Latvijas armijā gan 9. Rēzeknes, gan 8. Daugavpils, gan 6. Rīgas kājnieku pulkā. Kādu laiku viņš bija arī 4. Valmieras kājnieku pulka (1931–1936) un no 1939. gada Cēsu kājnieku pulka komandieris. Pēc Latvijas valsts inkorporācijas Padomju Savienības sastāvā 1940. gada oktobrī viņš tika atvaļināts un strādāja par grāmatveža palīgu rūpnīcā “Stars”.⁶⁸

Nodibināt sakarus ar R. Briesmu uzdeva J. Dāvim. 1940. gada 19. decembrī notika abu tikšanās, kuras laikā J. Dāvis LNL vārdā izteica pulkvedim piedāvājumu uzņemties organizācijas militāro vadību. J. Dāvis brīdināja R. Briesmu, ka organizācijai ieroču nav, taču cerot, ka tos saņems no zviedru karaspēka, kas ienākšot Latvijā, lai izveidotu protektorātu. Diemžēl J. Dāvis, kā arī pārējie LNL centra locekļi bija noticejuši sabiedrībā klīstošajām baumām par zviedru karaspēka ierašanos Latvijā.⁶⁹ Bez tam J. Dāvis paziņoja, ka LNL vadība veicot saraksti ar Zviedriju un Vāciju.⁷⁰ Jāpiezīmē, ka nekāda sarakste ar minētajām valstīm nebija notikusi, bija tikai doma par to.

Sākotnēji atvaļinātais pulkvedis R. Briesma piekrita, taču 28. decembrī, atkārtoti tiekoties ar J. Dāvi, viņš atteicās no piedāvājuma. Historiogrāfijā atrodamajos darbos pausta doma, ka viņš atteicies, bailu vadīts.⁷¹ Taču viņa krimināllietā esošās ziņas liecina, ka tas nebija vienīgais iemesls. 1941. gada 18. janvāra pratināšanā R. Briesma liecināja: *“.. atteicu tamdēļ, ka pēc ilgāka apsvēruma nācu pie slēdziena, ka organizācijas izvirzītais mērķis, tas ir, gāzt Padomju Savienības iekārtu Latvijā, ir neizvedams, jo Latvijas teritorijā ir ļoti daudz Padomju Savienības karaspēka. Bez tam negribējās sevi kompromitēt ar Dāvis pazīšanos un LNL. Tamdēļ, ka man bija apsolīts uzņemt atpakaļ Sarkanarmijā.”*⁷²

Čekas izmeklētājam sniegtajā atbildē skaidri redzams, ka bijušais Latvijas armijas pulkvedis pilnā mērā apzinājās Sarkanās armijas militāro potenciālu Latvijā un aprēķināja, ka pašu spēkiem sākt bruņotu sacelšanos, kas sasniegtu pozitīvu rezultātu, nav iespējams. Tolaik – 1940. gada beigās un 1941. gada sākumā – Baltijas telpā atradās pārāk liels skaits Sarkanās armijas daļu. 1941. gada pirmajā pusē Latvijā, Lietuvā un Igaunijā – Baltijas sevišķajā kara apgabalā atradās 24 divīzijas ar 375 863 vīriem, 7467 lielgabaliem un mīnmetējiem, 1514 tankiem, 1814 lidmašīnām.⁷³ Tas bija iespaidīgs spēks, ar kuru pagrīdes organizācijai vienai nebūtu iespējams tikt galā, neskatoties pat uz 24. teritoriālā strēlnieku korpusa daudzo karavīru lojalitāti Latvijas valsts neatkarības idejai. Acīmredzot pulkvedis, pārzinādams politisko situāciju, nenoticēja arī sabiedrībā klīstošajām runām par zviedru karaspēka ierašanos. Tāpat viņš, būdams karavīrs, nebija atmetis cerību turpināt dienestu.

Lai gan pulkvedis R. Briesma būtībā neiesaistījās LNL, tomēr arī ar minēto aktivitāti čekai bija pietiekami, lai viņu 1941. gada 21. janvārī apcietinātu un 9. decembrī Astraņas ciemā piespriestu nāvessodu par piederību Latvijas Nacionālajam leģionam.⁷⁴

Diemžēl kādu citu Latvijas armijas augstāko virsnieku, kas uzņemtos LNL vadību bruņotās sacelšanās laikā, organizācijā iesaistīt nepaspēja sakarā ar LNL vadības arestiem.

Gatavojoties bruņotai cīņai, LNL dalībnieki veica arī citas darbības. Pirmkārt, regulāri tika rīkotas sapulces, kur apsprieda organizatoriskus, ideoloģiskus un aktuālākos politiskos jautājumus, kā arī bieži vien nolasīja referātus un dziedāja patriotiskas dziesmas. Tā, piemēram, Rīgā LNL jauniešu grupas vadītājs E. Zeibe 1940. gada 16. novembra sapulcē uzstājās ar referātu par latviešu tautas cīņu par neatkarību, kā arī pievērsās 18. novembra nozīmei latviešu tautas dzīvē un ielu cīņu taktikai.⁷⁵ J. Tamaņa lietā kā lietiskais pierādījums ir saglabājusies viņa runa pagrīdes dalībniekiem kādā konspiratīvā sapulcē. Šeit caurvijas nevilnīga tēvzemes mīlestība, tiek nosodīta vācbaltu īstenotā politika gadsimtu gaitā līdz Latvijas valsts neatkarības iegūšanai, tā iedvesmoja un aicināja pagrīdes dalībniekus cīnīties pret padomju okupācijas režīmu, par Latvijas valstisko neatkarību: *“Mīļie latvieši – patrioti! Mēs šodien esam pulcējušies vienkopus, lai stātos pie svēta un atbildīga tautas darba pildīšanas. Mūsu darbs prasīs no mums daudz pūļu, pašizliedzības, enerģijas un pat dzīvību. Nebūsim mēs tie izmisumā pazudušie latvieši. Neņemsimies spriest par tām kļūdām, ko pielaiduši mūsu bijušie atbildīgie tautas darbinieki. Neskumsim par mūsu tautas bēdām un nepriecāsimies par tautas laimi. Bet iesim tikai vienu ceļu, tas ir, iziesim vēl reizi svētā brīvības cīņā.”*⁷⁶ Šādas sapulces iedvesmoja pagrīdes dalībniekus turpināt cīņu, kā arī radīja priekšstatu, ka viņi cīņā pret okupācijas režīmu nav vieni. Ar šādu mērķi 1941. gada 2. martā Rēzeknē sapulci sarīkoja LNL jaunatnes grupas vadītājs B. Berezovskis, kas bija sevišķi nepieciešams, jo bija sākušies dalībnieku aresti.⁷⁷

Otrkārt, lai iegūtu līdzekļus organizācijas darbībai, leģionāru bruņojuma iegādei un trūcīgo latviešu patriotu ģimeņu atbalstīšanai, J. Tamanis 1940. gada 1. decembrī izdeva pavēli, kurā norādīja, ka katram LNL dalībniekam ik mēnesi jāmaksā biedra nauda – seši rubļi pieaugušajiem un materiāli nodrošinātiem, bet karavīriem, studentiem un skolniekiem bija jāmaksā trīs rubļi.⁷⁸ Bez tam tika izveidota LNL apakšorganizācija – Latvijas Nacionālā Palīdzība, kura nodarbojās ar ziedojuma naudas līdzekļu vākšanu ne tikai no leģionāriem, bet arī citiem nacionāli noskaņotiem iedzīvotājiem, jo, kā norādīja LNL komandieris J. Tamanis uzsaukumā Latvijas Nacionālajai Palīdzībai, *“.. no katras summas, ko apzinīgie latvju patrioti ziedos Latvijas N. P-bai, tiks izlietots apm. 70% LNL apbruņojuma iegādei, bet 30% nac. palīdzības sniegšanai tām bezizejas stāvoklī atrodošajām latvju ģimenēm, kuru ģimenes locekļi – apgādnieki apcietināti vai miruši no GPU mežonībām, nošauti vai izsūtīti uz PSRS, kā arī tiem, kam ņemta tiesība rast nodarbošanos Latvijā.”*⁷⁹ LNL dalībnieks K. Lielbārdis pēc J. Tamaņa norādījuma

organizācijas vajadzībām izgatavoja kvīšu grāmatīņas. Kvītis bija paredzēts izsniegt pret ziedojumu.⁸⁰ Vienīgi nav zināms, kā LNL veicās ar šo nosprausto uzdevumu realizēšanu. Visticamāk, ka konkrēti pasākumi – ieroču iepirkšana un patriotisko ģimeņu atbalstīšana – netika uzsākti, jo sākās LNL dalībnieku aresti. Bija veikti tikai nepieciešamie priekšdarbi šai cēlajai darbībai.

Treškārt, tika veiktas arī citas aktivitātes, kas vistiešāk ietekmēja okupācijas varas stabilitāti. Šī pretdarbība izpaudās kā dažādu pagrīdes nelegālo izdevumu (uzsaukumi, skrejlapas) izplatīšana, kā arī citu akciju veikšana, lai gan LNL štābs bija stingri noteicis ievērot konspirāciju un grupu komandieriem bija „.. jāraugās, lai padotie ieturētu vislielāko disciplīnu, lai neizvestu neapzinātu rīcību uz savu ierosmi, kas būtu apzīmējams par atsevišķa dalībnieka „izlēcienu””⁸¹.

LNL dalībnieki savus uzsaukumus izplatīja ne tikai starp organizācijas locekļiem, bet arī starp pārējiem Latvijas iedzīvotājiem. Šī darba autoram izdevies iegūt astoņu LNL biedru sagatavotos uzsaukumus. Lielākā daļa to autoru sastāvēja LNL centra grupā. Tos rakstīja ar rakstāmmašīnu un pavairoja ar hektogrāfu.

Analizējot šos izdevumus, jāteic, ka tajos paustā tematika ir līdzīga. Lielākajā daļā izteikta ideja būt gataviem uzsākt Latvijas atbrīvošanu no okupācijas un atgūt tās suverenitāti. Tā LNL Rīgas Valsts tehnikuma audzēkņu grupa, ko vadīja R. Stūrtis, 1941. gada janvārī LNL vārdā izdeva un izplatīja uzsaukumu “Latvieši”, kurā aicināja būt gataviem izšķirošajam brīdim: “*Pulcējaties un organizējaties zem SARKANBALTSAR-KANĀ karoga, kā tie, kas reiz jau izcīnīja Latviju! Neaizmirsti, ka arī Tavs pienākums ir – visu par Latviju! Esi gatavs, kad Tēvija Tevi sauks!*”⁸²

Tāpat uzsaukumos LNL aicināja latviešu tautu būt vienotai, lai spētu pārvarēt okupācijas režīma radītos apstākļus: “*Latvieši. Latvijas Nacionālie leģionāri aicina ikvienu apzinīgu tautieti saslēgties visiem šajā brīdī vienā bezpartejiskā vienībā, stādot par augstāko savas tautas nacionālo brīvību, mūsu Latvijas neatkarību. Mūsu vienotība ir mūsu stiprums.*”⁸³

Raksturīgi, ka lielākajā daļā uzsaukumu kritizēta okupācijas vara. Taču saturiski visplašākajā – “Aicinājums latviešu tautai. Latvieši, Latvju patrioti!” kritizēta arī nacistiskā Vācija. “*Latvieši! Vācijas labvēlību un Hitlera sapņus arī mēs zinām, un vācu kultūru mūsu tēvi baudīja 700 gadus. Cik reāla tā bija? Ne latviešu tautas iznīcināšana un verdzināšana? Arī nedrīkstam aizmirst Vācijas politisko stāju 1918. g.*”⁸⁴ Nacistiskā Vācija nebūt netika uzskatīta par mazāku ļaunumu kā PSRS. Šajā uzsaukumā raksturoti arī LNL mērķi un uzdevumi, kas apskatīti iepriekš.

Uzsaukumos “Ziņas par latviešu tautas likteni”⁸⁵ un “Latvijas Nacionālā Palīdzība”⁸⁶ kas tika izdoti 1940. gada novembrī, sniegta informācija par izvērstajām represijām un cietušajiem iedzīvotājiem no okupācijas režīma, tādējādi atklājot okupācijas režīma īstenotās represijas pret Latvijas iedzīvotājiem.

Uzsaukumos parādās arī antisemitiski uzskati. To lielā mērā noteica vispārējā tendence Latvijā 1940.–1941. gadā – daļā patriotiski noskaņotu latviešu pastiprinājās antisemitisms, kam pamatā bija kreisi noskaņoto ebreju simpātijas pret padomju okupācijas režīmu. Komunistiskais režīms un tā veiktās represijas lielā mērā tika identificētas ar ebrejiem: *“Latvieši! Staļina konstitūcijas sauli un tā solītos labumus Jūs šodien baudāt! Mēs tiekam izmantoti vispasaules žīdu labā, un mūsu fiziskais, garīgais un materiālais tiek izmantots šo tumšo elementu labā.”*⁸⁷ Vai arī: *“.. ar pirmo, žīdiski – komunistiskās varas nodibināšanas dienu Latvijā nesaudzīgi tiek vajāti simtiem tūkstoši latvju par svētāko, kas cilvēkam var būt – tēvzemes mīlestības dēļ.”*⁸⁸ Taču jāpiezīmē, ka LNL izdotajos pagrīdes izdevumos pret ebrejiem vērstie uzskati novērojami salīdzinoši mazāk nekā citu pagrīdes organizāciju iespieddarbos.⁸⁹ Ne iedzīvotāji, ne arī organizācijas dalībnieki netika aicināti veikt kādas akcijas pret ebrejiem.

Ne vienmēr LNL uzsaukumi tika adresēti visiem Latvijas iedzīvotājiem, proti, dažādām vecuma grupām un abiem dzimumiem. Atsevišķi LNL uzsaukumi veltīti tikai latviešu jaunatnei⁹⁰ vai arī sievietēm,⁹¹ aicinot iesaistīties un atbalstīt pretošanās kustību ar visiem iespējamiem līdzekļiem – gan morāli, gan materiāli.

Bez minētajām aktivitātēm organizācijas dalībnieki veica arī citas darbības, taču bez vardarbīgām cīņas metodēm. LNL jauniešu grupas locekļi R. Stūrītis, Z. Ciemītis, H. Rimša, A. Kūla, E. Rudzītis un J. Budevics (1925) decembra sākumā, lietojot burtu šablonus un eļļas krāsu, uzkrāsoja uz namu sienām un sētām 1905. gada parka rajonā liela izmēra spilgtus uzrakstus: “Nost komunismu!”, “Dievs, svētī Latviju!”, “Lai dzīvo Latvija!” un “Visu par Latviju!”.⁹² Šāda veida darbības parāda pagrīdes dalībnieku patsieso nacionālo noskaņojumu, lai gan rezultāti bija niecīgi.

LNL šķelšanās un sabiedroto meklējumi

1940. gada decembra sākumā starp organizācijas izveidotājiem radās nesaskaņas. To pamatā bija uzskati par sabiedroto izvēli. A. Kalns ieteica J. Tamanim nodibināt sakarus ar nacistisko Vāciju un vērsties ar lūgumu sniegt LNL organizācijai materiālu palīdzību. Taču J. Tamanis bija kategoriski pret sadarbību ar vāciešiem. Jau 1940. gada novembrī viņš bija noraidījis pagrīdes organizācijas “Jaunlatvieši” pārstāvja I. Kūpnera piedāvājumu apvienot abas organizācijas, jo I. Kūpners atklāja J. Tamanim, ka viņa organizācija savu darbību koordinē ar vāciešiem.⁹³ Vēlāk čekas izmeklētājam J. Tamanis liecināja: *“.. Es savukārt šajā sarunā pasvītāju, ka mēs nokļūst zem vācu iespaida neesam ar mieru, bet ceram vienīgi uz saviem nacionāli noskaņotiem latviešu spēkiem. Šajā sakarā mēs bijām pretēji savos uzskatos, tomēr, tā kā es personīgi negribēju zaudēt sakarus ar naidīgo PS kontrevolucionāro organizāciju, es sapratu arī Kūpnera noskaņojumu, tāpēc gan viņš, gan es tomēr palikām pie viedokļa, ka mēs varam, neskatoties uz to, ka katra organizācija darbojas*

*atsevišķi pret PS, palīdzēt viena otrai.*⁹⁴ Tādējādi, pastāvot pretrunām sabiedroto izvēles jautājumā, abu organizāciju vadītāji spēja vienoties, ka sadarbosies cīņā pret kopējo ienaidnieku – Padomju Savienību, līdzko pienāks X stunda. J. Tamanijs kā LNL komandieris veica arī preventīvus pasākumus, lai organizācijas dalībnieki nenokļūtu vācu izlūkdienesta ietekmē. Tika izdota pavēle nr. 12, kurā uzdeva dalībniekiem neizpaust informāciju par LNL, kā arī informēja, ka: *“.. Latvijas brīvības cīnītāju apvienība, Pērkonkrustieši, nacionāl-sociālisti un Vācu Baltijas apvienība zem Ū.T.A.G. nosaukuma. Šīs organizācijas saņem līdzekļus no Vācijas valsts kases savas darbības izvešanai. Un šo organizāciju uzdevums ir organizēt vācu piekto kolonnu Latvijā, ar ideju atjaunot Vācijas varu Baltijas valstīs.*⁹⁵

Diemžēl J. Tamaņa lēmumu nesadarboties ar Vāciju neatbalstīja atsevišķi aktīvākie LNL grupu vadītāji, kuri atradās A. Kalna vadībā. Tie bija I. Grīnbergs, O. Lars un I. Špons.⁹⁶ Savukārt centra locekļi J. Dāvis un N. H. Šmidts ieņēma diplomātisku pozīciju un turpināja sadarboties gan ar J. Tamani, gan A. Kalnu pretēji A. Kalnam un viņa grupu vadītājiem, kuri nolēma atdalīties no LNL un pievienoties kādai lielākai un ietekmīgākai pagrīdes organizācijai. Drīz vien šādi sakari tika nodibināti ar Kaujas organizāciju Latvijas atbrīvošanai (KOLA), kas, viņuprāt, bija ietekmīgāka par Latvijas Nacionālo leģionu. 1941. gada 20. decembrī Rīgā, Dobeles ielā 20–2, notika tikšanās ar KOLA pārstāvjiem. Šajā apspriedē no LNL piedalījās A. Kalns, O. Lars, I. Grīnbergs un I. Špons,⁹⁷ bet KOLA pārstāvēja tās vadītāji – Teodors Gulbis (1917–1941) un Voldemārs Mellups (1917–1942). Sapulces dalībnieki nolēma abām organizācijām apvienoties. Norunāja, ka pēc pāris dienām atkal sapulcēsies, lai noformulētu šo divu pušu apvienību. Taču, kad T. Gulbis pēc dažām dienām piezvanīja A. Kalnam, lai norunātu kārtējo tikšanos, viņa sieva Elizabete Kalna pavēstīja, ka vīrs esot arestēts.⁹⁸ Čeka jau bija sākusi arestus LNL biedru rindās. Sakarus ar KOLA izveidoja I. Grīnbergs un O. Lars. Jāpiemin, ka gan vieni, gan otri uzskatīja, ka pretējiem ir sakari ar augstākstāvošu organizāciju.

Nesekmīgi beidzās arī A. Kalna centieni pirms tam nodibināt sakarus ar nacistisko Vāciju, lai saņemtu no tās atbalstu, kā arī informētu par notiekošo Latvijā. A. Kalns uzdeva LNL biedram J. Dāvim kopā ar N. H. Šmidtu uzrakstīt vēstuli, ko bija paredzēts nosūtīt Ā. Hitleram. Šādas vēstules bija paredzēts nosūtīt arī citu Rietumvalstu valdībām (uz Zviedriju, Angliju un ASV).⁹⁹ Ā. Hitleram adresētu vēstuli gribēja nosūtīt ar vācbaltiešu repatriācijas iestādes *UTAG (Umsiedlung Treuhand aktiengesellschaft)* vadītāja palīdzību. Taču šis lūgums tika kategoriski noraidīts. Tikpat neveiksmīgi bija arī citi mēģinājumi.¹⁰⁰ Rezultātā vēstuli iznīcināja. N. H. Šmidta krimināllietā saglabājusies šīs vēstules reprodukcija krievu valodā. Tajā ziņots, ka Latvijas valsti piespiedu kārtā iekļāva PSRS sastāvā, kā arī pausta neapmierinātība ar okupācijas režīma veiktajām saimnieciskajām pārmaiņām un īstenoto teroru pret iedzīvotājiem. Vēstules nobeigumā atzīmēts: *“Neskatoties uz teroru, Latvijā izveidojās organizācija, sastāvoša apmēram no 150 000 cilvēku, kura gatava aizstāvēt savu brīvību un griežas pie Jums, reihskanclera*

*kungs, ar lūgumu palīdzēt tai morāli un, ja tas iespējams, arī materiāli, un Jūsu uzvaras gadījumā pār Jūsu ienaidniekiem un Eiropas pārbūvē, ņemiet vērā tāpat arī mūsu neatkarības atjaunošanu.*¹⁰¹ Mūsdienās, zinot nacistiskās Vācijas mērķus, šis lūgums liekas naivs, taču tas parāda pagrīdes dalībnieku patiesos nolūkus.

LNL sagrāve un dalībnieku apcietināšana

Vēstures literatūrā ir minēts LNL darbības atklāšanas un centra dalībnieku iekrišanas iemesls. Vēsturnieks Tālvāldis Vilciņš, pamatojoties uz Latvijas Valsts arhīva materiāliem, norāda, ka LNL čekai izdeva (1940. gada 21. un 22. decembrī) pēc pašu iniciatīvas divi Rīgas Valsts tehnikuma audzēkņi, kuru nacionālajai pārliecībai nepieņemama likās LNL orientācija uz Vāciju.¹⁰² Šo apgalvojumu savā rakstā pārņēmis arī vēsturnieks Juris Ciganovs.¹⁰³ Taču, zinot LNL komandiera J. Tamaņa kraso nostāju pret sadarbību ar Vāciju un izpētot arhīva materiālus, nākas secināt, ka ieviesusies kļūda. LVA ir saglabājusies šīs LNL jauniešu grupas dienasgrāmata, kurā aprakstīta grupas pagrīdes darbība. Tajā rakstīts: *“Decembrī “L.N.L.” vadība tika apcietināta un mēs [R. Stūrīša vadītā grupa. – J. V.] ar Grīnbergu un “Bisektrisi” pievienojāmies “K.O.L.” [Kaujas organizācija Latvijas atbrīvošanai. – J. V.]. Redzējām, ka tā ir vāciska organizācija un, zinādami, ka mūsu mērķis ir brīva Latvija, uzsākām cīņu pret viņiem, uzdodot tos “G.P.U.”. Mums uzticējās un mēs iekļuvām tā dienestā. Tika apcietināti Grīnbergs un “Bisektrise”. Pa šo laiku mūsu darbība bija atslābusi, bet tad atkal nolemjam uzsākt aktīvu darbību.*¹⁰⁴ No ieraksta dienasgrāmatā skaidri redzams, ka šī jauniešu grupa nevēlējās sadarboties ar LNL, bet gan ar KOLA, kuras sastāvā tie bija nokļuvuši līdz ar viņu bataljona komandieri I. Grīnbergu, kurš kopā ar A. Kalnu, sakarnieku M. Bisteru (segvārds “Bisektrise”) un viņu pakļautībā esošajām grupā, kā redzējām iepriekš, decembra sākumā bija atdalījies no Latvijas Nacionālā leģiona. Tādējādi līdz ar informācijas nodošanu leikšlietu tautas komisariātam par I. Grīnberga un M. Bistera pagrīdes darbību netika uzsākta LNL sagrāve, bet gan tā veicināta, jo jau pirms tam čekas rīcībā bija nonākusi informācija par LNL darbību un tā vadību. Tā 1940. gada 29. novembrī viens no pirmajiem tika arestēts LNL jauniešu grupas vadītājs E. Zeibe, kurš bija pazīstams gan ar A. Kalnu, gan arī ar J. Tamani.¹⁰⁵ Drīz vien pēc tam – 13. decembrī arestēja viņa grupas dalībnieku Laimoni Ārgali (1922–1942),¹⁰⁶ bet 18. decembrī LNL dalībnieku A. Vītoli (1921–1941), kurš uzturēja tiešus kontaktus ar LNL komandieri J. Tamani.¹⁰⁷ Ne visi arestētie pagrīdes dalībnieki spēja izturēt padomju drošības iestāžu lietotās “pratināšanas metodes” un neizpaust zināmo informāciju par pagrīdes dalībniekiem un viņu darbību, tā sekmējot arī citu pagrīdes dalībnieku apcietināšanu.

Pamatojoties uz E. Zeibes liecībām, 21. decembrī tika apcietināts A. Kalns.¹⁰⁸ Iegūstot jaunas ziņas par pretošanās kustības dalībniekiem, čeka nekavējoties rīkojās, vispirms arestējot aktīvākos LNL dalībniekus. 1940. gada 31. decembrī apcietināja J. Dāvi.

Uzzinājuši par J. Dāvja arestu, pārējie LNL vadības centra pārstāvji – N. H. Šmidts, E. A. Upītis un J. Tamanis 1941. gada 1. janvārī sapulcējās un nolēma uz laiku pārtraukt organizācijas darbību, līdz tiks noskaidroti J. Dāvja apcietināšanas iemesli. Taču jau 2. janvārī domas mainīja un nolēma turpināt pagrīdes darbu. Nākamā vadības grupas konspiratīvā sapulce tika noteikta 8. janvārī.¹⁰⁹ Brīvībā esošajiem LNL vadības locekļiem pastāvēja iespēja izvairīties no apcietinājuma, aizejot dziļāk pagrīdē un uzsākot nelegālistu gaitas, tomēr viņi to neizmantoja. Acīmredzot adekvāti situāciju izvērtēt un apzināt iespējamās sekas neļāva pieredzes trūkums pagrīdes darbā un padomju drošības iestāžu nenovērtēšana. Jau 7. janvārī tika arestēts J. Tamanis, bet 8. janvārī, ierodoties uz norunāto sapulci, arī N. H. Šmidts un E. A. Upītis.¹¹⁰ Līdz ar to LNL vadošais centrs tika sagrauts. Sekoja arī citi ar LNL darbību saistītu cilvēku aresti. 1941. gada janvārī tika apcietinātas 14, februārī – 17, martā – četras, aprīlī – viena, bet maijā – 16 personas. LNL biedru aresti tika pārtraukti līdz ar PSRS un Vācijas kara sākumu, bet atsākās, Sarkanajai armijai otrreiz ienākot Latvijas teritorijā. 1945. gada 10. februārī tika apcietināti LNL jauniešu grupas dalībnieki Kārlis Strēlis (1923–?)¹¹¹ un Ernests Liberts (1925–?).¹¹² Kopumā par dalību LNL rindās pašlaik ir izdevies apzināt 58 apcietinātās personas, kuru liktenis pēc aresta bija neapskaužams. Padomju okupācijas režīms ar saviem ideoloģiskajiem pretiniekiem izrīkojās īpaši nežēlīgi. Lielākajai daļai – tiem, kuri bija sasnieguši pilngadību, piesprieda augstāko soda mēru – nāvessodu. No 58 apzinātajiem apcietinātajiem LNL dalībniekiem 43, proti, 74 procenti, tika sodīti ar nāvessodu 1941. un 1942. gadā. Pārējie 15 ilgāku vai īsāku laiku atradās PSRS ieslodzījumā vai labošanas darbu nometnē. Ir zināms, ka viens miris ieslodzījumā, divi pēc apcietinājuma izciešanas atgriezušies Latvijā, bet 12 dalībnieku liktenis pagaidām nav noskaidrots.

Apcietinot aktīvākos LNL organizācijas dalībniekus, tika pilnībā paralizēts un sagrauts Latvijas Nacionālais leģions. Vairs nebija neviena, kurš varētu un spētu uzņemties LNL atjaunošanu un turpinātu tā darbību. Tie dalībnieki, kuriem bija izdevies izvairīties no apcietināšanas, pārstāja darboties un nogaidīja, lai vēlāk iesaistītos nacionālo partizānu cīņās kara sākumā, vai arī darbojās kādā citā pretošanās grupā.

Kopsavilkums

pagrīdes organizācija Latvijas Nacionālais leģions izveidojās drīz vien pēc PSRS īstenošanās Latvijas valsts okupācijas, kā vēlāk izteicās viens no tās dalībniekiem M. Bisters: *“.. no tautas saknēm, ilgām pēc zaudētās neatkarības. Ja mūsu valsts vadītāji bija apjukuši un neuzsāka aktīvu darbību, tad latviešu tauta saprata, kas ir kas, un apvienojās nacionālajos pagrīdniekos.”*¹¹³

LNL par savu mērķi izvirzīja Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanu un padomju okupācijas režīma gāšanu bruņotā ceļā.

Pagrīdes organizācijas dalībnieki nebija starpkaru neatkarīgās Latvijas sabiedrības vai politiskā elite. Viņi nāca no dažādiem sabiedrības slāņiem, kam nebija vienaldzīgs Latvijas valsts liktenis. Lielākoties tie bija starpkaru perioda dažādu legālo organizāciju biedri (aizsargi, vanagi, mazpulcēni u.c.). Diemžēl viņiem nebija ne pieredzes, ne arī norādījumu, kā veikt pagrīdes darbu, tāpēc padomju okupācijas drošības iestādes viņu darbību atklāja, lielāko daļu aktīvāko dalībnieku apcietināja un organizāciju sagrāva. LNL kā centralizēta organizācija pastāvēja pavisam īsu brīdi – no 1940. gada vasaras otrās puses (jūlijs–augusts) līdz 1941. gada janvāra sākumam, kad tika arestēta LNL centra grupa, kura deva norādījumus un koordinēja vienotai darbībai organizācijas grupu dalībniekus. Atsevišķas LNL grupas (Rēzeknē) turpināja darboties līdz pat 1941. gada pavasarim, kad arī tās tika sagrautas. LNL dalībnieku kopskaits pārsniedza vismaz vienu simtu, taču aktīvie dalībnieki bija vairāki desmiti.

Diemžēl LNL bija viena no pirmajām lielākajām pagrīdes organizācijām, kuru sagrāva okupācijas varas drošības iestādes. LNL tika sagrauta tās organizēšanās stadijā.

Lai sasniegtu izvirzīto mērķi, LNL dalībnieki: 1) iesaistīja jaunus dalībniekus pagrīdes darbā un izveidoja jaunas grupas; 2) apzināja un vāca ieročus, ievāca informāciju par miliciju, Sarkano armiju utt.; 3) rīkoja nelegālas sapulces, lai apspriestu organizatoriskus, ideoloģiskus un politiskus jautājumus; 4) izveidoja LNL apakšorganizāciju Latvijas Nacionālā Palīdzība, lai vāktu naudas līdzekļus bruņojuma iegādei un atbalstītu tās ģimenes, kuru locekļus okupācijas vara bija nogalinājusi vai represējusi; 5) nodarbojās ar dažādu pagrīdes nelegālo izdevumu (uzsaukumi, skrejlapas) izplatīšanu iedzīvotāju vidū.

Latvijas Nacionālā leģiona dalībnieki orientējās uz to, lai atgūtu Latvijas valstisko neatkarību bruņotā ceļā, tomēr to redzamākās aktivitātes saistāmas ar nevardarbīgo pretošanos – izplatot iedzīvotāju vidū skrejlapas un uzsaukumus, kur LNL vērsās ne tikai pret naidīgo padomju okupācijas varu, bet arī pret nacistiskās Vācijas politiku, jo abas šīs lielvaras uzskatīja par vienlīdz agresīvām, kas apdraudēja ne tikai Latvijas valsti un tās pamatnāciju – latviešus, bet arī politisko stabilitāti pasaulē.

Īpaši jāatzīmē, ka organizācija ar savu klātbūtni un darbību iedzīvotāju vidū uzturēja Latvijas valstiskās neatkarības ideju un centās saliedēt iedzīvotājus cīņā pret okupācijas varu. Diemžēl sludinātā vienotības ideja cīņā pret okupācijas režīmu īsti nedarbojās pašu organizācijas dalībnieku vidū, atsevišķiem dalībniekiem un grupām atdaloties no Latvijas Nacionālā leģiona. Un tomēr LNL parādīja okupācijas varai, tās atbalstītājiem, kā arī pārējiem iedzīvotājiem, ka ir cilvēki, kuri nesamierinājās ar Latvijas valsts neatkarības zaudēšanu, bet okupācijas apstākļos bija gatavi arī uz aktīvu pret darbību. Tieši pateicoties šādiem cilvēkiem, Latvijas iedzīvotāji spēja pārdzīvot okupācijas periodu, nezaudējot ideju par brīvu un neatkarīgu valsti, līdz tā pēc pusgadsimta ilgās cīņas tika arī panākta.

Atsauces un komentāri

- ¹ “Nacionālajā pretestībā visspilgtāk atklājas latviešu tautas garīgā dzīve, noskaņojums, attieksme pret okupācijas režīmiem, tāpēc 20. gadsimta Latvijas vēstures – pirmām kārtām 20. gadsimta latviešu tautas vēstures būtiskākā (varbūt arī galvenā) sastāvdaļa ir nacionālās, respektīvi, latviešu tautas pretošanās kustības vēsture. Tieši šīs vēstures izpēte jāuzskata par prioritāti.” – *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // *Okupētā Latvija 1940–1990* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti (LVKR), 19. sēj.). – Rīga, 2007, 27.–70. lpp.
- ² Pirmoreiz LNL minēts presē vācu okupācijas laikā. Rakstā, kura autors publicējās ar pseidonīmu Incola, sniegta informācija par pretošanās organizēšanu Latgales novadā. Pozitīvi ir vērtējama LNL komandiera J. Tamaņa pavēļu fragmentu publicēšana. Šo LNL pavēļu, kā arī detalizētais pretošanās kustībā iesaistīto personu apraksts ļauj domāt, ka raksta autors bijis viens no dalībniekiem. – Stikāks sk.: *Incola.* Dzimtenes brīvībai (Partizānu kustība nelegālos apstākļos 1940.–41. gados) // *Rēzeknes Ziņas*, 1941, 27. sept., 3. lpp.; 1. okt., 3. lpp.; 7. okt., 3. lpp.; 15. okt., 3. lpp.; 18. okt., 2. lpp.; 22. okt., 3. lpp.; 25. okt., 3. lpp.; 29. okt., 2. lpp. – Padomju periodā LNL, tāpat kā visa nacionālā pretošanās kustība, tika vērtēts negatīvi – kā vācu izlūkdienestu organizēts. Fragmentāras ziņas par LNL parādās šādu autoru darbos: *Vēvers, J.* Indīgās saknes: Čekista dokumentāls apraksts. J. Moteļa literārā apdare. – Rīga, 1970, 5.–18. lpp.; *Dzintars, J.* Ar kāškrušta zīmi // *Literatūra un Māksla*, 1986, 4. jūl., 13., 15. lpp.; 11. jūl., 10. lpp.; 18. jūl., 12., 13. lpp. – Mūsdienās padomju perioda pieeju turpina īstenot krievu vēsturnieks M. Krisins. – Sīkāk sk.: *Латышский легион СС.* – Москва, 2006, с. 183. – Pozitīvi publicistikā LNL kā pagrīdes organizācija vērtēts mūsdienās Latvijā. – Sk.: *Kvāle, I.* Pretestības kustība Latvijā // *Es sapni par dzimteni pagalmī likšu.* Latvieši padomju vergu nomelnēs un izsūtījumā. Atmiņu un dokumentu krājums, 2. sēj. / Sast. G. Freimanis. – Rīga, 1993, 366.–372. lpp.
- ³ Kvalitatīva, zinātniska nacionālās pretošanās kustības (t.sk. LNL) izpēte kļuva iespējama 20. gadsimta 90. gados līdz ar Latvijas neatkarības atgūšanu, kad pieejami kļuva arhīvu materiāli. LNL nedaudz atspoguļots šādos zinātniskos darbos: *Vilciņš, J.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940.–1941.). – Rīga, 1997, 79 lpp., il.; *Ciganovs, J.* The Resistance Movement against the Soviet Regime in between 1940 and 1941 // *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States* / Ed. by A. Anušauskas. – Vilnius, 1999, 123–130 p.; *Ciganovs, J.* Pretošanās padomju okupācijas režīmam Latvijā 1940.–1941. gadā // *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā.* – Rīga, 2001, 45.–55. lpp.; *Viļums, J.* Pretošanās okupācijai Latvijā 1940.–1941. gadā // *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļā.* – Rīga, 2003, 127.–160. lpp.
- ⁴ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 28562. l. (Tamaņa Jāņa Jāņa d. u.c., kopā 14 cilvēku apsūdzības lieta), 2. sēj.; 28580. l. (Dāvja Jāņa Vasilija d. u.c., kopā 12 cilvēku apsūdzības lieta), 4. sēj.; 9424. l. (Lielbārža Kārļa Jēkaba d. u.c., kopā 10 cilvēku apsūdzības lieta), 2. sēj.; 256769. l. (Stūrīša Rūdolfa Jēkaba d. lieta), 1. sēj.; 7366. l. (Greidiņa Augusta Aloiza d. lieta), 1. sēj.; 9408. l. (Erta-Gudļevska Ciprijaņa Pētera d. lieta), 1. sēj.; 25781. l. (Ozoliņa Pētera Jāņa d. u.c., kopumā 9 cilvēku apsūdzības lieta), 1. sēj.; 9711. l. (Sluka Andreja Antona d., Aizsilnieka Voldemāra Otto Pētera d. lieta), 1. sēj.; 2. apr., 4752. l. (Strēja Kārļa Friča d. lieta), 1. sēj.; 4800. l. (Liberta Ernesta Jāzepa d. lieta), 1. sēj.; 10386. l. (Vimbās Ērika Artura d. u.c., kopumā 6 cilvēku apsūdzības lieta), 2. sēj., kā arī iepriekš minēto personu uzraudzības lietas.
- ⁵ LNL dalībnieka Mārtiņa Bistera atmiņas publicētas: *Es sapni par dzimteni pagalmī likšu ...*, 1. sēj., 369. lpp.

- ⁶ Turpat, 369.–371. lpp.; 2. sēj., 366.–371. lpp.; Viens pagātnes kadrs jeb līdž un pēc hanu pils cietuma // Likuma Vārdā, 2001, janv., 14., 15. lpp.; Kārļa Strēļa (segvārds “Rozamunde”) atmiņas sk.: Es sapni par dzimteni pagālvī likšu ..., 2. sēj., 371., 372. lpp.
- ⁷ LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 69. lp.
- ⁸ Turpat, 44., 45. lp.
- ⁹ Turpat, 70. lp.
- ¹⁰ Turpat.
- ¹¹ Turpat, uzraudzības lieta (turpmāk – u/l.), 47., 48. lp.
- ¹² Turpat, 26. lp.
- ¹³ Plašāk pretošanās kustības cēloņi apskatīti rakstā: *Viļums, J.* Pretošanās okupācijai Latvijā 1940.–1941. gadā ..., 132.–134. lpp.
- ¹⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. u/l., 24. lp., LNL uzsaukums “Latvieši, Latvijas patrioti”.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ Turpat.
- ¹⁷ Turpat.
- ¹⁸ Turpat, 24. lp. o.p.
- ¹⁹ Turpat, 52. lp.
- ²⁰ Turpat, 28562. u/l. (Tamanis J. u.c.), 28. lp., LNL pavēle nr. 10; turpat, 31. lp., LNL pavēle nr. 13.
- ²¹ Turpat, 27. lp., LNL komandiera J. Tamaņa pavēle nr. 9.
- ²² *Incola.* Dzimtenes brīvībai .. // Rēzeknes Ziņas, 1941, 15. okt., 3. lpp.; LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. u/l. (Tamanis J. u.c.), 31. lp.
- ²³ Turpat, 26. lp.
- ²⁴ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 2. sēj., 181. lp.
- ²⁵ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 2. sēj., 229. lp.
- ²⁶ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 2. sēj., 180. lp.; *Vilciņš, T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā ..., 36.–41. lpp.
- ²⁷ LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 48. lp.
- ²⁸ Turpat, 47.–49. lp.
- ²⁹ Turpat, 2. sēj., 17., 54., 71. lp.
- ³⁰ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 2. sēj., 302. lp.
- ³¹ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 48. lp.; 10386. l. (Vimba Ē. u.c.), 1. sēj., 19.–23. lp.
- ³² Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 47.–49. lp.
- ³³ Turpat, 25781. l. (Ozoliņš P. u.c.), 18.–20. lp.
- ³⁴ Turpat, 91.–95. lp.
- ³⁵ Turpat, 9711. l. (Sluka A. u.c.), 14., 15. lp.
- ³⁶ Turpat, 25781. l. (Ozoliņš P. u.c.), 167.–169. lp.
- ³⁷ Turpat, 375. lp.
- ³⁸ Turpat, 351. lp.
- ³⁹ *Incola.* Dzimtenes brīvībai .. // Rēzeknes Ziņas, 1941, 11. okt., 3. lpp.
- ⁴⁰ LVA, 1986. f., 1. apr., 25781. l. (Ozoliņš P. u.c.), 142.–148. lp.; *Vilciņš, T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā ..., 60.–65. lpp.
- ⁴¹ LVA, 1986. f., 1. apr., 25781. l. (Ozoliņš P. u.c.), 76., 77. lp.

- ⁴² Šīs ziņas iegūtas, izmantojot LVA, 1986. f., 1. apr., 25781. l. (Ozoliņš P. u.c.); 9711. l. (Sluka A. u.c.); 9408. l. (Gudļevska E. u.c.) un rakstu *Incola*. Dzimtenes brīvībai .. // Rēzeknes Ziņas, 1941, 15. okt., 3. lpp.
- ⁴³ Turpat.
- ⁴⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 3. sēj., 262.–264. lp.
- ⁴⁵ Turpat, 28562. u/l., 29. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 17. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 47. lp.
- ⁴⁸ Turpat, 187. lp.
- ⁴⁹ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 1. sēj., 104. lp. – Šādu dalībnieku skaitu J. Dāvis min Ā. Hitleram adresētā vēstulē. Acīmredzot lai radītu varenāku iespaidu par organizāciju.
- ⁵⁰ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 7. lp.
- ⁵¹ *Neiburgs, U.* Latviešu Nacionālistu savienība un laikraksts “Tautas Balss” pretošanās kustībā nacistu okupētajā Latvijā, 1941–1942 // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2006: Karš pēc kara 1944–1956. – Rīga, 2007, 55., 56. lpp.
- ⁵² LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. u/l., 33. lp.
- ⁵³ Turpat, 9424. l. (Lielbārdis K. u.c.), 2. sēj., 213. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 361. lp.
- ⁵⁵ Turpat, 180. lp.
- ⁵⁶ LNL jauniešu grupas dienasgrāmatā tika aprakstīts viens no iegūtajiem ieročiem: “Izmēģinājuma rezultāts bija tāds, ka tādu ieroci kaujā nevar lietot. Ja jau pie izmēģināšanas tika sprādziena brīdī izsists revolveris no rokas. Un, otrkārt, nav iespējams taisni mērķēt. Tika atzīts, ka ierocis jāpārlabo, lai to, mazākais, varētu noturēt rokā šaujot.” – LVA, 1986. f., 1. apr., 9424. u/l. (dienasgrāmata), 128., 129. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 122. lp.
- ⁵⁸ Turpat, 28562. u/l., 42. lp.
- ⁵⁹ Turpat, 43. lp.
- ⁶⁰ Turpat, 44. lp.
- ⁶¹ Turpat, 45. lp.
- ⁶² Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 51. lp.
- ⁶³ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 2. sēj., 73. lp.
- ⁶⁴ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 58. lp.
- ⁶⁵ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 1. sēj., 41. lp.
- ⁶⁶ Turpat, 40. lp.
- ⁶⁷ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 2. sēj., 221. lp.
- ⁶⁸ Latvijas armijas augstākie virsnieki, 1918–1940: Biogrāfiska vārdnīca. – Rīga, 1998, 123. lpp.
- ⁶⁹ Sīkāk sk.: *Bergmanis, A.* Latvijas iedzīvotāju baumas par karu 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 89.–114. lpp.
- ⁷⁰ LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 2. sēj., 220. lp.
- ⁷¹ *Ciganovs, J.* Pretošanās padomju okupācijas režīmam Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. – Rīga, 2001, 53. lpp.
- ⁷² LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 2. sēj., 223., 224. lp.
- ⁷³ *Strods, H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs – 5. jūlijs) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 51. lpp.

- ⁷⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 2. sēj., 269. lp.
- ⁷⁵ Turpat, 9424. l. (Lielbārdis K. u.c.), 1. sēj., 155. lp.
- ⁷⁶ Turpat, 28562. u/l., 14.–17. lp.
- ⁷⁷ Turpat, 25781. l. (Ozoliņš P. u.c.), 172. lp.
- ⁷⁸ Turpat, 9408. l. (Erts-Gudļevskis C.), 31.b lp.
- ⁷⁹ Turpat, 28562. u/l. (Tamanis J. u.c.), 51. lp.
- ⁸⁰ Turpat, 9424. l. (Lielbārdis K., Mangulis K. u.c.), 1. sēj., 81. lp.
- ⁸¹ Turpat, 28562. u/l., 29. lp.
- ⁸² Turpat, 25769. l. (Stūrītis R.), 1. sēj., 80. lp.
- ⁸³ Turpat, 28562. u/l., 51. lp.
- ⁸⁴ Turpat, 7. lp.
- ⁸⁵ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 4. sēj., 189. lp.
- ⁸⁶ Turpat, 28562. u/l., 51. lp.
- ⁸⁷ Turpat, 25. lp.
- ⁸⁸ Turpat, 51. lp.
- ⁸⁹ *Viljums, J.* "Tēvijas Sargi": Pretpadomju pagrīdes organizācijas Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006, 13.–35. lpp.
- ⁹⁰ Piemēram, LNL uzsaukums "Aicinājums", LVA, 1986. f., 1. apr., 28562. u/l., 36. lp.
- ⁹¹ Turpat, 37. lp.
- ⁹² Turpat, 9424. u/l. (dienasgrāmata), 124. lp.
- ⁹³ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 58. lp.
- ⁹⁴ Turpat, 59. lp.
- ⁹⁵ Turpat, 28562. u/l., 30. lp.
- ⁹⁶ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 2. sēj., 55. lp.
- ⁹⁷ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 119., 120. lp.
- ⁹⁸ Turpat, 41247. l. (Mellups V. u.c.), 1. sēj., 22. lp.
- ⁹⁹ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 1. sēj., 123. lp.
- ¹⁰⁰ Turpat, 40., 95. lp.
- ¹⁰¹ Turpat, 101., 102. lp.
- ¹⁰² *Vilciņš, T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā ..., 39., 40. lpp.
- ¹⁰³ *Ciganovs, J.* Pretošanās padomju okupācijas režīmam Latvijā 1940.–1941. gadā ..., 53., 54. lpp.
- ¹⁰⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 9424. u/l. (dienasgrāmata), 124., 125. lp.
- ¹⁰⁵ Turpat, 9424. l. (Lielbārdis K. u.c.), 2. sēj., 94.–99. lp.
- ¹⁰⁶ Turpat, 94.–99. lp.
- ¹⁰⁷ Turpat, 28562. l. (Tamanis J. u.c.), 1. sēj., 185.–189. lp.
- ¹⁰⁸ Turpat, 28580. l. (Dāvis J., Kalns A. u.c.), 2. sēj., 16. lp.
- ¹⁰⁹ Turpat, 48., 49. lp.
- ¹¹⁰ Turpat.
- ¹¹¹ Turpat, 2. apr., P-4752. l. (Strēlis K.), 8. lp.
- ¹¹² Turpat, P-4800. l. (Liberts E.), 8. lp.
- ¹¹³ Es sapni par dzimteni pagalvi likšu ..., 2. sēj., 368. lpp.

The Latvian National Legion – An Anti-Soviet Underground Organisation in Latvia from 1940 to 1941

Jānis Viļums

Summary

In the summer of 1940, the USSR occupied independent Latvia and incorporated it into the USSR. The Latvian population, however, opposed the loss of independence and formed various underground groups and organisations.

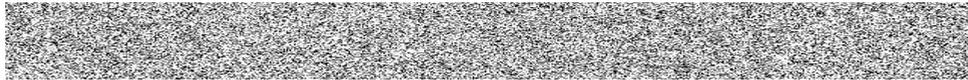
This is an analysis of one of the largest and most active organisations – the Latvijas Nacionālais leģions (LNL, Latvian National Legion). The LNL was created at the end of the summer of 1940. It was conceived as a unifying organisation embracing the whole of Latvia, and its ultimate aim was the restoration of the independent Latvian state. LNL was formed by Jānis Tamanis, an instructor at the Amateur Flying Club, Alfons Kalns, a Baltic German whose father had been an officer in the Latvian Army, and their acquaintances. People of various social groups became members of the LNL. More than 150 persons were active participants in the LNL. Of these, 121 have been identified. At least 58 of them were imprisoned by the Soviets, 47 were killed.

The Latvian National Legion leadership planned to unite the existing and recently formed anti-Soviet groups in Latvia. Counting on success, as there were strong anti-Soviet feelings among the population, they suggested that the structure of the LNL should be military, with a strong hierarchy and centralised leadership and structural units such as sections, platoons, battalions, brigades and corps.

The purpose of the Latvian National Legion was to procure and store weapons and ammunition, to gather military information about the Red Army, to establish contacts with other anti-Soviet organisations and groups in Latvia and publish various leaflets and proclamations.

The underground organisation LNL, however, could not survive due to the following reasons: (1) the organisation leaders had no experience in underground activities; (2) the members of the organisation did not realise how professional and opportunistic would be the agents of the Soviet Security forces; (3) during the first year of Latvia's occupation, there was no charismatic leader to unite the underground groups.

In terms of tangible results, the LNL did not gain much success. But the opposition by LNL members demonstrated the true national attitude of the Latvian population and its negative stance with respect to the annexation of Latvia by the USSR.



Inesis Feldmanis

Latvijas vāciešu pēcizceļošana 1941. gadā

Otrā pasaules kara vēsture ir ļoti interesanta, neatkārtojama un aizraujoša, bagāta ar daudzām savdabīgām parādībām. Par tādām, neapšaubāmi, var uzskatīt arī dažādās Eiropas valstīs dzīvojošo vāciešu¹ izceļošanas akcijas. Mītnes zemi atstāja un pēc dzimtenē nodzīvotiem gadu simteņiem Vācijā atgriezās vairākas “vācu tautas grupas” (*Volksgruppen*). Statistika liecina, ka pavisam no 1939. gada līdz 1944. gadam Vācijā iebrauca 770 577 ārzemju vācieši.² Tā, protams, bija tikai neliela daļa no citās valstīs dzīvojošajiem vāciešiem.

Ārzemju vāciešu izceļošanu regulēja dažādas vienošanās. Vairākos gadījumos izšķirošā nozīme bija konfidencialajam izceļošanas protokolam, ko pēc kopīgi īstenotās Polijas militārās sagrāves 1939. gada 28. septembrī parakstīja Padomju Savienība un nacistiskā Vācija. Atbilstoši abu pušu noslēgtajiem nolīgumiem par Austrumeiropas sadalīšanu³ protokolā bija fiksēts, ka PSRS neliks šķēršļus, ja tās interešu sfērā iekļautajās teritorijās dzīvojošie Vācijas pilsoņi vai arī citas vācu izcelsmes personas izteiks vēlēšanos pārcelties uz Vāciju. Tā piekrita noteikumam, ka pārceļoties netiks aizskartas aizbraucēju īpašumtiesības. Analogas saistības uzņēmas arī Vācijas valdība attiecībā uz “tās interešu apgabalos” dzīvojošām ukraiņu un baltkrievu izcelsmes personām.⁴

Vācija ar katru konkrēto valsti, kurā dzīvoja vācieši, kurus bija nolemts pārvietot, parakstīja arī divpusēju līgumu. Tā, piemēram, 1939. gadā Berlīne šādu vienošanos noslēdza ar Igauniju (15. oktobrī), ar Itāliju (21. oktobrī) par Dienvidtirolē dzīvojošo vāciešu izbraukšanu, ar Latviju (30. oktobrī) un ar Padomju Savienību (3. novembrī) par vāciešu pārvietošanu no Volīnijas, Galīcijas un Narevas apgabala.

Nākamajā – 1940. gadā Vācija parakstīja vēl trīs nolīgumus: ar Ungāriju 29. maijā, ar Padomju Savienību 5. septembrī par vāciešu izceļošanu no Besarābijas un Ziemeļbukovinas un ar Rumāniju 22. oktobrī par Dienvidbukovinā un Dobrudžā dzīvojošo vāciešu izbraukšanu. Savukārt 1941. gada 10. janvārī tika noslēgta PSRS un Vācijas vienošanās, kas paredzēja pabeigt vācbaltiešu pārvietošanu uz Vāciju no Latvijas un Igaunijas, kā arī regulēja Lietuvas vāciešu izceļošanu. Tā paša gada 31. augustā

parakstīja nolīgumu ar Itāliju par Slovēnijā dzīvojošo vāciešu "atgriešanos reihā". Un, beidzot, 1942. un 1943. gadā tika noslēgti izceļošanas nolīgumi ar Bulgāriju un Horvātiju.⁵

Kā redzam, Latvijas vāciešu aizbraukšana norisinājās vairākos posmos. Parasti vēsturnieki runā par divām vācbaltiešu izceļošanas akcijām.⁶ Pirmā – izceļošana (*Umsiedlung*), kas sākās 1939. gada novembrī un noslēdzās 1940. gada pavasarī. Vācbaltiešu aizbraukšanu šajā laikā regulēja Latvijas un Vācijas 1939. gada 30. oktobrī parakstītais Līgums par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju, kas viennozīmīgi bija daudz izdevīgāks Vācijai nekā Latvijai.⁷

Otrā akcija – tā sauktā vācbaltiešu pēcizceļošana (*Nachumsiedlung*), kas norisinājās 1941. gada pavasarī, kad Latvija jau bija zaudējusi savu politisko neatkarību un iekļauta Padomju Savienības sastāvā. Ar aizbraukšanu saistītos jautājumus regulēja 1941. gada 10. janvārī noslēgtais vācu–padomju nolīgums par Latvijā un Igaunijā palikušo vāciešu izceļošanu.

Dienas kārtībā jauna izceļošanas akcija

1939. gada 30. oktobrī parakstītais Vācijas un Latvijas līgums par vācbaltiešu aizbraukšanu paredzēja, ka izceļošana norisināsies kā vienreizēja akcija, kurai noslēdzoties vietējie vācieši kā "tautas grupa" (ar noteiktu statusu) izbeidz savu pastāvēšanu Latvijā. Vietējiem vāciešiem, kas gribēja atstāt dzimteni, vajadzēja līdz 1939. gada 15. decembrim labprātīgi izteikt "savu gribu uz visiem laikiem izstāties no Latvijas pavalstniecības". Vācija apņēmas šos izceļotājus "uzņemt Vācijas valstī nolūkā piešķirt viņiem Vācijas pavalstniecību"⁸.

Ar savu optāciju vācu izceļotāji zaudēja Latvijas pavalstniecību, bet neieguva uzreiz Vācijas pavalstniecību. Tā bija vienpusīga un negatīva optācija. Vācijas valsts rezervēja sev tiesības pieņemt galīgo lēmumu. Tā varēja izceļotājiem piešķirt vai arī nepiešķirt pavalstniecību. Kā atteikuma iemesls bija šaubas par politisko uzticamību vai rases piederību.⁹

Latvijas valsts iestādes izceļošanas līgumā ierakstīto frāzi par atlaišanu "uz visiem laikiem" uztvēra burtiski – kā kategorisku aizliegumu "atlaistām personām jebkad atgriezties Latvijas pavalstniecībā". Iekšlietu ministrijas Pasu nodaļas vadītājs Pēteris Kurzemnieks, piemēram, savā dienesta atzīmē (1939. gada 29. novembris) norādīja, ka vāciešiem – izceļotājiem "*nav tiesību atgūt Latvijas pavalstniecību ne pēc viena no pastāvošiem pavalstniecības tiesību iegūšanas veidiem, tas ir, nedz uz likuma pamata, nedz deklaratīvā ceļā, nedz naturalizācijas ceļā*"¹⁰. Piebildīsim, ka šāds noliegums bija pretrunā ar Latvijā spēkā esošo pavalstniecības likumu. Tāpēc Pasu nodaļas vadība ieteica mainīt pastāvošo likumu vai arī izdot speciālu likumu.¹¹

Latvijas vāciešu izceļošana, kas visumā nebija slikti organizēta, notika pa jūrasceļu. Vācbaltiešu lielākā daļa aizbrauca no Rīgas. Te izceļošana pulcējās Vidzemes, Zemgales un Latgales vācieši. Rietumkurzemē dzīvojošie vācieši "atgriezās reihā" no Liepājas, bet Ziemeļkurzemē – no Ventspils. Pirmais kuģis ar vācbaltiešiem atstāja Rīgu 1939. gada 7. novembrī, bet pēdējais – 16. decembrī. Pavisam, lai aizvestu izceļotājus un viņu mantu, vācu kuģi veica ap simt reisu.¹²

Paralēli vācbaltiešu aizbraukšanai Latvijā norisinājās cits ar izceļošanu saistīts process – "vācietības" kultūras un sabiedriski politisko institūtu likvidēšana. Jau 1939. gada 1. novembrī slēdza vācu skolas, iecēla likvidatorus 151 vācu biedrībai un organizācijai, kurām savu darbību vajadzēja pārtraukt 14 dienu laikā.¹³ 28. novembrī Latvijas valdība pieņēma likumu par vācu augstskolas Rīgā – Herdera institūta – slēgšanu.¹⁴ Decembra sākumā notika pēdējā centrālās vācbaltiešu organizācijas "Vācu tautas apvienība Latvijā" (*Deutsche Volksgemeinschaft in Lettland*) galvenās valdes sēde. 13. decembrī iznāca vācbaltiešu galvenās avīzes *Rigasche Rundschau* pēdējais numurs. "Vāciešu – Latvijas pavalstnieku formāli vairs nav" – tā skanēja oficiālais viedoklis

Tomēr – cik tad vācbaltiešu 1939. gada rudenī atstāja Latviju¹⁵ un cik palika, neraugoties uz latviešu sabiedrības negatīvo attieksmi?¹⁶ Atbildēt uz šo jautājumu ir iespējams, ja ieskatāmies Latvijas Statistikas pārvaldes direktora Marģera Skujenieka 1940. gada 24. aprīlī nosūtītajā ziņojumā Valsts un Ministru prezidentam Kārlim Ulmanim, kur norādīts, ka "Īdz 1939. gada 15. decembrim Latvijā atlaistas no Latvijas pavalstniecības 46 954 personas, bet mūsu pārstāvniecībās ārzemēs – 1884 personas, tas ir, kopā 48 838"¹⁷. To vidū, kurus atlaida no Latvijas pavalstniecības Latvijā, 45 159 bija vācieši, bet pavisam Latvijā 1939. gadā dzīvoja 54 567 vācieši – Latvijas pavalstnieki.¹⁸ Latvijā bija arī vācieši – ārzemnieki un bezpavalstnieki (1935. gadā – 5703), no kuriem lielākā daļa jau 1939. gadā izbrauca uz Vāciju.

Sakarā ar Latvijas un citu Baltijas valstu okupāciju 1940. gada jūnijā un draudošo sovetizāciju izvirzījās jautājums par Lietuvas vāciešu izceļošanu¹⁹ un Latvijā un Igaunijā palikušo vācbaltiešu pēcizceļošanu. Latvijā tādu bija ap 10 000, un daudzi no tiem jau jūnijā izteica vēlēšanos pārcelties uz Vāciju. Vācu iestāžu sākotnējā attieksme pret jaunas izceļošanas akcijas īstenošanu nebija labvēlīga. Berlīnē valdīja uzskats, ka izceļošana ir beigusies, bet vācieši, kuri palikuši Latvijā un Igaunijā, ir "konjunktūras vācieši" un kā tādi nepelna, lai par viņiem rūpētos. Pat SS reihsfīrers Heinrihs Himlers (*Himmler*), kuru 1939. gada 7. oktobrī vācu fīrers Ādolfs Hitlers (*Hitler*) bija iecēlis par vācu tautības stiprināšanas reihskomisāru (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*), izturējās pret izvirzījušos ieceri drīzāk negatīvi nekā pozitīvi.²⁰

Vēstulē Vācijas ārlietu ministram Joahimam fon Ribentropam (*Ribbentrop*), kas datēta ar 1940. gada 3. jūliju, viņš norādīja, ka ideja par jaunu izceļošanas akciju ir jāizvērtē divos aspektos. Pirmais – cilvēciskais. Tagad gribot izceļot personas, kuras pagājušā

gada novembrī un decembrī noraidīja iespēju pārcelties uz Vāciju, jo viņi “vairāk jutās kā igauņi un latvieši, nevis vācieši”. Taču viņu dzīslās ritot arī “vācu asinis”, un viņi ir apdraudēti, viņi vēlas glābt savu kailo dzīvību, jo esot skaidrs, ka krievi Baltijā rīkosies ļoti nežēlīgi, daudzus “cilvēkus tūlīt likvidēs vai deportēs uz Sibīriju”.²¹

Otrais aspekts – politiskais. H. Himlers šaubījās, vai tas, ja Berlīne tagad atļaus Latvijā un Igaunijā palikušajiem vāciešiem izceļot, negatīvi neietekmēs citus tautas vāciešus, kam nākotnē būs jāizšķiras par atgriešanos Vācijā vai palikšanu mītnes zemē. Viņš izvirzīja retorisku jautājumu, vai mēs neradīsim precedentu, ka pirmajā reizē tautas vācieši var arī neizšķirties par došanos uz Vāciju, jo “vēlāk varena is vācu reihs, ja viņiem ies slikti, tik un tā par viņiem iestāsies”. H. Himlers piekrita tikai tam, ka Berlīne sarunās ar Maskavu varētu iestāties par to, ka uz Vāciju no Latvijas un Igaunijas izbrauc vācu mātes ar bērniem.²²

Šāda Vācijas oficiālā nostāja ļoti sarūgtināja Latvijā un Igaunijā palikušos vācbaltiešus. Viņu pārstāvji sāka visai aktīvi darboties un rīkoties. Īpaši izcēlās barons Vilhelms fon Vrangels (*Wrangel*) – pazīstamais Igaunijas vāciešu līderis, Vācu kultūras pašpārvaldes (*Deutsche Kulturselbstverwaltung*) priekšpēdējais prezidents. Nenogurdams viņš vienmēr un visur vācu amatpersonām norādīja, ka Igaunijā un Latvijā palikušos vācbaltiešus nekādā gadījumā nedrīkst pamest likteņa varā un “atstāt boļševikiem drošai iznīcināšanai”. Par to V. Vrangels vispirms mēģināja pārliecināt vairākus Vācijas Ārlietu ministrijas vadošus darbiniekus – 6. nodaļas vadītāju Frici fon Tvardovski (*Twardowski*), ministrijas valsts sekretāra vietnieku Vilhelmu Kepleru (*Keppler*) un par tautas vāciešu lietām atbildīgo referentu Vilhelmu Groskopfju (*Groskopf*).²³

Taču ne jau Igaunijas vai Latvijas vācbaltiešu līderu aktivitātes,²⁴ bet gan pati notikumu norise – Baltijas valstu varmācīga iekļaušana Padomju Savienības sastāvā – piespieda Berlīni mainīt savu attieksmi pret tiem vācbaltiešiem, kuri bija atteikušies piedalīties pirmajā izceļošanas akcijā. 1940. gada 14. augustā vācieši pieņēma galīgo lēmumu par Latvijā un Igaunijā palikušo vācbaltiešu pēcizceļošanu.²⁵ Saskaņā ar oficiālo viedokli šīs personas bija jāuzskata par bēgļiem, kas nevarēs pretendēt uz tām priekšrocībām (pieņemam, pārcelšanās par Vācijas valsts līdzekļiem), kādas bija nodrošinātas 1939. gada izceļotājiem. Sarunās ar Padomju Savienību Berlīne gan izlēma visus vāciešus, kuri vēlas izbraukt, deklarēt par izceļotājiem, lai nodrošinātu viņu īpašumu neaizskaramību.²⁶

Sarunas par pēcizceļošanu un mantiskajiem jautājumiem

Sakarā ar Baltijas valstu okupāciju un inkorporāciju PSRS sastāvā Vācijas un Padomju Savienības attiecībās 1940. gada vasarā izvirzījās vairāki svarīgi jautājumi: Marijampoles apgabala liktenis, piederība un kompensācijas forma;²⁷ Vācijas ekonomiskās un tirdznieciskās intereses Baltijā, ietverot Latvijas un Igaunijas ārējo parādu par vācbaltiešu

izceļotāju atstāto īpašumu; Lietuvas vāciešu izceļošana²⁸ un vācbaltiešu pēcizceļošana no Latvijas un Igaunijas, kā arī Lietuvas izceļotāju un Latvijas un Igaunijas pēcizceļotāju īpašumu tiesiskās problēmas.

Jautājums par Latvijā un Igaunijā palikušo vācbaltiešu likteni Berlīnes un Maskavas sarunās tieši izvirzījās 1940. gada augusta otrajā pusē. 23. augustā Vācijas vēstnieks Maskavā grāfs Frīdrihs Verners fon der Šulenburgs (*Schulenburg*) informēja padomju ārlietu tautas komisāru Vjačeslavu Molotovu par vācu puses vēlmi pārvietot viņus uz Vāciju. Vācu valdības vārdā viņš ierosināja izveidot paredzētajām abu pušu jauktajām komisijām (par šādu komisiju izveidi Maskava iestājās 1940. gada 7. augustā)²⁹ šādus uzdevumus – viena no tām risinātu jautājumus, kas attiecās uz Lietuvas vāciešu izceļošānu un vācbaltiešu pēcizceļošānu no Latvijas un Igaunijas, otras komisijas pārziņā būtu visi Baltijas valstu vietējo vāciešu īpašumu jautājumi.³⁰

1940. gada 4. septembrī Berlīnei iesniegtajā memorandā padomju puse iebilda pret vācu puses nostāju jaukto komisiju lietā un aizstāvēja savu agrāko priekšlikumu, ka viena no komisijām nodarbotos ar Latvijas un Igaunijas vāciešu izceļošānu, kā arī risinātu jautājumus par savstarpējo mantisko pretenziju noregulēšanu. Otra pārzinātu Lietuvas vāciešu izceļošānu un risinātu tās izraisītās problēmas.³¹

Sarunā ar padomju ārlietu tautas komisāru V. Molotovu 1940. gada 9. septembrī vācu sūtnis F. V. fon der Šulenburgs paziņoja, ka vācu valdība piekrīt padomju priekšlikumam par jauktajām komisijām.³² Kā izriet no Vācijas Ārlietu ministrijas materiāliem, tad arī tika izveidotas divas jauktas komisijas ar vairākām apakškomisijām, kuras nereti dēvēja par atsevišķām komisijām. Viena jauktā komisija darbojās Rīgā, bet otra – Kauņā.³³

Vācu puse nopietni gatavojās sarunām ar padomju pārstāvjiem par palikušo vācbaltiešu pēcizceļošānu un vācu īpašumtiesību ievērošanu Latvijā un Igaunijā. 1940. gada septembra vidū vācu delegācijas vadītājs Felikss Benclers (*Benzler*) izvirzīja piecus galvenos mērķus, kas jāpanāk sarunās:

1. Pēcizceļošānas norise, kurā piedalītos aptuveni 3000 Igaunijā un 4000 Latvijā palikušo vācbaltiešu, kā arī ap 1000 valsts vāciešu, kas pašlaik vēl atrodas abās zemēs.³⁴

2. Atlīdzība par pēcizceļotāju atstāto īpašumu. Līdz šim padomju puse tam nav viennozīmīgi piekritusi.

3. Atlīdzība par pirmās izceļošānas laikā atstāto un likvidēto (vai vēl nelikvidēto) vācbaltiešu īpašumu.³⁵ Nepieciešams arī panākt, lai izpildītas tiktu visas vienošanās, kas noslēgtas sakarā ar pirmo izceļošānu.³⁶

4. Atlīdzība par Latvijā un Igaunijā valsts vāciešiem piederošo īpašumu, kuri nav ne izceļotāji, ne arī pēcizceļotāji.

5. Sarunu turpināšana par vācbaltiešu kultūras vērtību atdošanu.³⁷

Padomju delegāciju vadīja pēdējais Maskavas sūtnis Latvijā Vladimirs Derevjanskis. Abu pušu sarunas iesākās 1940. gada 23. septembrī. Kā norādīja ziņojumā Ārlietu ministrijai F. Benclers par pirmo kopējo darba sēdi, kas notika 25. septembrī, sarunu norise ir visumā uzticību rosinoša un samierinoša. Taču padomju puse konsekventi nevēloties atzīt, ka joprojām ir spēkā Vācijas ar Latviju un Igauniju noslēgtie izceļošanas līgumi. Tā uzsvērusi, ka jaunās vienošanās izrietēs nevis no veco līgumu saistībām, bet gan “no krievu brīvās gribas”³⁸.

Par spīti pirmajam iespaidam, sarunas nenorisēja gludi, neizdevās izvairīties no nopietniem sarežģījumiem. Daudz strīdu izraisīja Latvijā un Igaunijā īstenotie nacionalizācijas pasākumi. Vācu delegācijas vadītājs F. Benclers, piemēram, bija neizpratnē, kāpēc 28. un 29. septembrī pretēji V. Molotova solījumiem tikušas nacionalizētas divdesmit piecas vācu firmas. V. Derevjanskis mēģināja iegālvot, ka nacionalizācija pagaidām neskar firmas, kurās pārstāvēts tikai vācu kapitāls. Acīmredzot runa esot par firmām ar jauktu kapitālu.³⁹

Padomju pārstāvju destruktīvā rīcība izpaudās arī citās jomās, visai bieži negribēdami atzīt izceļotāji gribētāju iesniegtos dokumentus vācu tautības pierādīšanai.⁴⁰ Plaši šī problēma jau tika apspriesta 1940. gada 9. oktobra izceļošanas komisijas sēdē. Vācu puse izvirzīja tiešu un konkrētu jautājumu, kādus dokumentus šajā ziņā krievi atzītu par pietiekamiem. Padomju pārstāvji nosauca pasi, dzimšanas apliecību un kristāmzīmi, piebilstot, ka abu pušu vienošanās gadījumā varētu būt arī vēl citi dokumenti. Taču viņi iebilda pret to, ka piederība pie vietējām vācu organizācijām būtu pierādījums vācu izcelsmei.⁴¹ Vācu puses nostāja bija pretēja, jo par vietējo vāciešu galveno organizāciju biedriem varēja kļūt tikai tautas vācieši. Igaunijā tāda bija Vācu kultūras pārvalde, bet Latvijā – Vācu tautas apvienība.⁴²

Arī vācu delegācijas pārstāvji bieži vien paši bija neziņā par to, kā risināms tas vai cits jautājums. Visai daudz sarežģījumu radīja SS reihsfirera H. Himlera 1940. gada 19. augusta rīkojums un tā skaidrojumi, kas noteica, ka izceļot no Latvijas un Igaunijas drīkst tikai valsts vācieši un tautas vācieši. Šajā sakarā bija paredzēta stingra kārtība izceļotāju tautības noteikšanā. Tā, piemēram, SS reihsfirers norādīja, ka tikai izņēmuma gadījumos var par tautas vāciešiem atzīt personas, kas dzimušas jauktajās laulībās vai arī ir precējušās ar cittautiešiem.⁴³

Kā liecina Vācijas delegācijas pārstāvja un vācu puses galvenā pilnvarotā Konrāda Radunskā (*Radunski*) ar 1940. gada 31. decembri datētā dienesta atzīme, nebija īsti skaidrs, kas tomēr tieši izšķir, vai tā vai cita persona drīkst vai nedrīkst izceļot (Vācijas sūtni Latvijā un Igaunijā vai arī vācu puses galvenie pilnvarotie, kurus iecēla 1940. gada nogalē). K. Radunskis uzskatīja, ka reihsfirera pieminētajā pavēlē nekas nav arī teikts, kā rīkoties, ja izceļot vēlas vācu izcelsmes personas, kas iepriekšējos gados “apkarājušas vācietību”. Pēc viņa domām, ir nepieciešams pieņemt principiālu lēmumu, vai šādām

personām ļauj izbraukt un pēc “atgriešanās reihā” tās pakļauj vajāšanai (nosūta uz koncentrācijas nometni utt.) vai arī soda tādā veidā, ka neļauj izbraukt no padomju varā nokļuvušās Latvijas vai Igaunijas.⁴⁴

1941. gada janvārī reihsfīrers H. Himlers nedaudz mīkstināja noteikumus par personām, kas drīkst izbraukt no Latvijas un Igaunijas.⁴⁵ Taču praksē tos tikpat kā neņēma vērā. Bieži vien izšķiroša bija tieši pašu izceļotājgribētāju ieņemtā nostāja – ja izceļotājs atzina sevi par vācieti, vācu amatpersonas darīja gandrīz visu iespējamo, lai viņš varētu izbraukt uz Vāciju.⁴⁶

Vācu puse nebija izvēlīga līdzekļu ziņā, tā nevairstās no dažādiem trikiem un maldināšanas manevriem. Visai izplatītas, piemēram, bija fiktīvās laulības. Personas, kas gribēja izceļot, bet kurām padomju puse to neatļāva, nereti apprecējās ar vāciešiem(-tēm) – Vācijas pavalstniekiem(-cēm). Vēlāk Vācijā šīs laulības pasludināja par spēkā neesošām. Tādā veidā varēja izceļot arī daudzi nevācieši, kam palikšana Latvijā vai Igaunijā bija dzīvībai bīstama vai saistīta ar lielu risku.

Vienošanās par pēcizceļošanas noteikumiem

Vācijas un Padomju Savienības sarunas par pēcizceļošanu un vācu īpašumtiesību ievērošanu Latvijā un Igaunijā noslēdzās 1941. gada 10. janvārī ar vairāku svarīgu dokumentu parakstīšanu. Ļoti nozīmīga bija vācu un padomju vienošanās par savstarpējo mantisko pretenziju noregulēšanu.⁴⁷ Tā paredzēja, ka Padomju Savienība apņemas samaksāt Vācijai 200 miljonu reihsmarku par vāciešu atstāto mantu Latvijā, Igaunijā un Lietuvā. Savukārt Vācijai vajadzēja samaksāt Padomju Savienībai 50 miljonu reihsmarku par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pavalstnieku Vācijā esošajiem īpašumiem. Vienošanās noteica, ka Vācijas labā atlikušo paušālsummu – 150 miljonu reihsmarku⁴⁸ PSRS samaksās 1941 un 1942. gadā,⁴⁹ izdarot astoņus ceturkšņa maksājumus.⁵⁰

Starp minētajiem dokumentiem bija arī vācu-padomju vienošanās par vācbaltiešu izceļošanu no Latvijas un Igaunijas. Šim nolīgumam, ko savu valdību vārdā parakstīja abu valstu delegāciju vadītāji Felikss Benclers un Vladimirs Bočkarjevs, bija pievienots papildu protokols, nobeiguma protokols un desmit formulāru paraugu par izceļošanai un tās vadītājiem nepieciešamo dokumentāciju. Piemēram, katram aizbraucējam bija jābūt izceļotāja apliecībai, kas apliecināja tiesības izceļot no Latvijas un Igaunijas uz Vāciju. Apliecībā bija norādīts izceļotāja uzvārds, vārds, dzimšanas datums, dzimšanas vieta un pēdējā dzīvesvieta.⁵¹

Vienošanās par izceļošanu paredzēja, ka izbraukšana ir brīvprātīga un ikvienam vācietim ir tiesības pārcelties uz Vāciju līdz 1941. gada 25. martam. Par lēmumu izceļot bija jāpaziņo personīgi rakstiskā vai mutiskā formā. Personām, kas vēlējās aizbraukt,

bija tiesības ņemt līdzī gīmeni, ja tās locekļi vēlējās izbraukt. Jau no četrpadsmit gadu vecuma bērni varēja patstāvīgi izšķirt jautājumu par dzimtenes atstāšanu vai palikšanu tajā.⁵²

Iesniegumus par izceļošanu izskatīja jauktas padomju un vācu komisijas, bet izceļotāju tautību vajadzēja noteikt uz iesniegto dokumentu pamata vācu pilnvarotajam, klātesot arī padomju pārstāvim. Prombraucēji drīkstēja izvest mēbeles, noteiktu pārtikas daudzumu, līdz 500 gramiem sudrablietu, vienu zelta vai sudraba pulksteni ar ķēdi, vienu sudraba cigarešu etviju u.c. Zemniekiem, kas pārcēlās uz Vāciju, bija dota iespēja ņemt līdzī ierobežotā skaitā arī mājlopus – vienu zirgu, vienu govī, vienu cūku, piecas aitas vai kazas.⁵³

Izceļotāji nedrīkstēja izvest zelta un sudraba monētas, neapstrādātus dārgakmeņus, ārzemju valūtu, zelta un platīna stieņus, izstrādājumus no dārgakmeņiem un pērlēm, ja to svars pārsniedz vienu karātu uz vienu personu. Aizliegums attiecās arī uz mākslas un senatnes priekšmetiem, ieročiem (mednieki drīkstēja ņemt līdzī divas bises), pasta baložiem, akcijām, obligācijām un citiem vērtspapīriem, vekseliem, apdrošināšanas polisēm, radioaparātiem, motocikliem, automobiļiem, ģimene drīkstēja izvest tikai vienu šujmašīnu.⁵⁴

Pēcizceļošanas norise

Nolīguma par izceļošanu ceturtais pants paredzēja, ka vienošanās noteikumu ievērošanu un vācbaltiešu aizbraukšanu pārrauga abu valdību delegācijas jauktajā Vācijas un PSRS komisijā, kā arī vācu galvenais pilnvarotais un padomju galvenais pārstāvis. Nosauktās amatpersonas vadīja tā sauktos izceļošanas štābus (*Umsiedlungskommando*), kas praktiski organizēja un īstenoja Latvijā un Igaunijā palikušo vācbaltiešu izceļošanu.⁵⁵

Pirmais galvenais uzdevums, ko veica izceļošanas štābs, bija izbraucēju reģistrācija, kas ieilga līdz 1941. gada 15. februārim (to vajadzēja pabeigt 10. februārī). Grūtības un sarežģījumus radīja neizglītoto padomju virsnieku nespēja orientēties vācbaltiešu iesniegtajos komplicētajos dokumentos. Viņus lielākoties instruēja latviešu un igauņu tulki, kuru ietekmi vācu puse vērtēja visai atturīgi. Vācu delegācijas vadītājs Oto Ekerts (viņš janvārī nomainīja F. Bencleru) 1941. gada 22. februārī norādīja, ka tulku līdzdalība izceļotāju tautības noteikšanas procesā vāciešiem daļēji bija izdevīga, daļēji – neizdevīga.⁵⁶

Īpaši sarežģīta izrādījās to vācbaltiešu reģistrācija, kuri atradās militārajā dienestā. Jau pirmajās reģistrācijas dienās vācu izceļošanas štābs saņēma informāciju, ka vācu izcelsmes karavīriem nav iespējams saņemt atvaļinājumu kaut uz vienu dienu, lai reģistrētos. Turklāt vairākus karavīrus, kam tā vai citādi bija izdevies reģistrēties, apcietināja vai pārcēla dienēt uz citu rajonu.⁵⁷

Izceļošanas gaitā bija jārisina arī daudzas citas problēmas. Nereti reģistrācijas procesā (piemēram, Tallinā) iejaucās padomju drošības iestādes, kas “burtiski terorizēja izceļotājus”, vairākus arī apcietinot.⁵⁸ Taču vislielākās galvassāpes vācu pusei radīja padomju iestāžu nolīguma nosacījumiem neatbilstošā darbība attiecībā uz vācbaltiešu īpašumiem.⁵⁹ Tā, piemēram, bieži vien padomju puse konfiscēja izceļotāju kustamo īpašumu, aizkavēja nolīgumā atļauto mantu izvešanu.⁶⁰ Nolīguma noteikumus neievēroja arī muitas iestādes, pretlikumīgi izceļotājiem atņemot daudzas mantas.⁶¹

Izskaņa

Pēcizceļošana, kas norisinājās 1941. gada pavasarī, noslēdza 1939. gada rudenī iesākušos vācbaltiešu aizbraukšanu no Latvijas. Vietējie vācieši, kas Latvijā bija dzīvojuši veselus septiņus gadsimtus, pameta savu dzimteni. Viņu izceļošana, neapšaubāmi, Latvijai bija neatsverams zaudējums,⁶² to atstāja tautas grupa, kas bija veikusi nenovērtējamu kultūras darbu. No Latvijas aizbrauca izglītotākā un ar iniciatīvu apveltītākā iedzīvotāju daļa. Daudzi vietējie vācieši bija vadošie speciālisti dažādās ekonomikas, veselības aizsardzības un citās nozarēs. Līdz ar viņu izceļošanu Latvijā sāka veidoties intelektuālais vakuums, ko vēl vairāk pastiprināja vēlākās staļiniskās deportācijas, holokausts, iedzīvotāju masveida aizbraukšana pēc Latvijas kārtējās okupācijas 1944. un 1945. gadā.

Latvijas vāciešu izceļošanas akcija bija Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas noziedzīgās politikas spilgta izpausme. Daudziem vācbaltiešiem Latvijas atstāšana bija nevis brīvprātīgs, bet gan diktēts solis. Viņiem nebija īstas izvēles tiesības un iespējas. Viņi faktiski neizceļoja, viņus vienkārši pārvietoja. Daudzi no viņiem bija spiesti glābt savu kailo dzīvību.

Vācbaltiešu aizbraukšana un padomju okupācija izmainīja Latvijas seju – vēsturiski izveidojušos iedzīvotāju nacionālo sastāvu. Vecā labā Latvija palika pagātnē.

Atsauces un komentāri

- ¹ Pēc juridiskā statusa ārzemēs dzīvojošie vācieši iedalījās divās kategorijās: tautas vāciešos (*Volksdeutsche*) – mītnes zemes pilsoņi un impērijas vāciešos (*Reichsdeutsche*) – Vācijas pilsoņi.
- ² Osteuropa, 1954, H. 1, S. 81.
- ³ 1939. gada 23. augustā Padomju Savienība un Vācija parakstīja neuzbrukšanas līgumu un tā neatņemamo sastāvdaļu – slepeno papildu protokolu, vēstures literatūrā sauktu par Molotova–Ribentropa paktu, kas sadalīja Austrumeiropu vācu un padomju ietekmes zonās. Latvija, Somija, Igaunija un Austrumpolija “tika atdota” PSRS, bet Rietumpolija un Lietuva – Vācijai. Par padomju ietekmes zonu atzina arī Besarābiju.

Mēnesi vēlāk – 1939. gada 28. septembrī PSRS un Vācija noslēdza līgumu par draudzību un robežu, kas sankcionēja Polijas neatkarības iznīcināšanu. Šo līgumu pavadīja vairāki dažādas slepenības pakāpes papildu protokoli. Pirmajā protokolā bija paredzēts mainīt 23. augusta līguma slepenajā

protokolā noteiktās PSRS un Vācijas interešu sfēru robežas. Lietuvu iekļāva Padomju Savienības interešu sfērā, bet Ļubļinas vojevodisti un daļu Varšavas vojevodistes – Vācijas interešu sfērā. Šajā protokolā bija arī norādīts, kolīdz PSRS valdība Lietuvā “savu interešu uzturēšanas nolūkos veiks īpašus pasākumus”, tā tiks mainīta Vācijas–Lietuvas robeža. Berlīne pretendēja uz Lietuvai piederošo Marijampoles apgabalu. – Sk.: Akten zur deutschen auswärtigen Politik (turpmāk – ADAP), Serie D, 1937–1941. – Baden-Baden, 1956, Bd. VIII, S. 129.

- 4 Turpat, 128. lpp. – Varētu piebilst, ka starptautisko tiesību vēsturē šim protokolam nav precedenta. Tas ir vienīgais šāda veida nolīgums, kurā divi diktatori par savā starpā noslēgtās vienošanās objektu izrauga citās suverēnās valstīs dzīvojošos pilsoņus. Taču kā Vācija, tā arī Padomju Savienība tolaik starptautisko tiesību normas un principus uzlūkoja par tukšu skaņu. Abas agresīvās lielvalstis jutās tik stipras, ka atklātu izaicinājumu pasaules sabiedriskajai domai uztvēra kā ikdienišķu parādību.
 - 5 Sk.: Hecker, H. Die Umsiedlungsverträge des Deutschen Reiches während des Zweiten Weltkrieges. – Hamburg, 1971, S. 1.
 - 6 Vācbaltiešu izceļsmes vēsturnieks Jirgens fon Hēns (*Hehn*) gan iesaka vācbaltiešu izceļošanas procesu iedalīt trijās fāzēs: izceļošana (1939. gada novembris–decembris), pirmā pēcizceļošana (1940. gada pavasaris) un pēcizceļošana 1941. gada ziemā, kas ilga no 10. janvāra līdz 25. martam. – Sk.: Hehn, J. von. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. – Marburg, 1984, S. 172–191.
 - 7 Sīkāk sk.: *Feldmanis, I.* Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju un sovetizāciju (1940–1941) // Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.). – Rīga, 2009, 23. lpp.
 - 8 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2570. f., 3. apr., 368. l., 8. lp., Līgums par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju, 1939. gada 30. oktobris.
 - 9 Diktierete Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941 / Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von Dietrich A. Loeber. – Neumünster, 1972, S. 48.
 - 10 LVVA, 1368. f., 3. apr., 1344. l., 63. lp., Latvijas Iekšlietu ministrijas Administratīvā departamenta Pasu nodaļas vadītāja P. Kurzemnieka dienesta atzīme, 1939. gada 29. novembris.
 - 11 Turpat.
 - 12 Hehn, J. von. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen ..., S. 128.
 - 13 Valdības Vēstnesis, 1939, 10. novembris.
 - 14 Turpat, 28. novembris. – Interesanti atzīmēt, ka līdz ar vācbaltiešu aizbraukšanu Latvijas valdība centās likvidēt arī atsevišķus vācu politikas iespējamus pieturas punktus. Tā, piemēram, Latvijas valsts iestādes noraidīši izturējās pret vācu puses ierosinājumu saglabāt Rīgā Herdera institūtu, pārvēršot to par vācu kultūras institūtu. 1939. gada novembrī vācu sūtnis Rīgā Ulrihs fon Koce (*Kotze*) šo jautājumu pārrunāja ar Latvijas ārlietu ministru Vilhelmu Munteru un izglītības ministru Jūliju Auškāpu. Savā un valdības vārdā J. Auškāps pateica vācu sūtnim, ka “šāds institūts pašreiz nebūtu lietderīgs”. – LVVA, 2574. f., 4. apr., 7567. l., 116. lp.
- J. Auškāpa viedokli apstrīdēja Latvijas sūtnis Berlīnē Edgars Krieviņš. Ziņojumā V. Munteram, kas datēts ar 1939. gada 12. decembri, viņš norādīja, ka nebūtu ieteicams noraidīt vācu priekšlikumu, jo latviešu tautai arī turpmāk būs jāuztur cieši sakari ar “Vakareiropas kultūru”. Pamatojot savu nostāju, viņš atzīmēja: “Ceļi, pa kuriem latviešiem jāiet, tiecoties pēc šīs kultūras, pa lielākai daļai ved uz Vāciju. Tas dibinās ne tikai uz vēstures un ģeopolitikas dotībām, bet arī uz tīri praktiskas dabas apsvērumiem.” – LVVA, 2574. f., 4. apr., 7567. l., 132. lp.

¹⁵ Latvijas valdība uzsvērti deklarēja pozitīvu attieksmi pret vācbaltiešu izceļošanu. Par savu galveno uzdevumu tā uzskatīja vienīgi mazināt satraukumu, ko latviešu sabiedrībā radīja pirmās ziņas par vietējo vāciešu "atgriešanos reihā", jo daudzi to saistīja ar iespējamu un drīzu Latvijas sovetizāciju. Izvēloties sev mierināšanas un citu maldināšanas taktiku, Latvijas oficiālās amatpersonas atklātībai paredzētos paziņojumos konsekventi noliedza minēto saistību. Rūgtās un nepatīkamās patiesības vietā latviešu tautai piedāvāja propagandistisko Berlīnes versiju, kas izskanēja Vācijas kanclera Ādolfa Hitlera 1939. gada 6. oktobra runā. Vācu diktators izsludinātās ārzemju vāciešu izceļošanas akcijas saistīja ar nepieciešamību atrisināt mazākumtautību jautājumu utt.

Ļoti asi Latvijas valsts vadītāji vērsās pret panikas cēlājiem. Tā Kārlis Ulmanis 1939. gada 12. oktobrī teica savu slaveno un bieži citēto runu, kurā norādīja, ka arī "daži latvieši grib izceļot reizē ar vāciešiem". Viņa nostāja bija viennozīmīga un latviešus aizskaroša: "... ja kāds grib braukt, lai brauc, bet zina, ka aizceļošana šīnīs dienās ir iespējama tikai līdztīgā kārtā kā vāciešiem – Latvijas pilsoņiem, proti, uz neatgriešanos." – Brīvā Zeme, 1939, 13. oktobris.

Rīkojoties saskaņā ar oficiālo līniju, Latvijas valsts iestādes centās sekmēt vācbaltiešu aizbraukšanu. Īpaši aktīvi šajā virzienā darbojās Latvijas politpārvalde. 1939. gada 30. novembrī tās priekšnieks Jānis Fridrihsons izdeva rīkojumu, ka visiem Politiskās policijas pārvaldes priekšniekiem steidzami jānoskaidro, kuri no rajona robežās dzīvojošiem vāciešiem nevēlas izceļot. J. Fridrihsons ieteica pie šiem vāciešiem nosūtīt politiskās policijas ierēdņus, lai izdibinātu palikšanas iemeslus un oficiāli pateiktu, ka viņu atteikums izceļot uz Vāciju nozīmē savas tautības noliegumu. Reizē ar to šo ierēdņu uzdevums bija paskaidrot vāciešiem – paliktgribētājiem, ka viņus turpmāk uzskatīs vienīgi par Latvijas valsts konjunktūras pilsoņiem, kurus te saista tikai ekonomiskās intereses. – LVVA, 3235. f., 1/8. apr., 357. l., 142. lp., Latvijas Iekšlietu ministrijas Politiskās policijas departamenta direktora J. Fridrihsona rīkojums Politiskās policijas pārvaldes visiem rajonu priekšniekiem, 1939. gada 30. novembris.

Izpildot šo rīkojumu, Latvijas politiskās policijas rajonu priekšnieki līdz 1939. gada 10. decembrim piesūtīja J. Fridrihsonam to vāciešu sarakstus, kuri nevēlējās izceļot uz Vāciju. Tā, piemēram, Liepājas rajona priekšnieka Nikolaja Roznieka atsūtītajā sarakstā bija minētas 1303 personas. IZRādījās, ka Liepājā dzīvoja 534, Liepājas apriņķī – 325, Aizputes apriņķī – 149, bet Kuldīgas apriņķī – 295 uz Vāciju braukt negribētāji. Interesanti, ka minētajā sarakstā atspoguļojās arī neizceļošanas iemesli. Kādi tie bija? Nosauksim tikai galvenos: piederīgie neizceļo, vecums, materiālie apstākļi, Latvija – dzimtene, negatīva attieksme pret Vācijas valsts iekārtu, nevēlēšanās nokļūt frontē, nevēlēšanās likvidēt nekustamo īpašumu, slimība, bailes no bada un kara, Vācijā nav piederīgo, vācu valodas neprasmē, Latvijas brīvības cīņu dalībnieks u.c. – LVVA, 3235. f., 1/8. apr., 357. l., 150.–158. lp.

¹⁶ Latvijas valdības pārstāvētā oficiālā līnija pret vācbaltiešu izceļošanu atspoguļojās arī presē. Avīzēs un žurnālos parādījās daudzi raksti, kuros no izteikti nacionālistiskām pozīcijām ar neslēptu gandarījumu bija uzsvērts, ka Latvija tagad kļūst vēl nacionālāka, jo vācietība Latvijā ir zudusi. Atsevišķās publikācijās īpaši bija izcelta arī doma, ka līdz ar vācbaltiešu izceļošanu ir izgaisis pēdējais iespējamo strīdu objekts Latvijas attiecībās ar Vāciju.

Preses tonis bija vāciešiem neapšaubāmi aizvainojošs. Tam pievērsa uzmanību arī Vācijas oficiālās iestādes, kuras rūpīgi sekoja līdzīgai šai problēmai. 1940. gada janvārī Latvijas sūtnis Berlīnē Edgars Krieviņš ziņoja uz Rīgu, ka Latvijas avīžu raksti tiekot sīki pārrunāti attiecīgajās vācu institūcijās un vācieši "esot nepatīkami pārsteigti". Arī pats E. Krieviņš uzskatīja, ka daudzās publikācijās "izpaužas vienīgi naidis un pat latvju cilvēka pašcieņas trūkums". – LVVA, 2574. f., 4. apr., 7671. l., 18. lp.

Protams, bija arī atsevišķi izņēmumi. Viens no tādiem – Jāņa Lapiņa raksts “Baltvācu pastarā tiesa”, kas publicēts žurnāla “Sējējs” 1939. gada decembra numurā un kurā visumā pausta korekta attieksme pret izceļotājiem. Pēc J. Lapiņa domām, 90 procenti vācbaltiešu šķīrās no Latvijas ar sāpīgu sirdi. “Kas ir tas, ko vācieši atstāj mūsu zemē?” viņš jautāja un atbildēja, ka “tie ir viņu senču kapi un Latvijas vēsture”. – Sējējs, 1939, 12. nr., 1242. lpp.

Presē paustā nostāja pret vācbaltiešu izceļošanu jūtami ietekmēja Latvijas sabiedrības noskaņojumu. Daudzi Latvijas iedzīvotāji uztvēra vietējo vāciešu aizbraukšanu pozitīvi, ar izteiktu atvieglojuma sajūtu. Par to varam pārliecināties, ja iepazīstamies ar Latvijas uzraudzības iestāžu dokumentiem. Vienā no tiem (Liepājas rajona politiskās policijas priekšnieka vietnieka D. Mergina ziņojums) ir apgalvots, ka “latvieši un pārējās tautības” uzņēma “vāciešu izceļošanu ar zināmu prieku”. – LVVA, 3235. f., 1/8. apr., 343. l., 240. lp.

Galvenais iemesls, kas noteica šādu tuvredzīgu un nepārdomātu attieksmi, bija Latvijas sabiedrībā valdošais pretnacistiskais un arī pretvāciskais noskaņojums, ko lielā mērā veicināja un noteica Berlīnes izaicinošā ārpolitika. Turklāt Latvijas iedzīvotāju skatījumā daudzi vācbaltieši toreiz bija kļuvuši par valstij svešu un naidīgu spēku. Viņus uztvēra kā nacisma aģentūru Latvijā. Tomēr fakti liecina, ka Rīgas advokāta Erharda Krēgera (*Kroeger*) vadītajā nacistiskajā kustībā (*Bewegung*) iesaistījās tikai apmēram 1000 biedru, bet liela daļa Latvijas vāciešu pret valsti izturējās visumā lojāli. Un nevar atstāt neievērotu arī to, ka ikdienas apziņas līmenī daudziem latviešiem izceļošanas akcija saistījās ar iespējām konsolidēt savu nacionālo valsti un uzlabot savu ekonomisko stāvokli.

¹⁷ LVVA, 5969. f., 1. apr., 389. l., 28. lp.

¹⁸ Turpat, 4. lp.

¹⁹ 1939. gada rudenī Lietuvas vācieši neizceļoja. Ņemot vērā to, ka vairums no viņiem bija zemnieki, Berlīne neuzskatīja, ka Lietuvas okupācijas un sovetizācijas gadījumā viņi būs pārāk apdraudēti.

²⁰ Der Reichsführer SS an den Reichsaussenminister vom 3. Juli 1940 // Diktierte Option ..., S. 275, 276.

²¹ Turpat, 275. lpp.

²² Turpat, 276. lpp.

²³ *Wrangel, W.* Die Vorgeschichte der Umsiedlung der Deutschen aus Estland // Baltische Hefte, 1957, H. 4, S. 157.

²⁴ Varētu atzīmēt, ka arī Vācijas oficiālie pārstāvji Latvijā un Igaunijā aktīvi iestājās par to, lai Berlīne piekristu palikušo vācbaltiešu izceļošanai. Piemēram, 1940. gada 10. augustā vācu sūtnis Tallinā Hanss Froveins (*Frohwein*) nosūtīja uz Ārlietu ministriju ziņojumu, kurā norādīja, ka te atrodošos tautas vāciešu aizceļošanas organizēšana kļūst arvien neattiecamāks uzdevums: “Sakarā ar padomju saimnieciskās sistēmas paātrināto ieviešanu tautas vācieši no dienas dienā arvien vairāk paliek bez darba un iztikas līdzekļiem.” – Der deutsche Gesandte in Reval an das Auswärtige Amt vom 10. August 1940 // Diktierte Option ..., S. 282.

²⁵ *Hehn, J. von.* Die Umsiedlung der baltischen Deutschen ..., S. 177.

²⁶ Turpat.

²⁷ Okupējot 1940. gada jūnijā Baltijas valstis, Maskava, nespēdama savaldīt savu laupīšanas kāri, sagrāba visu Lietuvas teritoriju, arī Marijampoles apgabalu, kas saskaņā ar 1939. gada 28. septembrī parakstīto slepeno protokolu bija atzīts kā Vācijas teritorija. Vācieši iesniedza Kremlim protestu. PSRS savu vainu nenoliedza, tomēr nevēlējās apgabalu atdot. Kā norāda savās atmiņās Vācijas sūtniecības Maskavā padomnieks Gustavs Hilgers (*Hilger*), sarunās ar vācu diplomātiem V. Molotovs vienmēr

uzsvēris, ka "padomju valdībai esot ārkārtīgi neērti un grūti" izpildīt vācu prasību. – *Hilger, G. Wir und Kreml: Deutsch-sovietische Beziehungen 1914–1941.* – Bonn, 1964, S. 299.

Galu galā vācieši bija spiesti piekrist kompensācijai. 1941. gada 10. janvārī PSRS un Vācija parakstīja slepenu protokolu, kas fiksēja Berlīnes atteikšanos uz Lietuvai piederošo apgabalu ap Marijampoli. Padomju Savienība par to apņēmas samaksāt Vācijai 7,5 miljonus zelta dolāru vai 31,5 miljonus vācu marku. Samaksas forma bija izraudzīta šāda: viena astotā daļa Padomju valdībai bija jāsedz ar krāsaino metālu piegādēm trīs mēnešu laikā, bet pārējās septiņas daļas – ar zeltu. – Sk.: CCCP–Германия. Документы и материалы о советско-германских отношений. – Vilnius, 1989, т. 2, с. 141.

²⁸ Par Vācijas iecerēm "atgriezt mājās" Lietuvas vāciešus F. V. fon der Šulenburgs informēja V. Molotovu 1940. gada 12. jūlijā. Viņš norādīja, ja PSRS principā tam piekritīs, tad Berlīne izvirzīs attiecīgu priekšlikumu Lietuvai. – *Документы внешней политики, 1940, т. XXIII.* – Москва, 1995, с. 437.

²⁹ Turpat, 488. lpp.

³⁰ Turpat, 531. lpp.

³¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (turpmāk – PA AA), R 23749, S. 2.

³² Sk.: *Документы внешней политики ...*, с. 585.

³³ Piemēram, sk.: PA AA, R 23743, S. 1–20.

³⁴ Kā izrādījās, Latvijā un Igaunijā palikušo vācbaltiešu skaits bija krietni lielāks.

³⁵ Piemēram, Latvijā 1939. gada rudenī un 1940. gada pavasarī aizbraukušo vācbaltiešu īpašumu likvidāciju pārzināja Vācijas fiduciāra iestāde – *Umsiedlungs Treuhand Aktien Gesellschaft*, saīsināti – *UTAG*. Šai akciju sabiedrībai, piemēram, bija piešķirtas tiesības izceļotājiem piederošos pilsētu īpašumus pārdot līdz 1941. gada 31. decembrim. Turpretī lauku nekustamos īpašumus Latvijas valsts iestādēm vajadzēja pārņemt līdz 1940. gada 31. janvārim, savlaicīgi kopā ar *UTAG* nosakot šo īpašumu vērtību. – Sk.: LVVA, 2570. f., 3. apr., 368. l., 10. lp., Līgums par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju, 1939. gada 30. oktobris.

³⁶ Kas attiecas uz Latviju, tad Līgumu par vācu tautības Latvijas iedzīvotāju pārvietošanu uz Vāciju noslēdza 1939. gada 30. oktobrī. Vienlaikus abu valstu pārstāvji parakstīja trīs protokolus, notika arī divu notu apmaiņas. No visiem šiem dokumentiem publicēja tikai līgumu un papildu protokolu pie tā. Pārējo dokumentu saturs bija konfidenciāls. Ziņas, ko tie saturēja, uzskatīja par neizpaužamām. – Sk.: LVVA, 2574. f., 4. apr., 7567. l., 311. lp.

Lielāko daļu vācbaltiešu atstāto īpašumu Latvijas attiecīgās iestādes pārņēma, slēdzot tā sauktos globālos līgumus. Jau Latvijas un Vācijas 30. oktobrī noslēgtais līgums paredzēja vācbaltiešiem piederošo nekustamo lauku īpašumu globālu pārdošanu. Otro globālo līgumu *UTAG* noslēdza Berlīnē ar Latvijas Kredītbanku 1940. gada 22. janvārī. Ar šo līgumu tika atpirkti gandrīz visi izceļotāju nekustamie īpašumi pilsētās. Pēc *UTAG* aprēķiniem, pārdotā īpašuma kopējā vērtība bija vairāk nekā 100 miljonu latu. – Sk.: *Bericht der UTAG in Riga für 1939–1941 vom 23. März 1942 // Diktierte Option ...*, S. 405.

Slēdzot līgumu par vācbaltiešu aizbraukšanu, Latvija piekrita izceļotāju īpašuma pretvērtības transfertam uz Vāciju (par labu vācu valstij). Saskaņā ar vienošanos, ko 1939. gada 30. oktobrī parakstīja Latvijas ārlietu ministrs V. Munters un vācu sūtnis Rīgā U. fon Koce, Latvijai līdz 1939. gada beigām par izceļotāju atstāto nekustamo īpašumu vajadzēja samaksāt trīs miljonus latu. Otro – netiešo vienošanos par transfertu Latvija un Vācija noslēdza Berlīnē 1939. gada 21. decembrī. Tā paredzēja, ka 1940. gadā Latvija papildus piegādās Vācijai preces 20 miljonu latu vērtībā. Līdz ar to minētajos gados kopējā transfera summa bija 23 miljoni latu. – Sk.: PA AA, R 27207, 110550.

Galīgo vienošanos par transfertu Latvija un Vācija nepaspēja noslēgt. Avoti liecina, ka sarunas par šo vienošanos Latvijas valdība bija iecerējusi sākt 1940. gada jūnijā.

- ³⁷ Aufzeichnung des Leiters der deutschen Delegation für Umsiedlungsverhandlungen mit der Sowjetunion etwa von Mitte September 1940 // Diktierter Option ..., S. 295, 296.
- ³⁸ Der Leiter der deutschen Delegation für Umsiedlungsverhandlungen mit der Sowjetunion an das Auswärtige Amt vom 28. September 1940 // Diktierter Option ..., S. 298.
- ³⁹ PA AA, R 23740, S. 1, Aufzeichnung über eine Sitzung zwischen dem GK Derewianski einerseits und GK Benzler und Konsul Eckert andererseits am 30. September 1940.
- ⁴⁰ Sarežģījumi, kārtojot izceļošanas lietas, radušies arī tāpēc, ka padomju pārstāvji tikai ar grūtībām pratuši lasīt un rakstīt un nav spējuši saprast daudzu dokumentu saturu.
- ⁴¹ PA AA, R 23740, S. 2, Niederschrift über die Sitzung der Umsiedlungs Unterkommission am 9. Oktober 1940.
- ⁴² Turpat.
- ⁴³ Anordnung 20/II des Reichsführers SS als Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums vom 19. August 1940 // Diktierter Option ..., S. 303, 304.
- ⁴⁴ Bundesarchiv Berlin (turpmāk – BA-B), R 59/245, S. 22, 23, Aktenvermerk für SS Oberführer Dr. Behrends vom 31. Dezember 1940.
- ⁴⁵ Sk.: Stellungnahme des Reichsführers SS als Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums vom 11. Januar 1941 // Diktierter Option..., S. 312.
- ⁴⁶ Sk.: *Hehn, J. von*. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen ..., S. 185.
- ⁴⁷ Šīs vienošanās pirmais pants risināja arī jautājumu par "Vācijas un Baltijas republiku savstarpējām preču piegādēm", paredzot, ka tās, sākot ar 1941. gada 11. februāri, notiks PSRS un Vācijas saimnieciskās vienošanās ietvaros. Ar to bija domāta abu pušu 1940. gada 11. februārī noslēgtā vienošanās, ko 1941. gada 10. janvārī papildināja parakstītais nolīgums par šīs vienošanās izpildi līdz 1942. gada 1. augustam. – BA-B, R 43 II/1415, S. 148, 149, Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken über die Regelung der gegenseitigen Vermögensansprüche betreffend Litauen, Lettland und Estland vom 10. Januar 1941.

Šajā laikā Padomju Savienība apņēma Vācijai piegādāt preces par 620–640 miljoniem reihsmarku, protams, analogas saistības uzņemoties arī Vācijai. – Соглашение о взаимных товарных поставках на второй договорный период по хозяйственному соглашению от 11 февраля 1940 г. между Союзом Советских Республик и Германией, 10 января 1941 г. // Документы внешней политики 1940, т. XXIII, с. 293.

Vācu saimnieciskā eksperta Karla Ritera (*Ritter*) skatījumā toreiz tas bija lielākais saimnieciskais darījums, kāds jebkad noslēgts starp divām valstīm. – *Peter, F.* Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft. Ziele und Methoden der deutschen "Randstaatenpolitik" gegenüber Lettland 1939–1941 // Nordost-Archiv, Zeitschrift für Regionalgeschichte, 1996, Bd. V, S. 423.

Šķiet, ka Vācijai vairs nebija nekāda pamata, ignorējot Padomju Savienības rīcības morālo pusi, sūroties par tās ekonomisko interešu neievērošanu okupētajās Baltijas valstīs. Tas, ka Berlīne šo sev tik labvēlīgo situāciju izmantoja vien dažus mēnešus, ir tikai un vienīgi nacistu vadības izvēles konsekvence.

- ⁴⁸ Šāds risinājums iezīmējās jau 1940. gada rudenī. 28. novembrī padomju ārlietu tautas komisārs V. Molotovs paziņoja vācu vēstniekam F. V. fon der Šulenburgam, ka padomju valdība pieņem vācu priekšlikumu par mantisko pretenziju noregulējumu, samaksājot paušālsummu. Padomju puse gan uzskatīja, ka vācu pieprasītā summa (215 miljonu reihsmarku par Latvijā un Igaunijā, bet 100 miljonu

- par Lietuvā vāciešu atstāto īpašumu) ir pārāk liela. Tā ierosināja šo kopējo summu samazināt līdz 200 miljoniem reihsmarku. Savas mantiskās pretenzijas par Latvijas, Igaunijas un Lietuvas pavalstnieku Vācijā esošajiem īpašumiem tā noteica 50 miljonu reihsmarku apmērā. Līdz ar to saldo par labu Vācijai – 150 miljoni reihsmarku. – Die deutsche Botschaft in Moskau an das Auswärtige Amt vom 28. November 1940 // Diktierte Option ..., S. 301, 302.
- ⁴⁹ Līdz vācu-padomju kara sākumam 1941. gada 22. jūnijā Padomju Savienība veica divus ceturkšņu maksājumus.
- ⁵⁰ BA-B, R 43 II/1415, S. 149, Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken über die Regelung der gegenseitigen Vermögensansprüche betreffend Litauen, Lettland und Estland vom 10. Januar 1941.
- ⁵¹ Deutsch-sowjetische Vereinbarung über die Umsiedlung aus der Lettischen und Estnischen SSR vom 10. Januar 1941 // Diktierte Option ..., S. 546, 567.
- ⁵² Turpat, 546. lpp.
- ⁵³ Turpat, 551., 552. lpp.
- ⁵⁴ Turpat, 553. lpp.
- ⁵⁵ Turpat, 546., 547. lpp.
- ⁵⁶ Bericht der deutschen Umsiedlungskommission aus Riga vom 22. Februar 1941 // Diktierte Option ..., S. 315.
- ⁵⁷ Turpat, 317. lpp.
- ⁵⁸ BA-B, R 59/245, S. 28, Deutsche Umsiedlungsdelegation. Bericht Nr. 1 vom 7. Februar 1941.
- ⁵⁹ Turpat, 9. lpp., Vermögensfragen. Wochenbericht vom 17.–23. Februar 1941.
- ⁶⁰ Turpat, 11. lpp., Hauptstab. Aktenvermerk vom 28. Februar 1941.
- ⁶¹ Turpat, 8. lpp., Aktenvermerk vom 12. Februar 1941. Betr. Nichteinhaltung des Vertrages von den Zollbehörden.
- ⁶² 1940. gada 29. maijā Latvijas iekšlietu ministrs Kornēlijs Veidnieks, uzstājoties Rīgas garnizona vecāko virsnieku sanāksmē, uzsvēra, ka "tikai vēsture varēs pilnīgi novērtēt, cik liels ieguvums mūsu tautai bija vāciešu izceļošana". – LVVA, 1368. f., 3. apr., 1307. l., 12. lp., Latvijas iekšlietu ministra K. Veidnieka referāts Rīgas garnizona vecāko virsnieku sanāksmē, 1940. gada 29. maijs.
- Grūti iedomāties vēl neveiksmīgāku prognozi. Vēsture šajā gadījumā ir apliecinājusi tieši pretējo – cik rūgti K. Veidnieks toreiz kļūdījās.

Die Nachumsiedlung der Deutschbalten aus Lettland im Jahre 1941

Inesis Feldmanis

Zusammenfassung

Die Geschichte des 2. Weltkrieges ist sehr interessant, nicht wiederzugeben und durch viele eigenartige Erscheinungen spannend, zu denen zweifellos auch die Umsiedlungsaktionen der in vielen europäischen Ländern lebenden Deutschen gehören. Das Zufluchtsland

wurde verlassen und nach den in der Heimat verbrachten Jahrhunderten kehrten viele Volksgruppen nach Deutschland zurück. Die Statistik zeigt, dass von 1939 bis 1944 insgesamt 770.577 Auslandsdeutsche nach Deutschland umsiedelten.

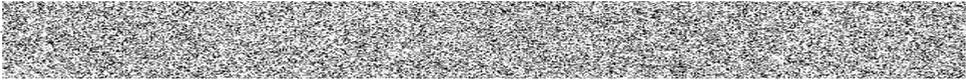
Die Umsiedlung der Deutschen aus Lettland verlief in mehreren Etappen. Gewöhnlich werden von den Historikern zwei Umsiedlungsaktionen der Deutschbalten betrachtet. Die erste Umsiedlung begann im November 1939 und endete im März 1940. Die zweite Aktion – die sog. Nachumsiedlung, begann im Frühjahr 1941, als Lettland bereits seine Unabhängigkeit verloren hatte und Bestandteil der Sowjetunion war.

Im Juni 1940 äußerten die noch in Lettland gebliebenen Deutschen (etwa 10.000) ihren Wunsch nach Deutschland umzusiedeln. Das anfängliche Verhalten der deutschen Behörden hinsichtlich der Organisation einer neuen Umsiedlungsaktion war beileibe nicht wohlwollend. In Berlin war man der Meinung, dass die Umsiedlung beendet sei, aber die Deutschen, die in Lettland und Estland geblieben waren, "Konjunkturdeutsche" seien und als solche keine Fürsorge verdienen. Sogar der Reichsführer der SS Heinrich Himmler, den Adolf Hitler am 7. Oktober 1939 zum Reichskommissar zur Festigung des deutschen Volkstums ernannt hatte, hatte in Bezug auf dieses Vorhaben eine eher negative Einstellung. Die Haltung Berlins änderte sich nach der gewaltsamen Eingliederung der Baltischen Staaten in die Sowjetunion. Am 14. August wurde von den Nationalsozialisten ein Beschluss gefasst über die Nachumsiedlung der in Lettland und Estland gebliebenen Deutschen. Laut offizieller Mitteilung sollten diese Personen als Flüchtlinge betrachtet werden ohne Recht auf Vorteile, die für die Auswanderer des Jahres 1939 galten (z.B. die Umsiedlung auf Staatskosten). In den Verhandlungen mit der sowjetischen Seite beschloss man jedoch in Berlin, alle Deutschen, die umsiedeln wollen, als Umsiedler zu deklarieren, um die Unantastbarkeit ihrer Eigentümer zu sichern.

Die Verhandlungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion über die Nachumsiedlung der Deutschbalten begannen am 23. September 1940. Die größten Schwierigkeiten bereitete die sowjetische Seite mit ihrer destruktiven Haltung, indem sie oft die eingereichten Dokumente der Umsiedler zum Beweis ihrer deutschen Nationalität nicht anerkennen wollte. Dieses Problem wurde bereits eingehend in der Sitzung des Umsiedlungskomitees diskutiert, die am 9. Oktober 1940 stattfand. Von deutscher Seite wurden direkte und konkrete Fragen gestellt, welche Dokumente die Sowjets akzeptieren würden. Von den sowjetischen Vertretern wurden folgende Dokumente genannt: Pass, Geburtsurkunde und Taufschein. Wobei auf Vereinbarung beider Seiten auch andere Dokumente vorgelegt werden konnten. Jedoch gab es Einwände dagegen, dass die Zugehörigkeit zu einer einheimischen deutschen Organisationen als Beweis für eine deutsche Herkunft betrachtet werden könne. Die Stellungnahme der deutschen Seite war gegenteilig, weil nur Volksdeutsche Mitglieder der größten einheimischen deutschen Organisationen werden konnten. In Estland war das die Deutsche Kulturselbstverwaltung, aber in Lettland die Deutsche Volksgemeinschaft.

Die Verhandlungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion wurden am 10. Januar 1941 abgeschlossen, eine Vereinbarung über die Umsiedlung der in Lettland und Estland verbliebenen Deutschen unterzeichnet. Vorgesehen war, dass jeder Deutsche das Recht auf Umsiedlung nach Deutschland bis zum 25. März 1941 hat. Kinder im Alter von 14 Jahren konnten selbständig über die Frage der Umsiedlung entscheiden. Die Anträge wurden in gemischten deutsch-sowjetischen Kommissionen durchgesehen. Die deutsche Herkunft wurde von einem deutschen Bevollmächtigten auf Grund der eingereichten Dokumente in Anwesenheit eines sowjetischen Vertreters bestimmt. Die Auswanderer durften Möbel, eine bestimmte Menge Lebensmittel, bis 500 Gramm Silber u.a. mitnehmen, Landwirte auch eine begrenzte Anzahl Vieh.

Die Nachumsiedlung im Frühjahr 1941 beendete die im Jahre 1939 angefangene Auswanderung der Deutschen aus Lettland und Estland. Mehrere deutschbaltische Historiker in der Bundesrepublik Deutschland schätzen, dass im Frühjahr 1941 etwa 17.500 Menschen Lettland und Estland verlassen haben. Aus Lettland emigrierten 10.500, aus Estland 7000 Menschen. Nicht alle Auswanderer waren Deutsche. Der deutschbaltische Historiker Hans von Rimscha schätzt, dass unter den Nachumsiedlern auch etwa 3000–3500 Letten und Esten waren.



Kārlis Dambītis

Represijas pret 24. teritoriālā strēlnieku korpusa virsniekiem: Noriļskas Lamas ezera nometne

Pēc Latvijas okupācijas 1940. gada vasarā Latvijas armiju samazināja, pārformēja par 24. teritoriālo strēlnieku korpusu un iekļāva Sarkanajā armijā. Līdz ar šo procesu bija iesākusies arī atsevišķu bijušās Latvijas armijas virsnieku atvaļināšana un apcietināšana. Represijas kulmināciju sasniedza 1941. gada 14. jūnijā,¹ kad korpusa vasaras nometnēs Gulbenes rajona Litenē apcietināja un deportēja uz Krasnojarskas apgabala Noriļskas labošanas darbu nometnēm 424 virsniekus.² Dažu turpmāko dienu laikā visā Latvijā apcietināja vēl vairāk nekā 130 virsnieku, kurus pievienoja jau Litenē apcietināto virsnieku ešelonam. Tomēr attieksme pret visiem apcietināt paredzētajiem virsniekiem nebija vienāda – dažus augstākos virsniekus vispirms nosūtīja uz kursiem Maskavā un tikai tad apcietināja un pievienoja kopējam arestēto virsnieku ešelonam.

Par 13 latviešu artilērijas virsnieku apcietināšanas un ieslodzījuma epizodēm informācijas ir saglabāties ļoti maz, tā raksturojama kā fragmentāra un lielākoties sastopama aculiecinieku atmiņās. Tas nozīmē, ka tā var būt kļūdaina un neprecīza. Salīdzinot vairākus avotus, tas pierādās. Vispilnīgāk par apcietināto likteni raksta Igaunijas armijas pulkvedis Georgs Lēts, kurš pats ir šo notikumu aculiecinieks. Nozīmīgs informācijas avots ir Ivana Sidorova³ atmiņas. Kadets Juris Popovs un leitnants Teodors Brāķeris ar augstākajiem artilērijas virsniekiem sastapās ceļā uz Noriļsku, tāpēc viņu atmiņas par šiem virsniekiem ir samērā skopas, lai gan kopumā ļoti labi raksturo Baltijas virsnieku deportāciju. Nozīmīgi ir arī Latvijas Valsts arhīvā glabātie virsnieku izmeklēšanas lietu dokumenti. Tie sniedz ieskatu NKVD (Iekšlietu tautas komisariāts) darbībā, un ir interesanti tos konfrontēt ar atmiņu materiāliem.

Formējot Sarkanās armijas 24. teritoriālo strēlnieku korpusu, lielāko daļu bijušās Latvijas armijas karaspēka vienību pārformēja, no divām karaspēka vienībām izveidojot vienu. Izņēmums bija artilērijas pulki, kurus šādi neapvienoja, bet tikai pārformēja, reizē veicot arī personālsastāva izvērtēšanu un rotāciju un mainot to dienesta vietas. Kurzemes artilērijas pulku pārformēja par 639. vieglās artilērijas pulku, bet Vidzemes artilērijas pulku – par 640. haubiču artilērijas pulku 181. strēlnieku divīzijas

pakļautībā; savukārt Latgales artilērijas pulku – par 623. haubiču artilērijas pulku; Zemgales artilērijas pulku – par 624. vieglās artilērijas pulku 183. strēlnieku divīzijas pakļautībā. Smagās artilērijas pulku, apvienojot ar Atsevišķo artilērijas divizionu, pārformēja par 613. atsevišķo artilērijas pulku korpusa pakļautībā. No zenīrtartilērijas pulka saformēja 111. atsevišķo zenīrtartilērijas divizionu, kurš atradās korpusa pakļautībā; 8. atsevišķo zenīrtartilērijas divizionu – 183. strēlnieku divīzijas pakļautībā; 186. atsevišķo zenīrtartilērijas divizionu – 181. strēlnieku divīzijā. Līdz ar šīm izmaiņām mainījās pulku vadība, bet dažām apakšvienībām arī to novietojums Latvijas teritorijā. Par korpusa artilērijas priekšnieku iecēla ģenerāli⁴ Artūru Dannebergu; par artilērijas štāba priekšnieku – pulkvedi Kristapu Kārkliņu; par 613. atsevišķā artilērijas pulka komandieri – pulkvedi Ansi Birkenšteinu, pulku izvietojot Rīgā; par 111. atsevišķā zenīrtartilērijas divizona komandieri – pulkvedi-leitnantu Jāni Kalaci, divizionu izvietojot Rīgā; par 8. atsevišķā zenīrtartilērijas divizona komandieri – pulkvedi-leitnantu Hariju Gusevu; par 186. atsevišķā zenīrtartilērijas divizona komandieri – pulkvedi-leitnantu Juri Kociņu; par 639. vieglās artilērijas pulka komandieri – pulkvedi Eduardu Strausu, pulku izvietojot Tukuma rajonā; par 640. haubiču artilērijas pulka komandieri – pulkvedi Arvedu Kalniņu, pulku izvietojot Kandavas tuvumā; par 181. divīzijas artilērijas priekšnieku iecēla ģenerāli Voldemāru Skaistlauku; par 181. divīzijas artilērijas štāba priekšnieku – pulkvedi-leitnantu Pāvilu Makarovu; par 623. haubiču artilērijas pulka komandieri – pulkvedi Jāni Žīdu, pulku izvietojot Cēsu rajonā; par 624. vieglās artilērijas pulka komandieri – pulkvedi-leitnantu Alfrēdu Rozīti, pulku izvietoja Limbažos; par 183. divīzijas artilērijas priekšnieku iecēla pulkvedi Žani Magnusu Jomertu, bet par divīzijas artilērijas štāba priekšnieku – pulkvedi-leitnantu Emīlu Rinkoviču.⁵

Represijas pret artilērijas virsniekiem veica tāpat kā pret pārējo korpusa apakšvienību un ieroču šķiru pārstāvjiem – arī viņus apcietināja vasaras nometnēs Litenē, “Ostraviešos” un Mangaļos vai arī citur Latvijā. Pēc organizācijas “Tautas palīdzība” informācijas, represēja 105 artilērijas virsniekus. Tomēr pret dažiem artilērijas augstākajiem virsniekiem tika veikta atsevišķa operācija, tādējādi okupācijas varai īsā laikā atbrīvojoties no augstākās artilērijas vadības. Var jautāt, vai tas tika darīts tīši un vai tā nav tikai sakritība, tomēr vairākas pazīmes liecina, ka virsnieku nosūtīšanai uz Maskavu ir sava nozīme.

Okupācijas spēkiem problēmas sagādāja bijušās Latvijas armijas karavīru lojālā attieksme pret virsniekiem. Pēc viņu pavēles karavīri būtu gatavi uzsākt bruņotu pretošanos. Baumoja par dažu augstāko virsnieku radītu pretošanās grupu.⁶ Šo gatavību tieši pierādīja partizānu grupu izveidošanās bijušo Latvijas armijas virsnieku vadībā un apakšvienību masveida dezertēšana⁷ no Sarkanās armijas Vācijas–PSRS kara pirmajās dienās.

Baidoties no šāda scenārija, jau pirms deportāciju sākuma bija nepieciešams atbrīvoties no karavīru autoritāti iemantojušiem cilvēkiem. Lai to sekmīgi veiktu, bija jānošķir armija no tās vadītājiem – daļu virsnieku nosūtīja uz Maskavu.

1941. gada 10. jūnijā 24. teritoriālā strēlnieku korpusa komandierim ģenerālim Robertam Kļaviņam paziņoja, ka visiem kājnieku pulku komandieriem jānodod dienesta pienākumi jaunieceltajiem krievu komandieriem, bet daļai augstāko virsnieku būs jādo-das uz Maskavu papildināt savas zināšanas kursos, – neviens gan neprecizēja, kas tie par kursiem. 11. jūnijā amatus saviem pēcnācējiem nodeva visu pulku komandieri, bet 12. jūnijā amatu maiņa norisinājās divīzijās. Tad savus pienākumus ģenerālleitnantam S. Akimovam nodeva arī korpusa komandieris ģenerālis R. Kļaviņš. Līdz ar to viss komandējošais sastāvs bija nomainīts ar Sarkanās armijas virsniekiem, kuri bija ieradušies no Padomju Savienības.⁸

Pēc amata nodošanas R. Kļaviņš no Litenes, kuras tuvumā tobrīd bija iz-vietots gandrīz viss 24. teritoriālais strēlnieku korpus, devās uz Rīgu, kur tikās ar Komunistiskās partijas Centrālās komitejas sekretāru Jāni Kalnbērziņu. R. Kļā-viņu apvainoja, ka viņš nespējot vadīt korpusu, jo “korpusā neesot disciplīnas, ko latviešu komandieri no padotiem neprasot, un korpusā esot jūtamas germanofilas tieksmes”⁹ utt.

12. jūnijā ap pusdienas laiku no Rīgas uz plānotajiem kursiem Maskavā ar vilcienu devās augstākie virsnieki. Par izbraukšanas datumu historiogrāfijā nav vienota viedokļa. Dažkārt tiek minēts pat 14. jūnijs,¹⁰ kas nonāk acīmredzamās pretrunās. Tā, piemēram, dokumentu un atmiņu krājumā “Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā” šie divi atšķirīgie datumi parādās pat blakus lappusēs – 212. lappusē – 14. jūnijs, taču jau nākamajā, 213. lappusē – 12. jūnijs.

Virsnieki no Rīgas izbrauca kā brīvi cilvēki, un viņus stacijā pavadīja tuvinieki. Aizbraucēji bija nodrošinājušies ar pārtiku un apģērbu, lai gan varas iestāžu pārstāvji apgalvoja, ka Krievijā visa esot diezgan un pārtiku nepieciešams ņemt līdzī tikai ceļam. Tomēr no PSRS iebrakušā armijas personāla izskats un izturēšanās liecināja par trūkumu. Salīdzinājumā ar tiem virsniekiem, kurus arestēja Litenes poligonā, augstākie virsnieki bija ļoti labi nodrošināti.

Zinot kopējo tā brīža situāciju, loģiski būtu vaicāt, vai neviens virsnieks nenojauta, ka patiesībā viņi tiek izsūtīti. Spriežot pēc valdošās noskaņas, jāsecina, ka ir bijušas aizdomas par pēkšņās nosūtīšanas uz kursiem patieso iemeslu. Par to liecināja vairākas pazīmes – vienību nodošana krievu komandieriem; negaidītā pavēle par kursiem Maskavā; visbeidzot, kā pēdējais brīdinājums ir fakts, ka visu acu priekšā, ieskaitot virsnieku pavadītājus, vilcienā iesēdināja arī 9. jūnijā arestēto ģenerāli Andreju Krus-tiņu,¹¹ kurš bija atteicies braukt uz kursiem, atsaukdamies uz savu cienījamo vecumu un gatavošanos pavisam drīz atstāt amatu. Pulkveža Kristapa Kārklīņa meita Valērija

Kuzmina liecina, ka sajūta stacijā esot bijusi visai nomācoša un ļaunu priekšnojautu vēstoša.¹² Minot ģenerāļa A. Krustiņa piemēru, jāpievērš uzmanība viņa apcietināšanas datumam – 9. jūnijam.¹³ Tā ir diena, pirms parādās oficiālā informācija par nosūtīšanu uz kursiem. Vai tā ir literatūras neprecizitāte vai arī virsnieki par šiem kursiem zināja jau ātrāk – pagaidām atliek vien minēt.

Kopā 12. jūnijā no Rīgas uz Maskavu ar satiksmes vilcienu izbrauca 22 virsnieki:¹⁴ ģenerāļi – R. Kļaviņš, Jānis Liepiņš, Otto Ūdentiņš;

pulkveži – Kārlis Lejiņš, Ž. M. Jomerts, Kārlis Priedītis, Nikolajs Ābeltiņš, J. Žīds, A. Birkenšteins, Roberts Staņislavs Lielbiksis, Valters Konrāds Bruņinieks, Heinrihs Jurēvičs, E. Strauss, A. Kalniņš, K. Kārklīņš;

pulkveži-leitnanti – A. Rozītis, Rolands Pēteris Peniķis, Eduards Zandersons, Pēteris Sovers, E. Rinkovičs, P. Makarovs, Aleksandrs Jūlijs Kasparsons.

Ne visu šo virsnienu liktenis bija līdzīgs. Četri augstākie virsnieki – ģenerālis O. Ūdentiņš, pulkvedis K. Priedītis, pulkvedis R. S. Lielbiksis un pulkvedis V. K. Bruņinieks patiešām beidza vairākus kursus un turpināja dienestu Sarkanajā armijā, turpretī ģenerāli R. Kļaviņu, ģenerāli J. Liepiņu, pulkvedi K. Lejiņu un pulkvedi H. Jurēviču apcietināja un piesprieda nāvessodu, savukārt pulkvedi N. Ābeltiņu notiesāja uz 10 gadiem ieslodzījumā.

Līdz Maskavai augstākie virsnieki nokļuva bez starpgadījumiem. Pirmajā dienā Maskavā viņi varēja pārvietoties brīvi un neierobežoti, taču maz ticams, ka bez uzraudzības. Šeit atkal jāmin V. Kuzminas liecība, ar kuru saskaņā neviena ziņa no Maskavas nav pienākusi, tomēr vēlāk noskaidrojies, ka pulkvedim K. Kārklīņam esot izdevies satikties ar savas sievas māsu, kura dzīvoja Maskavā, kā arī nosūtīt uz mājām vēstuli.

G. Lēts, Igaunijas armijas virsnieks un šo notikumu aculiecinieks, atmiņas sāk ar notikumiem Igaunijā. Ir vērts salīdzināt Latvijas un Igaunijas piemērus, jo pēc tiem var spriest par kopējo un atšķirīgo Baltijas virsnienu likteni.

1941. gada 12. jūnijs. Igaunijā tiek saņemta pavēle par augstāko virsnienu došanos uz kursiem (Latvijā par to neoficiāli uzzināja jau 10. jūnijā¹⁵). Pēcpusdienā uz Maskavu ar satiksmes vilcienu izbrauc latviešu virsnieki.

1941. gada 13. jūnijs. No Tallinas ar vakara vilcienu pulksten 23.00 uz Maskavu izbrauc igauņu virsnieki. Viņi tiek netieši apsargāti – vilciena sastāvam ir piekabināts vagoni ar NKVD karavīriem.

1941. gada 15. jūnijs. Igaunņu virsnieki ierodas Maskavā. Šeit viņi tiek sadalīti. Daļu nosūta uz Ģenerālštāba akadēmiju, daļu uz Mihaila Frunzes akadēmiju. Arī virsnieki no Latvijas Maskavā tiek sadalīti un nosūtīti uz paredzētajām mācību iestādēm. Artilērijas virsniņus nosūta uz Dzeržinska Artilērijas akadēmijas nometni Goro-hovecā.

1941. gada 16. jūnijs. Igaņu virsnieki ierodas Gorohovecā, virsniekus izmitina un tiem izsniedz mācībām nepieciešamās lietas. Latviešu artilērijas virsnieki šeit ir ieradušies jau dienu iepriekš.

1941. gada 17. jūnijs. Sākas virsnieku kursi.

1941. gada 22. jūnijs. Nacistiskā Vācija uzbrūk PSRS. Sākas karš, bet mācības turpinās pēc paredzētās programmas.

1941. gada 27. jūnijs. Dienu iepriekš nekas neliecina par gaidāmajām represijām, kursi norisinās pēc paredzētā plāna.

Kā var spriest, kopējā situācija Gorohovecā bijusi mulsinoša. Virsnieki apzinājās, ka praktiski tiek aizturēti, taču reāli nekādas represijas pret viņiem vēl netika veiktas. Ierodoties Gorohovecas akadēmijas nometnē, tās priekšnieks ģenerālleitnants Derešs virsniekus iepazīstināja ar mācību plānu turpmākajiem sešiem mēnešiem, izsniedza mācību līdzekļus, kā arī citas nepieciešamās lietas; viņus izmitināja istabiņās pa 2–4 cilvēkiem katrā, ģenerāļiem pienācās katram sava istaba. Jāsecina, ka salīdzinoši ilgais laiks – 12 dienas no ierašanās līdz arestam – virsniekus nomierināja, tāpēc arests bija negaidīts.

1941. gada 28. jūnijs. Pulksten 1.30 tiek izsludināta trauksme. Virsniekus pamodina, pēc tam seko pavēle gatavoties, lai dotos uz fronti. Pēc turpmākajām pavēlēm virsniekiem bija jāierodas nometnes štābā, kur viņus ieveda nometnes kluba zālē un pavēlēja pacelt rokas. Virsniekus atbrūvoja un tiem norāva zīmotnes, paskaidrojot: “Jūs esat starptautiskā stāvokļa upuri un tiek izolēti līdz kara beigām.”¹⁶ Pēc tam visiem pavēlēja doties atpakaļ uz kopmītnēm un būt gataviem stundas laikā doties ceļā. Aresta operāciju veica NKVD darbinieki.

Aplūkojot virsnieku apsūdzības lietas, var redzēt, ka apcietināšanas orderu izdošanas datumi ir atšķirīgi. Dokumentos figurē gan 24., 25., gan arī 27. un 28. jūnijs,¹⁷ piemēram, pulkveža E. Strausa gadījumā parādās pat 11. jūnijs¹⁸ – datums, kad virsnieki vēl nebija atstājuši Latvijas teritoriju.

Otrā rītā – 29. jūnijā no pulksten 10.00 līdz 11.00 virsniekus nogādā cietumā Gorkijā.¹⁹ Šeit no sirdstriekas mirst lietuviešu ģenerālis J. Jodišis (*Joudišius*). Pēc vakariņām virsniekus nogādāja Gorkijas dzelzceļa stacijā un ievietoja divos trešās klases vagonos. Kupejā izmitināja četrus cilvēkus; katram bija sava guļvieta. Iziet drīkstēja tikai vagona koridorā.

1941. gada 7. jūlijs. Virsniekus nogādā Krasnojarskā un ievieto pārsūtīšanas nometnē.

1941. gada 15. jūlijs. Šajā pašā nometnē ievēd tos baltiešu karavīrus, kurus apcietināja vasaras nometnēs Baltijā 1941. gada 14. jūnijā. Nākamajās dienās baltiešu virsniekus iesaistīja liellaivu iekraušanas darbos Krasnojarskas–Jeņisejas ostā. Nav zināms, vai šeit nodarbināja arī Gorohovecā apcietinātos virsniekus, tomēr, spriežot

pēc pieejamās informācijas, tas nav noticis, un šie virsnieki pat turēti atsevišķā nožogojumā ar citu apsardzi.²⁰

1941. gada 26. jūlijs. Naktī virsniekus ar pastiprinātu apsardzi uzveda uz baržas, lai pa Jeņisejas upi nogādātu Dudinkā. J. Popovs savās atmiņās raksta: *“Lai pasākums veiktos, pienācīgi ātri rūpējās vairāki apbruņoti zilcepures [NKVD darbinieki. – K. D.] ar naganiem pie sāniem. Apsardze izskatījās jūtami palielināta, un domāju, ka tikai virsnieku apjukums ļāva bez starpgadījumiem visu kolonnu burtiski iedzīt baržas atvērtā lūkā. Šī barža, svaigi darvota, būvēta no koka, apmēram 25–30 m gara, atšķīrās no tām, kurās iekrāva cementu. Varbūt tāpēc, ka tai iegrime, salīdzinot ar piekrautām liellaivām, nebija dziļa un klājs gatavots ar dzelzs segumu. Klājā atradās atvērtas trīs lūkas, un uz klāja dažas pārvietojamās lauku virtuves.”*²¹ Iekšējās sijas liellaivu sadalīja četrās līdzīgās daļās. Katrā šādā sektorā ievietoja aptuveni 250–300 cilvēku.²² Augstākie artilērijas virsnieki, kurus pārējie dēvēja par “akadēmiķiem”, bija apmetušies vidējai sijai kreisajā pusē pie baržas vidējās lūkas. Atšķirībā no vasaras noietnēs apcietinātajiem augstākajiem virsniekiem sākumā pārtikas problēmu nebija, jo vēl bija saglabājusies no mājām līdzi ņemtā, un izsniegtās pārtikas devas apēduši turpat blakām novietotie kadeti un jaunākie virsnieki, tomēr ar laiku līdzīgi paņemtie produkti izbeigušies – un augstākajiem virsniekiem nācies ēst to pašu, ko pārējiem.²³

Augstākos virsniekus piemin arī leitnants T. Brāķeris, kurš savās atmiņās raksta: *“Uz baržas mums bija pievienojušies virsnieki, šo grupu sauca “Особая группа”. Tie bija artilērijas virsnieki no trim Baltijas valstīm, arestēti Gorkijas artilērijas augstāko virsniekuursos. Uz baržas un arī turpmāk viņi netika ar mūsu masu sajaukti. Uz baržas viņi saimniekoja atsevišķi un arī Noriļskā viņus savāca vienā grupā.”*²⁴

J. Popovs atzīmē, ka uz baržām bijusi neliela apsardze – aptuveni 10 vīru, kā arī viens ložmetējs uz baržas velkoņa. Apsardze neesot izturējusies rupji un dažkārt pat bijusi pretimnākoša, vismaz salīdzinot ar sargu izturēšanos vēlākā laikā noietnēs. Ņemot vērā apstākļus, ka tundra ir sarežģīti izdzīvot, ir saprotams, kāpēc uz baržām nenotika sacelšanās, lai gan tā būtu viegli īstenojama. Jaunākie virsnieki un kadeti pat bija sākuši plānot bēgšanu, taču vecākie virsnieki viņus no šāda soļa atrunāja jau iepriekš minētā apstākļa dēļ, kā arī tāpēc, ka vēlāk pretoties ķērāju soda ekspedīcijām būtu neiespējami.²⁵ J. Popovs arī atceras, ka pārbrauciena laikā blakus bijis izvietots pulkvedis J. Žīds un pulkvedis E. Strauss. Pie abiem virsniekiem regulāri ciemojies kāds Igaunijas armijas pulkvedis-leitnants Jūgs. Turpat blakus bijis pulkvedis Ž. M. Jomerts un pulkvedis-leitnants R. P. Peniķis.²⁶ Viņu starpā norisinājušās interesantas sarunas, kurās klausījušies tuvumā esošie kadeti.

1941. gada 8. augusts. Liellaivas piestāja Dudinkas ostas reidā. J. Popovs, kā arī T. Brāķeris savās atmiņās norāda 9. augusta pievakari. Tāpēc šis datums ir diskutabls.

1941. gada 9. augusts. Virsniekus ar vilcienu nogādā Noriļskā. Tur viņi ierodas 10. augustā. Saskaņā ar G. Lēta atmiņām Dudinkā slimības dēļ esot palicis pulkvedis-leitnants A. Rozītis.²⁷ Noriļskā palika ap 1000 cilvēku lielā virsnieku grupa. Augstākos virsniekus no Noriļskas pa ūdensceļu ar diviem kuteriem *Сокол* un *Хорилец*²⁸ veda uz aptuveni 110 kilometru attālo nometnes punktu pie Lamas ezera. Visa ceļa garumā vairāki posmi bija jāveic kājām, tomēr virsnieki bija saglabājuši augstu morāli. Virsniekus pavadīja pats Noriļlaga priekšnieks Jeremejevs, NKVD komandieris un kareivji ar suni.²⁹ Pie Lamas ezera 11. augustā ieradās 41 virsnieks.

No bijušās Latvijas armijas:

pulkveži – A. Birkenšteins, Ž. M. Jomerts, A. Kalniņš, K. Kārklīšs, E. Strauss, J. Žīds;

pulkveži-leitnanti – A. J. Kasparsons, P. Makarovs, R. P. Peniķis, E. Rinkovičs, A. Rozītis, P. Sovers, E. Zandersons.

No bijušās Lietuvas armijas:

ģenerālis – Vincs Žilis (*Žily*);³⁰

pulkveži – Kazis Abara (*Abaras*), Vincs Jasulaitis (*Jasulaitis*), Leons Rupšis (*Rupšys*), Vlads Sidzkauskas (*Sidzikauskas*), Alfons Sklēriuss (*Sklērius*);

pulkveži-leitnanti – Petrs Daukšis (*Daukšys*), Adoms Jonavičs (*Jonavičius*), Antans Malijonis (*Malijonas*), Prans Matulis (*Matulis*), Edvards Tallats-Kelpša (*Tallat-Kelpša*);

majori – Antans Dapkuss (*Dapkus*), Balis Steikūns (*Steikūnas*).

No bijušās Igaunijas armijas:

ģenerāļi – H. Brede (*Brede*), H. Kaulers (*Kauler*);

pulkveži – G. Lēts (*Leets*), J. Tamms (*Tamm*), Ē. Tofers (*Toffers*);

pulkveži-leitnanti – R. Krups (*Krupp*), V. Martma (*Martma*), A. Tenno (*Tenno*);

majori – A. Kudevita (*Kudevita*), N. Rīberks (*Riiberk*), H. Rots (*Roots*), R. Tūls (*Tuul*);

kapteiņi – V. Murumā (*Murumaa*), M. Nurks (*Nurk*), V. Pīss (*Püss*).

Ierodoties nometnē, virsnieki vēl bija gērbti neatkarīgo valstu armiju formas tērpos. Tiem nebija zīmotņu, bet bija Sarkanās armijas formas tērpu pogas – tas redzams arī arestēto virsnieku izmeklēšanas lietās esošajās fotogrāfijās.³¹ Bez tam katram līdzī bija čemodāni. Virsniekiem nokāpt no kutera palīdzēja darbu vadītājs – uzraugs Astahovs un kurinātājs Karabanovs, pēc tam virsnieki bez jebkādas komandas nostājās ierindā: vispirms ģenerāļi, tad pulkveži un pulkveži-leitnanti, majori un, visbeidzot, kapteiņi. Jāatzīmē, ka ieslodzītais I. Sidorovs kapteiņus nepiemin, arī majorus piemin tikai divus.³² Ieslodzītajiem, kas jau atradās šajā nometnē, pirmajā brīdī šķita, ka ieradusies kāda augsta inspekcija.

Nometnē virsniekus pārmeklēja – atņēma asos priekšmetus, pulksteņus, par kuriem gan tika izsniegta kvīts, arī naudu – to novietoja nometnes kantorī katra virsnieka “kontā”. Pēc tam ierādīja jauno dzīvesvietu – augusta sākumā³³ uzceltu lielu teltsveida baraku, pēc G. Lēta atmiņām – uzkalniņā aptuveni 200 metru no ezera.³⁴ Baraka bija uzcelta lielā steigā no baļķiem, jo dēļu nebija, un pārsegta ar audumu. Tā bija piemērota dzīvošanai arī ziemā. I. Sidorovs atceras, ka tā bijusi celta tā, lai būtu ērti novērojama no visām pusēm. Baraka bijusi iežogota ar dzelonstieplēm.³⁵

Vēlāk – septembra vidū virsniekiem izsniedza nometnes apģērbu³⁶ – vatētu jaku un bikses, ziemas cepuri, mākslīgās ādas zābakus, velteņus, dūraiņus, divus pārus apakšveļas, divus palagus un spilvenu ar pārvalku. Spriežot pēc apģērba un pat gultasveļas, ko izsniedza šiem virsniekiem, jāsecina, ka attieksme pret viņiem tomēr bijusi labāka nekā pret pārējiem ieslodzītajiem. Iepazīstoties ar Noriļskas centrālajās nometnēs ieslodzīto atmiņām, atklājas, ka šajās nometnēs gultasveļa ir liels retums. Lielas problēmas sagādāja siltā ziemas apģērba trūkums, tāpēc Noriļskā to mirušajiem novilkā un viņus apglabāja kailus. Ar laiku tas tā notika arī nometnē pie Lamas ezera.

Augusta otrajā pusē Lamas ezera nometnē no Noriļskas ieradās divi izmeklētāji un prokurors. Viņi apmetās nepabeigtajā atpūtas mājā, kur uz pratināšanām izsauca baltiešu virsniekus. Katru virsnieku pratināja vismaz divas reizes. Vidēji pratināšana ilga aptuveni divarpus stundu. Visilgāk – četras stundas un 25 minūtes 1941. gada 23. augustā pratināja pulkvedi-leitnantu P. Soveru.³⁷ Virsnieki lielākoties tika apsūdzēti par piedalīšanos 1918.–1920. gada cīņās pret Sarkano armiju gan Latvijas armijas, gan Krievijas baltgvardu armiju rindās. Tāpat gandrīz visiem izteiktas apsūdzības par naidīgiem izteicieniem un izturēšanos pret Padomju Savienību. Septembra sākumā izmeklētāji bija savu darbu paveikuši un atgriezās Noriļskā.³⁸

Noriļskā atradās visu apkārtnē esošo uzņēmumu un nometņu vadība, kas pie sevis izsauca Lamas ezera nometnes priekšnieku Antonovu. Viņam atgriežoties Lamas nometnē, virsniekiem tika pavēlēts uzsākt darbu – Noriļskas kalnrūpniecības metalurģiskā kombināta vadība bija izlēmusi šeit celt atpūtas kompleksu. Līdz Antonovam atbrauca arī kāds Astahovs – būvdarbu vadītājs.³⁹ Tomēr jāšaubās, vai par kompleksa būvniecību izlēma tikai tad, jo I. Sidorova atmiņās norādīts, ka atpūtas kompleksa celtniecība uzsākta jau 1939. gadā. Līdz 1941. gadam tika uzbūvētas vairākas ēkas, taču līdz ar baltiešu ierašanos ēku skaits palielinājās, jo ar viņu rokām uzcēla arī vairākas saimnieciskas nozīmes celtnes.

Pirmās trīs dienas pēc ierašanās nometnē oficiāli atvēlēja atpūtai pēc tālā ceļa.⁴⁰ Tomēr var noprast, ka arī nākamajās nedēļās virsniekus nodarbināja maz – pārsvarā nometnes sakņu dārza kopšanā. Būvdarbos un smagākajos meža darbos virsniekus norīkoja tikai pēc tam, kad izsniedza nometnes darba apģērbu un saņēma

attiecīgu pavēli. Līdz tam virsnieki strādāja savos formas tērpos. Pats Antonovs šo laika periodu virsniekiem esot raksturojis kā *aklimatizācijas periodu*.⁴¹ Tam varētu būt vairāki iemesli. Pirmkārt Noriļska atrodas ļoti tālu uz ziemeļiem aiz Polārā loka, tāpēc aklimatizācijas periods būtu nepieciešams kaut vai no fiziskā viedokļa, tomēr šķiet, ka tas nebija noteicošais. Domājams, ka pat šķietami bezpalīdzīgus un jau apcietinātus cilvēkus nedrīkstēja turēt apcietinājumā bez tiesas – bija jāsakārto ieslodzīto dokumentācija. Par to liecina divu vecāko leitnantu – izmeklētāju un apakšpulkveža – prokurora ierašanās Lamas nometnē. Tātad “aklimatizācijas periods” vēl varētu būt laikposms, kamēr ievāc ziņas no virsniekiem un izlemj, ko ar šo *Staļina rezervi*⁴² darīt. Bez tam nedrīkst noliegt arī īpašo attieksmi pret šiem virsniekiem, līdz ar to smagākus darbus drīkstēja uzdot tikai ar augstākstāvošu amatpersonu atļauju.

No Noriļskas pienāca radiogramma, kurā bija pavēlēts iesaistīt visus baltiešu virsniekus fiziskā darbā, ievērojot to iespējas un veselību.⁴³ Virsniekus nostādīja ierindā, tad nosauca izpildāmos darbus, uz kuriem gribētāji uzreiz pieteikušies. G. Lēts piemin meža cirtēju, koku pievedēju, galdnieku un dēļu zāģētāju darbus. Vēlāk bija jāvāc arī egļu skuju – no tām izgatavoja skuju ekstraktu, ko plaši izmantoja vitaminizēta dzēriena pagatavošanai. Šķiet, tieši Lamas ezera nometne apgādāja visu Noriļskas kompleksu ar šo vitaminizēto dzērienu. Daļa virsnieku uzreiz dabūja t.s. *blatniju* darbus, t.i., vieglākus darbus, kurus parasti izpildīja pa ieslodzīto hierarhijas kāpnēm pakāpušies ieslodzītie – visbiežāk kriminālieslodzītie. Šādā veidā pie vieglākiem darbiem tika vairāki virsnieki, tā izglābjot dzīvību. Kā piemēru var minēt lietuviešu majoru A. Dapkusu, kurš pieteicās apkopt zirgus un paglāba savu dzīvību vismaz pirmajos gados. Lai gan A. Dapkuss nav sākumā pratis apieties ar zirgiem,⁴⁴ tomēr iespēja uzturēties staļļa siltumā un savas pārtikas papildināšana ar zirgu barību Tālajos Ziemeļos palīdzēja izdzīvot.

Par meža cirtēju un galdnieku brigādes vadītāju kļuva igauņu majors R. Tūls; par instrumentu noliktavas priekšnieku – lietuviešu pulkvedis V. Sidzkauskis; par kantora darbinieku – H. Rots; par veļas mazgātāju un pirtnieku – R. Krups; par zirgu puiša palīgu – A. Malijonis.⁴⁵

Darba apstākļi bija ļoti primitīvi – nebija nekādas mehanizācijas. Darbarīki – paši vienkāršākie. G. Lēts savās atmiņās uzskaita cirvi, zāģi, lāpstu, lauzni, ēveli, kaltu, virvi, trīsi un vienriteņa ķerru. Ar šiem instrumentiem vajadzēja iztikt. Dēļus ar rokas zāģi sāka gatavot lietuviešu ģenerāļi V. Žilis un J. Jodišis, pulkvedis A. Sklēriuss un latviešu pulkvedis J. Žīds.⁴⁶

Pirmās būvējamās celtnes bez jau iesāktās atpūtas ēkas bija dezinfekcijas telpas, pirts, elektrības un sūkņu telpas. Tās cēla vienlaicīgi un pabeidza jau aptuveni decembra vidū. Līdz ar šo telpu izbūvi nometne tika elektrificēta. Arī ieslodzīto teltī ievilkā elektrību. Elektrības ražošanai izmantoja lokomobili – pārvietojamu

tvaikmašīnu, kas sastāvēja no katla, uz kura uzmontēta tvaikmašīna un palīgierīces. Par mašīnistu kļuva igauņu ģenerālis H. Brede, par viņa palīgu un kurinātāju – majors N. Rīberks.⁴⁷

Pirmo pusgadu nometnē bija salīdzinoši brīvs režīms. Teritorija nebija iežogota (nometni pilnībā iežogoja tikai 1942. gada vasarā). Darbojās nometnes veikals, kurā ieslodzītajiem bija atļauts iepirkties, tomēr pēc gadu mijas to aizliedza. Arī Ziemassvētki tika sagaidīti ar svecītēm eglītē un Ziemassvētku dziesmām. Tomēr smagais darbs un nepilnvērtīgā pārtika darīja savu. I. Sidorovs nometnes režīmu raksturo šādi: celšanās, stāšanās ierindā, desmit stundas būvdarbos, sasmakusi susla no kāpostiem un gabaliņš maizes, 23.00 naktsmiers.⁴⁸ Cilvēki novājēja. Sākumā kaut ko ēdamu varēja iegādāties nometnes veikalā, bet, kad to aizliedza apmeklēt, ar papildu pārtiku nācās nodrošināties citā veidā. Dažreiz nometnē ieradās vietējie iedzīvotāji, no kuriem varēja mēģināt iemainīt pārtiku pret kādu apģērba gabalu. Naudas nebija, jo arī to, ko teorētiski nopelnīja, neizsniedza.⁴⁹

Virsnieki bija izolēti gan fiziskā, gan morālā ziņā. Arī nekāda informācija par situāciju frontē līdz virsniekiem nenonāca.

1942. gada 28. janvārī no Lamas uz Noriļsku ar lidmašīnu aizveda trīs igauņu virsniekus – ģenerāli H. Bredi, majoru N. Rīberku un kapteini V. Murumā. Viņiem tika paskaidrots, ka sūtīšot uz fronti. Protams, ka frontē viņi nenonāca. Taču šis gadījums sniedza cerību pārējiem virsniekiem, jo prombraucot virsnieki apsolīja – ja viņi nokļūs frontē, tad visiem iespējamiem līdzekļiem mēģinās no Lamas ezera nometnes atbrīvot pārējos baltiešu virsniekus. Daļa virsnieku rakstīja Noriļskas kombināta vadībai iesniegumus, kuros lūdza dot iespēju cīnīties pret vācu armiju frontē.⁵⁰ Tā vismaz būtu izdevība tikt prom no Lamas ezera nometnes.

1942. gada aprīlī uz Lamas ezeru atveda jaunus ieslodzītos. Precīzs to skaits nav zināms, taču starp atvestajiem bija arī tie virsnieki (pieci igauņi), ar kuriem kopā artilēristi tika vesti no Krasnojarskas uz Noriļsku. Starp atvestajiem ieslodzītajiem bija arī kāds ukraiņis – Beznarotrijs, kurš NKVD cietumā esot bijis vienā kamerā ar igauņu ģenerāli H. Bredi. Atklājās, ka šie “uz fronti” nosūtītie virsnieki tiesāti un viņiem Taimiras apgabala tiesa piespriedusi nāvessodu par piedalīšanos bruņotas sacelšanās organizēšanā. Nekādu sacelšanos gan viņi nebija organizējuši.

1942. gada septembra beigās no Noriļskas ieradās prokurors ar diviem pavaļņiem. Līdz ar viņu ierašanos iežogotajai teritorijai tika norīkota bruņota apsardze. Pratināšanas notika centrālajā atpūtas bāzes ēkā. Visiem virsniekiem izvīrēja apsūdzību pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58. paragrāfa 10. punkta jeb, prokurora vārdiem runājot: “Muldēšana un padomju varas kritika.”⁵¹ Dažiem apsūdzība tika papildināta arī ar citiem punktiem, visbiežāk ar 13. punktu – par aktīvu cīņu pret strādnieku šķiru un revolucionāro kustību. Septembrī turpat pie Lamas ezera nošāva igauņu ģenerāli

Hugo Kauleru. Viņa līķi ieslodzītajiem neatļāva apglabāt, tāpēc var pieļaut, ka tas notika saistībā ar šīm pratināšanām.⁵² Iespējams, ka Kaulers nošauts tieši pratināšanas laikā. Jāvērš uzmanība arī uz faktu, ka 1942. gada septembra pratināšanu protokoli neatrodas pie virsnieku apsūdzības dokumentācijas. PSRS NKVD Sevišķā apspriede lēmumu par virsniekiem piespriežamajiem sodiem pieņēma 1943. gada maijā,⁵³ bet pulkvedim Arvedam Kalniņam sodu piesprieda tikai 1943. gada 2. decembrī.⁵⁴

1942./1943. gada ziema bija barga. Lamas ezera apkārtnē bija dziļš sniegs, kas ļoti traucēja darbus. Trūka pārtikas, jo tā nebija laikus atvesta no Noriļskas. Virsnieki sāka slimot ar skorbutu jeb cingu.

Pirmais mira bijušās Latvijas armijas pulkvedis Ž. M. Jomerts. Viņa nāves cēlonis bija plaušu karsonis. Pēc visa spriežot, Ž. M. Jomertam veselības problēmas bija sākušās, jau dienējot Latvijas armijā. Par to liecina atzīme viņa personīgajā lietā.⁵⁵ Pulkveža nāvi detalizēti aprakstījis pulkvedis J. Žīds savā vēstulē Ž. M. Jomerta sievai Marijai Mikoļūnai.⁵⁶ Tajā viņš raksta, ka Ž. M. Jomerts miris 1942. gada 18. novembrī, pulksten 5 pēcpusdienā pēc vietējā laika. Tomēr pulkveža lietā atrodams ieraksts, kurā kā nāves datums tiek minēts 27. septembris.⁵⁷

Vislielākos upurus sagādāja 1943./1944. gada ziema. Tāpat kā iepriekš, trūka pārtikas, bet jāstrādā bija tikpat daudz kā agrāk. Cilvēki bija vēl nogurušāki, un pārtika bija vēl sliktāka. G. Lēts savās atmiņās atceras, ka pulkvedis E. Strauss pirms nāves esot izskatījis ļoti slikti: *“Salāpītā vatenī un biksēs viņš atgādināja patiesi kaulu kambari, viņš sajuka, ar ķieģelīti klaiņoja vakaros gar virtuvi vai sardzes māju un sniegā meklēja silķu galvas un kaulus, no kuriem tad uz maza ugunsкура katliņā gribēja sev zupu uzvārīt.”*⁵⁸

Visbiežāk nāvi izraisīja vēdertīfs un plaušu karsonis. Tāpat daži gāja bojā lielajā salā. Kā piemērus var minēt igauņu apakšpulkvedi V. Martmu un latviešu pulkvedi K. Kārkliņu, kuri abi nosala mežā, strādājot netālu no nometnes. G. Lēts piemin arī kādu asiņojošu vēdera slimību, no kuras miruši latviešu pulkveži A. Birkenšteins un A. Kalniņš, pulkveži-leitnanti A. J. Kasparsons un P. Makarovs, taču šķiet, ka tas varētu būt tas pats vēdertīfs. No šīs pašas slimības mira arī lietuviešu majors A. Dapkuss un pulkveži A. Sklēriuss, L. Rupšis, kā arī pulkvedis-leitnants P. Daukšis. Cieta arī igauņi. No viņiem ar šo slimību bojā gāja pulkvedis-leitnants R. Krups.

Pēdējais Lamā miris igauņu pulkvedis Ē. Tofers 1945. gada februārī.⁵⁹ Diemžēl G. Lēts nemin nāves cēloni. Visticamāk tas varēja būt jau pieminētais vēdertīfs vai plaušu karsonis.

Mirušos apglabāja apcietinātie koka zārkos, bez apgērba. Vēlāk šo uzdevumu uzticēja kriminālieslodzītajiem, kuri sāka ierasties aizvien vairāk. Daži kriminālisti pat

nekaunīgi prasījuši baltiešiem: “Nu, ģenerāli, kad atdosi galus? Man nav ko smēķēt!” Par kapa izrakšanu saņēma divas paciņas mahorkas, bet par zārka izgatavošanu – vienu paciņu.⁶⁰

Tikai dažus virsniekus izdevās apglabāt, ietēptus kādā apģērba gabalā. Virs kapa novietoja akmeni un stabu, uz kura bija norādīts ieslodzītā numurs, jo vārdus nedrīkstēja rakstīt. Kapa vietas ir zināmas, bet minētā iemesla dēļ nav zināms, kurš kurā kapā guļ. Mirušo kapa vietas atradās aptuveni kilometru uz dienvidaustrumiem no tolaik celtā atpūtas nama.⁶¹ Vienīgā salīdzinoši droši zināmā kapa vieta ir pulkvedim Jomertam, kuru apglabāja pirmo. Tad virsniekiem vēl pietika spēka, lai uz viņa kapa novietotu pašu lielāko akmeni, kas pēc formas atgādināja zārka vāku.⁶²

Par ieslodzīto traģisko situāciju un bezcerību liecina vairāki gadījumi – kaut vai jau minētais pulkveža E. Strausa piemērs. Bija gadījumi, kad cilvēki sevi apzināti sakropļoja – somu karagūsteknis J. Pitkanens nocirta sev kreiso kāju, cenšoties tādā veidā kļūt par nometnes kurpnieku, lai izvairītos no meža darbiem.⁶³

1944. gadā tika nomainīta nometnes administrācija. Jaunais nometnes priekšnieks Viselmans – pēc tautības ebrejs – bija ļoti enerģisks un prasīgs. Viņš bieži ieradās darbavietās un veica pārbaudes. Viselmans baltiešu virsniekus vērtēja samērā augstu, tomēr virsnieku stāvoklis neuzlabojās. Pārtika joprojām bija sliktas kvalitātes, ieslodzīto veselība vēl vairāk pasliktinājās. Bez tam, spriežot pēc G. Lēta atmiņām, ap šo laiku Lamā sāka ierasties aizvien vairāk kriminālnoziedznieku, ar kuriem nometnē nokļuva arī parazīti – utis un blaktis. Trūcīgās pārtikas dēļ virsniekiem nācās iemainīt savas pēdējās personiskās lietas pret pārtiku. Viselmana pārvaldes laikā pie Lamas ezera vasaras laikā sāka ierasties arī Noriļskas pionieri. No viņu audzinātajiem un vietējiem zvejniekiem ieslodzītie varēja uzzināt par kara norisi un tuvajām kara beigām.

Padomju Savienības uzvaru pār Vāciju atzīmēja arī pie Lamas ezera. Vairāku gadu garumā tā bija pirmā reize, kad ieslodzītie varēja kārtīgi paēst. Svētku pusdienās bija trīs ēdieni. Pirmoreiz četru gadu laikā virsnieki varēja nosūtīt mājiniekiem vēstules. Jūlija vidū Lamā NKVD virsnieks atveda dokumentus ar tiesas spriedumiem. Tikai tad paši virsnieki varēja uzzināt, par ko un uz cik ilgu laiku viņi notiesāti. Lielākoties sodi bija par pretpadomju darbību. Tika piespriesti 8–10 gadu ilgi ieslodzījumi.⁶⁴

1945. gada 5. oktobrī izveidoja komisiju, kas noteica ieslodzīto darba kvalifikāciju. Šī komisija atzinīgi izsacījās par baltiešu darbu, jo atšķirībā no kriminālieslodzītajiem viņi strādāja, cik spēja. Drīz no nometnes uz Noriļsku pārveda pulkvedi-leitnantu E. Zandersonu. Septembrī pirms sava amata atstāšanas nometnes priekšnieks Viselmans nosūtīja Noriļskas nometņu pārvaldes priekšniekam apakšpulkvedim Voroninam lūgumu samazināt dažiem ieslodzītajiem – R. Tūlam, J. Tammam un G. Lētam – sodu par diviem gadiem par labu darbu un priekšzīmīgu uzvedību.

Vēl visu 1946. gada ziemu artilērijas virsniekus nodarbināja meža darbos, taču jau pavasarī viņi saņēma no tuviniekiem pirmos sūtījumus. Tā paša gada septembrī artilēristus pārsūtīja no Lamas nometnes uz nometni Nr. 9 Noriļskā.

Kopumā jāsecina, ka no 13 latviešu virsniekiem, kuri 1941. gadā tika ieslodzīti šajā nometnē, dzīvi no Lamas ezera krastiem prom devās seši, septiņi gāja bojā. No šiem sešiem virsniekiem Latvijā atgriezās pieci – pulkvedis J. Žīds (miris 1959. gada 30. aprīlī Rīgā), E. Zandersons (miris 1958. gada 4. februārī Rīgā), R. P. Peniķis (miris 1961. gada 23. aprīlī Aizputē), pulkvedis-leitnants E. Rinkovičs (miris 1963. gada 25. novembrī Salacgrīvā), pulkvedis-leitnants P. Sovers (miris 1960. gada 17. jūnijā Rīgā), savukārt pulkvedis A. Rozītis mira nometinājumā Noriļskā 1951. gada 20. aprīlī.

Ieslodzījumā pie Lamas ezera bojā gājušie latviešu virsnieki.

Pulkvedis Ž. M. Jomerts – 1942. gada 27. septembrī mira no plaušu karsoņa.

Pulkvedis A. Birkenšteins – 1943. gada 27. jūnijā mira no vēdertīfa.

Pulkvedis E. Strauss – sajuka prātā un 1942. gada 12. decembrī mira no vēdertīfa.

Pulkvedis A. Kalniņš – 1944. gada 2. decembrī mira no vēdertīfa.

Pulkvedis K. Kārklīš – 1944. gada 11. martā (citos avotos 15. marts)⁶⁵ nosala mežā.

Pulkvedis-leitnants P. Makarovs – 1943. gada 22. oktobrī mira no vēdertīfa.

Ieslodzījumā Noriļskā 1949. gada 11. jūnijā (citos avotos 14. jūnijs)⁶⁶ mira pulkvedis-leitnants A. Kasparsons.

Jāsecina, ka galvenais nāves iemesls bija infekcijas slimības. Tas skaidrojams ar stipri novājinātajiem organismiem un nepietiekamo pārtiku. G. Lēts savās atmiņās atzīmē, ka brīžiem esot pat bijis grūti noturēt līdzsvaru, bijusi apgrūtināta koordinācija, kas ir pārtikas trūkuma un fiziski smagā darba ietekme. Šāda situācija bija raksturīga praktiski visās PSRS *GULAG* nometnēs. Tomēr šķiet, ka Lamas ezera nometnē liela nozīme ir bijusi plānošanai, jo vairākkārt tiek minēts, ka pārtika nometnei vasaras periodā, kad tas bija iespējams, nav piegādāta laikus un pietiekamā daudzumā.

Par spīti sliktajiem apstākļiem, latviešu, kā arī pārējie baltiešu virsnieki strādāja teicami. To atzīmē arī citi ieslodzītie. Sevišķi labi latviešiem padevušies namdara darbi. Jāuzsver, ka necilvēciskajos apstākļos viņi spēja saglabāt savu pašcieņu. Tikai retais virsnieks smēķēja, tāpat viņi arī nelietoja lamuvārdus.⁶⁷ Par latviešiem praktiski nebija sūdzību, un *ģenerāļi*, kā tos dēvēja pārējie ieslodzītie, tika minēti citiem ieslodzītajiem par priekšzīmi gan darbā, gan sadzīvē.

Grūti skaidrot, kāpēc pret artilērijas virsniekiem bija īpaša attieksme, tomēr, aplūkojot dažādus informācijas avotus, izkristalizējas vairāki iespējamie iemesli. Pirmkārt tā ir politiskā neuzticamība, jo šāda attieksme bija pret visiem arestētajiem virsniekiem,

un tas bija viņu aresta iemesls. Tomēr tas nesniedz atbildi, kāpēc nelielai artilērijas virsnieku grupai bija jāpievērš īpaša uzmanība, it sevišķi, zinot, ka citus līdzīgas dienesta pakāpes virsniekus represēja kopā ar pārējiem – zemākas dienesta pakāpes virsniekiem.

Šos virsniekus sākumā nošķīra no bijušajiem padotajiem. Kāpēc tas bija vajadzīgs, ja tie lielāko ceļa daļu pavadīja kopā ar pārējiem virsniekiem? Iespējams, ka nošķiršana bija nepieciešama tikai operācijas sākumposmā – virsnieku atbrūnošanā un apcietināšanā. Taču šis arguments nepārlicina, jo notikumi pierādīja – ja bija paredzēts, ka virsniekam jāatstāj Latvijas teritorija (ģenerāļa A. Krustiņa piemērs), tad viņš arī tika aizvests. Varbūt šiem virsniekiem bija paredzēts kāds uzdevums? NKVD ļoti labi apzinājās, kas notiktu ar virsniekiem, ja tos ievietotu nožogojumā kopā ar rūdiem *zekiem* – cietumniekiem. Baidoties no šādas iespējas, augstākos virsniekus turēja atstatu, neņemot vērā, ka no pārējiem baltiešu virsniekiem viņiem briesmas nedraudēja. Šīs, šķiet, bija dažādas arestēto kategorijas. Tomēr Lamas ezera noietnē atradās arī *zeki*. Nevar apgalvot, ka tikai artilērijas virsniekus kā atsevišķu ieroču šķiru nošķīra no citu vienību augstākajiem virsniekiem. Šis jautājums ir neskaidrs, jo skar tikai Latvijas un Igaunijas virsniekus, taču vēlāk – ceļā uz Lamas noietni un tur dzīvojot, šie virsnieki bija izmitināti kopā ar lietuviešu virsniekiem, starp kuriem bija arī citu ieroču šķiru virsnieki. Bez tam artilērijas virsnieki atradās arī starp Litenē apcietinātajiem virsniekiem, kuri nokļuva noietnēs Noriļskā.

Nedrīkst aizmirst iespēju, ka viņi patiešām bija paredzēti kā armijas rezerve – tā ir versija, kuru grūti pierādīt, taču ir zināms, ka šādas baumas pastāvēja. Baumu cēloņi gan varēja būt dažādi.

- Baumas varēja tikt izplatītas kaut vai tikai tādēļ, lai nomierinātu ieslodzītos un dotu tiem cerību.
- Virsnieki savā starpā sprieda, ka viņi ir atvesti uz Sibīriju kā armijas rezerve un to pienākums būs jaunkareivju apmācība, jo tolaik Sibīrijā un Tālajos Austrumos trūka virsnieku.⁶⁸ Tā kā viņi bija karavīri ar ļoti labu izglītību, tad varēja būt noderīgi arī Sarkanajā armijā. Šai hipotēzei par labu runā arī tas, ka augstākie virsnieki tika iesaistīti nosacīti vieglākos darbos – mežā un celtniecībā, nevis raktuvēs, kur bieži vien strādāja pārējie arestētie virsnieki. Tāpat virsnieku noietnē vismaz sākumā nebija daudz kriminālieslodzīto, un noietne bija neliela. Interesanti, ka pārējie apcietinātie virsnieki šo grupu sauca par “*окобая зычна*” – īpašo grupu, diemžēl neminot, kāpēc tā ir īpaša. Acīmredzot tā to sauca arī NKVD pārstāvji, no kuriem tas varētu būt pārņemts ieslodzīto virsnieku vidū. Ņemot vērā izturēšanos pret šiem virsniekiem un šo apzīmējumu, var secināt, ka varbūt tiešām grupai, kas sastāvēja no 41 augstākā virsnieka, bija iecerēts kāds īpašs uzdevums, bet tas netika īstenots.

- Visbeidzot, nevar neminēt iespēju, ka virsnieki tiešām bija *starptautiskā stāvokļa upuri*, taču šis arguments, šķiet, ir nepārliecinošs, jo Latvija tobrīd jau bija iekļauta PSRS sastāvā – tātad virsnieki pēc tālaika uzskatiem bija padomju pilsoņi un viņu internēšana nebija iespējama.

Lai arī kādi būtu apcietināšanas iemesli, tomēr ir skaidrs, ka šo virsnienu aizturēšana un apcietināšana bija plānota un nebija tikai apstākļu sakritība.

Diemžēl jāsecina, ka virsnienu grupas likteņa izpēte uzdod vairāk jautājumu nekā sniedz konkrētas atbildes. Iespējams, ka precīzāka informācija meklējama Noriļskas rūpnieciskā rajona izpētes un attīstības muzeja arhīva fondā F5984, Lamas ezers.⁶⁹

Lamas ezera nometnes piemērs lieliski ilustrē represijas pret kādu nelielu ieslodzīto grupu, bet pati nometne raksturo *GULAG* sistēmas pamatprincipu: ieslodzītie amatpersonu uzraudzībā paši uzbūvē savu ieslodzījuma un darba vietu, tai pašā laikā palīdzot tai tehniski funkcionēt. Šeit, reāli jau izciešot sodu, ieslodzītos var tiesāt, tāpēc tiesiskie aspekti nebūt nav svarīgākie. *GULAG* sistēmai bija nepieciešams uzturēt sevi un valsti, vienlaikus atbrīvojoties no valsts varai nevēlamām personām.

Atsauces un komentāri

- ¹ Sīkāk sk.: *Bambals, A., Jēkabsons, Ē.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 121. lpp.; *Jēkabsons, Ē.* 1941. gada 14. jūnijs Sarkanās armijas 24. teritoriālajā korpusā // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.). – Rīga, 2002, 224. lpp.
- ² Спецсообщение В. Н. Меркулова И. В. Сталину об итогах операции по аресту и выселению “антисоветских” элементов из прибалтийских республик. Pieejams: <http://www.idf.ru/fond/issues-doc/62057/58785> [skatīts 05.11.2008.].
- ³ Ivans Sidorovs Ziemas kara laikā bija nokļuvis somu gūstā un pēc tam izdots PSRS, kur apcietināts un nosūtīts uz Noriļsku. 1941. gada maijā viņu nosūtīja uz Lamas ezera nometni.
- ⁴ Šeit un turpmāk bijušajiem Latvijas armijas virsniekiem norādītas tās dienesta pakāpes, kādas viņiem bija līdz 1940. gada rudenim, t.i., pirms Latvijas armijas dienesta pakāpju pielīdzināšanas Sarkanās armijas dienesta pakāpēm.
- ⁵ Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 1. sēj. – Vāsterås, 1970, 185. lpp.; *Čapenko, A.* Latvijas armijas artilērijas daļu integrācija Sarkanās armijas 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā 1940.–1941. gadā // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. VIII. – Rīga, 2007, 100.–107. lpp.
- ⁶ Спецсообщение В. Н. Меркулова И. В. Сталину о деле Ж. К. Баха с приложением протокола допроса. Pieejams: <http://www.idf.ru/fond/issues-doc/62057/58778> [skatīts 05.11.2008.]; *Gustavsons, V.* “Vēsture ir tāda, kāda tā ir”, un protesti // Padomju Jaunatne, 1989, 20. jūl.
- ⁷ *Pelkaus, E.* Cīņa un cerība: Partizāni Latvijā 1941. gada vasarā. – Rīga, 2004, 159 lpp.; Latviešu karavīrs ..., 249.–261. lpp.
- ⁸ Turpat, 211. lpp.

- ⁹ Turpat, 212. lpp.
- ¹⁰ *Ūdentiņš, O.* Kā tas bija // *Latviešu Strēlnieks*, 1994, 8. nr., 15. lpp.
- ¹¹ Es sapni par dzimteni pagalvī likšu: Latvieši padomju vergu nometnēs un izsūtījumā. Atmiņu un dokumentu krājums, 1. sēj. – Rīga, 1993, 254. lpp.
- ¹² Valērijas Kuzminas liecība.
- ¹³ *Jēkabsons, Ē., Ščerbinskis, V.* Latvijas armijas augstākie virsnieki: 1918–1940: Biogrāfiska vārdnīca. – Rīga, 1998, 273., 274. lpp.
- ¹⁴ *Bambals, A.* 1940./41. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 99.–105. lpp.
- ¹⁵ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 6. nr., 6. lpp.
- ¹⁶ Turpat, 7. lpp.
- ¹⁷ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 2. apr., 2456. l., 3. lp.; 5455. l., 3. lp.; 4713. l., 3. lp.; 1. apr., 1769. l., 3. lp.
- ¹⁸ Turpat, 1. apr., 8818. l., 3. lp.
- ¹⁹ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 8. nr., 6. lpp.
- ²⁰ *Popovs, J.* Jeņisejas baržā // *Turpat*, 1995, 12. nr., 9. lpp. – Juris Popovs tika arestēts 1941. gada 14. jūnijā.
- ²¹ *Popovs, J.* Jeņisejas baržā // *Latviešu Strēlnieks*, 1996, 1. nr., 13. lpp.
- ²² Turpat, 13. lpp.
- ²³ *Popovs, J.* Jeņisejas baržā // *Turpat*, 2. nr., 8., 9. lpp.
- ²⁴ Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), 4-194-DK/p, Leitnanta Teodora Brāķera atmiņas, I daļa, 17. lpp. – Leitnants Teodors Brāķeris tika arestēts un deportēts no Gulbenes 1941. gada 14. jūnijā.
- ²⁵ *Popovs, J.* Jeņisejas baržā // *Latviešu Strēlnieks*, 1996, 4. nr., 9. lpp.
- ²⁶ Turpat, 2. nr., 8., 9. lpp.
- ²⁷ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Turpat*, 1990, 7. nr., 7. lpp.
- ²⁸ *Сидоров И.* Это было на Ламе // *Норильский Мемориал*, 1991, авг., с. 5.
- ²⁹ Turpat.
- ³⁰ Uz piemiņas plāksnes pie Lamas ezera minēts arī ģenerālis J. Jodišis. Tomēr pēc aculiecinieku liecībām viņš miris cietumā Gorkijā. Neskaidrības rada viņa pieminēšana grāmatā “Prievarta ir smurtu”, pēc kuras spriežot, ģenerālis ir izturējis ieslodzījuma termiņu un pēc tam dzīvojis Komi APSR. – *Martinionis, A.* Prievarta ir smurtu: Dokumentai, prisiminimai. – Vilnius, 1998, p. 312.
- ³¹ LVA, 1986. f., 1. apr., 41642. l., 6. lp.; 4713. l., 6. lp.; 3235. l., 6. lp., u.c.
- ³² *Сидоров И.* Это было на Ламе, с. 5.
- ³³ Turpat, 4. lpp.
- ³⁴ Turpat.
- ³⁵ Turpat.
- ³⁶ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 8. nr., 6. lpp.
- ³⁷ LVA, 1986. f., 1. apr., 1769. l., 8. lp.
- ³⁸ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 7. nr., 7. lpp.
- ³⁹ Turpat, 8. nr., 7. lpp.
- ⁴⁰ *Сидоров И.* Это было на Ламе, с. 5.
- ⁴¹ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 8. nr., 7. lpp.
- ⁴² *Popovs, J.* Jeņisejas baržā // *Turpat*, 1996, 3. nr., 10. lpp.

- ⁴³ *Сидоров И.* Это было на Ламе, с. 5.
- ⁴⁴ Valērijas Kuzminas liecība.
- ⁴⁵ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 8. nr., 7. lpp.
- ⁴⁶ Turpat.
- ⁴⁷ Turpat.
- ⁴⁸ *Сидоров И.* Это было на Ламе, с. 6.
- ⁴⁹ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 8. nr., 6. lpp.
- ⁵⁰ Turpat.
- ⁵¹ Turpat.
- ⁵² *Роповс, J.* Neatrstie kapi // *Latviešu Strēlnieks*, 1994, 7. nr., 9. lpp.
- ⁵³ LVA, 1986. f., 2. apr., 4713. l.
- ⁵⁴ Turpat, 1. apr., 3416. l.
- ⁵⁵ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 5601. f., 1. apr., 2561. l., 57. lp.
- ⁵⁶ Vēstule no ciešanu zemes // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 9. nr., 2. lpp.
- ⁵⁷ LVA, 1986. f., 2. apr., 2456. l., 19. lp.
- ⁵⁸ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 9. nr., 6. lpp.
- ⁵⁹ Turpat, 7. lpp.
- ⁶⁰ *Сидоров И.* Это было на Ламе, с. 8.
- ⁶¹ Turpat.
- ⁶² Valērijas Kuzminas liecība.
- ⁶³ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 9. nr., 7. lpp.
- ⁶⁴ Turpat.
- ⁶⁵ LVA, 1986. f., 2. apr., 3235. l., 60. lp.
- ⁶⁶ Turpat, 1. apr., 41642. l.
- ⁶⁷ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // *Latviešu Strēlnieks*, 1990, 7. nr., 6., 7. lpp.
- ⁶⁸ *Роповс, J.* Jeņisejas baržā // *Turpat*, 1995, 12. nr., 9. lpp.
- ⁶⁹ Pieejams: <http://vrm.museum.ru/M1392> [skatīts 05.11.2008.].

Repressions against Officers of the 24th Territorial Corps: Camp of Lake Lama in Norilsk

Kārlis Dambītis

Summary

After the Soviet occupation, in 1940, the armies of Baltic States were transformed in the territorial corps of the Red Army. The Soviet Union made repressions against the population of the Baltic States in 1941. One of the major actions was arrests of Baltic officers. Most of the officers were arrested in their summer camps. Some artillery officers were sent to the summer camp of F. E. Dzerzhinsky Artillery Academy near Moscow. There they got

arrested by NKVD. The officers got locked in a small camp near Lake Lama in Norilsk. They were mobilized to build up a tourism camp and some barracks there. They searched for needles of coniferous trees to make a strong anti scurvy drink with vitamin C. From all three Baltic States there were 41 officers, from Latvia there were 13 officers.

Special Council of NKVD sentenced the officers in May 1943. Judgment was based on Article 58 of the Criminal Law of Russian Soviet Federative Socialist Republic. It means they were accused of their anti-Soviet activities and their assistance in the Latvian War of Independence (1918–1920) against the Red Army. Officers were imprisoned from eight to ten years in camps of Gulag.

From 1941 to 1946, while they went to the camps of Norilsk, six officers from Latvia died from hunger, coldness and stomach diseases. In the camp of Norilsk one person died in autumn 1949. In the middle of the 1950s, only six officers returned to Latvia from deportation. The health of all officers was totally damaged.

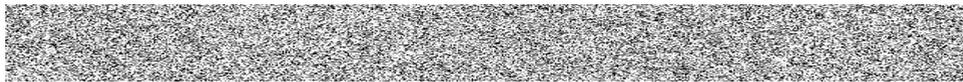
The example of the camp Lake Lama in Norilsk show the unlawful repressions against a small group of political prisoners and shows the system of Gulag where prisoners were forced to build up their own prison. The arrest of officers, deportation and life in the camp are reflected in the article.



**NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA
LATVIJĀ
(1941–1945)**

**NAZI GERMANY OCCUPATION
IN LATVIA
(1941–1945)**





Kārlis Kangeris

Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1945)

I. Ievads

Kad 1990.–1991. gadā Latvijas valsts atkal atguva suverenitāti, tad valsts atjaunošana balstījās uz valsts tālākpastāvēšanas principu, ka tā arī padomju okupācijas laikā turpinājusi pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekts. 1990.–1991. gadā nebija jādibina jauna valsts, bija tikai jāatjauno jau agrāk pastāvējusī. Ja pēc Otrā pasaules kara starptautiskajā diplomātijā un politikā cīnījās par Latvijas neatkarības atjaunošanu, tad šī cīņa bija raksturojama kā cīņa par “Latvijas iekļaušanas PSRS sastāvā neatzīšanas doktrīnas spēkā uzturēšanu”. Bija jāpanāk, respektīvi, jāuztur, tāds stāvoklis, lai Rietumvalstis nepadotos PSRS spiedienam un vilinājumam atzīt Baltijas valstu okupāciju un inkorporāciju par tiesīgu.

Pēc ASV valdības deklarācijas 1940. gada 23. jūlijā, ka tā Baltijā neatzīst tās pārvērtības, kas notikušas ar draudiem un varu, arī latvieši (kā arī citi baltieši) sāka formulēt savu pozīciju, kā reaģēt uz notikušo un kā no tiesiskā viedokļa raksturot no PSRS puses veikto okupāciju un aneksiju. Vispirms tika konstatēts, ka, “iestājoties” PSRS sastāvā, pārkāpta Latvijas Satversme un tāpēc iestāšanās PSRS bijusi nelikumīga. Vēlākā laikā klāt nāca starptautisko tiesību argumenti, kas, tāpat kā Latvijas Satversmes pārkāpšana, nepārprotami norādīja uz PSRS prettiesisko rīcību, okupējot un anektējot Latviju. Pirmo plašo Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā tiesību analīzi veica vācu tiesību profesors Rūdolfs Launs (*Laun*) 1942. gada jūnijā (sk. VIII nodaļu “Latvijas kuģi”), kurai gadu vēlāk pievienojās trīs latviešu juristu atzinumi (sk. VIII nodaļu “Manta”). Šajās divās tieslietu ekspertīzēs jau būtībā tika izteikti visi svarīgākie argumenti par Latvijas prettiesisko inkorporāciju PSRS sastāvā un valsts tālākpastāvēšanu kā starptautisko tiesību subjektam, kurus arī lietoja pēc Otrā pasaules kara, cīnoties par Latvijas valsts atjaunošanu.

Interesanti, ka arī Latvijas Zemes pašpārvalde veselā rindā iesniegumu vācu okupācijas pārvaldei norādīja uz Latvijas valsts nelikumīgo iekļaušanu PSRS sastāvā un Latvijas tālākpastāvēšanu kā starptautisko tiesību subjektam. Redzam, ka cīņa par Latvijas valsts tiesībām ar starptautisko tiesību argumentiem jau sākās vācu okupācijas laikā.

* * *

Ja sīkāk pievēršamies notikumiem un norisēm vācu okupācijas laikā Latvijā, tad visu daudzo un dažādo notikumu un norišu starpā arī kļūst redzams, ka jautājumi par Latvijas tiesisko stāvokli visplašākajā šī jēdziena izpratnē jau no paša sākuma bija dažādu latviešu – gan atsevišķu indivīdu, gan arī “oficiālu” Zemes pašpārvaldes amatpersonu – interešu lokā. Latvieši ar vācu pārvaldes amatpersonām runāja par “autonomiju”, pie tam ar vārdu “autonomija” latvieši varēja saprast gan kaut kādu Latvijas autonomijas modeli Vācijas reiha pārvaldes ietvaros, gan arī nākamo suverēno un neatkarīgo Latvijas valsti. Sarunas skāra arī Latvijas valststiesisko statusu – vai Latvijas valsts līdz ar padomju okupāciju juridiski beigusi eksistēt kā starptautisko tiesību subjekts, vai arī tā pastāv tālāk kā starptautisko tiesību subjekts, ko sevišķi uzsvēra latviešu sarunas partneri. Runāja par Latvijas iedzīvotāju privātīpašumu, ko vācu civilpārvalde solījās atgriezt bijušajiem īpašniekiem, tā likvidējot padomju varas veiktās nacionalizācijas sekas. Runāja par Latvijas iedzīvotāju pasēm, kāds pilsonības apzīmējums tajās būtu ierakstāms – vai “bezpa-valstnieks” vai “pilsonība nezināma”, vai “PSRS pilsonis”, vai arī “bijušās Latvijas pilsonis”.

Šo tiesisko jautājumu pacelšana sarunās un sarakstē ar vācu iestādēm un to pārstāvjiem izauga no nezināšanas, jo vācieši latviešiem nedefinēja, kā būtu saprotama vācu okupācija – vai Latvijas uzņemšanu PSRS sastāvā Vācijas reihis ir *de iure* atzinis; vai Latvijas iedzīvotāji uzskatāmi par PSRS pilsoņiem; vai Latvijas iedzīvotāju manta ir PSRS īpašums. Turklāt, sevišķi vēlākā laikā, tā bija apzināta rīcība – paust, ka PSRS okupācija no starptautisko tiesību viedokļa bijusi nelikumīga un tāpēc Latvijas valsts turpina pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekts.

Tikai notikumiem attīstoties, latvieši sāka saprast, kā būtu uz šiem jautājumiem jāskatās, kā jādefinē savas pozīcijas un kāda informācija jāprasa vāciešiem par Latvijas valststiesisko statusu.

Ja Latvijā latviešu pārstāvji runāja ar vācu ierēdņiem par valststiesiskajiem jautājumiem, tad tie galvenokārt pārstāvēja ģenerālkomisāru Rīgā, retāk tie bija Austrumzemes (*Ostlande*) reihskomisāra darbinieki. Tomēr šiem vācu ierēdņiem bija aizliegts ar latviešu pārstāvjiem runāt par jautājumiem, kas skāra Latvijas suverenitāti un valststiesisko tālākpastāvēšanu,¹ arī pusprivātās diskusijās, tāpēc sarunas ar ģenerālkomisāra vai reihskomisāra ierēdņiem latviešiem neko būtisku nevarēja atklāt. Vācu ierēdņi Rīgā varēja latviešiem paust tikai to, ko viņiem Berlīnē norādīja teikt, piemēram, ka Vācijas reihis latviešus ir atbrīvojis no boļševisma un līdz ar šo atbrīvošanu viņi esot zaudējuši arī savu piederību PSRS, izvairoties no skaidrojumiem, ko juridiski nozīmē “piederība PSRS” zaudēšana. (Nostājas, kuras gandrīz vai nemainīgi tika paustas līdz 1944. gada beigām.) Par Latvijas iedzīvotāju pilsonību runāja un lēma Berlīnē visaugstākajos pārvaldes līmeņos, bet šie lēmumi bija un palika slepeni, un tie nebija domāti ne Latvijas Zemes pašpārvaldes locekļu zināšanai, kur nu vēl plašākai sabiedrībai.

Attiecībā uz austrumu apgabaliem (ieskaitot PSRS) un to turpmāko nākotni Vācijas vadības elitē bija izveidojušās divas atšķirīgas nostājas. Pirmo pārstāvēja pats Vācijas reih Vadonis Ādolfs Hitlers, saimniecisko aprindu un Četrgadū plāna vadītājs Hermanis Gērings un kādu laiku arī reihsfīrers SS un iekšlietu ministrs Heinrihs Himlers, kuri uzskatīja, ka austrumos karš ir “dzīves telpas” iekarošana, ka turienes iedzīvotāji ir jāapspiež un teritorija saimnieciski jāizlaupa. Viņi austrumus uzskatīja par sava veida koloniju, kurai tikai bija jārūpējas par to, lai Vācijas reihu apgādātu ar “labumiem”.

Otru viedokli pārstāvēja Alfreds Rozenbergs, austrumu reihministrs, kurš uzskatīja, ka taktisku apsvērumu dēļ tautām austrumos jādod ierobežota brīvība, ar tām jāapietas saudzīgi, lai šīs tautas automātiski neklūtu naidīgas okupācijas varai (vāciešiem) un attālinātos no Maskavas ietekmes. Tomēr A. Rozenbergam bija grūti panākt, lai viņa uzskatus ievērotu gan Ā. Hitlers, gan ap H. Geringu grupētās saimniecības un finanšu iespaidīgās aprindas. Neskatoties uz daudzajām neveiksmēm austrumu jautājumos, A. Rozenbergs vismaz panāca to, ka attiecībā uz Baltiju vācu vara visumā rīkojās pēc viņa ieteiktā modeļa, ka *“iepretim atšķirīgām tautību grupām jārīkojas attiecīgi atšķirīgi, vadoties pēc attiecīgās tautas rases vērtības, tās nostājas iepretim Vācijai, kā arī pēc lomas, kas tai paredzēta austrumu apgabalu pārkārtošanā”*². Kā nekā bija plānots, ka Baltija nākotnē pievienojama Vācijas reiham un daļa Baltijas iedzīvotāju derīga pārvācošanai. Tomēr, kas attiecas uz valststiesību jautājumiem, tad šī modeļa ievērošana lielāku skaidrību par Latvijas pilsonību Latvijas iedzīvotājiem nedeļa.

Par Latvijas valststiesiskajiem jautājumiem latvieši (Zemes pašpārvalde) ar vāciešiem (civilpārvalde) principā oficiāli nerunāja un arī nevarēja runāt, jo vācu ierēdņiem bija aizliegts to darīt. Tomēr iespējas izteikt savu viedokli Latvijas valststiesību jautājumos radās. Tas parasti notika kopā ar kaut kādu konkrētu jautājumu risināšanu. Tāpēc šai rakstā Latvijas valststiesību jautājuma pacelšana tiks arī skatīta tajās kopsakarībās, kurās Zemes pašpārvalde to vēlējās darīt vai arī redzēja tam labākās iespējas. Tas varēja būt sakarā ar Latviešu leģiona veidošanu, ar pasu, personas dokumentu piešķiršanu Latvijas iedzīvotājiem un ierakstiem tajos, ar reprivatizāciju un Latvijas iedzīvotāju mantas un īpašuma piederību, vai arī tas varēja saistīties ar diskusiju par autonomijas piešķiršanu Latvijai.

Vācieši savu patieso nostāju Latvijas valststiesību jautājumos latviešiem nekad neatklāja. Kaut gan 1943. gadā viņi paši apsvēra autonomijas piešķiršanu Latvijai, tomēr tas vēl nenozīmēja, ka viņi atklās to, kā skatās uz Latvijas inkorporāciju PSRS un no tās izrietošām sekām.

Šai rakstā galvenokārt tiks apskatītas Latvijas Zemes pašpārvaldes iniciatīvas, skaidrots autora viedoklis par Latvijas valststiesisko stāvokli. Vācu okupācijas laika dokumentos mēs varam konstatēt 12 gadījumus, kur Latvijas Zemes pašpārvalde pati,

un vienu gadījumu, kurā tās pakļautībā esošais Jūrnieceības departaments izteica savu viedokli par Latvijas valststiesisko stāvokli. Šai dokumentu grupai būtu arī vēl jāpieskaita divu latviešu un viena vācu tieslietu eksperta atzinums par Latvijas valststiesisko stāvokli. Bez tam analīzē netiks aizmirsti latviešu mēģinājumi vācu okupācijas laika sākumā pieprasīt valsts atjaunošanu, kā arī pašu vāciešu plāni 1943. gadā, latviešiem nezinot, domāt par autonomijas piešķiršanu Latvijai.

Kāda bija nostāja un izpratne par Latvijas valststiesisko stāvokli sabiedrībā un pretošanās grupās, tas šai rakstā netiks tuvāk skarts.³ Tāpat arī vispārīgi nepievēršos privatizācijas gaitai Latvijā,⁴ izņemot jautājumu, kas saistīts ar tiem Latvijas tirdzniecības kuģiem, kuri 1941. gadā nonāca vācu rokās.

II. Historiogrāfija

Specifiski darbi vai pētījumi par Latvijas valststiesiskajiem jautājumiem vācu okupācijas laikā līdz šim vēl nav rakstīti. Ar jēdzienu “valststiesiskie jautājumi” te saprotu, piemēram, Latvijas iedzīvotāju pilsonību, Latvijas tiesisko pozīciju vācu okupācijas sistēmā, Latvijas tiesisko pozīciju starptautisko tiesību aspektā, Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā novērtējumu, mantas un īpašuma piederību Latvijā, kā arī Latvijas Zemes pašpārvaldes darbību šo jautājumu pacelšanā, diskutēšanā un risināšanā.

Ja zinātniskajā literatūrā par valststiesisko stāvokli Latvijā vācu okupācijas laikā kaut kas ir rakstīts, tad tas galvenokārt ir bijis par autonomijas piešķiršanu Latvijas ģenerālapgabalam 1943. gada sākumā un beigās, ko plānoja vācu ministrijās un par ko nebija informēta Latvijas Zemes pašpārvalde, bet no kā tomēr beigās nekas nesanāca. Par autonomijas piešķiršanas iespējām Latvijai jau 1958. gadā plaši rakstīja ASV vēsturnieks Aleksandrs Dalins (*Dallin*).⁵ Līdzīgi plaši šo jautājumu 15 gadus vēlāk iztirzāja arī somis Sepo Milliniemi (*Myllyniemi*).⁶ Šais darbos tiek izcelta SS reihsfirera H. Himlera interese Igaunijai un Latvijai piešķirt sava veida autonomiju, lai tādā veidā nodrošinātu šo zemju iedzīvotāju mobilizāciju SS leģioniem, taču tiek arī parādīta Vācijas reihā augstākās vadības nespēja atkāpties no saviem imperiālistiskajiem principiem valdīt pār pakļautajām tautām un valstīm un nevēlēšanās pat simboliski igauņiem un latviešiem izrādīt kādu pretimnākšanu.

Autonomijas jautājumam 1967. gadā vēl pievērsies vācu publicists vēsturnieks Heincs Hēne (*Heinz Höhne*), sevišķi akcentējot H. Himlera pozitīvo nostāju Igaunijas un Latvijas autonomijas jautājumā.⁷

Pēdējos gados arī Latvijas vēsturnieki “atklājuši” šo vācu autonomijas diskusiju 1943. gadā. Visvairāk par šo jautājumu līdz šim rakstījis Inesis Feldmanis,⁸ kura pēdās sācis sekot Edvīns Evarts.⁹ Apskatot šos latviešu autoru darbus tuvāk, jākonstatē, ka tajos nekā jauna nav, kas jau nebūtu pateikts A. Dalina vai S. Milliniemi pētījumos. Visi

jau izmantojuši vienus un tos pašus avotus. Vēl par vācu autonomijas plāniem plaši rakstījis Heinrihs Strods, mēģinādams šo jautājumu iztirzāt visa vācu okupācijas laika politikas kopsakarībā.¹⁰

Dokumentu krājumu, saistītu ar Latvijas autonomijas un suverenitātes prasībām, sastādījis un publicējis Vilis Samsons.¹¹ Dokumenti sakārtoti pa grupām, no kurām Latvijas valststiesisko jautājumu risināšanā nozīmīgākās būtu dokumenti par vācu iestāžu attieksmi pret latviešu neatkarības centieniem, kā arī par Zemes pašpārvaldes dažādajām aktivitātēm autonomijas/neatkarības jautājumā. Šajā krājumā publicētajiem Zemes pašpārvaldes dokumentiem visumā ir “deklaratīvs” raksturs – tajos tiek prasīta Latvijas autonomija vai neatkarība, bet netiek izvērstā argumentācija par Latvijas valststiesisko tālākpastāvēšanu un Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā nelikumību, izņemot vienu dokumentu – Zemes pašpārvaldes 1943. gada 16. novembra iesniegumu (Nr. 26, 134.–136. lpp.), kurš tiks sīkāk apskatīts arī šai rakstā.

Pirmais darbs, kurā mēģināts tuvāk apskatīt Latvijas valststiesiskos jautājumus vācu okupācijas laikā, ir šī raksta autora pētījums par Latvijas iedzīvotāju izvēles iespējām Otrā pasaules kara laikā.¹² Raksta IV nodaļā tiek minēti svarīgākie dokumenti, kas attiecas uz Latvijas Zemes pašpārvaldes nostāju Latvijas starptautisko tiesību statusa jautājumā, tiek raksturota vācu varas nostāja Baltijas valstu tālākpastāvēšanas jautājumā kā starptautisko tiesību subjektam un ar dažiem piemēriem raksturoti Zemes pašpārvaldes iesniegumi vācu civilpārvaldei, paužot savu nostāju pilsonības jautājumā, kā arī diskutējot jautājumu, vai Latvija 1940. gadā kļuvusi par PSRS sastāvdaļu arī *de iure* izpratnē. Tomēr pasniegtais materiāls ir ļoti fragmentārs, kāpēc ar šo rakstu autors mēģinās sniegt iespējami pilnīgu pārskatu par Latvijas Zemes pašpārvaldes darbību valsts statusa jautājuma kārtošā ar vācu civilpārvaldes iestādēm.

Saprotams, ka eksistē vesela rinda dokumentu, kuros latviešu puse izsaka savas vēlmes pēc autonomijas vai valsts neatkarības, bet kuri šeit netiks tuvāk aplūkoti. Šie visumā ir dokumenti, kuros ir izteikta kāda prasība, bet netiek sniegts pamatojums vai analīze par to, kā būtu saprotams Latvijas tiesiskais statuss. Tādi dokumenti, piemēram, ir t.s. Valdmaņa protokoli (Zemes pašpārvaldes apspriedes ar vācu pārvaldes pārstāvjiem 1943. gada 27. un 29. janvārī),¹³ Latviešu leģiona ģenerālinspektora Rūdolfa Bangerska iesniegums A. Rozenbergam 1944. gada 6. martā¹⁴ u.c.

III. Latviešu iniciatīvas – suverenitāte un autonomija

Vācu karaspēku Latvijā 1941. gada jūnija beigās/jūlija sākumā sagaidīja ar sajūsmu. Latvieši sāka atjaunot 1940. gadā pārtraukto Latvijas Republikas iestāžu darbību. Valdīja cerība, ka līdz ar komunistu – boļševiku padzišanu varēs arī pamazām atjaunot Latvijas valsti. Rīgā organizatoriskos priekšdarbus uzsāka Latvijas Organizācijas

centrs (LOC), saimnieciskās dzīves organizēšana ar vācu piekrišanu bija nonākusi Alfrēda Valdmaņa rokās. Latvijā no Berlīnes atgriezās pulkvedis Aleksandrs Plensners un pulkvedis-leitnants Viktors Deglavs, kuri Vācijā aktīvi bija piedalījušies Latvju Karavīru Nacionālās Savienības (LKNS) dibināšanā, lai veiktu Latvijas atbrīvošanas un jaunuzbūves uzdevumus. Pie tam V. Deglavam līdzī bija 1941. gada martā izstrādāta Latvijas valsts pārvaldes shēma, ar kuru Vācijā bija tikušas iepazīstinātas arī vācu armijas kontaktpersonas.¹⁵ V. Deglavs mira 1941. gada 18. jūlijā līdz šai dienai īsti nenoskaidrotos apstākļos, un tā līdz ar viņa nāvi pazuda arī viņa izstrādātais Latvijas pārvaldes modelis, kurā bija paredzēts gan Valsts prezidents, gan Ministru prezidents un kurā svarīga loma tika ierādīta armijas virspavēlniekam un Ģenerālštābam, kas saņemams, ja ievēro Latvijas okupāciju un kara situāciju Eiropā. Cik nopietni V. Deglava shēmas sakarībā bija ņemama LKNS 1941. gada 1. maijā pieņemtā nostādne, ka Latvijai jāiekļaujas “tagad veidojamā Eiropas jaunajā iekārtā”, nav šodien iespējams izšķirt.

Otrs valsts modelis parādījās pēc 1941. gada 11. jūlija, kad šai dienā bija notikusi latviešu organizāciju pārstāvju sanāksme, kurā ievēlēja delegāciju, kas dotos uz Berlīni (Alfrēds Valdmanis, Gustavs Celmiņš, Viktors Deglavs), lai tā Vācijas valdībai iesniegtu sapulces pārstāvju izstrādātu memorandu.¹⁶ Memorands tika izstrādāts, bet delegāciju uz Berlīni nelaida, un tā beigās memorands palika vāciešiem neiesniegts.

Memorandā pēc ievada Latvijas jaunuzbūves darbu izteica 13 pamattēzes:¹⁷

1. Latvijā izveidojams autoritārs režīms, kura ideoloģija sakrīt ar Jaunās Eiropas ideoloģiju.
2. No Lielvācijas atzītai provizoriskai valdībai ir jāizstrādā pagaidu satversme. Šai valdībai jādod zināms iestrādāšanās laiks, kurā jāizstrādā jaunā satversme.
3. Valsts pamatideja ir – likumība un personas drošība.
4. Sociāla taisnība.
5. Mērķtiecība, organizācijas, kārtība, darbs, privātīpašums un privātā iniciatīva ar ierobežojumiem, kas ir valsts un tautas interesēs.
6. Nacionālā armija.
7. Lauksaimniecības un rūpniecības racionalizācija.
8. Tautiska kultūra. Audzināšana uz ētiskiem, reliģioziem un nacionāli valstiskiem pamatiem.
9. Latvijas “atbrīvošana” no žīdiem un principā arī no krieviem un poļiem.
10. Ārpolitikas pamati:
 - a) nesatricināma draudzība ar Lielvāciju,
 - b) noraidoša nostāja pret slāvisko ekspansiju,
 - c) tuva sadarbība ar Igauniju un Lietuvu, lai izveidotu kopēju saimniecisko, politisko un stratēģisko fronti, eventuāli arī pieaicinot Skandināvijas valstis.

11. Vadošas personības atbildīgos amatos: rūpīga atlase, ievērojot viņu uzticību, vadoņa īpašības, radošas spējas un nevainojama pagātne. Jaunu vadītāju izglītošana.
12. Latvijas valūtas atjaunošana, to piesaistot vācu valūtai.
13. Lai izmantotu latviešu gribu cīnīties šai karagājienā pret Padomju Krieviju, tūlīn jāizveido pietiekami lielas latviešu kaujas vienības (mazākais, divas divīzijas) karam pret Padomju Savienību, arī ārpus Latvijas valsts robežām.

Šai Ā. Hitleram, respektīvi, Vācijas valdībai, domātajā memorandā valoda bija pieļagota tālaika "oficiālajiem šabloniem", kas droši vien ne vienam vien varēja nepatikt, bet, neņemot vērā šo terminoloģiju, šais 13 punktos tomēr bija izteiktas arī domas, kas varēja būt pieņemamas plašākam lokam, ne tikai memoranda sacerētājiem, kuriem ar to bija jānododas uz Berlīni.¹⁸ A. Valdmanis savukārt uzsver, ka memoranda sastādīšanā nav tikai piedalījušies ievēlētie trīs delegācijas locekļi, bet tas noticis tiesībnieka Voldemāra Zamuela vadībā.¹⁹

Līdz ar delegācijas nelaišanu uz Berlīni no redzesloka arī pazuda memorandā izteiktās domas par Latvijas valsts uzbūvi. Vienīgi memoranda 13. punktā izteiktā doma, ka būtu jāveido divas latviešu divīzijas cīņai pret boļševismu, netika atmesta. Tā delegācijai uz Berlīni izraudzītais G. Celmiņš savā un viņa pārstāvētās "Pērkonkrusta" organizācijas vārdā 1941. gada 25. jūlijā vācu iestādēm Berlīnē iesniedza konkrētu priekšlikumu, prasot divu latviešu divīziju izveidošanu, kas iesaistītos vērmahta sastāvā un cīnītos Austrumu frontē. Toties tagad, pēc G. Celmiņa uzskata, divīziju pamatsastāvu veidotu "Pērkonkrusta" biedri, kā arī citi latvieši ar līdzīgu pasaules uzskatu.²⁰

Vācu okupācijas varai tsā brīdī izdevās aplūsināt latviešu vēlmes paust savus viedokļus par Latvijas valstisko statusu. Kad vācu civilpārvalde, sākot ar 1941. gada 1. septembri, visā Latvijas teritorijā uzsāka savu darbu, latviešiem ar to tika nepārprotami "pateikts", ka vācu nākotnes plānos neietilpst suverēnas un neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošana. Arī ja nākamajā gadā izveidoja Zemes pašpārvaldi, tad tā tomēr nebija autonoma Latvijas pārvaldes institūcija, bet gan tikai vācu civilpārvaldes piedēklis – izpildpārvalde.

Jauns ierosinājums no latviešu puses kaut ko darīt Latvijas valststiesiskā statusa lietā nāca 1942. gada 4. novembrī ar A. Valdmaņa vāciešiem iesniegto memorandu "Latviešu problēma". A. Valdmanis sava memoranda 10. punktā uzsvēra, ka no starptautisko tiesību viedokļa Latvija joprojām esot uzskatāma par suverēnu valsti. 11. punktā viņš noraidīja tādus variantus, ka Latviju varētu pievienot Vācijai, jo tas neatbilstot latviešu ideālam. Konkrētu prasību Valdmanis izvirzīja 13. punktā, ka "*Latvijas lietā jāliek priekšā atjaunot tai neatkarību. Jaunā neatkarīgā Latvija saņemtu uz noteiktu laiku Vācijas garantiju, apmēram tā kā Slovēkija.*" Izejot no šāda valstiskā risinājuma, Latvija varētu piedalīties karā kā Vācijas sabiedrotais.²¹

Vācu civilpārvalde šo Valdmaņa memorandu oficiāli nepieņēma. Neskatoties uz to, divos plašos memorandos vācieši pret A. Valdmani izteica asu kritiku.²² Sevišķi kategoriski noraidīja A. Valdmaņa priekšlikumu jebkādā veidā atjaunot Latvijas suverenitāti. Latvija un latviešu tauta savos divdesmit pastāvēšanas gados neesot tam izrādījusies gatava. Ja kaut ko tādām mazām tautām kā latvieši varēšot pieļaut, tad tā varēšot tikai būt kultūras autonomija.

Memorandā arī izskanēja doma par latviešu karaspēka veidošanu. Mēnesi vēlāk šī doma bija izteikta konkrētā projektā, piedāvājot mobilizēt 100 000 vīru armijai un 25 000 vīru aizmugures dienestam. Tomēr šis mobilizācijas piedāvājums tika saistīts ar suverenitātes atjaunošanu vai Slovērijas statusa piešķiršanu Latvijai (sīkāk sk. VII nodaļu).

Par Latvijas valsts statusa jautājumu Latvijas Zemes pašpārvalde izteicās vēstulē austrumu reihsministram A. Rozenbergam 1944. gada 11. decembrī, kad pašpārvalde Latviju bija jau atstājusi un tagad atradās Berlīnē. Latviešu mērķis esot “brīvās patstāvīgās Latvijas atjaunošana”. Latviešu spēkus cīņā pret boļševismu varēšot vislabāk mobilizēt tādā gadījumā, ja Lielvācija “apsolītu un apstiprinātu” “brīvās un patstāvīgās Latvijas atjaunošanu un atzīšanu”. Pirmais solis šajā virzienā varētu būt pašreizējās Latvijas Zemes pašpārvaldes likvidēšana un tās vietā Nacionālas komitejas izveidošana ar valdības tiesībām.²³

Līdzīga satura vēstuli, kaut daudz plašāku, Latvijas Zemes pašpārvalde arī nosūtīja Vācijas ārlietu ministram Joahimam fon Ribentropam. Latviešu tautai esot jādod galīga skaidrība par savu starptautiski tiesisko nākotni. Jau tagad Vācijas valsts valdība varētu “atklāti apsolīt un apstiprināt latviešu tautai viņas cīņas mērķi – viņas svētākās cerības – brīvās un patstāvīgās Latvijas atjaunošanas un atzīšanas piepildīšanu”. Nepieciešams arī esot radīt latviešu tautai pārvaldes orgānu, “kam būtu piešķirtas suverēnas tautas valdības tiesības, kas atrodas ciešā savienībā ar Vācijas valsti”. Vēstules beigās J. fon Ribentrops tika lūgts “ievadīt Latvijas suverenitātes atzīšanu un apstiprināšanu no Vācijas valsts vadības puses”²⁴.

Uz šiem iesniegumiem ne A. Rozenbergs, ne arī J. fon Ribentrops neatbildēja. Tomēr situācija mainījās, sākot ar 1945. gada 21. janvāri, kad SS reihsfīrera H. Himlera rokās nodeva Kurzemes pārvaldīšanu. H. Himlers bija ar mieru pieļaut latviešu nacionālās komitejas izveidošanu, kurai varētu uzticēt arī Kurzemes pārvaldi. Tādu uzdevumu Latviešu leģiona ģenerālinspektors R. Bangerskis saņēma no SS Galvenās pārvaldes šefa Gotloba Bergera (*Gottlob Berger*) 1945. gada 6. februārī. Pirms R. Bangerskis šo darbu uzņēmās, viņš vāciešiem bija iesniedzis savu memorandu ar priekšlikumiem, kura beigās bija četri ar Latvijas tiesisko statusu saistīti punkti:²⁵

“Pēc maniem ieskatiem, no vācu puses nepieciešami šādi deklarējumi:

- 1) ka Vācija ne 1940. gadā, ne arī tagad neatzīst Latvijas pievienošanu Padomju Savienībai;*

- 2) ka Vācija joprojām uzskata Latviju par patstāvīgu un neatkarīgu valsti 1940. gada 17. jūnija robežās;
- 3) ka Vācijas valdība atzīst Latvijas Pagaidu valdību par vienīgo suverēnās varas nesēju Latvijā;
- 4) ka Latvijas Pagaidu valdība tūlīt pārņem civilo pārvaldi ienaidnieka neieņemtā un no ienaidnieka atbrīvojamā Latvijas telpā ārpus frontes joslas.”

Kā jau parasts, par šiem četriem iesnieguma punktiem vācieši neizteicās, tomēr atļāva 1945. gada 20. februārī Potsdamā nodibināt Latvijas Nacionālo komiteju (LNK). LNK turpmākai darbībai vajadzēja balstīties uz jaunievēlētā LNK prezidenta R. Bangerska deklarāciju LNK dibināšanas sapulcē un Oskara Dankera deklarāciju par Latvijas pagaidu satversmes principiem,²⁶ lai tādā veidā tiktu sperti “pirmie soļi uz Latvijas atjaunošanu”²⁷. Latvieši LNK valdi, respektīvi, vēlāko Kurzemes pārvaldi, sauca par pagaidu valdību vai pat valdību, ko vācieši neatzina, kaut arī latviešiem savās iekšējās darīšanās lietot šos jēdzienus neaizliedza. Kad vācieši piekrita LNK dibināšanai, viņiem bija skaidrs, kādu pārvaldes formu viņi Kurzemē pieļaus. Tā nebija domāta kā ceļa nogludināšana uz neatkarības atjaunošanu. Bija paredzēts, ka Kurzemē atļaus strādāt pēc “protektorāta modeļa”, kas nozīmēja, ka vāciešiem visos jautājumos paliks galavārds. LNK un Kurzemes pārvalde, iespējams, būtu atšķīrusies no agrākās Zemes pašpārvaldes, bet tomēr būtu palikusi par sava veida vācu “izpildpārvaldi”.

1945. gada 8. maijā latviešu pārstāvji Kurzemē bija plānojuši sasaukt Tautas padomi un proklamēt Latvijas neatkarības atjaunošanu. Pagaidu valdība ar pulkvedi-leitnantu Robertu Osi kā valdības galvu bija jau izveidota 5. maijā. Tā kā Kurzeme bija vēl vācu varā, tad izraudzītās pagaidu valdības pārstāvji mēģināja no vācu varas savam solim iegūt piekrišanu, ko Kurzemes armijas virspavēlnieks ģenerālis-pulkvedis Karls Hilperts (*Carl Hilpert*) atteicās dot. Sakarā ar Vācijas kapitulāciju 8. maijā izjuka arī visi Tautas padomes Latvijas neatkarības proklamācijas plāni.²⁸ Pagaidu valdības sagatavotās deklarācijas Rietumu sabiedroto valdībām līdz šim nav atrastas.

IV. Vācu viedokļi

Sākoties Vācijas un PSRS karam 1941. gada 22. jūnijā, vācu pusei vēl lielas skaidrības nebija, kāda būs pārvaldes forma jauniekarotajos apgabalos. Par šo teritoriju tiesiskajiem jautājumiem – mūsu gadījumā Latvijas, respektīvi, Baltijas valstu pozīciju starptautisko tiesību aspektā (normās) – karagājiena un okupēto teritoriju pārvaldīšanas plānošanas fāzē nemaz nedomāja.

Tomēr gribot negribot vācu iestādēm jau pirmajās kara dienās bija jāsāk nodarboties ar Baltijas valstu iedzīvotāju interesēm – atjaunot savu valsti. Pirmais “testa” gadījums bija lietuviešu Aktīvistu frontes Lietuvas valdības izveidošana un Lietuvas neatkarības

proklamācija 1941. gada 23. jūnijā.²⁹ Nākamajā dienā sekoja kopējs Vācijas Ārlietu ministrijas un abvēra (*Wehrmacht Ausland-Abwehr*) norādījums, ka Lietuvas valdība izveidota bez jebkādas vācu iestāžu piedalīšanās un tāpēc šīs valdības atbalstīšana nav pieļaujama.³⁰

Arī bijušais Latvijas sūtnis Berlīnē Edgars Krieviņš griezās pie Vācijas Ārlietu ministrijas, norādīdams, ka arī Rīgā drīz varētu gaidīt Latvijas valdības izveidošanu, tāpēc viņa lūgums esot, lai viņu atkal atzītu par Latvijas sūtni, sūtniecības agrākie darbinieki varētu atgriezties savās vietās un viņš varētu atkal pārņemt agrākās Latvijas sūtniecības ēkas.³¹ Pēc sarunas tūlīt tika informēti abvēra darbinieki, kuriem bija sakari ar latviešiem: "Baltijā nedrīkstot radīt nekādus politiskos faktus, kas vāciešiem varētu izrādīties neērti."

1941. gada 27. jūnijā sekoja Ārlietu ministrijas telegramma visām vācu diplomātiskajām pārstāvniecībām, ka ar Igaunijas, Latvijas un Lietuvas diplomātiem nav vedamas sarunas par iespējamām politiskām pārmaiņām Baltijā.³² Dienu vēlāk sekoja Ārlietu ministrijas instrukcija Armijas virspavēlniecībai, ka nekāda veida politiskos solījumus lietuviešu, latviešu un igauņu pārstāvjiem nedrīkst izteikt, kā arī jebkurā gadījumā sarunās ar baltiešiem būtu jāizvairās no politiska satura tematiem.³³ Praksē šīs instrukcijas nozīmēja, ka Latvijā un Igaunijā bija jāaizkavē jebkādu politisko struktūru izveidošanās, kuras nebija pašu vāciešu ierosinātas un/vai apstiprinātas. Latviešu, kā arī igauņu un lietuviešu tieksmēm pēc brīvības un valsts neatkarības ne pašreizējos, ne arī turpmākajos vācu apsvērumos par Baltijas valstīm nebija vietas.

Ka baltiešu aprindās būs jāstopas ar argumentu, ka padomju okupācija nav skārusi Baltijas valstu suverenitāti, uz to vācu okupācijas pārvaldes darbinieki jau no sākta gala bija sagatavojušies. Kad šī tēze pirmo reizi parādījās rakstiskā veidā lietuviešu memorandā 1941. gada 5. augustā,³⁴ austrumu reihministrs A. Rozenbergs lika izstrādāt "juridisko pamatojumu vācu prettēzēm": "*Bemerkungen zu der litauischen Denkschrift vom 05.08.1941 über die Fortexistenz des litauischen Staates.*"³⁵ Prettēžu autors bija slaveņais starpkaru laika mazākumtautību tiesību eksperts un Vācu tautības grupu savienības pilnvarotais Eiropā baltvācietis no Igaunijas Dr. Verners Haselblats (*Werner Hasselblatt*).

V. Haselblats argumentēja, ka neesot nekādu šaubu par to, ka no starptautisko tiesību viedokļa PSRS ir anektējusi Lietuvas valsti un Lietuva ar to ir zaudējusi savu valstisko neatkarību, nemaz nerunājot par suverenitāti, kas valstiskumam tikai esot papildu elements. No starptautisko tiesību viedokļa aneksija esot tad spēkā, ja anektētajam esot noteikta griba ilgstoši valdīt, anektētajā apgabalā valsts vara esot pilnīgi pakļauta un tā vairs neesot spējīga izrādīt jebkādu pretestību. Lietuvas gadījumā visi priekšnoteikumi ir spēkā esoši aneksijai (*Gültigkeit*) un esot izpildīti.

Kopsavilkumā tika atzīts, ka nākotnē nebūtu lietderīgi pieļaut patstāvīgas Lietuvas valsts izveidošanu:

*“Lietuvas apgabala pārvaldīšanu kā agrākās PSRS teritorijas daļu kārtos Vācijas reihs attiecīgi pēc kara mērķa prasībām, kas ir bolševisma uzvarēšana un iznīcināšana, kā arī pielāgojoties saimnieciskajām un politiskajām nepieciešamībām, **pie kurām nekādā ziņā nav pieskaitāma valstiskā neatkarība** [autora izcēlums], jo, kā ir pierādījies, tā nav iepretim PSRS nosargājama, un, ja atjaunotos apstākļi, kādi bija pirms vācu karaspēka iesaļošanas, tā arī nākotnē nebūs nosargājama.”*

Šo V. Haselblata memorandu/prettēzes vācu civilpārvalde Latvijā kā argumentācijas bāzi principā izmantoja līdz savas valdīšanas beigām. Ar šīm prettēzēm iepazīstināja Austrumzemes civilpārvaldes vadošos darbiniekus, jo viņiem ikdienas darbā bija jāsaņem ar lietuviešiem un latviešiem, kuru argumentācijā par savas valsts tiesībām šī tēze varēja izrādīties nozīmīga. Tomēr ielaisties diskusijās ar baltiešu pārstāvjiem par šo valsts statusu vācu civilpārvaldes ierēdņiem tika aizliegts.³⁶ Prettēzes bija domātas tikai pašu zināšanai.

1943. gada pavasarī, kad ģenerālkomisārs Oto Heinrihs Drekslers bija saņēmis Zemes pašpārvaldes memorandu ar saturu, kurā bija uzsvērts, ka Latvijas tauta nekad neesot pieņēmusi lēmumu iestāties PSRS, reihskomisāra Politiskā nodaļa un pats reihskomisārs par jaunu norādīja ģenerālkomisāram Rīgā, ka A. Rozenberga 1941. gada 11. septembra norādījumi vēl vienmēr esot spēkā un viņš no Zemes pašpārvaldes nedrīkstot pieņemt nekādus memorandus, kas skar jautājumus par Latvijas valststiesisko tālākpastāvēšanu.³⁷ Šai sakarībā Austrumu ministrija uz Rīgu nosūtīja savus papildu skaidrojumus, kā būtu saprotama Latvijas valsts piederība Padomju Savienībai.³⁸

Izveidojot Latvijā civilpārvaldi, Austrumu reihministrija vienmēr izgājusi no tā tiesiskā stāvokļa, kāds pastāvējis 1941. gada 22. jūnijā, – tas nozīmējis gan padomju varas izdarītās tīpauma nacionalizācijas atzīšanu, gan arī to, ka latvieši pēc 1940. gada 7. septembra kļuvuši par PSRS pilsoņiem. Ja Zemes pašpārvalde uzsverot Latvijas suverenitātes tiesisko tālākpastāvēšanu, tad tas notiekot ar mērķi, lai Vāciju Latvijas tiesību jautājumā nostādītu kā netaisnu. Tikai šī iemesla dēļ vien ar viņiem nebūtu jāielaižas diskusijās par valsts tiesībām. Ja kādreiz Vācija Latvijai dos autonomijas vai pussuverēnas valsts statusu, tad tas nenotiks kaut kādu starptautisko tiesību rāmjos par Latvijas valsts tālākpastāvēšanu no pirmskara laikiem, bet gan tāpēc, ka Vācija pati tā vēlēšies rīkoties.

Tā kā Latvijas Zemes pašpārvaldes iesniegumi, kuros bija skarti Latvijas valststiesiskie jautājumi, nepārstāja ienākt Ģenerālkomisariātā, tad Austrumu ministrija 1944. gada sākumā izstrādāja jaunas vadlīnijas, kādā veidā un ar kādiem argumentiem stāties pretī vietējo pašpārvalžu pārstāvjiem Igaunijā, Latvijā un Lietuvā, ja nonāk pie valststiesiskiem jautājumiem. Rakstveidā iepretim pašpārvaldēm nedrīkstēja izteikties, kā tas jau bija noticis Latvijas gadījumā. Šīs jaunās vadlīnijas bija slepenas, un ar tām bija jāiepazīstina tikai vācu pārvaldes atbildīgās personas.³⁹

Šajās argumentēšanas vadlīnijās nebija nekā būtiski jauna, kas jau nebūtu agrāk pateikts V. Haselblata prettēzēs vai citos vācu pārvaldes dokumentos, izņemot vienīgi argumentu par īpašuma tiesību atjaunošanu, ka Baltijas tautām jābūt pateicīgām par Vācijas “augstsirdīgo nostāju”, ka tā neprasot, lai atjaunotu baltvācu muižniecības tiesības uz agrārreformās atsavinātiem zemes īpašumiem.

Citādi vācu pārstāvjiem bija jāpauž viedoklis, ka tas ir pats par sevi saprotams, ka Baltijas ģenerālapgabali ir atdalījušies no PSRS un tāpēc tā nav valsts nodevība, ja baltieši (latvieši) vēрмаhta rindās cīnās pret Padomju Savienību. Sevišķi plaši bija izvēsta argumentācija pret baltiešu pausto valsts tālākpastāvēšanas tēzi un atgriešanos pie pirmspadomju laika likumiem. Ja pašpārvaldes neuzklausot visus citus argumentus, tad vācu pusei nepārprotami esot jānorāda, ka *“vācu vēрмаhts nav Igaunijas, Latvijas un Lietuvas okupētāja armija, kas reizē arī atrodas brīvas valsts [pasvītrojumi oriģinālā. – K. K.] teritorijā, bet gan ir Vācijas reiha orgāns, kas šīs tautas ir izglābis no pilnīgas deportācijas un bioloģiskas iznīcināšanas. [...] Starp citu, būtiski ir tas, ka Vācijas reihis baltiešu tautām ir nodrošinājis to substanci, tautisko eksistenci un kultūru, un tas ir svarīgāk nekā visi valststiesiskie juridiskie prātojumi.”*⁴⁰

Vācu civilpārvaldes ierēdņiem nācās nodarboties arī ar Latvijas sarkanbalt-sarkanā karoga jautājumu. Par to sprieda Ģenerālkomisariāta nodaļu vadītāju apspriedē 1942. gada 3. decembrī.⁴¹ Par Latvijas karogu nevarot būt runa kā par Latvijas valsts karogu. *“Latvijas karogu labākajā gadījumā šodien varētu uzskatīt par Zemes pašpārvaldes karogu, kas nav valsts un kas arī nekādā ziņā nav agrākās Latvijas brīvvalsts pēctece.”* Tādēļ tas arī nevarot vairs būt latviešu nacionālais simbols. Tomēr sapulces dalībnieki vienojās, ka politisku apsvērumu dēļ Latvijas karogs būtu jāatzīst par latviešu tautas karogu, zem kura latviešu brīvprātīgie dotos cīņā pret boļševismu.

V. Vāciešu autonomijas plāni Latvijai

1942. gada 7. jūlija Zemes pašpārvaldes sēdē iekšlietu ģenerāldirektors Oskars Dankers ziņoja, ka augstākais SS un policijas vadītājs Austrumzemē ģenerālis Frīdrihs Jekelns, atsaucoties uz savu neseno tikšanos ar Ā. Hitleru, latviešu vienību virsniekiem esot teicis, ka Latvijai, tāpat kā Igaunijai, būšot kultūras un saimnieciskā patstāvība, sava naudas vienība, savs SS karaspēks un savs militārais pārstāvis Vācijas Ģenerālštābā. To pašu F. Jekelns esot arī teicis kārtības sargu priekšniekam pulkvedim-leitnantam Robertam Osim.⁴² Kā vēlāk pats F. Jekelns paskaidroja, tad viņš ar latviešu virsniekiem esot gan runājis, bet politiskā ziņā tikai to teicis, ka arī latviešiem Jaunajā Eiropā būšot sava vieta zem saules.⁴³ Ar šo tad turpmākajā laikā arī iezīmējās diskusijas par iespējamu Latvijas autonomiju, kaut arī Austrumu ministrija iebilda pret SS mēģinājumiem

runāt par kādiem Latvijas valststiesiskajiem aspektiem, kas, pēc Austrumu ministrijas domām, Latvijas sabiedrībā radītu nepiepildāmas ilūzijas.⁴⁴

Autonomijas diskusijai savu impulsu bija devis arī Valdmaņa memorands "Latviešu problēma" un vēlākie Zemes pašpārvaldes iesniegumi 100 000 vīru lielas armijas veidošanas jautājumā, ko saistīja ar sava veida autonomiju pēc Slovērijas parauga.

Sevišķi ieinteresēts autonomijas jautājumu risināšanā bija SS reihsfīrers H. Himlers, jo autonomijas piešķiršanā igauņiem, latviešiem un lietuviešiem viņš redzēja iespēju, kā karadienestam varētu mobilizēt Baltijas tautas, nepārkāpjot starptautiskās konvencijas. Tāpēc H. Himlers ieteica Baltijas ģenerālapgabaliem piešķirt autonomiju. Baltijas valstīm dotu sava veida suverenitāti, taču tās paliktu zem Vācijas reihā "aizsardzības", un Vācijas reihš bez tam vēl kontrolētu šo autonomo veidojumu ārpolitiku un aizsardzības politiku.⁴⁵ Arī austrumu reihšministram A. Rozenbergam ideja par autonomijas piešķiršanu Baltijas valstīm šķita vilinoša. Tā vismaz viņam bija šķitis pēc sarunām ar Ā. Hitleru, kas noveda pie tā, ka Rozenberga ministrijā sāka domāt par konkrētu autonomijas plānu izstrādāšanu.⁴⁶

Tomēr ne H. Himleram, ne A. Rozenbergam šai pirmajā piegājienā neizdevās iegūt Vācijas Vadoņa piekrišanu. 1943. gada 8. februāra sanāksmē Ā. Hitlera noraidīja autonomijas plānus Baltijai. Kā redzams, tad Ā. Hitlera sekretārs Martins Bormans bija tā persona, kura lielā mērā ietekmēja Ā. Hitlera lēmumu un kura nevēlējās ne atbalstīt H. Himlera plānus palielināt SS karaspēku, ne arī A. Rozenberga ieceres Austrumzemē reformēt pārvaldi.⁴⁷ Autonomija būtu nozīmējusi reihskomisariāta likvidēšanu, pret ko cīnījās reihskomisārs Hinrihs Loze, izmantojot savus labos sakarus Vadoņa mītnē. Kā vēlāk – lai novērstu pārpratumus – A. Rozenbergam no reihā kancelejas tika ziņots, tad Vadonis pārstāvēt to viedokli, ka Austrumzemes reihskomisariāta tiesisko statusu varēšot manīt tikai pēc kara beigām.⁴⁸

Neskatoties uz šo noraidījumu, ieinteresētās grupas turpināja savu uzsāktu darbu autonomijas piešķiršanas jautājumā. Interesi par autonomiju puda SS un vērmahts, kas vēlējās savām armijām iegūt Baltijas "cilvēku materiālu". Sevišķi H. Himlers vēlējās veicināt Igaunijas un Latvijas autonomiju, par ko viņš bija izteicies savas vizītes laikā Tallinā un Rīgā 1943. gada septembrī.⁴⁹ (Solījums, no kura arī vēlāk viņš neatkāpās.) Tāpat autonomiju atbalstīja Latvijas un Igaunijas ģenerālkomisāri un atsevišķi darbinieki Austrumu ministrijā. Pretējo viedokli pārstāvēja Ā. Hitlera sekretārs M. Bormans un Austrumzemes reihskomisārs H. Loze. Pa vidu palika austrumu reihšministrs A. Rozenbergs, kurš autonomijas jautājumā nevarēja ieņemt skaidru pozīciju.

Kad 1943. gada 16. novembrī pie Ā. Hitlera bija noliktas pārrunas par Austrumzemes reihskomisariāta nākotni, A. Rozenbergam bija izstrādāts plāns autonomijas piešķiršanai Igaunijai un Latvijai. Arī dažādi deklarāciju teksti igauņu un latviešu tautai bija sagatavoti.⁵⁰ Sēdes dalībniekiem reihā kancelejas vadītājs Dr. Hanss Heinrihs

Lamerss leģšanai piesūtīja divus dokumentus: Vadoņa rīkojumu par Latviju un Vadoņa rīkojumu par Austrumzemes reihskomisariāta likvidēšanu.⁵¹ Otrs dokuments bija īss un noteica, ka Austrumzemes reihskomisariāts likvidējams un Latvija un Igaunija nākotnē būs autonomas valstis (*autonome Länder*), bet Lietuva un Baltkrievija nonāks Austrumu ministrijas pārvaldē. Toties pirmajā dokumentā noteica, kāda būs autonomās Latvijas pozīcija Vācijas reiha pārvaldes sistēmā.

Dokumenta ievadā tika konstatēts, ka latviešu tauta esot pierādījusi, ka tā esot nobriedusi un cienīga ieņemt savu vietu Eiropas pārkārtošanā. Tad nākamajos sešos punktos tika noteiktas autonomās Latvijas tiesības. Latvija esot autonoma valsts (*Land*), kas pakļauta Lielvācijas reiha aizsardzībai. Šī valsts pārvalda sevi pati, un pārvaldīšanas pamatā ir savi īpašie pārvaldes noteikumi. Valsts suverēnās tiesības tiek realizētas ar savām pārvaldes iestādēm un saviem ierēdņiem. Valsts aizsardzības un ārlietu politiku veido Vācijas reihš. Šo uzdevumu veikšanai Vācijas reihš var izdot savus noteikumus, vērā ņemot reiha un kopējās intereses. Vācijas reiha intereses valsts iekšienē, izņemot tiešo aizsardzības un ārlietu politiku, veido un nosaka vācu ieceltais reiha rezidents, kuram ir tiesības interesēties par visiem valdības soļiem un arī dot tai padomus. Vajadzības gadījumā reiha rezidents var pret zemes (valsts) likumiem un rīkojumiem celt iebildumus, bet draudošu briesmu gadījumos pats izdot nepieciešamos likumus un rīkojumus.

Izvērtējot visus sagatavotos dokumentus Igaunijas un Latvijas autonomijas jautājumā, Austrumu ministrijas līdzstrādniekam Oto Broitigamam (*Otto Bräutigam*), kuram bija bijis uzdevums izstrādāt šos autonomijas plānus, galu galā nācās konstatēt, ka vadība visus priekšlikumus rupji noraidījusi. Pēc labotajiem variantiem vairs nevarot runāt par autonomijas piešķiršanu, bet drīzāk jārunā par Igaunijas un Latvijas pievienošanu reiham. Pēc pašreizējiem plāniem tā jau esot 90 procentu aneksija.⁵²

Ar izstrādātajiem un vadības ierosinātajiem autonomijas projektiem apmierināta nebija arī SS. Par autonomijas jautājumu divās vēstulēs izteicās Valsts drošības Galvenās pārvaldes (*RSHA*) šefs SS obergrupenfīrers Ernsts Kaltenbrunnars. Pirmajā vēstulē E. Kaltenbrunnars norādīja, ka pašreizējā situācijā autonomiju piešķirt neesot paredzēts, tā būšot tikai pēc kara. Turklāt būtībā neesot paredzēts likvidēt reihskomisāra amatu, jo viņu paturēšot kā reiha rezidentu. No SS viedokļa šāds risinājums neesot pieņemams, jo SS reihsfīrers esot solījis autonomijas piešķiršanu.⁵³

Otrajā vēstulē *RSHA* šefs izteicās, ka autonomija Igaunijai un Latvijai esot steidzami vajadzīga. Tomēr A. Rozenbergs vēloties autonomiju piešķirt tikai ar ierobežojumiem, Igauniju un Latviju arī turpmāk paturot Austrumu ministrijas pakļautībā. Pēc E. Kaltenbrunnara domām, vajadzētu atteikties no ierobežojumiem un ar autonomijas deklarāciju skaidri jānorāda, ka šīs valstis līdz ar to zaudē jebkādas tiesiskās saites ar agrāko piederību Padomju Savienībai. Tas reizē arī nozīmētu, ka jaunās autonomās valstis

būtu jāizņem no Austrumu ministrijas pārraudzības, ko Baltijas tautas uzskatījušas par "koloniālu ministriju". Autonomijas deklarācijā vēl būtu arī jāieraksta, ka šīs zemes ar savām iestādēm pašas sevi pārvalda; ka tās ir autonomas valstis, kas atrodas Lielvācijas reiha aizsardzībā; ka reiha intereses šais valstīs pārstāv reiha rezidents, u.c. Šis reiha rezidents būtu tieši pakļauts Vadonim. Arī ja šīs zemes pārvaldītu pašas sevi, tad tomēr Vācijas reiham būtu jāpatur kontrole pār armiju un policiju. Tāpat reiham būtu jāpārtrauc valūtas, muitas un pasta jautājumi.⁵⁴

Sēdē par Austrumzemes reihskomisariāta nākotni 1943. gada 16. novembrī piedalījās Vācijas Vadonis Ā. Hitlers, reihministrs A. Rozenbergs, SS reihfīrers H. Himlers, Ā. Hitlera sekretārs M. Bormans, Reiha kancelejas vadītājs H. H. Lamerss un Austrumzemes reihskomisārs H. Loze. (Latvijas un Igaunijas ģenerālkomisārus, pamatojoties uz M. Bormana iebildumu, uz sēdi nelūdza.⁵⁵) Kad sēdes laikā M. Bormans pret šiem plāniem iebilda, A. Rozenbergs sāka skaidrot, ka paredzēta kultūras autonomija vai arī politiskas autonomijas proklamācija, kas vēl nenozīmējot tās īstenošanu. Ā. Hitlers savukārt iebildis, ka viņš nekad nevarēsot no šīm zemēm atteikties, ko nedrīkstot izpaust. Arī A. Rozenbergam nācās atzīt, ka šādos grūtos laikos šīm valstīm nevarot izrādīt tik lielu pretimnākšanu.⁵⁶

Līdz ar to politiskās autonomijas plāni nozuda no darba kārtības un palika pāri tikai plāni, kā pārorganizēt Austrumzemes reihskomisariātu. Tā atkal bija kārtējā H. Lozes uzvara pār saviem kolēģiem, kas vēlējās citādu attīstību Baltijā nekā viņš. Pēc šiem notikumiem SS Galvenās pārvaldes šefs G. Bergers raksturoja H. Lozi kā vīru bez jebkādam goda jūtām.⁵⁷

1943. gada 20. novembrī A. Rozenbergs saņēma Reiha kancelejas šefa Lamersa telegrammu, ka Ā. Hitlers šos jautājumus vēlreiz pārrunājis ar ārlietu ministru J. fon Ribentropu, kurš atzinis, ka pašreizējā situācijā autonomijas deklarēšana neesot pieņemama un tāpēc labāk būtu neko nedarīt. Vadonis šai nostājai izrādījis savu piekrišanu. Ja A. Rozenbergs vēloties šo lietu tālāk risināt, tad viņam pašam jāsažinoties ar ārlietu ministru.⁵⁸ Ar to tad arī visi vācu plāni – Igaunijai un Latvijai piešķirt autonomiju – bija aprakti.

Arī ja debates par autonomijas piešķiršanu Igaunijai un Latvijai dažkārt vācu ierēdņu starpā bija ļoti asas, tad tas vēl nenozīmēja, ka autonomijas piešķiršana igauņiem un latviešiem būtu devusi kaut kādas būtiskas priekšrocības. Vienai daļai atbalstītāju šī autonomijas piešķiršana bija tikai propagandas līdzeklis, lai nomierinātu abas tautas, citi to atkal uzskatīja par līdzekli, ko varētu izmantot, lai attīstību patiešām virzītu uz abu valstu autonomas pārvaldes izveidošanu. Tomēr vācu augstākajai vadībai arī šādi simboliski soļi nebija pieņemami.

VI. Pases un autonomija/suverenitāte

Ar 1942. gada 19. februāra likumu par personu dokumentu ieviešanu tika noteikts, ka Austrumzemes reihskomisariāta pastāvīgajiem iedzīvotājiem, vecākiem par 15 gadiem, tiks izdotas viena veida pases. Līdz jaunu pasu izdošanai Latvijā par derīgām skaitījās agrākās Latvijas brīvvalsts pases ar iespiestu derīguma zīmogu. Št zīmoga iespiešanu sāka 1942. gada 1. septembrī. Pases derēja tikai sešus mēnešus, kad tās atkal par jaunu bija jāpagarina. Št prakse bija domāta kā pārejas laika risinājums, kamēr ieviests jaunās vienveidīgās Austrumzemes pases. Tomēr darbi ar jauno pasu ieviešanu kavējās.

Pēc A. Rozenberga plāniem Austrumzemes iedzīvotājiem nevarēja piešķirt pilsonību pēc piederības valstij, jo tāda vairs neeksistējot, bet gan varot pastāvēt tāda pilsonība, kas izteiktu piederību atsevišķiem ģenerālapgabaliem, piemēram, Latvijas gadījumā pasēs būtu jāraksta "Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotājs".⁵⁹ Piederības noteikšanai par datumu bija noteikta faktiskā dzīvesvieta 1941. gada 22. jūnijā.

Ģenerālkomisāra Politiskās nodaļas vadītājs Dr. Verners Kaps (*Kapp*) visumā apsvēca A. Rozenberga ieteikumus, sevišķi jēdziena "zemes piederība" (*Landeszugehörigkeit*) ieviešanu agrākā "pilsonības" (*Staatsangehörigkeit*) vietā. Tomēr Kaps iebilda pret dzīvesvietas datuma noteikšanu ar 1941. gada 22. jūniju. Pēc V. Kapa domām, šis datums būtu jānosaka ar 1940. gada 17. jūniju, lai tādā veidā izvairītos no "zemes piederības" piešķiršanas personām, kuras sakarā ar Latvijas okupāciju no PSRS bija ieplūdušas Latvijā.⁶⁰

Izstrādājot galīgos noteikumus jaunajai Austrumzemes pasei, tajos tika noteikts, ka Latvijas iedzīvotājiem pasēs būtu jāraksta "PSRS pilsonis – Latvijas ģenerālapgabals". Šis plānotais ieraksts pamudināja Zemes pašpārvaldi izteikt savu viedokli Latvijas iedzīvotāju pilsonības jautājumā.

Pēc Zemes pašpārvaldes uzskata plānotais ieraksts pasē esot pretrunā ar starptautisko tiesību normām un Latvijas Republikas valststiesiskajiem aktiem, kā arī ar rīkojumiem un norādījumiem, kurus izdevusi vācu civilpārvalde. Latvijas uzņemšana PSRS sastāvā esot bijusi nelikumīga, jo neesot tikuši ievēroti Satversmes noteikumi, kas šādos gadījumos paredz tautas nobalsošanu. Ja vācieši latviešus uzskatītu par padomju pilsoņiem, tad tas būtu bijis nelogiski aicināt 1942. gada 16. jūnijā Zemes pašpārvaldi visasākā veidā protestēt pret Londonas konferences prasībām Baltijas valstis pēc kara iekļaut PSRS sastāvā un tūlīņ padomju rīcībā nodot Londonā esošo Latvijas Republikas sūtniecību. Tāpat arī būtu nelogiski, ja latviešus atzītu par PSRS pilsoņiem, ka Zemes pašpārvaldei uzdotu Latvijas pilsoņu iesaukšanu karadienestā. Citādi tas varētu nozīmēt, ka vācieši latviešiem dod rīkojumus izdarīt valsts nodevības aktus. Zemes pašpārvalde jau atkārtoti esot uzsvērusi, ka Latvija nav bijusi un nav Padomju Savienības sastāvdaļa un Latvijas iedzīvotāji ir Latvijas, nevis Padomju Savienības pilsoņi. Būtu jāatmet no-

doms pasēs Latvijas iedzīvotājus ierakstīt kā PSRS pilsoņus, Latvijas iedzīvotājiem arī turpmāk jāskaitoties par Latvijas pilsoņiem.⁶¹

Uz šo iesniegumu Zemes pašpārvalde saņēma no reihskomisāra H. Lozes rakstisku atbildi, kas bija visai neparasti, kurā tika doti paskaidrojumi, kā saprast Latvijas piederību PSRS: *“Man nav zināms, ka vācu amatpersonas vai Zemes pašpārvaldes iestādes būtu paudušas, ka Latvija nekad nav bijusi Padomju Savienības sastāvdaļa. Es esmu Jums paziņojis, ka sakarā ar to, ka vācu vēрмаhts ir ieņēmis Latviju, tā vairs nav Padomju Savienības sastāvdaļa. Toties jau no tā vien izriet, ka fakts par Latvijas piederību Padomju Savienībai pirms vācu karaspēka iesoļošanas nav noliedzams.”*⁶²

Ar to diskusijas par Latvijas iedzīvotāju pasēm un ierakstiem to pasēs nebeidzās, bet no darba kārtības pazuda A. Rozenberga iecerētā vienveidīgā Austrumzemes pase. Turpmāk vācu ierēdņu diskusijas attiecās uz latviešu bēgļiem un evakuētajiem Vācijā: kādas atzīmes ierakstīt viņu pasēs – “bezpavalstnieks”, “pilsonība nenoskaidrota”, “pilsonība vēl nenoskaidrota”, “Latvija”, “agrāk latviešu”, “latviešu”.

VII. Latviešu leģions un autonomija

Karaspēka izveidošana no Latvijas iedzīvotājiem sāka iezīmēties pēc 1942. gada novembra sākuma, kad A. Valdmanis vāciešiem bija iesniedzis savu memorandu “Latviešu problēma”. Tam sekoja konkrēts piedāvājums Latvijā mobilizēt 100 000 vīru (sk. arī III nodaļu).

Pirmo konkrēto priekšlikumu ģenerālkomisāram iesniedza pats A. Valdmanis 1942. gada 30. novembrī, kā “minimālo prasību” mobilizācijai izvirzot “neatkarības restaurāciju”.⁶³ Šo A. Valdmaņa priekšlikumu ģenerālkomisārs nepieņēma, norādot, ka, pirmkārt, viņš neesot latviešu tautas pārstāvis, otrkārt, iesniegumā esot uzstādītas neiespējamās prasības.

Divas dienas vēlāk tika iesniegts jauns priekšlikuma teksts, ko šoreiz bija parakstījuši visi septiņi Zemes pašpārvaldes ģenerāldirektori un ko ģenerālkomisārs O. H. Drekslers nosūtīja tālāk citām vācu iestādēm.⁶⁴ Teksts šoreiz bija formulēts diplomātiskāk, bet tajā netrūka norāžu uz Latvijas tiesiskajiem jautājumiem:

“Latvijas Zemes pašpārvalde atļaujas norādīt, ka tā nav ne valststiesiski, ne praktiski spējīga izvest mobilizāciju. Latviešu tauta un viņas provizorisks pārstāvniecība – Zemes pašpārvalde – vēl visu laiku gaida uz Lielvācijas Vadoņa lēmumu par Latvijas valststiesiskā statusa atrisināšanu.

Mums ir stingra pārliecība, ka tikai suverenitāte, līdzīgi Slovākijai, Latvijas gadījumā būtu tas valstiskais veidojums, kas latviešu tautā izraisītu patriotisku sajūsmu un apziņu par absolūtu vācu-latviešu likteņa kopību, kas dotu arī pozitīvus rezultātus, ja būtu jārēķinās ar tautas nobalsošanu, kuras nozīmi mūsu zemē nedrīkst novērtēt par zemu.”

Skarba reakcija nāca no SS puses – SS Galvenās pārvaldes šefa G. Bergera, kurš šo priekšlikumu noraidīja kā “galīgi nederīgu”, ar kuru latvieši tikai vēloties sev iegūt kaut kādas politiskas priekšrocības.⁶⁵ Atbildi uz savu 2. decembra iesniegumu Zemes pašpārvalde saņēma 23. decembrī, kad O. Dankers tikās ar reihskomisāru H. Lozi un ģenerālkomisāru O. H. Dreksleru. Vāciešu mutiski dotā atbilde bija nepārprotama: 100 000 karavīru lielas armijas organizēšana Latvijā esot problemātiska, jo lielākā daļa vīriešu jau esot iesaistīta svarīgā saimnieciskā darbā. Slovērijas statusu arī nevarot dot, tā esot nodibināta jau pirms kara. Ar Latviju līdzīgā stāvoklī esot Beļģija, Holande un Igaunija, kas varētu prasīt to pašu. Fireram pašlaik esot svarīgāki jautājumi, viņam jādomā par uzvaru.⁶⁶

Kā šķita, tad 1942. gada beigās vāciešiem nevajadzēja ne Latvijas “cilvēku materiāla” karaspēka veidošanai, ne arī vācieši domāja par pārvaldes struktūras maiņām Latvijas ģenerālapgabālā. Tomēr mēnesi vēlāk viss bija mainījies: tika pavēlēts veidot Latviešu leģionu, bet aizkulisēs vācieši paši sāka domāt par autonomijas statusa piešķiršanu Latvijai (sk. V nodaļu).

Tā kā 1943. gada februāra sākumā vācieši bija noteikuši mobilizācijas kārtību un iesaucamos gadagājumus (1919–1924), uz ko Zemes pašpārvaldei nebija bijusi nekāda ietekme, tad tā speciālā memorandā 1943. gada 13. februārī vēlējās izteikt savu viedokli, “*lai ar to radītu iespējas mūsu tautu atklāti un brīvi uzaicināt upurpilnai cīņai pret PSRS, nepārkāpjot starptautiskās tiesības un Hāgas sauszemes kara vešanas konvencijas*”.

Šī memoranda pilnais teksts nav atrasts starp vācu civilpārvaldes dokumentiem, kā arī šajos dokumentos nav ne mazāko norādījumu par šāda dokumenta eksistenci. Ļoti iespējams, ka memoranda pilnais teksts vāciešiem nekad netika iesniegts. Toties vāciešiem 1943. gada 2. aprīlī iesniedza šī memoranda izvilumus, lai “iespējami drīz panāktu vāciešu lēmumu par Latvijas ģenerālapgabala starptautisko tiesību statusu”⁶⁷. Memoranda pilna teksta noraksti 1943. gadā tika nosūtīti uz Zviedriju un no turienes tālāk uz citām zemēm.⁶⁸

Latvijas Zemes pašpārvalde savā 13. februāra memoranda ievadā uzsvēra, ka priekšnoteikums mobilizācijai esot patstāvīgas Latvijas valsts pastāvēšana. Ar memorandā izteiktajiem priekšlikumiem pašpārvalde vēloties mobilizācijas akcijai dot juridisku un tautas dziļākām vēlmēm atbilstošu tiesisku un faktisku bāzi.

Memoranda 2. nodaļā tiek analizēta Hāgas sauszemes kara vešanas konvencija. No konvencijas izrietot, ka mobilizācijai esot sava veida piespiedu raksturs. Tomēr šie “spaidi” neesot tas būtiskākais, bet gan tas, ka ar mobilizāciju kareivis tiekot iesaistīts akcijā pret savu tēvzemi. No tā izrietot jautājums, vai Padomju Savienība būtu uzskatāma par latviešu tautas tēvzemi vai ne. Skaidrs, ka PSRS Latvijas iedzīvotājus uzskatot par PSRS pilsoņiem. No tā izriet, ka PSRS uzskata visus tos Latvijas pilsoņus, kas piedalās karā pret to, par valsts nodevējiem ar visām no tā izrietošajām konsekvencēm. “*Tāpēc visu*

latviešu vārdā Zemes pašpārvalde deklarē, ka suverēnā latviešu tauta nekad nav pieņēmusi lēmumu pievienoties PSRS vai nodot tai daļu no savām suverēnajām tiesībām.”

Memoranda 3. nodaļā tuvāk apskatīta Latvijas pievienošana Padomju Savienībai. Tā kā par Latvijas pievienošanu PSRS Latvijā nav notikusi tautas nobalsošana, kā to Satversme prasa, tad šī iestāšanās juridiski nav nekad ieguvusi likuma spēku. Tāpēc Latvijas iekļaušanai PSRS starptautiskajās tiesībās nav seguma un tā no sākta gala uzskatāma par spēkā neesošu. Ir notikusi tikai brutāla, varmācīga aneksija. No tā izriet, ka “Latvijas tauta un arī Latvijas valsts nav zaudējusi ne savu suverenitāti, nedz arī tā iestājusies PSRS”.

Memoranda 4. nodaļa pievēršas Tautu Savienības 1932. gada 11. marta lēmumam neatzīt teritoriālās pārmaiņas, kas ir pretrunā ar 1928. gada Briāna-Keloga un Tautu Savienības paktu. Arī no šo starptautisko normu pamata izrietot, ka ar okupāciju radītais stāvoklis neesot atzīstams. Arī citas valstis līdz šim neesot Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā *de iure* atzinušas. “Neskatoties uz to, Vācijas reiham būtu tā iespēja pašam paziņot, ka Latvijas aneksija bijusi nelikumīga, ar ko skaidri parādītu, ka Latvija nepieder PSRS.”

1943. gada 2. aprīļa iesniegums ģenerālkomisāram O. H. Dreksleram sastāvēja no memoranda 3. nodaļas. Uz to neviena civilpārvaldes iestāde Zemes pašpārvaldei neatbildēja (sk. IV nodaļu).

Otru memorandu sakarā ar Latviešu leģiona veidošanu, kurā skāra Latvijas valststiesību jautājumus, Zemes pašpārvalde iesniedza 1943. gada 16. novembrī, savu palikšanu amatā saistot ar zināmu prasību izpildīšanu.⁶⁹

Iesniegumā bija teikts, ka Zemes pašpārvalde pie labākās gribas nevarot izrādīt izpratni tam, “ka latviešu tautu un viņu valsti no vācu puses uzskatot par Padomju Savienības sastāvdaļu, ja runa esot par materiālām vērtībām, bet pretējais izpaūzoties tais gadījumos, kad Latvijas dēli un zemes bagātības jāiesaista cīņā pret bolševismu”. Latvijas tautas mobilizēšana esot cieši saistīta ar jautājumu par Latvijas inkorporācijas PSRS neatzīšanu. “Iesaukto latviešu vīru stāvoklim starptautisko tiesību ziņā tik tālu būtu jābūt skaidram, ka vismaz pēc zemes (valsts) tiesiskām nostādnēm, kuras armijā viņi dodas karā, viņi neskaitītos kā nodevēji.”

Šo Zemes pašpārvaldes iesniegumu interni komentēja reihskomisārs H. Loze.⁷⁰ Latvijas iekļaušanas PSRS sastāvā neatzīšana no Vācijas reiha puses esot izslēgta. Iekļaušanu Padomju Savienībā Latvija pati pieņēmusi, neizrādot nekādu pretestību. Priekšnoteikumus, lai Latvijai būtu iespējas izstāties no Padomju Savienības, ir radījis Vācijas reihis ar valsts atbrīvošanu. Šī izstāšanās no Padomju Savienības galīgi tiks īstenota pēc Padomju Savienības pieveikšanas karā.

Ģenerālkomisārs O. H. Drekslers Zemes pašpārvaldei atbildēja rakstiski, paziņodams, ka “sakarā ar to, ka vācu vērmahts ir ieņēmis Latvijas ģenerālapgabalu, Latvija vairs nav uzskatāma par Padomju Savienības sastāvdaļu”⁷¹.

Sakarā ar pašpārvaldes 1943. gada 16. novembra iesniegumu un ģenerāldirektoru draudiem atkāpties no amata Berlīnē apsvēra, vai šādā gadījumā viņus nevajadzētu apcietināt un ievietot koncentrācijas nometnē.⁷² Citi ministrijā atkal ieteica nogaidīt reihskomisāra un ģenerālkomisāra ziņojumus, pie reizes arī uzskatot, ka ģenerāldirektoru apcietināšana Vācijai būtu liela *blamāža*.⁷³ Beigās ar ģenerāldirektoriem nekas nenotika. Viņi palika amatā un turpināja viņiem uzticēto Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju. Toties turpmākajos iesniegumos vairs nerakstīja par Latvijas valststiesiskajiem jautājumiem.

VIII. Autonomija un suverenitāte

Manta

Pēc Latvijas teritorijas okupācijas 1941. gada 19. augustā tika izdots rīkojums, ka visa Austrumzemes reihskomisariātā esošā kustamā un nekustamā manta pāriet Vācijas reiha īpašumā. 1941. gada 24. oktobrī sekoja rīkojums par fiduciārās pārvaldes izveidošanu reihskomisariātā. Bet 1942. gada 28. maijā tika izdots rīkojums par ekonomisko speciālīpašumu Austrumzemē (*Wirtschafts-Sondervermögen*), kas baltvāciešu izceļotāju mantu nodalīja no pārējās fiduciāri pārvaldāmās mantas. 1943. gada 18. februārī iznāca rīkojums par privātīpašuma atjaunošanu Igaunijā, Latvijā un Lietuvā,⁷⁴ kas, skatoties no tiesību viedokļa, Latvijā izraisīja jaunu interesi pievērsties Latvijas valststiesiskajam stāvoklim.

Pēc vāciešu viedokļa, ar likumu izdošanu par mantas pāriešanu reiha īpašumā, fiduciāro pārvalžu izveidošanu un speciālā ekonomiskā īpašuma pasludināšanu Austrumzemes reihskomisariātā visam vajadzētu būt kārtībā. Tomēr izrādījās, ka materiālo vērtību kārtošanai bija viens šķērslis – “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu”, kuru parakstīja 1941. gada 10. janvārī.⁷⁵ Līgums paredzēja, ka PSRS maksās Vācijai 200 milj. RM par mantu, kura piederēja juridiskām personām, kas 1941. gada sākumā izceļoja uz Vāciju, bet savukārt PSRS no Vācijas saņems 50 milj. RM par PSRS ekonomiskajām interesēm Vācijas teritorijā (Baltijas valstu un baltiešu īpašumi un manta Vācijā). Pēc PSRS un Vācijas savstarpējo prasību norēķināšanās PSRS palika Vācijas reiham 150 milj. RM parādā, kas bija jānomaksā astoņos maksājumos divu gadu laikā. Līdz 1941. gada 22. jūnijam – Vācijas un PSRS kara sākumam – PSRS bija veikusi divus maksājumus 37,5 milj. RM apjomā. Lai “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu” varētu stāties spēkā, Vācijas valdībai bija jāizstrādā speciāls rīkojums, ar kuru bijušo Baltijas pilsoņu manta Vācijā pārietu Vācijas reiha īpašumā. Līdz 1941. gada 20. jūnijam noteikumi bija izstrādāti un parakstīti.⁷⁶ Dienu vēlāk tos nosūtīja publicēšanai Vācijas reiha likumu krājumā. Vēl

dienu vēlāk sākās Vācijas–PSRS karš, un parakstītais rīkojums vairs netika publicēts. Tas praksē nozīmēja, ka Vācijā esošā PSRS nekustamā manta nebija pārgājusi Vācijas reiha īpašumā. Šī manta pārvaldīšanai tika nodota Ienaidnieka mantas pārvaldīšanas reihskomisāram (*Reichskommissar für die Behandlung feindlichen Vermögens*), kuram tas bija jādara saskaņā ar Rīkojuma noteikumiem par ienaidnieka īpašuma pārvaldīšanu, kas jau bija izdoti 1940. gada 15. janvārī. Attiecībā uz Baltijas teritorijā esošo mantu/īpašumu Vācijas reiha iestādes uzskatīja, ka šī manta/īpašumi Vācijas pārvaldīšanā nebija nonākusi nevis sakarā ar Vācijas–PSRS 1941. gada 10. janvāra līgumu, bet gan tāpēc, ka Vācijas reihis bija iekarojis šo teritoriju.

Ar kara sākšanos Vācijas valdība arī uzskatīja, ka 1941. gada 10. janvāra “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu” vairs nav spēkā esošs. Pēc 1941. gada 22. jūnija, sākot risināt īpašuma un mantas jautājumus, Vācijas valdības iestādēm gribot negribot bija jāstāpjas ar Latvijas (kā arī Igaunijas un Lietuvas) pilsonības jautājumiem. Vācijas galvaspilsētā Berlīnē ministrijām, kuras bija iesaistītas īpašumu jautājumu risināšanā Latvijā/Baltijā un Vācijas reihā, bija jādefinē personu grupas un viņu pilsonība. Kā galvenās ministrijas, iestādes, kas piedalījās Baltijas valstu īpašumu jautājumu kārtošā un pilsonības definēšanā Berlīnē, varētu minēt šādas: reiha Finanšu ministrija (*Reichsfinanzministerium*), Ārlietu ministrija (*Auswärtiges Amt*), reiha Iekšlietu ministrija (*Reichsministerium des Innern*), reiha Saimniecības ministrija (*Reichswirtschaftsministerium*), reiha Pārtikas un lauksaimniecības ministrija (*Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft*), Austrumu ministrija (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*), reihskomisārs vācietības stiprināšanai (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*), reihskomisārs ienaidnieka īpašumu pārvaldīšanai (*Reichskommissar für die Verwaltung feindlichen Vermögens*), Vācu izceļotāju fiduciārā pārvalde (*Deutsche Umsiedlungs-Treuhand-Gesellschaft*), reiha Tieslietu ministrija (*Reichsjustizministerium*). No 1941. gada līdz 1944. gadam varam Berlīnē kopā saskaitīt kādas 30 sēdes, kurās runāja par īpašuma jautājumiem Baltijā un šād tad arī par pilsonību.

Šīs bija varenas ministrijas un iestādes, kurās runāja un lēma – arī par Latviju. Ja principiālos jautājumos, saistītos ar mantas vai pilsonības jautājumiem, piemēram, ģenerālkomisārs Rīgā vēlējās panākt kādas izmaiņas, tad tas nenozīmēja tikai panākt Austrumu ministrijas labvēlību, bet bija jāpanāk arī tas, ka Austrumu ministrija Berlīnē savukārt pārlicina citu ministriju pārstāvjus. (Cits ceļš varēja būt panākt Vadoņa lēmumu, kā to redzējām Latvijas un Igaunijas autonomijas jautājumā. Sk. V nodaļu.)

Pēc vairākām ministriju kopsēdēm Berlīnē, kurās mēģināja noteikt Baltijas valstu iedzīvotāju pilsonību, 1942. gada aprīlī vienojās par šādām definīcijām:⁷⁷

“Pēc tam tika apskatīts jautājums, kas būtu uzskatāms par baltiešu–padomju privātīpašumu. Ar šo ir saistīts jautājums par agrāko Baltijas provinču iedzīvotāju pilsonību.

Padomju Krievija pārstāv viedokli, ka Baltijas pavalstnieki visā pasaulē līdz ar Baltijas teritoriju inkorporāciju PSRS sastāvā ir kļuvuši par padomju pilsoņiem. Tomēr sapulces dalībnieki bija vienis prātis tai jautājumā, ka pēc starptautiskajām normām ārpus trim Baltijas valstīm dzīvojošie pilsoņi tikai tādā gadījumā varēja iegūt PSRS pilsonību, ja viņi, piemēram, reģistrējās Padomju Savienības diplomātiskajās pārstāvniecībās, izpildot speciālus lūgumus, lai viņiem piešķirtu pilsonību. Citādi šie ārzemju latvieši u.c. būtu uzskatāmi par bezpavalstniekiem. Likumdošana par ienaidniekiem uz viņiem attiecināma tikai tad, ja no viņu dzīvesvietas izriet dzīvesvietas ienaidnieka statuss. Pirmajā izceļošanā 1939. gadā izbraukušie tautas vācieši nekādā ziņā nevarēja iegūt padomju krievu pilsonību. Pēc krievu ienākšanas Baltijā notika vēlēšanas, kas noveda pie tā, ka šo zemju iedzīvotāji kļuva par padomju krieviem. Tie tautas vācieši, kas pēc tam otrās izceļošanas akcijas ietvaros atstāja nomaļu valstis (Randstaaten), pēc pārrunu dalībnieku uzskata, savu padomju krievu pilsonību zaudēja sakarā ar atlaišanu no Padomju Krievijas Republiku Savienības. Šī atlaišana visumā jāskata tai apstākļi, ka Padomju Savienība šiem izceļotājiem atļāva šķērsot savu robežu. Arī ar šiem izceļotājiem nekādā ziņā nevar apieties kā ar padomju krieviem, jo ir konkrēta darīšana ar tautas vāciešiem. Trešo kategoriju veido tie izceļotāji, kas kara laikā legāli vai nelegāli no Baltijas telpas ieceļojuši reiha teritorijā. Ar šīm personām jāapietas kā ar padomju krieviem, respektīvi, kā ar ienaidniekiem. Izņemot tos gadījumus, kad viņi ar pilsonības piešķiršanu kļuvuši par Vācijas pilsoņiem.”

[..]

“Jautājumā par tagadējiem nomaļu valstu iedzīvotājiem pastāvēja vienprātība, ka viņi ir kļuvuši par padomju pilsoņiem un tāpēc viņu manta pakļauta Noteikumiem par ienaidnieka mantas pārvaldīšanu.”⁷⁸

Atšķirībā no citām Vācijas reiha ministrijām vienīgi Austrumu ministrija Baltijas iedzīvotāju pilsonības jautājumā ieņēma savu īpatnējo nostāju: *“Austrumu ministrijas pārstāvis Dr. Šēfers paskaidroja, ka viņa ministrijā pārstāvēt to viedokli, ka nomaļu valstis esot tikušas no padomju varas atbrīvotas un sakarā ar vācu karaspēka iesoļošanu šo apgabalu iedzīvotāji esot zaudējuši padomju pilsonību. Tomēr pilsonības jautājums vēl neesot noskaidrots. Esot iespējams, ka šai jautājumā iznāksot speciāli noteikumi.”⁷⁹* Līdz speciālo noteikumu izdošanai nekad nenonāca, bet austrumu reihsministrs A. Rozenbergs Baltijas iedzīvotājus klasificēja par “bepavalstniekiem”.

Par šīm definīcijām, kā būtu klasificējami Baltijas iedzīvotāji, Latvijā neko nezināja. Latvieši tikai no vācu rīkojumiem un rīcības varēja minēt, kā būtu saprotams viņu tiesiskais un līdz ar to arī pilsonības statuss.

Otrs jautājums, kam vācu iestādēm dažkārt vajadzēja pievērsties, bija par Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā: kādā veidā šī inkorporācija no Vācijas puses būtu saprotama un novērtējama – vai tā bija tikai *de facto* atzīšana vai reizē arī *de iure* atzīšana?

Par Latvijas inkorporācijas PSRS *de facto* un *de iure* atzīšanas jautājumiem Vācijas valdība nav atklāti izteikusies. Ja kādreiz kaut kas teikts, tad, piemēram, tādā veidā, ka “no Vācijas puses Latvijas iekļaušana PSRS sastāvā nav atzīta tieši, bet gan tas noticis, klusu ciešot un ar konkludento rīcību”⁸⁰. Un, ja tiek minēti Vācijas rīcības piemēri, tad tie parasti ir no 1940. gada, kā, piemēram, Vācijas diplomātisko pārstāvniecību likvidācija Baltijas valstīs, bet galīgi noklusēti tiek 1941. gada 10. janvāra t.s. Maskavas līgumi.

Toties Berlīnes iestādēs, kas nodarbojās ar okupētās Latvijas mantas un īpašuma jautājumiem, Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā novērtēšanā valdīja vienprātība: “.. Baltijas valstu iestāšanās PSRS sastāvā esot notikusi likumīgi pēc tautas nobalsošanas šajās valstīs, un Vācijas reihs Baltijas valstu iekļaušanu PSRS sastāvā esot atzinis gan faktiski, gan arī formāli diplomātiski.”⁸¹ Maskavas līgumu parakstīšanai pamatā esot bijusi tieši šī PSRS tiesību atzīšana Baltijas valstīs, kas nacionalizējusi arī Vācijas reiha pilsoņiem piederošo īpašumu.⁸² Arī ja vācu puse nelietoja apzīmējumu *de iure*, tad tomēr Baltijas valstu inkorporācijas PSRS sastāvā atzīšanai bija *de iure* raksturs. Pēc Vācijas valdības uzskata Baltijas valstu pilsoņi kļuva par PSRS pilsoņiem – un viņu manta un īpašumi ar nacionalizācijas procesu kļuva par PSRS mantu un īpašumu.

Vērojot vāciešu rīcību Latvijā, latvieši varēja konstatēt, ka viņu rīcībā pastāvēja pretruna. No vienas puses, ģenerālkomisārs Rīgā bija pasludinājis, ka Latvijā atkal ir ieviestas “pirmsboļševistiskā laika tiesības” (pirmā okupanta tiesības sakarā ar “Latvijas atbrīvošanu” esot pašas no sevis kļuvušas nederīgas), bet, no otras puses, citos rīkojumos tika noteikts, ka uz padomju laika īpašuma nacionalizācijām attiecas speciāli noteikumi, respektīvi, ka ar nacionalizāciju saistītos jautājumus kārtos citādi, nekā to prasītu princips par īpašumtiesību saglabāšanu. No tā izrietēja jautājums, vai Vācija padomju okupāciju atzīst par legālu aktu un Latvija līdz ar to kļuvusi par PSRS sastāvdaļu. Kad, piemēram, Latvijas iedzīvotājus vajadzēja iesaistīt vāciešu militārajos formējumos, tad vāciešu puse noraidīja jebkāda padomju likuma derīgumu Latvijas teritorijā. Toties, kārtojot īpašumu jautājumus, tā visu laiku atsaucās uz “ekonomisko nepieciešamību”, kas kara apstākļos neļaujot jautājumu risināt agrāko īpašumtiesību likumu garā.

Sakarā ar īpašumu jautājumu kārtošānu pēc privatizācijas likuma izdošanas 1943. gada 18. februārī no latviešu puses tika sagatavotas divas plašas juridiskas ekspertīzes:

1. “Triju latviešu juristu atzinums Latvijas īpašumtiesiskajā jautājumā”. Tam ir 12 lappušu, un tas sagatavots 1943. gada sākumā.⁸³

2. “Memorands par līgumu tiesisko stāvokli, kas regulē vācu tautas piederības pilsoņu izceļošanu no Latvijas un norēķināšanos par izceļotāju un reiha vāciešu atstāto mantu”. Tam ir 21 lappuse, un tas, šķiet, sagatavots 1943. gada beigās vai 1944. gada sākumā.⁸⁴

Triju latviešu juristu atzinumā vispirms tiek analizēta Latvijas iekļaušana PSRS sastāvā, atzīstot to par nelikumīgu; tad starptautisko tiesību nozīme attiecībā uz Latvijas

inkorporāciju, ko pasaules valstis neesot *de iure* atzinušas; tad Tautu Savienības nostāja par spēka un varas lietošanu starptautiskajās attiecībās, kas tiek aizliegta; tad Vācijas reiha nostāja iepretim Latvijai un beigās jautājums, vai ar "otrokupanta" (Vācijas) varas pārņemšanu Latvijā automātiski arī neizbeidzas "pirmokupanta" (PSRS) radītā tiesiskā sistēma un pieņemtie lēmumi. Atzinumu latviešu juristi nobeidz ar trīs punktiem:

"1. Agrāk boļševiku okupētās un tagad no Lielvācijas atbrīvotās Baltijas valstis – Latvija, Igaunija un Lietuva nav savu suverenitāti zaudējušas.

2. Tikko pieminētā suverenitāte nav nekāds šķērslis, lai šīs tautas nevarētu uzņemt turpmākās Jaunās Eiropas tautu saimē un

3. Latvijas politiskā un saimnieciskā stuktūra kā Jaunās Eiropas sastāvdaļa tiktu galīgi noteikta miera konferencē, kurā arī Latvijai būtu jāpiedalās."

Otru memorandu savas specifikas dēļ šajā rakstā sīkāk neanalizēsim. Tomēr arī tajā skaidri tiek pamatots un izteikts viedoklis, ka ar padomju okupāciju Latvija savu suverenitāti nav zaudējusi:

"No iepriekšējiem paskaidrojumiem izriet, ka no starptautisko tiesību viedokļa Latvija arī zem vāciešu okupācijas pārvaldes turpina pastāvēt kā tiesību subjekts. Tiesības, kuras Latvija ieguvusi ar starptautiskiem līgumiem, netiek ne atceltas, ne arī tās pāriet uz okupantu – Vācijas reihi –, bet gan paliek līdz galīgai starptautiskā stāvokļa nokārtīšanai saistītas ar zemi un tautu."⁸⁵

Šie divi memorandi līdz šim nav starp vācu civilpārvaldes dokumentiem atrasti, bet tie arī vēl nav visur meklēti, kā, piemēram, *Umsiedlungs-Treuhand-Gesellschaft* fondos. Ja šie memorandi nebūtu vāciešiem iesniegti, tad tomēr viens ir skaidrs, ka Zemes pašpārvalde savā argumentācijā izmantoja šajos memorandos rakstīto.

Latvijas kuģi

Pēc Vācijas–PSRS kara sākšanās vācieši saņēma 27 no padomju varas rokās esošajiem Latvijas tirdzniecības flotes kuģiem. No šiem kuģiem 14, konfliktam izceļoties, tika apķīlāti Vācijas ostās, bet pārējos vācieši apķīlāja, ieņemot Latvijas ostu pilsētas.⁸⁶

Jau no pirmās vācu okupācijas dienas Latvijas Jūrniecības departaments griezās pie vācu iestādēm ar iesniegumiem, lai tās latviešu kuģu īpašniekiem atdotu viņiem piederošos kuģus vai, ja tas patlaban nav iespējams, vismaz atļautu tos izmantot latviešu rēdereju vadībā, kā arī skaidroja padomju varas kuģu nacionalizācijas nelikumību.

Pirmo plašāko iesniegumu Prīžu tiesai Berlīnē Jūrniecības departaments nosūtīja 1941. gada novembrī. Šī iesnieguma nolūks bija parādīt, kādā veidā padomju vara Latvijā kuģus nacionalizējusi un ka nacionalizācija, pēc iesniedzēju uzskatiem, daudzējādā ziņā bijusi prettiesiska. Kuģi esot atņemti īpašniekiem, bet ne Latvijai kā saimnieciskai kopībai. Lai pēc boļševiku valdīšanas gada posta varētu atjaunot Latvijas saimniecisko dzīvi, Jūrniecības departaments lūdza atdot agrākajiem īpašniekiem viņiem piederošos kuģus.⁸⁷

Otrs plašais Jūrniecības departamenta iesniegums sekoja 1942. gada 23. februārī Austrumzemes reihskomisāram, kurā Jūrniecības departaments lūdza izbeigt pret 14 Latvijas kuģiem uzsāktu Prīžu tiesas procesu un kuģus atdot to īpašniekiem.⁸⁸ Jūrniecības departamenta argumentācijai bija divas līnijas. Pirmajā argumentēja: tā kā Vācijas reihs atzīstot privātīpašumu, tad tas nevarot būt saskaņā ar Vācijas tiesisko izpratni, ja tā atzītu PSRS varas veikto Latvijas kuģu nacionalizāciju par likumīgu. Otrajā argumentācijas līnijā vadījās pēc prīžu likumdošanas. Prīžu tiesībās kuģu piederību parasti nosakot pēc karoga, zem kura tas brauc. Tā kā PSRS karoga “uzvilšana” uz Latvijas kuģiem neesot notikusi tiesību normās, tad kuģu piederību nevajadzētu skatīt pēc karoga, bet gan pēc kuģu īpašnieku pilsonības, kuri neesot ieguvuši PSRS pilsonību. Vācijas reihs arī nekad neesot tieši (*ausdrücklich*) atzinis Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā, kā arī vācu civilpārvalde Latvijā atzīstot agrākās Latvijas brīvvalsts izsniegtās pasas. Tāpēc Latvijas rēderi neesot zaudējuši savas tiesības uz kuģiem un Prīžu tiesai kuģus vajadzētu nodot atpakaļ Latvijas rēderiem.

Reizē ar Jūrniecības departamenta iesniegumu Austrumzemes reihskomisāram viena apķīlātā kuģa “Ausma” (1.905 BRT) īpašnieki (Bērziņš un biedri) iesniedza Prīžu tiesai Berlīnē prasību, lai kuģi nodod atpakaļ viņu rīcībā vai arī tā vērtību izmaksā naudā. Savu interešu aizstāvībai kuģu īpašnieki un Jūrniecības departaments bija piesaistījuši vācu advokātu firmu “Baur, Predöhl und Behn”, lai tā viņus pārstāvētu Prīžu tiesā. Savā pamatojumā Prīžu tiesai Berlīnē advokātu firma uzsvēra, līdzīgi kā Jūrniecības departaments, ka Vācijas reihs pretēji PSRS atzīstot privātīpašumu; ka nevarot piekrist, ka latviešu kuģus novērtē pēc karoga, zem kura tie brauc; ka Latvijas iedzīvotāji nav uzskatāmi par piederīgiem ienaidnieka valstij, jo viņi pret savu gribu nonākuši Vācijas reiha pretinieku valstu sastāvā. Tāpēc kuģis esot atdodams latviešu īpašniekiem atpakaļ.⁸⁹

Uz advokātu firmas iesniegumu atbildēja reihskomisārs pie Berlīnes Prīžu tiesas (*Reichskommissar beim Berliner Prisenhof*) savā rakstā Berlīnes Prīžu tiesai. Reihskomisārs Kolers (*Kohler*) uzskatīja, ka kuģim “Ausma” esot bijušas tiesības braukt ar PSRS karogu. Ja Vācijas reihs nebūtu atzinis Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā, tad situācija būtu bijusi citāda, bet, ka atzīšana notikusi “klusu ciešot un ar konkludento rīcību”, to esot apstiprinājis Ārlietu ministrija. Arī sūdzētāji/īpašnieki kuģa apķīlāšanas laikā esot bijuši PSRS pilsoņi, un tāpēc prasība atdot kuģi esot jānoraida.⁹⁰

Šim reihskomisāra Kolera noraidījumam advokātu firma atbildēja ar jaunu iesniegumu, uzsverot, ka jautājums par latviešu kuģiem esot visai sarežģīts un, neapšaubāmi, starptautisko tiesību jautājums. Tāpēc iesniegumam bija pievienota Hamburgas universitātes profesora Dr. Rūdolfa Launa ekspertīze par Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā.⁹¹ R. Launs savā garajā ekspertīzē norāda, ka sakarā ar pastāvošajām starptautisko tiesību normām (jo starptautiskā sabiedrība – valstu kopums, vairākums – neesot inkorporāciju

atzinusi) Padomju Savienība neesot juridiski ieguvusi Latvijas teritoriju, bet gan to ieguvusi kā teritoriju okupējoša vara, kas tur uztur kārtību, mieru un drošību. Bez tam Latvijas Saeimas 1940. gada 21. jūlija lēmums – iestāties PSRS sastāvā – esot bijis nelikumīgs, jo neesot ievērota Latvijas Satversme. Vācijas Prīžu tiesai esot jāņem vērā tas, ka Latvija kā valsts *de iure* vēl šodien pastāvēt un tās iedzīvotāji esot Latvijas, nevis Padomju Savienības pilsoņi. Ekspertīzē gari un plaši arī tiek iztirzāts jautājums, kā būtu vērtējama Vācijas reiha rīcība Latvijas inkorporācijas atzīšanas jautājumā, secinot, ka Vācijas reihs Latvijas inkorporāciju nav atzinis. Vācijas reiha 1940. gadā parādīto “konkludento rīcību” nekādā gadījumā nevarot iztulkot kā piekrišanas došanu inkorporācijas atzīšanai. Tāpēc pēc starptautiskajām tiesībām līdz turpmākam vēl *de iure* pastāvēt Latvijas teritoriālā integritāte, pilsonība, Latvijas valsts un tās pilsoņu īpašuma tiesības, kamēr Vācijas reihs neesot spēris citus definitīvus inkorporācijas atzīšanas soļus.

Kad tuvojās Latvijas kuģu pirmo lietu izskatīšana Prīžu tiesā, arī Latvijas Zemes pašpārvalde ar vēstulēm/iesniegumiem griezās pie ģenerālkomisāra Rīgā⁹² un austrumu reihsministra A. Rozenberga,⁹³ kuros skaidroja Latvijas kuģniecības jautājumu. Sevišķi iesniegumā A. Rozenbergam tika uzsvērts, ka nekādā ziņā latviešiem nebūšot pieņemams uzskats, ka Latvijas tirdzniecības flote pāriešot vācu rokās kā “ienaidnieka kuģi, kuru īpašnieki esot boļševiku valsts pilsoņi”. Bez tam vēstulē A. Rozenbergam tika atzīts, ka, pirmkārt, Latvijas kuģiem braukt zem padomju karoga arī pēc padomju likumiem neesot bijis juridiska pamata; otrkārt, pēc starptautisko tiesību normām Latvijas rēderi nekad neesot kļuvuši par padomju pilsoņiem, jo Latvijas iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā pēc starptautisko tiesību normām nevarot uzskatīt par likumīgu, respektīvi, spēkā esošu.

Šī bija pirmā reize vācu okupācijas laikā, kad Zemes pašpārvalde kādā dokumentā vācu pārvaldei pauda savu viedokli par Latvijas valststiesisko statusu, ka Latvijas pilsoņi neesot kļuvuši par PSRS pilsoņiem un Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā no starptautisko tiesību viedokļa nevarot uzskatīt par spēkā esošu. Šīs domas šais divos dokumentos tika izteiktas īsi, dažos teikumos, bet vēlāk – Zemes pašpārvaldes nākamajos desmit iesniegumos šī argumentācija tika izvēsta plašumā, gan izmantojot profesora R. Launa ekspertīzes atzinumus, gan pašu latviešu juristu izstrādājumus šajos starptautisko tiesību jautājumos.

Neskatoties uz visiem Latvijas kuģniecības advokātu biroja piesauktajiem pretargumentiem, Prīžu tiesa Berlīnē 1942. gada 13. augustā nolēma, ka “padomju krievu kuģis “Ausma” tiek no Vācijas reiha konfiscēts”, kā galveno argumentu konfiskācijai minot kuģa karogošanu, ka tas braucis zem ienaidnieka, respektīvi, PSRS karoga.⁹⁴ Kuģim “Ausma” sekoja visu pārējo kuģu konfiskācija, kas turpmāk ar citu nosaukumu brauca dažādu Vācijas rēdereju uzdevumā.

1942. gada 4. augustā Berlīnē Vācijas Saimniecības ministrijā notika plaša sa-
nāksme, kurā apsprieda Baltijas kuģu jautājumu. Sanāksmē piedalījās 25 personas,

kuras pārstāvēja 14 ministrijas un iestādes. Saimniecības ministrijas pārstāvis puda viedokli, ka, pēc ministrijas uzskata, viss privātīpašums, kas atradies Baltijas valstīs, reizē ar Padomju Savienības aneksijas soļiem ir kļuvis par Padomju Savienības valsts īpašumu. Šī vispārējā padomju nacionalizācija pilnā mērā arī attiecināma uz Baltijas valstu kuģiem. Tā kā ar Baltijas kuģu piederības jautājumu dažkārt radušās problēmas, piemēram, iebraucot Zviedrijas ostās, vai tie ir vācu vai padomju īpašums, tad būtu vēlami nepārprotami starptautiski atzīti fakti. Šādā gadījumā vislabākais paņēmieni būtu, ja Prīžu tiesa visus kuģus konfiscētu, tos tālāk nododot Vācijas reiham. Pamatojums tiesas lēmumam būtu kuģu karogs, zem kura tie agrāk braukuši. Šis arguments esot vienīgais un izšķirošais. Nevajadzētu iedziļināties kuģu nacionalizācijas jautājumos vai uz to atsaukties. Tā būtu kļūda, jo Vācija šādus boļševiku rīcības principus neatzīstot.⁹⁵

Ar šo atziņu, ka konfiscēšana jāizdara uz kuģa bijušā karoga pamata, sapulces dalībnieki, ieskaitot reihskomisāru Koleru, varēja doties mājās. Kad Prīžu tiesa Berlīnē lēma par Latvijas kuģu konfiscēšanu, nevaram precīzi pateikt, vai Prīžu tiesa pie lēmumiem nonāca, ņemot vērā prīžu likumdošanu, vai tā sekoja ieteikumiem, kurus plašajā sēdē Vācijas Saimniecības ministrijā izteica 1942. gada 4. augustā, ka "prīzēšanā" jāvadās pēc apķīlātā kuģa karoga. Tomēr, ievērojot Vācijas nedemokrātisko diktatorisko sistēmu, drīzāk ministrijas sēdes ieteikumam lemšanas procesā būs bijis "virzītāja spēks". Ir arī skaidrs, ka Prīžu tiesa atteicās vērtēt, kā pēc starptautisko tiesību normām būtu saprotama Latvijas inkorporācija PSRS sastāvā.

Sūdzētāju pusi Berlīnes Prīžu tiesas spriedums "Ausmas" lietā neapmierināja. Tā, piemēram, tieslietu eksperts profesors R. Launs uzsvēra, ka Prīžu tiesa valststiesības patvaļīgi stādījusi pāri starptautiskajām tiesībām. Tā, pēc viņa domām, sekojot Berlīnes Prīžu tiesas piemēram, par tiesisku būtu jāatzīst katra kuģa nolauptšana, ja tikai laupītājs tam uzvilktu savu karogu. Tiesas lietotās normas varētu tikai attiecināt uz PSRS teritoriju, bet nekādā ziņā uz starptautiskajās tiesībās neatzītu un neatzīstamu Latvijas okupāciju.⁹⁶

Lai veicinātu Berlīnes Prīžu tiesas lēmuma pārsūdzēšanu, Latvijas Zemes pašpārvalde ar jaunu memorandu griezās pie vācu civilpārvaldes.⁹⁷ Kā pamatojumi pārsūdzībai tika izvirzīti četri punkti: pirmkārt, PSRS Latvijas gadījumā pati nav ievērojusi savu kuģu karogu likumdošanu. Otrkārt, kas esot ļoti būtiski, jāuzskatot Latvijas inkorporācija PSRS sastāvā par tiesiski spēkā neesošu. Treškārt, padomju likumiem Latvijas teritorijā nevarot būt nekāda tiesiska spēka. Ceturtkārt, ar privātīpašuma atjaunošanu Latvijā (1943. gada 18. februāra rīkojums) zudis arī pēdējais arguments, lai Latvijas kuģus uzskatītu par PSRS īpašumu.

Tomēr kuģa "Ausmas" lieta līdz pārsūdzībai Prīžu tiesā nenonāca. Turpmākā laikā ar latviešu kuģu privatizāciju gāja līdzīgi kā citās jomās – vācieši agrākajiem īpašniekiem atdot neko nevēlējās, un, ja plānoja kaut ko atdot, tad tās bija tikai ekonomiski mazākas nozīmes vienības.

IX. Kopsavilkums

Jautājumi par Latvijas valststiesisko statusu vācu okupācijas laikā latviešu aprindās vispirms “izauga” no problēmām, kas radās ar padomju varas nacionalizēto īpašumu atgūšanu. Tikai pamazām tika formulētas Latvijas pozīcijas starptautisko tiesību sistēmā, uz kuru pamata tad varēja sākt atvasināt prasības par Latvijas suverenitātes atjaunošanu. To Latvijas Zemes pašpārvalde, sākot ar 1942. gada vasaru, arī darīja ar dažādiem iesniegumiem vācu okupācijas varai.

Par Latvijas valsts nākotnes modeļiem Latvijas pārstāvji Vācijā jau sāka domāt 1941. gada sākumā. Pirmo Latvijas valsts modeli Vācijas reihā “Jaunās Eiropas” sistēmā izstrādāja Viktors Deglavs 1941. gada martā, ko arī savā veidā akceptēja Latvju Kareivju Nacionālā Savienība, kas iesaistījās vācu spēkos karagājienā pret Padomju Savienību. Otru Latvijas valsts modeli latviešu “sabiedriskās aprindas” izstrādāja pēc 1941. gada 11. jūlija, ar kuru latviešu delegācijai Berlīnē (Alfrēds Valdmanis, Gustavs Celmiņš, Viktors Deglavs) bija jāiepapazīstina Vācijas valdība. Modelis paredzēja “Latvijā autoritāru režīmu, kura ideoloģija sakrīt ar Jaunās Eiropas ideoloģiju”. Tomēr vāciešiem nebija pieņemams ne V. Deglava, ne arī “sabiedrisko aprindu” Latvijas valsts modelis. Latvijas valsts neietilpa Vācijas 1941. gada nākotnes plānos.

Trešais mēģinājums no vāciešiem prasīt Latvijas valsts atjaunošanu notika sakarā ar Latvijas Nacionālās komitejas (LNK) izveidošanu 1945. gada 20. februārī un Kurzemes pārvaldes pārņemšanu. Latvieši paši par LNK runāja kā par pagaidu valdības izveidošanu. Tomēr vācieši pakāpenisku Kurzemes pārvaldes nodošanu latviešiem neuzskatīja par ceļu uz Latvijas neatkarību, jo viss notika pēc jau pārbaudītā “protektorāta modeļa”, ka beigās visas noteicēja funkcijas tomēr paliek vāciešu rokās.

Latviešu solis, izveidojot pagaidu valdību, un mēģinājums Kurzemē 1945. gada 8. maijā sasaukt Tautas padomi un proklamēt Latvijas suverenitāti tomēr arī skatāms vācu okupācijas pārvaldes rāmjos, jo šī maija sākumā izveidotā pagaidu valdība griezās pie Kurzemes armijas virspavēlnieka lūgt atļauju pasludināt Latvijas valsti.

Otrs variants – Latvijai dot kaut kādas lielākas pārvaldes tiesības bija t.s. autonomijas modeļi. Latvieši paši 1942. gada beigās izteica iespēju, lai Vācijas reihā Latvijai piešķirtu autonomiju pēc Slovēnijas parauga. To vācieši noraidīja kā neiespējamu. Tomēr dažus mēnešu vēlāk vācieši paši sāka izstrādāt autonomijas modeļus Latvijai un Igaunijai, par to neinformējot zemju pašpārvaldes. Pirmo reizi Ā. Hitlers un Vācijas augstākā vadība autonomiju noraidīja 1943. gada februārī, otrreiz 1943. gada novembrī. Autonomijas priekšlikumi līdz novembrim bija tā pārstrādāti, ka tie vairs nenozīmēja autonomiju, bet drīzāk bija šo zemju pievienošana Vācijai (aneksija). Tas tikai vēlreiz parādīja, ka vācu plānos arī 1943. gada beigās Latvijai nebija paredzēts valstisks stāvoklis.

Vācu okupētajā Latvijā izveidotā Zemes pašpārvalde, sākot ar 1942. gada pavasari, izteica savu izpratni par Latvijas valsts tiesībām gan pēc starptautisko tiesību normām, gan sevišķi attiecībā uz PSRS okupāciju un Latvijas iekļaušanu tās sastāvā. Par Latvijas valststiesisko statusu vācu civilpārvaldes ierēdņi ar latviešiem nedrīkstēja runāt, tomēr latviešiem radās iespējas paust savu viedokli. Tādas iespējas bija saistībā ar īpašuma tiesību atjaunošanu, ar mobilizāciju vācu militārajos spēkos (Latviešu leģions), ar pasu izdošanu Latvijas iedzīvotājiem.

Latvieši mēģināja noskaidrot, vai Vācijas reihs atzinis Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā, vai Latvijas iedzīvotāji ir PSRS pilsoņi, kam pieder manta un īpašums Latvijā. Bez tam latviešu argumentācijā tika arī iekļauta starptautisko tiesību argumentācija, ka Latvija saskaņā ar starptautisko tiesību normām nav gājusi bojā, bet tā arī zem vāciešu okupācijas pārvaldes turpina pastāvēt kā tiesību subjekts.

Izmantojot starptautisko tiesību argumentāciju, Zemes pašpārvalde vadījās pēc divām tieslietu ekspertīzēm. Pirmo bija izstrādājis vācu jurists Rūdolfs Launs 1942. gada jūnijā sakarā ar Latvijas kuģu lietu iztiesāšanu Berlīnes Prīžu tiesā, bet otras autori bija latviešu juristi, kuri ar saviem atzinumiem klajā nāca 1943. gada pirmajā pusē. Turpmāk šajās ekspertīzēs izteiktā argumentācija kļuva par neatņemamu sastāvdaļu cīņā par Latvijas neatkarības atjaunošanu – arī pēc Otrā pasaules kara.

Vācieši savu nostāju Latvijas valststiesību jautājumā nekad atklāti neizteica, kaut savas pozīcijas bija noskaidrojuši. Latvijas iedzīvotāji bija klasificējami kā piederīgi ienaidnieka valstij, respektīvi, tika uzskatīti par PSRS pilsoņiem. Tas reizē arī nozīmēja, ka visa manta un īpašums Latvijā bija bijis PSRS īpašums, kas ar okupāciju pārgājis vācu rokās. Vācijas reihs uzskatīja Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā par likumīgu un to esot atzinis par galīgu pat *de iure* izpratnē. Un šī nostāja beigu beigās palika nemainīga visu kara laiku.

Ar tieslietu ekspertīzēm tika likts pamats tālākai cīņai par Latvijas neatkarības atjaunošanu pēc Otrā pasaules kara. Šai rakstā analizētie Zemes pašpārvaldes iesniegumi vācu civilpārvaldei arī rāda, ka jau vācu okupācijas laikā tika uzsākta cīņa par Latvijas neatkarības atjaunošanu ar starptautisko tiesību argumentiem. Šie iesniegumi nākotnē ļaus pareizāk novērtēt un izprast Zemes pašpārvaldes darbību – cik tā savos lēmumos bija saistīta ar Latvijas juridisko tālākpastāvēšanu, un cik lielā mērā tās lēmumi varēja būt pretēji Latvijas valsts pastāvēšanas juridiskajiem pamatiem.

Atsauces un komentāri

- ¹ Bundesarchiv-Berlin (turpmāk – BA-B), R 92/45, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar, z.Hd. v. Fründt, 11.09.1941.
- ² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (turpmāk – PA AA), R 105170, Aufzeichnung. Stand der Agrarordnungs-, Religions- und Nationalitätenfrage in den besetzten Ostgebieten, [21.03.1942].

- ³ Par pretošanās kustības grupām un to nostāju sk.: *Neiburgs, U.* Latviešu nacionālās pretestības kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 2000, 1./2. nr., 43.–58. lpp.
- ⁴ Par šo jautājumu sīkāk sk.: *Everts, E.* Reprivatizācija vācu okupācijas laikā Latvijā (1941–1944) // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). – Rīga, 2004, 285.–305. lpp.
- ⁵ *Dallin, A.* Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945. – Düsseldorf, 1981, S. 200–209 (pirmais izdevums 1958. g.).
- ⁶ *Myllyniemi, S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. – Helsinki, 1973, S. 246–251.
- ⁷ *Höhne, H.* Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS. – München, 1967, S. 466, 467.
- ⁸ *Feldmanis, I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941–1945): pētniecības problēmas, iespējamie risinājumi un varianti // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). – Rīga, 2005, 53.–70. lpp.; *Feldmanis, I.* Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 121.–133. lpp.; *Feldmanis, I.* Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // Latvijas Vēsture, 2006, 2 (62), 79.–88. lpp.; *Feldmanis, I.* Vācijas okupācijas politika Baltijā // Turpat, 2007, 1 (65), 102.–104. lpp.; *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., u.c.* Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga, 2008, 283.–286. lpp.
- ⁹ *Everts, E.* Zemes pašpārvalde Latvijas ģenerālapgabalā (1941–1944). Promocijas darbs Dr. hist. grāda iegūšanai. – Rīga, 2008; *Everts, E.* Nacistiskās Vācijas autonomijas plāns Otrā pasaules kara laikā Latvijā. Referāts konferencē “Latvijas valsts neatkarība: ideja un realizācija”. Rīga, 13.–14.11.2008.
- ¹⁰ *Strods, H.* Zem melnbrūnā zobena. Vācijas politika Latvijā 1939–1945. – Rīga, 1994, 106.–129. lpp.
- ¹¹ Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos. Vācu okupācijas laika dokumenti 1941–1945. Sast. V. Samsons. – Rīga, 1990.
- ¹² *Kangeris, K.* Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valstiskie jautājumi un “lielā politika” kara gados (1941–1945) // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 79.–94. lpp.
- ¹³ *Zemgals, B.* Dienās baltās – nebaltās. – Ženēva, 1949, 86.–99. lpp.
- ¹⁴ Latv. SS brīvprātīgo leģiona ģenerālinspektors – Alfredam Rozenbergam, 06.03.1943. Latviešu kara-vīrs Otra pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums (turpmāk – LKOPKL). Red. O. Freivalds, A. J. Bērziņš. IV sēj. – [Minstere], 1976, 245.–249. lpp.
- ¹⁵ Pulkvedis Aleksandrs Plensners. Tautai un tēvzemei veltīts mūžs. Sakārtojais P. Irbe. – Grandrapidi, 1987, 136., 137. lpp.
- ¹⁶ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P 69. f., 1.a apr., 1. l., 1941. gada 11. jūlija saņemšanas protokols; Protokols publicēts: *Avotiņš, E., Dzirkalis, J., Pētersons, V.* Kas ir Daugavas Vanagi. – Rīga, 1962, 115.–121. lpp.
- ¹⁷ Memorandum, bez datuma. K. Kangeris personiskais arhīvs.
- ¹⁸ *Plensners, A.* 25 gadus pēc lielās drāmas // Laiks, 1966, 6. jūl.
- ¹⁹ *Zemgals, B.*, op. cit., 63. lpp.
- ²⁰ Sīkāk sk.: *Kangeris, K.* Latviešu leģions – vācu okupācijas varas politikas diktāts vai latviešu “cerību” piepildījums? // Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.). – Rīga, 2009, 62.–97. lpp.

- 21 *Zemgals, B.*, op. cit., 160.–163. lpp.
- 22 BA-B, R 6/29, Erwiderung auf "Das lettische Problem". Bez datuma. Meine Erwiderung, Februar 1943. Wilhelm von Rüdiger // Die Deutsch-Baltische Volksgruppe. Ausklang. – Hannover, 1957, 24.–32. lpp.
- 23 Latvijas Zemes pašpārvaldes vēstule A. Rozenbergam, 11.11.1944. Ģenerāldirektora Jāņa Mieža dokumenti. K. Kangerā personiskā kolekcija.
- 24 Latvijas Zemes pašpārvaldes vēstule J. fon Ribentropam, 14.12.1944. Ģenerāldirektora Jāņa Mieža dokumenti. K. Kangerā personiskā kolekcija.
- 25 Par Kurzemes pārvaldes un Latvijas Nacionālās komitejas (LNK) jautājumiem tuvāk sk.: *Kangeris, K.* SS protektorāts: vācu Kurzemes pārvalde no 1944. gada septembra līdz 1945. gada maijam // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006, 79.–89. lpp.
- 26 Abi dokumenti atrodami avīzē *Latvju Balss*, 13. nr., 1945, 24. febr.
- 27 *Turpat*, 15. nr., 1945, 3. marts.
- 28 Par Tautas padomi un pagaidu valdību 1945. gada maijā Kurzemē sīkāk sk.: *Lasmanis, A.* Cerības un vilšanās. Latviešu karavīra dzīves stāsts. – Upsala, 1963, 236.–243. lpp.; LKOPKL, V sēj. – [Ministere], 1977, 207.–211. lpp.
- 29 Akten zur deutschen Auswärtigen Politik (turpmāk – ADAP), Serie D, Bd. XIII, 1. Göttingen, 1970, Dok. Nr. 3, S. 3, Aufzeichnung des Gesandten von Grundherr (Pol. Abt.), 23.06.1941.
- 30 National Archives, Washington (turpmāk – NA), T-120, 261. rullis, Aufzeichnung, Dr. Litter, 24.06.1941.
- 31 ADAP, Serie D, Bd. XIII, 1. Göttingen, 1970, Dok. Nr. 4, S. 4, 5, Aufzeichnung des Gesandten von Grundherr (Pol. Abt.), 23.06.1941.
- 32 *Turpat*, Dok. Nr. 37, S. 35, Weizsäcker's Multex Nr. 424, 27.06.1941.
- 33 *Turpat*, Dok. Nr. 39, S. 36, Memorandum, Grundherr, 28.06.1941.
- 34 BA-B, R 90/122, Denkschrift über die rechtliche Lage und die tatsächlichen Verhältnisse im Gebiete Litauen, 05.08.1941.
- 35 *Turpat*, R 90/4 un R 92/45.
- 36 *Turpat*, R 92/45, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar, z.Hd. v. Fründt, 11.09.1941. – 1941. gada 25. septembrī šis prettēzes tika izsūtītas vadošajiem civilpārvaldes darbiniekiem.
- 37 LVVA, P-70. f., 5. apr., 56. l., Lohse an Generalkommissar, 30.04.1943.
- 38 *Turpat*, Leibbrandt an Reichskommissar, 12.07.1943.
- 39 *Turpat*, Rosenberg an Lohse, 15.03.1944. Noraksti: BA-B, R 6/24 un R 6/58.
- 40 *Turpat*.
- 41 BA-B, R 92/64, Sitzungsbericht, 23.12.1942.
- 42 Ģenerāldirektoru padomes sēžu protokols nr. 39, 07.07.1942. Kopija K. Kangerā personiskajā arhīvā; sk. arī: *Biezais, H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis. – [B.v.], 1992, 241. lpp.; LKOPKL, II sēj. – [Ministere], 1972, 61. lpp.
- 43 BA-B, NS 19/1738, Jeckeln an Lohse, 30.07.1942.
- 44 *Turpat*, Meyer an Lohse, 14.08.1942.
- 45 *Höhne, H.* Der Orden unter dem Totenkopf. – München, 1967, S. 466, 467.
- 46 PA AA, Inland II g/343, Aufzeichnung, Windecker, 08.05.1943.
- 47 *Dallin, A.* Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945. – Düsseldorf, 1981, S. 205, 206.

- ⁴⁸ Lammers an Rosenberg, 08.03.1943.; Ārvalstu arhīvu dokumenti par okupācijas režīmu politiku Latvijā 1940–1968. Dokumentu krājums (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 22. sēj.). – Rīga, 2008, dok. nr. 50, 183., 184. lpp.
- ⁴⁹ *Myllyniemi, S.*, op. cit., 247. lpp.
- ⁵⁰ Piemēram: “Erlaß des Führers über die Auflösung des Reichskommissariats Ostland”; “Erlaß des Führers über das Land Lettland”; “Deklaration an das estnische Volk”. Visi dokumenti BA-B, NS 19/3894; vai arī: “Erlaß des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete über die Generalbezirke Estland und Lettland, 15.11.1943”; “Erlaß des Führers über die Länder Estland und Lettland, 15.11.1943”; “Verordnung zur Durchführung des Erlasses des Führers über die Länder Estland und Lettland, 15.11.1943”. Visi dokumenti BA-B, R 6/5.
- ⁵¹ BA-B, NS 19/3894, Lammers an Himmler, 14.11.1943.
- ⁵² *Myllyniemi, S.*, op. cit., 249. lpp.
- ⁵³ BA-B, NS 19/382, Kaltenbrunner an Reichsführer-SS, 12.11.1943.
- ⁵⁴ Turpat, NS 19/3894, Kaltenbrunner an Reichsführer-SS, 15.11.1943.
- ⁵⁵ Turpat, Lammers an Himmler, 14.11.1943.
- ⁵⁶ *Dallin, A.*, op. cit., 207. lpp.
- ⁵⁷ BA-B, NS 19/382, Berger an Reichsführer-SS, 20.11.1943.
- ⁵⁸ Turpat, R 6/5, Telegramm, Lammers an Rosenberg, 20.11.1943.
- ⁵⁹ Turpat, R 92/487, Labs an Reichskommissar, 06.03.1943.
- ⁶⁰ Turpat, R 92/487, Kapp an die Abteilung II Verwaltung, 18.05.1943.
- ⁶¹ LVVA, P 69. f., 1.a apr., 29. l., Dankers an Generalkommissar, 28.12.1943.
- ⁶² Turpat, Lohse an Dankers, 04.02.1944.
- ⁶³ *Zemgals, B.*, op. cit., 84., 85. lpp., Valdmaņa vēstule ģenerālkomisāram, 30.11.1942.
- ⁶⁴ LVVA, P 70. f., 5. apr., 32. l. [Antrag der landeseigenen Verwaltung], 02.12.1942.
- ⁶⁵ BA-B, NS 19/382, Betr.: Letten-Aktion, Berger, 11.12.1942.
- ⁶⁶ Latviešu ģenerāldirektoru padomes sēžu protokols nr. 74, 28.12.1942. Kopija K. Kangerā personiskajā arhīvā; LKOPKL, III sēj., op. cit., 20. lpp.
- ⁶⁷ LVVA, P 70. f., 5. apr., 56. l., Drechsler an Reichskommissar, 02.04.1943.
- ⁶⁸ Teksts, piemēram, atrodams Latvijas Ārlietu ministrijas arhīvā starp bijušās Londonas sūtniecības dokumentiem vai arī ASV Valsts arhīvā: NA, M 1177, 17. rullis.
- ⁶⁹ BA-B, R 6/5 un R 6/165, Landeseigene Verwaltung an Generalkommissar, 16.11.1943. Dokuments publicēts: Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos, op. cit., dok. nr. 26, 134.–136. lpp.
- ⁷⁰ BA-B, R 6/165, Lohse an Generalkommissar, 05.12.1943.
- ⁷¹ Drechsler an Generaldirektor des Innern, 02.02.1944; Ģenerāldirektoru padomes sēžu protokols nr. 164, 02.02.1944. Kopija K. Kangerā personiskajā arhīvā.
- ⁷² BA-B, R 6/167, Der Chef des Führungsstabes Politik, Pers. Referent, 01.12.1943.
- ⁷³ Turpat, Führungsstab Politik an Chef des Führungsstabes Politik, 04.12.1943.
- ⁷⁴ Das Recht der besetzten Ostgebiete. Estland, Lettland, Litauen, Weißruthenien und Ukraine. Hrsg. von A. Meyer. – München; Berlin, 1943.
- ⁷⁵ Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. [Hrsg.] D. A. Loeber. – Neumünster 1974, Dok. Nr. 286, 578.–581. lpp.
- ⁷⁶ BA-B, R 43II/1458 b, Verordnung über den Übergang litauischen, lettischen und estnischen Vermögens auf das Deutsche Reich vom 20. Juni 1941.
- ⁷⁷ Turpat, R 87/89, Aktenvermerk, Dr. Thulcke, 24.04.1942.

- ⁷⁸ Turpat, Vermerk über die Besprechung am 28.05.1942.
- ⁷⁹ Turpat.
- ⁸⁰ Turpat, R 92/1281, Auswärtiges Amt, Dr. Albrecht an Reichskommissar beim Oberpräsidium Berlin, 12.03.1942.
- ⁸¹ Turpat, R 87/90, Aktenvermerk, 02.10.1943.
- ⁸² Turpat, R 87/89, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an Reichsminister der Justiz, 04.07.1942.
- ⁸³ NA, M 1177, 17. rullis, Triju latviešu juristu atzinums Latvijas īpašumtiesiskajā jautājumā. Angļu tulkojumā dokumentu publicējis: *Ezergailis, A.* Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know? (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 5. sēj.). – Rīga, 2002, 335.–342. lpp. Juristu atzinuma tekstu latviešu valodā publicējis: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 239.–251. lpp. – Šo dokumentu Siliņš sauc par “četru latviešu juristu atzinumu”, par autoriem minot V. Zamuelu, M. Čaksti, R. Alksni un H. Vītoli. Juristu atzinums datēts ar 1944. gada 20. janvāri. Tomēr ir skaidrs, ka šo atzinumu Stokholmā izplatīja Voldemārs Salnājs jau 1943. gada vasarā. – NA, M 1177, 17. rullis, Herschel V. Johnson – The Secretary of State, 21.09.1943.
- ⁸⁴ Memorandum über die rechtliche Lage der Verträge, welche die Umsiedlung Bürger deutscher Volkzugehörigkeit aus Lettland und die Verrechnung der von den Umsiedlern und Reichsdeutschen zurückgelassenen Werte regeln. Bez datuma. Ģenerāldirektora J. Mieža dokumenti. K. Kangeris personiskais arhīvs.
- ⁸⁵ Turpat, 13. lpp.
- ⁸⁶ Par Latvijas kuģu likteni Otrajā pasaule karā sīkāk skati šādus darbus: *Klaviņš, K.* Latvijas kuģu likteņi // Archīvs, 1971, 11. nr., 127.–156. lpp.; *Bassi, H. von.* Das Schicksal der lettischen Handelsflotte im Zweiten Weltkrieg // Marine Rundschau LXXII, 1975, 328.–344. lpp.; *Bassi, H. von.* Das Schicksal der lettischen Kriegs- und Handelsflotte im Zweiten Weltkrieg // The Third Conference on Baltic Studies in Scandinavia. Vol. 1, History Section. – Stockholm, 1977, 212.–219. lpp.; *Bernsone, I., Blūmfelds, E., Miklāvs, A.* Latvijas Republikas tirdzniecības flote un tās traģiskais liktenis 1940–1945. – Rīga, 1994.
- ⁸⁷ BA-B, R 92/1281, See- und Schifffahrsdirektion an Reichskommissar beim Präsidium Berlin-Nordost, [14.11.1941].
- ⁸⁸ Turpat, G. Kruminsch an den Reichskommissar für das Ostland, 23.02.1942.
- ⁸⁹ Turpat, Baur, Max, Predöhl, Behn an Präsidium in Berlin, 06.02.1942.
- ⁹⁰ Turpat, Reichskommissar beim Präsidium Berlin an Präsidium Berlin, 11.05.1942.
- ⁹¹ Turpat, Gutachten über die Frage sind die deutschen Gerichte an die nach russischem Recht im Sommer 1940 vollzogene Einverleibung Lettlands in die Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken gebunden? 30.06.1942.
- ⁹² Turpat, Landeseigene Verwaltung (Dankers, Zagars, Leimanis, Valdmanis, Skujevics, Vanags) an Generalkommissar in Riga, 24.07.1942.
- ⁹³ Turpat, Landeseigene Verwaltung an Reichsminister Rosenberg, 24.07.1942.
- ⁹⁴ Turpat, Präsidium Berlin. Aktenzeichen: PHB/E 3/41, 27.10.1942.
- ⁹⁵ Turpat, R 87/89, Vermerk, Droegekopp, 05.08.1942.
- ⁹⁶ Turpat, R 92/1281, Rudolf Laun an Dr. G. F. Baur, 07.11.1942.
- ⁹⁷ Turpat, Die landeseigene Verwaltung Lettlands an Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 23.03.1943.

Staatsrechtliche, Staatsbürgerschaft- und Eigentums-Fragen in Lettland während der deutschen Okkupationszeit (1941–1945)

Kārlis Kangeris

Zusammenfassung

Die Fragen über die staatsrechtliche Stellung Lettlands während der deutschen Okkupationszeit erwuchsen den lettischen Kreisen aus jenen Problemen, die mit der Rückgabe des von der Sowjetmacht nationalisierten Eigentums im Zusammenhang standen. Nur allmählich wurden die lettischen Positionen im Rahmen des Völkerrechts formuliert, auf deren Grundlage die Erneuerung der Souveränität Lettlands gefordert werden konnte. Diese Forderungen wurden seit dem Sommer 1942 vor allem von der landeseigenen Verwaltung in Lettland in verschiedenen Denkschriften an die deutsche Zivilverwaltung zum Ausdruck gebracht.

Über die zukünftige Stellung Lettlands im deutschen Machtbereich begannen die lettischen Kreise schon Anfang 1941 nachzudenken. Ein erster Vorschlag, wie Lettland sich im deutschen Modell des "Neuen Europa" einfügen könnte, wurde von Viktors Deglavs in Berlin formuliert, dessen Vorschlag sich auch der Nationale Verband Lettischer Krieger anschloß, deren Mitglieder in Rahmen der Wehrmacht als Sonderführer auch am Feldzug gegen die Sowjetunion teilnahmen.

Ein zweites Modell für die staatliche Zukunft Lettlands wurde von "lettischen Kreisen" am 11. Juli 1941 ausgearbeitet, mit deren Modell eine Delegation (Valdmanis, Celmiņš, Deglavs) nach Berlin fahren sollte um dort die Billigung dieser Pläne zu erwirken. Nach diesem Plan sollte in Lettland "ein autoritäres, mit der Ideologie des Neuen Europas übereinstimmendes Regime" eingeführt werden. Doch weder das Staatsmodell von Deglavs, noch das der "lettischen Kreise" war der deutschen Führung annehmbar. Ein lettischer Staat war 1941 in den deutschen Zukunftsplänen nicht vorgesehen.

Ein dritter Versuch die Erneuerung des lettländischen Staates einzuleiten, wurde im Zusammenhang mit der Bildung des Lettischen Nationalkomitees am 20. Februar 1945 und der Übernahme der Verwaltung durch lettische Organe in Kurland unternommen. Die Letten sprachen von der Gründung des Nationalkomitees als der Bildung einer provisorischen Regierung. Doch die deutsche Führung sah darin keine Gefahr, dass aus dem stufenweisen Übergang der Verwaltung Kurlands in lettische Hände eine Selbständigkeit Lettlands erwachsen könnte, denn alles sollte nach dem schon überprüften "Protektorats-Modell" ablaufen, in dem alle Aufsichts- und Leitungsfunktionen doch letztendlich in deutscher Hand blieben.

Auch der Schritt lettischer Kreise, in Kurland am 8. Mai 1945 die Erneuerung der Selbständigkeit Lettlands zu proklamieren, muß im Rahmen der deutschen Okkupation

gesehen werden, denn die für diese Zwecke gebildete provisorische Regierung hat sich vorher an dem Oberbefehlshaber der Kurland-Armee gewandt, um eine Erlaubnis für die Ausrufung der Selbständigkeit zu erhalten. Die deutsche Antwort war ablehnend und die Kapitulation der Kurlandarmee zog allen lettischen Plänen einen Strich durch die Rechnung.

Eine andere Möglichkeit, den Einwohnern Lettlands mehr Rechte bei der Verwaltung ihres Landes zu geben, waren die sog. Autonomiemodelle. Schon Ende 1942 hatten die Letten selbst angeregt, daß man Lettland Autonomie nach dem Vorbild der Slowakei geben sollte. Dieser Vorschlag wurde als "unmöglich" zurückgewiesen. Doch einige Monate später begannen die deutschen Behörden selbst Autonomievorschläge für Lettland und Estland auszuarbeiten, worüber die landeseigenen Selbstverwaltungen nicht informiert wurden. Zum ersten Mal wurden die Autonomievorschläge von Hitler im Februar 1943 abgelehnt, das zweite Mal im November 1943. Die Pläne für die Gewährung der Autonomie waren am Ende so weit umgearbeitet worden, daß die "Autonomie" nicht mehr Autonomie bedeutet hätte, sondern eher ein Anschluß an das Deutsche Reich gewesen wäre. Dies zeigte ein weiteres Mal, dass auch Ende 1943 in den deutschen Plänen ein Staat Lettland, auch mit begrenzter Autonomie, nicht vorgesehen war.

Die von der deutschen Okkupationsmacht gebildete landeseigene Verwaltung in Lettland begann mit Frühjahr 1942 in verschiedenen Eingaben an die Zivilverwaltung die lettische Position in staatsrechtlichen Fragen offen zu formulieren, sowohl in Bezug auf das Völkerrecht als auch in Bezug auf die Eingliederung Lettlands in die UdSSR. Den deutschen Beamten war verboten worden über die staatsrechtliche Stellung Lettlands zu sprechen, doch den Letten ergaben sich Möglichkeiten, ihren Standpunkt in staatsrechtlichen Fragen im Zusammenhang mit anderen Problemen zur Sprache zu bringen. Solche Möglichkeiten boten sich im Zusammenhang mit Eigentumsfragen (Reprivatisierung), mit der Einberufung der Einwohner Lettlands in die deutschen Streitkräfte (SS-Legion), mit der Ausgabe von Personaldokumenten (Pässen).

Die landeseigene Verwaltung wollte klären, ob das Deutsche Reich die Eingliederung Lettlands in die UdSSR anerkannt hat, ob die Einwohner Lettlands Sowjetbürger sind, wem das bewegliche und unbewegliche Vermögen in Lettland gehört? Außerdem wurde in der lettischen Argumentation sehr oft das Völkerrecht angerufen, dass Lettland gemäß den Normen des Völkerrechts nach der sowjetischen Okkupation nicht untergegangen sei, sondern auch unter der deutschen Okkupation als Subjekt des Völkerrechts weiter bestehe.

Die Argumentation der landeseigenen Verwaltung fußte vor allem auf zwei staatsrechtliche Gutachten. Das erste war von dem Staatsrechtler der Hansischen Universität in Hamburg Rudolf Laun für einen Prozeß von lettischen Reedern vor dem Prisengerichtshof in Berlin ausgearbeitet worden (30.06.1942). Das zweite Gutachten hatten drei lettische Juristen Anfang 1943 verfaßt. Die in diesen zwei Gutachten ausgearbeitete Argumentation

wurde in der Folgezeit zu einem festen Bestandteil im Kampf um die Erneuerung der Souveränität Lettlands – auch nach dem Zweiten Weltkrieg.

Die deutsche Seite hat nie ihre Einstellung zu den staatsrechtlichen Fragen Lettlands offen bekundet, obwohl sie ihre Positionen bestimmt hatte, auch wenn in gewissen Fällen erst nach längeren Diskussionen. Die Einwohner Lettlands waren als Angehörige eines “Feindstaates” einzustufen, bzw., sie wurden als Bürger der UdSSR angesehen. Das bedeutete auch gleichzeitig, dass das ganze Vermögen in Lettland vor der deutschen Okkupation Eigentum der UdSSR gewesen war und dass nach der Eroberung des Landes das ganze Vermögen auf das Deutsche Reich übergegangen war. Das Deutsche Reich sah die Eroberung und Einverleibung Lettlands in die UdSSR als rechtlich an und diese Veränderungen auch voll und ganz anerkannt hat, auch im Sinne einer De-iure-Anerkennung.

Mit den Rechtsgutachten zur völkerrechtlichen Stellung Lettlands wurde der Grundstein für den späteren Kampf um die staatliche Erneuerung Lettlands nach dem Zweiten Weltkrieg gelegt. Auch die in diesem Aufsatz präsentierten Eingaben der landeseigenen Verwaltung an die deutsche Zivilverwaltung in Lettland zeigen, dass schon während der deutschen Okkupation der Kampf um die staatliche Erneuerung Lettlands mit völkerrechtlichen Argumenten begonnen wurde. Diese Eingaben der landeseigenen Verwaltung werden auch erlauben, die Tätigkeit dieser Verwaltung besser zu verstehen und zu bewerten, ob sie bei ihren Entscheidungen auch die rechtliche Weiterexistenz des Staates Lettland mitberücksichtigte, oder aber ihre Handlungen und Beschlüsse diesem Prinzip der Weiterexistenz des Staates widersprachen.



Dzintars Ērglis

Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā

Latvijas Vēsturnieku komisija jau kopš savas darbības sākuma 1998. gadā par vienu no galvenajiem holokausta izpētes uzdevumiem uzskata nepieciešamību detalizēti izziņāt ebreju noslepkavošanu Latvijas provincē, t.i., izņemot Rīgu, Daugavpili un Liepāju. Pamatā holokausta norise Latvijā ir izpētīta, taču pēdējos gados holokausta historiogrāfiju vēl arvien papildina reģionāla rakstura darbi, no kuriem sīkāk iespējams izprast ebreju iznīcināšanas procesu nacistiskās okupācijas laikā. To, cik pilnīgi katrā konkrētajā Latvijas vietā ar holokaustu saistītie jautājumi ir izpētīti, pamatā nosaka avotu esamība vai to trūkums. Salīdzinājumā ar citām Latvijas mazpilsētām šajā ziņā attiecībā uz Krustpils ebrejiem situācija ir labāka.¹

Darba autors dažu atsevišķu ebreju noslepkavošanas epizodes Krustpilī un tās apkārtnē līdz šim jau aplūkojis Krustpils pilsētas ebrejietei Beilai Bellai Veidei (1921–1941) veltītajās publikācijās,² kā arī rakstā par ebreju nogalināšanu Krustpils pagasta Piejūtu un Lielo Smanu sādžā.³

Otrā pasaules kara sākumā Krustpils bija neliela pilsēta Daugavas labajā krastā, pretējā upes krastā atradās Jēkabpils. Vācu karaspēks Krustpili ieņēma jau 1941. gada 29. jūnijā, un pilsētā palikušie ebreji 1941. gada vasarā piedzīvoja šausmīgu bojāeju – nedaudz vairāk kā mēnesi pēc nacistu ienākšanas viņi visi jau bija noslepkavoti. Mazpilsētās ebrejiem nebija praktiski nekādu izredžu izbēgt no nāves, un Krustpils šajā ziņā nebija izņēmums. Nav ziņu, ka kaut viens Krustpilī palikušais ebrejs nacistiskās okupācijas laikā būtu izdzīvojis.

1941. gada vasarā nacistiskajiem okupantiem holokaustu palīdzēja īstenot vietējie kolaboracionisti – pašaisardzībnieki un policisti, kuri Krustpilī, tāpat kā citās ebreju apdzīvotajās vietās Latvijā, tika iesaistīti slepkavošanā. Ebreju masveida aresti Krustpilī notika jūlija pirmajā pusē, ne agrāk par 1941. gada 6. jūliju.⁴ Ebrejus ieslodzīja lopkautuvē blakus ebreju kapiem, bet pēc dažām dienām pārvietoja uz Rīgas ielā 182 ierīkoto geto. Bez tam ebreji tika ieslodzīti arī Jaunā muižā apmēram četrus kilometrus no pilsētas un Krustpils cukurfabrikā, kas atradās pilsētas nomalē netālu no Krustpils dzelzceļa stacijas. 1941. gada 1. augustā ieslodzītos ebrejus nošāva bijušajā Latvijas armijas Latgales

artilērijas pulka poligonā Kaķīšu kūdras purvā, kas atradās 5–6 kilometru attālumā no Krustpils uz Rīgas pusi. To izdarīja no Rīgas atbraukusī speciālā slepkavu grupa no t.s. Arāja komandas, kā arī vietējie policisti un pašaizsardzībasnieki.

Pamatā balstoties uz bijušā Latvijas PSR Ministru padomes Valsts drošības komitejas arhīva materiāliem,⁵ autoram ir zināmas daudzas atsevišķu ebreju un ebreju grupu slepkavības, kas gan pirms, gan pēc masveida slepkavošanas akcijas Kaķīšu purvā tika veiktas dažādās vietās Krustpilī un Krustpils pagastā – Mantu kalniņā, Jaunā muižā un citās vietās. Lai iegūtu informāciju par šiem notikumiem, nācās izskatīt daudzas krimināllietas un salīdzināt visai pretrunīgās slepkavu un nejašu aculiecinieku liecības.

Rakstā sīkāk aplūkoti gadījumi, kad ebreji 1941. gada vasarā tika noslepkavoti Krustpils ebreju kapos. Šie kapi neatradās mežā vai kādā nomaļā nostūrī, bet gan netālu no Krustpils pilsētas centra (sk. 1. pielikumu).

Jāpaskaidro, ka ebreju, kā arī trīs padomju aktīvistu noslepkavošana 1941. gadā notika Krustpils pilsētas vecajā ebreju kapsētā Palejas ielā. Kapsēta izveidota 19. gadsimta sākumā, bet likvidēta 20. gadsimta 50. gados. Mūsdienās šo kapu vietā ir parks. Savukārt jaunā ebreju kapsēta atrodas Asotē (1,5 km aiz pilsētas uz Daugavpils pusi), un uz turieni ir pārvesti un izvietoti kapakmeņi no likvidētās Krustpils vecās ebreju kapsētas.⁶

Slepkavības Krustpils ebreju kapsētā 1941. gada jūlijā

Iespējams, ka pirmie trīs ebreji tika nogalināti Krustpils ebreju kapsētā, konvojējot no ieslodzījuma vietas lopkautuvē uz pašaizsardzības štābu. Viens no noslepkavotajiem bija manufaktūras veikala īpašnieks Leibs Buškins, kurš tajā laikā bija ap 30–35 gadus vecs.⁷ Pārējie divi bija tēvs un dēls, uzvārdā Zalegaleri (citos dokumentos viņu uzvārds pierakstīts arī kā Zallegaleri, Zallegalleri, Zalegali).

Pašaizsardzībasnieks Augusts Tāls (1913), kurš pats bija netieši iesaistīts notikušajā, pasvītēja, ka tas noticis tās pašas dienas naktī pēc ebreju masveida arestiem.⁸ Katrā ziņā šī slepkavība notika pirms 1941. gada 18. jūlija, jo šajā datumā pats A. Tāls tika arestēts kā bijušais Madonas apriņķa Kalsnavas pagasta izpildkomitejas sekretārs.⁹ Viens no slepkavām – Jānis Ziemelis (1916–1952) apgalvoja, ka L. Buškins un abi Zalegaleri nogalināti 1941. gada 24. vai 25. jūlijā.¹⁰ Tiesa, vēlāk jau arī J. Ziemelis liecināja, ka tas noticis divas trīs dienas pēc tam, kad sākās ebreju masveida aresti.¹¹

Starp citu, J. Ziemelis, būdams apbruņots ar šauteni, ebreju masveida arestēšanas laikā līdz ar citiem ebrejiem izdzina no mājas arī L. Buškinu ar viņa ģimeni – sievu un bērnu un konvojēja viņus uz lopkautuvi.¹²

Kad ebreji bija arestēti un ievietoti lopkautuvē, Krustpils pilsētas vecākais Mārtiņš Oskars Vētra (1908–1980), kuram agrāk bija uzvārds Valkovskis, pavēlēja vakarā Jānim

Ziemeļim, Nikolajam Karabanovam (1913) un Jānim Kalupam (1913–1944) atvest pie viņa uz nopratināšanu L. Buškinu un divus Zalegalerus. Tiesa, citā pratināšanas reizē J. Ziemeļis apgalvoja, ka pavēles devējs bijis nevis M. O. Vētra, bet gan A. Tāls. Pēc J. Ziemeļa versijas sācis jau satumst, kad viņi konvojējuši ebrejus. Apmēram pēc 300 metriem vietā, kur no vienas puses bija dārzs, bet no otras puses ebreju kapsēta, ebreji it kā esot sākuši bēgt no apbruņotajiem pašaizsardzībniekiem. L. Buškins bēdzis dārzā, bet abi Zalegaleri – kapsētā. J. Ziemeļis ar pirmo šāvieni nogalinājis L. Buškinu, bet J. Kalups un N. Karabanovs – tēvu un dēlu Zalegalerus.¹³

J. Ziemeļa liecības un atbildes viņa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā uz prokurora jautājumiem rada pamatotas aizdomas, ka viņš, J. Kalups un N. Karabanovs ebrejus nogalināja speciāli, nevis tiem bēgot. J. Ziemeļis taisnojās, ka esot mēģinājis L. Buškinu notvert, bet bijis satrauktā stāvoklī, apjucis, redzējis, ka nepadoties bēgļi, kurš skrējis ļoti ātri, norāvis no pleca šauteni un izšāvis uz bēgošo. Izrādījies, ka ar šāvieni mugurā viņš nogalinājis L. Buškinu. Kad L. Buškins sācis skriet, J. Ziemeļis neko nav uzsācis, lai viņu aizturētu, – uzsaukt vai izšaut gaisā, bet uzreiz šāvis, mērķējot bēglim.¹⁴

Acīmredzot ebreju bēgšanai nenoticēja arī padomju represīvo orgānu darbinieki, jo 1951. gada 31. decembra apsūdzības slēdzienā teikts, ka J. Ziemeļis personiski nošāvis L. Buškinu, kurš it kā esot mēģinājis bēgt.¹⁵ Arī Baltijas kara apgabala (BKA) Kara tribunāla (KT) 1952. gada 22. februāra spriedumā rakstīts, ka L. Buškins it kā mēģinājis bēgt:

“[...] 1941. gada jūlija otrajā pusē apsūdzētais, būdams apbruņots ar šauteni, kopā ar citiem “pašaizsardzībniekiem” piedalījās trīs arestēto – pilsoņa Buškina un divu Zaligale [tā tekstā: oriģinālā krievu valodā “Залугале”. – Dz. Ē.] (tēva un dēla) konvojēšanā no Krustpils “geto” uz “pašaizsardzības” štābu, pie tam pa ceļam Ziemeļis personīgi nošāva Buškinu, kurš it kā mēģināja bēgt, bet divus Zaligale toreiz arī nošāva citi “pašaizsardzībnieki”.”¹⁶

Savukārt cits šīs slepkavības dalībnieks J. Kalups stāstījis Kārlim Puidam (1893), ka viņš un citi pašaizsardzībnieki nogalinātajiem ebrejiem no kabatām izņēmuši lielu naudas summu, bet pēc tam braukuši uz Rīgu, kur dzēruši un izlaidīgi uzdzīvojuši.¹⁷

J. Ziemeļis gan to noliedza, viņš neesot ebrejus nošāvis laupīšanas nolūkā.¹⁸ Toties 1941. gada septembra beigās vai oktobra sākumā J. Ziemeļis Krustpils pagasta Rusuļu sādžā iedzeršanā pēc kartupeļu rakšanas talkas lielījies, ka viņš personiski Kaķīšu purvā nošāvis vairāk ebreju nekā cits slepkava – Oskars Osvalds Zieds (1917), kurš arī piedalījās šajā iedzeršanā.¹⁹

Trīs slepkavas, ierodoties policijas iecirknī, ciniski plārtījās, ka, kamēr citi guļot un neko nedarot, viņiem esot “jāstrādā”, t.i., jāšauj ebreji.²⁰ Policijas iecirknī J. Ziemeļis, J. Kalups un N. Karabanovs nodeva A. Tāla klātbūtnē Alfrēdam Lācim (1921) naudas

maku ar naudu un L. Buškina pasi un sacīja A. Lācim, ka viņi L. Buškinu nošāvuši. A. Lācis naudas maku un pasi ielicis savā darbagaldā.²¹ A. Lāča pienākumos bija pieņemt policijas arestēto mantas, dokumentus un vērtslietas saskaņā ar kratīšanas protokolu. Pieņemtos dokumentus A. Lācis glabāja savā kabinetā skapī, bet pēc tam nosūtīja aprīnķa policijas daļai Jēkabpils pilsētā.²²

Kad slepkavas ieradās paš aizsardzības štābā un ziņoja, ka L. Buškina un divi Zali-galeri nogalināti, jo tie mēģinājuši bēgt, A. Tāls pavēlēja viņiem uzrakstīt paskaidrojumu (raportu) par šo faktu. Kad J. Ziemeļis ziņojis par L. Buškina noslepkavošanu, A. Tāls esot atteicis: "Labi, nu ar velns ar viņu!" J. Ziemeļis, J. Kalups un N. Karabanovs uzrakstīja paskaidrojumus un, protams, nekādu sodu nesaņēma.²³

Jāpaskaidro, ka Krustpils paš aizsardzības grupas štābs atradās policijas iecirkņa ēkā Rīgas ielā 113 un bieži vien abu funkcijas un darbība dublējās. Tāpēc arī liecībās minēts gan paš aizsardzības štābs, gan policijas iecirknis. Tikai 1941. gada augustā Krustpils paš aizsardzības grupai vajadzēja pāriet uz namu Rīgas ielā 158, atstājot līdžšinējās telpas Rīgas ielā 113 policijas dienestam.²⁴

Nošauto ebreju līķus citi paš aizsardzībnieki apraka Krustpils ebreju kapsētā. J. Ziemeļis nezināja, kurš to veicis un kur tieši ebreji aprakti. J. Ziemeļis tikai minēja, ka trīs ebreji nošauti vakarā, bet aprakti otrā dienā agri no rīta.²⁵

Lai gan L. Buškinu un Zalegalerus nošāva pievakarē, to, protams, uzzināja vietējie iedzīvotāji. Kapsētai tuvumā dzīvojošie dzirdēja šāvienus. Turklāt cilvēki arī redzēja ebreju kapsētas rietumu nogāzē svaigi uzraktu zemi.²⁶ Pēc kara, atgriezies no PSRS, par sava brāļa noslepkavošanas apstākļiem un aprakšanas vietu uzzināja arī Krustpils kurpnieks Salomons Buškina (1907). Jāpiezīmē, ka S. Buškinam bez brāļa L. Buškina Krustpilī tika nogalināts arī otrs brālis Benjamins Buškina un māte.²⁷

1951. gada 10. novembrī Krustpils pilsētas ebreju kapu rietumu nogāzē tika veikti izrakumi, lai atrastu L. Buškina un Zalegaleru aprakšanas vietu, taču bez rezultātiem. Par nesekmīgajiem mēģinājumiem tika sastādīts akts (oriģināls krievu valodā, sk. 2. pielikumu):

Akts

Krustpils pils[ēta]

1951. gada 10. novembrī

Mēs, Latv[ijas] PSR Valsts drošības ministrijas līdzstrādnieks kapteinis Krivojs, Latv[ijas] PSR VDM Krustpils r[ajona] d[aļas] līdzstrādnieks kapteinis Maļkovs, Jēkab-pils slimnīcas ārste Parošina, lieciniece Vaškina Pelageja Grigorija m., dzīvo Krustpilī, Dārza [iela] N 5, Latv[ijas] PSR VDM Krustpils r[ajona] d[aļas] iznīcinātāju bataljona kaujinieki Retnieks un Ivanovs, šajā datumā sastādījām šo aktu par to, ka šajā datumā mēs Krustpils pils[ētas] ebreju kapu rietumu nogāzē veicām izrakumus [vietā], kur 1941. gada vasarā paš aizsardzībnieki ar arestētā Ziemeļa Jāņa līdzdalību nošāva un apraka trīs ebreju tautības padomju pilsoņus.

Lieciniece Vaškina norādīja aptuvenu trīs padomju pilsoņu apbedīšanas vietu, tika izrakta 5 metrus gara, 1,5 metrus plata un vairāk kā metru dziļa bedre. Bet atrast līķu atliekas vai kādus citus priekšmetus neizdevās. Mēs izrakām vēl papildus divas 4 metrus garas, 1 metru platas un vairāk kā metru dziļas bedres, bet arī bez rezultātiem.

Tālākajā aptaujā lieciniece Vaškina paziņoja, ka, tā kā tas bija ļoti sen, viņa tagad nevar uzrādīt precīzāku vietu, kur apglabāti trīs nošautie padomju pilsoņi, kuru skaitā bija arī Buškins. Sakarā ar to trīs nošauto padomju pilsoņu apbedīšanas vietas izrakumi tika pārtraukti.²⁸

J. Kalups mira 1944. gadā.²⁹ J. Ziemeļis, kurš aresta brīdī dzīvoja Auces rajona Bēnē, Stacijas ielā 10, tika arestēts 1951. gada 11. augustā.³⁰ BKA KT 1952. gada 22. februārī Rīgā J. Ziemeļim pēc Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas (KPFSR) Kriminālkodeksa (KK) 58¹a. panta piesprieda augstāko soda mēru (ASM) – nošaušanu un visas mantas konfiskāciju.³¹

PSRS Augstākās tiesas kara kolēģija 1952. gada 5. aprīlī atstāja spēkā BKA KT 1952. gada 22. februāra spriedumu, bet J. Ziemeļa kasācijas lūgumu bez apmierinājuma.³² BKA KT 1952. gada 22. februārī piespriestais sods J. Ziemeļim tika izpildīts 1952. gada 30. maijā Rīgā.³³

Pēc masveida arestiem, ebrejiem atrodies ieslodzījumā lopkautuvē blakus ebreju kapiem, atsevišķi vietējie kolaboracionisti izrēķinājās ar viņiem personīga naida dēļ. Vienu šādu gadījumu, kad upuris tika nošauts ebreju kapos, apstiprina arestētā Alberta Ozoliņa (1918–1966)³⁴ 1965. gada 21. aprīļa liecība:

[..] Šai sakarībā es tikai vēlos pastāstīt par gadījumu, kad es kā ebreju tautības pilsoņu apsargs izdevu vienu ebreju tautības pilsoni, kurš tika nošauts bez manas tiešas līdzdalības. 1941. gada jūlijā visi Krustpils pilsētā dzīvojošie ebreju tautības pilsoņi tika salasīti kopā un ievietoti Krustpils lopkautuves telpās. Es biju nozīmēts par šo ebreju tautības pilsoņu apsargu lopkautuvē un sargāju tur tad viņus apmēram kādas piecas–sešas dienas. Kopā ar mani ebreju tautības pilsoņus tur tad apsargāja vairāki jaunieši, kuriem bija kaut kādi sakari ar Krustpils policijas iecirkni, kaut arī tur tieši viņi nestrādāja. Šo jauniešu uzvārdus un vārdus es tagad neatceros. Laika periodā, kad es apmēram kādas piecas–sešas dienas apsargāju kopā ar šiem jauniešiem ebreju tautības pilsoņus lopkautuvē, es skaitījos kā sardzes vecākais. Vienu vakaru, kad es te atrados sardzē, bija jau tumšs, pie manis pienāca stipri iereibuši Karabanovs un Stūre, kuriem tai laikā arī bija kādi sakari ar Krustpils policijas iecirkni. Minētā Karabanova vārdu es neatceros, toreiz viņam bija apmēram 30–35 gadi, viņa jaunākais brālis strādāja Jēkabpilī vācu “SD” vienībās, arī minētā Stūres vārdu es neatceros, toreiz viņam bija apmēram divdesmit gadu. Par Karabanova un Stūres tālāko likteni man nekas nav zināms.

Tad Karabanovs un Stūre pienāca pie manis, bruņoti ar pistolēm, un pavēlēja man izdot viņiem vienu ebreju tautības pilsoni. Viņi tad ar mani vispār daudz nerunāja,

pagrūda mani nost un paši iegāja lopkautuves telpās. No viņu vārdiem es tikai sapratu, ka viņi meklē kādu ebreju tautības pilsoni, kuram Krustpilī piederējis savs veikals, un ka viņiem pret šo ebreju tautības pilsoni ir kāds personīgs naids. Pēc tam viņi no lopkautuves telpām izveda vienu man personīgi nepazīstamu ebreju tautības pilsoni, apmēram 40–50 gadu vecu un aizveda garām Krustpils ebreju kapiem. Apmēram pēc kādām desmit–piecpadsmit minūtēm es izdzirdēju vairākus šāvienus un sapratu, ka Karabanovs un Stūre šo ebreju tautības pilsoni nošāva. Atpakaļ pie manis tad minētie Karabanovs un Stūre vairs neatgriezās, bet pēc neilga laika pie manis no Krustpils policijas atskrēja vairāki policijas iecirkņa darbinieki, liekas, to skaitā bija Bullīts, citus neatceros, un man vaicāja, kas tie bija par šāvieniem, ko viņi dzirdēja. Es tad viņiem paskaidroju, ka Karabanovs un Stūre paņēma un aizveda no lopkautuves telpām vienu ebreju tautības pilsoni. Tad vēl viņi pateica, ka Karabanovs un Stūre par to atbildēs, ka par ebreju tautības pilsoņu izdošanu nekāds rīkojums nav dots. Viņi tad man pavēlēja turpmāk nevienam bez policijas iecirkņa rīkojuma no lopkautuves nevienu ebreju tautības pilsoni neizdot un vairāk nevienu ebreju tautības pilsoni es no lopkautuves telpām neizdevu. Tas bija vienīgais gadījums, kad es Karabanovam un Stūrem izdevu vienu ebreju tautības pilsoni.”³⁵

Otrajā dienā pēc vienas ebreju grupas nošaušanas ebreju kapsētas rajonā, kad Jānis Vaļuks (1902) dežurēja Krustpils pilsētas pašaizsardzības štābā, viņa klātbūtnē Kārlis Balodis (1893) lamāja Karabanovu par to, ka viņš šos cilvēkus nošāvis bez atbilstošas pašaizsardzības grupas vadības pavēles.³⁶ Nav tikai zināms, par kuru bija runa – par N. Karabanovu vai viņa brāli.

Vienu no slepkavām – Pāvelu Stūri (1921–1945), kurš aresta brīdī dzīvoja Krustpilī, Rīgas ielā 163, padomju represīvie orgāni arestēja jau 1944. gada 2. oktobrī.³⁷ Diemžēl P. Stūres krimināllietā nav neviena vārda par ebreju tirgotāja slepkavību Krustpils ebreju kapos, jo izmeklētājiem tolaik šis noziegums nebija zināms. 15. gaisa armijas KT 1944. gada 29. oktobrī pēc PSRS Augstākās padomes Prezidija (APP) 1943. gada 19. aprīļa dekrēta (ukaza)³⁸ piesprieda P. Stūrem ASM – nošaušanu un mantas konfiskāciju.³⁹ Spriedums tika izpildīts 1945. gada 7. februārī.⁴⁰

Ebreju kapos dienas laikā notika arī tādas cilvēka prātam neaptveramas slepkavības kā tikko dzimuša zīdaiņa nošaušana. Liecībās norādīts, ka šī slepkavošana notikusi 1941. gada jūlijā. Nav gan izslēgts, ka tas bijis pēc ebreju masveida nošaušanas 1941. gada 1. augustā, jo tad vietējie kolaboracionisti nošāva tos ebrejus, kuri lielā vecuma vai slimības dēļ bija atstāti mājās. O. O. Zieds 1965. gada 28. aprīlī liecināja:

“[...] 1941. gada jūlija mēnesī, datumu tieši neatceros, man un Igoram Kalniņam Krustpils policijas priekšnieks Krūmiņš deva rīkojumu arestēt vienu ebreju tautības sievieti ar mazu bērnu, kura dzīvoja uz Zilānu ielas. Es kopā ar Igoru Kalniņu aizgāju

pie minētās ebreju tautības sievietes uz mājām. Atceros, ka viņa dzīvoja uz Zilānu ielas pretī mājai, kura piederēja Jānim Apīnim. Kad es ar Igoru Kalniņu ierados mājās pie minētās ebreju tautības sievietes, ieraudzīju, ka viņai ir dažu dienu vecs bērns. Ebreju tautības sieviete bija vidējos gados, bet viņas uzvārdu es nezinu. Kur bija viņas vīrs, es nezinu, kā arī nezinu, kāpēc viņa nebija arestēta kopā ar citiem ebreju tautības pilsoņiem. Mēs pateicām, ka sievietei jāiet kopā ar mums uz policijas iecirkni. Viņa paņēma savu bērnu, un mēs viņu atkonvojējām uz policijas iecirkni. Kad mēs ebreju tautības sievieti ar bērnu pievedām pie policijas iecirkņa, Gibža, kurš bija policijā par virsleitnantu, mums pateica, lai šo sievieti ar bērnu mēs vedot uz ebreju kapiem, kur viss jau esot sagatavots. Es kopā ar Igoru Kalniņu sievieti ar bērnu aizvedu uz ebreju kapiem, kur jau bija izrakta bedre un pie tās atradās vairāki policijas darbinieki. Es labi neatceros un konkrēti apgalvot nevaru, bet man liekas, ka ebreju kapos mani ar Igoru Kalniņu sagaidīja Alberts Ozoliņš un Mazulāns. Es kopā ar Igoru Kalniņu un pārējiem šīs akcijas dalībniekiem, kurus tieši neatceros, ebreju tautības sievieti nostādījām izraktās bedres malā. Savu dažu dienu veco bērnu sieviete turēja uz rokām. Es kopā ar Igoru Kalniņu un citiem šīs akcijas dalībniekiem notēmējām uz ebreju tautības sievieti ar bērnu un izšāvām. Man te ir jāpiebilst, ka uz sievieti ar bērnu bez manis un Igora Kalniņa šāva arī tie policijas darbinieki, kuri bija nošaušanas vietā pie bedres. Pēc izdarītā šāviena sieviete ar bērnu iekrita bedrē, un es pats vēl paskatījos bedrē un redzēju, ka sieviete, kā arī viņas bērns bija nošauts. Pēc tam visi pārējie šīs akcijas dalībnieki aizraka bedri, bet es aizgāju prom, jo ieraudzīju, ka pie mums nāk Gajevskis Alberts, un domāju, ka viņš mums [tā tekstā. – Dz. Ē.] sūtīs iet vēl uz citu vietu izdarīt pilsoņu nošaušanu. Es šaubos, vai šodien es varētu parādīt šīs sievietes ar bērnu nošaušanas vietu, jo tas notika kapos un, ja nemaldos, šim nolūkam, tas ir, ebreju tautības sievietes ar bērnu nošaušanai bija izrakts atsevišķs kaps.⁴¹

Igors Kalniņš (1924) pēc Otrā pasaules kara dzīvoja Anglijā.⁴² Toties I. Kalniņa stāstīto atcerējās viņa radnieks Pēteris Nazarovs (1914).

“[...] Vācu okupācijas laikā Latvijā Krustpils policijā strādāja arī mans attālāks radnieks Igors Kalniņš, kurš pašreiz atrodas kaut kur ārzemēs, bet tieši kur, es nezinu. Es vācu okupācijas laikā bieži satiku Igoru Kalniņu, un viņš man personīgi stāstīja par izdarītajām zvērbām, pie kurām viņš personīgi esot bijis klāt. 1941. gadā ebreju tautības padomju pilsoņu masveida iznīcināšanas laikā Igors Kalniņš man pastāstīja, ka uz Zilānu ielas pēc ebreju masveida arestēšanas bijusi palikusi nearestēta viena ebreju sieviete, kura tanī laikā bijusi stāvoklī. Arī es šo sievieti atceros. Viņa dzīvoja uz Zilānu un Vidzemes ielas stūra un, ja nemaldos, viņas uzvārds bija Gotfrīds, bet vārdu neatceros. Es atceros, ka viņai pirms tam bija divi bērni un pašā vācu okupācijas sākumā viņa bija stāvoklī. Vai viņas bērni tika arestēti kopā ar viņas citiem ģimenes locekļiem, es neatceros. Igors Kalniņš man pastāstīja, ka šo ebreju tautības sievieti

pēc trim dienām, kad viņai piedzimis bērns, arestējuši Alberts Ozoliņš, Oskars Zieds un Slīpiņš. Pēc tam viņi šo sievieti ar dažu dienu vecu bērnu aizdzinuši uz ebreju kapiem un nošāvuši. No Igora Kalniņa vārdiem es sapratu, ka šo ebreju sievieti un dažu dienu vecu bērnu šāvuši viņi visi trīs, tas ir, Alberts Ozoliņš, Oskars Zieds un Slīpiņš. Es šodien nevaru pateikt, vai Igors Kalniņš bija pats klāt pie minētās ebrejietes un bērna nošaušanas, vai arī viņam tas bija zināms no citu vārdiem.

[..]

Es atceros, ka minētā ebreju tautības sieviete dzīvoja uz Zīlānu ielas kopā ar saviem diviem bērniem un savu māti, kā arī vīru, kas bija līdz ebreju arestam. Kad Krustpīlī sākās ebreju aresti, minētās sievietes vīrs, cik liekas, bija ievietots geto, bet, vai kopā ar viņu geto bija ievietoti divi mazgadīgi bērni un vecā māte, es nevaru pateikt. Cik es šodien atceros pēc Igora Kalniņa izteicieniem, tad Alberts Ozoliņš, Oskars Zieds un Slīpiņš nošāvuši tikai sievieti ar jaunpiedzimušu bērnu. [..] Es pats personīgi neredzēju, kas tieši arestēja un aizkonvojēja uz ebreju kapiem augstāk minēto sievieti ar mazu bērnu. Kur pašlaik dzīvo augstāk minētais Slīpiņš, es nezinu.³⁴

Viens no ebreju sievietes un viņas bērna slepkavām – A. Ozoliņš 1965. gadā neapcerējās un teica, ka viņam grūti atcerēties visus ebreju nošaušanas gadījumus, kuros viņš piedalījies.

“[..] Jautājums: Kādu dalību Jūs ņēmāt ebrejietes un viņas jaunpiedzimušā bērna arestēšanā un nošaušanā Krustpīls ebreju kapos 1941. gada jūlijā, kura nebija arestēta masveidīgās Krustpīls ebreju tautības pilsoņu arestēšanas laikā tāpēc, ka tad vēl atradās stāvoklī?”

Atbilde: Es tagad nevaru atcerēties tādu gadījumu, ka es 1941. gada jūlijā būtu piedalījies ebrejietes un viņas jaunpiedzimušā bērna arestēšanā un nošaušanā Krustpīls ebreju kapos, kura nebija arestēta masveidīgās Krustpīls ebreju tautības pilsoņu arestēšanas laikā tāpēc, ka tad vēl atradās stāvoklī. Kā tas jau ir redzams no manām liecībām, vācu okupācijas laikā es esmu piedalījies daudzu ebreju tautības pilsoņu nošaušanā un tāpēc man tagad pēc tik daudziem gadiem grūti atcerēties visus gadījumus, kur esmu piedalījies ebreju tautības pilsoņu nošaušanā.

Jautājums: Vai Jūs pazīstat Nazarovu Pēteri Pētera d., kurš vācu okupācijas periodā dzīvoja Krustpīlī, Zīlānu ielā, un kādas Jums ar viņu attiecības?”

Atbilde: Vācu okupācijas periodā Krustpīls pilsētā es dzirdēju tādu uzvārdu Nazarovs, bet viņu personīgi nepazinu.

Jautājums: Jums tiek nolasītas liecinieka Nazarova Pētera Pētera d. liecības viņa 1965. gada 11. augusta nopratināšanas protokolā, kur viņš liecina, ka 1941. gadā viņa attāls radnieks Igors Kalniņš, kurš tai laikā strādāja Krustpīls policijā, viņam izstāstīja, ka ebreju masveida arestēšanas laikā palika nearestēta viena ebreju tautības sieviete no Zīlānu ielas, kura tad bijusi stāvoklī. Pēc trim dienām, kad šai sievietei piedzimis

bērns, Jūs, Oskars Zieds un Slīpiņš viņu ar bērnu arestējāt, aizdzināt uz ebreju kapiem un tur nošāvēt. Varbūt tagad Jūs šo gadījumu atceraties?

Atbilde: Sakarā ar man tagad nolasītām liecinieka Nazarova Pētera liecībām varu paskaidrot, ka es gan viņa liecības nenoliedzu un pielaižu tādu iespēju, ka es 1941. gada vasarā esmu piedalījies ebreju tautības pilsones no Zilānu ielas arestēšanā un nošāvēšanā ebreju kapos kopā ar viņas jaunpiezimušo bērnu, bet tagad es personīgi tādu gadījumu pilnīgi neatceros.⁴⁴

Cibulu ģimenes un citu ebreju slepkavības Krustpils ebreju kapsētā pēc akcijas Kaķišu purvā 1941. gada 1. augustā

1941. gada augustā pēc Kaķišu akcijas vietējie kolaboracionisti arestēja un Krustpils ebreju kapos nogalināja tos vēl nenoslepkavotos ebrejus, kuri bija atstāti mājās vecuma, dažādu slimību vai arī sievietes grūtniecības dēļ.

1941. gada vasarā Krustpilī, Zilānu ielā 16, kopā ar Veru Bogomolovu (1891) vienā mājā dzīvoja ebreju Cibulu ģimene – divas sievietes un četri bērni vecumā no 2–3 nedēļām līdz 11–12 gadiem. 1941. gada augustā mājā ieradās apbruņots pašaisardzības policijas virziens. Kad P. Daugulis arestēja Cibulu ģimeni, V. Bogomolova atradās mājās un to redzēja.⁴⁵

Tāpat notikušā aculieciniece bija V. Bogomolovas meita Jeļena (arī Helēna) Rozenberga, dzimusi Bogomolova (1920). Viņa kopš 1940. gada dzīvoja Rīgā, bet 1941. gada vasarā periodiski atbraucu uz laiku padzīvot pie saviem vecākiem Krustpilī, Zilānu ielā 16. Pēteri Dauguli viņa labi pazina, jo abi bija mācījušies vienā klasē Krustpils skolā. 1941. gada jūlijā J. Rozenberga atbrauca no Rīgas pie vecākiem Krustpilī un devās uz maizes veikalu, kur atradās arī ebreji. Viņa redzēja, kā P. Daugulis, apbruņots ar šauteni, sarkanbaltsarkanu lenti ap piedurkni, ienāca veikalā kopā ar kādu pašaisardzības policijas virzienu un ebrejus, kuri stāvēja rindā pēc maizes, izdzina no veikala – it kā uz darbu.

1941. gada augusta sākumā J. Rozenberga atkal atbrauca no Rīgas ciemos pie savas mātes. Nākamajā dienā pēc viņas atbraukšanas vēl pirms pusdienām, apmēram pulksten 11 no rīta, atnāca P. Daugulis un uzreiz iegāja istabā, kurā dzīvoja Cibulu ģimene. Pati Cibule, kuras vārdu J. Rozenberga neatcerējās, tobrīd atradās viņu istabā. Pēc dažām minūtēm Bogomolovu istabā ienāca Cibules vecākā meita (ap 12 gadu veka), kuras vārdu J. Rozenberga nezināja. Meitene sacīja mātei, lai viņa tūlīt iet uz savu istabu, jo viņu izsauc no policijas atnācis vīrietis. J. Rozenberga pēc Cibules aiziešanas palika istabā. Atskatot bērnu kļedzieniem, viņa izgāja koridorā, kas abām ģimenēm bija kopējs, un ieraudzīja, kā P. Daugulis, arestējis visu ģimeni, izveda to no Cibules istabas.

Kad P. Daugulis Cibuli izveda sētā, viņa J. Rozenbergas mātei V. Bogomolovai sacīja: “Ardievu, Vera Mihailovna, es zinu, kur mani ved.” Pēc tam P. Daugulis Cibulu ģimeni konvojēja pilsētas centra virzienā. Uz ielas J. Rozenberga neizgāja, jo bija nobaidīta un raudāja. Tās pašas dienas vakarā J. Rozenberga uzzināja no O. Bogomolovas, ka visa Cibulu ģimene nošauta Krustpils pilsētas ebreju kapsētā.⁴⁶

Gan V. Bogomolova 1952. gada 11. janvārī, gan J. Rozenberga 1952. gada 1. martā viņām uzrādītajās fotogrāfijās atpazīna P. Dauguli, kurš 1941. gada augustā Zīlānu ielā 16 arestēja Cibulu ģimeni.⁴⁷

V. Bogomolovas vedekla Olga Bogomolova (1920) arī dzīvoja Krustpilī, Zīlānu ielā 16, un bija Krustpils pilsētas dārzniecības strādniece. Viņa atcerējās, ka vispirms kopā ar visiem ebrejiem Kaķīšu purvā nošāva Cibules vīru. Cibule tajā laikā bija stāvoklī, tāpēc viņu ar bērniem un kādu vecāku sievieti atstāja. 1941. gada augusta sākumā O. Bogomolova strādāja Krustpils dārzniecības sakņu dārzā un redzēja, kā apmēram 30 metru attālumā divi ar šautenēm bruņoti pašaizsardzībasnieki aizveda Cibulu ģimeni uz Krustpils pilsētas ebreju kapsētu. O. Bogomolova arī ievēroja, ka pirms Cibulu ģimenes aizvešanas kapos jau raka bedri. Racējus gan O. Bogomolova neredzēja, jo viņa atradās 50–60 metru attālumā, turklāt skatu aizsedza krūmi. Kad Cibulu ģimeni pieveda pie bedres, viņa dzirdēja, kā raudāja un kļiedza bērni un sievietes, bet pēc dažām minūtēm atskanēja šāvieni. O. Bogomolova arī redzēja, ka pēc Cibulu ģimenes nošaušanas ar zirgu pajūgu atveda vēl divus ebrejus, kurus arī nošāva. Viens no upuriem bijis vīrietis – slims drēbnieks. Pašaizsardzībasniekus, kuri konvojēja un nošāva ebrejus, O. Bogomolova neievēroja, jo bija stipri izbijusies un drīz vien darbu pameta. O. Bogomolova strādāja sakņu dārzā kopā ar vairākām meitenēm, bet konkrēti nevienu no viņām 1952. gadā neatcerējās.⁴⁸

Arī Alma Sarnovska (1922) redzēja, kā apbruņojies P. Daugulis 1941. gada augusta pirmajos datumos dienā konvojēja pa ielu Cibulu ģimeni Krustpils pilsētas centra virzienā.⁴⁹

Pats P. Daugulis šo slepkavošanu Krustpils pilsētas ebreju kapos atcerējās sekojoši. Pēc notikušajām ebreju masveida nošaušanām P. Dauguli izsauca uz Krustpils pašaizsardzības grupas štābu, kur viņam pavēlēja, lai kopā ar Albertu Kārkliņu (1923), Alfrēdu Speldziņu (1921), Viktoru Tiltiņu (1923) un vēl dažiem apbruņotiem pašaizsardzībasniekiem arestē kādu ebreju ģimeni Krustpilī, Zīlānu ielā. Pēteris Daugulis neatcerējās mājas numuru un nezināja, kāpēc šī ģimene vēl nav nošauta. Kad pašaizsardzībasniekus nosūtīja ebrejus arestēt, viņiem pašaizsardzības štābā sacīja, lai nekonvojē arestētos uz štābu, bet lai uzreiz ved uz Krustpils ebreju kapsētu un tur nošauj. Šādu pavēli deva vecākais policists K. Balodis. Cibulu ģimenes arestēšanu un nošaušanu neviens no pašaizsardzībasniekiem nevadīja. Viņiem štābā sacīja, lai arestē un nošauj Zīlānu ielā dzīvojošo ebreju ģimeni. Kad pašaizsardzībasnieki ieradās norādītajā adresē, viņi

arestēja ģimeni un konvojēja to uz Krustpils ebreju kapsētu, kur paši izraka bedri, arī P. Daugulis piedalījās rakšanā. Kad bedre bija izrakta, sievietes ar bērniem pieveda pie bedres un ar šautenēm nošāva. Bez tam bija arestēti vēl daži ebreji, kuri tika nošauti kopā ar Cibulu ģimeni, – viņu vidū divi vīrieši, viens no tiem sirmgalvis. Kādas vēl personas arestētas un pēc tam nošautas, P. Daugulis 1952. gadā neatcerējās. Pēc Cibulu ģimenes noslepkavošanas vienu ebrejieti uz kapiem atgādāja civiltērpā ģērbies J. Vaļuks. Ap 35 gadus vecās ebrejietes uzvārdu P. Daugulis nezināja, bet atcerējās, ka viņa dzīvoja Rīgas ielā netālu no Krustpils stacijas. J. Vaļuks šo ebrejieti pieveda pie bedres, kur jau gulēja pašaizsardzībnieku nošautā Cibulu ģimene – sirmgalve un sieviete ar bērniem, un P. Dauguļa acu priekšā viņu nošāva. Cik reizi izšāva J. Vaļuks, P. Daugulis neatcerējās. Neilgu laiku pēc tam pašaizsardzībnieki N. Karabanovs un J. Kalups vēl atveda divus ebrejus, pieveda pie tās pašas bedres un nošāva. Kapos atradās arī pašaizsardzībnieks Jānis Trifanovs (1918), bet P. Daugulis neatcerējās, ko viņš atveda un nošāva. Pēc nošaušanas slepkavas paši aizraka bedri, arī P. Daugulis piedalījās līķu aprakšanā. Cibulu ģimenes mantas arestēšanas laikā slepkavas nepaņēma, un P. Daugulis nezināja, kur tās pēc tam palika.⁵⁰

P. Daugulis liecināja, ka pats esot nošāvis tikai 35–40 gadu veco sievieti, tēmējot tai galvā, bet citi pašaizsardzībnieki nošāvuši bērnus. Protams, tādu “sīkumu”, cik īsti bija nošauto sieviešu un bērnu, P. Daugulis neatcerējās.⁵¹

P. Daugulis atcerējās, ka 1941. gada augustā Mihailovskis tika nošauts saulrietā, t.i., vakara pusē, bet Cibulu ģimene Zīlānu ielā arestēta un nošauta pēc pusdienām (oriģinālā – “*Михайловский был расстрелян на закате солнца, т.е., под вечер, а еврейская семья была арестована и расстреляна после обеда, августа месяца 1941 года*”).⁵² No šīs P. Dauguļa liecības gan nav īsti saprotams, vai Cibulu ģimene tika arestēta un nošauta pēc pusdienām tajā pašā dienā, kad nošāva Mihailovski, vai nākamajā dienā. Daudzās krimināllietās par nacistu okupācijas laiku Krustpilī atrodamas liecības, ka Eižens Arvīds Mihailovskis kopā ar diviem padomju aktīvistiem nošauts Krustpils ebreju kapsētā 1941. gada 1. augustā. Ja var ticēt šai P. Dauguļa liecībai, tad sanāk, ka Cibulu ģimene noslepkavota 1941. gada 2. augustā, jo 1941. gada 1. augustā notika ebreju masveida slepkavošana Kaķīšu purvā. Tiesa, P. Dauguļa liecības bija neprecīzas – citās pratināšanas reizēs viņš stāstīja, ka tas noticis gan 1941. gada jūlijā,⁵³ gan arī “1941. gada augusta sākumā, divas–trīs–četras dienas pēc ebreju tautības pilsoņu masveida nošaušanām “Kūku” un “Kaķīšu” rajonos”⁵⁴.

Aprakuši nošauto līķus, slepkavas devās uz pašaizsardzības štābu, bet pa ceļam iegriezās mājā Dārza ielā netālu no kapiem, kur dzīvoja divas neprecētas sievietes – Agafija Fjodorova (1916) un Marija Stoļarova (1914). Karabanovs un vēl kāds no slepkavu grupas iegāja nomazgāt rokas, bet pārējie gaidīja uz ielas, pēc tam visi gāja tālāk.⁵⁵

A. Fjodorova šeit sāka dzīvot pirmajās nacistu okupācijas dienās, jo iepriekšējais saimnieks viņu no mājas Rīgas ielā 187 izlika sakarā ar vācu okupantu atnākšanu. Dārza ielā viņa dzīvoja apmēram trīs mēnešus, bet pēc tam pārcēlās uz citu māju Krustpīlī, Rīgas ielā. Apmēram 200 metru aiz mājas bija ebreju kapi, aiz tiem dzelzceļa stiga, bet no otras puses Rīgas iela. No mājas skatoties, ebreju kapu teritorijas tuvākā daļa bija redzama, tās tālāko daļu aizsedza koki. A. Fjodorova un M. Stoļarova atradās mājas sakņu dārzā un redzēja, kā ebreju kapos nošāva apmēram 6–10 Krustpils ebrejus – vīriešus, sievietes, sirmgalvjus un bērnus. A. Fjodorova atcerējās, ka sievietes nesušas mazgadīgos bērnus uz rokām, bet dažus vedušas pie rokas. A. Fjodorova liecināja, ka šajā nošaušanā piedalījies Gajevskis, Karabanovs, Ziediņš, Edgars Kalniņš, J. Vaļuks, J. Ziemelis, Gudrais, bet pārējais viņa vai nu nav pazinusi, vai neatcerējās. Kapos vīrieši un sievietes sāka rakt bedri, slepkavas šos cilvēkus nostādīja pie viņu pašu izraktās bedres un sāka šaut. To redzot, A. Fjodorova nobijās un ieskrēja mājās, bet pēc tam pa logu kopā ar M. Stoļarovu turpināja novērot, kā slepkavas arestēto ebreju grupu nošāva un aizraka bedri. A. Fjodorova toreiz bijusi ļoti satraukta no šī briesmīgā skata un tāpēc nav ievērojusi ne to, kurš tieši nošāva ebrejus, ne arī citas detaļas. Pēc ebreju nošaušanas slepkavas devās garām mājai, un tajā ienāca asinīm notraipītais Karabanovs, kurš bija iedzēris. Karabanovs pavēlēja A. Fjodorovai izmazgāt viņa frenci, bet viņa atteicās to darīt. Pēc tam Karabanovs pieprasīja ūdeni, lai nomazgātu rokas, tad kopā ar citiem devās Rīgas ielas virzienā. A. Fjodorova aizgāja uz nošaušanas vietu un redzēja, ka nošautie aprakti pavirši un redzamas dažas ķermeņa daļas.⁵⁶

Savukārt M. Stoļarova atcerējās, ka pēc ebreju nošaušanas aiz cukurfabrikas, t.i., Kaķīšu purvā, tika aizturēta apmēram 8–10 cilvēku liela ebreju grupa, kuru nošāva pie ebreju kapsētas. Nošaušanā piedalījies Jānis Melderis (1924), Ziediņš, Kalniņš, Jūlijs Bērziņš (1918) un citi. Brīdī, kad ebreju grupu atdzina uz ebreju kapsētu, M. Stoļarova un A. Fjodorova strādājusi pie savas mājas Dārza ielā. Drīz pēc ebreju ieviešanas kapsētā atskanējuši šāvieni. Kad ebrejus dzina pie bedrēm, viens no pašaisardzībasniekiem mājās viņām ar roku. Sievietes iegājušas istabā un skatījušās pa virtuves logu. Pēc 30–40 minūtēm M. Stoļarova redzējusi, kā slepkavas atgriežas no kapsētas. Ejot garām M. Stoļarovas mājai, daži ienākuši nomazgāt rokas, pēc tam devušies tālāk. Ūdeni slepkavām devusi A. Fjodorova. Pēc nošaušanas M. Stoļarova ar A. Fjodorovu apskatījušas slepkavošanas vietu. Tā kā bedre nav bijusi dziļa, bijušas redzamas dažu aprakto rokas.⁵⁷

Pelageja Vaškina (1899), kura dzīvoja kaimiņos M. Stoļarovai un A. Fjodorovai Krustpīlī, Dārza ielā 5, redzēja pa logu cilvēku baltā kreklā, uzrotītām piedurknēm, kurš kapos mērķējis uz upuriem ar šauteni. Kad sāka šaut, P. Vaškina aizgājusi uz otru istabu, aizbāzusi ausis un sēdējusi, līdz šaušana beidzas. Viņa atcerējās, ka šāvuši ar pārtraukumiem.⁵⁸

M. Stoļarova minēja, ka 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapu rajonā nošauts daudz cilvēku, bet viņa citām nošaušanām nebija aculieciniece un par tām neko nevarēja pastāstīt.⁵⁹

M. Stoļarova labi atcerējās vietu, kur ebrejus nošāva, un parādīja to padomju izmeklēšanas orgāniem, kad tika veikti izrakumi, lai atrastu nošauto mirstīgās atliekas.⁶⁰

Šo vietu zināja arī Ādams Vasjukevičs (1898), kurš gan 1941. gadā, gan 1952. gadā dzīvoja Krustpilī, Jēkabpils ielā 23. Viņš 1952. gada 27. februārī liecināja:

“[...] Jautājums: Vai jums kaut kas ir zināms par notikušajām ebreju tautības pilsoņu nošaušanām ebreju kapsētā 1941. gadā?

Atbilde: Jā, 1941. gada augusta pirmajos datumos vācu okupācijas periodā vietējie soda akciju dalībnieki nošāva vairākus ebreju tautības pilsoņus, viņu vidū arī bērnus Krustpils pilsētas ebreju kapsētā apmēram 100 metru no manas mājas.

Jautājums: Tieši ko nošāva?

Atbilde: Tā kā es strādāju Jēkabpilī un mājās gāju tikai pēc darba, bet nošaušana notika dienas laikā, tad es to neredzēju, dzirdēju no vietējiem iedzīvotājiem, ka it kā tika nošauta Krustpilī, Zīlānu ielā 16. mājā dzīvojošā ebreju ģimene, bet es personīgi neredzēju.

Jautājums: Bet kurš no soda akciju dalībniekiem veica nošaušanas ebreju kapsētā?

Atbilde: To es nezinu.

Jautājums: Bet vai jūs varat mums uzrādīt nošauto līķu aprakšanas vietu?

Atbilde: Jā, es labi zinu vietu, kur aprakti nošauto ebreju tautības pilsoņu līķi, jo līķu aprakšanas vieta atrodas apmēram 100 metru no manas mājas, turklāt man nācās būt viņu aprakšanas vietā pēc nošaušanām, tāpēc es varu parādīt nošauto līķu atrašanās vietu.”⁶¹

Pamatojoties uz Ā. Vasjukeviča liecībām, 1952. gada 28. februārī Krustpils pilsētas ebreju kapos tika veikti izrakumi ebreju nošaušanas vietā, kuru uzrādīja Ā. Vasjukevičs. Atrokot bedri viena metra dziļumā, tika atrasti nekārtīgi tajā samesti cilvēku līķi. Līķu ekshumāciju veica Jēkabpils Tiesu medicīnas iecirkņa tiesu medicīnas eksperte ārste Valentina Porošina, kura dzīvoja Jēkabpilī, Brīvības ielā 270 (sīkāk sk. 3. pielikumu).⁶²

P. Daugulis, kurš aresta brīdī dzīvoja Aknīstes rajona Dignājas ciema Līcīšu mājās, tika arestēts 1952. gada 15. janvārī.⁶³ 1952. gada 31. martā apstiprinātajā apsūdzības slēdzienā starp daudzajiem P. Dauguļa noziegumiem atsevišķi bija izdalīta arī Cibules ģimenes noslepkavošana: *“[...] 1941. gada augusta vidū Daugulis, apbruņots ar šauteni, arestēja padomju pilsoņa Cibula ģimeni, kura sastāvēja no sešiem cilvēkiem (divām sievietēm un četriem bērniem vecumā no 2 nedēļām līdz 12 gadiem), nogādāja to ebreju kapsētā Krustpils pils[ētā] un kopā ar citiem “pašaizsardzībniekiem” nošāva.”⁶⁴*

1952. gada 19. maijā BKA KT slēgtā tiesas sēdē Rīgā pēc KPFSR KK 58¹a. panta piesprieda P. Daugulim ASM.⁶⁵ Savā pēdējā vārdā tiesas sēdē P. Daugulis sacīja: “Es atzīstu savu vainu pilnībā, vairāk neko nevaru pateikt un neko nevaru lūgt.”⁶⁶

PSRS Augstākās tiesas kara kolēģija 1952. gada 21. jūnijā atstāja spriedumu spēkā un neapmierināja P. Dauguļa advokāta lūgumu.⁶⁷ 1952. gada 19. jūlijā PSRS Augstākās tiesas kara kolēģijas priekšsēdētājs justīcijas ģenerālleitnants A. Čepcovs deva rīkojumu Baltijas kara apgabala Kara tribunāla priekšsēdētājam spriedumu izpildīt.⁶⁸ P. Daugulis tika nošauts 1952. gada 31. jūlijā Rīgā.⁶⁹

J. Vaļuks, kurš aresta brīdī dzīvoja Bauskas rajona Pilsrundāles ciema Būras mājās, tika arestēts 1952. gada 22. martā.⁷⁰ J. Melderis, kurš aresta brīdī dzīvoja Čuvašijas APSR, Alatirā, 1. Lgovaja šķērsielā 6, tika arestēts 1952. gada 6. martā.⁷¹ 1952. gada 6. septembrī Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas KT slēgtā tiesas sēdē Rīgā pēc KPFSR KK 58¹a. panta piesprieda J. Vaļukam un J. Melderim 25 gadus ieslodzījumā labošanas darbu nometnē, politisko tiesību atņemšanu uz pieciem gadiem un mantas konfiskāciju.⁷²

Pastāv daudzas fragmentāras un pretrunīgas liecības par ebreju noslepkavošanu Krustpils pilsētas ebreju kapos, taču cilvēki parasti nezināja upuru uzvārdus. Iespējams, ka daļa liecinieku stāstīja par Cibulu ģimenes un vēl vairāku ebreju nošaušanu.

Ermīna Zvaigzne (1907) 1952. gadā dzīvoja Krustpilī, Vidzemes ielā 9, redzēja, kā uz ebreju kapiem veda ebreju sievietes un bērnus, viņu vidū bija arī zīdāinis. Vairums konvojētāju bija jaunieši, bet E. Zvaigzne no tiem pazina tikai Ozoliņu.⁷³

Ā. Vasjukevičs redzēja, kā garām viņa mājai divi pašaizsardzībasnieki veda uz nošaušanu ebreju kapos vecenīti, sievieti ar zīdāini un trīs bērnus. Šos ebrejus agrāk nenošāva tāpēc, ka sieviete bija stāvoklī, viņai deva iespēju dzemdēt un tikai pēc tam nošāva.⁷⁴ Tāpat Ā. Vasjukevičs redzēja, ka divi Arnolda Lāča (1913) jaunākie brāļi kapsētā nošāva ebrejus.⁷⁵

Alberts Gajevskis (1907) ebreju kapsētā nošāva ebrejieti ar bērnu un viņu līķus pavēlēja aprakt citiem pašaizsardzībasniekiem, kuri to arī izdarīja vakarā ap pulksten 18–19.⁷⁶

Sofija Romanovska (1926) 1948. gadā dzīvoja Pļaviņās, Raiņa ielā 31, par pilsētā palikušo ebreju nošaušanu liecināja, ka tas, šķiet, bijis 1941. gada augusta sākumā. Viņa dienā ar savu māsu Tatjanu, kā parasti, strādājusi Krustpils pilsētas valdes sakņu dārzā, kas atradās 150–200 metru no ebreju kapiem, un izdzirdējušas šāvienus un kliedzienu. S. Romanovskai šķita, ka kliedz sieviete. Viņa ar māsu uzreiz noprata, ka nošauj cilvēkus, un metās bēgt no sakņu dārza uz pilsētu. Nošaušanas dalībnieku uzvārdus S. Romanovska nevarēja nosaukt, jo viņa tos neredzēja attāluma dēļ, šo vietu aizsedza krūmi. S. Romanovska arī neatcerējās, kuri vēl bija šī notikuma aculiecinieki.⁷⁷

Elvīra Tkačenko (1925), kura 1952. gadā dzīvoja Jēkabpils rajona Kalna ciema Laukezeriņu mājās, liecināja, ka 1941. gada vasarā viņa strādāja sakņu dārzā pie ebreju kapiem un redzēja, kā atveda uz kapiem ebreju sievieti ar bērniem (kopā 4–5 cilvēki). Viņus nošāva netālu no E. Tkačenko, kura gribēja bēgt, bet slepkavas to neļāva. Pēc tam atveda slimo ebreju Boruhu, kuru arī nošāva. E. Tkačenko no slepkavām pazina O. O. Ziedu un Ozoliņu.⁷⁸

Bez E. Tkačenko nosauktā invalīda drēbnieka Boruha (citās liecībās arī Borehs) krimināllietās minēti vēl dažu Krustpils ebreju kapsētā nogalināto ebreju uzvārdi. Šie cilvēki bija palikuši pilsētā lielā vecuma vai slimības dēļ, piemēram, vecais skārdnieks Donde un sieviete Gotelfa (citās liecībās arī Gotalfa, Gotela) ar trīs bērniem. Viņa gulējusi gultā pēc dzemdībām. Kā viņu slepkavas minēti Jānis Ozols, O. O. Zieds un citi.⁷⁹

Boriss Donde (1908) 1948. gadā dzīvoja Krustpilī, Rīgas ielā 139, no Ā. Vasjukeviča un citu personu stāstītā uzzināja, ka viņa sievas tēvu M. Karlinu arestēja policisti Alfrēds Lācis un Zecs (tekstā krievu valodā ierakstīts “Зец”, iespējams, ka tas bijis Zieds), kuri viņu aizveda uz Krustpils pilsētas ebreju kapiem, kur arī nošāva. Kopā ar B. Dondes sievas tēvu M. Karlinu šīs pašas personas nošāva vēl dažus ebrejus.⁸⁰

Nobeigums

Jau pirmajās dienās pēc ebreju masveida arestēšanas 1941. gada jūlija sākumā gan laupīšanas nolūkā, gan personīgas atreibības dēļ Krustpils pilsētas ebreju kapos tika noslepkavoti ebreju vīrieši. Savukārt pēc ebreju masveida nošaušanas 1941. gada 1. augustā Kaķīšu purvā policisti un pašaisardzībnieki arestēja un kapos nogalināja ebrejus, kuri vecuma un slimību dēļ bija atstāti mājās. Ebreju kapi atradās slepkavām parocīgā ģeogrāfiskā vietā, jo viņiem nevajadzēja upurus konvojēt uz nošaušanu ārpus pilsētas.

Atšķirībā no masu slepkavībām, kur to izpildītāju starpā pastāvēja “darba dalīšana”, vietējās atsevišķu ebreju noslepkavošanas akcijās Latvijas provincē bieži vien to saģatavošanu, upuru aizturēšanu, konvojēšanu un nošaušanu veica vienas un tās pašas personas. Nogalinot nelielu cilvēku grupiņu, slepkavām ne vienreiz vien nācās skatīties acīs pazīstamiem nāvei nolemtiem Krustpils un tās tuvākās apkārtnes sirmgalvjiem, sievietēm, bērniem. Tiesa, tas kolaboracionistu rīcību neietekmēja, un nejaušie slepkavību aculiecinieki bija spiesti bezspēcīgi noraudzīties, kā daži viņu kaimiņi vai paziņas, būdami pārliecināti par savu nesodāmību, ciniski Krustpils pilsētas centrā dienas laikā izdzēsa līdzcilvēku dzīvības.

Padomju tiesvedību visai maz interesēja noslepkavoto ebreju liktenis. Šajā rakstā minētie slepkavas, kurus arestēja padomju represīvie orgāni, tika tiesāti ne jau par ebreju nogalināšanu, bet par dzimtenes nodevību. BKA KT tiesas materiālos skaidri iezīmējas tendence atņemt upuriem nacionālo identitāti, nodēvējot viņus par padomju pilsoņiem.

2. pielikums

Акт

г. Крушинские

1951 года ноября 10 числа

Мы, сотрудники Министрства Государственной Полиции СССР капитан Кривей, сотрудник Крушинский Ролф Лайт. СССР, капитан Мясоев, врач Сталинской больницы Парешкина свидетель Вашикина Талалей Григорьевна противей г. Крушинские. Родра n 5, бойцы истребительного батальона Крушинский Ролф Лайт. СССР Ретинские и Увалов его жена, составили настоящий акт в том, что сего числа нами на западной стороне еврейского кладбища г. Крушинские, была произведена раскопка, где летом 1941 года самоохранные и частные арестованные заключенные Янина были расстреляны и похоронены трех советских граждан, еврейской национальностью

Свидетель Вашикина указала примерное место похоронены трех советских граждан было вырыто Яна размерами длиной 5 метров шириной 1,5 метра и глубиной более метра. Но обнаружив самолетную трубу или других других вещей либо предметов не удалось. Нам были вырыты еще дополнительно две Яны размерами длиной 4 метра, шириной 1 метра и глубиной более метра но также без результатов

При дальнейшем вопросе свидетель Вашикина заявила, что ввиду давности времени

1951. gada 10. novembra akts par noslepkavoto Leiba Buškina un divu Zalegaleru mirstīgo atlieku nesekmīgo meklēšanu Krustpils pilsētas ebreju kapos

(LVA, 1986. f., 1. apr., 29685. l., 239., 240. lp.)

2. pielikuma turpinājums

мессе где были похоронены три
 расстрелянные советские граждан, в числе
 которых был и Трушкин. Это в данный
 момент не известно ^{пока нет} более точное место.
 В связи с тем раскопки мессе погребены
 расстрелянные трех Советских граждан
 были прекращены.

Сотрудник ИТБ Лейт. СЕР

капитан Кривин / Кривой /

Сотрудник Крестьянского Р. ИТБ

капитан Аман / Манков /

Врач Екабпилсской больницы Герман

/ Гарошина /

Свидетель

Дитт.

Рейниесе

Полиция:

Иванов

Витт / Трушкин /

Вашкина / Вашкина /

3. pielikums

А К Т

Гор. Крустпилс

28 февраля 1952 года

Я, следователь 2 отделения, Следственного отдела МГБ Латв. ССР, капитан КРИВОЙ, допросил свидетеля ВАСКЖЕВИЧ Адама Яновича, 1898 года рождения, проживающего гор. Крустпилс ул. Екабилс дом № 23, который на допросе 27 февраля 1952 года показал, что в августе 1941 года в районе еврейского кладбища гор. Крустпилс была расстреляна группа граждан еврейской национальности, на основании этого, мною сего числа была произведена раскопка на месте происходивших расстрелов, где указал свидетель ВАСКЖЕВИЧ А.Я., северо-восточнее 200 метров от гор. Крустпилс на еврейском кладбище, Юго-восточнее 50 метров у подножья горы.

При вскрытии ямы размером 2х2 метра на глубине 1 метра, были обнаружены в беспорядочном состоянии трупы людей, при извлечении таковых из могилы, было обнаружено два /2 / трупа многолетней давности, шесть /6 / человеческих черепа и кости.

Кроме этого найдено 8 пар кожаной обуви.

1. Батинки мужские военного образца - 1 пара
2. туфли разных размеров - дамские 7 пар.
3. Шапка - гражданская черного покроя - 1 шт.

При вскрытии ямы и эксгумации трупов присутствовала: суд-медэксперт Екабилсского судебно-медицинского участка врач ПОРОШИНА Валентина Ивановна, проживает гор. Екабилс ул. Свобода 270.

П О Н Я Т Ы Е:

1. БУШКИН Саламон Ионтович, 1907 года рождения, проживает гор. Крустпилс ул. Краста 160.
2. ЖИЛИН Иван Михайлович, 1926 года рождения, проживает гор. Крустпилс ул. Екабилс № 11.
3. РЕНТНИЕКС Янис Янович, 1925 года рождения, проживает гор. Крустпилс ул. Тиргус дом № 1
4. ИВАНОВ Иван Ильич, 1930 года рождения, проживает гор. Екабилс, ул. Советская дом № 21 а.

В чем и составлен настоящий акт.

СЛЕДОВАТЕЛЬ 2 ОТ-НИИ СЛЕДОТДЕЛА МГБ ЛАТВИЙСКОЙ ССР
капитан *Кривой* / КРИВОЙ /

СУД-МЕДЭКСПЕРТ врач *Порошина* / ПОРОШИНА /

ПОНЯТЫЕ:

Бушкин / БУШКИН / *Жилин* / ЖИЛИН /
Рентниекс / РЕНТНИЕКС / *Иванов* / ИВАНОВ /

Akts par 1952. gada 28. februārī veikto ekshumāciju Krustpils pilsētas ebreju kapos

(LVA, 1986. f., 1. apr., 29666. l., 175., 176.a lp.)

3. pielikuma turpinājums

А К Т № 16судебно-медицинского исследования трупов

28 февраля 1952 года в 16 часов, по предложению Следственного отдела МГБ Латвийской ССР от 27 февраля 1952 года, при ясной погоде, естественном освещении, на территории Крустпилского еврейского кладбища судмедэкспертом ПОРОШИНОЙ В.И. произведено судебно-медицинское исследование эксгумированных трупов, захороненных в 1941 г. При исследовании присутствовали следователь Следственного отдела МГБ Латв.ССР капитан КРИВОЙ, гр. БУШКИН Соломон, гр. ЖИЛИН Иван.

Предварительные сведения.

Из отношения Следственного отдела МГБ Латв.ССР от 27/2 - 52г. известно, что в 1941 г. 8 граждан еврейской национальности были зверски расстреляны.

Наружный и внутренний осмотры.

При осмотре всех трупов находившихся в могиле были обнаружены скелеты и отдельные кости человеческих трупов и 2 трупа с далеко зашедшими гнилостными изменениями, распавшихся на отдельные части с признаками перерождения в жировоск. Тщательным исследованием установлено, что один из последних имеющих признаки жировоска принадлежит мужчине, /за что свидетельствуют строение тазовых и бедренных костей/. Повреждений на сохранившихся мягких тканях и скелете трупа обнаружить не удалось. Другой из них принадлежит женщине, о чем свидетельствуют, так же строение костей таза и бедренных костей. Вблизи этого трупа находились 3 осколка костей черепа размером от 8х6 см. до 3х4 см, которые едва удерживаются среди волос длиной до 30 см. Других повреждений на трупе не обнаружено. Кроме того были обнаружены скелеты женщины и детей разных возрастов приблизительно от 1 месяца до 13 лет, кости которых находились в беспорядке. В одном черепе, принадлежащем женщине имеются 2 костных дефектов в левой височной кости и затылочной, справа. Отверстие в левой височной области - размером 1 см диаметром /округлой формы/ с трещинами расходящимся лучеобразно с преимущественным передне-задним направлением. В затылочной кости дефект округлой формы 0,5 см диаметром, со скошенными краями. Череп младенца /приблизительно до 1 месяца /представлен сохранившимися лобной и правой теменной костями, остальные кости скелета не были найдены при эксгумации.

3. pielikuma turpinājums

2.-

Другие кости детских скелетов: черепа, ребра, кости верхних и нижних конечностей были обнаружены в яме в беспорядке и при исследовании их было установлено, что они принадлежат приблизительно возрастам 4-5 лет, 7-8 лет и 12-13 лет. Повреждений на скелетах последних не было обнаружено.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании судебно-медицинского исследования эксгумированных трупов и скелетов и отдельных костей прихожу к заключению:

1. Обнаруженные в яме скелеты являются человеческими.
2. Скелеты людей разных возрастов принадлежат 3-м возрастам, младенцу и детям в возрасте от 4-х лет до 8 лет и подростку.
3. На одном черепе имеется сквозное огнестрельное повреждение, другие черепа с обширными разрушениями /возможно выстрелы производились в упор/.
4. Исследование трупы относится к многолетней давности.

СУД. МЕД. ЭКСПЕРТ
врач



Порошина
П О Р О Ш И Н А /

Atsauces un komentāri

- ¹ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā. – Rīga, 1966, 200. lpp.; *Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны.* – Рига, 1970, с. 305; *Levins, D.* Ebreju vēsture Latvijā. No armešanās sākumiem līdz mūsu dienām. – Jeruzaleme, [b. g.], 112. lpp.; *Ērglis, Dz.* Dažas holokausta epizodes Krustpilī // *Vēsturnieks profesors Dr. phil., LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis: Biobibliogrāfija. Darbabiedru veltījumi 70 gadu jubilejā.* – Rīga, 2000, 159.–197. lpp.; Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: Grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespaiddarbi, dokumenti (Muzeja “Ebreji Latvijā” Raksti, nr. 2) / Sast. M. Vestermanis. – Rīga, 2002, 91. lpp.; *Ērglis, Dz.* A Few Holocaust Episodes in Krustpils: Beila Bella Weide Case // *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.).* – Rīga, 2001, 269.–298. lpp.; *Эрелис Д.* Некоторые эпизоды Холокоста в Крустпилсе (судьба Беллы Вейде) // *Евреи в меняющемся мире IV: Материалы 4-й международной конференции, Рига, 20–22 ноября 2001 г.* – Рига, 2002, с. 374–397; *Ērglis, Dz.* Ebreju nogalināšana Krustpilī // *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: Starptautiskā semināra referāti, 2001. gada 29. novembris, Rīga, un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.).* – Rīga, 2003, 127.–157. lpp.; *Ērglis, Dz.* Ebreju īpašumu ekspropriācija Krustpilī nacistiskās Vācijas okupācijas laikā // *Turpat, 158.–209. lpp.*; *Ērglis, Dz.* Nedēļa Beilas Bellas Veides mūžā // *Mājas Viesis. Latvijas Avīze, 2004, 2. jūlijs, 17. lpp.*; *Ērglis, Dz.* Holokausts un ebreju īpašumu ekspropriācija Krustpilī // *Holokausta izpēte Latvijā: Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 12. sēj.).* – Rīga, 2004, 60.–81. lpp.; *Ērglis, Dz.* A Few Episodes of the Holocaust in Krustpils: A Microcosm of the Holocaust in Occupied Latvia // *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 14).* – Rīga, 2005, pp. 175–187; *Ērglis, Dz.* Holokausts Krustpils pagastā 1941. gada vasarā: Piejūtu un Smanu sādža // *Holokausts Latvijā: Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.).* – Rīga, 2006, 185.–216. lpp.; *Melers, M.* Ebreju kapsētas Latvijā = Jewish Cemeteries in Latvia = Еврейские кладбища в Латвии. – Rīga, 2006, 56.–58. lpp.; *Волкович Б.* Расправа над евреями Екабпилса–Кrustпилса: автобиографический роман Г. А. Яновского “Pilsēta pie upes” // *Холокост в Латгалии.* – Даугавпилс, [б. г.], с. 69–76; *Atmiņas par Latgales ebreju bēgļu likteni 1941–1945 (publicēšanai sagatavojis J. Ročko) // Holokausta pētniecības problēmas Latvijā: 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 23. sēj.).* – Rīga, 2008, 358., 359. lpp.; *Ročko, J.* Holokausts Latgalē: Krustpils, Viļāni, Balvi, Malta, Aglona, Zilupe // *Ebreju iznīcināšana Latvijā 1941.–1945. Lekciju cikls.* – Rīga, 2008, 239.–246. lpp.; *Рочко И.* Холокост в Латгалии: Крустпилс, Гостини, Виляны, Балвы, Малта, Аглона, Зилупе // *Уничтожение евреев в Латвии 1941–1945. Цикл лекций.* – Рига, 2008, с. 261–269; *Rochko, J.* The Holocaust in Latgale: Krustpils, Vilani, Balvi, Malta, Aglona, Zilupe // *Extermination of the Jews in Latvia 1941–1945. Series of lectures.* – Riga, 2008, pp. 266–273; u.c.
- ² *Ērglis, Dz.* Dažas holokausta epizodes Krustpilī ..., 159.–197. lpp.; *Ērglis, Dz.* A Few Holocaust Episodes in Krustpils: Beila Bella Weide Case ..., 269.–298. lpp.; *Эрелис Д.* Некоторые эпизоды

- Холокоста в Крустпилсе (судьба Беллы Вейде) ..., с. 374–397; *Ērglis, Dz.* Nedēļa Beilas Bellas Veides mūžā ..., 17. lpp.; *Ērglis, Dz.* A Few Episodes of the Holocaust in Krustpils: A Microcosm of the Holocaust in Occupied Latvia ..., pp. 175–187.
- ³ *Ērglis, Dz.* Holokausts Krustpils pagastā 1941. gada vasarā: Piejūtu un Smanu sādža ..., 185.–216. lpp.
 - ⁴ Krustpils pilsētas valdes 1941. gada izejošais raksts nr. 56: "6. VII. Rīkojums Krustpils židiem ierasties pie policijas .. jūlijā plkst. .. 12 eksempl." – Sk.: Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1878. f., 1. apr., 31. l., 43. lp. – Diemžēl šajā rīkojumā par Krustpils ebreju pulcēšanos nav norādīts ne datums, ne laiks.
 - ⁵ Latvijas PSR MP VDK arhīvs 1991. gadā nonāca LR Prokuratūras, bet 1996. gadā Latvijas Valsts arhīva pārziņā.
 - ⁶ *Melers, M.* Ebreju kapsētas Latvijā ..., 56.–58. lpp.
 - ⁷ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 29685. l., 188., 345., 349. lp., Salomona Buškina Entola d. (1907) 1951. gada 16. novembra liecība; Kārļa Puidas Bārtuļa d. (1893) liecība Jāņa Ziemeļa Andreja d. (1916) tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā; J. Ziemeļa liecība viņa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
 - ⁸ Turpat, 1708. l., 50., 51., 66., 109. lp.; 1809. l., 78. lp.; 45050. l., 9. sēj., 233. lp., Augusta Tāla Jura d. (1913) 1948. gada 24. maija liecība; A. Tāla konfrontācija ar Alfrēdu Lāci Žaņa d. (1921) 1948. gada 25. maijā; A. Tāla liecība Alfrēda Lāča tiesas sēdē 1948. gada 23. jūnijā Rīgā; A. Tāla 1965. gada 19. maija liecība.
 - ⁹ Turpat, 1809. l., 13., 22., 109. lp.; 45050. l., 9. sēj., 233. lp., A. Tāla 1948. gada 18. maija liecība; A. Tāla 1948. gada 25. jūnija liecība; A. Tāla liecība viņa tiesas sēdē 1948. gada 10. augustā; A. Tāla 1965. gada 19. maija liecība.
 - ¹⁰ Turpat, 6885. l., 60. lp.; 29666. l., 91. lp.; 29685. l., 95. lp., J. Ziemeļa 1951. gada 24. oktobra liecība.
 - ¹¹ Turpat, 29685. l., 340. lp., J. Ziemeļa liecība viņa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
 - ¹² Turpat, 29666. l., 91. lp.; 29685. l., 62., 95., 178., 179., 231., 232., 340. lp., J. Ziemeļa 1951. gada 26. septembra liecība; J. Ziemeļa 1951. gada 24. oktobra liecība; Marijas Harenko Titova m. (1906) 1951. gada 12. novembra liecība; M. Harenko konfrontācija ar apsūdzēto J. Ziemeļi 1951. gada 15. decembrī; J. Ziemeļa liecība viņa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
 - ¹³ Turpat, 6885. l., 60. lp.; 29666. l., 91. lp.; 29685. l., 31., 43., 85., 86., 95., 96., 340., 341., 345. lp., J. Ziemeļa 1951. gada 14. augusta liecība; J. Ziemeļa 1951. gada 28. augusta liecība; J. Ziemeļa 1951. gada 4. oktobra liecība; 1951. gada 24. oktobra liecība; J. Ziemeļa liecība viņa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
 - ¹⁴ Turpat, 29685. l., 341., 345. lp.
 - ¹⁵ Turpat, 319. lp.
 - ¹⁶ Turpat, 357. lp. (tulkojums no krievu valodas).
 - ¹⁷ Turpat, 348. lp., K. Puidas liecība J. Ziemeļa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
 - ¹⁸ Turpat, 349. lp., J. Ziemeļa liecība viņa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
 - ¹⁹ Turpat, 183., 184. lp., Nikolaja Liepiņa Indriķa d. (1888) 1951. gada 13. novembra liecība.
 - ²⁰ Turpat, 1708. l., 109. lp.; 45050. l., 9. sēj., 233. lp., A. Tāla liecība Alfrēda Lāča tiesas sēdē 1948. gada 23. jūnijā Rīgā; A. Tāla 1965. gada 19. maija liecība.
 - ²¹ Turpat, 1708. l., 49.–51., 66., 109. lp.; 1809. l., 78. lp., A. Tāla 1948. gada 13. februāra liecība; A. Tāla 1948. gada 24. maija liecība; A. Tāla konfrontācija ar Alfrēdu Lāci 1948. gada 25. maijā; A. Tāla liecība Alfrēda Lāča tiesas sēdē 1948. gada 23. jūnijā Rīgā.

- ²² Turpat, 1708. l., 68. lp.; 1809. l., 80. lp., A. Tāla konfrontācija ar Alfrēdu Lāci 1948. gada 25. maijā.
- ²³ Turpat, 6885. l., 61. lp.; 29666. l., 92. lp.; 29685. l., 96., 341. lp., J. Ziemeļa 1951. gada 24. oktobra liecība; J. Ziemeļa liecība viņa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
- ²⁴ Krustpils pilsētas valdes 1941. gada izejošais raksts nr. 177: "31. VII. Krustpils rajona apsardzības priekšniekam. Saziņā ar Jēkabpils apriņķa pašaizsardzības priekšnieku lūdzu Jūsu rīkojumu Krustpils rajona un pilsētas apsardzības dienestam pāriet no telpām Rīgas ielā 113 uz telpām Rīgas ielā 158, atstājot līdzšinējās telpas tikai policijas dienestam." – Sk.: LVVA, 1878. f., 1. apr., 31. l., 50., 51. lp.
- ²⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 29685. l., 86., 87. lp., J. Ziemeļa 1951. gada 4. oktobra liecība.
- ²⁶ Turpat, 181., 187., 348. lp., K. Puidas 1951. gada 12. novembra liecība; Pelagejas Vaškinas Grigorija m. (1899) 1951. gada 16. novembra liecība; K. Puidas liecība J. Ziemeļa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
- ²⁷ Turpat, 188. lp., S. Buškina 1951. gada 16. novembra liecība.
- ²⁸ Turpat, 239., 240. lp.
- ²⁹ Turpat, 181., 348. lp., K. Puidas 1951. gada 12. novembra liecība; K. Puidas liecība J. Ziemeļa tiesas sēdē 1952. gada 22. februārī Rīgā.
- ³⁰ Turpat, 9., 10., 335. lp.
- ³¹ Turpat, 356.–358. lp.
- ³² Turpat, 366. lp.
- ³³ Turpat, 372. lp.
- ³⁴ Par Alberta Ozoliņa līdzdalību holokausta noziegumos Krustpilī un tās apkārtnē un viņa paša likteni pēc Otrā pasaules kara sīkāk sk.: *Ērglis, Dz.* Dažas holokausta epizodes Krustpilī ..., 159.–197. lpp.
- ³⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 45050. l., 1. sēj., 113.–115. lp.
- ³⁶ Turpat, 19164. l., 1. sēj., 39. lp.; 45050. l., 14. sēj., 204. lp., Jāņa Vaļuka Franča d. (1902) 1952. gada 3. aprīļa liecība.
- ³⁷ Turpat, 40168. l., 7., 48. lp.
- ³⁸ PSRS Augstākās Padomes Prezidija 1943. gada 19. aprīļa dekrēta (ukaza) tekstu latviešu valodā sk.: No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes un K. Kangeras red. – Rīga, 1999, 970. lpp.
- ³⁹ LVA, 1986. f., 1. apr., 40168. l., 54., 55. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 78. lp.
- ⁴¹ Turpat, 45050. l., 9. sēj., 32.–34. lp., Oskara Osvalda Zieda Jūlijas d. (1917) 1965. gada 28. aprīļa liecība.
- ⁴² Turpat, 19164. l., 2. sēj., 15. lp., Almas Sarnovskas Pētera m. (1922) 1952. gada 16. aprīļa liecība.
- ⁴³ Turpat, 45050. l., 10. sēj., 259., 260., 262., 263. lp., Pētera Nazarova Pētera d. (1914) 1965. gada 11. augusta liecība.
- ⁴⁴ Turpat, 1. sēj., 292.–294. lp., Alberta Ozoliņa Jāņa d. (1918) 1965. gada 20. septembra liecība.
- ⁴⁵ Turpat, 29666. l., 6., 119., 121. lp., Veras Bogomolovas Mihaila m. (1891) 1952. gada 11. janvāra liecība; V. Bogomolovas 1952. gada 29. februāra liecība.
- ⁴⁶ Turpat, 6885. l., 88.–91. lp.; 29666. l., 137.–139., 160.–162., 234., 235. lp., Jeļenas Rozenbergas Fjodora m. (1920) 1952. gada 1. marta liecība; J. Rozenbergas konfrontācija ar Pēteri Dauguli Mīles d. (1921) 1952. gada 5. martā Rīgā; J. Rozenbergas liecība P. Dauguļa tiesas sēdē 1952. gada 19. maijā Rīgā.
- ⁴⁷ Turpat, 6885. l., 88. lp.; 29666. l., 117., 135., 137. lp.

- ⁴⁸ Turpat, 19164. l., 2. sēj., 34., 35. lp.; 29666. l., 125., 126., 163., 164., 285. lp., Olgas Bogomolovas Jevseja m. (1920) 1952. gada 27. februāra liecība; O. Bogomolovas konfrontācija ar P. Dauguli 1952. gada 5. martā Rīgā; O. Bogomolovas 1952. gada 17. aprīļa liecība; O. Bogomolovas liecība J. Vaļuka un Jāņa Meldera Jāņa d. (1924) tiesas sēdē 1952. gada 28. jūnijā Rīgā.
- ⁴⁹ Turpat, 29666. l., 155., 156., 233. lp., Almas Sarnovskas Pētera m. (1922) konfrontācija ar P. Dauguli 1952. gada 25. februārī Rīgā; A. Sarnovskas liecība P. Dauguļa tiesas sēdē 1952. gada 19. maijā Rīgā.
- ⁵⁰ Turpat, 19164. l., 1. sēj., 180., 181., 187., 188. lp.; 2. sēj., 61., 62. lp.; 29666. l., 6., 25., 26., 30., 62.–65., 67., 68., 152., 156., 230. lp., P. Dauguļa 1952. gada 15. janvāra liecība; P. Dauguļa 1952. gada 18. janvāra liecība; J. Ziemeļa konfrontācija ar P. Dauguli 1952. gada 19. februārī Rīgā; P. Dauguļa 1952. gada 21. februāra liecība; A. Sarnovskas konfrontācija ar P. Dauguli 1952. gada 25. februārī Rīgā; P. Dauguļa 1952. gada 6. marta liecība; 1952. gada 20. marta liecība; P. Dauguļa 1952. gada 2. aprīļa liecība; J. Vaļuka un P. Dauguļa konfrontācija 1952. gada 8. aprīlī; P. Dauguļa liecība viņa tiesas sēdē 1952. gada 19. maijā Rīgā.
- ⁵¹ Turpat, 29666. l., 6., 26., 30., 62., 65., 67., 68., 152., 156., 161., 164., 230. lp., P. Dauguļa 1952. gada 15. janvāra liecība; 1952. gada 18. janvāra liecība; J. Ziemeļa konfrontācija ar P. Dauguli 1952. gada 19. februārī Rīgā; P. Dauguļa 1952. gada 21. februāra liecība; A. Sarnovskas konfrontācija ar P. Dauguli 1952. gada 25. februārī Rīgā; P. Dauguļa 1952. gada 6. marta liecība; O. Bogomolovas konfrontācija ar P. Dauguli 1952. gada 5. martā Rīgā; J. Rozenbergas konfrontācija ar P. Dauguli 1952. gada 5. martā Rīgā; P. Dauguļa liecība viņa tiesas sēdē 1952. gada 19. maijā Rīgā.
- ⁵² Turpat, 63. lp., P. Dauguļa 1952. gada 21. februāra liecība.
- ⁵³ Turpat, 19164. l., 1. sēj., 180. lp., P. Dauguļa 1952. gada 20. marta liecība.
- ⁵⁴ Turpat, 187. lp., P. Dauguļa 1952. gada 2. aprīļa liecība (tulkojums no krievu valodas).
- ⁵⁵ Turpat, 180., 181., 188. lp., P. Dauguļa 1952. gada 20. marta liecība; P. Dauguļa 1952. gada 2. aprīļa liecība.
- ⁵⁶ Turpat, 5., 130.–132., 134., 135., 138.–140., 142.–145. lp.; 2. sēj., 55., 86., 252.–256. lp.; 4. sēj., 111., 112. lp.; 45050. l., 14. sēj., 262., 263. lp., Agafijas Fjodorovas Terentija m. (1916) 1951. gada 27. septembra liecība; A. Fjodorovas 1952. gada 14. marta liecība; A. Fjodorovas 1952. gada 7. aprīļa liecība; A. Fjodorovas konfrontācija ar J. Vaļuku 1952. gada 7. aprīlī; A. Fjodorovas 1952. gada 28. aprīļa liecība; A. Fjodorovas konfrontācija ar J. Melderi 1952. gada 28. aprīlī; A. Fjodorovas liecība J. Vaļuka un J. Meldera tiesas sēdē 1952. gada 27. jūnijā Rīgā; A. Fjodorovas liecība J. Vaļuka un J. Meldera tiesas sēdē 1952. gada 5. septembrī Rīgā.
- ⁵⁷ Turpat, 19164. l., 1. sēj., 121., 128., 129. lp.; 2. sēj., 57., 58., 250., 251. lp.; 3. sēj., 273.–275. lp.; 4. sēj., 109., 110. lp.; 45050. l., 14. sēj., 225., 259., 260. lp., Marijas Stoļarovas Vasilija m. (1914) 1951. gada 27. septembra liecība; M. Stoļarovas 1952. gada 7. aprīļa liecība; M. Stoļarovas konfrontācija ar J. Melderi 1952. gada 7. aprīlī; M. Stoļarovas liecība J. Vaļuka un J. Meldera tiesas sēdē 1952. gada 27. jūnijā Rīgā; M. Stoļarovas 1952. gada 12. augusta liecība; M. Stoļarovas liecība J. Vaļuka un J. Meldera tiesas sēdē 1952. gada 5. septembrī Rīgā.
- ⁵⁸ Turpat, 19164. l., 2. sēj., 20. lp., P. Vaškinas 1952. gada 16. aprīļa liecība.
- ⁵⁹ Turpat, 1. sēj., 128. lp., M. Stoļarovas 1952. gada 7. aprīļa liecība.
- ⁶⁰ Turpat.
- ⁶¹ Turpat, 29666. l., 128. lp., Ādama Vasjukeviča Jana d. (1898) 1952. gada 27. februāra liecība (tulkojums no krievu valodas).

- ⁶² Turpat, 175.–178. lp. [oriģināls]; šis akts atrodams arī: LVA, 1986. f., 1. apr., 19164. l., 2. sēj., 132.–134. lp.
- ⁶³ Turpat, 29666. l., 11., 16., 208., 227. lp.
- ⁶⁴ Turpat, 209. lp. (tulkojums no krievu valodas).
- ⁶⁵ Turpat, 238., 239. lp.
- ⁶⁶ Oriģinālā tiesas sēdes protokolā krievu valodā rakstīts: “Я признаю свою вину полностью, больше ничего не могу сказать и ни о чем не могу просить.” – Turpat, 236. lp.
- ⁶⁷ Turpat, 250., 251. lp.
- ⁶⁸ Turpat, 252. lp.
- ⁶⁹ Turpat, 253. lp.
- ⁷⁰ Turpat, 19164. l., 1. sēj., 8., 9., 18. lp.
- ⁷¹ Turpat, 61., 63., 65. lp.
- ⁷² Turpat, 4. sēj., 124., 127. lp.
- ⁷³ Turpat, 2. sēj., 4. lp., Ermīnas Zvaigznes Jāņa m. (1907) 1952. gada 15. aprīļa liecība.
- ⁷⁴ Turpat, 18., 275. lp., Ā. Vasjukeviča 1952. gada 16. aprīļa liecība; Ā. Vasjukeviča liecība J. Vaļuka un J. Meldera tiesas sēdē 1952. gada 28. jūnijā Rīgā.
- ⁷⁵ Turpat, 15765. l., 70. lp., Ā. Vasjukeviča liecība Arnolda Lāča Žaņa d. (1913) tiesas sēdē 1946. gada 22. janvārī.
- ⁷⁶ Turpat, 6885. l., 54. lp.; 29666. l., 86. lp., O. O. Zieda 1947. gada 8. janvāra liecība.
- ⁷⁷ Turpat, 1708. l., 35., 36. lp., Sofijas Romanovskas Grigorija m. (1926) 1948. gada 20. februāra liecība.
- ⁷⁸ Turpat, 19164. l., 2. sēj., 44. lp., Elvīras Tkačenko Pētera m. (1925) 1952. gada 18. aprīļa liecība.
- ⁷⁹ Turpat, 1708. l., 36., 43., 46., 63. lp.; 45050. l., 14. sēj., 156. lp., S. Romanovskas 1948. gada 20. februāra liecība; Fjodora Bogomolova Fjodora d. (1885) 1948. gada 18. maija liecība; Ā. Vasjukeviča 1948. gada 21. maija liecība; Ā. Vasjukeviča konfrontācija ar Alfrēdu Lāci 1948. gada 21. maijā.
- ⁸⁰ Turpat, 1708. l., 39., 40. lp., Borisa Dondes Faina (?) d. (1908) 1948. gada 20. aprīļa liecība.

Murder of Jews in the Jewish Cemetery of Krustpils in Summer 1941

Dzintars Ērglis

Summary

While on the whole the course of the Holocaust in Latvia has been explored, in the recent years historiography has been afforded with studies of regional character that allow understanding in more detail the process of the annihilation of Jews during the Nazi occupation. The degree to which the Holocaust-related issues have been investigated in each concrete place for the most part depends on the existence or lack of relevant sources. The status of the research of the murder of Jews in Krustpils is well compared to other Latvian towns.

At the beginning of the Second World War, Krustpils was a small town on the right bank of the Daugava River, opposite to Jēkabpils town on the other river bank. The German troops occupied Krustpils soon after the outbreak of German–USSR war: already on 29 June 1941. The Jews that had remained in the town faced a horrible death: in a little more than a month after the arrival of the Nazis they all had been murdered. In Latvian towns Jews had practically no chance to escape death and Krustpils was no exception. There is no evidence that a single Jew of those who remained in Krustpils would have survived the Nazi occupation.

In the summer of 1941, the Nazi occupants were assisted in the implementation of the Holocaust by the local collaborationists who in Krustpils, same as in the other sites where Jews resided, were engaged in their murder. In Krustpils mass-scale arrests of Jews took place in the first half of July. At first Jews were imprisoned in the slaughterhouse adjacent to Krustpils Jewish cemetery and in a few days transferred to the ghetto in 182 Rīgas Street. There were also some other places of imprisonment of Jews in Krustpils. On 1 August 1941, all the imprisoned Jews were executed in the former firing-range of Latgale Artillery Regiment of Latvian Army in Kaķīši peat bog situated 5–6 km from Krustpils in the direction of Riga. The execution was carried out by the special murderers unit of the team led by Viktors Bernhards Arājs (1910–1988) assisted by the local police and self-defence men.

The author has published several papers on the murder of smaller groups of Jews in Krustpils and its vicinity. Relying primarily on the materials from the archive of the State Security Committee (KGB) of the Council of Ministers of the Latvian SSR, the paper focuses on separate murders of Jews in Krustpils Jewish Cemetery in the summer of 1941. Many fragmentary and controversial pieces of evidence exist about the murder of Jews in Krustpils Jewish Cemetery, however, the victims' names remained unknown to the murderers as well as to the eyewitnesses.

The Jewish Cemetery was located near the centre of Krustpils town. In the 1950s, it was smoothed away and today there is a park on that site. The location of the Jewish Cemetery was convenient for the murderers as they did not need to convoy their victims outside the town for execution.

In July 1941, in the first days after the mass-scale arrest of Jews, some Jewish men were murdered in Krustpils Jewish Cemetery both for plunder of their property as well as out of personal revenge. It has been established that one of the victims was an owner of dry goods shop, Leibs Buškins. After the mass-scale murder of Jews in Kaķīši peat bog on 1 August 1941, the police and self-defence men arrested the few remaining Jews who had been left at home because of their disability, old age, severe illness as well as the Jewish women who had recently given birth, and killed them in the cemetery. Collaborationists were confident of their indemnity and often committed murder in Krustpils Jewish Cemetery in broad daylight, for which reason many local residents who lived or worked near the cemetery accidentally became eyewitnesses of the crime.



Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Vīksne

Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls

Nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā izveidotā Salaspils nometne ir palikusi vēsturē kā viena no daudzajām nacionālsociālistiskā režīma represīvajām nometnēm, kur cilvēkiem atņēma brīvību, fiziski un garīgi pazemoja, notika vardarbība, piespiedu nodarbinātība, kā arī slepkavošana. Tās pastāvēšana Otrā pasaules kara gados mūsdienās ir viens no strīdīgiem tematiem šī laikposma Latvijas vēsturē. Par to liecina dažādie uzskati līdzšinējā historiogrāfijā, kā arī šīs tēmas polarizētā un politizētā uztvere pēdējo gadu sabiedriskajās diskusijās Latvijā un ārzemēs. Vienlaikus ir sastopami gan apgalvojumi par Salaspili kā civiliedzīvotāju iznīcināšanas lielāko nometni Baltijā ar gāzes kamerām, milzīgu skaitu ieslodzīto, kuri nežēlīgi spīdzināti, bērniem ņemtas asinis u.tml., gan konstatējumi, ka Salaspils ir bijusi tikai pagaidu uzturēšanās vai darba nometne, kurā nonākuši par dažādiem pārkāpumiem sodītie, kuru kopskaits un pret viņiem vērstās represijas ir stipri pārspīlētas.¹

Var pievienoties Latvijas vēsturnieku jaunākajā apkopojošā rakstura grāmatā “Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” teiktajam, ka par Salaspils nometni savulaik padomju propagandisti un vēsturnieki ir radījuši daudzus mītus, no kuriem vairāki tiek uzturēti spēkā arī tagad, vienlaikus trūkstot atsaucēm uz pārbaudāmiem vēstures avotiem, kas līdz ar to nedod iespēju pārlicināties par šāda veida darbos minēto faktu patiesumu.² Tāpēc radīt pēc iespējas vispusīgu vēstures pētījumu un paust mūsdienīgu skatījumu par Salaspils nometni ir iespējams, tikai apzinot līdz šim zināmos un zinātniskajā aprītē ieviešot jaunus vēstures avotus, kā arī veicot līdzšinējās historiogrāfijas nopietnu analīzi, kas lielā mērā ir arī zinātniskās publikācijas “Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls” mērķis.

Rakstā īpaša uzmanība pievērsta Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas dokumentu, pēckara padomju tiesu prāvu materiālu un historiogrāfijas kritiskam izvērtējumam, jo tieši šie vēstures avoti un literatūra bieži vien veido pamatu padomju propagandas radītiem mītiem un to atreferējumiem mūsdienās, kas sniedz neobjektīvu un vēstures faktiem neatbilstošu Salaspils nometnes vēstures traktējumu, tāpēc tās patiesa izpratne un pastāvošo kļūdaino priekšstatu kļedēšana vēstures zinātnē un sabiedrības vēsturiskajā apziņā ir arī viens no Latvijas vēsturnieku darba uzdevumiem.

I. Avoti

Nepublicētie avoti

1. Nacionālsociālistiskās Vācijas pārvaldes dokumenti

Kā zināms, Salaspils nometnes administratīvā dokumentācija līdz mūsdienām nav saglabājusies. Nometni likvidējot un Latvijas teritoriju atstājot, vācieši to iznīcināja. Tāpat kara laikā ļoti mazā apmērā ir saglabājušies par Salaspils nometni atbildīgā Drošības policijas un SD komandiera dokumenti. Vācu policijas un civiliestāžu materiālu starpā ir atrodamas tikai divas lietas, kuru saturs pilnībā attiektos uz Salaspils nometni. Tāpēc mūsdienās ir jāsamierinās ar to, ka vairums pieejamo vēstures dokumentu šī jautājuma izpētē galvenokārt jāmeklē citu vācu okupācijas pārvaldes iestāžu materiālos, kurām dažādu iemeslu dēļ nācās saskarties arī ar Salaspils nometnes jautājumiem, bet to iztrūkst Drošības policijas un SD komandiera Latvijā fondā.

Vācijas Federālajā arhīvā Berlīnē (*Bundesarchiv Berlin*) ir septiņi dokumentu fondi, kuros galvenokārt atrodami dažāda veida materiāli par Salaspils nometni vai arī par jautājumiem, kas saistīti ar notikumiem un apstākļiem nometnē. Tātad dokumenti ir, bet, izņemot vienu lietu, tie ir izkaisīti pa dažādiem fondiem, un to atrašana prasa daudz laika – daudzu sējumu izskatīšanu, jo fondu rādītājos trūkst norāžu par Salaspils nometni.

No Vācijas Federālā arhīva fondiem vispirms būtu jāmin R 92. fonds “Ģenerālkomisārs Rīgā” (*Der Generalkommissar in Riga*). Tā, piemēram, atsevišķās fonda lietās var atrast noteikumus par higiēnas ievērošanu un epidēmiju apkarošanu cietumos un nometnēs Latvijas ģenerālapgabālā, no kā ir iespējams secināt par dzīves apstākļiem Salaspilī. Ja arī šie dokumenti neapraksta konkrēto dzīvi Salaspilī, tad no tiem var vismaz spriest, kas Salaspils nometnē bija iespējams un kas ne, respektīvi, ar šo dokumentu palīdzību ir vieglāk novērtēt dažādu liecinieku teikto, vai viņu liecības ir drīzāk ticamas nekā neticamas. Citur šajā fondā (451. lieta) ir atrodami dokumenti par bērniem, kurus uz Salaspili atveda t.s. akcijas “Ziemas burvība” (*Winterzauber*) ietvaros 1943. gada pavasarī un kurus pēc 1943. gada maija sadalīja pa latviešu lauksaimnieku ģimenēm utt. Tāpat fondā ir dokumenti (8. lieta), kas skar personas, kuras 1943. gada septembrī akcijas “Vasaras ceļojums” (*Sommerreise*) ietvaros no Latgales uz Īsu laiku pārveda uz Salaspils nometni.³

Arī R 91. fondā “Rīgas novada komisārs un Rīgas komisāriskais lielvecākais” (*Gebietskommissar Riga-Stadt und kommissarischer Oberbürgermeister von Riga*) glabājas lietas par darba audzināšanas nometnes izveidošanu Salaspilī. Tāpat šī fonda lietās ir atsevišķi dokumenti par Salaspils bērnu izvietošanu latviešu ģimenēs, latviešu policistu iesaistīšanu darba kavētāju apcietināšanā u.c.⁴

R 90. fondā “Ostlandes reihskomisārs” (*Reichskommissar für das Ostland*) galvenokārt ir ar epidēmijām Salaspilī saistīti dokumenti; ka tā apmeklētājiem slēdzama, cik potes vajadzīgas apsardzes personālam utt. Šāda veida dokumenti vismaz dod skaidrību par apsardzes un noņemšanas pārvaldes personāla skaitu noteiktā laikā.⁵

No SS fondiem Salaspils noņemšanas jautājumos visnozīmīgākais ir NS 7. fonds par SS un policijas tiesām (*SS- und Polizeigerichtsbarkeit*). Tā, piemēram, 368. lieta pēc būtības dokumentē tieši Salaspils noņemšanu. Kad SS aktuāls kļuva jautājums par igauņiem, latviešiem un lietuviešu policijas bataljonu piederīgo sodīšanu un soda izciešanas vietu, tad tika nolemts, ka sodītie policijas bataljonu karavīri sodu izcietīs Salaspils noņemšanā. Šajā sakarā tad arī attīstījās diskusija par jautājumu, vai Salaspils ir vai nav koncentrācijas noņemšana. Diskusija beidzās ar konstatējumu, ka Salaspils nav koncentrācijas noņemšana, bet gan paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas noņemšana. Tāpat šajā lietā ir atrodamas arī ziņas par ieslodzīto skaitu, noņemšanas likvidēšanu, ieslodzīto pārsūtīšanu uz Štuthofas koncentrācijas noņemšanu u.c. Vēl šajā fondā atrodas arī 380. lieta, kurā ir atsevišķi dokumenti par policijas bataljonu piederīgo soda izciešanu Salaspils noņemšanā.⁶

Plašajā NS 19. fondā “SS reihsfirera personīgais štābs” (*Persönlicher Stab Reichsführer-SS*) ir tikai atsevišķi pa vairākām lietām izkaisīti dokumenti (369. lieta u.c.), kas galvenokārt attiecas uz diskusiju par Salaspils noņemšanas statusu – vai tā ir vai nav koncentrācijas noņemšana, un kas būtu darāms, lai to par tādu pārvērstu.⁷

Vēl no Vācijas Federālā arhīva fondiem būtu jāpiemin R 6. fonds “Okupēto austrumu apgabalu reihministrija” (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*). Fondā ir atsevišķu dokumentu noraksti, kuros pieminēta arī Salaspils noņemšana,⁸ kā arī R 58. fonds “Reiha drošības Galvenā pārvalde” (*Reichssicherheits Hauptamt*). Tajā glabājas regulārie Drošības policijas ziņojumi (*Ereignismeldungen UdSSR*) par stāvokli okupētajā PSRS teritorijā. Aprakstos daudzkārt fiksēti arī notikumi Salaspils noņemšanā (220. lieta u.c.).⁹

No ārzemju arhīviem kā ļoti svarīgs ir jāmin Krievijas Valsts kara arhīvs (*Российский Государственный военный архив*) Maskavā un tajā izveidotā Trofeju dokumentu nodaļa. Starp tās 504.k fonda “Drošības policijas un SD pavēlnieks Ostlandē” (*Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Ostland*) materiāliem glabājas arī 8. lieta “Salaspils koncentrācijas noņemšana”, kurā ir atrodama nacistu okupācijas varas dažādu drošības iestāžu sarakste jautājumos, kas skar šīs noņemšanas izveidošanu un tās statusu, būvniecības darbus, ziņas par noņemšanā ievietotajiem politieslodzītajiem un militārpersonām, ieslodzīto pārvešanu uz Vāciju, noteikumi par darba audzināšanas noņemšanām u.c., kas aptver laikposmu no 1941. gada jūlija beigām līdz 1944. gada jūnijam.¹⁰ Līdz šim Latvijas vēsturnieki šos nozīmīgos dokumentus vēstures pētniecībā par Salaspils noņemšanu vēl nebija izmantojuši.

Noteikti jāpiemin arī Igaunijas Valsts arhīvs (*Eesti Riigiarhiivi*) Tallinā. Šī arhīva R 819. fonda "Drošības policijas un SD komandieris Igaunijā" (*Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Estland*) 2. apraksta 3. lietā ir materiāli, saistīti ar darba nometnes izveidošanu Igaunijā. Šie Drošības policijas un SD komandiera Igaunijā dokumenti parāda diskusijas minētajā jautājumā starp Tallinu un Berlīni un Tallinu un Rīgu un palīdz labāk izprast vācu drošības iestāžu vadītāju Igaunijā un Latvijā uzskatus par darba audzināšanas nometnēm un koncentrācijas nometņu statusu, kā arī parāda viņu vēlēšanos saglabāt savu neatkarību no augstākām iestādēm un paturēt rīcības brīvību šajās tiem pakļautajās nometnēs.¹¹

Atsevišķi dokumenti vai pat dokumentu krājumi (šajā gadījumā kopijas no citiem arhīviem) par Salaspils nometni ir arī Holokausta piemiņas muzeja arhīvā Vašingtonā (*United States Holocaust Memorial Museum*), YIVO arhīvā Ņujorkā (*YIVO Institute for Jewish Research*) ASV, Hūvera institūta arhīvā Stenfordā (*Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives*) ASV, *Yad Vashem* arhīvā Jeruzalemē Izraēlā, kā arī Vācijas Federālā arhīva—Militārā arhīva nodaļā Freiburgā (*Bundesarchiv-Militärarchiv*).

Arī Latvijas arhīvi glabā vairākas dokumentu grupas par Salaspils nometni. Kara laika vācu okupācijas pārvaldes dokumenti Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA) neatrodas vienkopus, bet ir izkaisīti dažādos fondos un to lietās. Galvenie LVVA fondi, kuros ir dokumenti par Salaspili, ir:

P 69. fonds "Ģenerālkomisārs Rīgā" (*Der Generalkommissar in Riga*), kura 3. apraksta 39. lietā ir apskatīti jautājumi par darbaspēka trūkumu, kas radies sakarā ar ebreju aizsūtīšanu uz geto. Šī paša fonda 5. apraksta 7. lietā ir dokumenti par Madonas cietuma likvidēšanu un ieslodzīto pārsūtīšanu uz Salaspils nometni.¹²

P 70. fonds "Ostlandes reihskomisārs" (*Der Reichskommissar für das Ostland*), kura 5. apraksta 38. lietā ir dokumenti par Salaspils nometnes celtniecības posmu, padomju karagūstekņu izmantošanu darbos un to bēgšanas mēģinājumiem.¹³

P 71. fonda "Latviešu SS brīvprātīgo leģions" 1. apraksta 2. lietā ir ietverti dokumenti par 22 karavīru nosūtīšanu uz Salaspils nometni apsardzes uzdevumu veikšanai.¹⁴

P 82. fonda "SS un policijas vadītājs Latvijā" (*SS- und Polizeiführer Lettland*) 1. apraksta 20. lietā atrodas dokumenti ar lūgumiem par konkrētu personu atbrīvošanu no Salaspils darba audzināšanas nometnes, bet 31. lietā saglabājušies materiāli par Salaspils nometnes ārstu Aleksandru Kaķi. Pētniecībai sevišķi nozīmīga ir šī fonda 39. lieta ar Drošības policijas un SD komandiera Latvijā Rūdolfa Langes diviem plašiem pārskatiem par iedzīvotāju noskaņojumu un situāciju Latvijā 1943. gada pirmajos mēnešos. Tie sniedz arī detalizētas ziņas par stāvokli un notikumiem Salaspils nometnē.¹⁵

Arī P 952. fonda "315. Latgales būvbataljons" 1. apraksta 3. un 10. lietā ir dokumenti par šī bataljona dažādus pārkāpumus izdarījušo karavīru nosūtīšanu soda izciešanai Salaspils nometnē.¹⁶

5213. fonda “Iekšlietu ģenerāldirekcijas Sociālais departaments” 5. apraksta lietās ievietoti Latvijas Zemes pašpārvaldes Iekšlietu ģenerāldirekcijas Sociālā departamenta dokumenti, starp tiem saraksti par bērniem, kuri nonāca Salaspilī 1943. gada pavasarī vācu īstenotās pretpartizānu akcijas “Ziemas burvība” ietvaros, kā arī ziņas par šo bērnu nodošanu apgādībā Latvijas iedzīvotājiem.¹⁷

Bez tam atsevišķi dokumenti par Salaspils nometni ir atrodamī arī LVVA P 83. fondā “SS un policijas vadītājs Liepājā” (*Der SS- und Polizeistandortführer Libau*), P 999. fondā “Kārtības policijas departaments” un 1376. fondā “Rīgas pilsētas policijas iestādes”.¹⁸

Arī Latvijas Okupācijas muzeja krājumā pēdējos gados ir nonākuši vairāki dokumenti – Latviešu leģiona ģenerālinpektora Rūdolfa Bangerska dienesta atzīme par Salaspils nometnes apmeklējumu 1943. gada 7. decembrī, lai inspicētu tur soda izciešanai novietotos leģionārus, liecības par 320.-W latviešu policijas bataljona vienas rotas līdzdalību Salaspils ārējā apsardzē, kā arī dažāda cita dokumentācija (iesniegumi vācu okupācijas varas iestādēm un ieslodzīto saraksti), kas liecina par R. Bangerska centieniem panākt nacionālās pretošanās kustības dalībnieku atbrīvošanu no ieslodzījuma Salaspils nometnē.¹⁹

Kopumā apskatot iepriekš minēto Vācijas, Krievijas, Latvijas, kā arī citu valstu arhīvu fondu materiālus, varētu šķist, ka par Salaspils nometni ir pieejams pietiekami daudz dokumentu, lai rekonstruētu Salaspils nometnes vēsturi. Diemžēl tas tā nav. Vienaļga, ko par Salaspils nometni vēlētos pētīt, vienmēr būs jāsastopas vai nu ar dokumentu trūkumu, vai arī dokumentu nepietiekamu pieejamību. Vai tā būtu nometnes administrācija, nometnes apsardze, kopējais ieslodzīto skaits, Salaspils nometnes nodaļā – Darba audzināšanas nometnē – ieslodzītie, nometnē mirušie, ieslodzītie “leģionāri”, sodīšana, transports uz koncentrācijas nometnēm Vācijā/Polijā, pārtika, higiēnas apstākļi, darbs un darba apstākļi utt., gribot negribot ir jāsastopas ar informācijas nepilnībām, kas padara uzdevumu – pēc iespējas pilnīgi aprakstīt un izpētīt nometnes struktūras, notikumus un norises nometnē – ļoti grūtu, bet ne gluži par neiespējamu. Tomēr, lai to veiktu, plašā apmērā būtu jāizmanto arī citas dokumentu grupas par Salaspils nometni.

2. Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas dokumenti

Cita atšķirīga un savdabīga vēstures avotu kopa ir Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas materiāli, kas atrodas LVVA P 132. fondā “Latvijas PSR Ārkārtējā komisija”.²⁰ Daļa šīs komisijas dokumentu savulaik tika aizvesta uz Maskavu, tādēļ mūsdienās ir pieejama tikai Krievijas Federācijas Valsts arhīvā (*Государственный архив Российской Федерации*) R 7021. fondā, 93. aprakstā.²¹

PSRS bija ieinteresēta izveidot Valsts Ārkārtējo komisiju (VĀK), lai piešķirtu savāktajiem materiāliem leģitimitāti un tos varētu ilgtermiņā izmantot kā ideoloģiskās un politiskās cīņas līdzekli.

Nemot vērā tālaika politisko situāciju, tika izlemts, ka komisijai ir jābūt sabiedriskai organizācijai un tajā jāiekļauj personas, par kuru reputāciju Rietumos nebūtu šaubu. 1942. gada 2. novembrī PSRS Augstākās padomes Prezidijs pieņēma lēmumu par VĀK izveidošanu. Tai bija noteikti plaši uzdevumi: jāvada fašistisko kara noziegumu izmeklēšana, jāatklāj noziedznieku vārdi, jānosaka materiālie zaudējumi, kādus kara gaitā cieta Padomju Savienība. VĀK no 10 cilvēkiem seši bija PSRS Zinātņu akadēmijas akadēmiķi. Taču tā bija tikai izkārtne, domāta Rietumu sabiedrotajiem.²²

Tas, ka VĀK darbs tika apkopots tikai nelielā brošūrā, bet arhīvos glabātie materiāli ilgus gadus nebija pieejami pētniekiem vai arī bija pieejami tikai tādā apjomā, cik tas nepieciešams, lai atbalstītu oficiālo padomju traktējumu par kara laika notikumiem, ļauj secināt, ka šai komisijai bija arī cits uzdevums.

Republikāniskās, aprīņķu, pilsētu komisijas tika veidotas pēc citiem principiem. Pirmā Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas sēde notika 1944. gada 23. augustā. LK(b)P CK pirmajam sekretāram Jānim Kalnbērziņam tika uzticēta vispārējā komisijas vadība, Latvijas PSR Tautas komisāru padomes priekšsēdētājs Vilis Lācis bija atbildīgs par zaudējumu savlaicīgu uzskaiti, Latvijas PSR iekšlietu tautas komisāram Augustam Eglītim un Latvijas PSR valsts drošības tautas komisāram Alfonam Novikam bija jānodrošina dokumentālo pierādījumu savākšana, ļaundarbības faktu konstatēšana un izmeklēšana. E. Ermansons bija atbildīgs par savāktu materiālu apkopošanu, iestāžu vadītāju instruēšanu. Latvijas PSR izglītības tautas komisārs Kārlis Strazdiņš un Fricis Rokpelnis bija paredzēti īpašu uzdevumu veikšanai. Komisijā bija arī speciāls pārstāvis no PSRS Valsts Ārkārtējās komisijas – Nikolajs Dimovs.²³

LK(b)P CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš CK 6. plēnumā 1944. gada 16.–18. novembrī, referējot par vācu okupācijas seku likvidēšanu Latvijas PSR teritorijā, uzsvēra, *“ka Latvijā, tāpat kā citās republikās, vajag izmantot faktus, kas raksturo vācu fašistisko iebrucēju asiņainos noziegumus, kurināt masās naidu pret ienaidnieku”*.

J. Kalnbērziņa runā pirmo reizi publiski izskanēja versija, ka *“vācieši bērnus nešāva, vācu bendes bērnus ņēma aiz kājām, sīta ar galvu pret sienu vai zemi un meta bedrē. Fašistiem bija sakāmais: priekš bērniem lodes nevajag tērēt.”*²⁴ Arī Latvijas PSR Tautas komisāru padomes priekšsēdētājs V. Lācis norādīja, ka *“mums vajag sastādīt pēc savas nozīmes vislielāko apsūdzības aktu visas progresīvās cilvēces ienaidniekam, lai nākošās paaudzes vēl pēc tūkstoš gadiem saprastu, kādām šausmām un nāvīgām briesmām mūsu dienās hitleriskais fašisms pakļāva cilvēci”*²⁵. Šķiet, ka tieši ar šādu nolūku 1944. gada decembrī komisijas sastāvs tika papildināts ar rakstniekiem Jāni Sudrabkalnu²⁶ (Rīgā) un Jūliju Vanagu (Daugavpilī).²⁷

Idejiskās norādes tika dotas, un tālāk tās katrā apdzīvotā vietā gāja savu attīstības ceļu. Dažādās versijas, kādas sastopamas Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas materiālos – zīdaiņi mesti gaisā un tad šauts uz viņiem kā uz medījumu,²⁸ Jelgavā, lai čigānus

ātrāk sadzītu automašīnās, mazie bērni ņemti aiz kājām un sisti pret stabu pie šķūņa,²⁹ arī Jelgavā ebreju bērni ņemti aiz kājām un sisti pret koku,³⁰ Balvos ebreju bērni atvesti uz nošaušanas vietu, izgāzti no kravas automašīnas tieši uz mirušo ķermeņu kaudzes un tad viņiem uzsviestas granātas³¹ –, parasti ir bez pierādījumiem.

Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas savāktā informācija ir šabloniska, pavirša, ar nolūku pārspīlēt nacistu noziegumus. Sevišķi tas parādās, palielinot upuru skaitu. Ebreju iznīcināšanas izpēti apgrūtina arī tas, ka padomju institūcijas, runājot par cilvēku zaudējumiem kara laikā, parasti lietoja apzīmējumu “mierīgie padomju iedzīvotāji”, tāpēc daudzos gadījumos nav iespējams noteikt, cik no viņiem bija ebreju.

Pastāvēja normas, kā pēc kapa izmēra aprēķināt, cik cilvēku tajā apglabāts. Pēc Ārkārtējās komisijas pieņemtās prakses uzskatīja, ka vienā kubikmetrā varētu atrasties 7–7,5 līķi.³² Cik šie aprēķini bija pamatoti un vai tie tika ievēroti, sastādot aktus par Salaspils nometnes apkārtnē apbedītajiem, grūti spriest. Noteikt precīzu upuru skaitu, pat ja padomju iestādes to būtu vēlējušās darīt, tikai pēc apbedījumu vietām bija neiespējami, jo 1944. gada pavasarī vācieši deva rīkojumu līķus sadedzināt.

Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas materiāli tika izmantoti “Tiesas prāvā par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarbībām Latvijas, Lietuvas, Igaunijas PSR teritorijā” 1946. gada janvārī–februārī, Nirnbergas Starptautiskajā Kara tribunālā 1945.–1946. gadā, kā arī neskaitāmās citās tiesas prāvās Latvijā 20. gadsimta 40. un 50. gados, kad izskatīja par noziegumiem vācu okupācijas laikā apsūdzēto personu lietas. Un šie dokumenti tika uzskatīti par neapstrīdamiem.

Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas ziņojumā, kas tika publicēts atsevišķā brošūrā³³ 1945. gadā, bija konstatēts, ka Salaspils nometnē “vācieši nomocījuši vairāk nekā 56 000 mierīgo iedzīvotāju”; ka barakās, kas bija paredzētas 100–150 cilvēkiem, turēja 500–600 cilvēku; ka nogalināts vairāk nekā 3000 bērnu. Jāatzīmē, ka šajā ziņojumā, kas parakstīts iespiešanai 1945. gada 7. aprīlī, nekas nebija teikts par bērnu indēšanu un asiņu ņemšanu. Iespējams, ka tas darīts apzināti, jo minētais ziņojums tika iesniegts arī Starptautiskajam Kara tribunālam Nirnbergā.³⁴

1946. gada janvārī iespiešanai tika parakstīta Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas atbildīgā sekretāra J. Kļaviņa brošūra “Kā vācu okupanti un latviešu buržuāziskie nacionālisti izpostīja Latviju”, kurā teikts, ka Salaspilī praktizēta asiņu izsūkšana no bērniem; ka asinis ņemtas gandrīz katru nedēļu; sakropļotos bērnus vācieši noindējuši ar arsēnu, bet nogalināto bērnu skaits sasniedzis 7000.³⁵ Šis skaitlis turpmāk tika minēts vēlākajās publikācijās, kurās bija runa par Salaspils nometni.

Jautājuma izpēti par asiņu ņemšanu no Salaspils nometnē ievietotajiem bērniem sarežģīt tas, ka vienīgie avoti ir Ārkārtējās komisijas materiāli, bijušo Salaspils ieslodzīto atmiņas un krimināllietas. Šim faktam nav izdevies atrast nevienu apstiprinājumu Vācijas arhīvos, bet tas savā ziņā arī ir noliegums tam, ka šāda akcija būtu notikusi.

Pirmās publiski pieejamās ziņas par to, ka no Salaspils nometnē ievietotajiem bērniem ņemtas asinis un tur organizēta “asins fabrika”, iespiestas laikraksta *Комсомольская правда в Латвию* 1944. gada 30. novembra numurā.³⁶ Rakstā “Asins fabrika” apgalvots, ka vācieši asins ieguvu no padomju bērniem bija “nostādījuši uz komerciālām sliedēm”, nometnes administrācija, vienojoties ar vācu Sarkano Krustu, katru dienu vācu hospitāļiem piegādājusi kastes, pildītas ar ampulām, kurās bijušas bērnu asinis. Te tiek arī minēti bērnu uzvārdi, kuri šīs šausmas pārdzīvojuši un tagad atrodoties Bulduru bērnnamā. Raksts bija domāts propagandas mērķiem, lai celtu sarkanarmiešu kaujas sparū, iedvestu naidu pret ienaidnieku, ko arī raksta autors pasaka nobeigumā – “par katru mūsu bērnu asins lāsi viņi samaksās ar pudiem savu melno, netīro asiņu”.

Līdzīga satura raksts “Vācu asinssūcēju upuri” bija publicēts 1944. gada 7. decembra laikrakstā *Суровое*.³⁷ Tajā aprakstīts gadījums, kad Salaspils nometnē ņemtas asinis no desmitgadīgās Natašas Lemešonokas un viņas māsiņas Aņas, kura bija tikai gadu (citviet – gads un astoņi mēneši) veca.³⁸ Te lasāms, ka “no bērniem esot ņemtas asinis ik pārdienas un noteikti ne retāk kā divas reizes nedēļā. Tos, kuri izdzīvoja, pusdzīvus izmeta no nometnes, viņi vairs vāciešiem nebija vajadzīgi. Tagad bērniņi bija tikai konservēto asiņu ražošanas atkritumi.”

Ar šādiem un līdzīgiem materiāliem,³⁹ ko bija savākusi Ārkārtējā komisija par bērnu iznīcināšanu Latvijas teritorijā vācu okupācijas laikā, iepazinās Latvijas PSR Prokuratūras sevišķi svarīgu lietu izmeklētājs Leonīds Vulfsons, un viņa 1945. gada 14. martā sagatavotajā slēdzienā kā nepietiekami izpētītas epizodes tika atzīmētas – asiņu ņemšana no bērniem vācu armijas vajadzībām, medicīniskie eksperimenti, kas veikti ar bērniem Salaspils nometnē (medikamentu injicēšana, kuru rezultātā bērni palika akli, urīna ievadīšana taisnajā zarnā difterijas gadījumā, vāja arsēna šķīduma pievienošana pienam, ko deva bērniem).⁴⁰

Latvijas PSR Ārkārtējai komisijai uzdeva meklēt papildu pierādījumus. Kā liecina komisijas dokumenti, tad laikā no 1945. gada 2. līdz 14. aprīlim tika veikta bērnu liķu ekshumācija un tiesas medicīniskā izmeklēšana Salaspils vecajos garnizona kapos. Tiesu medicīnas ekspertu komisijas sastāvā bija Latvijas PSR galvenā tiesu medicīnas eksperte profesore medicīnas zinātņu doktore Elizabete Jakovļeva,⁴¹ Latvijas Valsts universitātes Medicīnas fakultātes Patoloģiskās anatomijas katedras vadītājs docents Ernests Apse-Apsītis un Rīgas pilsētas tiesas medicīnas eksperts K. Poterjaiko. Komisijā piedalījās arī VĀK pārstāvis N. Dimovs un Latvijas PSR lekslietu tautas komisariāta pilnvarotais valsts drošības kapteinis Rūdolfs Mūrmanis.

Sprīžot pēc pirmo divu komisijas locekļu zinātniskās kvalifikācijas un ieņemamajiem amatiem, var uzskatīt, ka komisijā bija profesionāļi, taču, zinot, kā darbojās padomju drošības iestādes, kā arī iepazīstoties ar izmeklēšanas materiāliem, ko bija sastādījis R. Mūrmanis, ir pamats apšaubīt arī šīs komisijas 1945. gada 28. aprīļa aktu. Katrā

ziņā tajā ir mēģināts pastiprināt “pierādījumus” uz izmeklētāja L. Vulfsona norādītajām “vātajām vietām” Ārkārtējās komisijas materiālos. Taču jau pirmais komisijas atzinums, ka *“bedru-kapu izmēri, tajās esošo liķu daudzums un nomocīto bērnu masveida aprakšanas vietu izpētīšana pārliecina, ka Salaspils vecajos garnizona kapos un koncentrācijas nometnei tuvajos iecirkņos aprakti ne mazāk par 7 tūkstošiem padomju bērnu liķu”*, ir bez pierādījumiem. Aktā rakstīts, ka tika atrakti 54 kapi ar 632 bērnu liķiem. Izlases veidā no katra kapa viens liķis ticis ķīmiski izmeklēts pēc Marša metodes, un 29 gadījumos atrasts arsēns, kas apstiprina to, ka bērni tika indēti ar arsēnu. Tāpat šajā aktā tiek apgalvots, ka, *“ņemot pamatā tiesas medicīnas ekspertīzes atzinumu [te gan nav norādīts, balstoties uz ko šāds atzinums pieņemts], ka no viena bērna izsūknēja 500 gramu asiņu, var uzskatīt par konstatētu, ka no padomju bērnu asinsvadiem vācieši izsūknējuši ne mazāk kā 3500 litru asiņu”*⁴².

Tagad šo aktu ticamību nav iespējams pārbaudīt, bet pieņemt aktā minētos faktus, ka Salaspils kapos un to apkārtnē tika aprakts 7000 bērnu liķu, arī nav pamata. Tāpat absurds ir apgalvojums par 3500 litriem asiņu, kas paņemtas no bērniem. Ir iespējams, ka no morālā viedokļa tas nacistiem bija pieņemams, taču apšaubāms ir fakts, ka viņi savām vajadzībām varētu izmantot novārgušu, slimu bērnu asinis.

VĀK ir uzskatāma kā viena no tiešākajām dalībniecēm, kas bija iesaistīta Staļina mītu radīšanā par Otro pasaules karu. Tās savākie materiāli ir nozīmīgs vēstures avots padomju režīma izpētei, bet mazāk noderīgi konkrētu vēstures notikumu pētniecībai.

3. Tieslietu dokumenti

Pēc Otrā pasaules kara daudzām tiesību sargājošām iestādēm nācās nodarboties ar kara noziegumu un noziegumu pret cilvēci izmeklēšanu. Pēckara dokumenti rāda, ka izmeklētāju redzeslokā ir bijusi arī Salaspils nometne un tajā norisinājušies notikumi. Šādas izmeklēšanas ir notikušas gan Rietumvalstīs, gan Padomju Savienībā – Latvijas PSR, gan arī turpinājušās atjaunotajā Latvijas Republikā.

Nozīmīgi dokumenti par Salaspils nometni mūsdienās ir atrodamī Vācijas Federālā arhīva Ludvigsburgas nodaļā (*Bundesarchiv-Aussenstelle Ludwigsburg*). Šeit deponēti agrākie vācu tiesu izmeklēšanas materiāli par nacionālsociālisma noziegumiem (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen*), ieskaitot arī dokumentus par Salaspili. Tie ir vācu okupācijas pārvaldes dokumenti un dažāda veida liecības, pratināšanas protokoli par notikumiem Latvijā, kas skar arī norises Salaspilī.⁴³

Tomēr vēl svarīgāka dokumentu krātuve par Salaspils nometni ir Hamburgas Valsts arhīvs (*Staatsarchiv Hamburg*), kur mūsdienās glabājas materiāli no Hamburgas Zemes tiesas prokuratūras, kas ilgus gadus izmeklēja nacistu noziegumus tieši Latvijā (Rīgā). Šie dokumenti ir apkopoti ar nosaukumu “Rīgas komplekss” (*Riga Komplex*), un tajos ietilpst gan tiesu prāvu materiāli, gan arī prokuratūras izmeklēšanas dokumenti. Jau

1951. gadā Hamburgā tiesāja Oto Heinrihu Tekemeieru, kurš Salaspils nometnē pārraudzīja darbus un ieslodzītos.⁴⁴ Otra prāva, arī saistīta ar Salaspili, bija pret Gerhardu Kurtu Maivaldu, kuru notiesāja 1978. gadā.⁴⁵ Abu šo tiesu dokumenti un izmeklēšanas materiāli Hamburgas Valsts arhīvā signēti ar: 213-12. *Staatsanwaltschaft Landgericht – NSG–0041*. Šai dokumentu grupai gan ir viens trūkums tai ziņā, ka galvenā uzmanība tiek veltīta Salaspils nometnes celtniecības fāzei, kad tur bija nodarbināti ebreji, bet par laikposmu pēc 1942. gada vasaras dokumentu un liecību ir ļoti maz.⁴⁶

Salaspils nometnei ir bijusi zināma loma arī daudzajās izmeklēšanās pret Salaspils nometnes apsardzē iesaistīto Konrādu Kalēju, kura lietu ir izmeklējušas tiesas ASV, Kanādā, Austrālijā, Lielbritānijā un Latvijā.⁴⁷ Kopumā šie materiāli neko būtiski jaunu, kas jau nebūtu zināms no citiem avotiem, par Salaspili un tās apsardzi nestāsta. Saskaņā ar Latvijas Ģenerālprokuratūras Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļas paziņojumu K. Kalēja lietā viņš laikposmā no 1942. gada jūnija līdz 1943. gada jūlijam bija pildījis Salaspils nometnes 2. sardzes rotas komandiera pienākumus kopā ar vēl citiem 77 nometnes apsargiem, nodrošinot ārējo bruņoto apsardzi Salaspils nometnē, kā arī ieslodzīto bruņotu apsardzi spaidu darbu laikā.⁴⁸

Vēstures pētniecībā kā īpatnēja dokumentu grupa ir izmantojami arī mūsdienās Latvijas Valsts arhīvā uzglabātie Latvijas PSR Valsts drošības komitejas dokumenti⁴⁹ – tiesāto Salaspils sargu (t.sk. Arāja komandas dalībnieki), bijušo Salaspils ieslodzīto, Salaspils nometnes darbinieku (t.sk. Salaspils nometnes būvdarbu vadītājs Magnuss Kačerovskis,⁵⁰ celtniecības materiālu noliktavas pārzinis Pēteris Rušēns,⁵¹ izmeklētājs Uldriķis Sēlis,⁵² Salaspils kūdras fabrikas direktors Mārtiņš Zālītis⁵³) krimināllietas.

Protams, padomju historiogrāfijā netika rakstīts par to, ka daudzus bijušos Salaspils ieslodzītos represēja arī padomju režīms, taču arī pēdējo gadu publikācijās šis jautājums netiek aplūkots. Pašlaik ir apzināti 42 bijušie Salaspils ieslodzītie, kuri tika arestēti pēc Latvijas reokupācijas.⁵⁴ Gandrīz visi viņi tika tiesāti pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58¹a. panta; 12 no viņiem tika piemērota PSRS Augstākās padomes Prezidija 1943. gada 19. aprīļa dekrēta sankcija, kas paredzēja katorgas darbus no 15 līdz 20 gadiem.⁵⁵ Pārsvārā padomju laikā tiesātie bijušie Salaspils ieslodzītie uz nometni bija nosūtīti kā padomju aktīvistu (ar dažiem izņēmumiem par sabotāžu un dezertēšanu), un dažādu iemeslu dēļ nometnes administrācija viņus bija izvēlējusies par kārtības uzraugiem barakās, baraku vecākajiem, rakstvežiem, sanitāriem, ārstiem u.c.

Jau pats fakts, ka kāda persona ieņēma posteni nacistiskās okupācijas laikā, lai arī Salaspils gadījumā to varētu uzskatīt par vainu mīkstināšanai, bija pietiekošs pamats, lai inkriminētu apsūdzību “dzimtenes nodevībā”, “sadarbībā ar vāciešiem” utt. Formāli vajadzēja tikai vēl “piemeklēt” pāris liecinieku, un attiecīgā persona tika notiesāta. Spriežot pēc ieslodzīto atmiņām, var pieņemt, ka daži no viņiem ar savu rīcību pasliktināja citu līdzieslodzīto dzīves apstākļus, taču tā varbūt ir vairāk morāles

problēma. Pēc krimināllietu materiāliem brīžiem nemaz nevar saprast, kādu “amatu” nometnē apsūdzētais ieņēmis. Ja apsūdzētais bija ārsts, tad noteikti viņš tika “paaugstināts” par galveno ārstu, ja bija atbildīgs par kārtību barakā, tad krimināllietā figurēja kā “barakas vecākais” vai “barakas vecākais policists”, vai pat nometnes vecākais. Padomju drošības iestāžu materiālos bieži vien zūd atšķirība starp ieslodzītā statusu un nometnes administrāciju, un, spriežot pēc M. Kačerovska krimināllietas, rodas pat iespaids, ka nekas nometnē nenotika bez viņa līdzdalības, lai gan M. Kačerovskis bija tikai nometnes būvdarbu vadītājs.

Lielai daļai apsūdzēto tika inkriminēts, ka tie “nirgājās par ieslodzītajiem, sistemātiski sita ieslodzītos”, taču šie apgalvojumi nebalstījās uz konkrētiem pierādījumiem. Tā, piemēram, 1945. gada 2. janvārī, kad apsūdzētā Pētera Ašaka lietā Sarkanās armijas pretizlūkošanas pārvaldes *SMERŠ* operatīvais pilnvarotais kā liecinieku iztaujāja Jāni Kronīti, uz izmeklētāja jautājumu: “Kādus konkrētus faktus ziniet par to, ka Ašaks spīdzināja ieslodzītos?” – viņš atbildēja, ka konkrētus faktus nevar nosaukt, jo ieslodzītos sita pastāvīgi, tam bija masveida raksturs, šajā sižanā tieši piedalījās arī Ašaks.⁵⁶ Arī liecinieks Oskars Miklāvs neminēja konkrētus faktus, tikai to, ka pazinis P. Ašaku kā “bendi un slepkavu, jo viņš bija nometnes priekšnieka palīgs un ļoti sita ieslodzītos”⁵⁷. P. Ašaka spriedumā bija rakstīts, ka viņu, “*atrodoties vācu koncentrācijas nometnē, 1942. gada maijā vācieši par aktīvu nodevīgu darbību nozīmēja par policistu, pēc tam par nometnes vecāko policistu. Viņa kā vecākā policista pakļautībā bija 30 policisti. Ašaks radīja neciešamus apstākļus ieslodzītajiem, sistemātiski sita par vismazākajiem stingrā katorgas režīma pārkāpumiem.*”⁵⁸

Raksturīgi ir arī tas, ka tiesas sēdēs liecinieki bieži mainīja liecības, kuras it kā bija devuši iepriekšējā izmeklēšanā, kas, zinot padomju izmeklēšanas metodes, tikai norāda uz to, ka izmeklētājs iepriekšējā izmeklēšanā voluntāri bija licis lieciniekam parakstīt paša sacerētu versiju.⁵⁹ Tā, piemēram, Salaspils ieslodzītā Jāņa Šalkovica lietu Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas karaspēka Kara tribunāls bija spiests nosūtīt papildu izmeklēšanai, jo konstatēja, ka iepriekšējā izmeklēšanā J. Šalkovica apsūdzība galvenokārt ir balstījusies uz liecinieku Aleksandra Tila un Pētera Višeļa liecībām, kuri, iztaujājot viņus tiesā, deva pretrunīgas, juceklīgas un nekonkrētas liecības, kas netika apstiprinātas ar citiem pierādījumiem un tāpēc tās nevar izmantot par pamatu J. Šalkovica apsūdzībai. Pārējie liecinieki (pavisam 12), kuri arī tika iztaujāti tiesas sēdē, ne tikai neapstiprināja J. Šalkovicam uzrādīto apsūdzību, bet tieši pretēji – raksturoja viņu no pozitīvās puses, turklāt atsevišķi liecinieki mainīja liecības, ko bija devuši iepriekšējā izmeklēšanā, un paziņoja, ka izmeklētājs viņu liecības fiksējis nepareizi.⁶⁰

Jāņem arī vērā, ka liecinieku liecības bieži vien bija subjektīvu motīvu vadītas. Ja liecinieks, atrodoties nometnē, bija pārkāpis nometnes režīmu (zadzis)⁶¹ vai nebija saņēmis no ārsta atbrīvojumu no darba⁶² u.c., bet apsūdzētā persona kaut kādā mērā

bija saistīta ar šo notikumu, piemēram, bija ziņojusi par zādzību, tad izmeklēšanā viņš bija personīgi motivēts denuncēt apsūdzēto. Tagad nav iespējams noteikt, cik bieži arī liecinieki bija spiesti parakstīt izmeklētāja versiju. Zinot padomju režīma izmeklētāju paņēmienus, var pieļaut, ka liecinieki tika šantažēti un viņi apzinājās, ka arī paši var nepakļaušanās gadījumā atrasties uz apsūdzēto sola.

Lai gan tiesāto Arāja komandas dalībnieku, kuriem bija inkriminēta arī Salaspils nometnes apsardze,⁶³ skaits sasniedz gandrīz simtu, viņu krimināllietās tikpat kā nav nekādas informācijas par nometni. Padomju izmeklētāji to arī nemaz nemēģināja noskaidrot (un tas varbūt arī ir saprotams, jo nometnes apsardzes pienākumu pildīšana bija komandas dalībnieku nevainīgākā nodarbe), kādi apstākļi bija nometnē, pietika ar apsūdzētā atzīšanos, ka viņš bija apsargājis nometni.

Īpaši uzmanīgi ir jāizvērtē arī bijušā augstākā SS un policijas vadītāja Ostlandē un Ziemeļkrievijā Frīdriha Jekelna, kā arī citu nacistisko kara noziedznieku tiesas prāvas materiāli, kas mūsdienās glabājas Krievijas Federālā drošības dienesta Centrālajā arhīvā (*Центральный архив Федеральной службы безопасности России*).⁶⁴ F. Jekelna, Zigrīda Rufa, Albrehta Dižona fon Montetona, Frīdriha Vertera, Bronislava Pavela, Hansa Kipera, Aleksandra Bekinga tiesas prāvā, kas norisinājās no 1946. gada 26. janvāra līdz 2. februārim, Ārkārtējās komisijas savāktie materiāli figurēja jau kā neapstrīdami apsūdzības pierādījumi. Turpmākai ielāgošanai sabiedrības atmiņā oficiāli tika paziņoti fakti, ka “*Salaspils garnizona kapos apglabāti 57 000 cilvēku,*⁶⁵ *Latvijā vien vācieši iznīcinājuši ap 40 tūkstoš bērnu, padomju bērnu iznīcināšanas lielākais centrs bija Salaspils koncentrācijas nometne*⁶⁶; ka “*piespiedu asins sūknēšanas operācijas Salaspilī izdarīja līdz 12 000 bērniem, no kuriem vācu hospitāļu vajadzībām ieguva vairāk nekā 3500 litru asiņu*”⁶⁷. Jekelna nopratināšanas dokumentus par Salaspili Rietumos publicējis Džeralds Flemings, kur Jekelns izsakās, ka Salaspilī nogalināts no 55 līdz 87 tūkstošiem ebreju.⁶⁸ Ar šo darbu plaši pasaulē arī izgājušas Jekelna prāvas puspatiesības un meli.⁶⁹ Jāatzīst, ka vairākus gadu desmitus ar nelielām variācijām šie fakti un skaitļi tika atkārtoti dažādos izdevumos, kas nāca klajā Padomju Savienībā.

Turpretī daži padomju “atklājumi” F. Jekelna u.c. tiesas prāvā tomēr neatrada vietu vēstures grāmatās. Viens no tiem ir F. Jekelna “atzīšanās”⁷⁰, ka visi Latvijas čigāni tika nogalināti Salaspilī.⁷¹ Padomju laika akadēmiskajās publikācijās nebija populāra arī F. Jekelna “atzīšanās”, ka uz Salaspils nometni no Berlīnes tika nosūtītas trīs “nāves mašīnas”, kas strādāja ar pilnu jaudu.⁷² Bet viens fakts, kas parādījās F. Jekelna u.c. tiesas materiālos, līdz šim ir atstāts bez ievērības, t.i., atsaukšanās uz Sociālā departamenta dokumentu, ka sakarā ar soda ekspedīcijām 1943. gada februārī–aprīlī no Drisas, Idricas, Polockas u.c. rajoniem aizdzīts un ievietots Salaspils nometnē vairāk nekā 1000 bērnu [domāta akcija “Ziemas burvība”. – *Aut.*].⁷³ Papildus tam mūsdienās apzinātie dokumenti rāda, ka 1943. gada augustā akcijas “Vasaras ceļojums” rezultātā

uz Salaspils nometni tika nosūtīts 1041 bērns. Pieļaujot, ka Salaspilī varēja nonākt bērni arī no kādām citām mazākām akcijām, pilnīgi jāizslēdz kā ticams apgalvojums, ka Salaspilī varēja būt 12 000 vai vairāk bērnu.

4. Citi avoti

Savdabīgs vēstures avots par Salaspils nometni ir tās pastāvēšanas laikā rakstītās un ārpus nometnes teritorijas atļautā un neatļautā veidā izsūtītās bijušo ieslodzīto saviem piederīgajiem rakstītās vēstules, kuru oriģināli mūsdienās glabājas galvenokārt Latvijas Valsts arhīvā,⁷⁴ Latvijas Kara muzejā⁷⁵ un Latvijas Okupācijas muzejā.⁷⁶ Kaut arī vēstulju skaits ir salīdzinoši neliels un lielākā daļa bijusi pakļauta cenzūrai, tām kā kara laika oriģināldokumentiem ir paliekoša vērtība Salaspils nometnes vēsturē. Tās izmantojamas arī šīs tematikas pētniecībā. Pie tam līdz mūsdienām no šī vēstures avotu kopuma padomju laikā ir īpaši izraudzītas un publicētas tikai dažas.⁷⁷

Situācijā, kad Salaspils nometnes arhīvs līdz mūsdienām nav saglabājies, bez dažādās vēstures avotu krātuvēs esošajiem dokumentiem svarīga nozīme ir bijušo Salaspils nometnes ieslodzīto atmiņām, kas līdz mūsdienām ir publicētas tikai daļēji, tādējādi sniedzot jaunu informāciju, nereti padomju laikā noklusētu vai sagrozītu, par ieslodzīto dzīves un darba apstākļiem Salaspilī.

ASV Hūvera institūta arhīvā Stenfordā atrodas “Latviešu Centrālās komitejas” kolekcijas dokumenti, starp kuriem ir arī vairāku Salaspils bijušo ieslodzīto latviešu karavīru sniegtās liecības, kas tapušas drīz pēc Otrā pasaules kara beigām Rietumu sabiedroto okupācijas zonās Vācijā izveidotajās karagūstekņu nometnēs. Minētie materiāli dokumentē šīs ieslodzīto kategorijas atrašanos Salaspilī, un tie tikpat kā nav izmantoti līdzšinējā vēstures pētniecībā.⁷⁸

Latvijas Nacionālās bibliotēkas Rokrakstu nodaļā ir deponēti bijušā ieslodzītā un publicista Kārļa Sausnīša rokrakstu fonda materiāli,⁷⁹ kas galvenokārt saistīti ar Salaspili. Fondā ietilpst grāmatā “Salaspils nāves nometnē” izmantotie atmiņu pieraksti,⁸⁰ kā arī apmēram tikpat daudz neizmantotu liecību.⁸¹ Fondā glabājas arī K. Sausnīša sarakste ar dažādām personām, kuras bija ieslodzītas Salaspilī, un pēckara periodā sastādīti bijušo Salaspils nometnes ieslodzīto saraksti.

Padomju laikā bijušo Salaspils ieslodzīto atmiņas vāca arī toreizējais Latvijas PSR Revolūcijas muzejs (mūsdienās – Kara muzejs), kurā glabājas vairāku desmitu Salaspils ieslodzīto atmiņu pieraksti, aptaujas lapas, biogrāfijas, muzejam adresētās vēstules u.c. materiāli.⁸² Šo dokumentu kopēja iezīme ir arī tā, ka 1) tie lielākoties tapuši no 20. gadsimta 50. gadu beigām līdz 70. gadu vidum – laikā, kad Salaspils nometnes tematika kļuva aktuāla gan sakarā ar bijušo ieslodzīto apzināšanu un viņu piemiņas iemūžināšanu, gan padomju tiesu “paraugprāvām” un propagandas darbu saistībā ar Salaspili; 2) līdz šim tie ir publicēti tikai daļēji un bieži vien ar padomju režīmam vāja-

dzīgiem fakti grozījumiem vai noklusējumiem. Arī jaunākajos vēstures pētījumos par Salaspili šis apjomīgais vēstures avotu kopums ir izmantots minimāli.⁸³

Bez tam Latvijas Kara muzejā un Latvijas Okupācijas muzejā glabājas arī vairāku Salaspils nometnē ieslodzīto nacionālās pretošanās kustības dalībnieku (Artura Ne-parta u.c.) atmiņu liecības. Tās tapušas pārsvarā 20. gadsimta 80. gadu beigās trimdā Rietumos un pēc neatkarības atgūšanas Latvijā.⁸⁴ Pētniecībā jau daļēji izmantotas, bet līdz šim nav publicētas arī atmodas laikā rakstītās Salaspils nometnes ieslodzītā Viļa Riekstiņa atmiņas, kuru oriģināls atrodas muzeja "Ebreji Latvijā" krājumā.⁸⁵

Bijušo ieslodzīto atmiņas, kaut arī ar neizbēgamu lielāku vai mazāku subjektivitātes nokrāsu un savstarpēju pretrunīgumu, ir vēstures avots, kas papildina tikai fragmen-tāri saglabājušos dokumentus, vai nereti tālaika oficiālo dokumentu trūkuma dēļ pat ir vienīgās liecības, uz kurām nākas balstīties, rekonstruējot dzīves un darba apstākļus Salaspils nometnē. Šīs atmiņas var palīdzēt labāk izprast nometnes režīmu Salaspilī, ko var salīdzināt un kas ir jāsalīdzina arī ar situāciju citās totalitāro varu izveidotās soda nometnēs.

Tā, piemēram, par komunistisku darbību apsūdzētais mediķis un vēlāk labi pazīs-tamais rakstnieks Miervaldis Birze savās atmiņās par Salaspili ir teicis: "*Šeit nenotika ieslodzīto apšaušana. Ja salīdzina ar Būhenvaldi, Osvencimu vai Treblinku, tad Salaspils bija laba nometne.*"⁸⁶ Bet nacionālās pretošanās kustības dalībiece Ieva Lase (Birgere), kuru represēja gan nacisti, gan komunisti, vēlāk atcerējās, ka "*režīms krievu nometnēs par 90% ir bijis tāds pats kā vācu nometnēs, pie tam Gulagā es biju 5,5 gadus, bet Salaspilī tikai 1,5 gadu*"⁸⁷. Arī šīs un citas atmiņu liecības prasa salīdzināšanu ar citiem vēstures avotiem un izmantošanu vēstures pētniecībā.

Publicētie avoti

Par Salaspils nometni līdz šim vēl nav izdots neviens speciāls dokumentu krājums, nevienā līdz šim publicētā dokumentu krājumā Salaspilij nav ierādīta kāda īpaša vieta. Toties publicētajā literatūrā par vācu okupācijas laiku Latvijā var sastapt atsevišķus dokumentus par notikumiem un norisēm, kas saistītas ar Salaspils nometni. Taču arī šo publicēto dokumentu skaits nav liels.

Padomju vēstures literatūrā un atsevišķos postpadomju izdevumos mūsdienās ir publicēti vairāki Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas dokumenti par Salaspils nometni,⁸⁸ fragmentāras ziņas par to ir atrodamas atsevišķos dokumentos, kas ievietoti Nirnbergas Starptautiskā Kara tribunāla dokumentu krājumos.⁸⁹ Ārkārtējā komisija Nirnbergas procesam bija sagatavojusi arī speciālu iesniegumu par "fašistisko vāciešu iebrucēju" noziedzībām Latvijas teritorijā, kurā arī vairākās vietās tiek minēta Salaspils nometne.⁹⁰ Dokumentā teikts, ka tā bijusi koncentrācijas nometne civiliedzīvotājiem (4. lpp.); ka no-metnē nogalināts vairāk nekā 3000 bērnu (5. lpp.); ka 1943. gada sākumā no dažādiem

Krievijas apgabaliem uz Salaspili sadzīti iedzīvotāji, no kuriem ik dienu simtiem mira (6. lpp.); ka Salaspilī mirušos un nogalinātos apglabāja garnizona kapos, kas aizņēma 3043 kvadrātmetrus kopplatības (6. lpp.); ka pēc Ārkārtējās komisijas atzinuma Salaspils nometnē vācieši kopā nogalinājuši 56 000 civilistu.

Nirnbergas tiesas prāvas protokolā Salaspils tieši netiek minēta, tikai atzīmēts, ka Latvijas PSR nonāvēts tūkstošiem bērnu, kas atvesti no Baltkrievijas (domāta akcija "Ziemas burvība").⁹¹

Dažos trimdas izdevumos ir publicēti atsevišķi dokumenti par Salaspilī un citās ieslodzījuma vietās ievietoto latviešu karavīru atbrīvošanu no apcietinājuma un viņu ieskaitīšanu speciāli izveidotos sevišķo uzdevumu (soda) un būvbataljonos,⁹² kā arī par latviešu policijas bataljonu un leģiona vienību piederīgo tiesāšanu SS un policijas tiesās, kā dēļ daudzi nonāca ieslodzījumā tieši Salaspils nometnē.⁹³

Arī mūsdienu Latvijas vēsturnieki Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs un Rudīte Vīksne ir publicējuši vairākus Krievijas Valsts kara arhīva dokumentus, kas parāda Salaspils nometnes izveidošanas procesu un vācu okupācijas pārvaldes iestāžu diskusijas par šīs nometnes statusu.⁹⁴

Kā atsevišķu publicēto vēstures avotu grupu var izdalīt vairāku Salaspils nometnes bijušo ieslodzīto atmiņu publikācijas, kuru lielāko daļu nosacīti var iedalīt divās grupās pēc to tapšanas: 1) Padomju Savienībā un pēc tās sabrukuma postpadomju telpā,⁹⁵ 2) latviešu trimdā un Latvijā pēc tās neatkarības atjaunošanas,⁹⁶ jo publikācijās nereti ir sastopamas stipri atšķirīgas nostādnes Salaspils nometnes vēstures attēlojumā. Tās izriet ne tikai no Salaspilī izdzīvojušo kādreizējās piederības dažādām nometnes ieslodzīto kategorijām, bet arī no viņu pēckara pieredzes padomju totalitārisma vai Rietumu demokrātiju dzīves apstākļos.

Bez tam starp Rietumos publicētajām grāmatām, kurās skarta Salaspils nometnes tematika, ir vairākas atmiņu publikācijas, kuru autori ir holokaustā izdzīvojuši, kas ilgāku vai īsāku laiku uzturējušies Salaspilī tās būvniecības periodā un savos darbos atklāj ebreju bargo likteni šajā laikposmā.⁹⁷

II. Historiogrāfija

1. Padomju un mūsdienu Krievijas historiogrāfija

Pirmās ziņas par Salaspili ir atrodamas dažādos padomju preses izdevumos jau kara laikā, it īpaši pēc tam, kad Sarkanā armija 1944. gada 13. oktobrī ieņēma Rīgu. Šo rakstu autori ir žurnālisti, bijušie Salaspils nometnes ieslodzītie, rakstnieki u.c. Rakstā "Bērnu bendes Salaspilī", kas publicēts 1944. gada 11. novembra laikrakstā "Padomju Jaunatne", vispārējos vilcienos adekvāti pārstāstīts, kādos apstākļos atradās nometnē ievietotie bērni, t.i., ka viņi bija nošķirti no mātes; ka bērni dzīvoja salā, pusbadā, netīrībā;

ka bērni bieži slimoja, mira, vēlāk bērni tika nosūtīti uz laukiem par ganiem, kalpiem. Taču šajā rakstā parādījās arī pirmie voluntārie izgudrojumi – piemēram, ka “tos, kas ilgāk slimoja, tāpat arī kroplos, vienkārši izveda aiz nometnes un nošāva” vai arī ka “ar ebreju bērniem vācieši darīja sevišķus eksperimentus. Viņus izlietoja par mērķi šaušanai.” Kā zināms, tad Salaspilī ebreju bērni nekad nav bijuši, un nav arī apstiprinājuma tam, ka slimie bērni būtu nošauti.

Kādā citā rakstā – “Mazā Toļas stāsts”⁹⁸ pirmo un varbūt arī vienīgo reizi bērnu izdalīšana lauksaimnieku ģimenēm bija vērtēta kā bērnu ciešanu atvieglošana, jo vēlāk parasti to dēvēja kā “pārdošanu verdzībā Latvijas kulakiem”. 1944. gada beigās presē sāka parādīties arī raksti par to, ka vācieši atstājuši bērnus nometnē, lai no viņiem ņemtu asinis. Rakstniece Anna Sakse rakstīja, ka “asiņu sūkšana turpinājusies vairākas nedēļas, bērni kļuvuši bāli un pelēki. Bāls un novārdzis vēl ir Dima Saksons, kuram vācieši 15 reizes nosūkuši asinis.”⁹⁹ No publikācijas uz publikāciju mainījās skaitļi par to, cik bērnu dienā nomiris, piemēram, kādā rakstā 1944. gada 11. novembrī minēts, ka katru nakti nomiruši 20–30 bērni,¹⁰⁰ bet 1946. gadā – 150 bērni.¹⁰¹

1945. gadā izdotā A. Sakses un J. Sudrabkalna grāmata “Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām Padomju Latvijā”¹⁰² ir daļējs šo rakstu apkopojums. Autori ļoti tēlaini apraksta jau tā politizētos stāstus par Salaspils nometni. Šķiet, ka viņiem bija iedoti atsevišķi fakti, kurus vajadzēja attiecīgi interpretēt, bet, tā kā J. Sudrabkalns un A. Sakse Otrā pasaules kara laikā atradās evakuācijā Padomju Savienībā un jau bija izgājuši padomju ideoloģijas skolu, tad tas viņiem nesagādāja grūtības. Rakstniekus nemulsināja acīm redzamas pretrunas, piemēram, ka no vīriešiem asinis ņemtas tikai divas trīs reizes, bet no bērniem vairākkārt vairākas nedēļas, no D. Saksona – 15 reižu.¹⁰³

Jau pēc zināmas laika atstarpes Salaspils nometnes jautājums tika aktualizēts 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā, kad izveidoja bijušo Salaspils ieslodzīto biedrību, sākās priekšdarbi Salaspils memoriāla izveidei, kam sekoja jauns publikāciju vilnis par Salaspils nometni.¹⁰⁴ To izraisīja Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas uzsāktā kampaņa pret “buržuāziskajiem nacionālistiem”, kā arī lēmums par to, ka Salaspils nometnes vietā jāuzceļ piemineklis.

Ka tas galvenokārt tika darīts ideoloģisku apsvērumu dēļ, nevis tāpēc, lai beidzot izrādītu uzmanību un cieņu bijušajiem ieslodzītajiem, norāda jau fakts, ka ievadu izdevumam “Salaspils nāves nometnē” uzticēja rakstīt Latvijas PSR Valsts drošības komitejas (VDK) Izmeklēšanas daļas vecākajam izmeklētājam Vladimiram Izvestnijam un Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas darbiniekam Jevgeņijam Bistrovam.¹⁰⁵ Šis atmiņu krājums 1962. gadā tika izdots 10 000 eksemplāros, pēc gada izdeva 2. papildināto izdevumu 30 000 eksemplāros, bet 1975. gadā – 3. papildināto izdevumu 65 000 eksemplāros.

V. Izvestnijam Salaspils nometnes problemātika nebija sveša, jo viņš veica izmeklēšanu bijušā Salaspils nometnes celtniecības vadītāja M. Kačerovska lietā. Informācija,

ar kuru minētās grāmatas ievadā operēja abi autori (Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas liecības, M. Kačerovska, Bruno Tones, 18. latviešu policijas bataljona dalībnieku tiesu prāvu materiāli, grāmatā publicētās fotogrāfijas u.c.), bija pieejama tikai VDK darbiniekiem. Atmiņu grāmata tika iecerēta kā kontrpropagandas ierocis, lai vērstos pret Vācijas Federatīvo Republiku, kur, kā norāda ievada autori, “revanšisti rīkojas tāpat kā savā laikā Hitleri”, kā arī lai pildītu LKP CK uzdevumu atmāskot “reakcionāros emigrantus”.

Pēc tam kad 1967. gadā atklāja Salaspils memoriālu, tika izdoti daudzi dažādi bukleti, kuros bija lasāmi īsi ievadraksti par Salaspils noņemšanas vēsturi. Parasti tajos atkārtojās padomju cilvēkam jau ierastie skaitļi par noņemtiem nonāvētajiem 53 700 civiliedzīvotājiem, 7000 nomocītajiem bērniem u.c.

Tāču neierasti bija lasīt bijušā Salaspils ieslodzītā rakstnieka M. Birzes ievadrakstu 1974. gada izdevumā par Salaspili¹⁰⁶ (izdeva 50 000 eksemplāros, tulkots angļu, vācu un krievu valodā), kurā viņš rakstīja, ka “1941. gada oktobrī Rīgas pievārtē Salaspilī tika iedarbināts nāves konveijers, kuru 1944. gada septembra pēdējās dienās apturēja Sarkanās Armijas karavīri. Bet šī slepkavošanas mašīna Salaspilī un tās apkārtnē jau bija paspējusi izdzēst vairāk nekā 100 000 dzīvību. [...] Māšu acu priekšā mazus bērnus izraktas bedres malā vienkārši nosita ar mietu, lai taupītu patronas. Mātēm atņemto bērnu dzīvības žņaudza arī differijas krampjainie pirksti, un “gadījās”, ka mazie nomira barakās, kad tur ar zilskābi indēja blaktis.” Parasti gan M. Birzes atmiņas atšķīrās no citu atmiņu publikācijām ar objektivitāti un konkrētību, paša pārdzīvoto, iespējams, tāpēc, ka tās bija mazāk pakļautas svešai redakcijai.

Tomēr, neskatoties uz to, ka propagandas vajadzībām laiku pa laikam šī tēma tika aktualizēta, atsevišķs pētījums par Salaspils noņemšanas vēsturi padomju laikā tā arī netika sarakstīts. Par to gan rakstīts apkopojošos darbos par Latvijas PSR vēsturi,¹⁰⁷ bet arī tajos galvenokārt padomju propagandas stilā klišeji tika “apspēlēti” Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas sastādīto/safabricēto aktu skaitļi. Vienā no pēdējām padomju laika publikācijām “Latvijas PSR vēstures” 2. sējumā, kas iznāca 1986. gadā, Salaspils bija minēta tikai kā viena no koncentrācijas noņemšanas, kas pastāvējusi Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā.¹⁰⁸ Šādu pieeju, iespējams, var uzskatīt kā zināmu distancēšanos no iepriekšējo gadu publikācijām.

Kopumā ne padomju, ne mūsdienu Krievijas historiogrāfijā, kur sastopamas daudzas propagandas nolūkos radītas publikācijas, nav atrodamas neviens atsevišķs plašāks pētījums par Salaspils noņemšanu. Iepriekšminētajos darbos lielākoties ir nekritiski atkārtoti Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas 1945. gada atzinumi par 53 700 (kopā ar filiālēm – 100 000) civiliedzīvotāju iznīcināšanu Salaspilī; par te ieslodzītiem 12 000 un nogalinātiem 7000 bērniem, no kuriem izsūktus 3500 litru asiņu, un citi tamlīdzīgi apgalvojumi.¹⁰⁹

Šajos darbos nav notikusi arī pietiekama iedziļināšanās Salaspils ieslodzīto sastāva noskaidrošanā, bieži vien tos visus saucot par padomju patriotiem. Sakarā ar nevēlēšanos

atzīt sarkanarmiešu masveida nonākšanu vācu gūstā Vācijas–PSRS kara sākumā, padomju historiogrāfijā tikpat kā nav pētīts viņu liktenis Salaspils apkārtnē izveidotajās karagūstekņu nometnēs,¹¹⁰ bet šīs nometnes ir mākslīgi sasaistītas ar civilpersonām izveidoto nometni Salaspilī, daudzkārt pārspīlējot tajā ieslodzīto kopskaitu.

Padomju historiogrāfijas nostādnes aktīvi turpina paust mūsdienu Krievijas historiogrāfija, kurā laiku pa laikam parādās gan atsevišķas populārzinātniskas publikācijas, gan apakšnodaļas dažās uz zinātnisku monogrāfiju statusu pretendējošās grāmatās, kuru saturs gan liecina par ko citu, proti, lielā mērā tas balstās uz novecojušu padomju laika avotu un literatūras nekritisku pārstāstu, tajā pašā laikā ignorējot gan daudzus Latvijas, Vācijas un pat Krievijas arhīvu vēstures avotus, gan ārpus postpadomju telpas tapušos jaunākos pētījumus par vācu okupācijas laika – arī Salaspils nometnes – problemātiku.

Tā, piemēram, Tatjanas Goliškinas un Vladimira Makarova publikācijā vienā no žurnāla *Подуна* 2005. gada numuriem, balstoties uz šeit vārdā nenosauktiem “oficiāliem avotiem”, tiek apgalvots, ka Salaspils nāves nometnē no 1941. gada līdz 1944. gadam iznīcināts 53 000 (kopā ar nometnes filiālēm – 100 000) cilvēku un tās teritorijā esot atradusies 2600 kvadrātmetru liela masu apbedījumu vieta, kurā nogalinātie guldīti kaudzēs. Salaspilī esot organizēta bērnu asiņu fabrika, un no 12 000 Salaspilī ieslodzītajiem bērniem esot izsūcts ne mazāk kā 3500 litru asiņu.¹¹¹

Latvijas un pārējo Baltijas valstu Otrā pasaules kara vēsturei pēdējos gados it īpaši ir pievērsies krievu vēsturnieks Mihails Krisins, kurš savās 2006.–2007. gadā klajā nākušajās grāmatās “Latviešu SS leģions: vakar un šodien” un “Baltijas fašisms: vēsture un mūsdienas” nosauc Salaspili par Osvencimu uz Latvijas zemes, jo autors uzskata, ka līdzās Osvencimai, Dahavai un Būhenvaldei Salaspils ir kļuvusi par vienu no 20. gadsimta vēstures drūmākajām lappusēm. Nekritiski pārstāstot it kā F. Jekelna tiesas prāvā un citur izskanējušās liecības, M. Krisins rada iespaidu, ka Salaspils nometnē laikposmā no 1941. gada decembra līdz 1942. gada vidum nošauti 87 000 no citām Eiropas valstīm atvesto ebreju, 1943. gadā tur savākti un nogalināti arī visi čigāni.

Autors arī raksta, ka daļa nometnē ieslodzīto bērnu kā bezmaksas darbaspēks esot nodots “izmantošanā darbam” zemnieku saimniecībās, Rīgas Svētā Troicas Sergija pareizticīgo sieviešu klosterī notikušas šī darbaspēka pārdošanas izsoles, par vienu bērnu maksājot 9–15 okupācijas markas. Darbam vai medicīnas eksperimentiem nederīgie bērni esot iznīcināti vai nu Salaspils nometnes teritorijā, vai blakus esošajos mežu masīvos. Kopumā Salaspilī un citās latviešu nometnēs un cietumos esot nogalināts 6700 padomju bērnu, bet Latvijas teritorijā kopumā apmēram 40 000 bērnu. M. Krisins arī uzskata, ka Salaspils nometnes komandants Kurts Krauze brīvi runājis latviski un krieviski, nometnes apsardze un nāvessodu izpildes komandas sastāvējušas no latviešu policijas un leģiona karavīriem un virsniekiem, no kuriem viens esot bijis arī lidotājs Herberts Cukurs, kurš personiski piedalījies ieslodzīto nogalināšanā Salaspils nometnē.¹¹²

Par jaunu padomju propagandas pārmantošanas tendenci un tās tradīciju turpināšanu liecina arī tas, ka šāda un līdzīga satura Krievijā izdoti darbi ne tikai regulāri parādās grāmatu veikalos Latvijā, bet pēdējos gados Latvijas informatīvajā telpā tiek izplatīti tepat Rīgā pārizdoti padomju laika izdevumi bez jebkādiem to satura kritiskiem komentāriem, ko parasti aizstāj apšaubāmas kvalitātes politizēti priekšvārdi, kur līdzās klajām vēstures falsifikācijām tiek pausts sašutums par “fašisma atdzimšanu un vēstures pārrakstīšanu” Latvijā, utt.

Spilgts piemērs iepriekšminētajam ir Baltijas vēstures un sociālpolitisko pētījumu centra Rīgā un “Sabiedriskās savienības pret neofašismu un starptautisko naidu” Tallinā sagatavotais un 2007. gadā Rīgā izdotais dokumentu krājums par nacistu okupācijas režīma noziegumiem Latvijā 1941.–1945. gadā. Tā ievadā lasāms tā sastādītāja Viktora Guščina sarakstītais priekšvārds “Nacistu un viņu līdzdalībnieku noziegumi un mūsdienu Latvija”, kurā autors cenšas polemizēt ar izdevuma “Latvijas vēsture: 20. gadsimts” autoriem, uzskatot, ka grāmatas saturs un tajā izmantotais oficiālais Salaspils “paplašinātā policijas cietuma un darba audzināšanas nometnes” nosaukums ir izraisījis skaļu starptautisko skandālu. Nekritiski citējot dažādas vēstures liecības, V. Guščins raksturo Salaspili kā nāves nometni, kurā gājuši bojā 7000–12 000 mazgadīgu bērnu, no kuriem ģemti 500 un vairāk mililitru asiņu, potētas indes injekcijas un dažādas slimības, un viņi mērdēti badā.¹¹³

Šo pašu tendenci apstiprina arī izdevniecības “Klio” 2007. gadā Rīgā izdotā grāmata “Patiesība par Salaspili”, kas ir 60. gadu vidū klajā nākušās “Salaspils nāves nometnes” krievu izdevuma pārpublicējums,¹¹⁴ kā arī tajā pašā gadā Starptautiskās geto un ebreju genocīda vēstures biedrības prezidenta Leonīda Kovaļa nodibinātajā sērijā “Piemiņa un vārds” krievu valodā izdotais A. Saks un J. Sudrabkalna 1945. gada sacerējums “Par vācu fašistisko briesmoņu zvērbām Padomju Latvijā”.¹¹⁵

2. Rietumu historiogrāfija

Rietumu zinātniskajā literatūrā par Salaspili dominē ebreju jautājums, respektīvi, laikposms, kad tika celta Salaspils nometne. Pirmā publikācija pēc Otrā pasaules kara beigām, kurā parādījās ziņas arī par Salaspili, bija 1947. gadā izdotais Maksa Kaufmana darbs par “Latvijas ebreju iznīcināšanu”. Tajā minēts, ka, sākot ar 1942. gada sākumu, Salaspilī novietoja ap 900 ebreju, no kuriem līdz vasarai tikai 60–70 palikuši dzīvi. Viņi gājuši bojā un esot apglabāti apkārtējos mežos. Vēlāk uz Salaspili – bijušo karaģūstekņu nometni atvests daudz krievu ar bērniem, kas no aukstuma un bada arī gājuši bojā.¹¹⁶ Te pirmo reizi Rietumos parādījās apgalvojumi par bērnu masveida iznīcināšanu Salaspilī, par ko sevišķi rakstīja Padomju Latvijas izdevumos. Vēlāk Salaspilī pastāvējusi piespiedu darba nometne, kur personas ievietotas par politiskiem un krimināliem noziegumiem.

Džeralds Reitlingers savā apjomīgajā darbā par ebreju iznīcināšanu Salaspilī piemin tikai kā vietu, kur arī nonāca no Vācijas deportētie ebreji – skaita ziņā apmēram puse no visiem atsūtītajiem.¹¹⁷ Arī citu autoru darbos visumā dominē tikai aspekts par ebreju atsūtīšanu no Vācijas un viņu izvietošanu darbos Salaspilī. Šajā sakarībā Rietumu historiogrāfijā bieži vien ir atrodamas atsauces uz dokumentiem, ka 1941. gadā bijis plānots būvēt plašu nometni Rīgas tuvumā, lai tajā novietotu no Vācijas atvestos ebrejus. Tā, piemēram, raksta Rauls Hilbergs,¹¹⁸ plašāk savā grāmatā to iztirzā Helmutis Krausniks un Hanss Heinrihs Vilhelms,¹¹⁹ no kuriem pēdējais par šiem jautājumiem jau ir veicis izvērstāku analīzi.¹²⁰ Tomēr arī viņa darbs noslēdzas ar Salaspils celtniecības fāzes beigām.

Arī divos Gertrūdes Šneideres darbos bieži ir pieminēta Salaspils nometne, kas darīts galvenokārt saistībā ar ebreju deportācijām no Vācijas. Tomēr autore arī min, ka Salaspils bijusi koncentrācijas nometne,¹²¹ kurā vēlāk nometināti arī latviešu politieslodzītie un krievu karagūstekņi.¹²² Tā arī izmantota kā tranzīta nometne ebrejiem ceļā uz viņu iznīcināšanas vietām. Salaspils nometnē bijusi arī speciāla baraka bērniem. Šie bērni izmantoti medicīniskiem eksperimentiem, pie viņiem pārbaudot dažādu inžū iedarbību.¹²³ Savā otrajā grāmatā G. Šneidere atkārto apgalvojumus par medicīniskiem eksperimentiem ar bērniem,¹²⁴ kuri uz Salaspilī atvesti 1943. gada sākumā.

Arī Eugens Kogons visu galveno uzmanību pievērsis atvestajiem ebrejiem no Vācijas. Viņa grāmatā ir divi konstatējumi, kas pārņemti no holokausta izdzīvojušā Hansa Bērmana liecības: 1) Salaspils bijusi “iznīcināšanas nometne” (*Vernichtungslager*), 2) nometnei cauri izgājis 15 000 cilvēku (domāti ebreji), no kuriem izdzīvojuši tikai 192.¹²⁵ Ka Salaspils bijusi “iznīcināšanas nometne”, to apgalvo arī vācu autors Hainers Lihtenšteins, kurš atsauca uz liecību, ko devis F. Jekelns nopratināšanā krieviem 1945. gada decembrī.¹²⁶ Savukārt Bernhards Press atsauca uz E. Kogona grāmatā rakstīto par 15 000 nogalinātiem cilvēkiem Salaspilī, vēl precizējot ar datumiem laikposmu, kurā tas noticis.¹²⁷

Arī jaunākajos darbos par ebreju iznīcināšanu Salaspils, tāpat kā agrāk, tiek minēta sakarā ar ebreju transportiem no Vācijas. Pēteris Longerihs arī apraksta plānus Rīgas tuvumā būvēt koncentrācijas nometni. Bez tam šis autors vēl piemin saraksti starp Berlīni un Ostlandes reihskomisariātu par “eitanāzijas” personāla sūtīšanu uz Rīgu, lai tur būvētu gāzes kameras.¹²⁸

Salaspils nometni savā 2006. gadā izdotajā darbā par Latviju Otrajā pasaules karā apskata arī Valdis O. Lumans.¹²⁹ Viņš izmantojis publicētos darbos pieejamo informāciju, pieņemot visu par patiesu. Tā, neskatoties uz nometnes formālo apzīmējumu “darba un audzināšanas nometne”, Lumans Salaspilī apzīmē par koncentrācijas nometni, kas ieguvusi nāves nometnes slavu, līdzīgi kā Polijā Belzekas, Maidanekas un Sobiboras nometnes, kurās cilvēku nāvēšana bijusi galvenā funkcija. Salaspilī nonāvēti 53 700 cilvēku.

Sākot ar 1943. gadu, Latvijā izveidotas daudzas koncentrācijas nometnes, kā, piemēram, Mīlgrāvī, Strazdumuižā, Spilvē “Lentā”, Bišumuižā, Daugavpilī, Jelgavā, Madonā, Tukumā un Valmierā.

Salaspils nometni piemin arī Andrejs Angriks un Peters Kleins, rakstot par ebreju iznīcināšanas vietām Rīgā un tās apkārtnē. Kaut arī šeit priekšplānā ir no Vācijas deportētie ebreji, šie autori tomēr piemin, ka Salaspilī iekārtota darba audzināšanas nometne.¹³⁰ Ne tikai par ebreju sūtīšanu uz Salaspili, bet arī par evakuēto baltkrievu ierašanos Salaspilī partizānu apkarošanas akcijas “Ziemas burvība” ietvaros vēl raksta Volfgangs Kurila.¹³¹ Tāpat arī jāpiemin Vācijā izdots fotoalbums par cilvēku iznīcināšanas vietām, kurā minēti skaitļi par Salaspilī ieslodzītajiem – vai nu 7000, vai 10 000 cilvēku.¹³²

No ārpus Latvijas tapušiem rakstiem, kuros ir skarta arī Salaspils nometnes tematika, būtu jāizceļ divi darbi. Pirmais no tiem ir Volfganga Šeflera un Diānas Šules redakcijā 2003. gadā Minhenē izdotā piemiņas grāmata par 1941.–1942. gadā no Vācijas, Austrijas un Čehoslovākijas uz Latviju deportētajiem ebrejiem. Šīs grāmatas pirmajā daļā speciāla nodaļa ir veltīta Salaspils nometnei, kas nosaukta par “balto ellī”.¹³³ Tomēr šai pētījumā ir izsekota tikai Salaspils celtniecības fāze, kad darbā iesaistīti galvenokārt bija tikai ebreji. Bez jau zināmajām detaļām par nometnes projektēšanu mēģināts arī noskaidrot darba procesā iesaistīto skaitu un viņu turpmāko likteni. Pēc grāmatas izdevēju aprēķiniem, Salaspils nometnes būvniecībā bija iesaistītas vismaz 1500 personas, šo skaitli uzskatot par drošu mazāko skaitu, jo strādnieku kopskaits varētu būt bijis arī lielāks. Upuru skaits, pēc autoru uzskata, droši būs bijis pāri 1000.¹³⁴

Otrs nozīmīgais darbs ir 2006. gadā klajā nākusī A. Angrika un P. Kleina monogrāfija par ebreju iznīcināšanu Rīgā, kas jāuzskata par līdz šim plašāko pētījumu ārpus Latvijas un kurā daudz vietas ir atvēlēts arī notikumiem Salaspils nometnē, pavisam 64 lappuses.¹³⁵ Salaspilij veltītas četras nodaļas: “Salaspils nometnes plāni”, “Vācijas ebreju deportēšana uz Rīgu”, “Salaspils nometne: apcietinājuma vieta ar daudz funkcijām”, “Vācu ebreji būvē Salaspili: no 1941. gada decembra līdz 1942. gada augustam”.

Pirmajā nodaļā par Salaspili autori tikai izseko lemšanas procesam, kas noveda pie celtniecības darbiem tieši Salaspilī. Šī nodaļa balstās uz jau agrāk pazīstamiem faktiem un dokumentiem, kurus ir izmantojuši arī citi autori, rakstot par ebreju deportācijām no Vācijas uz Latviju (piemēram, H. Vilhelms, P. Longerihs u.c.). Otrajā nodaļā visai plaši aprakstīta Vācijas ebreju ierašanās Latvijā, kā arī sīkāk minētas tās ebreju grupas, kuras nogādāja uz celtniecības darbiem Salaspilī.

Vērtējot pētniecības darbu par Salaspils nometni, kas veikts ārpus Latvijas, jāatzīst, kas šīs grāmatas trešā nodaļa ir jauns pienesums pētniecībā par vācu okupācijas laiku Latvijā. Nodaļa balstās uz dokumentiem, kas savākti dažādu zemju arhīvos, tuvāk izsekojot procesam, kurā Salaspils kļuva par “darba audzināšanas nometni”, vācu

Drošības policijas un *SD* centieniem saglabāt Salaspili savā neierobežotā pārvaldē un pārraudzībā, kā arī aprakstīts vācu dokumentos minētais Salaspilī ieslodzīto personu skaits. Netrūkst arī norādes uz akcijas “Ziemas burvība” ietvaros uz Salaspili atvestajām personām. Taču šīs grāmatas autori minētās nodaļas beigās arī atzīst, ka Salaspils no metnes vēsture ar dažādajām apcietināto grupām tomēr vēl joprojām paliek nezināma.¹³⁶ Šajā jautājumā ir iespējams pievienoties grāmatas autoru izteiktajam uzskatam.

Pēdējā A. Angrika un P. Kleina grāmatas nodaļā par Salaspili aprakstīts šīs no metnes celtniecības posms un ebreji. Pēc autoru domām, būvniecības darbos varēja būt iesaistīts apmēram 1800 ebreju.¹³⁷ Galvenajos vilcienos autori seko jau agrāk pazīstamajiem aprakstiem par celtniecības fāzi Salaspilī (piemēram, V. Šeflers un D. Šulle). Šīs nodaļas beigās grāmatas autori piesardzīgi pievienojas jau citur historiogrāfijā minētajam ieslodzīto kopskaitam – ka Salaspils no metnes pastāvēšanas laikā caur to būtu izgājušas 12 000 personas. A. Angriks un P. Kleins nenoraida uzskatu, ka blakus ebreju upuriem Salaspils no metnē bojā gājušas vēl 2000–3000 personas, pie tam ļoti liels varētu būt no Baltkrievijas nākušo bērnu upuru skaits. Tomēr šīs grāmatas autori noraida padomju historiogrāfijā izplatīto uzskatu, ka Salaspils esot bijusi lielākā “nāves no metne” Baltijā, kurā bojā gājušas 53 000 personas.¹³⁸

Nobeidzot pārskatu par Rietumu vēsturnieku darbos rakstīto par Salaspils no metni, nevar nepieminēt arī Latvijas autora Marģera Vestermaņa Vācijā publicēto rakstu “Nacionālsociālistu ieslodzījuma vietas un nāves no metnes okupētās Latvijas teritorijā, 1941–1945”.¹³⁹ Pēc M. Vestermaņa domām, Salaspils neesot bijusi ne “paplašināts policijas cietums”, ne arī “darba audzināšanas no metne”, bet gan “koncentrācijas no metne”, kas pakļauta Drošības policijas un *SD* komandierim Latvijā, ko esot atzinis pat SS reihsfīrers Heinrihs Himlers. Līdz 1942. gada pavasarim Salaspils esot bijusi “nāves no metne” no Vācijas atvestajiem ebrejiem. Tajā bijis līdz pat 5000 ebreju ieslodzīto, no kuriem no metnes darba režīmu pārdzīvojušas tikai 192 personas. Sākot ar 1942. gada 7. maiju, sākusies no metnes otrā fāze, kad tajā ievietotas latviešu apcietināto grupas. 1943. gada vasarā Salaspils kļuvusi par tranzītno metni Baltkrievijā un Latgalē par partizānu atbalstīšanu apcietinātajām personām. Sākot ar 1943. gadu, Salaspilī ievietoti arī latviešu dezertieri. To personu kopskaits, kas izgājis cauri Salaspilij, sasniedzis 25 000 cilvēku. Apcietinātie dzīvojuši 45 barakās.¹⁴⁰

3. Mūsdienu Latvijas historiogrāfija

Salaspils no metnes tematikai ir veltītas publikācijas arī trimdā Rietumos, kā arī šis temats ir aprakstīts pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas Latvijā klajā nākušos dažādos rakstos, publikācijās un cita veida izdevumos. No tiem jāizceļ bijušā Salaspils no metnes ieslodzītā Artura Neparta veikums, kurš publicējis ne tikai savas atmiņas, bet arī vienīgais no latviešu trimdas autoriem ir sarakstījis vispusīgu pārskatu par Salaspils

nometni, kas diemžēl tikai stipri saīsinātā veidā un ar izmaiņām oriģināltekstā ir publicēts ASV klajā nākušās “Latvju enciklopēdijas” kārtējā 4. sējumā 1990. gadā.¹⁴¹ Bez tam arī vēlākos gados A. Neparts ir bijis aktīvs dalībnieks diskusijās par Salaspils noņemšanas vēsturi,¹⁴² kas, sākot ar 20. gadsimta 90. gadu vidu, ir bijušas aktuālas Latvijā. Kopumā gan jākonstatē, ka tās vismaz līdz šim vairāk ir izpaudušās kā bijušo ieslodzīto atmiņu liecību apzināšana, populārzinātniska publicistika un polemika presē par atsevišķiem Salaspils noņemšanas vēstures jautājumiem, bet maz vai gandrīz nemaz nav sastopami zinātniski pētījumi par šo tēmu.¹⁴³

No profesionāliem vēsturniekiem, kuri savos darbos nedaudz ir skāruši Salaspils noņemšanas vēsturi, var minēt pazīstamo holokausta pētnieku ASV Itakas koledžas profesoru Andrievu Ezergaili, kurš savā 1996. gadā klajā nākušajā monogrāfijā “Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944”, vērā ņemot šī darba specifiku un balstoties uz atsevišķu aculiecinieku liecībām, tikai īsi ieskicē Salaspils noņemšanas celtniecības posmu un raksturo tajā pastāvošo režīmu, nepretendējot uz šīs tēmas dziļāku un vispusīgāku izpēti.¹⁴⁴

Salaspils noņemšanas problemātikas ļoti konspektīvs izklāsts ir sniegts arī jau 1999. gada jūnijā ar Konrāda Adenauera fonda atbalstu Rīgā notikušās starptautiskās konferences “Divu diktatūru terora upuri Baltijas valstīs” nolasīto referātu krājumā. Latvijas vēsturniece Ilga Kreituse rakstā “Salaspils koncentrācijas noņemšana – propaganda un realitāte”, gan nenorādot vēstures avotus, uz kuriem tā balstījusies, mēģina izdalīt astoņas lielākās ieslodzīto grupas Salaspils noņemšanā, kā arī norāda uz nepieciešamību precizēt termina “nāves noņemšana” būtību un lietošanu turpmākajā totalitāro režīmu darbības izpētē. I. Kreituse skar arī jautājumu, kas saistīts ar “upura” jēdziena attiecināšanu uz Salaspils noņemšanā nonākušajiem bērniem, aicinot novērst tāda veida diskusijas, kas robežojas ar ētikas normu pārkāpšanu un dziļi aizskar patieso upuru jūtas, bet vienlaikus ļauj ar tām spekulēt.¹⁴⁵

Atsevišķai Salaspils noņemšanas vēstures lappusei – Baltkrievijas un Krievijas Ļeņingradas un Kaļiņinas apgabalu bērnu nonākšanai Salaspilī un to vēlākajam likteņim – ir veltīts 2003. gadā notikušo Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XIII starptautisko zinātnisko lasījumu “Vēsture: Avoti un cilvēki” rakstu krājumā ievietotais mūsdienās Izraēlā dzīvojošā vēstures doktora Ārona Šnejera raksts “Viņi kļuva par latviešiem? Vai... vāciešiem?”. Autors, izmantojot atsevišķus *Yad Vashem* arhīva Jeruzalemē dokumentus, parāda no Krievijas evakuēto un Salaspilī bijušo mazgadīgo bērnu adoptēšanu vai nosūtīšanu uz bērnunamiem, bet lielāko bērnu iesaistīšanu lauksaimniecības darbos zemnieku saimniecībās. Ā. Šnejers secina, ka, neskatoties uz atsevišķu saimnieku cietsirdīgo izturēšanos pret šiem bērniem, lielākajai daļai no viņiem dzīves apstākļi te bija nesalīdzināmi labāki kā Salaspils noņemšanā. Tajā pašā laikā Ā. Šnejers nekritiski atkārtoti padomju historiogrāfijas tēzes par Salaspilī nonākušajiem 12 000 un no tiem bojā gājušajiem 7000 bērniem, vairākkārt pārspīlējot bērnu patieso skaitu.¹⁴⁶

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā par Salaspils nometni īpaši ir jāizdala "Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmatā 2000: Komunistu un nacistu jūgā" publicētais vēsturnieka Heinriha Stroda pētījums "Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris – 1944. gada septembris)", kurā autors gan cenšas lauzt daudzus padomju stereotipus, taču nereti dara to pavirši un haotiski, pietiekami neiedziļinoties nacistiskās Vācijas soda nometņu sistēmā, kā arī bieži vien neprecīzi atstāsta un interpretē mūsdienās pieejamos vēstures avotus, tādējādi vairākus jautājumus (nometnes statuss, ieslodzītie, apsardze u.c.) atstājot pusatbildētus vai neatbildētus vispār. Tā rezultātā šī publikācija gan parāda atsevišķus mazāk zināmus aspektus Salaspils nometnes pastāvēšanas vēsturē, taču vienlaikus rada jaunas neskaidrības. H. Strods iedala Salaspils nometnes funkcionēšanu trijos posmos: 1) iznīcināšanas (nāves) nometne (1941. gada beigas – 1942. gada vidus); 2) darba nometne (1942. gada vidus – 1943. gada ziema); 3) tranzītnometne (1943. gada ziema – 1944. gada rudens). Autors uzskata, ka ieslodzīto kopskaits Salaspilī sasniedzis 12 000 cilvēku, no kuriem 2000 gājuši bojā.¹⁴⁷

Pret šādu iedalījumu kritisks ir A. Ezerģails, kurš savā 2001. gadā "Latvijas Kara muzeja gadagrāmatā" publicētajā recenzijā kā nepieņemamu padomju klišeju atkārtojumu nosauc H. Stroda mēģinājumu Salaspils nometnes pirmo (ebreju) posmu raksturot kā "iznīcināšanas (nāves) nometni", kā argumentu minot to, ka pat Salaspilī pārdzīvojušo ebreju atmiņu publikācijas apgāž H. Stroda apgalvojumu, ka šajā laikā "nevienam ebrejam nebija cerību no ieslodzījuma izkļūt brīvībā". A. Ezerģails arī norāda uz recenzējamās publikācijas autora pārlieku aizraušanos ar blakus tematiem, kurus tas nepārvalda, nepietiekami pieejamo avotu izmantošanu un analīzes trūkumu, kā arī izvirza pamatotu jautājumu, no kura brīža ir iespējams runāt par Salaspils nometnes pastāvēšanu – vai no 1941. gada decembra, kad tur bija uzcelta tikai viena baraka, vai arī no 1942. gada vidus, kad to apjoza ar dzelozstieplu žogu.¹⁴⁸

H. Stroda Salaspils nometnes vēstures apraksts pavisam īsi atkārtots arī 2005. gadā izdotajā Latvijas vēsturnieku Dainas Bleieres, Ilgvara Butuļa, Ineša Feldmaņa, Aivara Strangas un Antonija Zundas apkopojošā rakstura darbā "Latvijas vēsture: 20. gadsimts", kas izraisīja plašas diskusijas par šo nometni, lai gan diskusiju pamatā mazāk bija grāmatā paustā informācija par Salaspili, bet vairāk tās saturā lietotais "paplašinātā policijas cietuma un darba audzināšanas nometnes" nosaukums.¹⁴⁹

Attiecībā uz pēdējo savu viedokli izteicis arī bijušais Salaspils nometnes ieslodzītais A. Neparts. Viņš kā lielu trūkumu norāda to, ka šajā darbā nav pateikts tas, kas "bija zināms katram, kurš šajā nometnē bija ieslodzīts, kā arī atradies līdzīgās nometnēs Vācijā, ka būtībā šī bija arī koncentrācijas nometne, kura bija celta un darbojās tāpat kā KZ nometnes Vācijā. To nepateikt Latvijas vēsturē ir neattaisnojami."¹⁵⁰

Tajā pašā gadā dienasgaismu ieraudzīja arī grāmatas "Latvijas vēsture: 20. gadsimts" otrais papildinātais izdevums, kurā tika lietots gan Salaspils "paplašinātā policijas

cietuma un darba audzināšanas”, gan arī “koncentrācijas” nometnes nosaukums. Sniegta arī norāde uz iepriekšminēto H. Stroda “plašu pētījumu par Salaspils nometni”, atkārtotot tajā pausto, ka padomju perioda historiogrāfijā par Salaspili ir radīti daudzi mīti.¹⁵¹

Arī jaunākajā D. Bleieres, I. Butuļa, I. Feldmaņa, A. Strangas un A. Zundas sarakstītajā un 2008. gadā klajā nākušajā citā apkopojošā satura grāmatā “Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” jau daudz uzmanīgāk ir paskaidrots, ka par “paplašinātu policijas cietumu un darba audzināšanas nometni” Salaspili ir dēvējušas vācu iestādes, kā arī ir izteikts uzskats, ka pēc būtības to var raksturot kā koncentrācijas nometni, ja ar to saprot Salaspilī valdošos necilvēciskos dzīves apstākļus un ieslodzīto beztiesīgumu. Kā koncentrācijas nometne Salaspils tagad tiek apzīmēta arī parakstā zem šajā grāmatā ievietotās nometnes fotogrāfijas.¹⁵²

Kopsavilkums

Tā kā Salaspils nometnes administratīvā dokumentācija līdz mūsdienām nav saglabājusies, kā galvenie vēstures avoti šīs tēmas izpētē izmantojami daudzi nacionālsociālistiskās Vācijas pārvaldes un represīvo iestāžu dokumenti, kas izkaisīti dažādos fondos Vācijas Federālajā arhīvā, Latvijas Valsts vēstures arhīvā, Krievijas Valsts kara arhīva Trofeju dokumentu nodaļā un citur. Pētniecības darbā svarīgi ir pēckara tiesu izmeklēšanas materiāli Vācijas Federālā arhīva Ludvigsburgas nodaļā, it īpaši Hamburgas Valsts arhīvā (tiesu prāvas pret O. H. Tekemeieru 1951. gadā un G. K. Maivaldu 1978. gadā), kā arī izmeklēšanas materiāli pret K. Kalēju ASV, Kanādā, Austrālijā, Lielbritānijā un Latvijā.

Īpaši uzmanīgi jāizvērtē padomju izcelsmes dokumenti – kara beigās izveidotās Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas materiāli un pēc kara Latvijas PSR Valsts drošības komitejas tiesāto bijušo Salaspils nometnes apsargu un ieslodzīto krimināllietas, kā arī 1946. gada F. Jekelna tiesas prāvas materiāli Latvijas Valsts arhīvā, Krievijas Federācijas Valsts arhīvā un Krievijas Federālā drošības dienesta Centrālajā arhīvā. Šos avotus papildina arī daudzas – gan publicētas, gan lielākoties nepublicētas – bijušo Salaspils ieslodzīto atmiņu liecības, kas mūsdienās visvairāk ir pieejamas Latvijas Nacionālās bibliotēkas rokrakstu fondā un Latvijas Kara muzejā, pie tam bieži vien tās ir atšķirīgas atkarībā no to tapšanas – padomju totalitārisma vai Rietumu demokrātiju dzīves apstākļos.

Salaspils nometnes vēstures pētniecībā svarīgi ir izprast arī līdzšinējās historiogrāfijas devumu šīs tēmas izpētē. Ne padomju, ne mūsdienu Krievijas historiogrāfijā, kur sastopamas daudzas propagandas nolūkos radītas publikācijas, nav atrodams neviens atsevišķs plašāks pētījums par Salaspili. Gan tūlīt pēc Otrā pasaules kara beigām sarakstītajos darbos un 60.–70. gadu propagandas izdevumos, gan pēdējos gados publicētos atsevišķos dokumentu krājumos un grāmatās ir lielākoties nekritiski atkārtoti Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas 1945. gada atzinumi par 53 700 (kopā ar

filiālēm – 100 000) civiliedzīvotāju iznīcināšanu Salaspilī; par te ieslodzītiem 12 000 un nogalinātiem 7000 bērniem, no kuriem izsūkts 3500 litru asiņu.

Rietumu historiogrāfijas kopīga iezīme ir tā, ka pētniecības darbā tā galvenokārt ir pievērsusies Salaspils nometnes celtniecības fāzei no 1941. gada rudens līdz 1942. gada vasarai, attēlojot tajā iesaistīto no citām Eiropas valstīm uz Latviju deportēto ebreju likteni. Rietumu vēsturnieku darbos līdz šim nepietiekami ir atklāti pārējie posmi Salaspils nometnes pastāvēšanas vēsturē, atsevišķos gadījumos nekritiski ir atkārtoti padomju historiogrāfijā minētie apšaubāmas izcelsmes fakti un skaitļi. Rietumu vēstures zinātnē tikai pamazām un fragmentāri tiek integrēti arī Latvijas vēsturnieku jaunākie pētījumi par Latviju nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā, arī jaunākās atziņas par Salaspils nometni.

Starp dažāda veida publikācijām, kas nākušas klajā Latvijā pēc tās valstiskās neatkarības atjaunošanas, dominē bijušo ieslodzīto atmiņu liecības, populārzinātniska publicistika un polemika presē par atsevišķiem ar Salaspils nometni saistītiem vēstures jautājumiem, bet maz vai gandrīz nemaz nav sastopami zinātniski pētījumi par šo tēmu. Pēdējo gadu diskusijās par Salaspils nometni, kas ir bijušas aktuālas gan sabiedriskajā domā, gan akadēmiskajās aprindās, kā galvenais ir izvirzījies jautājums – vai Salaspils nometne būtu apzīmējama par koncentrācijas nometni, kādu to pēc būtības atceras daudzi bijušie tās ieslodzītie, vai arī par “paplašināto policijas cietumu un darba audzināšanas nometni”, kāda tā bija atbilstoši nacionālsociālistiskās Vācijas pārvaldes iestāžu priekšstatiem un lēmumiem attiecībā uz šīs nometnes statusu.

Zinātniskajā publikācijā “Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls” apzinātie un analizētie vēstures avoti un literatūra parāda vācu pārvaldes dokumentu fragmentarismu vai trūkumu, padomju izcelsmes avotu apšaubāmo uzticamības pakāpi, bijušo Salaspils nometnes ieslodzīto atmiņu lielāku vai mazāku subjektivitāti un pretrunīgumu, kā arī dažādo historiogrāfijas skolu atšķirīgo Salaspils nometnes traktējumu un līdzšinējo ieguldījumu šīs tēmas izpētē un ļoti pretrunīgo Salaspils nometnes tēlu mūsdienu sabiedrības vēsturiskajā apziņā. Tomēr, pārvarot daudzas iepriekš minētās grūtības, vēsturniekiem ir pamats un iespējas nākotnē radīt pēc iespējas objektīvu un vispusīgu vēstures pētījumu un paust mūsdienīgu skatījumu par Salaspils nometnes vēsturi.

Atsauces un komentāri

- ¹ Kangeris, K., Neiburgs, U., Vīksne, R. Salaspils nometne nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda nometņu tipoloģijā (1941–1942) // Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.). – Rīga, 2007, 216. lpp.
- ² Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga, 2006, 265. lpp.

- ³ Vācijas Federālais arhīvs (Bundesarchiv-Berlin; turpmāk – BA-B), R 92/8, R 92/451 u.c.
- ⁴ BA-B, R 91.
- ⁵ BA-B, R 90.
- ⁶ BA-B, NS 7/368, NS 7/380.
- ⁷ BA-B, NS 19/369 u.c.
- ⁸ BA-B, R 6.
- ⁹ BA-B, R 58/220 u.c.
- ¹⁰ Krievijas Valsts kara arhīvs (Российский Государственный военный архив), 504.k f., 2. apr., 8. l., “Salaspils koncentrācijas nometne”.
- ¹¹ Igaunijas Valsts arhīvs (Eesti Riigiarhiivi), R 819. f., 2. apr., 3. l.
- ¹² Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P 69. f., 3. apr., 39. l.; 5. apr., 7. l.
- ¹³ Turpat, P 70. f., 5. apr., 38. l.
- ¹⁴ Turpat, P 71. f., 1. apr., 2. l.
- ¹⁵ Turpat, P 82. f., 1. apr., 20., 31., 39. l.
- ¹⁶ Turpat, P 952. f., 3., 10. l.
- ¹⁷ Turpat, 5213. f., 5. apr.
- ¹⁸ Turpat, P 83. f.; P 999. f.; 1376. f.
- ¹⁹ Latvijas Okupācijas muzejs (turpmāk – LOM), Gunāra Tamsona māpe, Aleksandra Plensnera māpe.
- ²⁰ LVVA, P 132. f. “Latvijas PSR Ārkārtējā komisija”.
- ²¹ Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (Государственный архив Российской Федерации) (turpmāk – ГАРФ), R 7021. f., 93. apr. “PSRS Valsts Ārkārtējā komisija”.
- ²² Vēsturnieks Jevgeņijs Tarle, inženieris Boriss Vedeņejevs, ārsts Nikolajs Burdenko, agronoms Trofims Lisenko, jurists I. Traiņins, rakstnieks Aleksejs Tolstojs, lidotāja Padomju Savienības Varone Valentina Grizodubova, Kijevas un Galīcijas metropolīts Nikolajs un tikai divi padomju un partijas funkcionāri – Vissavienības Centrālās arodbiedrību padomes pirmais sekretārs Nikolajs Šverņiks un VK(b)P Ļeņingradas pilsētas komitejas sekretārs Andrejs Ždanovs.
- ²³ LVVA, P 132. f., 29. apr., 2. l., 3. lp.
- ²⁴ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-101. f., 3. apr., 7. l., 14., 15. lp.
- ²⁵ Turpat, 183. lp.
- ²⁶ Sakse, A., *Sudrabkalns, J.* Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām Padomju Latvijā. – Rīga, 1945.
- ²⁷ LVVA, P 132. f., 29. apr., 2. l., 15. lp.
- ²⁸ ГАРФ, R 7021. f., 93. apr., 2406. l., 75. lp. o.p.
- ²⁹ Turpat, 46. lp. o.p.
- ³⁰ Turpat, 56. lp.
- ³¹ Šis fakts bez komentāriem minēts: *Рочко И.* Жертвы, спасенные и спасатели // Холокост в Латгалии. – Даугавпилс, [b.g.], с. 131.
- ³² LVVA, P 132. f., 30. apr., 31. l., 6. lp.
- ³³ Vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums par vācu iebrucēju noziegumiem Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā. – Rīga, 1945.
- ³⁴ Sk. aktu “О преступлениях немецких захватчиков на территории Латвийской Советской Социалистической Республики”, Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах. Том IV. – Москва, 1959, с. 92–106.

- ³⁵ *Kļaviņš, J.* Kā vācu okupanti un latviešu buržuāziskie nacionālisti izpostīja Latviju. – Rīga, 1946, 14. lpp.
- ³⁶ LVVA, P 132. f., 30. apr., 38. l., 10. lp.
- ³⁷ Turpat, 11. lp.
- ³⁸ Šis gadījums tiek izmantots arī daudzās citās publikācijās par Salaspils nometni, t.sk.: Tiesas prāva: par vācu-fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijās. – Rīga, 1946, 18., 19. lpp.
- ³⁹ LVVA, P 132. f., 30. apr., 5. l., 4. lp., 5. lp. o.p.
- ⁴⁰ Turpat, 26. l., 116.–119. lp.
- ⁴¹ 1945. gada 23. oktobrī E. Jakovļevu arestēja, 1950. gadā Sevišķā apspriede piesprieda viņai piespriedu ārstēšanos.
- ⁴² LVVA, P 132. f., 30. apr., 26. l., 111.–115. lp.; citēts pēc: Mēs apsūdzam: Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarībām Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā, 1941–1945. – Rīga, 1965, 179.–182. lpp.
- ⁴³ Vācijas Federālā arhīva Ludvigsburgas nodaļa (BA-Aussenstelle Ludwigsburg), bijusī Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen.
- ⁴⁴ Spriedums Oto Heinriha Tekemeiera lietā ir publicēts: Justiz und NS-Verbrechen, Bd. IX. – Amsterdam, 1972.
- ⁴⁵ Langericht Hamburg (37) 3/76.
- ⁴⁶ Hamburgas Valsts arhīvs (Staatsarchiv Hamburg), 213-12. Staatsanwaltschaft Landgericht – NSG-0041.
- ⁴⁷ Decision of the Immigration Judge of United States Department of Justice, 01.11.1988.; Report of the Investigations of War Criminals in Australia. – Canberra, 1993, pp. 110–112.
- ⁴⁸ Darbību apraksts, par kurām tiek apsūdzēts Konrāds Alfrēds Kalējs un par kurām tiek prasīta izdošana. – LR Ģenerālprokuratūra, Krimināllietas nr. 812007099.
- ⁴⁹ LVA, 1986. f. “Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas”.
- ⁵⁰ Turpat, 1. apr., 42918. l.
- ⁵¹ Turpat, 37641. l.
- ⁵² Turpat, 39603. l.
- ⁵³ Turpat, 667. l.
- ⁵⁴ Nevar piekrist vēsturniekam H. Strodam, kurš bijušos Salaspils ieslodzītos – Oskaru Bērziņu un Jāni Šalkovicu pieskaita pie nometnes administrācijas. – Sk.: *Strods, H.* Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris – 1944. gada septembris) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. – Rīga, 2001, 101. lpp.
- ⁵⁵ Salīdzināšanai jāmin, ka pēc Otrā pasaules kara Vācijas Federatīvajā Republikā tiesātie G. Maivalds un O. Tekemeiers tika sodīti tikai ar 4–8 gadu ilgu cietumsodu, kaut arī viņu loma un izdarītie noziegumi Salaspils nometnē bija daudz lielāki.
- ⁵⁶ LVA, 1986. f., 1. apr., 21243. l., 50. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 51. lp.
- ⁵⁸ Pētera Ašaka lietu izskatīja Latvijas PSR IeTK karaspēka Kara tribunāls un saskaņā ar 1943. gada 19. aprīļa PSRS AP Prezidija dekrēta 2. daļu piesprieda viņam 15 gadus katorgas darbos, 5 gadus tiesību ierobežošanu, kā arī mantas konfiskāciju. – LVA, 1986. f., 1. apr., 21243. l., 70. lp.

- ⁵⁹ Arnolds Killers sūdzībā PSRS ģenerālprokuroram 1957. gada maijā rakstīja, ka iepriekšējās izmeklēšanas laikā, lai atbrīvotos no mokošās pazemošanas, viņš parakstījis visu, ko izmeklētājs no viņa gribējis "izspiest". A. Killers uzskatīja, ka arī tiesas sēdē nav jēgas protestēt. – LVA, 1986. f., 1. apr., 21334. l., 121. lp.
- ⁶⁰ Turpat, 6217. l., 217. lp.
- ⁶¹ Turpat, 6768. l., 268. lp. o.p.
- ⁶² Turpat, 6217. l., 35. lp. o.p.
- ⁶³ Vairāki Arāja komandas dalībnieki arī paši kādu laiku atradās nometnē ieslodzīto statusā, piemēram, Ādolfs Balbars (LVA, 1986. f., 1. apr., 1335. l.), Vasilijis Terentjevs (LVA, 1986. f., 1. apr., 1154. l.), Arnolds Čereško (LVA, 1986. f., 1. apr., 283. l.), Rūdolfs Rozbahs (LVA, 1986. f., 1. apr., 2782. l.).
- ⁶⁴ Krievijas Federālā drošības dienesta Centrālais arhīvs (Центральный архив Федеральной службы безопасности России), kriminālieta nr. H-18313.
- ⁶⁵ Tiesas prāva: par vācu-fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijās, 10. lpp.
- ⁶⁶ Turpat, 110. lpp.
- ⁶⁷ Turpat, 18. lpp.
- ⁶⁸ *Fleming, G.* Hitler und die Endlösung. "Es ist des Führers Wunsch..." – Frankfurt a.M. und Berlin, 1987, S. 110.
- ⁶⁹ F. Jekelna nopratināšanas protokola izraksts par Salaspili arī atrodams internetā. Pieejams: <http://www.nizkor.org/ftp.cgi/camps/ftp.py?camps/salaspils/jeckeln-interrogation.1245>
- ⁷⁰ *Fleming, G.* Hitler und die Endlösung ..., S. 113.
- ⁷¹ Grāmatas "Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā" autori gan nekomentē šo apgalvojumu, tikai norāda, ka čigāni šauti Saldus, Ludzas apkārtnē, Jaunsaulē un arī Salaspilī. – Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). – Rīga, 1966, 212. lpp.
- ⁷² Tiesas prāva: par vācu-fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijās, 59. lpp.
- ⁷³ Turpat, 20. lpp.
- ⁷⁴ LVA, 185. fonds "Dokumenti par Lielā Tēvijas kara dalībniekiem".
- ⁷⁵ Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), II pasaules kara vēstures nodaļa, 320., 321., 323., 324. kaste.
- ⁷⁶ LOM, Aleksandra Strautmaņa mape.
- ⁷⁷ Vēstules nākamībai. Latvijas komunistiskās pagrīdes cīnītāju pirmsnāves atvadas. Dokumentu krājums (1941–1945) / Sast. M. Vestermanis. – Rīga, 1963, 18.–20. lpp.; Ienaidnieka aizmugurē. Okupētās Latvijas koncentrācijas nometņu un cietumu politisko ieslodzīto, Latvijas partizānu un frontes izlūku vēstules Lielā Tēvijas kara laikā / Sast. A. Ūdre. – Rīga, 1987, 17.–89. lpp.
- ⁷⁸ Hūvera institūta arhīvs Stenfordā, ASV (Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford), Latviešu Centrālā komiteja, 1. kaste.
- ⁷⁹ Latvijas Nacionālā bibliotēka (turpmāk – LNB), Kārļa Sausnīša rokrakstu fonds, Nr. RXA 355.
- ⁸⁰ K. Buša, J. Kronīša, A. Leles, J. Riekstiņa, A. Rupeika, M. Treides u.c. atmiņas. – LNB, Nr. RXA 355.
- ⁸¹ A. Cīrules, E. Dreva, A. Griboļa, J. Jurāna, M. Rūses, J. Sūnas u.c. atmiņas. – LNB, Nr. RXA 355.
- ⁸² LKM, II pasaules kara vēstures nodaļa, 320., 321., 324., 328. kaste.
- ⁸³ Vēsturnieks H. Strods ir uzsvēris nepieciešamību "apbruņoties ar visiem pieejamiem avotu veidiem un literatūru, to visu pēc iespējas pilnīgāk izvērtējot", taču pats no vairāk nekā 60 atmiņām LKM ir izmantojis tikai vienas – J. Štāla rakstīto par Salaspils nometnes likvidēšanu, bet no K. Sausnīša fonda

- LNB nevienu, kaut arī tās ir brīvi pieejamas pētniecībā. – Sk.: *Strods, H.* Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris – 1944. gada septembris) ..., 105. lpp.
- ⁸⁴ Ēlerts, A. Manas atmiņas par nacionālās pretestības kustību otrā pasaules kara laikā, par Latviešu nacionālo Savienību un nelegālo laikrakstu "Tautas balss". – LKM, Inv. nr. 5-804-DK/p; Neparts, A. Atmiņas par okupācijas laiku (1940.–1945.). – LKM, Inv. nr. 5-602-DK/p; Rutks, V. Viņš izturēja. – LKM, Inv. nr. 5-421-DK/p. u.c.; LOM, Arnolda Bērziņa mape, Artura Neparta mape u.c.
- ⁸⁵ *Riekstiņš, V.* Atmiņas par cietumos un koncentrācijas nometnēs pavadīto laiku. – Muzejs "Ebreji Latvijā", III/188,5.
- ⁸⁶ *Gereiša, B.* Ko par Salaspili stāstīja Miervaldis Birze // *Diena*, 2005, 5. marts.
- ⁸⁷ Lase, I. Nacionālās pretestības kustības dalībnieces atmiņas. Rīga, 1997. – LKM, Inv. nr. 5-425-DK/p.
- ⁸⁸ Vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums par vācu iebrucēju noziegumiem Latvijas PSR. – Rīga, 1945; Mēs apsūdzam ..., 109.–113., 168.–182. lpp. (1967. gadā grāmata izdota arī krievu valodā); Латвия под игом нацизма. Сборник архивных документов. – Москва, 2006, с. 78–109; Преступления нацистов и их пособников в Прибалтике (Латвия) 1941–1945. Документы и свидетельства / Сост. В. Гуцин. – Рига, 2007, с. 127–139.
- ⁸⁹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками ..., с. 92–106.
- ⁹⁰ *Nirnbergas dokuments: USSR-41* (nav publicēts oficiālā izdevumā).
- ⁹¹ *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. November 1945 – 1. Oktober 1946. Bd. 1.* – Nürnberg, 1947, S. 54.
- ⁹² *Plensners, A.* Informācija par Latviešu leģionu. – Pinneberga, 1949, 25. lpp.; *Bangerskis, R.* Mana mūža atmiņas. IV grām. – Kopenhāgena, 1960, 444.–446. lpp.; Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā. IV sēj. – Vāsterās, 1976, 277. lpp.
- ⁹³ *Biezais, H.* Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis. – Mežābele [ASV], 1992, 335.–338. lpp.; *Siliņš, L.* Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē 1942–1945. – Rīga, 2003, 130.–135. lpp.
- ⁹⁴ *Kangeris, K., Neiburgs, U., Vīksne, R.* Salaspils nometne nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda nometņu tipoloģijā (1941–1942), 234.–245. lpp.; *Neiburgs, U.* Salaspils paplašinātais policijas cietums un darba audzināšanas nometne nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā // *Akadēmiskā Dzīve*, 2007, 44. nr., 50., 51. lpp.
- ⁹⁵ Salaspils nāves nometnē. Atmiņu krājums / Red. K. Sausnītis. 1.–3. izdevums. – Rīga, 1962, 1963, 1973 (1964. un 1982. gadā grāmata izdota arī krievu valodā); Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. II sēj. – Rīga, 1971, 253.–267. lpp.; *Панизник С.* Освейская трагедия. Книга народной памяти. – Минск, 1992; *Тимощенко Л.* Дети и война. – Даугавпилс, 1999, с. 213–244; *Сырцов И.* Мы прошли дорогами страданий. Сборник воспоминаний. – Резекне, 2006, с. 71–171; Быль о Саласпилсе / Ред.-сост. И. Гусев. – Рига, 2007, u.c.
- ⁹⁶ *Raudziņš, Dž.* Starp cietumu un brīvību // *Austrālijas Latvietis*, 1956, 4. februāris – 24. marts; *Neparts, A.* Atmiņas par okupācijas laiku (1940–1945) // *Latvijas Vēstnesis*, 1999, 4. augusts – 2. septembris; *Rutks, V.* No koncentrācijas nometnes – vācu bruņotajos spēkos // *Karakalps*. – Rīga, 2002, 31.–76. lpp., u.c.
- ⁹⁷ *Katz, J.* One Who Came Back. – New York, 1973; *Winter, A.* The Ghetto of Riga and Continuance. A Survivor's Memoir. – [B.v.], 1998, u.c.
- ⁹⁸ *Padomju Jaunatne*, 1944, 16. novembris.

- ⁹⁹ Cīņa, 1944, 21. decembris.
- ¹⁰⁰ Padomju Jaunatne, 1944, 11. novembris.
- ¹⁰¹ Turpat, 1946, 16. janvāris.
- ¹⁰² Sakse, A., *Sudrabkalns, J.* Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām Padomju Latvijā. – Rīga, 1945.
- ¹⁰³ Turpat, 53., 54. lpp. – Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas materiālos minēts, ka D. Saksonam asinis ņemtas divas reizes. – Mēs apsūdzam ..., 177., 178. lpp.
- ¹⁰⁴ *Димурьев Ю.* Это было в Саласпилсе // Советская Латвия, 1959, 27 сентябрь – 2 октябрь; *Armane, S.* Pirms 18 gadiem... (Atmiņas par fašistu varas darbiem Salaspils koncentrācijas nometnē) // Cīņa, 1960, 6. februāris; *Kļaviņš, J.* Lai tas vairs nekad neatkārtotos // Cīņa, 1960, 11. marts; *Lelis, A.* Tā ir vislielākā apsūdzība karam // Rīgas Balss, 1960, 9. maijs; *Zekunde, V.* Arī tā bija cīņa // Rīgas Balss, 1960, 6. jūlijs, u.c.
- ¹⁰⁵ *Izvestnijs, V., Bistrovs, J.* Fakti un dokumenti apsūdz // Salaspils nāves nometnē. Atmiņu krājums. 2. izd. – Rīga, 1963, 5.–36. lpp.; 3. papildinātā izdevuma ievada autors ir V. Izvestnijs.
- ¹⁰⁶ Salaspils. – Rīga, 1974, 5., 6. lpp.
- ¹⁰⁷ *Drīzulis, A., Tizenberga, R.* Latvijas PSR Padomju Savienības Lielā Tēvijas kara laikā (1941–1945). – Rīga, 1954, 32., 33. lpp.; Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.), 202.–205. lpp.; Latvijas PSR vēsture. III sēj. – Rīga, 1959, 431., 432. lpp.
- ¹⁰⁸ Latvijas PSR vēsture. II sēj. – Rīga, 1986, 182. lpp.
- ¹⁰⁹ LVVA, P 132. f., 30. apr., 5. l., 25.–29. lp.; 27. l., 22.–40., 51.–57. lp.; ГАРФ, R 7021. f., 93. apr., 52. l., 2.–23. lp.
- ¹¹⁰ *Ērglis, Dz.* Padomju karagūstekņu nometnes nacistu okupētajā Latvijā: Historiogrāfijas apskats // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2005, 3. nr., 84.–105. lpp.
- ¹¹¹ *Гольшукина Т., Макаров В.* “Дайте мне напиться крови” // Родина, 2005, № 7, с. 19–22.
- ¹¹² *Крысин М.* Латышский легион СС: вчера и сегодня. – Москва, 2006, с. 66–80; *Крысин М.* Прибалтийский фашизм. История и современность. – Москва, 2007, с. 209–219.
- ¹¹³ Преступления нацистов и их пособников в Прибалтике (Латвия) 1941–1945, с. 12, 13.
- ¹¹⁴ Быль о Саласпилсе. – Рига, 2007.
- ¹¹⁵ *Саксе А., Судрабкалнс Я.* Палачи и жертвы. О зверствах гитлеровских нацистов и их пособников в Латвии. – Рига, 2007.
- ¹¹⁶ *Kaufmann, M.* *Churbn Lettland.* Die Vernichtung der Juden Lettlands. – München, 1947, Konstanz, 1999, S. 139–140.
- ¹¹⁷ *Reitlinger, G.* Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945. – Berlin, 1979, S. 103.
- ¹¹⁸ *Hilberg, R.* Die Vernichtung der europäischen Juden. Bd. 2. – Frankfurt am Main, 1990, S. 369.
- ¹¹⁹ *Krausnick, H., Wilhelm, H. H.* Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942. – Stuttgart, 1981, S. 609–611.
- ¹²⁰ *Wilhelm, H. H.* Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42. – Frankfurt am Main u.a., 1996, S. 127–131.
- ¹²¹ *Schneider, G.* Journey into Terror. Story of the Riga Ghetto. – New York, 1979, p. 16.
- ¹²² Turpat, 60. lpp.
- ¹²³ Turpat.
- ¹²⁴ The Unfinished Road. Jewish Survivors of Latvia Look Back / Collected and ed. by Gertrude Schneider. – New York; Westport; London, 1991, p. 190.

- ¹²⁵ Kogon, E. Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager. – München, 1977, S. 243, 244.
- ¹²⁶ Lichtenstein, H. Himmlers grüne Helfer. Die Schutz- und Ordnungspolizei im "Dritten Reich". – Köln, 1990, S. 43.
- ¹²⁷ Press, B. Judenmord in Lettland 1941–1945. – Berlin, 1992, S. 119.
- ¹²⁸ Longerich, P. Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung. – München; Zürich, 1998, S. 461, 462.
- ¹²⁹ Lumans, V. O. Latvia in World War II. – Fordham University Press, 2006, pp. 255–259.
- ¹³⁰ Angrick, A., Klein, P. "Riga 1941–1944. Ablauf der Ereignisse". Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von R. Gerd Überschar. – Darmstadt, 2003, S. 195–206.
- ¹³¹ Curilla, W. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944. – Paderborn u.a., 2006, S. 726, 727.
- ¹³² Langenheimer, H. Mordfelder. Orte der Vernichtung im Krieg gegen die Sowjetunion. – Berlin, 1999, S. 122.
- ¹³³ Buch der Erinnerung. Die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden / Hrsg. von W. Scheffler und D. Schulle. Bd. I. – München, 2003, S. 13–16.
- ¹³⁴ Turpat, 14., 16. lpp.
- ¹³⁵ Angrick, A., Klein, P. Die "Endlösung" in Riga: Ausbeutung und Vernichtung 1941–1944. – Darmstadt, 2006, S. 207–270.
- ¹³⁶ Turpat, 257. lpp.
- ¹³⁷ Turpat, 260. lpp.
- ¹³⁸ Turpat, 269., 270. lpp.
- ¹³⁹ Vestermanis, M. Die nationalsozialistischen Haftstätten und Todeslager im okkupierten Lettland 1941–1945 // Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur / Hrsg. von U. Herbert, K. Orth, Ch. Dieckmann. – München, 1988, S. 472–492.
- ¹⁴⁰ Turpat, 478., 479. lpp.
- ¹⁴¹ Neparts, A. Salaspils koncentrācijas nometne // Latvju enciklopēdija, 1962–1982, 4. sēj. / Red. E. Andersons. – Rockville, 1990, 199.–202. lpp.
- ¹⁴² Neparts, A. Piezīmes un pārdomas par Salaspils KZ nometni Latvijas vēsturē sakarā ar Gunitas Nagles rakstu laikrakstā *Diena* // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006, 317.–321. lpp.
- ¹⁴³ Ezergailis, A. Salaspils memoriālais parks ir jāsauglabā // *Diena*, 1995, 21. marts; *Pētersons, T.* Politiski represētā statuss nav izdājājams // *Neatkarīgā*, 1998, 14. janvāris; *Samsons, V.* Piemiņu godinot, dzīvos atbalstot // *Neatkarīgā*, 1998, 23. janvāris; *Neiburgs, U.* Salaspils nometne // *Lauku Avīze*, 2000, 6. maijs; *Paiders, J.* Kaislīgs vēstures apcerējums // *Neatkarīgā*, 2005, 3. februāris; *Березовская А.* Что делали нацисты в Саласпилсе? Интервью с М. Вестерманисом // *Телеграф*, 2005, 7. februāris; *Nagle, G.* Sāpīgā patiesība // *SestDiena*, 2005, 12.–18. februāris; *Ezergailis, A.* Kam patiesība ir sāpīga? // *Diena*, 2005, 19. februāris; *Pētersons, T.* Par okupāciju un Salaspili // *Diena*, 2005, 24. februāris; *Strods, H.* Noziedzīgo režīmu beigās ēnas // *Mājas Viesis*, 2005, 8. aprīlis; *Neiburgs, U.* Salaspils: mazāk zināmās epizodes // *Mājas Viesis*, 2006, 28. aprīlis; *Neiburgs, U.* Latviešu karavīri Salaspilī // *Mājas Viesis*, 2007, 7. decembris, u.c.
- ¹⁴⁴ *Ezergailis, A.* The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center. – Riga, 1996, pp. 365, 366; *Ezergailis, A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. – Rīga, 1999, 419., 420. lpp.

- ¹⁴⁵ *Kreituse, I.* Salaspils koncentrācijas nometne – propaganda un realitāte // Divu diktatūru terora upuri Baltijas valstīs. – Rīga, 2005, 117.–119. lpp.
- ¹⁴⁶ *Шнеер А.* Они стали латышами? Или... немцами? // Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture VII. Vēsture: Avoti un cilvēki. – Daugavpils, 2004, 113.–122. lpp.
- ¹⁴⁷ *Strods, H.* Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris – 1944. gada septembris), 87.–156. lpp.
- ¹⁴⁸ *Ezergailis, A.* Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000 // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. II. – Rīga, 2001, 231.–235. lpp.
- ¹⁴⁹ *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga A., Zunda, A.* Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 246. lpp.
- ¹⁵⁰ *Neparts, A.* Pagātnes ēna slīd pāri Salaspilij // Latvija Amerikā, 2005, 9. aprīlis.
- ¹⁵¹ *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga A., Zunda, A.* Latvijas vēsture: 20. gadsimts. Otrais papildinātais izd. – Rīga, 2005, 253., 254. lpp.
- ¹⁵² *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga A., Zunda A.* Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945) ..., 265., 266. lpp.

Das Lager Salaspils: historische Quellen und historiographisches Material

Kārlis Kangeris Uldis Neiburgs, Rudīte Vīksne

Zusammenfassung

Da Dokumente der Lagerverwaltung von Salaspils nicht überliefert sind, sind wir in der historischen Forschung hauptsächlich auf die überlieferten Dokumente der deutschen Zivilverwaltung und der Polizei in Lettland angewiesen, die heute in verschiedenen Beständen des Bundesarchivs in Berlin, im Historischen Staatsarchiv Lettlands, im Kriegsarchiv der Russischen Föderation u.a zu finden sind. Reichlich Material zu Salaspils liefern auch die Nachkriegsprozesse und Untersuchungen der Staatsanwaltschaften, in denen das Handeln von verschiedenen Angeklagten oder mutmaßlichen Verdächtigen untersucht worden ist. Dieses Material befindet sich im Bundesarchiv-Ludwigsburg (Material der ehemaligen Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen), im Staatsarchiv Hamburg (Material der Staatsanwaltschaft Hamburg zum sog. "Riga Komplex" und Prozeßakten der Verfahren gegen Otto Teckemeier und Gerhard Maywald) und bei den verschiedenen Untersuchungsbehörden in Kanada, Australien, Großbritannien, Lettland, den USA, der Russischen Föderation u.a., die mit der Untersuchung von Kriegsverbrechen beauftragt waren.

Besonders sorgfältig sollte man die Dokumente sowjetischer Provenienz bewerten – die Dokumente der am Ende des Krieges gebildeten Außerordentlichen Staatlichen Kommission

der UdSSR zur Untersuchung der nazionalsozialistischen Verbrechen, die Prozessakten des von dem NKWD (KGB) verurteilten Wachpersonals des Lagers Salaspils, sowie die Akten des Prozesses gegen Friedrich Jeckeln 1946 in Riga. Diese Akten lagern im Staatsarchiv Lettlands, im Staatsarchiv der Russischen Föderation und im Zentralen Archiv des Föderalen Sicherheitsdienstes. Dieses Material wird ergänzt durch viele, sowohl veröffentlichte als auch nicht veröffentlichte, aufgezeichnete Erinnerungen der ehemaligen Inhaftierten des Lagers Salaspils, die vor allem in der Handschriftenabteilung der Nationalbibliothek und im Kriegsmuseum Lettlands zu finden sind. Die Erinnerungen weisen eine gewisse Grundtendenz auf, abhängig davon, ob die Erinnerungen während der Sowjetzeit niedergeschrieben worden sind, oder ob diese unter demokratischen Bedingungen geschrieben wurden.

Um die Verwaltung und die Lebensbedingungen der Inhaftierten im Lager Salaspils besser verstehen zu können, ist es notwendig die Ergebnisse der bisherigen Forschung und Publizistik kritisch auszuwerten. Weder zur Sowjetzeit noch heute ist in der russischen Geschichtsschreibung und Publizistik ein Werk über das Lager Salaspils erschienen, das einen wissenschaftlichen Wert beanspruchen könnte. Dagegen finden sich viele zu Propagandazwecken verfaßte Publikationen. Wie in den ersten Schriften nach dem Zweiten Weltkrieg und in den vielen Publikationen der 1960er und 1970er Jahre wie, auch in den vielen neuen Büchern und Dokumentenpublikationen nach der Jahrtausend-Wende, können wir durchgehend ein und dasselbe Phänomen beobachten, dass die Aussagen der Außerordentlichen Staatlichen Kommission von 1945 unkritisch übernommen werden, z. B., dass im Lager Salaspils 53.700 Zivilisten ermordet wurden (mit Außenlagern zusammen 100.000), dass in Salaspils von insgesamt 12.000 inhaftierten Kindern 7.000 ums Leben kamen und dass außerdem von ihnen zwangsweise 3.500 Liter Blut "abgezapft" worden ist.

In der westlichen Historiographie dominiert eindeutig die Beschäftigung mit der Bauphase des Lagers Salaspils vom Herbst 1941 bis Sommer 1942, als die Bauarbeiten von den aus Deutschland, Österreich und dem Protektorat deportierten Juden ausgeführt werden mußten. Die spätere Phase der Lagergeschichte als "erweitertes Polizeigefängnis und Arbeitserziehungslager" wird in den Arbeiten der westlichen Historiker kaum Aufmerksamkeit gewidmet, oder es gibt auch Fälle, wo die in der sowjetischen Geschichtsschreibung zweifelhaften Zahlen und Angaben unkritisch übernommen werden. In der westlichen Geschichtsschreibungen werden nur allmählich die neuesten Erkenntnisse der Geschichtsforschung in Lettland über die deutsche Okkupationszeit übernommen und integriert, auch in Bezug auf die neuesten Forschungen über das Lager Salaspils.

Unter den verschiedenen Publikationen, die nach der Wiedererlangung der Unabhängigkeit in Lettland erschienen sind, dominieren die Erinnerungen der ehemaligen Häftlinge und populärwissenschaftliche Artikel. In gewissen Fällen ist eine Diskussion über Themen festzustellen, die in irgend einem Zusammenhang mit Salaspils stehen, aber wissenschaftliche Arbeiten waren bisher eine Seltenheit. In den letzten Jahren war in der öffentlichen

Debatte auch eine Frage über Salaspils auf der Tagesordnung, ob man das Lager Salaspils als "Konzentrationslager" bezeichnen sollte, wie es viele ehemalige Häftlinge des Lagers auf Grund ihrer persönlichen Erlebnisse haben wollten, oder sollte man bei der offiziellen Bezeichnung der deutschen Zivilverwaltung als "erweitertes Polizeigefängnis und Arbeits-erziehungslager" bleiben, denn die Führung der Bezeichnung "Konzentrationslager" war für Salaspils vom Reichsführer-SS Heinrich Himmler untersagt worden.

Die für diese Veröffentlichung – "Das Lager Salaspils: Historische Quellen und historiographisches Material" – erfaßten und ausgewerteten historischen Quellen und Literatur zeigt, dass, ungeachtet der unvollständigen deutschen Aktenüberlieferung, des zweifelhaften Wertes vieler sowjetischer Quellen, der Widersprüche und Subjektivität in den Erinnerungen der ehemaligen Häftlinge des Lagers Salaspils, der bestehenden verschiedenen Meinungen zum Lager Salaspils und der aufgezeigten Mängel in der bisherigen Erforschung der Lagergeschichte, der gegensätzlichen Auffassungen in der öffentlichen Debatte und im Geschichtsbewußtsein Lettlands, für die Historiker doch begründete Hoffnung besteht die eben aufgezeigten Mängel zu überwinden und in Zukunft eine möglichst objektive und umfassende wissenschaftliche Arbeit über das Lager Salaspils zu schreiben.



Uldis Neiburgs

Latvijas Centrālā padome nacistu okupētajā Latvijā (1943–1945): izpētes aktualitātes un rezultāti

Līdzšinējā historiogrāfijā Latvijas Centrālās padomes (LCP) darbībai ir veltīti daudzi zinātniski un populārzinātniski raksti, atsevišķas grāmatas vai to nodaļas un virkne atmiņu publikāciju, kurās atklāti un dokumentēti galvenie notikumi šīs organizācijas vēsturē nacistu un padomju okupētajā Latvijā. Ņemot vērā iepriekšminēto, mūsdienu vēstures pētniecībā ir izteikts viedoklis, ka, pateicoties galvenokārt LCP aktīvam dalībniekam Leonidam Siliņam (1916–2005), pamatvilcienos ir izanalizētas LCP aktivitātes Otrā pasaules kara laikā Latvijā un Zviedrijā.¹

Vienlaikus atsevišķu autoru darbos ir atrodamas arī norādes par vairākiem ar LCP vēsturi saistītiem aspektiem: sadarbība ar ārvalstu izlūkošanas dienestiem, naudas un vērtslietu transportēšana LCP no Latvijas uz Rietumiem, LCP slepeno laivu satiksme un radiosakari u.c., kas vēl līdz galam nav noskaidroti, vai arī ne visi arhīvu materiāli par tiem līdz šim ir bijuši pieejami.² Papildus tam, kritiski izvērtējot līdzšinējos pētījumus, dokumentu publikācijas un atmiņu liecības par LCP darbību nacistu okupācijas laikā, ir iespējams pamanīt ne tikai vairākus līdz šim maz pētītus jautājumus, bet arī konstatēt problēmas un nepilnības, kas sastopamas sakarā ar it kā jau izpētītu un vēstures literatūrā atklātu LCP vēstures tematiku.³

Ņemot vērā iepriekšminēto un balstoties uz LCP un Latvijas sūtniecību Stokholmā, Londonā un Vašingtonā kara laika dokumentiem, ASV un Lielbritānijas ārlietu un izlūkdienestu arhīvu materiāliem un citām no jauna apzinātām vēstures liecībām, zinātniskajā publikācijā “Latvijas Centrālā padome nacistu okupētajā Latvijā (1943–1945): izpētes aktualitātes un rezultāti”: 1) apzināti un analizēti slepenie sakari un korespondence starp LCP Latvijā un bijušo Latvijas sūtni Voldemāru Salno (1886–1948) Stokholmā, 2) noskaidrots un izsekots, kā LCP politiskie dokumenti nonāca dažādās ASV, Lielbritānijas un Skandināvijas valstu institūcijās, kas tikai fragmentāri un nepilnīgi ir paveikts līdzšinējā vēstures pētniecībā.⁴

Slepenie sakari starp LCP Latvijā un Voldemāru Salno Stokholmā

Vēstures avotu trūkums un to daļēja nepieejamība, kā arī tas, ka tie ir tikai fragmentāri saglabājušies līdz mūsdienām, neļauj pilnībā izsekot visiem ceļiem, pa kuriem LCP sūtītā informācija no Latvijas sasniedza Zviedriju. Pie tam ne vienmēr tās nogādāšana pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju un tālāk uz Rietumiem bija sekmīga. Par to liecina arī vairāki Rietumu izcelsmes dokumenti, kā arī pašu LCP dalībnieku sniegtās liecības. Bez jau vēstures literatūrā aprakstītajiem un dokumentos fiksētajiem L. Siliņa 1943. gada 22. jūlija un vēlākajiem laivu braucieniem uz Gotlandi⁵ daļu LCP savākto materiālu uz Zviedriju aizveda ģenerālis Verners Tefers (1893–1958), kurš nonāca Gotlandē ar motorlaivu “Centība” 1944. gada 1. novembrī, savukārt Paula Kalniņa (1872–1945) uz Zviedriju vestie dokumenti aizgāja bojā līdz ar vāciešu pārķertās motorlaivas “Gulbis” saspridzināšanu Gotenhāfenā 1944. gada 21. septembrī,⁶ bet Kurzemē padomju drošības iestāžu rīcībā nonāca Voldemāra Ģintera (1899–1979) 1945. gada 8. maijā pirms aizbraukšanas uz Zviedriju Kārlim Ernestam Frišenfeldam (1912–2001) nodotie materiāli.⁷

Līdzšinējā historiogrāfijā tikai daļēji ir publicēta LCP vadītāju Konstantīna Čakstes (1901–1945) (segvārdi – Jēkabs Dzintars, J. Zirnis) un Bruno Kalniņa (1899–1990) (segvārds – Bērzs) sarakste ar Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno (segvārds – Vinters), K. Čakstes, LCP Ārzemju delegācijas sekretāra L. Siliņa (segvārdi – Vilhelms Briedis, Viesturs) un LCP locekļa Fēliksa Cielēna (1888–1964) (segvārds – Cinis) savstarpējā sarakste un cita korespondence. Pie tam, ja grāmatā “Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās”⁸ ir publicētas, nereti ar izlaidumiem tekstā un kļūdām datumos, 13 šāda veida vēstules, tad mūsdienās Latvijas Ārlietu ministrijas arhīvā, Latvijas Valsts vēstures arhīvā, L. Siliņa personiskajā arhīvā Stokholmā un citur ir izdevies apzināt vairāk nekā 30 laikposmā no 1943. gada marta līdz 1945. gada aprīlim rakstītās vēstules starp LCP Latvijā un V. Salno un LCP Ārzemju delegāciju Zviedrijā.

Šī dokumentācija var būtiski papildināt mūsdienu vēsturnieku jaunākos pētījumus un to sniegto informāciju par Latvijas diplomātu darbību Rietumos un viņu kontaktiem ar nacionālo pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā, kuros nelegālā sarakste starp LCP Latvijā un V. Salno Stokholmā kā vēstures avots līdz šim ir izmantota un analizēta tikai nedaudz. Arī dažās zinātniskajās publikācijās, kas pārsvarā balstītas tikai uz daļu Latvijas sūtniecību un arī ārvalstu ārlietu dienestu arhīvu kara laika dokumentu, skartie jautājumi par LCP un Latvijas diplomātu Rietumos savstarpējām attiecībām – sakaru nodibināšanu, politisko nostāju, pretrunām un to risinājumiem – līdz šim ir atklāti tikai daļēji.⁹ Tas pats sakāms arī par atsevišķu vēsturnieku (Antonijs Zunda, Ainārs Lerhis u.c.) jaunākajiem pētījumiem par Latvijas diplomātu Rietumos

darbību Otrā pasaules kara gados, kur, cita starpā, uzsvērta un pozitīvi vērtēta viņu politiskā un informatīvā darbība, un, lielā mērā pateicoties tieši viņu kontaktiem ar LCP, dotais ieguldījums informācijas sniegšanā Rietumu sabiedrotajiem par patieso stāvokli nacistu okupētajā Latvijā. Taču nepietiekami ir noskaidrotas pastāvošās problēmas šo sakaru uzturēšanā, tikpat kā nav veikta uz Rietumiem nogādāto ziņu satura kritiska analīze, nav atklāta arī Latvijas diplomātu Rietumos uz Latviju nosūtītā informācija un dažādi citi pētniecības aspekti.¹⁰

Tāpat līdzšinējās vēsturnieku publikācijās tikpat kā nav analizētas un izvērtētas Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā un LCP Latvijā diskusijas par ieroču un municijas sagādi no ārzemēm, militāra rakstura informācijas sniegšanu zviedru izlūkdienestam, pagaidu valdības pasludināšanu nacistu okupētajā Latvijas teritorijā, kā arī citām aktuālām tālaika problēmām. Šie un citi jautājumi gan daļēji ir atklāti vairākos L. Siliņa LCP vēsturei veltītajos darbos, taču tajos konstatējamā fakti un publicēšanai atlasīto dokumentu subjektīvā izvēle un interpretācija diemžēl ir radījusi bieži vien neprecīzu un nepilnīgu skatījumu uz šiem notikumiem.¹¹ Tāpēc pēc iepazīšanās ar tikai nesen apzinātiem un līdz šim tikai daļēji publicētiem vēstures avotiem – LCP un Latvijas diplomātu Rietumos kara laika dokumentiem daudzus aspektus LCP un Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā kara laika sadarbībā ir iespējams atklāt un vērtēt daudz niansētāk un precīzāk, nekā tas darīts līdz šim vēstures pētniecībā.

Sadarbība ar vācu okupācijas varu un Latvijas neatkarības atjaunošanas iespējas

Sarakstē starp V. Salno Stokholmā un LCP Latvijā svarīgs bija viņu skatījums un prognozes attiecībā uz Otrā pasaules kara gaitā izveidojušos starptautisko un militāro situāciju, tās iespējamo attīstību Baltijas telpā un ietekmi uz abu karojošo pušu – Vācijas un PSRS, kā arī tās sabiedroto – ASV un Lielbritānijas aktivitātēm šajā reģionā. Iepriekš minētais vistiešākajā veidā varēja mainīt vai vismaz ieviest zināmas korekcijas vācu okupācijas varas rīcībā Latvijā, nemaz nerunājot par Latvijas un tās iedzīvotāju likteni un rīcību tālaika sarežģītajā situācijā, kas arī izraisīja plašas debates V. Salnā un LCP savstarpējā korespondencē.

Jau savā pirmajā slepeni uz Latviju nosūtītajā līdz šim nepublicētajā 1943. gada 29. marta vēstulē V. Salnais uzsvēra, ka cīņa par Latvijas patstāvības atgūšanu faktiski ir un būs jāizcīna pašiem latviešiem, bet “starptautiski-diplomātiskā laukā, mieru slēdzot, viss atkarāsies no tā, kādu stāvokli iepretim mums ieņems divas lielās demokrātijas, proti, ASV un Anglija, kuras būs šī kara uzvarētājas un miera organizācijas galvenās noteicējas un veidotājas”¹². Šo pašu domu V. Salnais turpināja arī 1944. gada janvārī K. Čakstem nosūtītajā un līdz šim nepublicētajā vēstulē, kurā izteica cerību, ka sarunu ceļā būtu iespējams panākt, ka ASV un Lielbritānija paustu garantijas, ka Baltijas tautām būs

iespēja pašam izšķirt savu likteni, pamatojoties uz Atlantijas hartā paustajiem principiem. Pēc V. Salnā domām, tas gan prasīs zināmas konsekvences arī no Baltijas tautu puses, tāpēc viņš aicināja LCP “steidzami paziņot, ko Latvijā varētu darīt jau tūdaļ sabiedroto nāciju labā, viņu uzvaras sekmēšanai un tam līdzī miera paātrināšanai, ja angļu-sakši būtu ar mieru minētās garantijas dot”¹³. Vienlaikus V. Salnais arī atzina, ka situācijā, kamēr šādu garantiju trūkst, latviešiem nekas cits neatliek “kā cīnīties visiem spēkiem un līdzekļiem pret Kremļa jauno agresiju, ejot šai ziņā kopā kaut ar velna vecmāti”.

LCP tālaika pozīciju raksturo K. Čakstes 1943. gada 16. novembra vēstulē V. Salnājam paustais uzskats, ka latviešu tautā ir vērojama pretestības griba, bet grūtības rada pretestības iespēja, tāpēc pašreizējā situācijā ir iedomājamas tikai divas iespējamās rīcības: *“1) ja bolševiki iebrukuši Latvijā – tāpat arī Lietuvā un Igaunijā – mēģināt rīkoties patstāvīgi, radīt valdību vai nacionālu komiteju, kura aicinātu uz cīņu pret bolševikiem un dibinātu pēc iespējas nacionālas formācijas, vai 2) ja tas nav iespējams, tad stāties vāciešu radītās formācijās. Abos gadījumos ir nepieciešams gan šeit, gan ārzemēs publicēt deklarācijas, kurās uzsvērt, ka latviešu tauta cīnās tikai par savas tautas un valsts brīvību, patstāvību un neaizskaramību.”*¹⁴ Attiecībā uz sadarbību un pretošanos vāciešiem V. Salnais jau savā 1943. gada 3. septembra vēstulē K. Čakstem iezīmēja vīziju, ka *“ideāls stāvoklis būtu, ja starp legāli darbošajiem latviešu iestāžu vadošiem darbiniekiem, no vienas puses, un nelegālās organizācijas vadošām personām, no otras puses, būtu panākama un notiktu visintīmākā sadarbība un plānu un akciju sašķaņošana”*¹⁵.

Kā redzams, tad iepriekš minētie V. Salnā un K. Čakstes viedokļi, kas būtu darāms, lai novērstu otrreizējo Latvijas okupāciju no PSRS puses, konkrētajos vēsturiskajos apstākļos neizslēdza latviešu sadarbību ar vāciešiem, un kā tādi būtu vērā ņemami mūsdienu diskusijās par kolaborācijas problemātiku Latvijā Otrā pasaules kara laikā.¹⁶ Zīmīgas šajā sakarā šķiet jau pieminētās Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā 1943. gada 29. martā rakstītās vēstules rindas, ka latviešiem, nekādā mērā neatkāpjoties no sava mērķa – patstāvīgas, neatkarīgas un suverēnas Latvijas –, lai atvairītu lielinieku iebrukšanu savā zemē, lai veicinātu viņu sakaušanu un lai paši iegūtu pietiekoši laiku, tagad ir jācenšas, cik tālu tas nekonfliktē ar savām nacionālo mērķu visvitālākām interesēm, praktiski lojāli sastrādāt ar vāciešiem. Kaut arī ir skaidrs, ka Vācija būs šī kara zaudētāja, tā *“vēl pagaidām ir vienīgais reālais spēks, kas uz kontinenta var nopietni dragāt, varbūt pat sakaut lielniecisko Krieviju, kas mums latviešiem un baltiešiem vispārīgi ir no milzīga svara un no liktenīgas nozīmes un kas mums jāizmanto mūsu nacionālo mērķu sasniegšanai”*¹⁷.

Tajā pašā laikā līdz šim npublicētajā 1944. gada 27. februāra “LCP Apkārtrakstā Nr. 3” bija izteikts viedoklis, ka vienīgā iespēja aizstāvēt Latvijas robežu var rasties tikai tādā gadījumā, ja, vācu armijai atkāpjoties, *“mēs varētu uzstāties no Vācijas politiski*

un militāri neatkarīgi. Tas nozīmē, ka mums būtu izšķirīgā brīdī jāpasludina Latvijas Republikas faktiskā suverenitāte par atjaunotu, jāieceļ valdība un jāizsludina Latvijas Republikas vārdā mobilizācija. Pie tautas būtu tad valdībai jāgriežas ar uzsaukumu, uzaicinot to aizstāvēt neatkarīgu un demokrātisku Latviju pret Krievijas iebrukumu. Vienīgi šādam Latvijas vārdā un par Latviju dotam solījumam varētu būt panākumi un tikai tādā gadījumā visa latviešu tauta būs gatava cīnīties. [...] Šodien pateikt, kāds būs stāvoklis krievu iebrukuma gadījumā, ir grūti. Bet principā mēs esam izšķirušies mēģināt izrādīt patstāvīgu militāru pretestību, darot to neatkarīgas un demokrātiskas Latvijas vārdā.”¹⁸

Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā nostāju šajā jautājumā spilgti parāda arī rindas no līdz šim nepublicētās viņa 1944. gada 28. jūnija vēstules K. Čakstem (par 29. aprīlī notikušo viņa apcietināšanu V. Salnais tad vēl nezināja), kurā viņš atklāja, ka “mūsu ienaidnieks Nr. 1 patlaban ir un paliek Padomju Krievija un mūs, tāpat kā somus, patreizējie apstākļi spiež cīnīties kopā ar tiem, kas arī cīnās pret šo mūsu ienaidnieku Nr. 1. Mums citas izejas nav. Tikai paralēli šai ieroču cīņai, kura mums diemžēl jāved kopā ar angļu-sakšu ienaidnieku, mūsu pirmais un galvenais diplomātijas uzdevums ir – darīt maksimālo, lai angļu-sakši un tāpat pārējā pasaule saprastu mūsu traģisko stāvokli un saprastu, ka šī mūsu cīņa ir tikai mūsu dzīvības pašuzturēšanas cīņa un nekādā ziņā nav cīņa dēļ Vācijas politiskiem un saimnieciskiem mērķiem.”¹⁹

Diemžēl šādas LCP un V. Salnā izteiktās prognozes par iespējamo cīņu par Latvijas neatkarības atjaunošanu, vai nu kā taktisko sabiedroto mēģinot izmantot Vāciju, vai arī rīkojoties patstāvīgi, izrādījās neiespējamās – vispirms jau dēļ Sarkanās armijas straujās militārās ofensīvas sākuma Austrumu frontē 1944. gada vasarā, kā rezultātā PSRS pakļautībā līdz kara beigām pakāpeniski nonāca visa Latvijas teritorija. Ir iespējams arī konstatēt, ka LCP un Latvijas diplomātu Rietumos mēģinājumiem izskaidrot tālaika situāciju, ka latviešu karavīru atrašanās Vācijas bruņoto spēku rindās un cīņa pret PSRS ir izmisīgs mēģinājums novērst draudošo padomju okupāciju, nevis iestāšanās par Vācijas kara mērķiem vai vērsšanās arī pret toreizējiem PSRS sabiedrotajiem – Lielbritāniju un ASV, bija tikai daļēji panākumi, jo ar šādu padomju un mūsdienu Krievijas propagandas sekmētu kļūdainu Otrā pasaules kara vēstures interpretāciju nākas joprojām cīnīties.

No Zviedrijas uz Latviju nosūtītā informācija un tās apmaiņas problēmas

Ja līdzšinējie vēsturnieku pētījumi un dokumentu publikācijas sniedz daudz maz ap-
tverošu priekšstatu par LCP kara laikā uz Zviedriju nosūtītajiem informatīva rakstura materiāliem par stāvokli vācu okupētajā Latvijā,²⁰ tad mazāk zināma ir tā informācija, ko no V. Salnā un citiem Latvijas diplomātiem Rietumos vēlējās saņemt un saņēma LCP pārstāvji Latvijā. Kā liecina K. Čakstes 1944. gada 25. februāra vēstule V. Salnajam,

tad LCP tajā atkārtoti izteica vēlmi saņemt plašāku, arī slepeno, informāciju, laikrakstu izgriezumus, žurnālus, grāmatas, latviešu laikrakstus utt. Tepat arī bija atzīmēts, ka LCP līdz šim ir saņēmusi visnabadzīgāko pastu un tai bieži vien jāpateicas saviem kaimiņiem par viņu sniegto informāciju.²¹ Līdzīga satura aicinājumi bija ietverti jau pieminētajā 1944. gada 27. februāra "LCP Apkārtrakstā Nr. 3", kur attiecībā uz Latvijas diplomātiem Rietumos bija teikts: *"Aktivizējiet mums sniedzamo informāciju. Jums visiem ārvalstīs ir laiks un iespējas sagādāt mums visus uz mums attiecīgos izgriezumus no preses vai arī īsus to atreferējumus latviešu valodā. Tāpat sūtiet mums visus pārskatus par savu darbību. Būtu vēlams, lai tanī būtu konfidenciāla informācija, ko mūsu lietā saņemiet diplomātiskā ceļā."*²²

Arī līdz šim nepublicētajā K. Čakstes 1944. gada 24. marta vēstulē V. Salnajam, cita starpā, bija atzīmēts, ka LCP ir saņēmusi V. Salnā nosūtītos materiālus un lūdz ar tiem neskopoties arī turpmāk: *"Bez laikrakstu izgriežumiem, apcerējumiem Nu [domāts zviedru žurnāls. – U. N.] utt. mūs interesē arī ārzemēs latviešu valodā iznākošie laikraksti, mazais Times, grāmatas visās valodās, kuras tieši vai netieši attiecas uz Baltijas valstīm, pēckara laikmeta mazām tautām utt."* Bez tam LCP interesēja arī saņemt Zviedrijas Konstitūciju un parlamenta Vēlēšanu likumu, kā arī vairākus zviedru grāmatas vai – vēl labāk – to izdevumus angļu, franču vai vācu valodā.²³

Arhīvu dokumenti arī parāda, ka slepenā sarakste starp LCP Latvijā un Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno ne vienmēr notika raiti; vēstules un tām pievienotie dokumenti bieži vien kavējās ceļā vairākus mēnešus, pazuda vai sasniedza Zviedriju tikai kopā ar kādu vēlāk sūtītu pastu. Tā, piemēram, 1943. gada augustā pieņemto LCP platformu un deklarāciju V. Salnais saņēma tikai kopā ar atkārtotu sūtījumu 1944. gada 14. februārī, lai gan minēto deklarāciju K. Čakste sākotnēji bija nosūtījis V. Salnajam jau iepriekšējā gada 8. septembrī.²⁴ Savukārt uz LCP jau 1943. gada 16. novembrī izteikto lūgumu pēc vēstules, ko būtu parakstījis kāds no Latvijas diplomātiem Rietumos un kurā būtu norādīts, ka "cīnīties pret boļševikiem varam, bet nedrīkstam pieteikt karu, var būt arī, ka mūsu prasība var būt vienīgi – pilnīga patstāvība", kuras kopijas bija plānots piesūtīt "attiecīgām personām, ar kurām runāt ne katru reizi ir iespējams un kuras ne katru reizi var arī pārliecināt"²⁵, V. Salnais varēja atbildēt tikai nākamā gada 13. aprīlī, nosūtot uz dzimteni ārkārtējo pilnvaru nesēja un Latvijas sūtņa Londonā Kārļa Zariņa (1879–1963) parakstītu attiecīgu rakstu.²⁶

Nereti domstarpības radīja arī tas, ka sūtītajām vēstulēm un dokumentiem nebija datuma, kā arī cita veida nepieciešamo informatīvo norāžu vai arī trūka tiem pievienoto pielikumu. Tā, piemēram, V. Salnais līdz šim nepublicētajā 1944. gada 9. februāra vēstulē K. Čakstem rakstīja, ka ir saņēmis viņa vēstuli un vēl veselu virkni rakstu, kas nav bijuši apzīmēti ar datumiem, un pie dažiem nav bijušas arī nekādas norādes, no kādām iestādēm tie nākuši. Viņš uzsvēra, ka "tas ārkārtīgi apgrūtina šo dokumentu

oficiālu izlietošanu vai padara to nozīmi ārzemju iestādēs par stipri mazvērtīgu”, un aicināja iepriekš pieļautos trūkumus uz priekšu labot, nepieciešamības gadījumā lietojot šifru datumu un iestāžu apzīmēšanai.²⁷

Jau pieminētajā V. Salnā 1944. gada 28. jūnija vēstulē viņš informēja LCP, ka ir saņēmis 24. marta un 28. aprīļa vēstulu norakstus, bet ne oriģinālus, kā arī daļu pēdējai vēstulei pievienoto pielikumu, bet ne laikrakstus, kaut gan “viens no atbraucējiem, kas šie ieradās tad pat, kad šo sūtījumu atveda, teica, ka tomēr bijuši arī laikraksti”. Neapmierināts ar šādu informācijas apmaiņas gaitu, V. Salnais arī norādīja, ka visu to, ko viņš savulaik ir nosūtījis un arī tagad nosūta, viņš ir nodevis LCP tehniskajam pārzinim aizzīmogatās vēstulēs un paketēs ar zīmogu WJS, un lūdza paziņot, vai šādā veidā šie sūtījumi arī ir saņemti, kā arī lūdza turpmāk “*visus man domātus rakstus, dokumentus un vēstules sūtīt slēgtās paketēs un aizzīmogotus, lai man nenāktos tos saņemt pa atsevišķiem papīriņšiem un dažādos laikos, kad citiem iepatikas tos man nodot. Tas kavē darbu un padara neiespējamu katru kontroli par mūsu sarakstīšanos ar Jums.*”²⁸ Arī līdz šim npublicētajā no Latvijas uz Zviedriju nosūtītajā 1944. gada 7. jūlijā “LCP Apkārtrakstā Nr. 5” bija atzīmēta aprīlī un jūnijā no Zviedrijas izsūtītā pasta saņemšana, kas LCP Latvijā gan bija sasniedzis tikai 1944. gada jūlijā.²⁹

Militārā informācija zviedru izlūkdienestam un ieroči no Zviedrijas un Somijas

Līdz šim darbos par LCP vēsturi visai neskaidri ir atklāta un nereti pat noklusēta arī LCP darbības saistība ar Zviedrijas izlūkdienestu, it īpaši militāra rakstura informācijas sniegšana par stāvokli nacistu okupētajā Latvijā, kas bija viens no zviedru priekšnoteikumiem, lai atbalstītu slepenos radiosakarus un netieši arī bēgļu laivu kustību pāri Baltijas jūrai.

To apstiprina arī atsevišķi mūsdienās apzināti līdz šim npublicēti dokumenti, kā, piemēram, noraksts no jau pieminētās V. Salnā 1944. gada janvāra vēstules uz Latviju, kurā viņš daļēji šifrēti rakstīja, ka “*Mildai [domāta Zviedrija. – U. N.] jāsniedz šādas ziņas: 1) Staļina līnijas nocietinājums un izveidojums, 2) Alūksnes–Rēzeknes–Daugavpils līnijas nocietinājums, 3) Vācu spēku daudzums ķēķī [domāta Latvijas teritorija. – U. N.] un augstākais pavēlnieks, 4) Divīziju skaits un novietojums, 5) Cik lidlauku atrodas ķēķī, kurus tagad vācieši lieto, 6) Munīcijas fabrikas ķēķī, un kur tās atrodas, ko ražo? 7) Mūsu leģiona spēku izvietojums, kur un cik daudz? 8) Krievu spēku stiprums un novietojums pie ķēķa, 9) Ostu apsardzība ķēķī un vāciešu kara flote.*”³⁰

Pie tam L. Siliņa personiskā arhīva materiāli Stokholmā arī parāda, ka ar LCP starpniecību ir iegūta un uz Zviedriju nosūtīta vismaz daļēja, taču vienlaikus arī ne pārāk precīza šāda veida informācija.³¹ Tā vienā, visticamāk, 1944. gada sākumā rakstītā LCP ziņojumā varam lasīt ziņas par aerodromiem Latvijas teritorijā, ar klāt

pievienotām norādēm, kuri no tiem tiek un kuri netiek lietoti un kuri nav lietojami, kā arī par to, ka Latvijas teritorijā atrodas divas vācu armijas, kuru numuri nav zināmi, jo tiek lietoti pasta numuri. 1943. gada 18. oktobrī esot sākusies iedzīvotāju evakuācija no Dundagas apkārtnes, jo tur bijis paredzēts novietot ap 200 000 vīru lielu karaspēku un trīs tanku divīzijas, kas bijušas domātas invāzijai pret Zviedriju, kas gan esot atlikta sakarā ar vācu militārā stāvokļa maiņu Austrumu frontē. Kurzemes jūrmalā esot bijis sakoncentrēts arī liels desanta laivu skaits.

Vairāk teorētisks, nekā uz reāliem faktiem balstīts, bija arī šeit izteiktais pieņēmums, ka *“ir zināms pamats domāt, ka vāciešiem un krieviem ir kāds savstarpējs slepens līgums, jo visas labākās vācu daļas atrodas rietumos un vācieši austrumos tikai tēlo karošanu, bet patiesībā grib Baltijas valstis atdot krieviem”*. Pēdējiem esot arī lieli munīcijas krājumi un ieroči, ko viņi tagad slēpj no Rietumu sabiedrotajiem, pret kuriem attiecīgā brīdī tie varētu vērsties.³² Arī K. Čakstes 1944. gada 31. janvāra vēstules V. Salnajam pielikumā norādīts, ka karakuģi ostās ienākot reti, parasti tur redzot mīnulicējus un tralerus, kas uzturas tur dažas stundas vai 1–2 dienas. Transportkuģu satiksme notiekot naktī, jūrā esot mīnu lauki, kurus bieži mainot. Jūrā arī dežurējot vieglās kara flotes vienības.³³

Par līdzīgas informācijas nogādāšanu uz Zviedriju liecina arī atsevišķu LCP militārās komisijas vadītāja ģenerāļa Jāņa Kureļa (1882–1954) komandētās grupas paspārnē darbojošos radiotelegrāfistu pārraidīto ziņu saturs. Piemēram, 1944. gada oktobrī teikts, ka vairs netiks pārraidītas nekādas militāras ziņas, jo radušās aizdomas, ka tās nonāk arī padomju spēku rīcībā, pie tam nav piepildījušās arī agrāk izteiktās prognozes, ka britu karaspēks varētu novērst Sarkanās armijas ofensīvu Baltijā.³⁴ Pie tam šādu ģenerāļa J. Kureļa grupas štāba priekšnieka kapteiņa Kristapa Upelnieka (1891–1944) nostāju apstiprina arī citas liecības, kas atrodamas vēstures literatūrā.³⁵

Viens no aktuālākajiem jautājumiem, kas bija skarts korespondencē starp LCP priekšsēdi K. Čaksti un Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno, bija militārā palīdzība no ārzemēm, lai sekmīgi pretotos otrreizējai padomju okupācijai un atjaunotu neatkarīgu Latvijas valsti. Iepriekš minēto apstiprina arī K. Čakstes jau 1943. gada 16. novembrī V. Salnajam rakstītās rindas, tajās izsakot cerību – ja cīņa norisināsies kopā ar vāciešiem, tad ieročus būs iespējams saņemt no viņiem, bet, ja tā būs patstāvīga, tad tos būs nepieciešams iegūt no ārzemēm. Pēc K. Čakstes domām, visvairāk būs vajadzīgi: *“automātiskie ieroči (pistoļas, patšautenes, ložmetēji, kurus varētu arī no gaisa nomest) ar daudz munīciju, tanku iznīcināšanas līdzekļi, to starpā speciālie lielgabali ar daudz munīciju. Ļoti noderīgi būtu arī tanki, artilērija un lidmašīnas. Daļa šauteņu būs uz vietas, bet papildus vajadzētu vēl kādas 20 000, no kurām daļa vēlamas karabīnes (īsās šauteņes), jo nevar zināt, kāda veida karš būs uz vietas, un daudz munīcijas.”*³⁶

Kā zināms, Latviešu leģiona pulkvedis Vilis Janums (1894–1981) LCP militārās komisijas uzdevumā 1944. gada janvārī izstrādāja latviešu bruņotajiem spēkiem nepie-

ciešamo ieroču, municijas un apgādes plānu, ko LCP vadība nosūtīja Latvijas sūtnim Stokholmā V. Salnajam, uzsverot, ka *“Latvija ir nolēmusi cīnīties kā pret krieviem, tā vāciešiem, lai atgūtu savu neatkarību. Baltijas valstu, Polijas un Somijas pāriešana krievu rokās var būt liktenīga nākotnē arī Zviedrijas patstāvībai, tāpēc mēs lūdzam jau tagad reālu palīdzību, kamēr nav par vēlu.”*³⁷ Pie tam, ja grāmatā “Latvijas Centrālā padome” varam lasīt, ka jau 1944. gada februārī ir kļuvis skaidrs, ka nekāda militāra palīdzība no Rietumiem nebūs iespējama,³⁸ tad mūsdienās apzinātā sarakste starp LCP Latvijā un V. Salno Zviedrijā tomēr liecina par kaut ko citu.

Jau pieminētajā 1944. gada 24. marta vēstulē V. Salnajam K. Čakste raksta, ka *“mūsu pretošanās boļševikiem ir un var būt mūsu būt vai nebūt, ir atkarīga no apbruņojuma jautājuma. Šeit dariet visu iespējamo, lai izšķirīgā brīdī viss būtu nekavējoties šeit. Lūdzam ziņot ar šifru, ar kādām iestādēm Jūs esiet sarunas veduši un cik tālu esiet konkrēti tikuši.”*³⁹ Tāpat arī sūtnis V. Salnais vēl 1944. gada 31. martā paskaidroja, ka ir vismaz nelielas cerības par ieroču un municijas saņemšanu no Somijas;⁴⁰ 13. aprīlī rakstīja, ka no tās saņemta galīgi negatīva atbilde, taču vienlaikus aicināja vēl nezaudēt pēdējās cerības iespējamā militārā stāvokļa izmaiņas gadījumā.⁴¹ Tikai 10. augusta vēstulē V. Salnais bija spiests konstatēt, ka ieroču lietā *“arī šejienieši [domāti zviedri. – U. N.] ir devuši galīgu un noraidošu atbildi. Vienīgi ezeru zeme [domāta Somija. – U. N.] ir solījusi dažus daiktus pret tankiem. Vai tas tiks ievērots arī pie tagadējās valdības – nezinu.”*⁴²

Tajā pašā laikā nesen apzinātā LCP un V. Salnā kara laika vēstulju apmaiņa drīzāk ļauj noraidīt nekā apstiprināt jau pēc kara V. Januma 1963. gada 22. aprīļa vēstulē vēsturniekam Edgaram Andersonam rakstīto⁴³ un jau citur vēstures literatūrā minēto,⁴⁴ ka kādā no V. Salnā LCP priekšsēdim K. Čakstem nosūtītajām vēstulēm, kuru 1944. gada aprīlī, Rīgā tiekoties ar kapteini K. Upelnieku, būtu lasījis arī pats V. Janums, esot bijis teikts, ka *“mums vajadzīgie ieroči esot jau ielādēti kuģī un stāvoši Zviedrijas ostā. [..] Sabrukuma gadījumā Zviedrija ar saviem kuģiem evakuēsot arī visus apdraudētos civiliedzīvotājus.”* Līdz šim apzinātā sarakste ar LCP Latvijā ļauj spriest, ka V. Salnais ieroču un apbruņojuma lietā ir mēģinājis darīt visu iespējamo pārrunās ar dažādām Zviedrijas un Somijas institūcijām un amatpersonām, bet galvenokārt naudas līdzekļu trūkuma dēļ un vēlāk arī sakarā ar Somijas izstāšanos no kara šiem centieniem nebija pozitīvu rezultātu. Tomēr nešķiet ticama iespēja, ka V. Salnais patiešām būtu devis LCP šādus bezatbildīgus un iluzorus solījumus.

Ebreju stāvoklis vācu okupētajā Latvijā

Vairākās Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā 1943.–1944. gadā nelegāli uz Latviju nosūtītajās vēstulēs ir lasāmi arī aicinājumi sniegt ziņas par ebreju tautības Latvijas pilsoņu stāvokli vācu okupācijas apstākļos un latviešu sniegto atbalstu viņiem, lai atspēkotu nacistu propagandu par vietējo iedzīvotāju līdzdalību holokausta noziegumos. Jau

vienā no savām pirmajām LCP Latvijā nosūtītajām vēstulēm 1943. gada 3. septembrī V. Salnais rakstīja, ka *“vācieši tagad cenšas izplatīt pasaku, itin kā latvieši būtu bijuši tie, kas izrēķinājušies visnežēlīgākā kārtā ar žīdiem. Šai nolūkā vācieši esot spēruši dažādus soļus, cik zināms, Ženēvā, Amerikā un arī šeit. Pret šiem vāciešu nekaunīgiem meliem mums ir noteikti jācīnās. Laipns lūgums steidzamības kārtā izstrādāt un atsūtīt man steitmentu [paziņojumu. – U. N.], kas rādītu, kāda īstenībā ir bijusi lietu norise, lai jau laikus stātos pretīm vācu meliem. Ļoti vēlams un būtu lietderīgi, ja steitmentā pievestu arī konkrētus faktus, no kuriem būtu redzams, ka latvieši ir bijuši izpalīdzīgi žīdiem pret vāciešu necilvēcībām.”*⁴⁵ To pašu V. Salnais atkārtoja arī jau pieminētajā 1944. gada janvārī slepeni uz Latviju LCP nosūtītajā vēstulē, kā arī savā korespondencē ar citiem Latvijas diplomātiem Rietumos.⁴⁶

Kā redzams no vairākām jau iepriekš minētajām K. Čakstes vēstulēm V. Salnajam, LCP tomēr kavējās ar šāda veida informācijas nosūtīšanu uz Zviedriju, kas, iespējams, bija saistīts gan ar tās iegūšanas apgrūtinātām iespējām, gan pārāk lielo risku un bīstamajām sekām, kas varētu skart ne tikai šo ziņu sniedzējus, bet it īpaši tajās minētās personas, ja šādi fakti kļūtu zināmi vācu drošības iestādēm. 1943. gada 16. novembrī K. Čakste rakstīja, ka *“iekšējā dzīvē līdz šim, salīdzinot ar vasaru, maz pārmaiņas. Tiek vajāti arī no nacionālām aprindām. Cietumi ir pilni, šaušana turpinās. Daugavpils geto likvidēts. Sāk vajāt arī laulības, kurās sievas ir žīdietes. Pagastos esot sastādīti politiski nedrošo saraksti – aizvešanai”*⁴⁷, bet 1944. gada 31. janvārī paskaidroja, ka *“žīdu jautājumā pašlaik nav iespējams konkrēti minēt daudzus gadījumus, kad latvieši izpalīdzējuši žīdiem. Griežu Jūsu vērību, ka visi rīkojumi žīdu lietās parakstīti no vāciešiem, izņemot vienu, liekas, par stāvēšanu rindās 1941. gada vasarā.”*⁴⁸ Arhīvu dokumenti arī liecina, ka gandrīz visu Latvijas ebreju iznīcināšana bija minēta 1944. gada jūnijā–jūlijā Lielbritānijas un ASV ārlietu institūcijās nonākušajā LCP paziņojumā ASV valsts sekretāram.⁴⁹

L. Siliņš savās publikācijās ir norādījis arī uz LCP izstrādāto memorandu par vācu okupācijas varas izdotiem likumiem un rīkojumiem pret ebreju tautības pilsoņiem Latvijā, kas esot nonācis Zviedrijā un iesniegts Rietumu sabiedroto pārstāvjiem, taču diemžēl nesniedz nekādas tiešākas norādes par tā saturu, minot tikai, ka *“1943. gada septembrī Jewish International pārstāvis Gilels Storhs Stokholmā sūtīja Salnā ierosmē vairākas reizes tikās ar LCP pārstāvi L. Siliņu, lai gūtu pārskatu par vācu okupācijas varas izdotiem likumiem un rīkojumiem par žīdu tautības pilsoņiem Latvijā. Vēlāk tika iesniegts arī LCP izstrādātais memorands šinī jautājumā.”*⁵⁰

Kaut arī atsevišķos LCP savāktos un uz Rietumiem nosūtītos materiālos par stāvokli nacistu okupētajā Latvijā ir atrodamas ziņas par holokausta norisēm Latvijā, līdz šim apzinātajos kara laika dokumentos nav izdevies atrast kādu īpašu LCP memorandu par vācu okupācijas varas vēršanos tieši pret ebrejiem. Tomēr tikai nesen starp L. Siliņa

personiskā arhīva Stokholmā materiāliem ir izdevies konstatēt kāda dokumenta norakstu ar nosaukumu “Žīdu tautības iedzīvotāju stāvoklis Latvijā vācu okupācijas laikā 1941.–1943. gadā”,⁵¹ kas, iespējams, varētu būt jau minētais memorands, jo tā ievaddaļā ir atrodama norāde, ka tas ir LCP un tās Ārzemju delegācijas izstrādāts pārskats iesniegšanai ebreju organizācijām ārzemēs, kā arī Rietumu sabiedroto valdībām.

Tomēr, rūpīgāk iepazīstoties ar šī 38 lappušu garā dokumenta saturu, ir redzams, ka vācu okupācijas apstākļos Latvijā varētu būt rakstīta tikai tā pirmā daļa, kurā minēti 1941.–1942. gadā presē publicētie vairāki nacistu izdotie rīkojumi par ebrejus ierobežojošo tiesisko statusu un Rīgas geto izveidošanu, kā arī uzsvērts, ka “*minētie likumi un rīkojumi nenoliedzami parāda, kas vainojami žīdu apspiešanā un iznīcināšanā Latvijā. Tie bija un ir vācieši, kas atņēma žīdiem katras cilvēku tiesības, ierīkojot geto, atņēma visas materiālās vērtības, piesprieda un izpildīja nāvessodus un tomēr nekaunīgā veidā ārzemēs izplata baumas, ka latvieši, igauņi un lietuvieši ir žīdu apspiedēji un iznīcinātāji.*”⁵² Dokumenta otrajā daļā aprakstītais ebreju skaits Latvijā un citētās jau 1945. gadā zviedru valodā iznākušās holokaustu pārdzīvojušo atmiņas liek domāt, ka tas rakstīts jau pēc Otrā pasaules kara beigām Zviedrijā un tikai tad tulkots angļiski un iesniegts dažādām starptautiskām organizācijām. Izslēgta nav iespēja, ka šis ir paša L. Siliņa pēckara gados sarakstīts manuskripts, kurā kā avoti izmantoti atsevišķi LCP kara laika dokumenti.

Atsevišķi vēstures avoti apstiprina Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā un LCP mēģinājumus 1944. gada vasarā–rudenī panākt, lai vismaz dažus nacistu vajātos ebrejus slepeni evakuētu uz Zviedriju. Lai gan ir zināms, ka, pateicoties LCP aktīvu dalībnieku K. E. Frišenfelda un Valentines Jaunzemes (1916) drosmei un enerģiskajai rīcībai, vienīgais sekmīgais šāds gadījums izrādījās Izraēla Mihelsona (1896–1995) atrašana Dundagas apkārtnē un vēlākā nogādāšana ar bēgļu laivu pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju 1944. gada novembrī,⁵³ kara laika LCP korespondence parāda, ka šādas – vismaz teorētiskas, bet vienlaikus tālaika apstākļos diemžēl praktiski nerealizējamās ieceres ir bijušas vairākas.

Par to liecina arī dažas līdz šim npublicētas kara laika vēstules. Vienā no tām 1944. gada 11. septembrī sūtņi V. Salnā izteica laipnu lūgumu “evakuēt uz šejieni arī Latvijas žīdus, ja tādus no vāciešu neģēlībām būtu izdevies paglābt un ja tie ir Latvijas patrioti. Tas būtu liels pabalsts cīņā dēļ mūsu zemes nākotnes”⁵⁴, bet L. Siliņš 1944. gada 14. oktobra vēstulē ģenerālim V. Tepferam, kurš pēc B. Kalniņa apcietināšanas tagad pildīja LCP priekšsēža pienākumus, rakstīja, ka uz šo brīdi viņam nav nekādas noteiktas informācijas ne par LCP darbību, ne arī par evakuācijas darba organizāciju Kurzemes piekrastē, tāpēc viņš lūdza V. Tepferu nokārtot vairākas lietas, arī to, ka “noteikti jāatved žīdi – piemēram, Mincs, Dr. Idelsons, Storchs, Štrēms vai arī no ārzemju žīdiem pa vienam no katras tautības”⁵⁵.

Dažādi viedokļi par LCP nostāju pret ebreju iznīcināšanu ir izteikti arī mūsdienu vēstures literatūrā. Vēsturnieks Aivars Stranga raksta, ka LCP nosodīja, dokumentēja un informēja Rietumus par holokausta norisēm Latvijā, un uzsver, ka *“LCP pirmā mēģināja dokumentēt holokaustu Latvijā, uzdodot savam dalībniekam sociāldemokrātam Dr. F. Menderam sastādīt informāciju par to, kas tika nogādāta uz Zviedriju un ASV”*⁵⁶. Bet muzeja “Ebreji Latvijā” vadītājs Mārgers Vestermanis uzskata, ka latviešu nacionālās pretošanās kustības, t.sk. LCP dalībnieki ir bijuši pilnīgi vienaldzīgi pret ebreju iznīcināšanu vācu okupācijas laikā un neko nav darījuši, lai pret to protestētu. Viņš arī raksta, ka *“nacionālā pagrīde nekādi nereaģēja un nelikās par ebrejiem zinīs, ja neskaita skandalozo epizodi 1945. gada sākumā, kad kādi Latvijas Centrālās padomes pārstāvji Stokholmā mēģināja izkrāpt [sic! – U. N.] no ebreju aprindām lielu naudas summu, solot pārvest uz turieni simtiem ebreju sievietes, kuras itin kā slēpjoties Dundagas mežos, kas, protams, bija vistīrākais izdomājums”*⁵⁷. Vairāki mūsdienās apzinātie vēstures avoti par nacionālo pretošanās kustību Latvijā tomēr liek vērtēt šādu pozīciju kā pārāk pārspīlētu un neļauj šajā jautājumā ieņemt tik kategorisku nostāju.⁵⁸

Latvijas valdības izveidošanas plāni

Viens no svarīgākajiem jautājumiem, kas atspoguļojas Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā kara laika slepenajā sarakstē ar LCP Latvijā un citā līdzīgā korespondencē 1944. gada vasarā–rudenī, bija iespējamā varas pārņemšana un pagaidu valdības izveidošana nacistiskās Vācijas okupētajā, bet vienlaikus PSRS vēl neieņemtajā Latvijas teritorijā. Par to liecina arī jau pieminētā V. Salnā 1944. gada 10. augusta vēstule LCP Latvijā, kurā viņš rakstīja, ka *“pēc manām un Ciņa [domāts F. Cielēns. – U. N.] domām mūsu nākotnes labā būtu absolūti nepieciešams, ka LCP saņem tūdaļ varu savās rokās un izsludina patstāvīgas Latvijas valdību. Tas pie zināmiem apstākļiem miera konferencē var, varbūt, izrādīties par vienīgo trumpi, ar ko aizstāvēt mūsu patstāvību. Tālab – ja vien iespējams – dariet to.”*⁵⁹ Šāda pozīcija lielā mērā sakrita ar jau iepriekš LCP Latvijā paustām pretenzijām uz augstākās valsts varas pārstāvniecību Latvijā, kas paredzēja arī tās valstiskās neatkarības atjaunošanas pasludināšanu un valdības izveidošanu laikā starp vācu armijas atkāpšanos un padomju karaspēka ienākšanu, kas bija izteikta arī vairākos LCP pieņemtajos politiska rakstura dokumentos un kara laika korespondencē.⁶⁰

Līdzšinējā vēstures pētniecībā nepietiekama uzmanība ir pievērsta historiogrāfijā jau pieminētajiem un daļēji citētajiem⁶¹ diviem dokumentiem, kurus bīskapa Jāzepa Rancāna (1886–1969) dzīvoklī notikušās LCP sēdes laikā 1944. gada 8. septembrī ir parakstījis P. Kalniņš kā Latvijas Valsts prezidenta vietas izpildītājs un Saeimas priekšsēdētājs. Tā ir deklarācija par Latvijas valsts atjaunošanu un rīkojums par Ministru kabineta sastādīšanu ar senatoru Mintautu Čaksti (1893–1962) priekšgalā. Tagad ir

izdevies noskaidrot, ka pēc Otrā pasaules kara šo dokumentu oriģināli ir nonākuši Vesterosas pilsētas bibliotēkas Latviešu grāmatu un dokumentu krājumā, bet pašlaik tiem vajadzētu atrasties Zviedrijas Valsts arhīvā Stokholmā.⁶²

Dokumentu saturs nepārprotami liecina, ka LCP vismaz deklaratīvā formā ir īstenojusi savas ieceres par Latvijas neatkarības atjaunošanu un valdības izveidošanu, taču diemžēl neviens no šīs sanāksmes dalībniekiem pēc kara trimdā nav sniedzis kādus plašākus komentārus ne par pašu notikumu, ne arī paskaidrojis, kāpēc tam nav sekojusi kāda tālejoša rīcība. Lielāku skaidrību šajā lietā diemžēl neievieš arī grāmatā "Latvijas Centrālā padome" šim notikumam veltītās dažas rindkopas, kurās pie tam ir kļūdaini apgalvots, ka šīs sēdes atsevišķā protokolā esot teikts, ka Ministru kabineta sastādīšana uzticēta K. Čakstem (tas nebija iespējams kaut vai tāpēc, ka šajā laikā viņš jau atradās nacistu apcietinājumā) un tikai pēc viņa nāves par Ministru prezidentu esot aicināts viņa brālis M. Čakste,⁶³ lai gan mūsdienās apzinātie dokumenti liecina par pretējo.

Bez tam dažādi vēstures avoti – arī pēc Otrā pasaules kara padomju drošības iestāžu apcietināto un tiesāto LCP dalībnieku krimināllietu materiāli – liecina, ka, neraugoties uz iepriekšminēto P. Kalniņa 1944. gada 8. septembrī parakstīto deklarāciju, sūtnis V. Salnais un LCP pārstāvji Zviedrijā vēl 1944. gada septembrī–oktobrī ir plānojuši Latvijas pagaidu valdības pasludināšanu Kurzemē.⁶⁴ V. Salnais jau minētajā 1944. gada 11. septembra vēstulē rakstīja, ka ilgāku laiku nav saņēmis no LCP kādas noteiktas ziņas, arī par to, vai LCP ir kādu stāvokli ieņēmusi tālaika notikumu gaitā vai ne. Šādā nenoteiktības atmosfērā viņš arī vaicāja, "*vai LCP nevarētu taisīt tagad jaunu deklarāciju, kurā paziņotu, ka pie pirmās izdevības tā saņems visu varu savās rokās, bet pagaidām, kamēr vēl vācieši arī kaut cik cīnās pret lieliniekiem, aicina tautu šo cīņu atbalstīt, bet tai pašā laikā visus patriotiskos partizānus uzaicina organizēties pēc no LCP izstrādāta plāna un vadīties savā rīcībā no LCP norādījumiem*". V. Salnais arī prognozēja, ka pēc drīzumā gaidāmās Somijas pamiera vai miera noslēgšanas ar PSRS, kas drīzāk līdzināsies kapitulācijai, varētu sekot vācu karaspēka atkāpšanās no Baltijas, kas "atkal atgādina, ka LCP jābūt gatavai varu pārņemt savās rokās"⁶⁵. Līdzīgas domas apstiprina arī jau iepriekš minētā L. Siliņa 1944. gada 14. oktobra vēstule ģenerālim V. Tepferam, kurā viņš jautā, vai nav iespējams izsludināt valdību Kurzemē.⁶⁶

Ar iepriekš minēto saskan arī ģenerāļa J. Kureļa grupas un LCP dalībnieka Viļa Pāvulāna (1906–1995) pēckara sarakstē ar teologu Haraldu Biezo sniegtā informācija par plānoto pagaidu valdības izveidošanu Kurzemē, kas līdz šim vēstures pētniecībā nav izmantota. Savā H. Biezajam adresētajā vēstulē 1984. gada 11. oktobrī V. Pāvulāns atceras, ka "*arī mums kureliešiem bija jāuzstāda latviešu valdība, to pieprasīja sūtnis V. Salnais Stokholmā. Tā gan bija domāta tikai pagaidu valdība, bet arī uz to bija grūtības sadabūt kandidātus un tikai ar lielām grūtībām beidzot varējām sastādīt sarakstu provizoriskai valdībai, ko tanī pašā vakarā pārraidījām uz Zviedriju. No mums neviens*

personīgi negribēja ieiet valdībā, katrs centās ieteikt kādu spējīgāku, labāk piemērotu attiecīgam amatam. Mēs uzstādījām arī personas, kas kureliešos nesastāvēja. Doma bija, lai valdībā ieiet krietni vīri, ne partiju cilvēki.”⁶⁷

Līdzīgas ir arī LCP un ģenerāļa J. Kureļa grupas dalībnieku Osvalda Bileskalna (1910–1951) un Induļa Dišlera (1920) pēc kara padomju drošības iestāžu pratināšanas laikā un vēlāk atmiņu publikācijās,⁶⁸ kā arī jau citur vēstures literatūrā⁶⁹ sniegtās ziņas par 1944. gada oktobrī izteikto kapteiņa K. Upelnieka ierosinājumu pasludināt pagaidu valdību Ventspilī un LCP vadības pārstāvju Kurzemē M. Čakstes un Jāņa Breikša (1887–1965) rezervēto attieksmi pret to, kā arī kureliešu izstrādātajiem diviem bruņotās sacelšanās plāniem un no LCP Zviedrijā saņemto atbildi, ka “*angļu pārstāvji dod norādījumus turēt Kurzemi līdz tam laikam, kad angļu un amerikāņu flote ienāks Baltijas jūrā. Flotes ienākšanas laiku Baltijas jūrā nevar noteikt. Atkarībā no apstākļiem un jūsu rīcībā esošiem līdzekļiem izlemiet, vai to var darīt, un rīkojieties. Ja vietējie apstākļi to pieļauj, jādeklarē Latvijas valsts suverenitātes atjaunošana. Ja uz vietas LCP nesastāda pagaidu valdību, kas izdarītu deklarāciju, deklarāciju izdod bruņoto spēku virspavēlnieks ģenerālis Kurelis, kas pagaidām līdz pagaidu valdības sastādīšanai arī pārņem visu militāro un civilo varu. Pagaidu valdības sastāvu tādā gadījumā paziņos vēlāk.”⁷⁰ Šajā sakarā gan uzmanība būtu jāpievērš līdz šim npublicētajā V. Pāvulāna 1985. gada 11. janvārī H. Biezajam rakstītajā vēstulē teiktajam, ka ģenerālis J. Kurelis nav ļāvis viņam sniegt no Zviedrijas jau 1944. gada 27./28. septembrī [sic!? – U. N.] saņemto radioziņojumu, ka kureliešu izstrādātais plāns ir atlikts, viņi aicināti izbraukt uz Zviedriju vai Vāciju un turpmāk tiks pārraidītas ziņas tikai par laivu satiksmi.⁷¹*

LCP Ārzemju delegācijas darbība

Zināmas neskaidrības LCP vēstures dokumentēšanā ir ieviesušās arī sakarā ar LCP Ārzemju delegācijas izveidošanu un tās aktivitātēm. Mūsdienās apzinātie dokumenti liecina, ka K. Čakste jau pieminētajā 1944. gada 25. februāra vēstulē informēja V. Salno, ka par šīs delegācijas sekretāru LCP ir iecēlusi L. Siliņu, kā arī aicināja: 1) griezties ar lūgumu LCP vārdā pie K. Zariņa un A. Bīlmaņa, lai viņi sagādātu LCP Ārzemju delegācijas darbam nepieciešamos līdzekļus, 2) pieprasīt no Londonas diplomātiskās pases delegācijas sekretāram un locekļiem, kā arī “kādas trīs diplomātiskās pases turēt gatavībā Stokholmā, ja atbildīgiem vietējiem darbiniekiem šeit kaut kādu apstākļu dēļ nāktos bēgt uz ārzemēm”⁷². Tai pašai vēstulei bija pievienoti arī līdz šim npublicēti trīs pielikumi, no kuriem pirmais bija “LCP Apkārtraksts Nr. 1”, kurā minēts, ka LCP pārsūtīs “divus vai trīs politiskus darbiniekus kā mūsu pārstāvjus uz Stokholmu. Tur viņi sastādīs LCP ārzemju pārstāvniecību”, nosakot arī tās budžetu 10 000 zviedru kronu mēnesī.⁷³

Vēl kategoriskāk šīs prasības bija izteiktas jau pieminētajā ar 1944. gada 27. februāri datētajā LCP “Apkārtrakstā Nr. 3”, ar kuru Latvijas diplomātiem Rietumos tika pavēstīts:

“Lūdzu, uzskatiet LCP ārzemju delegācijai vajadzīgo materiālo un tehnisko apstākļu sagādāšanu par vienu no saviem galveniem uzdevumiem. Lietas labā šāda delegācija tagadējā kritiskā brīdī steidzoši jārada, bet tas var notikt vienīgi, ja viņai ir materiālie līdzekļi darbības veikšanai. Tādēļ līdzekļi Jums visiem kopā ir jāsadā, izlietojot šinī ziņā visus Jums pieejamos ceļus. Jūs visi esiet ļoti ilgi bijuši savās darba vietās, lai šādus ceļus, pie lietas enerģiski ķeraties, varētu sagādāt. [...] Tāpat nepieciešami, lai sūtnis Zariņš mums steidzami atgādā pieprasītās un dažām mūsu uzticības personām nepieciešamās diplomātiskās pases. Tās tur nodotas, nevis lai šinī liktenīgā laikā gulētu neizlietas, bet gan lai tās varētu izmantot tie cilvēki, kas tagad aktīvi cīnās par neatkarīgu un demokrātisku Latviju. Kādas šīs personas ir, tas jāizšķir mums šeit LCP.”⁷⁴

Arī 1944. gada 24. marta vēstulē V. Salnajam K. Čakste paskaidroja, ka delegātu izsūtīšanu ir izlēmusi LCP, atzīdama to par svarīgu ārpolitisku un iekšpolitisku motīvu dēļ un vēlēdamās, lai *“ārzemēs būtu latviešu politiķi, kuri dzīvojuši zem krievu un vācu okupācijas Latvijā un kuri līdzās mūsu sūtniem varētu cīnīties politiskā laukā par Latvijas neatkarības atgūšanu”*. Viņš arī piebilda, ka LCP Ārzemju delegācijā esot paredzēts iekļaut vienu militāro pārstāvi.⁷⁵

Atbildi uz šīm LCP prasībām V. Salnais sniedza 1944. gada 31. marta vēstulē K. Čakstem, kurā sīkāk raksturoja gan K. Zariņa un A. Bīlmaņa līdzšinējos enerģiskos, bet tajā pašā laikā nesekmīgos centienus iegūt papildu finansējumu no ASV un Lielbritānijas bankās bloķētiem Latvijas valsts naudas līdzekļiem, kā arī paskaidroja, ka pēc Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā Zviedrija vairs neatzīst Latvijas Republikas pases, tādējādi kā nelietderīgu gan no praktiskā, gan politiskā viedokļa vērtējot LCP ierosinājumu par Latvijas diplomātisko pasu piešķiršanu tās Ārzemju delegācijas locekļiem. Bez tam V. Salnais arī uzsvēra, ka LCP sniegtā pamācība, ka *“diplomātiskās pases nav priekš tam, lai tās šeit seifā guldītu, ir kā pārmetums jau netaisna, bet bez tam tā ir arī lieka un nevajadzīga, jo tik tiešām ne tikai sūtnis Zariņš, bet kurš katrs sūtnis zin ļoti labi, priekš kā ir un kādos gadījumos tāda vai citāda pase lietojama. Nevienam arī nav vēl mēģinājis ne tulkot, ne netulkot, vai LCP ir tiesības izšķirt, kam dot diplomātiskās pases, kam nē.”⁷⁶*

Iepriekš apskatītā sarakste parāda, ka vismaz līdz 1944. gada pavasarim–vasarai LCP iecerētā Ārzemju delegācijas izveidošana un darbība nebija iespējama, jo trūka gan tai paredzēto finansiālo līdzekļu, gan cilvēku, jo vienīgais LCP pārstāvis, kurš šajā laikā atradās Zviedrijā, bija L. Siliņš. Tomēr L. Siliņš grāmatā “Latvijas Centrālā padome” raksta, ka Zviedrijas LCP Ārzemju delegācijā Stokholmā jau 1943. gadā bez viņa vēl darbojušies V. Salnais, viņa dzīvesbiedre Milda Salnā (1886–1970) un bijušais Latvijas sūtnis Helsinkos Jānis Tepfers (1898–1994). Šajā darbā izpalīdzīgs esot bijis bijušais Latvijas sūtniecības Stokholmā sekretārs Voldemārs Kreicbergs (1912–1995), 1944. gada jūnijā to papildinājis bijušais ārlietu ministrs un sūtnis F. Cielēns, bet kopš 1944. gada

rudens tās sastāvā iekļauti arī citi Zviedriju sasniegušie LCP locekļi M. Čakste, V. Tepfers, Andrejs Teikmanis (1877–1946), J. Breikšs un citi.⁷⁷

Tajā pašā laikā līdz šim npublicētajā K. Čakstem 1944. gada 28. jūnijā adresētajā V. Salnā vēstulē pēdējais izsakās, ka F. Cielēns ļoti vēlas, lai LCP kā tās Ārzemju delegāciju apstiprinātu jau šeit esošās četras personas, kas radījis V. Salnā iebildumus. Pēc viņa domām, *“visiem LCP delegācijas locekļiem vajadzētu būt ar redzamiem vārdiem, kuri pazīstami ārzemēs jau no mūsu patstāvības laikiem, un visiem tās locekļiem vajadzētu būt tādiem, pret kuriem angļu-sakši nevarētu celt ne vis tās mazākās ierunas un pret kurām arī šejienes aprindās būtu respekts. Tālāk, tīri formāli-politiski delegācija drīkstētu kā tāda uzstāties uz āru tikai tad, kad no tās zemes valdības, kurā delegācija atradīsies, būtu formāla piekrišana pielaiest delegāciju un tās darbību.”*⁷⁸

Turpretī, kā liecina V. Salnajam nosūtītais jau pieminētais 1944. gada 7. jūlija LCP “Apkārtraksts Nr. 5”, LCP vadība Rīgā tobrīd par tās Ārzemju delegācijas locekļiem bija iecēlusi P. Kalniņu kā tās priekšsēdētāju, V. Salno par priekšsēdētāja vietnieku, J. Tepferu, L. Siliņu, F. Cielēnu un B. Kalniņu. LCP arī lūdza V. Salno šo delegāciju sasaukt un tūlīt sākt tās darbību, paredzot arī, ka sakarā ar sagaidāmo evakuāciju delegāciju vēl papildinās citi dalībnieki no Latvijas.⁷⁹ To pašu grāmatā “Latvijas Centrālā padome” atkārtο arī L. Siliņš, diez kāpēc no iepriekš minēto LCP Ārzemju delegācijas locekļu vidus neminot B. Kalniņa vārdu.⁸⁰ Kā zināms, B. Kalniņš pēc apcietināšanas 1944. gada 12. jūlijā, tāpat kā P. Kalniņš, Zviedrijas krasta vietā negaidot nonācis Gotenhāfenā Vācijā 1944. gada 21. septembrī, nekādi vairs nevarēja piedalīties LCP Ārzemju delegācijas darbā Stokholmā, taču tas nemaina faktu, ka LCP Rīgā arī B. Kalniņu bija iecēlusi par savas Ārzemju delegācijas locekli.

Bez tam no mūsdienās apzinātās sarakstes starp LCP Latvijā un sūtni V. Salno Zviedrijā var konstatēt, ka īstenībā ir iespējams runāt par diviem atšķirīgiem LCP Ārzemju delegācijas sastāviem. Pirmais no tiem bija tas, ko plānoja LCP Rīgā, bet kas lielā mērā tā arī palika kā praktiski nerealizēts teorētisks nodoms; otrs praktiski darbojās, un to veidoja V. Salnais un citi Latvijas diplomāti Stokholmā, L. Siliņš, F. Cielēns un vēlāk arī citi Zviedriju sasniegušie LCP dalībnieki, taču tādu to nekad nebija plānojuši LCP vadība Latvijā.

Tāpat publikācijās tikpat kā nav atrodamas ziņas par LCP Ārzemju delegācijas darbību Otrā pasaules kara noslēgumā. Tomēr starp L. Siliņa personiskā arhīva Stokholmā dokumentiem ir izdevies atrast norakstu no līdz šim npublicētas LCP 1945. gada 5. janvāra sēdē Stokholmā pieņemtas un uz Latviju nosūtītas no septiņiem punktiem sastāvošas instrukcijas, kurā pausta gan pārliecība par nacistiskās Vācijas sakāvi un no tās izrietošā nepieciešamība izvairīties no tuvākas saistīšanās ar to tās bojāejas priekšvakarā, gan pārspīlēta iespējamā ASV un Lielbritānijas loma pēckara miera konferencēs, kur tās būšot militāri un saimnieciski stiprākas salīdzinājumā ar PSRS, kas

kara beigās būšot stipri noasiņojusi un saimnieciski nopostīta.⁸¹ LCP Ārzemju delegācija arī uzskatīja, ka īstā cīņa par Baltijas valstu neatkarības atgūšanu sāksoties tikai pēc Otrā pasaules kara darbības noslēgšanās Eiropā. Tāpēc vislielākā politiskā gudrība konkrētajā situācijā esot “glābt un pasargāt mūsu tautas dzīvo spēku, nevis izšķiest to svešu mērķu kalpībā”.

Sekojošā šādai pārliecībai, LCP Ārzemju delegācija aicināja ieņemt nogaidošu pozīciju un neatbalstīja nacionālo partizānu iespējamo cīņu PSRS no jauna reokupētajā Latvijas teritorijā, kā arī tagad atšķirībā no savas 1944. gada vasarā–rudenī paustās nostājas noraidīja kaut vai īslaicīgas varas pārņemšanu Kurzemē. LCP uzskatīja, ka *“1) nacionālo partizānu aktīva militāra darbība krievu okupētajā Latvijā dotajos starptautiskajos apstākļos nesekmē Latvijas valsts atjaunošanas mērķus, kaitē zemniekiem un izšķiež vērtīgo dzīvo spēku, kas ļoti noderēs tad, kad sitīs īstā stunda Latvijas valsts atbrīvošanai. Tāpēc šādu partizānu darbība izbeidzama un šādi aktīvi cilvēki krievu okupētajā Latvijā organizējami slepenā nacionālā organizācijā, lai uz vietas būtu aktīvu darbinieku kadrs, kas attiecīgā brīdī spētu izdarīt vērtīgu pakalpojumu neatkarīgās Latvijas valsts atjaunošanas lielajā darbā; 2) tiem leģionāriem, kas atstājuši savas daļas, un tiem, kas izvairījušies no iesaukuma kara dienestā, bet tagad sabēguši Kurzemes mežos, ieteicams izvairīties no aktīvas militāras agresijas un, ja iespējams, bēgt uz Zviedriju. Vācu okupācijas varai brūkot Kurzemē, mēģināt pārņemt varu latviešu nacionālo spēku rokās uz pāris dienām dotajā starptautiskajā situācijā būtu bez politiskas nozīmes un upuri būtu nelaikā un nevietā.”*⁸² Šis dokuments noslēdzas ar vēstījumu, ka labvēlīgākas starptautiskās situācijas gadījumā mājiniēki Latvijā par to tiks informēti.

Bez tam ir izdevies apzināt arī norakstu no jau vēstures literatūrā publicētā un diemžēl kļūdaini ar 1944. gada maiju datētā LCP Ārzemju delegācijas sēdē 1945. gada aprīlī uz Latviju nosūtīšanai pieņemtā ziņojuma par tā brīža starptautisko stāvokli un Latvijas neatkarības atjaunošanas izredzēm nākotnē.⁸³ Šī dokumenta sastādītāji ievadā atsaucas uz jau iepriekš minēto 1945. gada janvāra “vēstuli, kuru, cerams, esat saņēmuši”, tādēļ jādomā, ka abi šie dokumenti bijuši vienīgie laikposmā no 1945. gada janvāra līdz nacistiskās Vācijas kapitulācijai 1945. gada 8. maijā LCP Ārzemju delegācijas pieņemtie un uz Latviju nosūtītie ziņojumi. Tepat arī konstatēts, ka šajā starplaikā Jaltā notikusi Sabiedroto lielvalstu konference, kurā Baltijas valstu jautājums nav izšķirts un uzsvērts, ka Vācijas sakāve ir tuvāko pāris nedēļu jautājums. Kaut arī paredzami ASV un Lielbritānijas militārie panākumi cels šo valstu politisko ietekmi Eiropā, tās tomēr nebūšot gatavas karot ar PSRS Baltijas valstu dēļ, taču karu starp tām varētu izraisīt kāds globālāks politisks konflikts, kas tikpat labi var nesākties vai arī sākties tikai pēc 10–20 gadiem.

Dokumenta noslēgumā uzsvērts, ka *“mūsu tagadējais galvenais uzdevums – pasargāt mūsu dzīvo spēku, neizšķiest to akcijām, kurām nav nekādas izredzes. Mums*

mūsu spēki jākrāj tam laikam, kad ar zināmām izredzēm varēsīm cīnīties par neatkarīgas demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošanu."⁸⁴ Līdz šim gan nav izdevies noskaidrot, vai šie LCP vēl Otrā pasaules kara noslēgumā uz Latviju sūtītie ziņojumi sasniedza kādu adresātu, taču ir iespējams konstatēt, ka arī atsevišķu vēsturnieku pēdējo gadu pētījumi apstiprina iepriekš citēto dokumentu saturā pausto LCP vīziju par bruņotas pretošanās nelietderību pēckara otrreizējās padomju okupācijas apstākļos, tā vietā paužot pārliecību par pretošanās kustības nevardarbīgās taktikas ievērošanu un īstenošanu ceļā uz Latvijas neatkarības atgūšanu nākotnē.⁸⁵

Mūsdienās no jauna apzinātie un līdz šim vēstures pētniecībā maz izmantotie dokumenti – slepenā sarakste starp LCP Latvijā un Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno – skaidrāk nekā līdz šim parāda abu pušu nostāju un rīcību Latvijas neatkarības centieni īstenošanā un ļauj precīzāk saprast gan viņu kopīgo sadarbību, gan pastāvošās pretrunas un problēmas, kas izrietēja gan no LCP un V. Salnā atšķirīgās politiskā un diplomātiskā darba izpratnes, gan vēl lielākā mērā bija pakļautas tā brīža militārajai un starptautiski politiskajai situācijai Otrajā pasaules karā karojošo valstu nometnēs. Arī nacistiskās Vācijas karaspēka un okupācijas varas klātbūtne un tās nomaiņa ar otrreizējo padomju okupāciju pēc Sarkanās armijas straujās ofensīvas Baltijas telpā 1944. gada vasarā izrādījās izšķirošie faktori, kas izslēdza iespēju piepildīties LCP un V. Salnā izmisīgajiem centieniem panākt Latvijas neatkarības atjaunošanu Otrā pasaules kara noslēgumā.

LCP politiskie dokumenti Rietumos, tajos paustie mērķi un sasniegtie rezultāti

LCP bija vislielākie nopelni slepeno sakaru organizēšanā starp nacistu okupēto Latviju un Rietumiem Otrā pasaules kara laikā. Tieši kontakti starp LCP Latvijā un Latvijas sūtni V. Salno Stokholmā (ar viņa starpniecību arī ar citiem Latvijas diplomātiem Rietumos – K. Zariņu Londonā, Alfrēdu Bīlmani (1887–1948) Vašingtonā u.c.) visefektīvāk nodrošināja informācijas apriti starp nacistu okupēto Latviju un Rietumu sabiedrotajiem. Neitrālās Zviedrijas ģeopolitiskajam stāvoklim un statusam starptautiskajā politikā kara gados bija nozīmīga loma karojošo valstu ārlietu un militārās izlūkošanas institūciju aktivitātēs. Zviedrijas galvaspilsētā Stokholmā kara laikā aktīvi darbojās amerikāņu, britu, zviedru, vācu un padomju diplomāti un izlūkdienestu pārstāvji, kuru uzmanības lokā, neapšaubāmi, nonāca arī nacistu okupētās Baltijas valstis, arī LCP Latvijas diplomātiem Rietumos piegādātā informācija par nacistu okupēto Latviju.⁸⁶

Tomēr jāuzsver, ka ar daudz lielāku kritikas devu būtu jāvērtē mūsdienu vēstures literatūrā sastopamie apgalvojumi, ka visas LCP politiskās deklarācijas būtu tieši sasniegušas Rietumu sabiedroto valdības un tām visām būtu bijusi kāda tālejoša svarīga

politiska nozīme. Tā, piemēram, vismaz daļēji pārspīlēts liekas L. Siliņa apgalvojums, ka “*par to, ka latviešu leģionāri, kas nokļuva Rietumvalstu karaspēka gūstā pēc Hitlera Vācijas kapitulācijas 1945. gada 8. maijā, netika izdoti Padomju Savienībai, pateicība pienākas Latvijas Centrālās padomes vadības tālredzībai, kura jau 1943. gadā informēja Amerikas un Anglijas valdības par vāciešu izdarīto starptautiski nelikumīgo piespiedu mobilizāciju*”⁸⁷. Mūsdienās apzinātie dokumenti tomēr rāda, ka, piemēram, ārkārtējo pilnvaru nesējs un Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš jau pirms L. Siliņa ierašanās Zviedrijā un LCP nodibināšanas savās notās Lielbritānijas valdībai 1943. gada 11. jūnijā un 9. jūlijā norādīja uz vācu okupācijas varas īstenoto latviešu nelikumīgo mobilizāciju leģionā un protestēja pret šo starptautisko tiesību pārkāpumu.⁸⁸

Šeit pat arī jāatzīmē, ka dažādās tālaika aktīvu līdzdalībnieku un pat mūsdienu profesionālu vēsturnieku publikācijās vieni un tie paši LCP izcelsmes dokumenti nereti ir publicēti neprecīzi – ar dažādiem nosaukumiem, izlaidumiem vai izmaiņām tekstā, kā arī kļūdaini apzīmēti ar dažādiem datumiem. Tā, piemēram, vēsturnieks Heinrihs Strods jau agrāk publicētos divus dažādus dokumentus – 1943. gada augustā nelegāli Rīgā pieņemto un 1944. gada februārī angļu valodā Rietumos atklātībā nākušo LCP politisko platformu un deklarāciju ir publicējis kā atsevišķa dokumenta pirmpublicējumu [*sic!* – U. N.], maldīgi uzskatot, ka tas ir bijis viens kopīgs “Latvijas Centrālās padomes ziņojums Apvienoto Nāciju Organizācijai 1944. gadā” (ANO izveidoja tikai 1945. gada 25. aprīlī!). Tas pats sakāms arī par H. Stroda publicēto “Latvijas Sociāldemokrātiskās [strādnieku! – U. N.] partijas ziņojumu par situāciju Latvijā un citās Baltijas valstīs 1944. gada 26. aprīlī”, kas īstenībā ir šajā datumā ārkārtējo pilnvaru nesēja un Latvijas sūtņa Londonā K. Zariņa Lielbritānijas Ārlietu ministrijai nosūtītais latviešu sociāldemokrātu jau 1943. gada novembrī [*sic!* – U. N.] sastādītais ziņojums par stāvokli Latvijā un citās Baltijas valstīs.⁸⁹

Arī LCP bijušie dalībnieki savās atmiņās un citās publikācijās bieži vien pat nav centušies kaut kādā veidā sistematizēt vai analizēt kopsakarībās pašu citētos vai publicētos LCP kara laika dokumentus. Tā arī grāmatas “Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās” nodaļā “Latvijas Centrālās padomes svarīgākie dokumenti” ir publicēti materiāli, kas visi nemaz nav LCP dokumenti, pie tam trūkst jebkādas norādes, ar ko tie ir svarīgāki par citiem šeit nepublicētiem LCP dokumentiem.⁹⁰ Iepriekš minētās nepilnības un neprecizitātes diemžēl nereti ir radījušas maldīgu priekšstatu gan par LCP pieņemto dokumentu daudzumu un saturu, gan to nonākšanu Rietumos, kā arī ir apgrūtinājušas sniegt LCP darbības un tās pieņemto dokumentu nozīmes objektīvu vērtējumu. Tāpēc būtiski ir pēc iespējas precīzi noskaidrot, kādi tad bija galvenie LCP uz Rietumiem nosūtītie politiskie dokumenti, vai un kad tie sasniedza konkrētas Rietumu sabiedroto institūcijas un kāda bija vai nebija to reakcija uz šiem dokumentiem un tajos pausto informāciju.

LCP politiskā platforma un deklarācija

Pirmie LCP politiska satura dokumenti, kas sasniedza Rietumus, bija 1943. gada augustā pieņemtā LCP politiskā platforma⁹¹ un deklarācija.⁹² Savā platformā, kas ar nedaudziem labojumiem atkārtoja jau 1943. gada 28. jūlijā LSDSP Centrālās komitejas rezolūcijā⁹³ pausto nostāju, LCP latviešu tautas vārdā noraidīja katru atkarību no Vācijas un PSRS un deklarēja, ka Latvijas Republika kā valsts no starptautiski tiesiskā viedokļa turpina pastāvēt un ir nepieciešams arī faktiski atgūt tās pilnīgu neatkarību. LCP platformā bija noteiktas arī vairākas latviešu tautas galvenās prasības, vispirms nepieciešamība "atjaunot neatkarīgu un demokrātisku Latvijas Republiku", kuras "nākamo valsts iekārtu noteiks brīvi un demokrātiski vēlēta Saeima, kuras uzdevums būtu pārstrādāt Satversmi un darboties uz šīs jaunās Satversmes pamata. Līdz tam laikam ir spēkā līdzšinējā 1922. gada Latvijas Republikas Satversme." LCP te arī noteica, ka Latvijas Republikā ir spēkā visi likumi, kas izdoti līdz 1934. gada 15. maijam. Līdz 1940. gada 17. jūnijam izdotajiem likumiem ir spēkā tie, kas nerunā pretim Latvijas Republikas Satversmes demokrātiskajiem principiem.⁹⁴

LCP deklarācijā bija izteikti "vācu okupācijas apspiestās Latvijas tautas un tās politisko partiju uzskati", kas vēstīja par nelikumīgo Latvijas okupāciju un inkorporāciju PSRS 1940. gadā, tai sekojošo nonākšanu Vācijas okupācijas varā 1941. gada vasarā un abu šo okupācijas režīmu izveidoto Augusta Kirhenšteina (1872–1963) un Oskara Dankera (1883–1965) marionešu valdību nelegitimitāti. Deklarācijā arī bija uzsvērts, ka "Latvijas tauta ir cieši pārliecināta, ka šinī karā uzvarēs ASV un Anglijas vadītās sabiedroto nācijas. Tā stingri cer, ka ASV un Anglija pielietos attiecībā uz Latviju Atlantijas hartas cēlos principus, kurus Latvijas tauta noteikti atbalsta."⁹⁵

LCP platforma un deklarācija tika nosūtīta Latvijas sūtnim Stokholmā V. Salnajam, kurš tās pārsūtīja arī citiem Latvijas diplomātiem Rietumos, savukārt tie dokumentus iesniedza dažādām Rietumu sabiedroto ārlietu institūcijām. 1944. gada 26. februāra vēstulē Latvijas sūtnim Šveicē un pastāvīgajam delegātam Tautu Savienībā Ženēvā Jūlijam Feldmanim (1889–1953) V. Salnais paskaidroja, ka ap LCP platformu esot vienojušās visas politiskās partijas, izņemot, "jādomā, naciņus un komunistus", un, pamatojoties uz to, LCP attiecīgos apstākļos saskaņā ar 1922. gada Satversmi plānojot sastādīt plašu koalīcijas valdību, tāpēc vēlas uzzināt Latvijas diplomātisko pārstāvju ārzemēs viedokli par savu izstrādāto platformu.

V. Salnais arī atzina, ka šī platforma un deklarācija viņam principiāli ir pieņemama, taču sīkāk par to rakstīšot, kad būs sazinājies ar saviem aizjūras kolēģiem, kā arī atklāja, ka LCP ir lūgusi savu deklarāciju, datētu ar šī gada februāri, darīt zināmu ārzemju valdībām un publicēt to presē, ko V. Salnais esot plānojis arī darīt jau tuvākajā nākotnē.⁹⁶ Arī savā 1944. gada 31. marta vēstulē K. Čakstem V. Salnais paskaidroja, ka vēl nevar

plašāk izteikties par LCP platformu, jo par to vēl nav saņēmis savu kolēģu viedokļus, taču vienlaikus uzsvēra, ka tajā skartie Satversmes jautājumi “še ārzemēs nebūt nav tik akūti, kā varbūt tas ir Jums iekšzemē”, un piebilda: “es un tāpat droši vien visi mani pārējie kolēģi stāv par patstāvīgu, suverēnu un demokrātisku Latviju, ir gatavi par to cīnīties un visu laiku jau dara to, par to Jūs varat būt absolūti droši”⁹⁷.

Ārkārtējo pilnvaru nesējs un Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš pēc LCP platformas un deklarācijas saņemšanas 1944. gada 23. martā atbildēja Latvijas sūtnim Stokholmā V. Salnajam, ka tās tiek sagatavotas iesniegšanai “šejienes iestādēm un svarīgām personām. Tulkojumā izdarām mazus pārgrozījumus, jo šeit uz vietas ir labāk redzams, kas visvairāk piemērots vietējiem apstākļiem. Tā to dara arī mani Baltijas valstu kolēģi un šo brīvību, es ceru, nevar ņemt mums ļaunā.” Tālāk K. Zariņš puda savu viedokli, ka viņš pilnībā saprot, ka LCP par savu bāzi ir pieņēmusi 1922. gada Latvijas Satversmi un par vienīgo likumīgo autoritāti atzīst pēdējās Saeimas Prezidiju, taču pēc viņa pārlicības pēdējo vārdu šajā lietā teikšot latviešu tauta pēc tam, kad tā būs brīva. Līdz tam laikam vismaz Latvijas diplomātiskajiem pārstāvjiem ārzemēs ir jādarbomas uz tiem pamatiem, uz kādiem to darbība ir norisinājusies visu laiku. K. Zariņa iebildumus izraisīja arī LCP deklarācijā teiktais, ka Latvijā būs spēkā tikai tie likumi, kas izdoti līdz 1934. gada 15. maijam, kas, viņaprāt, “varētu radīt lielus sarežģījumus ne tikai mūsu iekšējā dzīvē, bet vēl jo vairāk starptautiskās attiecībās un pat dot argumentus rokās mūsu valsts neatkarības ienaidniekiem”⁹⁸.

Arī nepilnu mēnesi vēlāk – 1944. gada 19. aprīlī K. Zariņš savā vēstulē V. Salnajam rakstīja, ka viņš vēloties vēl teikt, ka “attiecībā uz platformu, ko LCP piesūtījusi un prasa pieņemt, tad tā man nav ne pieņemama, ne arī noraidāma. Tā ir pašas LCP iekšējās sadarbības bāze, ko es saņemu zināšanai, bet viņa nekādā veidā neietekmē manu stāvokli šeit. Es šeit darbojos kā Latvijas valsts un tautas pārstāvis, tādas ir manas pilnvaras, un tas pats sakāms par Bīlmani un Oliņu.” K. Zariņš arī paskaidroja, ka, viņaprāt, pagaidām LCP ir tikai politiska organizācija, kas kandidē uz varas saņemšanu, taču vēl ir tālu no tā stāvokļa, lai tā tiktu atzīta no ārvalstīm. Ja Latvijas sūtņi ārzemēs tagad sāktu uzstāties nevis kā Latvijas valsts pārstāvji uz savulaik saņemto akreditīvu pamata, bet gan kā LCP reprezentanti, tad viņi “nozāgētu zaru, uz kura paši sēž”⁹⁹.

K. Zariņš abus minētos dokumentus ar nosaukumu “Latvijas tautas deklarācija Sabiedroto nācijām” un “Latvijas stāvoklis un latviešu tautas tagadējie uzdevumi” iesniedza Lielbritānijas Ārlietu ministrijā 1944. gada 28. martā, tiem pievienotajā pavadvēstulē rakstot, ka viņš ir bijis priecīgs uzzināt (par nodibinātiem kontaktiem ar LCP V. Salnais bija informējis K. Zariņu jau 1943. gada augustā!) par enerģisko pagrīdes kustību Latvijā. Šo patriotu vienīgais mērķis esot Latvijas neatkarības atgūšana. Stingri pretodamies vāciešiem, viņi līdzīgi pretojas arī krievu draudiem, no

kuriem tie jau tik daudz ir cietuši.¹⁰⁰ Līdzīgas domas bija izteiktas arī viņa vēstulē Zviedrijas vēstniekam Londonā B. G. Pricam (*Prytz*), kuram abu iepriekš minēto LCP dokumentu kopijas K. Zariņš nosūtīja 1944. gada 3. aprīlī.¹⁰¹ Kā zināms kuriozs gan jāmin fakts, ka Lielbritānijas pasta un telegrāfa cenzūra jau 1944. gada 21. janvārī bija pārķērusi kapteiņa B. Hansona no Malmes Zviedrijā 1943. gada 11. novembrī adresētu sūtījumu kapteinim V. Biemerim Latvijas sūtniecībā Vašingtonā, kura saturā bija arī vairākas Jēkaba Dzintara (Konstantīns Čakste) vēstules un LCP deklarācija Sabiedroto nācijām, kas, visticamāk, sākotnēji bija adresētas Latvijas sūtnim Stokholmā V. Salnajam.¹⁰²

Latvijas sūtnis Vašingtonā A. Bīlmanis šos un citus dokumentus saņēma no V. Salnā ar sūtņa Londonā K. Zariņa starpniecību un, tāpat kā K. Zariņš un arī Latvijas pilnvarotais lietvedis Buenosairesā Pēteris Ziedonis Oliņš (1890–1962), pauda gatavību sadarboties ar LCP, taču vienlaikus uzskatīja par nepieņemamu tās izstrādāto platformu.¹⁰³ Par A. Bīlmaņa attieksmi pret šiem dokumentiem liecina arī K. Zariņa 1944. gada 20. aprīļa vēstulē V. Salnajam citētās divas A. Bīlmaņa telegrammas, kurās viņš pilnībā pievienojās K. Zariņa jau iepriekš paustajam viedoklim un konstatēja, ka Dzintara (domāts K. Čakste) un Siliņa (Leonids Siliņš) vārdi viņam nav pazīstami. Līdz šim nezināmās LCP politisko platformu un deklarāciju pilnībā ignorējot arī ASV lielākie laikraksti un ziņu aģentūras.¹⁰⁴

Neraugoties uz to, A. Bīlmanis 1944. gada aprīlī LCP deklarāciju un platformu publicēja Latvijas sūtniecības Vašingtonā izdotajā "Latviešu Informācijas Biļetenā",¹⁰⁵ bet 1944. gada 21. jūlijā par to ziņoja arī Amerikas baltiešu organizāciju pārstāvju kopējais memorands ASV valdībai.¹⁰⁶ Šo LCP deklarāciju un platformu A. Bīlmanis citēja arī savos vēlākajos iesniegumos ASV Valsts departamentam un presei 1944. gada 19. septembrī un 2. oktobrī,¹⁰⁷ kā arī šo dokumentu tekstus ievietoja 1944. gadā klajā nākušajos Latvijas sūtniecības Vašingtonā informatīvajos izdevumos "Latvijas–Krievijas attiecības. Dokumenti" un "Latvija vācu okupācijas varā 1943. gadā".¹⁰⁸ Arī savā 1944. gada 16. novembra vēstulē ASV valsts sekretāra vietas izpildītājam Edvardam R. Stetiniusam (*Stettinius*; 1900–1949) A. Bīlmanis atgādināja par savu jau agrāk iesniegto LCP deklarāciju, kas pauda Latvijas vēlmi pēc neatkarības atgūšanas, nosodīja agresiju pret demokrātiskām valstīm un izteica apņēmību uzvarēt karā un īstenot Atlantijas hartas principus.¹⁰⁹

Attiecībā uz izmaiņām abu šo dokumentu saturā ir redzams, ka A. Bīlmanis tos datēja ar 1944. gada februāri, bet K. Zariņš iesniedza bez konkrētām norādēm par to tapšanas laiku. Abu sūtņu tālāk virzītajā LCP platformas angļu valodas versijā vairs nebija pieminēts 1934. gada 15. maijs kā robežšķirtne Latvijas likumdošanā un izlaista viena no LCP deklarētām latviešu tautas prasībām – Baltijas valstu konfederācijas izveidošana. Pie tam A. Bīlmaņa iesniegtajos un publicētajos dokumentos trūka arī LCP

platformas latviešu oriģinālteksta nobeigumā paustais, ka noraidāma “sadarbība ar vācu okupācijas varu un piedalīšanās tās radītās iestādēs un organizācijās” un “PSRS partizānu atbalstīšana”.¹¹⁰ Gan no K. Zariņa, gan A. Bīlmaņa rediģētās LCP deklarācijas bija “pazudusi” tās pēdējā rindkopa par to, ka “LCP uzdod [sic! – U. N.] LR diplomātiem pārstāvjiem izteikt pateicību ASV un Anglijas valdībām par viņu līdzšinējo labvēlīgo nostāju iepretim Latvijas neatkarībai un lūgt tās un visas sabiedrotās nācijas arī turpmāk aizstāvēt mūsu tautas vienprātīgo gribu pēc neatkarīgas un demokrātiskas Latvijas, kas savos politiskos centienos pilnīgi piesliesies sabiedroto nāciju demokrātiskiem kara mērķiem. LCP deklarē, ka, tiklīdz to kara apstākļi atļaus, Latvijā konstitucionālā kārtā radīsies valdība un Satversmē paredzētie valsts orgāni, kas reprezentēs visu Latvijas tautu un tās politiskās grupas. LCP lūdz sabiedrotās nācijas atbalstīt smagi cietušās Latvijas tautu šo nodomu realizēšanā.”¹¹¹

1943. gada augustā pieņemtā LCP politiskā platforma un deklarācija ar vairāku mēnešu atstarpi sasniedza arī kara laikā Šveicē dzīvojošo bijušo Latvijas sūtni Briselē Miķeli Valteru (1874–1968). Viņš LCP “Latvijas tautas deklarāciju Sabiedroto nācijām” un LCP politisko platformu ar nosaukumu “Latvijas stāvoklis un latviešu tautas tagadējie uzdevumi” 1944. gada aprīlī publicēja savā Ženēvā izdotajā mēnešrakstā “Latvju Domas”,¹¹² kura atsevišķi numuri caur Berlīni pat nelegāli nonāca un tika izplatīti latviešu inteliģences aprindās Rīgā.¹¹³ Apsveicot LCP izveidošanu nacistu okupētajā Latvijā un tās izteikto gatavību cīnīties par Latvijas valsts neatkarības atjaunošanu, M. Valters LCP norādījumus Latvijas diplomātiem Rietumos, kas vienlaikus pauda arī LCP pretenzijas uz augstāko politisko vadību iepretim Latvijas diplomātiskajam korpusam ārzemēs, komentēja šādi: “Latvijas pārstāvji, tiklab diplomātiskie kā konsulārie, uzaicināti ieņemt stāvokli un aizstāvēt deklarācijā izteiktos uzskatus attiecīgām valdībām. Kādā mērā tas varēs notikt un arī notiks, atkarāsies tagad no Latvijas sūtņu un konsulu politiskā rakstura. Viņi nesīs morālisko atbildību, un vēlāk varbūt arī tiesisko, par savu nostāju un savu darbību, kādu to vēlas abi šīs slejās dotie dokumenti. Pagaidām, šķiet, tie vēl politiski-morālas dabas, bet lai nemaldamies, arī tās saista ar atbildības sajūtu un ar atbildību Latvijas tiesas priekšā.”¹¹⁴

Citi Rietumu valstīs esošie Latvijas diplomāti lielākoties gan nesteidzās atbalstīt M. Valtera pausto viedokli un arī neuzsāka ar viņu aktīvu polemiku, jo tāda arī nebija iespējama kaut vai ar Šveici apgrūtināto sakaru dēļ. Atšķirīgu nostāju no M. Valtera pauda kara laikā Stokholmā dzīvojošais bijušais Latvijas sūtnis Helsinkos J. Tepfers, savā vēstulē K. Zariņam rakstot, ka M. Valters “turpina savu lapu arvienu nesimpātiskākā virzienā, un man ir grūti sekot viņa domu gājienam. Esmu viņam arī par to rakstījis, bet viņš atbildēja, ka līdz tam laikam, kamēr visi nedomāšot, kā viņš, neesot iespējams virzienu mainīt. Tas nu gan būs neiespējama lieta, jo esmu pārliecināts, ka visi tā nedomās.”¹¹⁵

LSDSP ziņojums par stāvokli Latvijā un citās Baltijas valstīs un Baltijas valstu brīvo arodbiedrību pārstāvju ziņojums “Baltijas valstu strādnieki vācu un krievu okupācijā”

Saskaņā ar B. Kalniņa pēc Otrā pasaules kara sniegtajām liecībām jau 1943. gada novembrī (ticamāk gan, ka tikai decembrī) uz Stokholmu ir nosūtītas LCP sastāvošās Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas (LSDSP) Centrālās komitejas divas deklarācijas – pirmā adresēta sabiedroto un neitrālo valstu sociāldemokrātu partijām, otrā – šo zemju arodbiedrību centrālēm. B. Kalniņš atzīmējis, ka to beigu daļā deklarēti arī “Latvijas tautas un tās strādnieku šķiras mērķi” par pilnīgas suverenitātes un demokrātiskas valsts iekārtas atjaunošanu, kā arī uzsvērts, ka “tagadējā pasaules karā Latvijas tautas simpātijas ir ar lielajām demokrātijām, ar ASV un Angliju”¹¹⁶. Deklarācijas esot nonākušas arī Latvijas sūtniecībā Vašingtonā, kas tās ar nelielām izmaiņām publicējusi speciālā memorandā angļu valodā un nosūtījusi presei un sabiedroto politiķiem.¹¹⁷

Kā redzams atsevišķos vācu dokumentos, tad par šādu Baltijas valstu arodbiedrību pārstāvju un sociāldemokrātu nostāju 1944. gada 5. aprīlī rakstā “Sauciens no Baltijas” vēstīja arī zviedru laikraksts *Morgon Tidningen*,¹¹⁸ lai gan, kā liecina V. Salnā un K. Čakstes savstarpējā sarakste, sākotnēji dēļ Stokholmā dzīvojošā profesora Franča Baloža (1882–1947) noraidošās nostājas bija radušās grūtības ar šīs informācijas ieviešanu zviedru presē.¹¹⁹ Arī V. Salnā 1944. gada 13. aprīļa vēstulē K. Čakstem atzīmēts, ka “uz mūsu sociāldemokrātu un arodnieku memorandiem ir jau bijusi maza reakcija presē; dažus izgriezumus no tās pievienoju šē klāt”¹²⁰.

Mūsdienās apzinātā sarakste starp LCP Latvijā un sūtni V. Salno Stokholmā, kā arī viņa korespondence ar citiem Latvijas diplomātiem Rietumos rāda, ka diplomātu vidū abas šīs deklarācijas izraisīja zināmus pārpratumus, jo sākotnēji tika saprastas kā viena un tā paša vēstījuma divas atšķirīgas versijas. Iepriekš minēto apstiprina arī līdz šim nepublicētā K. Čakstes 1944. gada 24. marta vēstule V. Salnajam, kurā paskaidrots, ka “strādnieku memoranda lietā ir neapšaubāms pārpratums. Lieta grozās ap diviem pilnīgi dažādiem memorandiem. Jūs turpretim runājiēt it kā par vienu un to pašu memorandu arodinternacionālei, ko esot saņēmuši divās dažādās redakcijās. Tādēļ paskaidrojām vēlreiz, ka latviešu valodā nosūtītais memorands ir iesniedzams arodinternacionālei un dažādo zemju vadošiem arodsavienību vīriem. To var izdarīt Latvijas sūtņi vieni paši. Turpretim otrs memorands, ko esiet saņēmuši tikai angļu un franču valodā, ir domāts sociālistiskai internacionālei un atsevišķo valstu sociāldemokrātu vadoņiem. Šo otro memorandu varētu iesniegt Baltijas valstu sūtņi kopīgi, jo raksts izstrādāts saskaņā ar kaimiņiem. Bet, ja rodas kādi šķēršļi, tad arī šo rakstu var iesniegt mūsu sūtņi vieni paši. [...] Piezīmējam vēl reizi, ka mēs šim pasākumam piegriežam nopietnu vērību.”¹²¹

Vēl vairāk pretrunu starp šo dokumentu sastādītājiem un Latvijas diplomātiem Rietumos izraisīja šo memorandu saturs. Ja līdz šim npublicētajā V. Salnā 1944. gada 9. februāra vēstulē K. Čakstem bija teikts, ka te *“pārāk liela vērtība piegriezta mūsu valsts autoritārā režīma periodam un tā kritikai. Vai tas tagad patlaban ir vietā un vai tas ir politiski gudri?”*¹²² – tad 1944. gada 27. februāra “LCP Apkārtrakstā Nr. 3” (tā autors, iespējams, bija nevis K. Čakste, bet gan B. Kalniņš) uzsvērts, ka *“satura ziņā memorandumā nekas nav grozāms. Norobežošanās no Ulmaņa autoritārā režīma ir vajadzīga, un nekas vairāk memorandumā nav pateikts.”*¹²³

Pirmā no šīm deklarācijām bija 1943. gada novembrī LSDSP sastādītais ziņojums par stāvokli Latvijā un citās Baltijas valstīs,¹²⁴ kura ievadā atzīmēts, ka, lai gan šis dokuments galvenokārt atspoguļo faktus par Latviju, situācija Igaunijā un Lietuvā esot ļoti līdzīga, tāpēc viss šeit sacītais ir attiecināms arī uz šīm abām kaimiņvalstīm. Tālāk bija atgādināts, ka latviešu sociāldemokrāti ir veikuši aktīvu nelegālu darbu jau kopš 1934. gada maija, kad Latvijā nodibinājusies “fašismam līdzīga diktatūra”, to leģāla darbība nav bijusi iespējama arī pēc Sarkanās armijas iebrukuma Baltijas valstīs 1940. gada jūnijā, un līdzīgi viņi darbojas arī tagad, kad *“smagos un pārāk grūtos vācu okupācijas apstākļos Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sociāldemokrāti ir atsākuši savas politiskās aktivitātes, kuras visu šo laiku ir varējušas būt vienīgi pagrīdē”*. Dokuments arī atklāja padomju un vācu okupācijas režīmu nelikumīgo raksturu un veiktās represijas pret Latvijas iedzīvotājiem, kā arī apliecināja baltiešu simpātijas pret Rietumu lielajām demokrātijām – ASV un Lielbritāniju. Latviešu sociāldemokrāti visu Baltijas valstu sociāldemokrātu partiju vārdā pauda šo tautu iestāšanos par patiesas neatkarības un demokrātijas atjaunošanu Baltijas valstīs, attiecinot uz tām Atlantijas hartas principus, kā arī izteica pārliecību par Baltijas valstu konfederācijas izveidošanas nepieciešamību nākotnē.

Ārkārtējo pilnvaru nesējs un Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš šo dokumentu Lielbritānijas Ārlietu ministrijai gan iesniedza tikai 1944. gada 26. aprīlī.¹²⁵ K. Zariņa vilcināšanās zināmā mērā kļūst saprotama, iepazīstoties ar viņa 1944. gada 9. maija vēstuli A. Bīlmanim, kurā viņš atzīst, ka virzījies to tālāk tikai pēc ilgākas pārdomāšanas un apspriešanas ar darbabiedriem un Baltijas valstu kolēģiem un darījis to tikai tamdēļ, lai *“angļu-sakšu demokrātijas zina, ka mūsu sociālisti, kuri no sākuma bija ar mieru sastrādāt ar komunistiem, nākot ar tiem tuvākos sakaros, redzēja, ka tas ir neiespējami”*¹²⁶.

Savā pavadvēstulē šim iesniegumam K. Zariņš rakstīja, ka viņš nepiekrīt sūtījumā sniegtajam pirmskara Latvijas valdības vērtējumam, bet pilnībā atbalsta šeit pausto izpratni par esošo situāciju un visu pūļu virzīšanu uz brīvas un neatkarīgas Latvijas atjaunošanu. Tā kā dokumenta sastādītāji ar tā saturu bija vēlējušies iepazīstināt arī britu parlamentā pārstāvētos Darba partijas locekļus Klementu Etliju (*Atlee*; 1883–1967),

Herbertu Morisonu (*Morrison*; 1888–1965) un Elenu Vilkinsoni (*Wilkinson*; 1891–1947), tad K. Zariņš savai vēstulei bija pievienojis arī viņiem domātās trīs šī dokumenta kopijas un lūdza Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadītāju Kristoferu F. A. Vorneru (*Warner*) rast iespēju tās nodot šiem adresātiem.

Kaut arī Latvijas sūtnis Vašingtonā A. Bīlmanis sākotnēji izturējās rezervēti pret minēto LSDSP iesniegumu un nevēlējās to virzīt tālāk,¹²⁷ tomēr 1944. gada jūlijā viņš šīs deklarācijas tekstu ar nedaudziem izlaidumiem publicēja Latvijas sūtniecības Vašingtonā regulārajā izdevumā "Latviešu Informācijas Biļetens".¹²⁸

Otrs pēc latviešu sociāldemokrātu iniciatīvas tapušais dokuments bija 1943. gada decembra Baltijas valstu brīvo arodbiedrību pārstāvju ziņojums "Baltijas valstu strādnieki vācu un krievu okupācijā"¹²⁹, adresēts Starptautiskajai Arodbiedrību federācijai un arodbiedrību apvienībām Lielbritānijā, ASV, Zviedrijā, Šveicē un Somijā. Tā saturā, kas bija līdzīgs jau iepriekš pieņemtajai deklarācijai, vēl detalizētāk tika raksturoti padomju un vācu okupācijas apstākļi Latvijā, kā arī tuvāk paskaidrots tas īpašais stāvoklis, kādā atradās Baltijas valstu iedzīvotāji – kā starp dzirnakmeņiem iespiesti starp Vāciju un Krieviju. Nevēlēšanās šo spiedienu pastiprināt tad arī esot par pamatu tam, ka, neraugoties uz aizvien pieaugošo naidu, Baltijas valstīs nenotiek kādi lielāki sabotāžas akti vai dumpji. Sabotāžas akti Baltijas valstīs nepalīdzēs Rietumu demokrātiem, no kurām Baltijas tautas gaida glābiņu, bet tikai Krievijai, kuras verdzības sistēma apdraud Baltijas tautas tāpat kā vācu jūgs. Tepat arī bija uzsvērts, ka "nelegālās organizācijas, kuras pārstāv strādnieku šķiru un demokrātiskos spēkus, visās Baltijas valstīs kā galveno savās programmās izvirzījušas cīņu par atjaunotu reālu neatkarību, kas tām ar varu atņemta", un norādīts, ka esošajos apstākļos "daudzi cilvēki uzskata, ka vienīgais ceļš, kā tikt pie ieročiem, lai izšķirošā brīdī aizstāvētu savu zemi pret abiem okupantiem, ir iestāšanās vācu organizētajos Latvijas un Igaunijas leģionos".

Dokumenta noslēgumā atkārtoti atgādināts, ka arī trim mazajām Baltijas valstīm ir tādas pašas Atlantijas hartā deklarētās pašnoteikšanās tiesības kā citām tautām, kā arī Latvijas, Lietuvas un Igaunijas strādnieku vārdā izteikts lūgums citu valstu arodbiedrībām atbalstīt viņu cīņu par neatkarību un demokrātiju un neļaut Sarkanajai armijai okupēt viņu zemes, tādējādi paglābjot šīs trīs tautas no fiziskas un juridiskas iznīcināšanas. Šis aicinājums ārvalstu arodbiedrībām noslēdzās ar vārdiem: "Publicējiet šīs mūsu vēlmes savā brīvajā presē un dariet zināmas parlamentos. Informējiet par mūsu taisnīgajām prasībām savas demokrātiskās valdības un papūlieties pārliecināt tās, lai mūs atbalsta."¹³⁰

Komentējot šo iesniegumu, K. Zariņš savā vēstulē A. Bīlmanim 1944. gada 9. maijā atzina, ka viņš šo arodbiedrību pārstāvju deklarāciju nav virzījis nekur tālāk, jo, "pirmkārt, viņi runā visu triju tautu vārdā, uz ko viņiem varbūt nemaz nebija tiesību – vismaz

maniem kolēģiem nav par to nekādu ziņu –, un, otrkārt, pats raksts ir sastādīts tā, ka tur ir daudz, ko iebilst”¹³¹. Tomēr nepilnus divus mēnešus vēlāk – 4. jūlijā K. Zariņš gan šo arodbiedrību pārstāvju deklarāciju, gan minēto sociāldemokrātu iesniegumu informācijas nolūkā nosūtīja Gločesteras arhibīskapam, bet 19. jūlijā – Lielbritānijas Ārlietu ministrijas darbiniekam Alfrēdam Bosomam (*Bossom*; 1881–1965).¹³² Līdz šim gan nav izdevies precīzāk noskaidrot, vai abi šie dokumenti sasniedza arī to tiešos adresātus – ārzemju sociāldemokrātu partiju un arodbiedrību organizācijas un vai tās rīkojās atbilstoši šajās deklarācijās paustajiem aicinājumiem.

“Deklarācija Lietuvas, Latvijas un Igaunijas tautu vārdā”

1943. gada decembrī tika pieņemta arī Lietuvas pretošanās kustības pārstāvju sastādītā “Deklarācija Lietuvas, Latvijas un Igaunijas tautu vārdā”¹³³. Tās kopijas nogādāja Zviedrijas Ārlietu ministrijā, kā arī lielākajā daļā ārvalstu (izņemot Vāciju un PSRS) vēstniecībās Stokholmā. Ar lietuviešu pretošanās kustības dalībnieka Alģirda Vokietaiša (*Vokietaitis*; 1909–1994) starpniecību šī deklarācija nonāca arī pie Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā. Iespējams gan, ka Salnais šī dokumenta tekstu jau agrāk bija saņēmis no LCP pārstāvjiem Latvijā, par ko liecina V. Salnajam jau 1943. gada novembra beigās nosūtītā K. Čakstes vēstule, kurai bija pievienots lietuviešu izstrādātās un latviešu akceptētās deklarācijas teksts angļu valodā, kam šajā brīdī gan vēl nebija saņemta Igaunijas pretošanās kustības piekrišana. K. Čakste arī rakstīja, ka “*deklarācijas oriģinālu saņems sūtniecības Šveicē. Ja tās to vēl nav saņēmušas, tad stājaties sakarā ar Baltijas valstu sūtņiem un iesniedziet to, labāk kopīgi, Sabiedroto valdībām un presei. Mums šeit nav precīzi zināms Igaunijas komitejas nosaukums, tāpēc izlīdzēties var, parakstot vienkārši – Igaunijas, Latvijas un Lietuvas patstāvības komitejas.*”¹³⁴

Šajā deklarācijā bija izteikts atgādinājums par Baltijas valstu nelikumīgo okupāciju un padomju režīma veiktajām represijām 1940.–1941. gadā, stingri noraidīti padomju propagandas apgalvojumi, ka Baltijas tautas gaida Sarkano armiju kā savu atbrīvotāju, kā arī pausta baltiešu apņēmība ar visiem līdzekļiem cīnīties pret otrreizējo padomju okupāciju. Dokuments noslēdzās ar paziņojumu, ka, Apvienoto Nāciju gribas iedvesmotas, lietuviešu, latviešu un igauņu tautas “*griežas pie civilizētās pasaules sirdsapziņas, nosodīdamas jauno mēģinājumu iznīcināt tās kā suverēnas valstis un tautas un izlūdzas visas civilizētās pasaules atbalstu cīņā par savu dzīvību*”¹³⁵.

Pēc šī dokumenta saņemšanas Latvijas sūtnis Stokholmā V. Salnais savā 1944. gada 9. februāra vēstulē LCP priekšsēdim K. Čakstem paskaidroja, ka tas tiks iesniegts “*ar kopēju notu arī šejienes valdībai, tāpat arī vairāku sabiedroto nāciju pārstāvniecībām tālāknodešanai viņu valdībām. Turpretim divu lielo demokrātiju valdībām tas jāizdara turienes mūsu sūtņiem tieši. Ķīnai nodosim šē pat uz vietas. Tas, protams, neizslēdz,*

ka beidzamai to pašu atkārtoti izdara varbūt arī Londonā un Vašingtonā.”¹³⁶ Arī savā 1944. gada 26. februāra vēstulē J. Feldmanim V. Salnais atklāja, ka dokumenta sastādītāji vēloties, lai Latvijas sūtņi to darītu zināmu valdībām, pie kurām viņi akreditēti, un pēc tam to publicētu presē. Deklarācijas saturu esot apsprieduši arī visu trīs Baltijas valstu sūtņi Stokholmā un nolēmuši rīkoties saskaņā ar mājinieku vēlēšanos.¹³⁷ 1944. gada 10. martā V. Salnais šo deklarāciju iesniedza ASV vēstniecības Zviedrijā Speciālo ziņojumu nodaļai.

ASV vēstnieks Stokholmā Heršels V. Džonsons (*Johnson*; 1894–1966) šo dokumentu 22. martā nosūtīja ASV Valsts departamentam un tā pavadvēstulē rakstīja: “*Deklarācijas mērķis ir vēlreiz atgādināt pasaulei trīs Baltijas valstu vēlmi atgūt neatkarību. Pirmajā acu uzmetienā šķiet, ka tā ir vērsta tikai pret Padomju Savienību un ka to ir veidojuši Baltijas valstu kolaboracionisti. [...] Pretēji iepriekšējām liecībām par šo tēmu deklarācija nāk nevis no baltiešiem trimdā, bet gan no tagadējiem aktīvistiem Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Nesen Zviedrijā ieradušies Baltijas bēgļi apstiprina, ka šie aktīvistu ir saistīti ar nacionālās pretestības organizācijām katrā no trijām valstīm un ka Baltijas tautu lielākā daļa atbalsta vai vismaz jūt līdz šīm organizācijām, un to viedoklis saskan ar deklarācijā paustajiem uzskatiem.*”¹³⁸ Nēdaudz vēlāk, 1944. gada 2. maijā, šo dokumentu ASV valsts sekretāram nosūtīja arī ASV vēstnieks Šveicē Lelands Harisons (*Harrison*; 1883–1951), kurš to bija ieguvis ar J. Feldmaņa starpniecību. J. Feldmanis savā 29. aprīļa vēstulē L. Harisonam bija minējis, ka ar šo deklarāciju 1944. gada februārī nākusi klajā slepeni organizētā “Baltijas tautu atbrīvošanas komiteja”, kuras sastāvā ietilpst visu trīs baltiešu pretošanās kustību pārstāvji.¹³⁹

1944. gada maijā šo dokumentu latviešu valodā publicēja un komentēja arī bijušais Latvijas sūtņis Beļģijā M. Valters savā Ženēvā izdotajā mēnešrakstā “*Latvju Domas*”.¹⁴⁰ Viņa uzmanību īpaši bija piesaistījis deklarācijā teiktais, ka “*lietuviešu, latviešu un igauņu tautas stingri apņēmušās aizstāvēt savas tiesības uz neatkarīgu dzīvi katrā savā neatkarīgā valstī un tās nolēmušās stāties jaunajai sarkanās armijas okupācijai pretim ar ieročiem rokās*”, pie tam tas tikšot darīts, apzinoties, ka tā būs cīņa uz dzīvību vai nāvi, kurā tās aizstāvēsies līdz pēdējai iespējai, “*meklējot atbalstu tur, kur vien tās to atradīs*”. M. Valters norādīja, ka šī apņemšanās – visiem spēkiem un līdzekļiem cīnīties pret uzbrūkošo Sarkanā armiju ir pretrunā ar iepriekšējā LCP “*Latvijas tautas deklarācijā Sabiedroto nācijām*” pausto viedokli, ka Latvijas pilsoņu mobilizācija vācu armijā ir nelikumīga un ir izdarīta pret Latvijas tautas gribu.¹⁴¹

M. Valters arī jautāja, vai iespējamā mobilizācija draudošā padomju iebrukuma priekšvakarā tomēr nenostādītu latviešus pārāk tuvu vāciešiem un līdz ar to neradītu naidu sabiedroto nāciju nometnē. Velkot paralēles starp Pirmā un Otrā pasaules kara notikumiem, M. Valters atgādināja, ka strēlnieku dēļ latvieši savulaik noturēti par lieli-

niekiem, vai tagad nedraud kas līdzīgs, ka, pateicoties leģionāru cīņām, latviešus neapzīmē par vācu politikas kalpiem vai piedēkļiem. Pēc viņa domām, minētajā deklarācijā vēl spilgtāk būtu bijusi jāparāda vēlme atjaunot demokrātiskas iekārtas Baltijas valstīs, kā arī jāuzsver centieni atbrīvoties ne tikai no padomju, bet arī no vācu okupācijas. Tikai cīņa pret abiem okupantiem ar mērķi par Latvijas atbrīvošanu būtu vienīgais, kas attaisnotu "Latvijas jauno spēku aiziešanu karalaukā"¹⁴².

188 (190) latviešu politisko un sabiedrisko darbinieku memorands

Mūsdienu diskusijās par nacionālās pretošanās kustību Latvijā Otrā pasaules kara laikā līdz šim, šķiet, visbiežāk pieminētais un atzinīgi (atsevišķos nesen publicētos memuāros¹⁴³ gan arī kritizēts) vērtējais LCP aprindu izcelsmes dokuments ir pēc LCP locekļu K. Čakstes un F. Cielēna iniciatīvas 1944. gada martā izstrādātais 188 (190) latviešu politisko un sabiedrisko darbinieku parakstītais memorands,¹⁴⁴ kura tapšanas apstākļi, laiks un vieta vēl joprojām ir atstājusi vairākus neatbildētus jautājumus.

Mūsdienās Latvijas Kara muzejā esošais memoranda oriģināls ir datēts ar 1944. gada 17. martu, citur vēstures literatūrā publicētās versijas – ar 22. martu, bet uz dokumenta kopijas sūtņa V. Salnā kolekcijā Hūvera institūta arhīvā Stenfordā ASV ir lasāms 1944. gada marts, bet konkrēta datuma vietā redzama tikai daudzpunkte. Tajā pašā laikā vēstures literatūrā tiek apgalvots, ka L. Siliņš to aizvedis uz Zviedriju jau 29. februārī [*sic!*]. Tikpat pretrunīgi ir arī dati par memoranda parakstītāju skaitu. Uz memoranda oriģināla ir parakstījušās 188 personas, kā arī minēts 189. parakstītāja – Ernesta Morica (1889–1955) vārds (paraksta trūkst), savukārt L. Siliņš raksta par 190 personām, jo pēdējo divu – B. Kalniņa un E. Morica paraksti bijuši pievienoti memorandam šifrētā veidā.¹⁴⁵

Minētais dokuments tapa gan kā iesniegums Latviešu leģiona ģenerālinšpektoram ģenerālim Rūdolfam Bangerskim (1878–1958) un pauda latviešu tautas patstāvības centienus iepretim nacionālsociālistiskās okupācijas varas politikai, gan kā neatkarības deklarācija Rietumu valstu valdībām.¹⁴⁶ Memoranda tekstu kopā ar parakstiem pārfotografēja un pārtulkoja angļu valodā, bet pāri jūrai uz Zviedriju dokumenta foto un mašīnraksta kopijas slepeni pārveda L. Siliņš. Līdz šim publicētajā vēstures literatūrā gan ir sastopamas dažādas liecības par tā nonākšanu Rietumos.¹⁴⁷

Memoranda parakstītāji Latvijas nācijas vārdā deklarēja šādu tautas vienoto gribu: 1) nekavējoties atjaunojama Latvijas Republikas faktiskā suverenitāte, 2) saskaņā ar spēkā esošo Latvijas Republikas 1922. gada Satversmi sastādāma Latvijas valdība uz koalīcijas pamatiem, kas pulcētu ap sevi visu Latvijas tautu, 3) Latvijas valdības tuvākiem galveniem uzdevumiem jābūt: valsts aparāta un Latvijas armijas

atjaunošana, Latvijas valsts teritorijas aizstāvēšana pret draudošo Padomju Savienības armiju iebrukumu un – ciktāl tas kara apstākļos iespējams – diplomātisko sakaru nodibināšana ar ārvalstīm, pirmām kārtām ar tām, kas atzītu šo mūsu deklarēto nācijas gribu un atbalstītu priekšā stāvošo militāro uzdevumu – Latvijas valsts aizsargāšanu. Memoranda sastādītāji iestājās arī par ciešas savienības nodibināšanu ar Igauniju un Lietuvu un tās tālāku pārveidošanu par Baltijas valstu konfederāciju, ja minētās valstis tam piekristu.

1944. gada 24. marta LCP apkārtrakstā ārzemēm K. Čakste rakstīja: lai okupācijas apstākļos būtu iespējams vākt parakstus, tad šis dokuments formāli adresēts ģenerālim R. Bangerskim, kurš gan to vēl nav saņēmis. Nav arī zināms, vai viņš to pieņems, jo deklarācijā par Vāciju nav teikts neviens labs vārds un tās rīcība pat nokritizēta: *“Pēc mūsu domām, Jūs viņu izlietojiet bez adresāta un bez beigu pieklājības teikumiem tā, kā tas parādīts angļu tulkojumā. Fotografijas glabājiet, jo nav izslēgts, ka vēlāki grūtā brīdī kāds savu parakstu noliedz. Šo rakstu pēc kāda laika, lai nenodotu satiksmes veidu, varētu iesniegt konfidenciāli amerikāņu, angļu, zviedru un varbūt somu valdībām. Presē to tagad nevajag publicēt, citādi šeit būs represijas. Bet to jāuzglabā un, kad kādreiz boļševiku aģitācija sasniegs savus kalngalus, tad to jālieto kā trumpes dūzi. Līdz tam laikam deklarācija jātur kā liels noslēpums.”*¹⁴⁸

Tam sekoja K. Čakstes 1944. gada 1. aprīļa vēstule L. Siliņam par to, ka R. Bangerskis iesniegumu neesot pieņēmis, kas no vienas puses pat esot labi, jo vācu iestādēm noteikti neesot zināmi parakstītāju vārdi, taču par deklarāciju tagad runājot plašās aprindās: *“Nosūtītās fotokopijas un parakstītāju norakstus glabājiet konfidenciāli. Ja Annai, Katrīnai un Mildai [domātas ASV, Lielbritānija un Zviedrija. – U. N.] iesniegšana ar visiem vārdiem ir droša, t.i., no viņiem neviens parakstītājus nedabūs zināt, tad viņām varētu deklarāciju iesniegt ar visiem vārdiem. Man liekas, ka Maijai [domāta Somija. – U. N.] drošības dēļ varētu iesniegt tikai ar norādījumu uz parakstītāju kategorijām un skaitu, kā tas norādīts vēstulē Nr. 8.”*¹⁴⁹ *Tikai neaizmirstat iesniegumam nostrīpot uzrunu un beigu pieklājības teikumus, lai deklarācijai nebūtu personīga nokrāsa. Tas vispār šeit darīts, lai visai lietai piedotu legālu nokrāsu.”*¹⁵⁰

Sūtnis Stokholmā V. Salnais līdz šim npublicētajā 1944. gada 28. jūnija vēstulē K. Čakstem Latvijā apliecināja, ka ir saņēmis sabiedrisko darbinieku deklarācijas divus fotouzņēmumus kopā ar viņu parakstiem, bet trešo eksemplāru Briedis (Leonids Siliņš) viņam neesot nodevis un paturējis pie sevis. V. Salnais arī paskaidroja, ka ir izgatavojis šīs deklarācijas norakstus un tos nosūtījis K. Zariņam Londonā un A. Bīlmanim Vašingtonā, kuri ar tiem rīkošoties saskaņā ar LCP norādījumiem.¹⁵¹ Gan iepriekš minētās rindas, gan Latvijas sūtniecību kara laika arhīvu dokumenti nerada šaubas, ka 1944. gada martā pēc LCP iniciatīvas tapušais 188 (190) pazīstamu latviešu sabiedriski politisko darbinieku un intelīģences pārstāvju parakstītais memorands nonāca

pie Latvijas diplomātiem Rietumos. Tomēr tas nepasaka neko vairāk par tā eventuālu iesniegšanu ASV vai Lielbritānijas valdībai vai citām ārlietu vai militārām institūcijām, kā tas bieži vien tiek apgalvots vēstures literatūrā, izceļot šī memoranda nozīmi.

Par šī dokumenta nodošanu ASV un Lielbritānijas vēstniekiem Stokholmā, atsaucoties uz vēlāk 1947. gadā notikušo sarunu ar Latvijas sūtni V. Salno, raksta bijušais LCP dalībnieks V. Pāvulāns, taču šādam faktam līdz šim diemžēl nav izdevies atrast kādu paša V. Salnā atstātu dokumentālu apstiprinājumu.¹⁵² Vienlaikus Latvijas sūtņa Londonā K. Zariņa 1944. gada 24. jūlija vēstulē V. Salnajam rakstītās rindas attiecībā uz LCP memoranda iesniegšanu Lielbritānijas Ārlietu ministrijai pat liek domāt par pretējo: *“Raksts, domāts ģen. Bangerskim, pats par sevi interesants un tas labi noderētu iesniegšanai šejienes iestādēm, ja vien tas būtu ģenerālim tiešām ticis nodots un pēdējais uz to būtu reaģējis. Bet tagadējā veidā tas zaudē nozīmi un pagaidām nav izlietojams.”*¹⁵³ Arī savā ar 2. augustu datētajā vēstulē ārkārtējo pilnvaru nesējs un Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš jautā V. Salnajam, vai viņš ir saņēmis kādu jaunu informāciju attiecībā uz šo LCP memorandu, un atzīst, ka pats šajā lietā neko neesot darījis, jo *“pagājušajā vēstulē bija teikts, lai gaidot tālākus norādījumus”*¹⁵⁴.

Par šo pēc LCP iniciatīvas tapušo memorandu savos divos ziņojumos ASV vēstniecībai Stokholmā 1944. gada jūnijā ir rakstījis F. Cielēns, minot, ka, neskatoties uz pastāvošo risku, 1944. gada martā nedēļas laikā LCP ir sagatavojusi un 189 cilvēki parakstījuši deklarāciju ar kategorisku prasību pēc demokrātiskas un neatkarīgas valsts atjaunošanas un Latvijas valdības izveidošanas. Pie tam LCP ir nolēmusi šo deklarāciju, tāpat kā sīkākas detaļas par tās tālāku izmantošanu, darīt zināmu ASV, Lielbritānijas, Zviedrijas un Somijas valdībai. LCP Ārzemju delegācija šo memorandu iesniegšot tām tuvākajā nākotnē ar attiecīgu Latvijas valsts pārstāvju starpniecību.¹⁵⁵ Tomēr līdz šim ASV Nacionālajā arhīvā un Lielbritānijas Valsts arhīvā apzinātais dokumentu klāsts par Latviju Otrā pasaules kara laikā – vismaz pagaidām – neapstiprina, ka šī memoranda teksts un parakstītāju vārdi būtu nonākuši ASV Valsts departamentā vai Lielbritānijas Ārlietu ministrijā, kā arī nepaskaidro, vai tam ir bijusi kāda tālāka virzība.

Tomēr mūsdienās ir izdevies apzināt vēstures avotus, kas apstiprina šī LCP memoranda iesniegšanu Zviedrijas un, iespējams, arī Somijas valdībai. L. Siliņš ir publicējis F. Cielēna 1944. gada 6.–8. jūnijā LCP rakstītu vēstuli, kas gan sakarā ar LCP līderu K. Čakstes, L. Sējas un B. Kalniņa apcietināšanu nekad uz Latviju tā arī neesot nosūtīta. Acīmredzot tā tapa vēl, pirms F. Cielēns griezās pie Zviedrijas premjerministra Pēra Albīna Hansona (*Hansson*; 1885–1946), jo tajā bija teikts, ka *“deklarāciju šinīs dienās kopā ar speciālu rakstu iesniegšu oficiāli un personīgi Hana dēlam [domāts P. A. Hansons. – U. N.], ar lūgumu tās saturu celt priekšā savai oficiālai kolēģijai un principiāli grozīt savu līdzšinējo viedokli mūsu lietās, kas bija ļoti nelabvēlīgs. Var būt, ka interpretācija plašajā kolēģijā atbalstīs mūsu lietu, kaut gan grūti to būs tik īsā laikā noorganizēt,*

jo Jāņu priekšvakarā slēdz sesiju. Deklarāciju uz citām vietām virzīsim tālāk, jo drīzumā tās iesniegšana būs īstā laikā.”¹⁵⁶ Arī jau pieminētajā Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā 1944. gada 28. jūnija vēstulē K. Čakstem varam lasīt: “.. kas attiecas uz šejieni, tad, izmantojot Ciņa [domāts F. Cielēns. – U. N.] partijas sakarus no agrākiem laikiem ar šejienes “lielo vīru” [domāts P. A. Hansons. – U. N.], centīsimies nodot deklarāciju pie sevišķa pavadraksta ar Ciņa parakstu “lielajam vīram” tieši. Ja tas neizdosies, tad es iešu parastos ceļus, lai deklarāciju darītu zināmu šejienes valdībai.”¹⁵⁷

Vēsturniekam Kārlim Kangerim starp Zviedrijas Ārlietu ministrijas kara laika dokumentiem Zviedrijas Valsts arhīvā ir izdevies apzināt iepriekš minētā LCP memoranda tekstu angļu valodā, kam gan nav pievienoti tā parakstītāju vārdi.¹⁵⁸ Kopā ar šo dokumentu ir iesniegtas arī divas zviedru valodā rakstītas un ar 1944. gada 12. jūliju datētas F. Cielēna pavadvēstules Zviedrijas premjerministram P. A. Hansonam. Pirmā no tām bija F. Cielēna paskaidrojums par LCP memorandu, kurā viņš paziņoja, ka “Latvijas atbrīvošanas Centrālā Padome [domāta LCP. – U. N.], kas apvieno ap sevi latvju tautas galvenos politiskos spēkus, izņemot komunistus un fašistus, vada un organizē nācijas cīņu par Latvijas neatkarīgas demokrātiskās republikas atjaunošanu un pie pirmās izdevības sastādīs un izsludinās Latvijas valdību, man ir uzdevusi iesniegt Zviedrijas karaliskajai valdībai šeit klāt pielikto Latvijas nācijas deklarāciju, ko parakstījušas 189 latviešu autoritatīvas personas, kas reprezentē visus latviešu politiskos virzienus (izņemot komunistus un fašistus), visus sociālos noslāņojumus un sabiedriskās korporācijas”¹⁵⁹. F. Cielēns arī lūdza te pausto Latvijas nācijas viedokli un gribu darīt zināmu Zviedrijas karaliskajai valdībai, kā arī lūgt to šādas vai citādas publiskas deklarācijas veidā izteikt Zviedrijas principiālo viedokli par Baltijas valstu juridisko pastāvēšanu un to faktiskās atjaunošanas vēlamību, raugoties no līdzsvara uzturēšanas Baltijas jūrā un no Zviedrijas drošības interešu viedokļa.

Minēto iesniegumu ir publicējis arī L. Siliņš, un tā teksts latviešu valodā ir atrodams arī starp viņa personiskā arhīva Stokholmā materiāliem, kur gan tas ir datēts ar 1944. gada jūniju, kas, iespējams, ir laiks, kad šis dokuments tika sastādīts, nevis oficiāli iesniegts zviedru iestādēm.¹⁶⁰ Otra pavadvēstule bija līdz šim nepublicēts F. Cielēna lūgums LCP vārdā par latviešu bēgļu uzņemšanu Zviedrijā. Tajā viņš aicināja attiecīgas zviedru iestādes sadarbībā ar LCP Ārzemju delegāciju panākt, lai 1) zviedru Sarkanais Krusts evakuē no Latvijas uz Zviedriju latviešus un viņu ģimeņu locekļus, kopskaitā ap 2000 personu, 2) vispirms tiktu evakuētas latviešu politiski aktīvo darbinieku sievas un bērni, kopskaitā ap 500 personu.¹⁶¹ Pie tam blakus LCP memorandam un tā abām pavadvēstulēm Zviedrijas Valsts arhīvā ir atrodama arī kāda Zviedrijas Ārlietu ministrijas darbinieka ar roku rakstīta atzīme, ka “visas lietas pēc ekselences [domāts K. Ginters. – U. N.] uzskata starp P. A. Hansonu un F. Cielēnu vajadzētu kārtot mutiski”¹⁶².

Tajā pašā laikā 1944. gada 4. augusta ieraksts sūtņa V. Salnā dienasgrāmatā rāda, ka pats P. A. Hansons nemaz nav pieņēmis F. Cielēnu, bet pēdējais ticis tikai ar Zviedrijas ārlietu ministru Kristianu Ginteru (*Günther*; 1886–1966), ar kuru pārrunājis bēgļu evakuācijas iespējas no Latvijas uz Zviedriju.¹⁶³ Panākums gan bija tas, ka K. Ginters P. A. Hansona uzdevumā informēja F. Cielēnu un igauņu sociāldemokrātu Augustu Reju (*Rei*; 1886–1963), ka Zviedrija neliks nekādus šķēršļus, ja pretošanās kustības pašas noorganizēs kādas bēgļu evakuācijas akcijas.¹⁶⁴ Diemžēl sīkāku informāciju par šīm savām aktivitātēm nesniedz arī pēc Otrā pasaules kara trimdā publicētie F. Cielēna memoriāli. Tajos viņš raksta vienīgi par savu tikšanos ar zviedru sociāldemokrātu partijas ģenerālsekretāru Torstenu Nilsonu (*Nielsen*), kā arī apstiprina jau iepriekš minēto vizīti pie ārlietu ministra K. Gintera, kurā F. Cielēns mēģināja panākt Zviedrijas Sarkanā Krusta palīdzību bēgļu evakuācijā no vācu okupētās Latvijas, kas gan nebija reāla ne no tā brīža Zviedrijas ģeopolitiskās, ne militārās situācijas viedokļa. Vienlaikus F. Cielēns diemžēl neko nestāsta ne par LCP memoranda iesniegšanu Zviedrijas valdībai, ne par kādu zviedru komentāru vai atbildi uz tajā paustajiem Latvijas neatkarības centieniem.¹⁶⁵

Mūsdienās ir izdevies noskaidrot, ka F. Cielēns, J. Tepfers un V. Salnais 1944. gada 6. jūlijā sagatavoja iesniegumu Somijas premjerministram Edvinam Linkomies (*Linkomies*; 1894–1963), kurā lūdza paziņojumam par iepriekš minētā LCP memoranda iesniegšanu pat bija lūgts, lai somu valdība publiski deklarē Latvijas un pārējo Baltijas valstu suverenitāti *de iure* un izsaka savu vēlmi tās atjaunošanai *de facto*, kā arī lai tā konfidenciāli vērsas pie Vācijas valdības Berlīnē un pieprasa: 1) baltiešu nacionālistu un antikomunistu arestu izbeigšanu un apcietināto un cietumos un koncentrācijas nometnē ieslodzīto patriotu atbrīvošanu, 2) latviešu un igauņu nacionālo vienību apbruņošanu ar pietiekami lielu munīcijas daudzumu un to izmantošanu tikai savas zemes robežās, kā arī lietuviešu nacionālo vienību atjaunošanu, 3) baltiešu nāciju valstu un valdību suverenitātes atgūšanu, pamatojot to ar nepieciešamību pēc vienotas frontes izveidošanas, kas spētu nodrošināt komunisma draudu novēršanu Baltijas telpā.

Cita starpā, iesniegumā bija atzīmēts, ka Rīgā vāciešu apcietināto latviešu patriotu vidū ir arī profesors K. Čakste, senators M. Čakste un nacionālists Gustavs Celmiņš (1899–1968), uzsverts, ka starp vietējiem iedzīvotājiem dienu no dienas ir vērojama naida pastiprināšanās pret Vāciju, kas var novest pie katastrofas arī frontē. Nepārdomātās vācu politikas rezultātā Lietuvā jau ir parādījušās nacionālo partizānu un patriotu grupas, kuru iedzīvotāji ir manāmi arī Latvijā. Tas notiek laikā, kad angļu un amerikāņu invāzijas spiediens uz Austrumu fronti Eiropā ir ievērojami pieaudzis. Situācija Baltijas valstīs var kļūt katastrofāla nākamo nedēļu laikā. Šādā situācijā Baltijas valstu militārās spējas būs ļoti svarīgas Sarkanās armijas atvairīšanai, un baltieši būtu spējīgi mobilizēt

400 000 vīru lielu spēcīgu armiju, kas cīnītos zem nacionāliem karogiem un saistītu vismaz divus miljonus krievu karaspēka kontingenta, kas pie tam nenozīmētu, ka tas spētu pārraut Baltijas fronti.¹⁶⁶

Šī dokumenta noraksts franču valodā mūsdienās ir atrodams starp Latvijas Ārlietu ministrijas arhīva Latvijas sūtniecības Londonā arhīva materiāliem, tātad tas tika nosūtīts arī ārkārtējo pilnvaru nesējam un sūtnim Londonā K. Zariņam, taču diemžēl līdz šim nav izdevies apzināt kādus citus vēstures avotus, kas apstiprinātu to, ka šādām aktivitātēm būtu sekojusi arī kāda Zviedrijas, Somijas vai Vācijas reakcija, kas, visticamāk, arī nebija iespējama gan reālās starptautiskās situācijas, gan straujo militāro pavērsienu dēļ, ko noteica Sarkanās armijas ofensīva Austrumu frontē.

P. Kalniņa iesniegumi par sūtņu K. Zariņa un A. Bīlmaņa statusu un LCP paziņojums par centieniem atjaunot neatkarīgu Latvijas Republiku

1944. gada jūnijā–jūlijā Lielbritānijas un ASV ārlietu institūcijas sasniedza arī pēdējā Latvijas Republikas Saeimas priekšsēža un LCP locekļa P. Kalniņa iesniegumi Lielbritānijas Ārlietu ministrijai un ASV Valsts departamentam par sūtņu K. Zariņa un A. Bīlmaņa statusu un darbību,¹⁶⁷ kā arī LCP paziņojums ASV valsts sekretāram par centieniem atjaunot neatkarīgu Latvijas Republiku.¹⁶⁸

Pirmie divi dokumenti bija vienādi pēc satura, kas gan bija neviennozīmīgi vērtējams no Latvijas valststiesiskā viedokļa. Tāpat kā dažos iepriekšējos LCP memorandos, te bija uzsvērts, ka, neraugoties uz nacistu un padomju okupāciju, Latvijas Republika juridiski turpina pastāvēt un nevēlas būt Vācijas vai PSRS sastāvdaļa. Latvijas tauta apsveic Atlantijas hartā izteiktos principus un izsaka cerības par to īstenošanu arī attiecībā uz Latviju, kuras faktiskā suverenitāte ir atjaunojama, cik vien ātri tas iespējams. Papildus tam šeit atklāti paziņots, ka, tiklīdz būs radušies piemēroti apstākļi, Latvijas Republikas Ministru kabinets tiks izveidots saskaņā ar konstitūciju, bet pašreizējos vācu okupācijas apstākļos valdības funkcijas veic nacionālā pretošanās kustība, kuru vada Latvijas Centrālā padome. Bez tam ar šo iesniegumu Lielbritānijas un ASV ārlietu institūcijās P. Kalniņš visas Latvijas tautas vārdā vērsās kā Valsts prezidenta pienākuma izpildītājs saskaņā ar Latvijas Republikas Satversmes 52. pantu, kas noteica, ka Valsts prezidenta prombūtnes gadījumā viņa funkcijas pilda Saeimas priekšsēdētājs. Balstoties uz šādi formulēto savu statusu, P. Kalniņš tad arī pilnvaroja K. Zariņu un A. Bīlmani turpināt pārstāvēt Latviju Lielbritānijā un ASV, izpildot šos pienākumus saskaņīgi ar viņa un LCP vai arī viņa un LCP no okupētās Latvijas sūtītu pārstāvju norādījumiem.¹⁶⁹ Jāpiebilst, ka P. Kalniņa iesniegumā nekur nebija minētas 1940. gada 17. maija ārkārtējās pilnvaras, kas noteica Latvijas valsts pārstāvniecību ārzemēs.

Latvijas sūtnis Stokholmā V. Salnais 1944. gada 31. marta vēstulē LCP priekšsēdim K. Čakstem solīja šos dokumentus jau tuvākajā nākotnē nosūtīt saviem aizjūras kolēģiem un izteica pateicību par LCP aktivitātēm, laicīgi reaģējot uz eventuāliem PSRS mēģinājumiem diskreditēt Latvijas diplomātus Rietumos, kā iegānu izmantojot faktu, ka tie tur akreditēti vai pārstāvējuši Latvijas autoritāro režīmu. Vienlaikus V. Salnais izteica pārliecību, ka šāda veida argumentācija maz ko dotu iespējamiem padomju uzbrukumiem, un diplomātiski jautāja: *“Bet Jūs gan laikam nebūsiat domājuši tos kā dokumentus, vai kā akreditēšanas instrumentus? Šim nolūkam tiem trūkst katru vajadzīgo pazīmju. Tie nav parakstīti no iekš vai ārzemēs atzītas valsts galvas un viņa ārlietu ministra, tie ir bez zīmoga, vārdu sakot – ir pilnīgi anonīmi. Tāpēc izmantot tos kā legālus dokumentus, pats par sevi saprotams, ir pilnīgi neiespējama lieta.”*¹⁷⁰

LCP paziņojumu ASV valsts sekretāram ievadīja konstatējums, ka LCP ir pārstāvētas svarīgākās politiskās strāvas Latvijā un tāpēc tai ir tiesības runāt visas Latvijas tautas vārdā. Sarkanās armijas uzbrukums Latvijai 1940. gadā ir bijis neizprovocēts agresijas akts, kam tā nav spējusi pretoties, jo jau pēc 1939. gada 23. augustā noslēgtās Vācijas–PSRS vienošanās Latvija nokļuvusi starp divām naidīgām lielvarām un tikusi atgriezta no Rietumeiropas, pie tam tās teritorijā jau atradušās padomju karabāzes, kur dislocētā karaspēka skaitliskais sastāvs tālu pārsniedzis pašas Latvijas armijas lielumu. Tālāk tika norādīts uz 1940. gada jūlijā notikušo Saeimas vēlēšanu nelikumīgo raksturu, padomju okupācijas varas vēlāko nomaigu ar vācu okupācijas režīmu un tā vērsanos pret Latvijas iedzīvotājiem. LCP arī paziņoja, ka Latvijas tauta kategoriski noliedz kādu savienību ar Vāciju vai PSRS, bet tā vietā dedzīgi iestājas par demokrātiskas un neatkarīgas, uz 1922. gada Satversmes pamatiem balstītas Latvijas Republikas atjaunošanu, kas juridiski ir spēkā vēl tagad. Dokuments noslēdzās ar paziņojumu, ka pašreizējā karā visas Latvijas tautas simpātijas ir Lielbritānijas un ASV pusē un tā ir gatava cīnīties līdz galam par brīvas un neatkarīgas valsts atdzimšanu, kam sekoja atkārtots lūgums ievērot Atlantijas hartas pamatprincipus arī attiecībā uz Latvijas tautu.¹⁷¹

Ārkārtējo pilnvaru nesējs un Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš iepriekš minētos dokumentus 1944. gada 12. maijā saņēma no V. Salnā, uzreiz tam atbildot, ka izjūtot lielu morālu gandarījumu par to, ka LCP ir dāvājusi viņam uzticību, piesūtot šo *quasi* pilnvaras tekstu, un viņš, tāpat kā viņa darbabiedri, ir priecīgs, ka šinī grūtā brīdī tautieši dzimtenē apvienojušies kopējā organizācijā cīņai par savas tautas tiesībām. Vienlaikus K. Zariņš tomēr norādīja, ka tagadējos apstākļos Saeimas prezidenta pilnvaras iesniegšana viņa stāvokli nekādi nestiprina un tas arī neesot vajadzīgs. Viņš arī paskaidroja, ka PSRS vērsas pret Latvijas valsti kā tādu, nevis pret tās režīmu, jo savulaik tā ir atzinusi arī pēc 1934. gada pastāvošo autoritāro režīmu un nekādus iebildumus pret to nav cēlusi. Tamdēļ, pēc K. Zariņa domām, *“ar mūsu pēdējā režīma nokritizēšanu un atteikšanos*

*no tā mēs nekādu žēlastību Maskavas varasvīru acīs neatradīsim, bet gan radam ar to dažādus pārpratumus un vājinām savas pozīcijas*¹⁷².

Par daudz interesantāku un vērtīgāku K. Zariņš uzskatīja LCP paziņojumu ASV valsts sekretāram, tajā pašā laikā izsakot bažas, ka savā iesniegumā LCP pārāk lielu uzsvāru liekot uz 1922. gada Latvijas Satversmi, jo pagājušos gados daudz kas esot mainījies un neviens šobrīd nevarot pateikt, vai tauta ilgojas tieši pēc šīs Konstitūcijas vai arī varbūt vēlēties kādu citu. Skaidrība tomēr esot par vienu: *“.. mūsu tauta ir noteikti un negrozāmi par Latvijas brīvību un neatkarību, un, kad tas būs sasniegts, tad tauta pati varēs lemt par pārvaldes kārtību*”. Bez tam K. Zariņš arī atzina, ka viņš “nevar tā īsti droši un pilnīgi uzstāties” situācijā, kad viņam trūkst informācijas gan par LCP lielumu, gan par tās vadību, un arī neviena anglosakšu demokrātija neatzīs nevienu pagrīdes valdību, kura nav ņēmusi valsts galveno administratīvo un militāro vadību savās rokās.¹⁷³

Tajā pašā dienā šos dokumentus K. Zariņš pārsūtīja arī A. Bīlmanim un P. Oliņam, norādot, ka tos varētu iesniegt attiecīgo zemju valdībām nevis kā dokumentus LCP vārdā, bet vienkārši lai parādītu, kādas ziņas tiek saņemtas no dzimtenes, kas pauž, ka Latvijas iedzīvotāji ir noteikti apņēmušies cīnīties pret abiem brutālajiem agresoriem – Vāciju un PSRS.¹⁷⁴ Bez tam K. Zariņš savā vēstulē Latvijas sūtnim Vašingtonā A. Bīlmanim arī lūdza viņa ieskatus šajā jautājumā darīt zināmus telegrāfiski, jo būtu labi, ja šie dokumenti tiktu iesniegti ASV un Lielbritānijas ārlietu institūcijām apmēram vienā laikā. Par K. Zariņa attieksmi pret šo dokumentu saturu liecina arī viņa piezīmes, ka “tā lieta jau steidzama nav, viņai ir tikai akadēmiska nozīme” un – ka “daudz labāki būtu un lielāks efekts, ja zem dokumentiem būtu atzīmētas visas apvienojušās partijas”, līdzīgi kā savos iesniegumos to esot darījuši lietuviešu pārstāvji.¹⁷⁵

P. Kalniņa un LCP iesniegumus 1944. gada 7. jūnijā K. Zariņš nosūtīja Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadītājam K. F. A. Vornoram, savā pavadvēstulē rakstot, ka tie pelna interesi, jo parāda nācijas vienotību un visas tautas domu virzību uz anglosakšu demokrātijām. Tajā pašā laikā K. Zariņš norādīja, ka P. Kalniņa iesniegumam nav oficiāls raksturs, jo tas nav ne parakstīts, ne arī pašreizējos apstākļos pēdējam kā parlamenta vadītājam ir kāda rīcības vara. K. Zariņš raksturoja P. Kalniņu kā kreisā spārna valstsvīru un prominentu latviešu sociāldemokrātu līderi, īsumā atgādinot sociāldemokrātu nostāju un darbību 1940.–1941. gadā, kad, sākotnēji cerot vismaz uz ierobežotas suverenitātes saglabāšanu, daudzi no viņiem sadarbojās ar jauno padomju režīmu, kam sekoja vilšanās, redzot, ka boļševiku mērķis ir pilnīga Latvijas neatkarības iznīcināšana. Tepat arī bija minēts, ka vēstulei informācijas nolūkos klāt pievienots LCP paziņojums ASV valsts sekretāram, kas arī ir nogādāts tā adresātam.¹⁷⁶ Diemžēl līdz šim nav izdevies atrast kādus dokumentus, kas liecinātu, vai britu ārlietu dienests uz

šiem K. Zariņa sūtījumiem, kā ierasts, reaģēja tikai ar formālu atbildi par to saņemšanu vai arī tiem sekoja kādas plašākas diskusijas.

Arī Latvijas sūtnis Vašingtonā A. Bīlmanis 1944. gada 8. jūlija vēstulē, kas kopā ar abiem minētajiem dokumentiem tika nosūtīta ASV Valsts departamenta Austrumeiropas lietu nodaļas vadītājam Čārlzam E. Bolenam (*Bohlen*), izteicās līdzīgi K. Zariņam. Viņš norādīja gan uz šo dokumentu nozīmi, demonstrējot nācīgas vienotos demokrātiskos centienus, gan uz to neoficiālo raksturu. Bez tam attiecībā uz LCP A. Bīlmanis paskaidroja, ka viņa paša rīcībā nav detalizētākas informācijas par LCP dalībnieku sastāvu un politisko piederību. Ir skaidrs, ka LCP līderis ir Jēkabs Dzintars (Konstantīns Čakste), bet tas ir tikai pseidonīms, kura īstais vārds ne A. Bīlmanim, ne viņa kolēģim sūtnim Londonā K. Zariņam nav zināms. Savukārt Č. E. Bolens, pārsūtot šos dokumentus augstākai priekšniecībai, rakstīja, ka viņš paskaidrojis A. Bīlmanim, ka rūpēsies par to, lai tie tiktu nogādāti ASV valsts sekretāram un citiem Valsts departamenta ierēdņiem, bet nav izteicis par šiem dokumentiem nekādus komentārus, jo tie iesniegti tikai informācijas nolūkos.¹⁷⁷

Kopumā izsekojot iepriekš apskatīto LCP politisko dokumentu apritei un ceļam no nacistu okupētās Latvijas uz Rietumiem, ir iespējams precīzāk nekā līdz šim konstatēt to reālo nonākšanu dažādās ASV, Lielbritānijas un Skandināvijas valstu institūcijās. Tas liek arī atturēties no līdzšinējā historiogrāfijā izteiktajiem krasiem (pārspīlēti pozitīviem vai noliedzīgi negatīviem) vērtējumiem par šo dokumentu nozīmi, informējot ārpusauli par demokrātiskas pretošanās kustības organizācijas – LCP pastāvēšanu un tās mērķiem Latvijā. Šīs vēstures lappuses vēl pilnīgāka izpratne perspektīvā ir iespējama, apzinot jaunus Rietumu vai dziļāk analizējot jau zināmos latviešu izcelsmes avotus par LCP un Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā sakariem un darbību Otrā pasaules kara gados.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 42. lpp.
- ² *Klīve, Ā.* Latviešu politiskie centieni vācu okupācijas laikā / Sagat. publ. T. Vilciņš // Latvijas Arhīvi, 1996, 1./2. nr., 87. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945. – Upsala, 1994, 8. lpp.
- ³ *Neiburgs, U.* Nacistiskās Vācijas okupācijas atspoguļojums Latvijas Centrālās padomes dokumentos (1943–1945): avotu un to satura analīze. Sk. šī sējuma 562. lpp.
- ⁴ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 10.–122. lpp.; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 111.–297. lpp.; Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know? / Ed. by A. Ezergailis (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 5). – Rīga, 2002, pp. IX–XX, 487–498.
- ⁵ Hüvera institūta arhīvs Stenfordā, ASV (Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford) (turpmāk – HI), Leonids Siliņš, Box. 1.

- ⁶ Pāri jūrai 1944./45. g. / Sast. V. Lasmane. – Stokholma, 1990, 62., 90. lpp.
- ⁷ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 28519. uzraudzības lieta.
- ⁸ *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 144.–151., 159., 160., 166., 167., 191.–233. lpp.
- ⁹ *Neiburgs, U.* Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un risinājumi // *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 369.–392. lpp.; *Lerhis, A.* Latvijas Republikas diplomāti Rietumvalstīs Latvijas interešu sardzē PSRS un Vācijas kara gados (1941–1945) // *Akadēmiskā Dzīve*, 2007, 44. nr., 40.–46. lpp.
- ¹⁰ *Zunda, A.* Latvijas diplomāti Rietumvalstīs Otrā pasaules kara gados (1940–1945) // *Latvijas Vēsture*, 2007, 1. nr., 78.–86. lpp.; *Lerhis, A.* Latvijas Republikas ārlietu dienesta darbība Vācijas–PSRS kara gados (1941–1945) // *Letonika. Otrais kongress: Vēsture un identitāte.* – Rīga, 2008, 98.–112. lpp.
- ¹¹ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 10.–122. lpp.; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 111.–297. lpp.
- ¹² Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvs (turpmāk – LR ĀMA), Latvijas sūtniecības Londonā arhīvs (turpmāk – LA), 247. kaste. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 199.–203. lpp.
- ¹⁵ LR ĀMA, LA, 225. kaste. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 144.–151. lpp.
- ¹⁶ *Kleckins, Ā.* Cilvēka laiks un vēstures laiks (Pārdomas par Latvijas 20. gadsimta vēstures zinātnisko un publisko diskursu) // *Latvijas Universitātes Raksti*, 683. sēj.: *Komunikācija. Kultūras un vēstures diskurss.* – Rīga, 2005, 23.–31. lpp.; *Feldmanis, I.* "Vācu laiks" Latvijā: jauna konceptuāla skatījuma meklējumos // *Latvijas Vēsture*, 2008, 4. nr., 56.–68. lpp.
- ¹⁷ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ¹⁸ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ Turpat, LA, 225., 247. kaste; ASV Nacionālais arhīvs II (National Archives II, College Park, MD) (turpmāk – NA), Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16, Frame 716; Record Group 226, Entry 16, Box. 1104, File 96079 C; Lielbritānijas Valsts arhīvs (Public Record Office, Kew Garden, Surrey), (turpmāk – PRO), Foreign Office (turpmāk – FO) 371/43050, N 4637, pp. 79, 82–90; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 239.–251. lpp.; *Stockholm Documents* ..., pp. 178–184, 335–342, 345–349, 362, 363 u.c.
- ²¹ LR ĀMA, LA, 247. kaste. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 192.–195. lpp.
- ²² LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ²³ Turpat.
- ²⁴ Turpat; PRO, FO 371/43050, pp. 26, 27.
- ²⁵ LR ĀMA, LA, 247. kaste. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 199.–203. lpp.
- ²⁶ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ²⁷ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ²⁸ Turpat.
- ²⁹ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ³⁰ Turpat.

- ³¹ Turpat.
- ³² Turpat.
- ³³ Turpat.
- ³⁴ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c. Latvijas Centrālā padome ...*, 287. lpp.
- ³⁵ Pārdomas par LCP un tās atsevišķu dalībnieku tālaika situācijas izpratni izraisa arī LCP locekļa Žaņa Epnera (1911–2001) pēckara atmiņas par 1944. gada oktobra–novembra notikumiem: “Upelnieks pastāstīja, ka esot noraidījis šifrētas radio ziņas par apstākļiem Latvijā, par latviešu karavīru un latviešu leģiona štāba novietojumu, lai angļi no desanta Somijā, uzbrūkot vāciešiem Latvijā, nebumbotu latviešu karavīrus. [...] Viņš šos ziņojumus pārtraucis, jo pēc raidījumiem katru reizi nākošajā naktī krievu lidmašīnas bumbojušas latviešu leģiona štābu. Mans uzdevums, nonākot Zviedrijā, noskaidrot, kā šifrētie ziņojumi nonāk pie krieviem. [...] Tiku prom ar nākamo liellaivu, un, tikko no tās izkāpu Gotlandē, mani uzmeklēja Leonids Siliņš. Viņa pirmais jautājums bija, kādēļ Upelnieks pārtraucis radio raidījumus. Pastāstīju, ko Upelnieks man bija teicis. [...] “Kas tur ko slēpt,” Siliņš noteica. “Bet tie taču ir latvieši, ko bumboja,” es atbildēju. Ar to mūsu saruna izbeidzās.” – *Epners, Ž. Pārceļšanās ar laivām uz Zviedriju 1944. gadā // Akadēmiskā Dzīve*, 1995, 37. nr., 21.–23. lpp.
- ³⁶ LR ĀMA, LA, 247. kaste. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 199.–203. lpp.
- ³⁷ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; HI, Edgars Andersons, Box. 1. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Andersons, E., Siliņš, L., u.c. Latvijas Centrālā padome ...*, 271. lpp.
- ³⁸ Turpat, 249.–251., 271. lpp.
- ³⁹ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ⁴⁰ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dok. publ.: *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 206.–220. lpp.
- ⁴¹ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁴² Turpat.
- ⁴³ HI, Edgars Andersons, Box. 1.
- ⁴⁴ Pulkvedis Vilis Janums. Raksti, stāsti un atmiņas / Sakārtojis J. Leitītis. – Toronto, [b.g.], 46., 47. lpp.
- ⁴⁵ LR ĀMA, LA, 225. kaste; Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 293. f., 1. apr., 537. l., 111.–114. lp.; 2. apr., 115. l., 467.–470. lp.; Dok. publ.: *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 144.–151. lpp.
- ⁴⁶ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁴⁷ LR ĀMA, LA, 247. kaste. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 199.–203. lpp.
- ⁴⁸ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 195.–198. lpp.
- ⁴⁹ PRO, FO 371, R 43050/N 3552, pp. 60–66; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16.
- ⁵⁰ *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 143. lpp.
- ⁵¹ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁵² Turpat.
- ⁵³ Pāri jūrai 1944./45. g., 119.–130. lpp.
- ⁵⁴ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁵⁵ Turpat.
- ⁵⁶ *Stranga, A. Ebreji un diktatūras Baltijā (1926.–1940. gads)*. – Rīga, 1997, 159. lpp.

- ⁵⁷ *Vestermanis, M.* Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā // *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne.* – Rīga, 2007, 241., 246. lpp.
- ⁵⁸ Nepatika par ebreju iznīcināšanu un sauklis “Kas notika ar žīdiem, tas var notikt arī ar latviešiem!” nacionālās pretošanās kustības dalībnieku vidū bija izplatīts jau 1941. gada beigās – 1942. gada sākumā (*Ozols, J.* Latviešu nacionālā pretestības kustība 1940–1945 // *Kara Invalīds*, 1983, 28. nr., 31. lpp.). Tajā pašā laikā Latviešu Nacionālistu savienības nelegālais laikraksts “Tautas Balss” rakstīja: “Visu ziemu transportēja uz Latviju neskaitāmus ešelonus Vakareuropas žīdu, lai tos gan vācu, gan mūsu paši kārtības sargi ar nāves galvu emblēmām uz rokām apraktu mūsu zemē. Lai šo briesmīgo ceremoniju izdarītu ar lielāku efektu, soda vietā tos pacienāja ar dzērieniem, bet šaušanas momentus uzņēma filmā, lai tos parādītu citu okupēto zemju tautām. Šie uzņēmumi tad nu liecinās, cik lieli bendes ir latviešu drošības policijas kārtības sargi. Tas būs dokuments, kas mūsu tautai tās nedaudzo locekļu darbu dēļ nesīs briesmoņu slavu, bet vācieši mazgās savas rokas nevainībā, jo visas žīdu slepkavības taču notika tikai Latvijā.” – *Tautas Balss*, 1942, 7. nr., 15. jūlijs.
- ⁵⁹ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁶⁰ Turpat.
- ⁶¹ Bīskaps Jāzeps Rancāns. Rakstu izlase. – *Astras apgāds [ASV]*, 1977, 122. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 82., 84. lpp.
- ⁶² Zviedrijas Valsts arhīvs (Riksarkivet, Stockholm; turpmāk – RA), Lettiska Hjälpkommittens Dokument-samlig, Västerås Biblioteket, Nr. 78: 37/1, 37/2.
- ⁶³ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 84. lpp.
- ⁶⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 29669. l., 1. sēj., 81., 82. lp.; 2. sēj., 14.–16. lp.
- ⁶⁵ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁶⁶ Turpat.
- ⁶⁷ Latvijas Nacionālā bibliotēka (turpmāk – LNB), Haralda Biezā fonds, Nr. RXA 263/186.
- ⁶⁸ LVA, 1986. f., 1. apr., 29669. l., 1. sēj., 81., 82. lp.; 2. sēj., 14.–16., 101.–103. lp.; 99. l., 2. sēj., 117., 118. lpp.; *Dišlers, I.* Neproklamētā neatkarība // *Lauku Avīze*, 1997, 5. maijs.
- ⁶⁹ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses, 66.–70. lpp.
- ⁷⁰ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 292. lpp.
- ⁷¹ LNB, Haralda Biezā fonds, Nr. RXA 263/186.
- ⁷² LR ĀMA, LA, 247. kaste. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 192.–195. lpp.
- ⁷³ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁷⁴ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ⁷⁵ Turpat.
- ⁷⁶ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 206.–220. lpp.
- ⁷⁷ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 100. lpp.
- ⁷⁸ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ⁷⁹ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁸⁰ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 81. lpp.
- ⁸¹ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁸² Turpat.
- ⁸³ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 224., 225. lpp.

- ⁸⁴ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁸⁵ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses, 174. lpp.
- ⁸⁶ *Neiburgs, U.* Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un risinājumi, 369. lpp.
- ⁸⁷ *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 60., 61. lpp.
- ⁸⁸ LR ĀMA, LA, 460. kaste.
- ⁸⁹ Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli 1944–1956 / Sast. H. Strods. – Rīga, 1999, 60.–70. lpp.; Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā / Sast. H. Strods. – Rīga, 2002, 190.–193. lpp.
- ⁹⁰ *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 235.–297. lpp.
- ⁹¹ LR ĀMA, LA, 225. kaste, Latvijas sūtniecības Vašingtonā arhīvs (turpmāk – VA), 4. kaste; LVA, 1970. f., 1. apr., 200. l., 14. lp.; PRO, FO 371, R 43050/F 316, pp. 37, 41, 42; HI, Alfreds Bīlmanis, Box. 1. Dok. publ.: Bīskaps Jāzeps Rancāns. Dzīve un darbs. – Astras apgāds [ASV], 1973, 185.–187. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 469. lpp.; Baltijas valstis likteņgriežos: Rakstu krājums. – Rīga, 1998, 667., 668. lpp.; *Siliņš, L.* The Latvian Central Council and Boats to Sweden. – Uppsala, 2000, p. 11; The Baltic States at Historical Crossroads. – Rīga, 2001, pp. 624, 625.
- ⁹² LVVA, 293. f., 3. apr., 78. l., 122., 123. lp.; LR ĀMA, VA, 4. kaste; LVA, 1970. f., 1. apr., 200. l., 12., 13. lp.; PRO, FO 371, R 43050/F 316, pp. 27, 28, 34–36, 42–44; HI, Alfreds Bīlmanis, Box. 1. Dok. publ.: *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 473.–475. lpp.; Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, 205.–207. lpp.; *Siliņš, L.* The Latvian Central Council and Boats to Sweden, pp. 11–13; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 235.–239. lpp.
- ⁹³ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Kalniņš, B.* Latvijas Sociāldemokrātijas piecdesmit gadi ..., 204., 205. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 29., 30. lpp.
- ⁹⁴ LR ĀMA, LA, 225. kaste.
- ⁹⁵ LVVA, 293. f., 3. apr., 78. l., 122., 123. lp.
- ⁹⁶ Turpat, 109. lp.
- ⁹⁷ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 206.–220. lpp.
- ⁹⁸ LR ĀMA, LA, 223. kaste; LVA, 2263. f., 1. apr., 33. l., 24.–26. lp.
- ⁹⁹ LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ¹⁰⁰ PRO, FO 371/43050, pp. 33–37; LR ĀMA, LA, 460. kaste.
- ¹⁰¹ RA, Utrikesdepartementet (turpmāk – UD) 1920, HP 1Ele, vol. 471.
- ¹⁰² PRO, FO 371/43050, pp. 26–28.
- ¹⁰³ LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ¹⁰⁴ LVA, 2263. f., 1. apr., 33. l., 36. lp.
- ¹⁰⁵ Latvian Information Bulletin / Ed. by A. Bilmanis. – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation, 1944, vol. III, April, pp. 1–4.
- ¹⁰⁶ LR ĀMA, LA, 225. kaste.
- ¹⁰⁷ Turpat, LA, 225., 452. kaste.
- ¹⁰⁸ *Bīlmanis, A.* Latvian–Russian Relations: Documents. – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1944, pp. 235–237; Latvia under German Occupation in 1943, pp. 27–30.

- 109 LVVA, 293. f., 1. apr., 847. l., 75.–79. lp.; LR ĀMA, LA, 225. kaste.
- 110 LR ĀMA, VA, 4. kaste; PRO, FO 371/43050, p. 37; R 43050/F 316, pp. 41, 42.
- 111 LR ĀMA, VA, 4. kaste; PRO, FO 371/43050, pp. 34–36; R 43050/F 316, pp. 42–44.
- 112 Latvju Domas, 1944, 8. nr. [aprīlis], 1.–4. lpp.
- 113 LVVA, P 70. f., 5. apr., 3. l., 38. lp.
- 114 *Valters, M.* Piezīmes pie diviem dokumentiem // Latvju Domas, 1944, 8. nr. [aprīlis], 4.–7. lpp.
- 115 LR ĀMA, LA, 131. D.130.
- 116 *Kalniņš, B.* Latvijas Sociāldemokratijas piecdesmit gadi ..., 203. lpp.
- 117 Latvian–U.S.S.R. Relations: Memorandum. – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1944, 16 p.
- 118 LVVA, P 1019. f., 1. apr., 1. l., 418. lp.
- 119 Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- 120 Turpat.
- 121 LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- 122 Turpat.
- 123 Turpat.
- 124 Turpat, VA, 4. kaste; PRO, FO 371, R 43050/F 2592, pp. 47–51. Dok. publ.: Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli 1944–1956, 60.–66. lpp.; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 262.–269. lpp.
- 125 PRO, FO 371, R 43050/F 2592, p. 46.
- 126 LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- 127 Turpat.
- 128 Latvian Information Bulletin / Ed. by A. Bilmanis. – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation, 1944, vol. III, July, pp. 1–5.
- 129 LR ĀMA, VA, 4. kaste; LVVA, 293. f., 1. apr., 4344. l., 1.–6. lp.; HI, Alfreds Bīlmanis, Box. 1. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 252.–261. lpp.
- 130 LR ĀMA, VA, 4. kaste; LVVA, 293. f., 1. apr., 4344. l., 1.–6. lp.; HI, Alfreds Bīlmanis, Box. 1.
- 131 LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- 132 Turpat, LA, 460. kaste, 130. D. 700.10.
- 133 LR ĀMA, LA, 225. kaste; RA, Baltiska arkiv, Laratei 9; NA, Record Group 226, Entry 16, Box. 817, File 67897 C, Record Group 59, Microfilm 1185, Roll. 6. Dok. publ.: Lithuania under German Occupation 1941–1945. Despatches from US Legation in Stockholm. – Vilnius, 2005, pp. 594, 595.
- 134 LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- 135 Turpat, LA, 225. kaste; RA, Baltiska arkiv, Laratei 9.
- 136 LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- 137 LVVA, 293. f., 3. apr., 78. l., 109. lp.
- 138 NA, Record Group 226, Entry 16, Box. 817, 67897 C.
- 139 Turpat, Record Group 59, Microfilm 1185, Roll. 6.
- 140 Latvju Domas, 1944, 9. nr. [maijs], 1., 2. lpp.
- 141 PRO, FO 371, R 43050/F 316, pp. 37, 41, 42.
- 142 *Valters, M.* Mūsu nacionālā politika un mobilizācija // Latvju Domas, 1944, 9. nr. [maijs], 2.–5. lpp.
- 143 "No jautājumiem, kas atmiņā aizķērušies un kam mūsu CK [domāta LSDSP Centrālā komiteja. – *U. N.*] sanāksmes pieskārs, būtu jāmin ļoti karstā diskusija par famozo F. Cielēna memorandu Latvijas politisko likteņu lietā. [...] CK sanāksme, kurā apsprieda šo Cielēna akciju, bija visai vētraina. Vien-

- balsīgi sanāksme noraidīja Cielēna memorandu un uzaicināja bijušos partijas biedrus to neparakstīt. Par nožēlošanu, to bija jau parakstījis Pauls Kalniņš. CK sanāksmē viņš pasacīja, ka piekrīt CK politiskajam vērtējumam un savu parakstu nav devis kā sociālistiskās kustības dalībnieks, bet gan kā bijušais Saeimas priekšsēdētājs.” – Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atmiņas. – Rīga, 2005, 387., 388. lpp.
- ¹⁴⁴ Latvijas Kara muzejs (LKM), Inv. Nr. 5-22742/1437-DK; HI, Voldemārs Salnais, Box. 2; LR ĀMA, LA, 247. kaste; LVVA, 293. f., 1. apr., 2436. l., 1.–3. lp. Dok. publ.: *Bangerskis, R.* Mana mūža atmiņas. 3. grām. – Kopenhāgena, 1959, 88.–91. lpp.; *Cielēns, F.* Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas, 3. sēj. – Vāsterās, 1964, 267.–269. lpp.; Pulkvedis Aleksandrs Plensners. Tautai un Tēvzemei veltīts mūžs. – Grand Rapid, 1987, 148., 149. lpp.; Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas laika dokumenti, 1941–1945 / Sast. V. Samsons. – Rīga, 1990, 150.–153. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 414.–421. lpp.; *Siliņš, L.* The Latvian Central Council and Boats to Sweden, pp. 15, 16; Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. II. – Rīga, 2001, 188.–202. lpp.; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 274.–288. lpp.
- ¹⁴⁵ *Neiburgs, U.* Latvijas Centrālās padomes memorands par Latvijas neatkarības atjaunošanu. 1944. gada marts // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. II, 184.–203. lpp.
- ¹⁴⁶ LCP iesniegumā R. Bangerskim paustā vēlme lūgt to darīt zināmu “tām varām, kas Latvijas Republikas faktiskās atjaunošanas nozīmi un nepieciešamību varētu objektīvi saprast un kas gribētu un spētu atbalstīt Latvijas Republikas cīņu par valsts neatkarības un teritorijas nodrošināšanu”, līdz šim ir interpretēta dažādi. Viens no aktīvākajiem memoranda iniciatoriem F. Cielēns savos pēckara memuāros kategoriski noliedz, ka viņš būtu ierosinājis šo dokumentu iesniegt arī SS reihsfīreram Heinriham Himleram (*Cielēns, F.* Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas, 3. sēj., 277. lpp.), taču šāds F. Cielēna priekšlikums un pat attiecīgas pavadvēstules rakstisks uzmetums ir atrodams citur vēstures literatūrā (*Bangerskis, R.* Mana mūža atmiņas. 3. grām., 93. lpp.; Pulkvedis Aleksandrs Plensners. Tautai un Tēvzemei veltīts mūžs, 150. lpp.).
- ¹⁴⁷ *Pāvulāns, V.* Skaidrības labad: 1944. g. memorands // Brīvā Latvija, 1992, 23.–30. novembris; *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 70. lpp.
- ¹⁴⁸ LR ĀMA, LA, 247. kaste. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 414. lpp.
- ¹⁴⁹ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ¹⁵⁰ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 203.–206. lpp.
- ¹⁵¹ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ¹⁵² *Pāvulāns, V.* Skaidrības labad: 1944. g. memorands // Brīvā Latvija, 1992, 23.–30. novembris.
- ¹⁵³ LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ¹⁵⁴ Turpat.
- ¹⁵⁵ HI, Fēlikss Cielēns, Box. 4, Folder 28–45; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 17, Frame 69, Record Group 226, Entry 16, Box. 1008, File 96595 R. Dok. publ.: Stockholm Documents ..., pp. 419–426.
- ¹⁵⁶ *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 226.–232. lpp.
- ¹⁵⁷ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ¹⁵⁸ RA, UD1920, P 40R, vol. 76, S. 113–115.
- ¹⁵⁹ Turpat, 108.–112. lp.

- ¹⁶⁰ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 291.–295. lpp.
- ¹⁶¹ RA, UD1920, P 40R, vol. 76, S. 105–107.
- ¹⁶² Turpat, 104. lpp.
- ¹⁶³ HI, Voldemārs Salnais, Box. 1.
- ¹⁶⁴ *Kangeris, K.* Zviedrijas un PSRS attiecības un latvieši Zviedrijā 1941.–1959. gadā // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944–1959: politika un tās sekas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 434. lpp.
- ¹⁶⁵ *Cielēns, F.* Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas, 3. sēj., 297., 298. lpp.
- ¹⁶⁶ LR ĀMA, LA, 443. kaste.
- ¹⁶⁷ PRO, FO 371, R 43050/N 3552, pp. 61, 62; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16–19. Dok. publ.: Stockholm Documents ..., pp. 463, 464.
- ¹⁶⁸ PRO, FO 371, R 43050/N 3552, pp. 63–66; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16–19. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945, pp. 464–466.
- ¹⁶⁹ PRO, FO 371, R 43050/N 3552, pp. 61, 62; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16–19.
- ¹⁷⁰ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 206.–220. lpp.
- ¹⁷¹ PRO, FO 371, R 43050/N 3552, pp. 63–66; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16–19.
- ¹⁷² LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ¹⁷³ Turpat.
- ¹⁷⁴ Turpat.
- ¹⁷⁵ Turpat.
- ¹⁷⁶ PRO, FO 371, R 43050/N 3552, p. 60.
- ¹⁷⁷ NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16–19.

The Latvian Central Council in Nazi-Occupied Latvia (1943–1945): Current Issues and Results of Research

Uldis Neiburgs

Summary

The article analyzes vital contemporary problems discussed in wartime correspondence between the Latvian Central Council (LCC) in Latvia and Voldemārs Salnais, former Latvian Envoy, in Stockholm: (1) cooperation with German occupation authorities and possibilities of restoring the independence of Latvia; (2) information sent from Sweden to Latvia and transmission problems; (3) transfer of military information to the Swedish Intelligence Service and attempts at obtaining weapons from Sweden and Finland; (4) the situation of Jews in Nazi-occupied Latvia; (5) plans to organize the government in Latvia; (6) activities of LCC's Foreign Delegation.

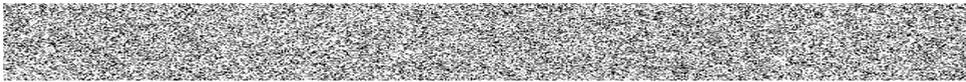
The research is based on wartime documents that have recently become available, including those of the LCC and Latvian Legations in Stockholm, London and Washington; archive materials of US, Great Britain's and Swedish foreign and intelligence services; and other historical sources including more than 30 letters written in the period of March 1943 to April 1945 between the LCC in Latvia and V. Salnais in Sweden.

The newly accessed documents, more clearly than before, reveal the position and actions of the LCC and V. Salnais concerning the attempted restoration of the independence of Latvia. They also allow us to understand more precisely the cooperation of the LCC and V. Salnais, as well as the contradictions and problems arising both from their differing perceptions of political and diplomatic work and – to a greater extent – from the evolving political and military situation in the Second World War. The continued presence of Nazi Germany's army and occupation authorities and the gradual re-establishment of the Soviet authority in parts of Latvia after the Soviet offensive of summer 1944 were the decisive factors that doomed to failure the attempts of the LCC and V. Salnais to achieve the restoration of independence at the end of the Second World War.

The article clarifies and traces how the important documents originating from the LCC reached the West. These include: the Political Platform and Declaration of the LCC; the Report of the Latvian Social Democratic Workers' Party on the Situation in Latvia and in the Other Baltic States; the Report by the Representatives of the Free Trade Unions of the Baltic States, "The Workers of the Baltic States under the German and Russian Occupation"; the "Declaration in the Name of the People of Lithuania, Latvia and Estonia"; the Memorandum signed by 188 (190) Latvian political and public representatives; the Declaration of LCP member Pauls Kalniņš, President of the last Latvian Parliament, concerning the status of Latvian envoys in Great Britain and USA, Kārlis Zariņš and Alfrēds Bīlmanis; and the statement of the LCC about the efforts to restore the independent Republic of Latvia.

By tracking the flow and routes of the main LCC political documents from the Nazi-occupied Latvia to the West it is possible to establish more precisely than before how they actually reached various institutions in the USA, Great Britain and Scandinavia. The conclusions of this article urge a revision of exaggerated positive or negative evaluations of these documents in recent historiography, especially concerning their significance in informing the world about the existence of the LCC as a democratic resistance movement and its goals in Latvia.

Further clarification and understanding of this chapter of Latvian history will be possible by finding additional Western sources or by deeper analysis of the already available Latvian ones about the interaction and activities of LCC and Voldemārs Salnais.



Ojārs Stepens

Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara beigās: 1944. gada jūlijs–1945. gada maijs

Sarkanā armija 1944. gada jūlijā pārgāja Latvijas robežu pie Daugavpils – un sākās Latvijas otrā padomju okupācija. Līdz 1945. gada maijam Latvijā turpinājās karadarbība starp PSRS Sarkanā armiju un Vācijas armiju. Daļu Latvijas teritorijas bija okupējusi PSRS, bet daļa vēl atradās nacistu okupācijas varā. Šī raksta mērķis ir izpētīt Latvijas iedzīvotājiem domāto padomju propagandu Padomju Savienības un Vācijas kara laikā no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada maijam.

Latvijas vēsturnieki līdz šim vairāk pievērsušies nacistu propagandas pētīšanai. No pēdējo gadu veikuma šajā jomā atzīmējami Ulda Neiburga, Kaspara Zelļa, Ojāra Stepena, Viļņa Zariņa, Dmitrija Oļehnoviča, Leo Dribina, Kārļa Kangera, kā arī citu autoru pētījumi.¹ Par padomju propagandu pētījumu ir mazāk. 2007. gadā iznākušajā Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 19. sējumā ir publicēts O. Stepena raksts par padomju propagandu Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā no 1941. gada 22. jūnija līdz 8. jūlijam.² Heinriha Stroda monogrāfijā “PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945)” ievietota nodaļa, kurā aplūkota padomju kaujinieku vācu okupētajā Latvijā izvērstā propagandas darbība.³ Padomju pretošanās kustības darbību rakstā “Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais” aplūkojuši vēsturnieki U. Neiburgs un Dzintars Ērglis.⁴ Informāciju par padomju propagandu Otrā pasaules kara laikā var iegūt arī no komunistu okupācijas gados izdotajiem vēstures pētījumiem. 1959. gadā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas sagatavotajā izdevumā “Latvijas PSR vēsture” 3. sējumā padomju propaganda aplūkota nodaļā “Latvijas PSR Padomju Savienības Lielā Tēvijas kara laikā (1941.–1945.)”⁵ 1966. gadā izdotā pētījumā “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.)” ievietota nodaļa “Latvijas Komunistiskās partijas ideoloģiskais darbs kara dienās”.⁶ Savukārt no krievu valodas tulkotajā 1975. gadā izdotajā grāmatā “Padomju Savienības Lielais Tēvijas karš 1941–1945. Īsa vēsture”, kurā ievietots arī Latvijas vēstures materiāls, propagandas jautājumi aplūkoti nodaļā “Partijas ideoloģiskais darbs”.⁷ Tomēr iepriekš minētajos, kā arī citos oficiālajos padomju vēstures pētījumos vēsturiskie fakti attēloti tenden- ciozi, atbilstoši padomju ideoloģijai.⁸ Tādēļ izmantot šos izdevumus pētniecībā var

tikai kopā ar citiem materiāliem pēc to rūpīgas pārbaudes. Daļu rakstā izmantoto avotu veido Latvijas Valsts arhīva materiāli.⁹ Tajos glabājas Latvijas Komunistiskās partijas, Latvijas PSR Augstākās Padomes un Ministru Padomes dokumenti. Jāmin evakuētajiem domātie periodiskie un propagandas izdevumi, kā arī nacistu okupētajā Latvijā nelegāli izplatītie periodiskie izdevumi un propagandas materiāli. Nākamā nozīmīgā avotu grupa ir Sarkanās armijas ieņemtajā Latvijas daļā oficiāli izdotie padomju propagandas materiāli un laikraksti. Tāpat tika izdotas arī dažādas skrejlapas, uzsaukumi, plakāti u.c. propagandas izdevumi. Rakstā šādi materiāli izmantoti no Latvijas Nacionālās bibliotēkas, Latvijas Okupācijas muzeja un Latvijas Nacionālā vēstures muzeja.

Propagandas īstenošana

Kopumā kara laika padomju propagandu var iedalīt trīs periodos. Pirmām kārtām kara sākuma posma (1941. gada 22. jūnijs – jūlija sākums) propagandā. Šim laikam raksturīgi galvenokārt mēģinājumi ar aģitācijas palīdzību mobilizēt padomju okupētās Latvijas iedzīvotājus Sarkanās armijas atbalstam un mēģinājumi izskaidrot padomju neveiksmes karā. Galvenā propagandas mērķauditorija bija Latvijas iedzīvotāji. Otrs periods sākās 1941. gada jūlijā, kad Vācijas armija okupēja visu Latvijas teritoriju, un turpinājās līdz 1944. gada jūlijam, kad Sarkanā armija atkal iebruka Latvijā. Šajā laikā padomju propaganda, līdzīgi kā iepriekšējā posmā, tika izvērsta gan no Latvijas 1941. gadā evakuēto, gan Latvijā palikušo iedzīvotāju vidū. Tomēr arvien svarīgāka kļuva propaganda tieši okupētajā Latvijā. Galvenie uzdevumi bija izvērst propagandu vācu bruņotajos spēkos mobilizēto Latvijas iedzīvotāju, policijas u.c. vienību dalībnieku vidū, aģitācija strādnieku, zemnieku un inteliģences aprindās, nacistu okupācijas varas ierēdņus kompromitējošu ziņu izplatīšana.¹⁰ Trešais periods ilga no 1944. gada jūlija, kad Latvijas teritorijā atkal ienāca Sarkanā armija, līdz kara beigām 1945. gada maijā. Šajā laikā daļā Latvijas teritorijas atjaunojās padomju okupācijas vara, bet pārējā palika nacistiskās Vācijas kontrolē. Līdz ar to padomju vara varēja daļēji atjaunot savu propagandas tīklu Latvijā. Par galveno aģitācijas mērķauditoriju kļuva Latvijas iedzīvotāji. Arī vācu okupētajā Latvijas daļā bija vieglāk izplatīt padomju propagandu. Tomēr arvien aktuāla bija arī evakuētajiem Latvijas iedzīvotājiem paredzētā propaganda. Tāpat aģitācija Sarkanajā armijā dienējošo latviešu karavīru vidū. Daļai Latvijas teritorijas nonākot atkal padomju varā, aktuāla kļuva arī karā sagrautās tautsaimniecības atjaunošana. Līdz ar to par svarīgu uzdevumu padomju propagandisti izvirzīja iedzīvotāju iesaistīšanu t.s. darba frontē. Vienlaikus saglabājās arī agrākais padomju propagandas uzdevums – vērsties pret nacistu okupācijas varu, graut vācu bruņoto spēku latviešu karaspēka daļu kaujas spējas.

Sarkanās armijas loma propagandas īstenošanā

Pirmās Sarkanās armijas vienības ienāca Latvijas teritorijā 1944. gada jūlijā. Sarkanajai armijai gatavojoties iebrukumam Latvijas teritorijā, tās karavīru vidū tika veikti atbilstoši propagandas pasākumi. 1. Baltijas frontes Politiskā pārvalde sagatavoja un izplatīja īpašu brošūru "Latvija", kurā skaidroja galvenos ideoloģiskos principus, sarkanarmiešiem kontaktējoties ar vietējiem iedzīvotājiem.¹¹ Karaspēka daļās tika lasīti īpaši referāti: "Padomju Baltija – neatņemama Padomju Savienības daļa"; "Brālīgās krievu un citu PSRS tautu palīdzība Baltijas tautām cīņā pret vācu iekarotājiem"; "Padomju karavīrs – disciplinētības, organizētības un kulturālisma paraugs" u.c.¹² Propagandas sapulcēs karavīrus uzrunāja LK(b)P CK un Latvijas PSR valdības pārstāvji. Viena no svarīgākajām tēmām bija stāsti par nacistu okupācijas varas izdarītajiem noziegumiem. Savukārt Sarkanās armijas laikrakstos pirms iebrukuma Latvijā publicēja Viļa Lāča (1904–1966), Jāņa Kalnbērziņa (1893–1986), kā arī citu Latvijas PSR valdības vadītāju rakstus. 2. Baltijas frontes laikraksts *Za Rodinu* publicēja V. Lāča rakstu, kurā viņš apgalvoja, ka Latvijas iedzīvotāji ar nepacietību gaida atbrīvotāju ierašanos.¹³ Arī pirmos Latvijas iedzīvotājiem paredzētos propagandas pasākumus tūlīt pēc apdzīvoto vietu ieņemšanas rīkoja Sarkanās armijas karaspēka daļu politiskās nodaļas. Tipisks scenārijs bija apdzīvotas vietas ieņemšanas dienā vai dažas dienas vēlāk sasaukt tās centrā iedzīvotāju mītiņu, kurā ar propagandas runām uzstājās Sarkanās armijas politisko daļu pārstāvji. Pirmo mītiņu noorganizēja 1944. gada 19. jūlijā Zilupē Sarkanās armijas 7. divīzijas Politiskā daļa. Tajā piedalījās vairāki simti no pilsētas un tuvējās apkārtnes sapulcētie iedzīvotāji. Ar runu uzstājās divīzijas Politiskās daļas priekšnieks S. Kalužņijs. Runas galvenās tēzes: aicinājums iedzīvotājiem palīdzēt uzturēt kārtību pilsētā, palīdzēt organizēt padomju varas iestādes un izķert "hitleriešu zaldātus, policajus un citus viņu līdzskrējējus, kas slēpjas mežos"¹⁴. Līdzīgi aicinājumi tika izteikti 1944. un 1945. gadā arī mītiņos, ko rīkoja pēc citu apdzīvoto vietu ieņemšanas. Tipiska šim un vēlākajiem mītiņiem bija arī "vietējo iedzīvotāju pārstāvja" uzstāšanās ar pateicības runu atbrīvotājiem un apsūdzībām par vācu briesmu darbiem. Zilupē 1944. gada 19. jūlijā šo lomu pildīja kāds Jēkabs Dzenītis.¹⁵ Viens no pēdējiem šādiem mītiņiem notika 1945. gada 13. maijā Ventpilī dažas dienas pēc tam, kad pilsētā ienāca Sarkanā armija. Ventpilī tika organizēts mītiņš sakarā ar Kurzemes atbrīvošanu no hitleriskā jūga.¹⁶ Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīvā glabājas šādu mītiņu fotogrāfijas. Tā, piemēram, mītiņš saistībā ar Rīgas atbrīvošanu notika 1944. gada 18. oktobrī Esplanādē. Fotoattēlā redzams, ka tajā piedalās ļoti daudz padomju karavīru, mazāk civilpersonu. Tribīne novietota pie pareizticīgo katedrāles, rotāta padomju karogiem, zvaigznes, sirpja un āmura attēlu un milzīgu Vladimira Ņeņina (1870–1924) portretu.¹⁷ Savukārt Aglonas ciemā 1944. gada vasarā mītiņš notika laukumā pie katoļu baznīcas. Tajā piedalījās

Sarkanās armijas zaldāti un vietējie zemnieki.¹⁸ Ieņemot lielākās pilsētas, tika sagatavoti un izplatīti īpaši uzsaukumi gan Sarkanās armijas karavīru, gan iedzīvotāju vidū. Tā, piemēram, Sarkanās armijas Ziemeļrietumu frontes Kara padome pirms uzbrukuma Rīgai izdeva uzsaukumu iedzīvotājiem, kurā paziņoja: “Noslēdzas Padomju Baltijas pilnīga iztīrīšana no alkatīgajiem hitleriešiem. [...] Baltija kļuvusi par vācu karspēka kapu.”¹⁹ Līdzīgu skrejlapu, tuvojoties Rīgai, izplatīja arī Sarkanās armijas 3. Baltijas frontes Kara padome, aicinot: “*Tagad cīņa par Padomju Baltiju tuvojas nobeigumam. [...] Mūsu Padomju Dzimtenes vārdā, mūsu karavīru goda vārdā – uz priekšu, uz Rīgu! Nāvi vācu iekarotājiem!*”²⁰ Kādā kara laika fotogrāfijā ir iemūžināts mirklis, kad Sarkanās armijas karavīrs 1944. gada 13. oktobrī uzvelk virs kādas Rīgas ēkas karogu ar uzrakstu: “Lai dzīvo Padomju Rīga!”²¹ Pēc Rīgas ieņemšanas 1944. gada 14. oktobrī izdeva īpašu skrejlapu, ko izplatīja vācu bruņoto spēku karavīru vidū, informējot tos par Rīgas krišanu un aicinot: “Kas brīvprātīgi padosies gūstā, tūlīt pēc kara beigām varēs atgriezties mājās.”²² Pēc Rīgas ieņemšanas tika izdota arī īpaša Josifa Staļina (1879–1953) pavēle, kuru izplatīja padomju preses izdevumi.²³ Savukārt Maskavas radio 1944. gada 13. oktobrī pārraidīja paziņojumu “Par Padomju Latvijas galvaspilsētas Rīgas ieņemšanu”, uzsverot to kā ievērojamu Sarkanās armijas militāro panākumu un īpaši atzīmējot Sarkanās armijas latviešu daļu nopelnus pilsētas atbrīvošanā.²⁴ Sarkanās armijas komandieri nevēlējās un arī nespēja nodrošināt karaspēka daļās disciplīnu, tādēļ ieņemtajā Latvijas teritorijā 1944. un 1945. gadā par smagu problēmu kļuva sarkanarmiešu izdarītie kriminālnozieģumi.²⁵ To apkarošana kļuva par vienu no padomju propagandistu uzdevumiem. Piemēram, 1945. gada 13. aprīlī padomju 67. armijas Kara padome pieņēma lēmumu pastiprināt cīņu pret sarkanarmiešu izdarītajiem kriminālnozieģumiem Rīgā. Šo lēmumu izplatīja kā skrejlapu gan karavīru, gan iedzīvotāju vidū.²⁶ Tomēr 1945. gada 9. jūlijā Sarkanās armijas Rīgas garnizona komandieris no jauna izdeva pavēli – skrejlapu, kurā aicināja karavīrus ievērot disciplīnu, kā arī norādīja, ka 1945. gada jūnijā aizturēti un par nozieguma izdarīšanu sodīti 160 karavīri.²⁷ Tai pašā laikā padomju okupācijas vara apkaroja negatīvās ziņas, kas par Sarkanās armijas karavīriem izplatījās iedzīvotāju vidū. Tā, piemēram, 1944. gada 13. novembrī Jelgavas apriņķa iedzīvotāju Jāni Sēlānu apcietināja par “atklātu savas nepatikas pret padomju varu [un] Sarkanu armiju [izrādīšanu], apgalvojot, ka Sarkanā armija ir laupītāju armija”²⁸.

LK(b)P un Latvijas PSR iestāžu loma propagandas īstenošanā

Sarkanās armijas vienībām sekoja īpašas LK(b)P CK organizētas operatīvās grupas, kuru uzdevums bija izveidot padomju okupācijas pārvaldes struktūras – pilsētu un apriņķu pārvaldes iestādes, pārņemt saimniecības uzņēmumu vadību utt.²⁹ Viens no

to uzdevumiem bija organizēt padomju propagandas izplatīšanu. 1944. gada 7. jūlijā uz Latviju devās 2. operatīvā grupa. Tās sastāvā bija LK(b)P CK Propagandas un aģitācijas nodaļas vadītājs Liedskalniņš,³⁰ bet 1944. gada 26.–30. jūlijā Latvijā iesūtītajā Latvijas PSR atbildīgo darbinieku grupā iekļāva LK(b)P CK Propagandas un aģitācija nodaļas vadītāja vietnieku Jāni Ostrovu (1896–1966).³¹ Operatīvo grupu sastāvā tika iekļauti arī tehniskie darbinieki, kuru uzdevums bija organizēt padomju preses izdevumu izdošanu un radio darbību, lai izplatītu propagandu.³² Operatīvā grupa darbību uzsāka uzreiz pēc ierašanās Latvijā. Latvijas PSR Tautas komisāru padome (TKP) 1944. gada jūlijā sāka darbību Ludzā, vēlāk pārvietojās uz Daugavpili un Rīgu.³³ Latvijas PSR TKP priekšsēdētājs V. Lācis 1944. gada augustā ziņojumā LK(b)P CK plēnumā atzīmēja, ka Latvijas PSR varas iestādes jau darbojas Abrenes, Ludzas, Rēzeknes, Daugavpils, Ilūkstes, Jēkabpils, Madonas, Valkas, Bauskas, Jelgavas un Tukuma apriņķī. Abrenē operatīvo grupu darbinieki bija ieradušies divas stundas pēc pilsētas ieņemšanas, Ludzā dažu stundu laikā.³⁴ Līdz 1945. gada 1. janvārim sāka darboties 13 LK(b)P apriņķu un trīs pilsētu komitejas.³⁵ 1944. gada 29. decembrī izveidoja īpašu Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas Latvijas biroju. Par tā priekšsēdētāju iecēla Nikolaju Šataļinu (1904–1984). Biroja uzdevums bija vadīt padomju okupācijas pārvaldes veidošanu Latvijā, arī propagandas darbu: *“Nepieciešamo pasākumu veikšana Latvijas PSR partijas un padomju kadru boļševistiskajā audzināšanā, politiskā darba izvērtēšanā iedzīvotājos, darbaļaužu audzināšanā ļeņiniski staļiniskās tautu draudzības garā un visstingrākās padomju likumu un valsts disciplīnas ievērošanas garā”*³⁶ un *“Buržuāziski nacionālās pagrīdes .. idejiskā sagraušanā.”*³⁷ Jau tūlīt pēc Sarkanās armijas ienākšanas Latvijā LK(b)P organizēja dažādus propagandas pasākumus: mītiņus, sapulces u.c. Tika izveidots īpašs padomju aģitatoru tīkls pilsētās un lauku apvidos.³⁸ Tomēr 1944. un 1945. gadā – arī vēlāk – padomju okupācijas vara saskārās ar iedzīvotāju noraidošu attieksmi. Tā, piemēram, 1945. gada janvārī no 384 padomju okupētajiem Latvijas pagastiem tikai 98 darbojās partorgi. Arī citas pārvaldes institūcijas nebija pilnīgi nokomplektētas. Kā vienu no galvenajiem iemesliem kadru trūcumam var minēt komunistiski noskaņoto iedzīvotāju mazo skaitu.³⁹ Savukārt okupācijas varai uzticamie bieži vien bija nepiemēroti attiecīgo uzdevumu pildīšanai.⁴⁰ Tādējādi propagandas darbs, ar kura palīdzību var mainīt iedzīvotāju noskaņojumu, okupācijas varai bija ļoti nozīmīgs. Propagandas darbu vadīja LK(b)P CK Propagandas un aģitācijas nodaļa.⁴¹ Sarkanajai armijai ienākot Latvijā, tika turpināta dažādu skrejlapu izplatīšana. Īpaši nozīmīga skrejlapu un nelegālo laikrakstu izplatīšana bija Sarkanās armijas vēl neieņemtajā Latvijas daļā. Propagandas materiālu izplatīšanā izmantoja vācu karaspēka aizmugurē iesūtītās padomju kaujinieku grupas.⁴² Nacistu okupētajā Latvijā 1944. gadā nelegāli izplatīja gan padomju kaujinieku uz vietas sagatavotus propagandas materiālus, gan PSRS

izdevumus. Piemēram, padomju kaujinieku grupa "Cīņa" 1944. gadā sagatavoja un izplatīja skrejlapu ar saukli "Nāvi vācu okupantiem!". Tajā tika paziņots: "Hitlera bandas Latvijā ielenktas un sabrukušas. [...] Lai dzīvo Padomju Latvija, lai dzīvo mūsu atbrīvotājs lielais Staļins!"⁴³ Madonas apkārtnē tika izplatīts nelegālais LK(b)P Madonas apriņķa komitejas laikraksts "Cīņas Balss". 1944. gadā, kad Madonas apriņķi ieņēma Sarkanā armija, laikrakstu pārveidoja par legālu izdevumu "Madonas Arājs".⁴⁴ 1944. gada janvārī un februārī Valkas apriņķī nelegāli izplatīja LK(b)P Valkas apriņķa komitejas laikrakstu "Mūsu Zeme". 1944. gada februārī nacistu okupācijas drošības iestādes atklāja nelegālo tipogrāfiju un laikraksta izdošana tika pārtraukta līdz 1944. gada rudenim, kad Valkas apriņķi ieņēma Sarkanā armija un laikrakstu sāka izdot legāli.⁴⁵ Jēkabpils apriņķī nelegāli izplatīja padomju kaujinieku sagatavoto laikrakstu "Par Brīvu Latviju".⁴⁶ Tāpat nacistu okupētajā Latvijā nelegāli izplatīja arī uz PSRS evakuētajiem latviešiem domāto laikrakstu "Par Padomju Latviju".⁴⁷ Kopumā no 1941. gada līdz 1944. gada beigām Latvijā izplatīja aptuveni divus miljonus dažādu skrejlapu, kā arī citu padomju propagandas materiālu.⁴⁸

1944. gada vasarā padomju okupācijas vara atjaunoja laikrakstu un propagandas materiālu izdošanu Latvijā, un tie kļuva par galveno padomju propagandas līdzekli. Latvijas Komunistiskās partijas laikraksts "Cīņa" iznāca Latvijā kopš 1944. gada 2. septembra Daugavpilī, sākot ar 21. oktobri – Rīgā.⁴⁹ 1944. gada oktobrī Daugavpilī sāka izdot Latvijas Leņģina Komunistiskās Jaunatnes Savienības (LĻKJS) izdevumu "Padomju Latvija", sākot ar 25. oktobri – Rīgā.⁵⁰ Jēkabpilī 1944. gada rudenī sāka izdot LĻKJS laikrakstu "Padomju Jaunatne", vēlāk izdevniecību pārvietoja uz Rīgu.⁵¹ Krievu valodā 1944. gadā sāka izdot laikrakstus *Sovetskaja Latvija* un *Sovetskaja molodžo*.⁵² Kopš 1944. gada 24. novembra Rīgā izdeva PSRS laikraksta *Komsomoļskaja pravda* speciālizdevumu "*Komsomoļskaja pravda* Latvijā".⁵³ 1944. gada otrā pusē padomju okupācijas vara organizēja arī vairāku vietējo laikrakstu izdošanu: 1944. gada decembrī Rīgā atjaunoja LK(b)P CK un Rīgas pilsētas komitejas žurnāla "Propaganda un Aģitācija" izdošanu;⁵⁴ 1944. gada oktobrī sāka izdot LK(b)P Bauskas apriņķa komitejas laikrakstu "Bauskas Darbs";⁵⁵ 1944. gada septembrī – LK(b)P Jēkabpils apriņķa komitejas laikrakstu "Brīvā Daugava";⁵⁶ 1944. gada novembrī – LK(b)P Cēsu apriņķa laikrakstu "Cēsu Stars";⁵⁷ 1945. gada janvārī – LK(b)P Abrenes apriņķa komitejas laikrakstu "Latgales Zemnieks";⁵⁸ 1944. gada novembrī – LK(b)P Madonas apriņķa komitejas laikrakstu "Madonas Arājs";⁵⁹ 1944. gada decembrī – LK(b)P Jelgavas apriņķa komitejas laikrakstu "Zemgales Komunisti";⁶⁰ 1945. gada sākumā – LK(b)P Ludzas apriņķa komitejas laikrakstu "Ludzas Taisneība".⁶¹ Pēc 1944. gada jūlija, kad Latvijas teritorijā ienāca Sarkanās armijas daļas, padomju okupācijas vara propagandai vietējo iedzīvotāju vidū izmantoja arī Sarkanajā armijā dienējošiem latviešu karavīriem paredzētos izdevumus. Nozīmīgākie no tiem bija laikraksti "Padomju Strēlnieks" un "Latvijas Strēlnieks". Līdz

ar laikrakstiem okupācijas vara propagandā izmantoja arī citus izdevumus. 1948. gadā izdots "Latvijas PSR iznākušo grāmatu rādītājs 1944./1945. g." uzskaita vairākas propagandā izmantojamu grāmatu grupas: Marksisms-ļeņinisms; VK(b)P; VLKJS, Pionieri u.c.⁶² Daži šādu izdevumu piemēri: F. Deglavs – "Par buržuāziskās Latvijas šķietamo neatkarību", V. Lācis – "Krievu un latviešu tautas vēsturiskā draudzība", "Lielajam vadonim un skolotājam, Padomju Savienības Ģenerālisim Josifam Visarionovičam Staļinam. Padomju Latvijas darbaļaužu vēstule".⁶³ Vienlaikus ar šādu praksi tika īstenota visu izdevumu cenzēšana, lai nepieļautu padomju varai nevēlamu ziņu izplatīšanos. 1944. gadā PSRS TKP Galvenā literatūras pārvalde publicēja vairākus apkārtrakstus, kuros norādīja cenzoru uzdevumus: reliģiskās literatūras cenzēšana; padomju partizānu atmiņu cenzēšana; zinātnisko darbu pārraudzīšana; publisko lekciju satura kontrole, nodrošināt, lai visas publicētās ziņas ir atbilstošas "Ziņu uzskaitījumam, kuras nav atļauts publicēt presē, radio".⁶⁴

1944. gada 18. septembrī Daugavpilī uzsāka padomju radiopārraides.⁶⁵ 1944. gada 12. oktobrī vācu karspēks atkāpjoties iznīcināja radioiekārtas Rīgā.⁶⁶ Tas aizkavēja padomju radio pārvietošanu no Daugavpils uz Rīgu. Pārraides Daugavpilī pārtrauca 1944. gada 28. oktobrī, bet tikai 7. novembrī padomju radio sāka darboties Rīgā.⁶⁷ Propagandai izmantoja arī radiotranslācijas tīklu. Līdz 1945. gada pavasarim izveidoja 39 radio-mezglus, pagastu centros uzstādīja 228 uztvērējus ar skaļruņiem.⁶⁸ Radiotranslācijas tīkls deva iespēju organizēt publisku padomju radio ziņu klausīšanos, izslēdzot varbūtību klausītājiem pašiem izvēlēties programmas. 1945. gada martā ziņojumā "Par politisko darbu Latvijas PSR" LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš norādīja, ka ir uzsākta piecu centrālo un 12 apriņķu laikrakstu izdošana. To kopējā tirāža ap 290 000 eksemplāru nedēļā. Tiek izdoti žurnāli "Propagandists un Aģitators" (10 000 eksemplāru) un "Kargos" (6000 eksemplāru). Tāpat organizēta ap 2000 dažādu skrejlapu, sienasavižu u.c. materiālu izdošana, izveidots vairāk nekā 1000 "sarkano stūrīšu".⁶⁹

Propagandas izplatīšanā iesaistīja arī kultūras un mākslas darbiniekus. 1944. gada novembrī LK(b)P CK plēnumā nolēma, ka viens no galvenajiem padomju propagandas darba uzdevumiem ir iepazīstināt Latvijas inteligenci ar marksisma-ļeņinisma teoriju un izskaidrot latviešu "buržuāziskā nacionālisma" būtību.⁷⁰ Latvijas PSR TKP Mākslas lietu pārvaldes norādījumi 1944. gada novembrī–decembrī paredzēja mākslas darbiniekiem nodarboties ar šādām tēmām: Sarkanās armijas sadzīves ainas; partizānu cīņa ar okupantiem; latviešu sadzīves un darbības ainas evakuācijā; vācu okupācijas laiks; no okupantiem atbrīvotā Latvija; dzimtās zemes ainavas. Norādījumos uzskaitītas arī "vēstures tēmas no strādnieku šķiras cīņām": jaunstrāvnieki; strādnieku organizēšanās visos Latvijas novados; pirmā organizētā strādnieku sacelšanās un streiki; nelegālā strādnieku tālākā organizēšanās; lielinieku un mazinieku rašanās; nelegālās literatūras izplatīšana; pirmā "Cīņas" numura iznākšana; 1905. gada revolūcija; represijas un

soda ekspedīcijas; imperiālistiskā kara atmakošana; reakcijas uzbrukums proletariātam; Latvijas proletariāta atsvabināšana; atbrīvotā strādniecība; zemes reforma; sociālistiskā sacensība; Padomju Latvijas aizsardzība.⁷¹ Latvijas PSR TKP 1944. gada 11. decembra lēmums par Latvijas PSR Komponistu savienības dibināšanu uzdeva tai "apvienot Padomju Latvijas muzikāli radošos spēkus, lai attīstītu tos sociālistiskās kultūras garā"⁷². Ieskatu, ko nozīmēja praksē šie norādījumi, sniedz 1945. gadā Rīgā izdots "Pašdarbības repertuārs", kas paredzēja kuriem un pašdarbības kolektīviem izmantot šādus darbus: Jānis Sudrabkalns. "Staljins uzvarētājs" un "Padomju Latvijai"; L. Hjūzs. "Balāde par Ļeņinu"; Jānis Grots. "Komjauniešu Sudmaļa un Bankoviča piemiņai" un "Iešu vēlēt"; Jānis Plaudis. "Mieram" un "Padomju zeme"; Valdis Lukss. "Par Padomju Latviju" un "Vēlētāja vārdi"; Marta Silabriede. "Saulainā zeme"; Andrejs Balodis. "Dziesma dzimtenei"; Jūlijs Vanags. "Gvardu dainas"; Jānis Rainis. "Jaunais laiks"; u.c.⁷³

Nacistu okupācijas varas reakcija pret padomju propagandu

Nacistu okupācijas vara apkaroja padomju propagandu. Pirmām kārtām tā cīnījās pret padomju kaujinieku vienībām. Nacistu kontrolētie preses izdevumi regulāri publicēja aicinājumus iedzīvotājiem nesadarboties ar padomju kaujiniekiem, nodot varas iestādēm atrastās padomju skrejlapas u.c. propagandas materiālus. Nacisti arī vērsa teroru pret tiem, kas palīdzēja izplatīt padomju propagandu. Tā, piemēram, 1944. gada aprīlī nacistu okupācijas drošības iestādes aizturēja kādu PSRS Valsts drošības tautas komisariāta darbinieku Sergeju Pavlovu (1909–?), kurš bija iesūtīts vācu aizmugurē un apgādāts ar portatīvo radiostaciju sakaru uzturēšanai un propagandas materiālu saņemšanai. 1945. gada 10. jūnijā S. Pavlovu savukārt arestēja padomju okupācijas varas drošības iestādes.⁷⁴ Kara beigās soda akcijas pret padomju propagandas materiālu saņēmējiem un izplatītājiem kļuva nežēlīgākas. Biežāk piesprieda nāvessodus. Lai iebiedētu iedzīvotājus, ziņas par sodu izpildi izmantoja nacistu propagandā. Piemēram, 1945. gada aprīlī kā skrejlapu izplatīja paziņojumu par kāda lauksaimnieka Roberta Brakmaņa sodīšanu ar nāvi par padomju radiopārraižu klausīšanos un to ziņu izplatīšanu.⁷⁵ Cīņā ar padomju propagandu izmantoja arī kontrpropagandu, izplatot plakātus, skrejlapas un uzsaukumus, kas atspēkoja padomju propagandas apgalvojumus, izplatīja aicinājumus iedzīvotājiem neuzklausīt padomju propagandu. Latvijas Okupācijas muzeja bibliotēkā ir saglabāties kāds tipisks pret padomju propagandu vērstas vācu uzsaukums: "Aizbāziet savas ausis pret baumām. Tās visas nāk no ienaidnieka un negrib nekā cita kā paralizēt Jūsu pretestības spēku."⁷⁶ Latvijas Centrālās padomes vadītājs Konstantīns Čakste (1901–1945) 1944. gadā vēstulēs bijušajam Latvijas sūtnim Zviedrijā Voldemāram

Salnajam (1886–1948) Latvijas iedzīvotāju attieksmi pret PSRS raksturoja šādi: *“Padomju karaspēka ienākšana Latvijā visos apstākļos būtu liels posts mūsu tautai. Tādai akcijai neviens nepiekritīs. Boļševiku dotajiem solījumiem un līgumiem nav iespējams ticēt un šeit tiem reti kāds tic. Boļševiku ienākšanai latviešu tauta pretosies visiem līdzekļiem, ja boļševiki ienāktu, tad te būtu palikusi tikai nāve un drupas.”*⁷⁷ Tomēr K. Čakste arī atzina, ka Latvijā ir arī iedzīvotāji, kuri gaida Sarkanās armijas atnākšanu: *“Ir tikai nelielas grupas .. krievu tautības iedzīvotāji (Maskavas priekšpilsētā) un daži aģenti, kuri gaida boļševiku atgriešanos,”*⁷⁸ – un: *“Latgalē jau sāk rīkoties krievu izpletņu lēcēji, kuri atrod atbalstu pie vietējiem krieviem. Maskavas priekšpilsēta arī esot pilna ar izpletņu lēcējiem.”*⁷⁹ Par atsevišķu iedzīvotāju pozitīvo attieksmi pret gaidāmo Sarkanās armijas atgriešanos liecina arī “Tēvijas” žurnālists Osvalds Freivalds (1905–1975), stāstot par vācu karaspēka atkāpšanos no Rīgas 1944. gada oktobrī.⁸⁰ Bet valsts drošības Galvenās pārvaldes (RSHA) vadītājs Ernsts Kaltenbrunnars (*Kaltenbrunner*, 1903–1946) 1944. gada 5. augustā ziņojumā Ādolfam Hitleram stāvokli Ostlandē raksturoja šādi: *“Ostlandes reihskomisariātā ir novērojams krīzes veida saspīlēta stāvokļa sākums. Krievu virzīšanās uz priekšu un civiliedzīvotāju nervozā izturēšanās palielina bailes. Vācu iestādes daļēji iznīcina oficiālus dokumentus, viena daļa ierēdņu ir aizbēgusi, vienīgās domas ir izglābties un personiskās mantas nogādāt drošībā.”*⁸¹

Latvijas iedzīvotāju attieksme pret padomju propagandu

Neraugoties uz padomju propagandas kampaņu plašo apmēru, tām tomēr neizdevās Latvijas iedzīvotāju vairākumu noskaņot labvēlīgi padomju varai. Tā, piemēram, 1944. gada 15. oktobrī Sarkanās armijas 3. Baltijas frontes Politiskās pārvaldes ziņojumā virspavēlniecībai atzīmēts, ka Latvijas iedzīvotāji pret padomju pasākumiem izturas nogaidoši. Savukārt par propagandas darba mazo ietekmi liecina iedzīvotāju arvien uzdotie jautājumi pārrunās ar aģitoriem: “Vai boļševiki izsūtīs latviešus uz Sibīriju?”; “Vai drīz pie mums atbrauks kolhozi?”; “Vai noņems manu zemi, govīs un vistas?”; “Bet vai var neatdot bērņus bērņunamos un pionieros?”; “Vai tiks pakļautas represijām personas, kuras dienējušas igauņu un latviešu daļās, kas karoja pret Sarkanā armiju, bet tagad izbēgušas no vācu armijas?” u.c.⁸² Atskaitē par politisko darbu ar jaunatni okupētajos rajonos 1944. gadā tika atzīmēts, ka propagandas darbs bieži ir nesekmīgs, ieteikts lielāku uzmanību pievērst šādām tēmām: vācu “jaunās kārtības” kritizēšanai; hitleriešu “nacionālistiskās” propagandas apkarošanai; vācu zvērību atmaskošanai; cīnīties pret vācu propagandas centieniem nomelnot padomju iekārtu un vadoņus. Savukārt padomju propagandu ieteikts padarīt “dziļi nacionālu pēc formas”⁸³. Latvijas PSR TKP priekšsēdētāja vietnieka Jevgeņija Roņa (1909–?) 1945. gada 1. jūlija ziņojumā

N. Šataļinam, J. Kalnbērziņam un V. Lācim par situāciju Ludzas apriņķī norādīts, ka 1945. gada pirmajā pusgadā propagandas darbs Ludzas apriņķī veikts neapmierinoši: *“..pagastu izpildkomiteju un ciemu padomju aktīvs neveic izskaidrošanas darbu zemnieku vidū; vadošais apriņķa sastāvs reti ierodas pagastos, īpaši tajos, kur notiek bandu aktivizācija”*⁸⁴. Kā liela nepilnība propagandas darbā ziņojumā pieminēts informācijas, tai skaitā laikraksti, trūkums latviešu valodā. Tāpat norādīts, ka: *“Nopietna kļūda apriņķa organizāciju vadībā ir dažāda veida mobilizācijas veikšana un administratīvas kampaņas, ko pavada draudi. Saimnieciski-politiskās kampaņas tiek veiktas šabloniski, neņemot vērā sekas, ko izraisa neapmierinātība un aizspriedumi pret padomju varas pasākumiem.”*⁸⁵ Par iedzīvotāju attieksmi pret padomju okupācijas režīmu liecību sniedz arī Latvijas Republikas sūtņa Lielbritānijā Kārļa Zariņa (1879–1963) 1945. gada oktobrī Lielbritānijas Ārlietu ministrijai iesniegtā izziņa par stāvokli PSRS okupētajā Latvijā: *“Cilvēki valstī noteikti ir pret krieviem un komunistiem. Strādnieku doma pilsētās un laukos – viņi ir vīlušies. Viņi cerēja, ka pēc nacistu padošanās viņi paši būs spējīgi noteikt savas lietas. Bet veltīgi.”*⁸⁶ Padomju propagandai pretojās arī Latvijas nacionālā pretošanās kustība, kas par vienu no saviem uzdevumiem izvirzīja padomju propagandas atmaskošanu. Nacionālās pretošanās grupas organizēja dažādu nelegālu skrejlapu un laikrakstu izplatīšanu, izmantoja arī mutvārdu informācijas izplatīšanu. Jāatzīmē, ka šī informatīvā darbība guva zināmus panākumus iedzīvotāju vidū. Jau minētajā J. Roņa 1945. gada 1. jūlija ziņojumā par situāciju Ludzas apriņķī, piemēram, tika norādīts: *“..iedzīvotāji ļoti iebaidīti ar bandītiskās propagandas draudiem un teroru pret zemnieku aktīvistiem”*⁸⁷. Savukārt nacionālās pretošanās apkarošana bija viens no svarīgākajiem padomju propagandas uzdevumiem. LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš 1945. gada Jaungada uzrunā norādīja: *“Šur tur zemes orgānos .. iespiedušies mums sveši ļaudis..”*⁸⁸ Pretošanās kustības apkarošanai bija veltīts arī kāds 1945. gadā izdots propagandas plakāts, kurā attēlots modrs padomju karavīrs un sauklis: *“Iznīdēsim ik diversantu un spiegu un pretī nākotnei iesim soli drošu un spriegu!”*⁸⁹ Kāds cits plakāts attēloja koku ar kāškrusta formas lapām, ko sagrābusi un cenšas ar saknēm izraut milzīga sarkana roka, un teksts: *“Lai nesaudzīgs, kā cirtiens ass, ir mūsu spēka plājiens pret diversantiem, bandītiem un visiem kaitētājiem!”*⁹⁰ Viens no propagandas veidiem bija izplatīt nacionālās pretošanās grupu dalībnieku vidū to bijušo dalībnieku parakstītus uzsaukumus pārtraukt cīņu un padoties. Tā, piemēram, PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas (1899–1953) ziņojumā PSRS Ministru padomes priekšsēdētājam Vjačeslavam Molotovam par bruņotās pretošanās apspiešanu Latvijā 1944. un 1945. gadā minēts šāds gadījums – lai sagrautu kādu partizānu grupu, tās demoralizēšanai izmantots tās sagūstītā dalībnieka K. P. Plauža parakstīts uzsaukums nolikt ieročus.⁹¹ Bet padomju prese publicēja aicinājumus iedzīvotājiem vērsties pret “vācu atstātiem diversantiem un bandītiem”⁹².

Propagandas galvenās tēmas

Nozīmīgākās pamattēzes padomju propagandisti izstrādāja jau Vācijas un PSRS kara sākumā 1941. gadā. Pirmkārt, tika apgalvots, ka Vācu uzbrukums PSRS ir bijis noziedzīgs, negaidīts, tādēļ kara sākumā Sarkanā armija cietusi sakāvi. Otrkārt, padomju propaganda jau kara sākumā izvirzīja tēzi par Sarkanās armijas neuzvaramību. Treškārt, padomju propaganda apvainoja Vāciju noziegumos pret civiliedzīvotājiem, izmantojot gan patiesus, gan izdomātus faktus. Vēl viens nozīmīgs propagandistu uzdevums bija visu kara laiku iesaistīt iedzīvotājus ražošanas kampaņās, īpaši militārās produkcijas ražošanas stiprināšanā. Tāpat svarīgs propagandas uzdevums bija apkarot jebkuru iespējamo pretošanos padomju varai.⁹³ Līdzīgi propagandas galvenie uzdevumi bija arī kara beigu posmā. Viens no svarīgākajiem padomju propagandistu uzdevumiem bija izskaidrot PSRS attieksmi pret okupēto Latviju – to uzskatīja par Vācijas uz laiku okupētu un vēlāk Sarkanās armijas atbrīvotu Padomju Savienības teritoriju.⁹⁴ 1944. gada decembrī LK(b)P CK Rīgā organizēja propagandas un agitācijas darbinieku sanākumi. Tajā nolasītie referāti norāda svarīgākās propagandas tēmas – PSRS starptautiskais un militārais stāvoklis; Latvijas PSR vēstures galvenie posmi; latviešu un krievu tautas vēsturiskā draudzība; zemes lietošanas kārtības atjaunošana kā svarīgākais tautsaimnieciskais uzdevums; vācu fašistu un viņu rokaspuišu – latviešu vācisko nacionālistu briesmu darbi Latvijas PSR teritorijā; latviešu vāciskie nacionālisti – latviešu tautas ļaunākie ienaidnieki; fašisma morāliiski politiskā sagrauve.⁹⁵

Sarkanās armijas neuzvaramības un padomju “atbrīvotāju” slavināšana

Viena no galvenajām padomju propagandas tēmām bija Padomju Savienības un Sarkanās armijas varenības, uzvaru un “atbrīvošanas” slavinājums. Galvenās tēzes bija: karš no padomju puses ir taisnīgs, tajā uzvar PSRS, Sarkanā armija un padomju vara ir neuzveicamas, kara mērķis ir atbrīvot tautas no nacistiskās Vācijas varas un vienlaikus arī no kapitālisma. Vācu uzbrukumu PSRS padomju propaganda raksturoja kā pēkšņu un negaidītu, kādēļ arī kara sākumā Sarkanā armija cietusi sakāves. Tomēr visas grūtības ir pārvarētas – un turpmāk Sarkano armiju gaida vienīgi uzvaras. Tuvojoties kara beigām, uzvaras propaganda kļuva arvien skaļāka. Sarkano armiju pasludināja par Eiropas atbrīvotāju no vācu fašistu jūga. “Atbrīvošanu” pasludināja par galveno padomju misiju.⁹⁶ Tāpat uzsvēra, ka ir iestājusies “kara izšķirošā fāze”, kas neizbēgami beigsies ar padomju uzvaru.⁹⁷ Šāda propaganda tika izplatīta gan evakuēto, gan Latvijā palikušo iedzīvotāju vidū. Īpaši uzsvērtas attiecīgās tēzes tika tad, kad daļā Latvijas atjaunojās

padomju okupācija. Šādus uzskatus savās runās izteica LK(b)P un valdības vadītāji. 1944. gada 10. februārī apspriedē LK(b)P CK birojā par jaunveidojamās Latvijas PSR himnas saturu tika pieņemts norādījums, ka tai jārāda, ka latviešu nācija ir ieguvusi reālu valstisku autonomiju un neatkarību vienīgi ar padomju palīdzību.⁹⁸ V. Lācis 1944. gada 25. jūlijā uzrunā saistībā ar Sarkanās armijas ienākšanu Latvijas teritorijā paziņoja: “Sarkanās armijas uzvaru gājiens ir šodien atnesis brīves vēsti Padomju Latvijas dēliem un meitām. Virs Latvijas pilsētām un ciemiem atkal lepni plīvo brīvības, mūsu taisnības un laimes cēlais simbols – sarkanais karogs.”⁹⁹ LK(b)P CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš 1945. gada martā runā Latvijas PSR intelīģences kongresā paziņoja: “Sarkanai Armijai ir labāka, varenāka artilērija – kara dievs, kas spēj sagraut visus vaļņus, visas nocietinājuma līnijas. Sarkanajai Armijai ir labākas lidmašīnas, labāki tanki.”¹⁰⁰ 1945. gada maijā vēstulē J. Staļinam V. Lācis, J. Kalnbērziņš un Augusts Kirhenšteins slavīnāja Sarkanās armijas varenību, dēvējot tās vadītājus par “leģendāriem varoņiem”, “staļiniskajiem brīnum-spēkavīriem”, un paziņoja, ka kara laikā “ne minūti latviešu tauta nepārstāja jums ticēt un gaidīja jūs kā atbrīvotājus”.¹⁰¹ Līdzīgas tēzes pauda daudzas Latvijā izplatītās padomju propagandas skrejlapas, piemēram, Sarkanās armijas Latviešu strēlnieku korpusa komandiera ģenerālmajora Deltava Brantkalna (1898–1979) parakstītajā skrejlapā, ko 1945. gadā izplatīja Kurzemē, tika paziņots: “Sarkanā armija nes jums atbrīvošanu no vācu verdzības.”¹⁰² Tāpat propagandā izmantoja plakātus. Piemēram, kāds 1945. gadā Rīgā izdots plakāts attēloja čūskai līdzīgu Ā. Hitleru, ko samīn padomju karavīrs, ar tekstu: “Iznīcināsim fašistisko zvēru viņa paša midzenī!”¹⁰³ Latvijas “atbrīvošanai” bija veltīts kāds mākslinieka Kārļa Augusta Vidiņa veidots plakāts. Tajā attēlota sieviete latviešu tautas tērpā, strādnieks un sarkanarmietis, kuri pār Latviju paceļ sarkano karogu, un teksts: “Lai dzīvo Padomju Latvija!”¹⁰⁴ Attiecīgu propagandu jau no pirmajām atkārtotās okupācijas dienām izplatīja arī padomju preses izdevumi. Pēc Daugavpils ieņemšanas izdotā pilsētas laikraksta *Latgalskaja pravda* pirmais numurs 1944. gada 25. jūlijā iznāca ar saukli: “Latvija bija un būs padomju! Slava Sarkanajai armijai! Slava Lielajam Staļinam!” Visa avīze bija veltīta padomju uzvaras un “atbrīvošanas” slavīnāšanai. Par to liecina jau rakstu virsraksti: “Atbrīvotājiem – paldies no visas sirds”; “Atkal Dzimtenē”; “Atbrīvošanas diena ir klāt!”; “Ar Sarkanu armiju atgriezies dzīvība”. Un vēl Friča Rokpeļņa dzejolis: “Sarkano armiju tagad sagaida / Mūsu Latvija – dzimtā zeme! / Plašāk jel vārtus atveriet!”¹⁰⁵ Viens no Sarkanās armijas un padomju varas neuzvaramības propagandēšanas veidiem bija masu propagandas pasākumi, ko rīkoja par godu Sarkanās armijas, kā arī citu padomju vienību karavīru apbalvošanai. Visu kara laiku par padomju karavīru varenību tautai informāciju sniedza prese, par to atgādināja propagandisti mītiņos, tiekoties ar karavīriem un iedzīvotājiem. Zīmīgi, ka apbalvošana notika nevis individuāli, bet masveidā, tā radot gan iespaidu par padomju cilvēku īpašo varonīgumu, gan iemeslu katrā apbalvošanas reizē rīkot

propagandas pasākumus. LK(b)P laikraksts "Cīņa" regulāri publicēja apbalvoto sarakstus. Tuvojoties kara beigām, tie kļuva arvien garāki. Tā, piemēram, 1945. gada 2. jūlijā "Cīņā" publicētais apbalvoto saraksts aizņēma veselu lapaspusi, uzskaitot vairāk nekā 200 apbalvotos "Latvijas PSR partizānus".¹⁰⁶ Padomju propaganda plaši izmantoja arī vēsturiskas atsauces uz PSRS un Krievijas uzvarām iepriekšējos karos. Viens šādas propagandas veids, ko izplatīja gan evakuēto Latvijas iedzīvotāju vidū, gan okupētajā Latvijā, bija brošūras ar krievu karavadoņu dzīves aprakstiem. Latvijas Okupācijas muzejā ir saglabājušies vairāki šādi bukleti.¹⁰⁷ Katrā izdevumā tika iekļauts uzsaukums Sarkanās armijas karavīriem, kā arī citiem sekot varoņu paraugam. Tā, piemēram, krievu karavadoņa Mihaila Suvorova dzīves aprakstu nobeidza ar paziņojumu: "*Gigantiskās cīņās un bezpiemēra karagājienos Sarkanā armija nosargāja mūsu dzimtenes godu, brīvību un neatkarību un pacēla nebijušos augstumos krievu ieroču slavu.*"¹⁰⁸ Uzvaru un atbrīvošanu propaganda saistīja ar PSRS vadītāja J. Staļina vārdu. Uzdevums bija radīt pārliecību, ka tikai J. Staļins ir nodrošinājis uzvaru karā, Latvijas un latviešu tautas izdzīvošanu un nākotni. 1945. gadā Rīgā izdotajā "Pašdarbības repertuārā" bija iekļauta ģeņģāļa pateicības dziesma J. Staļinam: "*Tu, biedri Staļin, tad devi mums spēku, / Iedvesmi cīņai visbargākā stundā, [...] Vārds Tavs mums skanēja allaž kā junda, / Modinot Lāčplēsi pēdējai kaujai.*"¹⁰⁹ Savukārt dzejnieks Jānis Sudrabkalns dzejolī "Staļins uzvarētājs" paziņoja: "*Sauc tautas Tevi – Staļins Uzvarētājs, / Deg mūžam mūsu sirdī vārds Tavs svētais.*"¹¹⁰ Iespējams, ka visspilgtāk padomju vadonis tika slavināts "Cīņā" publicētajā "Padomju Latvijas darbaļaužu vēstulē Staļinam": "*Tagad, kad izkūpējuši krāsmatu dūmi, kad apklusuši mocekļu vaidi un bērnu acis vairs neasaro, kad mūsu tauta vairs nav svešu, naidīgu spēku veikalu un intrigu objekts, – latvieši atkal un atkal dziļā pateicībā domā par Jums, saulaino brīvības ģēniju, lielo cīņu un uzvaru Generalisimusu.*"¹¹¹

Nacistu okupācijas varas politikas kritika

Vēl viens svarīgs padomju propagandistu uzdevums bija nacistiskās Vācijas okupācijas varas nomelnošana. Nacistu valdīšanas laiku padomju propaganda centās attēlot maksimāli negatīvu. Vāciešus apsūdzēja visdažādākajos noziegumos: Latvijas iedzīvotāju masu slepkavībās, saimniecības izpostīšanā, materiālo vērtību izlaupīšanā, kultūras dzīves sagraušanā. Piemēram, "Latvijas PSR TKP Mākslas lietu pārvaldes norādījumos par tēmām, kas jāatspoguļo mākslas darbos" bija iekļauta ģeņģāļa sadaļa "Okupācijas laiks". Tās apakštēmu nosaukumi labi raksturo nacistu okupācijas atspoguļojumu padomju propagandā: "Mierīgo iedzīvotāju pakāršana"; "Salaspils koncentrācijas nometnē"; "Bērnu nogalināšana"; "Nolaupījuši"; "Fašistu katorģā"; "Cilvēku ķeršana" u.c.¹¹² 1945. gadā izdotajā "Pašdarbības repertuārā" par vācu laiku bija iekļauta dziesma "Tumšā un tveicīgā

jūlija naktī...”, kurā aprakstīti vācu šausmu darbi: *“Izkāva veselās sādžas un ciemus, / Pārslaukot ēkas ar zemi pēc tam. / Ja kāds vēl dzīvs kaut kur paguva iemukt, / Asinsuns pēdās jau ložņāja tam. [...] Tumsa pār Latviju baigs / Drūmāko nedienu laiks.”*¹¹³ Nacistu nomelnošanai izmantoja propagandas plakātus, piemēram, kāds plakāts attēloja padomju karavīru, kurš aiz apkakles sagrābis dzīvniekam līdzīgu vācu zaldātu, un teksts: “Mēs piespiedīsim vācu noziedzniekus atbildēt par visām viņu varmācībām!”¹¹⁴ Kāds cits plakāts ar līdzīgu zīmējuma sižetu pauda: “Par to, ko vāci Latvijā kā zvēri nopostīja, / Par asinīm un asarām, kas nevainīgas lija, / Nu tauta vāciem tiesu spriež – un viņas lēmums ciets: / – Lai atstrādā, lai atmaksā, lai atdod hitleriets!”¹¹⁵ Padomju propagandas pasākumos ietilpa arī atgādinājumu par vācu valdīšanas laiku likvidēšana. Rīgā jau tūlīt pēc tam, kad pilsēta nokļuva Sarkanās armijas kontrolē, atcēla nacistu okupācijas laikā pieņemtos ielu nosaukumus.¹¹⁶ Padomju okupācijas vara propagandai izmantoja arī it kā objektīvas, informatīvas ziņas par nacistu okupācijas laika noziegumiem pret civiliedzīvotājiem. Šāda prakse turpinājās visu kara laiku. Jau 1943. gada 19. aprīlī PSRS Augstākās padomes Prezidijs izdeva īpašu dekrētu par bijušo vācu okupācijas varas amatpersonu sodīšanu.¹¹⁷ Faktus par vācu okupācijas varas noziegumiem savās runās bieži uzsvēra Latvijas PSR vadītāji. Piemēram, V. Lācis runā PSRS Augstākajā padomē 1945. gada 25. aprīlī apvainoja vāciešus noziegumos pret Latvijas izdzīvotājiem – masu slepkavībās, laupīšanā, tautsaimniecības izpostīšanā: *“Mežus un laukus Rīgas apkārtnē vācieši pārvērtuši par milzīgām kapsētām [...] Katrs latvietis tagad zina, kādas noziedzības pastrādājuši fašistiskie laupītāji Biķernieku mežā, Katlakalnā, Rumbulā, Ančupānu kalnos. [...] Mūsu skaistākās pilsētas – Jelgava, Rēzekne, Daugavpils, Valmiera pārvērstas drupās. [...] Viņi aizveduši uz Vācijas mūsu rūpnīcu vērtīgāko iekārtu, darba mašīnas un elektromotorus. [...] Viņi aizveduši labību, atņēmuši liellopus un zirgus.”*¹¹⁸ Pēc Latvijas atkārtotas okupēšanas padomju vara uzsāka apkopot informāciju par nacistu noziegumiem. Tika izveidota īpaša Latvijas PSR Ārkārtējā komisija.¹¹⁹ 1946. gadā padomju vara organizēja atsevišķu bijušo nacistu militārpersonu tiesas prāvu.¹²⁰ Tomēr izmeklēšanas materiālus propagandā izmantoja jau agrāk. 1944. un 1945. gadā padomju okupētajā Latvijas daļā preses izdevumos regulāri publicēja ziņojumus par nacistu okupācijas varas ļaundarbībām. LK(b)P CK laikraksts “Cīņa” 1944. un 1945. gadā publicēja rakstu sēriju ar nosaukumu “Pa vācu briesmoņu pēdām”, 1945. gada 8. aprīlī – Ārkārtējās komisijas ziņojumu par nacistu noziegumiem. Tas apsūdzēja nacistus šādos noziegumos: pilsētu sagraušanā; zinātnes, kultūras un mākslas iestāžu iznīcināšanā; tautsaimniecības izpostīšanā; 250 000 mierīgo iedzīvotāju nogalināšanā; ebreju iznīcināšanā; 327 000 padomju karagūstekņu nogalināšanā.¹²¹ Ārkārtējās komisijas ziņojumu publicēja arī vietējos preses izdevumos,¹²² izplatīja brošūras ar ziņojuma tekstu.¹²³ Par vienu no uzdevumiem izvirzīja iedzīvotāju iesaistīšanu ziņu vākšanā par nacistu okupācijas varas noziegumiem. Tā, piemēram, 1945. gada 6. februārī Jelgavas pilsētas

izpildkomiteja, izskatot Ārkārtējās komisijas ziņojumu par darbību Jelgavā, nolēma: “Ar sludinājumiem vietējā laikrakstā uzaicināt pilsētas iedzīvotājus divu nedēļu laikā pieņemt komisijai vāciešu nodarītos zaudējumus un ļaundarbības.”¹²⁴ Šāda rīcība bija līdzīga nacistu okupācijas varas praksei 1941. gadā, kad aicināja Latvijas iedzīvotājus ziņot par padomju varas noziegumiem. Tāpat, līdzīgi kā nacisti 1941. gada vasarā, padomju okupācijas iestādes 1944. un 1945. gadā pārvērtā savu pretinieku upuru ekshumāciju un pārapbedīšanu par propagandas pasākumu. Upuru atpazīšanā iesaistīja vietējos iedzīvotājus, bēres pārvērtā par masu propagandas pasākumiem, kuru laikā ar runām par “vācu zvērībām” uzstājās okupācijas varas pārstāvji. Tā, piemēram, Jūrmalā, Slokā, vācu okupācijas iestādes 1944. gada 14. augustā sodīja ar nāvessodu 19 cilvēkus. Pēc pilsētas nonākšanas padomju okupācijā 1944. gada rudenī notika upuru ekshumācija un to svinīga pārapbedīšana Slokas kapos.¹²⁵ Jūrmalas pilsētas muzejā ir saglabājušās pārapbedīšanas fotogrāfijas. Pasākums rīkots ar plašu vērienu, sasaukti daudzi vietējie iedzīvotāji.¹²⁶ Savukārt Latvijas Okupācijas muzeja krājumos glabājas fotonegatīvi, kuros fiksētas līdzīgas akcijas Liepājā 1945. gadā pēc Sarkanās armijas ienākšanas pilsētā. Upuru ekshumācijā un pārapbedīšanā iesaistīti vietējie iedzīvotāji. Bēres kļuvušas par masu propagandas pasākumu ar svinīgu sēru gājieni pilsētas ielās.¹²⁷ Līdzīgus materiālus regulāri publicēja laikrakstos. Tos atspoguļoja arī kinohronikās, piemēram, vācu okupācijas laikā ar nāvi sodīto padomju kaujinieku Imanta Sudmaļa (1916–1944) un Džema Bankoviča (1925–1944) pārapbedīšanu Rīgā.¹²⁸ Propagandā izmantotos datus par nacistu okupācijas varas upuru skaitu apzināti pārspilēja. Piemēram, vēsturnieks Andris Tomašūns 2006. gadā publicēja pētījumu par holokaustu Jelgavā. Tajā secināts, ka 1941.–1944. gadā Jelgavā, pēc nacistu datiem, iznīcināts ap 1550 ebreju. Latvijas PSR Ārkārtējā komisija 1945. gadā uzskaitīja 5964 nogalinātos ebrejus.¹²⁹ Savukārt pilsētas izpildkomitejas sēdē 1945. gada 27. martā, ziņojot par vācu upuriem Jelgavā, Ārkārtējās komisijas pārstāvis nosauca gluži neticamu skaitli – 26 500 bojā gājušo.¹³⁰ Jāatzīmē, ka vēlāk PSRS ebrejus neizdalīja no citiem upuriem,¹³¹ tomēr kara beigu posmā padomju propaganda izmantoja arī datus par nacistu teroru pret ebrejiem. “Cīņā” publicēja bijušā Rīgas geto attēlus,¹³² bet plaši publicētajā Ārkārtējās komisijas ziņojumā iekļāva īpašu sadaļu: “Vāciešu asiņainā izrēķināšanās ar Latvijas PSR ebreju tautības iedzīvotājiem”.¹³³

Vācijas bruņoto spēku latviešu karaspēka daļu kaujas spēju graušana

Viens no padomju propagandistu mērķiem bija Vācijas bruņotajos spēkos karojošie latviešu karavīri. Komunistu aģitācija mēģināja vājināt vācu armijas latviešu daļu kaujas spējas, izplatot dažādas baumas par Vācijas drīzu sakāvi, aicinot karavīrus

dezertēt no vācu armijas un padoties gūstā Sarkanajai armijai. Šādus propagandas pasākumus sāka īstenot jau pirms Latvijas atkārtotas okupēšanas, propagandas izplatīšanā iesaistot vācu karaspēka aizmugurē iesūtītās padomju kaujinieku grupas. 1942. gada 6. novembrī PSRS "partizānu kustības" virspavēlnieka maršala Klimenta Vorošilova (1881–1969) izdotie norādījumi vācu pusē karojošo vietējo iedzīvotāju vienību demoralizēšanai paredzēja organizēt propagandas skrejlapu izplatīšanu šo formējumu karavīru vidū, norādot, ka dienests vācu pusē esot "Dzimtenes nodevība". Tāpat paredzēja propagandas pasākumos iesaistīt padomju pusē pārgājušos vācu izveidoto vietējo iedzīvotāju vienību karavīrus, izplatīt viņu parakstītus uzsaukumus pārnākt padomju pusē.¹³⁴ Reizēm propagandas izplatīšanā mēģināja iesaistīt savervētus karagūstekņus, kurus ar propagandas materiāliem iesūtīja pretinieka frontes pusē.¹³⁵ Cits propagandas veids bija izmantot skaļruņus uzsaukumu un aicinājumu nolaišanā.¹³⁶ Propagandā izmantoja arī ziņas par nacistu okupācijas varas noziegumiem pret Latvijas iedzīvotājiem, lai radītu latviešu karavīriem naidu pret vācu pavēlniecību. Latvijas Valsts arhīvā ir saglabājusies 1945. gada 22. martā Sarkanās armijas Baltijas frontes pavēlniecības izstrādātā Pasākumu plāna pretinieka latviešu daļu dezorganizēšanai no 1945. gada 22. marta līdz 5. aprīlim kopija.¹³⁷ Tas paredzēja: parādīt Kurzemē starp Tukumu un Liepāju ielenktā vācu karaspēka izolāciju un nolemtību sakāvei; izskaidrot latviešu virsniekiem, ka vācieši ir seni latviešu tautas ienaidnieki, tādējādi radot pretrunas starp latviešu un vācu karavīriem; atmestot vācu propagandu, ka krievi pret latviešiem pastrādājuši zvērības; aicināt latviešus pārnākt Sarkanās armijas pusē, jo tas ir viņu vienīgais glābiņš.¹³⁸ Praktiski vācu armijā dienējošo latviešu vidū padomju propagandu izplatīja ar dažādu skrejlapu palīdzību. Tā, piemēram, 106. latviešu grenadieru pulka karavīru vidū 1944. gada decembrī izplatīja padomju propagandas skrejlapu, kurā aicināja: *"Mums latviešiem tur – pie vāciešiem nav ko meklēt. Lai glābtu savu dzīvību un godu, mums nekavējoties jāatstāj vācieši."*¹³⁹ Propagandā plaši tika izmantoti arī aicinājumi, kurus izplatīja Sarkanās armijas sagūstīto latviešu karavīru vārdā. Piemēram, vācu izveidotā 313. latviešu policijas bataljona kareivju vidū tika izplatīts it kā padomju gūstā kritušo bataljona karavīru parakstīts uzsaukums: *"Viss, ko mums vācieši stāstīja par krievu gūstu, izrādījās neķītri meli. [...] Mēs pārliecinājamies, ka krievi labi apietas ar gūstekņiem un sevišķi ar mums – latviešiem. [...] Sekojiet mūsu piemēram, droši pārnāciet Sarkanās armijas gūstā."*¹⁴⁰ Bieži šādām skrejlapām pievienoja īpašas "caurlaides" gūstam. Minētajam uzsaukumam pievienotajā "caurlaidē" tika paziņots: *"Šī lapiņa ir caurlaide pārnākšanai pie Sarkanās armijas neierobežotam skaitam latviešu kareivju un virsnieku, kas atrodas vācu karaspēka dienestā."*¹⁴¹ Īpašas skrejlapas izdeva un pretinieka karavīru vidū izplatīja pēc lielāko pilsētu ieņemšanas vai nozīmīgākām Sarkanās armijas uzvarām. To uzdevums bija ar sakāves zīmīgo piemēru graut pretinieka karavīru kaujas spējas, panākt to padošanos bez cīņas. Šādu skrejlapu

izdeva 1944. gada 14. oktobrī pēc Rīgas ieņemšanas.¹⁴² Līdzīgas skrejlapas izdeva un izplatīja visā frontē pēc Berlīnes ieņemšanas. Tās informēja par Berlīnes krišanu 1945. gada 2. maijā un aicināja padoties gūstā.¹⁴³ Kāda cita skrejlapa lakoniski informēja par Ādolfa Hitlera (*Hitler*, 1889–1945) un Jozefa Gebelsa (*Goebbels*, 1897–1945) pašnāvību.¹⁴⁴

Neatkarīgās Latvijas valsts nomelnošana

Līdz ar nacistu okupācijas varas kritizēšanu viens no padomju propagandas uzdevumiem bija nomelnot pirms kara pastāvējušo neatkarīgo Latvijas valsti. Jau padomju okupācijas sākumā, 1940. gadā, padomju propaganda uzsāka plašu neatkarīgā Latvijas valstiskuma apmelošanas kampaņu. Latvijas Republika tika pasludināta par “buržuāzisku”, “fašistisku”, “diktatorisku” valsti. Šāda propaganda tika turpināta arī kara laikā. Latvijai atkal nonākot padomju varā, tā tika pastiprināta. Par vienu no galvenajām tēzēm kļuva apgalvojums, ka neatkarīgā Latvijas valsts bijusi sabiedrotā nacistiskajai Vācijai. Šo tēzi savās runās uzsvēra Latvijas PSR Tautas komisāru padomes priekšsēdētājs V. Lācis.¹⁴⁵ LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš 1945. gada 15. martā apvainoja “latviešu buržuāziju” sadarbībā ar nacistu okupācijas varu un “nacistiskās indes” propagandas izplatīšanā tautas vidū.¹⁴⁶ LK(b)P CK sekretārs Arvīds Pelše (1899–1983) 1945. gada martā, uzstājoties Latvijas PSR inteliģences 1. kongresā, nodēvēja pirmskara Latvijas vadītājus par “buržuāziskajiem nacionālistiem” un apvainoja tos sadarbībā ar nacistu okupāciju: “*Nacionālisma ideologi, teorētiski un praktiski galīgi ieslīga nodevības purvā, atklāti nostājās vācu iebrucēju pusē, rupji mina kājām mūsu tautas dzīvības intereses.*”¹⁴⁷ Kādā rakstā laikrakstā “Cīņa” A. Pelše savukārt izmantoja apzīmējumu “latviešu vāciskie nacionālisti”¹⁴⁸. Tos iedzīvotājus, kuri bailēs no atkārtota padomju terora devās bēgļu gaitās prom no Latvijas, padomju propaganda dēvēja par kopā ar “vācu fašistisko karaspēku aizbēgušajiem okupantu līdzskrējējiem”¹⁴⁹. Noliegta tika arī Latvijas valstiskās neatkarības ideja, aizstājot to ar apgalvojumiem, ka “patiesu suverenitāti” Latvija un latviešu tauta spējusi iegūt, tikai iekļaujoties PSRS sastāvā.¹⁵⁰ Savukārt pretī “buržuāzisko nacionālistu” kritizēšanai padomju propaganda slavināja latviešu tautas “vēsturisko draudzību” ar krieviem un citām PSRS tautām. 1946. gada 26. decembrī V. Lācis rakstā “Krievu un latviešu tautas vēsturiskā draudzība” apkopoja galvenās propagandas tēzes: vācieši ir bijuši galvenie latviešu ienaidnieki kopš 12.–13. gadsimta krusta kariem, bet krievi jau kopš šā laika palīdzējuši latviešiem cīņā pret vāciešiem. Tālāk V. Lācis uzskaitīja visas vācu nodarītās “ļaudarības” līdz pat Otrajam pasaules karam un arvien pieminēja krievu palīdzību latviešiem.¹⁵¹

Aicinājumi celt darba ražīgumu un atjaunot tautsaimniecību

Neatliekams padomju propagandas uzdevums bija nepārtraukti agitēt par darba ražīguma (īpaši militārajā nozarē) palielināšanu. Ar propagandas pasākumiem centās iedzīvotājus iesaistīt virsnormas darbā, novērst visdažādākos trūkumus un neizdarību. Šāda agitācija tika veikta visu PSRS pastāvēšanas laiku. Tomēr kara apstākļos tā kļuva īpaši nozīmīga. Pat pašās kara beigās izdotajā J. Staļina pavēlē sakarā ar 1. maija svētkiem tika norādīts: visiem strādāt efektīvāk, lai veicinātu Vācijas drīzāku sagrāvi un atjaunotu karā izpostīto valsts saimniecību.¹⁵² Pēc vācu spēku atspiešanas un Latvijas atkārtotas okupācijas par īpaši svarīgu jaunās varas uzdevumu kļuva arī iesaistīt iedzīvotājus kara postījumu likvidācijā. Latvijas PSR TKP priekšsēdētājs V. Lācis rakstā "Par brīvu, skaistu Padomju Latviju" 1944. gada 25. jūlijā aicināja: "*Tur, kur vācieši jau izdzīti, palīdziet ātrāk salabot sapostītos ceļus un tiltus, lai jūsu atbrīvotāja Sarkanā Armija iespējami ātrāk varētu virzīties uz priekšu. [...] Rūpniecības un transporta strādnieki! Ātrāk savediet kārtībā savas fabrikas un rūpnīcas, stacijas un darbnīcas, lai drīzāk .. dotu rūpniecības ražojumus fronteī un tautsaimniecībai, lai strādātu mūsu spēkstacijas, ūdensvadi un dzelzceļi.*"¹⁵³ Savukārt A. Pelše aicināja celt darba ražīgumu, atsaucoties uz "konkrētiem" piemēriem: "*Desmitiem tūkstošu pašreizējīgi strādā padomju aizmugurē. Padomju zemes fabrikās, rūpnīcās un tīrumos viņi kaldina ieročus uzvarai pār ienaidnieku. Spožu darba varonības paraugu parādījis Daugavpils kalējs Jānis Smagars, kurš strādā rūpnīcā Nr. 176. Dienas normu viņš izpilda par 1000–1300 procentiem.*"¹⁵⁴ Arī LK(b)P CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš 1945. gada Jaungada uzrunā slavēja panākumus "darba frontē" un kara seku pārvarēšanā: "*Padomju Latvijas pilsētās un ciemos valda celtniecības sajūsma. Republika atdzimst. Uz visiem laikiem pagājuši vairāk nekā trīs gadi fašistiskās okupācijas tumsas.*"¹⁵⁵ Propagandā labu darbu kara seku novēršanā bieži vien salīdzināja ar varoņdarbiem frontē. Piemēram, kad Rīgā atjaunoja tiltu pār Daugavu, to izrotāja ar saukli: "*Sveiciens darba varoņiem – tilta pār Daugavu cēlājiem!*"¹⁵⁶ Rakstus, kas aicināja iedzīvotājus aktīvāk strādāt un iesaistīties saimniecības atjaunošanas darbos, regulāri publicēja padomju presē. Līdzīgi kā PSRS, arī Latvijā ieviesa t.s. sociālistisko sacensību, līdzīgi kā citur PSRS, arī Latvijā ieviesa t.s. stahanoviešu kustību. Padomju prese jau 1944. gadā aprakstīja pirmos Latvijas stahanoviešu "darba varoņdarbus". Līdz 1945. gada martam stahanoviešos ieskaitīja jau 6000 strādnieku.¹⁵⁷ Ar Latvijas Arodbiedrību centrālās padomes prezidija lēmumu 1945. gada 6. janvārī ieviesa īpašu apbalvojumu uzņēmumiem, kas izcēlušies ar darba un "sociālistiskās sacensības" panākumiem, – ceļojošo Sarkanā karogu un prēmijas 10 000 un 5000 rubļu apmērā.¹⁵⁸ Propagandā izmantoja arī plakātus. Tā, piemēram, kāds Rīgā 1945. gadā izdots plakāts attēlo strādnieku, kurš raugās kalendārā, un

tekstu: *“Mums dienu skaitļiem to atgādināt, / To sirdij un apziņai teikt, – / Ko vakar jau spējām mēs pastrādāt / Un rītā ko gribam vēl veikt.”*¹⁵⁹ Rīgā 1945. gadā iedzīvotājiem lika obligāti nostrādāt pilsētas saimniecības atjaunošanas un sakārtošanas darbos vismaz 80 stundu. Par līdzdalību izsniedza īpašus goda rakstus – Rīgas atjaunošanas darbos nostrādāto stundu reģistrācijas apliecību. Apliecību rotāja saukļi: *“Visu uzvarai!”*; *“Nāvi vācu iebrucējiem!”*; *“Visus spēkus visdrīzākai vācu fašistu okupācijas seku likvidēšanai Latvijā!”*¹⁶⁰ Padomju propaganda izmantoja arī pārspīlētas ziņas par nacistu okupācijas varas un vācu armijas nodarītajiem postījumiem Latvijas ekonomikai. Tādējādi tika panākts divkārtšs efekts – iedzīvotāji noskaņoti naidīgi pret vāciešiem, un attaisnotas padomju okupācijas varas neveiksmes saimniecības atjaunošanā. Vācu aizmugurē darbojošās padomju kaujinieku grupas “Cīņa” izdotā skrejlapa apgalvoja: *“Vāciešus pirms bojā ejas pārņēmusē trakumsērga – tie iznīcina mūsu pārtiku, mantu, zemi un tautu. Daugavpili un Jelgavu tie pārvērta drupās, tagad kārtā mūsu Rīgai.”*¹⁶¹ Vāciešiem piedēvēto postījumu apmēri bija iespaidīgi. Piemēram, 1944. gada 26. decembrī Latvijas PSR TKP sagatavotajā ziņojumā par vācu nodarītajiem postījumiem lauksaimniecībā bija minēti šādi zaudējumi: 700 traktoru; 180 kravas automašīnu; 127 332 zirgi; 318 210 cūku; 2 992 606 vistas u.c. zaudējumi.¹⁶² Kopējos vācu laikā saimniecībai nodarītos zaudējumus aprēķināja 20 miljardu rubļu apmērā.¹⁶³ Pretēji vācu nodarīto postījumu aprakstam tika uzsvērts padomju pozitīvais ieguldījums saimniecības atjaunošanā. Tika apgalvots, ka jau 1945. gadā PSRS sniegusi Latvijai palīdzību 10 miljonu rubļu apmērā. No PSRS Latvijai piegādātas 190 automašīnas, 150 motocikli, 185 motori, 1658 tonnas metāla.¹⁶⁴ Padomju propaganda izvērta plašu kampaņu katru reizi, kad vien tika atjaunots kāds saimniecībai nozīmīgs objekts – rūpnīca, elektrostacija, dzelzceļš, tilts u.c. Tam vajadzēja radīt iespaidu, ka padomju vara ir spējīga ātri pārvarēt kara postījumus. V. Lācis uzrunā iedzīvotājiem 1944./1945. gadu mijā uzskaitīja virkni atjaunošanas darbu sasniegumu: atjaunotas 1118 skolas, 39 slimnīcas, 152 aptiekas, 700 veikali, 200 ēdnīcas, 96 frizētavas, 10 viesnīcas, pieci ūdensvadi, četras elektrostacijas.¹⁶⁵

Nobeigums

1944. gada jūlijā Sarkanā armija pārgāja Latvijas robežu. Līdz ar to Latvijā sākās otrā padomju okupācija. Tai pašā laikā daļa Latvijas teritorijas līdz pat 1945. gada 8. maijam palika nacistiskās Vācijas okupācijas varā. Tas bija arī īpašs posms Latvijas iedzīvotājiem paredzētajā padomju propagandā.

Tā galvenā iezīme atšķirībā no iepriekšējā posma – padomju propagandisti atkal varēja darboties Latvijas teritorijā. Padomju okupācijas vara Latvijā tika izveidota praktiski tūlīt pēc teritorijas ieņemšanas. To veica Sarkanā armija un tai sekojošās LK(b)P un

Latvijas PSR TKP darbinieku operatīvās grupas. Līdz ar okupācijas pārvaldes izveidošanu tika radīts arī propagandas izplatīšanas tīkls. Padomju vara aģitācijai izmantoja gan skrejlapas, gan mītiņus un sapulces, kuras daudzās Latvijas apdzīvotās vietās tika rīkotas tūlīt pēc Sarkanās armijas ienākšanas. Tāpat propagandas vajadzībām izmantoja arī radiopārraides. Tomēr par galveno propagandas izplatīšanas līdzekli kļuva padomju kontrolētie preses izdevumi. Jau 1944. gada vasarā Latvijā atsāka izdot LK(b)P CK laikrakstu "Cīņa". Līdz gada beigām padomju okupētajā Latvijā daļā atjaunoja arī vietējo laikrakstu izdošanu.

Propagandas galvenās tēmas bija Padomju valsts un Sarkanās armijas uzvaras slavinājums, vācu okupācijas varas nomelnošana, aicinājumi celt darba ražīgumu un iesaistīties karā sagrautās saimniecības atjaunošanā. Īpaša propagandas mērķauditorija bija arī vācu armijā dienējošie latviešu karavīri. Padomju propagandas uzdevums bija ar dažādiem līdzekļiem panākt vācu pusē karojošo latviešu vienību kaujas spēju mazināšanu.

Uzvāra jau no Vācijas un PSRS kara sākuma bija viena no galvenajām padomju propagandas tēmām. Aģitatoru uzdevums bija pārliecināt iedzīvotājus par padomju uzvaras neizbēgamību. Kara pēdējā posmā, Sarkanajai armijai gūstot panākumus, šāda propaganda pastiprinājās. Arvien nozīmīgāka kļuva tēze par padomju "atbrīvotāju" misiju.

Otrs svarīgs padomju propagandas uzdevums bija kritizēt nacistu okupācijas varu – gan tāpēc, lai noskaņotu iedzīvotājus pret Vāciju un veicinātu to iesaistīšanos karā padomju pusē, gan tāpēc, lai, pārspīlējot vācu nodarījumus, mazinātu iespaidu, ko radīja padomju okupācijas varas terors. Nozīmīgākā šādas propagandas sastāvdaļa bija nacistu izdarīto vai tiem piedēvēto noziegumu pret Latvijas iedzīvotājiem apraksts.

Tāpat par vienu no padomju propagandas uzdevumiem kļuva arī neatkarīgās Latvijas valsts un tās vadītāju nomelnošana. Latvijas valsti dēvēja par fašistisku, pretautisku utt. Latviju apvainoja sadarbībā ar nacistisko Vāciju. Īpaši padomju propaganda apkaroja t.s. buržuāziskos latviešu nacionālistus.

Kara apstākļos nozīmīga propagandas tēma bija arī t.s. darba fronte – aicinājumi kāpināt ražošanu kara vajadzībām. Šādu propagandu veica visu kara laiku. Kara beigū posmā tā ieguva jaunu uzdevumu – ar propagandas pasākumu palīdzību iesaistīt iedzīvotājus kara izpostītās saimniecības atjaunošanā.

Latvijā visas minētās propagandas tēmas tika plaši izvērstas kopš vācu-padomju kara pirmajām dienām. Tās turpināja propagandēt kara laikā. Tomēr īpaši plašu vērienu padomju propaganda ieguva kara beigās, kad Latvijā atkal atgriezās padomju okupācijas vara.

Atsauces un komentāri

- 1 *Zariņš, V.* Valdošās idejas Latvijā Otrā pasaules kara laikā // Starptautiskā konference: Bibliotēka, Grāmatniecība, Ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945). – Rīga, 1999, 47.–66. lpp.; *Neiburgs, U., Zellis, K.* Sabiedrotie nacistiskās okupācijas laika latviešu presē (1941–1945) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 173.–197. lpp.; *Neiburgs, U.* Rietumu sabiedroto tēls Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā: oficiālā propaganda un sabiedrības noskaņojums (1941–1945) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 169.–215. lpp.; *Zellis, K.* Vācu okupācijas sākumposmā 1941. gadā laikrakstā “Tēvija” publicēto lirikas darbu statistiskā analīze // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006, 36.–49. lpp.; *Zellis, K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 219.–248. lpp.; *Stepens, O.* Pirmā maija svētki nacistu okupētajā Latvijā 1942–1945 // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 68.–88. lpp.; *Oļehnovičs, D.* Padomju propagandists nacistiskās propagandas spogulī. Vēsture: Avoti un cilvēki: Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli: Vēsture VII. – Daugavpils, 2004, 139.–146. lpp.; *Oļehnovičs, D.* Karikatūra kā “kara ierocis”: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). – Rīga, 2004, 30.–39. lpp.; *Reichelt, K.* The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1945 // Turpat, 177.–187. lpp.; *Dribins, L.* Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā (1941–1945) // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 360.–371. lpp.; *Dribins, L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 4. sēj.). – Rīga, 2002; *Kangeris, K.* Padomju okupācija un 14. jūnija deportācija nākamās okupācijas varas – nacionālsociālistiskās Vācijas propagandā Latvijā (1941.–1942. gads) // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.). – Rīga, 2002, 154.–174. lpp.; *Kangeris, K.* Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 190.–218. lpp.; Par nacistu antisemitisma propagandu sk. arī: *Ezergailis, A.* Holokausta vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. – Rīga, 1999; Propaganda: Art. Myth. Document. – Rīga, 2007; Par padomju un nacistu propagandas ietekmi uz latviešu valodu 20. gs. sk.: *Veisbergs, A.* Naida vārdi // Kultūras Diena, 2007, 27. aprīlis; *Veisbergs, A.* Miglas vārdi // Kultūras Diena, 2007, 21. maijs; *Neiburgs, U.* Sabiedrības noskaņojums Kurzemē Otrā pasaules kara noslēgumā (1944./45. g.) // Starptautiska zinātniskā konference “Otrā pasaules kara beigās Kurzemē – zināmais, aizmirstais, pētāmais”, Liepājā 2005. gada 14. aprīlī. – Liepāja, 2005, 13.–17. lpp.; *Zellis, K.* Latviešu prese Kurzemē, 1944./45. gads // Turpat, 25.–27. lpp.
- 2 *Stepens, O.* Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā (1941. gada 22. jūnijs–8. jūlijs) // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.), 99.–118. lpp.
- 3 *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945), 1. daļa. – Rīga, 2006, 274.–280. lpp.
- 4 *Neiburgs, U., Ērglis, Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 267.–329. lpp.

- ⁵ Latvijas PSR vēsture. No 1917. gada līdz 1950. gadam, 3. sēj. – Rīga, 1959, 414.–472. lpp.
- ⁶ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). – Rīga, 1966, 402.–406. lpp.
- ⁷ Padomju Savienības Lielais Tēvijas karš 1941–1945. Īsa vēsture. – Rīga, 1975, 420.–426. lpp.
- ⁸ *Neiburgs, U., Ērglis, Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais, 272.–282. lpp.
- ⁹ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 101., 270., 290., 301., 302. fonds.
- ¹⁰ Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga, 2008, 394. lpp.
- ¹¹ В сражениях за Советскую Латвию. Военно-исторический очерк. – Рига, 1975, с. 30.
- ¹² Turpat, 26. lpp.
- ¹³ Turpat, 30., 31. lpp.
- ¹⁴ Turpat, 36. lpp.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ Mītiņš sakarā ar Kurzemes atbrīvošanu no hitleriskā jūga // Brīvā Venta, 1945, 13. maijs.
- ¹⁷ Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīvs (turpmāk – LVKFFDA), Nr. 16513n.
- ¹⁸ Turpat, Nr. 43775n.
- ¹⁹ Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas “Latvija II pasaules karā” katalogs – ceļvedis. – Rīga, 2005, 99. lpp.
- ²⁰ Skrejlapa. Вперед на Ригу! Военный Совет 3-го Прибалтийского фронта. Октябрь 1944 года.
- ²¹ LVKFFDA, Nr. 43948n. Fotoattēla autors ir Petrovs. Labāku attēlu sk. grāmatā: *Петренко А. И.* Прибалтика против фашизма. – Москва, 2005, с. 32.
- ²² Skrejlapa. Rīga in russischen Händen. 1944. gada 14. oktobris.
- ²³ Sk.: Padomju Latvijas 15 gadi. – Rīga, 1955.
- ²⁴ LVKFFDA, F.5-2., Nr. 223/591, Maskavas radio paziņojums – PSRS armija 13.10.1944. atbrīvo Rīgu no nacistiskās Vācijas okupācijas režīma.
- ²⁵ Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 291. lpp.
- ²⁶ LVA, PA-101. f., 8. apr., 9. l., 91. lp., 67. armijas Kara padomes lēmums, 1945. gada 13. aprīlis.
- ²⁷ Turpat, 126. lp., Pavēle Rīgas pilsētas garnizona karaspēkam, 1945. gada 9. jūlijs.
- ²⁸ *Nežkins, B.* Cits karš. Padomju varas “atjaunošana” Baltijā 1944.–1945. gadā (Skatījums no Krievijas) // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. VII. – Rīga, 2006, 319. lpp.
- ²⁹ *Strods, H.* Latvijas sovetizācija (1944–1959) // Totalitārie režīmi Baltijā: Izpētes rezultāti un problēmas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). – Rīga, 2005, 175.–176. lpp.
- ³⁰ LVA, PA-101. f., 6. apr., 6. l., 7. lp., 2. operatīvās grupas, kura izbrauc 1944. gada 7. jūlijā uz 1. Baltijas frontes rajonu, saraksts.
- ³¹ Turpat, 26. lp., 1944. gada 26., 28. un 30. jūlijā izbraukušo Latvijas PSR darbinieku saraksts.
- ³² Turpat, 5. lp., Izziņa par 1. Latvijas PSR vadošo darbinieku operatīvās grupas, kura izbrauc uz 1. Baltijas frontes rajonu 1944. gada 6. jūlijā, sastāvu.
- ³³ Latvijas vēsture: 20. gadsimts, 292., 293. lpp.
- ³⁴ LVA, PA-101. f., 3. apr., 5. l., 101., 102. lp., Latvijas PSR TKP priekšsēdētāja b. V. Lāča ziņojums par LK(b)P CK un Latvijas PSR TKP lēmuma par primārajiem uzdevumiem atbrīvotajās teritorijās izpildi.
- ³⁵ Latvijas padomju enciklopēdija, 5.2 sēj. – Rīga, 1984, 276. lpp.
- ³⁶ Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālkomitejas Latvijas biroja nodibināšana 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2003: Pakta zona. – Rīga, 2004, 163. lpp.

- ³⁷ Jansons, R. PSRS represīvā aparāta darbība Latvijā 1944.–1945. gadā – valsts otreizējās komunistiskās okupācijas rezultāts // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. VI. – Rīga, 2005, 32. lpp.
- ³⁸ Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām, 211. lpp.
- ³⁹ Krūmiņš, G. Pārvaldes un kadru politika Latvijā 1944.–1947. Pieejams: www.diena.lv/lat/izklaide/kd/parvaldes-un-kadru-politika-latvija-1944-1947
- ⁴⁰ Šajā ziņā ir interesanti iepazīties ar Latvijas Okupācijas muzeja krājumos Ēvalda Klausā mapē saglabātajām bijušā padomju partizānu kaujinieku vienības komisāra Jāņa Teodora Rihtera (1912–1961) 1944. gada dienasgrāmatu, kurā aprakstītas nepārtrauktas iedzeršanas u.c. tamlīdzīgas darbības padomju partizānu vidū, kur piedalījies arī dienasgrāmatas autors. 1944. gada oktobrī J. T. Rihteru iecēla par Valkas apriņķa prokuroru.
- ⁴¹ Latvijas padomju enciklopēdija ..., 276. lpp.
- ⁴² Ошкэлнс О. Штурм левого берега Даугавы (Из отчета О. Ошкэлнс о создании и боевых действиях Третьей Л.П.Б. от 10 сентября 1944 года) // Антинацистские партизаны в Латвии 1942–1945. – Рига, 2008, с. 276, 277.
- ⁴³ Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas “Latvija II pasaules karā” katalogs – ceļvedis, 53. lpp.
- ⁴⁴ Latviešu periodika. Bibliogrāfisks rādītājs, 4. sēj.: 1940–1945. – Rīga, 1995, 45., 113. lpp.
- ⁴⁵ Turpat, 95. lpp.
- ⁴⁶ Turpat, 104. lpp.
- ⁴⁷ Turpat, 105. lpp.
- ⁴⁸ Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga, 2008, 395. lpp.
- ⁴⁹ Latviešu periodika. Bibliogrāfisks rādītājs ..., 43. lpp.
- ⁵⁰ Turpat, 97. lpp.
- ⁵¹ Latvijas padomju enciklopēdija, 5.2 sēj., 593. lpp.
- ⁵² Turpat.
- ⁵³ Latviešu periodika. Bibliogrāfisks rādītājs ..., 135. lpp.
- ⁵⁴ Turpat, 109. lpp.
- ⁵⁵ Turpat, 34. lpp.
- ⁵⁶ Turpat, 36. lpp.
- ⁵⁷ Turpat, 41. lpp.
- ⁵⁸ Turpat, 70. lpp.
- ⁵⁹ Turpat, 92. lpp.
- ⁶⁰ Turpat, 133. lpp.
- ⁶¹ Turpat, 91. lpp.
- ⁶² Latvijas PSR iznākušo grāmatu rādītājs 1944./1945. g. – Rīga, 1948, 111. lpp.
- ⁶³ Turpat, 17. lpp.
- ⁶⁴ PSRS atklātajos iespaidāros, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts: Slepni. – Maskava, 1970. – Rīga, 2008, 7. lpp.
- ⁶⁵ Latvijas padomju enciklopēdija, 5.2 sēj., 596. lpp.
- ⁶⁶ Sk.: Radio vēsture Latvijā. Pieejams: www.lvrct.lv
- ⁶⁷ Latvijas padomju enciklopēdija, 5.2 sēj., 596. lpp.
- ⁶⁸ Kalnbērziņš, J. Politiskais darbs Latvijas PSR // Cīņa, 1945, 18. novembris.
- ⁶⁹ Turpat.
- ⁷⁰ Latvija Otrajā pasaules karā ..., 422. lpp.

- ⁷¹ Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes Mākslas lietu pārvaldes norādījumi par tēmām, kas jāatspoguļo mākslas darbos 1944. gada novembrī–decembrī // Latvija padomju režīma varā 1945–1986: Dokumentu krājums. – Rīga, 2001, 389.–392. lpp.
- ⁷² Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes 1944. gada 11. decembra lēmums nr. 321 “Par Latvijas PSR Komponistu savienības organizēšanu”. 1944. gada 11. decembris // Lai atplaukst zeme dzimtā... (fotokomplekts, veltīts Latvijas PSR teritorijas atbrīvošanas no vācu fašistiskajiem iebrucējiem 40. gadadienai). – Rīga, 1984, 18. dokuments.
- ⁷³ Pašdarbības repertuārs II/III 1945. – Rīga, 1945, 129., 130. lpp.
- ⁷⁴ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. R. Vīksnes, K. Kangera red. – Rīga, 1999, 567. lpp.
- ⁷⁵ Sk.: Mēs apsūdzam. Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarbībām Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā 1941–1945. – Rīga, 1965, 91. lpp.
- ⁷⁶ Uzsaucums. Aizbāziet savas ausis pret baumām. Glabājas Latvijas Okupācijas muzeja bibliotēkā.
- ⁷⁷ *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 196. lpp.
- ⁷⁸ Turpat, 200. lpp.
- ⁷⁹ Turpat, 202. lpp.
- ⁸⁰ *Freivalds, O.* Kurzemes cietoksnis. Dokumenti, liecības un atmiņas par latviešu tautas likteņiem 1944./1945. gadā. – Kopenhāgena, 1954, 62. lpp.
- ⁸¹ *Biezais, H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis. – [B. v.], 1992, 382. lpp.
- ⁸² Izvilums no Sarkanās armijas 3. Baltijas frontes Politiskās pārvaldes 1944. gada 15. oktobra ziņojuma “Par stāvokli atbrīvotajās pilsētās un Latvijas iedzīvotāju attieksmi pret mūsu karaspēka ienākšanu” // Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991. Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, 222. lpp.
- ⁸³ Latvija Otrajā pasaules karā ..., 394., 395. lpp.
- ⁸⁴ Latvijas PSR TKP priekšsēdētāja vietnieka J. Roņa pilnīgi slepenais ziņojums 1945. gada 1. jūlijā VK(b)P CK biroja priekšsēdētājam Latvijā biedram Šataļinam, LK(b)P CK sekretāram biedram J. Kalnbērziņam, LPSR TKP priekšsēdētājam V. Lācim par okupantu teroru Ludzas apriņķa pagastos // *Strods, H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. Dokumenti un materiāli 1944–1956. – Rīga, 1999, 91. lpp.
- ⁸⁵ Turpat, 92. lpp.
- ⁸⁶ Izvilumi no Latvijas Republikas sūtņa Londonā K. Zariņa 1945. gada 18. oktobrī sniegtās informācijas Lielbritānijas Ārlietu ministrijai par stāvokli okupētajā Latvijā // Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991 ..., 226. lpp.
- ⁸⁷ Latvijas PSR TKP priekšsēdētāja vietnieka J. Roņa pilnīgi slepenais ziņojums 1945. gada 1. jūlijā VK(b)P CK biroja priekšsēdētājam Latvijā biedram Šataļinam, LK(b)P CK sekretāram biedram J. Kalnbērziņam, LPSR TKP priekšsēdētājam V. Lācim par okupantu teroru Ludzas apriņķa pagastos // *Strods, H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 91. lpp.
- ⁸⁸ *Kalnbērziņš, J.* Atdzimšanas un uzplaukuma ceļš // Cīņa, 1945, 1. janvāris.
- ⁸⁹ Plakāts. Iznīdēsim ik diversantu un spiegu un pretī nākotnei iesim soli drošu un spriegu! Mākslinieks Mihails Karpenko. Rīga, 1945.
- ⁹⁰ Plakāts. Lai nesaudzīgs, kā cirtiens ass, ir mūsu spēka plājiens pret diversantiem, bandītiem un visiem kaitētājiem. Mākslinieks Mihails Karpenko. Rīga, 1945.
- ⁹¹ PSRS iekšlietu tautas komisāra L. Berijas 1945. gada 15. novembra ziņojums pilnīgi slepeni V. Molotovam, G. Maļenkovam, A. Mikojanam par cīņu ar bruņoto pretošanos Latvijā no 1944. gada

1. jūlija līdz 1945. gada 1. novembrim // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006, 177. lpp.
- ⁹² Sk., piemēram: Revolucionāru modrību // Cīņa, 1945, 3. februāris.
- ⁹³ Sk.: *Stepens, O.* Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā (1941. gada 22. jūnijs – 8. jūlijs) // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.), 99.–118. lpp.
- ⁹⁴ Latvijas vēsture: 20. gadsimts, 290. lpp.
- ⁹⁵ Propagandas un aģitācijas darbinieku sanāksme // Cīņa, 1945, 4. janvāris.
- ⁹⁶ *Гофман И.* Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. – Москва, 2006, с. 176, 177.
- ⁹⁷ *Вышинский А. Я.* Советское государство в Отечественной войне. – Москва, 1944, с. 47.
- ⁹⁸ From the minutes of the Bureau of the Central Committee of the Latvia Communist Party concerning the contents of the anthem of the Latvian SSR // *Experiencing Totalitarianism. The Invasion and Occupation of Latvia by the USSR and Nazi Germany 1939–1991.* – Rīga, 2007, p. 150.
- ⁹⁹ *Lācis, V.* Par brīvu, skaistu Padomju Latviju // *Lācis, V.* Kopoti raksti, 23. sēj.: Publicistiski raksti 1940–1945. – Rīga, 1979, 141. lpp.
- ¹⁰⁰ LK(b)P CK sekretāra biedra J. Kalnbērziņa runa Latvijas PSR intelīģences pirmajā kongresā // *Literatūra un Māksla, 1945, 30. marts.*
- ¹⁰¹ LVA, PA-101. f., 8. apr., 9. l., 94. lp., Vēstule Sarkanās armijas virspavēlniekam PSRS maršalam Josifam Visarionovičam Staļinam.
- ¹⁰² *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945), I daļa. – Rīga, 2006, 277. lpp.
- ¹⁰³ Plakāts. Iznīcināsim fašistisko zvēru viņa paša midzenī! Mākslinieki Gunārs Vīndedzis un A. Čerņevskis. Rīga, 1945.
- ¹⁰⁴ Plakāts. Lai dzīvo Padomju Latvija! Mākslinieks Kārlis Augusts Vidiņš. Rīga, 1945.
- ¹⁰⁵ *Рокпелнис Ф.* Верили, ждали... // *Латгальская правда, 1944, 25 июль.*
- ¹⁰⁶ PSRS Augstākās Padomes Prezidija Dekrēts par Latvijas PSR partizānu un partizāņu apbalvošanu ar ordeņiem un medaļām. 1945. gada 28. jūnijs // Cīņa, 1945, 1. jūlijs.
- ¹⁰⁷ Александр Невский. – Москва, 1944; Димитрий Донской. – Москва, 1944; Кузьма Минин. – Москва, 1944; Михаил Илларионович Кутузов (к 200-летней годовщине от дня рождения). – Москва, 1945.
- ¹⁰⁸ Turpat, 32. lpp.
- ¹⁰⁹ Pašdarbības repertuārs ..., 14. lpp.
- ¹¹⁰ Turpat, 25. lpp.
- ¹¹¹ Padomju Latvijas darbaļaužu vēstule Staļinam // Cīņa, 1945, 21. jūlijs.
- ¹¹² Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes Mākslas lietu pārvaldes norādījumi par tēmām, kas jāatspoguļo mākslas darbos // *Latvija padomju režīma varā ...*, 389.–392. lpp.
- ¹¹³ Pašdarbības repertuārs ..., 13. lpp.
- ¹¹⁴ Plakāts. Mēs piespiedīsim vācu noziedzniekus atbildēt par visām viņu varmācībām! Mākslinieks Iraklijs Toidze. [B.v.], 194–. Gadaskaitļa ceturtais cipars nav salasāms.
- ¹¹⁵ Mihaila Karpenko plakāts. Rīga, 1945.
- ¹¹⁶ *Pētersone, Z.* Rīgas ielu nosaukumu maiņa un jaunu nosaukumu došana padomju okupācijas laikā (1940.–1941. gads, 1944.–1991. gads) // *Kas valda valodu, valda prātu. Latviešu valoda okupāciju apstākļos.* 2007. gada 14. aprīļa valodas konferences referātu materiāli. – Rīga, 2007, 29. lpp.

- ¹¹⁷ PSRS Augstākās Padomes Prezidija dekrēts par soda mēriem vācu fašistiskajiem ļaundariem, kuri vainīgi padomju civiliedzīvotāju un gūstā kritušo sarkanarmiešu nogalināšanā un spīdzināšanā, spiegiem, dzimtenes nodevējiem no padomju pilsoņu vidus un viņu atbalstītājiem // No NKVD līdž KGB ..., 970. lpp.
- ¹¹⁸ *Lācis, V.* Runa PSRS Augstākās Padomes 1. sasaukuma XI sesijā // *Lācis, V.* Kopoti raksti, 23. sēj.: Publicistiski raksti ..., 234., 235. lpp.
- ¹¹⁹ Latvijas PSR mazā enciklopēdija, I sēj.: Ārkārtējā komisija. – Rīga, 1967, 99., 100. lpp.
- ¹²⁰ Sk.: Tiesas prāva par vācu-fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā. – Rīga, 1946; *Grūtups, A.* Ešafots. Par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā. – Rīga, 2007.
- ¹²¹ Vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Republikas Ārkārtējās komisijas ziņojums Par vācu iebrucēju noziegumiem Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā // *Сіпа, 1945, 8. aprīlis.*
- ¹²² Sk., piemēram: *Cēsu Stars, 1945, 14. aprīlis.*
- ¹²³ Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их пособников О преступлениях немецких захватчиков на территории Латвийской Советской Социалистической Республики. – Москва, 1945.
- ¹²⁴ *Tomašūns, A.* Jelgavā nogalinātie ebreji: padomju un nacistu dati // *Holokausts Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.).* – Rīga, 2006, 173., 174. lpp.
- ¹²⁵ *Lisovskis-Greiža, V.* Jūrmala vakar, šodien, rīt. – Rīga, 1981, 77. lpp.
- ¹²⁶ Nacistu okupācijas upuru pārāpbedīšana Slokā 1944. gadā. Jūrmalas pilsētas muzeja materiāli.
- ¹²⁷ Latvijas Okupācijas muzeja krājumi. Fotonegatīvi, inv. nr. 10146; 10200–10211; 10215–10238; 10242–12045.
- ¹²⁸ Latvija staļinisma varā 1945–1955. Sēr. “Saglabāt sudrabā”, 2. daļa. – Rīga, 2004, 18. lpp.
- ¹²⁹ *Tomašūns, A.* Jelgavā nogalinātie ebreji: padomju un nacistu dati, 181. lpp.
- ¹³⁰ Turpat, 175. lpp.
- ¹³¹ *Ezergailis, A.* Nazi/soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who Are They? – Revisited. – Rīga, 2005, pp. 98, 99.
- ¹³² Sk., piemēram: Pa vācu briesmoņu pēdām // *Сіпа, 1945, 14. janvāris.* – Bijušā Rīgas geto fotogrāfija ar parakstu: “Tā vācieši un vāciskie latviešu nacionālisti izdemolēja Rīgas geto pēc ebreju noslepkavošanas”.
- ¹³³ Vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Republikas Ārkārtējās komisijas ziņojums Par vācu iebrucēju noziegumiem Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā // *Сіпа, 1945, 8. aprīlis.*
- ¹³⁴ PSRS partizānu kustības virspavēlnieka PSRS maršala K. Voroišlova 1942. gada 6. novembra “Norādījumi par vācu formēto pretpadomju formējumu demoralizēšanas veidiem” // *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945), II daļa: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 2007, 36. lpp.
- ¹³⁵ История Прибалтийского военного округа 1940–1967. – Рига, 1968, с. 254.
- ¹³⁶ *Петренко А. И.* Прибалтика против фашизма. – Москва, 2005, с. 63.
- ¹³⁷ LVA, PA-101. f., 8. apr., 9. l., 34.–36. lpp.
- ¹³⁸ Turpat, 34. lpp.
- ¹³⁹ Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas “Latvija II pasaules karā” katalogs – ceļvedis, 105. lpp.

- ¹⁴⁰ Uzsaukums 313. Latvijas policijas bataljona kareivjiem un virsniekiem. 1944. gads. Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- ¹⁴¹ Turpat.
- ¹⁴² Skrejlapa. Riga in russischen Händen. 1944. gada oktobris.
- ¹⁴³ Skrejlapa. Berlin ist am 2. Mai gefallen! 1945. gada maijs.
- ¹⁴⁴ Skrejlapa. Hitler und Goebbels haben Selbstmord begangen! 1945. gada maijs.
- ¹⁴⁵ *Stranga, A.* Vilis Lācis: īsas piezīmes politiskajai biogrāfijai // 100 gadu kopā ar Vili Lāci. Konferences materiāli, 2004. gada 25. maijs, Rīga. – Rīga, 2005, 24., 25. lpp.
- ¹⁴⁶ *Калнберзин Я.* Политическая работа в Латвийской ССР // Правда, 1945, 15 март.
- ¹⁴⁷ *Pelše, A.* Intelīgences uzdevumi cīņā ar latviešu buržuāzisko nacionālismu // Cīņa, 1945, 22. marts.
- ¹⁴⁸ *Pelše, A.* Latviešu vāciskie nacionālisti – latvju tautas nīknieki ienaidnieki // Cīņa, 1945, 6. janvāris.
- ¹⁴⁹ *Strods, H.* Civīlokupantu pirmie desanti 1941–1946 // Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990. Rakstu krājums. – Stokholma; Toronto, 2000, 116. lpp.
- ¹⁵⁰ Sk., piemēram: *Degļavs, Fr.* Par buržuāziskās Latvijas šķietamo neatkarību. – Rīga, 1945.
- ¹⁵¹ *Lācis, V.* Krievu un latviešu tautas vēsturiskā draudzība // Cīņa, 1945, 7. janvāris.
- ¹⁵² *Сталин И. В.* Приказ верховного главнокомандующего [Москва, Приказ 1 мая 1945 г.]. – Рига, 1945, с. 11.
- ¹⁵³ *Lācis, V.* Par brīvu, skaistu Padomju Latviju // *Lācis, V.* Kopoti raksti, 23. sēj. ..., 142. lpp.
- ¹⁵⁴ *Pelše, A.* Ienaidnieku padzišana no Padomju Latvijas // *Pelše, A.* Runu un rakstu izlase. – Rīga, 1979, 42., 43. lpp.
- ¹⁵⁵ *Kalnberziņš, J.* Atdzimšanas un uzplaukuma ceļš // Cīņa, 1945, 1. janvāris.
- ¹⁵⁶ Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām, 221. lpp.
- ¹⁵⁷ Turpat, 213. lpp.
- ¹⁵⁸ Latvijas PSR Arod biedrību centrālās padomes un Latvijas PSR Pārtikas rūpniecības tautas komisiāriāta lēmums Nr. 2 1945. g. 6. janvārī // Cīņa, 1945, 7. janvāris.
- ¹⁵⁹ Plakāts. Mums dienu skaitļiem to atgādināt, to sirdij un apziņai teikt – ko vakar jau spējām mēs pastrādāt un rītā ko gribam vēl veikt. Mākslinieks Mihails Karpenko. Rīga, 1945.
- ¹⁶⁰ Rīgas pārvalde astoņos gadsimtos. – Rīga, 2000, 224. lpp.
- ¹⁶¹ Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas "Latvija II pasaules karā" katalogs – ceļvedis, 53. lpp.
- ¹⁶² Izziņa par vācu fašistisko iebrucēju nodarītajiem zaudējumiem Latvijas PSR lauksaimniecībai. 1944. gada 26. decembris // Lai atplaukst zeme dzimtā... (fotokomplekts, veltīts Latvijas PSR teritorijas atbrīvošanas no vācu fašistiskajiem iebrucējiem 40. gadadienai). – Rīga, 1984, 16. dokuments.
- ¹⁶³ Из сообщения чрезвычайной государственной комиссии о материальном ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками государственным предприятиям и учреждениям, колхозам, общественным организациям и гражданам СССР. 12 сентября 1945 г. // Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917–1958 гг.). – Москва, 1966, с. 477.
- ¹⁶⁴ Izziņa par PSRS valdības sniegto palīdzību Latvijas PSR tautas saimniecības atjaunošanai pēc republikas teritorijas atbrīvošanas no vācu fašistiskās okupācijas // Lai atplaukst zeme dzimtā..., 15. dokuments.
- ¹⁶⁵ *Lācis, V.* Padomju Latvija gadu mijā // *Lācis, V.* Kopoti raksti. 23. sēj. ..., 186. lpp.

Soviet Propaganda in Latvia at the End of the War between Germany and the USSR. July 1944 – May 1945

Ojārs Stepens

Summary

In July 1944, the Red Army crossed the border of Latvia. This was the beginning of the Second Soviet occupation in Latvia. At the same time, part of the territory of Latvia remained under the control of the Nazi Germany until 8 May 1945. This was also a particular period for the development of the Soviet propaganda addressed to the inhabitants of Latvia. The paper covers the main tendencies of the Soviet propaganda of this period. The first part of it deals with the system of the Soviet propaganda and the second one considers crucial issues of the agitation.

During the last year of the war between Germany and the USSR, the territory of Latvia was open to the Soviet propaganda. The Soviet occupation power was established practically immediately after occupying the territory. It was realized by the Red Army, the Latvian Communist Party, and the Latvian SSR Government operative groups. The propaganda network was established alongside with the occupation authority. The Soviet administration used as propaganda means flyers, demonstrations and meetings that in many places were organized soon after the Red Army had come in. Also, radio broadcasting was used as a means of propaganda. Still the main propaganda weapon became the press that was fully controlled by the Soviet administration. Already in summer 1944, *Cīņa*, newspaper of the Latvian Communist Party, was issued. Until the end of the year, publishing of the local newspapers in the Soviet-controlled part of Latvia was renewed.

The main propaganda subjects were: glorification of the Soviet country and victory of the Red Army; abuse of the Nazi occupation power; calls for improving the labour productivity and reviving the destroyed economics. A special kind of propaganda was addressed to the Latvian soldiers in the German Army. The aim of the Soviet propaganda was to reduce the fighting power of the Latvian troops at the German Army.

Victory had been one of the main propaganda subjects ever since the beginning of the war between Germany and the USSR. The propagandists had to persuade the inhabitants of the inevitableness of the Soviet victory. At the last stage of the war, when Soviet Army succeeded a lot, this propaganda grew stronger. More and more importance was given to the Soviet troops as bearers of the liberation mission.

Another significant task of the Soviet propaganda was criticism against the Nazi occupation power. It was elaborated to bias the local inhabitants against Germany and to promote their involvement in the Soviet troops, as well as to reduce evidences of the Soviet occupation terror deeds by exaggerating German commitments. The main part of this propaganda consisted of descriptions about real or imaginary offences carried out by Nazis.

Besides that, one of the Soviet propaganda tasks was abuse of independent Latvia and its government. The independent Latvia was called fascist, anti-national and blamed for collaboration with the Nazi Germany. Particularly combated were the so-called Latvian bourgeois nationalists.

An important subject of the propaganda was the so-called “Labour Front” – calls for increasing war manufacture. This kind of propaganda was carried out during the whole war period. At the end of the war, the trend was changed contrariwise and inhabitants were asked to involve in the renewal of the destroyed economics.

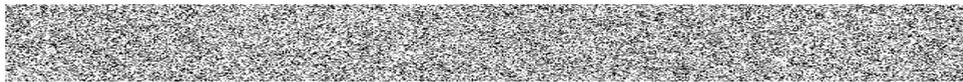
All mentioned propaganda subjects were widespread in Latvia with the first days of the war between Germany and the USSR. They were carried on during the war, but they gained particular importance at the end of the war, when the Soviet occupation power was re-established in Latvia.



**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1944–1990)**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1944–1990)**





Ēriks Jēkabsons

Poļu piedalīšanās nacionālajā pretošanās kustībā Latvijā 1944.–1950. gadā

Saskaņā ar 1943. gadā vācu okupācijas iestāžu un latviešu pašpārvaldes realizētās tautas skaitīšanas datiem Latvijas teritorijā bija reģistrēts 38 191 poļu tautības iedzīvotājs – ievērojami mazāk nekā Latvijas Republikā pirms valsts okupācijas (1930. gadā tautas skaitīšana Latvijas Republikā bija uzrādījusi 59 374, bet 1935. gadā – 48 949 poļu tautības iedzīvotājus¹). Ņemot vērā to, ka Latvijas poļi kopš iepriekšējām tautas skaitīšanām nebija pakļauti ievērojamām mehāniskām kustībām (drīzāk otrādi – 1943. gadā Latvijā dzīvoja daudzi bijušie Polijas laukstrādnieki, kuri 1935. gadā netika reģistrēti, jo skaitījās ārzemnieki, kā arī zināms skaits vācu okupācijas laikā no Rietumukrainas, Rietumbaltkrievijas vai citām bijušajām PSRS daļām iebraukušie vai vācu varas iestāžu dažādos darbos atvestie poļi), jāsecina, ka vācu okupācijas apstākļos daudzi poļi (vai personas ar neattīstītu nacionālās piederības apziņu, kuras iepriekš kaut kādu apstākļu dēļ sevi pie tādiem pieskaitīja) uzskatīja par izdevīgāku sevi deklarēt par baltkrieviem, latviešiem vai lietuviešiem (baltkrievu skaits 1943. gadā bija ievērojami pieaudzis un sasniedza 40 699 cilvēkus).² Minēto skaidri apliecina arī tālaika latviešu amatpersonu liecības. Tā, piemēram, bijušais Ilūkstes apriņķa policijas iecirkņa priekšnieks P. Pūpols atcerējās, ka Grīvas pilsētas apkārtnē Ilūkstes apriņķī (apgabalā, uz kuru Polija bija izteikusi zināmas teritoriālas pretenzijas līdz pat 1929. gadam un kur poļu tautības iedzīvotāju īpatsvars bija sevišķi augsts) “vairs nevarēja sastapt neviena poļa, jo agrākie poļi tad sevi dēvēja par baltkrieviem”³. Kaut arī minētais apgalvojums jāatzīst par zināmā mērā pārspīlētu, jo nav apšaubāms, ka patiesībā daļa poļu iedzīvotāju arī šeit – un pat īpaši šeit – turpināja sevi par tādiem deklarēt, tomēr jākonstatē, ka pirmām kārtām to noteica vācu okupācijas varas iestāžu oficiālā un neoficiālā izteikti diskriminējošā attieksme pret poļiem. Cita starpā, tā izraisīja daudzu Latvijas poļu iesaistīšanos nacionālajā ar Polijas Emigrācijas valdību Londonā saistītajā pagrīdē Latvijas teritorijā, kas pastāvēja un darbojās (kā tālās izlūkošanas tīkls un diversiju vienības) blakus padomju pagrīdes struktūrām.⁴ Kara beigās ļoti daudzi Latvijas poļu iedzīvotāji dažādos ceļos (kā kara bēgļi, koncentrācijas nometnēs ieslodzītie, latviešu militārajās vienībās iesauktie u.c.) nonāca Rietumos un Polijā, kur lielākā

daļa arī palika. Izdzīvojušie pēc kara lielākoties apmetās uz dzīvi Polijā, bet vairāki atgriezās Latvijā.⁵

Tūlīt pēc Otrā pasaules kara beigām arī pret Latvijas poļiem tika vērstas padomju režīma represijas, kas apogeju sasniedza 1949. gada martā, kad kopā ar latviešiem un citu tautību iedzīvotājiem uz Sibīriju tika deportēti simtiem poļu lauksaimnieku un citu sabiedrisko slāņu pārstāvju ģimeņu. Īpaši liels šis skaits bija Ilūkstes apriņķī, kas redzams no nesen publicētajiem 1949. gadā deportēto iedzīvotāju sarakstiem. Tāpat ļoti daudzi poļi tika apcietināti, tieši tāpat kā latvieši, krievi un daudzu citu tautību iedzīvotāji, par darbību vācu okupācijas laikā vai vienkārši par pausto "pretpadomju noskaņojumu". Tā, piemēram, 1906. gadā Viļņā dzimušais Indras pagasta lauksaimnieks Francišeks Žoļnerovičs 1946. gada aprīlī saņēma 17 gadu "katorgas darbu" sodu par darbību pagasta paš aizsardzības vienībā (1941. gada vasarā), palīgpolīcijā un robežapsardzībā,⁶ utt. Vairāki Latvijas poļi – nacionālās pagrīdes dalībnieki, ko vācu okupācijas laikā bija apcietinājušas vācu drošības iestādes, pēc kara nonāca padomju represīvo iestāžu apcietinājumā. Piemēram, Jans Soms (pirmskara Latvijas Skautu Centrālās organizācijas poļu 33. vienības vadītājs) tika arestēts 1945. gada februārī Rīgā, apsūdzēts "dalībā kopā ar aizsargiem soda akciju operācijās", un saņēma spriedumu – 11 gadu ieslodzījuma Noriļskas soda nometnēs.⁷

Daudzi poļi (īpaši Ilūkstes apriņķa pierobežas pagastos) bailēs no padomju represijām dažādos veidos ieguva dokumentus, ka viņi ir bijušie Polijas teritoriju (pašlaik Lietuvas vai Baltkrievijas) iedzīvotāji, kas deva tiem tiesības izbraukt uz pastāvīgu dzīvi lielā mērā PSRS pārvaldītajā Polijā, ko nedaudz vēlāk nosauks par Polijas Tautas Republiku. Arī 1957. gada 25. marta līgums starp PSRS un Polijas Tautas Republikas valdību par repatriāciju aptvēra vienīgi personas, kurām 1939. gada 17. septembrī bija Polijas pilsonība, tādējādi tas nedeva iespēju Latvijas poļiem izbraukt no Padomju Savienības.

Vienlaikus jāatzīmē, ka kara beigu posmā un pēc tā nozīmīga Latvijas poļu daļa iesaistījās bruņotajā un nevardarbīgajā pretošanās kustībā, turklāt daudzi – latviešu nacionālajā pagrīdē, bet daudzi – pilnīgi vai daļēji poļu nacionālajās pagrīdes grupās Dienvidlatgalē un Ilūkstes apriņķī, kur poļu iedzīvotāju īpatsvars un skaits bija tradicionāli samērā augsts.

Vorslava grupa Krāslavas apkārtnē

Viena no lielākajām un varas iestādēm bīstamākajām partizānu grupām Latvijas dienvidaustrumos bija Kaplavas pagasta policista (vācu okupācijas laikā no 1941. gada) – poļa Bronislava Vorslava grupa, kas no 1944. gada vasaras (līdz ar otrreizējās padomju okupācijas iestāšanos) darbojās ne tikai šajā pagastā, kur B. Vorslavs bija dzimis, bet arī

aiz bijušās valsts robežas Baltkrievijas Padomju Sociālistiskās Republikas Braslavas rajonā, kas pirms kara piederēja Polijai. Tiesa, galvenā darbība tomēr norisa Kaplavas pagastā, no kura bija cēlušies arī lielākā daļa – apmēram 30–40 cilvēku – bruņotās grupas dalībnieku, kā arī pierobežas pagastos otrā pusē robežai (piemēram, Plusu pagastā). B. Vorslavs (segvārds – “Maršals”) izveidoja vienību 1944. gada jūnijā, par tās mērķi deklarējot, padomju represīvo iestāžu leksikā runājot, “padomju varas gāšanu un buržuāziskas varas nodibināšanu Latvijā”. Saskaņā ar citiem avotiem B. Vorslavs deklarējis, ka viņa mērķis ir izveidot “vienotu poļu varu”.

Bez Vorslava grupā sastāvēja poļi – viņa sieva Bronislava Vorslava (dzimusi 1920. gadā Kaplavas pagastā, pievienojās grupai 1944. gada decembrī pēc vīra priekšlikuma), Juzefs (arī Jāzeps) Vorslavs (dzimis 1916. gadā Kaplavas pagastā, komandiera palīgs),⁸ Jans Blaževičs (dzimis 1917. gadā Kaplavas pagastā), Mečislavs Blaževičs, Aleksandrs Cicāns (dzimis 1908. gadā Kaplavas pagastā, vācu okupācijas laikā – rajona stārasts), brāļi Viktors (dzimis 1917. gadā) un Henriks (dzimis 1923. gadā) Petrovski (no Kaplavas pagasta), Jevgeņiušs Lapiņskis (dzimis 1923. gadā Kaplavas pagastā), Vitolds Verbickis (dzimis Bebreņu pagastā), Staņislavs Zajkovskis, Viktors, Henrihs un Marija Skrupski, Jans Pelanis, Jans Želnerovičs, Edvards Šestakovskis (dzimis 1922. gadā), Mihals Petkuns (dzimis 1905. gadā, no Braslavas rajona), Vladislavs Pavlovskis, Donats (dzimis 1915. gadā, no Braslavas rajona) un Viktors (dzimis 1900. gadā, no Kaplavas pagasta) Korsaki, Stefans Namento (dzimis 1907. gadā, no Ļubļinas apkārtnes Polijā), Aleksandrs Šakels, Juzefs Kulago (no Braslavas apriņķa), Boļeslavs Caviņa (no Krāslavas, grupā no 1944. gada septembra); latvieši – Edgars Dimburgs, Valters (dzimis 1927. gadā Kaplavas pagastā) un Vilis Panteviči, Gotards Dūcis, Viktors Stumbre, Leons Dzenis, Eduards Lazdiņš; krievi – Lazars Lazutenoks (dzimis 1909. gadā Kaplavas pagastā), Fadejs Novikovs (dzimis 1923. gadā Laucesas pagastā, grupā no 1945. gada aprīļa⁹), Antons Akula u.c. Skaidri redzams, ka absolūto vairākumu grupā, ieskaitot tās vadību, veidoja poļi (vismaz 25 cilvēki), kaut arī tajā bija vismaz seši latvieši un trīs krievi. Šeit tomēr jāpiezīmē, ka Krāslavas apkārtnē bija Latvijas reģions, kur iedzīvotājiem bija viens no viszemākajiem nacionālās pašapziņas līmeņiem, ko noteica sabiedriski politiskie un etniskie procesi Dienvidlatgalē un lūkstes apriņķī pagātnē, tādēļ personām, kuras deklarēja sevi par poļiem, varēja būt latviska izcelsme (arī uzvārdi) un otrādi. Turklāt gan vieni, gan otri nedaudz citos apstākļos vai citā laikā dažkārt varēja sevi deklarēt arī par baltkrieviem. Tāpēc piederība konkrētai tautībai vienmēr nav precīzi nosakāma.

1944. gada 19. septembrī tika nogalināts pagasta iznīcinātājs Jakubaņecs, drīz pēc tam – iznīcinātājs Jeršovs; 20. oktobrī B. Vorslava vīri iebruka Kaplavas pagasta padomju aktīvista Akima Gorbunova mājās “Matuļiškos”, nogalināja viņu, sievu un sešpadsmitgadīgo dēlu, bet māju pēc tam līdz ar nogalinātajiem nodedzināja (A. Gorbunovu

kā aktīvistu uzrādīja grupas dalībnieka Fadeja Novikova tēvs); 1945. gada aprīlī grupa aplaupīja vairāku pagasta iznīcinātāju kaujinieku (Makašina un Stabulnieka) mājas, paņemot galvenokārt lopus un pārtiku, un Kaplavas dzirnavas; maijā tika izdarīts pārdrošs uzbrukums Varnaviču (Vārpu) ciema padomei – nogalināja tur esošo Kaplavas pagasta partordzi Tatjanu Katoviču (to izdarīja grupas dalībnieks Vladislavs Pavlovskis), sadedzināja dokumentāciju un “salauza mēbeles”; tāpat maijā tika nogalināts padomju aktīvists pagasta izpildkomitejas darbinieks Komunistiskās partijas biedrs Vasilijš Daškevičs ar sievu un divpadsmitgadīgo dēlu, kā arī izdarīts uzbrukums iznīcinātāju vienībai. Kaujā nogalināja milicijas iecirkņa pilnvaroto Feliksu Jermaku, iznīcinātāju Ivanu (Jāni?) Stabulnieku un ciema padomes priekšsēdētāju Antonu Ūvivču, bet smagi ievainoja iznīcinātājus Viktoru Bondaru, Aleksandru Pilatu un Saveljevu; 30. jūnijā uzbruka Kaplavas zirgu nomas punktam, paņemot vienu zirgu, “sagraujot” punktā ierīkoto “sarkano stūrīti” (obligāto komunistu partijas un iekārtas slavināšanas vietu ar uzskatāmajiem materiāliem, kādiem bija jābūt visās iestādēs), sadedzinātas tika divas baržas ar malku Daugavā un izpostīti divi piena pieņemšanas punkti. 1945. gada jūlijā sadursmē ar vienību krita lekšlietu tautas komisariāta (NKVD) karaspēka daļas vecākais seržants, sagrauta tika arī Kaplavas ciema padome, izdarīti trīs uzbrukumi Kaplavas izpildkomitejai, vairākkārt aplaupītas Torpaku un Ukmaļu dzirnavas, vairākkārt milti atņemti zemniekiem, ko tie veduši uz veikalu Kaplavā. Savukārt saskaņā ar Baltkrievijas Polockas apgabala Braslavas apriņķa lekšlietu tautas komisariāta nodaļas materiāliem grupa Braslavas rajona ziemeļu daļā bija aplaupījusi trīs dzirnavas, lopkopības fermu, sagraāvusi sešus piena pieņemšanas punktus, Plusu ciema padomes veikalu, trīs ciema padomes, iznīcinot visus tur esošos dokumentus, vairākkārt “izdzēnājusī” uz meža darbiem sapulcinātos strādniekus. Kopumā sadursmēs ar vienību bija krituši trīs un ievainoti trīs NKVD darbinieki.¹⁰

1944. gada oktobrī Ilūkstes apriņķa milicijas iecirkņa pilnvarotais Polovs bija izlēmis ātri iegūt sev priekšniecības atzinību un aizturēt grupas vadītāju B. Vorslavu, taču operācijas “sliktās sagatavošanas dēļ” tas neizdevās, par ko Polovs, protams, priekšniecībai neziņoja. Tā kā Polovs, nošaujot grupas komandiera vietnieka J. Vorslava sievas Heņas Vorslavas māti (tas atklājās tikai pēc H. Vorslavas apcietināšanas 1945. gada maijā), bija savā darbībā gājis par tālu (pat no savējiem tik labvēlīgās padomju jurisprudences viedokļa), pret viņu ierosināja disciplinārlietu. Savukārt grupas dalībnieks J. Lapiņskis vēlāk liecināja, ka pēc sievasmātes (J. Lapiņskis, šķiet, kļūdains liecināja, ka nošauta pašā Vorslava māte) nogalināšanas J. Vorslavs kļuvis ārkārtīgi nežēlīgs un sācis slepkavot komunistus, atriebjoties par to, kas būtībā ir ļoti ticams un iespējams.

1945. gada 30. martā drošības iestādes apcietināja no grupas atdalījušos Janu Blaževiču, Mečislavu Blaževiču un Aleksandru Cicānu, kuri kopš gada sākuma bija slēpušies Kaplavas pagasta “Stiebriņu” māju šķūnī ierīkotā bunkurā. Kā noskaidrojās

izmeklēšanā, J. Blaževičs, kurš vācu okupācijas laikā no 1942. gada bija darbojies pagasta aizsargu vienībā, aizsargājot bijušo valsts robežu pret padomju partizānu ienākšanu Latvijas teritorijā no Baltkrievijas, 1944. gada 29. jūlijā, bruņojies ar šauteni un revolveri, bija devies uz mežu un pievienojies grupai, tomēr pēc kāda laika kopā ar diviem citiem partizāniem izlēma slēpties individuāli, ko vienības komandieris arī nebija liedzis. 1945. gada 10. maijā tika apcietināta grupas komandiera vietnieka Juzefa Vorslava sieva Heņa Vorslava (šo ģimeni ar grupas komandieri saistīja tikai uzvārdu sakritība); 16. maijā – arī grupas komandiera B. Vorslava māsa Vincentīne Truboviča, kas bija sniegusi brāļa vadītajai grupai atbalstu ar pārtiku un citām nepieciešamajām lietām; 18. maijā – polis Gžegožs (Georgijs) Timoško (dzimis 1912. gadā Kaplavas pagastā), kas bija apgādājis grupu ar ieročiem un munīciju.

1945. gada jūlijā Ilūkstes apriņķa NKVD vadība pēc iepriekšējas norunas ar Baltkrievijas Braslavas rajona NKVD nodaļu veica kopīgu “čekistiski militāru” operāciju ar NKVD karaspēka piedalīšanos un uzbruka netālu no robežas esošajai grupas nometnei. Grupa tika pārsteigta miegā, un pēc īsas kaujas to pilnībā satrieca. Kaujā krita komandieris B. Vorslavs, J. Želnerovičs, G. Dūcis, A. Akula, Vilis Pantevičs un M. Skrupska (4. augustā tuviniekiem, starp tiem grupas komandiera brālis Nikodems Vorslavs, tika uzrādīti atpazīšanai pirms nedēļas nošautie līķi). Savukārt 5. augustā NKVD 139. strēlnieku pulka apakšvienība kādā šķūnī Kaplavas pagastā ielenca L. Lopatenoku, kuru “nošāva bēgot” (šķūņaugšā kopā ar dažām personiskajām mantām tika atrasta aprakstīta “religiska satura” lapiņa); 9. un 28. augusta kārtējās “čekistiski militārajās” operācijās tika aizturēti vēl “11 bandīti” un viņu atbalstītāji, bet 5. septembrī NKVD karaspēka 228. pulka karavīri Krāslavas pagastā nošāva bijušo grupas komandiera palīgu J. Vorslavu. Tāpat iekšlietu karaspēka “ķemmēšanas” akcijas laikā Salienas pagasta mežos krita grupas dalībnieks Juzefs Kulago no Braslavas apriņķa (viņu uz grupu 1945. gada jūlijā bija atvedis Juzefs Vorslavs) un vēl vairāki partizāni.

Pēc galvenajām kaujām augusta beigās un septembra sākumā grupas novietnē tika atrasts viens balsta ložmetējs, četri viegļie ložmetēji, piecas šautenes, trīs pistoles, 21 rokasgranāta, 20 raķetes, binoklis, radioaparāts un munīcija – 11 500 patronu, bet pie apcietinātajiem grupas locekļiem (šeit gan pieskaitīti jau marta beigās apcietināto J. un M. Blaževiču un A. Cicāna ieroči) vēl trīs šautenes, automāts, divas pistoles, divas rokasgranātas, 25 patronas. Minētais liecina, ka Vorslava grupa bija salīdzinoši labi apbruņota.

1946. gada 10. februārī Daugavpilī notika Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta karaspēka Kara tribunāla sēde, kurā tika izskatītas apsūdzības apcietinātajiem Vorslava grupas dalībniekiem un to atbalstītājiem. Apcietinātajiem grupas dalībniekiem no Braslavas rajona M. Petkunam, S. Namento, D. Korsakam (viņi nebija pakļāvušies mobilizācijai Sarkanajā armijā un uzbrukumos padomju iestādēm vai aktīvistiem bija izrādījuši īpašu

dedzību) tika piespriesti 15 gadi, V. Pantēvičam – 17 gadi, B. Voroslavai – 13 gadi, J. un M. Blaževičiem, A. Cicānam, V. Korsakam, grupas atbalstītājiem Mihalam Blaževičam (viņam piederošajās “Stiebrīņu” mājās bija slēpušies 1945. gada martā apcietinātie un šajā pašā procesā tiesātie trīs partizāni), Annai Petkunai no Kaplavas pagasta (viņa bija precējusies ar grupas dalībnieku M. Petkunu no Braslavas rajona), Heņai Voroslavai, Lidijai Dūcei, Janīnai Čiževskai, Veronikai Verbickai, Staņislavam Šestakovskim, Minnai Lazdiņai – 10 gadi, Kalikejai Lazučenokai – 12 gadi, Alvīnei Veisei un Klārai Šakelei – trīs gadi ieslodzījuma soda nometnē. Grupas komandiera un viņa sievas Bronislavas trīs bērnus – piecgadīgo Vilhelmu, trīsgadīgo Stefanu un viengadīgo Mariju, trīs Lazučenoku bērnus un Petkunu bērnus tribunāls lēma ievietot bērnunamā.¹¹

Grupas dalībnieki Henriks un Viktors Petrovski, kā arī F. Novikovs tika apcietināti 1945. gada 15. septembrī un tiesāti atsevišķi.¹²

Daļai no grupas tomēr izdevās aizbēgt. Vēl 1945. gada rudenī NKVD īslaicīgi apcietināja grupas dalībnieka Jevgeņiuša Lapiņska vecākus, tomēr tas rezultātu nedevisa. Viņš slēpās līdz 1957. gada 26. jūnijam, kad labprātīgi pieteicās milicijā Krāslavā un tika apcietināts. J. Lapiņska biogrāfija samērā spilgti atspoguļo Latgales iedzīvotāju kopumā un Latgales (arī Ilūkstes apriņķa) poļu traģēdiju vācu un padomju okupācijas laikā. Vācu okupācijas laikā J. Lapiņskis bija strādnieks kokzāģētavā Skaistas pagastā, bet 1943. gadā tika mobilizēts krievu celtniecības bataljonā, taču pēc dažām dienām dezertēja. Tomēr, juzdams, ka agri vai vēlū tiks atklāts un sekos represijas, pēc mēneša pieteicās iesaukšanas punktā Grīvā un tika iedalīts robežapsardzības vienībā uz bijušās Latvijas un Polijas (Baltkrievijas PSR) robežas, 1944. gada vasarā neatkāpās uz rietumiem un palika dzimtajā pagastā ar šķembas ievainotu kāju. Šeit saskaņā ar viņa paša 1994. gadā savā dzīvesvietā Daugavpilī rakstīto iesniegumu padomju represīvās iestādes centušās piespiest viņu sadarboties, ar uzvārdu Salmanis iefiltrējoties pagrīdē. To darīt J. Lapiņskis atteicies, 1944. gada septembrī kļuvis par nelegāli (pēc apcietināšanas dokumentos gan kā izemsls minēts nevēlēšanās pakļauties iesaukšanai darbaklausībā un nosūtīšanai uz Krustpili) un kādu laiku slēpies mežā, pārtiekot no māsas Felīcijas Margevičas dēla piegādātās pārtikas (māsa vēlāk pārcēlās uz dzīvi Polijā). Pēc tam J. Lapiņskis bija piedalījies vairākās grupas sarīkotajās bruņotajās akcijās (personiski gan nenošāva nevienu padomju aktīvistu). Pēc grupas sagrāves no 1945. gada augusta viņš desmit gadus slēpās pie savas tantes Emilijas Stigēvičas Krāslavas pagasta “Stigēvičos” zem klēts grīdas izraktā bunkurā. Tante 1955. gadā pārcēlās dzīvot uz Krustpili, tādēļ J. Lapiņskis bija spiests pārcelties pie savas mātes un brāļa Kaplavas pagastā. Ziemā dzīvoja mājās zem krāsns, siltajos gadalaikos – piemājas mežā. Pēc labprātīgas pieteikšanās viņš uzrādīja arī savu ieroču un municijas atrašanās vietas – padomju automāts bija nogremdēts Kaplavas pagasta “Magoņu” māju linu mārķā, municija – citā vietā (savu pistoli J. Lapiņskis bija pārdevis kādam jau

1945. gadā). Pēc izmeklēšanas J. Lapiņska lieta tika izskatīta 1957. gada 17. oktobrī Rīgā, un viņam tika piespriesti 10 gadi ieslodzījuma. Tos viņš izcietā Dubrovas nomētņēs Mordvijas Autonomajā Republikā. J. Lapiņski atbrīvoja tikai pēc pilna soda termiņa izciešanas 1967. gada jūnijā.¹³

1949. gada 25. marta izsūtīšanas akcija smagi skāra Kaplavas pagastu, no kura tika izsūtīts kopumā 101 cilvēks. Starp tiem bija arī Vorskla grupas dalībnieku tuvinieki – A. Cicāna sieva Monika (pēc vīra atbrīvošanas no soda nomētnes 1954. gadā abi līdz 1960. gadam dzīvoja specnometinājumā Omskas apgabalā), notiesātā latvieša V. Panteviča ģimene, notiesātās Bronislavas Vorskla māte un māsa “Zīlītēs”, kas bija paņēmušas audzināšanā vienu no Vorsklu bērniem – Rihardu, kas arī tika izsūtīts (Bronislavas brālis Mihals bija arestēts jau 1947. gadā), Bronislava brālis Nikodems ar ģimeni no “Akmentiņiem” (ar sievu un dēlu Vitoldu), V. Petrovska ģimene no “Bumbieriem”, notiesātā M. Blaževiča sieva Veronika no “Stiebrīņiem”, kā arī vēl vairākas poļu un latviešu ģimenes.¹⁴

Vienotā pagrīdes organizācija “Republikas Bruņotie spēki”

Bronislava un Juzefa Vorsklu grupa bija cieši saistīta ar Krāslavā, tās apkārtnē un Daugavpilī darbojošos, samērā plašo un sazaroto poļu pagrīdes organizāciju, kuras pirmsākumi meklējami vēl vācu okupācijas laikā – tā bija izveidota vai, pareizāk, turpināja darbu uz bijušās Polijas *Armia Krajowa* (“Dzimtenes armija”; politiski un militāri pakļāvās Londonā esošajai Polijas Emigrācijas valdībai) pret vāciešiem vērstās, Latgalē esošās tālās izlūkošanas un diversiju tīkla bāzes. Par vienu no iniciatoriem jāuzskata Krāslavā dzīvojošais Ādolfs Klemenss Miļtovičs (dzimis 1891. gadā turpat), kurš līdz ar padomju karaspēka otrreizējo ienākšanu Dienvidlatgalē 1944. gada vasarā uzsāka veidot poļu nacionālo pagrīdi (drīzāk – pārņēma jau vācu okupācijas laikā izveidotās pagrīdes vadību, daļai tās dalībnieku turpinot darbību, kas nu jau bija vēsta pret padomju okupācijas varu), pārvērtā savu dzīvesvietu par konspiratīvu dzīvokli un iegādājās grupas dalībniekiem ieročus. Jāpiezīmē, ka Miļtoviču ģimene Krāslavā bija viena no poļu inteliģences aktīvākajām jau pagātnē – Ādolfa vecākais brālis Ferdinands Miļtovičs (dzimis 1884. gadā) pēc atbrīvošanas no Sarkanās armijas 1920. gadā bija pirmais Krāslavas miesta vecākais Latvijas Republikā; viņš un citi Miļtoviči starpkaru periodā aktīvi darbojās poļu sabiedriskajā dzīvē. Pēc Otrā pasaules kara Ā. Miļtovičs bija palicis dzimtenē un ieņēma Krāslavas Komunālās nodaļas pārziņa amatu. Arī Ferdinands Miļtovičs bija iesaistīts organizācijas darbībā un tika apcietināts pirmais jau 1946. gada 4. martā (Alberts – nākamajā dienā – 5. martā).

Izmeklēšana konstatēja, ka organizācija “*Sily Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej*” (Poļu Republikas Bruņotie spēki) izveidota vēl vācu okupācijas laikā un tās mērķis ir

atjaunot Polijas valsti, kurā ieltu arī Rietumbaltkrievija, Rietumukraina, Austrumprūsija, daļa Lietuvas un Latvijas (citā čekas versijā – “atjaunot Lielo Poliju un bruņotā ceļā atraut no Padomju Savienības tās teritorijas daļu – Ukrainu, Baltkrieviju un Baltiju”). Organizācijas dalībnieki deva zvērestu, kurā solīja cīnīties par Polijas valsts atjaunošanu (teksts bija tāds pats kā zvēresta tapšanas brīdī 1943. gadā cīņas laikā ar vācu okupācijas varu). Tā darbojās stingri konspiratīvi pēc ķēdes principa. Vadības centrs atradās Plusos – Baltkrievijas pierobežā, kur dzīvoja oficiālais vadītājs Voldemārs Žabo. Savukārt Ādolfs Miļtovičs (segvārds – “Jureks”) izpildīja sakarnieka funkcijas ar pagrīdes *družinām* Daugavpilī (vadītājs Pjotrs Lapiņskis – 20 cilvēki), Pustiņas pagastā (Antonija Nemiro – 18 cilvēki), Krāslavā (Francišeks Kliguls – 8–9 cilvēki) un Kaplavas pagastā (Juzefs Vorslavs – 13 cilvēki).¹⁵

1945. gada vasarā vairāki šīs organizācijas dalībnieki bija nopirkuši ložmetēju un divas šautenes, kas nodotas tālāk B. Vorslava grupai. 1946. gada martā un 5.–6. aprīlī tika apcietinātas kopumā 19 personas, no kurām pēc sākotnējās izmeklēšanas tika atlaists tikai Jans Saulevičs no Kaplavas pagasta “Kalniņiem”, jo viņš 1944. gada oktobrī – 1946. gada decembrī bija dienējis Sarkanajā armijā un par varonību kaujās pat apbalvots ar Slavas III pakāpes ordeni. Arestētie kā “nacionālistiskas poļu pretpadomju organizācijas locekļi” tika tiesāti 1946. gada 1.–3. jūlijā Kara tribunāla sēdē Daugavpilī. Ādolfam Miļtovičam kā vienam no organizācijas vadītājiem, konspiratīvā dzīvokļa turētājam un jaunu dalībnieku vervētājam, pretpadomju nacionālistiska satura skrejlapu izplatītājam 1945. gada rudenī tika piespriesti 20 gadi ieslodzījuma. Pārējiem – Jadvigai Miļtovičai no Krāslavas pagasta – 15 gadi; Pāvelam Andruškēvičam, Aleksandram Dombrovskim no Daugavpils, Leonam Proško (dzimis 1913. gadā Rīgā) no Daugavpils, Staņislavam Zarakovskim (dzimis 1914. gadā) un Vladislavam Ļisam (dzimis 1912. gadā) no Daugavpils, Krāslavā dzimušajam Daugavpils gaļas kombināta strādniekam Antonam Petkunam (dzimis 1920. gadā) un viņa brālim Mečislavam Petkunam (dzimis 1926. gadā) no Daugavpils, Sabīnei Miļtovičai (dzimusi 1924. gadā; māte viņu bija nosūtījusi darbā uz Vorslava saimniecību Kaplavas pagastā, kur viņa apgādājusi “bandu” ar pārtiku), Jadvigai Rudzītei (dzimusi 1900. gadā) no Krāslavas – 10 gadi; Teklai Borovikai (dzimusi 1917. gadā) no Krāslavas, Henriham Butņickim no Skaistas pagasta, Staņislavam Juškevičam (dzimis 1917. gadā Pustiņas pagastā) no Daugavpils, Feliksam Žolnerovičam (dzimis 1907. gadā Drujā) no Kaplavas pagasta, Vaclavam Kokinam (dzimis 1906. gadā) no Daugavpils (1945. gada novembrī un decembrī pilsētā bija izplatījis “nacionālistiskas” skrejlapas), Ferdinandam Miļtovičam (neziņošana varas iestādēm) – trīs gadi; Donātam Luginiskim (dzimis 1886. gadā) no Krāslavas – septiņi gadi ieslodzījuma labošanas darbu nometnēs. Zīmīgi, ka arī spriedumā kā viens no galvenajiem apsūdzības punktiem tika minēts tas, ka apsūdzētie “no 1942. gada darbojušies organizācijā, kas vadīta no Londonas un Polijas” (domāta Polijas Emigrācijas valdība un *Armia Krajowa* valdība

Polijā, kas vadīja cīņu pret Vāciju, turklāt līdz 1943. gada pavasarim formāli skaitījās PSRS sabiedrotā).¹⁶ Interesanti, ka notiesātās Jadvigas Rudzītes mājās vācu okupācijas laikā bija atradies Polijas Emigrācijas valdības *Armia Krajowa* sakaru punkts, bet viņas vīrs bija 1944. gadā mobilizēts Sarkanajā armijā un kritis kaujā (J. Rudzīte gāja bojā ceļā uz Sibīriju).¹⁷

Iepriekš vairākkārt minētais Ferdinands Miļtovičs uzreiz pēc piespiesto triju gadu ieslodzījuma izciešanas kopā ar ģimeni – apcietinātā brāļa Ādolfa meitām Jadvigu (dzimusi 1927. gadā), Emīliju (dzimusi 1930. gadā) un Staņislavu (dzimusi 1931. gadā) – 1949. gada 25. martā tika no Krāslavas izsūtīts uz Omskas apgabala Sargatskas rajonu, kur mira 1949. gada 4. augustā, bet sievietes no izsūtījuma tika atbrīvotas laikposmā no 1954. līdz 1957. gadam.¹⁸

Dažiem no šajā lietā apcietinātajiem neizdevās pierādīt viņu piedalīšanos organizācijas darbībā. Kopā ar pārējiem 1946. gada 5. aprīlī arestētajiem 1915. gadā dzimušajam Krāslavas dzirnavniekam Bronislavam Beinarovičam un 1892. gadā dzimušajam aptiekāram Janam Filipovičam izdevās pārliecināt čekistus, ka viņi neko par organizācijas darbību nav zinājuši. B. Beinarovičam, tāpat kā dažiem citiem apcietinātajiem, tika pārņemta iesaistīšanās pagrīdes organizācijā jau 1942. gadā ar P. Lapiņska un F. Klīgula starpniecību (tādējādi čekisti gandrīz tieši atzina, ka viņiem un vācu represīvajiem orgāniem bijis vienots ienaidnieks!). Tomēr viņš apgalvoja, ka jau vācu okupācijas laikā tika saņēmis dažus konkrētus uzdevumus ieroču un munīcijas iegādei cīņai pret vāciešiem no organizācijas vadības, taču tos nav izpildījis, bet pēc Sarkanās armijas atkārtotas ienākšanas Latvijā nemaz nav zinājis, ka organizācija nav izbeigusi darbību. Savukārt J. Filipovičam centās pierādīt medikamentu un pārsienamo materiālu piegādi pagrīdes organizācijai, kā arī neziņošanu par tās pastāvēšanu varas iestādēm. Viņš arī atzina, ka vācu okupācijas laikā – 1943. gadā Ādolfs Miļtovičs patiesi informējis viņu par organizācijas pastāvēšanu, taču neesot izskaidrojis tās mērķus, bet pēc kara viņš par to neko nav zinājis vispār. Kas attiecas uz organizācijā nokļuvušajiem medikamentiem, J. Filipovičs apgalvoja, ka “organizācijas cilvēki varēja tos no viņa iegūt mānīšanās ceļā”. Šoreiz šī taktika izrādījās veiksmīga, un abi tika atbrīvoti no ieslodzījuma 1946. gada 30. aprīlī.¹⁹

Tāpat Teklas Borovikas apcietināšanas brīdī klātesošais viņas draugs – 1922. gadā dzimušais Henrihs Juzefs Galaņskis – pēc nopratināšanas spēja pierādīt, ka nav bijis informēts par savas draudzenes un sava klasesbiedra Mečislava Petkuna darbību “noziedzīgā” grupā, un tika atlaists (M. Petkuns bija apmēram divus mēnešus slēpies no iesaukšanas Sarkanajā armijā sava tēva mājās, par ko H. J. Galaņskis, protams, nebija “ziņojis”). Viņš strādāja par ciema padomes priekšsēdētāja vietnieku, bet 1949. gada augustā tika apcietināts otrreiz – par sakaru uzturēšanu ar “nacionālistiskas organizācijas dalībniekiem”. Šoreiz nelīdzēja arī atsaukšanās uz brāļiem Heronimu un Česlavu,

kuri poļu tautības dēļ 1942. gadā piespiedu kārtā izvesti darbos uz Vāciju. Izmeklētāji pierādīja H. J. Galaņska sakarus ar skolotāju Sofiju Saksoni, kura patiesi darbojās pagrīdes grupā (1949. gada 15. maijā pie viņas vārdadienas svinību aizsegā notikusi plaša K. Ulmaņa apvērsuma gadadienas atzīmēšana utt.). H. J. Galaņskim (viņam tika piespriesti 10 gadi ieslodzījuma) tika pārņemta arī saistība ar baltkrieva Vitālija Meduņeckā vadīto plašo latviešu pagrīdes organizāciju “Skots”, kas notikusi ar latvietes S. Saksones starpniecību. Šī organizācija tika sagrauta 1949. gada vasarā. Savukārt V. Meduņeckā organizācija bija saistīta ar poļa Viktora Gratkovska (segvārdi – “Budrovics”, “Cikvišs”) vadīto, apmēram 12–15 dalībnieku lielo bruņoto partizānu vienību, kura darbojās Krāslavas apkārtnē un izvietojās mežos ap Dridža ezeru, bieži mainot savu atrašanās vietu. Pats 1922. gadā dzimušais Krāslavas baznīcas ērģelnieka dēls V. Gratkovskis 1944. gadā bija dezertējis no Sarkanās armijas un līdz 1946. gadam slēpies pie saviem vecākiem, bet 1946. gadā legalizējies. Vienlaikus turpinājis darbību pagrīdē, vadot minēto partizānu vienību. Grupā darbojās galvenokārt latvieši, par ko liecina arī segvārdi – “Lāčplēsis”, “Lubānietis”, “Lubāniete” u.c. Grupu atbalstīja arī Viktora brālis Jāzeps Gratkovskis, un tai bija ieroču noliktava Lielo Kusiņu sādžā. 1948. gada vasarā V. Gratkovskis ar savas māsiņas – 1932. gadā dzimušās polietes Staņislavas Gratkovskas starpniecību nodibināja sakarus ar V. Meduņeckā pagrīdes organizāciju “Skots” (turpmāk, līdz pat apcietināšanai 1949. gadā, S. Gratkovska bija sakarniece starp abām organizācijām). Šķiet, ka V. Gratkovskis gājis bojā bruņotā cīņā, jo apcietināts viņš netika.²⁰

Poļi citās partizānu grupās Latvijā

Pastāv liecības par poļu iespējamu bruņotu darbību Ilūkstes apriņķī arī vēlāk. Tā, piemēram, 1948. gadā partizānu vienība no Krāslavas apkārtnes – A. Rezniks, A. Švels, P. Damdens, Staņislavs Jarockis un F. Jaroveckis – bija patvērusies Baltkrievijā, Braslavas rajona teritorijā, un Latvijas PSR Krāslavas apriņķa kompartijas vadība viņu notveršanai organizēja slēpņus un apkārtnes “ķemmēšanu”.²¹ Nav izdevies atrast precīzas liecības par šo partizānu tautību, tomēr gan pēc vārdiem un uzvārdiem, gan pēc patvēruma meklēšanas fakta Braslavas rajonā (kur saskarei ar iedzīvotājiem bija nepieciešama poļu valoda) ir iespējams secināt, ka vismaz daļa varēja būt Ilūkstes vai Daugavpils apriņķa poļi.

Kaunatas pagastā dzīvojošā zemnieku Lubganu ģimene pēc kara aktīvi iesaistījās partizānu kustībā. Ģimenē bija četri dēli, un visi darbojās partizānu grupā, bet Vaclavs bija apmēram 40 vīru lielas grupas komandieris. Māte – Marija Lubgana, 1889. gadā Viļņas guberņā dzimusi vienkārša poliete (aresta brīdī pēc kara viņa bija lasītnepratēja), jau kopš 1914. gada dzīvoja Latvijā, 1918. gadā bija apprecējusies ar Kaunatas pa-

gasta zemnieku Aleksandru Lubganu. Acīmredzot ģimenē poliskums ieņēma noteiktu vietu, jo grupas komandierim Vaclavam Lubganam segvārds bija "Poņatovskis"²². Grupa laikā no 1944. gada līdz sagravei 1949. gadā Rēzeknes un Krāslavas apkārtnē bija veikusi apmēram 100 bruņotu akciju – nodedzinātas vairākas ciema padomes, aplaupītas zirgu iznomāšanas stacijas, sodīti ar nāvi padomju aktīvistu un viņu ģimenes locekļi, bet grupas ievērojamākās akcijas bija 1946. gadā izdarītais drosmīgais iebrukums Robežnieku pagasta centrā, to burtiski sagraujot līdz ar dzelzceļa staciju. Tāpat divas reizes tika sekmīgi uzbrukts Asūnes pagasta centram. Divi Aleksandra un Marijas Lubganu dēli krita sadursmē ar padomju karaspēku jau 1945. gadā, bet grupas komandieris Vaclavs ar brāli Leonardu – vienā no pēdējām kaujām ar speciālo iekšlietu karaspēku 1949. gada 20. jūlijā. Protams, sakarus ar saviem dēļiem uzturēja arī vecāki, tādēļ padomju varas iestādes viņus apsūdzēja tieši par to, kā arī par "partijas apmelošanu". Abi bija spiesti slēpties (dzīvot nelegāli). 1949. gada augustā leM karaspēks nogalināja septiņdesmitgadīgo Aleksandru Lubganu (it kā "mēģinājis bēgt"). Nelaimīgā māte – Marija Lubgana tika arestēta pirms Ziemassvētkiem – 1949. gada 23. decembrī. 1950. gada 3. jūnijā viņai tika piespriests 10 gadu ieslodzījuma, nosūtot uz labošanas darbu nometnēm Irkutskas apgabalā. Viņa izturēja ieslodzījumu un tika atbrīvota 1956. gada jūlijā.²³ Kas notika ar nelaimīgo sievieti, kuras četri dēli bija krituši kaujā ar okupācijas karaspēka pārspēku, bet vīrs – vienkārši nogalināts, nav zināms.

Ilūkstes apriņķa Salienas, Skrudalienas un Sventes pagastā no 1944. gada darbojās apmēram 16 vīru liela grupa, kas lielākoties sastāvēja no vietējiem poļu tautības iedzīvotājiem. Grupas komandieris bija Voldemārs Drozdovskis. Sevišķi aktīva grupa kļuva 1947. gadā – augustā uzbrukumā tika nogalināts apriņķa Valsts drošības ministrijas pārvaldes priekšnieka vietnieks un iznīcinātāju kaujinieks Viļķeļonoks, bet septembrī – Červonkas sviesta rūpnīcas direktors, Komunistiskās partijas biedrs Judins, utt. 1948. gada 20. novembrī kaujā ar Valsts drošības ministrijas karaspēku tika ievainots un gūstā krita astoņpadsmitgadīgais Julians Drozdovskis, bet 1948. gada 7. decembrī kaujā Skrudalienas pagastā krita pieci grupas dalībnieki (šajā pašā kaujā pret viņiem krita arī Valsts drošības ministrijas pilnvarotais vecākais leitnants Meļkovs un viens iznīcinātāju kaujinieks). Lielā mērā grupas dalībnieki varēja balstīties uz vietējiem iedzīvotājiem, kas tiem dažādi palīdzēja, piemēram, Salienas pagasta "Švēģeros" dzīvojošais polis Francis Andžijevskis (dzimis 1888. gadā) ar ģimeni – sievu Stefāniju (dzimusi 1893. gadā), meitām Mariju (dzimusi 1928. gadā) un Annu (dzimusi 1931. gadā), kas visi tika apcietināti un tiesāti 1948. gada decembrī. Vēl Salienas pagastā par atbalsta sniegšanu V. Drozdovska grupai padomju varas iestādes sodīja vietējos poļu tautības iedzīvotājus – Janu (dzimis 1896. gadā) un Janīnu Ančevskus (dzimusi 1927. gadā; abus par "bandītu uzņemšanu un slēpšanu savās mājās"

apcietināja 1948. gada 22. decembrī), Vilhelmīni (dzimusi 1921. gadā) un Regīnu Visockas (dzimusi 1930. gadā, abas no Salienas pagasta “Bajāru” mājām, apcietinātas 1948. gada 23. decembrī kā “Dombrovska bandītu grupējuma atbalstītājas no 1948. gada septembra”), kalēju Konstantīnu Janušu (dzimis 1905. gadā, arestēts 22. decembrī kā “bandītu atbalstītājs, uzņēma un slēpa savās mājās bandītu vadoni Drozdovski”), bet Sventes pagastā – poļus Janu (dzimis 1929. gadā) un Vikentiju (dzimis 1913. gadā) Jankovskus (abi apcietināti 1948. gada 23. decembrī kā “aktīvi bandītu atbalstītāji, slēpuši savā viensētā bandītus”), Janu (dzimis 1908. gadā) un Juzefu (dzimis 1906. gadā) Klaucānus (apcietināti 1948. gada 22. decembrī par to, ka “uzņēmuši savā viensētā un apgādājuši ar pārtikas produktiem Drozdovska bandītus”), kā arī Pjotru Jasjoni (dzimis 1890. gadā; apcietināts 1948. gada 22. decembrī kā “bandītu vadoņa Drozdovska atbalstītājs, viņa viensētā bija bunkurs, kur slēpās bandīti”) un viņa dēlu Heronimu Jasjoni (dzimis 1929. gadā, arestēts 1948. gada 27. decembrī kā “bandītu vadoņa Drozdovska atbalstītājs, zināja par bunkura atrašanos savā sētā”).²⁴

Pēc kara Rēzeknes apriņķī vienu no iespaidīgākajām grupām vadīja Jānis, Pēteris un Vladislavs Burkas. Grupa skaitījās ietilpstam Latvijas Partizānu organizācijas (“Latvijas aizstāvji”) 9. Rēzeknes pulkā. Tā izdarīja vairākus pārdrošus uzbrukumus padomju iestādēm un terorizēja vietējos padomju aktīvistus Maltas pagastā, vēl vairākās Rēzeknes apriņķa vietās un arī Krāslavas apkārtnē. Samērā lielā grupa tika iznīcināta 1949. gada septembrī, bet pēc tam dzīvi palikušie Julians Mihņenoks (vācu okupācijas laikā uzraugs Rēzeknes cietumā) ar sievu Teklu (latvieti no Maltas pagasta) un diviem bērniem pārcēlās uz Grīvas rajonu – bijušā Demenes pagasta teritoriju (Līdumu ciema padomi), kur grupas dalībniekam Juzefam Dzedzelam “Krastos” dzīvoja attāli tuvinieki – Helēne un Jāzebs Dzedzeli ar dēlu Ludvigu un meitu Valentīnu. Vispirms viņi slēpās polietes Valentīnas Kumpinas un viņas dēla baltkrieva – Ezernes Mašīnu un traktoru stacijas brigadiera Ivana Kumpina mājās “Hamenkos” zem šķūņa grīdas izraktā bunkurā, pēc tam – zem grīdas ierīkotā bunkurā “Krastos”; kopš 1950. gada vasaras – Demenes mežniecībā, kopš 1950. gada novembra – mežsarga Pjotra Dančenoka, viņa sievas Annas un meitas Ritas mājās (visi baltkrievi; interesanti, ka P. Dančenoks vācu okupācijas laikā 1941.–1944. gadā bija atradies ieslodzījumā Daugavpilī par darbību padomju varas laikā 1940. gadā, bet pēc kara deva pajumti pretpadomju partizāniem). Abus savus mazgadīgos bērnus – četrgadīgo Viktoru un deviņgadīgo Valliju Mihņenoki bija atstājuši pie Dzedzeliem “Krastos”.

Vienlaikus Julians Mihņenoks šajā apkārtnē no vietējiem jauniešiem, kas nepakļāvās iesaukšanai Sarkanajā armijā, vai “rūpniecības dezertieriem” (personas, kas nepakļāvās varas iestāžu rīkojumiem par iesaistīšanos “klausu” darbos, kas pēc kara padomju iekārtai vēl bija ļoti raksturīgi) izveidoja bruņotu grupu. Tā uzbruka padomju aktīvistiem, Jāņuciema (Janovka) skolai, Kumbuļu veikalam un citiem objektiem. 1951. gada 11. maijā

tika izdarīts kārtējais uzbrukums – šoreiz Silenes (Borovka) veikalam, taču tur uzbrucējus gaidīja slēpnis. Nogalināja grupas dalībnieku Romualdu Dzedzeli (1932. gadā dzimušais puisis bija Juzefa un Helēnas Dzedzeli dēls no “Krastiem”) un ar grupu cieši saistītā Jāņuciema iecirkņa veterinārsanitāra Jāzepa Dzedzela dēlu – arī Juzefs Dzedzels (nelaimīgos vecākus piespieda atpazīt dēla mirstīgās atliekas).

1951. gadā tika apcietināti gandrīz visi grupas atbalstītāji un Tekla Mihņenoka (viņas vīrs šajā laikā vēl nebija arestēts). 1951. gada 15.–17. oktobrī tribunāla sēdē Daugavpilī viņai tika piespriesti 25, atbalstītājiem Pēterim Dančenokam – 25, viņa sievai Annai – 10, meitai Ritai, Ludvigam un Valentīnai Dzedzeliem – 8, Ivanam Kumpinam – 25, Valentīnai Kumpinai – 10, Jāzepam Dzedzelam – 25 gadi ieslodzījuma (visi izdzīvoja līdz laikam, kad 50. gadu vidū tika atbrīvoti).²⁵

Interesanti, ka vairākas 30. gados Latvijā iebraukušās Polijas laukstrādnieces, kas šeit bija palikušas uz pastāvīgu dzīvi pēc 1939. gadā notikušās Polijas valsts iznīcināšanas, pēc kara atbalstīja latviešu partizānus – acimredzami personisku motīvu dēļ. Tā, piemēram, 1935. gadā Latvijā iebraukusi un Madonas apriņķa Oļū pagasta “Tomiņās” strādājošā Fraņa Šimaņska (dzimusi 1912. gadā) 1944.–1945. gadā apgādāja ar pārtiku un veļu mežā dzīvojošo “bandītu” Banderu, kurš vācu okupācijas laikā bija bijis pagasta vecākais. F. Šimaņska tika arestēta 1945. gada 12. martā, taču drīz vien padomju represīvās iestādes viņu “daļēji attaisnoja”, izlemjot repatriēt kā Polijas pilsoni uz dzimteni, kas arī tika izdarīts.²⁶ Savukārt Madonas apriņķa Odzianas pagastā strādājošā Polijas laukstrādniece Anna Pavļukoviča (dzimusi 1922. gadā Polijā) tika apcietināta 1945. gada 17. decembrī kā “bandītu atbalstītāja”, viņu apvainoja sakaros ar “bandītu” Rempu un viņa grupu (1941. gadā A. Pavļukovičai no Rempes piedzima bērns). Tomēr 1946. gada 21. jūnijā Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas karaspēka Kara tribunāls, kurš izskatīja Polijas pilsoni A. Pavļukovičai izvirzīto apsūdzību “līdzdalībā dzimtenes nodevībā, sakaros ar bandītiem” un citos “nodarījumos”, viņu attaisnoja.²⁷

Īpaša, nākotnē vēl atsevišķi pētāma ir bijušā Polijas armijas karavīra Staņislava Zavadskā lieta. 1980. gadā Padomju Latvijā izdotajā V. Paegles darbā par “nacionālajiem bandītiem” ir minēts bijušais Polijas armijas karavīrs Zavadskis, kurš savā laikā bijis Latvijā internēts (internēto sarakstā gan viņa nav, tādēļ iespējams, ka viņš bijis internēts Lietuvā un Latvijā nonācis vēlāk vai arī pēc Polijas valsts iznīcināšanas nonācis Latvijā un nav ticis internēts), bet 1944. un 1945. gadā pildīja Viļa Graumaņa (segvārds – “Sarkanbārdis”) grupas komandiera palīga pienākumus Lubānas apkārtnē. Vēlāk viņš ar segvārdu “Pans” komandēja atsevišķu latviešu partizānu vienību Vidzemē,²⁸ pēc daudziem darbības gadiem tā arī nenotverts. 1956. gadā viņš kopā ar daudziem latviešu partizāniem joprojām bija nelegālists. Varas iestādes, neredzot citu iespēju, atgādāja uz Latviju no Polijas Tautas Republikas viņa māti, kura vērsās pie dēla ar aicinājumu iznākt no meža un atgriezties dzimtenē, bet varas iestādes gan J. Zavadskim, gan diviem viņa biedriem

apsolīja amnestiju. Rezultātā viņi patiesi labprātīgi iznāca no meža, J. Zavadskim ļāva izbraukt uz Poliju (viņa turpmākais liktenis pagaidām nav zināms), bet abus viņa latviešu biedrus pēc neliela laika apcietināja un tiesāja. Šis Latvijas partizānu kustības vēstures nozīmīgais jautājums vēl gaida izpēti nākotnē.

Jāsecina, ka Otrā pasaules kara beigās padomju karaspēka atkārtoti ieņemtajā Latgales un Ilūkstes apriņķa teritorijā blakus latviešu bruņotajām un nevardarbīgajām pretošanās grupām pastāvēja arī poļu (arī bruņotā) nacionālā pagrīde. Tādējādi, līdzīgi kā vācu okupācijas laikā, Latvijā pastāvēja arī poļu pretošanās kustība, turklāt šoreiz – vienlaikus ar latviešu nacionālo pagrīdi (vācu okupācijas laikā tā pastāvēja vienlaikus ar padomju pretošanās kustību). Bronislava Vorslava vadītā apmēram 30–40 cilvēku lielā bruņotā partizānu vienība darbojās Kaplavas pagastā, kā arī Baltkrievijā (bijušajā Polijā), bet Krāslavā un Daugavpilī pastāvēja pagrīdes organizācija “*Armed Forces of the Republic of Poland*”. Bija arī vairākas mazākas partizānu vienības, kas sastāvēja galvenokārt no poļiem. Turklāt pēc kara esošās struktūras Dienvidlatgalē un Ilūkstes apriņķī faktiski, nedaudz mainoties dalībnieku sastāvam, nepārtrauca savu darbību, nākot citai okupācijas varai, un saglabāja pat vācu okupācijas laikā izveidotās pagrīdes organizācijas uzbūvi un atribūtus (zvērestu), kā arī mērķi – neatkarīgas Polijas valsts atjaunošana. Tāpat zīmīgi, ka padomju represīvās iestādes izmeklēšanā inkriminēja apcietinātajiem pagrīdes darbību no 1942. un 1943. gada, tas nozīmē – vācu okupācijas laikā. Minēto acīmredzot izraisīja vietējo padomju soda orgānu funkcionāru zināmais apjukums, jo pēc Otrā pasaules kara šīm institūcijām un to darbiniekiem Latvijas teritorijā trūka prakses, kā rīkoties šādos gadījumos. Daudzi Latvijas poļu tautības iedzīvotāji kara beigās un pēc kara bija iesaistīti latviešu nacionālajā pretošanās kustībā. Daudzi par to tika apcietināti un saskaņā ar padomju likumdošanu sodīti. Arī vēlākajos gados – pēc bruņotās pretošanās izbeigšanās – starp Latvijas poļiem bija cilvēki, kas uzdrošinājās uzstāties pret valdošo režīmu. No viņiem ievērojamākais, neapšaubāmi, ir disidents 1931. gadā Daugavpilī dzimušais Jānis (dokumentos – Ivans) Jahimovičs, kurš tika apcietināts 1969. gada martā,²⁹ un citi.

Atsauces un komentāri

- 1 1930. gada tautas skaitīšanas rezultāti attiecībā uz poļu tautības iedzīvotājiem jāatzīst par vairāk objektīviem salīdzinājumā ar 1935. gada tautas skaitīšanas datiem, ievērojot autoritārā režīma laikā pastāvošos apstākļus. – Sīkāk sk.: Jēkabsons, Ē. Poļi Latvijā. – Rīga, 1996, 24., 25. lpp.
- 2 Mežgailis, B., Gailītis, V. Latvijā dzīvojošie etnosi un to cilvēku skaits 1897.–1989. gadā. – Rīga, 1990, 16. lpp.
- 3 Pūpols, P. Draugu sejas. – Tahoma, 1964, 49. lpp.

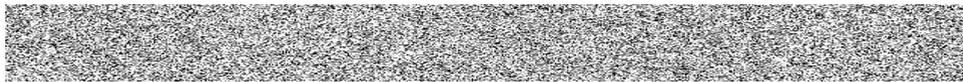
- 4 Sīkāk sk.: Jēkabsons, Ē. Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 240.–276. lpp.
- 5 Polubinski, J. Droga do wolnosci // Polak na Lotwie, 1997, Nr. 27/28, s. 4–5; Nr. 29, s. 8–10; Chlebowski, C. Polonia Lotewska w walce z okupantem hitlerowskim // Wojskowy Przegląd Historyczny, 1971, Nr. 2, s. 457–458; Pakalns, K. Divas vēstules no Štuthofas // Cīņa, 1966, 21. sept.
- 6 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 16689. l., 175.–178. lp.
- 7 Glovecka, J. S. P. Jan Som // Polak na Lotwie, 1998, Nr. 1, s. 22; LVA, 1986. f., 1. apr., 13640. l.
- 8 Jāzeps Vorslavs dzimis 1916. gadā Kaplavas pagasta Cīruļos 12 bērnu ģimenē. Beidzis Valsts Ausekļa pamatskolu, 1938.–1939. gadā bija obligātajā karadienestā 2. Ventspils kājnieku pulkā, sasniedzot kaprāja dienesta pakāpi. 1940. gada februārī viņš tika ieskaitīts virsdienestā robežsargu brigādes 1. Dagdas bataljonā uz robežas ar PSRS. Šajā laikā viņš dokumentos rakstīja, ka ir latvietis, bet autobiogrāfijā – atturībnieks. – Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 5488. f., 1. apr., 4641. l., 1.–4. lp.
- 9 Pēc apcietināšanas 1945. gada beigās F. Novikovs liecināja, ka “dzimteni nodevis” (iestājies grupā), jo viņam nav bijusi pieņemama padomju varas iekārtas realizētā nacionalizācijas politika un kolhozu iekārtas uzspiešana, turklāt 1941. gadā represēja viņa mātes brāļus – Pjotru un Trofimu Vorobjovus. – LVA, 1986. f., 1. apr., 41341. l., 177. lp.
- 10 Turpat, 8519. l., 49. lp.
- 11 Turpat, 16144. l., 1. sēj., 2.–244. lp.; 2. sēj., 34.–203. lp.; 3. sēj., 3.–129. lp.; 4. sēj., 101.–140. lp.
- 12 Turpat, 39599. l.
- 13 Turpat, 41341. l., 1.–492. lp.
- 14 Aizvestie: 1949. gada 25. marts. 1. grām. – Rīga, 2007, 674.–676. lpp.
- 15 LVA, 1986. f., 1. apr., 10775. l., 2.–31. lp.
- 16 Turpat, 1.–34. lp.; 8519. l., 2.–56. lp.
- 17 Tomaszewicz, M. O wybitnych Polakach // Polak na Lotwie, 1995, Nr. 3/4, s. 34.
- 18 Aizvestie: 1949. gada 25. marts ..., 662. lpp.
- 19 LVA, 1986. f., 2. apr., P-3093. l., 3.–67. lp.
- 20 Turpat, 1. apr., 40324. l., 87.–126., 213., 245.–249., 264. lp.
- 21 Strods, H. Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1946. – Rīga, 1996, 475. lpp.
- 22 Staņislavs Augusts Poņatovskis (1732–1798), pēdējais Polijas-Lietuvas valsts karalis 1762.–1795. gadā, valstij ļoti smagos apstākļos centās glābt tās suverenitāti un patstāvību.
- 23 LVA, 1986. f., 1. apr., 29234. l., 2.–178. lp.
- 24 Turpat, 30643. l., 2. sēj., 245.–398. lp.
- 25 Turpat, 5023. l., 1. sēj., 209.–252. lp.; 2. sēj., 1.–237. lp.; 4. sēj., 177., 222., 480. lp.
- 26 Turpat, 2. apr., P-2992. l., 2.–74. lp.
- 27 Turpat, 1. apr., 16337. l., 34.–54. lp.
- 28 Paegle, V. Laikabiedra stāsts. – Rīga, 1980, 92. lpp.
- 29 Sk.: LVA, 1986. f., 2. apr., P-10997. l.

Polish Participation in the National Resistance Movement in Latvia in 1944–1950

Ēriks Jēkabsons

Summary

Conclusion should be made that at the end of the Second World War in the repeatedly captured territories of Latgale and the district of Ilūkste by Soviet troops alongside with Latvian armoured and non-violent resistance units there existed also Polish troops, including the armed national underground set. Thereby, like in German occupation times, there was a Polish resistance movement in Latvia, moreover this time – simultaneously with Latvian national underground group (during the German occupation it existed at the same time with the Soviet resistance movement). An armed partisan unit of around 30–40 people led by Bronislavs Vorslavs was operating in the civil parish of Kaplava and also in Byelorussia (previously Poland), but in Krāslava and Daugavpils there acted an underground organization called “Armed Forces of the Republic of Poland”; there were also several smaller units of partisans mainly consisting of Poles. Besides, after the war, the existing structures in South Latgale and the district of Ilūkste, with some little changes in membership, in fact did not stop their activity while the occupation power was changed, and even during the German occupation practically maintained the framework and attributes (the oath) of the established underground organization with the aim to renew the independent state of Poland. Similarly significant that Soviet repressive institutions in their investigation for the custodies incriminated underground activities between 1942 and 1943, i.e. during the German occupation. Apparently, the abovementioned was caused by certain confusion of local Soviet punitive functionaries, because after the Second World War these institutions and their employees lacked the practice of management of the particular occasions in the territory of Latvia. At the end of the war and after it many inhabitants of Latvia of Polish nationality were involved in the Latvian national resistance movement. Many of them were arrested and punished according to the Soviet legislation. Likewise, in the further years after the termination of armed resistance, there were people among Polish nationals in Latvia who dared to act against the governing regime. Undoubtedly, the most prominent one was a dissident Jānis (in documents – Ivans) Jahimovičs, born in 1931 in Daugavpils and arrested in March 1969, and others.



Ginta Brūmane

Totalitārisma ikonogrāfija: Latvijas padomju politiskais plakāts, 1945.–1965. gads

Līdz ar Padomju Savienības īstenoto Latvijas otrreizējo okupāciju Latvijā tika pilnībā pārveidota politiskā sistēma. Par galveno lēmumu pieņēmēju un to izpildes kontrolētāju kļuva Komunistiskā partija. Viens no Komunistiskās partijas uzdevumiem bija izvērst propagandas pasākumus, kuriem bija jānodrošina ideoloģiski un politiski lojāla sabiedrības viedokļa veidošana. Pareizā audzināšana komunistiskās ideoloģijas garā izpaudās daudzās ar cenzūru cieši saistītās jomās, kur savu nozīmi ieguva arī politiskais plakāts kā uzskatāmās aģitācijas materiāls.

Ar politiskā plakāta palīdzību padomju vara mēģināja pēc iespējas lakoniskāk un iedarbīgāk nodot ideoloģisko vēstījumu gan par komunisma ceļšanas gaitu, komunistiskās ideoloģijas pamatidejām, politiskās vadības lomu, sabiedrības hierarhiju un cilvēka lomu, gan arī ienaidnieka tēlu, uz kura pamata tika spodrināts arī Padomju Savienības paštēls. Šo motīvu atveidošanai vajadzēja izmantot spēcīgus, cilvēkiem saprotamus un rūpīgi apdomātus simbolus, kas kopumā radīja totalitārisma ikonogrāfijas sistēmu. Šīs ikonogrāfijas pamatelementi ir cieši saistīti jau ar pirmajiem Padomju Savienības pastāvēšanas gadiem, kad revolucionāro ideju ietekmē tika definēti ideoloģiski korekti simboli. Neraugoties uz ekonomiskās, politiskās un kultūras vides maiņu Padomju Savienībā jau pirms Otrā pasaules kara, kā arī izmaiņām pēc kara, sākotnēji radītie simboli savu nozīmi nezaudēja visas Padomju Savienības pastāvēšanas laikā.

Darba kontekstā ar ikonogrāfijas jēdzienu tiek apzīmēta zinātne, kas nodarbojas ar simbolu noteikšanu, aprakstīšanu, klasificēšanu un interpretēšanu vizuālajā mākslā.¹ Ar ikonogrāfiju apzīmē arī kāda sižeta vai personas attēlojuma izpēti, aprakstīšanu un sistematizāciju pēc tipoloģiskām pazīmēm.² Ikonogrāfija balstās uz tajā ietilpstošajām ikonām, kas ir apzīmējums dažādiem elementiem ar noteiktu simbolisko nozīmi.³ Politiskā plakāta kontekstā ar ikonām tiek saprasti noteikti tēli, kas atveido vajadzīgo ideju.

Turpinājumā uzmanība tiks pievērsta četriem jautājumiem, kas skar gan Padomju Savienības iekšpolitiskās reālijas un to atveidošanu politiskajā plakātā, gan komunisma pamatideju pasniegšanu, gan arī jauno ārpolitisko situāciju, kuras atveidei plakātā ir

iedalīta nozīmīga loma. Iekšpolitiskās problemātikas kontekstā tiks skatīta Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (turpmāk – LPSR) kā jauna politiska veidojuma definēšana un pozicionēšana PSRS ideoloģiskajā sistēmā ar plakāta palīdzību. Atsevišķa uzmanība tiks pievērsta komunisma pamatideju atspoguļošanai plakāta ietvaros, analizējot komunisma celtniecības un PSRS svētku atveidošanas paņēmienus, bet noslēgumā – Padomju Savienības ideoloģijas ārpolitiskajiem aspektiem un paņēmieniem, ar kādiem tika definēti miera un agresijas jēdzieni politiskajā plakātā. Šī darba mērķis ir parādīt galvenās tendences plakātu veidošanā LPSR un ar to saistīto ideoloģisko vēstījumu, tomēr jāatzīst, ka būtu lietderīgi arī palūkoties uz plakātu veidošanas praksi Austrumeiropā no salīdzināmās perspektīvas, kas ļautu skaidrāk identificēt Latvijas plakāta īpatnības un to izmantošanas specifiku propagandas mērķu sasniegšanā. Šī problemātika varētu būt par pamatu atsevišķam pētījumam nākotnē.

Hronoloģiski darbs aptver laiku no 1945. gada līdz 1965. gadam, par sākotnējo atskaites punktu uzskatot Otrā pasaules kara beigas, kas iezīmēja ilgstošas pārmaiņas Eiropas politiskajā kartē, paplašinot Padomju Savienības robežas. Savukārt par apskatītā laika perioda noslēdzošo punktu kļūst 1965. gads, kas iezīmē ne tikai Padomju Latvijas 25. gadadienu, bet arī ir pēdējais gads Latvijas politiskajā plakāta vēsturē, kad tas funkcionē tikai kā valsts pasūtījums. Nākamais – 1966. gads līdz ar pirmās plakātu izstādes sarīkošanu kļūst par jaunu plakāta attīstības posma sākumu, kad “līdzās oficiālu valsts institūciju tiražētajām plakātu lapām pirmo reizi parādās oriģināls – autordarbs, kura pasūtītājs ir pats autors”⁴. Pirmajā LPSR plakātu izstādē vairums bija pēc pašu mākslinieku iniciatīvas tapuši, speciāli izstādei darināti autorplakāti. Tas bija pagrieziena punkts Latvijas plakātmākslas turpmākajā attīstībā, jo tieši iespēja autoram veidot individuālu plakātu bija galvenais šīs mākslas nozares attīstības virzītājspēks.⁵ Kopumā darbā analizēti 327 laikposmā no 1945. gada līdz 1965. gadam tapušie plakāti, kas glabājas Latvijas Nacionālās bibliotēkas Attēlizdevumu nodaļā. Tomēr jāatzīst, ka kopējo šajā laikposmā izdoto plakātu skaitu ir grūti noteikt, jo ne visi plakāti ir saglabājušies, tāpat liela daļa plakātu tika izdota ne tikai lielajās Rīgas izdevniecībās, bet arī citur, tādēļ nav iespējams plakātu faktisko skaitu noteikt.

Padomju Latvijas atveidošana politiskajā plakātā

Latvijas okupācija, kas mainīja Latvijas Republikas politisko iekārtu un ikdienas reālijas, noveda pie nepieciešamības izstrādāt pārliecinošus aģitācijas un propagandas līdzekļus tikko pakļautās sabiedrības pārliecināšanai par esošās situācijas pareizību, kā arī par Latvijas nozīmi un vietu padomju sistēmā. Šis uzdevums prasīja skaidri definēt jēdzienu “LPSR”, ar to saistītos pienākumus un tiesības. Bija svarīgi parādīt Latvijas vietu padomju struktūrā, panākt, ka tautu draudzības ideja tiek pieņemta pēc iespējas

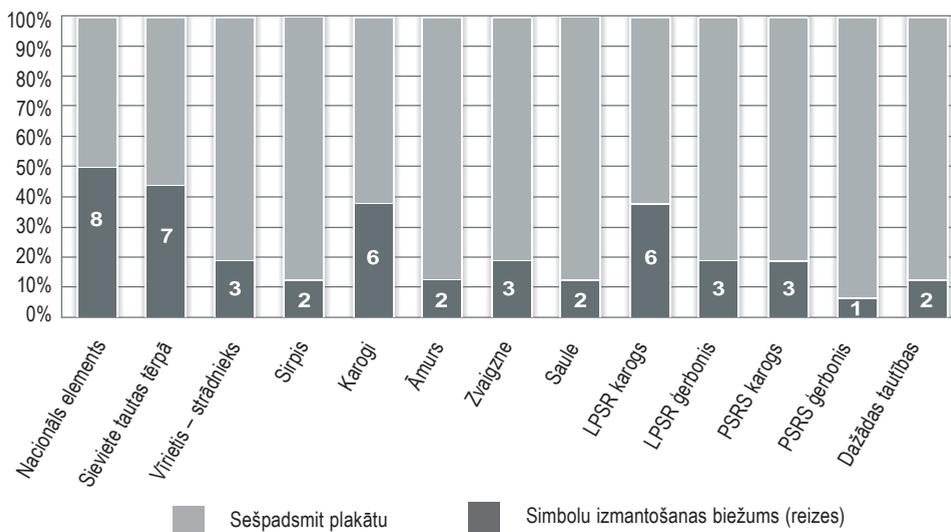
ātrāk, vienkāršojot pašu ideju un iekļaujot to esošajā sociālajā sistēmā, izmantojot tās vērtības un sistēmas locekļu stereotipus.⁶ Politiskais plakāts bija viens no tiem, kas atbilda minētā uzdevuma veikšanai.

Padomju Latvijai veltītie plakāti tika veidoti LPSR pastāvēšanas piecgadēm, sākot ar 1945. gadu, kam seko 1950., 1955., 1960. un arī 1965. gads (kopumā aplūkoti 16 no rakstā analizētajiem plakātiem). Būtiska iezīme, kas raksturo Padomju Latvijas tematikas plakātus, ir latviskās identitātes simbolikas izmantošana. Tieši puse (8 no 16) plakātu satur nacionālo simboliku,⁷ kas praktiski visos gadījumos (7 no 8) ir sieviete nacionālajā tautas tērpā; vienā gadījumā tā ir sieviete, kas tur rokā arī nacionāla rakstura simbolu – ozolzarus. Kopumā skaidri parādās tendence Padomju Latvijas nacionālo identitāti akcentēt ar sievietes tēlu, kas, ieģērbta tautas tērpā, kļūst par Latvijas simbolu. Šī prakse zināmā mērā turpināja Kārļa Ulmaņa valdības laikā iesākto tendenci uzsvērt nacionālo un tautisko, kas šajā gadījumā apliecina Ļeņina idejas par “nacionālās formas saglabāšanu, piešķirot tai sociālistisku saturu”⁸, ievērošanu. Kā norāda Valdis Muktupāvels: “*Tautiski ornamentu staļiniskajā arhitektūrā, stilizēti tautas tērpi ideologizētos masu pasākumos, tautiski motīvi režīmu slavinošajā mūzikā – tie bija tikai formāli vietējās iezīmes saturoši elementi atsevišķās specializēto mākslu izpausmēs. [...] Padomju tautiskā folklorisma uzdevums bija ideoloģiski ietekmēt, pāraudzināt un savā veidā kontrolēt.*”⁹ Tomēr sievietes tēla izmantošana tautas un valsts apzīmēšanai nav tikai Latvijas nacionālā iezīme. Šādi paņēmieni tika izmantoti arī citu valstu politisko ideju atveidošanā, īpaši tas attiecas uz Krievijas un Padomju Savienības politiskās simbolikas veidošanās sākumposmu.

Atgriežoties pie LPSR laika plakātiem, jāmin, ka atsevišķos plakātos Latvijai raksturīgais tautas tērps saplūst ar citu padomju republiku simbolizējošajiem nacionālajiem tērpiem, it kā akcentējot Latviju, tomēr norādot, ka tā nav unikāla kopējā politiskajā sistēmā. Politiskajai vadībai bija svarīgi parādīt, ka nacionālās iezīmes Latvija nezaudē un tā ir saglabājusi savu identitāti, tādā veidā mēģinot nostabilizēt varas politiskās pozīcijas sabiedrībā. Tomēr plakātos parādās arī centieni panākt līdzsvaru starp nacionālajiem elementiem un padomju politiskās varas simboliem. Plakātos netiek pieļauta nacionālās simbolikas dominēšana.

Savā ziņā pagrieziens nacionālās simbolikas iekļaušanā politiskajos plakātos notiek 1965. gadā, kad viena gada laikā tiek radīts visvairāk plakātu par Padomju Latviju, taču tajos trūkst nacionālās simbolikas. Šos plakātus drīzāk varētu raksturot kā tipisku varas atribūtu – karoga, ģerboņa – māksliniecisko interpretāciju un jau iepriekš noteiktu tekstuālo frāžu kombināciju. Tas varētu būt apliecinājums padomju varas stabilitātei šajā laikā, kad pēc nacionālkomunisma apspiešanas sabiedrība bija pieņēmusi Padomju Savienības nemainīgo iedabu.¹⁰ Līdz ar to papildu uzmanība sabiedrību pārliecināšanai uz konkrētu mērķi orientējošu plakātu veidošanai nebija nepieciešama.

Kā neiztrūkstošs elements kopējā LPSR attēlošanas ikonogrāfijā ir tipiskie Padomju Savienības politiskie simboli, kas izveidojās jau pašās pirmajās Padomju Savienības pastāvēšanas dienās. No tiem jāmin sarkanie karogi, sarkanā zvaigzne, uzlecoša saule, kā arī sirpis un āmurs (*sk. 1. diagrammu*), kas Padomju Latviju sasaista ar boļševiku sasniegumiem, veidojot tēlu par Padomju Latviju kā revolucionāro panākumu sastāvdaļu. Zvaigzne, sirpis un āmurs, kā arī uzlecošā saule šīs tematikas plakātos neieņem centrālo vietu, bet gan tiek izmantoti kā nacionālo elementu dominantes mazinošas sastāvdaļas, piemēram, sarkana zvaigzne pie tautu meitas krūtīm,¹¹ vai arī tā tur rokās sirpi un āmuru.¹²



1. diagramma. Padomju Latvijas attēlošanā izmantotā simbolika

Spilgts piemērs Padomju Latvijas attēlošanā ir Kārļa Augusta Vidiņa 1945. gadā veidotais plakāts “Lai dzīvo Padomju Latvija!” (*sk. 1. attēlu*). Plakātā ir redzami jau minētie simboli – sieviete latviešu tautas tērpā, sarkanie karogi un karavīrs un strādnieks. Kopējais simbolu izvietojums plakātā veido ideoloģiski pamatotu stāstu. Pirmkārt sauklis “Lai dzīvo Padomju Latvija!” ir izvietots uz sarkanīem karogiem, uz kuriem stāv “Latvija”, kas attēlota kompozīcijas priekšplānā. Aiz tās ir gan karavīrs, gan strādnieks, kas katrs simbolizē būtisku padomju sabiedrības daļu un kam piešķirta arī ievērojama ideoloģiskā nozīme. Zīmīgi ir tas, ka revolucionāro karogu savās rokās tur tieši proletariāta pārstāvis, kas līdzās saukļa sarkanajiem karogiem veido vēl vienu ideoloģisko saikni ar Oktobra apvērsumu un komunisma pamatpostulātiem par proletariāta diktatūru. Kompozīcijas dominējošais elements ir karavīrs, kas šajā gadījumā simbolizē militāru spēku, kas sargā revolucionāros iekarojumus un “pieskata” Padomju Latviju.

K. A. Vidiņa plakātā attēlotā tautas tērpā ģērbtā sieviete tur rokā ziedus, kas līdzīgā veidā redzami vēl citos Padomju Latvijas tematikai veltītajos plakātos (4 no 16). Ziedi sievietes rokās ir kā apliecinājums svētku un prieka sajūtai, kam vajadzētu demonstrēt visiem plakāta vērotājiem svinīgumu, ar kādu Padomju Latvija tiek sveikta kā Padomju Savienības sastāvdaļa. Līdzīgu emocionālo noskaņu rada Maigoņa Oša 1960. gada plakāts “Lai dzīvo Padomju Latvija!”, kura centrā ir rokas spiedienu starp Padomju Latvijas pārstāvi, ko simbolizē LPSR karogs, un PSRS pārstāvi, kuru arī simbolizē valsts karogs, turklāt šie abi karogi ir saplūduši, norādot uz Padomju Latvijas politisko saplūšanu ar Padomju Savienību.



1. attēls.
Mākslinieks Kārlis Augusts Vidiņš,
1945. gads

Zīmīgi, ka LPSR karogs vienmēr tiek lietots kopā ar PSRS karogu, tā nodrošinot skaidru abu politisko veidojumu sasaisti. Padomju Latvijas saikni ar Padomju Savienību papildus nodrošina Latvijas tautu meitas tēls kopā ar citu valstu tautību simbolizējošiem nacionālajiem tērpiem. Šajā gadījumā Latvija ir daļa no vairākām padomju tautām, kas visas apvienotas zem viena – Padomju Savienības karoga. Vairumā gadījumu Latvija ir novietota plakāta centrā un ir arī pārējo “tautu” uzmanības centrā, Latviju apsveicot un pieņemot vienotā politiskā veidojumā ar visām jau tur esošajām republikām.

Definējot Padomju Latvijas vispārējās atveidošanas tendenci politiskajā plakātā, jānorāda, ka šī ir viena no tām plakātos atveidotajām tematikām, kura piesātināta ar Latvijas nacionālo simboliku, kas izpaužas etnogrāfisko motīvu inkorporēšanā vizuālās aģitācijas materiālos. Tiek izveidots Latvijas simbols, ko apzīmē sieviete latviešu tautas tērpā. Un tas kļūst par pamatu tautu draudzības idejas atveidošanā un Latvijas vietas uzsvēršanā jaunajā politiskajā sistēmā.

Komunisma un tā celtniecības atveidošana Latvijas padomju politiskajā plakātā

Līdz ar padomju varas nodibināšanos Latvijā būtiski bija parādīt vietējiem iedzīvotājiem tās ideoloģiskās iezīmes, uz kurām pamatojās Padomju Savienības izvēlētais attīstības ceļš, respektīvi, kāda loma tiem iedalīta valsts attīstīšanā un galvenā mērķa – komunisma – sasniegšanā. Latvijas PSR iedzīvotāji aktīvi tika aicināti piedalīties komunisma celtniecībā gan ar savu darbu, gan ar dalību politiskajos procesos, kas izpaudās kā

savas balss nodošana par vienas partijas sarakstu. Padomju Savienībā jau pirms Latvijas okupācijas izveidojies vadoņa kults tika piemērots arī Latvijas apstākļiem, iedzīvotāju politiskajā apziņā mēģinot nostiprināt pārliecību gan par “revolūcijas tēva” Ļeņina ejamo ceļu, gan īslaicīgi par “tautu tēva” Staļina nopelniem. No ikonogrāfijas viedokļa svarīgi ir izkristalizēt tās ikonas, kas veidoja pamatu komunisma ideju popularizēšanai plakāta ietvaros. Šī uzdevuma sasniegšanai tiks pievērsta uzmanība tiem plakātiem, kuru centrālā tematika ir komunisma celtniecība, ietverot politisko līderu portretus, atsauces uz marksismu-ļeņinismu, kā arī plakātiem par vēlēšanu tematiku. Tā kā gan komunisma celtniecībai veltītajiem, gan vēlēšanu tematikai veidotajiem plakātiem bija ļoti līdzīgs mērķis – nodrošināt iedzīvotāju atbalstu propagandēto komunisma ideju īstenošanai, kā arī šķietami parādīt, ka katrs padomju pilsonis ir atbildīgs par definēto mērķu sasniegšanu, šīs tematikas plakāti tiek apvienoti vienā analīzei pakļautā kategorijā.

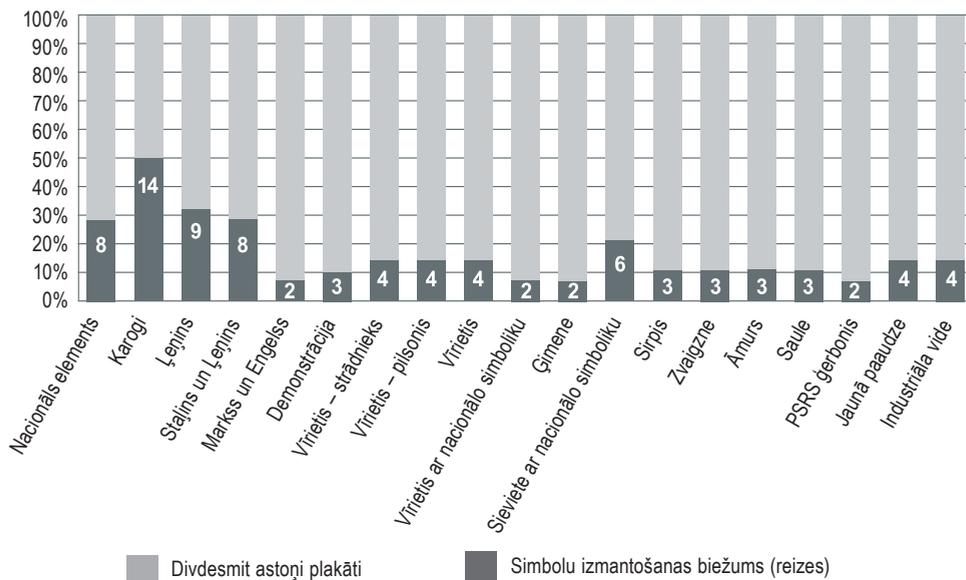
Kopumā no visiem politiskajiem plakātiem par komunisma tematiku ir 28 plakāti, kas ir apmēram 8,6 procenti, par vēlēšanu tematiku 34 plakāti jeb 10,4 procenti no analizētajiem politiskajiem plakātiem (sk. tabulu).

Komunisma un vēlēšanu tematika politiskajā plakātā, pa gadiem

Tematika	Gadi																Kopā				
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1957	1958	1959	1960	1961		1962	1963	1964	1965
Komunisms	2	2	1	2	2	–	3	1	1	1	–	1	2	1	–	1	3	1	2	2	28
Vēlēšanas	3	3	–	4	2	3	4	–	2	4	3	1	1	1	1	–	1	–	–	–	33 + 1 ¹³

Abu tipu plakāti pirmajos divdesmit pēckara gados tiek veidoti pietiekami regulāri – gandrīz katru gadu. Līdzīgi kā plakātos, kur atveidota LPSR, arī plakātos, kur propagandēts komunisms vai iedzīvotāji tiek aicināti uz vēlēšanām, pārsvarā izmantotas spilgtas krāsas, revolucionārā simbolika,¹⁴ politiskie līderi – Ļeņins un Staļins un latviskā tautu meita (sk. 2. diagrammu).

Visbiežāk komunisms tiek saistīts ar sarkano – revolucionāru karogu, kas šī tipa plakātos parādās pusē darbu. Sarkanie karogi izmantoti ne tikai kā kompozīciju papildinoši elementi, atsevišķos gadījumos karogs ir plakāta centrālā ikona, ap kuru izvietoti pārējie elementi, kā arī tam tiek pakārtots plakāta sauklis. Šeit par piemēru var minēt Vasilija Tiščenko 1951. gada darbu “Lai dzīvo Ļeņina–Staļina dižais karogs!”. Ir tādi plakāti, kuros sauklis nav tieši saistīts ar karogu, tomēr kā centrālais elements saglabājas sarkanais karogs, tādā veidā nodrošinot komunisma, kā arī ar to saistītā ļeņinisma saistību ar revolucionārajiem panākumiem 1917. gadā. Šāda tipa plakāti, kas centās



2. diagramma. Komunisma tematikas atspoguļošanai izmantotie simboli politiskajā plakātā

sasaistīt it kā notiekošo attīstību ar vēsturiskajiem PSRS pirmsākumiem, bija mēģinājums pārliecināt iedzīvotājus par revolūcijas ideju kontinuitāti un nemainību. 20. gadsimta 60. gados karoga izmantošana politiskajos plakātos samazinās, bet attiecībā uz komunisma atveidošanu izzūd pavisam. Tas varētu apstiprināt vēsturnieku Klausa Vašika un Ņinas Baburinas apgalvojumu, ka 60. gados samazinājās plakāta nozīmība, kā arī vairs neizdevās iedzīvotājus pārliecināt par tagadnes saistību ar Oktobra sasniegumiem,¹⁵ līdz ar to nebija aktuāli šīs neefektīvās idejas arvien no jauna uzsvērt plakātos.

Vēl viens no simboliem, ko izmanto komunisma aģitācijas plakātos un kas ir cieši saistīts ar komunistisko ideoloģiju, ir strādnieka tēls. Šis simbols netiek izmantots vairumā plakātu, tomēr tas ir būtisks apliecinājums komunistiskās ideoloģijas manifestācijai politiskajā plakātā. Šeit par piemēru var minēt Aleksandra Dobrova 1954. gada plakātu “Iekarojām. Nosargājām. Ceļam” (sk. 2. attēlu) un Maksima Gleiha 1962. gada plakātu “Arī tavs darbs tuvina komunismu!” (sk. 3. attēlu). Strādnieka tēls Padomju Savienības politiskajā plakātā tika izmantots jau no šīs aģitācijas veida izplatīšanās sākuma Padomju Savienībā. 20. gadsimta 20. gados proletariāta atveidošanai vairāk vai mazāk tika izmantotas vienas un tās pašas īpašības – sākumā vīrietis ar atkailinātu ķermeņa augšdaļu, bet pēc tam vīrietis ar nenosakāmu nacionalitāti, muskuļains, 30–40 gadu vecs, bez bārdas, ar priekšautu pāri ceļiem un tumšas krāsas biksēs.¹⁶ Pamatiezīmes strādnieka atveidošanai arī pēc kara ir palikušas nemainīgas, zudis ir tikai atkailinātais ķermenis,

un vairumā gadījumu arī apgērba tips mainījies. Tāpat vairumā gadījumu 20. gados tik tipiskā tendence atveidot āmuru strādnieka rokās ir izzudusi, priekšroku dodot jauna tipa instrumentiem un darbam pie rūpniecības iekārtām. Tas zināmā mērā ir pierādījums, ka ir vērojama tuvināšanās kārotajai industrializācijai – komunisma pamatam. Atteikšanās no vienkāršā āmura kā strādniecības simbola parāda tendenci, ka tiek izmantoti industrializācijai un 20. gadsimta otrajai pusei daudz tuvāki elementi (*sk. 2. un 3. attēlu*), kas liecina ne tikai par tehnikas progresu, bet arī dod iespēju daudz lielākā mērā plakātu auditorijai asociēt sevi ar attēlotajiem “sasniegumiem” un izteikto aģitāciju.

Neatņemamas politisko plakātu ikonas, kas tiek izmantotas dažādu tematiku atveidošanai plakātos, arī komunisma atveidošanai, ir Padomju Savienības politiskie līderi – Ļeņins un Staļins un ar tiem saistītie personības kultī, kur Ļeņins ir pārveidots no vienkārša politiskā līdera transcendentālā kategorijā.

Ļeņina un Staļina figūru izmantošana politiskajā plakātā ir saistīta ar to savietojamības problemātiku. Staļina personības kulta esamības apstākļos Ļeņina eksistencei politiskajos plakātos tiek pievērsta īpaša uzmanība, mēģinot uzsvērt šīs vēsturiskās personas nozīmi, bet tajā pašā laikā saglabājot arī Staļina svarīgumu. Staļina uzdevums bija panākt, ka tieši viņš tiek uzskatīts par patieso valsts vadītāju, jo Ļeņins ar savu vēsturisko lomu revolūcijā aizēnoja Staļinu.¹⁷ Tomēr raksturīgi, ka abi šie līderi tiek atveidoti kā reliģiskas figūras, paceļot tos pāri visiem pārējiem.¹⁸ Komunistiskā ideoloģija ar savu deklarēto ateismu radīja alternatīvo reliģiju, balstītu uz savām idejām, kuras izpausme ir Ļeņina un Staļina atveidošana ne tikai politiskajos plakātos, bet arī citās mākslas jomās.

Kopumā ir redzams, ka Ļeņins politiskajos plakātos attēlots biežāk nekā Staļins – Ļeņins atveidots 17 reizi, no tām astoņas kopā ar Staļinu, savukārt Staļins viens pats – tikai piecos plakātos. Ļeņina un Staļina tēla uzdevums ir norādīt uz abu līderu lomu komunistiskajā sistēmā. Līdz Staļina nākšanai pie varas Padomju Savienības politiskajos plakātos tika akcentēts Ļeņins – cilvēku atsvabinātājs no kapitālisma važām.¹⁹ Līdz ar Staļina kulta veidošanos situācija pakāpeniski mainījās. Staļina uzdevums bija dabiskā ceļā vienu ikonu aizvietot ar citu. Ļeņina figūra tika nobīdīta otrajā plānā, tā palika bronzā kalta un kļuva par Staļina varas leģitimētāju, kas apstiprināja viņa apņemšanos turpināt Ļeņina iesākto.²⁰ Jebkura Ļeņina tēla idealizācija Staļinam bija izdevīga, jo netieši pacēla viņu pašu.²¹ Situācija, kas izveidojās 30. gadu Padomju Savienībā, saglabājās arī politiskajos plakātos Latvijā pēc Otrā pasaules kara. Spilgts piemērs Staļina un Ļeņina atspoguļojumam ir A. Segliņa 1949. gada darbs “Lai dzīvo padomju tautas vadonis – lielais Staļins!” (*sk. 4. attēlu*). Šeit Staļins ir attēlots kā dzīva figūra, bet Ļeņins kā iemūžināts tēls. Interesantu šī plakāta interpretāciju piedāvā pētnieki J. Auličs un M. Silvestrova, norādot, ka Staļins plakātā attēlots kā Kristus, kura svēto oreolu veido sarkanie karogi, bet Dieva lomu pilda Ļeņins, kas kompozicionāli novietots virs Staļina galvas. Staļins lūkojas no pjedestāla uz tautu, kas atrodas mazā plakāta laukumā pie



2. attēls.
Mākslinieks Aleksandrs Dobrovs,
1954. gads



3. attēls.
Mākslinieks Maksims Gleihis,
1962. gads



4. attēls.
Mākslinieks Arveds Segliņš,
1949. gads

viņa kājām. Staļins kļūst par vidutāju starp profāno un sakrālo (sakrālo simbolizē vertikāle, savukārt profāno – horizontāle). Staļina auguma proporcija salīdzinājumā ar citiem plakāta elementiem norāda uz viņa statusu, kā arī nodrošina viņa vēsturisko panākumu spozmi²² un uztur mītu par Staļina lomu Padomju Savienības vēsturē.

Pēc PSKP 20. kongresa, kad krasi mainījās attieksme pret Staļinu, kas noveda arī pie tā personības kulta atcelšanas, jaunu “elpu” ieguva Ļeņina kults, kas bija orientēts citādi nekā Staļina personības kults. Staļina diktatūru nomainīja daudz cilvēcisks Ļeņins, kurš tika asociēts ar jauno paaudzi, piemēram, pionieriem kā Ļeņina mazbērniem. Ļeņina kults nebija orientēts uz personību kā tādu, bet gan personificēja partijas mērķus un ideoloģiju. Historiogrāfijā tiek norādīts, ka Ļeņina piemiņa tika sentimentalizēta, lai izveidotu tiltu starp partiju, tās marksisma-ļeņinisma ortodoksiju un cilvēkiem.²³ Mēģinājums noskaņot cilvēkus emocionāli, kā arī pierādījums Ļeņina personificēšanai ar ideju parādās Pēterā Ozoliņa 1965. gada plakātā “Uzticība komunismam – mūsu sirdsapziņa”. Šajā plakātā Ļeņinam saglabāts līdzīgs atveidojuma stils kā Staļina laikā – miris vadonis, bet dzīvs ar savām idejām. Šo efektu pastiprina tas, ka Ļeņins atveidots vienkrāsains, bet pārējais plakāta laukums aizpildīts ar spilgtām krāsām.

Padomju varas veidoto panteonu noslēdz K. Markss un F. Engels, līdzās Ļeņinam un Staļinam. Šie četri tēli izvietoti blakus uz sarkanajiem karogiem. Zīmīgi, ka K. Markss un F. Engels parādās tikai Staļina laikā, tādā veidā pastiprinot Staļina saistību ar komunistiskajām idejām. Mākslinieki, kas veidoja šos plakātus, novietodami Staļinu līdzās Ļeņinam, K. Marksam un F. Engelsam, radīja priekšstatu par Staļinu ne tikai kā par Ļeņina politiskās varas mantinieku un viņa kursa turpinātāju, bet arī kā par Padomju Savienības idejisko tēvu. Tā bija Staļina pozicionēšana intelektuālā vienlīdzībā ar šiem domātājiem. Paskatoties uz secību, kādā izvietoti šie “varoņi”, redzam, ka visos gadījumos priekšplānā atrodas Staļins, tad seko Ļeņins, tad K. Markss un F. Engels noslēdz šo parādi.

Virzīšanos uz komunismu atspoguļoja, izmantojot simbolus, kas asociējas ar dinamiku un tehnoloģisko progresu. Šo lomu Latvijas padomju plakātā pildīja divi simboli – vilciens un raķete. Vilciens kā progresa simbols tika izmantots jau sākotnējās komunistiskās propagandas plakātos. Lokomotīve kļuva par efektīvu simbolu, kā laikā un telpā atspoguļot utopijas īstenošanu. Tā attēloja ne tikai transporta sistēmas attīstību, bet arī norādīja uz sociālisma attīstību, kā arī parādīja laika pārveidošanu un tuvošanos ideālajam mērķim – komunismam. Lokomotīve kā tehnoloģiju attīstības simbols tika izmantota arī tad, kad dzelzceļi jau bija izbūvēti un parādījās raķetes. Raķete šajā gadījumā ir organisks tehnoloģiju attīstības liecinieks, kas uzskatāmi parāda laikmeta maiņu, ņemot vērā, ka to plakātos sāka attēlot tikai 1962. gadā, kas saskanēja ar pirmajiem veiksmīgajiem Padomju Savienības kosmosa izmēģinājumiem.

Būtisks ir jautājums, cik lielā mērā Padomju Latvijā veidotajos politiskajos plakātos tika pieļauta nacionālās simbolikas izmantošana. Vai gluži otrādi – cik daudz tā bija varas stratēģija nacionālo elementu izmantošanā, lai pastiprinātu pārliecību par jaunās varas leģitimitāti. Viena no komunisma pamatiezīmēm bija nacionālā ignorēšana, piedāvājot vienu pasaules kārtību visam proletariātam neatkarīgi no nacionalitātes. Ja arī revolucionārās ikonogrāfijas sākumos 20. gados nacionālisms nebija šīs sistēmas sastāvdaļa, tad pēc Otrā pasaules kara okupētajā Latvijā nacionālie elementi kļuva par vietējās ikonogrāfijas sastāvdaļu. Šī sistēma pieļāva, ka revolucionāro simboliku akcentē sievieti latviešu tautas tērpā, bet revolucionāro karogu nes vīrietis ar latvisko prievīti. Līdzīgi “Ļeņina karogs” un “Staļina vadība” tika atveidota, izmantojot latviešu tautisko jostu un ozolzarus.

Neatslābstoša uzmanība tika pievērsta aicinājumiem uz vēlēšanām, veidojot plakātus, kas uzstāj piedalīties gan LPSR Augstākās padomes vēlēšanās, gan PSRS Augstākās padomes vēlēšanās. Visvairāk vēlēšanu plakātu veidots līdz 1955. gadam, kad gandrīz katru gadu izdeva trīs vai četrus plakātus. Pēc Staļina nāves vēlēšanas notika retāk – un vēlēšanu gadā izdeva tikai pa vienam plakātam (atšķirībā no iepriekšējās prakses, kad izdeva vairākus dažādus plakātus), kas liecina, ka bija zudusi vajadzība

Tpašu uzmanību pievērst aģitācijai doties uz vēlēšanām, jo vēlētājiem jau tā bija skaidrs vēlēšanu formālais raksturs un viņu vieta politiskajā sistēmā.

Ar vēlēšanu tematikas politiskajiem plakātiem tiek mēģināts uzrunāt visas sabiedrības grupas, līdz ar to plakātos ietverti cilvēki, kas simbolizē katru sabiedrības daļu. Plakātos parādās gan strādnieks, gan zemnieks, gan vienkārši pilsonis, līdzīgi ir ar sievieti, kura aicina vēlēties. Tā tiek parādīta gan kā strādniece, gan zemniece, gan pilsone, gan arī kā māte. Lielākajā daļā vēlēšanu plakātu izmantots vienas konkrētas sabiedrības grupas simbols, lai panāktu vajadzīgo efektu, tomēr ir arī atsevišķi plakāti, kuru mērķis ir uzrunāt visu sabiedrību, inkorporējot vairākas sabiedrības grupu ikonas. Tāpat vēlēšanu plakātos neiztrūkstoša ir arī nacionālā simbolika (latviešu tautu meita), kas, līdzīgi kā komunisma tematikas gadījumā, pārsvarā parādās tikai līdz 60. gadiem.

Atveidotajiem cilvēkiem, kas dodas uz vēlēšanām vai aicina pārējos piedoties, ir kopējai komunisma ikonogrāfijai raksturīgā iezīme – tie ir smaidīgi un ar skatienu, vērstu nākotnē, kas sola nepārtrauktu uzplaukumu. Labklājība tika saistīta ar pilsoņa tēlu. Pilsoņa apģērbs liecina par sasniegto labklājības līmeni vēlēšanu brīdī, norādot, ka esošā partijas kursa turpināšana ir priekšnosacījums labākai dzīvei. Līdzās izdomātās labklājības konstrukcijai tiek uzsvērtā industrializācija un aktīvie celtniecības procesi, tādā veidā saglabājot komunistiskās ideoloģijas vienu no būtiskākajām iezīmēm, proti, situāciju, kad komunistiskā nākotne tika saistīta tikai ar industrializāciju un tehnokrātisku vidi.²⁴

Kopumā komunisma tematikai un ar to saistītajai vēlēšanu aģitācijai veltītie plakāti ir viena no apjomīgākajām plakātu tematiskajām grupām. Abas šīs grupas apvieno mēģinājums politisko ideju uzsvēršanai izmantot latviskās identitātes simbolus, kurus mēdz nobīdīt malā sarkanais karogs, kas akcentē PSRS vēsturisko sākumu. Šo simbolu sistēmu papildina strādnieka ikona un dažādi tehnoloģiskie sasniegumi, tādējādi atspoguļojot industrializācijas sasniegumus un nozīmi komunisma celtniecībā, kas notiek politisko līderu pārraudzībā. Neskatoties uz kompleksajām Ļeņina un Staļina atveidošanas niansēm, to nozīme ikonogrāfijas sistēmā ir primāra, nostājoties politiskās un garīgās varas virsotnē, veidojot situāciju, kad sistēmā, kas sludina ateismu, tiek radīta reliģijas alternatīva ar saviem dieviem un svētajiem, kur dievu loma ir uzticēta Ļeņinam un Staļinam, bet svēto – K. Marksam un F. Engelsam.

Svētki Padomju Savienībā un to atveidošana Latvijas padomju politiskajā plakātā

20. gadsimta 60. un 70. gados samazinājās personības kulta autoritāte, ko nomainīja publiskas ceremonijas un komunistiskie rituāli, kurus pastiprināja dažādi simboli, balstīti uz komunistiskās vēstures kalendāra cikliem. Komunistisko rituālu un ceremoniju mērķis bija uzsvērt varas hierarhiju un oficiāli norādīt uz sasniegumiem dažādās jomās.²⁵

Komunistiskais režīms bija okupācijas pārstāvis, līdz ar to publiskās ceremonijas bija veids, kā radīt režīma veidošanas mītus un jaunas ģeogrāfiskās robežas. Cikliskas, stilizētas, valsts pasūtītas un sponsorētas, šīs ceremonijas nodeva ideoloģisko vēsti, radot priekšstatu, ka tās ir pastāvīgas, leģitīmas un autentiskas, nevis mākslīgs, politisko mērķu vadīts pasākums. Ceremonijām bija liela nozīme, jo tās ticībai piešķīra formu, atstājot iespaidu uz cilvēka jūtām.²⁶

Maija svētki, Oktobra apvērsuma gadadiena, Uzvaras diena un vēlāk Ļeņina dzimšanas diena bija nozīmīgākās komunistiskās ceremonijas. Mazāka uzmanība tika pievērsta tādiem svētkiem kā Sieviešu diena, dažādi jauniešu festivāli, Padomju armijas svētki, padomju draudzības svētki un PSRS gadadienas svētki.²⁷ Padomju Latvijas gadījumā papildus lielajiem politiskajiem svētkiem nāca klāt LPSR izveidošanās gadadienas atzīmēšana un dziesmu svētki, kas tika pasniegti padomju ideoloģijai atbilstoši.

Visvairāk politisko plakātu LPSR tika veidoti par godu 1. maija svinībām, tad seko Oktobra apvērsuma atzīmēšana, pēc tam dažādi citi svētki, starp tiem Padomju Latvijas dziesmu svētki, Rīgas dziesmu diena un jauniešu festivāli. 1. maija svētku plakāti ne tikai skaitliski ir visvairāk producēti, šīs tematikas plakāti arī iznāk daudz regulārāk nekā pārējiem svētkiem veltītie plakāti.

1. maija svētku atveidošanas ikonogrāfisko sistēmu vairumā gadījumu veido sarkanie karogi, ziedi svētku svinētāju rokās, dažādu sociālo grupu simbolizējoši tēli, izmantojot gan sievietes, gan vīriešu ikonu, tāpat parādās miera dūja. Kā norāda pētnieki, kas pievērsušies Austrumeiropas politisko plakātu izpētei, tad "1. maija svētku plakātos parādās nenoteiktība komunistiskajā ceremonijā [atspoguļojot dažādus saturiskos vēstījumus. – G. B.]"²⁸.

Aiz sarkanajiem karogiem otro vietu 1. maija svētku plakātos ieņem nenosakāmas sabiedrības grupas sievietes. Atsevišķos gadījumos sieviete ir attēlota kā abstrakcija (sk. 5. attēlu). Šajā plakātā sieviete ar ziediem rokās stāv pāri sarkanajiem karogiem un cilvēku demonstrācijai, uz ko pastarpināti norāda karogu izvietojums. Šajā plakātā ir izmantota kompozicionāla shēma, kas izkropļo dabiskās proporcijas, kā tas bieži vien parādās vadoņu atveidošanā. Šeit sievietes abstrakcija nostājas pāri demonstrācijai, veroties ar skatienu nākotnē, it kā vadīdama karogus uz priekšu, radot asociācijas ar mesianiskām iezīmēm, proti, nest mieru pasaulē. Turklāt plakātā it kā abstrahētā sieviete iekļaujas arī nacionālās simbolikas kategorijā, jo tās apģērbā neuzkrītoši ir iepīti latviešu etniskie raksti.



5. attēls.
Mākslinieks Eduards Kalniņš,
1946. gads

Lai gan sieviete tiek atveidota ārpus jebkādas sabiedrības grupas robežām, tomēr vairumā gadījumu tā tomēr ir tuvināta reālajai dzīvei, līdz ar to iepriekš minētā sievietes abstrakcija kļūst par unikālu parādību šāda tipa plakātos. Vienīgā iezīme, kas saglabāta no abstraktā tēla, ir baltās krāsas izvēle atšķirīgu sieviešu apģērba zīmēšanai, kas ir sastopama gandrīz visos ar sievietes tēlu saistītajos 1. maija plakātos. Artura Mucenieka plakātā ir saglabāti tie paši elementi, kas iepriekš apskatītajā plakātā, tikai šajā gadījumā kompozīcija ir pārkārtota, par centrālo objektu atstājot sievieti, bet šoreiz novietojot to "uz zemes" līdzīgās pozīcijās kā sarkano karogu demonstrāciju un papildus piešķirot tai sociālistiskā reālisma diktētos vaibstus, kā arī ar baltām dūjām pastiprinot 1. maija saistību ar mieru.

Politiskajos plakātos, kas propagandē 1. maija svētkus, bez iepriekš minētajiem elementiem tiek izmantoti arī padomju ikonogrāfijai daudz tipiskāki simboli, kā, piemēram, strādnieka tēls, sievietes kā sabiedrības grupas apzīmētājas tēls un zemnieka tēls, kas vēl piedevām tiek sakārtoti pēc savas ideoloģiskās nozīmes padomju sistēmā. Tāpat plakāti tiek veidoti, izmantojot tādus simbolus kā ģimene un jaunā paaudze.

Pievēršoties nacionālās simbolikas atveidošanai 1. maija plakātos, jānorāda, ka trešajā daļā šai tematikai veltīto plakātu izmantota tāda vai citāda latviskā simbolika. Viens no



6. attēls.

Mākslinieks Semjons Gelbergs,
50. gadu sākums

spilgtākajiem piemēriem, kas atveido nacionālo simboliku un kur ar 1. maija svētku svinēšanu asociācijas veido tikai ziedi, ir Semjona Gelberga 50. gados tapušais darbs "Lai dzīvo 1. maijs!" (sk. 6. attēlu). Šajā plakātā nacionālā simbolika ir izmantota diezgan primitīvi, liekot kolorītā latviešu tautas tērpā ģērbtai sievietei nest revolucionāro karogu ar "dižā vadoņa" Staļina attēlu. Vairumā gadījumu nacionālo simboliku iezīmē daudz neuzkrītošāk – ar atsevišķiem tautas tērpa elementiem – saktu vai latviskiem rakstiem rotātu blūzi.

Padomju Latvijā, tāpat kā visā sociālistiskajā nometnē, īpaša uzmanība tika pievērsta Oktobra apvērsuma gadadienas plakātu veidošanai, kas bija apliecinājums Padomju Savienības aizsākumam.²⁹ Oktobra apvērsuma sasniegumu svinībām ir atvēlēts nedaudz mazāk plakātu kā maija svinībām; arī simbolika šeit mainās, saglabājot tikai vie-

nu izteiktu kopēju simbolu – sarkanos karogus, kas šīs tematikas atveidošanai tiek izmantoti visvairāk. Papildu komunisma iekarojumu pirmsākumu atveidošanai tiek izmantota tipiskā Padomju Savienības politiskā simbolika – sirpis, āmurs, zvaigzne, Ļeņins, kā arī tie elementi, kas uzsver strādnieka īpašo lomu. Tajā pašā kontekstā Oktobra apvērsuma atzīmēšanā praktiski netiek izmantota nacionālā simbolika. Ir tikai viens izņēmums – Jāņa Reinberga 1963. gada plakāts “Un brīves ozols zariem skauj visu pasauli. 1917”, kur par sava veida Latvijai raksturīgo simboliku var uzskatīt ozolu. Šajā gadījumā ozols kļūst par simbolu, kas parāda vienu no Oktobra apvērsuma ideoloģiskajām iezīmēm – uzsvērt, ka ar revolūciju tika uzsākta visas cilvēces atbrīvošana.³⁰ Šo domu apliecina plakātam izraudzītie vārdi – “brīve” un “visa pasaule”.

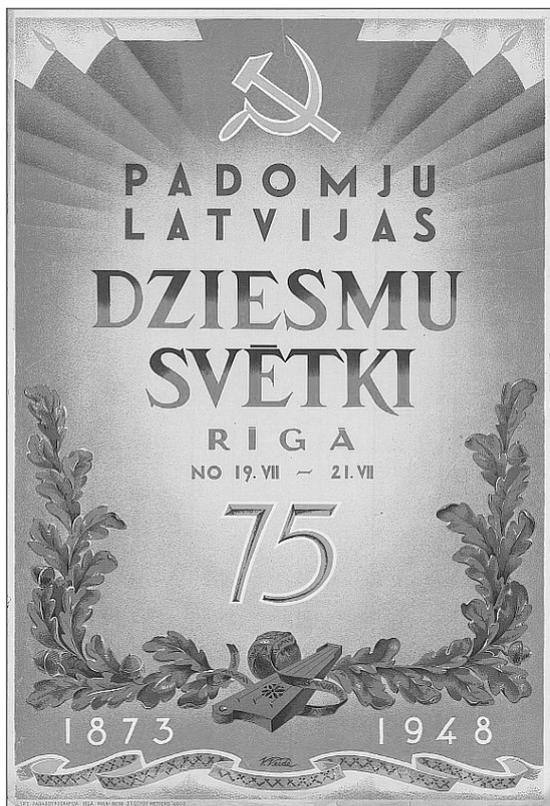
Spilgts revolucionārās ikonogrāfijas izmantošanas piemērs, atveidojot Oktobra apvērsuma gadadienu, ir K. A. Vidiņa 1945. gadā tapušais plakāts “Lai dzīvo Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas 28. gada diena!”. Plakātā atveidots gan revolūcijas uzsācējs, kas tur sarkano karogu, gan strādnieks ar tipisko āmuru rokā un sieviete – zemiece ar labības kūli rokās. Šo ansambli noslēdz Sarkanās armijas karavīrs, kurš atveidots pārākš par citiem šajā plakātā ietvertajiem simboliem, kas pierāda notikušās izmaiņas un pārbīdītos akcentus salīdzinājumā ar šīs ikonogrāfijas veidošanās sākumposmu, kad vairāk dominēja proletariāta simbols, nevis militārais spēks. Šeit gan jāatzīmē, ka kopumā karavīra atveidošana politiskajos plakātos nebija tik viendabīga un ne visos plakātos tika izmantota iepriekš minētā shēma. Karavīrs jau 40. gadu beigās un 50. gados tapušajos plakātos tiek nobīdīts otrajā plānā, attēlojot strādnieku kā dominējošo tēlu.

Tomēr, sociālistiskajai sistēmai nostiprinoties, mainās arī simboliskie paņēmieni, kas tiek izmantoti Oktobra apvērsuma atveidošanai, kā arī mazinās to revolucionārais raksturs, akcentējot mierīgākas idejas. Šeit var minēt Maigoņa Oša 1964. gada darbu “Tu, cilvēk, liels ar Oktobri!” (sk. 7. attēlu). Plakātā atveidoti jaunieši, abstrahēti no raksturīgā sabiedrības iedalījuma dažādās grupās, kas kopumā ir 60. gadu raksturīga iezīme. Iespējams, ka tas ir pierādījums pakāpeniskai saiknes zušanai starp 60. gadu cilvēku un Oktobra apvērsuma vēsturisko situāciju un “nespēju vairs cilvēkos radīt asociācijas ar oktobra apvērsumu un sevi asociēt ar tās varoņiem”³¹. Tas varētu arī liecināt par vērtību maiņu, priekšroku dodot reālās dzīves vajadzīgo vērtību konstrukcijai, nevis revolucionāru jūtu veidošanai.



7. attēls.
Mākslinieks Maigoņis Osis,
1964. gads

Attiecībā uz Latvijas tradicionālajiem svētkiem atsevišķa uzmanība jāpievērš Padomju Latvijas Dziesmu svētkiem, kas pirmo reizi notika 1948. gadā, nodrošinot kontinuitāti vienai no spilgtākajām nacionālisma izpausmēm Latvijā. Pēc Latvijas Valsts arhīvā esošajiem Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas materiāliem šajā jautājumā var spriest, ka sākotnēji PSRS varas iestādes nevēlējās, lai šādi svētki tiktu rīkoti. Akcepts tika saņemts pēc Jāņa Kalnbērziņa 1947. gada decembrī sūtītas vēstules PSRS Ministru padomei, kurā pamatots, ka Dziesmu svētkiem ir jānotiek un ka tiem *“ir jābūt lielākai politiskajai nozīmei tautas audzināšanā komunisma garā, tautu draudzības garā un jāiznīcina buržuāziski nacionālās paliekas vietējo iedzīvotāju apziņā. [...] Pirmajiem Padomju Latvijas Dziesmu svētkiem jāparāda ne tikai Padomju mūzikas sasniegumi, bet arī kultūras attīstība Padomju Latvijā.”*³² Pēc akcepta saņemšanas bija svarīgi šos svētkus ideoloģiski pareizi pasniegt sabiedrībai, lai nonāktu līdz PSRS Ministru padomei izklāstītajiem mērķiem. Dziesmu svētki kļuva par sabiedrības sovetizācijas projektu, kam tika piešķirts arī apjomīgs finansējums. Šim mērķim tos izvēlējās augstās atpazīstamības un lielās iedzīvotāju iesaistīšanās dēļ.³³



8. attēls.

Mākslinieks Vladimirs Veide,
1948. gads

Kas attiecas uz 1948. gadā izdoto Dziesmu svētkus popularizējošo plakātu (sk. 8. attēlu), jānorāda, ka šeit atrasts līdzsvars starp komunistisko simboliku, kas izpaužas sarkano karogu veidotajā nosacītajā saulē un sirpja un āmura simbolikā, kā arī nacionālo, kas pirmajā acumirklī pat dominē. Tāpat plakātā skaidri ir uzsvērtā Dziesmu svētku vēsturiskā pēctecība no to rašanās 1873. gadā līdz pat 1948. gadam, kas ar nākamajiem svētkiem tiek pārtraukta. No vienas puses, tas varētu būt ne pārāk izdevies piemērs komunistiskās audzināšanas īstenošanai, vismaz uz to, kas attiecas uz vizuālās propagandas jomu, taču, no otras puses, var būt kā apliecinājums partijas vēlmei pierādīt iedzīvotājiem dabisko varas nomaiņas procesu un dot triecienu “vietējai buržuāzijai, kas izplata viedokli, ka šie svētki ir iespējami tikai buržuāziskā Latvijā”³⁴.

Tomēr otrs šajā pašā gadā tapušais Dziesmu svētku plakāts jau ir spilgts padomju vizuālās propagandas piemērs, kurā iepīta nepieciešamā simbolika, lai uzsvērtu ideoloģisko bāzi. Šajā plakātā parādās gan revolucionārie karogi, gan cilvēku demonstrācijas ar tiem rokās, gan lauku un pilsētas saplūšana, kā arī norādīts uz industrializāciju. Vienīgā atšķirīgā iezīme, ar ko šis plakāts atšķiras no citas tematikas plakātiem, ir vīrietis, iegērbts latviešu tautas tērpā. Tā raksturo visus ar Dziesmu svētkiem saistītos plakātus, kuros atveidots vīrietis – viņš vienmēr ir gērbts tautas tērpā. Tas arī apliecina I. Šarkovskas teikto: “*Sekojojot marksisma-ļeņinisma-staļinisma estētikas postulātiem, Dziesmu svētkiem bija jāiemieso padomju kultūras “internacionālais saturs”, t.i., denacionalizēšanas tendence, .. “nacionālai formai” atstājot uniformēto, butaforisko prievīšu un vainadzīņu estētiku.*”³⁵

Līdzīgi kā atveidojot Oktobra apvērsumu, arī Dziesmu svētku tematikas ietvaros mainās atspoguļošanas paņēmieni raksturs, samazinoties spilgtām krāsām un revolucionārajiem simboliem. Šeit par piemēru noder Ģirta Vilka 1960. gada darbs. Plakāta pamatu veido sieviete nacionālā tērpā, atveidota mierīgās krāsās, un, lai arī padomju ideoloģijas klātbūtne te ir manāma līdz ar miera dūju un sarkanas lentes piezīmēšanu koklei, tā tomēr ir neuzbāzīga; pat uzraksts “Padomju Latvijas...” nav centrālais plakāta uzmanības punkts. Šeit vēl jāpiebilst, ka daļēji šis plakāts turpina iepriekšējo gadu plakātu tradīciju Dziesmu svētkus pārsvarā asociēt ar sievieti tautas tērpā, turklāt tas tiek darīts daudz biežāk nekā iepriekš pieminētā vīrieša – tautu dēla atveidošana.

Dziesmu svētku tematika ir īpaša ar to, ka šeit tiek pieļauta visintensīvākā nacionālās simbolikas izmantošana, protams, to nomācot ar komunistiskā režīma varas un ideoloģijas atribūtiem, mēģinot uzsākt komunistiskās apziņas veidošanos saistībā arī ar šiem svētkiem. Dziesmu svētki kļūst par vienu no tām komunistiskajām ceremonijām, kuru režīms piesavinās kā savu, liekot cilvēkiem mainīt nacionālā uztveri. Padomju režīms mēģināja izmantot un integrēt atsevišķus nacionālās kultūras elementus, piešķirot tiem padomisku saturu, kas apstiprina uzskatu, ka padomju režīmam bija jārēķinās ar latviešu

sabiedrības viedokli un tradīcijām. Dziesmu svētki bija veids, kā izjust nacionālās vienotības ideju varas iestāžu kontrolē. Dziesmu svētku sovetizācija izpaudās to piesaistei Padomju Latvijas gadadienām (padomju vēstures cikliskuma iezīme), noformējumā un repertuārā, kur latviešu dziesmas bija mazākumā. Un tomēr latviešiem Dziesmu svētki liecināja par Latvijas idejisko esamību, kalpojot kā kolektīvās identitātes un solidaritātes apliecinājums.³⁶

Kopumā jāsaka, ka Padomju Savienībā svētki pildīja zināmu rituālu funkciju, kas, izmantojot cikliskumu, centās piešķirt formu sludinātajai komunisma idejai, veidojot priekšstatu, ka sabiedrībai uzspiestais ir tradīcija. Par spilgtiem šī tipa svētkiem kļuva tādi politiskie svētki kā 1. maijs un Oktobra apvērsuma gadadiena, kā arī latviešu nacionālie svētki – Dziesmu svētki. Šo svētku atveidošanas paņēmienos dominēja sarkanais karogs, apvienojot tos zem komunistiskās idejas. 1. maijs un Dziesmu svētki vairāk izcēlās ar nacionālās simbolikas lietošanu, un Dziesmu svētki ir ar nacionālo simboliku vispiesātinātākie svētki. Tomēr, lai gan lietoja līdzīgu simboliku, svētku plakātiem tika piedēvētas dažādas idejas, kuras tiem vajadzēja popularizēt. 1. maijs kļuva par sadraudzības un miera idejas aizstāvi, Oktobra apvērsuma gadadiena akcentēja komunisma visspēcību un vēsturisko nozīmi, savukārt Dziesmu svētki bija padomju varas centieni ļaut izjust nacionālās idejas padomiskā izpildījumā.

Miera un agresijas jēdzienu iekļaušana plakātā

Viena no iezīmēm, kas raksturo Padomju Savienības propagandas pasākumus, ir pretnostatījumu lietošana – agrāk un tagad, viņi un mēs, komunisms un kapitālisms. Šī sistēma varēja balstīties arī uz tādiem pretnostatījumiem kā labais un ļaunais, pareizais un nepareizais. Līdz ar to plakātos bija ietverts gan pareizais modelis, gan attēlotas nepareizās normas, no kurām jāizvairās. Padomju propaganda nevarēja iztikt bez kapitālisma, lai šajā divpolu konstrukcijā attēlotu savas idejas.³⁷ Lai nodrošinātu ideju efektivitāti, tika izmantots pretnostatījums kapitālismam. Tas attiecas arī uz miera un agresijas atveidošanu, kas pamatā balstījās uz kapitālisma negatīvajām konotācijām. Ir vesela kategorija ar pēckara pirmajos divdesmit gados Latvijā izplatītajiem plakātiem, kuros parādās Sarkanā armija un Padomju Savienības militārisma iezīmes, kas mēģina veidot asociācijas par vienmēr attaisnotu spēka lietošanu un nepieciešamību nodrošināt mieru. Jānorāda, ka miers un agresija, kā arī Padomju armijas nozīme ir vienas no tām retajām tēmām, kas Latvijas padomju politiskajā plakātā netiek atveidotas ar nacionālo simbolu palīdzību.

Padomju Savienība sevi dēvēja par “miera nometni”, kur miers bija viens no komunistu retorikas balstiem, ar to pamatojot savējo un svešo definīcijas.³⁸ Cīņa par mieru bija Padomju Savienības atbilde uz aukstā kara sākumu, kas tika īstenota ar miera

cīnītāju kustības veidošanu. Izdomātā cīņa par mieru kļuva par Padomju Savienības diskursīvu ieroci, kurš tika lietots valsts iekšienē. Cīņa par mieru Padomju Savienībā tika institucionalizēta, 1949. gadā izveidojot Miera aizsardzības komiteju un 1961. gadā nodibinot Miera fondu, to 1951. gadā papildinot ar likumu par miera aizsardzību.³⁹ Latvijā Miera aizstāvēšanas komiteja tika izveidota 1951. gadā, kuras darbība attīstīja "latviešu tautas apņemšanos strādāt mieram, stiprināt sadarbību ar citu zemju miera cīnītājiem un nepieļaut jauna pasaules kara izcelšanos"⁴⁰.

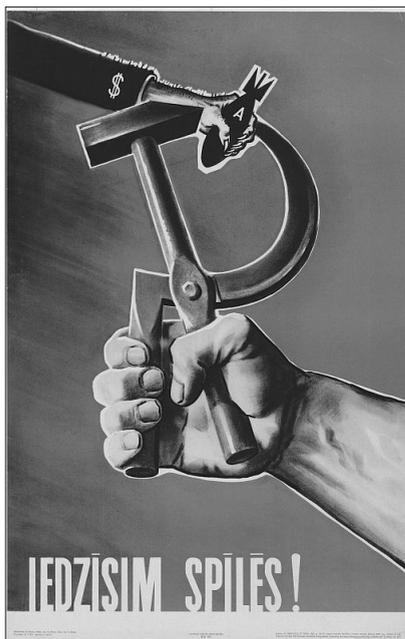
Iestāšanās par miera ideju parādās vairāku tematiku plakātos, gan aicinot celt komunismu, gan svinot 1. maija svētkus. Tomēr ir arī plakāti, kuros miers ir centrālā tematika, tādu ir 1,8 procenti. Zīmīgi, ka miera tematika Latvijas padomju politiskajā plakātā parādās tikai 50. gados un sakrīt ar miera cīņas institucionalizēšanu. Pirms tam vairāk uzmanības pievērta uzvarai karā un Sarkanās armijas varenībai. Būtiski, ka "agresīvā" kapitālisma atveidošana sākas tajā pašā laikā, kad tā pretstats – miers, tādējādi kļūstot par Padomju Savienības pretnostatījumu konstruēšanas pierādījumu.

Centrālais simbols, ko izmanto, uzsverot miera tematiku, ir tā starptautiskais simbols – balta dūja. Daudz mazāk parādās uzbāzīgās krāsas un revolucionārā simbolika – tikai pāris plakātos attēloti sarkanie karogi. Jaunu emocionālo nokrāsu politiskajam plakātam piešķir bērna un mātes tēls, atspoguļojot Padomju Savienības vēlmi pēc miera.

Viena no spilgtākajām miera iezīmēm ir tā starptautiskā daba – par mieru cīnās ne tikai Padomju Savienība, bet gan visa "sociālistiskā ["miera". – G. B.] nometne". Šāds apgalvojums tiek panākts, izmantojot dažādu tautību simboliku, kā arī skaidrus šīs idejas formulējumus saukļos. Tomēr, lai gan pēc miera tiecās visi, Padomju Savienība ir izvirzījies priekšplānā, piedēvējot sev miera kustības vadību.

Padomju Savienībā palīdzība visiem "miera cīnītājiem" un "imperiālisma upuriem" bija izplatīta cīņas forma. Ideoloģiski tika tuvināti jēdzieni "cīņa par sociālismu" un "cīņa par mieru", pamazām cīņai par mieru transformējoties cīņā par sociālismu.⁴¹ Miera nosargāšanas jēdziena paplašināšanu pierāda plakāti, kas aicina uz "pa-verdzināto" tautu ("imperiālisma upuri") atbrīvošanu. Par cīņas arēnu kļuva Āfrikas tautas, kuras simbolizēja melnādains vīrietis. Tās tika izmantotas kā liecība cīņai pret kapitālismu, kā arī apzīmēja tautas, kuras Padomju Savienība ir pieņēmusi savā nometnē.

Miera sargāšanas jēdziena pastiprināšanai tika izmantots tā pretstats – agresors, kas definēts kā ārējais ienaidnieks, reducējot to uz Rietumiem un kapitālisma sistēmu kopumā. Ja tūlīt pēc kara bija svarīgi norādīt uz uzvaru pār fašismu un tā izdarītajiem noziegumiem, kurus pārtraukusi Sarkanā armija, tad jau ap 50. gadiem ienaidnieka tēls ir mainījies, arī galvenais draudu avots ir cits. Turklāt plakātu, kas veltīti agresoram, ir skaitliski vairāk nekā cīņai par mieru veltīto.



9. attēls.
Mākslinieks Maksims Gleih,
1962. gads



10. attēls.
Mākslinieks Harijs Joršs,
1960. gads

Visbiežāk agresiju atspoguļo ar atombumbu, pret kuras lietošanu aktīvi cīnās Padomju Savienība kopā ar sabiedrotajiem cīņā par mieru. Negatīvās asociācijas, kuras mēģina attēlot plakātos, tiek pastiprinātas ar tumšo krāsu un dažādiem nepievilcīgiem personāžiem. Viens no plakātiem, piesātināts ar dažāda tipa simboliem, ir M. Gleiha 1962. gada darbs "Iedzīsim spēlēs!" (sk. 9. attēlu). Plakātā redzama kapitālisma vājā roķele, kas turklāt tiek asociēta ar zvēru, par ko liecina garie necilvēciskie nagi un apmatojums. Tā pati kapitālismu simbolizējošās dolārziemes apzīmētā roka ir saņņaugusi arī atombumbu. Kā pretstats šai necilvēciskajai aintai izmantota strādnieka spēcīgā roka, kas ar sirpi un āmuru aptur ļaunos kapitālistu nodomus. Izmantojot diagonālu kompozīciju, tiek pretnostatīts ļaunais un labais, radot arī citas pretnostatījumu asociatīvās sistēmas – spēcīgais un kroplais, gaišais un tumšais, visbeidzot – komunisms un kapitālisms. Ienaidnieka atveidošana kā necilvēcisku būtni ar dzīvnieciskām iezīmēm ne tikai turpināja plaši izplatīto Padomju Savienības pirmskara praksi, bet bija arī turpinājums kara laika propagandas paņņemieniem okupētajā Latvijā.

Arī citos ar agresiju saistītajos plakātos parādās dažādi ārējo ienaidnieku tēli, kas iekļaujas kopējā padomju ikonogrāfiskajā sistēmā. Ne vienmēr šie tēli ir saistīti ar atklātu agresiju, radot militārus draudus. Daļa plakātu atspoguļo Rietumu vēlmi kavēt

Padomju Savienības attīstību un tās izvēlētajā mērķa īstenošanu. Šeit par piemēru var minēt Harija Jorša 1960. gada plakātu "Neapturēt!" (sk. 10. attēlu). Līdzīgi kā iepriekš minētajā piemērā, arī šeit ārējie ienaidnieki tiek atveidoti sīki un bezspēcīgi, tikai šajā gadījumā tie simbolizē konkrētus ienaidniekus, nevis kapitālismu vispār. Šeit redzams ASV simbolizējošais vīriņš, kuram pakal skrien un to atbalsta NATO policista tēlā; trešais no šiem ienaidniekiem ir fašisms, iemiesojies Hitlera parodijā. Šis ir viens no retajiem apskatāmajā laikā veidotajiem plakātiem, kas kā ienaidnieku atveido NATO. Pirmajos desmit gados pēc NATO nodibināšanas Latvijas politiskajā plakātā šī organizācija netiek atveidota, līdz ar to nebija noteiktu negatīvu asociāciju, jo šajā laikā daudz būtiskāk padomju varai bija parādīt ASV kā ļaunuma sakni līdz ar fašismu un kopējo kapitālistisko sistēmu.

Ārējo ienaidnieku attēlošanā mākslinieki izmantoja kariķēšanas paņēmienus, kas nebija iespējams, atveidojot cita tipa tematiku politiskajā plakātā. Šeit māksliniekam tika dota brīvība pēc iespējas vairāk izķēmot un padarīt nepatīkamāku potenciālo ienaidnieku. Rietumu pasaules atveidošana negatīvās krāsās ne tikai nodrošināja atbalstu Padomju Savienības īstenošanai politikai un sava pārākuma pozicionēšanai, bet arī radīja psiholoģisko robežu, lai apstiprinātu komunisma fiziskās robežas. Tas bija arī viens no līdzekļiem, kā panākt iedzīvotāju ideoloģisko vienotību.⁴²

Jēdzieni "miers" un "agresija" ir cieši saistīti arī ar ideoloģisko bāzi, kas tika radīta Sarkanajai armijai. Pēckara Padomju Savienībā Sarkanās armijas tēls tika veidots, ņemot vērā gan revolucionārās tradīcijas, gan arī neseno pieredzi Otrajā pasaules karā, kas deva jaunu – uz cilvēka apziņu daudz tiešāk iedarbojošos pieredzi. Uzvara Otrajā pasaules karā, ko piedēvēja Sarkanajai armijai, bija viens no pamatelementiem, kas veidoja Padomju armijas tēlu, kam pakāpeniski tika atgriezta arī pirmskara nozīme revolucionārajā cīņā. Neatļaidīgi tika veidots miera un drošības simbols – Sarkanā armija kā "miera sargs". Ja Padomju Savienība bija "miera nometne", tad armija bija "miera armija".⁴³ Pēc Otrā pasaules kara cilvēku apziņa par notikušajām izmaiņām Eiropas kartē un veidu, kā tas tika panākts, tika apspiesta, miera sarga tēlu veidojot kā sargu pret svešinieku uzbrukumiem, bet tai pašā laikā asociējot armiju kā spēku, kas kontrolē un uzmana cilvēkus, kam tā kalpo.⁴⁴

Karavīru mēģina attēlot, bruņotu ar jaunākajiem ieročiem, lai pastiprinātu aizstāvja un pasargātāja tēlu. Karavīrs atveidots kā tēls, kuram līdzināties.⁴⁵ Spilgts piemērs miera sarga tēlam ir A. Mucenieka 1957. gada plakāts "Padomju armija – miera sargs!" (sk. 11. attēlu). Šajā plakātā tiek izmainīta perspektīva, radot attēlotajam karavīram varenības auru, turklāt tā šinīs it kā plešas pār visu plakāta telpu – padomju telpu. Zīmīgi, ka šajā plakātā parādīta Sarkanās armijas pastāvēšana jau kopš 1918. gada, saplūdinot revolucionāros panākumus ar otru Sarkanās armijas "zvaigžņu stundu" – uzvaru pār fašismu.



11. attēls.
Mākslinieks Arturs Mucenieks,
1957. gads

Veiksmīgā Sarkanās armijas tēla kā mieru mīlošas valsts aizsarga veidošana bija daļēji balstīta uz ienaidnieka rēķina, izmantojot pretnostatījuma loģiku. Ar to tika pamatota, piemēram, bruņošanās, kas kā Rietumu iezīme tika asi nosodīta, bet Padomju Savienībai – kā nepieciešamība, lai “sagaidītu ienaidnieku pilnīgi apbruņota”⁴⁶. Pretnostatījuma princips ļāva negatīvās parādības savā nometnē norakstīt uz pretinieku un tādā veidā no tām atbrīvoties.⁴⁷

Kopumā jāatzīmē, ka uz pretnostatījumiem balstītā miera un agresijas atveidošana parāda komunistiskās sistēmas nepieciešamību pēc ienaidnieka, lai attēlotu sevi pozitīvā gaisotnē un uzsvērtu “pareizās idejas”. Jēdzieni “miers” un “agresija” nebija iedomājami viens bez otra, ko pierāda arī šo jēdzienu vienlaicīgā atveidošana politiskajā plakātā. Padomju Savienība ne tikai uzsvēra savu īstenoto cīņu par mieru, radot tai starptautisku iedabu plakātu ietvaros ar dažādu tautību atspoguļošanu, bet arī paplašināja šo jēdzienu ar atbalstu “paverdzinātajām” tautām to cīņā par atbrīvošanos no kapitālisma. Šo pašu pretnostatījumu ietvaros tika uzsvērtā kapitālisma dēmoniskā daba, apdraudot mieru pasaulē, cenšoties īstenot atomkara draudus. Kapitālismu apzīmējošiem tēliem tika

atņemtas jebkādas cilvēciskuma pazīmes, atveidojot tos līdzīgus zvēriem. Miera un agresijas koncepciju noslēdz Sarkanā armija, kas, iejūtoties miera sarga lomā, dominē kā spēks, kas ir gatavs gan stāties pretī ienaidnieka ielenkumam, gan pārraudzīt notiekošo Padomju Savienības iekšienē.

Nobeigums

Izvērtējot dažādos no 1945. gada līdz 1965. gadam tapušos politiskos plakātus LPSR, jāatzīmē, ka totalitārās varas ikonogrāfiju, uz kuras balstās Latvijas padomju politiskais plakāts, veido vairāki elementi, kurus var grupēt pēc to nozīmes. Šīs sistēmas priekšgalā nostājas Padomju Savienības politiskie līderi – Ļeņins un Staļins, kas simbolizē ne tikai politisko vadību, bet arī garīgo un idejisko sabiedrības vadību. Balstoties uz dažādiem to atveidošanas paņēmieniem, tiek radīts šo vadoņu, īpaši Ļeņina pārākums, asociējot to ar kaut ko līdzīgu reliģiskam vadonim. Šajā simboliskajā līmenī varētu ievietot arī revolucionāro simboliku, kuras centrā nostājas sarkanais karogs, kas apvieno revolucionāros sasniegumus un kļūst par pārējo simbolu ideoloģiju uzsverošo atribūtu. Līdzīgu, bet mazāk pamanāmu lomu pilda sarkanā zvaigzne, sirpis un āmurs, kā arī jaunu sākumu simbolizējošā saule.

Nākamais līmenis, kas ikonogrāfijā ieņem būtisku vietu, ir šķirisko piederību simbolizējošās ikonas – strādnieks un zemnieks (vairumā gadījumu tā ir zemiece), nodrošinot komunistiskās ideoloģijas izteiktu izpausmi politiskajā plakātā. Šīm ikonām pievienojas Sarkanās armijas karavīrs, kam tiek piedēvēta gan sākotnējā revolūcijas laika nozīme kā Padomju Savienības pastāvēšanas izcīnītājam, gan arī vēlāk izveidotā sintēze starp armijas panākumiem revolūcijā un Otrajā pasaules karā, karavīram kļūstot par miera un revolucionāro sasniegumu sargu.

No sākotnējā šķiriskā iedalījuma tiek atvasinātas sabiedrības dažādas lomas, ko liek spēlēt gan sievietei, gan vīrietim un kas iekļaujas ikonogrāfijas nākamajā līmenī. Vīrietis bieži vien kļūst par padomju pilsoni, apliecinot savu politisko lojalitāti varai un simbolizējot labklājības līmeņa pieaugumu valstī. Sieviete vairumā gadījumu tiek iedalīta jau pieminētā zemnieces loma, brīžiem atvēlot tai arī laimīgas pilsones lomu, ko papildina mātes loma, kas ir politiski aktīva un iesaistās cīņā par mieru. Kopējā lomu sadalīšanas tendence vīrieša un sievietes starpā ikonogrāfijas kontekstā norāda uz vīrieša dominantu pār sievieti, par spīti Padomju Savienības sludinātajai sieviešu emancipācijas idejai.

Lai gan sievietes loma pakārtota vīrietim, tā tomēr kļūst par spilgtu ikonogrāfijas sastāvdaļu, atspoguļojot latviskās identitātes iezīmes, kas vairumā gadījumu tiek panāktas ar sievietes atveidošanu latviešu tautas tērpā. Sieviete kļūst par Latviju apzīmējošu metaforu, īpaši aktīvi to izmantojot Padomju Latvijas jēdziena atveidošanā, kā arī citas

tematikas plakātos. Sievietes – Latvijas metafora tiek izmantota vēl vienam mērķim – Latvijas vietas uzsvēršanai Padomju Savienības ietvaros, kad nacionālā varone kļūst par vienu no daudzajiem līdzīga tipa tēliem.

Visu minēto ikonu izmantošana kalpo dažādiem politisko ideju paušanas mērķiem. Tie uzsver gan nepieciešamību turpināt darbu pie komunisma celtniecības, gan saglabāt lojalitāti valsts vadībai ar tās līderiem priekšgalā. Šīs ikonas veido pamatu miera un sadraudzības ideju propagandēšanai, kā arī definē agresijas jēdzienu, piepulcinot jau minētajiem simboliem pāris kariķētu tēlu. Ar simboliem un tiem veiksmīgi pievienotiem saukļiem padomju vara centās nostiprināt nepieciešamās ideoloģiski pamatotās atziņas, lai izmainītu cilvēku domāšanu un dažādu lietu uztveri, radot režīmam paklausīgu un lojālu sabiedrību. Šajā ziņā atklāts paliek jautājums, cik no varas ieplānotā sabiedrības domāšanas un rīcības pārveidošanas plāna izdevās patiesi īstenot un cik lielā mērā nepārtrauktā, savā ziņā vienvērtīgā ideoloģisko nostāju paušana radīja vienaldzību pret šī tipa aģitāciju, vienkārši uzskatot to kā dabisku ikdienas sastāvdaļu, neiedziļinoties tās paustajās idejās.

Atsauces un komentāri

- 1 Iconography. *Encyclopædia Britannica*. 2008. Encyclopædia Britannica Online. Pieejams: <http://search.eb.com/eb/article-9041997>
- 2 Ikonogrāfija // Svešvārdu vārdnīca. – Rīga, 1999, 296. lpp. Pieejams: www.letonika.lv
- 3 Icon. *Encyclopædia Britannica*. 2008. Encyclopædia Britannica Online. Pieejams: <http://search.eb.com/eb/article-9097084>
- 4 *Umblīja, R.* Plakāts un vara. Auksts un karsts // Dizaina Studija, 2003, 3. nr. Pieejams: www.dizainastudija.eu/index.php/lv/1/112/121/152/index.html
- 5 Plakāts Latvijā / Sast. R. Umblīja. – Rīga, 2008, 14. lpp.
- 6 *Priedīte, I.* Latvija – Padomju republiku brālīgās saimes locekle: Jaunās idejas difūzijas mehānismi laikrakstā “Padomju Jaunatne” (1945–1946) // *Agora*, 3. sēj.: Pēckara Latvijas cilvēklaiktelpa ≠ staļinisms. – Rīga, 2005, 82., 83. lpp.
- 7 Par nacionālo simboliku pētījuma ietvaros tiek uzskatīta latviskās identitātes simbolu kategorija, kurā ietilpst latviešu tautas tērps un tā sastāvdaļas – saktas, prievītes, dažādi raksti, kā arī ozola lapas.
- 8 *Duncan, P.* Ideology and the National Question // *Ideology and Soviet politics* / Eds. S. White, A. Pravda. – New York, 1988, p. 184.
- 9 *Muktupāvels, V.* Varas un pretestības valoda, zīmes un simboli 20. gs. 80. gadu folklorisma mūzikā un muzicēšanā // *Kultūra un vara* / Sast. J. Kursīte, J. Stauga. – Rīga, 2006, 93. lpp.
- 10 *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A.* Latvijas vēsture: 20. gadsimts. Otrais papildinātais izdevums. – Rīga, 2005, 366. lpp.
- 11 Plakāts. V. Ivanovs. Gadi lai vienmēr nes laimi, prieka un uzvaru daudz. Brīvajā padomju saimē, Latvija, dižena audz! 1950. gads (LNB plakātu kolekcija); Plakāts. A. Mucenieks. Padomju Latvija mūžos lai dzīvo, spoža lai padomju vaiņagā mirdz! 1955. gads (LNB plakātu kolekcija).

- 12 Plakāts. M. Karpenko. Padomju Latvija mūžos lai dzīvo, spoža lai padomju vaiņagā mirdz! 1945. gads (LNB plakātu kolekcija).
- 13 Vienam plakātam nav iespējams noteikt precīzu tā rašanās laiku, aptuveni tie varētu būt 50. gadi.
- 14 Sarkans karogs, strādnieks, sirpis, āmurs, piecstaru zvaigzne.
- 15 Реальность утопии: искусство русского плаката XX века / Сост. К. Вашик, Н. Бабурина. – Москва, 2004, с. 133, 154.
- 16 Turpat, 140. lpp.
- 17 Thomson, O. Easily Led: A History of Propaganda. – Stroud, 1999, p. 276.
- 18 Aulich, J., Sylvestrova, M. Political Posters in Central and Eastern Europe, 1945–95. – New York, 2000, p. 85.
- 19 Реальность утопии: искусство русского плаката ..., с. 132.
- 20 Turpat, 161. lpp.
- 21 Jeršova, I. Staļina personības kults skolēnu žurnālā "Bērņība" (1946–1949) // Agora, 3. sēj. ..., 157. lpp.
- 22 Aulich, J., Sylvestrova, M. Political Posters ..., p. 88.
- 23 Turpat, 93. lpp.
- 24 Реальность утопии: искусство русского плаката ..., с. 100.
- 25 Aulich, J., Sylvestrova, M. Political Posters ..., p. 85.
- 26 Turpat, 116. lpp.
- 27 Turpat, 120. lpp.
- 28 Turpat, 117. lpp.
- 29 Реальность утопии: искусство русского плаката ..., с. 133.
- 30 Turpat, 93. lpp.
- 31 Turpat, 133. lpp.
- 32 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-101. f., 10. apr., 57. l., 135., 136. lp.
- 33 Locika, K. Dziesmotā sovietizācija: sociālisma celtniecība 1948. gada Dziesmu svētku diskursos un praksēs // Agora, 3. sēj. ..., 216., 217. lpp.
- 34 LVA, PA-101. f., 10. apr., 57. l., 136. lp.
- 35 Šarkovska, I. Mūsu cerību augstā dziesma // Māksla, 1990, 6. nr., 3. lpp. Pieejams: www.liis.lv/pag_izpratne/8/avoti.htm
- 36 Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. Latvijas vēsture: 20. gadsimts, 368. lpp.
- 37 Реальность утопии: искусство русского плаката ..., с. 181.
- 38 Aulich, J., Sylvestrova, M. Political Posters ..., p. 182.
- 39 Орлова Г. "Трактор в поле дыр-дыр-дыр, / Все мы боремся за мир": советское миролюбие в брежневскую эпоху // Неприкосновенный запас, 2007, № 4, с. 73, 74.
- 40 Miera piekritēju kustība // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga, 1985, 6. sēj., 660. lpp.
- 41 Орлова Г. "Трактор в поле дыр-дыр-дыр ..", с. 83.
- 42 Aulich, J., Sylvestrova, M. Political Posters ..., p. 179.
- 43 Turpat, 182. lpp.
- 44 Turpat.
- 45 Turpat, 182., 183. lpp.
- 46 Plakāts. B. Rešetņikovs. Mūs neaizskar, mēs neaizskarsim! 1954. gads (LNB plakātu kolekcija).
- 47 Реальность утопии: искусство русского плаката ..., с. 182.

Totalitarian Iconography: The Political Poster in the Soviet Latvia, 1945–1965

Ginta Brūmane

Summary

The paper focuses on the research of political posters which were created in the Latvian Soviet Socialist Republic within 20 years after the end of the Second World War. The end of the Second World War started a new chapter in the history of Latvia, forcing the Latvian citizens to adjust to the totalitarian regime with its political, cultural, social and economic conditions. The formation of the Latvian Soviet Socialist Republic (LSSR) came with total control of Latvian affairs by Latvia's Communist Party. One of the important elements of the Soviet regime was strongly controlled propaganda campaigns where the political posters played a significant role. The political poster was used as a brief and laconic instrument to present to the society ideologically correct ideas of the Communist Party about the newly established political formation – LSSR, about the construction of communism and different celebrations in the Soviet Union. The poster also defined the idea of peace and aggression. These aims were achieved using symbols which were created during the first years of the Soviet Union. They were also incorporated in the Latvian Soviet political posters, creating totalitarian iconography in Latvia.

One of the aims of the Soviet political poster was to define the role and status of the LSSR, in order to show the society the changes brought by the Second World War. A woman in the Latvian national costume became the symbol of Latvia, used as the base element representing the idea of the unity of nations and showing Latvia in the political system of the Soviet Union. The Soviet authorities used Latvian national incentives to make an illusion that nationalism could be preserved in the new circumstances.

The communist themes like construction of communism and the election appear in a significant part of Latvian Soviet posters which were created in the first 20 years after the Second World War. These posters were created using Latvian national symbols, which was marginalized by Soviet red flag alongside with the workers' icon and different technological advancements. Strong emphases were put on the political leaders of Soviet Union – the images of Lenin and Stalin. The poster created a situation when in a system advocating atheism there was an alternative semi-religion in which the role of the gods was given to two men – Lenin and Stalin, but the role of saints were given to K. Marx and F. Engels.

The ideas of communism were accompanied by different Soviet national wide celebrations. These celebrations had the function similar to religious rituals forming the idea of communism, transforming the artificial celebrations into traditions. Significant examples of this praxis were the May Day celebration, the celebration of the Anniversary of the October Revolution, and the Latvian national celebration – the Song Festival. The dominant role

in the representation of these celebrations was played by the red flag which united all of them under the communist idea. It is important to stress that the May Day and the Song Festival celebrations were represented also using national symbols especially in the posters representing the Song Festival. Each celebration's posters represented different ideas, where May Day was the celebration of solidarity, friendship and peace and the Anniversary of the October Revolution was the reminder of the importance of the communist ideas. The Latvian Song Festival showed the efforts of the Soviet authorities to allow the population enjoy the national ideas within the Soviet performance.

Finally, the poster was one of the means to define the terms like peace and aggression. These efforts were based on the need to achieve positive associations about the Soviet rule. The terms "peace" and "aggression" are impossible to be represented without each other, they were represented in the political posters together. The Soviet Union stressed its own role in the struggle for peace, making this task an international effort. Primarily, the struggle for peace was based on the negative connotations of capitalism. Capitalism was the basis of the definition of the aggression. It was the source of slavery and threat to peace. In the background of the aggressor rose the significance of the Red Army as a guarantor for peace, maintaining the role also as a controller of the situation within the Soviet Union.



Antonijs Zunda

Baltijas valstu jautājums un Rietumvalstis detantes veidošanās posma starptautiskajās attiecībās (1963–1969)

Vispārējās nostādnes

Pēc 1962. gada rudens Karību krīzes attiecībās starp ASV un Padomju Savienību, kā arī kopumā starp Rietumiem un PSRS pakāpeniski parādījās zināmas stabilitātes tendences. Kaut arī abas sistēmas viena otru joprojām uzskatīja par pretiniekiem un ienaidniekiem, tās uz atklātu, tiešu militāru konfrontāciju vairs neizgāja. Starptautiskajā kārtībā 60. gadu vidū un otrajā pusē stingras pretimstāvēšanas vietā sāka parādīties dialoga un kompromisa idejas. ASV vēsturnieks Džons Luiss Gediss šo situāciju raksturoja kā “ilgo mieru”, kura laikā ASV un PSRS izvairījās no tiešas konfrontācijas, to novirzot uz trešo pasauli, uz perifēriju. Citi vēsturnieki šo parādību starptautiskajās attiecībās nosauca par detanti, ar to saprotot saspīlējuma mazināšanos pirms tam ļoti sarežģītajās starpvalstu attiecībās. Pētnieki detanti ir iedalījuši trijos posmos: 1963.–1969. gads – tapšanas posms, 1969.–1975. gads – reālā detante un 1975.–1979. gads – detantes noriets.¹

Nopietns praktisks apliecinājums Austrumu–Rietumu attiecību saprašanās virzienā bija 1963. gadā noslēgtais līgums par kodolieroču izmēģinājumu ierobežošanu; 1968. gada līgums par kodolieroču neizplatīšanu; 1972. gada līgums par stratēģisko ieroču limitēšanu un citas vienošanās, kā arī 1975. gada vasarā Helsinkos sasauktā 35 valstu Eiropas drošības un sadarbības apspriede. Raksturojot šos procesus, Dž. L. Gediss atzīmē, ka 60. gados aizsākās un 70. turpinājās kopīgas taisnīguma sajūtas atgriešanās starptautiskajā vidē.²

Izmaiņas apskatāmā posma starptautiskajās attiecībās ietekmēja arī demokrātisko Rietumvalstu attieksmi pret Baltijas valstu jautājumu. No vienas puses, tās joprojām uzsvēra, ka Padomju Savienības 1940. gada jūnijā veiktā Baltijas valstu okupācija, aneksija un inkorporācija ir pretrunā ar starptautisko tiesību normām un morāles principiem. Bet, no otras puses, tās savu ārpolitisko interešu vārdā praktiski nedarīja gandrīz neko, lai izmainītu Padomju Savienības prettiesiskās rīcības radītās sekas Baltijas valstīs. Detantes posmā Baltijas jautājums it kā politiski neiekļāvās Austrumu–Rietumu attiecību dienas kārtībā, katrā ziņā tā nebija šo attiecību aktuālākā problēma. Tomēr, neskatoties

uz šādu pavērsienu, tiesiskā aspektā absolūti lielākā Rietumvalstu daļa (ar nelieliem izņēmumiem, piemēram, Austrālija un Jaunzēlande) nemainīja savu nostāju un uzturēja spēkā Baltijas valstu okupācijas *de iure* neatzīšanas politiku.

Tiesa, daļa Rietumvalstu, piemēram, Lielbritānija un tās sadraudzības valstis, atzina Baltijas valstu okupāciju *de facto*, jo uzskatīja, ka padomju režīms te realizē pietiekami efektīvu kontroli. Tāpat kā visus pēckara gadus, arī detantes periodā viskonsekventāko pozīciju attiecībā pret Baltijas valstu jautājumu ieņēma ASV. Lai gan attiecībās ar Padomju Savienību bija atkusnis, tās turpināja konsekventu okupācijas un inkorporācijas gan *de facto*, gan *de iure* neatzīšanas politiku. Bet pasaulē 60.–70. gados bija arī valstis, kas kaut kā īpaši neakcentēja savu neatzīšanas politiku, kas liecināja, ka Baltijas jautājums var tikt aizmirsts un pazust no ārpolitisko attiecību dienas kārtības. Līdz ar to apskatāmajā laikposmā baltiešu diplomātiem Rietumvalstīs un trimdas organizācijām vajadzēja nevis cīnīties par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācijas un aneksijas fakta atzīšanu par nelikumīgu, bet gan par iepriekšējo gadu neatzīšanas politikas nemainību, tās saglabāšanu.

Aktuāls bija jautājums par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskuma juridisko statusu un tā starptautisko kontinuitāti. Daudzas t.s. jaunās valstis, kas uz pasaules politiskās kartes parādījās pēc Otrā pasaules kara, vispār neformulēja savu oficiālo attieksmi pret Baltijas valstu okupāciju. PSRS kontrolē esošās Austrumeiropas valstis starptautiskajos forumos viennozīmīgi atbalstīja Padomju Savienības pozīciju. Bija diezgan skaidri redzams, ka Baltijas valstu jautājums, pieeja un attieksme pret to lielā mērā ir atkarīga no Rietumvalstu un Padomju Savienības attiecību rakstura. Detantes apstākļos Rietumvalstis demonstrēja lielāku piekāpību PSRS, tādējādi cerot panākt ar to saprašanos tādos aktuālos jautājumos kā bruņošanās kontrole, kodolkaņa draudu izcelšanās samazināšana, reģionālo konfliktu risinājums u.c. Tipiskākais piemērs bija Eiropas Drošības un sadarbības apspriedes (EDSA) sagatavošanas un sasaukšanas laiks Helsinkos, kad ASV valsts sekretārs Henrijs Kisindžers atzina, ka Baltijas jautājums ir kā apgrūtināošs faktors attiecību uzlabošanā ar Austrumu bloka valstīm, it īpaši Padomju Savienību. Rietumvalstis 1975. gada augusta sākumā, parakstot Helsinku apspriedes noslēguma dokumentu, nonāca zināmā mērā divdomīgā situācijā, jo atzina pēckara Eiropā izveidojušos robežu nemainību, līdz ar to arī Baltijas valstu inkorporāciju.

Gadiem ritot, attieksme pret Baltijas valstu jautājumu, šo valstu juridisko statusu parādījās arī, risinot dažādus praktiskus jautājumus. Galvenokārt tas saistījās ar konsulāro lietu, tirdzniecisko, zinātnisko un kultūras kontaktu realizāciju ar Baltijas padomju republikām. Tā, piemēram, Rietumvalstu diplomātiem bija jāizšķiras, vai apmeklēt darba vizītēs Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR un risināt konkrētos jautājumus vai arī, ņemot vērā neatzīšanas politikas principus, ignorēt šīs padomju republikas. 70. gados vairāku Rietumvalstu ģenerālkonsuli un diplomāti apmeklēja Rīgu, Tallinu un Viļņu. Baltiešu

diplomāti un trimdas pārstāvji šādos gadījumos parasti nosūtīja savus protestus ASV Valsts departamentam.³ Bija diezgan skaidri redzams, ka Baltijas valstu jautājums, pieeja un attieksme pret to lielā mērā ir atkarīga no Rietumvalstu un Padomju Savienības attiecību rakstura.

Lielbritānijas pozīcija

1963. gada 29. aprīlī nomira ilggadējais Latvijas Republikas sūtnis Lielbritānijā un pēdējās likumīgās valdības ārkārtas pilnvaru nesējs Rietumvalstīs Kārlis Zariņš. Šis notikums radīja virkni problēmu Lielbritānijas Ārlietu ministrijai, jo aktualizēja jautājumu par Baltijas valstu diplomātisko misiju turpmāko darbību Londonā un šo misiju tiesisko statusu. Jūnija sākumā britu Ārlietu un Sadraudzības ministrijas (*Foreign and Commonwealth Office*) Ziemeļu departaments izstrādāja speciālu memorandu "*Baltic Missions in London*" ("*Baltijas misijas Londonā*"). Šajā dokumentā tika precizēta Baltijas valstu diplomātisko misiju juridiskā pozīcija, to pašreizējais statuss, latviešu diplomāta Teodota Ozoliņa statuss, Baltijas valstu konsulātu darbība un misiju finansēšanas jautājums.⁴

Memoranda ievaddaļā bija uzsvērts, ka Anglijas valdība līdz šim tikai *de facto* ir atzinusi trīs Baltijas valstu aneksiju, ko paveikusi Padomju Savienība. Britu valdība nav atzinusi aneksiju *de iure*, nav atzinusi valdības, kas pašreiz darbojas Baltijas valstu teritorijās. Pēc šādas pieejas Viņas Majestātes valdība uzskata, ka Latvijai, Lietuvai un Igaunijai nav diplomātisko pārstāvniecību Londonā. Neraugoties uz šādu nostāju, Anglija tomēr nav slēgusi "Baltijas misijas Londonā" – un to trīs agrākie vēstnieki saglabājuši savus birojus, kurus paši sauc par diplomātiskajām misijām. Britu valdība šīm misijām oficiāli nav apstiprinājusi šādu statusu un funkcijas. Tomēr Baltijas misijas joprojām kopā ar citu ārvalstu diplomātiskajām pārstāvniecībām ir iekļautas valdības oficiālajā Diplomātu sarakstā (*The Sheriff's List-Diplomatic List*) – un uz tām attiecas zināmas privilēģijas. Apstiprinot Baltijas misiju specifisko statusu, to vadītāji, kā arī konsuli ievietoti speciālā Diplomātu saraksta sekcijā, kas atrodas pašās saraksta beigās. Baltijas misiju vadītājiem ir izskaidrots, ka britu valdība tos uzskata nevis par savu valstu diplomātiskajiem pārstāvjiem, bet gan par diplomātiem personīgā kapacitātē. Viņi var lietot titulu ekselence, saņemt diplomātu vīzas, kā arī muitas atlaides importētām precēm. Kopumā tomēr misijām ir ļoti ierobežotas funkcijas, un nav īsti skaidrs, ar ko tās nodarbojas.

Dokumenta autori, kopumā kritiski vērtējot Baltijas misiju darbību, vienlaikus arī atzīst, ka misiju pastāvēšanai tomēr ir kaut kāda jēga, jo tās ir kā simbols Padomju Savienības aneksijas neatzīšanai *de iure*. Ja Anglijas valdība tagad pēkšņi pieņemtu lēmumu slēgt šīs misijas, šādu soli tuvākie sabiedrotie ASV izskaidrotu kā neuzticību un būtisku piekāpšanos Krievijai. Līdz ar to, vadoties no taktiskiem apsvērumiem, nekādas būtiskas pārmaiņas pašreizējā Baltijas misiju statusā dokumenta sastādītāji neiesaka

veikt, uzsverot, ka jāturpina iepriekšējo gadu politika.⁵ Pasvītots, ka ilggadējā Latvijas sūtņa K. Zariņa nāve neizbēgami sekmēs misijas statusa pazemināšanos nākotnē. Tiek gan pieļauta iespēja, ka Baltijas misijas Londonā un to statuss varētu būt kaulēšanās objekts Lielbritānijas sarunās ar PSRS par savstarpējo finansiālo pretenziju risināšanu.⁶

Britu Ārlietu ministrijas memorandā atsevišķa sadaļa ir par K. Zariņa aizvietotāju Teodotu Ozoliņu un viņa statusu. Dokumentā atzīmēts, ka pats T. Ozoliņš ir griezis ar lūgumu Ārlietu ministrijā apstiprināt viņu par pilnvaroto lietvedi (*Charge d'Affairs*), bet šajā jautājumā ir lielas problēmas. Ārlietu ministrija uzskata, ka šādu diplomātisko rangū T. Ozoliņam nevar piešķirt, jo valdība *de iure* neatzīst Latvijas PSR pastāvēšanu – un līdz ar to tās lēmums juridiski būtu pretrunīgs. Ņemot vērā starptautisko likumdošanu un praksi, jaunu Latvijas sūtni vai diplomātisko pārstāvi Londonā varēja iecelt tikai Latvijas valdība. Taču dokumenta autori konstatē, ja K. Zariņš britu Ārlietu ministrijā tika atzīts par Latvijas diplomātiskās misijas vadītāju, tad tādā pašā situācijā T. Ozoliņu var arī atzīt par pilnvaroto lietvedi. Būtiska loma T. Ozoliņa statusa atrisināšanā bija ASV nostājai. Jau 1963. gada 2. maijā savā telegrammā no Vašingtonas britu sūtnis Tomass Brimelovs informēja, ka ASV Valsts departaments T. Ozoliņu atzīst par Latvijas misijas Londonā pilnvaroto lietvedi. Līdzīga doma tika atzīmēta arī viņa 24. maija vēstulē ārlietu ministram. T. Brimelovs arī rakstīja, ja gadījumā Ārlietu ministrija neatbalstīs ASV Valsts departamenta pozīciju, tad var tikt apturēts Latvijas misijas finansējums. Tas misijai pienāca no Latvijas valdības depozīta procentiem ASV bankās.

T. Ozoliņa diplomātiskā statusa jautājumi risinājās viņam labvēlīgi. 28. jūnijā Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktors R. Mansons viņam paziņoja, ka Latvijas misijas darbība var turpināties iepriekšējā līmenī un formās. T. Ozoliņš pagaidām neoficiāli tika uzskatīts par misijas vadītāju, saglabājot viņa vārdu Diplomātu sarakstam atbilstošajā sekcijā. Memoranda autori norādīja, ka šāda pieeja juridiski nav korekta, bet to nosaka konkrēti politiski apsvērumi. Gadījumā ja T. Ozoliņa diplomātiskā statusa jautājums iegūs publisku raksturu, Ārlietu ministrijai jāpaziņo, ka tā nav akceptējusi viņu par pilnvaroto lietvedi, taču vienlaikus jāuzsver, ka tas nekādā gadījumā nemaina Lielbritānijas valdības attieksmi pret Baltijas valstu jautājumu.⁷ Lai gan britu Ārlietu ministrijai bija šāda nenoteikta un izvairīga nostāja T. Ozoliņa statusa jautājumā, septembrī publicētajā Diplomātu sarakstā viņš bija nosaukts par Latvijas misijas pilnvaroto lietvedi.

Formulējot savu pozīciju Baltijas jautājumā, Anglijas valdībai bija arī jārisina šo valstu savulaik iecelto konsulu un goda konsulu problēma. Memorandā tika atzīmēts, ka britu valdība jau 1946. gadā formulēja šajā jautājumā savu pamatprincipu – pirms Krievijas okupācijas ieceltie konsuli var turpināt darbu, bet valdība neakceptēs jaunu Baltijas valstu konsulu iecelšanu.

Iepriekš analizētā memoranda pēdējā sadaļā tika aplūkots Baltijas misiju finansējums. Lielbritānija atšķirībā no ASV neatļāva Baltijas valstu diplomātisko misiju finansēšanai

izmantot neatkarības posmā Anglijas bankās noguldīto depozītu procentus. Sākot ar 1948. gadu, Latvijas sūtniecība saņēma finansiālu Anglijas valdības atbalstu. 1952. gadā šis finansējums sasniedza 7500 mārciņu gadā un tika maksāts no Lielbritānijas valsts budžeta slēgtās sadaļas. 60. gadu sākumā, skaidrojot subsīdiju izmaksu jautājumu, tika akcentēts, ka tas tiek darīts humānu apsvērumu dēļ, jo visi bijušo Baltijas valstu diplomāti ir veci un nevar sevi paši apgādāt. Dokumentā atzīmēts, ka 1960. gadā tika panākta vienošanās, ka pēc četriem gadiem britu valdība pilnībā pārtrauks Baltijas misiju finansēšanu. Tiek apsvērts arī varbūtība, ja britu valdība, lai gan to atbalsta ASV Valsts departaments, tomēr neapstiprinās T. Ozoliņu par pilnvaroto lietvedi, tad šāds lēmums var izraisīt finansējuma pārtraukšanu. Šādā situācijā Anglijas valdībai atkal būs jāatgriežas pie Baltijas misiju Londonā finansējuma jautājuma.

Sākot ar 1964. gada aprīli, Latvijas diplomātiskā misija Londonā vairs nesaņēma finansiālu dotāciju no Anglijas valdības, bet gan no Latvijas Republikas noguldījuma procentiem ASV bankās. Latvijas sūtniecības vadītājs ASV Arnolds Spekke bija satraucies, vai šāda Lielbritānijas pieeja nepamudinās arī ASV mainīt savu nostāju. Sākot ar 1964. gadu, viss Latvijas Republikas diplomātiskais dienests Rietumvalstīs tika finansēts tikai no Savienotajām Valstīm.⁸

1963. gada jūnija vidū un jūlijā britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departaments izstrādāja vēl vairākus konceptuālus dokumentus par Baltijas jautājumu. Tā, piemēram, 13. jūnijā tika sagatavota Padomju Savienības realizētās Baltijas valstu aneksijas hronoloģija, kurā fiksēti svarīgākie notikumi un dota Lielbritānijas valdības attieksme pret tiem. Piemēram, raksturojot 1940. gada jūlijā notikušās parlamenta vēlēšanas Baltijas valstīs, dokumenta autori uzsvēruši, ka tās nav bijušas brīvas un demokrātiskas, bet atļauts vienīgi "Darbaļaužu saraksts", aizliedzot pieteikt vai pat diskvalificējot citus sarakstus. Uzmanība pievērstā arī tam, ka pēc Maskavas iniciatīvas pirms vēlēšanām ļoti radikāli mainīts parlamenta Vēlēšanu likums. Dokumentā atzīmēts, ka PSRS Baltijas valstu aneksijai tomēr centās radīt kaut kādu tiesisku ietvaru, lai to pieņemtu un akceptētu starptautiskā sabiedrība.

Atsevišķi izcelts arī Anglijas bankās deponētā Baltijas valstu zelta jautājums. 1940. gada 15. jūlijā Anglijas Banka saņēma telegrammu no PSRS Valsts bankas ar lūgumu pārvest tai triju Baltijas valstu zelta depozītus. Balstoties uz 1939. gadā pieņemto likumu, Lielbritānijas Finanšu ministrija aizliedz Baltijas valstu zelta transfertu, lai aizsargātu britu pilsoņu ekonomiskās intereses Baltijas valstīs. PSRS uz šādu soli reaģēja, piesūtot protesta notu britu vēstniekam Maskavā Stefordam Kripsam. Britu vēstniecības Kauņā un Tallinā 25. jūlijā arī saņēma Lietuvas un Igaunijas ārlietu ministriju protesta notas par šo valstu zelta aizturēšanu. Verbālu protesta notu Londonā iesniedza PSRS vēstnieks Ivans Maiskis.⁹

Analizējot Lielbritānijas pieeju deponētā Baltijas valstu zelta jautājumam, Ārlietu ministrijas eksperti atzīmē, ka ASV ieņēma šajā lietā stingrāku nostāju. Atšķirībā no

Anglijas ASV ar Padomju Savienību neuzsāka nekādas sarunas. ASV uzskatīja, ka Anglijas dialogs ar PSRS par šo jautājumu drīz vien novedīs pie Baltijas valstu aneksijas *de iure* atzīšanas. Šādu informāciju Ārlietu ministrijai 1940. gada 9. septembrī no Vašingtonas atsūtīja Anglijas sūtnis ASV. Konceptuāli jauna pieeja no Anglijas valdības puses Baltijas zelta problēmas risinājumā radās 1941. gada augustā, kad pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas nonākšanas Vācijas kontrolē tika pieņemts lēmums visus šo valstu īpašumus uzskatīt par ienaidnieka īpašumu.¹⁰

Hronoloģijas autori atzīmē, ka Anglijas pozīcijas zināma precizēšana Baltijas jautājumā notika 1947.–1948. gadā. Ārlietu ministra vietnieks, atbildot uz parlamenta deputāta Belfāstas Karaliskās Universitātes profesora Seivorija (*Savory*) jautājumu, paziņoja, ka padomju administrācija Baltijas valstīs tiek atzīta tikai *de facto*. *“Mēs vienkārši atzīstam to kā eksistējošu faktu. Mēs nekad neesam atzinuši šīs valstis de iure. Mēs nekad nesam atzinuši de iure šīs teritorijas par PSRS sastāvdaļu. Pēc 1940. gada jūnija Igaunijas, Latvijas un Lietuvas republikas vairs de facto nepastāv.”*¹¹

1961. gada 25. septembrī, atbildot uz britu parlamenta deputāta Alfrēda Bosoma vēstuli par Baltijas valstu statusu, Ārlietu ministrijas parlamentārais sekretārs Pīters Tomass (*Peter Thomas*) uzsvēra: *“Lai gan mēs de iure neuzskatām Baltijas valstis par izzudušām, mēs vienlaikus konstatējam, ka de iure šādu valstu valdības nepastāv.”*¹²

Meklējot kaut kādus jaunus akcentus attiecībā pret Baltijas valstu jautājumu, 1963. gada 12. jūlijā britu Ārlietu ministrijā tika sagatavots konfidenciāls memorands “Baltijas valstu inkorporācijas Padomju Savienībā tiesiskais ietvars”. Šajā dokumentā detalizēti analizēta PSRS Baltijas valstu politika laikposmā no 1940. gada 17. jūnija līdz 50. gadiem. Līdzās jau pazīstamajām atziņām un secinājumiem dokumenta autori konstatē: *“Pēc triju Baltijas valstu okupācijas 1940. gada jūnijā, ko paveica Sarkanā armija, Padomju Savienība piedzīvoja daudz nepatīkamu situāciju, cenšoties leģitimizēt savu agresiju ar dažādiem sadomātiem skaidrojumiem. Patiesībā visu šo aktivitāšu mērķis bija izdzēst no atmiņas kādreiz pastāvējušās politiski neatkarīgās valstis – Igauniju, Latviju un Lietuvu.”*¹³

Šāds reālistisks un objektīvs Baltijas jautājuma skaidrojums tika sagatavots Ziemeļu departamentā. Tā bija Ārlietu ministrijas struktūra, kuras kompetencē atradās Ziemeļeiropas reģions. Dokumentu izmantoja Lielbritānijas viedokļa formulēšanai Eiropas Padomes Konsultatīvajā asamblejā, kad tajā tika apspriests Baltijas jautājums.

Baltijas valstu jautājums Eiropas Padomē

Politiskā un tiesiskā ziņā Latvijai un pārējām Baltijas valstīm ļoti svarīga bija Eiropas Padomes Konsultatīvās asamblejas sesija, kas 1960. gada 21.–30. septembrī notika Strasbūrā. Šajā sesijā piedalījās 15 Rietumeiropas valstu parlamenta deputāti, kā arī novērotāji no Eiropas Apspiesto nāciju asamblejas. Latviju Apspiesto nāciju asamblejā

pārstāvēja diplomāts Oļģerts Grosvalds. 28. septembrī Eiropas Padomes Konsultatīvā asambleja savā sēdē apsprieda komitejas darbam ar Padomē nepārstāvētajām nācijām vadītājas Marijas fon Lovzovas ziņojumu par Baltijas valstīm. Tas bija ļoti detalizēts un objektīvi atspoguļoja katras Baltijas valsts vēsturi laikposmā no 1918. līdz 1960. gadam. Dienu vēlāk, 29. septembrī, tika pieņemta asamblejas rezolūcija nr. 189 par situāciju Baltijas valstīs. No 69 delegātiem par to nobalsoja 65, bet četri atturējās.¹⁴ Tika uzsvērts, ka dokuments pieņemts sakarā ar trīs Baltijas valstu – Igaunijas, Latvijas un Lietuvas militārās okupācijas un piespiedu inkorporācijas Padomju Savienībā divdesmito gadadienu. Rezolūcijā atzīmēts, ka šī pretlikumīgā akcija pret trim Eiropas valstīm tika veikta, nedodot tautām iespēju brīvi paust savu gribu un attieksmi pret notiekošo.

Dokumentā bija izteikta līdzjūtība Baltijas valstu tautām un uzsvērts, ka brīvās Eiropas līdzpilsoņi tās nav aizmirsuši. Asambleja izteica pārliecību, ka komunistiskā režīma īstenotā apspiešanas politika nesagraus Baltijas tautu drosmi un ticību brīvībai. Ļoti svarīgi, ka Eiropas Padomes sagatavotajā dokumentā bija uzsvērts, ka lielākā daļa Rietumvalstu valdību joprojām *de iure* atzīst Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskuma pastāvēšanu. Asamblejas rezolūcijā bija izteikts aicinājums dalībvalstu valdībām atbalstīt Baltijas valstu bēgļu centienus saglabāt savas kultūras tradīcijas, paražas un valodu, lai sagaidītu dienu, kad tās kā brīvas nācijas atkal varēs piedalīties Eiropā izveidotajās demokrātiskajās institūcijās.¹⁵ Svarīgi, ka Eiropas Padomes pieņemtā rezolūcija pacēla Baltijas jautājumu kvalitatīvi augstākā pakāpē, nekā tas bija līdz tam, piedodot problēmai starptautisku skanējumu.

Arī detantes tapšanas posmā 1963. gadā Eiropas Padomes Parlamentārās asamblejas iepriekš pieminētā komiteja darbam ar Padomē nepārstāvētajām nācijām atkal pievērsās Baltijas valstu jautājumam. 19. septembrī komiteja diskutēja par situāciju Latvijā, Lietuvā un Igaunijā un vienbalsīgi pieņēma jaunu ziņojumu. Komiteja sagatavoto ziņojumu lūdza iekļaut Eiropas Padomes Parlamentārās asamblejas 15. sesijas darba kārtībā. 21. septembrī asamblejas sesija izvērtēja šo ziņojumu un pieņēma lēmumu turpināt situācijas izpēti Baltijas valstīs un sagatavot jaunu ziņojumu nākotnē. Nākamo rezolūciju par Baltijas tautu stāvokli asambleja pieņēma 1987. gada 28. janvārī.

Lielbritānijas Ārlietu ministrija, kā to liecina Anglijas Nacionālā arhīva dokumenti, aktīvi iesaistījās 1963. gada 21. septembra Eiropas Padomes rezolūcijas sagatavošanā par situāciju Baltijas valstīs. 12. augustā Ārlietu ministrijā pat tika apstiprināts speciāls dokuments. Tajā uzsvērts, ka Lielbritānija Baltijas valstu inkorporāciju Padomju Savienības sastāvā joprojām atzīst tikai *de facto*, bet neatzīst *de iure*. Viņas Majestātes valdība atzīst Igaunijas, Latvijas un Lietuvas padomju sociālistisko republiku valdības tikai kā *de facto* valdības. Īpaši tika akcentēts, ka Anglija *de iure* neatzīst šo valstu teritoriālo statusu kā PSRS sastāvdaļu.

Dokumentā atzīmēts, ka M. fon Lovzovas vadītās komitejas sagatavotais ziņojums Eiropas Padomes Parlamentārās asamblejas 15. sesijai Strasbūrā ir precīzs un akurāts un sniedz vispusīgu pārskatu par pašreizējo situāciju Baltijas valstīs. Anglija neiebilda pret komitejas secinājumu, ka teorētiski Latvija, Lietuva un Igaunija ir Padomju Savienības sastāvā ietilpstošas it kā suverēnas republikas ar saviem parlamentiem un valdībām. Realitātē Baltijas valstis ir kā PSRS kolonijas. Vērtējot ekonomisko situāciju Baltijas valstīs, bija uzsvērts, ka šeit tiek izvērsta plaša industrializācija. Nodarbināto skaits rūpniecībā laikposmā no 1940. gada līdz 60. gadu sākumam pieaudzis apmēram trīs reizes. Tas noticis, pamatā nodarbinātajiem masveidā iebraucot no citām padomju republikām. Tādējādi PSRS valdība Baltijas valstīs īsteno ne tikai ekonomiskus, bet arī politiskus mērķus.¹⁶ M. fon Lovzovas vadītās komitejas ziņojumā šajā sakarā uzsvērts, ka daudzi tūkstoši krievu strādnieku vai nu brīvprātīgi, vai arī piespiedu pasākumu rezultātā ir iebrāukuši un apmetušies uz dzīvi Baltijas valstīs. PSRS valdība ar šādiem soļiem rusificē vietējos iedzīvotājus.

Ziņojumā analizēta arī situācija Baltijas valstu laukos, atzīmējot, ka padomju valdība kā prioritāti pēckara periodā bija pasludinājusi vispārēju kolektivizāciju. Šādas piespiedu politikas dēļ ir sagrauts tradicionālais saimniekošanas modelis laukos. Dokumentā citēti Latvijas kompartijas pirmā sekretāra Augusta Vosa izteikumi 1963. gada 7. jūlijā laikrakstā *Sovetskaja Latvija*. Viņš atzīst, ka, neraugoties uz partijas paveikto darbaļaužu komunistiskajā audzināšanā, lauku iedzīvotāju vidū vēl ir saglabājušās privātpašnieciskuma tieksmes. A. Voss savu domu pamato ar situāciju Daugavpils rajonā, kurā daudzi laucinieki aizrāvušies ar piemājas saimniecību attīstību, pametot novārtā darbu kolektīvajā saimniecībā. Viņš atzīmē, ka vietumis ir izveidotas piemājas saimniecības, kurās ir no trim līdz pieciem hektāriem lauksaimnieciski izmantojamas zemes. Latvijas kompartijas sekretārs uzskata, ka tas ir nepieļaujami un notiek uz kolektīvo saimniecību rēķina. A. Voss, kā atzīmēts dokumentā, ir satraucies arī par nepietiekamu krievu valodas un kultūras izplatību Latvijas iedzīvotāju vidū.¹⁷

M. fon Lovzovas ziņojumā pievērsta uzmanība arī padomju režīma naidīgajai politikai pret Baltijas iedzīvotāju izveidotajām trimdas organizācijām Rietumvalstīs. Tiek citēti Latvijas Arodbiedrību centrālās padomes priekšsēdētāja K. Voltmaņa izteikumi presē, kuros viņš apgalvo, ka trimdas organizācijām nav tiesību runāt latviešu tautas vārdā. K. Voltmanis īpaši naidīgi izsakās par "Daugavas Vanagu" organizāciju, nosaucot to par bandu, kas lolo plānus, lai ar spēku gāztu Latvijā padomju varu. Arī citu latviešu emigrantu organizāciju darbības mērķis, pēc viņa domām, ir restaurēt kapitālistisko iekārtu.¹⁸

1963. gada 21. septembrī Eiropas Padomes asamblejā apspriestais ziņojums par situāciju Baltijas valstīs bija ļoti svarīgs apliecinājums tam, ka Rietumeiropas valstis nav aizmirsušas vēsturisko netaisnību, kādu Padomju Savienība 1940. gadā bija pastrādājusi

pret Latviju, Lietuvu un Igauniju. Tas arī nozīmēja, ka Baltijas valstu jautājums pat pēc 23 gadiem nebija zaudējis savu aktualitāti un Eiropas Padomes dalībvalstis noraida PSRS sludināto mītu par Baltijas valstu inkorporācijas leģitimitāti. Viss liecināja par to, ka pat topošās detantes apstākļos, kad starptautiskajā kārtībā lēnām iezīmējās kurss uz attiecību uzlabošanu starp PSRS un Rietumiem, demokrātiskās Eiropas valstis turpināja neatzīt okupācijas faktu *de iure* un atklāti paziņoja, ka iestājas par Baltijas valstu tiesībām uz suverenitāti.

ASV pieeja

Aukstā kara politikas periodā ASV ieņēma ļoti principiālu nostāju Baltijas jautājumā, konsekventi uzsverot, ka tā ne *de facto*, ne *de iure* neatzīst PSRS veikto Baltijas valstu okupāciju, aneksiju un inkorporāciju. Arī detantes politikas aizsākumos 60. gadu sākumā un otrajā pusē ASV joprojām spēlēja ļoti būtisku lomu Baltijas jautājuma interpretācijā tālaika starptautiskajā kārtībā. Tomēr ASV pieejā apskatāmajam jautājumam laika gaitā bija parādījušās jaunas nianšes. Tā, piemēram, pēc Ungārijas tautas sacelšanās sagrauves 1956. gada nogalē ASV prezidents Dvairs Eizenhauers uzsvēra, ka viņa valsts neatbalsta atklātu, neapbruņotas tautas sacelšanos pret totalitāru režīmu, kuram ir ievērojams pārspēks. ASV prezidents vienlaikus atzina, ka par savu pienākumu uzskata visiem līdzekļiem vairoties brīvības garu apspiestajās tautās. Atsevišķi pētnieki atzīst, ka tādējādi ASV atteicās no idejas ar spēku gāzt komunistiskos režīmus Austrumeiropā un Baltijas valstīs un turpmāk savā pieejā akcentēja neatzišanas un neiejaukšanās politikas principu.

Tas diezgan labi parādījās ASV nākamā prezidenta Džona Kenedija (1961–1963) pieejā. Viņa izteikumi par apspiesto Austrumeiropas tautu problēmām bija daudz diplomātiskāki, piemēram, 1963. gada 10. jūnijā Dž. Kenedijs savā runā atzina: *“Tā ir mūsu cerība – mūsu sabiedroto politikas mērķis – pārliecināt Padomju Savienību, ka katrai tautai ir tiesības pašai izvēlēties savu nākotni... Nav nekādu šaubu par to, ja visas tautas atturēsies no iejaukšanās citu tautu lietās, pasaule kļūs daudz stabilāka.”*¹⁹ Kaut arī Dž. Kenedijs ASV prezidenta vēlēšanu kampaņas laikā uzsvēra, ka neatteiksies no tautām aiz dzelzs priekškara, viņa politikas pamatideja pauda, ka visi strīdi starp Padomju Savienību un Rietumiem jārisina politiskā ceļā. Dž. Kenedijs savas prezidentūras periodā arī neizvirzīja Baltijas jautājuma apspriešanu Apvienoto Nāciju Organizācijā.²⁰

Lai gan ASV iepriekšējos gados izrādīja labvēlīgu nostāju, baltiešu trimdas organizācijas un preses izdevumi pēc Dž. Kenedija ievēlēšanas ar zināmām bažām uztvēra viņa liberālo politiku un centienus panākt produktīvu dialogu ar Padomju Savienību. Piemēram, “Londonas Avīzē” apskatāmajā laikā atrodamas publikācijas, kurās izteikta doma, ka Dž. Kenedija ārpolitika varētu būt nelabvēlīga Baltijas valstīm. Parādījās atzinumi,

ka ASV jaunais līderis varētu iet pat uz vispārēju izlīgumu ar PSRS un tādējādi principā mainīt iepriekšējo gadu pieeju Baltijas valstu jautājumam. Tika izteiktas prognozes, ka Dž. Kenedijs varētu atstāt novārtā Austrumeiropas reģionu, jo ASV bija sadūrusies ar nopietnām iekšpolitiskajām un ārpolitiskajām problēmām (attiecības ar Rietumeiropas valstīm). Tika apgalvots, ka Dž. Kenedija liberālais, ideālistiskais skatījums uz pasauli, viņa pieeja problēmām nebūs pietiekami efektīva attiecību veidošanā ar komunistisko pasauli.²¹

1963. gada oktobrī ASV Kongresa pārstāvju palātas deputāts E. Dervinskis uzsāka saraksti ar Valsts departamentu, kurā ierosināja uzaicināt Baltijas valstu diplomātus Vašingtonā savu valstu vārdā parakstīt kodolieroču izmēģinājumu aizliegšanas līgumu. Valsts departaments noraidīja šādu iespēju, uzsverot, ka Baltijas valstu diplomāti to nevar darīt, jo viņiem nav savas valdības pilnvarojuma. Tika skaidrots, ka ASV valdība atzīst Vašingtonā akreditētos Baltijas valstu diplomātus, bet viņi tomēr nepārstāv konkrētas valdības. Vienlaikus Valsts departaments apstiprināja, ka ASV nav atzinušas Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju PSRS, nedz arī šajās padomju republikās izveidoto režīmu likumību. Skaidrojot Baltijas valstu diplomātisko misiju statusu, tika uzsvērts, ka tās pamatā veic reprezentācijas funkcijas un kārtu konsulāros jautājumus.²²

Latvijas Republikas sūtnis Vašingtonā Arnolds Spekke, piekrītot ASV Valsts departamenta atzinumam, arī konstatēja, ka Baltijas valstu diplomātiem nav juridisku tiesību parakstīt iepriekš pieminēto līgumu, jo tam vajadzīgs gan īpašs valdības lēmums, gan arī parlamenta akcepts. A. Spekke paziņoja, ka Baltijas valstu pārstāvji principā nevēlas parakstīt kopēju dokumentu ar PSRS, jo, ņemot vērā savu pieredzi, neuzticas šai valstij. A. Spekke arī uzsvēra: ASV valdība deklarējusi, ka ar šo līgumu nekādā veidā netiks vājināts apspiesto Austrumeiropas valstu statuss.²³

ASV nostāju Baltijas valstu jautājumā labi raksturo arī Kongresa pārstāvju palātas 1962. gada decembrī pieņemtais ziņojums par Austrumeiropas apspiestajām tautām. Tajā uzsvērts, ka ASV neatzīst Padomju Savienības uzkundzēšanos valstīm aiz dzelzs priekškara, neatzīst to *status quo*, kāds ir izveidojies pēckara pasaulē. Vienlaikus tika konstatēts, ka nav īstas skaidrības, kādi ir ASV politikas tālejošie mērķi pret apspiestajām tautām. Skaidrības nav ne vien ASV valdībā, bet arī Austrumeiropā par to, kāda patiesībā ir amerikāņu politika. ASV valdība stingri neiestājas par Austrumeiropas problēmu atrisinājumu, ievērojot tos starptautiskos līgumus, kādi tika noslēgti kara beigās un tūlīt pēc kara. Ziņojumā konstatēts, ka ASV valdība izvairās izvīrīt Baltijas valstu jautājumu Apvienoto Nāciju Organizācijā. Tika izteikts aicinājums valdībai paplašināt radio "Amerikas balss" raidījumus apspiestajām Austrumeiropas tautām, tādējādi sludinot patiesību par to, kas notiek aiz dzelzs priekškara. ASV Kongresa pārstāvju palāta savā ziņojumā rekomendēja valdībai īstenot noteiktāku, neatlaidīgāku politiku, lai nākotnē gūtu stratēģiskus panākumus.²⁴

1964. gadā ASV ar Padomju Savienību parakstīja konsulārās sadarbības līgumu, kas zināmā mērā skāra arī Baltijas valstis. Pēc abu valstu vienošanās Latvija, Lietuva un Igaunija tika iekļauta ASV ģenerālkonsulāta Ļeņingradā apkalpojamā apgabalā. Līguma ietvaros ASV ģenerālkonsuls viesojās Baltijas valstīs, iepazīstoties ar izglītības, kultūras un zinātniskajām iestādēm. ASV diplomāti neatzīšanas politikas ietvaros, apmeklējot Baltijas valstu galvaspilsētas, tomēr konsekventi izvairījās tikties ar valdības locekļiem, īpaši ārlietu ministriju pārstāvjiem. Bija noteikts, ka ASV vēstnieks Padomju Savienībā un arī ASV valdības ministri nedrīkst apmeklēt Baltijas valstis. Noslēgtais konsulārais līgums palīdzēja risināt kara laikā izšķirto baltiešu ģimeņu apvienošanu, vīzu saņemšanu, kā arī sekmēja sadarbību kultūras jomā.²⁵

ASV pieeju Baltijas valstu jautājumam apskatāmajā posmā labi raksturo Valsts departamenta Padomju Savienības nodaļas vadītāja Deivida Henrija 1964. gada 14. oktobra vēstule Pasaules Igaņu padomes prezidentam Olevam M. Pirsalu (*Olev M. Pirsalu*). Vēstule tapa kā atbilde uz O. M. Pirsalu telegrammu ASV prezidentam Lindonam Džonsonam, kurā O. M. Pirsalu bija izteicis pateicību ASV prezidentam par Igaunijas okupācijas neatzīšanu un igauņu neatkarības centienu atbalstu, kā arī paudis savas bažas par situācijas attīstību nākotnē. Skaidrojot ASV politiku, D. Henrijs uzsvēra, ka viņa valsts konsekventi un uzsvērti noraida pretlikumīgo Igaunijas aneksiju, ko 1940. gada jūnijā paveica Padomju Savienība. Viņš atzīmēja: *“Mēs turpinām atzīt pēdējās brīvās Igaunijas valdības diplomātiskos un konsulāros pārstāvjus, mēs savu pozīciju atkārtoti apstiprinām ar regulāriem augstu ASV valdības pārstāvju paziņojumiem starptautiskos forumos, tajā skaitā Apvienoto Nāciju Ģenerālajā asamblejā.”*²⁶

ASV Valsts departamenta atbildīgais darbinieks savā vēstule centās nomierināt Igaunijas trimdas organizācijas vadītāju, uzsverot, ka idejas, ko ietekmīgas aprindas izplata Rietumos, ka Padomju Savienība ir miermīlīga valsts, ka ar to vajag cieši sadarboties, ka tā vairs nav imperiālistiska un agresīva, tiek rūpīgi izvērtētas. D. Henrijs atzīmē, ka ASV valdība rūpīgi izvērtē šādus apgalvojumus. Viņš arī raksta, ka ASV nav ilūziju par komunistiskās PSRS patiesajiem nodomiem pret brīvo pasauli. Vēstulē tiek citēts ASV valsts sekretāra Dīna Raska (*Dean Rusk*) 1964. gada 2. augusta paziņojums: *“Mūsdienās būtiskākais jautājums ir – kura no divām pasaules kārtības koncepcijām – brīvība vai diktatūra prevalēs. Atļaujiet man atgādināt to, ko esmu jau teicis iepriekš atsevišķos gadījumos. Komunistu mērķi, kas pasludināti viņu doktrīnā un tiek īstenoti dzīvē, ir dominēšana visā pasaulē. “Mierīgo līdzāspastāvēšanu” viņi saprot kā līdzekli, ar kuru izplatīt savu sistēmu uz zemeslodes, izmantojot tam visus paņēmienu, izņemot pasaules karu, kas novestu pie pašiznīcināšanas. Esmu pārliecināts, ka sacensība starp brīvo pasauli un komunistisko imperiālismu turpināsies, tā nekad nebeigsies. Mūsu svarīgākais uzdevums ir, lai miera un brīvības spēki tajā gūst uzvaru.”*²⁷

D. Henrijs savas vēstules turpinājumā atzīmēja, ka, sastopoties ar komunisma draudiem, svarīgākās rūpes ir stiprināt ASV ekonomisko un militāro potenciālu. Viņš atsaucās uz ASV prezidenta L. Džonsona 1964. gada 3. jūnija runu, kurā bija uzsvērts, ka Amerika ir tik stipra kā nekad agrāk. Tā ir stiprāka par jebkuru pretinieku vai pretinieku kombināciju, par jebkuru nāciju pasaulē. Nākotnē ASV potenciāls tikai pieaugs, tas pieaugs straujāk nekā citām valstīm. Neskatoties uz savu varenību, ASV nav nodoma sākt globālu karu ar komunismu. Bet ASV nevilcināsies lietot spēku un aizstāvēt savas vitālās intereses, lai kur tās būtu apdraudētas: Berlīnē, Korejā, Taivanā, Laosā, Vjetnamā, kā tas tika apliecināts Kubas raķešu krīzes laikā.

Raksturojot ASV ārpolitiku, D. Henrijs atzīmē, ka kopš 1963. gada ir iezīmējies zināms progress ceļā uz stabilāku un drošāku pasauli. To apliecina "karstā telefona līnija" starp Maskavu un Vašingtonu, kodolieroču izmēģināšanas ierobežošana, deklarācija par masu iznīcināšanas ieroču neizvietošanu kosmosā, kā arī sekmīgās sarunas ar PSRS par konsulārās sadarbības līguma noslēgšanu. Mierinot Pasaules Igaunų padomes locekļus, D. Henrijs uzsver, ka ASV nekā nav piekāpusies un nepiekāpsies Padomju Savienībai principiālos jautājumos. Nav pamata bažām, ka Rietumi ar kredītiem un tirdzniecību palīdz PSRS risināt tās ekonomiskās problēmas un tādējādi nostiprina komunistisko pasauli.

Valsts departamenta pārstāvis vēstules nobeigumā atzīmē, ka PSRS ekonomika kopumā ir pašpietiekama un maz atkarīga no tirdzniecības ar Rietumu industriālajām valstīm. Padomju imports no Rietumu demokrātiskajām valstīm ir tikai 0,5 procenti no PSRS nacionālā kopprodukta vērtības, tā ka tirdzniecības ierobežojumam būtu minimāls efekts. ASV pieļauj tirdzniecību ar Padomju Savienību tikai tādās nozarēs, kas nenostiprina šīs valsts militāro potenciālu, neatļaujot jaunāko tehnoloģiju eksportu. ASV ieilst pret ilgtermiņa kredītiem komunistiskā bloka valstīm un izsaka nožēlu par tām Rietumvalstīm, kas piešķir šādus kredītus.²⁸

ASV Valsts departamenta Padomju Savienības nodaļas vadītāja apjomīgajai vēstulei Pasaules Igaunų padomes vadītājam, no vienas puses, bija simboliska nozīme, no otras puses, tā ļoti labi izskaidroja šīs lielvalsts stratēģiju pret komunistisko pasauli, apliecinot uzticību un konsekvenci iepriekšējo gadu politikai. Ar šo vēstuli Valsts departaments vēlējās mazināt Baltijas trimdas organizāciju satraukumu par detantes procesu, kas pakāpeniski iezīmējās Rietumu un PSRS attiecībās, un tā sekām. Tika uzsvērts, ka neatzišanas politika tiks turpināta un Baltijas valstu diplomātisko pārstāvju statuss Vašingtonā netiks mainīts kaut kādu konjunktūrisku apsvērumu dēļ. Vēstule bija apliecinājums kontinuitātei ASV realizētajā pieejā Baltijas valstu jautājumam.

ASV skaidrā un noteiktā pozīcija Baltijas jautājumā tika apliecināta arī ikgadējos augstu administrācijas amatpersonu paziņojumos sakarā ar baltiešu valstiskuma proklamēšanas kārtējo gadadienu. Tipiska šajā ziņā ir valsts sekretāra D. Raska 1964. gada

februāra sākumā nosūtīta telegramma Igaunijas Republikas konsulam. Tajā uzsvērts, ka ASV apbrīno igauņu tautu par tās tieksmēm pēc brīvības un neatkarības, kā arī neatzīst Igaunijas vardarbīgo iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā. Telegrammā atzīmētas Amerikas simpātijas Igaunijas valstiskuma atjaunošanai.²⁹

Līdzīga satura dokumentu 1964. gada 9. novembrī D. Rasks sakarā ar Latvijas Republikas dibināšanas 46. gadadienu nosūtīja arī Latvijas pilnvarotajam lietvedim Vašingtonā A. Spekkem. Kaut arī vēstulei bija formāls raksturs, tajā tika apliecināts konsekvents atbalsts okupētajām Baltijas valstīm. ASV valsts sekretārs uzsvēra: “*Latviešu nācija demonstrē mīlestību uz brīvību, kas tai ar spēku vardarbīgi tika atņemta, inkorporējot Jūsu valsti Padomju Savienībā. Amerikas Savienoto Valstu valdība ar savu stingro Padomju Savienības realizētās Latvijas aneksijas neatzīšanas politiku apliecina atbalstu Latvijai un pauž palāvību, ka latviešu nācijas tiesības galu galā tiks atjaunotas.*”³⁰ Šo D. Raska vēstuli A. Spekke uzreiz pārsūtīja uz Londonu Latvijas pārstāvniecības vadītājam T. Ozoliņam, kurš to savukārt nodeva tālāk britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadītājam. Anglijas puses reakcija, kā to liecina arhīva dokumenti, bija formāla. Pats T. Ozoliņš gan cerēja, ka augsta ASV politiķa oficiāli paustais atbalsts Latvijas neatkarībai pozitīvi ietekmēs arī to tuvākā sabiedrotā – Lielbritānijas pozīciju.

Baltijas jautājums ANO

Detantes tapšanas posmā 60. gadu otrajā pusē Baltijas valstu jautājums reizēm tika pieminēts arī atsevišķu Apvienoto Nāciju Organizācijas institūciju darbā. Zināma loma apskatāmās problēmas aktualizācijā bija tieši baltiešu trimdas organizācijām. 1965. gada novembrī Lietuvas Neatkarības atjaunošanas komiteja nāca klajā ar aicinājumu ANO izvērtēt situāciju okupētajās Baltijas valstīs un panākt to neatkarības atjaunošanu. 13. novembrī pie ANO galvenās mītnes Ņujorkā notika plaša baltiešu protesta akcija, kas centās pievērst visas pasaules uzmanību apspiesto Baltijas tautu stāvoklim Padomju Savienībā un šīs lielvalsts koloniālajai politikai. Pasaules Brīvo latviešu apvienība pat nosūtīja attiecīgu memorandu ANO ģenerālsekretāram U Tanam.

1965. gada 13. novembrī latviešu, lietuviešu un igauņu trimdas organizāciju kopējā sanāksmē tika pieņemts lēmums dibināt jaunu apvienību – Baltiešu aicinājums Apvienotajām Nācijām (*Baltic Appeal to the United Nations – BATUN*). Organizācija savu darbību uzsāka 1966. gada sākumā.³¹ Par *BATUN* pirmo prezidentu ievēlēja lietuviešu pārstāvi monsinjoru Dalkunu, bet par valdes priekšsēdētāju Norbertu Trepšu. Organizācijas deklarācijā bija uzsvērtas tās finansiālā neatkarība, kā arī pamatmērķis – vākt un analizēt informāciju par situāciju okupētajās Baltijas valstīs un iesniegt to Apvienoto Nāciju Organizācijā. 1967. gadā *BATUN* tika nosaukta par Apvienoto Baltiešu apelāciju (*United Baltic Appeal – UBA*). *BATUN* tika pasludināta par *UBA* nodaļu.

Lai sasniegtu izvirzītos mērķus, *BATUN* centās sadarboties ar ietekmīgāko Rietumvalstu pārstāvjiem Apvienoto Nāciju Organizācijā. 1965. gada 6. decembrī Antonijs Mazeika organizācijas vārdā nosūtīja speciālu aicinājumu Lielbritānijas delegācijas vadītājam ANO lordam Karadonam (*Caradon*). Tajā tika izteikts lūgums Lielbritānijas valdībai un tās pastāvīgajai misijai ANO: *“Iesniegt speciālajai Apvienoto Nāciju 24 valstu komitejai pieprasījumu par Padomju Savienības koloniālo politiku Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Ierosināt iekļaut Ģenerālās asamblejas darba kārtībā jautājumu par Igaunijas, Latvijas un Lietuvas pašnoteikšanās tiesībām, kā arī apstiprināt atbalstošu rezolūciju par šo triju Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu.”*³²

Aicinājumam tika pievienota deklarācija, kuras ievadā īsi aprakstīta Baltijas valstu vēsture, uzsverot, ka tās zaudēja savu neatkarību Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas vienošanās rezultātā. Dokumentā konstatēts, ka, balstoties uz Molotova–Ribentropa paktu, Padomju Savienība no 1940. gada 15. līdz 17. jūnijam okupēja Lietuvu, Latviju un Igauniju, bet Otrā pasaules kara beigās, 1944.–1945. gadā, tās reokupēja no jauna, padarot par PSRS kolonijām. Baltijas valstīs tiek masveidā ieplūdināti ārzemnieki, notiek pamatiedzīvotāju izsūtīšana uz citiem PSRS apgabaliem, darbojas svešas valsts likumdošana, notiek ekonomiskā ekspluatācija, kā arī vardarbīga svešas kultūras un garīgo vērtību uzspiešana. Īpašs satraukums dokumentā pausts par rusifikāciju, reliģiskās dzīves ierobežojumiem un cilvēktiesību fundamentāliem pārkāpumiem.³³

Dokumenta 8. pantā uzsvērts, ka Padomju Savienība savulaik 1942. gada 1. janvārī ir pievienojusies Apvienoto Nāciju deklarācijai, kas paredz garantēt visu tautu tiesības uz pašnoteikšanos un suverenitātes atjaunošanu, kas tām kara laikā bija vardarbīgi atņemta. PSRS atsakās pildīt šīs labprātīgi uzņemtās saistības un atjaunot Baltijas republiku neatkarību. Tajā pašā laikā Padomju Savienība ANO liekuļoti uzstājas par imperiālisma un koloniālisma sistēmas likvidēšanu visā pasaulē.

BATUN savai vēstulei britu pārstāvim ANO lordam Karadonam pievienoja arī Aicinājumu Apvienotajām Nācijām. Dokumentā uzsvērts, ka Padomju Savienībai kā starptautiskās organizācijas ietekmīgai dalībvalstij ir ne tikai tiesības, bet arī pienākumi ievērot ANO Statūtos fiksētos principus, arī visu tautu tiesības uz pašnoteikšanos. Ņemot to vērā, ANO jāpieprasa Padomju Savienībai izvest savus bruņotos spēkus un tās administratīvo personālu no Igaunijas, Latvijas un Lietuvas, kā arī izveidot šajās valstīs neatkarīgas valdības. Baltijas valstu neatkarības atjaunošana noteikti būtiski uzlabotu starptautiskās attiecības Austrumeiropas un Centrāleiropas reģionā, kas tika iedragātas Otrā pasaules kara laikā. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas suverenitātes atjaunošanā būtu jābūt ieinteresētai arī Padomju Savienībai, kas tādējādi atjaunotu starptautiskās sabiedrības uzticību pret šo valsti.³⁴

Trešais dokuments, kas tika pievienots lordam Karadonam adresētajai vēstulei, bija “Memorands par Padomju koloniālismu Baltijas valstīs”. Tas bija ļoti apjomīgs 14 lappušu

garš dokuments. Tā ievaddaļā atzīmēts: *“Plašs pašnoteikšanās vilnis, kas pašlaik ir skāris Āfriku un Āziju un Apvienoto Nāciju centieni likvidēt visas koloniālisma formas un izpausmes pasaulē, ir izvirzījis šo problēmu starptautiskās politikas priekšplānā. Svarīgākās koloniālisma iezīmes ir: svešas valsts teritorijas sagrābšana ar spēka palīdzību, ārzemnieku uzkundzēšanās un tautas pašnoteikšanās tiesību trūkums, visas varas uzurpācija no ārzemnieku puses, sagrābtās teritorijas kolonizācija un ekonomiskā ekspluatācija.”* Memorandum bija četras sadaļas. Pirmajā sadaļā *“Vai Padomju Savienība ir vainīga par koloniālistisku un imperiālistisku politiku Igaunijā, Latvijā un Lietuvā”* izklāstīts, kā 1940. gada jūnijā PSRS okupēja, anektēja un inkorporēja savā sastāvā visas trīs Baltijas valstis. Dokumentā uzsvērts, ka PSRS režīms pret Baltijas valstu iedzīvotājiem izvērta plašas represijas, iznīcinot vai deportējot pamatiedzīvotāju lielu skaitu. Laikā no 1940. gada līdz 1965. gadam padomju represiju rezultātā Igaunija zaudēja 90 000, Latvija – 184 000, bet Lietuva – 630 000 iedzīvotāju.³⁵ Memorandā ļoti kritiski vērtēta PSRS īstenotā ekonomiskā politika Baltijas padomju republikās, nosaucot to par izlaupišanu un ekspluatāciju. Dokumenta sastādītāji atsauca uz padomju oficiālo statistiku, kas liecina, ka, piemēram, 1959. gadā Igaunija sava budžeta ietvaros saņēma investīcijas 244 miljoni dolāru apjomā, bet PSRS budžetā pārskaitīja 477 miljonus.

Memoranda otrajā un trešajā sadaļā aplūkots Baltijas valstu tiesiskais statuss pēc to okupācijas, uzsverot, ka Rietumvalstu realizētā neatzīšanas politika apliecina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskuma turpināšanos starptautisko tiesību aspektā. ASV un Lielbritānijā darbojas Baltijas valstu diplomātiskās un konsulārās pārstāvniecības, kuru diplomātiem piešķirtas visas privilēģijas. Uzsvērts, ka neatzīšanas politiku īsteno arī Beļģija, Vācija, Īrija, Portugāle, Spānija, Kanāda, Austrālija, Jaunzēlande, Vatikāns, kā arī daudzas citas Rietumvalstis. Atsevišķu valstu klusēšana attiecībā uz PSRS īstenoto Baltijas valstu aneksiju nenozīmē, ka tās atzīst šādu politiku par likumīgu.

Dokumenta pēdējā sadaļā – *“Kas operatīvi jādara Apvienotajām Nācijām saistībā ar Baltijas jautājumu”* – atzīmēts, ka, ievērojot organizācijas Statūtu 1., 2., 10., 11., 12., kā arī 55. un 56. pantā formulētos principus, Ģenerālajai asamblejai būtu jāpieņem Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarības atjaunošanu atbalstoša rezolūcija. ANO tika ierosināts rīkoties, balstoties uz Spānijas precedentu. 1946. gada 12. decembrī Ģenerālajā asamblejā tika pieņemta speciāla rezolūcija, kurā formulētas rekomendācijas brīvības, demokrātijas un cilvēktiesību atjaunošanai šajā valstī. Dokumenta nobeigumā uzsvērts, ka Baltijas valstu jautājums nav iekšēja Padomju Savienības lieta, tam ir izteikti starptautisks raksturs.³⁶

1966. gada 14. janvārī monsinjors Dalkuns un citi *BATUN* vadītāji tikās ar Lielbritānijas misijas pārstāvi Apvienoto Nāciju Organizācijā E. Jūdu (*E. Youde*). Dienesta ziņojumā uz Londonu pēc šīs tikšanās E. Jūds atzīmēja, ka *BATUN* pārstāvji lūguši atbalstu Baltijas jautājuma iekļaušanai ANO izveidotās 24 valstu komitejas (komiteja, kas

nodarbojās ar dekolonizācijas jautājumiem) darba kārtībā. Tika arī pārrunāta ideja par Baltijas valstu okupācijas jautājuma pacelšanu ANO Ģenerālajā asamblejā. Monsinjors Dalkuns informēja britu diplomātu par nodomu vērsties ar līdzīgu lūgumu pie citām ANO dalībvalstīm, izņemot Padomju Savienību. *BATUN* vadītājs izteicies par ASV atbalstu un to pārstāvja tiesneša Goldberga optimismu attiecībā uz Baltijas jautājuma risinājumu ANO. E. Jūds pārstēdzis Dalkuna apgalvojums par komunistiskās Polijas pārstāvja simpātijām un zināmu izpratni. No arābu valstīm vienīgi Saūda Arābija vispārīgā veidā paudusi atbalstu idejai, ka visām tautām ir tiesības uz pašnoteikšanos.³⁷

E. Jūds savā ziņojumā Lielbritānijas Ārlietu ministrijai pēc iepazīšanās ar citu valstu pieeju Baltijas jautājumam konstatēja, ka pret *BATUN* aktivitātēm ar simpātijām galvenokārt izturas Savienotās Valstis. Āzijas un Āfrikas valstu pārstāvji nosoda koloniālismu vispārīgi, nepaužot kādu konkrētu viedokli Baltijas jautājumā. Misijas pārstāvis izteica šaubas, vai baltiešiem izdosies iegūt ANO jauno Āzijas un Āfrikas valstu atbalstu, jo tās satrauc koloniālisma problēmas tikai pašu kontinentā. E. Jūds uzskatīja, ka Baltijas jautājumā daudzas ANO dalībvalstis ieņem pasīvu pozīciju, jo nevēlas sabojāt attiecības ar Padomju Savienību. Britu pārstāvis atzina: *“Tas nenozīmē, ka šo jautājumu nevar pacelt vispār. Vienmēr pastāv iespēja, ka to var izdarīt ASV vai kāda disidentiska Latīņamerikas valsts. Es gan šaubos, vai tas tiks darīts 24 valstu komitejā, bet, ja tā izvairīsies no jautājuma apspriešanas, līdzīgi rīkosies arī Ģenerālā asambleja. Mūsu attieksme pret Baltijas jautājuma iekļaušanu komitejas darba kārtībā ir noraidoša, tā nav šā brīža aktualitāte, vismaz līdz nākamajai Ģenerālās asamblejas sesijai šā gada rudenī. Ja baltieši vēlreiz griežas pie mums ar šo jautājumu, jāaplicina simpātijas, bet mēs nekādā gadījumā nebūsim tie, kas virzīs šo lietu 24 valstu komitejas darba kārtībā, mums no tā ir jāizvairās.”*³⁸

Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadītājs I. J. M. Sazerlends (*I. J. M. Sutherland*) savā 1966. gada 14. februāra vēstulē E. Jūdam atzīmē, ka principā piekrīt viņa apsvērumiem *BATUN* kontekstā – izturēties ar simpātijām, bet neko konkrēti nesolīt. Attiecībā uz padomju koloniālismu lai tas vairāk ir ASV un PSRS diskusiju jautājums, kurā abas valstis kārto savstarpējos rēķinus. Anglijai pašreizējā posmā nevajadzētu saasināt attiecības ar Krieviju, jo tā ir ierosinājusi 1966. gada pavasarī beigt sarunas par Baltijas valstu zelta problēmu.³⁹

E. Jūds, turpinot domu apmaiņu ar Ārlietu ministriju par padomju koloniālismu Baltijas valstīs, 1966. gada 24. februārī informēja, ka viņam Ņujorkā bijusi saruna ar ASV pārstāvjiem ANO, kuras laikā amerikāņu diplomāti izteikušies, ka pašreiz nav stingra plāna par šī jautājuma iekļaušanu 24 valstu komitejā, taču viņi neizslēdz iespēju to izmantot nākotnē, lai atsistu PSRS uzbrukumus par amerikāņu koloniālismu Puertoriko. *“Vispārīgi viņu politika ir līdzīga mūsējai. Pie rokas vienmēr ir jābūt materiālam, ko izmantot pret Krieviju, ja tā mēģina 24 valstu komitejā ievazāt aukstā kara elpu.”*⁴⁰

BATUN aktivitātēs Ņujorkā un ASV Kongresa senātā 1966. gada 22. oktobrī pieņemtā atbalsta rezolūcija Baltijas valstīm radīja atskaņas arī Lielbritānijas parlamenta Lordu palātā. 13. decembrī deputāts lords Konesfords uzdeva jautājumu ārlietu ministram, lai noskaidrotu, ko Viņas Majestātes valdība ir darījusi Baltijas tautu pašnoteikšanās tiesību aizstāvēšanā, arī Apvienoto Nāciju Organizācijā.

Ārlietu ministra vietnieks parlamentā lords Volstons (*Walston*) savā atbildē vispirms uzsvēra, ka Lielbritānija nekad nav atzinusi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju Padomju Savienības sastāvā *de iure*. Viņš arī atzīmēja, ka Baltijas tautām nenoliedzami ir tiesības uz pašnoteikšanos. Ministra vietnieks vienlaikus bija spiests konstatēt, ka Anglijas valdība ANO līdz šim nav iesniegusi nevienu rezolūciju par Baltijas valstīm. Bet lords Volstons uzsvēra, ka Anglija ANO vienmēr atbalsta šīs komunistu režīma apspiestās tautas, kad vien tur notiek diskusijas par dekolonizāciju.⁴¹ Savukārt Lordu palātas locekļi Grimstons un Blitons ministra vietniekam norādīja uz dubultstandartiem Lielbritānijas pieejā koloniālisma nosodīšanā Apvienoto Nāciju Organizācijā. Tiek nosodīts koloniālisms Rodēzijā, bet tikpat asa pieeja neparādās pret situāciju Baltijas valstīs.

Lielbritānijas Nacionālajā arhīvā atrodas dokuments, kas tika sagatavots ārlietu ministra vietniekam pirms viņa atbildēm parlamenta Lordu palātā par valdības attieksmi pret Baltijas valstu jautājumu. Dokuments ļoti labi parāda Lielbritānijas pieeju apskatāmajai problēmai. Tā ievaddaļā atzīmēts, ka britu valdība ar savu pieeju Baltijas jautājumam neatbalsta Padomju Savienības sadalīšanu, vienlaikus uzsverot, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporācija PSRS notika vardarbīgi un nav attaisnojama. Attiecībā uz Padomju Savienības koloniālismu Baltijas valstīs norādīts, ka Anglija neatbalsta šī jautājuma apspriešanu Apvienotajās Nācijās, jo tas nav praktiski un ir nereālistiski. Tas tikai ievilks ANO neauglīgās diskusijās, samazinās organizācijas starptautisko autoritāti. Galu galā, ja arī izdotos pieņemt kādu rezolūciju, tā praktiski nebūtu izpildāma. Bet britu pārstāvji, uzstājoties ANO, uzsver pretrunu, kāda pastāv starp padomju rīcību Baltijas valstīs un tās izvērsto propagandu par koloniālisma apkaršanu.⁴²

Ārlietu ministrijas darbinieku sagatavotajā dokumentā izskaidrotas Anglijas valdības realizētās Baltijas valstu politikas atsevišķas nianšes, uzsverot, ka nav vienkārši definēt atšķirību starp inkorporācijas *de facto* un *de iure* atzīšanu. Anglija *de iure* neatzīst Baltijas valstu absorbēšanu galvenokārt juridisku un praktisku apsvērumu dēļ, tādējādi saglabājot sev tiesības uz šo valstu īpašumiem, kas atrodas tās teritorijā. “Mēs neuzskatām, ka Baltijas valstis *de iure* būtu beigušas pastāvēt, bet tajā pašā laikā mēs arī uzsveram, ka *de iure* šādas valdības neeksistē.”⁴³ Dokumentā apgalvots, ka nevar teikt, ka Viņas Majestātes valdības nostāja Baltijas jautājumā nekad nemainīsies. Taču sarunas ar PSRS par Baltijas valstu īpašumu piederību neietekmēs jau ilgus gadus īstenoto neatzīšanas politiku. Baltijas valstu nelielo misiju darbinieki Londonā netiek uzskatīti par akreditētiem pārstāvjiem, bet par diplomātiem personīgā kapacitātē, ar privilēģijām.

Pēc ārlietu ministra vietniekam uzdotajiem jautājumiem Lordu palātā Ārlietu ministrija pieprasīja papildu informāciju no savas pārstāvniecības Apvienoto Nāciju Organizācijā. 1966. gada nogalē saņemtā atbilde liecināja, ka Baltijas valstu jautājums nav iekļauts ANO 24 valstu komitejas darba kārtībā un tuvākajā laikā nekādas aktivitātes šajā virzienā netiek plānotas. Atbildes autors B. L. Barders (*B. L. Barder*) ziņoja, ka komiteja strādā pie Rodēzijas, Omānas, Dienvidrietumāfrikas un Portugāles koloniju, kā arī franču Somālijas jautājumiem. Lielbritānijas, ASV, kā arī citu valstu pārstāvji laiku pa laikam komitejas sēdēs izvirza jautājumu par Baltijas valstu piederības likumību Padomju Savienībai. Krievija tradicionāli pretojās šādai pieejai, uzsverot, ka Latvija, Lietuva un Igaunija ir PSRS sastāvdaļa un uz tām nav attiecināmi ANO Statūtos ietvertie principi par dekolonizāciju. B. L. Barders atzina, ka Baltijas valstu jautājumu diezin vai varēs atrisināt dekolonizācijas politikas kontekstā.⁴⁴

Baltijas valstu zelta jautājums

Detantes apstākļos, pakāpeniski uzlabojoties Rietumvalstu un Padomju Savienības attiecībām, jaunas vēsmas parādījās arī Baltijas valstu zelta jautājuma risinājumā. Pēc Baltijas valstu okupācijas 1940. gada jūnijā atsevišķu Rietumvalstu – Lielbritānijas, ASV, Francijas un Šveices bankās palika diezgan lieli Latvijas, Lietuvas un Igaunijas republikas depozīti. Padomju Savienība jau 1940. gada jūlija pirmajā pusē pieprasīja nodot tās rīcība šos līdzekļus. ASV, Lielbritānija un Šveice atteicās to darīt. Anglija savu pozīciju pamatoja ar lielajiem finansiālajiem zaudējumiem, ko tās pilsoņiem nodarīja padomju režīma veiktā nacionalizācija. Britu valdība uzsvēra, ka tās pilsoņu finansiālie zaudējumi trijās Baltijas valstīs ir vairāk nekā 7 miljoni sterliņu mārciņu un šo valstu zelta depozīti Anglijas bankā tiks izmantoti kompensācijām. Ilgus gadus aukstā kara apstākļos Lielbritānijas valdībai nekādu vienošanos ar PSRS neizdevās panākt, bet bez tās piekrišanas Anglija nevēlējās risināt Baltijas valstu zelta izmantošanas problēmas.⁴⁵

Tikai 1961. gada maijā abas valstis savstarpēji vienojās, ka jāsāk apspriest reģistrēto un juridiski pierādāmo finansiālo prasību atlīdzības forma. Ar šādu lēmumu parādījās reāls apdraudējums Baltijas valstu zeltam Londonā, jo bija skaidrs, ka Padomju Savienība un Lielbritānija savstarpējo finansiālo pretenziju risinājumam domā izmantot Baltijas valstīm piederošos līdzekļus. Situācija vēl skaidrāka kļuva leiboristu partijas līdera Harolda Vilsona pirmā kabineta darbības laikā. 1965. gada 20. janvārī abas valstis uzsāka jaunu sarunu posmu par savstarpējiem finansiālo pretenziju jautājumiem. 24. septembrī laikrakstā *Investor Chronicle* parādījās E. J. Spaijera raksts “Baltijas vērtspapīru jautājums”, kurā autors konstatēja, ka PSRS un Anglijas sarunas ar pārtraukumiem turpinās jau 25 gadus. Problēmai, pēc autora domām, ir gan finansiāls, gan juridisks raksturs. Lielbritānija pēc Baltijas valstu okupācijas par tās pilsoņiem

nodarītajiem finansiālajiem zaudējumiem nobloķēja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zeltu Anglijas bankā 5,7 miljonu mārciņu vērtībā. PSRS, atbildot uz to, pārtrauca izmaksas Anglijai par Ļenas un Tetjuhes zelta raktuvju akcijām. E. J. Spaijers uzsver, ka PSRS nav tiesību uz Baltijas valstu zeltu, jo Anglija juridiski nav atzinusi tās politiku Latvijā, Lietuvā un Igaunijā par leģitīmu. Raksta autors atzīmē, ka Anglijas kopējās pretenzijas pret PSRS ir 12,4 miljoni mārciņu, bet PSRS – 7,5 miljoni.⁴⁶

No 1965. gada 13. oktobra līdz 1. novembrim Maskavā jau otro reizi šā gada laikā notika Anglijas un PSRS sarunas par finansiālajām pretenzijām. Anglijas delegāciju vadīja Tomass Raps, bet PSRS – Aleksejs Šatovs (finanšu ministrs). Kaut arī sarunu laikā tika panākts zināms progress salīdzinājumā ar iepriekšējām reizēm, padomju puse, tāpat kā agrāk, noraidīja britu prasību absolūti lielāko daļu. Britu delegācijas vadītājs T. Raps, izvērtējot sarunu gaitu, konstatēja, ka PSRS pamatā interesēja iespējas iegūt savā īpašumā visu Baltijas valstu zeltu. Sarunu nobeigumā Padomju Savienība no britu kopējām prasībām – 8 811 000 mārciņu apstiprināja tikai 474 000 mārciņu. No tām 244 900 mārciņu attiecās uz Latviju, 175 000 uz Igauniju un 52 500 uz Lietuvu. Netika apstiprinātas prasības par 3 348 300 mārciņām, noraidītas tika 2 514 600 mārciņas.⁴⁷

1967. gada februāra pirmajā pusē Lielbritānijā vizītē ieradās Padomju Savienības Ministru padomes priekšsēdētājs Aleksejs Kosigins. Vizītes gaitā notika abu valstu sarunas par ekonomiskiem un politiskiem jautājumiem. Sarunu rezultātā tika panākta principiāla vienošanās, kas apmierināja abas puses. 12. februārī parakstīja abu valstu vienošanos, kas atrisināja savstarpējās finansiālās pretenzijas. Padomju Savienība atļāva pārdot Anglijas valdībai Londonas bankā esošos Baltijas valstu zelta depozītus 6 miljonu mārciņu vērtībā. No šiem līdzekļiem 0,5 miljoni mārciņu savukārt bija jānodod Padomju Savienības rīcībā, kurai par šo summu Anglijā bija jāiepērk plaša patēriņa preces britu-padomju savstarpējā tirdzniecības līguma ietvaros.⁴⁸

Britu premjers H. Vilsons ļoti lepojās ar panākto vienošanos un britu parlamenta Apakšnamā to novērtēja kā lielu panākumu. Viņš pat saņēma opozīcijā esošās konservatīvās partijas līdera Edvarda Hīta apsveikumu par attiecību uzlabošanu ar Padomju Savienību. Bet britu preses reakcija nebūt nebija viennozīmīgi pozitīva. *Financial Times* atzīmēja, ka Anglijas prasības bija 12,4 miljoni mārciņu, bet PSRS – 7,5 miljoni. Lielbritānija piekāpās, lai beidzot panāktu atrisinājumu vairāk nekā 20 gadu ilgušajai problēmai.⁴⁹ *The Times*, reaģējot uz H. Vilsona un A. Kosigina panākto vienošanos, rakstīja, ka PSRS galvenā prasība visu sarunu laiku bija iegūt savā īpašumā Baltijas valstu zelta depozītus Anglijā.⁵⁰

Lielbritānijas parlamenta Apakšnamā 1967. gada 20. un 27. februārī notika debates par angļu un padomju vienošanos. Ārlietu ministrs, atbildot uz deputāta Viljama Tilinga jautājumu, apgalvoja, ka vienošanās aptver visas britu un padomju finansiālās pretenzijas, kas radušās pēc 1939. gada. Diskusijas gaitā parlamentā tika izvirzīts arī

jautājums par PSRS veikto Baltijas valstu aneksiju. Ārlietu ministra vietnieks Džordžs Tomsons atzīmēja, ka iepriekš pieminētā vienošanās nemaina Anglijas valdības nostāju. Tā joprojām atzīst Baltijas valstu aneksiju tikai *de facto*, bet neatzīst to *de iure*.⁵¹ Līdz ar to varam konstatēt, ka padomju un angļu puse, vienojoties par Baltijas valstu zeltu, tomēr neatrada kopēju valodu par Latvijas, Igaunijas un Lietuvas tiesiskā statusa maiņu.

1968. gada 5. janvārī, gandrīz gadu pēc formālās vienošanās panākšanas, tika parakstīts Lielbritānijas un PSRS līgums par abu valstu savstarpējo finansiālo un īpašuma pretenziju atrisināšanu. Drīz vien pēc līguma parakstīšanas britu parlamentā notika pirmās debates. Opozīcijas deputāts Džons Bigss-Deivisons jautāja, vai valdība var garantēt, ka Baltijas valstīm tiks atdoti to līdzekļi, ja tās nākotnē kaut kad atgūs neatkarību. Finanšu ministra vietnieks Viljams Rodžers paziņoja, ka valdība šādas garantijas nevar dot. Viņš arī atgādināja, ka Lielbritānija turpina *de iure* neatzīt Baltijas valstu iekļaušanu PSRS sastāvā.⁵²

Lielbritānijas valdība izstrādāja speciālu Ārzemju kompensāciju likumu, kurš noteica Anglijas un PSRS savstarpējo finansiālo pretenziju risināšanas jautājumu. Tas paredzēja pārdot Baltijas valstu zelta depozītus un izmaksāt kompensācijas britu pilsoņiem par finansiāliem zaudējumiem, kas tiem radās Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācijas rezultātā. Parlamenta apakšnama deputāts Gordons Kembels likuma trešajā lasījumā 1969. gada 22. janvārī izteicās: ja Anglija neatzīst Baltijas valstu iekļaušanu PSRS par likumīgu, tad tā neatzīst arī Padomju Savienības tiesības uz šo valstu zeltu, kas glabājas Londonas bankā. Baltijas valstu zelta depozītu Anglijas valdība tiešām varētu pārdot, bet ar noteikumu, ka tā likumīgo īpašnieku tiesības tiek pasargātas. G. Kembels paziņoja, ka šāda leiboristu valdības īstenotā politika met šaubu ēnu uz pasaulē pazīstamo izteicienu "Drošs kā Anglijas bankā" un mazina uzticību Lielbritānijai.⁵³

Likumprojektu parlamentā aizstāvēja ārlietu ministra vietnieks Viljams Vitloks. Viņš paziņoja, ka likumprojekts nesatur tādas juridiskas normas, kas būtu pretrunā ar starptautisko likumdošanu. V. Vitloks arī uzsvēra, ka Kompensācijas likums neliedz jebkurai neatkarīgai Baltijas valstij nākotnē iesniegt prasību pret britu valdību par bijušajiem īpašumiem. Diezgan stingrā un noteiktā kritika tomēr neaizkavēja sagatavotā likumprojekta pieņemšanu britu parlamenta Apakšnamā. Tas notika 1969. gada 22. janvārī. Valdošajai leiboristu partijai bija vairākums parlamentā. Par likumu nobalsoja 161 deputāts, pret – 115 deputāti.⁵⁴

Arī britu parlamenta Lordu palātā Kompensācijas likumprojekts tika kritizēts. To pamatos aizstāvēja trīs lordi, kuriem bija sakars vai nu ar valdību, vai ar Baltijas vērtspapīros ieinteresētiem kreditoriem. Lords Dilhorns 1969. gada 13. februārī iesniedza grozījumus likumā, kuri paredzēja noraidīt noteikumus par 500 tūkstoš marciņu maksājumu Padomju Savienībai. Lords Sentosvalds uzsvēra, ka ir izdarīti divi pārkāpumi. Pirmkārt, valdība ir samaksājusi kā kukuli 500 tūkstoš mārciņu svešas naudas Padomju Savienībai, kas

Baltijas valstīm ir nolaupījusi visu, kas tām piederējis. Otrkārt, šis darījums ir paveikts ne vien bez parlamenta piekrišanas, bet pat bez tā informēšanas.⁵⁵

1969. gada 15. maijā Lordu palāta atkārtoti sprieda par Kompensācijas likumu. Lords Lensdauns paziņoja, ka H. Vilsona valdība, vēlēdamās gūt politisko kapitālu attiecībās ar Padomju Savienību, ir piesavinājusies baltiešu naudu, uz ko tai nebija nekādu tiesību. Britu valdība iedeva 500 tūkstoš mārciņu tai valdībai, kas pakļāva un slepkavoja tautas, kurām šī nauda piederēja. Arī Anglijas banku starptautiskā uzticība tādējādi ir vājināta.⁵⁶ 1969. gada 16. jūnijā Ārzemju kompensācijas likums (Padomju Sociālistisko Republiku Savienības) 1969 stājās spēkā. Anglija un PSRS savas savstarpējās finansiālās pretenzijas atrisināja uz Baltijas valstu zelta depozīta rēķina.

Baltijas jautājums 60. gadu otrajā pusē

Detantes veidošanās apstākļos Lielbritānija nezaudēja interesi par situāciju Baltijas valstīs. To apliecina tās diplomāta Maskavā Greiema Bīla (*Graham Beel*) vizīte 1966. gada februārī uz visām Baltijas padomju republiku galvaspilsētām. Savā ziņojumā par šo braucienu britu diplomāts atzīmēja, ka Tallina un Viļņa ir atraktīvas pilsētas, bet savukārt Rīgā Krievijas ietekme ir salīdzinoši izteiktāka. Rīgas vecpilsētā ir vērojama nesakoptība un nevīžība pret arhitektoniski vērtīgām ēkām. Tomēr, vispārīgi vērtējot, diplomāts konstatē, ka visas trīs Baltijas republikas salīdzinājumā ar citiem PSRS reģioniem ir civilizētākas. G. Bīls apraksta neveiksmīgos mēģinājumus ar "Intūrista" palīdzību apmeklēt Rīgas kinostudiju, rūpnīcu VEF, kā arī kādu no pārtikas ražošanas uzņēmumiem. Diplomāts atzīmē, ka viņam silti ieteikts griezties Latvijas PSR Ārlietu ministrijā, lai atrisinātu radušās problēmas. Tā kā Anglija kopā ar ASV un citām Rietumvalstīm realizēja Baltijas okupācijas *de iure* neatzīšanas politiku, tās diplomāts atteicās kontaktēties ar oficiālajām valsts iestādēm. Ziņojumā detalizēti aprakstīts brauciens uz Rīgas jaunajiem dzīvojamo namu mikrorajoniem un saruna ar taksometra vadītāju, kurš izrādījies nacionāli noskaņots un izteicies, ka pirms kara Latvijā dzīvojuši 2 miljoni latviešu, pašlaik tikai 1,5, pārējie izsūtīti uz Sibīriju vai arī devušies trimdā uz Rietumiem. Uz diplomāta jautājumu par nesen mirušo latviešu rakstnieku Vili Lāci taksometra vadītājs sarkastiski atbildējis, ka tas ir bijis ļoti labs komunisti. Ziņojumā atzīmētas rusifikācijas iezīmes Baltijas republiku sabiedrībā un nostalgija pēc neatkarības perioda.⁵⁷

Zināmu Baltijas jautājuma aktualitāti apstiprina 1966. gada maijā notikusī sarakste starp britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadītāju I. J. M. Sazerlendu un vēstnieku Maskavā T. Brimelovu. Tās gaitā notika diskusija par iespējamām Anglijas vēstnieka un cita augsta ranga diplomātu vai politiķu vizītēm uz Baltijas valstīm. I. J. M. Sazerlends uzsvēra, ka šādas vizītes būtu iespējamā, tomēr neatsakoties no iepriekšējo gadu politikas Baltijas valstu jautājumā. Viņš vienlaikus arī atzīst, ka

katra šāda vizīte tomēr būtu atkāpe no okupācijas neatzīšanas politikas. Tiek izteikts priekšlikums pirms katras vizītes Padomju Savienības valdībai iesniegt notu, kurā būtu izskaidrota Anglijas pozīcija. Ziemeļu departamenta vadītājs arī uzskata, ka Lielbritānijas ekonomiskās un politiskās intereses prasa attīstīt kontaktus ar Baltijas valstīs esošajām valdības iestādēm, zinātniski pētnieciskajiem institūtiem, atsevišķām personām. Viņš aicina būt elastīgākiem, pieņemot lēmumus par kontaktiem ar Baltijas valstīm, bet vienlaikus arī atzīst, ka pašlaik Anglijai oficiāli nav jāmaina pieeja Baltijas jautājumam. Baltijas valstu inkorporācijas pēkšņa *de iure* atzīšana izraisītu lielu kritiku no Lielbritānijā dzīvojošo baltiešu puses. Pirms šāda lēmuma pieņemšanas jāveic konsultācijas arī ar tuvākajiem sabiedrotajiem. I. J. M. Sazerlends savas vēstules nobeigumā uzsver, ka jautājumu par Baltijas valstu atzīšanu *de iure* nevar izvirzīt dienas kārtībā, kamēr līdz galam nav atrisinātas PSRS un Anglijas savstarpējo finansiālo pretenziju jautājums.⁵⁸

Savā atbildes vēstulē I. J. M. Sazerlendam no Maskavas britu diplomāts Antonijs Viljams 1966. gada 26. maijā atzīst, ka pašlaik tiešām ir priekšlaicīgi būtiski revidēt neatzīšanas politiku vai atteikties no tās. *“Mēs no tā neko daudz neiegūsim. Kamēr Baltijas zelta jautājums nav atrisināts, jebkāda virzība uz de iure atzīšanu ir nevietā. Bet mēs neapgalvojam, ka arī pēc finansiālo pretenziju problēmas atrisināšanas ar PSRS obligāti ir jāseko tūlītējai de iure atzīšanai. Mēs esam pret ideju par tūlītēju britu valdības ministru vai Viņas Ekselences vēstnieka vizītēm uz Baltijas valstīm pat ar iepriekšēju notu Padomju valdībai, kas it kā tiesiski aizsargātu mūsu pozīciju. Notas efekts būtu ļoti mazs, iespējams, tas stimulētu Padomju valdību atteikties no palīdzības piedāvājumiem britu ministru un vēstnieka vizīšu organizēšanā. Kopumā mēs esam par pašreizējās politikas saglabāšanu.”*⁵⁹

Ārlietu ministrijas viedoklis Baltijas valstu jautājumā 1966. gada maijā atspoguļojās arī ministrijas ekspertu darba apspriedēs. To laikā katrs eksperts puda savu viedokli. Tā, piemēram, Dž. A. Dobs (*J. A. Dobb*) uzskatīja, ka Lielbritānijas valdībai nav jāmaina sava nostāja attiecībā pret Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju un “jābūt kā guļošiem suņiem”. Notas iesniegšana padomju pusei pirms katras vizītes zināmā mērā varētu kalpot kā sava veida aizsardzības forma. Dž. A. Dobs tomēr ir pārliecināts, ka tam visam būtu ļoti mazs efekts un britu puse, vienalga, izskatītos pretrunīgi, un tās politika vairs nebūtu konsekventa.⁶⁰

I. J. M. Sazerlends savukārt atzīmēja, ka britu vēstnieka padomnieks Maskavā Hilarijs Kings (*Hilary King*) bija pirmais augsta līmeņa diplomāts, kurš 1961. gada jūnijā apmeklēja Tallinu. Pēc tam tik augsta līmeņa britu diplomāti nav apmeklējuši Baltijas valstis. Darba apspriežu laikā izkristalizējās viedoklis, ka uz Baltijas valstīm nevajadzētu doties valdības ministriem un vēstniekam, bet “citi zemāka ranga oficiālie pārstāvji (vienkārši mirstīgie) var to darīt”⁶¹.

Lielbritānijas parlamenta Apakšnamā 1966. gada 18. jūlijā deputāts Braients Godmens Ērvins (*Bryant Godman Irvine*) lūdza ārlietu ministram precizēt valdības nostāju pret Krievijas ietekmi Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Deputāts vēlējās zināt, vai valdība *de facto* vai *de iure* atzīst padomju kontroli šajās republikās. Ārlietu ministrijas eksperta H. F. T. Smita (*H. F. T. Smith*) sagatavotajā materiālā ministram tika ieteikts atkārtot formulu, kas pirmoreiz parlamenta debatēs no valdības puses atskanēja 1947. gada 10. februārī: “Viņas Majestātes valdība Baltijas valstu absorbēšanu Padomju Savienībā atzīst *de facto*, bet neatzīst *de iure*.” Materiālā bija arī uzsvērts, ka Lielbritānijas valdība visu pēckara periodu ir bijusi konsekventa un nav mainījusi savu attieksmi pret apskatāmo problēmu un arī pašlaik nav nekādu nodomu to darīt. Attiecībā uz baltiešu diplomātu Londonā statusu tika atzīmēts, ka tie nekādā gadījumā nepārstāv kādu valsti, bet ir diplomāti personīgā kapacitātē. Kaut arī PSRS vairākkārt ir pieprasījusi misiju slēgšanu, britu valdība to nav izdarījusi un netaisās darīt arī nākotnē.⁶²

Deputāts B. G. Ērvins diskusiju laikā parlamentā ierosināja, ka valdībai jautājums par Baltijas valstu okupāciju ir jāierosina izskatīt Apvienoto Nāciju Organizācijā, īpašu uzsvāru liekot uz padomju režīma cilvēktiesību pārkāpumiem Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. H. F. T. Smita sagatavotajā materiālā ministram savukārt bija uzsvērts, ka to nevajag darīt, jo Baltijas valstu iedzīvotāji nav vairs apdraudēti, ierobežoti vai apspiesti salīdzinājumā ar citu PSRS reģionu iedzīvotājiem. “*Mums jāmēģina izvairīties no iesaistīšanās debatēs ANO par Baltijas valstīm tik ilgi, kamēr ar PSRS nebūs atrisināts jautājums par šo valstu zelta piederību.*”

Arī konservatīvo partijas deputāts V. Tilings parlamentā centās pievērst valdības uzmanību Baltijas valstu problēmai.⁶³

Tā kā daudzi Latvijas Republikas pirmā perioda oficiāli ieceltie diplomāti Rietumvalstīs 60. gadu beigās jau bija veci un nespēja vairs pildīt savas funkcijas, aktualizējās jautājums par diplomātisko misiju turpmāko darbību. To 1967. gada 24. augustā sarunā Lielbritānijas Ārlietu ministrijā mēģināja risināt T. Ozoliņš. Viņš lūdza Padomju Savienības un Austrumeiropas nodaļas vadītāju H. F. T. Smitu piešķirt diplomāta statusu savam vietniekam. T. Ozoliņš to motivēja ar savu vecumu un slikto veselību, kā arī uzsvēra, ka tādējādi tiks nodrošināta misijas darbības kontinuitāte. H. F. T. Smits paziņoja, ka valdība neatbalsta šādu lūgumu. T. Ozoliņš savukārt izteica priekšlikumu, lai britu Ārlietu ministrija atzītu, ka viņa vietnieks vismaz ir oficiāls misijas dokumentu pārzinis.⁶⁴ Nekāda apstiprinoša atbilde uz šo T. Ozoliņa lūgumu netika saņemta.

Atskaitē par tikšanos ar T. Ozoliņu Ārlietu ministrijas atbildīgais darbinieks H. F. T. Smits rakstīja, ka tas, ko prasa latviešu misijas vadītājs, ir “vecs stāsts”. H. F. T. Smits uzsvēra, ka viņš ir noraidījis T. Ozoliņa lūgumu un paziņojis, ka Anglijas Ārlietu ministrija nemainīs jau iepriekš ieņemto nostāju un nepiešķirs Latvijas misijas otrajam cilvēkam diplomātisko statusu. H. F. T. Smits arī informēja, ka T. Ozoliņš, saņemot noraidījumu

savam lūgumu, mēģinājis apspriest jautājumu par speciāla cilvēka iecelšanu misijā, kas būtu atbildīgs par dokumentu glabāšanu un apriti. T. Ozoliņš pat piekritis, ka šim darbiniekam varētu nebūt diplomāta statusa, bet to tomēr atzītu britu Ārlietu ministrija.

T. Ozoliņa ierosinājuma kontekstā 1967. gada septembrī britu Ārlietu ministrijā notika vairākas darba apspriedes, kurās, ņemot vērā apstākļus, centās formulēt valdības attieksmi pret Baltijas valstu misijām. 30. oktobrī tika sagatavots dokuments "Baltijas diplomātisko misiju statuss". Tā ievaddaļā konstatēts, ka Lielbritānija vairāk nekā 20 gadu *de iure* neatzīst PSRS suverenitāti pār Baltijas valstu teritoriju, bet tajā pašā laikā nav arī institūcijas, ko valdība uzskatītu par šo valstu *de iure* tiesību nesēju. Jau 1950. gada 3. maijā Ārlietu ministrija atzina, ka tā saucamās Baltijas misijas nepārstāv nedz valstis, nedz valdības, tās netiek *de iure* atzītas. "*Kā redzams no iepriekšējos gados izstrādātajiem dokumentiem, mūsu nodoms ir saglabāt agrāko pieeju attiecībās ar Baltijas misijām tik ilgi, kamēr tās vadīs oficiāli apstiprinātie diplomāti. Mūsu mērķi neparedz šo misiju bezgalīgu eksistenci. Attieksme pret misijām līdz šim ir bijusi kā cieņas un žēlsirdības akts. Ja mēs tagad atzīsim Mr. Ozoliņa pēcteča pilnvaras, tad tiks mainīti mūsu politikas principi.*"⁶⁵

Šajā dokumentā uzsvērts, ka nākotnē ir jāpārskata Baltijas misiju statuss un funkcijas, atzīstot, ka to primārais uzdevums varētu būt nacionālās kopienas sociālā aprūpe. Pašlaik misijas vēl izdod baltiešiem pases, ko Lielbritānijas Iekšlietu ministrijas Imigrācijas un tautību departaments atzīst kā derīgus personu identifikācijas dokumentus. Bet šāda situācija nevar turpināties bezgalīgi, jo britu oficiālās iestādes faktiski atzīst dokumentus, ko izsniegušas misijas, kurām ir kvazidiplomātisks statuss. Baltiešu misijām jāizskaidro, ka tām nav nekāda diplomātiska statusa un to pārstāvji neveic diplomātu funkcijas. Britu Ārlietu ministrijas sagatavotajā dokumentā konstatēts, ka jāspēr solji pretim realitātei un jābeidz atzīt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pases. Politiski tas varētu būt neizdevīgi, jo šāds solis tiks kritizēts no baltiešu kopienas puses, bet tas ir vienīgais ceļš, lai rastu problēmas risinājumu. Dokumentā arī pausts satraukums par to, ka bez izmaiņām Anglijas attieksmē pret Baltijas valstu jautājumu nebūs iespējams vienoties ar Krieviju par jaunu abu valstu Konsulāro konvenciju.⁶⁶

Lai varētu pieņemt kaut kādus jaunus principus savā politikā pret Baltijas valstu misijām Londonā, Lielbritānijas Ārlietu ministrija par šo jautājumu konsultējās ar ASV Valsts departamentu. 1967. gada 11. decembrī tika saņemta ASV valsts sekretāra D. Raska vēstule, kurā bija labi izskaidrota šīs valsts pozīcija. "*ASV nekad nav atzinušas Padomju Savienības ar spēku veikto Igaunijas, Latvijas un Lietuvas inkorporāciju un turpina atzīt šo valstu pēdējo brīvo valdību ieceltos diplomātiskos un konsulāros pārstāvjus Amerikas Savienotajās Valstīs. Šie pārstāvji ir iekļauti diplomātiskajos un konsulārajos sarakstos un bauda visas privilēģijas un imunitāti, kas izriet no viņu statusa. Latvija un Lietuva saglabā diplomātiskās misijas Vašingtonā, kuras vada pilnvarotie lietveži, bet Igaunijas*

misijas vadītājs ir šis valsts ģenerālkonsuls Ņujorkā. Lietuvai ir ģenerālkonsulāti Ņujorkā un Čikāgā. Šie diplomātisko misiju darbinieki ir pirmskara valdību iecelti, un viņu darbība tiek finansēta no Baltijas valstu noguldījumiem ASV, kuri tika bloķēti ar speciālu valdības rīkojumu 1940. gadā.

Apsveikuma vēstules, ko paraksta valsts sekretārs, tiek nosūtītas Baltijas valstu misiju vadītājiem viņu valstu nacionālajos svētkos, un uz šo misiju diplomātikajiem pārstāvjiem attiecas visas sociālās garantijas, ko Prezidents nodrošina Diplomātiskajam korpusam.”⁶⁷

1967. gada nogalē Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamentā pienāca Kanādas augstā pārstāvja Lielbritānijā padomnieka Georga Šarpantjē (*Georg Charpentier*) vēstule, kurā tika atreferēti Padomju valdības ārlietu ministra vietnieka Andreja Kozireva pārmetumi, ka Baltijas valstu diplomātu vārdi joprojām atrodas Kanādas oficiālajos izdevumos. Viņš šādu rīcību raksturoja kā nedraudzīgu soli pret Padomju Savienību. Kanādas puse savukārt A. Kozirevam izskaidrojusi, ka tas vienkārši ir aukstā kara laika nenozīmīgs relikts – nekas vairāk.

Pēc šādas diskusijas ar PSRS ārlietu ministra vietnieku Kanādas Ārlietu ministrija lūdza saviem britu kolēģiem izskaidrot Latvijas diplomātiskās misijas Londonā un tās vadītāja oficiālo statusu, piemēram, vai Teodots Ozoliņš ir mantojis savulaik Kārlim Zariņam piešķirtās Latvijas valdības ārkārtējās pilnvaras, un vai viņš var iecelt Latvijas diplomātus un konsulus Kanādā. Britu Ārlietu ministrija izskaidroja, ka T. Ozoliņš ir pilnvarotais lietvedis, bet viņš nav ārkārtējo pilnvaru pārmantotājs.⁶⁸

Aplūkojot Lielbritānijas pozīciju Baltijas valstu jautājumā 60. gadu otrajā pusē, jāatzīmē, ka tās Ārlietu ministrijā joprojām turpinājās diskusijas par Baltijas valstu diplomātisko misiju statusu un to funkcijām. Tā, piemēram, 1968. gada 22. martā PSRS nodaļas darbinieks K. S. R. Gifārds (*C. S. R. Giffard*) savā dienesta ziņojumā “Baltijas misiju statuss” atzīmēja, ka, risinot apskatāmo jautājumu, jāatceras, ka bez citiem faktoriem pats svarīgākais ir tieši problēmas politiskais konteksts. Viņš arī centās pievērst uzmanību jautājuma praktiskajai pusei. Ko britu valdība darīs, ja T. Ozoliņš pēkšņi nomirs? Kas tādā gadījumā apstiprinās Latvijas misijas izdotos dokumentus, konkrēti – pases? K. S. R. Gifārds rosināja apsvērt priekšlikumu par Latvijas misijas izdoto pasu turpmāku neatzišanu.

Savukārt cita britu Ārlietu ministrijas eksperte PSRS un Austrumeiropas jautājumos M. N. E. Kollinga (*M. N. E. Colling*) uzskatīja, ka Baltijas valstu misijām ir bijusi pozitīva loma apmēram 25 000 baltiešu emigrantu (īpaši latviešu) ieceļošanā Lielbritānijā pēckara posmā. Kā raksturīgu piemēru viņa nosauca latviešu strādnieku ieceļošanas organizēšanu no Vācijas “Eiropas Brīvprātīgā darbaspēka shēmas” (*European Voluntary Worker Scheme*) ietvaros. Tā sākās 1946. gada janvārī, kad Anglijas valdība atļāva iebraukt 1000 baltiešu izcelsmes mājkalpotājām. Tā paša gada septembrī šis skaits tika palielināts līdz 5000 cilvēku. 1960. gada 31. decembrī 14 257 baltieši (no tiem

8116 latvieši) bija naturalizējušies kā Lielbritānijas pilsoņi. M. N. E. Kollinga arī atzina, ka Baltijas diplomātiskās misijas pēckara gados palīdzējušas risināt tādas jautājumus kā šo valstu pilsoņu īpašumtiesību problēmas, kara laikā rekvizētu kuģu lietas, latviešu un igauņu jūrnieku naturalizēšanos Anglijā u.c. Ņemot vērā šos faktorus, britu Ārlietu ministrijas eksperte neatbalstīja ideju par baltiešu misiju izdoto pasu anulēšanu un uzskatīja, ka valdībai būtu jāturpina iepriekšējo gadu politika attiecībā ar Latvijas, Lietuvas un Igaunijas misijām Londonā.⁶⁹

1968. gada 28. septembrī Lielbritānijas Ārlietu ministrijas eksperti izstrādāja pamattēzes turpmākajai attieksmei pret Baltijas valstu misijām Londonā, to statusu un funkcijām. Dokumentā bija atzīmēts, ka turpmāk valdībai nevajadzētu kaut kādā veidā paplašināt attiecības ar baltiešu misijām. Jautājums par misijas vadītāja amata pārmantojamību, ko apmēram pirms gada izvirzīja T. Ozoliņš, jārisina, nepaplašinot misiju statusu un funkcijas. Atbalstāma ir doma par “misijas dokumentu pārzini”, bet viņš nevar gaidīt kaut kādu oficiālu atzīšanu no britu valdības puses. Eksperti konstatēja, ka Anglijas valdība nesastapsies ar nopietnām problēmām, ja baltiešu misijas pārstās eksistēt. Iekšlietu ministrijai vajadzētu atzīt misiju izdotās pases līdz to derīguma termiņa beigām. Baltijas valstu pilsoņi, kuriem būtu tikai misiju izdotās pases, būtu uzskatāmi par bezpavalstniekiem.

Attiecībā un Latvijas un Igaunijas goda konsulātiem Lielbritānijā tika izteikta rekomendācija atļaut tiem turpināt darbu, bet bez aktivitāšu paplašināšanas. Noraidīja ideju par jaunu goda konsulātu atvēršanu. Dokumenta izstrādātāji analizēja ideju par iespējamo Baltijas valstu inkorporācijas Padomju Savienības sastāvā *de iure* atzīšanu, kā arī to, ko pozitīvu no tā iegūtu Lielbritānijas valdība. Eksperti uzskatīja, ka tas nav jādara, jo Anglija tādējādi neiegūs nekādas politiskas priekšrocības. Sarunās ar PSRS par abu valstu jaunu Konsulāro konvenciju tas gan varēja radīt zināmas problēmas, jo inkorporācijas atzīšana tikai *de facto* sarežģīja jautājumu par to, kādā konsulārajā apgabalā ietilps Baltijas valstis. Tika atzīmēts, ka līdzīga problēma ir arī ASV, kas ne *de facto*, ne *de iure* neatzīst Baltijas valstu inkorporāciju, tomēr sekmīgi risina konsulāras sadarbības jautājumus. Kopumā izstrādātās rekomendācijas pamatā it kā paredzēja saglabāt iepriekšējos gados īstenoto politiku, neparedzot būtiskas pārmaiņas.⁷⁰

1969. gada 27. jūnijā Baltijas valstu jautājums parādījās Lielbritānijas parlamenta Apakšnama debatēs. Konservatīvās partijas deputāts sers F. Benets (*F. Bennett*) lūdza ārlietu ministra vietnieku Goronviju Robertsu (*Goronwy Roberts*) paskaidrot, kādā formā valdība atzīst nelikumīgos režīmus Lietuvā, Latvijā un Igaunijā. G. Robertss savā atbildē lietoja jau pazīstamo formulu, uzsverot, ka Baltijas valstu absorbēšanu PSRS sastāvā valdība atzīst *de facto*, bet neatzīst *de iure*. Diskusijas turpinājumā F. Benets jautāja, vai Viņas Majestātes valdībai ir kaut kāda diplomātiska vai konsulāra pārstāvniecība Lietuvā, Latvijā un Igaunijā. Deputāts saņēma ļoti skaidru un striktu atbildi – nekāda.⁷¹

Ārlietu ministrijas PSRS un Austrumeiropas departamenta speciālisti bija sagatavojuši ministra vietniekam plašāku atbildi uz parlamenta deputātu jautājumiem par Baltijas problēmu. Tajā detalizēti izklāstīti Anglijas valdības nostājas pamatprincipi un to evolūcijas vēsture. Dokumentā uzsvērts, ka *de facto* atzīšana jāsaprot kā Lielbritānijas protesta forma, kā nosodījums Padomju Savienības rīcībai Baltijas valstīs. Atzīmēts, ka Baltijas valstu inkorporācija notika Sarkanās armijas invāzijas rezultātā, pretrunā ar nāciju pašnoteikšanās tiesībām. Sagatavotajā tekstā konstatēts, ka pēdējā laika notikumi Eiropā aizvadītā gada vasarā [Varšavas līguma valstu veiktā Čehoslovākijas okupācija. – A. Z.] liecina, ka okupāciju laiks vēl nav pagājis. Līdz ar to pašreizējā situācijā atzīt par likumīgu Krievijas veikto Baltijas valstu iegūšanu nebūtu pareizi. Idejas par *de iure* atzīšanu parādījās 1968. gada sākumā, kad tika parakstīta Lielbritānijas un Padomju Savienības vienošanās par savstarpējo finansiālo pretenziju atrisināšanu. Dokumenta nobeigumā uzsvērts, ka līguma tapšanas periodā Anglijas valdība skaidri formulēja savu pieeju Baltijas valstu jautājumam un izskaidroja to Padomju Savienībai.⁷²

Noslēgumā var konstatēt, ka Lielbritānijas nostāja Baltijas valstu jautājumā detantes tapšanas posmā būtiski nemainījās un saglabāja iepriekšējo gadu pamatprincipu: atzīt PSRS veikto Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksiju un inkorporāciju *de facto*, bet neatzīt to *de iure*. Tomēr aukstā kara izraisītās spriedzes mazināšanās un attiecību uzlabošanās starp Rietumiem un PSRS, arī starp Lielbritāniju un Padomju Savienību, ienesa Anglijas politikā zināmas korekcijas. Ārlietu ministrijas eksperti sāka uzsvērt Baltijas diplomātisko misiju darbības Londonā absurdumu; to, ka tās nepārstāv kādas konkrētas valstis vai valdības; sāka diskusijas par to statusu un funkcijām. Līdz ar to Anglijas politika kļuva labvēlīgāka PSRS, ko īpaši apstiprināja 1968. gada janvārī parakstītais abu valstu līgums par savstarpējo finansiālo pretenziju atrisināšanu. Līguma rezultātā Lielbritānija ieguva savā rīcībā pirms Otrā pasaules kara Anglijas bankā noguldītos Baltijas valstu zelta depozītus. Lielbritānija 60. gadu pirmajā pusē atteicās no Baltijas valstu diplomātisko misiju finansiāla atbalsta. Sarežģīts bija arī jautājums par misiju jaunajiem vadītājiem, jo, ja pirmskara Baltijas valstu valdību ieceltie diplomāti nomirtu, Anglija nevēlētos akreditēt jaunus.

Viskonsekventāko politiku Baltijas valstu jautājumā apskatāmajā laikā īstenoja ASV, kas ne *de facto*, ne *de iure* neatzina PSRS rīcību Baltijas valstīs. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiskās pārstāvniecības šeit saglabāja savu statusu un privilēģijas. ASV valdība arī atļāva tās finansēt no Baltijas valstu noguldījumu procentiem Amerikas bankās. ASV Kongress aicināja prezidentu virzīt Baltijas jautājuma apspriešanu Apvienoto Nāciju Organizācijā, akcentējot padomju koloniālo politiku Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Prezidents ik gadu apsveica Baltijas tautas nacionālajos svētkos un izteica atbalstu to centieniem atgūt neatkarību.

Eiropas Padome 60. gados pieņēma Rezolūciju par situāciju Baltijas valstīs, kurā atzīmēja Padomju Savienības rīcības pretlikumību. Tā kā Baltijas valstu jautājums ne-guva nekādu politisku risinājumu, Eiropas Padome aicināja dalībvalstis atbalstīt Baltijas bēgļu Rietumvalstīs centienus saglabāt savas kultūras tradīcijas, valodu un paražas, lai sagaidītu dienu, kad tās atkal būs brīvas nācijas.

Zināma loma Baltijas jautājuma kontekstā 60. gados bija arī baltiešu trimdas organizācijām un diplomātiem. Tika strādāts pie tā, lai detantes veidošanās apstākļos Rietumvalstīs neaizmirstu to netaisnību, ko Padomju Savienība pastrādāja pret neatkarīgajām Baltijas valstīm. Vajadzēja cīnīties arī par to, lai, uzlabojoties PSRS un Rietumvalstu dialogam, tās neatteiktos no neatzīšanas politikas un nepārtrauktu politiski un diplomātiski atbalstīt Baltijas jautājuma risinājumu.

Atsauces

- 1 Geir Lundestad East, West, North, South: Major Development in International Relations Since 1945. Sade Publ. 5th edition. – 2005, pp. 66–74.
- 2 Gediss, Dž. L. Aukstais karš. – Rīga, 2007, 141., 142. lpp.
- 3 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918–1998. Sērija "Latvija starptautiskajās attiecībās". – Rīga, 1999, 148. lpp.
- 4 The National Archives (turpmāk – NA), Foreign and Commonwealth Office (FCO), 28/2478, ENB 3/1.
- 5 NA, FCO 28/2478, ENB 3/1.
- 6 Turpat.
- 7 Turpat.
- 8 Turpat, FO 371/15337, NS 1901/6.
- 9 Turpat, FO 371/188549, NB 1081/1.
- 10 Turpat.
- 11 Turpat.
- 12 Turpat.
- 13 Turpat, FO 371/171931, NS 1015/89.
- 14 Andrejevs, G. Eiropas Padome un Latvijas neatkarība // Lauku Avīze, 2001, 22. marts.
- 15 Eiropas Padomes atbalsts Baltijas valstīm // Londonas Avīze, 1960, 747. nr.
- 16 NA, FO 371/171931, NS 1015/43.
- 17 Turpat.
- 18 Turpat.
- 19 Варес П., Осипова О. Похищение Европы или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века. – Таллин, 1992, с. 258.
- 20 Zunda, A. Baltijas jautājums 20. gadsimta 60. gadu starptautiskajās attiecībās // Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 20. sēj.). – Rīga, 2007, 19. lpp.
- 21 Vai gaidāmas pārmaiņas Rietumu nostājā // Londonas Avīze, 1961, 758. nr.
- 22 Zunda, A. Baltijas jautājums 20. gadsimta 60. gadu starptautiskajās attiecībās ..., 20. lpp.

- ²³ Baltijas valstu pārstāvji pret līguma parakstīšanu // *Laiks*, 1963, 67. nr.
- ²⁴ Kas jādara apspiesto tautu labā // *Turpat*, 1962, 97. nr.
- ²⁵ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu ..., 151. lpp.
- ²⁶ NA, FO 371/177456, NB 1821/9.
- ²⁷ *Turpat*.
- ²⁸ *Turpat*.
- ²⁹ *Варес П., Осипова О. Похищение Европы ...*, с. 261.
- ³⁰ NA, FO 371/177457, NB 1901/5.
- ³¹ *Veigners, I. Latvieši ārzemēs. – Rīga, 1993, 329. lpp.*
- ³² NA, FO 371/188965, NS 1511/1.
- ³³ *Turpat*.
- ³⁴ *Turpat*.
- ³⁵ *Turpat*.
- ³⁶ *Turpat*.
- ³⁷ *Turpat*.
- ³⁸ *Turpat*.
- ³⁹ *Turpat*.
- ⁴⁰ *Turpat*, FO 371/188965, NS 1511/5/66.
- ⁴¹ *Turpat*, FO 371/188549, NB 1081/3.
- ⁴² *Turpat*.
- ⁴³ *Turpat*.
- ⁴⁴ *Turpat*, FO 371/188549, NB 1081/8.
- ⁴⁵ *Zunda, A. Baltijas jautājums 20. gadsimta 60. gadu starptautiskajās attiecībās ...*, 25. lpp.
- ⁴⁶ NA, FO 950/000118, HG 1383/65.
- ⁴⁷ *Turpat*, FO 950/000779, HS 1383/79a.
- ⁴⁸ *Turpat*, T 312/1889, 2F-100/103/62b.
- ⁴⁹ *Financial Times*, 14 February, 1967.
- ⁵⁰ *The Times*, 27 February, 1967.
- ⁵¹ NA, T 312/1683, 2F-100/103/02.
- ⁵² *Kažociņš, I. Latvijas zelts Anglijas bankā // Latvieši Lielbritānijā. – Londona, 1995, 399. lpp.*
- ⁵³ *Parliamentary Debates. House of Commons*, vol. 776, col. 604, 605.
- ⁵⁴ *The Times*, 23 January, 1969.
- ⁵⁵ *Kažociņš, I. Latvijas zelts Anglijas bankā ...*, 410. lpp.
- ⁵⁶ *Parliamentary Debates. House of Lords*, vol. 302, col. 216, 217.
- ⁵⁷ NA, FO 371/188548, NB 1016/1.
- ⁵⁸ *Turpat*, FO 181, 1210/1045/26/5.
- ⁵⁹ *Turpat*.
- ⁶⁰ *Turpat*, FO 181, 1220/1045/20/5.
- ⁶¹ *Turpat*.
- ⁶² *Turpat*.
- ⁶³ *Turpat*, FO 371/188549, NB 1081/1.
- ⁶⁴ *Turpat*, FCO 28/26, ENB 3/1.
- ⁶⁵ *Turpat*.

⁶⁶ Turpat, FCO 28/86, ENB 3/1.

⁶⁷ Turpat.

⁶⁸ Turpat, FCO 28/86, ENS 4/1.

⁶⁹ Turpat, FCO 28/86, ENB 3/1.

⁷⁰ Turpat.

⁷¹ Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons. Official Reports. Session 1968–69. Comprising period 16th–27th June, 1969. Fifth Series. Vol. 785, Her Majesty's Stationery Office, London, 1969, col. 317.

⁷² NA, FCO 28/2477, ENB 3/1.

The Issue of the Baltic States and the Western Countries in the International Relations of the Initial Phase of Détente (1963–1969)

Antonijs Zunda

Summary

Assessment of the position of the Western countries on the Baltic issue allows drawing the conclusion that in the initial phase of détente it did not essentially change and the basic principles of the previous years were retained. For instance, the UK continued recognizing the annexation and incorporation of Latvia, Lithuania and Estonia into the USSR only *de facto* but did not recognise it *de jure*. However, the easing of the tension that had been caused by the Cold War and improvement of relations between the West and the East, including the UK–USSR relations, brought along certain changes in the UK's policy. Experts from the Foreign Office started to underline the absurdity of the operation of the Baltic diplomatic missions in London, insisting that they did not represent any particular state or government and launched debates on their status and functions. Thus, the UK's policy became more favourable towards the USSR, as particularly asserted by the bilateral treaty on the settlement of mutual financial claims signed in January 1968. As a result of this treaty, the UK gained possession of the gold that the Baltic States had deposited in the Bank of England before the Second World War. In the first half of the 1960s, the UK gave up the financial support for the Baltic diplomatic missions. The issue of the new heads of these missions was also complicated, because as the diplomats appointed by the Baltic governments before the war passed away, the UK was unwilling to accredit their successors.

It was the USA that pursued the most consistent policy on the Baltic issue in the respective period: it did not recognise the action of the USSR vis-à-vis the Baltic States either *de facto* nor *de jure*. The diplomatic missions of Latvia, Lithuania and Estonia in the USA continued to enjoy their status and privileges. The US Government also allowed

their financing from the interest from the Baltic deposits in American banks. The US Congress called on the President to motion the Baltic issue for debates at the United Nations, emphasising the colonial Soviet policies in Latvia, Lithuania and Estonia. Every year the President congratulated the Baltic peoples on their national days and expressed support for their aspirations to recover their independence.

In the 1960s, the Council of Europe adopted a Resolution on the Situation in the Baltic States, where the unlawful character of the action of the Soviet Union was noted. Since the Baltic issue failed to find any political settlement, the Council of Europe called on its member states to support the efforts of the Baltic refugees in the Western countries to preserve their cultural traditions, language and traditions so that they could see the day when they would be free nations again.

The Baltic exile organisations and diplomats also played a certain role in the context of the Baltic issue in the 1960s. They made efforts not to allow the Western countries, under the conditions of the emergence of *détente*, forget the injustice committed by the Soviet Union against the independent Baltic States. Efforts had to be launched also to achieve that as the dialogue between the USSR and the West was improving, the Western States did not give up the policy of non-recognition and did not ease their support for political and diplomatic settlement of the Baltic issue.



Aleksandrs Ivanovs

Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā: 1987–1990

1987. gadā sākās pēdējais posms Latvijas padomju historiogrāfijas attīstībā.¹ Posma saturs bija Latvijas vēstures zinātnes transformācija politisko procesu un sabiedriskās kustības – Atmodas ietekmē, bet transformācijas rezultāts bija Latvijas padomju historiogrāfijas “sadrupšana” un Latvijas vēstures zinātniskās pētniecības atjaunošana, balstoties uz Latvijas nacionālās historiogrāfijas idejām un pieejām. Tāpēc šo posmu var uzskatīt par pārejas posmu no padomju historiogrāfijas uz Latvijas vēstures jaunāko historiogrāfiju.²

1987.–1990. gadā Latvijas vēstures pētniecībā nozīmīgākais historiogrāfiskais fakts bija pirmie mēģinājumi revidēt Latvijas padomju historiogrāfijas līdzšinējās atziņas un vērtējumus. Padomju historiogrāfijas šablonu vietā Latvijas historiogrāfijā iesakņojās pieejas un interpretācijas, no kurām dažas tika izstrādātas un pamatotas vai nu trimdas latviešu historiogrāfijā, vai arī Rietumeiropas un ASV vēstures pētniecībā, sovietoloģijā un politoloģijā. Jaunās idejas “grāva” Latvijas padomju historiogrāfijas pamatus, kādēļ padomju vēstures zinātne Latvijā sāka pakāpeniski zaudēt savu metodoloģisko un idejisko “tīrību” un konsekvenci.

Latvijas historiogrāfijas transformācijas procesi pelnījuši nopietnu uzmanību – tie jāpēta dziļi un vispusīgi, kā īpašs fenomens, kas ietver (un tādējādi arī atspoguļo) liktenīgās sociālās, politiskās, idejiskās un garīgās norises Latvijā neatkarības atgūšanas priekšvakarā. Tāpēc šajā rakstā mēģināts pēc iespējas sīkāk un dziļāk raksturot Latvijas vēstures pētniecību 1987.–1990. gadā, ievērojot situāciju Latvijas padomju historiogrāfijā trešās Atmodas priekšvakarā, kā arī Latvijas vēstures pētniecības gaitu pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas. Taču, pētot Latvijas historiogrāfijas transformācijas vēsturi, nevar aprobežoties tikai ar norisēm akadēmiskās (respektīvi, profesionālās) vēstures pētniecības jomā, jo 20. gadsimta 80. gadu beigās skaidri parādījušās Latvijas historiogrāfijas sociālās funkcijas un loma sabiedriski politiskajos un nacionālajos procesos Latvijā; turklāt vēstures apzināšanas un pētniecības saikne ar sabiedrību noteica Latvijas jaunākās (mūsdienu) historiogrāfijas tapšanas kontekstu.

Diemžēl šis nozīmīgais posms Latvijas historiogrāfijas vēsturē gandrīz netika pētīts. Lai gan atsevišķos šī raksta autora,³ kā arī citu vēsturnieku publikācijās⁴ tika aplūkoti vairāki Latvijas padomju historiogrāfijas vēstures aspekti, tomēr Latvijas padomju historiogrāfijas attīstība trešās Atmodas laikā atainota tikai vispārīgos vilcienos.⁵ Turklāt dažās publikācijās norises Latvijas historiogrāfijā 1987.–1990. gadā tika atspoguļotas “sinhroni” ar pārmaiņām Latvijas vēstures pētniecībā.⁶

Tādējādi var apgalvot, ka šis raksts ir pirmais mēģinājums piedāvāt retrospektīvu ieskatu Latvijas padomju historiogrāfijas pastāvēšanas pēdējā posmā. Taču šī jautājuma apzināšana un izpēte rada būtiskas problēmas, saistītas ar to, ka Latvijas historiogrāfijas pilnvērtīga apzināšana, izpēte un izvērtēšana prasa būtiski paplašināt historiogrāfiskā pētījuma robežas, aplūkojot 20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē tapušo literatūru vienlaikus kā Latvijas PSR historiogrāfijas un kā neatkarīgās Latvijas Republikas historiogrāfijas sastāvdaļu. Tas nozīmē, ka Latvijas historiogrāfijas transformācijas dziļa izpēte iespējama, ievērojot triju historiogrāfisko tradīciju – Latvijas padomju, Latvijas nacionālās (trimdas) un Latvijas jaunākās historiogrāfijas – mijiedarbību 1987.–1990. gadā. Šis secinājums balstās uz pieņēmumu, ka 20. gadsimta 80. gadu beigās Latvijas padomju historiogrāfija kļuva eklektiska un visai pretrunīga;⁷ tās piederība pie kāda noteikta historiogrāfiskā virziena (historiogrāfiskās tradīcijas) gandrīz nav noteicama. Bez šaubām, tas būtiski apgrūtina šī posma Latvijas historiogrāfijas izpēti. Tieši tāpēc šajā rakstā tiks skarti tikai atsevišķi Latvijas padomju historiogrāfijas attīstības aspekti vēstures pētniecības radikālās transformācijas posmā.

Lai veidotu vispusīgāku priekšstatu par Latvijas historiogrāfijas transformāciju, rakstā aplūkoti (vai vismaz skarti) vairāki vēstures pētniecības vēstures aspekti Latvijā 1987.–1990. gadā, sevišķi akcentējot prioritāro (aktuālo) problemātiku vēsturnieku darbos (Molotova–Ribentropa pakts, padomju okupācija, sovetizācija, represijas, kā arī atsevišķi jautājumi, kas saistīti ar Latvijas vēsturi 20. gadsimta 20.–30. gados, brīvības cīņām u.c.), jo tieši ar šo vēstures aspektu reprezentāciju publikācijās aizsākusies nacionālās vēstures “reabilitācija” un “balto plankumu” aizpildīšana Latvijas pagātnes kopainā. Pēc iespējas rakstā tiks arī mēģināts vispārējos vilcienos noteikt dinamisku korelāciju starp publikāciju problemātiku un sabiedriski politiskiem un garīgiem procesiem un notikumiem Latvijā 20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē, lai parādītu vēstures pētniecības un sabiedriskās domas saikni Latvijā sabiedriski politiskās un garīgās transformācijas posmā, kad Latvijas historiogrāfija sevišķi aktīvi veica savas sociālās funkcijas. Lai gan uzmanība aktuālajiem vēstures jautājumiem nozīmēja, ka Latvijas padomju historiogrāfijā sākās metodoloģisko un idejisko pamatu revidēšana un tādējādi arī vēstures pētniecības atbrīvošanās no marksistiskās metodoloģijas un padomju ideoloģijas spaidiem, tomēr šis process bija pretrunīgs vēstures pētniecības “inertes” dēļ. Tāpēc rakstā uzmanība pievērsta arī “oficiālajai” akadēmiskajai zinātnei, arī tā saucamajai partijas vēsturei,

kur uzskatāmi parādās historiogrāfijas “pretošanās” pārmaiņām. Ar Latvijas padomju historiogrāfijas metodoloģisko pamatu revidēšanu saistīts vēl viens jautājumu klāsts, kas arī tiks aplūkots šajā rakstā: Latvijas PSR historiogrāfijas un Latvijas trimdas historiogrāfijas mijiedarbība, mūsdienu Latvijas nacionālās historiogrāfijas modeļa un 20. gadsimta Latvijas vēstures jaunākās koncepcijas rašanās divu historiogrāfisko tradīciju mijiedarbības rezultātā. Tādējādi tiks mēģināts noteikt Latvijas trimdas historiogrāfijas reālo lomu Latvijas jaunākās historiogrāfijas tapšanas sākumposmā. Fragmentāri raksturoti jautājumi, kuri saistīti ar Latvijas historiogrāfijas infrastruktūras (pētniecības centri, periodika, konferences utt.) transformāciju, kas visumā līdz Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanai norisinājusies lēnām.

Diemžēl šo plašo pētniecisko programmu diez vai ir iespējams pilnīgi īstenot vienā rakstā tā ierobežotā apjoma dēļ.⁸ Tāpēc autora uzmanības centrā ir jautājumi, kas saistīti ar jaunu pieeju tapšanu, sabiedriski un politiski aktuālu vēstures aspektu – it sevišķi Latvijas okupācijas vēstures aspektu – reprezentāciju un izpēti Latvijas padomju historiogrāfijā 1987.–1990. gadā.

Lai aplūkotu iepriekš minētos Latvijas vēstures pētniecības vēstures aspektus 20. gadsimta 80. gadu beigās, rakstā izmantoti vairāki historiogrāfiskie avoti. Līdz ar “tradicionālajiem” avotiem – vēsturnieku “akadēmiskiem” pētījumiem (monogrāfijas, raksti, konferenču materiāli un tēzes) – darbā relatīvi plaši reprezentēti Latvijas vēsturnieku publicistiski un populārzinātniski darbi, kas tika publicēti Latvijas periodikā. Tieši šiem avotiem ir principiāla nozīme pētījumā, jo jaunākās idejas un vēstures procesa jaunās interpretācijas tika operatīvi paustas tieši preses slejās, tāpēc šie avoti ļauj izsekot vēstures pētniecības transformācijai tās sākumposmā. Rakstā izmantoti arī trimdas latviešu vēsturnieku darbi, kas tika publicēti kā ārzemēs, tā arī Latvijā (pārsvarā tās ir atkārtotās publikācijas) 20. gadsimta 80. gadu beigās. Šie historiogrāfiskie avoti dod iespēju aptuveni noteikt Latvijas trimdas historiogrāfijas ietekmi uz Latvijas padomju historiogrāfiju.

Kopš 20. gadsimta 60. gadu sākuma Latvijas PSR historiogrāfijas attīstībai bija raksturīga konceptuāla un metodoloģiska stabilitāte. Šajā stabilajā stāvoklī okupētās Latvijas historiogrāfija pastāvēja līdz pat 1987.–1988. gadam, kad sākās padomju historiogrāfiskās tradīcijas spontāna sadrupšana, respektīvi, atbrīvošanās no marksistiskās metodoloģijas spaidiem un rusifikācijas pazīmēm. Šīs pārmaiņas, kuras sākotnēji izraisīja politiskie procesi Latvijā un Padomju Savienībā kopumā (*pārbūve*), vēlreiz apstiprina tēzi par vēstures zinātnes atkarību no politiskās konjunktūras, tās politizēšanās neizbēgamību.⁹ Taču visi turpmākie procesi Latvijas vēstures zinātnes attīstībā 20. gadsimta 80. gadu beigās – 1990. gadā norisinājās Atmodas kontekstā. Tāpēc var apgalvot, ka tieši latviešu

tautas interese par savu vēsturi, tieksme pēc vēsturiskās patiesības sekmēja vēsturnieku meklējumus un būtiski paātrināja historiogrāfijas transformāciju. Tas nozīmē, ka pati tauta nosacīja savas historiogrāfijas jauno tēlu, bet Latvijas vēstures zinātnes relatīvi ātra atgriešanās pie nacionālajām vērtībām ļauj apgalvot, ka marksisma metodoloģija un rusifikācijas izpausmes veidoja Latvijas PSR historiogrāfijas “virsslāni” – dziļumos vēstures zinātne Latvijā saglabāja saikni ar nacionālo historiogrāfisko tradīciju. Atbrīvošanos no padomju historiogrāfijas shēmām un pieejām sekmēja arī Latvijas vēstures zinātnes attīstības iekšējās likumsakarības: šķiet, ka ap 20. gadsimta 80. gadu vidū Latvijas padomju historiogrāfija pilnīgi izsmēla attīstības iespējas padomju modeļa ietvaros. Lai saglabātos, tai bija jāmeklē jaunas pieejas.

Salīdzinājumā ar vēstures zinātnes transformāciju Padomju Savienības centrā pārmaiņas Latvijas historiogrāfijā sākumā norisinājās lēnāk, ar zināmu aizkavēšanos, jo līdz 20. gadsimta 80. gadu otrajai pusei PSRS historiogrāfija saglabāja savu centralizēto raksturu, bet vēstures zinātnes pārraudzības centrālās (un vietējās) institūcijas stingri kontrolēja vēstures pētniecību republikās. Tāpēc Latvijas vēstures zinātnē pārmaiņu pirmās – jāsaka, diezgan nedrošas – pazīmes konstatējamas tikai 1987. gada otrajā pusē preses slējās, kur tulkojumā latviešu valodā tika pārpublicēti Krievijas vēsturnieka Maskavas Valsts vēstures arhīvu institūta rektora Jurija Afanasjeva – pārmaiņu iniciatora PSRS vēstures zinātnē – darbi.¹⁰ Ņemot vērā šo publikāciju izraisīto rezonansi gan Krievijā, gan arī Latvijā, tieši ar šo rakstu parādīšanos var nosacīti datēt pārmaiņu vēstures pētniecībā un padomju historiogrāfijas sadrupšanas sākumu Latvijā. Tāpēc šos rakstus var uzskatīt par “iekšējo”, historiogrāfisko faktoru, kas līdz ar politiski sociālajām pārmaiņām sekmēja vēstures pētniecības transformāciju.

Cits historiogrāfiskais faktors, kam 20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē bija nozīmīga loma Latvijas vēstures pētniecības attīstībā, bija trimdas latviešu vēsturnieku un publicistu darbu parādīšanās Latvijā. Tās bija gan intervijas, gan oriģināli raksti (pirmpublicējumi), gan arī izvilkumi no agrāk publicētajiem pētījumiem par Latvijas vēstures aktuālajiem jautājumiem. Jāatzīmē, ka šo darbu publicēšana periodikā kopš 1988. gada – lielākoties izdevumos, kuru izdošana kļuva iespējama, pateicoties plašajai sabiedriskajai kustībai Latvijā, – liecināja vispirms par izmaiņām latviešu sabiedriskajā domā, nevis oficiālajā historiogrāfijā, jo publikāciju mērķauditorija bija tieši Latvijas sabiedrība, kurai bija radusies neliekuļota interese par Latvijas vēstures aktuālākajiem un sāpīgākajiem jautājumiem. Tai pašā laikā šie darbi kļuva par zināmu “izaicinājumu” akadēmiskajai (oficiālajai) vēstures pētniecībai, kas paātrināja tās evolūciju un jaunu ideju akceptēšanu.

Sākumā – 1988. gadā tādu publikāciju bija relatīvi maz,¹¹ taču, sākot ar 1989. gadu, to skaits strauji pieauga. Periodikā tika publicēti gan latviešu sabiedriskajā apziņā aktuāli dokumentāri materiāli,¹² gan vēsturnieku un publicistu – Edgara Andersona, Ulža

Ģērmaņa,¹³ Andrieva Ezergaiļa,¹⁴ Bruno Kalniņa¹⁵ un citu autoru¹⁶ intervijas, raksti un apceres. Visas šīs publikācijas nav iespējams minēt, jo tās parādījušās gan Latvijas centrālajā periodikā, gan arī vietējos laikrakstos; bieži vien (taču ne vienmēr) rakstu publicēšana bija saistīta ar nozīmīgām atceres dienām – 14. jūnijs, 23. augusts, 18. novembris u.c. Gandrīz visās publikācijās tika aktualizēti Latvijas jaunākās vēstures svarīgākie jautājumi, kuri Latvijas padomju historiogrāfijā tika vai nu noklusēti, vai arī reprezentēti izkropļotā veidā padomju ideoloģijas spaidu ietekmē: Latvijas okupācija 1940. gadā, latviešu nacionālās identitātes saglabāšanās padomju varas gados, Padomju Savienības īstenotā nacionālā politika Latvijā, Latvijas Republikas pirmā perioda izveide un pastāvēšana, masu sabiedriskā kustība padomju varas sadrupšanas laikā un neatkarības atgūšanas perspektīvas, kā arī citi vēstures aspekti, kuri trešās Atmodas gados bija latviešu sabiedrības uzmanības centrā.

Nemot vērā šo publikāciju lielo atbalsi sabiedrībā, var droši runāt par trimdas latviešu historiogrāfijas "iesakņošanos" Latvijas jaunāko laiku vēstures apzināšanā un zinātniskajā izpētē. Par to liecina, piemēram, Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta 1990. gadā paustā iecere atkārtoti iespiest Latvijā nozīmīgākos trimdas latviešu vēsturnieku – E. Andersona, Arnolda Aizsilnieka, Edgara Dunsdorfa un A. Ezergaiļa pētījumus.¹⁷ Jaunu pieeju akceptēšanu sekmēja Latvijas vēsturnieku kontakti ar ārzemju kolēģiem, pirmām kārtām ar trimdas latviešu vēsturniekiem. Lielākoties tās bija Latvijas un Baltijas vēsturei veltītas konferences, kurās piedalījās arī Latvijas vēsturnieki.¹⁸ Sākumā šos pasākumus uztvēra kā ārkārtīgas, neparastas parādības, taču kopš 1990. gada Latvijas vēsturnieku piedalīšanās starptautiskajās konferencēs kļuva par viņu profesionālās darbības neatņemamu, svarīgu sastāvdaļu, rutinētu akadēmisku komunikāciju, kas nodrošināja jaunu ideju un pieeju apmaiņu.

Par latviešu trimdas historiogrāfijas atziņu, pieeju un interpretāciju iesaistīšanos Latvijas padomju historiogrāfijā liecināja arī historiogrāfiskie pētījumi un apskati, kuri 20. gadsimta 80. gadu beigās vairs neveica "ideoloģiskā uzrauga" funkciju cīņā pret "latviešu buržuāzisko nacionālismu" un "sovetologu falsifikācijām".¹⁹ Publikācijās, kas veltītas atsevišķiem vēsturniekiem – latviešu trimdas pārstāvjiem,²⁰ kā arī nopietnos historiogrāfiskos pētījumos²¹ pirmo reizi Latvijas padomju historiogrāfijā tika mēģināts veidot sabalansētu priekšstatu par trimdas latviešu historiogrāfijas un daļēji arī Rietumeiropas un ASV pētnieku ieguldījumu Latvijas jaunāko laiku vēstures apzināšanā un izpētē.

Redzams, ka ārzemju zinātnieku darbu parādīšanās Latvijā un trimdas latviešu vēsturnieku atziņu iesakņošanās Latvijas historiogrāfijā bija ļoti svarīgs faktors, kas padarīja Latvijas historiogrāfijas transformāciju neatgriezenisku. Taču trešās Atmodas laikā uz Latvijas padomju historiogrāfiju iedarbojās vēl viens faktors, kam vienmēr ir noteicoša, kaut arī pretrunīga loma vēstures pētniecības attīstībā. Šis faktors ir vēstures zinātnes "infrastruktūra", kuras sistēmveidojošs elements ir zinātniskās pētniecības

institūcijas (institūti) un centri, kas koordinē un tādējādi sekmē (dažreiz kavē) noteiktu vēstures jautājumu izpēti.

Jāteic, ka 1987.–1990. gadā Latvijas historiogrāfijas organizatoriskā infrastruktūra mainījās lēnām. Kā 1991. gadā atzīmēja profesors Heinrihs Strods, *“Latvijas vēstures organizatoriska atjaunošana pirmkārt izpaužas LU Latvijas vēstures katedras, Latvijas Zinātņu akadēmijas Latvijas vēstures institūta, kā arī Kara muzeja atjaunošanā, kaut arī darbinieku vidū vēl ir daudz vakarējo PSKP biedru”*²². Jāpiebilst, ka 1990. gadā tika dibināts muzejs un dokumentācijas centrs “Ebreji Latvijā”,²³ kas kļuva par nozīmīgāko centru holokausta pētniecības infrastruktūrā. Tas joprojām veic svarīgu funkciju holokausta jautājumu apzināšanā, dokumentāro avotu un cilvēku liecību par holokaustu vākšanā un holokausta pētījumu rezultātu popularizēšanā. Līdz ar pārmaiņām Latvijas vēstures pētniecības organizatoriskajā infrastruktūrā šajā posmā konstatējamas dažas jaunas tendences vēstures mācīšanā Latvijas augstskolās. Lai gan studiju procesā mēģināja pakāpeniski izvairīties no vienpusīgas pieejas vēstures problēmu apgaismošanai,²⁴ tomēr jāatzīmē, ka radikālas pārmaiņas šajā jomā var pamanīt tikai pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas.

Tai pašā laikā Latvijas vēstures pētniecības infrastruktūrā joprojām liela nozīme bija ideoloģiskajām iestādēm, pirmām kārtām – Latvijas Komunistiskās partijas CK Partijas vēstures institūtam – PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta filiālei²⁵ (sākot ar 1990. gadu un līdz likvidācijai – LKP CK Sociāli politisko pētījumu institūts). Tāpat kā Latvijas padomju historiogrāfijas attīstības iepriekšējā posmā – 20. gadsimta 60. gados – 80. gadu pirmajā pusē, trešās Atmodas gados LKP CK Partijas vēstures institūts pretendēja uz vadošo lomu vēstures pētniecībā (protams, masu sabiedriskās kustības apstākļos šīs pretenzijas nevarēja īstenot visā pilnībā): kā agrāk, turpinājās periodikas (Padomju Latvijas Komunisti = *Коммунист Советской Латвии*) un turpinājumuizdevumu (Latvijas Komunistiskās partijas vēstures un partijas celtniecības jautājumi: Zinātniskie darbi²⁶) izdošana, nāca klajā monogrāfijas, rakstu krājumi un dokumentārās publikācijas par Latvijas sociāldemokrātijas un Komunistiskās partijas vēstures jautājumiem,²⁷ tika aizstāvētas jaunas disertācijas partijas vēstures jautājumos,²⁸ rīkotas Latvijas Komunistiskās partijas gadadienām veltītas konferences utt. Kā piemēru var minēt 1989. gadā rīkoto Latvijas Komunistiskās partijas 85. gadadienai veltīto konferenci: konferences materiālos vairākkārt pieminēta “pārbūve” (“marksisma teorētiskais mantojums pārbūves politikā un praksē”), tomēr publikācija visumā ir diezgan tradicionāla, it sevišķi raksti par partijas vēsturi; visā visumā krājums atgādina 60. un 70. gadu jubilejas izdevumus.²⁹ Šai sakarā būtu jāatzīmē, ka referātu tematikas un ievirzes ziņā arī konferences, kuras organizēja Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūts³⁰ un P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte,³¹ bija diezgan tradicionālas, bet lielākā daļa tajās prezentēto referātu visā visumā atbilda padomju historiogrāfijas modelim.

Nevar nepamanīt partijas vēsturnieku diezgan intensīvu darbību trešās Atmodas laikā. Grūti spriest, vai šīs darbības intensitāte būtiski pieaugusi salīdzinājumā ar iepriekšējo posmu, kaut arī tāds iespaids rodas. Acīmredzot tas skaidrojams ar daļas vēsturnieku "pretošanos" pārmaiņām vēstures pētniecībā, bet jāņem vērā arī vēstures zinātnes specifika – historiogrāfijas "inerce" jeb neizbēgama atpalikšana no transformācijas un modernizācijas procesiem. Ne vienmēr šī inerce uzskatāma par vēsturnieku apzinātu "pretošanos" pārmaiņām, jo nopietni pētījumi parasti top ilgu laiku, turklāt padomju varas gados pētījumu publicēšana tika plānota ilgu laiku pirms darbu nākšanas klajā. Šis novērojums attiecas gandrīz uz visām akadēmiskajām publikācijām izdevniecībā "Zinātne" un "Avots", kā arī žurnālā "Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis" 1987.–1990. gadā.

Turklāt akadēmiskajā historiogrāfijā, it sevišķi viduslaiku un jauno laiku vēstures pētniecības jomā, inerce bieži vien vērtējama kā visumā pozitīva parādība, jo tās redzama izpausme ir vēstures pētniecības kontinuitāte, kas dod iespēju nodot vēstures izpētes iemaņas (mākslu) no paaudzes uz paaudzi, nodrošināt nacionālās historiogrāfiskās tradīcijas identitātes saglabāšanos un turpmāko attīstību.

Šo tēzi apstiprina vairāki nopietni, uz faktogrāfiju orientēti monogrāfiski pētījumi arheoloģijā³² un etnogrāfijā,³³ Latvijas jauno³⁴ un jaunāko laiku vēsturē,³⁵ kā arī tematiski rakstu krājumi,³⁶ kas nāca klajā 1987.–1990. gadā. Jāatzīmē, ka pat šo "klasisko" vēstures tēmu izpētē zināma politizācija un ideoloģiskā frazeoloģija (bieži vien formāla) bija neizbēgama. Parasti ideoloģiskā diskursa fokusā bija jautājumi, kas saistīti ar seno baltu (senlatviešu) kontaktiem ar austrumslāvu tautām, kam piemita "pozitīva" nozīme un loma latviešu tautas vēsturē.³⁷

Citādi vērtējamās inerces izpausmes vēstures izpētes jomās, kuras tradicionāli (un, jāsaprot, arī formāli) bija LKP CK Partijas vēstures institūta pārziņā, – tā saucamās šķiru cīņas vēstures aspekti,³⁸ Latvijas Komunistiskās partijas darbības ("celtniecības") jautājumi,³⁹ revolucionāru, latviešu strēlnieku un revolucionāro demokrātu dzīves apraksti⁴⁰ u.tml. Taču arī šajās izpētes jomās konstatējami nopietni, uz faktogrāfiju orientēti un labi dokumentēti pētījumi, kuri līdz šim laikam nav zaudējuši savu zinātnisko nozīmīgumu.⁴¹

Visā visumā jaunāko laiku Latvijas vēstures izpētes jomā sevišķi pieprasīti (oficiālo institūciju skatījumā) palika tradicionālie jautājumi un vēstures aspekti, kas neļāva Latvijas padomju historiogrāfijai atveidot vispusīgu un objektīvu Latvijas 20. gadsimta vēstures kopainu. Var arī apgalvot, ka tieši šo vēstures jautājumu apgaismošanā konstatējama daļas vēsturnieku *faktiska* pretošanās pārmaiņām Latvijas historiogrāfijā, jo viņu darbu ievirze, pieejas, interpretācijas un vērtējumi bija pretrunā ar tālaika sabiedrības gaidām. Pat agrāk, 20. gadsimta 60. gados – 80. gadu pirmajā pusē, publikācijas par šiem vēstures aspektiem izskatījās pārmērīgi dogmatiskas; bet 20. gadsimta 80. gadu

otrajā pusē atsevišķu tēmu aktualizēšana uzskatāma par anahronismu. Kā piemēru var minēt pētījumus par tā saukto latviešu sociālistisko nāciju. Daži vēsturnieki un sabiedrisko zinātņu pārstāvji joprojām turpināja meklēt pierādījumus, kas apstiprinātu tēzi par “latviešu sociālistiskās nācijas” izveidi Latvijā un parādītu tās turpmāko attīstību un izaugsmi Komunistiskās partijas vadībā.⁴² Ar šīm publikācijām ir tieši un cieši saistīti darbi – lielākoties sociologu un etnogrāfu pētījumi –, kuros parādīta “sociālistiskā dzīvesveida” attīstība Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados.⁴³ Jāatzīmē, ka pēc 1987. gada tāda rakstura darbi vairs neparādās, kas, bez šaubām, liecina par Latvijas historiogrāfijas transformācijas progresu. Pēc 1987. gada pazuda arī darbi, kuru saturs bija pirmās Latvijas Republikas klaja nomelnošana.⁴⁴ Taču līdz pat Latvijas valsts neatkarības atgūšanai tika regulāri publicēti pētījumi, kuros atspoguļota revolucionāro cīņu idealizētā versija.⁴⁵ Jāatzīmē, ka šie darbi, tāpat kā agrāk, veica svarīgu funkciju Latvijas padomju historiogrāfijā – tajos, akcentējot latviešu tautas cīņu par padomju varu,⁴⁶ tika mēģināts parādīt “sociālistiskā valstiskuma” aizsākumus Latvijā.⁴⁷ Tādējādi, kaut netieši, šīs publikācijas faktiski attaisnoja Latvijas okupāciju un iekļaušanu Padomju Savienībā.

Vēl viena sevišķi pieprasīta tēma oficiālajā historiogrāfijā Atmodas gados bija tā saucamais Lielais Tēvijas karš (respektīvi – Latvijas vēstures aspekti nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā un otrās padomju okupācijas sākums).⁴⁸ Šīs plašās tēmas ietvaros sevišķi liela uzmanība pievērsta gan padomju partizāniem, gan arī nacionālajai opozīcijai un nacionālajiem partizāniem (pat 20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē padomju historiogrāfijā šajā gadījumā lietoja vārdkoku “buržuāziskie nacionālisti”) acīmredzot tāpēc, ka Otrā pasaules kara vēsture drīz pēc kara beigām kļuva ārkārtīgi mitologizēta un veidoja padomju ideoloģiskā un historiogrāfiskā mīta neatņemamu sastāvdaļu. Jāatzīmē, ka pat 1988. gadā ar nacionālās pretošanās faktiem joprojām mēģināja attaisnot padomju režīma represīvo politiku Latvijā pēc Otrā pasaules kara.

Var redzēt, ka Atmodas laikā Latvijas 20. gadsimta vēstures reprezentācija oficiālajā historiogrāfijā balstījās uz pieejām un šabloniem, kas bija iesakņojušies Latvijas padomju historiogrāfijā vēl 20. gadsimta 50. gadu beigās.⁴⁹ Tie palika nemainīgi praktiski līdz pat padomju historiogrāfijas pastāvēšanas pēdējam brīdim, par ko liecina tās šablonu un shematisko priekšstatu gandrīz burtiska atkārtošana 1986. gadā trešās Atmodas priekšvakarā publicētajā kolektīvajā monogrāfijā “Latvijas PSRS vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām”.⁵⁰ Gandrīz nemainījās arī atsevišķu vēstures faktu interpretācijas Latvijas PSR oficiālajā historiogrāfijā.

Līdzīga padomju oficiālās historiogrāfijas nostāja konstatējama arī atsevišķās vēstures avotu publikācijās, kur runa ir par aktuāliem 20. gadsimta Latvijas vēstures jautājumiem – Latvijas okupācija 1940. gadā (padomju historiogrāfijas terminoloģijā – “padomju varas atjaunošana”),⁵¹ Otrais pasaules karš,⁵² neatkarīgās Latvijas valsts dibināšana

un tās pastāvēšanas pirmais posms.⁵³ Interesanti, ka pat šajos krājumos vērojami mēģinājumi pielāgoties "laikmeta garam". Tā, piemēram, ievadā krājumam "Dokumenti stāsta: Latvijas buržuāzijas nākšana pie varas" atzīmēts, ka: "*Redkolēģija cer, ka šis izdevums palīdzēs izsekot pilsoniskās Latvijas izveidošanās procesam.*" Taču tajā pašā lapaspusē vienlaikus atkārtoti dogmatiski Latvijas padomju historiogrāfijas ideoloģiskie šabloni: "*.. pilsoniskie jeb buržuāziskie politiķi .. meklēja palīdzību imperiālistisko lielvalstu diplomātu kabinetos*" u.tml.⁵⁴ Jāatzīmē, ka iepriekš minētajiem vēstures avotu krājumiem piemīt arī daži arheogrāfiski trūkumi: publikāciju sagatavošanas procesā avotu atlase bija visai patvaļīga; avotu krājumiem trūka reprezentabluma, jo krājumos publicētie avoti ilustrēja padomju historiogrāfijas teorētiskās konstrukcijas; dažas avotu publikācijas bija būtībā hrestomātijas; dažreiz svarīgi vēstures avoti tika publicēti izvilkumos. Tai pašā laikā dažas publikācijas par padomju historiogrāfijas aktuālajiem jautājumiem bija diezgan interesantas un kvalitatīvas, tāpēc tās līdz šim laikam nav zaudējušas savu zinātnisko aktualitāti.⁵⁵

Redzams, ka inerce bija sevišķi raksturīga oficiālajai akadēmiskajai vēstures pētniecībai Latvijas padomju historiogrāfijas pastāvēšanas pēdējā posmā. Protams, šādas publikācijas nevarēja apmierināt Latvijas sabiedrības interesi par savu vēsturi, kura Atmodas gados nepārtraukti gadu no gada pieauga. Varbūt tieši tāpēc 20. gadsimta 80. gadu pašās beigās – 1990. gadā Latvijas profesionālajā historiogrāfijā iezīmējušās krīzes pazīmes. Par krīzi, piemēram, liecina fakts, ka ap 1990. gadu akadēmisko pētījumu skaits strauji samazinājies, bet jaunu vēsturisku monogrāfiju publicēšana akadēmiskajos apgādos gandrīz apstājusies acīmredzot tāpēc, ka jauno pieeju apgūšana, līdzšinējo atziņu revidēšana, pētījumu jauna stila un valodas izveidošana un pētījumu rezultātu adekvāta reprezentācija atbilstoši vēstures pētniecības zinātniskuma kritērijiem prasīja zināmu laiku. Rezultātā Latvijas historiogrāfijas "tēlu" 80. gadu pašās beigās – 1990. gadā nosacīja lielākoties vēsturiskā publicistika, atsevišķu dokumentu un atmiņu publikācijas, kā arī latviešu trimdas vēsturnieku grāmatas un raksti, no kuriem daži tika pārpublicēti Latvijā. Tieši šīs publikācijas deva iespēju Latvijas historiogrāfijai apgūt nacionālās historiogrāfijas nozīmīgākās pieejas un idejas.

Raksturojot Latvijas padomju historiogrāfijas inerces izpausmes – atpalikšanu no sociālajiem procesiem Latvijā un tās neatbilstību Latvijas sabiedrības gaidām, nevar nepamanīt, ka šajā posmā līdzīga īpatnība bija raksturīga arī trimdas latviešu historiogrāfijai (kā arī Rietumeiropas un ASV sovetoģijai kopumā). Arī šīs historiogrāfiskās tradīcijas ietvaros 20. gadsimta Latvijas vēstures pētāmo jautājumu interpretācijas gandrīz netika mainītas (salīdzinājumā ar iepriekšējo posmu trimdas latviešu historiogrāfijas un sovetoģijas attīstībā). Iespējams, ka visumā tā bija dabiska un likumsakarīga parādība, kuru nosacīja trimdas latviešu historiogrāfijas un sovetoģijas atziņu pamatotība.

Visā visumā trimdas latviešu historiogrāfijā, kā arī Rietumeiropas un ASV sovetoloģijā pētāmo Latvijas vēstures jautājumu klāsts bija stabils: prioritārās tēmas, kuras iezīmējušās 20. gadsimta 60. gados – 80. gadu pirmajā pusē,⁵⁶ kā arī pieejas, interpretācijas un vērtējumi palika praktiski bez izmaiņām.

20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē trimdas latviešu historiogrāfijā un sovetoloģijā turpinājās padomju režīma ekonomiskās politikas izpēte. Vēlreiz ar jaunu faktisku materiālu tika apstiprināta tēze, ka ar ekonomiskās attīstības veicināšanu Latvijā padomju režīms mēģināja panākt vispirms politiskus mērķus, bet ekonomiskie uzdevumi vienmēr tika uzskatīti par sekundāriem: ekonomikas paātrināta attīstība tika atzīta par Latvijas un citu Baltijas valstu integrācijas līdzekli,⁵⁷ kas spētu neitralizēt jebkuras tieksmes pēc ekonomiskās neatkarības. Tiešā sakarībā ar padomju politiku tika pētīti arī demogrāfiskie procesi Latvijā. Konstatējot migrācijas intensitātes samazināšanos Baltijā jau 20. gadsimta 70. gadu beigās, pētnieki to saistīja ar PSRS vadības mēģinājumiem ievērot latviešu, lietuviešu un igauņu sāpīgo reakciju uz demogrāfiskajiem procesiem reģionā.⁵⁸ Atsevišķi pētījumi tradicionāli pievērsās reliģijas jautājumiem Baltijā⁵⁹ un Komunistiskās partijas cīņai pret “nacionālismu”.⁶⁰

20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē sevišķi liela uzmanība gan trimdas latviešu historiogrāfijā, gan arī sovetoloģijā tika veltīta nacionālajai elitei⁶¹ un etnopolitikas jautājumiem, bet par centrālo kļuva jautājums par republikas partijas elites lojalitāti PSRS “centram”, jo, pēc pētnieku domām, tieši “.. *nekrievu ietekme Padomju Savienības Komunistiskajā partijā ir PSRS etnopolitikas galvenais jautājums*”⁶². Rietumu pētnieku un publicistu skatījumā, politiskajai elitei bija jāveic divas savstarpēji saistītas funkcijas: pirmkārt, PSRS “centra” politikas īstenošana un, otrkārt, republiku nacionālo interešu aizstāvēšana (cik vien iespējams).⁶³

Iespējams, ka prioritāro uzmanību nacionālās elites jautājumiem trimdas latviešu historiogrāfijā un Rietumeiropas un ASV sovetoloģijā nosacīja sociālie un politiskie procesi Latvijā (un citās Baltijas valstīs) 20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē: sabiedrības tieksme pēc nacionālās neatkarības lika ārzemju pētniekiem domāt par esošās elites iespējamo lomu turpmākajās politiskajās norisēs.

Tai pašā laikā trimdas latviešu historiogrāfijā un Rietumeiropas un ASV sovetoloģijā konstatējamas atsevišķas tēzes, kas neatbilda Atmosdas “garam” un politiskajām norisēm Latvijā padomju varas pastāvēšanas pēdējā posmā. Tā, piemēram, var droši apgalvot, ka līdz 20. gadsimta 80. gadu otrajai pusei visoptimistiskākajās prognozēs Rietumu pētnieki rakstīja nevis par Latvijas valsts neatkarības atgūšanu kā reālu un visai tuvu perspektīvu, bet gan par iespējamo “autonomiju” Padomju Savienības ietvaros.⁶⁴

Tikai 20. gadsimta 80. gadu beigās trimdas latviešu vēsturnieki un sovetologi sāka pienācīgi novērtēt sabiedriskās kustības vēsturisko nozīmi un lomu Latvijā. Tās bija lielākoties “operatīvās” publikācijas, kas atspoguļoja sabiedriskās, politiskās un garīgās

norises Latvijā sinhroni ar pašiem notikumiem, kuriem trimdas latviešu historiogrāfijā un sovetoloģijā tika vienmēr piešķirta īpaša nozīme. Jāatzīmē, ka šajās publikācijās konstatējama diezgan būtiska politizācija un publicistiska pieeja, kas bija neizbēgami un likumsakarīgi. Raksti un apceres, kurās operatīvi atspoguļoti procesi Latvijā trešās Atmodas gados, tika publicētas pārsvarā periodikā – dažādos biļetenos (“*Soviet Nationality Survey*”, “*Soviet Analyst*” u.c.), kā arī žurnālā “*Journal of Baltic Studies*” u.c.

Tieši šajās publikācijās Latvijas un citu Baltijas valstu neatkarības atgūšana pirmo reizi tika uzskatīta par reālu uzdevumu.⁶⁵ Tai pašā laikā tika konstatēta PSRS valdības nevērīga attieksme pret nacionālajām problēmām Baltijā,⁶⁶ kaut gan atzīmētas arī zināmas atšķirības Padomju Savienības līderu attieksmē.⁶⁷ Turpinot nacionālās elites jautājumu izpēti, speciālisti ārzemēs atzīmēja, ka tai trūka kompetences un tālredzīguma, vērtējot nacionālās kustības nozīmi un vārienu.⁶⁸

Šajā kontekstā operatīvi vērtēta arī padomju politika Latvijā (kā arī Lietuvā un Igaunijā) padomju režīma pastāvēšanas pēdējos gados. Jāteic, ka vērtējumi nebija viennozīmīgi. No vienas puses, tika atzīmēts, ka politika bija “neelastīga” un palika gandrīz bez izmaiņām, turpinot padomju politiku, it sevišķi valodas jautājumos, kura tika realizēta iepriekšējā posmā.⁶⁹ No otras puses, citās publikācijās tika konstatēta padomju politikas evolūcija (piemēram, jautājumā par Daugavpils HES celtniecību,⁷⁰ kā arī jautājumā par ekonomisko “patstāvību”⁷¹), par ko liecināja fakts, ka PSRS vadība faktiski atzina tā sauktā nacionālā jautājuma saglabāšanos Baltijā.⁷² Tai pašā laikā līdz pat 1988. gadam publikācijās tika vienmēr konstatēts, ka padomju vadība pilnīgi kontrolē situāciju reģionā.⁷³

Trimdas latviešu historiogrāfijā un Rietumeiropas un ASV sovetoloģijā sevišķi liela uzmanība pievērsta nacionālajai atmodai un masu kustībām, arī nacionālās atbrīvošanās kustības spilgtām izpausmēm – demonstrācijām,⁷⁴ Tautas frontes aktivitātēm,⁷⁵ pirmajiem likumdošanas aktiem, kuros tika pausta tieksme pēc nacionālās neatkarības un proklamēti daži suverenitātes principi.⁷⁶ Nacionālās kustības plašākais vāriens tika sasniegts 1988. gadā, un ārzemju zinātnieki šīs sociāli politiskās norises Latvijā, kā arī citās Baltijas valstīs nosauca par “Baltijas revolūciju”⁷⁷.

Tādējādi ir pamats konstatēt, ka 20. gadsimta 80. gadu beigās nacionālās kustības ietekmē arī trimdas latviešu historiogrāfijai un sovetoloģijai bija daļēji jārevidē un jākorrigē savas atziņas un interpretācijas, priekšplānā izvirzot Latvijas, kā arī Lietuvas un Igaunijas neatkarības atgūšanas iespējamību (perspektīvu) tuvākajā nākotnē. Tai pašā laikā citas pieejas un interpretācijas visumā palika bez izmaiņām: padomju politika joprojām tika vērtēta kā antinacionāla, Latviju, Lietuvu un Igauniju uzskatīja par okupētajām valstīm utt.

Salīdzinājumā ar Rietumeiropas un ASV sovetoloģiju un trimdas latviešu historiogrāfiju 20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē Latvijas padomju historiogrāfija nokļuva daudz

sarežģītākā situācijā. Kā jau minēts šajā rakstā, “akadēmiskās” (respektīvi, oficiālās) vēstures pētniecības specifika – inerce un atpalikšana no notikušajiem procesiem politikā un Latvijas sabiedrībā – faktiski izslēdza iespējas ātri mainīties, lai atbilstu sabiedrības gaidām un laikmeta garam. Daļēji saglabājušies arī ideoloģiskās kontroles mehānismi pār institucionālo vēstures pētniecību, kura norisinājās zinātniskās pētniecības institūcijās un augstskolās. Tai pašā laikā atšķirībā no sovetoloģijas un trimdas latviešu historiogrāfijas Latvijas padomju historiogrāfijai bija jāmainās daudz radikālāk, jo gandrīz visi jaunāko laiku (un daudzi viduslaiku un jauno laiku) Latvijas vēstures aspekti un jautājumi bija faktiski jāpēta no jauna.

Jāatzīmē, ka par pārmaiņām (precīzāk – par pārmaiņu sākumu) Latvijas padomju historiogrāfijā liecina ne tikai jaunas idejas, pieejas un interpretācijas, bet arī pati uzmanība vēstures jautājumiem, kurus agrāk padomju ideoloģijas spaidu un pilnīgas kontroles apstākļos bija aizliegts pētīt, bet dažreiz pat pieminēt. Lai gan tādu jautājumu apgaismošanā vēsturnieku mēģinājumi piedāvāt vēsturiskā materiāla jaunas interpretācijas bija pavisam nedroši un ļoti piesardzīgi, tomēr šo vēstures aspektu publiska aktualizācija bija zīmīga parādība Latvijas padomju historiogrāfijā, jo ar to sākusies tā saucamo baltu plankumu aizpildīšana Latvijas vēsturē. Šajā sakarā noteikti minami populārzinātniskie krājumi “Latvijas likteņgadi”,⁷⁸ kurus sagatavoja un iespieda LKP CK Partijas vēstures institūts 1987.–1990. gadā.⁷⁹

Krājumos “Latvijas likteņgadi” visumā tika saglabātas padomju historiogrāfijas pieejas aktuālāko Latvijas vēstures jautājumu reprezentācijā un vērtēšanā. Pat 1988. gadā un vēlāk mēģinājumi kritiski izvērtēt padomju politiku bija visai nedroši, piemēram, analizējot padomju kolektivizāciju pēckara Latvijā un represijas pret Latvijas zemniekiem, tika piedāvāti tradicionāli ideoloģiski atzinumi, kuros konstatējamas tikai niecīgas jaunās pieejas pazīmes: “*Kurss uz cīņu ar kulakiem, kas principā bija pareizs un vēsturiski pamatots, tika traktēts tik plaši, ka tas skāra arī ievērojamu vidējās zemniecības daļu.*”⁸⁰ Dažreiz autoru spriedumi bija pat agresīvi. Piemēram, rakstā, kas veltīts 1918. gada 18. novembrim, atzīmēts: “*Latvijas buržuāzijas pārstāvji pēc padomju varas gāšanas un buržuāziskās diktatūras izveidošanas slavināja 18. novembri un Kārli Ulmani. Šobrīd 18. novembri cenšas atzīmēt uz ārzemēm aizbēgušo latviešu buržuāzisko politikāņu idejiskie mantinieki, pūlēdamies saviem pasākumiem piesaistīt politiski nenobriedušus mūsu republikas iedzīvotājus.*”⁸¹ Krājumos saglabāti arī padomju historiogrāfijā akceptētie šabloni, eifēmismi un historiogrāfiskie “fantomi” Latvijas vēstures tēlošanā (respektīvi, izkropļošanā) – “sociālistiskā revolūcija” un “revolucionārā situācija”, stāstot par notikumiem 1940. gadā;⁸² “buržuāzijas diktatūra” un “terors”, tēlojot pirmā perioda Latvijas Republikas dibināšanu un pastāvēšanas pirmos gadus;⁸³ ienaidnieku “pārvietošana”, aplūkojot 1941. gada 14. jūnija deportācijas jautājumus;⁸⁴ “šķiru cīņa” un “sociālistiskie pārveidojumi”, stāstot par sovetizācijas norisi un padomju teroru Latvijā pēc Otrā

pasaules kara;⁸⁵ u.tml. Šajā fonā zināmā mērā izceļas ceturtais krājums, kas veltīts nacionālās pašapziņas vēstures jautājumiem,⁸⁶ arī tā saucamajam nacionālkomunismam Latvijā 1959. gadā.⁸⁷ Tieši šī – pēdējā krājuma “Latvijas likteņgadi” materiāli līdz šim laikam nav pilnīgi zaudējuši savu zinātnisko nozīmīgumu.

Taču krājumus “Latvijas likteņgadi” nevar vērtēt negatīvi, jo tajos faktiski (gribot negribot) tika aktualizēti 20. gadsimta Latvijas vēstures galvenie jautājumi: Latvijas Republikas dibināšana, Kārļa Ulmaņa apvērsums un tā loma Latvijas vēsturē, Latvijas Republikas okupācija 1940. gadā, padomju režīma represijas, 1941. gada un 1949. gada deportācijas, Latvijas sovetizācija, nacionālā nevardarbīgā pretošanās (nacionālkomunisms), kā arī citi jautājumi. Acīmredzot tieši tāpēc 20. gadsimta 80. gadu beigās šie krājumi bija sevišķi pieprasīti un populāri Latvijas sabiedrībā.

Lai atbrīvotos no padomju historiogrāfijas “mantojuma”, bija nepieciešamas ne tikai politiskas pārmaiņas un sabiedrības atbalsts, bet arī pašu vēsturnieku mērķtiecīgs darbs Latvijas padomju historiogrāfijas apzināšanā un sabalansētā izvērtēšanā.

Faktiski padomju historiogrāfiskās tradīcijas pārvērtēšana sākusies jau pirms Latvijas valsts neatkarības atgūšanas; par to liecina gan atsevišķu problēmu historiogrāfiskie apskati,⁸⁸ gan arī pirmie konceptuālie apcerējumi par Latvijas vēstures zinātnes vēsturi.⁸⁹ Taču daudzi pētījumi historiogrāfijā joprojām bija diezgan tradicionāli, respektīvi, orientēti uz Latvijas padomju historiogrāfijas panākumu atklāšanu, it sevišķi “sociālisma celtniecības” vēstures izpētes jomā.⁹⁰ Raksturojot situāciju historiogrāfijas pētniecībā, var minēt diskusiju par “pārejas posma no kapitālisma uz sociālismu” beigu robežu un par jēdzienu “industrializācija” un “sociālistiskā industrializācija” norobežošanu.⁹¹ Lai gan 1987. gadā diskusijas gaitā mēģinājumu revidēt padomju vēstures koncepciju, šķiet, nebija, tomēr pats historiogrāfiskais fakts – diskusijas iespējamība – liecināja par pārmaiņu sākumu vēstures pētniecībā.

Taču pašas radikālākās pārmaiņas Latvijas historiogrāfijā aizsākušās, kā jau atzīmēts, tieši preses slejās. Ņemot vērā periodikas sevišķi lielo nozīmi un lomu Atmodas gados, var apgalvot, ka profesionālu vēsturnieku sagatavoto analītisku rakstu parādīšanās presē (“Atmoda”, “Skolotāju Avīze”, “Literatūra un Māksla” u.c.) liecināja, ka atsevišķi vēsturnieki Latvijā bija iesaistījušies masu kustībā, bet pati vēstures zinātne (vismaz tās daļa, kuru pārstāvēja šie vēsturnieki) kļuva par sabiedriskās domas veidotāju. Savukārt masu kustība ietekmēja vēsturniekus, kuri izdarīja pirmos nopietnos mēģinājumus revidēt Latvijas padomju historiogrāfijas pamattēzes, atspēkot 20. gadsimta Latvijas vēstures falsifikācijas un izveidot Latvijas jaunākās vēstures jaunu versiju, kura tuvāk atbilstu vēsturiskajai realitātei. Tādējādi mijiedarbība starp profesionālo historiogrāfiju un masu sabiedrisko kustību nosacīja gan Latvijas historiogrāfijas transformācijas ievirzi, gan arī šī procesa rezultātus, kas pilnīgi atklājušies tikai pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas.

Nevar noliegt, ka vēsturnieku – A. Strangas, I. Feldmaņa, M. Virša, I. Gores u.c. – publikācijas presē pieder nevis padomju historiogrāfiskajai tradīcijai, bet Latvijas jaunākajai (mūsdienu) historiogrāfijai. Turklāt tieši presē notika Latvijas jaunākās historiogrāfijas un latviešu trimdas historiogrāfijas sintēze, kura galu galā likvidēja padomju režīma uzspiesto robežu starp vēstures zinātni Latvijā un trimdas historiogrāfiju (kā jau atzīmēts šī raksta sākumā, trimdas latviešu publikācijas Latvijas laikrakstos kļuva par svarīgu faktoru, kas sekmēja vēstures pētniecības evolūciju Latvijā).

Veidot vispusīgu un izsmeljošu priekšstatu par vēsturnieku profesionāļu publikācijām Latvijas periodikā 1987.–1990. gadā ir grūts uzdevums, jo tādu publikāciju bija ārkārtīgi daudz – visas pat nav iespējams minēt.⁹² Šo publikāciju apzināšana un historiogrāfiskā pētīšana ir iespējama, lietojot kvantitatīvās metodes (piemēram, kontentanalīzi) plašā historiogrāfiskā materiāla apstrādē un analizē.⁹³ Tāpēc turpmāk šajā rakstā tiks izdalīti nozīmīgākie Latvijas vēstures jautājumi un tēmas, kas 20. gadsimta 80. gadu beigās bija vēsturnieku uzmanības centrā.

Latvijas jaunāko laiku vēsturē lielākā daļa “balto plankumu” bija saistīta ar 1940. gada notikumiem,⁹⁴ kas prasīja to vispusīgu apzināšanu, adekvātu un objektīvu vērtēšanu un plašu reprezentāciju publikācijās. Tāpēc daudzi raksti presē bija veltīti 1939. gada 23. augustā noslēgtajam PSRS–Vācijas neuzbrukšanas līgumam un slepenajam papildu protokolam (tā saucamais Molotova–Ribentropa pakts),⁹⁵ kā arī 1939. gada 5. oktobrī parakstītajam Latvijas Republikas un Padomju Savienības savstarpējās palīdzības līgumam.⁹⁶ Jau kopš 1988. gada šo liktenīgo notikumu interpretācijas rakstos visumā atbilda mūsdienu Latvijas historiogrāfijas interpretācijām, kaut gan atsevišķos gadījumos konstatējami dažu vēsturnieku mēģinājumi šos dokumentus vērtēt “piesardzīgi”, daļēji saglabājot padomju historiogrāfijas tēzes.⁹⁷

Tikpat daudz publikāciju bija par Latvijas okupāciju 1940. gadā. Jāatzīmē, ka 1940. gada notikumu vērtējumi ne vienmēr bija viennozīmīgi. Lai gan dažos rakstos periodikā līdz pat 20. gadsimta 80. gadu beigām tika reproducētas padomju historiogrāfijas tēzes par “sociālistisko revolūciju Latvijā”,⁹⁸ tomēr dominēja publikācijas, kas piedāvāja pavisam jaunu ieskatu 1940. gada notikumos.⁹⁹ Historiogrāfiskais materiāls liecina, ka daudziem vēsturniekiem Latvijā bija radušās sarežģītas problēmas, veidojot un pamatojot Latvijas jaunāko laiku vēstures jaunas interpretācijas: no vienas puses, bija grūti atteikties no jau sen akceptētajiem šabloniem un pieņemt jaunus konceptus (“okupācija” u.tml.) Latvijas vēstures rakstīšanā, bet, no otras puses, nevarēja nepamanīt argumentus, kuri lika mainīt līdzšinējās pieejas un interpretācijas.¹⁰⁰

1939.–1940. gada vēstures notikumu izpēti sekmēja arī vēstures avotu publikācijas. To vidū minams 1990. gadā PSRS Ārlietu ministrijas sagatavotais dokumentu krājums,

kurā iekļauti PSRS Ārpolitikas arhīva un citu PSRS centrālo arhīvu materiāli par Padomju Savienības attiecībām ar Latviju, Lietuvu un Igauniju 1939. gada augustā – 1940. gada augustā.¹⁰¹ Atsevišķi dokumenti tika iespiesti arī Latvijas periodikā.

Salīdzinājumā ar 1939.–1940. gada jautājumu reprezentāciju dažiem citiem Latvijas vēstures aspektiem preses slejās tika pievērsta samērā neliela uzmanība. Minami tikai nedaudzi raksti, kas veltīti Latvijas sovietizācijai 1940.–1941. gadā un pēc Otrā pasaules kara. Jāatzīmē, ka tieši šo jautājumu apzināšanā un reprezentācijā padomju historiogrāfijas šabloni ilgu laiku saglabāja savas pozīcijas.¹⁰² Jauna pieeja sovietizācijas jautājumu apgaismošanai konsekventi tika pausta tikai 1990. gadā.¹⁰³ Relatīvi nelielu uzmanību profesionālie vēsturnieki pievērša Latvijas historiogrāfijas “tradicionālajām” tēmām – Otrajam pasaules karam,¹⁰⁴ latviešu strēlniekiem¹⁰⁵ un citiem jautājumiem. Turpretim nopietnāka uzmanība tika veltīta latviešu tautas cīņai par neatkarību 1918.–1920. gadā un Latvijas Republikas pirmā posma vēsturei,¹⁰⁶ jo 20. gadsimta 80. gadu otrajā pusē Latvijas nacionālā valstiskuma jautājums bija sevišķi aktuāls kā politikas jomā, tā arī Latvijas sabiedrības masu apziņā.

20. gadsimta 80. gadu beigās – 1990. gadā iezīmējušās dažas pavisam jaunas tēmas, kuras netika pētītas Latvijas padomju historiogrāfijā, bet mūsdienās uzskatāmas par sevišķi aktuālām. Viena no šīm tēmām ir latviešu *martiroloģijs* – okupācijas režīmu represīvās politikas upuru likteņa apzināšana un izpēte. Jau pirms Latvijas valsts neatkarības atgūšanas parādījās atsevišķas publikācijas par represētajiem.¹⁰⁷ Tika iespiesti arī vērtīgi vēstures avoti, kuri stāsta par padomju varas represīvo politiku Latvijā. Publicēto avotu vidū var minēt gan dokumentus par Latvijas Republikas valstsvīru likteņiem pēc 1940. gada,¹⁰⁸ gan arī ierindas cilvēku – padomju režīma upuru liecības.¹⁰⁹ Vēl viena “aizliegtā” tēma, kuras izpēte tika aizsākta 20. gadsimta 80. gadu beigās, ir *holokausts* nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā. Kā atzīmē pētnieki, jau 1988. gadā, trešās Atmodas laikā, akadēmiķis Jānis Stradiņš savās runās un rakstos sāka lietot terminu “holokausts”¹¹⁰. Sākumā holokausta akadēmiskā pētniecība Latvijā neattīstījās sevišķi strauji; šajā posmā holokausta tematika visplašāk tika atspoguļota publicistikā. Minami tikai nedaudzi nopietni darbi – lielākoties tie ir Marģera Vestermaņa pētījumi,¹¹¹ kuri kopš 1989. gada tika regulāri publicēti Vācijā. Šajos pētījumos aplūkoti dažādi holokausta vēstures aspekti, piemēram, vērmahta komandantūru loma ebreju vajāšanā,¹¹² ebreju ieslodzījuma vietas Latvijā¹¹³ un citi jautājumi.

Rakstā aplūkotais historiogrāfiskais materiāls rāda, ka Latvijas valsts neatkarības atgūšanas priekšvakarā Latvijas padomju historiogrāfija attīstījās pretrunīgi. No vienas puses, skaidri redzama dažu vēsturnieku tieksme saglabāt līdzšinējās pieejas, interpretācijas un vērtējumus Latvijas vēstures (un it sevišķi jaunāko laiku vēstures) apgaismošanā.

No otras puses, historiogrāfijā konstatējamas arī pārmaiņas, kas ar laiku kļuva arvien straujākas un radikālākas. Sevišķi liela loma šajā transformācijā bija Latvijas sabiedrības neliekuļotajai interesei par savas vēstures sāpīgākajiem jautājumiem, un tieši tāpēc par īpašu historiogrāfisko fenomenu kļuva vēsturnieku – profesionāļu iesaistīšanās sabiedriskajā kustībā un nozīmīgāko rakstu publicēšana preses slejās. Tādējādi vēstures pētniecības saikne ar sociālajiem procesiem veicināja zinātniskās pētniecības progresu Atmodas gados. Tikpat spēcīgi Latvijas vēstures pētniecību ietekmēja politiskās norises Latvijā 1987.–1990. gadā.

Rezultātā apmēram 1990. gadā pamatvilcienos bija izveidojušies konceptuālie rāmji Latvijas jaunākās vēstures izpētē un noformējusies svarīgāko vēstures notikumu interpretāciju sistēma, kura lielākoties tika akceptēta Latvijas nacionālajā historiogrāfijā pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas. Tāpēc tieši 1990. gadu var nosacīti uzskatīt par Latvijas jaunākās historiogrāfijas dzimšanas gadu.¹⁴

Raksturojot Latvijas jaunākās historiogrāfijas konceptuālos pamatus un pieejas 20. gadsimta Latvijas vēstures izpētē, arī jāņem vērā, ka daļēji tās tika aizgūtas no trimdas latviešu historiogrāfijas un Rietumeiropas un ASV sovetoģijas.¹⁵ Turklāt historiogrāfijas konceptuālie pamati un pieejas nepalika nemainīgas, tās sāka evolucionēt jau Latvijas valsts neatkarības atgūšanas priekšvakarā.

Nobeigumā vēlreiz jāatzīmē, ka 1987.–1990. gada Latvijas historiogrāfija patiešām pelnījusi sevišķi vērtīgu attieksmi un tādējādi prasa dziļu un rūpīgu izpēti. Diemžēl šajā rakstā (tā ierobežotā apjoma dēļ) ir izdevies tikai ieskicēt tēmas izpētes virzienus; jāņem vērā, ka katrs raksts, katra publikācija, kas minēta šajā pētījumā, analizējama speciāli un dziļi kā Atmodas posma garīgās dzīves fenomens.

Atsauces un komentāri

- ¹ Par Latvijas padomju historiogrāfijas periodizāciju sīkāk sk.: *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (konceptuāls pārskats) // *Latvijas Vēsture* (turpmāk – LV), 2003, 2. nr., 77., 78. lpp.; *Ivanovs, A.* Latvijas sovietizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā // *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj., turpmāk – LVKR ...). – Rīga, 2004, 394. lpp.
- ² Formāli šī posma beigu robeža ir 1991. gads. Taču 1991. gadā klajā nākušie vēsturnieku darbi diez vai pieskaitāmi Latvijas padomju historiogrāfijai, kas liecina par to, ka Latvijas padomju historiogrāfijas transformācija pamatvilcienos bija noslēgusies jau ap 1990. gadu. Tāpēc šajā rakstā aplūkotsais historiogrāfiskais materiāls attiecas uz laikposmu no 1987. gada līdz 1990. gadam.
- ³ *Ivanovs, A., Šteimans, J.* Latgales vēstures historiogrāfija (1946–1999). – Rēzekne, 1999, 46.–98. lpp.; *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija ..., 2. nr., 75.–83. lpp.; 3. nr., 69.–77. lpp.; *Ivanovs, A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis // *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: Politika un tās sekas* (LVKR, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 59.–70. lpp.;

- Ivanovs, A. Latvijas sovietizācija 1944.–1956. gadā ..; Ivanovs, A. Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia (LVKR, 14. sēj.). – Rīga, 2005, pp. 256–270; u.c.
- ⁴ Piemēram, sk.: Strods, H. Ievadlekcija Latvijas vēsturē. – Rīga, 1990; Strods, H. Latvijas vēstures zinātne: (1945.–1990.) // LV, 1991, 1. nr., 3.–6. lpp.; Strods, H. Latvijas vēstures zinātnes padomizēšana: (1944–1985) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 15.–42. lpp.; u.c. – Jāatzīmē, ka profesors Heinrihs Strods *radikālu* pārmaiņu sākumu Latvijas vēstures zinātnē pamatoti datē ar 1988. gadu.
- ⁵ Ivanovs, A. Latvijas sovietizācija 1944.–1956. gadā .., 394., 397. lpp.; Ivanovs, A. Latvijas PSR historiogrāfija .., 3. nr., 73., 74. lpp.
- ⁶ Piemēram, sk.: Иванов А. Сближение советской и зарубежной историографических традиций в освещении национальных процессов в Прибалтике // Национальный вопрос в СССР в современных условиях. – Баку, 1990, с. 47–49.
- ⁷ Taču tai pašā laikā tā joprojām bija “viengabalaina” parādība.
- ⁸ Būtībā šo rakstu var uzskatīt par tēmas (un tai pašā laikā pētnieciskās pieejas historiogrāfijas transformācijas izpētē) pieteikumu un aprobāciju.
- ⁹ Sīkāk sk.: Бордюгов Г. А., Козлов В. А. История и конъюнктура. – Москва, 1992.
- ¹⁰ Afanasjevs, J. Audzināšana ar patiesību // Skolotāju Avīze, 1987, 12. septembris; Afanasjevs, J. Muļķīgi ir baidīties pašiem no sevis jeb lemesls pārdomām // Turpat, 1987, 26. septembris.
- ¹¹ Piemēram, sk. Edgara Andersona rakstus un intervijas, kas publicētas Latvijas periodikā 1988.–1989. gadā: Andersons, E. “Tās ir pavasara vēsmas” // Padomju Jaunatne, 1988, 15. oktobris; Andersons, E. Vēsturnieka skatījumā // Literatūra un Māksla, 1988, 21. oktobris; Andersons, E. Zinātnei un tautai // Cīņa, 1988, 20. oktobris; Andersons, E. Latvijas valsts dzimšana // Literatūra un Māksla, 1989, 18. novembris. – E. Andersona darbus publicēja arī turpmākajos Atmodas gados, piemēram, sk.: Andersons, E. Latvijas vēsture, 1920.–1940. Ārpolitika // Zinātne un Mēs, 1990, 2. nr., 20., 21. lpp.; 3. nr., 3.–7., 10. lpp.; u.c. – 1990. gadā klajā nāca arī brošūra, veltīta zinātnieka biogrāfijai: Edgars Andersons – 70. – Rīga, 1990.
- ¹² Piemēram, sk.: Šie vārdi apsūdz // Balvu Atmoda, 1989, 6. decembris. Sk. arī: Spilners, I. Šie vārdi apsūdz // Atmoda, 1989, 27. februāris.
- ¹³ Ģermanis, U. Latviešu tautas piedzīvojumi // Skolotāju Avīze, 1989, 16., 23., 30. augusts, 6., 13., 20. septembris; Ģermanis, U. Latviešu darbība un likteņi Padomju Savienībā 20.–30. gados // Balvu Atmoda, 1990, 9. februāris; Ģermanis, U. Muižnieki zaudē cīņu // Apskats, 1989, 2. nr.; Ģermanis, U. Piezīmes par lielnieku taktiku un padomju diplomātiju // Opozīcija, 1990, 3. nr., februāris, 7.–14. lpp. – 1990. gadā Latvijā tika iespiesta arī viņa grāmata: Ģermanis, U. Latviešu tautas piedzīvojumi: [3 sēj.]. – [Rīga, 1990].
- ¹⁴ [Ezergailis, A.] ASV vēsturnieka A. Ezergaiļa 23. septembra viedoklis // Padomju Jaunatne, 1989, 7. oktobris; Ezergailis, A. Robežšķirtnes un robežtilti // Literatūra un Māksla, 1989, 15. jūlijs, 12., 13. lpp.; Ezergailis, A. Par mierīgām pārmaiņām Padomju Savienībā // Neatkarība, 1990, 23., 30. marts; Ezergailis, A. Arāja komanda // Cīņa, 1989, 17., 18., 19., 21., 23., 26., 30. maijs, 2., 7. jūnijs; u.c.
- ¹⁵ Kalniņš, B. Lielais 1918. gada 18. novembris // Vanemas Atmoda, 1989, 6. nr., novembris; Kalniņš, B. Mūsu austrumu robežas // Atmoda, 1990, 7. augusts; u.c.

- ¹⁶ Publikāciju autoru vidū bija ne tikai latvieši, bet arī Rietumeiropas un ASV zinātnieki, lielākoties – sovetologi. – Piemēram, sk.: *Hāzners, V.* Latvijas neatkarības aizstāvēšanas iespējas Otrajā pasaules karā // Sociāldemokrāts, 1990, 17. janvāris, 13., 14. lpp., 31. janvāris, 13. lpp.; *Hoskings, Dž.* Skats no Albionas // Cīņa, 1989, 1. oktobris; *Levits, E.* Diskusijas un cerības // Apskats, 1989, 3. nr.; *Levits, E.* Par politiskajām aktivitātēm Latvijā, PSRS, Eiropā // Cīņa, 1990, 31. marts; u.c.
- ¹⁷ Sk.: *Ронис И.* Некоторые актуальности прошлого (конец XIX века – 1920 год) // Коммунист Советской Латвии (turpmāk – КСЛ), 1990, № 1, с. 84.
- ¹⁸ Sk. atskaites par dažām no šīm konferencēm: *Strods, H.* Baltijas izpētei veltīta konference // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), 1989, 3. nr., 132.–134. lpp.; *Virsis, M.* Baltija pirms 50 gadiem // Lauku Avīze, 1989, 19. maijs; *Блузма В.* “Прибалтийский регион при Горбачеве” // КСЛ, 1989, № 12, с. 49–55; un nedaudzas citas publikācijas.
- ¹⁹ Viens no pēdējiem plašiem darbiem, kas turpināja 20. gadsimta 50. gadu sākumā aizsākto cīņu pret latviešu “buržuāzisko nacionālismu”, nāca klajā 1987. gadā: Идейное противоборство: Опыт, проблемы, направления. – Рига, 1987. – Taču arī vēlāk parādījās atsevišķi raksti par šo tēmu.
- ²⁰ Piemēram, sk.: *Ronis, I.* Profesors Dr. Edgars Dunsdorfs // Literatūra un Māksla, 1989, 15. jūlijs, 3. lpp.; *Kondrāts, Ģ.* Edgara Andersona vaga mūsu vēsturē // Cīņa, 1990, 21. marts; *Mugurēvičs, Ē.* Edgars Andersons // Apskats, 1989, 3. nr.; *Vecvagars, M.* Edgars Dunsdorfs // Padomju Jaunatne, 1989, 14. novembris; *Bernāns, P.* Atcerūties prof. Švābi // Katōļu Dzeive, 1989, 9. nr., 14.–16. lpp.
- ²¹ *Крупников П.* Полвека истории Латвии глазами немцев (конец XIX века – 1945 год). – Рига, 1989; *Bleiere, D.* Baltijas reģions – vai tas pastāv? // ZAV, 1991, 11. nr., 140.–142. lpp. Sk. arī: *Иванов А.* Вопросы межнациональных отношений и национальной политики в республиках советской Прибалтики на страницах “Journal of Baltic Studies” // ZAV, 1989, 10. nr., 96.–102. lpp.; *Иванов А.* Зарубежная историография о праве Балтийских наций на самоопределение, возможности и путях его осуществления // Демократизācija un nacionālās tiesības. – Rīga, 1990, 58.–65. lpp.
- ²² *Strods, H.* Latvijas vēstures zinātne ..., 5. lpp. Sk. arī: *Strods, H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē ..
- ²³ *Vestermanis, M.* Holokausta Latvijā: historiogrāfisks apskats // Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā (LVKR, 2). – Rīga, 2001, 39. lpp.
- ²⁴ Par to, ka mēģinājumi atbrīvoties no marksistiskās metodoloģijas spiediena vēstures un citu sociālo zinātņu mācīšanās bija pavisam nedroši, liecina, piemēram, metodiskās konferences “Atjaunotnes ideoloģija un studentu pasaules uzskata veidošana” publicētie materiāli. – Sk.: Идеология обновления и мировоззренческая подготовка студенчества: Методические материалы. – Даугавпилс, 1989, часть I: Философско-методологические и социально-политические проблемы формирования диалектико-материалистического мировоззрения. – Līdzīga satura apceres publicētas konferences materiālu krājumā, kas veltīts sociālo zinātņu mācīšanas jautājumiem: Вопросы перестройки преподавания общественных наук в свете современных требований (проблемы, опыт): Научно-методическая конференция, Рига, 20–21 апреля 1989 г.: Тезисы докладов. – Рига, 1989.
- ²⁵ Sk. arī: *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija ..., 2. nr., 79. lpp.
- ²⁶ Trešās Atmodas gados klajā nākuši trīs šī turpinājumizdevuma laidieni: Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии: Научные труды = Latvijas Ko-

- munistiskās partijas vēstures un partijas celtniecības jautājumi: Zinātniskie raksti. – Rīga, 1987–1989, т. 9–11. – Tai pašā laikā jāatzīmē, ka daži izdevumā publicētie vēsturiskie pētījumi līdz šim laikam nav zaudējuši zinātnisko nozīmīgumu.
- 27 Piemēram, sk. oficiāla rakstura publikācijas: *Друзул А.* Великий Октябрь в исторических судьбах латышского народа // ZAV, 1987, 11. nr., 3.–13. lpp.; *Revolucionāro notikumu hronika Latvijā, 1939.–1940.* – Rīga, 1988; u.c.
- 28 Šajās disertācijās Komunistiskās partijas “vadošā” loma tika pamanīta praktiski visās dzīves jomās. – Piemēram, sk.: *Чернов В.* Деятельность Коммунистической партии Латвии по подготовке квалифицированных рабочих для промышленных отраслей народного хозяйства в системе профтехобразования (1971–1981 гг.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Рига, 1987; *Кудинь А.* Партийное руководство развитием общеобразовательной школы в годы восьмой и девятой пятилеток (На материалах Латвийской ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Рига, 1987; u.c.
- 29 Latvijas marksistiskās partijas 85 gadi: 1989. g. 8. jūnijā notikušās zinātniskās konferences materiāli. – Rīga, 1989.
- 30 Latvijas PSR vēstures problēmas: Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas 70. gadadienai veltītās 6. republikāniskās jauno zinātnieku konferences tēzes. – Rīga, 1987; Latvijas PSR vēstures problēmas: 7. republikāniskās jauno zinātnieku konferences tēzes. – Rīga, 1989.
- 31 Piemēram, sk.: Республиканская научно-теоретическая конференция молодых ученых и специалистов по общественным наукам, посвященная 70-летию ВЛКСМ, Рига, 21–25 ноября 1988 года: тезисы докладов. – Рига, 1988.
- 32 *Zagorskis, F.* Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. – Rīga, 1987; *Лозе И.* Поселения каменного века Лубанской низины: мезолит, ранний и средний неолит. – Рига, 1988; *Берга Т. М.* Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XII вв. – Рига, 1988; *Graudonis, J.* Nocietinātās apmetnes Daugavas lejtecē. – Rīga, 1989.
- 33 *Zariņa, A.* Lībiešu apģērbs, 10.–13. gs. – Rīga, 1988.
- 34 *Strods, H.* Kurzemes kroņa zemes un zemnieki, 1795–1861. – Rīga, 1987; *Strods, H.* Antifeodālā sabiedriskā doma Latvijā XVIII gs. II pusē – XIX gs. I pusē: Mācību līdzeklis. – Rīga, 1988; *Ozoliņa, Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība, 1877–1913. – Rīga, 1990.
- 35 *Bērziņš, V.* Latvija pirmā pasaules kara laikā. – Rīga, 1987; *Zunda, A.* Lielbritānija un Baltijas valstis, 1933. g. – 1935. g. Mācību līdzeklis. – Rīga, 1989; *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация в Латвии: Ход, итоги, проблемы. – Рига, 1989; u.c.
- 36 Германия и Прибалтика: Сборник научных трудов. – Рига, 1988; Feodālisma problēmas Baltijā: Zinātnisko rakstu krājums. – Rīga, 1988; Балты, славяне, прибалтийские финны. – Рига, 1990.
- 37 Piemēram, sk. konferences materiālus: Latvija un Krievija. – Rīga, 1987. Sal. ar: Austrumbaltijas un Skandināvijas kontakti agrajos viduslaikos: Starptautiskās konferences referātu tēzes. – Rīga, 1990.
- 38 Piemēram, sk.: Šķīru cīņa un kultūras attīstības problēmas Latvijas PSR (XIX gs. – XX gs.): Zinātnisku rakstu krājums. – Rīga, 1987.
- 39 *Петров И.* Отчеты коммунистов: Опыт, анализ: (На материалах партийных организаций Латвийской ССР). – Рига, 1988.

- ⁴⁰ *Валескалн П.* Революционный демократ Петр Давыдович Баллод: Материалы к биографии. – Рига, 1987; *Gore, I., Niedre, O.* Mārtiņš Lācis – čekists un literāts. – Rīga, 1989; Eduards Zandreiters – pagrīdes konspirācijas meistars. – Rīga, 1989; *Stinkulis, V., Urbanoviča, V.* Revolūcijas kareivis – Kirils Stucka. – Rīga, 1990.
- ⁴¹ Piemēram, sk.: *Šalda, V., Ūdre, A.* Latvijas sociāldemokrātija un Valsts dome, 1905–1917. – Rīga, 1988; *Шалда В.* За организационное единство партии. – Рига, 1989.
- ⁴² *Goldmanis, J.* LKP darbība krievu un latviešu tautu vēsturisko sakaru propagandā sociālisma celtniecības periodā republikā // *Latvija un Krievija ...*, 1987, 123.–128. lpp.; *Pudele, B.* Starpnacionālās attiecības Padomju Latvijā mūsdienu apstākļos un buržuāzisko izdomājumu kritika // *Turpat*, 147.–154. lpp.; u.c.
- ⁴³ Sociālistiskie svētki un ieražas. – Rīga, 1987.
- ⁴⁴ Viens no pēdējiem tādiem darbiem tika publicēts 1987. gadā: “Neatkarīgā” Latvija – kāda tā bija. – Rīga, 1987.
- ⁴⁵ Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata (2. pārstr. un papild. izd.). – Rīga, 1987, 2. sēj.: 1917. gada Februāra revolūcija, 1907.–1917.; *Treijs, R.* “Pravda” un revolucionārā Latvija, 1912–1914, 1917–1919. – Rīga, 1987; *Vācietis, J.* Latviešu strēlnieku vēsturiskā nozīme. – Rīga, 1989; u.c.
- ⁴⁶ Piemēram, sk.: *Sprešlis, A.* Latviešu sarkangvardi cīņā par padomju varu 1917.–1918. gadā. – Rīga, 1987.
- ⁴⁷ Iskolata republika: Sociālistiskā valstiskuma veidošanās Latvijā. – Rīga, 1988.
- ⁴⁸ *Dzintars, J.* Nepakļāvīgie: Liepājas un Lejaskurzemes darbaļaužu cīņa hitleriskās okupācijas gados. – Rīga, 1988; *Sīpols, V.* Ceļā uz lielo uzvaru: Padomju diplomātija 1941.–1945. g. – Rīga, 1988; *Eglīte, O.* Ēnas purvā. – Rīga, 1989; u.c.
- ⁴⁹ Latvijas PSR vēsture, III sēj.: No 1917. gada līdz 1950. gadam / Atb. red. K. Strazdiņš. – Rīga, 1959.
- ⁵⁰ Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem līdz mūsu dienām (3. pārstr. un papild. izd.) / A. Drīzuļa red. – Rīga, 1986, 2. sēj.
- ⁵¹ Padomju varas atjaunošana Latvijā un Latvijas PSR iestāšanās PSRS sastāvā: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1987 (sal. ar: Восстановление Советской власти в Латвии и вхождение Латвийской ССР в состав СССР: Документы и материалы. – Рига, 1986).
- ⁵² Ienaidnieka aizmugurē: Okupētās Latvijas koncentrācijas nometņu un cietumu politisko ieslodzīto, Latvijas partizānu un frontes izlūku vēstules Lielā Tēvijas kara laikā. – Rīga, 1987.
- ⁵³ Dokumenti stāsta: Latvijas buržuāzijas nākšana pie varas. – Rīga, 1989.
- ⁵⁴ *Turpat*, 5. lpp.
- ⁵⁵ Piemēram, sk.: 1. maija revolucionārās lapiņas Latvijā, 1897–1940. – Rīga, 1989.
- ⁵⁶ Sk. sīkāk: *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // *Okupētā Latvija, 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi (LVKR, 19. sēj.)*. – Rīga, 2007, 27.–70. lpp.; *Ivanovs, A.* Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados: teorētiskās pieejas, koncepti un izpētes konteksti // *Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados: Starptautiskās konferences referāti, 2006. gada 10. oktobris, Rīga (LVKR, 20. sēj.)*. – Rīga, 2007, 30.–44. lpp.; *Ivanovs, A.* Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un turpmākā perspektīva (historiogrāfisks apskats) // *Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi (LVKR, 21. sēj.)*. – Rīga, 2007, 305.–355. lpp. Sk. arī šī raksta autora pētījumu: *Latvijas vēsture*

20. gadsimta 60. gados – 80. gadu vidū: izpētes gaita un rezultāti (historiogrāfisks apskats) // Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga (LVKR, 24. sēj.). – Rīga, 2009, 188.–241. lpp.
- ⁵⁷ *Dellenbrant, J. A.* The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union // *Journal of Baltic Studies* (turpmāk – JBS), vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, pp. 249–251; *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts // JBS, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, pp. 225, 226; *Labsvirs, J.* The Sovietization of the Baltic States. – Indianapolis, 1988 (sk. arī recenziju par šo grāmatu: *King, G. J.* [Rec.] // JBS, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 178); u.c.
- ⁵⁸ *Dellenbrant, J. A.* The Integration of the Baltic Republics ..., p. 242.
- ⁵⁹ *Vardys, V. S.* The Role of the Churches in the Maintenance of Regional and National Identity in the Baltic Republics // JBS, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, pp. 287–300.
- ⁶⁰ Piemēram, sk.: *Trapans, J. A.* The Baltic States and Western Radio Broadcasts: The Role and Estimated Impact of Radio Free Europe // JBS, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 94.
- ⁶¹ Piemēram, sk.: *Šilde, Ā.* The Role of Russian-Latvians in the Sovietization of Latvia // JBS, vol. XVIII, no. 2, Summer 1987, pp. 191–208.
- ⁶² *Karklins, R.* The Analysis of National Cadre Politics // JBS, vol. XVIII, no. 2, Summer 1987, p. 167.
- ⁶³ *Levits, E.* National Elites and Their Political Function within the Soviet System: The Latvian Elite // JBS, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 177.
- ⁶⁴ Sk.: *Shtromas, A.* Prospects for Restoring the Baltic States' Independence: A View on the Prerequisites and Possibilities of Their Realization // JBS, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, pp. 256–279; u.c. – Tomēr kā galamērķis neatkarības atgūšana savu aktualitāti nezaudēja; šo mērķi akcentēja gandrīz visi sovetologi un latviešu pētnieki trimdā, kas padomju okupācijas gados nodarbojās ar Latvijas vēstures izpēti. – Sk. sīkāk: *Иванов А.* Зарубежная историография о праве Балтийских наций на самоопределение ..
- ⁶⁵ Piemēram, sk.: National Problems: Two Approaches // *Soviet Nationality Survey* (turpmāk – SNS), vol. V, no. 4, April 1988, pp. 3, 4; Union of Unequals: The National Question in the USSR // SNS, vol. V, no. 3, March 1988, pp. 1–3.
- ⁶⁶ *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts // JBS, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, p. 225.
- ⁶⁷ Politburo Member Visits Baltics // SNS, vol. V, no. 9, September 1988, p. 5.
- ⁶⁸ Piemēram, sk.: Latvia: Glasnost' as Counterpropaganda // SNS, vol. III, no. 8, August 1986, pp. 5, 6.
- ⁶⁹ *Kreindler, I. T.* Baltic Area Languages in the Soviet Union: A Sociolinguistic Perspective // JBS, vol. XIX, no. 1, Spring 1988, pp. 15, 16; Language Concerns in the Baltic States // SNS, vol. IV, no. 5, May 1987, pp. 5–7; New Regulations on Demonstrations: A Blow against National Movements // SNS, vol. V, no. 8, August 1988, pp. 1, 2; *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities ..., p. 229.
- ⁷⁰ *Muižnieks, N.* The Daugavpils Hydro Station and "Glasnost" in Latvia // JBS, vol. XVIII, no. 1, Spring 1987, pp. 68, 69.
- ⁷¹ *Bohnet, A., Penkaitis, N.* A Comparison of Living Standards and Consumption Patterns between the RSFSR and the Baltic Republics // JBS, vol. XIX, no. 1, Spring 1988, p. 35; *Kroncher, A.* The Politics of Republican Economics // *Soviet Analyst* (turpmāk – SA), vol. 17, no. 25, December 21, 1988, pp. 6, 7; u.c.

- ⁷² Demonstrations in Latvia // SNS, vol. IV, no. 7–8, July–August 1987, pp. 2–4; Nationality Issues at the 19th Party Conference // SNS, vol. V, no. 7, July 1988, p. 3.
- ⁷³ *Ives, T.* Summer Developments in the Baltic // SA, vol. 17, no. 18, September 14, 1988, p. 3; Nationalities Policy in the News // SNS, vol. IV, no. 11–12, November–December 1987, p. 5.
- ⁷⁴ Demonstrations in Latvia // SNS, vol. IV, no. 7–8, July–August 1987, pp. 2–4; Demonstrations in Soviet Nationality Areas in 1988 // SNS, vol. VI, no. 1, January 1989, pp. 4–8; *Levits, E.* National Elites ..., pp. 186, 187; *Muižnieks, N.* The Daugavpils Hydro Station ..., pp. 67–69; *Trapans, J. A.* The Baltic States and Western Radio Broadcasts ..., p. 98.
- ⁷⁵ *Hajda, L.* The Nationalities Problem in the Soviet Union // Current History, vol. 87, no. 531, October 1988, p. 347; *Ives, T.* Summer Developments in the Baltic ..., pp. 1, 2; *Kroncher, A.* The Politics of Republican Economics ..., p. 6; Nationality News Reports: Latvia // SNS, vol. V, no. 3, March 1988, p. 7; u.c.
- ⁷⁶ End of Empire? // SA, vol. 17, no. 23, November 23, 1988, pp. 1, 3; 1988: A Remarkable Year! // SNS, vol. VI, no. 1, January 1989, p. 2; *Uibopuu, H.-J.* The USSR's Basic Legislation: Legislative Authority of the Baltic Republics // JBS, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, pp. 124, 125.
- ⁷⁷ Sk.: *Ives, T.* Summer Developments in the Baltic ..., p. 1.
- ⁷⁸ Latvijas likteņgadi. – Rīga, 1987, [I laid.]; Latvijas likteņgadi. – Rīga, 1988, II [laid.]; Latvijas likteņgadi. – Rīga, 1988, III [laid.]; Latvijas likteņgadi. – Rīga, 1990, IV [laid.].
- ⁷⁹ Krājuma pirmajā laidienā ziņās par atbildību LKP CK Partijas vēstures institūts nav minēts.
- ⁸⁰ *Riekstiņš, J.* Šķiru cīņa laukos: jauni fakti un atziņas // Latvijas likteņgadi, II, 103. lpp.
- ⁸¹ *Niedre, O.* Vēlreiz par 1918. gada 18. novembri // Latvijas likteņgadi, III, 13. lpp. – Jāteic, ka līdzīgus izteicienus krājumos var atrast diezgan daudz.
- ⁸² *Žagars, Ē.* Revolucionārās krīzes nobriešana Latvijā un 1940. gada sociālistiskās revolūcijas uzvara // Latvijas likteņgadi, [I], 48.–64. lpp.; *Šteimanis, J.* Par revolucionāro situāciju Latvijā 1940. gada vasarā // Latvijas likteņgadi, III, 136.–155. lpp.
- ⁸³ *Niedre, O., Pelkaus, E.* Buržuāzijas ceļi uz varu Latvijā // Latvijas likteņgadi, [I], 27.–47. lpp.; *Niedre, O.* Vēlreiz par 1918. gada 18. novembri ...; *Niedre, O.* Terors – Latvijas buržuāzijas diktatūras varas pamatbalsts // Latvijas likteņgadi, II, 23.–51. lpp.
- ⁸⁴ *Karaļuns, V.* Par padomju varas pretinieku, kapitālistisko un deklasēto elementu pārvietošanu 1941. gada 14. jūnijā // Latvijas likteņgadi, II, 69.–82. lpp.
- ⁸⁵ *Riekstiņš, J.* Sociālistiskie pārveidojumi un šķiru cīņa Latvijas laukos pirmajos pēckara gados // Latvijas likteņgadi, [I], 65.–86. lpp.; *Riekstiņš, J.* Šķiru cīņa laukos: jauni fakti un atziņas.
- ⁸⁶ *Apine, I.* Nacionālisms vai nacionālā pašapziņa? // Latvijas likteņgadi, IV, 5.–28. lpp.; *Blūzma, V.* Kā tas bija: ieskaits nacionālajā jautājumā Latvijas Republikā, 1920–1940 // Latvijas likteņgadi, IV, 53.–78. lpp.; u.c.
- ⁸⁷ *Krūmiņš, V.* 1959. gads Latvijā: Atmiņas un pārdomas // Latvijas likteņgadi, IV, 79.–101. lpp.; u.c.
- ⁸⁸ *Шнейдерс И.* Социалистическая индустриализация ..., с. 14–38.
- ⁸⁹ *Strods, H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē ..
- ⁹⁰ Piemēram, sk.: *Васерманис Я.* Победа колхозного строя в республиках Прибалтики: Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства в Литве, Латвии и Эстонии. – Рига, 1988.
- ⁹¹ Sk. viedokli, kuru aizstāvēja LKP CK Partijas vēstures institūta pārstāvji: *Васерманис Я.* Некоторые проблемы современной историографии переходного периода от капитализма к социализму в

- Советской Латвии // Вопросы истории и партийного строительства ..., т. 9, с. 116; *Горе И.* Советская историография социалистической индустриализации Латвийской ССР (К постановке проблемы) // Turpat, 136. lpp. – Sal. ar Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta pētnieku argumentiem, kas balstīti nevis uz spekulācijām, bet uz plašu faktogrāfisko materiālu. – *Бирон А., Савченко В., Шнейдере И.* Переходный период в истории Латвийской ССР: сущность проблемы // ZAV, 1987, 2. nr., 39., 40. lpp.
- ⁹² Tāpēc turpmāk šajā rakstā tiks minētas pašas raksturīgākās un nozīmīgākās publikācijas, kurām Atmodas gados bija liela sabiedriskā rezonanse. Taču jāatzīst, ka rakstā minēto publikāciju klāsts daļēji veidots pēc nejaušas izlases principa.
- ⁹³ Tādas izpētes rezultāti var būt nozīmīgi, par ko liecina šī raksta autora vadībā Daugavpils Universitātē aizstāvētie maģistra un bakalaura darbi (*M. Borodajenko.* “Ar vēsturi saistītās publikācijas Latvijas presē, 1988.–1991. g.”, 2004. gads; *O. Kuzmina.* “Vēstures zinātnes transformācijas sākums: (1987.–1989. gads)”, 2007. gads).
- ⁹⁴ History in the Baltic States // SNS, vol. V, no. 8, August 1988, p. 5.
- ⁹⁵ Piemēram, sk.: *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Pārdomas, lasot par 1939. gadu // Skolotāju Avīze, 1988, 21. septembris, 6. lpp.; *Feldmanis, I., Stranga, A.* PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta līgums un Latvija // Padomju Latvijas Komunisti, 1989, 8. nr., 66.–75. lpp.; *Blūzma, V.* Subjektīvā un objektīvā krustcelēs: Par četrdesmito gadu domājot // Skolotāju Avīze, 1988, 20., 27. jūlijs; *Vulfsons, M.* Kamēr Ribentrops noskatās baletu // Atmoda, 1989, 23. janvāris; *Gore, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Par PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta neuzbrukšanas līgumu // Atmoda, 1989, 10. jūlijs; u.c. Sk. arī plašu rakstu, kas publicēts krājumā “Pretstatu cīņā” 1990. gadā: *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Krustceļi un sānceļi (Vācija–Latvija–PSRS 1939. gada kolīzijās) // Pretstatu cīņā: Latvija 1917.–1950. – Rīga, 1990, 185.–207. lpp.
- ⁹⁶ *Stranga, A.* Pēc 1939. g. 5. oktobra... // Skolotāju Avīze, 1989, 1., 8. novembris.
- ⁹⁷ Piemēram, sk.: *Drīzulis, A.* Par 1940. gada vēsturiskajiem notikumiem // Lauku Avīze, 1988, 23. jūlijs.
- ⁹⁸ Turpat. Sk. arī: *Karaļuns, V.* Aculiecinieks, līdzstrādnieks, vēsturnieks // Cīņa, 1988, 20. marts; *Šteimans, J.* Vēsture nav melnbalta // Cīņa, 1988, 11. jūnijs. – Jāatzīmē, ka tajā pašā gadā profesors J. Šteimans daļēji revidēja savus līdzšinējos viedokļus par “sociālistisko revolūciju”. – Sal.: *Šteimans, J.* Arvien tuvāk patiesībai // Cīņa, 1988, 21. jūlijs.
- ⁹⁹ *Stranga, A., Virsis, M.* 1940. gada 16.–17. jūnijs: dokumentāri precizējumi // Literatūra un Māksla, 1989, 5. augusts; *Gore, I., Virsis, M.* Latvijas Republikas valstiskās neatkarības zaudēšana: 1940. gada 16. jūnijs – 5. augusts // Skolotāju Avīze, 1989, 14. jūnijs, 12., 19. jūlijs, 4., 18. oktobris; *Stranga, A.* Vai ir bijis Staļina–Mehlis plāns? Vēl viena 1939.–1940. g. notikumu versija // Horizonts, 1989, 4. nr., 30.–33. lpp.; un daudzi citi raksti.
- ¹⁰⁰ Piemēram, sk. diezgan pretrunīgus rakstus, kas apstiprina šo tēzi: *Blūzma, V.* Subjektīvā un objektīvā krustcelēs ..; *Blūzma, V.* 1940. gads Latvijā un vēstures stereotipi // Cīņa, 1989, 21., 25., 26. jūlijs, 1., 4. augusts.
- ¹⁰¹ Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией, август 1939 г. – август 1940 г. – Москва, 1990. – Sk. arī citas dokumentu publikācijas, kurās atspoguļots šis posms Latvijas vēsturē: Документы внешней политики, 1939. – Москва, 1992, т. XXII; СССР–Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс, 1989.

- ¹⁰² Piemēram, sk.: *Riekstiņš, J.* Ar kolhoziem kā ar bubuli baidīja: sociālistiskie pārveidojumi un šķiru cīņa Latvijas laukos pirmajos pēckara gados // *Skolotāju Avīze*, 1987, 17. augusts; *Riekstiņš, J.* Tas lielais pārvērtību laiks: Kolektivizācijas sākums Latvijā un lauku buržuāzijas kā šķiras likvidēšana // *Cīņa*, 1988, 4. marts. – Sk. arī jau minētos J. Riekstiņa rakstus krājumos “Latvijas likteņgadi”.
- ¹⁰³ Sk.: *Riekstiņš, J.* Daži kolektivizācijas sagatavošanas un norises jautājumi Latvijas laukos (1944–1953) // *Pretstatu cīņā ...*, 319.–364. lpp.
- ¹⁰⁴ Piemēram, sk.: *Kangeris, K.* Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā // *Vācija un Baltija: Rakstu krājums*. – Rīga, 1990, 129.–139. lpp. – Tai pašā laikā būtu jāatzīmē, ka publicistu un žurnālistu sagatavoto publikāciju par šo posmu Latvijas vēsturē (to skaitā par Latviešu SS brīvprātīgo leģionu) bija diezgan daudz, kas liecināja par sabiedrības interesi par nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas vēstures aspektiem Latvijā. – Sk.: *Lācis, V.* Latviešu leģiona īsa vēsture // *Atmoda*, 1990, 3., 10., 17. aprīlis; u.c.
- ¹⁰⁵ *Šteins, V.* Latviešu karavīri vēstures krustceļos // *Atmoda*, 1989, 6. maijs; *Šteins, V.* Latviešu strēlnieku cīņu ceļš Krievijā 1918.–1920. gadā // *Izglītība*, 1990, 8. augusts; u.c.
- ¹⁰⁶ Sk.: *Bērsons, I.* Atklāti par 1919. gadu // *Literatūra un Māksla*, 1988, 16. decembris; *Stranga, A., Virsis, M.* 1919. gads. Fakti un pārdomas // *Skolotāju Avīze*, 1989, 24. maijs; *Puriņš, A.* Andrieva Niedras Latvijas neatkarības alternatīva // *Literatūra un Māksla*, 1990, 27. oktobris; un daudzas citas publikācijas. Sk. arī apkopojošos zinātniskos rakstus par šo posmu krājumā “Pretstatu cīņā”: *Stranga, A., Virsis, M.* 1919. gads: Fakti un pārdomas // *Pretstatu cīņā ...*, 63.–72. lpp.; *Pelkaus, E.* 1919. gads pretspēku cīņā // *Turpat*, 73.–99. lpp.; *Mednis, I.* Latvijas neproletāriskās partijas (1920–1934) // *Turpat*, 123.–158. lpp.; *Straume, A.* Starpnacionālās attiecības Latvijā (1920–1940) // *Turpat*, 159.–175. lpp.; *Virsis, M.* Apvērsuma priekšvakarā // *Turpat*, 176.–184. lpp.
- ¹⁰⁷ Piemēram, sk.: *Gabris, R.* Latvju virsnieks № 35473. – Rīga, 1990.
- ¹⁰⁸ *Ronis, I.* Kārlis Ulmanis: Trimdinieka manuskripts un cietumnieka nopratināšanas protokoli // *ZAV*, 1990, 12. nr., 121.–130. lpp.; 1991, 1. nr., 130.–135. lpp.; 2. nr., 131.–136. lpp.; 3. nr., 125.–136. lpp.
- ¹⁰⁹ *Via Dolorosa: Staļinisma upuru liecības / Sakārt. A. Līce*. – Rīga, 1990, [1. grām.].
- ¹¹⁰ *Vestermanis, M.* Holokausta Latvijā: historiogrāfisks apraksts // *Ārzemju literatūra par Latviju*. – Rīga, 1992, 1. laid., 122. lpp.
- ¹¹¹ Sk. sīkāk: *turpat*, 2., 39. lpp.
- ¹¹² *Vestermanis, M.* Der lettische Anteil an der “Endlösung” // *Die Schatten der Vergangenheit*. – Berlin; Frankfurt, 1990, S. 426–449; *Vestermanis, M.* Ortskommandantur Libau // *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*. – Hamburg, 1995, S. 242–259.
- ¹¹³ *Vestermanis, M.* Die nationalsozialistischen Haftstätten und Todeslager im okkupierten Lettland 1941–1945 // *Hrsg. von H. Ulrich, K. Orth, Ch. Dieckmann // Die nationalsozialistischen Konzentrationslager Entwicklung und Struktur*. – Göttingen, 1998, Bd. I, S. 472–492.
- ¹¹⁴ Taču runāt par jaunāko Latvijas historiogrāfiju šī vārda tiešajā nozīmē var, tikai sākot ar 1991. gadu.
- ¹¹⁵ Precizējot var atzīmēt, ka tā bija patstāvīgās koncepcijas izstrāde ārzemju un trimdas historiogrāfijas ietekmē.

Historiography of the Latvian SSR in the Period of Revival of Latvia's Independence (1987–1990)

Aleksandrs Ivanovs

Summary

In 1987, the final period in the history of Soviet Latvian historiography began. The principal features of this period were as follows: transformation (actually, disintegration) of the Soviet Latvian historiography, its gradual emancipation from the burden of Soviet dogmas, first attempts to reconsider interpretations, theses, and theoretical approaches imposed by the Soviet historiography. As a result, Soviet Latvian historiography was gradually losing its methodological and ideological “purity” and consistency. Thus, it was a transition period from the Soviet model of historical research to the modern Latvian (national) historiography.

The paper is based on the vast historiographic material – research papers, articles, and monographs, published in 1987–1990 by Latvian scholars as well as by Latvian researchers in exile and European and American specialists in Soviet Studies, popular articles, which appeared in Latvian press, etc. The analysis of the abovementioned publications conducted in the paper testifies that on the eve of the proclamation of Latvian independence the transformation processes in the historical research in Latvia were rather contradictory and conflicting. On the one hand, some historians tried to preserve the former approaches, evaluations, and interpretations of the Latvian past (especially in the field of modern history research). On the other hand, new approaches, evaluations, and interpretations of some topical problems (occupation and annexation of Latvia in 1940, Sovietization of Latvia, repressions, etc.) appeared.

In the process of transformation of the Latvian historiography in 1987–1990, the principal role was played by the Latvian society, which demonstrated strong interest in the history of Latvia. Therefore, a specific historiographic phenomenon emerged in the field of professional historical research in Latvia, namely – participation of historians in the social movement. The main form of their participation in social activities was publication of articles on topical problems of the Latvian past in popular periodicals. Interconnection between professional historiography and the national movement in Latvia promoted the emergence of Latvian national historiography at the beginning of the 1990s. As a result, in the late 1980s – early 1990s, the conceptual frameworks of the modern Latvian historiography were established and modern interpretations of topical problems of the 20th century Latvian history came into existence.



Jānis Taurēns

Latvijas neatkarības atjaunošana 1988.–1991. gadā: ārpolitiskās problēmas

Latvijas Tautas frontes (LTF) un Latvijas Republikas Augstākās padomes ārpolitiskā darbība noveda pie Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas un tās *de facto* un *de iure* atzīšanas. Šis mērķis, kas tika oficiāli izvirzīts 1989. gada 31. maija LTF Domes valdes Aicinājumā, tika sasniegts jau 1991. gada augusta beigās un septembra pirmajā pusē. Tomēr tautas kustības un tās izveidoto varas struktūru ārpolitiskie mērķi piedzīvoja pakāpenisku evolūciju. Lielā mērā šie mērķi bija atkarīgi no PSRS turpmākā likteņa. PSRS sabrukums ilgstoši netika prognozēts un bija pārsteidzoši negaidīts iznākums pasaules valstu politiķiem, politologiem un žurnālistiem. Otrajā plānā vienmēr saglabājās doma, ka PSRS pēc neilga liberalizācijas un ar to saistītas nestabilitātes perioda varētu atgriezties pie reakcijas un represijām. Šādam scenārijam bija vēsturiskas analogijas gan pašā Padomju Savienībā, gan tās kontrolētajās Austrumeiropas valstīs, izbeidzot pat “Prāgas pavasara” miermīlīgās reformas 1968. gadā. Sākotnēji notikumu labvēlīgas attīstības gadījumā tika pieļauts Baltijas valstu īpašs statuss PSRS ietvaros, vēlāk – jauns savienības līgums, iespēja, ka Baltijas valstis varētu iegūt statusu, kas līdzinātos Austrumeiropas komunistisko režīmu situācijai. Tika piesaukts arī “finlandizācijas” modelis. Tajā Baltijas valstis pastāvētu līdzās PSRS kā neatkarīgas un neitrālas valstis un tām acīmredzot būtu jāreķinās ar lielu un nozīmīgu PSRS ietekmi. Pakāpeniski nostiprinājās arī ideja par PSRS iespējamo sabrukumu, tomēr tas nebija galvenais notikumu attīstības scenārijs.

Latvijas Tautas frontes un Latvijas Republikas ārpolitikā, tiecoties pēc izvirzītā mērķa – neatkarības atjaunošanas, iezīmējās vairāki virzieni. Veidojot attiecības ar Rietumu demokrātiskajām valstīm, bija nepieciešams pievērst uzmanību Latvijas tautas centieniem pēc neatkarības atjaunošanas un panākt Rietumu atbalstu. Šai nolūkā vajadzēja nodibināt kontaktus ar trimdas latviešu sabiedriskajām organizācijām un izstrādāt sadarbības modeli ar tām, pievērst Rietumu sabiedriskās domas un masu informācijas līdzekļu uzmanību un izraisīt to simpātijas; visbeidzot, panākt Rietumu valstu oficiālo varas struktūru atbalstu. Iezīmējās tendence, ka vieglāk bija iegūt un uzturēt ASV un Eiropas valstu likumdošanas varas simpātijas nekā izpildvaras atbalstu.

Latvijas tautas kustības un Latvijas Republikas ārpolitikas uzdevumi austrumu virzienā bija ne mazāk svarīgi. Pirmkārt, Latvijas tautas neatkarības cīņas dabisks sabiedrotais bija abu pārējo Baltijas valstu – Lietuvas un Igaunijas – tautas kustības un varas struktūras. Otrkārt, par nozīmīgu Baltijas valstu sabiedroto kļuva nacionālistiskās un demokrātiskās kustības padomju republikās. Īpaši liela nozīme bija Krievijas demokrātiskajai kustībai. Visbeidzot, Baltijas valstīm bija jāveido attiecības ar PSRS centrālo varu, kuru personificēja Komunistiskās partijas vadītājs un PSRS valsts galva Mihails Gorbačovs.

Vēl viena jau kopš LTF izveidošanās brīža risināma problēma bija atrast cilvēkus, kas gribētu un spētu nodarboties ar ārpolitiskām problēmām. Pirmkārt, bija skaidrs, ka visiem redzamākajiem politiskajiem līderiem, piemēram, LTF priekšsēdētājam, Augstākās padomes un Ministru padomes priekšsēdētājam sava amata dēļ nāksies nodarboties ar ārpolitisku darbību, skaidrot LTF pozīciju ārvalstīs, tikties ar politiķiem, sabiedriskajiem darbiniekiem un presi. Liela nozīme, piemēram, bija pat svešvalodu zināšanām. Otrkārt, bija arī svarīgi atrast cilvēkus, kas risinātu konkrētus ārpolitikas jautājumus un vadītu LTF ārpolitiskās struktūras, bet vēlāk Latvijas Ārlietu ministriju un diplomātisko dienestu. Īpašs jautājums bija par to, vai cilvēki ar pieredzi ārpolitiskajā darbā padomju režīma apstākļos, piemēram, tā sauktie starptautisko attiecību komentētāji, savu ciešo saistību dēļ ar padomju režīmu varēja būt līdz galam uzticīgi Latvijas neatkarības atjaunošanai. Tā, piemēram, trimdas latvieši ar neuzticību lūkojās uz personām, kas bija saistītas ar padomju varas struktūrām. 1988.–1989. gadā trimdas latviešu neuzticību izraisīja pat Latvijas Kultūras fonds un tā priekšsēdētājs Imants Ziedonis, kā arī citi fonda pārstāvji. 1990. gada pavasarī trimdas latvieši iebilda pret Mavrika Vulfsona un Edvīna Inkēna kandidatūrām Latvijas ārlietu ministra amatam,¹ un par Latvijas ārlietu ministru kļuva Jānis Jurkāns.

Ārpolitiskie priekšstati Latvijas Tautas frontes dibināšanas periodā

LTF dibināšanas priekšvakarā ārpolitiskajām problēmām uzmanība tika pievērsta galvenokārt vēsturiskajā aspektā. Latvijas radošo savienību sanāksmē padomju starptautisko attiecību žurnālists un Latvijas Mākslas akadēmijas docētājs Mavriks Vulfsons kritizēja Molotova–Ribentropa paktu un tā slepenos pielikumus, kā arī to sekas – Baltijas valstu okupāciju.

1988. gada oktobrī Latvijas PSR notika politiskās vadības maiņa, kas liecināja par Maskavas atbalstu kontrolētām reformām Latvijā. LKP Centrālās komitejas pirmais sekretārs Boriss Pugo tika paaugstināts un ieguva formāli nozīmīgo PSKP CK Partijas kontroles komitejas priekšsēdētāja amatu. Par jauno partijas vadītāju Latvijā kļuva Jānis

Vagris, par Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētāju – sabiedrībā populārais Anatolijs Gorbunovs, par Ministru padomes priekšsēdētāju – Vilnis Edvīns Bresis, bet par Centrālās komitejas sekretāru ideoloģijas jautājumos – Ivars Ķezbers. Šiem tā saucamajiem gaišajiem spēkiem tika pretnostatīts LKP CK otrais sekretārs Vitālijs Soboļevs, partijas Rīgas pilsētas organizācijas vadītājs Arnolds Klaučēns, neatkarības kursa pretinieku vidū pakāpeniski auga Rīgas pilsētas izpildkomitejas priekšsēdētāja Alfrēda Rubika popularitāte un ietekme. Gaišo spēku loma daudzkārt mūsdienās izraisa ironiskas piezīmes, tomēr ir autori, kas uzskata, ka to nevajadzētu novērtēt par zemu: ja pie varas nāktu melnie, tad arī sarkanie liktos kā eņģeļi, rakstīja Jānis Peters.² CK biroja liberālie komunisti izpildīja bufera lomu starp Latvijas Tautas fronti un tās “pieaugošo prasību” taktiku un PSRS centrālo varu, kas izjuta pastiprinātas bažas par notikumiem Latvijā un Baltijas valstīs.

LTF dibināšanas posmā jaunveidojamās organizācijas ārpolitiskās idejas pauda galvenokārt frontes organizatori, piemēram, J. Peters. Frontes uzskati atspoguļoja priekšstatus par daudz plašākiem ārējiem sakariem, kas vienmēr bija licies svarīgi inteliģencei padomju varas apstākļos. J. Petera izteikumi atspoguļoja pārliecību par PSRS centrālās varas atbalstu tautas frontu veidošanas centieniem Baltijas valstīs.

Latvijas Tautas frontes dibināšanas kongresā tika apspriesti arī ārpolitikas jautājumi. Jānis Peters ievada uzrunā uzsvēra arī nepieciešamību atjaunot Latvijas sakarus ar ārvalstīm. J. Peters izvirzīja idejas par Latvijas PSR konsulātiem un Latvijas PSR starptautiskajiem sakariem. Kaut arī šādas idejas bija labi domātas, tomēr tās satrauca trimdas latviešus kā mēģinājums leģitimizēt “Padomju Latviju”. J. Peters uzsvēra arī nepieciešamību liberalizēt sakarus ar ārvalstu pilsoņiem un nepieciešamību atjaunot vēsturiskos sakarus ar Baltijas jūras reģiona tautām.³ LTF pirmajā kongresā izskanēja arī aicinājumi pēc pilnīgas neatkarības. Jānis Rukšāns norādīja, ka Latvija nav iestājusies Padomju Savienībā, bet varmācīgi okupēta, tāpēc nevar izstāties no tās. Latvijai jābūt socialistiskai, padomju, bet neatkarīgai, uzsvēra J. Rukšāns.⁴ Daži kongresa dalībnieki savās atmiņās mēdz uzsvērt, ka viņu publiskās runas neatspoguļoja patiesos uzskatus, kas jau no paša sākuma bija orientēti uz Latvijas neatkarības atjaunošanu pilnā apmērā. Sandra Kalniete savos memuāros norāda uz savu politisko uzskatu evolūciju.

Vispirms 1988. gada rudenī viņa iestājusies pret centrālismu un lielāku Latvijas autonomiju, tad par jaunu federācijas līgumu, bet jau 1989. gada pavasarī sapratusi, ka “tikai valstiskā neatkarība ir vienīgā tautas izdzīvošanas un uzplaukuma iespēja”⁵. Tomēr jāatzīst, ka šai periodā nebija nekādas skaidrības par PSRS politiskās sistēmas tālāko evolūciju un, neapšaubāmi, pastāvēja bažas par reakcijas revanšu. Faktiski M. Gorbačova pārbūve Latviju bija sasniegusi ar novēlošanos, un LTF veidošanās bija arī tās aizsākums Latvijā.

LTF pirmajā programmā tika uzsvērti politiskās un ekonomiskās suverenitātes jautājumi, izceļot PSRS decentralizāciju un republikas suverenitāti.⁶ Par sakariem ar ārvalstīm programmā bija vairākas norādes par politisko, ekonomisko un kultūras sakaru veicināšanu starp Baltijas republikām un Baltijas jūras reģiona valstīm, par republikas pilsoņu brīviem kontaktiem ar citu valstu pilsoņiem, par kultūras sadarbību ar “tautiešiem citās republikās un ārzemēs”, par jaunākā pasaules kultūras mantojuma brīvu apriti.⁷ Kopumā LTF pirmais kongress bija radījis ārpolitiskās darbības koncepciju, kas paredzēja paplašinātu Latvijas autonomiju PSRS ietvaros. Šīs koncepcijas mūžs strauji mainīgajā politiskajā situācijā gan nebija ilgs.

Latvijas Tautas fronte ceļā uz valstiskas neatkarības programmu

Viena no pirmajām LTF akcijām 1988. gada rudenī bija parakstu vākšanas kampaņa pret PSRS Konstitūcijas labojumu projektu. Retrospektīvā skaidrs, ka faktiski šo labojumu patiesais mērķis bija drīzāk radīt rīcībspējīgu PSRS parlamentu, kas veiktu reālu likumdošanas darbu, nevis republiku autonomijas ierobežošanu. Grozījumu projekta būtība bija vecās PSRS Augstākās padomes (1500 deputātu), kas sanāca uz sesijām divas reizes gadā un formāli apstiprināja tai piedāvātos lēmumus, nomaīņa ar divpakāpju parlamentu. Tas sastāvēja no PSRS tautas deputātu kongresa (2250 deputātu), kas arī sapulcējās tikai dažas reizes gadā, un kongresa ievēlētās Augstākās padomes, kas darbojās kā pastāvīgi strādājoša likumdošanas institūcija. Viens no demokrātisko kustību apstrīdētajiem elementiem bija kongresa ievēlēšanas kārtība – bez 1500 no teritoriālajiem apgabaliem ievēlētajiem deputātiem bija paredzēts vēl ievēlēt 750 deputātus no “sabiedriskajām organizācijām”: PSKP, komjaunatnes, arodbiedrībām, radošajām savienībām u.tml.

Protestu un parakstu vākšanas kampaņa pret PSRS Konstitūcijas labojumiem 1988. gada rudenī bija viens no pirmajiem masu pasākumiem, ko organizēja Latvijas Tautas fronte. LTF uzskatīja, ka Konstitūcijas labojumi var ierobežot savienoto republiku tiesības un iebilda pret nedemokrātiskajiem PSRS Tautas deputātu kongresa veidošanas principiem. Latvijas Tautas frontes darbība faktiski nekavējoties pievērsa PSRS augstāko amatpersonu uzmanību. Tādējādi jau ilgi pirms 1990. gada 4. maija sākās neatkarības kustības attiecības ar PSRS centrālo varu, kas nostiprinājās pēc spēcīgas LTF pārstāvju grupas izveidošanās PSRS Tautas deputātu kongresā un PSRS Augstākajā padomē. 1988. gada 18. novembrī Latvijas delegāciju šajā sakarībā pieņēma PSRS Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētāja vietnieks Anatolijs Lukjanovs, kurš centās pārliecināt Latvijas delegāciju par stipras federācijas nepieciešamību un faktiski brīdināja Latvijas tautas kustību no nacionālisma un vēršanās pret Komunistisko partiju. Dainis Īvāns savos memuāros pauž uzskatu, ka Baltijas republiku viedoklim pamatā nebija nozīmes.⁸

1988. gada 8. novembrī Rīgā notika triju Baltijas valstu tautas fronšu vadības pirmā tikšanās. Tajā piedalījās tautas kustības *Sajūdis* priekšsēdētājs Vītauts Landsberģis un Igaunijas Tautas frontes līderis Edgars Savisārs. Šī apspriede pieņēma lēmumu par sadarbību, un viens no tās veidiem bija mēģinājums “iekustināt arī pārējās Savienības daļas” protestiem pret PSRS Konstitūcijas un Vēlēšanu likuma grozījumiem.⁹

Jau 1988. gada beigās LTF parādījās ideja par jauna savienības līguma noslēgšanu, kas tomēr zaudēja savu aktualitāti samērā ātri un bija pilnīgi novecojusi – kad to pārņēma PSRS vadība, Latvijas tautas kustības politiskās prasības jau bija sasniegušas pilnīgas neatkarības idejas līmeni.

1989. gada sākumā nacionālās kustības pretinieku mobilizācijai tika izveidota Latvijas PSR Darbaļaužu internacionālā fronte. Tas gan neradīja plašu spilgtu jaunu līderu plejādi. Šīs kustības mērķi jāaplūko kontekstā ar notikumiem citos PSRS reģionos, tās uzdevums bija radīt konfrontāciju, kas dotu iespēju PSRS centrālajai varai iejaukties un uzstāties arbitra lomā. Dainis Īvāns un Jānis Peters uzskata, ka viens no veidiem, kā PSRS centrālā vara centās apkarot un likvidēt Padomju Savienības tautu panākumus cīņā par savām tiesībām, bija centieni radīt teritoriāla separātisma problēmas. Būtu jāmin gan Krimas problemātika Ukrainā, gan runas par Ziemeļigauņijas krievu tiesībām, gan “asiņainā Piedņestras republikas dibināšanās Moldovā”.¹⁰ Gan D. Īvānam, gan J. Peteram palicis iespaids, ka viens no šāda veida darbības iedvesmotājiem bija Anatolijs Lukjanovs.¹¹ Vēl joprojām pastāvēja arī briesmas, ka LTF varētu apspiest, izmantojot tradicionālās varas struktūras un atjaunojot kontroli pār masu informācijas līdzekļiem.

Šajos apstākļos par ārkārtīgi nozīmīgu politisku uzdevumu kļuva LTF dalība PSRS tautas deputātu vēlēšanās. Latvijas teritorijā bija jāievēl 40 PSRS tautas deputāti: 32 mandāti Latvijai bija atvēlēti kā PSRS savienotajai republikai, bet astoņi – proporcionāli Latvijas iedzīvotāju īpatsvaram PSRS iedzīvotāju vidū. Zināmas briesmas politiskajā cīņā vēlēšanu periodā varēja radīt liberāli noskaņotie komunisti, ja tie uzstātos kā patstāvīgs politisks spēks.

Vēlēšanu kampaņas laikā pilnīgas politiskas neatkarības idejas nebija dominējošas. Šajā laikā vismaz daļēji saglabājās priekšstati par PSRS demokratizāciju un tās reformēšanas iespējām. Kampaņas gaitā tika nemitīgi uzsvērts, cik svarīgi, lai Latviju Maskavas parlamentā pārstāvētu augsti kvalificēti speciālisti, piemēram, juristi, kas spētu piedalīties likumdošanas procesā, un politiķi, kas aizstāvētu Latvijas intereses. Tika runāts par nepieciešamību nostiprināt Latvijas kā padomju republikas ekonomisko suverenitāti, paplašināt Latvijas PSR tiesības un iespējas.

PSRS tautas deputātu vēlēšanu kampaņa bija svarīga pārbaude LTF: vai tā spēj uzvarēt brīvās vēlēšanās Latvijas teritorijā. Faktiski LTF vēlēšanās vismaz daļēji sadarbojās ar liberālo partijas vadības spārnu. Vairākos gadījumos LTF nepieļāva liberālo komunistu

ievēlšanu izteikti latviskos vēlēšanu apgabalos. Kopumā atklāti neatkarības pretinieki ieguva tikai dažus no četrdesmit Latvijai atvēlētajiem mandātiem. Parasti deputātu – neatkarības atbalstītāju skaitu lēš – 32, ieskaitot arī, piemēram, Latvijas Komunistiskās partijas vadītāju Jāni Vagri. Divpadsmit Latvijas deputātu ievēlēja Vissavienības sabiedriskās organizācijas, un arī to vidū bija LTF idejām labvēlīgi noskaņotie, piemēram, Mākslinieku savienības priekšsēdētāja Džemma Skulme, Mākslas akadēmijas rektors Indulis Zariņš, Patērētāju biedrību savienības pārstāvis Ivars Strautiņš, komjaunatnes pārstāvis Andris Vilcāns un pat Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidija sekretāre Valentīna Klibiķe.¹² A. Vilcāns neatkarības gados kļuva par nozīmīgu Latvijas diplomātu, vēstnieku vairākās valstīs.

LTF un latviešu trimda kopīga ceļa meklējumos

Latviešu trimdas organizācijās jau kopš 1988. gada vasaras pakāpeniski aizsākās diskusija par attieksmi pret notikumiem Latvijā. Pakāpeniski virsroku guva viedoklis, ka radusies vēsturiska izdevība, ko nedrīkst laist garām. Latviešu trimdas problēma lielā mērā bija neuzticība pret Latvijas inteligenci un tās pārmērīgo atkarību no padomju varas. Sevišķi konservatīva bija Latviešu Nacionālās apvienības Kanādā nostāja. Latviešu trimdas organizācijas, izšķīroties par sadarbību ar Latvijas Tautas fronti, tomēr uzsvēra, ka patiesa sadarbība iespējama tikai ar tādām organizācijām, kas iestājas par Latvijas neatkarības atjaunošanu. Šāds konsekvents viedoklis, kas izraisīja trimdas latviešu pilnu uzticību 1988. gada rudenī, bija tikai Latvijas Nacionālās neatkarības kustībai (LNNK). Amerikas latviešu apvienības (ALA) valdes priekšsēdētājs Valdis Pavlovskis intervijā Ņujorkas latviešu laikraksta "Laiks" pārstāvei Mārai Trapānei uzsvēra, ka ALA paliek uzticīga saviem nacionāli politiskajiem principiem un pilnīgi izslēgta ir sadarbība ar Maskavas okupācijas varas ieceltajiem kangariem¹³ – Latvijas PSR valsts varas struktūrām, kas 1988. gada beigās jau bija liberāli noskaņoto komunistu rokās. Trimdas latvieši nevarēja pieņemt arī jebkādas idejas, kas vestu uz "Padomju Latvijas" leģitimitātes nostiprināšanos, piemēram, Latvijas PSR diplomātisko pārstāvniecību veidošanu vai tās dalību Apvienoto Nāciju Organizācijā.

1988. gada nogalē ASV notika Amerikas latviešu apvienības ārkārtas kongress, kurā kā viesi piedalījās arī LTF Domes valdes locekļi E. Inkēns un S. Kalniete. Viņu pozīciju kongresā varētu raksturot kā piesardzīgu. V. Pavlovskis norādīja, ka Latvijas viesi nav atbalstījuši Latvijas neatkarību. Sandra Kalniete īpaši pasvītro, ka viņa nav varējusi kongresā pateikt to, ko vēlējās dzirdēt kongresa delegāti, un izrunāt neatkarības vārdu, aizstājot to ar suverenitātes jēdzienu, savukārt trimdas latvieši nav sapratuši padomju "komunistu valodas" daudzpusīgos un nianses.¹⁴ Tomēr šīs vizītes nozīmi

grūti vērtēt par zemu, tā veidoja pirmos oficiālos kontaktus starp trimdas latviešiem un Latvijas Tautas fronti.

1989. gadā turpinājās Latvijas tautas kustības un trimdas latviešu tuvināšanās un sadarbības nostiprināšanās. LTF delegācijas arvien biežāk sāka apmeklēt trimdas latviešus, it īpaši okeāna viņā krastā. Vēl ALA kongresā 1989. gada 5.–7. maijā, kas norisinājās Linkolnā (Nebraska), Uldis Grava, gan raksturojot LTF priekšsēdētāju D. Īvānu kā tautas vadoni ar tautas uzticību, tomēr norādīja, ka LTF un ALA statūti neder kopā. U. Grava tomēr aicināja atbalstīt Latvijas Tautas fronti un tās atbalsta grupu veidošanos trimdas latviešu vidē.¹⁵ Sadarbību starp trimdas latviešiem un Latvijas Tautas fronti nostiprināja divas plašas konferences, kas norisinājās latviešu centros, – Gananokves konference 1989. gada aprīlī un vēsturiskā tikšanās Tautas augstskolā “Abrene” (Francija) 1989. gada maija vidū. Ja Gananokves konference vairāk iepazīstināja trimdas latviešus ar LTF pārstāvju uzskatiem par plašu jautājumu spektru (ekonomika, ekoloģija), tad tikšanās “Abrenē” ieguva būtisku politisku nozīmi.

Jau tūlīt pēc šīs konferences laikraksts “Laiks” rakstīja par vēsturisko tikšanos. Konferencē piedalījās latviešu trimdas organizāciju līderi un LTF pārstāvji. Tās formālais satvars bija divi atsevišķi pasākumi – PBLA valdes sēde un politiskais seminārs ar LTF pārstāvjiem.¹⁶ Literatūrā pastāv uzskats, ka tieši seminārs “Abrenē” kļuva par pavērsiena punktu, kas lika Latvijas pārstāvjiem saprast, ka nepieciešams ķerties pie “skaidras politiskas līnijas izveidošanas un jaunajam laikam piemērotas politiskās rīcības, kas neapstātos tikai pie divdomīgām politiskām deklarācijām”, un tas bija tiešs 1989. gada 31. maija Aicinājuma iemesls.¹⁷

1989. gada 31. maija Aicinājums

Baltijas tautas fronšu politiskā kursa zināma maiņa bija vērojama 1989. gada 13.–14. maijā notikušajā Baltijas Asamblejas sēdē. Tajā tika pieņemts Baltijas tautas kustību Aicinājums pēc Baltijas valstu neatkarības kā neitrālām un demilitarizētām valstīm. Neitralitātes un demilitarizācijas ideja bija maksimums, kas šajā laikposmā likās iespējams, un tas sasaucās, piemēram, ar līdzīgām idejām, kas tika izteiktas jau 70. gados, kad Eiropas Drošības un sadarbības apspriedes procesā trimdas latviešu organizācijas bija izstrādājušas memorandu, kurā aicināja uz Baltijas valstu neitralitāti pēc to neatkarības atjaunošanas.

1989. gada 25. maijā Maskavā sanāca tikko kā ievēlētā PSRS Tautas deputātu kongresa I sesija, kur piedalījās arī Baltijas valstu delegācijas. Par Latvijas deputātu panākumu kļuva kongresa atklāšanas sēdē deputāta no Rīgas Vilena Tolpežņikova negaidītais aicinājums ar klusuma brīdi godināt aprīļa sākumā Tbilisi demonstrācijas

apspiešanā bojā gājušo piemiņu. Deputāts pieprasīja nosaukt to personu vārdus, kas pavēlēja izrēķināties ar demonstrantiem.¹⁸ Tas demonstrēja Baltijas tautu solidaritāti ar citām padomju impērijas apspiestajām nācijām.

Kaut arī kongress salīdzinājumā ar ritualizētajām padomju parlamenta sēdēm pauda samērā lielu viedokļu daudzveidību, tomēr visai ātri kļuva skaidrs, ka kongresā piedalās – pēc Krievijas demokrātu vārdiem – “agresīvi paklausīgs vairākums”. Triju Baltijas tautu deputāti kongresā izveidoja Baltijas reģionālo grupu, kurā ietilpa vairāk nekā simt deputātu. Vienlaikus PSRS demokrātisko spēku pārstāvji noorganizēja Starpreģionālo deputātu grupu, kurā arvien redzamāku vietu ieguva Boriss Jeļcins. Viedoklis par Baltijas tautu deputātu darbību kongresā nebija viennozīmīgs – sabiedriskajā domā izskanēja gan uzskati par Latvijas deputātu panākumiem, gan šaubas par to, ka Latvijas pārstāvjiem nav vietas svešas valsts parlamentā. Par svarīgu notikumu tika uzskatīta A. Gorbunova uzstāšanās kongresā 1989. gada 1. jūnijā. Šajā runā A. Gorbunovs kritizēja PSRS ekonomikas supercentralizāciju, pārmērīgo “iedzīvotāju migrāciju”, kas novedusi pie Latvijas iedzīvotāju dzīves līmeņa pazemināšanās, aizstāvēja Latvijas PSR suverenitātes idejas, piemēram, domu, ka “savienotās republikas ir primāras, bet [padomju. – J. T.] federācija – atvasinājums”. Šādas idejas tikai 1991. gada pirmajā pusē pārņēma PSRS vadība un republiku vairākums. Savukārt aicinājums risināt politiskus jautājumus vienīgi ar politiskiem līdzekļiem¹⁹ norādīja uz bažām par spēka izmantošanu PSRS augošo politisko problēmu risināšanai. Taču A. Gorbunova runa vairs neapmierināja situācijā, kad LTF Domes valde jau bija aicinājusi apsvērt Latvijas neatkarības atjaunošanu, un avīzes “Laiks” informācijas avoti Latvijā to vērtēja kā mazvērtīgu latviešu tautai.²⁰

Sākotnēji Baltijas tautu pārstāvniecība PSRS parlamentā tika uzskatīta par nozīmīgu sasniegumu, tomēr laika gaitā sajūsma par to mazinājās. Baltijas tautu deputātu idejas, tiesiskuma izpratne un pat centieni pēc ekonomiskas patstāvības pārāk atšķīrās no deputātu korpusa vairākuma priekšstatiem. Pragmatisku apsvērumu dēļ Baltijas tautu deputāti turpināja piedalīties PSRS tautas deputātu kongresos līdz pat 1991. gada septembrim, kad starptautiskā sabiedrība bija jau atzinusi Baltijas valstu neatkarību. Jāatzīmē, ka Latvijas deputāti kongresā un Augstākajā padomē atbalstīja demokrātiskas reformas, piemēram, PSKP varas monopola svītrosānu no PSRS Konstitūcijas, kā arī citu Padomju Savienības tautu centienus pēc lielākas patstāvības. Jānis Peters savā dienasgrāmatā rakstīja, ka bez PSRS parlamenta un tajā notiekošās baltiešu sadarbības “arī mēs, baltieši, savā starpā nebūtu pazīstami tādā pakāpē kā pašreiz”²¹.

Cits PSRS Tautas deputātu kongresa pirmās sesijas sasniegums bija lēmums izveidot komisiju PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta līguma izmeklēšanai. Tomēr PSRS Tautas deputātu kongress atstāja Latvijā nelabvēlīgu iespaidu, tas veicināja 31. maija Aicinājuma tapšanu un tā plašo atbalstu Latvijas sabiedrībā.

LTF Domes valde 1989. gada 31. maijā uzstājās ar Aicinājumu, kurā vērsās pie Latvijas tautas ar ierosmi apsvērt pilnīgas valstiskas neatkarības ideju. Tas bija ļoti nozīmīgs pavērsiens. Aicinājumā tika piedāvāti vairāki ceļi Latvijas neatkarības atjaunošanai. Kā rādīja turpmākie notikumi, par noteicošo kļuva parlamentārais ceļš, kas nozīmēja īstenot neatkarības ideju, uzvarot dažāda līmeņa vēlēšanās, par galveno kļūstot Latvijas PSR Augstākās padomes vēlēšanām. PSRS tautas deputātu vēlēšanas bija nodemonstrējušas LTF spēju mobilizēt Latvijas iedzīvotājus. Interesanti, ka LTF Domes valde šādu lēmumu pieņēma neatkarīgi no tiem LTF līderiem, kas piedalījās Maskavas kongresā.²² Konceptija par Latvijas suverenitāti un tās tālākas attīstības iespējām PSRS ietvaros bija sevi izsmēlusi nepilna gada laikā.

1989. gada 28. jūlijā Augstākās padomes sesija pieņēma Latvijas PSR suverenitātes deklarāciju, kas bija tuva līdzīgam dokumentam, ko 1988. gada novembrī pieņēma Igaunija. Deklarācija noteica Latvijas PSR suverenitātes principus PSRS ietvaros. Tomēr arī šāda nostāja jau bija kļuvusi nepietiekama. Šāds solis bija nepieciešams, lai Latvijas politiskā virzība neatpaliktu no Lietuvas un Igaunijas. D. Īvāns norādīja, ka "suverenitātes deklarācija, kas, protams, bija vēl tālu no īstas suverenitātes izpratnes, .. izlīdzināja Latvijas, Lietuvas, Igaunijas politiskās frontes līniju, vienādoja mūsu pozīcijas"²³.

Baltijas ceļš un valstiskās neatkarības idejas panākumi

1989. gada 15. jūlijā Pērnavā sanāca Baltijas tautas fronšu pārstāvju apspriede, tādējādi institucionalizējot Baltijas Padomi, par kuras izveidi bija izlemts Baltijas Asamblejā 1989. gada maijā. Šajā apspriedē E. Savišārs ierosināja sarīkot "dzīvu cilvēku ķēdi caur trim Baltijas valstīm, lai atzīmētu 23. augusta tumšo jubileju"²⁴.

1989. gada vasaras politiskie notikumi savu kulmināciju sasniedza ar 23. augusta akciju *Baltijas ceļš* un PSKP CK 26. augusta paziņojumu. Baltijas ceļš apliecināja Baltijas tautu gatavību cīnīties par Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu nevardarbīgās pretošanās ceļā. Tas ne tikai pievērsa starptautiskās sabiedrības uzmanību, bet arī izraisīja simpātijas tautas kustības izvēlētajam nevardarbīgajam ceļam. PSKP CK paziņojums bija ilgākas attīstības rezultāts. Neapmierinātība ar Baltijas tautu politisko kustību bija briedusi jau ilgstoši. PSRS vadība, it īpaši M. Gorbačovs, pauda uzskatu, ka pret PSRS vienotību, pret demokrātisku un atjaunotu Padomju Savienību iebilst nevis Baltijas tautas, bet nacionālisti, kuriem izdevies apmānīt Baltijas tautas. Bija izplatīts arī uzskats, ka Baltijas valstu dalība PSRS novedusi pie nozīmīga dzīves līmeņa pieauguma un sociāli ekonomisko apstākļu uzlabošanās, savukārt sakaru saraušana ar PSRS izraisītu ekonomisku katastrofu. Padomju militāristi un Valsts drošības komi-

teja, protams, uzskatīja, ka Baltijas nacionālismam un separātismam jāpretojas visiem iespējamiem līdzekļiem, neizslēdzot militāru spēku. PSKP CK paziņojumam par stāvokli Baltijas padomju republikās bija divdaļīga struktūra. Paziņojuma pirmā daļa saturēja stāvokļa analīzi, un tieši tajā bija iekļauti paši odiozākie un draudīgākie vērtējumi un apgalvojumi. Paziņojuma otrā daļa acīmredzami bija iecerēta kā aicinājums uz dialogu un sadarbību.

Baltijas ceļa izraisītais noskaņojums paziņojumā tika vērtēts kā nacionālistiska histērija; partijas vadība atgādināja arī to, ka tā "savlaicīgi saskatīja nepieciešamību atjaunināt [Baltijas republiku. – J. T.] vadību, un .. palīdzēja rīkoties laika garā". Ļoti draudīgi izklausījās frāzes par to, ka "Pati to [Baltijas tautu. – J. T.] dzīvotspēja varētu nokļūt zem jautājuma zīmes", ja nacionālistiskajiem līderiem izdotos sasniegt savus mērķus.²⁵ PSKP CK paziņojuma tonis atgādināja līdzīgus pagātnes notikumus, piemēram, Varšavas pakta valstu intervenci Čehoslovākijā 1968. gadā. "Rietumu žurnālisti bija sagatavojušies traukties uz Baltiju, lai nenokavētu slaktiņu, kā tas bija noticis Tbilisi gadījumā."²⁶

LTF atbilde uz šo paziņojumu bija nevardarbīgas cīņas uzsvēršana un apelācijas pie pasaules tautām un valdībām. Paziņojumu kritizēja ne tikai tautas kustības pārstāvji, bet arī LKP liberālais spārns. Pakāpeniski noskaidrojās, ka paziņojums nav, kā baidījās Baltijā, propagandistiskas kampaņas sākums, kas beigtos ar spēka lietošanu.

Arī starptautiskā sabiedrība vairs nevarēja nereaģēt uz Baltijas valstīs notiekošo. Kā savā pētījumā norādījis vācu autors Nilss fon Redekers, tad Baltijas ceļš bija viens no tiem lūzuma punktiem, kas piesaistīja britu preses uzmanību Baltijas jautājuma risināšanā 1988.–1991. gadā. Tolaik divi no četriem pētītajiem laikrakstiem skaidri atbalstīja *status quo* saglabāšanu Baltijas valstīs (*Financial Times* un *Times*), bet *Independent* un *Guardian* nostāja nebija tik viennozīmīga, taču par izteikti labvēlīgu Baltijas valstīm to nosaukt nevarēja.²⁷ 20. septembrī, pēc raidstacijas "Amerikas balss" ziņām atbildot uz žurnālista jautājumu, ASV valsts sekretārs Džeimss Beikers norādīja, ka ASV atbalsta Baltijas valstu ceļu uz neatkarību, un izteica cerību, ka tas norisināsies mierīgiem līdzekļiem.²⁸

1989. gada oktobrī LTF II kongress apstiprināja LTF jauno programmu, kas par LTF mērķi pasludināja Latvijas neatkarības atjaunošanu. Tas nozīmēja, ka konsensu sasnieguši visi politiskie spēki, kas ietilpa LTF – citējot Ojāra Celles spārnotos vārdus – lielajā koalīcijā. Arī liberālo komunistu līderi sāka piesardzīgi atbalstīt Latvijas neatkarību kā politisku mērķi. Daina Bleiere norādīja, ka šāds kongresa lēmums un tam sekojošie notikumi nozīmēja izlīgumu starp LTF mēreno vadību un radikālo spārnu. LTF vadība piekrita skaidram un stingram kursam uz neatkarību, bet radikālais spārns apvienoja savus spēkus ar Tautas fronti Augstākās padomes vēlēšanās.²⁹

1989. gada decembrī ASV prezidents Džordžs Bušs un PSRS līderis M. Gorbačovs tikās Maltā, kur apsprieda arī Baltijas valstu likteni. Gan pirms, gan pēc šīs tikšanās baltiešos modās aizdomas par PSRS un ASV iespējamo Baltijas neatkarībai nelabvēlīgu vienošanos. Sandra Kalniete norāda uz LTF vadības bažām, ka “ar Baltiju atkal aizmaksāts par Vācijas vienotību un pieļautajām pārmaiņām Centrāleiropā”. Tāpēc LTF rīkotajā tautas manifestācijā 1989. gada 18. novembrī tika pieņemta atklāta vēstule Dž. Bušam un M. Gorbačovam, kurā aicināja neatliekami atrisināt Latvijas neatkarības jautājumu, uzsverot, ka tā nav PSRS iekšējā lieta.³⁰

Pēc Dž. Buša liecības, M. Gorbačovs viņam paziņojis, ka Baltijas valstīm var piešķirt lielāku autonomiju, tomēr virzība pa separātisma ceļu pēc piecdesmit kopējas dzīves gadiem varētu novest pie dramatiskām sekām. Interesanti, ka pēc padomju vadītāja vārdiem vairāk nekā puse Latvijas iedzīvotāju ir krievi.³¹ Savukārt pēc 1989. gada tautas skaitīšanas datiem Latvijā bija 52 procenti latviešu.³² Vai M. Gorbačovs iedomājās par to, kādas pārdomas par PSRS politiku Latvijā var izraisīt šāds paziņojums?

Dž. Bušs atbildēja, ka spēka lietošana var radīt katastrofālas sekas, bet M. Gorbačovs sarunas gaitā mazliet neskaidros izteicienos apstiprināja gatavību rīkoties nevardarbīgām metodēm.³³ B. Skoukrofts raksta, ka Maltas tikšanās laikā panākta neoficiāla vienošanās Baltijas jautājumā.³⁴ Dainis Īvāns paudis uzskatu, ka padomju cena Rietumiem par Vācijas apvienošanos bija *status quo* saglabāšana Baltijā.³⁵

1989. gada 24. decembrī PSRS Tautas deputātu kongress savā otrajā sesijā, izvērtējot Molotova–Ribentropa paktu, pieņēma lēmumu, kas bija nozīmīgs solis uz pagātnes vēsturiskās realitātes atzīšanu un svarīgs ne tikai Baltijas tautu, bet arī citu PSRS tautu nākotnei. Kongresa rezolūcijā teikts: “*PSRS Tautas deputātu kongress nosoda faktu, ka ar Vāciju tika parakstīts 1939. gada 23. augusta “slepenais papildprotokols” un citas slepenas vienošanās. Kongress atzīst slepenos protokolus par spēkā neesošiem kopš to parakstīšanas brīža.*”³⁶ Tas tomēr nenozīmēja, ka PSRS tagad uzskatītu Baltijas valstu okupāciju un aneksiju par spēkā neesošu vai arī ka pieņemtais akts nozīmētu Baltijas valstu neatkarības atzīšanu.

Jau ilgāku laiku Lietuva bija izvirzījies Baltijas valstu neatkarības centienu priekšgalā. 1989. gada 20. decembrī Lietuvas Komunistiskās partijas 20. kongress pieņēma lēmumu par partijas atdalīšanos no PSKP un jaunas partijas izveidi. Lietuvas Komunistiskās partijas vadība saprata, ka partijai nav citas izejas kā vien pamest PSKP, jo pretējā gadījumā tā zaudētu jebkādu ietekmi Lietuvas politiskajā dzīvē, Lietuvas Augstākās padomes vēlēšanām tuvojoties. ASV vēstnieks Džeks Metloks rakstīja, ka Lietuvas KP līdera Aļģirta Brazauska kurss deva viņam iespēju saglabāt savu un savas partijas politisko ietekmi Lietuvā.³⁷ Neizbēgamās šķelšanās pazīmes bija saskatāmas arī Latvijas Komunistiskajā partijā, taču bija samērā skaidrs, ka tās biedru vairākums iestāsies pret Latvijas neatkarības kursu.

Politiskie notikumi Baltijā un Baltijas jautājums 1990. gada sākumā

Par 1990. gada sākuma politisko uzdevumu kļuva LTF uzvara Augstākās padomes vēlēšanās. Dalība vēlēšanās nozīmēja, ka LTF izvēlējusies parlamentāro ceļu neatkarības atjaunošanai, uzvara vēlēšanās pavērtu iespēju iegūt politisko varu Latvijā. Par LTF politisko konkurentu kļuva samērā labi organizētie neatkarības pretinieki, tomēr bija skaidrs, ka tie nevar rēķināties ar latviešu vēlētāju balsīm un neuzvarēs.

LTF līderu memuāri liecina, ka zināmas bažas izraisīja arī liberālo komunistu pretenzijas uz varu. LTF bija nepieciešama pārlicinoša uzvara Augstākās padomes vēlēšanās, par ļoti vēlamu tika uzskatīta kvalificētā divu trešdaļu vairākuma iegūšana. Šāds vairākums, piemēram, neļautu neatkarības pretiniekiem apgalvot, ka Latvijas neatkarības pasludināšana ir pretrunā ar Latvijas PSR Konstitūciju, kuru var grozīt tikai ar divām trešdaļām balsu Augstākajā padomē. Izstrādājot Vēlēšanu likumu, Latvija tika iedalīta 201 vēlēšanu apgabalā. Nopietnas bažas radīja PSRS karaspēka kontingenta dalība Augstākās padomes vēlēšanās – lielākajai daļai aktīvā dienesta karavīru nebija nekāda sakara ar Latviju. Atsevišķi neatkarības piekritēji, kā, piemēram, Oļegs Ščipcovs, iekļuva Augstākajā padomē, pateicoties karavīru balsīm.

1990. gada 7. martā ASV vēstnieks Maskavā Dž. Metloks gatavojās tikties ar Lietuvas kustības *Sajūdis* pārstāvjiem. Tas notika četras dienas pirms tam, kad jaunievēlētā Lietuvas Augstākā padome pasludināja Lietuvas neatkarības atjaunošanu. PSRS ārlietu ministrs Eduards Ševardnadze pēkšņi pieprasīja steidzamu tikšanos ar vēstnieku un sāka viņu pārliecināt, ka neatkarības pasludināšana īsi pirms gaidāmās M. Gorbačova ievēlēšanas par PSRS prezidentu var novest pie valsts apvērsuma un pilsoņu kara Padomju Savienībā. Šajā situācijā reakcionārās aprindas varētu paziņot, ka Lietuvas neatkarība tiek pasludināta pēc Vašingtonas norādījuma. Tomēr Dž. Metloks tikās ar Lietuvas pārstāvjiem un sarunas laikā tieši uzsvēris, ka ASV nav gatava atzīt Lietuvas neatkarību.

1990. gada martā arī Latvijas un Igaunijas Tautas fronte guva uzvaru Augstākās padomes vēlēšanās. Igaunija 30. martā, bet Latvija 4. maijā pieņēma lēmumu par neatkarības atjaunošanu.

1990. gada 11. martā jaunievēlētā Lietuvas Augstākā padome pasludināja Lietuvas neatkarības atjaunošanu. Lietuvai tādējādi bija nepieciešams abu pārējo Baltijas valstu atbalsts. Dainis Īvāns savos memuāros norāda, ka “diezin vai bez lietuviešu striktuma mēs tik ātri būtu virzījušies uz priekšu”³⁸, paužot uzskatu, ka pēc Lietuvas mestā izaicinājuma Maskavai būtībā vairs nebija citas izejas kā pieņemt Latvijas Neatkarības deklarāciju. Tomēr starptautisko attiecību kontekstā tā būtībā tikai papildināja Lietuvas un Igaunijas neatkarības konstitucionālos lēmumus. V. Landsberģis,

apmeklējot Rīgu, izteica D. Īvānam neapmierinātību par komunistu A. Gorbunova ievēlēšanu Augstākās padomes priekšsēdētāja amatā, gan par pārejas periodu 4. maija deklarācijā.³⁹

Laikā no 1990. gada marta līdz vasaras sākumam tieši Lietuvas problēma kļuva par vienu no nozīmīgākajiem starptautisko attiecību jautājumiem. Starptautiskā sabiedrība izjuta bažas par PSRS vadības iespējamo atteikšanos no 1989. gada decembrī Maltas samītā dotajiem solījumiem par spēka nelietošanu.

Pats M. Gorbačovs 1990. gada maijā vēstījumā ASV prezidentam interpretēja Maltas vienošanos tā: “.. līdzīgas problēmas var atrisināt tikai demokrātiskā ceļā mierīgos apstākļos un bez ārējas iejaukšanās. Es īpaši uzsvēru pēdējo apstākli .., Jūs, prezidenta kungs, demonstrējāt manis teiktā izpratni.”⁴⁰

Ilggadējais PSRS vēstnieks ASV Anatolijs Dobriņins ar neslēptu neapmierinātību raksta, ka “Maltā Bušam izdevās saņemt no Gorbačova svarīgu solījumu” par spēka nelietošanu. A. Dobriņins to uzskatīja par vienpusēju ASV diplomātijas panākumu, vienu no tiem, kas, viņaprāt, raksturo visas ASV un PSRS attiecības šajā laikā.⁴¹

Ilgtermiņa perspektīvā solījums nevērsties ar spēku pret Baltijas valstu tautas kustībām bija daudz nozīmīgāks par Rietumvalstu varbūtējo solījumu tās neatbalstīt. Šī perioda notikumi attīstījās tik strauji, ka Rietumu saistības zaudēja savu nozīmi, turpretī padomju solījumi palika saistoši.

Savukārt Rietumiem beidzot vajadzēja ieņemt noteiktāku nostāju pret Baltijas tautu brīvības cīņām. Tagad tā sāka likties cerīgāka, taču vienlaikus jāatzīmē situācijas saasināšanās. Britu preses pozīcija vēl joprojām bija pretrunīga. Lietuvas neatkarības ceļam simpatizēja *Independent*, savukārt *Guardian* pat pieļāva domu, ka Lietuva tiesiski ir PSRS sastāvdaļa.⁴² Lietuvas Augstākās padomes priekšsēdētājs V. Landsberģis tika uzskatīts par radikālāko starp Baltijas līderiem, viņa bezkompromisa pozīcija izraisīja bažas Rietumos. Viņa izteikums par “otru Minheni” starp Vašingtonu un Maskavu sarnikvoja Otrā pasaules kara dalībnieku ASV prezidentu Dž. Bušu.⁴³ Tolaik pēc amerikāņu autoru Maikla Bešlosa un Strouba Talbota uzskatiem: “Bušs bija vairāk Gorbačova, nevis Landsberģa pusē.”⁴⁴

Rietumvalstis 1990. gada pavasarī satrauca iespējamā spēka lietošana pret Baltijas tautām. PSRS vadības izturēšanās šīs bažas nemazināja. Tās apstiprināja ASV delegācijas, kurā ietilpa senators Edvards Kenedijs un admirālis Viljams Krovs, vizīte Maskavā. B. Skoukrofts norāda, ka, tiekoties ar E. Kenediju, M. Gorbačovs teicis, ka spēks netiks lietots, ja neradīsies draudi citu cilvēku dzīvībai. Tas nozīmēja atteikšanos principā izslēgt spēka lietošanu. Savukārt PSRS prezidenta padomnieks maršals Sergejs Ahromejevs sarunā ar admirāli V. Krovu izteicās, ka galējais risinājums varētu būt Lietuvas apspiešana ar spēku. Amerikāņiem nostiprinājās iespaids, ka M. Gorbačova apkārtne pastāv šķelšanās un opozīcija pret viņu pieaug.⁴⁵

29. marta vēstījumā PSRS līderim prezidents Dž. Bušs ierosināja apsvērt referenduma ideju Lietuvā, kā arī brīdināja no spēka lietošanas. Vēstījums saturēja apliecinājumu divējādi pozīcijai: *“Savienotajām Valstīm nav vēlēšanās izmantot situāciju Lietuvā savās interesēs. Kā Jūs zināt, ASV nekad nav atzinušas Baltijas iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā, un mēs iestājamies par to pašnoteikšanos, bet mēs ievērojam piesardzību savos publiskajos izteikumos, lai izvairītos no situācijas saasināšanās, un nekritizējam Padomju valdības darbību.”*⁴⁶

9. aprīlī tiekoties ar ASV senatoru delegāciju Džordža Mičela vadībā, PSRS vadītājs M. Gorbačovs izvairījās apstiprināt, ka pret Lietuvu netiks lietots spēks, norādot, ka miermīlīgas metodes ir vēlamas.⁴⁷ Tolaik, analizējot situāciju, prezidents Dž. Bušs un britu valdības vadītāja Margarita Tečere secināja, ka spiediens uz Maskavu būšot kontrproduktīvs. Prezidentu satrauca problēma, kā pieaugoša preses un Kongresa spiediena apstākļos “saglabāt mūsu attiecības un izvairīties no padomju rīcības nosodīšanas”⁴⁸.

Apmēram šajā laikā, vedot sarunas ar Igaunijas vadību – Arnoldu Rītelu un premjeru Edgaru Savisāru, M. Gorbačovs pieprasīja, lai Igaunijas izstāšanās process no PSRS norisētu saskaņā ar tikko kā pieņemto likumu par savienotās republikas izstāšanos no Padomju Savienības. Kad igauņi atteicās no šī piedāvājuma, PSRS vadība viņiem piedraudēja ieviest Igaunijā ārkārtas stāvokli un tiešu PSRS prezidenta varu. M. Gorbačovs vēlējās izvairīties no vārda “sarunas” lietošanas padomju un igauņu attiecībās.⁴⁹

Francijas prezidents Fransuā Miterāns ieteica Dž. Bušam nesteigties ar Baltijas valstu atzīšanu un īstenot politiku, kas dotu M. Gorbačovam laiku. Atbildot uz Lietuvas blokādi, F. Miterāns ieteica aprobežoties ar ekonomiskiem pretpasākumiem. 23. aprīlī Baltijas jautājumam bija veltīta ASV Nacionālās drošības padomes sēde. B. Skoukrofts uzsver, ka ASV nevēlējās, lai Lietuvas blokāde ietekmētu atbrūņošanās procesu, atlika vien spert pret PSRS ekonomiska rakstura pretsoļus. Arī ASV sabiedrotie pasaulē aicināja aprobežoties ar ekonomiku. PSRS prezidents, kā jau minēts, atbildot uz ASV kritiku, aizrādīja uz Maltas vienošanos. Dž. Bušs uzskatīja, ka Maltas vienošanās izslēdz jebkādu spiedienu un draudus.⁵⁰

Savukārt Lietuvai, kā ironiski norāda V. Landsberģis, bija vajadzīgs mēnesis, lai aptvertu, ka “sarunas” ar Padomju Savienību nav vienīgais iespējamais vārds. Vēl bija citi termini, kas mazāk apvainoja padomju vadītāja patmīlību, – “konsultācijas, pārrunas, kontakti”. V. Landsberģis augstu vērtē Francijas prezidenta F. Miterāna un VFR kanclera Helmūta Kola iniciatīvu uzstāties kā starpniekiem starp Maskavu un Viļņu. S. Talbots un M. Bešloss norāda, ka ASV faktiski kļuva par vidutāju un tas bija radikāla pagrieziena punkts. Rietumi ieguva reālu ietekmi lietās, ko PSRS tradicionāli uzskatīja par savu iekšējo lietu.⁵¹ Britu premjere M. Tečere savos memuāros uzsver, ka viņas mērķis bijis piespiest abas puses sākt sarunas, skaidri saprotot, ka galīgajam risinājumam jābūt

Baltijas valstu neatkarībai.⁵² V. Landsberģis puda uzskatu, ka Rietumi vēl aizvien baidījās kritizēt M. Gorbačovu bažās par *perestroikas* un *glasnost* nākotni.

Latvijas un Igaunijas neatkarības pasludināšana neizraisīja tik lielu rezonansi kā Lietuvas neatkarības deklarācija, Lietuvas ekonomiskā blokāde un ar to saistītie notikumi. Rodas iespaids, ka Latvijas un Igaunijas ceļš tika uzverts kā jauns moments jau esošajā situācijā, nevis kā jauna situācija. Jānis Ritenis uzskata, ka Latvijas Neatkarības deklarācijas izraisītā nepietiekamā reakcija bija saistīta ar Maskavas pretdarbību un deklarācijas nepietiekami skaidrajiem formulējumiem.⁵³

Latvijas Republikas ārpolitiskie uzdevumi pēc Augstākās padomes vēlēšanām

Pēc LTF uzvaras 1990. gada 18. marta vēlēšanās par sarežģītu uzdevumu no konstitucionālo tiesību viedokļa kļuva Neatkarības deklarācijas izstrāde. Uzvara vēlēšanās LTF sagādāja ne tikai triumfu, bet arī apziņu, ka turpmāk būs jāuzņemas atbildība par politisko varu Latvijā. Bija jārisina jautājums par augstākajām amatpersonām – Augstākās padomes priekšsēdētāju, kam saskaņā ar Latvijas PSR Konstitūcijā noteikto varas struktūru bija jābūt valsts pirmajai amatpersonai, un Ministru padomes priekšsēdētāju – valdības galvu. Svarīga jauna tendence bija tas, ka ārpolitisko funkciju veikšana gandrīz pilnībā pārgāja no Tautas frontes uz Augstāko padomi un valdību. Ļoti daudzi redzamākie LTF līderi ieņēma posteņus izpildvarā un Augstākajā padomē. Tā, piemēram, 1990. gada 19. maijā desmit LTF Domes valdes locekļi atstāja valdi, jo tika ievēlēti Augstākajā padomē.⁵⁴ Neatkarības cīņas epicentrs pārvietojās no Tautas frontes uz Augstāko padomi un valdību. Faktiski, piemēram, par LTF trešo kongresu vairs nerunā kā par lūzuma punktu Latvijas atmodas vēsturē, lai gan pirmais un otrais kongress tāds neapšaubāmi bija.

Rezultātā ne bez zināmām bažām par Latvijas Republikas Augstākās padomes priekšsēdētāju tika ievēlēts A. Gorbunovs. Padomju nomenklatūras pārstāvja iekļūšana šajā amatā bija viņa plašās popularitātes rezultāts, zināmā mērā jākonstatē LTF līderu bailes uzņemties šo atbildību. Citu vidū A. Gorbunovs kļuva par Latvijas augstāko pārstāvi starptautiskajās attiecībās. Viņam vēl joprojām bija ļoti nozīmīga loma attiecībās ar PSRS centrālo varu, kas gan viņu turpināja uzlūkot par vienu no savienoto republiku vadītājiem. Par Ministru padomes priekšsēdētāju kļuva LTF priekšsēdētāja vietnieks Ivars Godmanis. Bija jārisina arī jautājums par Latvijas ārlietu ministru. Vairāki LTF līderi bija samērā populāri un labi pazīstami kā starptautisko attiecību speciālisti. Viņu vidū bija Mavriks Vulfsons un Edvīns Inkēns. Tomēr par Latvijas Republikas ārlietu ministru kļuva salīdzinoši mazpazīstamais Jānis Jurkāns. J. Jurkāna iecelšana šajā amatā zināmā mērā nozīmēja arī jauna Latvijas Republikas diplomātiskā dienesta izveides sākumu.

Vecā Latvijas PSR Ārlietu ministrija bija struktūra, kas neatbilda pat padomju republikas ārējo sakaru veidošanas funkcijām, daudzi Latvijas iedzīvotāji diez vai zināja par tādas pastāvēšanu. No tās darbiniekiem nevarēja gaidīt patiesu lojalitāti tādiem mērķiem kā Latvijas neatkarības atjaunošana.

Jaunās I. Godmaņa valdības priekšstatus par Latvijas ārpolitikas turpmāko attīstību lielā mērā raksturoja koncepcija, ka Latvijai un abām pārējām Baltijas valstīm pēc neatkarības atjaunošanas būs jāturpina pastāvēt līdzās vienotai, bet mazākai Padomju Savienībai. Šī koncepcija izpaudās jau I. Godmaņa kā premjera amata kandidāta runā Augstākajā padomē 1990. gada 7. maijā. I. Godmanis, minēdams finlandizācijas vārdu, norādīja, ka Somijas piemērs pierāda, ka Baltijas valstis “varētu pastāvēt un attīstīties kā neatkarīgas valstis”. I. Godmanis runāja par starpvaldību sarunām ar Maskavu, kas piepildītu ar konkrētu saturu pārejas laika sarežģītos uzdevumus. Kā citus virzienus I. Godmanis minēja ciešu sadarbību ar Lietuvu un Igauniju, kā arī sadarbību ar valdībām, kas pēc augstāko padomju vēlēšanām veidojās padomju republikās, piemēram, Krievijā un Ukrainā. Tas varētu “politiski atslogot” attiecības ar Maskavu. Atbildot uz deputāta Jevgeņija Jaguceca jautājumu, I. Godmanis uzsvēra, ka jāpanāk, lai PSRS karaspēks Latvijā iegūtu “karaspēka bāzes” statusu un tiktu skaitliski samazināts. Baltijas valstis kā starptautisko tiesību subjekti reizē saglabātu īpašas, līdzīgi Somijai, attiecības ar PSRS gan politiskajā, gan ekonomiskajā, gan militārajā, gan arī citās jomās.⁵⁵ Raksturīgi, ka premjera uzrunā un sekojošajā diskusijā Rietumi tika minēti ļoti reti.

Pazīstamais ekonomists Uldis Osis savos memuāros kritizējis I. Godmaņa nostādnes par finlandizācijas modeli kā svarīgu Latvijas ārpolitikai.⁵⁶ Finlandizācijas modelis Latvijas ārpolitikā nozīmētu ne tikai ciešu ekonomisku sadarbību ar PSRS, kas lielā mērā būtu veco ekonomisko kontaktu turpinājums. Protams, Somijas un PSRS attiecības pēc Otrā pasaules kara raksturoja arī visai liela PSRS politiskā ietekme uz Somijas ārpolitiku.

Jau citi akcenti bija jūtami jaunā Latvijas Republikas ārlietu ministra J. Jurkāna programmatiskajā uzrunā 1990. gada 22. maijā, iepazīstinot ar Ārlietu ministrijas darbības programmu. Viņš minēja Baltijas valstu sadarbību kā “ārpolitikas pamatu pamatu”. Attiecībās ar PSRS J. Jurkāns norādīja, ka “jāpanāk, lai .. sarunas starp Latviju un PSRS tiktu traktētas nevis kā PSRS iekšējā lieta, bet gan kā sarunas starp divām valdībām, kuras abas ir starptautisko tiesību subjekti”. Atšķirībā no I. Godmaņa J. Jurkāns īpaši pasvītvoja attiecību atjaunošanu ar Rietumu lielvalstīm un Baltijas jautājuma aktualizēšanu starptautiskajās konferencēs un organizācijās. Atbildot uz deputātes Tatjanas Ždanokas jautājumu, J. Jurkāns norādīja, ka Baltijas jautājums tiks risināts pēc [sašķeltās] Vācijas jautājuma atrisināšanas. Pēc tam kad tie būs atrisināti, jautājums par NATO lomu Eiropā vispār izzudīs, bet Eiropas problēmas risinās drošības un sadarbības konference.⁵⁷ Arī šie priekšstati, kā redzams, bija tālu no faktiskās notikumu attīstības 20. gadsimta 90. gados un 21. gadsimtā, kad NATO loma Eiropā tikai pieaug.

Faktiski priekšstati par iespēju civilizēti izšķirties ar PSRS ātri vien sāka zust. Asi tika kritizēts PSRS valdības lēmums par Krājbankas pārņemšanu, kas nozīmēja "pārņemt" vairākus miljardus rubļu Latvijas iedzīvotāju naudas. Neīstenojās dzīvē lēmumi par Latvijas saimniecisko patstāvību Padomju Savienībā. Galvenie notikumi, kas izgaisināja ilūzijas, bija pakāpeniski pieaugošie mēģinājumi destabilizēt situāciju vardarbīgiem līdzekļiem.

Latvijas uzdevums – tuvoties starptautiskai neatkarības atzīšanai bija jārisina ļoti pakāpeniski. 1990. gada 10. jūlijā Augstākā padome pieņēma lēmumu par delegācijas izveidi sarunām ar Padomju Savienību. Par tās vadītāju tika apstiprināts Augstākās padomes priekšsēdētāja vietnieks Andrejs Krastiņš. Augstākā padome aicināja apspriest Latvijas Republikas valstiskās neatkarības atjaunošanu, "ņemot par pamatu Latvijas Republikas valstiski tiesisko statusu 1940. gada 16. jūnijā", kā arī līguma par pārejas posmiem sagatavošanu.⁵⁸ Faktiski bija skaidrs, ka Latvijas un PSRS starpvalstu sarunu uzsākšana būtu nozīmīgs solis ceļā uz to, lai PSRS atzītu Latvijas valstisko neatkarību, kas Maskavai nebija pieņemams. PSRS diez vai varētu arī piekrist sarunām ar LNNK pārstāvja Andreja Krastiņa vadītu delegāciju. Faktiski kontakti starp PSRS vadību un Latviju turpinājās kā Latvijas un PSRS vadītāju tikšanās, PSRS tos oficiāli uzdeva par apspriedēm ar Latvijas kā padomju republikas vadību. Jānis Dinēvičs atzīmējis, ka īstas sarunas par konkrētiem jautājumiem ar PSRS un Krieviju sākās tikai pēc 1991. gada augusta valsts apvērsuma mēģinājuma.⁵⁹

1990. gada vasarā bija nepieciešami daudzi trausli kompromisi starp Maskavu un Latviju. Neveiksmīgi beidzās mēģinājums iecelt Viktoru Skudru par iekšlietu ministru, jo V. Skudras kandidatūru neatbalstīja PSRS iekšlietu ministrs Vadims Bakatins. Kā kompromisa kandidāts par Latvijas iekšlietu ministru tika iecelts Aloizs Vaznis. Arī šinī gadījumā Maskava oficiāli uzskatīja viņu par Latvijas PSR iekšlietu ministru, nevis neatkarīgās Latvijas ministru. Latvijas Republikas valstiskās suverenitātes panākums toties bija neatkarīgās Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras izveide.

1990. gada novembrī Baltijas valstu starptautiskajai problēmai pasaules uzmanība tika pievērsta Parīzē notiekošās Eiropas Drošības un sadarbības apspriedes augstākā līmeņa sanāksmē. Tās uzdevums lielā mērā bija iezīmēt aukstā kara beigas, tika uzskatīts, ka tā aizsāk jaunu posmu starptautisko attiecību vēsturē. Skandālu izraisīja tas, ka Baltijas valstu delegācijām neļāva piedalīties Parīzes konferences plenārsēdē 1990. gada 19. novembrī. Risinot šo problēmu, Francijas diplomātija bija piedāvājusi Baltijas valstu pārstāvjiem atrasties plenārsēžu blakustelpā kā Francijas valdības speciālajiem viesiem. Tomēr PSRS prezidents paziņoja, ka baltiešiem, ja tie nevēlas piedalīties konferencē padomju delegācijas sastāvā, jāpamet konference, pretējā gadījumā konferenci pametīs viņš pats. Jānis Ritenis savos memuāros uzsvēris, ka šis incidents faktiski izvērtās ļoti labvēlīgs Baltijas valstīm. Baltijas valstu pārstāvju preses konferences apmeklēja

neparasti daudz žurnālistu, pasaules prese, tostarp ļoti ietekmīgi izdevumi. Latvijas delegācijas rīkoto pieņemšanu par godu Latvijas valsts svētkiem apmeklēja daudzu valstu diplomāti – Dānijas un Īslandes premjeri, Austrijas, Polijas un Ungārijas ārlietu ministri.⁶⁰

1991. gada janvāra krīze un Latvijas ārpolitikas uzdevumi

1990. gada nogalē politiskā situācija PSRS pasliktinājās. Acīmredzami pieauga pārbūves politisko pretinieku ietekme. Bažas par Baltijas valstīm kā reakcijas spēku prettrieciena objektu arvien palielinājās. Bijušais Lietuvas vadītājs V. Landsberģis izteicis uzskatu, ka vērsanos pret Baltijas valstīm sankcionēja pats M. Gorbačovs un 1991. gada janvāra akcijas tika plānotas jau kopš 1990. gada rudens. Viņaprāt, akcijas bija saskaņotas ar aktīvās karadarbības sākumu pret Irāku.⁶¹ 1991. gada janvāris kļuva par viskritiskāko laikposmu Baltijas valstu ceļā uz neatkarību, kad reāli pastāvēja asinsizliešanas un tiešas militāras diktatūras ieviešanas draudi. Tika uzskatīts, ka Latvijas Augstāko padomi varētu pasludināt par atlaistu, bet Latvijas pārvaldīšanu uzticētu kādam PSRS prezidenta ieceltam administratoram. Šī notikumu versija, kas ieguva prezidenta pārvaldes nosaukumu, kļuva pazīstama jau kopš 1990. gada beigām.

1991. gada janvāra notikumi liecināja par acīmredzamu virzību uz spēka lietošanu pret Baltijas tautām. 1991. gada 2. janvārī Rīgas *OMON (Отряд милиции особого назначения)* ieņēma Rīgas Preses namu, oficiāli paziņojot par LKP īpašumtiesību atjaunošanu. Tas bija smags trieciens Latvijas brīvajai preseī, kas tagad bija spiesta meklēt jaunas iespējas preses izdošanai.

Latvijas ārpolitikas dienestam izšķiroša nozīme bija Rietumvalstu un sabiedriskās domas atbalstam. Augstākās padomes priekšsēdētāja pirmais vietnieks D. Īvāns devās uz Zviedriju, kur uzstājās Zviedrijas parlamentā un tikās ar Zviedrijas ārlietu ministru Stenu Andersonu. Sarunas ar Zviedrijas valdību veda ārlietu ministrs J. Jurkāns. Baltijas valstu pārstāvji Stokholmā izstrādāja prasības pasaules valstu valdībām, ietverot tajās aicinājumu nosodīt PSRS rīcību Baltijā, pārtraukt ekonomisko palīdzību PSRS, nosūtīt uz Baltijas valstīm augsta līmeņa novērotāju delegāciju un pat atzīt pašreizējās Baltijas valstu Augstākās padomes un valdības.⁶²

Rietumvalstu valdības izjuta diskomfortu, nevēloties situācijas saasināšanos. ASV administrācija baidījās asi reaģēt pret Maskavu. Tomēr nereaģēt vairs nebija iespējams. Baltijas tautām lielu atbalstu sniedza 1991. gada 13. janvārī parakstītie līgumi starp Krievijas Federācijas Augstākās padomes priekšsēdētāju Borisu Jeļcinu un Baltijas valstu vadītājiem. Dž. Bušs vēlāk rakstīja, ka republiku nostāšanās vienotā frontē pret M. Gorbačovu bija slikta zīme PSRS centrālajai varai.⁶³ Kritiku M. Gorbačova politikai Baltijā izteica ne tikai Krievija. Arī citu padomju republiku vadītāji izteica šaubas par

centra politikas pamatotību. Literatūrā izteikti dažādi pieņēmumi par to, vai pats PSRS prezidents bija atbildīgs par notiekošo. Parasti par tādu vai citādu M. Gorbačova atbildības pakāpi nešaubās baltiešu autori. Vēsturniece Ļubova Zīle raksturojusi notiekošo kā “Gorbačova apvērsuma” ģenerālmēģinājumu.⁶⁴ Par M. Gorbačova atbildību īpaši nešaubās arī J. Ritenis.⁶⁵ Jebkurā gadījumā svarīgāk par šīs problēmas risināšanu bija censties panākt Rietumvalstu valdību un sabiedriskās domas spiedienu uz Padomju Savienību.

Jau 22. janvārī M. Gorbačovs, uzstājoties televīzijā, norobežojās no atbildības par notikumiem Latvijā un Lietuvā. Viņš paziņoja, ka Viļņas un Rīgas notikumi “nekādā ziņā neatspoguļo prezidenta varas līniju”, un noraidīja “spekulācijas un aizdomas” par šo tēmu. Prezidents uzsvēra konstitucionalitātes un spēka nelietošanas principus, kā arī noliedza baumas par “it kā notiekošo labējo pagriezieni un diktatūras draudiem”⁶⁶. Lai gan šie izteikumi neizraisīja uzticību un mūsdienās liekas vēl mazāk ticami, tomēr tas bija solījums turpmāk atturēties no spēka lietošanas.

1991. gada 23. janvārī A. Gorbunovs informēja Augstāko padomi par savām sarunām ar M. Gorbačovu. Par PSRS centrālās varas nodomiem Latvijā liecināja PSRS prezidenta interese par to, vai Latvijas sabiedrība spējot saviem spēkiem izkļūt no konfrontācijas un vai nav nepieciešama PSRS prezidenta īpaša palīdzība. Šādu interesi iespējams interpretēt kā draudus par palīdzības sniegšanu prezidenta pārvaldes formā. Interesanta bija arī A. Gorbunova atbilde uz deputāta Alekseja Zotova jautājumu par iespēju atlaist Augstāko padomi vai ierobežot tās pilnvaras, nododot varas funkcijas tās Prezidijam. A. Gorbunovs zīmīgi norādīja, ka esot vairākkārt [! – J. T.] informējis PSRS prezidentu par to, ka tādā gadījumā “jārunā ar citiem cilvēkiem”⁶⁷.

Tieši Rietumu reakcija arī lika PSRS prezidentam piekāpties, noliegt savu atbildību par spēka lietošanu un upuriem Baltijas valstīs, kā arī atteikties no tā saucamās prezidenta pārvaldes ieviešanas. 1991. gada 28. janvārī jaunais PSRS ārlietu ministrs Aleksandrs Bessmertnihs informēja ASV presi, ka PSRS apņemas atteikties no spēka lietošanas.⁶⁸ Šāds solījums neatbilda padomju militāristu un VDK priekšstatiem par situācijas redzējumu, un turpmākajos mēnešos Baltijas valstis saskārās ar draudu, provokāciju un terora aktu vilni, ko gan slepeni, gan atklāti īstenoja dažādas padomju militārās un specdienestu struktūras.

Pēdējais posms ceļā uz neatkarības starptautisko atzīšanu

Pēc 1991. gada janvāra notikumiem kļuva skaidrs, ka Baltijas valstu neatkarības atzīšana izraisa pasaules valstu arvien lielākas simpātijas. J. Ritenis uzskata, ka jau 1991. gada janvāra beigās Rietumvalstis vairs neuzlūkoja Baltijas valstu problēmu par PSRS iekšējo lietu un uzsāka šādu nostāju arī deklarēt. Viņš novērtējis šīs pārmaiņas kā Baltijas valstu

Istenotās politikas un “tautas diplomātijas uzvaru”⁶⁹. Pret Baltijas valstu pārstāvjiem sāka izturēties kā pret pilntiesīgiem diplomātiem, Latvijas ārlietu ministru vairākās valstīs uzņēma pēc diplomātiskā protokola – “ar eskortu”. Par īstu lūzumu J. Ritenis nosaucis Baltijas valstu vadītāju dalību Ziemeļvalstu Padomes sēdē no 1991. gada 25. februāra līdz 1. martam Kopenhāgenā. Tomēr sarunās ar Rietumu diplomātiem tika nemitīgi uzsvērtā nepieciešamība panākt izmaiņas PSRS nostājā. Vācijas Ārlietu ministrija savā 1991. gada 26. marta vēstulē latviešu kopienas vadītājam Andrim Kadeģim norādīja uz divvaldību Baltijas valstu teritorijā, savukārt Dānijas ārlietu ministrs Ufe Ellemans Jensens vērsa uzmanību uz to, ka Latvijas valdību nevar atzīt, kamēr tai nav rīcības brīvības visās jomās.⁷⁰ Zviedrijas Konsulārās daļas Rīgā vadītājs Larss Fredēns norādīja, ka pēc 1991. gada janvāra atbalsts Baltijas brīvības centieniem pieauga, palielinoties arī skepsei pret Kremli un pārbūvi. Tomēr Zviedrijas atbalsts izpauzies klusībā, nevis žestu un paziņojumu veidā, drīzāk ar savu faktisko klātbūtni Baltijas valstīs.⁷¹

Latvijas ārpolitiskā stratēģija tika vērsta uz sakaru nostiprināšanu ar Baltijas neatkarības centieniem vislabvēlīgākajām Skandināvijas valstīm, simpātijas Baltijas valstīm pauda arī Austrumeiropas valstis – Polija un Čehoslovākija.

Izplatījās uzskats, ka Baltijas valstu neatkarības atjaunošana ir tikai laika jautājums. Tomēr tas, kad šis laiks pienāks, joprojām likās atkarīgs no Maskavas. 1991. gada pavasarī un vasarā vairākkārt radās situācijas, kad M. Gorbačova vara likās zaudējam pamatus. Arvien biežāk izskanēja publiska kritika no partijas amatpersonu puses. Kā izrādījās vēlāk, PSRS Valsts drošības komitejas priekšsēdētājs Vladimirs Krjučkovs jau bija uzsācis pret prezidentu vērstas sazvērētības plānošanu.

Latvijas tautas atbalsts Latvijas neatkarībai, kas tika izteikts 1991. gada 3. marta tautas nobalsošanā, protams, nostiprināja neatkarības piekritēju politiskās pozīcijas un lieku reizi pierādīja, ka PSRS vienotības saglabāšanas idejai Baltijas valstīs nav nākotnes. Tomēr nekādas izšķirošas pārmaiņas Baltijas valstu statusā nenotika līdz pat augusta pučam.

1991. gada maijā I. Godmani un abu pārējo Baltijas valstu premjerus Baltajā namā pieņēma ASV prezidents Dž. Bušs. Tika atzīmēts, ka ASV prezidents gatavojas izteikt atbalstu sarunām starp Maskavu un Baltijas valstīm, tomēr vēl joprojām uzsverot M. Gorbačova lomu un nopelnus. Dž. Metloks savā darbā atzīmē, ka tāda izturēšanās bija apvainojoša baltiešiem.⁷² Pēc tikšanās ar prezidentu I. Godmanis paziņoja, ka esot jutis atbalstu Baltā nama darbinieku sirdīs.⁷³

1991. gada vasara aizritēja nenoteiktībā un bažās par turpmāko notikumu attīstības gaitu.

J. Ritenis raksturojis Latvijas ārpolitisko stratēģiju kā pakāpeniskus centienus piedalīties starptautisko organizāciju darbā, pie tam lielākus panākumus solīja tās organizācijas, kurās nepiedalījās Padomju Savienība. Baltijas valstis lika cerības uz Eiropas

Padomi un tās Parlamentāro asambleju. Kaut arī PSRS izdevās panākt, ka Baltijas valstis piedalījās EDSA Berlīnes konferencē 1991. gada jūnijā tikai kā Ziemeļvalstu viesi, tomēr jau šajā konferencē izveidojās Baltijas valstu atbalsta grupa.⁷⁴

Tomēr L. Fredēnam bija radies iespaids, ka 1991. gada vasarā Baltijas valstu neatkarība likās tālāka nekā gadu iepriekš.⁷⁵

1991. gada vasarā situācija PSRS saasinājās. Paralēli centieniem parakstīt jaunu savienības līgumu un reformēt PSKP pastiprinājās reakcijas spēku pretestība. Baltijai to atgādināja bruņotas provokācijas un incidenti. 1991. gada 31. jūlijā tika noslepkavoti Lietuvas robežsargi Medininkos. Tas acīmredzami bija PSRS reakcionāro elementu noziegums, kas liecināja par to gatavību liet asinis komunistiskā režīma atjaunošanas vārdā. Tomēr 1991. gada augusta pučs apliecināja savvērestības vadītāju bezspēcību. Nav šaubu, ka atsevišķi tās dalībnieki nesvārstītos izliet asinis, bet visumā augusta pučisti nebija gatavi šādiem soļiem. Augusta puča neveiksme pavēra ceļu uz Baltijas valstu neatkarības atzīšanu pilnā apjomā.

Kā jau minēts, Latvijas ārpolitika apskatāmajā laikposmā pārdzīvoja evolūciju. No dažādi interpretējamiem lozungiem par “suverenitāti PSRS sastāvā” un atjaunotu savienības līgumu tā pārgāja uz neatkarības koncepciju. Pakāpeniski neveiksmi cieta arī priekšstati par neatkarības atjaunošanu mierīgu sarunu ceļā ar PSRS, Latvijas ārpolitikas smaguma centrs pārvietojās uz atbalsta meklējumiem Rietumos. Rietumu atbalsts palīdzēja apturēt mēģinājumus vardarbīgi apspiest Baltijas valstu neatkarības centienus. PSRS negaidītais sabrukums radīja pilnīgi jaunas vēsturiskas perspektīvas, Baltijas valstīm nonākot kaimiņos nevis ar demokratizētu PSRS, bet savas identitātes meklējumos nonākušo Krieviju.

Latvijas ārpolitika guva panākumus ne tikai vēsturisku politisku pārmaiņu dēļ, kas noveda pie PSRS un komunistiskās sistēmas Eiropā sabrukuma. Latvijas tautas un Baltijas valstu tautas bija šo izmaiņu iniciatoru vidū, kaut arī to loma nebija izšķiroša. Latvijas aktīvā ārpolitika balstījās Latvijas tautas gribā, trīs uzvarētās vēlēšanu kampaņās un tautas aptaujas rezultātos. Tās pusē bija vēsturiskais taisnīgums. Sava loma bija arī Baltijas valstu okupācijas un aneksijas neatzīšanas politikai. Kopumā Baltijas valstu ārpolitikai izdevās izmantot labvēlīgo vēsturisko situāciju.

Atsauces

- ¹ *Rītenis, J.* Diplomātiskā cīņa par Latvijas Republikas suverenitātes atjaunošanu. – Rīga, 1999, 106. lpp.
- ² *Mille, A.* Te un citadelē. Jānis Peters. Tumšsarkanā. – Rīga, 2006, 59. lpp.
- ³ Latvijas Tautas fronte. Gads pirmais. – Rīga, 1989, 12. lpp.
- ⁴ Turpat, 67., 68. lpp.
- ⁵ *Kalniņe, S.* Es lauzu tu lauzi mēs lauzām viņi lūza. – Rīga, 2000, 35. lpp.

- ⁶ Latvijas Tautas frontes Programma // Latvijas Tautas fronte. Gads pirmais, 209. lpp.
- ⁷ Turpat, 208., 212., 216. lpp.
- ⁸ *Ivāns, D.* Gadījuma karakalps. – Rīga, 1995, 189.–191. lpp.
- ⁹ *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 83. lpp.
- ¹⁰ *Ivāns, D.* Gadījuma karakalps ..., 195. lpp.
- ¹¹ Turpat; *Mille, A.* Te un citadelē ..., 229 lpp.
- ¹² Pilnu PSRS tautas deputātu sarakstu no Latvijas sk.: Cīņa, 1989, 20. maijs, 1. lpp.
- ¹³ ALA nacionālpolitiskie principi nav mainījušies // Laiks, 1989, 7. janvāris, 1. lpp.
- ¹⁴ *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 100., 101. lpp.
- ¹⁵ Par brīvu demokrātisku, latvisku un neatkarīgu Latviju! // Laiks, 1989, 17. maijs, 1., 5. lpp.
- ¹⁶ *Vasariņš, P.* Latvijas un trimdas tautas pārstāvju apspriedes Abrenē // Laiks, 1989, 24. maijs, 1., 5. lpp.
- ¹⁷ *Ritenis, J.* Diplomātiskā cīņa ..., 58., 59. lpp.
- ¹⁸ Izvēles un lēmumu ceļi // Cīņa, 1989, 26. maijs, 1. lpp.
- ¹⁹ Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija priekšsēdētāja deputāta A. Gorbunova runa // Cīņa, 1989, 2. jūnijs, 1. lpp.
- ²⁰ Maskavas kongress latviešu skatījumā // Laiks, 1989, 3. jūnijs, 1. lpp.
- ²¹ *Mille, A.* Te un citadelē ..., 248., 249. lpp.
- ²² *Ivāns, D.* Gadījuma karakalps ..., 234., 235. lpp.
- ²³ Turpat, 241. lpp.
- ²⁴ *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 191., 192. lpp.
- ²⁵ PSKP CK paziņojums par stāvokli Baltijas padomju republikās // Cīņa, 1989, 26. augusts, 1. lpp.
- ²⁶ *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 200. lpp.
- ²⁷ *Redecker, N. von.* Baltic Question and the British Press, 1989–1991. – Hamburg, 1998, pp. 46–54.
- ²⁸ Pasaule un Baltija LTF pirmajā gadā // Latvijas Jaunatne, 1989, 7. oktobris, 3. lpp.
- ²⁹ *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., u.c.* Latvijas vēsture: 20. gadsimts. Otrais papildinātais izdevums. – Rīga, 2005, 394., 395. lpp.
- ³⁰ *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 280. lpp.
- ³¹ *Буш Дж., Скоукрофт Б.* Мир стал другим. (The World Transformed). – Москва, 2004, с. 159, 160.
- ³² Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 2002. – Rīga, 2003, 43. lpp.
- ³³ *Буш Дж., Скоукрофт Б.* Мир стал другим ..., с. 160.
- ³⁴ Turpat, 188. lpp.
- ³⁵ *Īvāns, D.* Gadījuma karakalps ..., 245. lpp.
- ³⁶ Citēts pēc: *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 413. lpp.
- ³⁷ *Мэтлок Дж. Ф.* Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. – Москва, 2003, с. 271.
- ³⁸ *Īvāns, D.* Gadījuma karakalps ..., 276. lpp.
- ³⁹ Turpat, 275. lpp.
- ⁴⁰ *Буш Дж., Скоукрофт Б.* Мир стал другим ..., с. 206.
- ⁴¹ *Добринин А.* Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.). – Москва, 1997, с. 671.
- ⁴² *Redecker, N. von.* Baltic Question and the British Press ..., pp. 46, 54.

- ⁴³ Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир стал другим ..., с. 205.
- ⁴⁴ Beschloss, M., Talbot, S. At the Highest Levels. The Inside Story of the End of the Cold War. – N. Y., 1994, p. 203.
- ⁴⁵ Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир стал другим ..., с. 198.
- ⁴⁶ Turpat, 199. lpp.
- ⁴⁷ Мэтлок Дж. Ф. Смерть империи ..., с. 287.
- ⁴⁸ Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир стал другим ..., с. 202.
- ⁴⁹ Рюитель А. Эстония. Возрождение будущего. – Таллин, 2003, с. 139.
- ⁵⁰ Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир стал другим ..., с. 203–206.
- ⁵¹ Beschloss, M., Talbot, S. At the Highest Levels ..., p. 203.
- ⁵² Thatcher, M. The Downing Street Years. – London, 1993, p. 801.
- ⁵³ Rītenis, J. Diplomātiskā cīņa ..., 107. lpp.
- ⁵⁴ Kalniete, S. Es lauzu ..., 435. lpp.
- ⁵⁵ Latvijas Republikas Augstākās Padomes stenogramma. 1990. gada 7. maija rīta sēde. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/AP_steno/1990/st_900507.htm [skatīts 27.10.2008.].
- ⁵⁶ Osis, U. Starp divām pasaulēm. – Rīga, 2004, 47. lpp.
- ⁵⁷ Latvijas Republikas Augstākās Padomes stenogramma. 1990. gada 22. maija rīta sēde. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/AP_steno/1990/st_900522.htm [skatīts 27.10.2008.].
- ⁵⁸ Latvijas Republikas Augstākās Padomes lēmums par Latvijas Republikas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības starpvalstu sarunām // Cīņa, 1990, 18. jūlijs, 1. lpp.
- ⁵⁹ Dinēvičs, J. Divas varas un spēku samērs starp tām // Latvijas Tautas Fronte. 1988–1991. Veltījums Trešajai Atmodai un Latvijas Tautas frontes desmitgadei. – Rīga, 1990, 179., 180. lpp.
- ⁶⁰ Rītenis, J. Diplomātiskā cīņa ..., 130.–135. lpp.
- ⁶¹ Landsberģis, V. Janvāra akcijas pret Lietuvas neatkarību // Baltijas brīvības ceļš: Baltijas valstu nevardarbīgas cīņas pieredze pasaules kontekstā / Sast. J. Škapars. – Rīga, 2005, 231., 232. lpp.
- ⁶² Īvāns, D. Gadījuma karakalps ..., 326., 327. lpp.
- ⁶³ Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир стал другим ..., с. 441.
- ⁶⁴ Zīle, Ļ. Totalitārisma pēdējais cēliens (1990. gada marts – 1991. gada augusts) // Baltijas brīvības ceļš: Baltijas valstu nevardarbīgas cīņas pieredze pasaules kontekstā, 245. lpp.
- ⁶⁵ Rītenis, J. Diplomātiskā cīņa ..., 139.–147. lpp.
- ⁶⁶ Союз можно было сохранить. – Москва, 2008, с. 202.
- ⁶⁷ Latvijas Republikas Augstākās Padomes stenogramma. 1991. gada 23. janvāra sēde. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/AP_steno/1991/st_910123.htm
- ⁶⁸ Мэтлок Дж. Ф. Смерть империи ..., с. 397.
- ⁶⁹ Rītenis, J. Diplomātiskā cīņa ..., 150. lpp.
- ⁷⁰ Turpat, 161. lpp.
- ⁷¹ Fredēns, L. Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989–1991. – Rīga, 2007, 163., 164., 169. lpp.
- ⁷² Мэтлок Дж. Ф. Смерть империи ..., с. 321–323.
- ⁷³ Laiks, 1991, 18. maijs, 1. lpp.
- ⁷⁴ Rītenis, J. Diplomātiskā cīņa ..., 169.–171. lpp.
- ⁷⁵ Fredēns, L. Baltijas brīvības ceļš ..., 171. lpp.

Restoration of the Latvian Independence in 1988–1991: Issues of Foreign Affairs

Jānis Taurēns

Summary

The very beginning of Latvia's independence movement meant also the start of the external relations. Already in summer 1988, the „founding fathers” of the Popular Front defined the necessity to establish wider contacts with the West. After the establishment of the Latvian Popular Front (LPF), there were several directions of its external relations. The Popular Front had to establish contacts with democratic movements in the USSR, relations with independence movements of other Baltic States vitally important in order to achieve the common objective of three Baltic nations. The second significant direction included relations with the leadership in Moscow, first of all President M. Gorbachev. Thirdly, it is possible to conclude that political collaboration with Latvians, especially their organizations, was success. Exile Latvians actively fought for the Baltic independence, their role was very significant in defining the US policy concerning Latvia. Last but not least – directions in the relations with Western governments. Already in May 1989, LPF and exile Latvians came to the conclusion that the restoration of independence should be the goal of national movement.

The concept of Latvian foreign policy went through a significant evolution: demands of sovereignty within the USSR and new federation treaty (1988 to spring 1989), full independence slogan (May 1989 – May 1990), idea of cooperation with the democratic USSR without the Baltic States (May 1990). However, events after the declaration of independence in 4 May 1990 proved a hostile attitude of the Soviet authorities and more and more alienated Latvia from Moscow.

The LPF was able to win the election of the Soviet Parliament, picking up 32 seats from forty in the USSR Congress of Peoples Deputies. This success proved the right of the LPF to represent the population of Latvia as well as strengthened its positions in Moscow. Starting from 1989, the Baltic issue obtained a new capacity becoming an actual problem also in international relations. The Baltic issue became an object of negotiations between G. Bush and M. Gorbachev in Malta (December 1989), the Lithuanian declaration of independence made the Baltic issue one of the important issues in Soviet–American relations.

In 1990, the LPF obtained a qualified majority in the election of the Supreme Council, formed the government and started the formation of the foreign service. The right of the Popular Front to represent Latvia was fully clear, gradually the attitude of the West improved. It became impossible to ignore the Baltic demands for independence.

After the bloody events of January 1991, actors of international relations came closer to the conclusion that Baltic independence was inevitable, however, it was not clear how exactly it could happen. Collapse of the USSR was the happy end for peoples of the empire.



Aija Kalnciema

Latvijas valstiskās neatkarības faktiskā atjaunošana: 1990. gada 4. maijs – 1991. gada 21. augusts

Latvijas Valsts arhīva dokumentu apskats

Jaunākie pētījumi par Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas vēsturisko gaitu konceptuāli balstās uz nevardarbīgās pretošanās fenomenu, jo notikumi Baltijas valstīs, starp tām arī Latvijā, pierādīja, ka nevardarbīgā cīņa pret totalitāro režīmu izrādījās daudz spēcīgāka un iedarbīgāka par vardarbību.¹

Šī raksta uzdevums ir ieskicēt galvenās dokumentu grupas Latvijas Valsts arhīvā, kas būtu uzskatāmas par vēstures avotu nevardarbīgās pretošanās vai īpaša valsts aizsardzības veida – sabiedriskās aizsardzības taktikas un stratēģijas pieredzes detalizētai izpētei.

Sabiedriskās aizsardzības pieredzes analītiķis Džīns Šārps norādījis: “Sabiedriskajā aizsardzībā tiek izmantota iepriekš sagatavota nesadarbošanās un politiskā pretošanās, ko veic apmācīti iedzīvotāji.”² Kā zināms, Dž. Šārpa darbi it sevišķi 1991. gada janvāra un augusta notikumu laikā tika studēti arī Baltijas valstīs. Dž. Šārpa darbu fragmentus publicēja Latvijas Tautas frontes (LTF) nedēļas laikrakstā “Atmoda” 1991. gadā.³ Šo ideju ietekme labi izsekojama arī tajos dokumentārajos pierādījumos, kas glabājas Latvijas Valsts arhīvā. Šajos dokumentos varam saskatīt visu sabiedriskās aizsardzības veidu dokumentāros pierādījumus – gan vispārējās, gan organizētās pretošanās, kuras vispilgtākais rezultāts pētāmajā periodā ir LTF organizētā tautas manifestācija 1991. gada 13. janvārī Daugavmalā. Šeit arī parādās viens no galvenajiem sabiedriskās aizsardzības faktoriem – tautas spēks, kas izpaudās ne tikai plašajā tautas manifestācijā, bet arī barikāžu dienu norisēs. Janvāra notikumu laikā Latvijā tika izmantots arī visplašākais nevardarbīgās rīcības metožu spektrs – gan nesadarbošanās, gan protesti, gan pārliecināšana. Šajā laikā svarīga ir arī sabiedrisko institūciju – Latvijas Republikas Augstākās padomes (LR AP), LR AP Aizsardzības štāba, LR Ministru padomes un LR AP Latvijas Tautas frontes frakcijas loma.

Būtībā varam runāt par elastīgas saziņas un brīdinājumu stratēģijas un taktikas izmantošanu. Kā atzīst nevardarbīgās pretošanās pieredzes analītiķis Dž. Šārps, lai

Istenotu šo stratēģiju, var lietot šādus līdzekļus – skrejlapas, vēstules, radio un televīzijas pārraides, pārrunas, laikrakstus, plakātus, karogus, diplomātiskos vēstījumus, paziņojumus Apvienoto Nāciju Organizācijas sanāsmēs, citu valstu vai organizāciju palīdzību, kā arī īpašas demonstrācijas, kurās tiktu pausta cilvēku nostāja. Šīs darbības būtu adresētas uzbrucēju karavīriem un vadībai, savas zemes iedzīvotājiem un iespējamajiem uzbrucēju atbalstītājiem savā zemē.⁴

Nevardarbīgā pretošanās minētajā periodā noris sarežģītos politiskos apstākļos: Latvijā vēl joprojām ir liels PSRS karaspēka kontingents, salīdzinoši liels ir arī PSRS pilsoņu īpatsvars, joprojām pastāv PSRS militārā spēka un represiju draudi. 1990. gada 14. maijā PSRS prezidents Mihails Gorbačovs paraksta Dekrētu, kurā pasludina Latvijas Neatkarības deklarāciju par spēkā neesošu; 20. maijā notiek PSRS un Latvijas PSR konstitūciju un pilsoņu tiesību aizsardzības komitejas dibināšanas kongress. Latvijā vienlaicīgi darbojas dažādi politiskie spēki. Varam runāt par politiskās spriedzes un politisko krīzi (1991. gada janvārī un augustā) situāciju, kuru risināšanā sevišķi svarīga nozīme nevardarbīgās pretošanās stratēģijas izstrādei un tādas rīcības plānošanai, kas precīzi definētu dažādām sabiedrības grupām, kā rīkoties paredzamās krīzes situācijās.

Latvijas Valsts arhīva (LVA) dokumentu par nevardarbīgo pretošanos pētniecībā primāra nozīme bija dokumentu apzināšanai par 1991. gada janvāra un augusta notikumiem, kas, izmantojot arī Latvijas Valsts arhīva dokumentus, jau analizēti atsevišķās publikācijās.⁵ Turpinot apzināt LVA materiālus, atbilstīgi šajā arhīvā glabāto dokumentu specifikai galvenā uzmanība pievērsta pētāmās tēmas citu dokumentu grupu apzināšanai, kas varētu sekmēt nevardarbīgās pretošanās norises un specifisko formu vispusīgu analīzi un izpēti.

Latvijas Republikas Augstākās padomes dokumenti

Lai atrastu dokumentāros pierādījumus svarīgākajiem nevardarbīgās pretošanās faktiem un notikumiem 1990.–1991. gadā, tika veikta Latvijas Republikas Augstākās padomes (LR AP) fonda (290. fonds) dokumentu izpēte un apzināti LR AP Kancelejas Protokolu nodaļas dokumenti – LR AP sēžu rediģētās stenogrammas un sēžu protokolu oriģināli. LR AP fondā glabājas arī Latvijas Tautas frontes frakcijas sēžu sagatavošanas dokumenti, LR AP LTF frakcijas lēmumi, aicinājumi, sēžu protokoli, kā arī dažādu LR AP komisiju sēžu protokoli un komisiju izstrādātie dokumenti, arī LR AP starpfrakciju biroja kopīgie paziņojumi, politiskās situācijas analīzes un novērtējumi. Fragmentāri šajā fondā atrodami arī frakcijas “Līdztiesība” protokoli.

Šajā fondā glabājas tūkstošiem Latvijas iedzīvotāju vēstuļu par Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas nepieciešamību, kas ir sevišķi svarīgas Latvijas sabiedrības attieksmes noskaidrošanā un dokumentārā pierādīšanā. No tām īpaši jāizceļ daudzu LTF nodaļu vēstules par valstiskās atjaunotnes nepieciešamību.

Plaši pārstāvēta dokumentu grupa šajā fondā ir LR AP Preses centra ziņojumi un to sagatavošanas dokumenti – LR AP socioloģiskā dienesta ekspresaptauju rezultāti, kurās noskaidrota Latvijas sabiedrības attieksme pret Vislatvijas sabiedrības glābšanas komitejas darbību 1991. gada janvārī un paredzēto PSRS rīkoto referendumu par palikšanu PSRS sastāvā, u.c.

Pievēršoties detalizētai 1991. gada janvāra notikumu dokumentu izpētei, ir pamatoti izvēlēties hronoloģisko principu, jo notikumi risinājās ārkārtīgi strauji un zināmā mērā neprognozējami.

Latvijas Republikas Augstākās padomes fondā glabājas dokumenti, kas dokumentē LR Augstākās padomes darbību, it sevišķi Latvijas Tautas frontes frakcijas deputātu rīcību 1991. gada janvārī. Pievēršīsimies svarīgākajiem šā laika dokumentiem.

1991. gada 2. janvārī Latvijas Republikas Augstākā padome pieņem lēmumu attiecībā uz PSRS iekšējā karaspēka bruņoto iebrukumu Preses namā. Lēmumā norādīts, ka Latvijas Republikas Augstākā padome uzskata, ka šāda PSRS iekšējā karaspēka rīcība ir Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas iepriekš sagatavota akcija, lai destabilizētu situāciju Latvijā. Klaji nepakļaujoties Latvijas Republikas likumiem, pretstatot sevi likumīgi ievēlētajai Latvijas Republikas Augstākajai padomei un valdībai, LKP ir uzsākusi varas sagrābšanu ar bruņotu spēku. LR AP nolēm: nosodīt LKP CK organizēto PSRS iekšējā karaspēka bruņoto iebrukumu Preses namā un pieprasa izvest visus bruņotos formējumus. Uzdod LR Ministru padomei līdz PSRS iekšējā karaspēka izvešanai no Preses nama nodrošināt alternatīvas laikrakstu un žurnālu izdošanas iespējas.⁶ 1991. gada 2. janvārī tiek nosūtīta LR Augstākās padomes priekšsēdētāja pirmā vietnieka Daiņa Īvāna parakstīta LR Augstākās padomes vēstule PSRS prezidentam un PSKP CK ģenerālsekretāram M. Gorbačovam. Vēstulē norādīts, ka PSRS iekšējā karaspēka darbība, kuru tieši vada Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja, vērtējama kā terora akts, kura nolūks ir uzsākt bruņotu varas sagrābšanu Latvijā.⁷

Svarīga dokumentu grupa LR Augstākās padomes fondā ir LR AP Preses centra ziņojumi un dokumenti to sagatavošanai. LR Augstākās padomes Preses centrs 1991. gada 4. janvārī informē par ASV konsula Georga Krola 1991. gada 3. janvārī Ļeņingradā organizēto ASV Ārlietu ministrijas preses brīfingu, kurā teikts, ka ASV ir ļoti norūpējusies par 2. janvāra notikumiem Latvijā un Lietuvā, par Preses nama Rīgā un Lietuvas Komunistiskās partijas ēkas Viļņā sagrābšanu, ko veica PSRS iekšējā ministrijas karaspēks. G. Krols arī norāda, ka Latvijas un Lietuvas iedzīvotāji uz šīm akcijām atbildējuši ar iecietību un protestējuši miermīlīgi. Taču, vienalga, vai šīs akcijas ir vietējo opozīcijas spēku iesāktas vai arī notiek pēc augstāku instanču instrukcijām, ASV uzskata, ka PSRS valdībai jāuzņemas galīgā atbildība par visu karaspēka nodaļu akcijām.⁸

Kā zināms, PSRS aizsardzības ministrs Dmitrijs Jazovs nosūtīja uz Latviju, Lietuvu, Igauniju, Moldovu, Ukrainu, Armēniju un Gruziju desanta karaspēka vienības. 1991. gada 8. janvārī LR Augstākās padome pieņem lēmumu "Par PSRS Bruņoto spēku speciālo vienību nelikumīgu ievešanu Latvijas Republikas teritorijā". Šajā lēmumā uzsvērts, ka LR Augstākā padome apzinās, ka PSRS Bruņoto spēku vadība, realizējot PSRS aizsardzības ministra D. Jazova prettiesisko pavēli par Bruņoto spēku iesaistīšanu piespiedu mobilizācijā Bruņotajos spēkos, rada tiešas vardarbības draudus Latvijas Republikai un tās iedzīvotājiem. LR Augstākā padome nolemj atgādināt, ka Latvijas Republikas teritorijā attiecībā uz tās iedzīvotājiem ir spēkā likums "Par alternatīvo (darba) dienestu", un uzdod Latvijas Republikas valdībai nodrošināt šā likuma darbību, iesakot visiem Latvijas Republikas uzņēmumiem, iestādēm, organizācijām, amatpersonām un iedzīvotājiem atturēties no jebkādas sadarbības ar tiem kara komisariātiem, PSRS Bruņoto spēku formējumiem un PSRS iestādēm, kuras piedalās Latvijas iedzīvotāju piespiedu mobilizācijā. Lēmums stājas spēkā no tā pieņemšanas brīža.⁹

Svarīgs dokuments ir arī LR Augstākās padomes paziņojums 1991. gada 8. janvārī: *"1991. gada 7. janvārī Latvijas Republikas Augstākajai Padomei un valdībai tika paziņots, ka PSRS Aizsardzības ministrija veiks akciju, kurai nav precedenta, – ievēdīs Latvijā gaisa desanta karaspēka divīziju, lai, kā tika paziņots, izdarītu piespiedu mobilizāciju PSRS Bruņotajos Spēkos. Tāds pats ārkārtas pasākums veikts arī attiecībā uz Lietuvas Republiku, Igaunijas Republiku, Armēnijas Republiku, Gruzijas Republiku, kā arī dažām PSRS republikām. Sakarā ar to, ka papildu speciālo karaspēka formējumu iebrukums jau sācies, Latvijas Republikas Augstākā Padome paziņo, ka PSRS Aizsardzības ministrijas akcija veikta bez jebkādas saskaņošanas ar Latvijas Republikas valdību un Augstāko Padomi, ar šo aktu rupji tiek aizskarta Latvijas Republikas valstiskā neatkarība, ka speciālo karaspēka formējumu iebrukums vērtējams kā tiešas agresijas akts un būtībā paziņotais iebrukuma mērķis ir tikai iegāns uz sāktajam plaša mēroga uzbrukumam Latvijas demokrātiskajiem institūtiem, un tā nolūks ir ar varu apspiest demokrātiskos Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas procesus. Šī akcija kvalificējama kā mēģinājums izdarīt vardarbīgu apvērsumu. Iebrukums ir trieciens tikko kā notikušajām Latvijas Republikas vadības un PSRS Bruņoto Spēku Ģenerālštāba priekšnieka konsultācijām par attiecību noregulēšanu ar PSRS Bruņotajiem Spēkiem Latvijas Republikas teritorijā. Akcija pārvelk svītru iespējai rīkot turpmākās konsultācijas, par kurām bija panākta vienošanās. Aicinājumā uzsvērts, ka Latvijas Republikas valdība kontrolē situāciju Latvijas Republikas teritorijā. Latvijas Republikas Augstākā Padome līdz speciālo karaspēka vienību ievešanai Latvijas teritorijā liek priekšā Baltijas kara apgabala pavēlniecībai kopīgi izstrādāt kārtību, kādā kara komisariāti un vietējās padomes realizē Latvijas Republikas likumu "Par alternatīvo (darba)*

dienestu". Speciālo karaspēku vienību ieviešanas akcija krasi destabilizēs situāciju republikā, neatgriezeniski pastiprinās pret armiju vērsto noskaņojumu un galīgi iedragās Latvijas iedzīvotāju uzticību PSRS prezidentam. Armijai prettiesiski tiek uzdots pildīt tai neraksturīgus uzdevumus pret civiliedzīvotājiem. LR AP oficiāli griezās pie PSRS Augstākās Padomes ar prasību sarīkot sesijā ārkārtas sēdi par speciālo karaspēka vienību ieviešanas aktu un apturēt PSRS Aizsardzības ministrijas agresiju. LR Augstākā Padome aicināja visas pasaules demokrātisko valstu parlamentu un valdības izteikt kategorisku protestu PSRS prezidentam un valdībai sakarā ar bruņoto mēģinājumu apturēt demokrātisko Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas procesu. LR Augstākā Padome pilnvaroja Latvijas Republikas Augstākās Padomes priekšsēdētāja pirmo vietnieku Daini Īvānu pārstāvēt Latvijas Republikas intereses pasaules valstu valdībās un parlamentos.¹⁰ 1991. gada 8. janvārī LR Augstākā Padome pieņem lēmumu "Par Latvijas Republikas Augstākās padomes priekšsēdētāja pirmā vietnieka Daiņa Īvāna pilnvarām".¹¹

Ne mazāk svarīgs dokuments ir Baltijas valstu Padomes paziņojums, kuru paraksta LR AP priekšsēdētājs Anatolijs Gorbunovs un LR MP priekšsēdētājs Ivars Godmanis, Lietuvas AP priekšsēdētājs Vītauts Landsberģis un Lietuvas premjerministre Kazimira Prunskiene, kā arī Igaunijas AP priekšsēdētājs Arnolds Rītels un Igaunijas MP priekšsēdētājs Edgars Savisārs. Paziņojumā izteikts protests pret PSRS Bruņoto spēku akcijām Baltijas valstīs, Baltijas valstu Padome vērsās pie pasaules sabiedrības, visu valstu parlamentiem un valdībām un prasa apturēt PSRS Bruņoto spēku akcijas Baltijas valstīs.¹²

LR Augstākās padomes Preses centra dokumentu vidū svarīgs ir Preses centra žurnālistes Antas Bušas paziņojums 1991. gada 8. janvārī: "LR AP Tautas frontes frakcijas deputāts un priekšsēdētājs Jānis Dinēvičs sazvaniņās ar Zviedrijā topošo Latvijas Republikas Informācijas biroju, kur saņēma informāciju, ka šodien Zviedrijas ārlietu ministrs ir aicinājis PSRS vēstnieku un izteicis viņam protestu par notikumiem, kas risinās Baltijā. Līdzīgu protestu Zviedrijas pilnvarotās personas iesniegušas arī Maskavā Zviedrijas valdības vārdā. [...] Zviedrijas premjerministrs šodien ir sazvaniņies ar LR premjerministru par Ivara Godmaņa iespējamo vizīti Zviedrijā."¹³

Līdzīgi vērtējams A. Bušas cits paziņojums 1991. gada 8. janvārī par LR AP plenārsēdi, kurā galvenais bija izteikt attieksmi pret PSRS Bruņoto spēku papildkontingenta nelikumīgo ieviešanu Baltijas republikās. "Pieņemti divi dokumenti. Paziņojums PSRS prezidentam un valdībai, kā arī pasaules demokrātisko valstu parlamentiem un valdībām. [...] Tā kā PSRS Bruņoto Spēku speciālo formējumu plaša kontingenta ieviešana jau sākusies, LR AP paziņo, ka PSRS Bruņoto Spēku akcija uzsākta bez saskaņošanas .. un tādēļ ir tiešas agresijas akts. Aizbildinoties ar piespiedu mobilizāciju, patiesībā PSRS valdība veic plašu uzbrukumu Latvijā īstenojamajiem demokrātiskajiem pro-

cesiem. [...] Akcija kvalificējama kā vardarbīgs apvērsums. [...] Pieņemts nolikums, pēc kura reāli var sākt darbu LR AP Sabiedriskā konsultatīvā tautību padome. Tās galvenais mērķis ir iesaistīt visu Latvijas teritorijā pastāvīgi dzīvojošo nacionālo un etnisko grupu pārstāvjus nacionālā un starpnacionālā jautājuma risināšanā, veicināt tādas likumdošanas sistēmas pilnveidošanu, kas nodrošinātu šo nacionālo un etnisko grupu līdztiesīgu dalību visās ekonomiskās un sociālās politikas un kultūras dzīves jomās.”¹⁴

Tajā pašā dienā top vēl viens LR AP Preses centra paziņojums, ko arī sagatavojuši Anta Buša: “Šodien pieņemts arī Baltijas [valstu] Padomes paziņojums sakarā ar PSRS Bruņoto spēku speciālo desantvienību ieviešanu mūsu republikā. [...] Karavīri ir saņēmuši pilnvaras pielietot spēku. [...] Baltijas valstis griežas pie pasaules sabiedrības, aicinot iestāties pret PSRS uzsāktajām akcijām, kas visnotaļ sasaucas ar Eduarda Ševardnadzes brīdinājumu, ka diktatūra nāk. Baltijas padome prasa nekavējoties apturēt PSRS Bruņoto Spēku agresiju, uzskatot, ka attiecības starp PSRS un Baltijas valstīm jākārtro sarunu ceļā. Par šo sarunu sākumu Baltijas padome ir tūdaļ gatava vienoties ar Padomju Savienības prezidentu un citiem PSRS vadītājiem.”¹⁵

LR Augstākās padomes Preses centra dokumentos ir arī aktuāla informācija, kas saņemta no Lietuvas AP Preses centra par notikumiem Lietuvā.

“1991. gada 8. janvārī no Lietuvas AP Preses centra saņemts ziņojums par to, ka pulksten 5.00 MP priekšsēdētāja K. Prunskiene aizlidojusi uz Maskavu, lai panāktu tikšanos ar PSRS prezidentu M. Gorbačovu. Pulksten 9.00 Lietuvas parlamenta ēku sturmēja vismaz 5000 Jedinstvo kaujinieku. Pa radio V. Landsberģis saucis palīgā iedzīvotājus, kuri ieradās un izklīdināja šo pūli trīs stundu laikā. Sadursmes bez ievainotajiem. Jedinstvo aiziet, soloties atgriezties pulksten 16.00, lai no jauna sturmētu AP ēku. Viņņā streiko visi rūpniecības uzņēmumi, kuros spēcīgs Jedinstvo organizācijas.”¹⁶

1991. gada 8. janvārī Igaunijas AP Preses centrs informē par stāvokli Igaunijā: “.. karaspēka vai kaujas mašīnu pārvietošanās nav novērota. Igaunijas AP priekšsēdētājs Arnolds Rītels un MP priekšsēdētājs Edgars Savisārs vakar nosūtījuši protesta telegrammu PSRS prezidentam un valdībai .. par iejaukšanos Baltijas valstu iekšējās lietās. Šodien Edgars Savisārs devies uz Maskavu, kur cer nokļūt uz pieņemšanu pie PSRS vadītājiem. [...] Igaunijas valdība izplatījusi rekomendācijas alternatīvajā dienestā iesauktajiem jauniešiem. [...] Igaunijas AP Prezidijs vakar pieņēmis savu paziņojumu sakarā ar PSRS Bruņoto Spēku virspavēlnieka pavēli.”¹⁷

Vēl viens LR Augstākās padomes Preses centra ziņojums 1991. gada 8. janvārī: “Vakar Lietuvas Republikas APP pieņēmis paziņojumu. [...] PSRS vadība ir spērusi vēl vienu brutālu soli, lai provocētu konfliktus un destabilizētu stāvokli Baltijā. Vardarbīgs iesaukums, tā sauktās jauniešu medības, lai iesauktu viņus PSRS armijā, sākas Lietuvā, Latvijā un Igaunijā .. aicina, lai jaunieši nepārguļ savās dzīvesvietās, lai lieto Lietuvas

Republikas pilsoņu identifikācijas dokumentus gadījumā, ja viņi tiek prettiesiski aizturēti. [...] Mēs nešaubāties, ka Iekšlietu ministrijas darbinieki un nacionālā aizsardzība paliks lojāli savai dzimtenei.”¹⁸

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 8. janvāris. *“Lietuvas Republikas AP Informācijas centrs paziņo, ka 8. janvārī plkst. 4.35 Viļņā iebraukušas 108 PSRS Bruņoto Spēku smagās automašīnas. Tajā skaitā 48 desantnieku kaujas mašīnas, mašīnas ar degvielu un medicīniskās palīdzības sniegšanas iekārtām, arī 9 smagās un vieglās mašīnas ar mobilām raidstacijām un radiatoritājiem. Šī kolonna šorīt braukusi garām Lietuvas Republikas AP ēkai un iegriezusies Ziemeļu kazarmās. [...] No Somijas parlamenta saņemta ziņa, ka tur šodien plkst. 13.30 Grand Komitee zālē būs tikšanās ar Latvijas Republikas Augstākās Padomes delegāciju Daiņa Īvāna vadībā, kas šobrīd atrodas Helsinkos, Baltijas baseina valstu sadarbības konferencē. [...] No Anglijas parlamenta Cilvēktiesību grupas priekšsēdētāja lorda Averberi saņemta informācija par to, ka PSRS sūtnim Anglijā iesniegta sekojoša satura vēstule. [...] Uzzinājuši, ka PSRS paredzējusi provokatoriskas militāras akcijas Baltijas valstīs un citur, ko vada maršāls Jazovs pēc PSRS prezidenta pavēles .. uzskata, ka PSRS valdības lēmums pastiprināt Igaunijas, Latvijas un Lietuvas jauniešu iesaukumu PSRS armijā ir nelikumīgs.”¹⁹*

1991. gada 8. janvārī tika pieņemts PSRS AP Tautību padomes lēmums par PSRS tautas deputātu grupas nosūtīšanu uz Latvijas PSR sakarā ar militārpersonu un viņu ģimenes locekļu tiesību “ierobežošanu”.²⁰

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 9. janvāris. *“Šodien LR AP bija ieradušies divi republikas kara komisariāta vadības pārstāvji (viņu vidū kara komisāra vietnieks Teimers), Republikas alternatīvā (darba) dienesta lietu komisijas vadītājs, tieslietu ministra vietnieks Kaužens, ģenerālprokurors Skrastiņš, lai PSRS aizsardzības ministra Jazova pavēles sakarā runātu ar LR AP priekšsēdētāju Gorbunovu. Sarunā piedalījās arī AP deputāts – Rīgas pilsētas Maskavas rajona kara komisārs Kostins un citas personas. [...] Sarunas un konsultācijas, rekomendācijas.”²¹*

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 9. janvāris. *“Pie parlamenta ēkas Viļņā plkst. 15.40 divas demonstrācijas – vienā 300–400 cilvēku, kuri aizstāv Lietuvas KP intereses un ir novietojušies pie bibliotēkas ēkas. Otra – vairāk nekā 5000 cilvēku, kuri iet apkārt parlamenta ēkai, lai nobloķētu visas ieejas. Netālu pie tilta stāv 5 smagās automašīnas ar iekšējā karaspēka zaldātiem, kuri pārgērbti milicijas formās. Pa tiltu uz AP ēku iet tūkstoši lietuviešu, lai pievienotos pieciem tūkstošiem. Lietuvas TV tiešā pārraide. Televīzijas tornis aplenkts – 6 bruņutransportieri, .. bruņutransportieri arī pie Lietuvas TV un radiokomitejas ēkas.”²²*

Vēl atrodama informācija, ka Latvijas Radio saņēmis ziņu, ka “pirms pulksten 15.00 Viļņas lidostā ir nosēdusies transportlidmašīna ar 50 desantnieku un “melno berešu” komandieriem, izpildot Lietuvas KP un PSKP platformas aicinājumu ieviest Lietuvā

ārkārtējo stāvokli vai prezidenta pārvaldi. Lietuvas iedzīvotāji, sapulcējušies pie AP ēkas, dzied tautas dziesmas... Neatkarības laukumā ~100 000 iedz. Uzstājas "Sajūdis" un V. Landsberģis."

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 9. janvāris. Lietuvas Republikas AP Preses centrs paziņo LR Augstākās Padomes Preses centram: "Plkst. 9.00 Lietuvas APP sēde, plkst. 10.00 par jaunās valdības sastādīšanas kārtību .. notverti vairāki puīši, kuriem draud iesaukums Padomju armijā."²³

1991. gada 9. janvāris. "17.25 AP tuvumā 40 000 cilvēku, kuri dzied dziesmas un sargā valdības ēku. Lietuvas KP Viļņas pilsētas komiteja (sekretārs Burjakavičs) un Lietuvas demokrātisko spēku kongress uzaicinājuši uz protesta mītiņu plkst. 16.00 pret valdības cenu politiku. Atsaukušies 8000 atbalstītāju. [...] Karaspēks virzās Panevėžas virzienā. Viļņas lidostā saimnieko 50 desantnieki."²⁴

1991. gada 9. janvāris. "Igaunijas Republikas Augstākās Padomes Preses dienests ziņo, ka Igaunijā viss mierīgi. [...] Latvijas Tautas frontes Informācijas dienests ziņo, ka 9. janvārī plkst. 17.00 Latvijas KP Politiskās izglītības namā LKP apspriede ar kara un darba veterāniem. Apspriedē piedalās arī Maskavas komisijas "Armija un tauta" locekļi."²⁵

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 9. janvāris. "LKP, Interfrontes, Apvienoto darba kolektīvu pārstāvju sanāksme. Lielā vienprātībā tika pieprasīta valdības demisija. Alfrēds Rubiks ir paziņojis, ka vēlētos redzēt, kā tiek atlaists arī parlaments, izņemot frakciju "Līdztiesība". 14. janvārī uz mītiņu tiek aicināti firmas VEF strādnieki. 10. janvārī pie Ministru Padomes ēkas Jaudis tiek aicināti uz mītiņu. Organizatori cer sasniegt dalībnieku skaitu apmēram 50 tūkstoši. Vēl izskanēja aicinājums uz mītiņu 15. janvārī Doma laukumā. A. Rubiks paziņojis, ka 217 Preses nama strādnieki ir gatavi sadarboties ar LKP."²⁶

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 10. janvāris. "Latvijas Republikas Augstākajā Padomē plkst. 9.00 no rīta notika LTF frakcijas sēde, kurā runāts par operatīvo situāciju Latvijā. Mavriks Vulfsons atgriezies no Maskavas, kur bijis AP sēdē. Tur pēc vairāku deputātu pieprasījuma skarts arī desanta jautājums Baltijas valstīs. Jazovs noliedzis savu pavēli, sakot, ka nekāds armijas papildkontingents netiek nekur sūtīts. Jazovs esot ar mieru sarunāties ar LR AP deputātiem un vadību, iespējams, rīt Maskavā. AP Ordeņa zālē sākās frakcijas "Līdztiesība" sēde, kurā piedalās arī MP priekšsēdētājs Ivars Godmanis un citi valdības jaunās centra politikas autori. "Līdztiesības" frakcijas vadītājs Sergejs Dīmanis teica, ka viņš paziņo vakar Politnamā notikušās dažādu opozīcijas spēku, sabiedrisko organizāciju kopējo viedokli, izteica prasību Godmanim paskaidrot, kāds ir konkrētais ekonomiskais un morālais pamatojums tik lielam pārtikas cenu kāpumam un kādas ir garantijas, ka iedzīvotāji saņems attiecīgu kompensāciju, turklāt nekavējoši."²⁷

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 10. janvāris. *“Informācija LR Preses centram no Lietuvas AP Preses centra Viļņā. [...] Landsberģis izvirzījis premjerministra amatam Albertas Šimenas, kas savā runā atbalstījis centrisku politiku, sadarbību gan ar labējiem, gan kreisiem. Jaunais premjerministrs ir “Sajūdis” biedrs. AP preses atašejs pa radio un TV aicinājis valdības piekritējus palikt pie parlamenta ēkas, jo Lietuvas KP un Lietuvas Demokrātisko spēku kongress ir aicinājis rīt plkst. 7.00 pie parlamenta ēkas rīkot mītiņus. Ir saņemtas ziņas, ka mītiņos piedalīsies pārgērbti virsnieki un tos noteikti sargāšot kareivji, arī pārgērbusies. Pašlaik pie Lietuvas AP ēkas ir apmēram [no] 5000 līdz 10 000 cilvēku.”²⁸*

LR Augstākās padomes Prezidija paziņojums. 1991. gada 11. janvāris. *“Ar trauksmi un sašutumu Latvijas sabiedrība uztver dramatiskos notikumus Lietuvā, kura kļuvusi par militāra terora un reakcionāro spēku pirmo upuri Baltijā. Unitāristi nekad nav slēpuši savu zvērisko naidu pret Baltijas tautu centieniem atgūt savu 1940. gadā zaudēto valstisko neatkarību. [...] Mēs esam un būsīm kopā ar Lietuvu, atbalstām tās likumīgo valdību un Augstāko Padomi, tās taisnīgo cīņu pret brutālo agresiju, kas apdraud mieru un tautu drošību visā Baltijas reģionā, pārvēršot to par bīstamāko saspīlējuma centru Eiropā.”²⁹*

LR Augstākās Padomes priekšsēdētāja pirmā vietnieka D. Īvāna uzstāšanās Latvijas TV 13. janvārī pulksten 9.00. *“Es sazinājos ar Maskavu, ar Borisu Jeļcinu. Ir pamats domāt, ka viens no akciju organizētājiem ir PSRS prezidents, ja nu vienīgi varbūt valdība nespēj kontrolēt situāciju vai informāciju. Viļņā ir iecelts kara komandants ģenerālis Vladimirs Pushaļčiks. No 10.00 līdz 6.00 rītā noteikta komandanta stunda, jo pret darbaļaudīm esot lietotas asaru gāzes un ieroči. [...] Tie ir neģēlīgi meli, kurus var salīdzināt tikai ar Sadama Huseina izteikumiem. Latvijas iedzīvotāji dodas uz Rīgu, lai piedalītos protesta un solidaritātes demonstrācijā. Mums jāparāda sava attieksme pret varmācību. Ja būs varmācība, tad tā nebūs mūsu vaina. Situācija Viļņā, Lietuvā, var atkārtoties arī pie mums. Akcijas tiek gatavotas arī Latvijā, iespējams rīt. Desanta daļas jau esot Rīgā un pēc pavēles var iziet ielās. Mēs nedrīkstam ļauties panikai. Būsīm pietiekami organizēti, galvenais glābsim un sargāsim savus bērnus. [...] Aicinu jūs visus palikt savās vietās, strādāsim, būsīm mierīgi, jo izmisums mums nepalīdzēs. Šorīt 10.00 sāksies Latvijas APP sēde, bet 12.00 sāksies AP sesija. Parlamentārieši atradušies AP ēkā un organizēs pretestību, ja būs nepieciešams, vai sarunas. [...] Lietuvā ir vairāk nekā 100 ievainoto. Trūkst medikamentu, esot šauts ar disbalansa lodēm. Latvijas mediķi tiek aicināti sniegt iespējamo palīdzību. Man ir prieks redzēt gaišās sejas Doma laukumā, dzirdēt atbalstu, līdzjūtību no visas pasaules. Mūs atbalsta arī Krievijas Augstākā Padome.”³⁰*

LR Augstākās padomes Preses centra ziņojums. 1991. gada 13. janvāris pulksten 11.15. *“Ziņa no Igaunijas Republikas AP Ārlietu komisijas vadītāja Indreka Tooma, ka situācija Igaunijā ir absolūti mierīga. Andrejs Eizāns no LR pārstāvniecības Maskavā*

informē, ka pulksten 11.30 pēc Maskavas laika sākas demokrātisko spēku atbalsta mītiņš Lietuvai. Mītiņa dalībnieki dodas uz Manēžu. Pulksten 12.00 Sarkanajā laukumā pulcējas PSRS tautas deputāti, lai izteiktu atbalstu Lietuvai.”³¹

1991. gada 13. janvārī Maskavā notiek kustības “Demokrātiskā Krievija” koordinējošā sēde, kurā izteikts aicinājums PSRS prezidentam Gorbačovam atsaukt karaspēku no Lietuvas. Igaunijas Republikas APP pieņem lēmumu par Igaunijas Republikas aizsardzības ārkārtējās padomes nodibināšanu.³²

Iespējams, ka vissvarīgākais fakts, kas vēl prasīs izvērtējumu 1991. gada janvāra notikumu kontekstā, ir 13. janvārī Tallinā parakstītais līgums starp KPFSR un LR, LR AP priekšsēdētāja A. Gorbunova, Lietuvas Republikas AP priekšsēdētāja V. Landsberģa, Igaunijas Republikas AP priekšsēdētāja A. Rītela un KPFSR AP priekšsēdētāja B. Jeļcina kopīgais paziņojums 1991. gada 13. janvārī Tallinā³³ un LR AP priekšsēdētāja A. Gorbunova, Lietuvas Republikas AP priekšsēdētāja V. Landsberģa, Igaunijas Republikas AP priekšsēdētāja A. Rītela un KPFSR AP priekšsēdētāja B. Jeļcina aicinājums ANO ģenerālsekretāram Ksavjeram Peresam de Kueljāram.³⁴

Sevišķi svarīgs dokuments, kas glabājas LVA, ir arī KPFSR AP priekšsēdētāja B. Jeļcina 1991. gada 13. janvāra Tallinā Aicinājums karavīriem, seržantiem un virsniekiem, kuri iesaukti armijā Krievijas Federācijas teritorijā un tagad atrodas Baltijas republikās.³⁵ Šajā dokumentu paketē ietilpst arī Līgums par starpvalstu attiecību pamatiem starp KPFSR un Latvijas Republiku.³⁶

LR APP rīta sēde 1991. gada 13. janvārī. “Līdztiesība” iesniedza šādas prasības – atcelt visus likumus, kuri pieņemti pēc 1990. gada 4. maija un kuri ir pretrunā ar PSRS Konstitūciju un starptautiskajām cilvēktiesībām. Sevišķi atceļami tie likumi, kas vērsti pret PSRS armiju, jāatceļ augstās cenas pārtikas produktiem, kuras tika noteiktas, sākot ar 3. janvāri, pasludināt visus Latvijas iedzīvotājus par Latvijas pilsoņiem, izveidot padomi sabiedrības harmonizācijai, kurā būtu 50 LTF un 50 “Līdztiesības” pārstāvju, izveidot jaunu Ministru padomi, kurā būtu pārstāvēti visi Latvijas sabiedrības slāņi. AP šos priekšlikumus neapstiprināja un pieņēma aicinājumu Latvijas tautai.³⁷

LR iekšlietu ministrs Aloizs Vaznis 13. janvārī atzina, ka kustība uz abiem tiltiem, kuri ved uz centru, tiek regulēta ar karaspēka vienību palīdzību. LTF manifestācija sākās pulksten 14.00. Tajā piedalās apmēram 500 000–800 000 cilvēku, tiek nesti Latvijas, Lietuvas un Igaunijas karogi ar sēru lentēm. Pulksten 16.00 LKP CK pirmais sekretārs A. Rubiks atklāja ārkārtējo plēnumu.

LR AP sēde 1991. gada 14. janvārī pulksten 21.00 ratificēja 13. janvārī parakstīto LR un KPFSR līgumu par starpvalstu attiecību pamatiem. 105 deputāti balsoja par, pieci – pret, divi – atturas. “Līdztiesības” frakcija sēdē nepiedalījās. Frakcijas priekšsēdētājs S. Dīmanis, kas A. Gorbunovam bija devis solījumu ierasties, piezvanīja

J. Dinēvičam un paziņoja, ka nejutās pietiekami drošs, lai ierastos nobloķētā parlamenta ēkā. Deputāti visu nakti neatstāja parlamenta ēku.³⁸

LKP CK sekretārs Ojārs Potreki Sabiedrības glābšanas komitejas sarīkotajā preses konferencē paziņojis, ka valdībai iesniegta prasība atkāpties. Ja šī prasība netiks izpildīta, varu pārņems Sabiedrības glābšanas komiteja. Ultimāta termiņš beidzas plkst. 14.00.³⁹ LKP CK sekretāra O. Potreki runa 14. janvārī.⁴⁰

1991. gada 14. janvārī LR Ārlietu ministrijas paziņojums visiem pasaules valstu parlamentiem un valdībām.⁴¹

1991. gada 14. janvārī LR Augstākā Padome pieņem lēmumu “Par LR AP lēmuma “Par sevišķās nozīmes milicijas vienības un PSRS Bruņoto Spēku noziedzīgās darbības nepieļaujāmību Latvijas Republikas teritorijā” darbības apturēšanu”.⁴²

1991. gada 14. janvārī svarīgs notikums ir “apaļā galda” sarunas, kurās piedalās sabiedrisko un politisko organizāciju un kustību pārstāvji. Šajās sarunās LR AP priekšsēdētājam A. Gorbunovam aktīvu novērotāju statusā lūdz piedalīties arī Starptautiskās Cilvēktiesību sabiedrības (ISHR) Latvijas nacionālās nodaļas pārstāvji.⁴³ Kā var spriest no dokumentiem, šajās “apaļā galda” sarunās piedalās apmēram 70 visdažādāko organizāciju pārstāvji, arī LKP CK sekretāri O. Potreki, V. Rimaševskis, Latvijas Nacionālo kultūras biedrību asociācija, visdažādākās biedrības, arodbiedrības un partijas.⁴⁴ Latvijas Nacionālo kultūras biedrību asociācijas vārdā A. Melnalksnis LR AP priekšsēdētājam A. Gorbunovam lūdz darīt visu iespējamo, lai “*Latvijas televīzija ierādītu krietni lielāku laiku pārraidēm krievu valodā. Informācija un izskaidrojošais darbs nelatviešiem – tas patlaban ir dzīvības jautājums. Lūdzu Jūs rīkoties steidzami, varbūt šodien pat.*”⁴⁵ Jāatzīst, ka “apaļā galda” sarunu norise dokumentēta fragmentāri.

Īpaša, apjomīga dokumentu kopa LR AP fondā ir Latvijas iedzīvotāju un organizāciju iesniegumi, atbalsta telegrammas, kurās pausts atbalsts LR AP un LR valdībai, Interfrontes 15. janvārī Rīgā ASK stadionā rīkotā mītiņa, kurā LKP CK sekretārs O. Potreki nolasīja Vislatvijas sabiedrības glābšanas komitejas paziņojumu, nosodījums. Šādas atbalsta un politisko notikumu norises novērtējuma telegrammas sūtījuši arī Igaunijas, Lietuvas, KPFSR iedzīvotāji.⁴⁶ Šie dokumenti parāda visnotaļ plašu – arī etniskajā aspektā – Latvijas un visas Padomju Savienības iedzīvotāju atbalstu Latvijai un Baltijas tautām kopumā. Atsevišķas organizācijas, iestādes, institūti un personas sūta telegrammas arī PSRS prezidentam M. Gorbačovam, kurās izteikts protests pret bruņoto vardarbību Lietuvā.

15. janvārī A. Gorbunovs LR AP tiekas ar Zviedrijas ģenerālkonsulu Ļeņingradā Ālandera kungu un vicekonsulu Rīgā Magnusu Engelbrentsona kungu.⁴⁷ 15. janvārī A. Gorbunovs LR AP pieņēma arī Lielbritānijas vēstniecības vadītāja vietnieku Deividu Joganu.⁴⁸

Interfrontes mītiņā 15. janvārī ASK stadionā pieņemtas ultimātīvās prasības.⁴⁹

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 17. janvāris. *“LR AP priekšsēdētājam Gorbunovam bijusi saruna ar M. Gorbačovu. Otrā sarunas tēma bija par spriedzi, ko republikas sabiedrībā rada PSRS iekšējā karaspēka speciālās milicijas vienības, par noziegumiem, ko veikuši OMON kaujinieki vakar. A. Gorbunovs izteica PSRS prezidentam prasību pārtraukt šo vienību prettiesisko darbību. Gorbačovs atzina, ka ir informēts par to, ka LR vadītāji meklē dialoga ceļus ar visiem sabiedriskajiem un politiskajiem spēkiem republikā, ka viņš no savas puses centīsoties panākt, lai bruņotie spēki nebūtu destabilizējošs faktors. [...] 17. janvārī LR ieradusies PSRS tautas deputātu delegācija 8 cilvēku sastāvā.”*⁵⁰

LR Augstākās Padomes paziņojums 1991. gada 17. janvārī. *“LR AP paziņo, ka LKP presē izplatītais tā saucamās “Latvijas sabiedrības glābšanas komitejas” paziņojums par varas pārņemšanu Latvijas Republikā vērsts uz iedzīvotāju dezinformēšanu un situācijas destabilizēšanu.”*⁵¹

Valdības telegramma PSRS prezidentam M. Gorbačovam, PSRS premjerministram Pavlovam, PSRS iekšlietu ministram B. Pugo 1991. gada 17. janvārī. Par OMON bandītiskajām darbībām.⁵²

LR Augstākās padomes Preses centrs. 1991. gada 18. janvāris. *“LR AP apsprieda lēmumprojektu par vienotas Valsts pašaizsardzības komitejas izveidošanu sakarā ar saspīngto politisko situāciju. Komitejas sastāvā ir A. Gorbunovs, I. Godmanis, J. Dinēvičs, R. Ražuks un A. Inkulis. Šo lēmumu uzdots realizēt LR MP, izmantojot arī līdzšinējās pašaizsardzības struktūras. MP uzdots līdz 1. februārim izveidot Valsts pašaizsardzības departamentu, bet līdz politiskā stāvokļa normalizācijai Valsts pašaizsardzības komitejai jā sagatavo un jā izplata ikdienas oficiālā informācija par stāvokli valstī. Šai valdības komitejai pakļauts līdz šim AP ēkā darbojošais Aizsardzības štābs. 2–3 dienu laikā Vecrīgas ielas un arī Rīgas tilti pakāpeniski tiks atbrīvoti no lauksaimniecības mašīnām pašdarinātām barikādēm, tās aizstās ar dzelzsbetona konstrukcijām.”*⁵³ Šajā dokumentā ieteikts, *“lai tie jaunieši, kas pašreizēdīgi stāv pie mūsu parlamenta ēkas un citu stratēģiski svarīgu objektu sardzē, tiktu iesaistīti profesionālā – milicijas darbā, kur vismaz 1000 vietas ir tukšas”*⁵⁴.

LR AP Preses centra dokumentos atrodama arī Antas Bušas intervija ar bijušo OMON kaujinieku G. Glazovu par notikumiem 16. janvārī Vecmīlgrāvī pie Mangaļu tilta.⁵⁵

Arī 1991. gada 20. janvāra notikumi sīki dokumentēti LR AP Preses centra materiālos, kuri sakārtoti stingrā hronoloģiskā secībā. Analizējot šos notikumus, nepieciešams dokumentēt ne tikai dienas, bet arī stundas. Pulksten 15.30 LR AP priekšsēdētājs A. Gorbunovs runā Latvijas televīzijā latviešu un krievu valodā. Šajā runā viņš uzsver, ka parlamenta darba rezultativitāti nosaka “tajā reāli esošie spēki .. vairākuma – t.i.,

LTF frakcija un arī frakcija "Līdztiesība". Tieši abu frakciju deputātu klātbūtne ir mūsu parlamenta spēks, jo tikai dialogs starp pozīciju un opozīciju rada domas un rīcības attīstību."⁵⁶ A. Gorbunovs šajā runā iesaka uz paritātes principiem balstīta mehānisma izveidošanu "starpfrakciju komisijas formā"⁵⁷. Tajā pašā dienā LR AP priekšsēdētājs paziņo, ka no 1991. gada 21. līdz 26. janvārim Zviedrijā, Lielbritānijā, Francijā un Vācijā paredzētās vizītes atliktas sakarā ar saspīlēto politisko situāciju un valsts apvērsuma draudiem Latvijas Republikā. 20. janvārī oficiālā vizītē Latvijā ierodas Polijas senāta maršals Andžejs Staļmahovskis, kuram paredzēta apmešanās viesnīcā "Rīdzeņe". Detalizēti LR AP Preses centra materiālos dokumentēts uzbrukums LR Iekšlietu ministrijas ēkai, kas sākās pulksten 21.00.⁵⁸

1991. gada 21. janvārī LR AP saņem KPFSR AP priekšsēdētāja B. Jeļcina līdzjūtības telegrammu sakarā ar 20. janvāra notikumiem.

21. janvārī pulksten 17.30 Augstākajā padomē uzstājas Latvijas Republikas Ministru padomes priekšsēdētājs I. Godmanis un Iekšlietu ministra pirmais vietnieks Zenons Indrikovs. Pulksten 18.00 notiek LR AP Preses centra rīkotā preses konference, kas Preses centra materiālos precīzi dokumentēta. Preses konferencē AP piedalās LR Augstākās tiesas priekšsēdētājs Gvido Zemribo, LR Advokātu kolēģijas prezidija priekšsēdētājs Aivars Niedre, tieslietu ministrs Viktors Skudra, Iekšlietu ministra pirmais vietnieks Z. Indrikovs un ģenerālprokurors Jānis Skrastiņš. No dokumentiem par 20. janvāra notikumiem tieši LR AP Preses centra dokumenti visdetalizētāk atklāj gan uzbrukuma LR Iekšlietu ministrijai gaitu, gan tā detaļas. Šo notikumu pētniekiem interesantas varētu būt arī atzīmes šajos dokumentos.⁵⁹

Taču raksta uzdevums tomēr ir nevis dokumentāri vispusīgi izpētīt 1991. gada janvāra notikumu norisi Latvijā, bet ieskicēt galvenās dokumentu grupas Latvijas Valsts arhīvā, kas varētu būt par pamatu nevardarbīgās pretošanās vai īpaša valsts aizsardzības veida – sabiedriskās aizsardzības taktikas un stratēģijas pieredzes detalizētākai izpētei.

Latvijas Republikas Ministru padomes dokumenti

LVA glabājas arī LR Ministru padomes (270. fonds) dokumenti. Minētās tēmas izpēti varētu veicināt tikai atsevišķas dokumentu grupas, kas ietver galvenokārt saraksti par sabiedriskās drošības jautājumiem 1991. gada janvārī.

Jāpiebilst, ka ne visi dokumenti par 1991. gada janvāra un augusta notikumiem glabājas Latvijas Valsts arhīvā. Šī perioda dokumenti atbilstīgi likumam "Par arhīviem" vēl daļēji glabājas arī attiecīgo iestāžu arhīvos – Latvijas Republikas Ministru kabineta arhīvā, Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvā, kā arī Latvijas Republikas Saeimas arhīvā.

Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas dokumenti

Minētās tēmas vispusīgai izpētei visnotaļ svarīga dokumentu grupa Latvijas Valsts arhīvā ir Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (LKP CK) fonda dokumenti (PA-101. fonds). Gandrīz tūlīt pēc Neatkarības deklarācijas pieņemšanas 1990. gada 15. maijā izveidojās jauna sabiedriski politiska organizācija – PSRS un Latvijas PSR Konstitūcijas un pilsoņu tiesību aizsardzības komiteja, kas apvienoja visas pret Latvijas neatkarību noskaņotās sabiedriski politiskās un militārpersonu veidotās organizācijas: Latvijas PSR Darbaļaužu internacionālo fronti, Apvienoto darba kolektīvu padomi, Baltijas karavīru savienību, Kara, darba un bruņoto spēku veterānu un karavīru internacionālistu republikānisko padomi, Republikānisko streiku komiteju, Latvijas Republikas Augstākās padomes deputātu frakciju “Līdztiesība”, starpreģionālo deputātu grupu *Sojuz*.⁶⁰ PSRS un Latvijas PSR Konstitūcijas un pilsoņu tiesību aizsardzības komitejas izveidošanas iniciatore un ideoloģiskā vadītāja bija A. Rubika vadītā Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja. 1991. gada 13. janvārī LKP CK birojā apstiprināja izveidotās radio-stacijas “Sadraudzība” redakcijas sastāvu.⁶¹

Novērtējot šo dokumentu vietu minētā perioda notikumu izpētē, jānorāda, ka šie dokumenti Latvijas Valsts arhīvā nonāca 1991. gada septembrī un lielākā to daļa, kas attiecas uz LKP Centrālās komitejas darbību no 1989. gada līdz 1991. gadam, nebija sakārtota un pat fiziski bojāta, taču Latvijas Valsts arhīva darbinieki pārņēma visus atrastos LKP Centrālās komitejas neapstrādātos dokumentus. Šā fonda dokumentos janvāra notikumu pētniecībai nozīmīgi ir Vislatvijas sabiedrības glābšanas komitejas (VSGK) un LR AP frakcijas “Līdztiesība” dokumenti. Bez tam šī fonda 67. aprakstā iekļauti dokumenti, kas raksturo Latvijas, Lietuvas un Igaunijas KP (uz PSKP platformas) sadarbību 1991. gada janvārī. Taču janvāra notikumu izpētē visbūtiskākie ir LKP CK Ideoloģiskās komisijas, Likumdošanas iniciatīvas un pilsoņu tiesību aizsardzības komisijas, LKP CK Sabiedriski politiskā centra un LKP CK Informācijas centra dokumenti, kuru vidū bagātīgi pārstāvēti radiostacijas “Sadraudzība” raidījumu plāni un teksti, tās korespondentu interviju pieraksti un Latvijas PSR Darbaļaužu internacionālās frontes sagatavoto radiopārraīžu materiāli. Janvāra notikumu izpētē ne mazāk svarīgi ir dokumenti, kas tapuši minētajās LKP CK komisijās jau 1990. gada nogalē. Tā ir informācija un komentāri par politiskajiem notikumiem ne tikai Latvijā, bet visās Baltijas valstīs. Tā, piemēram, informācijas bagāts ir Baltijas kara apgabala Politiskās pārvaldes komentārs par “Pret armiju vērsto darbību Baltijas republikās līdz 1990. gada 8. oktobrim”.⁶² Svarīga dokumentu grupa ir Latvijas Komunistiskās partijas CK Vispārējās daļas, it sevišķi Slepēnā sektora dokumenti, starp kuriem ir dokumenti, kas liecina par LKP CK iepazīšanos ar PSKP CK lēmumiem un

saraksti ar PSKP CK, LR Ministru padomi un Latvijas Tautas fronti – galvenokārt īpašuma jautājumos.

Atsevišķu detaļu izpētei informāciju var atrast LKP CK personālsastāva dokumentos par 1990.–1991. gadu.⁶³ Latvijas KP Centrālās komitejas darbības izpētē vietumis trūkst dokumentu oriģinālu, tad, protams, dokumentu projektiem un melnrakstiem ir piešķirama pētnieciska nozīme.

Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas Vēstuļu sektora dokumentos atrodamas iedzīvotāju vēstules un iesniegumi, kuros izteikts atbalsts valstiskās neatkarības atjaunošanas svarīgākajiem notikumiem.⁶⁴

Īpaša dokumentu grupa ir Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās kontroles un revīzijas komisijas dokumenti, kuri līdz šim ir maz izmantoti atsevišķās publikācijās. Šie dokumenti glabājas PA-2160. fondā. Šajā fondā glabājas arī no PSKP izslēgto nacionālkomunistu personāllietas. Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās kontroles un revīzijas komisijas prezidijs, piemēram, 1990. gada 12. septembrī pieņēma lēmumu par LR AP priekšsēdētāja A. Gorbunova, LR AP sekretāra I. Daudiša izslēgšanu no komunistu partijas.⁶⁵ Nevardarbīgās pretošanās norises izpētē informatīvi vērtīgas ir Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās kontroles un revīzijas komisijas izziņas par kontroles un revīzijas darbu LKP organizācijās 1990. gadā, kas satur apkopojosu informāciju par masveida izstāšanos no LKP, par t.s. partijas disciplīnas pārkāpumiem Rīgas pilsētas Kirova, Ļeņingradas un Oktobra rajona partijas organizācijās. Šajos apkopojumos tiek ziņots, ka faktiski depolitizējas valsts varas orgāni; ka darbību pārtraukusi Latvijas PSR MP Lietu pārvaldes partijas organizācija; ka depolitizējušās Latvijas PSR Valsts plāna, Finanšu ministrijas, kā arī citu ministriju partijas organizācijas; ka masveidā no LKP izstājas gan Latvijas PSR MP, gan AP augstas amatpersonas; ziņots par to, ka līdzīgi procesi 1990. gadā notiek arī partijas aparātā, it īpaši Rīgas pilsētas Kirova, Oktobra un Ļeņingradas rajona komitejā, tādēļ Rīgas pilsētas rajonu komiteju aparāts nav pilnībā nokomplektēts; ka arī tie komunisti, kas saņem personālās pensijas, izstājas no LKP.⁶⁶ Šajās lietās atrodas arī saraksti par augstām amatpersonām, kas izstājušās no LKP, un apkopojosa informācija par to, kā komunisti pamatojuši izstāšanos no tās. Šie argumenti ir: neticība PSKP politikai, PSKP autoritātes kritums, neapmierinātība ar t.s. nacionālā jautājuma risinājumu, izstāšanās no PSKP tiek pamatota arī kā protests un nevēlēšanās pildīt partijas uzdevumus, kā protests pret PSKP represīvo politiku pret Latvijas iedzīvotājiem un deportācijām 1941. un 1949. gadā, izstāšanās pamatota arī ar iestāšanos LTF, LNNK u.c.⁶⁷ LKP CK Centrālā kontroles un revīzijas komisija sniedza ziņas PSKP CK Centrālajai kontroles un revīzijas komisijai par sabiedriski politiskajām un sabiedriskajām organizācijām, to vadītājiem un šo organizāciju dalībnieku skaitu.⁶⁸ Protams, šī dokumentu grupa vēl detalizēti jāpēta, lai izveidotu kopainu par informāciju, kas bija Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās kontroles un revīzijas komisijas rīcībā

par organizācijām, kas iestājās par Latvijas neatkarību un organizēja nevardarbīgo pretošanos. Šajā sakarībā interesanta ir Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās kontroles un revīzijas komisijas priekšsēdētāja Vītauta Varna vēstule A. Rubikam 1991. gada 8. augustā, kurā teikts, ka raidstacija "Sadraudzība" nav LKP iestāde un Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās kontroles un revīzijas komisijas kompetencē neietilpst kontrolēt, kā raidstacija izmanto aparāturu, ko tai piešķīrusi LKP CK Lietu pārvalde.⁶⁹

LKP pilsētu, pilsētu rajonu un rajonu komiteju dokumenti

Minētās tēmas izpētei svarīgo dokumentu grupu apzināšanā akcents tika likts ne tikai uz Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas fondu dokumentu izpēti, bet arī uz citu – 1990., 1991. gadā tapušo LKP organizāciju fondu dokumentu apzināšanu. 1990. gada 7. aprīlī Latvijas Komunistiskā partija sašķēlas, nacionālkomunisti – reformisti atstāj kongresu un 14. aprīlī nodibina Latvijas Neatkarīgo komunistisko partiju. LKP organizāciju fondu dokumenti tika pētīti, lai gūtu ieskatu par dažādu politisko orientāciju Latvijas komunistu vidū. Šajā nolūkā pētīti šādu fondu dokumenti: LKP Daugavpils pilsētas komiteja (PA-103. fonds), LKP Jelgavas pilsētas komiteja (PA-104. fonds), LKP Rēzeknes pilsētas komiteja (PA-13100. fonds), LKP Rīgas pilsētas komiteja (PA-102. fonds), LKP Rīgas pilsētas Kirova rajona komiteja (PA-106. fonds), LKP Ļeņina rajona komiteja (PA-107. fonds), LKP Oktobra rajona komiteja (PA-111. fonds), LKP Cēsu rajona komiteja (PA-4155. fonds), LKP Daugavpils rajona komiteja (PA-4121. fonds), LKP Madonas rajona komiteja (PA-4137. fonds), LKP Ogres rajona komiteja (PA-4140. fonds). Taču patiesības labad jāatzīst, ka, iepazīstoties ar šo pilsētu un rajonu komiteju fondu dokumentiem, nacionālkomunistu – reformistu viedoklis tajos ir maz dokumentēts. Minēto pilsētu un rajonu komiteju biroju sēžu protokolos izsmēlošāk dokumentētas komunistu uz PSKP platformas aktivitātes, piemēram, Interfrontes lielākā mītiņa pret Latvijas neatkarību organizēšana 1990. gada 28. februārī, dalība novērotāju statusā Vislatvijas aptaujā par neatkarību 1991. gada 3. martā u.c. Šo fondu dokumentos atrodami arī rajonu partijas komiteju paziņojumi un rezolūcijas, kur aicina neatbalstīt Latvijas Tautas frontes Domes paziņojumus. LTF Domes paziņojumi tiek traktēti kā "politiski histēriski un ekstrēmistiski un kā tādi, kas novedīs pie demokrātisko brīvību likvidēšanas republikā un pilsoņu konfrontācijas"⁷⁰. Salīdzinoši pilnīgs šādu dokumentu kopums ir atrodams LKP Daugavpils pilsētas komitejas fondā (PA-103. fonds). Tas it īpaši attiecas uz 1991. gada janvāra dienām. LKP Daugavpils pilsētas komiteja un Daugavpils pilsētas tautas deputātu padome šajās dienās ir vienās pozīcijās. Daugavpilī 1991. gada 4. janvārī notiek 164 uzņēmumu, organizāciju, iestāžu kopēja sanāksme, kurā tiek pieņemta rezolūcija, ko nosūta PSRS

prezidentam M. Gorbačovam, PSRS Augstākajai padomei un laikrakstu redakcijām. 1991. gada 15. janvārī Daugavpilī notiek vispārējs mītiņš, vērsts pret Latvijas Republikas AP un MP darbību, un tiek pieņemta rezolūcija.⁷¹ Aicinot uz mītiņu Daugavpils iedzīvotājus, LKP Daugavpils pilsētas komiteja izstrādā detalizētu 1990. gada un 1991. gada janvāra (līdz 14. janvārim) notikumu interpretāciju, parādot, ka LR AP, LR MP un LTF frakcijas rīcība vērsta uz ekonomisko un politisko sakaru saraušanu ar Padomju Savienību. Tomēr šī hronika dokumentē arī Daugavpils streika komitejas darbību.⁷² Fondā atrodas arī Daugavpils pilsētas tautas deputātu padomes priekšsēdētāja Vladimira Žarkova 1991. gada 17. janvārī parakstīta telegramma LR Augstākajai padomei. Šajā fondā esošās LR AP frakcijas "Līdztiesība" paziņojumu kopijas pierāda ļoti ciešu saikni starp LKP Daugavpils pilsētas komiteju un LR AP frakciju "Līdztiesība".⁷³

Preses, radio un televīzijas dokumenti

Ne mazāk svarīga nozīme šajos sarežģītajos politiskajos apstākļos bija dažādu sabiedrības grupu un arī visu Latvijas iedzīvotāju objektīvai informēšanai un kopīgas rīcības nostādņu definēšanai. Šādā nolūkā svarīgi bija apzināt tos preses, radio un televīzijas dokumentus, kas glabājas Latvijas Valsts arhīvā – Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas, Latvijas PSR Augstākās Padomes un Ministru Padomes izdevuma laikraksta "Cīņa" redakcijas (PA-346. fonds), Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas, Latvijas PSR Augstākās Padomes un Ministru Padomes izdevuma laikraksta *Sovetskaja Latvija* redakcijas (PA-347. fonds), Latvijas Ļeņina Komunistiskās Jaunatnes Savienības Centrālās Komitejas izdevuma laikraksta "Padomju Jaunatne" redakcijas (PA-351. fonds), Latvijas Ļeņina Komunistiskās Jaunatnes Savienības Centrālās Komitejas izdevuma laikraksta *Советская молодежь* redakcijas (PA-349. fonds), Valsts uzņēmuma redakcijas "Karogs" (660. fonds) u.c. redakciju fondi.

Latvijas Valsts arhīvā glabājas arī LR Radio un televīzijas raidījumu komitejas fonds (1184. fonds). Tēmas izpētes nolūkā sevišķi svarīgi ir televīzijas Sabiedriski politisko raidījumu galvenās redakcijas, Informatīvo programmu galvenās redakcijas (Panorāmas) raidījumu teksti, arī Starptautiskās informācijas redakcijas raidījumu un citi teksti. 1184. fondā – LR Radio un televīzijas raidījumu komiteja – glabājas arī radio-raidījumu redakciju dokumenti. Dokumenti liecina, ka radio un televīzija nekavējoties informēja iedzīvotājus par LR AP Tautas frakcijas, LTF Domes valdes aicinājumiem un paziņojumiem, kas it sevišķi svarīgi bija 1990. gada janvārī un augustā.

No LR Radio un televīzijas raidījumu komitejas fonda dokumentiem sevišķi vērtīgs ir Latvijas radio Vēstulju un socioloģisko pētījumu redakcijas 1990. gada februārī veiktais pētījums par LR iedzīvotāju sabiedrisko domu priekšvēlēšanu laikā. Tas ir profesionālu

sociologu pētījums, kas ar pamatotu metodiku veikts visos Latvijas rajonos. Pētījumā noskaidrota Latvijas sabiedrības attieksme pret dažādiem informācijas avotiem priekšvēlēšanu laikā, analizēti faktori, kas ietekmē kandidātu izvēli un vēlēšanu rezultātus, tāpat noskaidrota respondentu attieksme pret dažādiem demokrātiskiem principiem un procesiem – Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanu, tirgus ekonomikas izveidošanu u.c. Šajā pētījumā noskaidrota arī respondentu attieksme pret dažādām politiskajām organizācijām un politiskajām partijām, kas veidojās pētāmajā periodā. Šī pētījuma rezultāti ir reprezentatīvi. Tie objektīvi raksturo situāciju pirms Latvijas Neatkarības deklarācijas pieņemšanas.⁷⁴

Politisko partiju, biedrību un citu organizāciju dokumenti

Pētāmajā periodā aizsākās politisko partiju, biedrību un citu organizāciju dibināšana. No šīm organizācijām arhīvā glabājas šādi fondi: Latvijas Nacionāli konservatīvā partija – LNNK (1806. fonds), Latvijas Demokrātiskā darba partija (1804. fonds), Partija “Demokrātiskās iniciatīvas centrs” (1939. fonds), Vides aizsardzības klubs (2153. fonds), Latvijas Sieviešu līga (1702. fonds), Neatkarīgā Latvijas lauku jaunatnes apvienība (1802. fonds), Rīgas Latviešu biedrība (2110. fonds), Latvijas Mākslinieku savienība (230. fonds), Latvijas Žurnālistu savienība (231. fonds), Latvijas Rakstnieku savienība (473. fonds) u.c. Taču nākas secināt, ka par pētāmo tēmu šajos fondos dokumentu klāsts ir visai fragmentārs. Liela daļa minēto politisko partiju dokumentu, iespējams, glabājas privātpersonu arhīvos. Arī radošo savienību sēžu protokoli nav nonākuši Latvijas Valsts arhīvā, līdz ar to nevaram izsekot viedokļiem un diskusijām par to, kā tika pieņemti lēmumi, izstrādāti aicinājumi, paziņojumi. Visai fragmentāri ir Latvijas Tautas frontes fonda dokumenti (1805. fonds). Tiesa, tagad Latvijas Valsts arhīvā mikrofilmās glabājas un pētniekiem ir pieejama Latvijas Tautas frontes muzeja dokumentu kolekcijas kopija, kurā ir visu LTF kongresu protokoli, kā arī citi dokumenti.

Latvijas Republikas Augstākās tiesas dokumenti

Reālās nevardarbīgās pretošanās salīdzinoši vispusīga vēsturiskā konteksta izpētē visnotaļ svarīgs avots ir nesen Latvijas Valsts arhīvā, LR Augstākās tiesas fondā, nonākusi krimināllieta Alfrēda Rubika un Ojāra Potreki apsūdzībā pēc LKK 59. panta⁷⁵ – par valsts varas gāšanas mēģinājumu. 71 sējumā sakopotas dokumentu grupas, kuru, ņemot vērā LVA glabāto dokumentu specifiku, citos arhīva fondos nav. Nevardarbīgās pretošanās vēsturiskā konteksta izpētē noderīgi ir gan krimināllietā esošie apsūdzētā A. Rubika nopratināšanas materiāli, dokumenti, publikācijas presē, kas saistās ar A. Rubika kā

LKP CK pirmā sekretāra un VSGK priekšsēdētāja darbību, gan arī VSGK darbības izmeklēšanas materiāli un tās darbību raksturojoši dokumenti. Krimināllietā atrodas arī LR AP deputātu frakciju "Līdztiesība" un Apvienoto darba kolektīvu padomes (ADKP), Kara un darba veterānu organizāciju, LLKJS, Interfrontes, Baltijas kara apgabala pavēlniecības un F. Kuzmina darbību raksturojoši materiāli. Tāpat vērtīgi ir LKP Kuldīgas RK, Liepājas PK un RK, kā arī Limbažu, Ludzas, Madonas un Ogres, Rīgas, Saldus, Talsu, Tukuma, Valkas, Valmieras, Ventspils RK un Rīgas pilsētas rajonu komiteju darbības materiāli. LKP pilsētu un rajonu komiteju materiāli sevišķi nozīmīgi ir tāpēc, ka iepriekš minētajos LVA esošajos LKP pilsētu un rajonu komiteju fondos šī perioda dokumenti visumā ir fragmentāri.

1991. gada janvāra un augusta notikumu izpētē noderīgi ir LKP CK Lietu pārvaldes, LKP CK ēkas apsardzes, VDK un Latvijas kara komisariātu darbinieku nopratināšanas materiāli; arī janvārī un augustā notikušo bruņoto uzbrukumu apstākļu izmeklēšanas dokumenti. Ne mazāk svarīgi ir protokoli par A. Rubika nopratināšanu un konfrontēšanu ar lieciniekiem, liecinieku liecības, izraksti no LKP CK biroja lēmumiem. Lietā atrodas arī visdažādākās izziņas, informācijas, vēstules, iesniegumu, rezolūciju, aicinājumu, paziņojumu, rīkojumu kopijas vai noraksti. Apzināti arī preses materiāli, kas tieši saistīti ar janvāra un augusta notikumiem.

Ņemot vērā jau iepriekš minēto faktu, ka Latvijas Komunistiskās partijas dokumenti LVA nonāca tikai 1991. gada septembrī un lielākā daļa dokumentu, kas attiecas uz LKP Centrālās komitejas darbību no 1989. gada līdz 1991. gadam, bija nesakārtota un pat fiziski bojāta, LR Augstākās tiesas fondā nonākusī krimināllietā A. Rubika un O. Potreki apsūdzībā pēc LKK 59. panta šķiet sevišķi vērtīgs avots nevardarbīgās pretošanās vēsturiskā konteksta izpētē.

Daži secinājumi

Nevardarbīgās pretošanās Latvijas pieredzes analīzei un apkopošanai ir publicēts samērā daudz pētījumu – raksti, atmiņas un dokumentu krājumi.⁷⁶ Pagaidām trūkst vēstures avotu grupu apkopojuma un salīdzinājuma. Dokumenti par nevardarbīgo pretošanos glabājas gan pie privātpersonām, gan dažādos muzejos un arhīvos. Tāpat tas ir ar nevardarbīgo pretošanos dokumentējošiem fotomateriāliem, kas glabājas gan Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīvā, gan privātpersonu arhīvos, tāpēc par pētniecisku uzdevumu plašākā aspektā varētu uzskatīt visu dokumentu grupu par nevardarbīgo pretošanos apzināšanu. Šajā sakarā īpaši aktuāls ir jautājums par privātpersonu arhīvu apzināšanu un sakārtošanu, jo tas veicinātu vispusīgu un, iespējams, detalizētāku nevardarbīgās pretošanās norises 1990.–1991. gadā un faktiski arī visa Latvijas Republikas atjaunošanas (1986–1993) perioda izpēti.

Atsauces

- ¹ *Blūzma, V., Jundzis, T., Riekstiņš, J., u.c.* Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš. 1945–1991. – Rīga, 2008, 640 lpp.
- ² *Šārps, Dž.* Patstāvīga valsts aizsardzība. Bez kara un posta. – Rīga, 1993, 15., 16. lpp.
- ³ *Atmoda*, 1991, 9., 23. maijs, 6., 20. jūnijs.
- ⁴ *Turpat*, 45. lpp.
- ⁵ Nevardarbīgā pretošanās. Latvijas pieredze. Rakstu, atmiņu, dokumentu krājums. – Rīga, 2006.
- ⁶ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 290. f., 8. apr., 1042. l., 1.a–2. lpp.
- ⁷ *Turpat*, 7. lpp.
- ⁸ *Turpat*, 8. lpp.
- ⁹ *Turpat*, 9., 10. lpp.; 3861. l., 89.–92. lpp.
- ¹⁰ *Turpat*, 290. f., 8. apr., 1042. l., 11.–13. lpp.
- ¹¹ *Turpat*, 14. lpp.
- ¹² *Turpat*, 21., 22. lpp.
- ¹³ *Turpat*, 23. lpp.
- ¹⁴ *Turpat*, 24., 25. lpp.
- ¹⁵ *Turpat*, 26. lpp.
- ¹⁶ *Turpat*, 27. lpp.
- ¹⁷ *Turpat*, 28. lpp.
- ¹⁸ *Turpat*, 29. lpp.
- ¹⁹ *Turpat*, 30., 31. lpp.
- ²⁰ *Turpat*, 32. lpp.
- ²¹ *Turpat*, 33. lpp.
- ²² *Turpat*, 36. lpp.
- ²³ *Turpat*, 38. lpp.
- ²⁴ *Turpat*, 39. lpp.
- ²⁵ *Turpat*, 40. lpp.
- ²⁶ *Turpat*, 41. lpp.
- ²⁷ *Turpat*, 44. lpp.
- ²⁸ *Turpat*, 45., 46. lpp.
- ²⁹ *Turpat*, 47. lpp.
- ³⁰ *Turpat*, 1043. l., 2., 3. lpp.
- ³¹ *Turpat*, 4. lpp.
- ³² *Turpat*, 5., 6. lpp.
- ³³ *Turpat*, 19., 20. lpp.
- ³⁴ *Turpat*, 21. lpp.
- ³⁵ *Turpat*, 22., 23. lpp.
- ³⁶ *Turpat*, 24.–30. lpp.
- ³⁷ *Turpat*, 33. lpp.
- ³⁸ *Turpat*, 44., 45. lpp.
- ³⁹ *Turpat*, 52. lpp.
- ⁴⁰ *Turpat*, 53.–55. lpp.

- 41 Turpat, 56., 57. lp.
- 42 Turpat, 60. lp.
- 43 Turpat, 10. l., 1. lp.
- 44 Turpat, 2.–8. lp.
- 45 Turpat, 25. lp.
- 46 Turpat, 172., 173. l. u.c.
- 47 Turpat, 1043. l., 64. lp.
- 48 Turpat, 66. lp.
- 49 Turpat, 71. lp.
- 50 Turpat, 91. lp.
- 51 Turpat, 97. lp.
- 52 Turpat, 102.–104. lp.
- 53 Turpat, 1044. l., 14. lp.; 10. apr., 3865. l., 96. lp.
- 54 Turpat, 14. lp.
- 55 Turpat, 8. apr., 1044. l., 16.–20. lp.
- 56 Turpat, 51. lp.
- 57 Turpat, 52. lp.
- 58 Turpat, 64.–69. lp.
- 59 Turpat, 71.–74. lp.
- 60 *Jundzis, T.* Konfrontācija ar Latvijas pretiniekiem // Latvijas Valsts atjaunošana 1986–1993. – Rīga, 1998, 281. lpp.
- 61 LVA, PA-101. f., 65. apr., 6. l., 45. lp.
- 62 Turpat, 106. l.
- 63 Turpat, 68. apr.
- 64 Turpat, 67. apr., 121., 122. u.c. l.
- 65 Turpat, PA-2160. f., 52. apr., 26., 28. l.
- 66 Turpat, 2. l., 140.–144. lp.
- 67 Turpat, 1. l., 27. lp.
- 68 Turpat, 11. l., 155.–157. lp.
- 69 Turpat, 9. l., 7. lp.
- 70 Turpat, PA-105. f., 71. apr., 7. l., 116. lp.
- 71 Turpat, PA-103. f., 79. apr., 14. lp.
- 72 Turpat, 18., 19. lp.
- 73 Turpat, 29., 30. lp.
- 74 Turpat, 1184. f., 10. apr., 8022. l., 70.–87. lp.
- 75 Turpat, 856. f., 4. apr., 1134.–1205. l.
- 76 4. maijs. Rakstu, atmiņu un dokumentu krājums par Neatkarības deklarāciju / T. Jundža red. – Rīga, 2000; Baltijas brīvības ceļš. Baltijas valstu nevardarbīgās cīņas pieredze pasaules kontekstā / Sast. J. Škapars. – Rīga, 2005; Nevardarbīgā pretošanās. Latvijas pieredze. Rakstu, atmiņu, dokumentu krājums. – Rīga, 2006; *Blūzma, V., Jundzis, T., Riekstiņš, J., u.c.* Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš. 1945–1991; u.c.

Der eigentliche Wiederaufbau der staatlichen Unabhängigkeit Lettlands im Zeitraum vom 4. Mai 1990 bis zum 21. August 1991

Aija Kalnciema

Zusammenfassung

Die neuesten Forschungen über den historischen Verlauf des Wiederaufbaus der staatlichen Unabhängigkeit Lettlands stützen sich konzeptuell auf das Phänomen des gewaltfreien Widerstands, weil die Ereignisse in den drei Baltischen Staaten bewiesen haben, dass sich der gewaltfreie Kampf gegen das totalitäre Regime als viel stärker und effektiver als ein gewaltsamer erwiesen hat.

Im Beitrag werden die wichtigsten Dokumentengruppen aus dem Staatsarchiv Lettlands (LVA) kurz beschrieben, die als historische Quelle zur ausführlichen Untersuchung der Erfahrung des gewaltfreien Widerstands durch die Gesellschaft – einer besonderen Art taktischer und strategischer Verteidigung des Staates – anzusehen sind.

Von primärer Bedeutung war die Erkundung der Dokumente über gewaltfreien Widerstand während der Ereignisse im Januar und August 1991. Entsprechend der Spezifik der Dokumente im Archiv wurde das Hauptaugenmerk auf die Erkundung der Dokumentengruppen des gegebenen Themas gerichtet, die eine umfassende Analyse des Verlaufs des gewaltfreien Widerstands in allen ihren Erscheinungsformen gewähren.

Eine besondere Gruppe bilden die Dokumente des Obersten Rates der Republik Lettland, darunter die Dokumente der Protokollabteilung der Kanzlei des Obersten Rates der Republik Lettland – die Sitzungsstenogramme und die Sitzungsprotokolle des Obersten Rates. Besonders wertvoll sind in dieser Hinsicht die im Bestand des Obersten Rates aufbewahrten Dokumente über die Vorbereitungen der Fraktionssitzungen der Volksfront Lettlands, deren Beschlüsse, Aufrufe, Sitzungsprotokolle sowie Protokolle verschiedener Ausschüsse, deren Beschlussdokumente, gemeinsame Bekanntmachungen des Zwischenfraktionen des Obersten Rates – Bewertungen und Analysen der politischen Situation. Als eine bedeutende Dokumentengruppe sind auch die Informationen des Pressezentrum des Obersten Rates und deren Vorbereitung zu werten.

Im Staatsarchiv Lettlands werden auch die Dokumente des Ministerrates der Republik Lettland aufgehoben. Hierbei ist festzustellen, dass nur einige Dokumentengruppen für die Erforschung des Themas hilfreich sind – hauptsächlich handelt es sich hierbei um den Schriftverkehr über Fragen der gesellschaftlichen Sicherheit im Januar 1991.

Im Artikel wird darauf hingewiesen, dass für eine umfassende Erforschung des Themas eine Dokumentengruppe vor allem wichtig ist, nämlich jene des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei Lettlands und die der Kommission der Zentralen Kontrolle und Revision der KPL, die bis heute nur in vereinzelt Publikationen Verwendung fanden.

Im Beitrag werden außerdem die Dokumente der Kommissionen der Kommunistischen Partei Lettlands in den Städten, den Bezirksstädten und Kreisen ausgewertet, auch Presse-, Radio- und Fernseh-Dokumente sowie Unterlagen politischer Parteien, Vereine und anderer Organisationen, Dokumente des Obersten Gerichts, weil die Anklage gegen Alfrēds Rubiks und Ojārs Potreki nach Artikel 59 des Kriminalkodexes Lettlands – “Über den Aufstand gegen die Staatsmacht” – eine durchaus wichtige Quelle bildet. In den 71 Bänden dieser Strafsache befinden sich wichtige Dokumente, die unter Berücksichtigung der Spezifik der im Staatsarchiv Lettland aufbewahrten Dokumente in anderen Archivbeständen nicht zu finden sind.

Die Autorin kommt zum Ergebnis, dass ungeachtet dessen, dass der Analyse und der Zusammenfassung der Erfahrung über gewaltfreien Widerstand in Lettland recht viele Publikation in Form von Artikeln, Dokumenten und Erinnerungen gewidmet sind, es vorläufig an einer zusammenfassenden und vergleichenden Darstellung zu anderen historischen Quellengruppen fehlt. Dokumente über den gewaltfreien Widerstand werden sowohl bei Privatpersonen als auch in verschiedenen Museen und Archiven aufbewahrt. Deshalb ist der Zugang zu den Privatarchiven von besonderer Aktualität, da diese nicht nur eine umfassendere und detailliertere Erforschung des gewaltfreien Widerstands der Jahre 1990–1991 gewähren, sondern auch die Erforschung der ganzen Wiederaufbauperiode der Republik Lettland (1986–1993) stark fördern würde.



OKUPĀCIJAS REŽĪMI BALTIJAS VALSTĪS (1940–1990): IZPĒTES REZULTĀTI UN PROBLĒMAS

Starptautiskās konferences referāti,
2008. gada 30.–31. oktobris

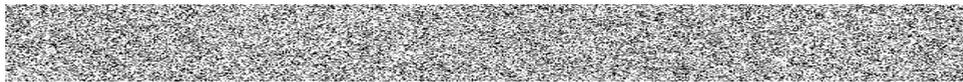
BALTIJAS VALSTU OKUPĀCIJA: TEORĒTISKIE ASPEKTI UN HISTORIOGRĀFIJA

OCCUPATION REGIMES IN THE BALTIC STATES (1940–1990): RESEARCH RESULTS AND PROBLEMS

Reports of the International Conference,
30–31 October 2008

OCCUPATION OF THE BALTIC STATES: THEORETICAL ASPECTS AND HISTORIOGRAPHY





Inesis Feldmanis

Baltijas valstu okupācija: vēsturiskie un starptautiski tiesiskie aspekti

Baltijas valstis bija vienīgās valstis Eiropā, kas Otrā pasaules kara gados piedzīvoja trīs okupācijas. Pie tā vainīgi bija tālaika lielākie agresori – Padomju Savienība un nacistiskā Vācija. PSRS Latviju, Lietuvu un Igauniju 1940. gadā okupēja pirmā, nacistiskā Vācija – 1941. gadā, bet 1944.–1945. gadā atkārtoti – Padomju Savienība. Otrā padomju okupācija ilga vairāk nekā četrdesmit piecus gadus – visai garu vēstures posmu – un postoši ietekmēja triju Baltijas valstu paaudžu dzīvi. Neviena no tām nevarēja pilnā mērā īstenot savus sapņus, iecerēs un iespējas. Visus pakļāva sociālistiskajam eksperimentam, dziļai atpalcībībai un cilvēka cieņu apkaunojošai dzīvei.

1991. gadā Baltijas valstīm galu galā izdevās atgūt valstisko neatkarību un panākt atjaunotās neatkarības atzišanu visā pasaulē. Taču joprojām nav pārvarētas daudzas ar ilgstošo Latvijas, Lietuvas un Igaunijas atrašanos PSRS sastāvā saistītas problēmas. Oficiālā Maskava nesekmīgi mēģina noliegt okupācijas faktu, neatzīst Latvijas, Igaunijas un Lietuvas valstisko kontinuitāti un uzskata, ka tās ir jaunas valstis, kas 1991. gadā “izstājušās” no Padomju Savienības.

Laika gaitā vairāki ietekmīgi Kremļa politiķi tomēr nepārprotami ir atzinuši Baltijas valstu okupācijas faktu. Tā, piemēram, Krievijas ārlietu ministrs Andrejs Kozirevs, pieminot Padomju Savienības vēsturisko vainu, 1992. gada februārī norādīja, ka tā “faktiski ir okupējusi Baltijas valstis”¹. Vēl skaidrāk un atklātāk, 2006. gada augustā viesojoties Cēsīs, izteicās bijušais Krievijas prezidents Boriss Jeļcins: “Krievija nekad Latviju neokupēja. Latviju okupēja Padomju Savienība.”²

Arī vairāki Krievijas vēsturnieki raksta par Baltijas valstu okupāciju 1940. gadā kā neapstrīdamu vēstures faktu. Taču daudziem no viņiem joprojām ir raksturīga visai savdabīga nostāja. Nesen iznākušajā grāmatā “Baltija un Kremlis” Jeļena Zubkova atzīmē: “Krievijas vēsturnieki savos vērtējumos [salīdzinot ar Baltijas valstu vēsturniekiem. – I. F.] ir piesardzīgāki. Pat atzīstot Baltijas aneksijas faktu, tas ir, novērtējot padomju iebrukumu kā nelegitīmu, vardarbīgu aktu, viņi tomēr izvairās lietot vārdu “okupācija”.³

Pēdējā laikā no Baltijas valstīm visaktīvāk par vēsturiskās taisnības atzišanu iestājas Lietuva. 2008. gada 8. janvārī Lietuvas prezidents Valds Adamkus paziņoja, ka

Lietuva pieprasīs, lai Krievija atzīst padomju okupācijas faktu un atlīdzina tās nodarīto kaitējumu. Padomju Savienības okupācijā pavadītos gadus oficiālā Viļņa novērtējusi ar 28 miljardiem dolāru. Eksperti ir vienisprātis, ja Krievija atzīs okupācijas faktu, Baltijas valstu valdības var panākt kaitējuma kompensāciju ar starptautisko organizāciju un tiesu starpniecību.⁴

Okupācijas priekšnoteikumu sagatavošana

Visiem vēsturniekiem – starptautisko attiecību speciālistiem ir labi zināms fakts, ka 1939. gada 23. augustā noslēgtais Vācijas un Padomju Savienības neuzbrukšanas līgums un tā neatņemama sastāvdaļa – slepenais papildu protokols, respektīvi, Molotova–Ribentropa pakts, kas iegājis vēsturē kā 20. gadsimta lielākais noziedzīgais darījums, bija prettiesisks un cinisks izlīgums uz sešu trešo valstu rēķina. Tas sadalīja Austrumeiropu vācu un padomju ietekmes sfērās. Protokola pirmais pants noteica, ka Latvija, Somija un Igaunija tiek “atdota” Padomju Savienībai: *“Teritoriāli politiskās pārkārtošanās gadījumā Baltijas valstīm (Somija, Igaunija, Latvija, Lietuva) piederīgos apvidos Lietuvas ziemeļu robeža ir vienlaikus Vācijas un PSRS interešu sfēru robeža.”*⁵ Savukārt protokola otrais pants nosprauda abu agresīvo lielvalstu “interesu sfēru” robežas Polijā, kā arī fiksēja tās valstiskuma iespējamo izzušanu.

Polijas kā valsts iznīcināšanas akcija, kas daudzu vēsturnieku skatījumā vienlaikus iezīmēja arī Otrā pasaules kara sākumu, tika uzsākta bez īpašas kavēšanās. Vācija izšķīrās par karadarbību 1939. gada 1. septembrī un kopā ar Padomju Savienību, kura iesaistījās konfliktā sešpadsmit dienu vēlāk, dažu nedēļu laikā sagrāva Poliju. Pēc Kremļa ierosinājuma, kas datēts ar 25. septembri,⁶ abas agresīvās lielvalstis nolēma nesaglabāt “kā patstāvīgu valsti apcirpto Poliju”, kas, neapšaubāmi, bija Berlīnes piekāpšanās Padomju Savienībai, jo tā vēlējās sev pievienot visu Austrumpoliju, bet Vācija – tikai apmēram pusi Rietumpolijas. 28. septembrī Berlīne un Maskava vienojās arī par to, ka apmaiņā pret Ļubļinas vojevodisti un daļu Varšavas vojevodistes Vācija atsakās no Lietuvas PSRS labā.⁷ Vācieši gan paturēja tiesības, kolīdz Padomju Savienības valdība Lietuvā “veiks īpašus pasākumus”, izmainīt Vācijas un Lietuvas robežu. Berlīne pretendēja uz lietuviešu nelielu teritoriju ap Marijampoli.⁸

Padomju un vācu nolīgumi par interešu sfēru noteikšanu Baltijas telpā liecināja par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas suverenitātes nerespektēšanu un neatkarības apšaubīšanu. PSRS ieguva no Vācijas brīvas rīcības iespējas turpmākajiem “teritoriāli politiskajiem pārveidojumiem” padomju ietekmes sfērā. Abas agresīvās lielvalstis 23. augustā bija vienisprātis, ka “interesu sfēra” nozīmē brīvību okupēt un anektēt attiecīgo valstu teritorijas. Padomju Savienība un Vācija dalīja interešu sfēras uz

papīra, lai “norobežošanu pārvērstu arī realitātē”⁹. Lietojot slepenajā protokolā vienu un to pašu jēdzienu, lai risinātu kā Polijas, tā Baltijas “problēmu”, vācieši un krievi lika skaidri saprast, kāda bija šā jēdziena izpratne. Nav nekādu šaubu par to, ka bez Molotova–Ribentropa pakta nebūtu iespējama desmit mēnešus vēlāk notikusī Baltijas valstu pilnīga okupācija.

Okupācijas priekšnoteikumu sagatavošanas gaitā Padomju Savienība uzspieda 1939. gada rudenī Latvijai, Lietuvai un Igaunijai tā saucamos bāzu līgumus.¹⁰ Pirmā Baltijas valsts, kas, pakļaujoties šantāžai un rupja spēka politikai, jutās spiesta parakstīt līgumu par savstarpējo palīdzību ar nesaīdzināmi spēcīgāko un turklāt agresīvi noskaņoto kaimiņvalsti, bija Igaunija. Igaņu vadošie politiķi uzreiz ļoti labi saprata, ka viņi, noslēdzot līgumu ar Maskavu, riskē zaudēt savu valsti un paraksta sev varbūtēju nāves spriedumu.

Ilustrācijai tikai vienu, bet visai raksturīgu piemēru, kas visa cita starpā parāda Maskavas jau toreiz starptautiskajā sabiedrībā izsmējīgu smīnu izraisošās, tagad par leģendu un vispārēju apsmieklu kļuvušās bailes no vārda “okupācija”. Sarunās, kas notika 1939. gada 27. septembrī, padomju puse pieprasīja, lai Igaunija uz laiku, kamēr norisinās karš Eiropā, piešķirtu Padomju Savienībai tiesības izvietot tās teritorijā 35 tūkstošus padomju karavīru, lai novērstu “Igaunijas vai Padomju Savienības iesaistīšanu karā, kā arī aizsargātu iekšējo kārtību Igaunijā”. Igaņu ārlietu ministrs Karls Selters (*Selter*) mēģināja noraidīt šos priekšlikumus, jo viņa skatījumā padomju puses prasību izpilde nozīmētu viņa valsts militāro okupāciju.¹¹ Avoti liecina, ka sarunu partnerim – padomju ārlietu tautas komisāram Vjačeslavam Molotovam nekas cits neatlika kā saskaņā ar iepriekš izstrādātu scenāriju pieiet pie telefona un uzaicināt piedalīties sarunās visvareno padomju diktatoru Josifu Staļinu. V. Molotovs teica: *“Biedri Staļin, atnāc. Pie manis ir Seltera kungs un citi igauņu kungi. Viņi ieibilst pret mūsu jaunajiem priekšlikumiem. Sauc to par okupāciju un lieto citus briesmīgus vārdus. Atnāc un palīdzi viņus pārliecināt.”*¹²

Pēc Molotova–Ribentropa pakta un bāzu līgumu parakstīšanas likās, ka Maskava ir par visu padomājusi un pret visām varbūtējām nejausībām nodrošinājusies. Šķita, ka padomju diktators Josifs Staļins tagad, ne no kā īpaši nebaidoties, piemērotā brīdī var īstenot Baltijas valstu okupāciju. Reālā situācija tomēr izvērtās mazliet citāda un sarežģītāka. Vainīgā šajā gadījumā bija Padomju Savienības galvenā tālaika sabiedrotā – Berlīne, kura pakāpeniski, bet visai nepārprotami mainīja savu attieksmi pret Baltijas valstīm. Kā tas izpaudās?

Varētu teikt, ka 1939. gada augustā un septembrī Vācija bez jebkādiem sirdsapziņas pārmetumiem faktiski bija Latviju, Lietuvu un Igauniju norakstījusi. Hrestomātisks piemērs šajā ziņā ir Latvijas sūtņa Vācijā Edgara Krieviņa uz Rīgu nosūtītā informācija. 26. septembra ziņojumā ārlietu ministram Vilhelmam Munteram viņš ietvēra

šādus grūti aizmirstamus vārdus: “Oficiālajās vācu saimnieciskajās aprindās dzird runājam, ka krievi Baltijas valstis vēl neesot pieprasījuši, bet, ja pieprasītu, jādod vien būtu. Tagadējā stāvoklī trīs vilcieni benzīna [kas saņemti no Krievijas. – I. F.] atsverot vienu Baltijas valsti.”¹³

Taču sakarā ar Lielbritānijas izsludinātajiem blokādes pasākumiem 1939. gada rudenī jūtami pieauga Baltijas valstu eksporta (izejvielas, pārtika) nozīme Vācijas kara saimniecībā. Tagad vācu saimnieciskajās aprindās nostiprinājās cita atziņa, proti, ka Baltijas valstu “atdošana” Padomju Savienībai ir bijusi liela kļūda.¹⁴ Lai to vismaz kaut daļēji labotu, Berlīne mēģināja arvien ciešāk ekonomiski piesaistīt Latviju, Lietuvu un Igauniju. Ar Baltijas valstīm tika risinātas intensīvas sarunas par saimnieciskajiem jautājumiem. Sarunu rezultāti Vācijai bija lielākoties labvēlīgi. Tai izdevās nostiprināt vadošo vietu Baltijas valstu ārējā tirdzniecībā, vismaz daļēji tās integrējot vācu “lielajā saimnieciskajā telpā”¹⁵. 1940. gada pavasarī aptuveni 70 procentu Baltijas valstu eksporta bija novirzīts uz Vāciju.¹⁶

Līdz ar savas lomas nostiprināšanu Baltijas valstu ārējā tirdzniecībā Vācija lika saprast Padomju Savienībai, ka būtu lietderīgi nodalīt Baltijas telpā abu valstu intereses – Padomju Savienība šajā reģionā dominētu politiski un stratēģiskā ziņā, bet Vācijai būtu garantēti saimnieciskie ieguvumi.¹⁷ Arī Baltijas valdības atbalstīja Vācijas centienus, jo vācu ekonomiskās intereses uzskatīja par nozīmīgu faktoru, kas varētu aizkavēt draudošo padomju okupāciju un sovetizāciju.

Maskava īpaši necentās apstrīdēt Vācijas nostāju, kas nostiprināja Berlīnē pārliecību, ka Padomju Savienība neizšķirsies radikāli mainīt *status quo* Baltijas valstīs. Katrā ziņā 1940. gada jūnija notikumi, respektīvi, padomju karaspēka masveida ieviešana Baltijas valstīs,¹⁸ tai bija negaidīts pārsteigums. Padomju Savienības sasteigtā agresīvā darbība Baltijā, arī vienlaikus Rumānijā vairoja īgnumu Berlīnē un radīja pat zināmu šoku. Sākumā (runa ir par 16. jūniju) vācu ārlietu ministrs Joahims fon Ribentrops (*von Ribbentrop*) gribēja pat pārbaudīt pretošanās iespējas padomju pasākumiem un lūdza saviem padotajiem sagatavot attiecīgu ziņojumu.¹⁹ Taču dienu vēlāk viņš (protams, konsultējoties ar fīreru Ādolfu Hitleru) izlēma nesarežģīt padomju–vācu attiecības dēļ notikumiem Baltijas valstīs un cirkulārā vācu sūtņiem norādīja, ka šie notikumi ir vienīgi Krievijas un Baltijas valstu lieta.²⁰

Okupācijas norise

1940. gada jūnijā Padomju Savienība veica neprovocētu agresiju²¹ pret Baltijas valstīm un tās okupēja. Latvija, Lietuva un Igaunija nonāca padomju, t.i., svešas armijas varā, kas saskaņā ar Hāgas sauszemes kara reglamenta (1907. gads) 42. pantu ir būtiskākā okupācijas pazīme.²² Baltijas valstu valdības zaudēja rīcībspēju, bet situāciju valstīs

kontrolēja padomju sūtniecības un no Maskavas ieradušies emisāri. Viņu rokās atradās reālā vara gan Latvijā, gan Lietuvā un Igaunijā. Padomju emisāru nosūtīšana uz Baltijas valstu galvaspilsētām, lai sastādītu Maskavai tīkamas jaunas valdības, bija klajā pretrunā ar PSRS un Baltijas valstu savstarpējās palīdzības līgumu nosacījumiem, kas paredzēja, ka pakta realizēšana nekādā ziņā nedrīkst skart līgumslēdzēju pušu suverēnās tiesības, to valsts iekārtu, sociālo un ekonomisko sistēmu, kā arī militāros pasākumus.²³

Nelikumīgās un prettiesiskās valdības, kas tika izveidotas dažas dienas pēc okupācijas, pārstāvēja Padomju Savienības intereses un tās uzdevumā gatavoja Baltijas valstu aneksiju. Padomju puse aktīvi iejaucās Latvijas, Lietuvas un Igaunijas iekšējās lietās. Padomju iestādes izveidoja spēcīgu drošības aparātu, kurā noteicēji bija no PSRS iebraukušie darbinieki. Viņi pārņēma Baltijas valstu politikās policijas iestādes un uzsāka iedzīvotāju novērošanu. Bezprecedenta iejaukšanās gadījums bija Baltijas kara apgabala izveidošana ar centru Rīgā. PSRS aizsardzības tautas komisāra attiecīgā pavēle datēta ar 1940. gada 11. jūliju. Vēl formāli neatkarīgu valstu teritorijā tika radīta citas valsts – Padomju Savienības militāri administratīva vienība.²⁴

Padomju Savienība pievērsa lielu uzmanību pasaules sabiedriskās domas maldināšanai. Tā centās panākt, lai Baltijas valstu aneksijas process izskatītos iespējami legītimis un to varētu iztēlot kā “brīvprātīgu pievienošanos”. Visām trim mazajām valstīm, pārkāpjot spēkā esošās konstitūcijas, tika uzspiestas jaunas vēlēšanas, kas notika okupācijas karaspēka klātbūtnē.

Vēlēšanās, kas Baltijas valstīs notika 1940. gada 14. un 15. jūlijā, pieļāva balotēties tikai Maskavai paklausīgo valdību apstiprinātiem kandidātiem. Oficiāli paziņoja, ka Lietuvā par “darba tautas” kandidātiem nobalsojuši 99,2 procenti, Latvijā – 97,6 procenti, bet Igaunijā gandrīz 93 procenti vēlētāju. Vēlēšanu rezultāti bija viltoti, un tie neatspoguļoja tautas gribu. Maskava pilnīgi izgāzās, jo ziņu aģentūra TASS sniedza informāciju par minēto vēlēšanu iznākumu Latvijā divpadsmit stundas pirms balsu skaitīšanas uzsākšanas.²⁵

Baltijas valstu inkorporācija PSRS sastāvā noslēdzās 1940. gada augusta sākumā. Tā bija vardarbīga svešu valstu teritoriju piesavināšanās, modernajās starptautiskajās tiesībās aizliegta aneksija. To īstenoja, pārkāpjot daudzus divpusējos un starptautiskos līgumus, nenoslēdzot uz brīvprātību balstītu savienības līgumu. Pilnīgi ignorēja arī tautu tiesības uz pašnoteikšanos.

Baltijas valstu aneksija balstījās uz prettiesiskiem pamatiem – intervenciju un okupāciju. Tāpēc tā neizraisīja juridiskas sekas. Nenotika arī suverēnas varas maiņa – anektētās valstis saglabāja savu suverenitāti, bet anektētājs to neieguva. Baltijas valstis kā starptautiskais subjekts neizzuda. Latvija, Lietuva un Igaunija turpināja *de iure*

pastāvēt, ko atzina vairāk nekā piecdesmit pasaules valstu. Aneksijas neatzišana bija ļoti svarīga baltiešiem. Tā bija pamats viņu pārstāvju prasībai pēc valstu neatkarības atjaunošanas.

Baltijas valstu varmācīgās iekļaušanas PSRS sastāvā neatzišanas politikai, kas turpinājās piecdesmit gadu, nebija un nav precedenta pasaules starptautisko tiesību praksē. Tā liecināja, ka pasaulē jau kopš 20. gadsimta 30. gadiem ("Stimsona doktrīna")²⁶ nepārtraukti pieaug starptautiska neiecietība pret teritoriālajām izmaiņām, kas panāktas, lietojot spēku vai arī draudot ar spēka lietošanu.

Daži vērtējumi

Sakarā ar Krievijas un Lietuvas vēsturnieku kopīgi sagatavotā dokumentu krājuma "PSRS un Lietuva" iznākšanu 2006. gadā, kur atzīts padomju okupācijas fakts,²⁷ aktualizējies jautājums par to, cik ilgi varam runāt par Baltijas valstu okupāciju. Divi krājuma redkolēģijas locekļi – lietuviešu vēsturnieki Alvids Nikžentaitis un Česlovs Laurinavičs žurnālā *Akiračiai skaidri paziņoja*: "*Krājuma sastādītāji pēc garām iekšējām diskusijām piedāvāja 1940. gada 3. augustu [Lietuvas iekļaušana PSRS sastāvā. – I. F.] uzskatīt, protams, tikai par nosacītām Lietuvas Republikas okupācijas beigām un aneksijas sākumu. Tādam priekšnosacījumam bija jāizskaidro tiesiskā jezga, lietojot okupācijas un aneksijas jēdzienus Lietuvā un Baltijas valstīs, un tieši šis secinājums, nevis jauni fakti ir viena no vērtīgākajām šī krājuma daļām.*"²⁸

Līdz ar to pieminētie Lietuvas vēsturnieki (arī tie Krievijas vēsturnieki, kas piedalījās krājuma sastādīšanā) pārstāv visai absurdu tēzi, ka 1940. gada 3. augustā īstenotā Lietuvas aneksija noslēdza Lietuvas okupāciju. Kā pamatoti norāda lietuviešu vēsturnieks Toms Baranausks, runājot juridiskajā valodā, tas var nozīmēt tikai vienu: tiek atzīts, ka šī aneksija bija likumīga un kopš 1940. gada 3. augusta Lietuva jau bija likumīga PSRS sastāvdaļa.²⁹

Daudzi Baltijas valstu vēsturnieki ir vienisprātis, ka līdz Otrā pasaules kara beigām starptautisko tiesību praksē piemēroja klauzulu, ka aneksiju var leģitimēt, ja to atzīst starptautiskā kopiena. Baltijas valstu gadījumā tā tas nebija. Aneksija nebija likumīga, un tāpēc turpinājās šo valstu okupācija līdz pat 1991. gadam. Savā darbā "Nelikumīga aneksija un valsts kontinuitāte: Baltijas valstu inkorporēšanas lieta PSRS" igauņu jurists Lauri Malksoo norāda: "*Nemot vērā to, ka PSRS īstenotā Baltijas valstu aneksija nebija balstīta starptautiskajās tiesībās un ievērojama starptautiskās sabiedrības daļa atteicās formāli atzīt šo iekarošanu, PSRS neveiksme iegūt galējo tiesisko statusu Baltijas valstīs automātiski nozīmē, ka okupācijas režīms kā tāds nebija pārtraukts līdz Igaunijas, Lietuvas un Latvijas neatkarības atjaunošanai 1991. gadā.*"³⁰

Atsauces un komentāri

- 1 Meisners, B. Baltijas valstu okupācija šodienas skatījumā // Baltijas valstis likteņgriežos. Politiskas, ekonomiskas un tiesiskas starptautiskās sadarbības problēmas uz XXI gadu simteņa sliekšņa. – Rīga, 1998, 441. lpp.
- 2 Pieejams: <http://www.tvnet.lv/online/lnt/ziņas/article.php?id.=300345>
- 3 Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль: 1940–1953. – Москва, 2008, с. 98.
- 4 Pieejams: <http://www.tvnet.lv/ziņas/ārzemes/article.php?d=529759>
- 5 Секретный дополнительный протокол // Новая и новейшая история, 1993, № 1, с. 89.
- 6 Akten zur deutschen auswärtigen Politik (turpmāk – ADAP), Serie D 1937–1941. – Baden-Baden, 1961, Bd. VIII, S. 101.
- 7 Секретный дополнительный протокол // СССР–Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Vilnius, 1989, с. 109, 110.
- 8 Turpat, 110. lpp.
- 9 Lipinsky, J. Das Geheime Zusatzprotokol zum deutsch-sowjetischen Nichtangriffspakt vom 23. August 1939 und seine Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939 bis 1999. – Frankfurt am Main, 2004, S. 86.
- 10 1939. gada 28. septembrī Igaunija, bet 5. un 10. oktobrī Latvija un Lietuva parakstīja uzspiestos savstarpējās palīdzības līgumus. Saskaņā ar šiem līgumiem PSRS ievada Baltijas valstīs noteiktu karaspēka kontingentu, ierīkoja sauszemes, gaisa un jūras karaspēka bāzes. Ņemot vērā Padomju Savienības agresīvos nolūkus pret Baltijas valstīm, šie līgumi bija nāves spriedums Latvijas, Igaunijas un Lietuvas suverenitātei. Tie ievadīja šo valstu neatkarības gala sākumu un bija 1940. gada jūnija prelūdijs.
 No starptautisko tiesību aspekta līgumus, kuri slēgti par savstarpējo palīdzību starp tik nevienlīdzīgi spēcīgām pusēm (starp lielvalsti un mazām un vājām valstīm), ir grūti vērtēt kā leģitīmus. Vēstures un juridiskajā literatūrā ir izteikti vairāki viedokļi, kā varētu raksturot PSRS un Baltijas valstu noslēgtos bāzu līgumus. Vieni autori uzskata, ka šie līgumi atbilstoši starptautiskajām tiesībām nav spēkā no to parakstīšanas brīža, jo tos Baltijas valstīm uzspieda ar spēku. – Piemēram, sk.: *Strods, H.* Latvijas okupācijas pirmais posms (1939. gada 23. augusts – 1940. gada sākums) // *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 40. lpp.
 Savukārt citi, nenoliedzot un pat īpaši akcentējot līgumu saistību ar PSRS šantāžu un rupja spēka politiku, apgalvo, ka tie no Baltijas valstu puses bija apstrīdami, taču spēkā esoši. – Piemēram, sk.: *Meissner, B.* The Occupation of the Baltic States from a Present – Day Perspective // *The Baltic States at Historical Crossroads.* – Rīga, 2001, p. 441.
 Šajā gadījumā būtiski ir pasvītrot, ka Padomju Savienība, parakstot minētos paktus, “uzņēmās divpusējās līgumsaistības”, bet Baltijas valstis, atvēlot PSRS pieprasītās militārās bāzes, pilnā mērā respektēja Padomju Savienības drošības vajadzības (vairāk gan iedomātas nekā reālas), “ciktāl tās varēja būt pieaugušas, sākoties Otrajam pasaules karam”. – *Meissner, B.* The Occupation of the Baltic States ..., p. 441.
- 11 Переговоры И. Сталина и В. Молотова с делегацией Эстонии о взаимной помощи (27 сентября 1939 г.) // На чаше весов: Эстония и СССР, 1940 год и его последствие. – Таллин, 1999, с. 39.
- 12 Turpat.

- ¹³ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2570. f., 5. apr., 62. l., 131. lp.
- ¹⁴ Oberländer, E. *Latvian–German Relations, 1939–1940* // *Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.)*. – Rīga, 2000, 41. lpp.
- ¹⁵ Sk.: Peter, A. *Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft. Ziele und Methoden der deutschen "Randstaatenpolitik" gegenüber Lettland 1939–1941* // *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, 1996, Bd. V, S. 408.
- ¹⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (turpmāk – PA AA), R 105190, 381716, Werner von Grudherr's Aufzeichnung, 17. Juni 1940.
- ¹⁷ Oberländer, E. *Latvian–German Relations ...*, 37. lpp.
- ¹⁸ Padomju Savienība izvirzīja Baltijas valstīm ultimātus ar prasību izveidot jaunas valdības, kas spētu "godīgi pildīt" 1939. gada rudenī noslēgtos savstarpējās palīdzības līgumus un atļautu Lietuvā, Latvijā un Igaunijā ieiet jaunām karaspēka daļām. Jānorāda, ka pieminētie līgumi neparedzēja šādu prasību izvirzīšanas iespēju.
- ¹⁹ Peter, A. *Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft ...*, S. 419.
- ²⁰ ADAP, Serie D, Bd. IX, S. 492.
- ²¹ Saskaņā ar Londonas konvenciju, ko 1939. gada 3. jūlijā parakstīja PSRS, Latvija, Lietuva, Igaunija un dažas citas valstis, par agresoru tika uzskatīta valsts, kas pirmā pieteikusi karu citai valstij, ievedusi savus bruņotos spēkus citas valsts teritorijā ar vai bez kara pieteikšanas. Pamatojoties uz šo formulējumu, PSRS darbība 1940. gada jūnijā kvalificējama par agresiju.
- ²² Meissner, B. *The Occupation of the Baltic States ...*, p. 443.
- ²³ Latvijas okupācija un aneksija: 1939–1940. Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995, 119. lpp.; СССР и Литва в годы второй мировой войны. Т. I: СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.). – Vilnius, 2006, с. 25; На чаше весов: Эстония и Советский Союз, 1940 год и его последствия. – Таллин, 1999, с. 55.
- ²⁴ Latvijas okupācija un aneksija ..., 461. lpp.
- ²⁵ Newman, B. *Baltic Background*. – London, 1998, p. 163.
- ²⁶ 1931. gada septembrī Japāna okupēja Mandžūriju. Protestējot pret to, ASV valsts sekretārs Henrijs Stimsons 1932. gada 7. janvārī nosūtīja Japānai notu, kas vēlāk ieguva Stimsona doktrīnas nosaukumu. H. Stimsons Japānai paziņoja, ka ASV valdība nevar atzīt nekādu Ķīnas teritorijā izveidojušos *de facto* situāciju.
- ²⁷ СССР и Литва в годы второй мировой войны ..., с. 55.
- ²⁸ Cit. pēc: Baranauks, T. *Kurp ved Alvida Nikžentaiša Lietuvas vēstures revīzija?* // *Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki*, 2008, 4. nr., 114. lpp.
- ²⁹ Turpat, 115. lpp.
- ³⁰ Мялксое Л. *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.* – Tartu, 2005, с. 219, 220.

Occupation of the Baltic States: Aspects of History and International Law

Inesis Feldmanis

Summary

The Non-Aggression Treaty of 23 August 1939 between the Soviet Union and Germany – with its secret protocol (Molotov–Ribbentrop Pact) – was an illegal and cynical deal at the expense of six smaller countries. The Pact divided Eastern Europe into German and Soviet spheres of influence. According to Article 1 of the protocol, Latvia, Finland, and Estonia were assigned to the Soviet Union. Article 2 stipulates the boundaries of the spheres of interest of the great powers in Poland and alludes to the possible end of Poland's statehood.

The Molotov–Ribbentrop Pact violated the norms of international law of that time which did not permit agreements at the expense of the independence of third countries, and it disregarded the treaty-stipulated obligations between the USSR and Germany. The Pact also destroyed single-handedly the existing, but no longer relevant system of non-aggression pacts in Europe of both of the aggressive great powers. The Soviet Union and Germany defied several bilateral and multilateral treaties.

The secret protocol did not directly change the status under the international law of Finland, Latvia, Estonia and Lithuania (the latter was relegated to the Soviet sphere of influence on 28 September 1939). The determination of spheres of interest does, however, demonstrate disrespect for the sovereignty of the states named above and questions their independence. The USSR obtained from Germany a free hand in future "territorial and political rearrangements" in the Soviet sphere of influence.

With the military defeat of Poland, the preconditions had been met for the gradual implementation of the aggressive plans of the USSR in the Baltic region and the occupation of the countries of that region. As the first step, Moscow had conceived the imposition of a mutual assistance accord on Estonia, Latvia and Lithuania so as to obtain the right to establish Soviet military bases in these countries. (The mutual assistance treaty with the Soviet Union was signed by Estonia on September 28, by Latvia on October 5, and by Lithuania on 10 October 1939).

The Government of the USSR was not satisfied with the status quo. It used to its own advantage the situation that had developed after Germany's attack on France, Netherlands and Belgium so as to fully occupy the Baltic States in June 1940.



Heinrihs Strods

Ceļā uz Baltijas valstu 20. gadsimta okupācijas vēsturi

Šī starptautiskā prominentu vēsturnieku saime diskutē par traģisko 20. gadsimta piecdesmitgadi (1940–1991), kad mūsu trīs Baltijas nācijas atradās svešzemju totalitāro varu okupācijā. Baltijas valstis atsevišķai civilizācijai tuvina arī kopējā vēsture un vēstures atmiņa, kultūra, reliģija. Par triju Baltijas valstu kopējām iezīmēm un vismaz saskares punktiem šajā konferencē gan teorētiski, gan ar jauniem pētījumiem runāsim visi. Mēs esam šeit pulcējušies, lai pavilktu zināmu svītru zem padarītā, mēģinātu apzināt “šaurās vietas” mūsu ceļā uz Baltijas valstu okupācijas vēsturi un virzītos uz priekšu savos pētījumos. Gribētu izteikt dažas domas par Baltijas okupācijas vēstures pētniecības *status quo*, kā arī minēt dažu vēstures jēdzienu skaidrojumus un neizpētītus jautājumus, kuru risināšana varētu veicināt Baltijas valstu okupācijas kopējas vēstures uzrakstīšanu. Baltijas kopējo vēsturi – un vēl vairāk okupācijas vēsturi – pētīt un par to rakstīt ir grūtāk nekā atsevišķu Baltijas valstu okupācijas vēsturi ne tikai triju valodu barjeras dēļ. Taču, no starptautiskā viedokļa, aizmirst visu Baltijas okupācijas vēsturi ir grūtāk nekā atsevišķas Baltijas valsts okupācijas vēsturi 20. gadsimtā. Mēs visi, es ceru, ejam uz vienu mērķi – uz patiesību. Cik garš šis ceļš būs mūslaiku kalendāra vienībās, to vēl nezinām. Taču, ja Baltijas nācijas zaudēs vēstures atmiņu par okupāciju 20. gadsimtā, tās nepastāvēs.

Domājot par ceļu uz Baltijas okupācijas pētniecisko vēsturi, jāvērtē vispirms noietais posms. Runājot par Baltijas okupācijas rakstīto vēsturi, ar to domāti nopietni vēstures pirmavotos balstīti pētījumi, neņemot vērā publicistu un žurnālistu publikācijas. Baltijas 20. gadsimta okupācijas vēstures ceļa meklējumos var novērot trīs pamatposmus. Pirmo posmu pārstāvēja demokrātisko ārzemju un Baltijas trimdas vēsturnieki, kuri mēģināja raksturot okupācijas varas darbību. Baltiešu trimda Rietumos kā nacionāli politisks veidojums ar mērķi atjaunot Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarību turpināja un attīstīja neatkarīgajās Baltijas valstīs 1918.–1940. gadā iedibināto Rietumu vēstures zinātnes tradīciju, taču cieta vispirms no okupācijas vēstures avotu trūkuma. Ne viņu vārdus, ne darbus PSRS totalitārā cenzūra Baltijā neļāva minēt.

Otrais pamatposms bija PSRS historiogrāfija, kura, pildot PSKP kongresu un plēnumu svārstīgos lēmumus, centās attaisnot PSRS okupāciju un kolonizāciju Baltijā un pastiprināti slavēt krievu garīgo un bioloģisko mūžseno ietekmi Baltijā, attaisnot sarkano genocīdu un Baltijas kolonizāciju, pildot PSRS historiogrāfijas filiāles lomu un radot mītus un noklusējumus. Runājot par Baltijas historiogrāfiju okupācijas gados, acīmredzot visas PSRS okupācijas laika historiogrāfijā atzītās pluszīmes mehāniski nav jānomaina ar mīnuszīmēm, izņemot okupācijas laika vēsturi, kur vairumā jāliek mīnuszīmes.

Trešais pamatposms sākās pēc Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas, un tam ir raksturīga PSRS historiogrāfijas mītu pārvarēšana, uzsākot Baltijas valstu okupāciju vēsturi faktiski gandrīz no nulles gan faktiskā materiāla, gan skaidrojumu ziņā. Atjaunoto Baltijas valstu vēsturnieki var lepoties ar saviem gandrīz divdesmit gadu ilgajiem okupācijas vēstures pētījumu rezultātiem. Lietuvas, Igaunijas un Latvijas pētnieki gan savās valstīs, gan sadarbojoties ar starptautiskajiem vēstures zinātniekiem, balstoties uz daudzu zemju arhīvu studijām, bez jebkādas valsts, partiju vai finansiālās varas ietekmes un politiskā pasūtījuma ir nonākuši pie vienādiem pamatsecinājumiem. Pašreiz mēs esam Eiropas Savienībā juridiski, mēģināsim iekļauties arī ekonomiski un kultūras ziņā, taču šobrīd vēl neesam nonākuši visas Eiropas Savienības vēstures apziņā kā trīs reizes divu totalitāro lielvaru piecdesmit gadu garumā nīcinātas valstis.

Vidusaustrumeiropas valstīs, to skaitā Baltijas valstīs, kuras cieta no divkāršas un trīskāršas nacisma un komunisma totalitāras okupācijas, stabili dominē divu ļaunumu un divu noziedznieku teorija, turpretī Rietumvalstīs joprojām dominē viena ļaunuma teorija. Pēdējā laikā parādās autori, kuri pieļauj divu totalitāro okupāciju noziegumus. Taču Rietumos joprojām dominē t.s. uzvarētāju versija. ASV prezidents Džordžs Bušs 2002. gada 25. novembra runā abus – gan nacismu, gan komunismu – nosauca par ļaunuma spēkiem, bet 2008. gada 8. maijā Eiropas Komisijas organizētajā visu 27 Eiropas Savienības valstu uzklaušīšanā par nacisma un komunisma noziegumiem no 96 uzklaušīšanas dalībniekiem tikai 37 balsoja par abu ļaunumu – nacisma un totalitārā komunisma nosodīšanu.¹ Par nacisma un komunisma totalitārisma nosodīšanu blakus citām Vidusaustrumeiropas valstīm balsoja arī Baltijas valstu delegācijas. Turpretī uz austrumiem no Baltijas patiesībā novērojams pretējs process. Krievijas liberālo vēsturnieku uzskatus par divu ļaunumu pastāvēšanu pēdējos gados nomainījuši t.s. patriotisko vēsturnieku uzskati, kas atzīst tikai nacisma ļaunumu, pasludinot Staļinu par izcilo 20. gadsimta “menedžeri” un pirmo Krievijas valstsvīru. Krievijas mūsdienu patriotiskajā historiogrāfijā slēgti tādi temati kā *Gulags*, PSKP noziegumi, bet modē celts komunistu panteons.

2008. gada 11. oktobrī Latvijas Tautas frontes divdesmit gadu jubilejas svinībās, runājot ar izcilo krievu vēsturnieku profesoru Juriju Nikolajeviču Afanasjevu, uz jautājumu, vai Krievijas vēstures zinātne šodien netuvojas PSRS vēstures uzskatam,

skanēja atbilde, ka Krievijas oficiālā vēsture šodien jau atrodas Padomju Savienībā. Krievija ar katru gadu vairāk pārvēršas par PSRS, un Krievijas vēsture pēc satura arvien vairāk par PSRS vēsturi. Tādēļ visām bijušajām PSRS savienotajām republikām jāatrodas Krievijas ietekmes sfērā, bet Baltijas valstu vēsturei jāatkārto PSRS vēstures tēzes. Kaut arī zinātniskā vēsture nav tikai fakti vien, Krievijas jaunā vēsture, ja tā balstās tikai uz PSRS vecajiem faktiem, noveco, un jaunā paaudze vairumā neticēs vecajiem skaidrojumiem, kas sniegti komunistu valdīšanas gados. Tāpēc PSRS komunistiskā totalitārisma noziegumu atklāšana un nosodīšana mūsdienās Krievijā tiek parasti uzskatīta par vēstures pārrakstīšanu un uzbrukumu Krievijas nacionālajām interesēm.

Tiem, kuri prasa nepārrakstīt PSRS vēsturi, pirmkārt, jājautā, kas 20. gadsimtā ir uzrakstījis un apstiprinājis šo PSRS vēstures evaņģēliju vai korānu, ko 21. gadsimtā neviens nedrīkst mainīt. Atbilde vienkārša – tās autors un apstiprinātājs bija PSKP CK Aģitācijas un propagandas (vēlāk ideoloģiskā) daļa. Otrkārt, ja pasaulē katra jauna paaudze, katrs pētnieks, atklājot jaunus vēstures avotus, precīzē agrāko vēsturnieku atzinumus, tad PSRS radīto mītu un noklusējumu atmešana par Baltijas okupācijas piecdesmitgadi vēl jo vairāk ir katra godīga vēsturnieka pienākums, jo Latvijas okupācijas vēsture toreiz nebija Latvijas vēsture.²

Eiropā t.s. miera laika vēstures pētījumos vēstures pētniecības teorētiķi arvien vairāk pāriet no situatīvajiem pētījumiem (*case studies*) uz cēloņu pētījumiem (*cause studies*). Baltijas valstu okupācijas vēstures studijas ir galvenokārt okupācijas notikumu studijas. Okupācijas laika notikumu vērtējumu cēloņi parasti meklējami ārpus šīm valstīm – okupētājvalstīs.³ Tās totalitārās valstis, kuras vēlas distancēties no totalitārisma pagātnes, ir atvērušas savus arhīvus vēstures zinātniekiem. Vācijā visi okupācijas laika vēstures arhīvi pētniekiem ir brīvi pieejami, turpretī Krievijā joprojām to liela daļa pētniekiem ir slēgta. Taču tas attiecas uz supercentralizēto valsti – PSRS, kur vēstures avotu slēpšana un atlase padomju okupācijas laikā bija kļuvusi par paņēmienu totalitārā komunisma uzskatu pierādīšanai. Kaut arī melīgāku vēstures avotu atlases, kā tas bija PSRS, pasaulē, šķiet, vairs nav, taču bez to kritiskas izmantošanas Baltijas okupācijas vēsturi nevar uzrakstīt.

Baltijas okupācijas vēstures liela daļa joprojām slēpta Krievijas arhīvos. Krievijas arhīvu izmantošanas politika liecina, ka Krievija baidās no PSRS vēstures. Baltijas vēsturnieku rīcībā Maskavā ir neizmantoti arhīvi politiskās, saimnieciskās un kultūras vēstures jomā, bet Baltijas valstu pētnieku kopskaits Maskavas arhīvos gadā reti kad pārsniedz piecus. Manuprāt, šiem arhīviem jāpiegriež lielāka vērība, jo daudziem jaunās paaudzes vēsturniekiem tie vairs nebūs pieejami arī nepietiekamo krievu valodas zināšanu dēļ. Bez tam PSRS daudzus likumus un rīkojumus pieņēma slepeni, uzdeva mutiski vai nodeva pa telefonu.⁴ Protams, nevajag okupācijas laika arhīvus dievināt.

Lai gan vairāki Baltijas okupācijas vēsturei svarīgi arhīvi Krievijā slēgti un līdzekļi pētniecības braucieniem ierobežoti, okupācijas vēstures pētījumi arī mūsu arhīvos un sadarbība ar krievu vēsturniekiem jāpaplašina. Mums arī jāatceras senais uzraksts uz Delfu orākula – meklēt patiesību sevī, meklēt okupācijas patiesību savā nācijā, savās mājās. Ja mēs to nedarīsim, nespēsīm kritiski vērtēt sevi, tad mēs veidosim vai nu spoku stāstus, vai arī slimosim ar šizofrēniju. Vēstures fakti nemainās, bet mainās to atlase un interpretācija. Tāpēc Baltijas okupācijas vēstures pētniekiem jāizmanto visi pieejamie fakti bez atlases un jāsniedz patiesībai vistuvākā to interpretācija.

Ceļā uz Baltijas valstu okupācijas vēsturi ir ļoti nozīmīgi, lai mēs okupācijas vēstures principiālas lietas izprotam vienādi, nevis dažādi. Lai mēs vienādu saturu neieliekam dažādos jēdzienos, lai mēs nerunājam dažādās zinātniskās valodās. Pirmkārt, tas mums, Lietuvas, Igaunijas un Latvijas okupācijas vēstures pētniekiem, ir svarīgi, risinot Baltijas okupācijas vēstures kopējās problēmas. Otrkārt, starptautiskas diskusijas nereti notiek, dažādi saprotot un interpretējot vienus un tos pašus 20. gadsimta totalitārisma okupācijas vēsturiskos jēdzienus. Treškārt, vienotu zinātnisku valodu svarīgi runāt, lai censtos samierināties ar pētniekiem un valstīm gan austrumos, gan rietumos no Baltijas, kas cenšas aizstāvēt vienu vai otru 20. gadsimta totalitāro okupācijas režīmu. Jau 90. gados okupācijas laika terminoloģijas lomai okupācijas varas izpratnē pievērsās lietuviešu vēsturnieks Izidors Ignatovids.⁵ 2006. gadā Latvijas Valsts arhīva direktore Daina Kļaviņa Rīgā organizēja Baltijas valstu okupācijas laika vienas dienas semināru par vēstures terminoloģiju. Acīmredzot terminoloģijas jautājumu risināšanai nepieciešama īpaša zinātniska konference ar visu triju Baltijas valstu pētnieku referātiem – sevišķi tādēļ, ka tikai neliela PSRS vēstures mitoloģijas terminu daļa nopietnā zinātniskā literatūrā pamazām aiziet aizmirstībā (sociālistiskā revolūcija Baltijas valstīs 1940. gadā, atbrīvošanas karagājieni un daži citi). Otra PSRS mitoloģijas terminu daļa (padomju vara, padomju partizāni u.c.) visumā saglabājas. Trešās šādu terminu daļas lietošana paplašinās (staļinisms u.c.). PSRS vēstures mitoloģijas terminoloģijas saglabāšana tādā pašā nozīmē, kā tā okupācijas laikā tika uzspiesta, mūsdienās nozīmē zināmu komunistiskās garīgās pašokupācijas formas saglabāšanos Baltijā. Diemžēl astoņpadsmit gadu pēc PSRS sabrukuma mēs nevaram apgalvot, ka PSRS vēsturiskās mitoloģijas terminoloģija tādā veidā, kādā tā piecdesmit gadus tika uzspiesta, jau pieder pagātnei arī vēstures zinātnē. Vai mēs okupācijas laika jēdzienus paši neizprotam dažādi? Vai vienādu saturu neliekam dažādos terminos? Vai mēs nerunājam dažādās zinātniskās valodās? Raksturīgi, ka visās deviņās pēckara gados PSRS izdotajās slepenajās cenzoru rokasgrāmatās bija aizliegts publiski atšifrēt PSRS nosacītos nosaukumus.

Šeit es gribēju izteikt savas domas par dažiem vēsturisko jēdzienu skaidrojumiem, jo izlikšanās, politiskā simulācija un jo sevišķi totalitāro komunistu kodētais žargons nereti

dominēja dzīves patieso jēdzienu vietā. Šis komunistu kodētais žargons radīja nepieciešamību arī ārzemju pētniekiem veikt šo žargona jēdzienu skaidrojumu.⁶ Eifēmismi, kurus PSRS lietoja "tabuēta" nosaukuma vietā, saglabājušies ne tikai arhīvos, bet arī mūsu leksikā. Komunistu terminoloģijā cilvēka nošaušana bija "sods pēc pirmās kategorijas", krievu nacionālisms bija "proletāriskais internacionālisms", cenzūra bija "litēšana". Karu, kā raksta Džordžs Orvels savā darbā "1984. gads", PSRS sauca par mieru.

Jāmin daži okupācijas laika apzīmējumi, kurus varētu apspriest kādā nākamajā Baltijas starptautiskajā vēsturnieku forumā. Kā pirmo gribētu minēt kolonizācijas jēdzienu, kam bija izcila nozīme Igaunijas un Latvijas demogrāfiskā sastāva izveidošanā okupācijas gados. Igaunijas Vēsturnieku komisija savā pētījumu kopsavilkumā "Baltā grāmata" 2005. gadā šo demogrāfisko etniskā sastāva izmaiņu procesu sauc par intensīvu kolonizāciju,⁷ turpretī šos pašus procesus Latvijā sauc par migrāciju,⁸ bet pašus kolonistus par migrantiem.⁹ Lietuvā, kur kolonizācijai bija mazāk postošas sekas, to sauc par "krievināšanas tendencēm"¹⁰. Svešvārdu vārdnīcā kolonizācija neatkarīgi no kolonistu ieceļošanas veida skaidrota tradicionāli – kā "apmetņu dibināšana un iedzīvotāju noņemšana atkarīgā zemē"¹¹. Taču nekoloniālisma laikmetā¹² PSRS par iemeslu izmantoja Baltijas iedzīvotāju masveida deportācijas uz Sibīriju (1941, 1949), politiski orientētu piespiedu industrializāciju, Baltijas pārkrievošanu, ieviešot krievu valodu par faktisko valsts valodu, Krievijas kultūras elementu piespiedu ieviešanu Baltijā, lai likvidētu Baltijas nāciju kultūras identitāti, kā arī citas imperiālistiskas metodes.

Krievijas Valsts ekonomikas vēstures arhīva, PSRS Valsts plāna komitejas un PSRS Darba resursu Galvenās pārvaldes dokumenti liecina, ka šīs iestādes noraidīja Baltijas valstu etniskās izpildvaras vairākkārtējos atteikumus PSRS valsts organizētajai "brālīgajai palīdzībai ar kadriem", jo darbaspēka šeit pietiek arī PSRS iecerētajiem koloniālajiem rūpniecības objektiem. Vienlaikus PSRS Valsts plāna komiteja ik gadu piešķīra Baltijai "speciālistu organizētās komplektēšanas" ceļā 40 000–60 000 kolonistu no Krievijas¹³. Otra kolonizācijas galvenā forma bija PSRS aktīvā okupācijas karaspēka virsnieku un demobilizēto virsnieku, seržantu un karavīru izmantošana Baltijā un viņu, kā arī viņu ģimenes locekļu apgādāšana ar dzīvokļiem gada laikā.¹⁴

PSRS totalitārais komunisms plaši izmantoja "asins nolaišanu" impērijas pabērnu tautām, lai tās nomierinātu (golodomors, deportācijas), iznīcinot vispirms šo tautu politiskās, saimnieciskās un garīgās elites, pārvietojot uz Sibīriju pilnīgi visas tautas, tautu daļas, sociālos slāņus, vīriešus nošķirot no sievietēm, t.i., veicot genocīdu. Taču mēs Baltijas valstīs dažādās valodās runājam par genocīdu. Lietuvā genocīda jēdziens ir plaši izplatīts vēstures zinātniskajā literatūrā, ieviests nopietnu pētniecisku iestāžu nosaukumos, kas speciāli nodarbojas ar okupācijas laika pētniecību.¹⁵ Igaunijā genocīda jēdzienu lieto, apzīmējot daļas igauņu nācijas iznīcināšanu deportācijās.¹⁶ Latvijā oficiālajās mācību grāmatās atsevišķi autori vārdu "genocīds" lieto, runājot par ebreju iz-

nīcināšanu nacistu okupācijas laikā. "Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmātā" jau pāris gadu notiek diskusija par šī termina lietošanu vai nelietošanu.¹⁷ Pēc Latvijas Republikas Kriminālkodeksa IX nodaļas 71. panta, kas satur genocīda definējumu, par genocīdu Latvijā līdz šim notiesātas piecas personas. Acīmredzot problēmu var atrisināt turpmākie pētījumi un PSRS totalitārā komunisma īstenotās šīs politikas starptautiska definīcija.

Jēdzienu "okupācija" lieto ar ļoti dažādu saturu, sākot ar vienreizēju kādas teritorijas ieņemšanu ar varu un okupācijas varas nodibināšanu. Jāatceras, ka Baltijas okupāciju PSRS sāka ar militāru spēku un turpināja ar aneksiju, inkorporāciju un kolonizāciju. Baltijas valstu okupācijas sakarā okupācijas jēdziens, manuprāt, jālieto jēdziena plašākajā nozīmē.

Eiropas Komisijas Pirmajā ekspertu un publiskās uzklauššanas konferencē "Totalitāro režīmu noziegumi" Briselē 2008. gada 8. aprīlī diskutēja par komunisma jēdzienu. Komunistiskā partija Eiropā, Āzijā un citos kontinentos, kur vien tā nonāca pie monopolvaras, vienmēr kļuva par komunistisko totalitāro diktatūru. Jau 20. gadsimta 70. gados starptautiskās vēstures literatūrā pierādīts, ka starp nacismu un komunismu pastāv būtiska līdzība dēļ to šausminošā un iebiedējošā rakstura un noziegumiem pret cilvēci. To nevar attaisnot ar komunistu šķiru cīņas teoriju un proletariāta "diktatūru", kas izmantoja teroru kā metodi Komunistiskās partijas diktatūras īstenošanai.¹⁸ Tāpēc 70 gadu valdošā komunistiskā iekārta PSRS atšķirībā no Rietumeiropas, kur komunistiem pagaidām nav izdevies nonākt pie monopolvaras, būtu jāsauc par totalitāro komunismu. Turpretī Rietum- un Dienvidēiropas komunismu varētu saukt par eirokomunismu. Vidus- un Austrumeiropas totalitārā komunisma nosaukšana par komunismu patiesībā nozīmē totalitārā komunisma rehabilitāciju.

Pēc boļševiku (lielinieku) apvērsuma 1917. gada oktobrī Krievijā (kopš 1922. gada PSRS) pastāvēja vienpartijas valsts, kura kā tradīciju saglabāja padomes. Taču VK(b)P XIII kongresā 1923. gadā nolēma: "*Strādnieku šķiras diktatūra nevar tikt nodrošināta citādi kā vien viņas pirmrindas avangarda, t.i., kompartijas diktatūras formā.*"¹⁹ Rezultātā padomes, sākot ar 1924. gadu, arī oficiāli kļuva par komunistiskās vienpartijas diktatūras izpildorgānu kompartijas totalitārās diktatūras valstī. 2008. gada 14. maija Latvijas un Krievijas vēsturnieku apaļā galda apspriedē akadēmiķis Aleksandrs Čubarjans ieteica Baltijas valstīm atteikties no okupācijas vārda lietošanas un 1940.–1991. gada posmu saukt padomju terminoloģijā – "Lietuva, Latvija un Igaunija padomju laikā". Raksturīgi, ka šajā variantā vairs nav vārda "vara", jo patiesībā vara bija tikai Komunistiskās partijas vadošām organizācijām. Īstenībā padomju vara bija kompartijas izpildvara.²⁰ Pat Vebstera vārdnīcā padomju vara definēta kā pārvaldes iestāde komunisma diktatūras apstākļos. Priecātos, ja visiem vēsturniekiem kopā izdotos atrast kaut vienu svarīgu PSRS vai savienoto republiku pilsētu vai rajonu padomes lēmumu, kurš neatkārtotu jau iepriekš pieņemtu PSKP savienoto republiku vai kompartijas rajonu komiteju lēmumu.

Secinājums – pastāvēja totalitārā komunistiskā diktatūra, bet padomju varai PSRS varas nebija. Vajadzētu atteikties no šī komunistu žargona koda – vismaz paskaidrojot īsto padomju varas nozīmi.

Krievijā, kur oficiālā vēsture PSRS vēsturi uzskata par savas vēstures sastāvdaļu, sākusies austrumnieciskā vēstures periodizācija pēc “ģensekiem”, un tā izplatījies arī Baltijā kā 1939.–1990. gada vēstures staļinošana. Taču patiesībā staļinisms bija tikai krievu totalitārā komunisma “augstākais sasniegums”. Staļina totalitārisms bija Ļeņina sarkanā terora jauna pakāpe, krievu imperiālisma izplatīšana ar nežēlīgu vardarbību un valstisko komunistisko propagandu. 1933. gada 2. maijā Maskavā 1. maija parādes uzrunā J. Staļins krievus nosauca par “pašu varonīgāko padomju nāciju, kura agrāk par citām īstenoja sociālistisko revolūciju”, bet 1943. gada 22. decembrī uzsvēra panslāvisma boļševistisko starptautisko raksturu.²¹ 30. gadu terors bija īpatnēja PSRS iekšējā revolūcija, kurā PSRS no internacionālu mērķu valsts pārvērtās par nacionālu mērķu valsti ar pēcrevolūcijas laika jaunajiem krievu tautības cilvēkiem vadībā. Turpretī Krievijas pēdējo gadu oficiālajā historiogrāfijā Staļinam un tā politikai mīnuszīme nomainīta ar pluszīmi. Mūsdienās Krievijas oficiālā historiogrāfija Baltijas vēstures staļinošanu uzskata par savu uzskatu pierādījumu – un Staļins Krievijā ir kļuvis par Krievijas impērijas reinkarnācijas tēlu. Tāpēc visu notikumu (*Gulags*, deportācijas, kolektivizācija u.c.) staļinošana, neminot PSRS vadītājtautas un bezierunu kolaborantu lomu šajos procesos, manuprāt, traucē okupācijas vēsturiskās patiesības atklāšanu.

PSRS Vācijas un Krievijas kara laikā no Sarkanās armijas, PSRS IeTK, PSRS Aizsardzības ministrijas kaujas vienībām sakomplektētie, PSRS apmācītie, apbruņotie, apgādātie karavīri un virsnieki ar Sarkanās armijas dienesta pakāpēm un algām – Baltijā 1941.–1944. gadā iesūtītie tuvu trīs tūkstoši cīnītāju – neatbilst partizānu nosaukumam, bet gan bija Sarkanās armijas sastāvdaļa – kaujinieki (kombatanti).²² Tāpēc šie Latvijā iesūtītie 1660 cilvēki patiesībā ir pretinieka kaujinieki PSRS nepiederošā teritorijā. Pēc LK(b)P CK datiem, kara laikā Baltijas valstīs ap 3000 desantētos un robežpārkāpšanas ceļā 1941.–1945. gadā iesūtītos sarkanarmiešus nosaukt par partizāniem ir tāds pats mīts, kā Baltijas okupāciju nosaukt par sociālistisko revolūciju. Šo un citu joprojām izplatīto komunistu kodētā žargona jēdzienu un pirmām kārtām komunisma, staļinisma, partizānu un padomju varas aizvietošana ar šo jēdzienu patiesajiem nosaukumiem vai paskaidrojumiem stiprinātu ne tikai Baltijas okupācijas vēstures pētījumus, bet arī veicinātu mūsu totalitārā komunisma vēstures sapratnes izplatīšanos Eiropā un Amerikas Savienotajās Valstīs. Bet par to vēl jādiskutē.

Runājot par Baltijas valstu okupācijas vēstures pētīšanas ceļu, manuprāt, pirmkārt, būtu jāuzsver šis pētīšanas darbs organizatoriski katras valsts ietvaros; otrkārt, jārunā par kopējām Baltijas valstu okupācijas vēstures problēmām un, treškārt, jārunā par Baltijas valstu 20. gadsimta okupācijas vēstures pētniecības organizāciju Eiropas un

pasaules aspektā. Baltijas reģions un Baltijas valstis starptautiski ir bijušas, ir un būs labāk atpazīstamas nekā Lietuvas, Latvijas un Igaunijas republikas, jo sevišķi, ja to vēsture uzrakstīta Baltijas tautu valodās. Baltijas valstu okupācijas zinātniskās vēstures vairāku kopdarbu uzrakstīšana, protams, nenozīmētu atsevišķu Baltijas valstu okupācijas vēstures demontāžu, vēl jo vairāk – pie Baltijas okupācijas zinātniskās vēstures mēs varam nonākt tikai caur katras Baltijas valsts vēstures zinātnisku izpēti. Ja PSRS politikā Baltijas okupācijas vēstures skaidrošanā dominēja varianti, tad katrā Baltijas valstī minēto faktoru ietekmē tās īstenošanā varēja būt atšķirības. Tāpēc PSRS politikas īstenošana jāpēta katras Baltijas valsts ietvaros, kas dotu iespēju arī atklāt PSRS okupācijas varas Krievijas tradicionālās “skaldi un valdi” politikas izpausmes, kuras ik dienas redzamas arī mūsdienās. Katras Baltijas valsts okupācijas zinātniska vēsture ļautu Baltijai ieņemt stingrākas pozīcijas ne tikai Eiropā. Pašreiz okupācijas vēstures pētīšanas koordinācija Baltijā atrodas vairāk personisko sakaru līmenī. Kaut arī jaunākā Baltijas valstu historiogrāfija ne tikai pati balstās uz jauniem vēstures pirmavotiem, bet tai raksturīgas arī plašas avotu publikācijas, būtu jāpaplašina avotu edīcijas darbs, veidojot avotu publikāciju sērijas, vienlaikus pastiprinot avotu (sevišķi PSRS statistikas) kritiku. Nepietiekamu zinātnisko kontaktu un nepietiekamas zinātniskās koordinācijas rezultātā Baltijas valstu okupācijas vēstures pētījumos radušies iekšpolitiski un starptautiski bīstami robi. Baltijas vēsturnieku komisiju zinātniskie raksti, muzeji veikuši lielu darbu Baltijas okupācijas politiskās vēstures pētīšanā, taču ievērojami atpaliek okupācijas laika sociālās, saimniecības un kultūras vēstures pētīšanā. Speciāli jāpievēršas Baltijas valstu demogrāfisko pārmaiņu, politiskā kolaboracionisma un PSRS militārisma vēsturei Baltijā.

Baltijas okupācijas vēstures pētījumos būtu akcentējami četri pamatvirzieni.

1. Ikvienas Baltijas valsts sovetizācijas process salīdzinājumā ar pārējām divām Baltijas valstīm.

2. Baltijas valstis kontekstā ar t.s. vecajām PSRS republikām.

3. Baltijas valstis kontekstā ar Vidusaustrumeiropas valstīm.²³

4. Baltijas valstis kontekstā ar Rietumu demokrātijām.

Baltijas kā t.s. pakta zonas valstu okupācijas un aneksijas vēstures skaidrojumiem Eiropas Savienības valstu saimē starptautiski ir īpaša interese un nozīme. Pirmkārt, šī vēsture ir Eiropas civilizācijas reģiona likteņgaitas abu 20. gadsimta Eiropas totalitāro varu okupācijā un ilgstošā sastāvā. Otrkārt, trīs nelielās Baltijas valstis bija parlamentāras, demokrātiskas valstis, kuras pilnībā okupēja, anektēja un inkorporēja totalitārie režīmi, mainot šo valstu politisko, sociāli ekonomisko un kultūras struktūru pēc totalitāro valstu “ģīmja un līdztības”. Treškārt, abi totalitārie režīmi atbilstoši saviem ģeopolitiskajiem plāniem centās izmainīt – un arī to izdarīja – Baltijas valstu sociālo un etnisko struktūru. Ceturtkārt, Baltijas valstīs bija novērojamas plašas bruņotās, nevardarbīgās

pretošanās kustības, kuras ieņēma svarīgu vietu PSRS sabrukumā. Un tomēr, lai gan Baltijas valstu okupācijas vēsturei ir liela starptautiska nozīme, kā arī interese par to, Baltijas valstu okupācijas vēstures pētīšana nav iekļauta ne kā sastāvdaļa, ne patstāvīga programma Eiropas Savienības pētniecības programmās. Pat priekšdarbi šādas Eiropas programmas izstrādei, ne ekspertēšanai Baltijas valstīs nav veikti. Pašreiz ir izstrādāts Eiropas pēckara vēstures programmas projekts, un acīmredzot tiks gatavota Eiropas totalitāro sistēmu vēstures programma. Manuprāt, nepieciešams izstrādāt un īstenot Eiropas Savienības atsevišķu Baltijas valstu okupācijas vēstures dokumentēšanas un pētniecības programmu. Nepieciešama darba ciešāka koordinācija starp Baltijas valstu universitātēm, zinātņu akadēmijām, vēsturnieku komisijām.

Baltijas valstu 20. gadsimta okupācijas vēstures pētīšana, protams, vispirms ir lietuviešu, latviešu un igauņu profesionālu zinātnieku objekts. Taču vienlaikus Baltijas okupācijas vēsture ir starptautisks un pirmām kārtām Baltijas reģiona un vienlaikus Eiropas zinātnieku pētniecības objekts. Tā tas ir bijis senāk, ir tagad un būs nākotnē. Taču darba koordinācijai, manuprāt, būtu jāizveido Baltijas valstu okupācijas vēstures padome vismaz triju pētnieku sastāvā. Eiropas un pasaules vēsturnieku iepazīstināšanai ar jaunajiem atzinumiem un darba koordinēšanai būtu svarīgi Baltijā izdot periodisku zinātnisku izdevumu angļu, vācu un krievu valodā – “Baltijas okupācijas vēstures gadagrāmata” vai līdzīga nosaukuma izdevumu.

Zinātniska Baltijas valstu okupācijas vēsture ir ne tikai mūsu nāciju, bet arī Eiropas vērtību sistēmas sastāvdaļa. Nevienam šo valstu vēsturē nav tiesību slēpt to, kas noticis, un tēlot to, kā nav bijis. Taču okupācijas vēsture pašreiz vairāk ir tas, ko mēs par to zinām, nevis tas, kas notika. To nosaka, pirmkārt, apstākļi, ka mēs zinām, ko vēsturnieki par šiem piecdesmit okupācijas gadiem apzinājuši ārzemēs, ko mēs paši esam izdarījuši astoņpadsmit gados pēc neatkarības atgūšanas. Otrkārt, to nosaka vēstures avotu pieejamība. Treškārt, to nosaka bieži vēstures agnostiķu un iesarkano politiķu aicinājumi aizmirst okupācijas vēsturi un skatīties nākotnē. Šādi priekšlikumi nozīmētu indulgences izsniegšanu visiem Baltijas 20. gadsimta iekarotājiem un samierināšanos, kas nebalstās uz zinātniski pamatotu Baltijas valstu okupācijas vēsturi.

Šī nav tikai Baltijas problēma, jo 20. gadsimta otrajā pusē pasaulē sabruka kādas divdesmit diktatoru valstis, taču 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā šāda tipa valstis atkal sāka veidoties arī pie Baltijas austrumu robežām. Tāpēc vēsture ne tikai diktē vairākus mūsdienu politiskos noteikumus, bet daļēji arī paredz nākotni, ierobežojot nākotnes alternatīvas. Tāpēc saka, ka vēsturnieki raksta ne tikai vēsturi, bet arī tautas nākotni. Mēs sanācām, lai programmētu Baltijas nākotni caur Baltijas 20. gadsimta okupācijas vēsturi divu totalitāro režīmu jūgā, kur mēs pavadījām piecdesmit vienu gadu no deviņdesmit gadiem (57%). Vēstures inerce arī neļauj sabiedrību radikāli un ātri izmainīt. Hercens savā laikā apgalvoja, ka, lai tauta atdzimtu, nepieciešamas trīs

jaunas – nepērtas paaudzes. Zinātniski pamatota Baltijas valstu okupācijas vēsture ir svarīgākais Baltijas tautu pašidentifikācijas līdzeklis šo tautu orientācijai starptautiskajā telpā un laikā. Sabiedrība, tāpat kā katra sistēma, prasa jaunu informāciju ne tikai par mūsdienām, bet arī par Baltijas parādību ģenēzi. Tāpēc uzskatam, ka katra cilvēku paaudze pārraksta vēsturi, ir pamats, jo katra paaudze iegūst jaunu informāciju, kāda iepriekšējām paaudzēm nebija zināma.

Ir vairāki jautājumi, kurus te neminēju, bet kuri mums kopīgi jāapspiež.

1. Vai 1939.–1940. gadā Baltijas nācijas bija sagatavotas garīgi, starptautiski un militāri pret PSRS politisko spiedienu draudiem (prof. Aivars Stranga, 2001. gada 16. novembra konferencē “Latvija divos laikposmos: 1918–1928 un 1991–2001”)?

2. Baltijas valstis pēc 75 000 sarkanarmiešu ievešanas Baltijā 1939. gada oktobrī – valstis ar ierobežotu suverenitāti, protektorāts vai okupētas valstis?

3. Vai Baltijas valstis ievēroja savu neatkarīgo valstu sūtņu norādījumus nacistu okupācijas laikā?

4. Vai Baltija šodien pastāv (doc. Jānis Taurēns, 2001. gada 16. novembra konferencē)?

5. Nacistiskās un totalitārā komunisma okupācijas kopīgās iezīmes Baltijas valstīs.

6. Diskusijas Baltijas valstīs un starptautiskajā arēnā.

7. “Šaurās vietas” Baltijas vēstures pētījumos. Baltijas valstu okupācijas vēsturē steidzami būtu jāpēta un jādiskutē jautājumi, kādi, kad un ciktāl Latvijā pastāvēja lojālie (taktiskie) kolaboranti; kādi, kad un ciktāl bija noziedzīgās (bezierunu) kolaborācijas pārstāvji; kādi bija brīvprātīgie, bezierunu algotie un kādi bija taktiskie kolaboranti.

Baltijas vēsturnieku pētījumi par zinātnisku, patiesu 20. gadsimta Baltijas nāciju vēsturi vienlaikus ir pētījums par Baltijas nāciju nākotni gan Baltijā, gan Eiropā un pasaulē. Zinātniski pamatots Baltijas nāciju vēstures kopskatījums var ietekmēt uzvarētāju versijas, viena jaunuma teorijas aizstāvjus ne tikai Briselē. Baltijas vēstures zinātnēi vajadzētu straujāk pāriet izteiktās uzbrukuma pozīcijās, nevis it kā attaisnoties par savu vēsturi²⁴ un palikt t.s. Nirnbergas konsensa un “uzvarētāju versijas” robežās. Tikai ilgi aizstāvēties mēs nedrīkstam.

Ceļā uz Baltijas 20. gadsimta okupācijas vēsturi varētu būt trīs galvenie pētniecības posmi un virzieni: 1) galvenokārt patstāvīga katras valsts pētniecība, kas arī turpināsies (dominēja 1991.–2000. gadā); 2) Baltijas un starptautisko zinātnieku diskusiju posms par 20. gadsimta okupācijas vēsturi (2010–2020); 3) Baltijas okupācijas vienotas vēstures veidošanas posms (pēc 2020. gada). Ar šo vēsturi mēs varētu uzstāties gan Baltijas civilizācijas okupācijas vēsturē, gan Eiropas Savienībā, gan starptautiski, sevišķi attiecībā ar Krieviju. Šie posmi un virzieni jau sākušies, taču, manuprāt, vairāk jāpievēršas otrajam un trešajam virzienam.

Atsauces un komentāri

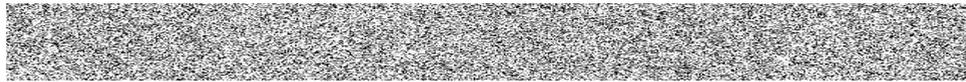
- ¹ *Strods, H.* Brūnais un sarkanais genocīds. Pirmā starptautiskā uzklauššana Eiropas Komisijā "Totalitāro režīmu noziegumi", Briselē 2008. gada 8. aprīlī // *Latvijas Vēsture*, 2008, 2. nr., 102.–108. lpp.
- ² *Avotiņš, V.* Vēsture sastāv no patiesībām (Intervija ar J. Zubkovu) // *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2008, 23. novembris.
- ³ *Ivanovs, A.* Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un turpmākā perspektīva (historiogrāfisks apskats) // *Latvijas vēsture* 20. gadsimta 40.–90. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.). – Rīga, 2007, 314. lpp.
- ⁴ Mutisku rīkojumu un telefonvadīšanas piemērs bija 1944. gadā nodibinātais VK(b)P CK Latvijas birojs. Biroja vadītājs Nikolajs Šataļins bija Latvijas PSR gubernators, taču 1944.–1946. gadā birojs noturēja tikai divas sēdes. LK(b)P CK darbs, kā atskaitē Maskavai rakstīja pats Šataļins, tika vadīts mutiski, sniedzot padomus. – Российский Государственный архив социально-политической истории, 600. f., 1. apr., 16. u.c. l.
- ⁵ *Lietuvos naikinimas ir tautokove. 1940–1990.* – Vilnius, 1961, p. 647.
- ⁶ *Soviet Prison Camp Speech. A Survivor's Glossary / Comp. by M. Galler and H. E. Marques.* – Visconsin, 1972; *Russische Begriffsgeschichte des Neuzeit / Hg. P. Thiernan.* – Köln; Wien, 2005; *Strods, H.* Latvijas komunistiskās okupācijas laika latviešu–krievu valodas jēdzienu skaidrojumi (1940–1991) // *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa.* – Rīga, 2003, 41.–88. lpp.
- ⁷ *Белая книга.* – Таллин, 2005, с. 21.
- ⁸ *Latvijas vēsture: 20. gadsimts.* – Rīga, 2005, 363.–368. lpp.
- ⁹ *Migranti Latvijā: 1944–1989. Dokumenti.* – Rīga, 2004.
- ¹⁰ *Lietuva. 1940–1990.* – Vilnius, 2005, p. 507–511.
- ¹¹ *Svešvalodu vārdnīca.* – Rīga, 1999, 367. lpp.
- ¹² *Meyers Kleines Lexicon. Geschichte.* – Mannheim, 1991, S. 228.
- ¹³ Российский Государственный архив экономики, ф. 4372, Госплан СССР, оп. 66, д. 169, л. 1–20.
- ¹⁴ *Izpostītā zeme. PSRS militāristi Rīgā.* – Rīga, 1998, 7.–211. lpp.
- ¹⁵ *Genocidos ir rezistencija.* – Vilnius, 2002–2008.
- ¹⁶ *Белая книга, с. 20.*
- ¹⁷ *Kotts, M.* Par genocīdu pret latviešiem // *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju.* – Rīga, 2005, 323.–329. lpp.
- ¹⁸ *Adler, L. K., Patterson, T. G.* Red Fascism. The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in American Image of Totalitarianism. 1930–1950 // *American Historical Review*, April, 1970, vol. 75, pp. 1046–1064.
- ¹⁹ *Padomju Savienības Komunistiskā partija kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijās un lēmumos. I daļa.* – Rīga, 1954, 599. lpp.
- ²⁰ *Коржина Г., Фигатнер Ю.* Советская номенклатура. Становление, механизмы действия // *Вопросы истории*, 1993, № 7, с. 25–38.
- ²¹ *Невежин В. А.* Застольные речи Сталина. Документы и материалы. – Москва, 2002.
- ²² *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā, 1941.–1945. I. – Rīga, 2006; II. – Rīga, 2007.
- ²³ *Таннберг Т.* Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956). Исследования и документы. – Тарту, 2008, с. 8.
- ²⁴ *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945).* – Rīga, 2008, 10. lpp.

On the Road to the History of the 20th Century Occupation of the Baltic States

Heinrihs Strods

Summary

The study of the shared destinies of the three European nations in the Baltic – Latvians, Lithuanians and Estonians – under the 51 years long yoke of the two 20th century totalitarian empires – Nazi Germany and Communist USSR – can not only strengthen the Baltic unity but also accelerate the integration of the Baltic into the common history of the European Union. To advance towards this goal, the author recommends researchers, first, to improve the coordination of the study of the history of occupation although after the restoration of their national independence the historians of the three Baltic nations have independently come to, from the scholarly point of view, approximately the same assessment of the occupation, annexation, incorporation and colonizing of their nations by the USSR. Second, the author advises historians to focus more on the study of the course and consequences of the occupation in their own home countries – in the Baltic nations. Third, the author emphasises the need for all researchers more accurately to use one and the same scholarly language, starting with the historical terminology and rejecting the notions introduced during the occupation period (such as the socialist revolution of 1940, Soviet partisans, struggle for peace, construction of Communism, proletarian internationalism, etc.) and revealing what the occupation power actually concealed under such notions. The author offers his explanation of several of such notions (Soviet rule, Soviet partisans, Stalinism, etc.). The author calls for greater attention on the history of the colonising of the Baltic States, collaborationism in the Baltic nations, Sovietisation of the Baltic States, the “zone of Hitler–Stalin’s pact” of 23 August 1930, and other historical issues, at the same time presenting the research findings to the historians of the European Union and Russia in English, German and Russian and in a scholarly manner rejecting the still surviving conception of one evil and bringing into light the crimes committed by the two occupants of the Baltic States – the Nazi Germany and the Communist Soviet Empire – in the Baltic in 1939–1991.



Erwin Oberländer

Conflicting Cultures of Remembrance of the Occupation of the Baltic States, 1940–1991, in Russia, Latvia and the West

1. On 15 June of this year, the Russian president, Dmitry Medvedev, gave a keynote speech on foreign policy before the assembled ambassadors of the Russian Federation. In it he also particularly emphasised the significance of historical policy. He declared: “In this connection, I would direct your attention to the seventieth anniversary of the outbreak of the Second World War that is due in the coming year. We simply cannot accept that attempts are being made in some countries – also with state support – to spread theses of a “civilising, indeed liberating mission” of the Fascists and their accomplices. ... That is playing with fire.”¹ In plain language this means that the highest representative of the Russian Federation is insinuating that everyone looking critically at the Red Army’s “liberating mission” in East Central Europe between 1939 and 1945 and the subsequent communist rule in this region has fascist tendencies. Anyone who had hoped, in view of the variety of opinions among Russian historians at the time of the Yeltsin government, that a more differentiated picture of the history of the Second World War would now emerge in Russia, in which the experiences of the peoples of East Central Europe since 1939 would also be taken into account, sees himself confronted rather with the contrary since Putin.

The myth of the “Great Patriotic War” has evidently just as much identity-forming significance for today’s Federation as for the former USSR. Already in the 1970s, the “victor myth” had displaced the myth of the October Revolution as the symbol of collective identity. Today, the victory in the “Great Patriotic War” is, as it were, the only positive inheritance which is left of the USSR, and thus, one of the most important points of support of the sense of national identity. At the same time, it is also, as Medvedev’s comments allow us to perceive, of the greatest importance for Russian foreign policy, because the Red Army’s indisputable contribution to the Allied victory gained a prestige for the USSR in public opinion abroad that continues to have an effect even today, and is not to be jeopardised. Moreover, the myth of “Victory and Liberation” lets Stalin’s crimes in the 1930s, as well as in the war and post-war period, move into the background. In other words, this myth is proving extremely useful for the domestic

and foreign policy objectives of the present regime in Russia. Hence the government, but also large parts of the public, strictly reject any attempts at a critical appraisal of the role of the Stalinist Soviet Union in East Central Europe in and after the Second World War.²

This Russian attitude means an “unending assault against memory” (David Remnick) for the culture of remembrance and historiography in the countries formerly annexed or controlled by the USSR. This is true with regard to Latvia’s allegedly voluntary accession to the Soviet Union in 1940, just as for the so-called liberation of 1944/45, or the supposedly so beneficent consequences of the nearly 50-years of Soviet rule. Indeed, there is hardly any preparedness on the Russian side to even take note of their neighbours’ arguments, as we experienced, for example, in connection with the book *History of Latvia: the 20th Century*. There are thus at present no encouraging signals of any kind from the official Russian side for a serious and open discourse. Only MEMORIAL, in a very remarkable appeal in March of this year, advocated the establishment of an *International History Forum* which should contribute to looking back at and reappraising history together in a “free, impartial, civilised exchange of opinions”: “If, in this way, we arrive at an assessment in common of a certain problem in our history, all the better. If not, that is also not a disaster: Each remains with his opinion, but we also develop an understanding for the historical ideas which shape our neighbours’ awareness. The only precondition for this dialogue is the preparedness of all participants to respect the other’s point of view, however “wrong” it may also appear to one at first glance, as well as the sincere interest and the sincere wish to understand”.³

2. In contrast to the Soviet Union and the most recent tendencies in Russia, in West European countries there was and is a wide spectrum of interpretations of the war and post-war period. However, these were shaped almost exclusively by Western experience, as the fate and hopes of the peoples living in Eastern Europe were only observed by a handful of specialists; the general public was just not interested in them. The common feature of Western interpretations of the war and post-war period was, above all, that there was only one occupying power there, against which the peoples affected put up a more or less united resistance. And as the Soviet Union had fought on the side of the Western Allies in the War, its role as a victorious power was acknowledged all in all positively, despite some reservations about Soviet post-war policy. After the disintegration of the Soviet Union, massive doubt was cast on this interpretation model. The peoples of East Central Europe, namely, had a completely different recollection of the war and post-war period; for them the year 1940 meant the real turning point, when they lost their sovereignty, and not the years 1944/5, which only marked the change from one occupying power to another, and did not by any means bring real liberation, but ter-

ror, deportations and the Gulag. The public and historians in Western countries found themselves unexpectedly confronted with the demand now to investigate the Communist system of rule just as thoroughly and seriously as Nazism had been.

But there were reservations precisely against this. Thus, socialist-minded historians long believed that they could perceive a vestige of the originally humanitarian intent of socialism even behind Stalin's crimes, instead of admitting that mass murder had been a constitutive element of the Soviet system of rule since Lenin. However, what was much more fraught with consequences was the fact that since the 1970s and 1980s, above all in Germany, but also in other countries, interest in the Holocaust began to push interest in the Second World War into the background, whereby, though, the Holocaust was also increasingly separated from the context of the Second World War. Intensive study of the Holocaust led to the demand that the Holocaust was to be regarded as a singular crime and every comparison with other crimes against other peoples must be considered as an attempt to relativise the Holocaust. In Eastern Europe that is often seen exactly the other way round, namely that the emphasis on the singularity of the Holocaust leads to the relativisation of all other victims, for example those of the peoples of East Central Europe under Hitler and Stalin, or even forgets them altogether. The inclination to differentiate the crimes of one totalitarianism in their moral quality from the other is very much lower in the East than in the West, something which probably also has to do with the duration of the occupying regimes in Eastern Europe. The reproach often raised against Western and, in particular, German historians is accordingly that they take the singularity of the Holocaust, which one should not relativise, as a pretext to back out of any thorough examination of Stalin's crimes and to avoid any comparison between Stalinism and Nazism, although all those peoples, who had had to endure both murderous systems, had learned by experience that the Soviet regime was no less criminal and traumatic than the Nazi one had been.

What is correct about these reproaches is that there is indeed an enormous deficit in reviewing and reappraising Communist dictatorships. What is also correct is the reference to the caution shown by German and some Western historians towards a comparison of the regimes which does indeed in many cases spring from an understanding of political correctness which ultimately makes any unreserved and open discourse on the history of the war and post-war period very difficult. However, apart from the fact that a comparison also promises new insights into the character of both regimes, on no account should guilt be set off against guilt or even a ranking of viciousness be attempted. The fact that this can be successfully avoided has been proved by the two committees of inquiry of the German Bundestag for reviewing and reappraising the SED dictatorship. There the Holocaust was left with its quite special particular character and uniqueness, without at the same time trivialising or levelling down the Communist

dictatorship.⁴ This way of working would also be worth imitating with regard to our Eastern neighbours, instead of referring with a monitory forefinger to their collaboration with the Nazi regime and their allegedly extensive involvement in the Holocaust. The Latvians are also accused of avoiding their responsibility with reference to their “role as victims” shifting all blame solely to the Germans and Russians. Such a criticism overlooks, however, that in Latvia, too, research and the media have already long since been reviewing and reappraising precisely collaboration, resistance and the Holocaust, and that the results at least rule out any generalised assessment. In other words, the Western side is also being asked to review its reservations based in part on ignorance and prejudice. As, however, these reservations are not politically desired, as in Russia, there is nothing standing in the way of a rewarding dialogue for both sides.

3. The differences in the cultures of remembrance in Russia and the West just sketched out in outline here allow one to clearly recognise that at present the Latvian culture of remembrance hardly coincides with the Russian one, and only partially with the Western one. But there are no national cultures of remembrance which are accepted by everybody. Because every view of history, and thus, also view of the war and post-war period is determined not only by recollection, but also by the perception of the present and expectation for the future of that group which is adopting it. For decades, the Soviet leadership pursued a policy which was oriented towards the withering away of nations and the amalgamation of all nationalities of the USSR to form the so-called Soviet people. It was thus obvious that after the collapse of the Soviet Union the revival of the by no means “extinct” nations and the restoration of the national state became the overriding concern of the peoples affected. In this connection, historiography was assigned the important role of restoring the Latvian nation’s identification framework, with its specific experiences and memories that had been destroyed in the Soviet period. At the same time, with the establishment of the Commission of the Historians of Latvia, with international participation, the attempt was made to put the reformulation of a national view of history into a greater international context. The more we intensify this discourse, the more it will help us to understand and accept differing views of things, or perhaps even let us come closer together.

This includes, above all, a critical reflection of our methods, for example also in connection with the term “culture of remembrance”. This encompasses both individual and collective memories, which are naturally highly subjective and emotionally coloured, and also historiography which is based on the critically reserved application of fixed rules for interpretation. The results of historiography should serve as a corrective to the remembrance. But under pressure from public opinion, historiography easily runs the risk of making all too many concessions to collective remembrance and thus not pursuing a critical examination, but the creation of myths. Serbia since Milošević has

been a striking example of this. Precisely in those countries, in which the right has only recently been secured again to write their history themselves, the relationship between remembrance and history requires constant critical reflection. The lively international discourse on history and remembrance offers valuable stimuli for this.

This also includes the question how historiography can contribute in the long term to the integration of all the different sections of the population in a multinational state, such as Latvia. Should the culture of remembrance be mainly ethnic, i.e. Latvian, or should it refer primarily to the Latvian state, and thus, also make it possible for the other nations living there to identify themselves with this state; or is one prepared to tolerate quite different cultures of remembrance? This decision does not, of course, depend on the Latvians alone, but, for example, also on the attitude of Russia which, with its culture of remembrance, is at present endeavouring rather to prevent the Russians in Latvia from developing an independent position as citizens of Latvia of Russian origin. Only the long-term direct dialogue among intellectuals and historians of the various ethnic groups within the country concerned can show the way here. Until now, this dialogue has hardly begun. Everyday history could offer a promising approach here which would certainly bring to light more common ground than the evocation of great political events. However, what appears even more important in this connection is the examination of the then actors' motives for action. It could counteract the overrating of national-patriotic motives for action and instead place special emphasis on ethical standards, such as personal responsibility, democratic convictions or human rights. What was decisive for the actions of personalities, such as Paul Schiemann and Žanis Lipke, the men in the "Latvian Central Council" or Ivan Jakimovičs was less their cultural or linguistic origin "than rather political ideas of liberty and justice, or also simply human or religious convictions".⁵

Also, with regard to the terminology, the thing to do would be to bring the Latvian experience more than hitherto into the Europe-wide discourse about occupying regimes, collaboration, resistance, totalitarianism, or even colonialism and genocide, and to reflect more intensively on their use. Comparison with the Netherlands, where there has been a heated discussion going on for years about collaboration during the German occupation, and with Denmark, where collaboration and resistance co-operated to a large extent, and their activity did not trigger off any great discussions after the War, indicates how broad the spectrum of experiences with occupying regimes is in Western Europe, too.⁶ In a discourse with the historians of other occupied countries, the terms "occupation" and "totalitarian regime", with which historians in this country designate the entire Soviet period, could also be made more precise. Even if the terms may still be quite correct for the Stalin period, the question does arise whether they are also still applicable for the time after the 20th Party Congress of the CPSU. An intact totalitarian

regime would certainly have never been overwhelmed by a “singing revolution”! Jānis Stradiņš once described these years as years of *Life* and not of *Survival*⁷, and yet they have been treated by historical research since 1991 for the most part as a “black hole”, as if there were no Latvians in Latvia at that time. In the meantime, Daina Bleiere in the volume *History of Latvia: the 20th Century*⁸ has defined a convincing framework for this research which also clearly stresses the increasing “conformity from below” (Anpassung von unten) since the end of the 1950s. Whether this conformity by wide circles can still be described as collaboration with the occupying power, appears extremely doubtful. We know that there was no “Germanless Holocaust” in Latvia; but was there really a “Latvianless Soviet Regime” for 47 years? Here, too, new precise terms and explanations as the result of new research and comparison in the European context are required. Because it is our task as historians always to pay attention that historiography does not just become the handmaid of an at times extremely one-sided collective remembrance, but itself sets standards for a balanced culture of remembrance.

References

- 1 Prezident Rossii: Zajavlenija po vazhnejšim voprosam. Vystuplenie na soveshchanii s poslami i postojannymi predstaviteljami Rossijskoj Federacii pri mezhdunarodnyh organizatsiyach, in: http://www.president.Kremlin.ru/appears/2008/07/15/1635_type 63
- 2 See among others: Scherrer, J. Siegesmythos versus Vergangenheitsaufarbeitung, in: *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*. Ed. by Monika Flacke, Vol. II. – Mainz, 2004, pp. 619–670.
- 3 Nationale Geschichtsbilder. Das 20. Jahrhundert und der “Krieg der Erinnerungen”. Ein Aufruf von MEMORIAL (März 2008), in: *OSTEUROPA* 58 (2008) No. 6, pp. 77–84.
- 4 See Materialien der Enquete-Kommission “Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”, ed. by Deutscher Bundestag, 12. Wahlperiode (1990–1994). – Baden-Baden, 1995 and Materialien der Enquete-Kommission “Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit”, ed. by Deutscher Bundestag, 13. Wahlperiode (1994–1998). – Baden-Baden, 1999.
- 5 Onken, E.-C. Demokratisierung der Geschichte in Lettland. Staatsbürgerliches Bewußtsein und Geschichtspolitik im ersten Jahrzehnt der Unabhängigkeit. – Hamburg, 2003, p. 242.
- 6 See among many others: von der Dunk, H. Kollaboration und Widerstand in den Niederlanden und Belgien, in: *Widerstand und Kollaboration in Europa*, ed. by Mechthild Gilzmer. – Münster, 2004, pp. 61–84; and Dethlefsen, H. Denmark: The Diplomatic Solution, in: *Anpassung, Kollaboration, Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, ed. by Wolfgang Benz and others. – Berlin, 1996, pp. 25–41.
- 7 See: Dzīvā pagātne. Latvijas nesenās pagātnes izvērtēšana/Lebendige Vergangenheit. Die Bewertung der jüngeren Geschichte Lettlands. Rīgas sarunas/Rīgaer Gespräche 2, 17.05.–19.05, 1996, p. 38.
- 8 *History of Latvia. The 20th Century*. – Rīga, 2006, Chapter VI.

Ervīns Oberlenders

Pretrunīgas atmiņu kultūras Krievijā, Latvijā un Rietumos par Baltijas valstu okupāciju 1940.–1991. gadā

Kopsavilkums

Tie, kas, raugoties uz viedokļu dažādību Krievijas vēsturnieku vidū Borisa Jeļcina valdīšanas laikā, bija cerējuši, ka Krievijā varētu izveidoties daudzveidīgāka Otrā pasaules kara vēstures aina, kurā tiktu ņemta vērā arī Centrālaustumeiropas tautu pieredze, kopš Putina nākšanas pie varas drīzāk novēro pretēju tendenci. Pašlaik no oficiālās Krievijas puses nenāk nekādi nopietnu un atklātu diskusiju iedrošinoši signāli. Vienīgi *MEMORIAL* iestājas par “brīvu, objektīvu un civilizētu viedokļu apmaiņu”.

Rietumeiropas valstīs kara un pēckara perioda interpretācijas balstījās gandrīz tikai un vienīgi vienas okupācijas varas redzējumā. Pēc Padomju Savienības sabrukuma nācās apjaust, ka Centrālaustumeiropas tautas, kurām bija jāpārcieš divi okupācijas režīmi, kara un pēckara periodu atcerējās pavisam citādi. Negaidīti bija jāsaskaras ar prasību izpētīt komunistu varas sistēmu tikpat pamatīgi un nopietni, kā bija ticis pētīts nacisms. Tieši pret to atskanēja iebildumi, bet, tā kā šie iebildumi nebija politiski diktēti, kā tas notika Krievijā, nekas nestāv ceļā vērtīgam dialogam starp Latvijas un Rietumu vēsturniekiem.

Šim dialogam galvenokārt vajadzētu koncentrēties uz mūsu metožu kritisku aplūkošanu. Taču tas ietver arī jautājumu, kāda atmiņu kultūra ilgākā laikposmā varētu palīdzēt integrēt visas dažādās iedzīvotāju grupas tādā daudznacionālā valstī, kāda ir Latvija. Arī attiecībā uz terminoloģiju būtu nepieciešams Latvijas pieredzi vairāk kā līdz šim iekļaut Eiropas mēroga diskusijā par okupācijas režīmiem, kolaboracionismu, pretošanos, totalitārismu un pat koloniālismu un genocīdu, kā arī rūpīgāk pārdomāt šo terminu lietojumu.



Boris V. Sokolov

The Soviet regimes in the Baltic States in the modern Russian historiography

The rather tense relations between Russia and the Baltic States have serious influence on the Russian historiography of this region. Most publications devoted to the history of the Baltic countries in the 20th century are very critical towards the Baltic nations and in a varying degree justify the Russian and Soviet imperial policy towards the Baltic peoples. The four main books devoted to the problems of the Soviet occupation of the countries of Baltia in 1939–1940 and the Soviet presence in Estonia, Lithuania and Latvia after their annexation, in 1940–1941, and in 1944–1991, were published in last years. They show the main trends in the Russian historiography very well. Elena Yu. Zubkova, in her book *The Baltic countries and the Kremlin, 1940–1953*¹ investigated the process of occupation and annexation of the Baltic States under Stalin's rule. She is one of the rare representatives of a Russian liberal historiography who writes about the problems of the Baltic States. Most of the books mentioned here represent a national-patriotic trend which is much more popular in modern Russia. The Russian people like when the historians tell them how great and good was the history of the Great Soviet Empire that was crushed by the Americans with the help of the Balts and the Georgians. Zubkova writes with obvious sympathy to the Baltic peoples. She testifies, "The Baltic republics for a Soviet man ... were a symbol. This symbol had a rather strange row of associations, beginning with a famous ... Riga's Balsam and liqueur "Old Tallinn" and ending with disks both of Churlenis music and organ concerts in Riga's Cathedral ... The Soviet man's relation to the Baltic republic had reverence but without any warm. It was due to the feeling that "they don't like us".² She tries to understand why "they don't like us".

The other books may be characterized as anti-Baltic. Michail Yu. Krysin in his book *The Baltic Fascism*³ states that the pre-war regimes of the Baltic States were fascist, and the Red Army liberated the Estonian, Lithuanian and Latvian peoples from their own fascism in 1940, and from the German fascism in 1944. This book is in fact a new enlarged edition of his previous books, *The Baltic States between Stalin and Hitler*.⁴

The same ideas are repeated by Yuri V. Emelianov in his new book *The Baltic States: Why they don't like the Bronze Soldier*.⁵ He has not changed his position since the last years of Perestroika. Emelianov and Krysin considered that there has been no Soviet occupation of the Baltic States, because the most of local party and Soviet functionaries were natives. They also insist that most of the Baltic peoples supported the incorporation of their states into the USSR.

Also Alexander R. Djukov in his book *The Myth about the genocide: Soviet authorities' repressions in Estonia (1940–1953)*⁶ states that Estonian historiography of the period of 1939–1991 should be divided into internal and export-oriented historiographies. He thinks that “the export works of Estonian historiography, devoted to the ‘Soviet occupation’, cannot be literally called scientific”. Djukov supposes that the Soviet repressions of 1940–1941 cannot be called mass repressions. It should be stressed that he used NKVD/NKGB documents and in some cases convincingly proves that the figures of arrested and deported Estonians, cited in Estonian historiography, are overestimated. But this overestimation is not of principal character. For example, Djukov proves that 9,156 men were arrested and deported in Estonia in June 1941, while some Estonian historians state that there were more than 10,000 thousand arrested and deported. But, as Djukov recognizes, most of Estonian historians think that number of deported was between 9,254 and 9,267, and the disparity is practically negligible. Maybe the real cause of this disparity is that, as Alfred Erich Senn writes, “the three Baltic States were still formally independent when the authorities began deporting Baltic citizens into the interior of the Soviet Union.”⁷

Djukov underestimated the number of the executed. He cites the NKVD statistics, which testifies that in 1940 only 1863 men were executed in the whole Soviet Union, mainly as criminals, not political prisoners. In 1941, 23,786 men were executed, including 8,001 as political prisoners, but most of them were killed after the 22nd June. Of course, it was impossible that more than one quarter of victims, killed as a result of political repressions in the period from June 1940 till June 1941, were inhabitants of Estonia. But the NKVD statistics is obviously false. For example, in 1940 there were executed much more than 1,863 men, because only in April and May, 21.7 thousand Poles, both military and civilian, were killed at Katyn and other places, without any trial. It may be suggested that the 1,863 executed persons were executed under court sentences, and the others, executed by administrative orders, were not covered by this figure. However, Estonian historians stressed that many victims of the Soviet terror of 1940–1941 were killed without any trial.⁸ Djukov recognizes that 226 men were executed in Estonian prisons on 8–9 July 1941 in connection with the approach of the German troops. But the German troops invaded Estonia on 7 July,

so the Soviet authorities had enough time for evacuation of prisoners. Djukov states that from June 1940 till the beginning of the Great Patriotic war, 184 men were shot in Estonia as political opponents of the Soviet power. And about 240–320 death sentences were passed by Soviet military tribunals in Estonia in June – October 1941. At that period, during the combat activities, the Soviet troops, under their reports, killed between 550 and 1,000 “forest brethren” (partisans) in Estonia. By the way, the figures of the killed “forest brethren” may include many civilians. Such big losses among the Estonian partisans are quite impossible at that period. There were only 41 Estonian “forest brethren” who were killed or died from wounds during the fierce fighting in Tartu region in July 1941.⁹ The sum of all these figures makes 1,200–1,730 victims. The last figure is very close to the Estonian estimation of the killed in the first year of the Soviet occupation, between 1850 and 1,950.

But the main aim Krysin, Djukov and Emelianov are to prove – that the Russians should not like the Balts. They had to select facts very carefully. Emelianov is outraged: “Why we have such readiness to present our apologies and to confess, even when there are no reasons for such actions? Maybe such relation arose in the Soviet times when many people found themselves in Pjarnu, Jurmala or Palanga and saw in the Baltic style of café’s or flat design not only a pattern for imitation, but also the peak of the development of civilization”.¹⁰ Krysin also states that “slogans of national liberation were designated for ordinary people, who knew nothing about the content of conversations between their self-styled leaders and high officers of Nazi special services and occupational administration in narrow circle. In reality the fighting for independence was only the fighting of the ruling clique for re-distribution of property and return of former privileges under the German ‘New Order’”.¹¹

Zubkova concentrates her attention both on the formation of the organs of the Soviet authorities in the Baltic States and on the mechanism of decision-making on the Sovietization of Lithuania, Latvia and Estonia. She recognizes the fact of occupation and annexation of the Baltic States and stresses that during the Stalin rule most of top nomenclature here were not natives but Russian-speaking people from other Soviet republics. Her book is practically the first objective serious publication in Russia, devoted to Baltic countries under Soviet rule. Most of Russian historians now repeat the myth of the Soviet time about the “liberation” and voluntary incorporation of the Baltic peoples into the Soviet Union. The new statements are that both the governments of the Baltic States and the supporters of Baltic independence were fascists and Lithuania, Latvia and Estonia had the highest standards of living in the USSR, so their peoples are like ungrateful children. For example, Emelianov named the chapters of his books “The June revolutions” and “The socialist choice of Estonia, Latvia and Lithuania”. He repeated the old Soviet myth: “The appearance

of the Soviet troops in the three Baltic republics favoured the raising of the fighting of workers against the fascist regimes. The success of this fighting was facilitated by aspiration of the considerable part of the population of the Baltic States for preventing unleashing war and the fascist occupation of their own territories. It was hardly probable that in the three Baltic republics the non-Soviet form of government remained for a long time".¹²

Emelianov's book is mostly the compilation of long citations from the Soviet origins. He tries to draw the scheme of the Baltic history from ancient times till nowadays. The main thesis is about the historical guilt to the Russian people, even in the medieval times. For example, he cites the statement of the authors of the *World History* that in the 16th century the Livonian Order together with Lithuania, Poland and Sweden maintained the economic blockade against Russia.¹³ Emelianov's book has something interesting only when covers the period 1917–1991. Here he sometimes uses archival documents, but also cites large passages from Krysin's book *The Baltic fascism*. Both Emelianov and Krysin are sure that the Soviet power was a very good thing for all the Baltic peoples. Also Krysin states that "the post-war fighting of the Baltic nationalists for independence does not differ from their ancestors' fighting on Hitler's side ... Their ideology is ordinary fascism."¹⁴ Both Russian authors consider the fighters for independence as criminals, as they were defined in the Soviet times. Contrary to them, Zubkova considers that anti-Soviet resistance in the Baltic countries was the phenomenon which could not be estimated from the black-and-white point of view. She also stresses that "anti-Soviet sentiments both in an open form, and more often in a covered one, became an integral part of consciousness of the Baltic ethnoses".¹⁵ Zubkova considers that "the communist leaders of the Baltic republics were in a rather complicated situation: they presented themselves as leaders of nations, but could not venture to be fully independent from the Russian authorities".¹⁶

One of the main issues for discussion is the problem of estimating the number of anti-Soviet partisans ("forest brethren"). Krysin thinks that the figures of Western historians (50,000 partisans in Estonia, 60,000 partisans in Latvia, and 120,000 partisans in Lithuania) are considerably overestimated. He argues this statement by the fact that, according to the NKGB-NKVD SSSR documents, in the period from November 1944 till 15 February 1945, 4,176 participants of "nationalistic band formations" were killed in the Baltic republics. The losses of the NKGB-NKVD troops were 177 killed persons.¹⁷ It should be mentioned that it is a rather strange method of proving, because the number of killed partisans in any case cannot testify about the whole number of the partisans. It is also obvious that the figure of 4,176 killed persons is exaggerated by many times.

Zubkova cites the figures given by Baltic historians about the partisan movement after the Second World War: 33,000 in Lithuania, 20,000 in Latvia, and 15,000 in Estonia.¹⁸ The figures mentioned by Krysin are quite fantastic, if they are considered as a number of armed fighters. Zubkova thinks that the post-war fighting in the Baltic republics was a special kind of civil war. This definition is made in connection of appraisal of Vitautas Zhalakjavichus film "Nobody wanted to die": "The events occurring in Lithuania were a civil war', said people who went through that. But we did not know, or, to say more correctly, it was not shown to us before such a civil war."¹⁹ It should be mentioned that in this passage the people who fought on the Soviet side, define the events in the Baltic republics as a civil war. But the facts cited in Zubkova's book prove that the fighting in the Baltic republics was a national liberation struggle, although she does not use such a term. But it is obvious from her book that after the Second World War in the Baltic States, Lithuanians, Latvians and Estonians fought against Russians and other Soviet civilians from the main part of the USSR. It was not fighting of Lithuanians against Lithuanians, Latvians against Latvians, Estonians against Estonians. The situation was not like one in a modern Chechnya, where now Chechens fight against Chechens. The main force in the fighting against the Baltic resistance was the troops of MVD and MGB, most of the members of which were not natives. The Baltic communists were only their assistants. The Soviet troops also played the main role in deportations which undermined the forces of the anti-Soviet resistance. Most of the members of the Lithuanian, Latvian and Estonian communist parties till the 1950s were Russians. Only after Beria's liberalization in spring 1953, the natives became dominant in the civil government. Zubkova also says that attempts to divide all the participants of the anti-Soviet resistance only into "patriots" or "bandits" are naïve and unconvincing.²⁰ By the way, in any partisan war partisans make some accesses against the civilian population, such as requisition of food and killing of supporters of enemy.

Emelianov supposes that the collapse of the USSR, which began with the separation of the Baltic republics, was caused both by the victory of psychology of consuming (so called "veschism") and by evil will of Michail Gorbachev, Alexander Yakovlev and other leaders of "perestroika". But he cannot explain why the workers of the Baltic countries, which, as he states, made their socialist and Soviet choice in 1940, in 1988 suddenly decided to begin fighting for democracy and independence.

It is interesting that none of the Russian historians investigates the problems why the governments of Lithuania, Latvia and Estonia did not resist the Soviet demands in 1939 while the Finnish government successfully repulsed the Soviet aggression. Krysin cites the testament of one of the veterans of 19th Latvian SS division that it

will be better to resist the Soviet invasion because in that case Latvian losses would be smaller than they were in reality as a result of repressions, arrests and deportations. The Russian historian considers that in case of resistance which was obviously in vain the Soviet repressions should be much more severe. Krysin states that the post-war Soviet repressions in the Baltic States were provoked by the facts of the collaboration of the Baltic peoples with Hitler because "if the collaborationists did not collaborate with Hitler's Germany, if they did not commit crimes, there had been less trials against members of punitive expedition, there had been less accidental victims, conscripted to the SS Legions and then deported to the prisoner camps".²¹ The idea that most of the "pribalty" were collaborationists is very popular in Russian public opinion. For example, one of the Soviet veterans remembers in 2008 that the heaviest fighting was in the Baltic States in 1944: "The Balts (pribalty) did not join the Soviet Army, hid themselves in the forests, carried on subversive activities. There were many traitors among them and they helped fascists".²² But Zubkova proves, using the archival documents, that most of the repressed in the Baltic States in the post-war period, were not collaborationists. For example, during the deportations of 1949–1951, most of the victims were qualified as "kulaks", not collaborationists. She mentions that in 1949, 33,496 people were deported from Lithuania, 41,445 from Latvia and 20,660 from Estonia.²³ By the way, the largest deportations were not from Lithuania where the military resistance was more active, but from Latvia. It may be assumed that the activities of anti-Soviet partisans prevented some deportations.

I think that the main cause of the different behaviour of the Baltic States and Finland in this dangerous situation of the autumn 1939 lies in the difference of their political regimes. The Lithuanian, Latvian and Estonian governments were authoritarian. They were afraid to proclaim the nation to defend the country. In contrary, Finland was a democratic state, and its authorities were supported by the whole nation in their resolution to defend the independence of Finland. The second cause why the Baltic States did not resolve to resist the Soviet aggression is that their strategic position was very vulnerable. They were encircled by the massive Red Army troops after the Soviet occupation of Eastern Poland. The Baltic States had no mutual military alliance. They also had no fortifications on their borders. And their defence might be relatively successful only in case of their alliance with Finland. But it was not very probable that Finland could become the ally of the Baltic States if they had decided to resist the Soviet ultimatums in October 1939. In that case Stalin surely attacked the Baltic States first. Another Finnish advantage was their vast territory which was very difficult for combat activities. The Baltic States, unlike Finland, had no military industries and practically no chances to obtain arms and armament abroad, because the Soviet Baltic Fleet could easily block their ports.

Lithuania, Latvia and Estonia had not even small arms for their reservists. Finland had its own small arms' industry. It also had a long border with Sweden which could not be controlled by the Red Army. Of course, in June 1940, when Soviet garrisons were stationed in Estonia, Latvia and Lithuania, any resistance was impossible.

Zubkova thinks that the Baltic republics in the Soviet time were a kind of a show-case for the West and due to such a policy the Baltic peoples had some liberal indulgences. She cites introducing of a general passport system in the Baltic republics already in 1945–1947. But she also recognizes that one of the causes of such a measure was considerations of fighting against the “forest brethren”.²⁴ It may be also explained by the fact that the whole territories of Lithuania, Latvia and Estonia were included in the so-called “border zone”, where all civilians had to have passports. In reality the general passport system was not a privilege for the Baltic peoples. The majority of them did not leave their countries.

Zubkova rightly stresses that the rates of the economic growth of the Baltic republics were the highest in the Soviet Union. It may be explained by the fact that the Estonians, Latvians and Lithuanians had kept the labour ethics of the market economy on a higher extent in comparison with the other Soviet peoples. But it should be stressed that during the Soviet period the Baltic republics largely dropped behind the European countries which retained market economy. For example, in 1930, Latvia and Finland had practically the same national income per capita.²⁵ Now there is a tremendous gap in the standards of living between Latvia and Finland.

References

- 1 Zubkova, E. Yu. *Pribaltika i Kremli', 1940–1953*. – Moscow: Rosspen, 2008 (in Russian).
- 2 *Ibid.*, pp. 4–5.
- 3 Krysin, M. Yu. *Pribaltiiskij fashizm*. – Moscow: Veche Publishers, 2007 (in Russian).
- 4 Krysin, M. Yu. *Pribaltika mezhdru Stalinym i Gitlerom*. – Moscow: Veche Publishers, 2004 (in Russian).
- 5 Emelianov, Yu. V. *Pribaltika: Pochemu oni ne ljubjat Bronzovogo soldata*. – Moscow: Bystrov, 2007 (in Russian).
- 6 Djukov, A. R. *Mif o genocide: repressii sovetskih vlastei v Estonii (1940–1953)*. – Moscow: Alexei Jakovlev, 2007 (in Russian). http://scepis.ru/library/id_1884.html
- 7 Senn, A. E. *Baltic battleground. The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*. – Riga: Institute of the History of Latvia, 2005. <http://www.eurozine.com/articles/2005-11-09-senn-en.html>.
- 8 Tannberg, T. et al. *History of Estonia*. – Tallinn, Avita, 1997, p. 267–268.
- 9 Lindmaa, H. *Partisan Warfare in Tartu in 1941*. History Conference of the Estonian Memento Association. An International Tribunal for the Prosecution of Communism. 16 June 2007. – Tallinn, 2007, pp. 87–88.

- ¹⁰ *Emelianov*, 2007, op. cit., pp. 8–9.
- ¹¹ *Krysin*, 2007, op. cit., p. 7.
- ¹² *Emelianov*, 2007, op. cit., p. 281.
- ¹³ *Ibid.*, p. 44.
- ¹⁴ *Krysin*, 2007, op. cit., p. 44.
- ¹⁵ *Zubkova*, 2008, op. cit., p. 44.
- ¹⁶ *Ibid.*, p. 342.
- ¹⁷ *Krysin*, 2007, op. cit., p. 437.
- ¹⁸ *Zubkova*, 2008. p. 198.
- ¹⁹ *Krysin*, 2007, op. cit., p. 192.
- ²⁰ *Zubkova*, 2008, p. 195–196.
- ²¹ *Krysin*, 2007, op. cit., p. 105.
- ²² Pervyj den' voini v vospominaniyah Mihaila Merzliakova. Tuapsinskie novosti, 2008, 14 June.
- ²³ *Zubkova*, 2008, op. cit., p. 181.
- ²⁴ *Ibid.*, op. cit., pp. 188–190.
- ²⁵ *Istoria Latvii. XX vek.* Ed. by Inesis Feldmanis. – Rīga: J. L. V., 2005, p. 193.

Boriss Sokolovs

Padomju režīmi Baltijas valstīs mūsdienu Krievijas historiogrāfijā

Kopsavilkums

Samērā saspringtās attiecības starp Krieviju un Baltijas valstīm nopietni ietekmē Krievijas historiogrāfiju par šo reģionu. Vairumu publikāciju par Baltijas valstu 20. gadsimta vēsturi ļoti kritiski vērtē Baltijas nācijas un lielākā vai mazākā mērā attaisno Krievijas un padomju imperiālistisko politiku attiecībā pret Baltijas tautām. Šādām publikācijām ir nacionālpatriotiska orientācija, kas mūsdienu Krievijā ir daudz populārāka. Krievu cilvēkiem patīk, ja vēsturnieki viņiem stāsta, cik diža un laba bija lielās Padomju impērijas vēsture, kuru sagrāva amerikāņi ar baltiešu un gruzīnu palīdzību. Pavisam nedaudzi liberāli orientēti Krievijas vēsturnieki raksta ar simpātijām pret Baltijas tautām. Nacionālpatriotiski orientētie vēsturnieki samazina padomju politisko represiju upuru skaitu Baltijas valstīs un paziņo, ka 1940. gadā Lietuvas, Latvijas un Igaunijas valdības bija fašistiski režīmi. Šie vēsturnieki arī uzskata, ka padomju karaspēka ieviešana Baltijas valstīs ir bijusi reakcija uz Vācijas agresijas draudiem. Patriotiskās nometnes vēsturnieki deklarē, ka Baltijas valstis 1940. gadā netika okupētas un anektētas. Šos notikumus viņi definē kā tautas revolūciju. Liberālie Krievijas vēsturnieki dažreiz atzīst Baltijas valstu aneksijas faktu, bet neatzīst to okupācijas faktu.



Ronaldas Racinskas

Separate Historical Memories. Different Perceptions of Nazi and Soviet Crimes

Introduction

A unifying factor for Europe is the system of common values, based on the principles of freedom, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms, and the rule of law. Unfortunately, the 20th century experience was a great contrast to those principles, marked by the establishment of two major totalitarian regimes, the Nazi and the Soviet-Communist ones, which were accompanied by the violations of human rights and freedoms, by crimes of genocide, crimes against humanity, and war crimes.

During the first half of the 20th century, two totalitarian regimes emerged and sought to alert the political structure of the world public opinion by universal imposition of their ideologies. The first, and longest lasting, Soviet-Communism was based on a pseudo scientific theory of class struggle; the second, Nazi Germany was based on racialist ideology. Europe and its nations suffered from both. Central and East European (CEE) countries suffered most because they experienced both Nazi and Soviet totalitarian regimes. Repressions and losses befell all its peoples. However, differences between the two affected ethnic, social and political groups in different ways. Collective memories have been shaped accordingly.

History of the 20th century Europe was also marked by democratic freedom movements in Hungary, Czechoslovakia, Poland, Lithuania and other Baltic states. These movements and peoples' determination to live in free democratic societies creaked down Soviet totalitarian system and opened doors for our days Europe without separation lines.

Appropriate preservation of the historic memory, assessment of the crimes of totalitarian regimes and their ideologies as well as respect for the victims and freedom fighters are very important for historical justice and for the sake of European future.

During more than 60 years, Western Europe evaluated and condemned the Nazi totalitarian regime. Although there is no end to the evaluation as it is an ongoing

process, its clear perspective on the Nazi regime and its ideology has become an integral part of the identity of European and Western World.

Most CEE countries and their societies were cut off from the Free World and the process of restoration of historical justice, and thus, they could not participate in historical, legal, and political debates. After they gained independence and a democratic political system was re-established there, CEE countries aspired to join the value and legal space of the united Europe.

On the other hand, CEE countries experienced both the Nazi and the Soviet totalitarian regimes. Their experience bears a universal meaning because neither the Nazi regime nor the Soviet-Communist totalitarian system could be prevented from universal establishment by country borders. Besides, recent decades have revealed a large number of historical facts, vaguely known before, about the crimes by the totalitarian regimes, which need proper assessment.

Relations between a country and its history were managed differently as every country followed its own way predetermined by its unique history.

However, there are many things in common, which have a meaning and are significant in a broader context than an individual national history. The commonalities are universal in a sense that they add up to the experience of the whole Europe and humanity. This is the common experience that must be discussed, assessed, and become part and parcel of the European identity. Widespread European attitude regarding Nazism already exists. What about Soviet Communism?

Two totalitarian regimes, two criminal ideologies – two different attitudes. Why?

Without presenting further arguments it can be stated that some historical events are better known to mankind since they have acquired a universal meaning. This is to be said about both positive, great historical events and about negative ones, such as crimes against humanness, war crimes and crimes of genocide. Some of them are as if more important, better known, and have a universal meaning. Others are consigned to oblivion either because of incomprehension or deliberately.

The victory over Nazi Germany led to universal condemnation of that regime and its ideology. In the democratic world, a broad evaluation of that system and its crimes, especially the Holocaust (or Shoah), was adopted. Very clear attitude regarding Nazi ideology and crimes of the regime lie as a foundation-stone in the system of values of democratic states. It has a universal meaning.

Opposite to that, the ideology of the Soviet-Communist regime and the crimes committed have not been properly perceived and evaluated thus far. They have not

acquired such a universal meaning, although objectively evaluating, the scope and the numbers of victims of the crimes of the Soviet-Communist regime were much greater, it has lasted longer and effected more people.

The survival of the Soviet totalitarianism decades in the post-war period precluded an analogous assessment of its role in the start of the bloodiest conflict in the human history and in repressions of its own population as well as those occupied nations. The transformation and breakup of the Soviet system was followed, in a way, by selective amnesia.

What are the reasons of such a different perception of these two totalitarian regimes, and their crimes?

Firstly, political reasons, because history is the politics of yesterday, and politics of today is the history of tomorrow. History is always written by conquerors and winners. And they present historical events in the way they would like. That is why history was, is and will be a field of manipulation, subjective evaluation, interpretation. Even if there is an agreement concerning facts, there always will be controversy about interpretation of them. Some people say, “do not politicize history and leave it for professional historians”. I very much agree with that, but the problem is that our recent European history (especially the part related with the reasons and results of the Second World War and the Soviet-Communist totalitarian state) is already politicized and very one-sided. So it must be depoliticized and the historical justice established.

Secondly, the difference in collective memory, because it always involves emotions and we see the surrounding world through “colour glasses”. And the “colour” depends on our education, objective knowledge, system of values, belonging to certain social, ethnic or political group, collective memory and discourses in these groups also personal experience and beliefs.

I would like to touch upon some aspects of that.

The Russian factor

Today a pro-Soviet (or pro-Russian) discourse is prevailing concerning reasons and results of the Second World War. This prevailing one-evil discourse (or doctrine) can be formulated in brief as follows: in the fourth decade of the 20th century, the Nazi totalitarian regime headed by Hitler became established in Europe, which, seeking to conquer the world, waged war in Europe, whereas the Western allies and the Soviet Union liberated Europe from the Nazi. It seems that it is deliberately forgotten that in 1939 Soviets started the Second World War as Nazi allies. A week after signing the Molotov–Ribbentrop pact in Moscow on 23 August 1939 (then Europe was divided by Stalin and Hitler), two totalitarian regimes, which were worth each other – the Nazi and Soviet-Communist – started the bloodiest war in human history.

But the beginning of the war in the collective memory of most Europeans is related only with the Nazi attack on Poland. However, obvious historical facts that a few weeks later the Red Army attacked Poland from the east are publicly passed over in silence or are as if unnoticed. Thousands of Polish officers killed in Katyń and other places have been forgotten. The fact that the Nazi and Soviet army commanders raised glasses of champagne together for the victory in Brest in the autumn of 1939 has also been forgotten.

Nazi Germany and the Soviet Union fought as allies for almost two years – this critical fact usually is swept away. By order from Moscow, puppet Communist parties of Western European countries sabotaged anti-Nazi resistance in occupied territories, supplied strategic materials to Nazi Germany war machine from the Soviet Union and spread military cooperation between the two countries, which clearly show Moscow's support to Hitler's aggression in Western Europe.

In historiography the aggression of the Soviet Union against four Baltic countries is usually presented as a separate issue and not related with the Second World War and the secret agreement between two aggressors. Soviet aggression against Finland is known as *Finnish campaign*, and occupation and annexation of Lithuania, Latvia and Estonia even today are treated by some "experts" as their voluntary joining the Soviet Union, or at least as a separate issue from the Second World War.

Now let us talk about another part of the myth – "liberation of Europe" by Soviets.

Yes, Europe was liberated from the Nazi regime, but very differently in its West and East. The western part of Europe was actually liberated by Western Allies and was able to enjoy free development. But in the eastern part, one totalitarian regime was replaced by another, one occupation by another, one type concentration camps by another. "Liberation" was followed by plundering, violence, rape and massacre. Half of Europe, millions of people found themselves behind the iron curtain and were destined to long decades of repression. In its **Resolution on the sixtieth anniversary of the end of the Second World War on 8 May 1945** (adopted on 12 May 2005) European Parliament stressed that "for some nations the end of World War II meant renewed tyranny inflicted by the Stalinist Soviet Union" and that this was followed by "suffering, injustice and long-term social, political and economic degradation endured by the captive nations located on the eastern side". But the myth that the Soviet army liberated Europe is still very popular and by all means is strengthened by Russia – the successor of the USSR. To say more, the present-day Russia is more and more affiliated with the Soviet past: the idea of "glorious Soviet past" becomes a consolidation factor for the Russian nation. That become a fundamental ideological ground of a new Kremlin political platform, and all attempts at least to open a dialogue and discussion are blocked by Russia.

Well, we can understand that for political reasons this is useful for Russia and its autocratic leaders. But why does this doctrine seem to be acceptable to the Western democracies also? Why are Western leaders toadying to Vladimir Putin? Do they not see and understand that the present master of the Kremlin (the former employee of the State Security Service KGB) chose an autocratic way of governing, and identification with the “glorious and victorious” Soviet past has turned into the identity that concentrates the entire Russia? It is difficult to give an answer to these questions. But I think it is worth considering why the **doctrine of a single evil** is also acceptable to the democratic Western world.

Double standards regarding the two totalitarian regimes

Western democracy and Western civilization rests on fundamental principals of liberty, democracy, respect for human rights and fundament freedoms – on the moral grounds and a system of values. But in regard to Nazi and Soviet totalitarian regimes we clearly see double standards. In relations with Russia and crimes of the Soviet regime these fundamental grounds are not so strong. The so-called *real politique* is dominating in the relations with Moscow and we often hear about “necessary” concessions. A typical example is the celebration of the 60th anniversary of the end of the Second World War in Moscow (there actually this war started in 1939). By participating in the Putin’s propaganda show, respectful leaders of the world show their agreement to Kremlin’s position, which is humiliating to the victims of the Soviet totalitarian regime.

Probably, the Western states feel somewhat embarrassed admitting that first in Teheran, Yalta and then in Potsdam they gave half of Europe into Stalin’s hands, and millions of people into the butchery of the Soviet-Communism regime. In case of Baltic countries these agreements just enforced and legalized Molotov-Ribbentrop pact legacy. It is true, at that time Europe was tired of war and it needed peace at any price, and Stalin would have never given back the occupied territories by his own free will. But why are we still afraid to admit this today? This is the fundamental question of historical truth and test for the grounds of Western democracy.

Critical thinking and self-evaluation is one of the milestones of democratic system. It was proved many times by public recognition of mistakes in the past or rejection of principles not acceptable for democracy (like slavery, segregation of black people or brutal behaviour towards Native Americans – Indians, or dispose of colonialist politics) which was a norm for many years.

I believe that open objective discussions organized on European level, evaluation and condemnation of Soviet totalitarian regime, its crimes and ideology should be a positive example of critical thinking and will strengthen the grounds of European democracy.

Resolution 1481 (2006) of Parliamentary Assembly of Council of Europe started a dialog and the first steps in this direction.

European political leadership and value-based decisions are of greatest importance. But it seems that the majority of these leaders do not recognize the importance of this process for the European future. Some because they and their countries were happy not to experience Soviet atrocities and these “historical questions” are not important for them. But some, mostly left-wing politicians, usually do not support the idea to condemn the Soviet Communist system because of their ideological proximity.

Political proximity of the Marxist-Communist ideology to the Western democratic left-wing parties most likely contributed to this. I must stress that, on the one hand, Western social-democratic ideology and principals of social solidarity and welfare state have nothing to do with pseudo scientific Communist ideology and the totalitarian antihuman practice of the Soviet totalitarian state. But on another hand, some theoretical-ideological proximity exists. So, softly speaking, the sceptic attitude of the representatives and leaders of left-wing parties in international organisations and forums when trying to suspend the initiatives to evaluate the ideology of the communist regime and its crimes leads us to this conclusion.

The position of the post-Soviet states also adds to the fact that thus far the communist regime, its ideology and crimes have not been properly evaluated yet. A large part of the political and economic elite of these countries has been rooted in that time period and they are not interested in raising similar issues.

Furthermore, the “young democracies of Europe” lack maturity – they clearly fail to identify themselves in the historical process and are at a loss within the geopolitical context, issues of the long-term state strategy and values are practically not discussed in policy and a public discourse, their elite is mainly concerned with material issues – solving short-term economic problems. Though value-based issues are difficult to grasp, it is in this sphere that the most intense competition, and even a struggle, is going on between the most powerful of the world, for the minds of individual people, communities, entire states or even regions. Mature Western states have understood this a long time ago and devote special attention to the value-based issues in their policies – dozens of institutions and “think tanks”, hundreds of ideologists who carry out the state commissions, are at work. Long-term strategies and conceptions are being devised for the implementation of which services of total administrative capacities of the state, and the diplomatic corps, in particular, are requested. When observing Russia’s policy one can unambiguously state that it also clearly positions itself in this value-based space devoting special attention to the use of history within the geopolitical context.

Summarizing this part of my presentation I can state that **Europe lacks the de-termination and political leadership based on moral grounds**. In my view, politics that are not based on moral considerations are, at the end of the day, not practical politics at all.

Concept of Genocide

One of the arguments that Nazism and Soviet Communism cannot be treated on the same level is the concept of genocide. **United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948** is taken as the standard of this concept. The Convention enumerates national, ethnic, racial and religious groups the activity committed against which is considered as the crime of genocide. However, it should be noted that the definition of the very term *genocide* by its author Raphael Lemkin involved also attacks against political and social groups. Political groups also appeared in the **United Nations Resolution No. 96 (I) of 1946, in the draft of the Convention** prepared by the *Ad Hoc* Committee. It was only at the last moment that with efforts of the Soviet Union and its satellites – other puppet communist regimes – no place was left in the final text of the Convention for repression against political groups. However, did dozens of millions of victims of the Soviet-Communist regime suffer less, or is the totalitarian communist regime less evil because of that? Does the present day modern world of the 21st century have to follow documents of the Stalin's time and spirit and to divide victims and crimes into more or less important ones on this formal basis? Can Soviet totalitarian regime, just on these formal grounds, therefore be regarded as a lesser evil? I very much agree with famous Holocaust scholar Prof. Yahuda Bauer, who from the UN stand stated that "...victim is victim, murder is murder, torture is torture, and rape is rape. Starvation, pain, disease, and humiliation are the same, no genocide is more important than another one; no one is more victim than another one..."

Nuremberg Tribunal

Within this context, in 2006, the European Court of Human Rights adopted a very significant decree in the case of Estonia. It recognised the Soviet occupation and, according to the international law, identified the crimes committed by the regime as crimes against humanness. The decree also underlines that the principles of the Nuremberg Tribunal apply to Soviet crimes, too. The Court noted that "Although the Nuremberg Tribunal was established for trying the major war criminals of the European Axis countries for the offences they had committed before or during the Second World War, the Court notes that the universal validity of the principles concerning crimes against humanity

was subsequently confirmed by, inter alia, Resolution No. 95 of the General Assembly of the United Nations Organisation (11 December 1946) and later by the International Law Commission. Accordingly, responsibility for crimes against humanity cannot be limited only to the nationals of certain countries and solely to acts committed within the specific time frame of the Second World War. In this context the Court would emphasize that it is expressly stated in Article I (b) of the Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity that no statutory limitations shall apply to crimes against humanity, irrespective of the date of their commission and whether committed in time of war or in time of peace.”

How to change situation of double standards in perception of totalitarian regimes and overcome the barriers?

For that we need:

- Clear political will,
- Moral grounds for political decisions,
- Open dialog,
- Legal framework,
- Institutional framework,
- Modern education.

Some aspects I already discussed earlier, but on some I want to elaborate.

Open dialog

On the initiative of some member states, the European Commission organized first public hearings in Brussels on 8 April 2008. This is a very important and positive step, but the process should be continued and the public debates should be stimulated on all levels and supported by the Commission and EU Member States.

The objectives and principal discussion topics of the public hearings and debates can be:

1. Historical and educational: Presentation of the historical experience of various countries (which is vitally important to understand each other better):

- Ideologies and doctrines of the communist and other totalitarian regimes;
- The genocide crimes, crimes against humanity and war crimes of the regimes; the damage caused by the crimes and their scope;
- Crimes against peace;
- Victims, criminals, collaborators and observers;
- The role of communist parties;

- The heritage of the totalitarian system and overcoming it;
- General and specific characteristics of the totalitarian regimes.

2. Legal: Discussions on the required EU legal instruments, their provisions, instrument drafting and examination.

Levels of hearings and public debates:

- Multilateral international conferences, which could provide the base for the permanent international forum;
- Regional conferences (covering the experience of one region or a few states);
- National conferences.

Forms of public hearings and debates:

- Scientific conferences, seminars, round table discussions and their rounds;
- Meetings with the victims and crime witnesses of the communist and other totalitarian regimes;
- Joint sessions of international and national commissions of historians;
- TV-bridges, involving the European channel EuroNews and national TV channels;
- The development of an internet portal;
- Study trips.

Members of hearings and public debates:

- Representatives of the national parliaments and governmental institutions;
- Scholars (historians, lawyers, political scientists, sociologists, etc.);
- Representatives of international and national commissions of historians;
- Representatives of research centres and museums;
- Participants of the historical events, victims of terror carried out by the communist regimes, organisations of victims of political terror, and witnesses;
- Staff of the European structures and the public sector of the Member States, diplomats;
- Representatives of the non-governmental organisations of human rights protections, etc.;
- Public figures (various groups: national, religious, professional).

Legal framework

Initiate discussions on the required EU legal instruments, their provisions, instrument drafting and examination. To draft the required framework, legal instruments that would assign another status to the investigation of the crimes of the communist regimes (by expanding the concept of *genocide*) in order to acknowledge them as international crimes to which no limitations apply, while the extradition is enabled and the Member States are committed (recommended) to pay special attention to the following:

- a. Education on the crimes of the communist and other totalitarian regimes;
- b. Memorialisation of the crime victims of the totalitarian regimes and the marking of the memorial sites;
- c. Formation of national museum expositions;
- d. Criminal prosecution or sanctions for:
 - i. Public support of the genocide crimes of the communist and other totalitarian regimes;
 - ii. Refusal to acknowledge these crimes;
 - iii. Excessive derogation of these crimes.
- e. The responsibility of the successors of the communist states concerning the compensation of losses;

Institutional framework

For the effective continuity of the process it must be institutionalized. And I would like to propose some initiatives:

- To initiate the establishment under EU auspices of the permanent international governmental Forum (Conference) for the investigation, memorialisation of and education on the crimes committed by the communist and other totalitarian regimes. The Forum could be convened biannually (annually). The participating EU delegations would discuss and coordinate joint actions in the Forum.
- To establish the European Fund for the initiation, encouragement and support of the European and national initiatives for the memorialisation of genocide crimes of the communist and other totalitarian regimes, crimes against humanity and war crimes, as well as the development of research and education projects.
- To initiate and start the commemoration, on the European level, of the memorial day of the victims of the communist totalitarian regime. The European Parliament already adopted a written declaration on proclamation of 23 August (the Molotov-Ribbentrop Pact day) as European Day of Remembrance for the Victims of Stalinism and Nazism.
- To establish an European institute for the research of the crimes of the communist and other totalitarian regimes.
- To establish an European museum on totalitarian regimes and for the victim homage.

Ronalds Račinsks

Atsevišķas vēsturiskās atmiņas. Dažāda izpratne par nacismu un padomju noziegumiem

Kopsavilkums

Divdesmitā gadsimta pirmajā pusē izveidojās divi totalitārie režīmi, kuri tiecās mainīt globālo politisko struktūru, uzspiežot pasaulei savu ideoloģiju. Pirmais un ilgāk pastāvošais no tiem – padomju komunisms – bija balstīts pseidozinātniskā šķiru cīņas teorijā; otrs – nacistiskās Vācijas režīms – bāzējās rasisma ideoloģijā. Lietuva, kā arī visa Centrāl- un Austrumeiropa cieta no abiem. Šī reģiona tautas piedzīvoja represijas un zaudējumus. Tomēr starp šiem režīmiem bija etniskas, sociālas un politiskas atšķirības. Attiecīgi tam ir veidojušās kolektīvās atmiņas.

Nacistiskās Vācijas sakāve izraisīja vispārēju šī režīma un tā ideoloģijas nosodījumu. Demokrātiskajā pasaulē tika pieņemts plašs šīs sistēmas un tās paveikto noziegumu, īpaši holokausta (jeb *Shoah*) novērtējums. Ļoti skaidra attieksme pret nacistisko ideoloģiju un šī režīma noziegumiem ir demokrātisko valstu vērtību sistēmas pamatakmens. Tam ir universāla nozīme.

Padomju totalitārisma pastāvēšana gadu desmitiem pēc kara neļāva līdzīgi novērtēt šī režīma lomu cilvēces vēsturē asiņainākā konflikta izraisīšanā un represijās pret saviem, kā arī okupēto nāciju iedzīvotājiem. Padomju sistēmas transformācijai un sabrukumam sekoja savā ziņā selektīva amnēzija.

Kādi ir iemesli tik atšķirīgai šo divu totalitāro režīmu un to paveikto noziegumu uztverei? Pirmām kārtām – politiskais iemesls, jo vēsture ir vakardienas politika un šodienas politika ir rītdienas vēsture. Vēsturi vienmēr raksta iekarotāji un uzvarētāji. Un viņi vēsturiskos notikumus atspoguļo, kā tiem tik. Tādējādi vēsture bija, ir un būs manipulāciju, subjektīva novērtējuma un interpretācijas joma. Pat ja pastāv vienprātība attiecībā uz faktiem, interpretācijas ziņā vienmēr būs pretrunas.

Otrais iemesls – atšķirīgas kolektīvās atmiņas, jo tās vienmēr ietver emocijas – un mēs redzam pasauli caur “krāsainām brillēm”. Un brillu “krāsa” ir atkarīga no mūsu izglītības, objektīvajām zināšanām, vērtību sistēmas, piederības pie noteiktas sociālās, etniskās vai politiskās grupas, kolektīvās atmiņas un diskusijām šajās grupās, kā arī no personiskās pieredzes un uzskatiem.

“*Krievijas faktors*”. Dominē propadomiskais (vai prokrieviskais) uzskats par Otrā pasaules kara cēloņiem un rezultātiem. Šķiet, tīši tiek aizmirsts, ka 1939. gadā PSRS uzsāka Otro pasaules karu kā nacistu sabiedrotā. 1945. gadā nacistiskā Vācija tika sakauta ar kopīgiem Rietumu sabiedrotu un Padomju Savienības pūliņiem, un Eiropa atkal (Teherānā, Jaltā un Potsdamā) tika sadalīta – šoreiz starp demokrātiskajām Rietumvalstīm

un totalitāro PSRS (Baltijas valstu gadījumā šīs vienošanās vienīgi īstenoja un legalizēja Molotova–Ribentropa pakta mantojumu). Jā, Eiropa tika atbrīvota no nacistiskā režīma, taču tās rietumu un austrumu daļā tas notika ļoti atšķirīgi. Rietumu daļa tika patiesi atbrīvota, bet austrumu daļā vienu totalitāro režīmu nomainīja cits, vienu okupāciju – cita, vienu koncentrācijas nometņu veidu – cits. Taču mīts, ka Padomju armija atbrīvoja Eiropu, joprojām ir ļoti populārs, un Krievija – PSRS mantiniece – to visiem spēkiem stiprina. Vēl jo vairāk – mūsdienu Krievija arvien vairāk saistās ar padomju pagātni: idejas par “padomju pagātnes diženumu” kļūst par krievu nācijas konsolidējošo faktoru. Tas kļūst par Kremļa jaunās politiskās platformas ideoloģisko pamatu, un Krievija bloķē jebkurus mēģinājumus vismaz uzsākt dialogu un diskusiju.

Divdomīga pozīcija Rietumos. Rietumu demokrātija un Rietumu civilizācija balstās uz brīvības, demokrātijas, cilvēktiesību un pamatbrīvību ievērošanas principiem – uz morāliem pamatiem un vērtību sistēmu. Taču attiecībā uz Krieviju un padomju režīma paveiktajiem noziegumiem šie pamatprincipi netiek tik stingri ievēroti. Attiecībās ar Maskavu dominē reālpolitika un bieži tiek runāts par “nepieciešamo” piekāpšanos. Tipisks piemērs tam ir Otrā pasaules kara beigu 60. gadadienas svinības Maskavā (kur šis karš patiesībā sākās 1939. gadā). Piedaloties Putina propagandas izrādē, pasaules līderi demonstrē savu atbalstu Kremļa pozīcijai, kas pazemo padomju totalitārā režīma upurus.

Genocīda koncepcija. 1948. gadā Padomju Savienības spiediena rezultātā ANO konvencijā par genocīda noziegumu novēršanu un sodīšanu no šādu noziegumu saraksta pēdējā brīdī tika izslēgts PSRS veiktā genocīda nodarījumu uzskaitījums. Vai tas miljonu padomju režīma upuru ciešanas dara mazāk sāpīgas? Vai padomju totalitārie režīmi tikai uz šiem formālajiem pamatiem ir uzskatāmi par mazāk ļauniem?

Atšķirīgā situācija postkomunisma zemēs arī ir viens no iemesliem, kāpēc padomju komunistiskā ideoloģija nav tikusi nosodīta. Šajās valstīs komunistiskie līderi joprojām saglabā politisko un ekonomisko varu.

Rietumu demokrātisko valstu kreisā spārna partijas parasti neatbalsta padomju komunistiskās sistēmas nosodīšanu savas ideoloģiskās radniecības dēļ ar to.

Morālu iemeslu izraisīts gribas un politiskās vadības trūkums. Politika, kas nav balstīta morālos apsvērumos, galu galā vispār nav praksē lietojama politika.

Kā novērst dubultus standartus attieksmē pret totalitārajiem režīmiem?

- Skaidra politiskā griba.
- Morāli pamati politisko lēmumu pieņemšanai.
- Atklāts dialogs.
- Juridisks ietvars.
- Institucionāls ietvars.
- Mūsdienīga izglītība.



Raimonds Cerūzis

Latvijas okupācijas problēma vācbaltiešu publicistikā pēc Otrā pasaules kara

1918. gada rudens iezīmēja radikālu pavērsienu latviešu un visu pārējo tautu vēsturē, kas ilgstoši bija dzīvojušas Latvijas teritorijā. Bija novērojama vēl nebijusi domu, politisko uzskatu un ideju konfrontācija. Pastāvēja vismaz divas dažādas valsts koncepcijas. Latviešu politiskie spēki (atskaitot to tautas daļu, kas pakļāvās lielnieciskajai propagandai) konsolidējās ap neatkarīgu, nacionālu, demokrātisku Latvijas valstiskuma ideju. Turpretim sociālpolitiski vadošo slāni ilgstoši veidojošie Baltijas vācieši aizstāvēja tā saukto Baltijas valsti, kas bija balstīta uz viduslaiku Livoniju kā vācbaltiešu valstisko ideālu. Vācbaltieši Latvijas un Igaunijas teritorijā vēlējās saglabāt privileģētu statusu un to īpatsvaram sabiedrībā proporcionāli daudz lielāko ietekmi. Citiem vārdiem, vācbaltiešu ideāls, mūsdienu izteiksmē izsakoties, bija “daudzkopienu” valsts. Uzskatāmi to apstiprina vācbaltiešu ļoti aktīvā dalība militārpolitiskajos procesos 1919. gadā.

Šī īpatnība padara Latvijas vēstures piemēru ļoti atšķirīgu no citu Vidus- un Austrumeiropas valstu attīstības. Citviet Eiropā pēc Pirmā pasaules kara nevar novērot tik noteiktu un neatlaidīgu kādas minoritātes apņēmību diktēt noteikumus valsts pārvaldes principu izvēlē, vienlaikus politiskiem un militāriem līdzekļiem konkurējot ar pamatnācijas pašnoteikšanās vēlmi visā tās vēsturiski etniskajā teritorijā. Unikāla šī parādība ir arī tādēļ, ka vairākās Vidus- un Austrumeiropas valstīs (piemēram, Čehoslovākijā, Polijā, Rumānijā, Ungārijā) līdzīgos apstākļos dzīvoja daudz vairāk vāciešu, to skaits sasniedza pat miljonus, bet šādas vāciešu minoritātes pretenzijas uz visu kādas etniski atšķirīgas pamattautas apdzīvotu teritoriju mēs nesastopam nekur citur kā tikai Baltijā.

Smags traucēklis starpnacionālajā saskarsmē bija negatīvā vēsturiskā pieredze un stereotipi, kurus uzlabot varēja droši vien tikai paaudžu maiņa. Abpusēji gadu desmitu un pat simtu laikā tapušie stereotipi un nacionālie aizspriedumi (“latvietis – zemnieks, kalps”, “vācietis – barons, kungs”) latviešu un vācu sabiedrībā bija ļoti noturīgi. Tie noteica ne tikai parastās ikdienas attiecības sabiedrībā un ietekmēja iekšpolitiku. Stereotipu varā bija arī Vācija – sevišķi Pirmā pasaules kara laikā un pirmajos gados pēc tā. Ļoti noturīgs bija Vācijas un vietējo vāciešu uzskats, ka valstiskās pieredzes trūkuma dēļ latvieši nebūs spējīgi izveidot valsti un – ja tomēr to izdarītu, tad tāda valsts drīz sabruktu.

Vācbaltiešu aktīvā līdzdalība Baltijas vēstures procesā līdz Pirmā pasaules kara noslēgumam un Latvijas Neatkarības kara laikā ārkārtīgi ietekmēja vācbaltiešu attieksmi pret Latviju.

Ļoti uzskatāmi vācbaltiešu atšķirīgā izpratne par dažādiem vēstures jautājumiem izpaužas attieksmē pret nacionāla satura jēdzieniem. Tā, piemēram, paši sevi vācbaltieši parasti dēvēja un joprojām dēvē par *Balten*, kas latviski nozīmētu “balti” vai “baltieši”. Šī jēdziena izcelsme ir visai politizēta, un tās pirmsākumi attiecināmi uz 19. gadsimta pēdējās trešdaļas aso domstarpību laiku ar Krievijas rusificējošajām tendencēm. Tolaik vācbaltiešu sabiedrībā nostiprinājās minētais pašapzīmējums *Balten*, ko Baltijas vācieši izmantoja, lai uzsvērtu savu piederību pie īpašas “politiskās nācijas”. Šāds apzīmējums, kas apliecināja saistību ar Baltiju, viņuprāt, ļāva iestāties par savām “nacionālajām” jeb autonomijas tiesībām. Starpkaru periodā un pēc Otrā pasaules kara vācbaltieši turpināja sevi apzīmēt ar šo jēdzienu, kas gan nenozīmēja, ka tādā veidā viņi gribētu uzsvērt savu atšķirīgo nacionālo identitāti vai tautību, bet gan kultūrvēsturisko un reģionālo (Baltijas) kopību.¹

Ir visai droši pieļaujams, ka, ilgstoši dzīvojot Baltijā, vācbaltieši bija apguvuši īpašu psiholoģiju, kultūru, kas sevī iemiesoja zviedru, krievu, poļu, kā arī pamattautu kultūras un citus etniska rakstura elementus. Mūsdienās latviešu un vācbaltiešu vēsturiskajā publicistikā atrodami mēģinājumi šādu vācbaltiešu savdabību izvirzīt par pamatu pieņēmumam, ka vācbaltieši nebūtu jāuzskata tikai par ārpus Vācijas robežām dzīvojošu vācu nācijas grupu,² bet gan par īpašu tautību, kurai bija sava domāšana un mentalitāte.³ Publicistikā ir mēģināts apkopot arī galvenās iezīmes, kas vācbaltiešu mentalitāti šķir no citām, tostarp “tipiski” vāciskām iezīmēm: naudas varas noliegšana un nicināšana, ārīšķīgu cieņas apliecinājumu un apbalvojumu nicināšana, ģimeniskums un nodošanās kādam cēlam uzdevumam – sūtībai (*Sendung*).⁴

Vācbaltiešu īpatnā attieksme pret nacionāla rakstura jēdzieniem izpaužas arī attieksmē pret pašu valsti. Uzkrītoši bieži viņi vārda *Lettland* vai “Latvija” lietojumu aizstāja ar vārdiem *Vaterland*, *Muterland* (tēvzeme, mātes zeme), *Heimat* (dzimtene) vai, kā bieži rakstīts vācbaltiešu publicistikā pēc Otrā pasaules kara, – *Alte Heimat* (vecā dzimtene)⁵, kas acīmredzami viņiem bija tuvāki un akceptējamāki jēdzieni par salikteni *Lettland*, kas tiešā tulkojumā nozīmē “latviešu zeme” – tātad zemi un valsti, kas paredzēta primāri latviešiem.

Rakstot par 1918.–1919. gada notikumiem un jaunveidoto Latvijas Republiku, vācbaltieši padomju okupācijas periodā turpināja lietot latviskotu apzīmējumu *Latwija*, tā uzsverot, ka tas ir kaut kas svešs un idejiski nepieņemams – bieži vien saistīts ar vāciešu aplaupīšanu un pat iznīcināšanu, kā to norādījis 1919. gada norīšu aculiecinieks, redzamais vācbaltiešu politiķis Georgs Manteifels.⁶ Piedevām tradīciju un stereotipu iespaidā Latvijas Republikas Saeimu vācbaltieši konsekventi dēvēja un dēvē par “landtāgu”.

Jēdziens “landtāgs”, kas saistījās ar vācbaltiešu idealizēto Livonijas laiku, bija vienīgais vācbaltiešu izpratnē leģitīmais jēdziens, kas varēja apzīmēt augstāko lēmējinstītūciju Baltijas vēsturiskajā telpā.

Redzamākais vācbaltiešu politiķis un publicists Pauls Štīmans 1929. gada izdevumā “Baltijas Almanahs” raksta, ka Latvijas izveidošanās pirms 10 gadiem pārsteigusi vācbaltiešus nesagatavotus.⁷ Šeit var tikai piekrist – viņiem šāda valsts ideja bija pilnīgi sveša un prasīja ilgstošu adaptēšanos vismaz vienas, ja ne divu paaudžu garumā.

Īpaši grūts pārbaudījums vācbaltiešu attieksmē pret Latviju bija izceļošana 1939. gada nogalē. Izceļošana uz Lielvāciju ir interesanta no vācbaltiešu mentalitātes un Latvijas valsts pagātnes izpētes un okupācijas fakta interpretācijas viedokļa. Vēstures literatūrā ir norādīts uz diviem atšķirīgiem noskaņojumiem vācbaltiešu sabiedrībā, kas liecina par vācbaltiešu visai neviendabīgo pasaules uztveri un attieksmi pret Latviju. Proti, saistībā ar 1939. gada nogales notikumiem viena vācbaltiešu daļa uzsvērusi domu, ka “ieceļo” (no vācu: *einwandern*) Vācijā, bet otra daļa uzsvērusi, ka Baltiju pamet (“izceļo”, vāciski: *auswandern*).⁸ Tā vācbaltiešu daļa, kas uzskatījusi, ka “ieceļo” Vācijā, bija jau pietiekami adaptējusi nacionālsociālistisko ideoloģiju un vēlējās aktīvi iesaistīties Vācijas austrumu plānos (*Osteinsatz*), turpretim otra daļa – “izceļotāji” – joprojām saistīja sevi ar Baltiju un izceļošānu izprata kā piespiedu pasākumu – bēgšanu no gaidāmās krievu okupācijas.⁹ Citiem vārdiem, 20.–30. gadu gaitā vācbaltiešu mentalitāte, vērtību sistēma un no tās izrietošā attieksme pret Latviju vairs nebija viengabalaini “baltiska”. Ievērojama vācbaltiešu daļa, solidarizējoties ar nacionālsociālistisko ideoloģiju, saskaņā ar tālaika uzskatu standartiem bija kļuvusi it kā jau tipiski vāciska. Nacionālsociālisms, kura ideoloģijas neatņemama sastāvdaļa bija cīņa par vācu nacionālajām tiesībām, vācu ietekmes atjaunošanos Viduseiropā, par tautas vienotību, pret komunismu un citiem abstraktiem vai konkrētiem visas vācu tautas ienaidniekiem, bija pieņemams gan Vācijā dzīvojošiem vāciešiem, gan vācbaltiešiem Latvijā.¹⁰

Vācbaltiešu izceļošana 1939. gada nogalē aizsāka jaunu periodu vācu faktora izpausmē Latvijā. Kaut gan šis notikums ir plaši aplūkots gan vēstures zinātnē, gan publicistikā, ar to saistās arī daži diskutabli jautājumi. Pats svarīgākais, šķiet, būtu tas, vai vācbaltiešiem tiešām bija tik aktīvi jāatsaucas uz nacistiskās Vācijas oficiālo “aicinājumu” atgriezties reihā. Vai bija alternatīva? Gan paši vācbaltieši, gan daļa latviešu uzskata, ka alternatīvas vācbaltiešiem nebija – palikšanas gadījumā vācbaltiešiem draudētu nāve gaidāmajā krievu okupācijā. Tam var piekrist, bet var arī pieļaut, ka, paliekot Latvijā, vācbaltiešus droši vien piemeklētu tāds pats liktenis, kādu piedzīvoja latvieši padomju okupācijas laikā, – izsūtīšanas, represijas. Bet, lai cik ciniski tas izklausītos, – etniskais kopums, kaut arī smagi un netaisnīgi cietis, izdzīvotu. Lai gan daļa Latvijas sabiedrības nebūt nenožēloja vāciešu izceļošānu, kopš 1939. gada beigām latviešu sabiedrībā arvien vairāk ielauzās neziņa un satraukums par Latvijas turpmāko likteni. Mums atliek

vien jautāt – vai Latvija būtu piedzīvojusi to dramatisko likteni, kas to sagaidīja krievu padomju, vācu-nacistu un atkārtotās padomju okupācijas laikā, ja vācbaltieši būtu atteikušies izceļot un palikuši uzticīgi Latvijai un ja Latvija šādu vācbaltiešu soli būtu spējusi pienācīgi, ar tālredzīgu stratēģisku aprēķinu atbalstīt?

Ņemot vērā vācbaltiešu vēsturisko pieredzi, tradīcijas un izpratni, kļūst saprotams, kādēļ ļoti bieži Baltijas – konkrēti Latvijas – okupācijas faktu vācbaltieši aplūkoja savas izceļošanas kontekstā un kā tai pakārtotu. Latvieši un vācieši bija dzīvojuši cits citam blakus, bet katrs savā sabiedrības slānī, savā informācijas telpā, cits citu lāgā nepazīdami un nesaprazdami. Vācbaltiešu publicistikā un vēstures pētījumos pēc Otrā pasaules kara vienmēr jūtams rūgtums par 30. gadu otro pusi – “Ulmaņlaikiem” –, kad Latvijā iezīmējās izteikta virzība uz nacionālas valsts pusi, kas bija saistīta ar vācu ietekmes mazināšanu un vācu iespēju ierobežošanu Latvijā. Arī šis laikposms bija devis savu ieguldījumu, lai uzliktu savdabīgu un reizēm skaidri negatīvu zīmogu visam Latvijas novērtējumam.

Dzīve nošķirtā sabiedrības slānī, Baltijas jautājuma izpratnes atšķirība vai – precīzāk – atšķirīgi vēstures faktu akcenti ļoti precīzi atainojas vācbaltiešu literātu darbos. Tā, piemēram, viens no redzamākajiem vācbaltiešu rakstniekiem nacionālkonservatīvi orientētais Rīgā dzimušais Verners Bergengrīns (*Werner Bergengruen*, 1892–1964) savā 1952. gadā publicētajā pazīstamākajā vēsturiskajā romānā “Pēdējais rotmistrs” pauž skepsi un šaubas par mūsdienu pasaules attīstību, par iespēju turēties pie tradīcijām. Tepat viņš arī uzsver, ka ļoti būtiska sastāvdaļa vācbaltiešu dzīves uztverē bija “Baltijas vecā dzīvesveida” jeb “Baltijas viduslaiku” cienīšana.¹¹ “Baltijas viduslaikus” krietni papostīja notikumi pēc Pirmā pasaules kara, bet neatgriezeniski vecā Baltija un Baltijas vācietība tika izpostīta 1939. gadā – Berlīnes un Maskavas noziedzīgā darījuma rezultātā, kam sekoja vācbaltiešu izceļošana.¹² Te jūtama izteikta nostalgija pēc pirmskara laika kārtības – par laiku pirms Otrā pasaules kara, bet varbūt pat nostalgija pēc 20. gadsimta sākuma.

No visiem vācbaltiešu vēsturiski episko romānu autoriem, iespējams, pats spilgtākais ir Vidzemē, Loberģu muižā (*Blumberghof*), dzimušais Zīgrīds fon Fēgezaks (*Siegfried von Vegesack*, 1888–1974). Z. fon Fēgezaks, kurš 1918. gadā bija apmeties Vācijā, bieži uzturējās arī Latvijā, kur dzīvoja un aktīvi valsts sociālpolitiskajā dzīvē piedalījās viņa brālis politiķis Manfrēds. Rakstnieka ievērojamākais darbs ir romāns triloģija “Baltijas traģēdija”¹³, kas savu pirmpublicāciju piedzīvoja vēl starpkaru periodā. Grāmata, Z. fon Fēgezaka vārdiem, apraksta “drosmīgās Baltijas tautas” (lasi – vācbaltiešu) vēsturi. Tā ir par notikumiem Vidzemē no 1890. gada līdz 1920. gadam un ļoti uzskatāmi parāda vācbaltiešu vēsturisko sāpi. Baltijas traģēdijas apogeju Z. fon Fēgezaks saredz Pirmā pasaules kara beigu pārvērtībās – Latvijas dibināšanā un boļševiku invāzijā 1918./19. gadā. 1957. gadā klajā nāca “Baltijas traģēdijas” turpinājums – romāns “Pēdējais cēliens”¹⁴,

kurā bija aprakstīti svarīgākie notikumi Baltijā līdz vācbaltiešu izceļošanai. Divdesmitie trīsdesmitie gadi "Baltijas traģēdijā" tiek tēloti kā periods, kas pārtrauc septiņsimt gadu ilgo vācbaltiešu (*Balten*) "kungu un valdītāju vēsturi senākajā vācu kolonijā", padarot vāciešus par "nabadzīgiem zemniekiem uz sev atsavināto muižu zemes", kas noslēdzas ar "ieplūšanu tēvzemē", respektīvi, izceļošanu 1939. gadā.¹⁵ Rakstot par 1918. gadu, Z. fon Fēgezaks piemin latviešu un vāciešu līdztiesības problēmu, pieļaujot, ka vācieši savu nacionālo tiesību jautājumos tomēr bija privileģētākā situācijā.¹⁶ Zīmīgi, ka autors Latvijas Republikas dibināšanas faktu apiet, it kā tāda nemaz nebūtu bijis. Darbā ir tikai vācbaltiešu landesvērs, kas no 1918. gada līdz 1920. gadam cīnījies pret sarkanajiem (Pēteri Stučku), kuru iebrukums ir vācbaltiešu traģēdijas kulminācija.¹⁷ Plaši aprakstīta arī vācbaltiešu literatūrā mitoloģizētā landesvēra un tā triecienbrigādes komandiera Hansa fon Manteifela (*Hans von Manteuffel*) varonība Rīgas ieņemšanā 1919. gada 22. maijā – H. fon Manteifels tiek tēlots kā "īstenais Rīgas atbrīvotājs".¹⁸ Turpretim landesvēra un citu vācu bruņoto formējumu cīņas pie Cēsīm 1919. gada jūnijā ar igauņu un latviešu kopējiem spēkiem viņš novērtē kā "pilnīgu stulbumu", jo tā izpaudusies vācu vadības nespēja akceptēt nepatīkamo, bet objektīvo realitāti, kur noteicējas jau bija Antantes valstis un Baltijas pamattautas, kas bija ievērojams pārspēks.¹⁹ Latvijas kā vācbaltiešiem neizdevīga valstiska risinājuma ignorēšana un vāciskās vēstures tradīcijas akcentēšana ir tipiska vācbaltiešu literatūras iezīme. To uzskatāmi demonstrē Z. fon Fēgezaks, aprakstot starpkaru perioda Latviju. Tomēr darbā ieskanas arī nacionālās jūtas samierinoša nots, kaut gan ietērpta visai asos formulējumos. Proti, par pēckara laiku te atrodams šāds formulējums: "Vai tāpēc, ka valdība mums ir atņēmusi visu, latvieši ir laupītāju un zagļu tauta? Neviena tauta nav labāka vai sliktāka par otru."²⁰ Jāatzīst, Z. fon Fēgezaka formulējums ir visai uzskatāms apliecinājums plaši izplatītai negācijai, kas valdījusi un valda vācbaltiešu sabiedrībā pret Latviju kā latviešu valstiskumu, kas vācu intereses nostādīja pakārtotā lomā.

Kaut arī vācbaltiešu kopiena Rietumvalstīs bija krietni mazāka par latviešu un igauņu trimdiniekiem, tai bija ne tikai ievērojami publicisti un literāti, arī zinātnieku bija prāvs pulks, un tie darīja ļoti daudz, lai pētītu un izskaidrotu Baltijas vēsturi. Šo darbu vācbaltieši uzsāka jau tūlīt pēc pēckara krīzes pārvarēšanas Eiropā. Zīmīgi, ka vācbaltiešu zinātnieki par Baltijas vēsturi 20. gadsimtā parasti runāja tiešāku valodu un lietas sauca precīzākos apzīmējumos nekā vācbaltiešu publicisti vai rakstnieki.

Ļoti labs avots vācbaltiešu uzskatu izziņāšanai ir "Vācbaltiešu gadagrāmata" (*Jahrbuch des baltischen Deutschtums*), kura sāka iznākt jau 20. gados Rīgā. Latvijas okupācijas laikā – parasti apaļās vēsturisko norišu atceres gadskārtās vairāk uzmanības tika pievērsts tieši Baltijai liktenīgajiem brīžiem. Tomēr akcenti šajā vācbaltiešiem tik nozīmīgajā izdevumā bieži tika salikti ne uz tiem faktiem un norisēm, kuras izceltu latvieši. Tā, piemēram, 1959. gada "Vācbaltiešu gadagrāmatas" izdevumā redzam, ka lielākā

uzmanība ir pievērsta nevis Baltijas pamattautām tik sāpīgajam 1939. gadam, bet gan sarežģītajiem 1919. gada notikumiem – Baltijas landesvēram, vācbaltiešu cīņām pret boļševikiem, Rīgas ieņemšanai, Cēsu kaujām (jeb, kā to dēvēja vācbaltieši, – “īgauņu karam” (*Estenkrieg*)).²¹ Savukārt 1939. gada notikumiem uzmanība pievērsta galvenokārt pasaules kara un izceļošanas kontekstā, nevis Latvijas okupācijas kontekstā. 1939. gada notikumi tiek saukti par “dzimtenes vēstures noslēguma nodaļu” (*Abschlusskapitel unserer Heimatgeschichte*). Gadagrāmatas ievadā ir atceres dienu saraksts, bet šeit nav atrodams Baltijas valstu vēsturē liktenīgais 1939. gada 23. augusts (Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanas datums), kaut gan ir Latvijas un PSRS 1939. gada 5. oktobra bāzu līguma datums un 30. oktobrī ar Vāciju noslēgtais vācbaltiešu izceļošanas līguma datums. Vai tā bija vienkārša nejaušība, kļūda vai tomēr apzināta rīcība?

Atbilde meklējama tajā apstākļī, ka pēc izceļošanas Otrā pasaules kara laikā vācbaltieši sajuta labklājības kāpumu un uzskatīja, ka pēc kara būs vācu kārtība un vispārēja labklājība. Iespējams, ka tieši tāpēc sarūgtinājums par dzimtenes pamešanu izplēnēja un arī Baltijas valstu *de facto* iznīcināšana nešķīta vairs nozīmīga. Tomēr piedzīvotā pēckara realitāte lika mainīt uzskatus – vācbaltieši bija zaudējuši gan savu dzimteni un īpašumus Baltijā, gan tika patriekti no Otrā pasaules kara rezultātā iegūtajiem īpašumiem Lielvācijas austrumu teritorijās. Viņi Otrā pasaules kara laikā bija divkārši zaudētāji un savu iedzīvi pēc kara bija bieži vien spiesti veidot pilnīgi tukšā vietā. Tādējādi izceļotāji bija piedzīvojuši daudz kara šausmu, bet pašu Baltijas pilnīgo okupāciju un sovetizāciju 1940. gadā klātienē nepiedzīvoja. Droši vien arī tādēļ novērojami šie atšķirīgie akcenti 1939.–1940. gada notikumu izklāstā, kur dominē nevis valsts, bet vācbaltiešu vēsture. Proti, piemēram, par vācbaltiešu politisko likteni 1959. gada gadagrāmatā raksta redzamais vācbaltiešu autors Vilhelms Lencs (*Wilhelm Lenz*). Uzmanību Lencs koncentrē uz vācbaltiešu izceļošanu un apgalvo, ka Baltijā vācieši zinājuši, ka Vācija pārdevusi Baltiju krieviem. Tomēr rakstā neatrodam ne nožēlu, ne skumju par okupāciju un tās prettiesiskumu, nav nožēlas par valsts zaudēšanu. Drīzāk dominē pašiem sava sāpe un nožēla par izceļošanu jeb “dzimtenes zaudēšanu”.²²

1969. gada “Vācbaltiešu gadagrāmata” ir vēl pieticīgāka okupācijas tematikas izklāstā. Te sastopami gandrīz tikai filozofiskākas dabas apcerējumi par vēsturi, ne tik daudz precīzi vēstures atainojumi. Ievērojami mazāk analizēta 1939. gada situācija, Latvijas un Igaunijas valsts faktors vispār apiets pilnībā.²³

Latvijas un pārējo Baltijas valstu 20. gadsimta vēstures saturiskajā izklāstā “Vācbaltiešu gadagrāmata” ļoti atšķīrās no citiem Baltijas trimdinieku izdevumiem. Kā kontrastu šeit var minēt latviešu publicista Andriņa Namsona kopš 1962. gada izdoto gadagrāmatu *Acta Baltica*, kura arī bija vācu valodā izdota gadagrāmata (izdota Kēnigšteinā) un publicēja galvenokārt rakstus, kas cieši saistījās ar Baltijas valstu sociālpolitisko, ekonomisko un kultūras dzīvi, kā arī atainoja situāciju okupētajā Baltijā.²⁴

Autori galvenokārt bija latvieši, igauņi un lietuvieši (Andrivs Namsons, Rolfs Ekmanis, Uldis Ģērmanis, Arnolds Purre, Aleksandrs Varma, Gotlībs Neijs, Tomass Remeikis, Povila Reklaitis). Sešdesmitajos gados *Acta Baltica* slejās nemaz nav atrodami vācbaltiešu autori. Līdzīgi kā vācbaltiešu izdevumos nebija atrodami Baltijas pamattautu autori. Tādējādi ārēji var šķist, ka Baltijas pamattautu un vācbaltiešu publicistika bija nodalījusies katra savā noslēgtā informatīvā telpā. Tomēr savstarpēji vācbaltiešu un Baltijas pamattautu kontakti bija, kaut arī ne tik produktīvi, un visai bieži varēja runāt nevis par sistemātisku, bet par izteikti epizodisku kontaktu.

No vācbaltiešu autoriem, kas meklēja un uzturēja sakarus ar Baltijas pamattautām un aktīvi interesējās par Baltijas okupācijas jautājumu, īpaši jāizceļ Boriss Meisners (*Boris Meissner*, 1915–2003). Viņš bija viens no ievērojamākajiem Baltijas jautājuma popularizētājiem Baltijas valstu okupācijas periodā. Pleskavā dzimušais, bet starpkaru periodā Igaunijā dzīvojošais B. Meisners bija tiesību zinātnieks un specializējās starptautiskajās tiesībās. Plašāk pazīstams viņš bija tieši ar saviem pētījumiem par mūsdienu vēsturi un politiku. B. Meisners bija turpinājis savas dzimtas tradīcijas un devies tēva aizsāktajā jurisprudences ceļā. Piecdesmitajos gados viņš strādāja VFR Ārlietu ministrijā, te pildīja PSRS nodaļas vadītāja amatu un bija ļoti labi informēts par padomju politiku. Kopš 50. gadu beigām B. Meisners strādāja par pasniedzēju Ķīles Universitātē, kur izveidoja Austrumeiropas politikas, sabiedrības un tiesību semināru. Sešdesmitajos gados viņš pāriet strādāt uz Ķelnes Universitāti, kur veido un līdz pensijai vada Austrumu tiesību institūtu. 1954. gadā tiek publicēta B. Meisnera disertācija par padomju intervenci Baltijā un Baltijas starptautiski tiesiskajiem jautājumiem. Vienā no Vācijas atpazīstamākajiem vēstures žurnāliem "Mūsdienu vēstures ceturkšņa burtniecās" 1954. gadā tiek publicēts faktoloģiski un juridiski precīzs B. Meisnera raksts par komunistu veikto varas sagrābšanu Baltijas valstīs. Tādējādi Vācijas zinātnieku un plašas sabiedrības aprindām tiek sniegta informācija par Baltijas okupācijas un aneksijas problemātiku.²⁵ Vēlāk B. Meisnera darbu pamatdoma tika izklāstīta 1956. gadā klajā nākušajā grāmatā "Padomju Savienība, Baltijas valstis un starptautiskās tiesības"²⁶. Šī grāmata tiek uzskatīta par juridisku pierādījumu tam, ka Baltijas okupācija un aneksija bija pretlikumīgs akts un tika pārkāptas starptautiskās tiesības.

Nozīmīgs pienesums Baltijas valstu kopējā likteņa skaidrošanā bija Igaunijas vācbaltiešu autora Georga fon Rauha (*Georg von Rauch*, 1904–1991) 1970. gadā klajā laistais darbs "Baltijas valstu vēsture"²⁷ un J. fon Hēna, H. fon Rimšas un H. Veisa redakcijā 1971. gadā izdots rakstu krājums ar nosaukumu "No Baltijas provincēm līdz Baltijas valstīm"²⁸. Abas grāmatas akcentē vienojošo Baltijas okupācijas problemātiku. G. fon Rauha grāmata, kas tika publicēta gan vācu, gan arī angļu valodā kļuva par ārvalstu autoru vienu no izmantotākajiem izziņu materiāliem Baltijas valstu vēstures atspoguļojumā. G. fon Rauhs pēc Otrā pasaules kara kļuva par Marburgas Universitātes

profesoru Austrumeiropas vēsturē. 1958. gadā viņš pārcēlās uz Kīli, kur vadīja Austrumeiropas vēstures katedru, līdzdarbojās Baltijas vēstures komisijā, daudzu izdevumu redakcijās un citās institūcijās. G. fon Rauha grāmata ir ievērojama ar to, ka viņš pirmais izstrādā trīs Baltijas valstu kopējās vēstures koncepciju. Līdz tam bija ierasts, ka ar jēdzienu "Baltija" plašāk saprata galvenokārt Latviju un Igauniju jeb bijušo Livoniju. G. fon Rauha darbā Baltijas jēdzienā iekļauta arī Lietuva, kurai līdz Pirmā pasaules kara beigām bija izteiktāka orientācija Polijas virzienā, nevis uz Baltiju. Te ļoti pārskatāmi atainotas kopīgās un atšķirīgās Baltijas valstu vēstures tendences. Skaidri un nepārprotami parādīts visu trīs Baltijas valstu vienotais ģeopolitiskais stāvoklis Vācijas un PSRS interešu krustpunktā, kas 1939.–1940. gadā noveda pie okupācijas un aneksijas. Par šiem jautājumiem rakstīts divās nodaļās ar izteiksmīgiem nosaukumiem – "Garantijas un interešu sfēras"²⁹ un "Atentāts pret suverenitāti"³⁰. Sava darba noslēgumā G. fon Rauhs pieļauj, ka iespējama Baltijas nāciju statusa maiņa. Viņaprāt, šādi iespējai par labu liecināja tas, ka kādreiz visai monolītais padomju bloks ir virzījies policentrisku struktūru virzienā (piemēram, komunisma atšķirīgais modelis Ķīnā, Dienvidslāvijā, Austrumeiropas komunistisko valstu atšķirīgā komunistiskā pieredze) un šāda spēku samēra maiņa neizslēdz arī iespēju, ka baltiešu tiesības varētu paplašināties. Viņš pat paredz, ka tālākā nākotnē Baltija attiecībās ar Padomju Savienību varētu kļūt kaut kas līdzīgs Beneluksa valstu attiecībām ar Eiropas un pasaules lielvarām. Viņaprāt, tas būtu vērtējams kā visas Eiropas miera jautājuma atrisinājums.³¹ Starptautiski tiesiski Baltijas statusu G. fon Rauhs vērtē tādējādi, ka juridiski turpina eksistēt Baltijas neatkarīgās valstis, kuru okupācija ir īslaicīga – tai jābeidzas.³²

Ar Latvijas un visas Baltijas okupācijas problemātikas aktualizāciju gan emigrācijas sabiedrībā, gan kontaktos ar citu nāciju pārstāvjiem aktīvi, ilgstoši, neatlaidīgi un mērķtiecīgi līdz pat 21. gadsimtam nodarbojās Dītrihs Andrejs Lēbers (1923–2004). Viņš ir pieskaitāms ievērojamākajiem vācbaltiešu zinātniekiem, kas veicinājuši Baltijas okupācijas fakta izpratni. Rīgā dzimušais D. A. Lēbers, līdzīgi kā B. Meisners, sekoja sava tēva jurista (Augstākās tiesas senators Augusts Lēbers) profesionālajās pēdās. 1966. gadā pēc doktora grāda iegūšanas viņš uzsāka zinātnieka un pasniedzēja gaitas Kīles Universitātē tādās specialitātēs kā pilsoniskās tiesības, starptautiskās privāttiesības, salīdzināmā tiesību zinātne un Austrumeiropas tiesības. Šeit viņš līdz pat pensijai vada Sociālistisko valstu tiesību, politikas un sabiedrības institūtu. D. A. Lēberam bija apbrīnojami liels paziņu loks Baltijas emigrantu vidū – vācbaltieši, latvieši, igauņi, it īpaši tie trimdinieki, kas pastiprināti interesējās par Baltijas valstu likteni. Ar savu dziļo ieinteresētību Baltijas tiesību vēsturē viņš kļuva Baltijas Vēstures komisijas, Vācbaltiešu ģeoloģijas biedrības un citu vācbaltiešu pētniecības organizāciju dalībnieks. Konsekventi viņš pievērsās Austrumu tiesībām un PSRS politiskajai ietekmei reģionā. D. A. Lēbera publicistiskie nopelni aizsākas ar 1972. gadā klajā laistu izdevumu "Pie-

spiestā pavalstniecības izvēle”³³ – darbu ar paradoksāli skanošu, bet ļoti trāpīgu nosaukumu. Šajā grāmatā vācbaltiešu izceļošana atainota no starptautiski tiesiskā aspekta, kas ļoti cieši saistījās ar Molotova–Ribentropa pakta prettiesiskumu – Austrumeiropas sašķelšanu padomju un nacistu ietekmes sfērās.

Ja 50.–60. gadi Baltijas emigrācijas publicistikā un vēstures izklāstā ir iezīmīgi ar vācbaltiešu un Baltijas pamatnāciju diezgan izteiktu tematiski saturisku nošķirtību, tad 70. gados situācija sāka mainīties. Kopš 70. gadiem iezīmējas saturiska un idejiska vācbaltiešu un Baltijas pamattautu izdevumu tuvināšanās. Šajā procesā lieli nopelni ir tieši pieminētajam B. Meisneram un D. A. Lēberam.

Tā, piemēram, D. A. Lēbers kopā ar citu vācbaltiešu vēsturnieku – Mihaelu Garlefu – visai intensīvi sadarbojās ar latviešu un igauņu trimdas vēsturniekiem 70. un 80. gados, it īpaši Baltijas studiju un pētniecības projektu *Conference of Baltic Studies* un *Journal of Baltic Studies* ietvaros. Labi kontakti viņiem bija ar Andrievu Ezergaili, Andreju Plakanu, Juri Dreifeldu.³⁴ Savukārt Baltijas atmodas procesa sākumā sabiedrības īpaši labā atmiņā ir palikušas D. A. Lēbera uzstāšanās Tallinā un Rīgā 1988. un 1989. gadā. Toreiz viņš izklāstīja Molotova–Ribentropa pakta būtību, kā arī plašākai sabiedrībai parādīja oriģinālās dokumentu kopijas ar Molotova un Ribentropa parakstiem, ko toreizējā padomju vadība noliedza. D. A. Lēbers pieskaitāms tiem celmlaužiem, kas pirmoreiz Baltijā atklāti runāja par šīs starptautiskās pretlikumības novēršanu.

1976. gada “Vācbaltiešu gadagrāmatā” B. Meisners publicē pārdomas par Baltijas starptautiski tiesisko statusu un neatkarības atjaunošanu iespēju, kas ir visai neierasts temats gadagrāmatai, kura līdz šim Baltiju aplūkojusi tikai vācu vai vācbaltiešu vēstures ciešā kontekstā.³⁵ Kopš 1976. gada arī igauņu, latviešu un lietuviešu veidotajā *Acta Baltica* parādās B. Meisnera raksti. Te var lasīt viņa rakstu par Baltijas jautājumu pasaules politikā, kur analizēts Baltijas valstu tiesiskais statuss pirms un pēc iekļaušanas PSRS, konstatēts, ka Baltijas jautājums bija ļoti nozīmīgs pasaules kara priekšvēsturē, uzsvērtā Staļina un Hitlera kopatbildība kara izraisīšanā, kā arī izskaidrots, kādēļ Rietumu pasaule neatzīst padomju prettiesisko skaidrojumu Baltijas aneksijai. Līdzīgi kā G. fon Rauhs 1970. gadā savā monogrāfijā, arī B. Meisners šeit raksta par iespējām atjaunot Baltijas valstu neatkarību. Šāda varbūtība kādam tobrīd varbūt izskatījās visai nereāli, tomēr B. Meisners uzsvēra, ka starptautiskie spēku samēri ir nepastāvīgi un pilnīgi pieļaujams, ka varētu notikt starptautiskām tiesībām atbilstošs Baltijas jautājuma atrisinājums.³⁶ Tagad tas šķiet visai praviestiski!

Vācbaltiešu un Baltijas pamattautu tuvināšanās 1939. gada notikumu saturiskajā izpratnē un izklāstā turpinās arī vēlāk. Tā, piemēram, 1979./80. gadā *Acta Baltica* izdevumā, kas veltīts Molotova–Ribentropa pakta 40 gadu atcerei, publicēts vācbaltiešu autora Erika fon Nolteina (*Erich von Nolte*) raksts par vācbaltiešu izceļošana, kur likts uzsvars uz nacisma ietekmi Latvijas vācu presē un izceļošanas procesā. Arī vēlāk

E. fon Nolteins sadarbību ar baltiešu izdevumu turpina un 1989. gada izdevumā, kas veltīts pusgadsimtam kopš Baltijas likteņa izlemšanas, raksta par vācu okupāciju un holokausta tiesiskajiem aspektiem Otrajā pasaules karā.³⁷ Te gan jāņem vērā, ka Baltijā jau tolaik bija sākusi attīstīties demokrātija. Jau kopš 1988. gada vasaras arī Latvijā par noziedzīgo Hitlera–Staļina pakta zināja sabiedrība – Latvijas preses slejās bija izanalizēta slepenā protokola nozīme.³⁸

1989. gadā vācbaltieši iedrošinājās runāt un rakstīt arvien plašāk par Baltijas starptautisko problemātiku. Vācbaltiešu vēsturnieks Gerts fon Pistol Kors (*Gert von Pistohlkors*) kopā ar igauņi Heino Arumē (*Arumee*) publicē apcerējumu par Baltijas okupāciju Maincas Universitātes profesora Ervīna Oberlendera izdevumā “Hitlera–Staļina pakts, 1939”.³⁹ Pie 1939. gada notikumiem atgriežas arī 1989. gada “Vācbaltiešu gada grāmātā”, kad viss izdevuma saturs sasaistīts ar aizritējušiem piecdesmit gadiem kopš vācbaltiešu izceļošanas. Galveno rakstu šajā sakarā sagatavojis ar Baltiju nesaistītais Austrumeiropas jautājumu vēsturnieks Rekss Reksheizers (*Rex Rexheuser*). Te jau skaidrāk tiek runāts par Baltijas okupāciju un padomju agresiju, ir pieminēts arī pats okupācijas jēdziens.⁴⁰ Jirgens Vestermans (*Jürgen Westermann*) savā rakstā uzsver, ka ar Hitlera–Staļina pakta Baltijas tautas zaudējušas savu neatkarību.⁴¹ Tomēr Baltijas atmodas vēsmas šajā “Vācbaltiešu gada grāmātā” vēl neieskanas.

Šis un citi minētie piemēri rāda, ka kopumā vācbaltiešu zinātniskajā publicistikā līdz Baltijas neatkarības atjaunošanai uzsvars likts uz 1939. gada izceļošanu. Baltijas pamattautu izdevumos savukārt dominēja tieši padomju agresija Baltijā un ārpolitiskie ar Baltijas valstiskumu saistītie jautājumi. Salīdzinot kaut vai pieminēto “Vācbaltiešu gada grāmatu” ar Baltijas pamattautu veidotajiem izdevumiem trimdā *Acta Baltica* vai šeit sīkāk neaplūkoto *Archivs* u.c., varam konstatēt, ka saturiska nošķiršanās starp latviešiem, igauņiem un lietuviešiem, no vienas puses, un vāciešiem, no otras puses, turpinājās arī trimdā. Tas gan nenozīmē, ka vācbaltieši un, piemēram, trimdas latvieši paustu atšķirīgu viedokli par Baltijas okupāciju, taču noteikti atšķīrās tematiskie uzsvāri un prioritātes. Vācbaltiešiem svarīgāka bija ar izceļošanu, īpašumu un dzimtenes zaudēšanu saistītā vēsturiskā sāpe, bet latviešiem – nacionālās valsts zaudējuma sāpe.

Atsauces un komentāri

- ¹ Cerūzis, R. Vācu faktors Latvijā (1918–1939): politiskie un starpnacionālie aspekti. – Rīga, 2004, 24.–36. lpp.
- ² Literatūra un Māksla, 1989, 2. jūlijs; 1990, 13. janvāris; *Stradiņš, J.* Festvortrag zur Eröffnung von “Domus Rigensis” am 20. Juni 1991 // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1993. – Lüneburg; München, 1992, S. 145.
- ³ Šādu uzskatu līdztekus latviešu profesoram Jānim Stradiņam aizstāv vācbaltiešu profesors Andrejs Dītrihs Lēbers (Latvijas Vēstnesis, 1997, 14. februāris; Diena, 1995, 11. maijs; 2001, 20. augusts).

- ⁴ *Boström, S.* Balten sind wir gewesen. – Berg, 1983, 268 S.; Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1961. – Lüneburg, 1960, S. 119.
- ⁵ *Boström, S.* Balten sind wir gewesen, 268 S.
- ⁶ *Manteuffel-Szoega, G.* Die Befreiung Mitau im März 1919 // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1959. – Lüneburg, 1959, S. 53.
- ⁷ Baltischer Almanach 1929. – Riga, [1928], 196 S.
- ⁸ Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941 im Spiegel der Dokumente / Eine Einführung von Dietrich A. Loeber // [*Loeber D. A.*]. Diktierter Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. – Neumünster, 1972, S. [15–60].
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Vācbaltiešu vēstures literatūrā pastāv viedoklis, ka pašu nacionālsociālismu jeb, kā to toreiz dēvēja, – “atjaunošanās kustību” (*Erneuerungsbewegung*) vācbaltieši interpretējuši citādi, nekā to darīja Vācijā. Vācbaltiešu vēstures pētnieks Klauss Grimms savā grāmatā par “atjaunošanās kustību” simpatizējošo “Baltijas Brālību”, piemēram, norāda, ka iemesls nacionālsociālisma atšķirīgajam traktējumam vācbaltiešu vidē ir izskaidrojams ar Baltijas vāciešu uzkrāto kultūrālo mantojumu, kas ievērojami atšķirās no Vācijas vāciešu kultūrvēsturiskās identitātes (*Grimm, C.* Die Baltische Bruderschaft. – Hannover, 1977, S. 42, 48). Realitātē gan šīs atšķirības bija visai nominālas un, kā 1937. gada rudenī konstatēja Latvijas Politpārvalde, Latvijas vāciešu sabiedrībā lielākoties izpaudās kā strīds nevis par ideoloģiju kā tādu, bet par tās īstenošanas paņēmieniem. – Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 3235. f., 1./22. apr., 920. l., 689., 690. lp.
- ¹¹ *Bergengruen, W.* Der letzte Rittmeister. – München, 1952, 351 S.
- ¹² Turpat.
- ¹³ *Vege sack, S. von.* Die baltische Tragödie. Romantrilogie. – Heilbronn, 1957, 550 S.
- ¹⁴ *Vege sack, S. von.* Der Letzte Akt. – Heilbronn, 1957, 285 S.
- ¹⁵ *Vege sack, S. von.* Die baltisch Tragödie ..., S. 468.
- ¹⁶ Turpat.
- ¹⁷ Turpat, 484. lpp.
- ¹⁸ Turpat, 518. lpp.
- ¹⁹ Turpat, 530. lpp.
- ²⁰ Turpat, 547. lpp.
- ²¹ Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1959. – Lüneburg, 1958.
- ²² *Lenz, W.* Vom politischen Schicksal des baltischen Deutschtums // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1959, S. 68.
- ²³ Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1969. – Hamburg, 1968.
- ²⁴ Acta Baltica: liber annalis instituti Baltici. – Königstein in Taunus, 1962–1993.
- ²⁵ *Meissner, B.* Die kommunistische Machtübernahme in den baltischen Staaten // Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte, 1954, 2. Jhg., S. 106.
- ²⁶ *Meissner, B.* Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht. – Köln, 1956, 377 S.
- ²⁷ *Rauch, G. von.* Geschichte der baltischen Staaten. – Stuttgart, 1970, 224 S.
- ²⁸ Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. – Marburg/Lahn, 1971, 343 S.
- ²⁹ *Rauch, G. von.* Geschichte der baltischen Staaten ..., S. 168–182.
- ³⁰ Turpat, 182.–190. lpp.
- ³¹ Turpat, 201. lpp.

- ³² Turpat, 195. lpp.
- ³³ [Loeber, D. A.]. Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. – Neumünster, 1972, 786 S.
- ³⁴ Garleff, M. Die sechste "Conference on Baltic Studies" in Toronto vom 11.–14. Mai 1978 // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1979. – Lüneburg, 1978, S. 195–199.
- ³⁵ Meissner, B. Die Bundesrepublik Deutschland und die baltische Frage // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1977. – Lüneburg, 1976, S. 134.
- ³⁶ Meissner, B. Die baltische Frage in der Weltpolitik // Acta Baltica, 1976, S. 111–124; Meissner, B. Die Auswirkungen der neuen Bundesverfassung der UdSSR auf die verfassungsrechtliche Stellung der baltischen Unionsrepubliken // Acta Baltica, 1979/80, S. 65–81.
- ³⁷ Nolte, E. von. Die Umsiedlung der Deutschen aus Lettland 1939 im Spiegel der Rigaer deutschen Presse // Acta Baltica, 1979/80, S. 182–291; Nolte, E. von. Nationalsozialistisches Unrecht in Lettland // Acta Baltica, 1989, S. 99–107.
- ³⁸ Sk., piemēram: Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M. Krustceļi un sānceļi (Vācija–Latvija–PSRS 1939. gada kolīzijās) // Lauku Avīze, 1988, 20., 27. augusts; Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M. Pārdomas, lasot par 1939. gadu // Skolotāju Avīze, 1988, 21. septembris.
- ³⁹ Hitler-Stalin-Pakt, 1939: Das Ende Ostmitteleuropas? – Frankfurt/Main, 1989, 149 S.
- ⁴⁰ Rexheuser, R. Die Umsiedlung der Deutschbalten 1939. Versuch einer historischen Einordnung // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1989. – Lüneburg, 1988, S. 9–28.
- ⁴¹ Westermann, J. Gedanken zum Neubeginn deutschbaltischer Arbeit nach 1945 // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1989, S. 88.

Das Besatzungsproblem Lettlands in der deutschbaltischen Publizistik nach dem 2. Weltkrieg

Raimonds Cerūzis

Zusammenfassung

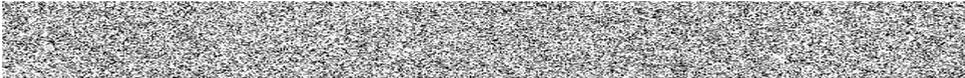
Der Beitrag "Das Besatzungsproblem Lettlands in der deutschbaltischen Publizistik während der sowjetischen Okkupationszeit" erörtert die Einstellung der deutschbaltischen Publizisten und Wissenschaftler zur sowjetischen Besetzung Lettlands (bzw. des Baltikums) 1939/1940–1941, 1945–1991.

Die Differenzen zwischen Letten und Deutschbalten während des Ersten Weltkrieges und der Staatswerdung Lettlands schufen sowohl in der Zwischenkriegszeit als auch in der Nachkriegszeit die Grundlage für nationale Differenzen und gegensätzliche Einstellungen zur jungen Republik Lettland. Besonders schwer beeinflussten die militärpolitischen Ereignisse von 1919 – der Unabhängigkeitskrieg – eine spätere gegenseitige Versöhnung. Jede Nationalität hatte ihre eigene Vorstellung vom Staat, dessen Funktionen und der Rolle der deutschen Tradition der Oberschicht.

Laut der Vereinbarung zwischen Lettland und Deutschland vom 30.10.1939, die vom Hitler-Stalin-Pakt veranlasst wurde, verließ die überwiegende Mehrheit der Deutschbalten Lettland. Dadurch erlebten die Deutschbalten keine Besetzung Lettlands durch die sowjetische Rote Armee. Lettland blieb im Gedächtnis der Deutschbalten damals die "alte Heimat".

Die historische Publizistik der Deutschbalten nach dem Kriege widmete sich vor allem der deutschen Geschichte in Lettland und der für die Deutschbalten wichtigsten Ereignisse (z.B. dem Krieg gegen die Bolschewiken 1919 und der deutschen Auswanderung aus dem Baltikum 1939). Die Geschichte des Staates Lettland war zweitrangig. Bis Anfang der siebziger Jahre des 20. Jahrhunderts betrachteten viele deutschbaltische Autoren das Schicksalsjahr 1939 nur im Sinne der deutschbaltischen Auswanderung, es wird kaum auf die Besetzung und Sowjetisierung Lettlands und der anderen baltischen Staaten eingegangen. Erst in den siebziger und achtziger Jahren entwickelte sich eine engere Zusammenarbeit zwischen deutschbaltischen, estnischen, lettischen und litauischen Autoren und Wissenschaftlern. Es erscheinen Artikel über die Okkupationsfrage sowohl in deutschbaltischen als auch gemeinsamen estnisch-lettisch-litauischen Veröffentlichungen (z.B. "Jahrbuch des baltischen Deutschtums", "Acta Baltica"). Es entsteht auch eine Reihe der Monographien deutschbaltischer Historiker und Rechtswissenschaftler über die internationale Rechtslage und die andauernde Okkupation der baltischen Staaten durch die UdSSR (B. Meissner, D. A. Loeber, G. von Rauch).

Jedoch das Besetzungsthema und der Unabhängigkeitsverlust bleibt dennoch eine Priorität der estnischen, lettischen und litauischen Autoren, während die Deutschbalten die historischen Ereignisse der Jahre 1939–1940 vielmehr als Abschlusskapitel ihrer Heimatgeschichte im Licht der eigenen Auswanderung betrachten.



Jānis Taurēns

Latvijas trešā atmoda: izpētes problēmas

Pievērsties Latvijas trešās atmodas vēstures problēmu historiogrāfijai kaut kādā mērā ierosināja tas, ka dažkārt izskan bažas par paša atmodas koncepta lietošanas adekvātumu. Tā reizēm tiek apgalvots, ka atmoda nācijās vēsturē var būt tikai viena, acīmredzot pieņemot, ka nacionālā atmoda ir tā, kas saistīta ar nācijas etnoģenēzi, modernas nācijas veidošanos, kas savukārt saistās ar nacionālās pašapziņas atmošanos un nacionālās kultūras strauju veidošanos. Šis process, ko var saistīt ar modernizācijas procesu, daudzās Austrumeiropas nācijās norisinājās 19. gadsimtā. Protams, rodas arī jautājums, kā tad nosaukt procesus, kas norisinājās Latvijā 20. gadsimta 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā.

Mūsdienu marksisti uzskata, ka vesela virkne parādību, sākot ar 1968. gada notikumiem, kas visspilgtāk izpaudās Francijā un Čehoslovākijā, turpinājās, piemēram, ar 1974. gada “neļķu revolūciju” Portugālē un 1989.–1991. gada notikumiem PSRS, Austrumeiropā un Baltijā, būtu ierindojamas vienā grupā. Tad varbūt Austrumeiropas atbrīvošanās kustību apzīmēšanai varētu izmantot mūsdienās samērā populāro sociālās kustības apzīmējumu un pētīt šīs parādības kā sociālas kustības. Tomēr šķiet, ka grūti saskatīt paralēles starp Austrumeiropas antikomunistiskajām revolūcijām un tādām par klasiskām atzītām sociālām kustībām kā feminisma vilnis, kas aizsākās 20. gadsimta 60. gados, vai vides aizsardzības kustība, bet 1968. gada un 1989. gada notikumi iziet ārpus sociāla rakstura kustības ietvariem.

Zinātniskajā literatūrā ir vērojamas diskusijas par dažādiem jautājumiem, kas saistīti ar Centrālās un Austrumeiropas valstu pāreju no komunistiskajiem režīmiem uz demokrātiju. Hārvardas universitātes profesors Semjuels Hantingtons (1927–2008) savā pazīstamajā darbā “Trešais demokratizācijas vilnis” pauž viedokli, ka Austrumeiropas demokratizācija arī attiecas uz pasauli pāršalkušo demokratizācijas procesu, kas aizsākās 20. gadsimta 70. gadu vidū ar demokratizāciju Dienvideiropas valstīs (Portugāle, Grieķija, Spānija).¹ Austrumeiropā skan iebildumi, ka faktiski tomēr būtu jārunā par atsevišķu ceturto demokratizācijas vilni, kas atšķiras no Dienvideiropas modeļa. Ungāru autors A. Āgs norāda, ka Ungārijas un citu Austrumeiropas un Centrāleiropas

(ACE) valstu pieredze neatkārtoja Dienvideiropas demokratizācijas ceļu, kas norisēja bipolārā pasaulē un ieguva Rietumu aktīvu atbalstu. ACE valstu demokratizācija bija ilgāka un prasīja vairākus gadus ilgu demokrātijas konsolidācijas periodu. Minēto atšķirību dēļ ACE valstu demokratizācijai nepieciešams izdalīt ceturto demokratizācijas vilni.² Stenfordas universitātes profesors Maikls Makfols arī norāda, ka pāreja uz demokratizāciju Dienvideiropā un Latīņamerikā neietekmēja un neiedvesmoja komunistisko režīmu sabrukumu un šo notikumu hronoloģiskais tuvums bija drīzāk nejaušs. Tas tomēr ietekmēja veidu, kādā zinātniski tika analizētas un konceptualizētas pārejas uz demokratizāciju ACE. Makfols norāda arī uz to, ka pēc 1989. gada 28 valstis atteikušās no komunisma, bet tikai deviņas (ieskaitot trīs Baltijas valstis) sasniegušas liberālās demokrātijas statusu, pārējām pārveidojoties diktatūrās vai paliekot nekonsolidēta pārejas režīma līmenī.³

Vienalga, vai attiecināt ACE valstu demokratizāciju uz trešo vai ceturto demokratizācijas vilni, S. Hantingtona teorētiskie secinājumi un praktiskās rekomendācijas izraisa interesi. S. Hantingtons, klasificējot demokratizācijas veidus, pieskaita PSRS demokratizāciju "transformācijām", kam raksturīgi, ka "autoritārais režīms uzņemas vadību un spēlē izšķirošu lomu režīma pastāvēšanas izbeigšanā un tā pārejā uz demokrātisku sistēmu"⁴. Interesanti ir praktiskie ieteikumi šāda tipa demokratizācijām. Latvijai raksturīgi tādi procesi kā demokratizācijas piekritēju iecelšana svarīgākajās varas pozīcijās, pārmaiņu īstenošanā izmantojot vecā režīma paša dibinātās varas procedūras (padomju varas orgānu vēlēšanas Baltijas valstīs tika izmantotas tautas kustību uzvarai!), Latvijas situācija neatbilda S. Hantingtona ieteikumiem – uzturēt sabiedrībā zemu cerību līmeni, nesolot utopiju, bet koncentrējoties uz konkrētā demokratizācijas procesa attīstību.⁵

Atmoda ietver ārkārtīgi plašu izmaiņu spektru, kas pārsniedz gan nacionālās atbrīvošanas kustības, gan sociālas kustības, gan demokratizācijas ietvarus. Viens no iespējamajiem apzīmējumiem šādiem daudzšķautņainiem procesiem ir tranzīta jēdziens. Latvijas Universitātes (LU) asociētais profesors Ojārs Skudra vienā no saviem rakstiem atzīmējis, ka Latvijas gadījumā var runāt par tā saucamo četrkāršo tranzītu: "*.. pāreja no totalitārā autoritārisma uz demokrātiju, no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku, no autonoma valstiskuma PSRS ietvaros uz suverēnu nacionālu valsti un no Latvijā dzīvojoša PSRS pilsoņu kopuma uz LR pilsoņu kopumu, kuram ir jāpārņem politiskā nācija*"⁶. O. Skudras secinājumi, protams, var izraisīt iebildumus gan pret tēzi par autonomu valstiskumu PSRS ietvaros, kas diez vai piemita Latvijas PSR, gan pret uzskatu, ka latviešu tauta legāli būtu pieskaitāma "PSRS pilsoņu kopumam", gan ka Latvijas pilsoņu kopumam noteikti jāpārveidojas par politisku nāciju. Tomēr šī definīcija, kas notiekošās pārmaiņas apzīmē ar visai populāro tranzīta jēdzienu, vismaz atspoguļo Latvijā notikušo pārmaiņu sarežģītību.

Latvijas trešā atmoda ietver daudzus aspektus. Tā neapšaubāmi bija nacionālās atbrīvošanās kustība, kas noslēdzās ar nacionālā valstiskuma atjaunošanu. Tā ietvēra demokratizāciju, kas, kā zināms, pēc daudzu uzskata, laika gaitā pilnībā sasniedza Austrumeiropas demokratizācijas līmeni un kopā ar citām Baltijas valstīm tālu pārsniedz demokratizācijas līmeni bijušās Padomju Savienības republikās. Atmodai bija antikomunistiskas revolūcijas iezīmes, kas noveda pie komunistiskā režīma sabrukuma un ļoti konsekventas atteikšanās no komunistiskā mantojuma. Atmoda Latvijā nozīmē arī pāreju no komunistiskā ekonomikas modeļa uz brīvā tirgus ekonomikas modeli, jaunu nacionālo un starpetnisko attiecību modeli. Visbeidzot, atmoda bija process, kas nozīmēja izglītības un kultūras deideoloģizāciju.

Kopumā runājot par trešās atmodas jēdzienu, jānorāda, ka to, protams, var kritizēt un zinātniska kritika bagātinās Latvijas neatkarības kustības izpratni. Nepieciešams tomēr atcerēties, ka sociālajās un humanitārajās zinātnēs, tostarp vēsturē, jēdzienam leģitimitāti var piešķirt izveidojusies tradīcija, kas šajā gadījumā aizsākusies jau 1988. gadā. Turklāt pats fakts, ka zinātniskā sabiedrība pamatā akceptējusi šo jēdzienu, arī padara to par likumīgu un adekvāti lietojamu zinātniskajā literatūrā. Trešās atmodas jēdziens varētu būt tāds pats vispāratzīts sociāls konstrukts kā, piemēram, aukstā kara jēdziens, kas ietver ne tikai nekad nenotikušu karu, bet arī paradoksu – *aukstais karš*.

Interesantas pārdomas par trešo atmodu kādā publikācijā piedāvā LU filozofijas profesore Maija Kūle. Viņa atzīmējusi, ka pašam jēdzienam ir “mitoloģiska pieskaņa”, un norāda, ka, pieņemot šo jēdzienu, jāmeklē trešās atmodas priekšteči. Filozofe tos saskata jaunlatviešu kustībā, 1905. gada revolūcijā, 1918. gada valstiskuma izveidē un 20. gadsimta 20.–30. gadu procesos. Profesore īpaši atzīmē tādus aspektus kā šo kustību un procesu racionālisms un humānisms, brīvības idejas attīstība un nostiprināšanās, valodas, izglītības un kultūras uzplaukums.⁷ M. Kūle norāda, ka trešās atmodas būtība bija “atbrīvoties no totalitārās komunistiskās sistēmas un apliecināt cilvēka brīvības ideju”⁸.

M. Kūli nodarbina svarīgais un nepietiekami izpētītais jautājums par demokrātizācijas un nacionālisma elementu attiecībām trešās atmodas tautas kustībā. Kritiķi, jau sākot ar komunistiem atmodas sākumā, uzskata, ka trešajā atmodā nacionālistiska, etnocentriska kustība slēpjas zem demokratizācijas un liberālisma aizsega. Tomēr arī Rietumu autors Anatols Līvens savā darbā “Baltijas revolūcija” ar nepatiku izsakās par nacionālisma kustībām. Baltijas valstu nacionālās kustības orientējušās uz pagātnes vērtībām, tradicionālismu un romantismu, lietots pat apzīmējums “arhaiski aspekti”, dažas no atdzimušajām tradīcijām varot izolēt Baltijas valstis no Rietumeiropas.⁹ M. Kūle uzskata, ka Baltijas tautas kustības ideāli savienoja šos momentus: Eiropas kultūrā

izlolotās filozofiskā liberālisma vērtības – cilvēktiesības, brīvību, labklājību, brīvo tirgu un solidaritāti ar nacionālās atbrīvošanās idejām, novēršot vardarbīgu nacionālismu vai anarhistisku populismu.¹⁰

Artis Pabriks un Aldis Purs par pirmo atmodu uzskata jaunlatviešu kustību, bet par otro – neatkarības nodibināšanu 1918. gadā, norādot, ka 1987. gadā latviešu tauta pamodās kā dusoša skaistule, lai piedalītos 14. jūnija demonstrācijās.¹¹ Pārsvarā šie autori tomēr lieto neatkarības kustības jēdzienu.

Svarīgs atmodas aspekts, kas izriet no atmodas darbinieku memuāriem, ir savdabīgs garīgais un emocionālais pacēlums, kas, kā šķiet, cilvēka un veselas paaudzes dzīvē norisinās tikai reizi, kas nozīmē pacelšanos pāri tiem morāles standartiem, kas valdīja gan pirms atmodas, gan arī nav vairs sasniedzami vēlāk. Sandra Kalniete par atmodu raksta, ka tie bija “dvēseles svētki, kad viss likās, iespējams, sasniedzams un tīrs”. Atmoda padarīja cilvēkus labākus, jo palīdzēja pacelties pāri “katra sīkajam egoismam un īsu brīdi elpot kopības vārdā”¹². Baibai Pētersonei atmoda ir “neatkārtojama vēstures subjekta pašapziņa, aumaļaina un brīžiem neadekvāta pārliecība, ka es varu, mēs varam”¹³. Atmodas perioda beigās savukārt izraisa vilšanos par atkārtotu ieslīgšanu ikdienas rutīnā, par vecās kārtības paradumu un pat domāšanas veida atgriešanos. Dainis Īvāns savos memuāros salīdzinājis gan padomju birokrātiju un tehnokrātiju, gan padomju nomenklatūru ar tāda paša rakstura parādībām jau pēc neatkarības atjaunošanas.¹⁴ Rodas arī iespaids, ka paši atmodas memuāristi neuzskata, ka šis garīgais pacēlums var pastāvēt pārāk ilgi.

Interesanta problēma, protams, būtu jautājums par atmodas hronoloģiju. Vairāki autori, runājot par atmodas aizsākumiem, izvirza jautājumu par procesiem, ko varētu nosaukt par atmodas priekštečiem. Tiek minēts garīgais sastingums, politiskā cinisma un bezcerības periods stagnācijas gadu laikā. D. Īvāns norāda uz Čehoslovākijas 1968. gada notikumu nozīmi atmodas ģenēzē.¹⁵

Problēma par atmodas tiešo aizsākumu nav tikai sholastisks jautājums. Atmoda, kas sākās 1988. gadā, var atšķirties no tās, kas sākās 1987. gadā. 1987. gada atmoda sākās ar tā saucamajiem kalendāra nemieriem (mazliet nievājošs apzīmējums) un pasvītro tādu organizāciju kā Helsinki-86 un Vides aizsardzības kluba (VAK) izšķirošo lomu. Savukārt, datējot atmodas pirmsākumus ar 1988. gadu, jārunā galvenokārt par Latvijas Tautas frontes veidošanos, par iniciatīvu, kas ļoti strauji pārauga masu kustībā. Būtu jājautā, vai 1988. gads bija 1987. gada tiešs turpinājums, un jākonstatē visai lielas atšķirības. 1988. gadā dibinātā Latvijas Tautas fronte (LTF) bija politiski ārkārtīgi efektīva struktūra, kas spēja konsolidēt latviešu sabiedrību, gūt uzvaru trīs vēlēšanu kampaņās, sašķelt tādu šķietami monolītu mehānismu kā vecās varas pamatstruktūru Latvijas Komunistisko partiju, nodrošināt nevardarbīgu pāreju uz nacionālu

valstiskumu un demokrātiju. Latvijas Tautas fronte bija un vēl joprojām ir cieši saistīta ar mūsdienu Latvijas politiskās elites, zināmā mērā pat ekonomiskās un akadēmiskās elites ģenēzi.

Savukārt helsinkiešu un VAK idejas lielā mērā tika īstenotas bez viņiem pašiem, kaut arī viņu ieguldījums grūti novērtējams par zemu. Jautājumā par atmodas sākumpunktu atšķiras Tautas frontes līderu un LTF iekšējās radikālās opozīcijas viedoklis. Pirmajiem ir nosliecē ja arī nedefinēt 1988. gadu kā atmodas sākumpunktu, tad vismaz savu vēstījumu par atmodu sākt ar 1988. gada notikumiem. Jānis Peters rakstā, kas ievietots rakstu krājumā "Baltijas brīvības ceļš", pat nepiemin 1987. gada notikumus un to organizētājus, toties acīmredzami lepojas ar savu spēju veikt veiksmīgus manevrus un nostiprināt radošās inteliģences pozīcijas padomju sistēmas iekšienē. Par lielu veiksmi viņš uzskata Anatolija Gorbunova izraudzīšanu par Centrālās komitejas sekretāru, kas atbildēja par ideoloģijas jautājumiem. Izšķirošu nozīmi J. Peters piešķir radošo savienību plēnumam.¹⁶ Tomēr citviet J. Peters, protams, pasvītro 1987. gada notikumu nozīmi, uzsverot, ka instinktīvi jutis: sācies ja ne pilnīgs sistēmas krahs, tad ļoti nopietnas reformas.¹⁷

No filozofa un sociologa Pētera Laķa (1952–2003) darbiem var secināt, ka Tautas frontes izveidošana bija vienīgais ceļš, kā varēja sasniegt neatkarības atjaunošanu: bija nepieciešama masu kustība, "*kurā cilvēkus apvienotu kopīga sociāli vispārnozīmīga vērtība, ilgstošs pozitīvs emocionāls masu noskaņojums, pietiekami stingras organizatoriskas struktūras, kurām būtu politiska un intelektuāla autoritāte*"¹⁸. P. Laķis kā viens no pirmajiem, šķiet, norādījis uz 1987. gada aktīvistu nelielo lomu mūsdienu Latvijas politikajā dzīvē.¹⁹

Otrie, ko varētu apzīmēt arī par labējo opozīciju, neaizmirst pieminēt grupu "Helsinki-86". Teologs Juris Rubenis skaidri norāda, ka 1987. gada 14. jūnija demonstrācija pie Brīvības pieminekļa "iezīmēja redzamo starta līniju atmodas notikumiem Latvijā"²⁰. Politikis Juris Vidiņš raksta, ka grupa "Helsinki-86" pamazām salauza biezo baiļu ledus slāni cilvēku apziņā. J. Vidiņš dzēlīgi atzīmē, ka sākumā grupu atbalstīja pārsvarā vienkāršie cilvēki, bet augstāko izglītību ieguvušie izvēlējās Tautas fronti kā ceļu, kas mazāk draudēja ar represijām, "jo to taču organizēja LKP CK loceklis Jānis Peters"²¹.

A. Pabriks un A. Purs piedāvājuši atšķirīgu hronoloģiju, par neatkarības kustības pirmsākumiem uzskatot 1986. gada oktobri, kad laikrakstā "Literatūra un Māksla" parādījās D. Īvāna un A. Snipa raksts pret Daugavpils HES būvi. Tad sākās arī kustības pirmā fāze, kas noslēgusies 1988. gada martā ar inteliģences iesaistīšanos kustībā. Pirmajai fāzei bija raksturīgi uzsvērt ekoloģiskos un cilvēktiesību jautājumus. Atmodas trešajā fāzē, kuras sākumpunktu abi autori īsti neprecizē, bija raksturīga komunistiskās nomenklatūras dalība neatkarības kustībā.²² Cita autore, kas nav pieskaitāma pie

radikāļiem, tomēr plaši raksturojusi 1987. gada notikumus atmodas kontekstā, ir vēsturniece Ļubova Zīle, kura vienā no pirmajām kolektīvajām monogrāfijām par Latvijas neatkarības atjaunošanu veltījusi šim jautājumam plašu apskatu. Ļ. Zīle secina, ka “1987. gads .. bija tautas cīņas aizsākums” un “Helsinki-86” dalībnieki “bija tautas cīņas rosinātāji”.²³

Atmodas beigu punkts gan laikam neizraisa īpašas pretrunas, tas visdrīzāk saistāms ar 1991. gada beigu notikumiem pēc Latvijas neatkarības starptautiskās atzīšanas. Atmodas beigu periods dažkārt izraisa zināmu vilšanos. D. Īvāns ar lielu skepsi runā par notikumiem Augstākajā padomē, piemēram, 90. gadu partiju sistēmas veidošanās laikā.²⁴

Viens no atmodas būtības analīzes jautājumiem varētu būt par demokratizācijas procesu un nacionālās atdzimšanas norišu savstarpējo saistību. Mūsdienu starptautiskajā atmosfērā grūti iedomāties nacionāla valstiskuma atjaunošanu bez demokrātijas. Šāds valstiskuma modelis negūtu Latvijai un pārējām Baltijas valstīm tik svarīgo starptautiskās sabiedrības, it īpaši Rietumu atbalstu. Tomēr nacionālie lozungi ļoti lielā mērā palīdzēja mobilizēt latviešu sabiedrību – arī dalībai PSRS sabrukuma perioda vēlēšanu kampaņās. Šeit interesants ir P. Laķa viedoklis. Viņš uzdevis jautājumu – kurai “no sabiedriskās dzīves jomām bija galvenā nozīme kā varas krīzes izraisīšanā, tā jaunā politiskā spēka panākumu nodrošināšanā”. P. Laķis uzskata, ka galvenie bija politiskie cēloņi un politiskā psiholoģija, savukārt ekonomiskiem apsvērumiem bija drīzāk fona loma. P. Laķis šo politisko cēloņu vidū minējis gan demokratizācijas un liberalizācijas tendences, gan nacionālās neatkarības ideju, nosaucot Latvijas tautas kustību par nacionāli demokrātisku kustību. P. Laķis cenšas parādīt demokrātisko un nacionālo komponentu ciešo sasaisti, uzsverot, piemēram, ka prasības pēc tautas pašnoteikšanās tiesību īstenošanas ir demokrātiskas prasības.²⁵

Interesanta tēma varētu būt Latvijas atmodas un Austrumeiropas antitotalitāro revolūciju, kā arī komunistiskā režīma sabrukuma padomju republikās salīdzinoša analīze. No pirmā acu uzmetiena Latvijas atmoda norit ievērojami ilgāk nekā “samta revolūcijas” Čehoslovākijā un Austrumvācijā, kur diezgan īslaicīgs demonstrāciju periods 1–2 mēnešu laikā noveda pie komunistiskā režīma krišanas un samērā ātrām demokrātiskām vēlēšanām, visam varas maiņas procesam aizņemot apmēram pusgadu. Latvijas atmoda varbūt vairāk atgādina komunistiskā režīma krišanu Polijā un Ungārijā, kur komunistiskais režīms piedzīvoja nevis strauju sabrukumu, bet samērā ilgu lejupslīdi un eroziju, Polijas gadījumā vismaz kopš 1981. gada. Tomēr nevienā Austrumeiropas valstī tiešais komunistiskā režīma sabrukuma periods nav aizņēmis trīs gadus. Pēdējais, protams, saistīts ar padomju okupāciju Baltijas valstīs. Visās trijās Baltijas valstīs atmodas kustība spēja uzvarēt jau pirmajās brīvajās vēlēšanās, kas notika to teritorijā, proti, PSRS tautas deputātu vēlēšanās 1989. gada pavasarī. Literatūrā tiek

atzīts, ka LTF spēja iegūt 32 vietas no 40 Latvijai atvēlētajām vietām PSRS Tautas deputātu kongresā, kas, protams, vērtējams kā pārliecinoša uzvara. Jāievēro, ka faktiski vēlēšanas notika vēl pirms demokratizācijas galvenajiem notikumiem Austrumeiropā un pirms daļēji brīvajām Polijas parlamenta vēlēšanām 1989. gada vasarā.

Salīdzinot demokratizācijas procesus Baltijas valstīs ar līdzīgiem procesiem PSRS republikās, būtu jāizvērtē gan to gaita, gan rezultāti. Bieži vien teikts, ka postpadomju telpā tieši Baltijas valstu vēsture ir stāsts par panākumiem (*success story*). Pirmkārt, šeit ļoti liela nozīme tam, cik pilnīgi demokratizācijas procesi demontēja padomju iekārtu un cik lielā mērā tika pārvarēta komunistiskā pagātne. Tikai atsevišķi PSRS reģioni (četri Ukrainas apgabali, ko apzīmē par Galīciju, varbūt Gruzija, kaut kādā mērā Maskava un Ņeņingrada – Sanktpēterburga) PSRS sabrukuma periodā 1989.–1991. gadā noraidīja padomju režīmu tik radikāli kā Baltijas tautas. To apliecina šajā periodā notikušo vēlēšanu rezultāti. Līdz ar to Baltijas valstis varētu nosaukt par visantikomunistiskāko PSRS reģionu. Otrkārt, tieši Baltijas valstis parādīja spēju ne tikai ātri un efektīvi atbrīvoties no komunistiskā režīma, bet arī saglabāt stabilu demokrātisku attīstību pēc neatkarības atjaunošanas. Jāpiekrīt ievērojamajam Rietumu sociologam Čārlzam Tillijam, ka daudzviet pēc PSRS sabrukuma sekojis demokrātijas regress pat salīdzinājumā ar PSRS sabrukuma periodu, ko šis autors mazliet neveikli nosaucis par dedemokratizāciju.²⁶ No šāda demokrātijas regresa nebija iespējams izvairīties pat atsevišķās Austrumeiropas valstīs.

Interesants varētu būt jautājums par notikumu attīstības alternatīviem scenārijiem. Kā rakstīja J. Peters, nevajadzētu aizmirst, ka Gorbačova pārbūve varēja noslēgties arī ar traģisku neveiksmi. Aizstāvot tā saucamos gaišos komunistus no LKP Centrālās komitejas, J. Peters norāda, ka plaši izplatītā ironija par gaišajiem spēkiem nav vietā. Viņaprāt, ja pie varas nāktu melnie (t.i., M. Gorbačova pārbūves aktīvie pretinieki), tad pat sarkanie daudziem liktos eņģeļi.²⁷ Varbūt ir vērts atcerēties, ka bez visai bezpalīdzīgajiem augusta puča organizētājiem bija spēki, kas nebūtu vilcinājušies lietot vardarbību daudz plašākā apjomā, nekā tas faktiski notika. Šos spēkus reprezentēja, piemēram, deputātu grupa "Savienība" PSRS Tautas deputātu kongresā un tās runasvīrs "melnais pulkvedis" Viktors Alksnis. PSRS centrālajai varai un atsevišķām frakcijām taču izdevās izprovocēt, piemēram, tādus konfliktus kā Piedņestras konflikts un Gruzijas konflikti ar tās mazākumtautībām. D. Īvāns raksta par PSRS vadības, īpaši izceļot PSRS Augstākās padomes priekšsēdētāju Anatoliju Lukjanovu, plāniem organizēt krieviskāko apgabalu sacelšanos un "atdališanos no *Tautas frontes kontrolētajām teritorijām*" (D. Īvāna izcēlums. – J. T.).²⁸ Arī tādēļ interesants avots izpētei būtu Latvijas neatkarības pretinieku programmas un plāni, kas atspoguļotos, piemēram, Latvijas PSR Darbaļaužu internacionālās frontes izdevumā *Jedinstvo* u.tml. Tas, iespējams, atklātu visai sašķeltu ainu arī neatkarības pretinieku ideoloģijā, pastāvot vismaz diviem

grupējumiem: vienam, kas apelēja pie komunistiskās tautu draudzības ideoloģijas un sociālā taisnīguma principiem, un otram, kas savās nostādnēs balstījās uz kailu atklātu spēku (J. Petera minētie “sarkanie” un “melnie”).

Taču, runājot par alternatīvām, jāpauž, vai Latvijā nebija iespējama nevis pilnīga LTF, bet gaišo spēku kā alternatīva tautas kustībai uzvara vai vismaz tās lielāka ietekme. Atsevišķi atmodas līderi saskatīja draudus šo spēku politiskajā darbībā. To politiskais simbols bija – viņam pašam to vēloties vai ne – Anatolijs Gorbunovs. Šie spēki balstījās arī LKP lauku rajonu organizāciju vadītājos, un to ideoloģisko platformu reprezentēja “Lauku Avīze”. D. Īvāns diezgan asi raksturojis šos spēkus, kurus Augstākās padomes vēlēšanās pārstāvēja gan ātri nozīmi zaudējuši apvienība *Par Latvijas valsti, par brīvu cilvēku*. D. Īvāns raksturojis šo gaišo spēku līderu apvienību kā pirmo mēģinājumu iegūt varu parlamentārās vēlēšanās un tad valsts vārdā īstenot savas intereses. Par šo spēku varas bāzi D. Īvāns uzskata Alberta Kaula vadīto Latvijas Lauksaimnieku savienību un partijas lauku rajonu komitejas, bet par to ruporu – “Lauku Avīzi”.²⁹ Jāatzīmē, ka D. Īvāna izteikumu tonis ir visai ass. Arī S. Kalniete norādījusi, ka pirms Augstākās padomes vēlēšanām LTF, gaišie spēki un nacionālā nomenklatūra bija kļuvuši par sāncenšiem. S. Kalniete atsevišķi izdala lauku komunistu līderus un kolhozu priekšsēdētājus (sarkanos baronus), kā arī jau minēto priekšvēlēšanu apvienību. S. Kalniete uzskata, ka šiem spēkiem vienkārši pietrūka konkurētspējas cīnīties ar LTF, ko pārstāvēja spilgtas un plaši pazīstamas personības, kas pēc autoritātes neatpalika no gaišo spēku līderiem.³⁰ Varētu arī jautāt, kāpēc šie spēki izdarīja tik maz, lai iegūtu vairāk ietekmes Augstākās padomes vēlēšanās 1990. gadā. To rīcībā taču vēl joprojām bija tādi resursi kā A. Gorbunova milzu popularitāte, iespēja ietekmēt masu informācijas līdzekļus, iespējams, arī pašu Tautas fronti. Interesanti būtu apsvērt, kāda būtu šo spēku piedāvātā alternatīva Latvijas neatkarībai, vai tie neiestātos par ciešākiem kontaktiem ar Krieviju un pilsonības automātisku piešķiršanu visiem, par tā saucamo pilsonības nulles variantu, kas jau tā ilgstoši bija samērā populārs Latvijas politiskajā elitē.

A. Pabriks un A. Purs pasvītro aliansi starp LTF un komunistiem – reformu piekritējiem un raksturo šo aliansi kā abpusēji izdevīgu aprēķina laulību. Kādu laiku šī situācija apmierinājusi arī PSRS centrālo varu Maskavā. Abi autori uzskata, ka šī aliance arī nāca pie varas pēc 1990. gada Augstākās padomes vēlēšanām.³¹

Latvijas vēsturniece Daina Bleiere samērā plaši analizējusi pilsoņu kustību kā alternatīvu virzienu Latvijas neatkarības atjaunošanai faktiski realizētajam parlamentārajam ceļam un secinājusi, ka pilsoņu komitejas piedāvātais neatkarības atgūšanas ceļš nebija praktiski īstenojams. D. Bleiere acīmredzami par radikālāko spēku nopelnu uzskata to, ka tie lika LTF mērenajiem spēkiem “evolucionēt lielāka radikālisma un izvirzīto uzdevumu skaidrības virzienā”³².

A. Pabriks un A. Purs norāda, ka pilsoņu komitejas nespēja piedāvāt saprātīgu un miermīlīgu alternatīvu, kā atjaunot neatkarību. Tomēr viņi uzskata, ka to pastāvēšana nodrošinājusi veselīgu sacensību pilsoniskās sabiedrības veidošanās procesā.³³ Savukārt LTF līderi par pilsoņu kustību raksta ar neslēptu nepatiku. S. Kalniete norāda, ka Latvijas situācija atšķīrās no Igaunijas, kur Tautas fronte atklāti sadarbojās ar pilsoņu kustību. Latvijā tas fronteī varētu maksāt mēreni noskaņoto cittautiešu balsis un aizkavēt virzību pa neatkarības atjaunošanas parlamentāro ceļu, kas bija pats efektīvākais no iespējamajiem. S. Kalniete uzskata, ka daļa no radikāļu aktivitātēm varēja būt saistīta ar neatkarības pretinieku manipulācijām.³⁴

Ļoti interesanta tēma ir LTF un Augstākās padomes ārpolitikas izpēte. Neatkarības atjaunošanas periodā ļoti svarīga bija nepieciešamība pamatot Baltijas valstu okupācijas un aneksijas nelikumīgo raksturu, kā arī pierādīt ne tikai Baltijas tautu tiesības uz neatkarību, bet arī iespējas šīs tiesības īstenot, veidojot neatkarīgu valstiskumu. Svarīgi būtu arī izpētīt, kādi bija priekšstati par Baltijas valstu ārpolitisko kursu pēc gaidītās un cerētās neatkarības atjaunošanas. Šis jautājums saistīts ar PSRS attīstības scenārija problēmu pēc Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas. Kā norādījis, piemēram, ASV vēstnieks Maskavā Džeks Metloks, plaši bija izplatīts uzskats, ka PSRS varētu turpināt pastāvēt kā republiku savienība, kas balstītos demokrātiskās vērtībās. *“Kad kļuva skaidrs, ka komunistiskajam režīmam pienācis gals [1991. gada rudenī! – J. T.], Savienotajās Valstīs un vairumā [droši vien ne visās. – J. T.] Rietumu valstu cerēja, ka Gorbačovam izdosies izveidot brīvprātīgu savienību, protams, bez Baltijas valstīm un droši vien bez vēl kādām republikām, piemēram, Moldovas un Gruzijas,”* raksta Dž. Metloks.³⁵ Rietumi bieži vien ne tikai neprognozēja, bet pat nevēlējās pilnīgu PSRS sabrukumu. Šāds notikumu attīstības scenārijs nozīmētu, ka Baltijas valstīm jāturpina pastāvēt līdzās un sadarboties ar šo demokrātisko Padomju Savienību. Tādā gadījumā vajadzētu noskaidrot, kādi bija priekšstati par šo sadarbību un tās perspektīvām. Modelis, kas likās acīmredzams, bija PSRS un Somijas attiecību paraugs. Tā, piemēram, ekonomists Uldis Osis kritizējis vienu no premjera I. Godmaņa pirmajām konceptuālajām runām, kurā Latvijas jaunais valdības vadītājs runāja par finlandizācijas modeli.³⁶ Protams, finlandizācijas modelis nozīmētu ļoti ciešas saites ar PSRS un ļoti būtisku tās ietekmi atjaunotajās Baltijas valstīs. Tomēr PSRS sabrukums lika šai versijai nogrimt aizmirstībā un koncentrēja pētnieku uzmanību uz praksē īstenojušos neatkarības modeli un tā sasniegšanas ceļiem.

Latvijas ārpolitikai veltīts samērā plašs memuāru un zinātniskās literatūras klāsts. Tajā apskatīti daudzi konkrēti notikumi un norises, plaši atspoguļojot, kā aizsākās Latvijas kontakti ar Rietumiem un kā attīstījās Tautas frontes ārpolitiskie mērķi. Jau esošā literatūra var dot pamatu apkopojošas monogrāfijas izstrādei par LTF ārpolitisko darbību un Latvijas Republikas pirmajiem ārpolitiskajiem soļiem. Samērā veiksmīgi

atspoguļota Rietumu attieksme pret Baltijas valstu neatkarības centieniem. Literatūrā atspoguļojas šīs attieksmes evolūcija no informācijas trūkuma, bažām, ka Baltijas nacionālisms traucēs M. Gorbačova pārbūvei, un pat naidīguma līdz pieaugošam atbalstam un simpātijām.

Bieži vien sastopama diezgan skeptiska attieksme pret Rietumu politiku Baltijas jautājumā. D. Bleiere raksturojusi Rietumu attieksmi kā sarūgtinošu un neiepriecinošu. Viņaspriekš, Rietumus interesēja galvenie jautājumi: starptautiskās drošības sistēmas attīstība, kodolatbrūnošanās, tie vēlējās atbalstīt Gorbačovu un baidījās no grūstošās impērijas sabrukuma sekām – haosa un vardarbības. Tomēr Baltijas ceļa nevardarbīgais raksturs izraisīja Rietumu simpātijas.³⁷ Trimdas politiķis Jānis Ritenis savos memuāros parādījis Latvijas diplomātisko atzišanu kā trimdas latviešu un Latvijas neatkarības kustības pārstāvju kopīga, rūpīga un intensīva darba rezultātu. J. Ritenis atspoguļo Rietumu dažādu politisko spēku diezgan augstu neinformētības pakāpi un bieži vien ne-labvēlīgu attieksmi. Asi J. Ritenis kritizējis Rietumu vilcināšanos sniegt atbalstu Baltijas valstīm. Tas izpaudās, piemēram, 1990. gada beigās, kad PSRS acīmredzami virzījās uz represijām pret Baltijas tautām.³⁸

Publicists Pauls Raudseps, pievēršoties Rietumu politiku memuāru analīzei Baltijas jautājuma sakarā, raksturo ASV pozīciju. P. Raudseps atzīmē baltiešu vilšanos ASV pozīcijā. Viņaprāt, ASV prezidents Džordžs Bušs vēlējās, lai progress virzībā uz neatkarību netraucētu PSRS un ASV attiecības citu problēmu risināšanai. *“Ideāli būtu, ja pati PSRS vadība atrastu veidu, kā palaist Baltijas valstis brīvībā ..., taču minimālā programma bija – novērst vardarbību Baltijā.”* Autors citē bijušā CIP direktora Roberta Geitsa uzskatus, ka varbūt Dž. Buša galvenais nopelns bija nepretoties revolūcijām Austrumeiropā un ļaut vēstures procesam ritēt savu gaitu.³⁹ P. Raudseps norāda, ka Baltijas valstis tika paglābtas no vardarbības ilgstošās okupācijas neatzišanas politikas un ASV senāta nopelnu dēļ. P. Raudseps interesanti un pamatoti atzīmē, ka galvenā uzmanība Baltijas jautājumam veltīta tieši ASV politiķu memuāros, bet bijusī britu premjere Margarita Tečere savās atmiņās min Baltijas valstis tikai trijās lappusēs.⁴⁰

Runājot par vēl paveicamo, acīmredzami nepieciešams sīkāk, izmantojot trimdas organizāciju arhīvus un presi, izpētīt Latvijas Tautas frontes un latviešu trimdas attiecības, it īpaši sākuma periodā no 1988. gada vasaras līdz slavenajai 1989. gada konferencei “Abrenē” Francijā, kas, pēc daudzu domām, pamudināja LTF līderus nākt klajā ar 31. maija Aicinājumu.

Otrs – ģeogrāfiski pretējs pētījumu virziens varētu būt Latvijas un PSRS centrālās varas attiecības, piemēram, Latvijas deputātu darbība PSRS Tautas deputātu kongresā un PSRS Augstākajā padomē, kā arī sadarbība ar demokrātiskajiem spēkiem Padomju Savienībā.

Šķiet, ka atmodas periods bija neveiksmīgs ekonomiskās attīstības ziņā. Latvijas ekonomika vēl joprojām bija atkarīga no Padomju Savienības. Uldis Osis visai pamatoti konstatē, ka “ekonomiskos apstākļus Latvijā tobrīd noteica PSRS politika un plānsaimniecības paralīze”, tādēļ mūsu ekonomiskā situācija “turpināja pasliktināties”.⁴¹ U. Oša darbs “Starp divām pasaulēm” raksturojams kā visai liberāls un kritizē sabiedrībā, kā arī prominentu autoru vidū izplatītus uzskatus par Latvijas no PSRS mantotās ekonomikas sagrāvi. Ekonomists uzskata mēģinājumus reformēt padomju ekonomiku par bezcerīgiem. Atmodas laikā bija plaši izplatīts viedoklis par Latvijas PSR ekonomisko patstāvību, ar ko saistīja lielas cerības. Autors norāda, ka visai ātri noskaidrojās padomju ekonomikas reformēšanas plānu bezcerība.

Laikā, kad sabiedrībā plaši izplatīts viedoklis par to, ka tieši atmodas periods lika pamatus ražošanas sagrāvei un nesa neatgriezeniskas negatīvas izmaiņas, šādu viedokli atrast akadēmiskajā literatūrā nav vienkārši. Latvijas Universitātes profesors Georgs Lībermanis atzīst, ka Latvijas ekonomikas straujās lejupslīdes cēloņi bija kompleksi. Starp tiem viņš min PSRS tirgus zudumu, sabrūkot vienotajai ekonomikai, padomju tehnoloģiskā mantojuma atpalcību un Krievijas kā ekonomiska partnera neapreķināmību. Citu vidū G. Lībermanis nosauc arī kļūdas privatizācijā, kas sekmēja uzņēmumu izlaupišanu.⁴²

A. Pabriks un A. Purs līdzīgi norāda, ka Latvijas ekonomika bija tikai zobrats vienotā mehānismā, kas nevarēja funkcionēt atsevišķi. Autori atzīmē padomju ražošanas neefektivitāti, tās augsto energoietilpību un ekoloģisko bīstamību. Tomēr, atsaucoties uz citu domām, autori min, ka ekonomika nonāca bijušo partijas funkcionāru un organizētās noziedzības šaubīgās koalīcijas rokās, kas izsainiekoja Latvijas rūpniecību, lai iedzīvotos, nerūpējoties par nākotni.⁴³ Kopumā ekonomiskie procesi atmodas laikā būtu pelnījuši detalizētāku izpēti, un visvairāk uzmanības, iespējams, pelnītu iedzīvotāju sociālā stāvokļa pārmaiņas (parasti nelabvēlīgas) deficīta ekonomikas pēdējo gadu un hiperinflācijas sākuma periodā.

Atsevišķos gadījumos memuāru un vēstures literatūrā tiek diskutēti jautājumi par dažiem atmodas politisko procesu aspektiem. Tā, piemēram, par komunistiskās varas un Valsts drošības komitejas lomu, arī PSRS centrālās varas lomu LTF tiešajā priekšvēsturē un dibināšanā 1988. gadā. Ļoti izteikti sazvērētības iespēja akcentēta B. Pētersones rakstā. Viņa saskata PSRS un ASV vienošanās iespēju prezidenta R. Reigana un M. Gorbačova Reikjavīkas tikšanās laikā un izsaka aizdomas par radošās inteliģences aktivizēšanos un tautas kustības organizēšanos visās trijās Baltijas valstīs vienlaikus. B. Pētersone Tautas frontes dibināšanas laikā nav varējusi atbrīvoties no jautājuma, “ciktāl darbojas tautas iniciatīva un ciktāl notiekošais ir gudri organizēts un režisēts inscenējums”⁴⁴. Tomēr jāatzīmē, ka starptautisko attiecību speciālisti, izvērtējot starptautisko attiecību atmosfēru, diez vai piekristu, ka 1986. gada

beigu Reikjavīkas konference varētu būt Baltijas jautājuma apspriešanas vieta starp R. Reiganu un M. Gorbačovu. Einārs Repše, rakstot par jautājumu, kāpēc vienlaikus aktivizējās visas trīs Baltijas tautas, norāda, ka tas ir vienkārši saprotams, jo brīvības alkas, kas bija tautās, "izlauzās pie pirmās izdevības"⁴⁵.

Savukārt S. Kalniete novērtējusi partijas ietekmi uz procesu sākotnējo gaitu kā visai būtisku. Viņa, iepazīsies ar šiem dokumentiem, atzīst, ka bijusi "kā lauku meitene", kas, "… pašai to nezinot, pamazām tiek stūrēta vēlamajā virzienā". LKP CK birojs ar paša Borisa Pugo akceptu bija ķēries pie "patriotiskas kustības partijas pārbūves atbalstam" veidošanas. Tomēr S. Kalniete uzsver, ka tas bijis bezizejas solis, jo tautas organizēšanās sāktos arī bez partijas piekrišanas. S. Kalniete norāda, ka paši partijas vadītāji saprata tās briesmas, ko partijai rada Tautas frontes izveidošanās.⁴⁶ Sandra Kalniete arī publicējusi savos memuāros LKP CK 1988. gada 5. jūlija biroja sēdei sagatavoto dokumentu "Par patriotisku kustību partijas pārbūves līnijas atbalstam". Pat pavisam iepazīšanās ar to liecina, ka Tautas fronte attīstījās pavisam citādi. Dokumenta autori – LKP CK funkcionāri Genadijs Loskutovs un Vladislavs Brokāns – iecerēja šo "pārbūves kustību" kā jau esošo padomju struktūru – arodbiedrību, komjaunatnes utt. – aliansi Komunistiskās partijas vadībā pēc Austrumeiropas komunistisko valstu tautas frontu parauga. Tās organizatoriskā struktūra darbotos "uz sabiedriskiem pamatiem, bez jebkādam pirmorganizācijām"⁴⁷. Faktiski LTF radās un darbojās nevis kā nedzīvo padomju "sabiedrisko organizāciju" koalīcija, bet kā konkurējoša politiska partija ar individuālu, nevis kolektīvu dalību organizācijā, stingru struktūru, Statūtiem un programmu.

Diezgan enerģiski domu par to, ka LTF "dibinājusi un vadījusi Latvijas kompartijas CK", noraida Ļ. Zīle. Viņa norāda, ka "*Tautas fronti radīja un veidoja radošo savienību inteliģence ar neformālo organizāciju atbalstu un līdzdarbošanos*", savukārt CK ieceres "nostāties Tautas frontes priekšgalā izjauca reālā dzīvē".⁴⁸

Vēsturniece D. Bleiere konstatē, ka sākotnēji partijas vadība centās ieviezt "masu noskaņojumu un kustību" pārkārtošanās un vadāmās pārbūves gultnē, bet sajukumu šai ziņā viesis jau Latvijas Rakstnieku savienības valdes paplašinātais plēnums 1988. gada 1.–2. jūnijā. D. Bleiere arī norādījusi uz to, ka pašai PSRS vadībai bija nepieciešams Baltijas republiku demokrātisko spēku atbalsts.⁴⁹ Kā visai nozīmīga bieži vien vērtēta PSKP CK Politbiroja locekļa Aleksandra Jakovļeva vizīte Latvijā 1988. gada augustā, kas deva Maskavas akceptu pārbūves procesu paātrināšanai Baltijā.

Dainis Īvāns uzskatījis par nepieciešamu pasvītrot, ka: "*Tautas fronte tomēr veidojās tīri un neatkarīgi i no karojošajiem stagnātiem, i no varas aparāta cilvēkiem, kas vēlētos to gudri vadīt.*"⁵⁰

Katrā ziņā neizraisa šaubas fakts, ka PSRS vadība sankcionēja partijas vadības maiņu visās trijās Baltijas republikās vienlaikus. Tas nepārprotami liecināja par

Maskavas vēlmi atbalstīt pārmaiņas Baltijā, acīmredzot cerot uz Baltiju kā, runājot J. Petera vārdiem, pārbūves laboratoriju. Kompromisa atbilde uz jautājumu par partijas un valsts drošības struktūru lomu LTF izveidē jau daudzkārt izskanējusi, un tā acīmredzot satur atzinumu, ka LTF nebija iespējama bez partijas sankcijas. Partijas atbalsts paātrināja autoritatīvu intelektuāļu iesaistīšanos, bet partija ļoti ātri zaudēja kontroli pār LTF praktisko politiku, programmatisko mērķu nospraušanu un faktiski pati nonāca LTF ietekmē.

Varētu kritizēt atsevišķus lēmumus, kas pieņemti pēc 1990. gada Augstākās padomes vēlēšanām. Tika izteikta kritika par lēmumu izvirzīt jau vairākkārt minēto A. Gorbunovu par Augstākās padomes priekšsēdētāju, kas nozīmēja nepietiekami radikālu pārrāvumu ar komunistisko pagātni. Tomēr acīmredzot daudziem vienkārši nepietika drosmes uzņemties šo augsto amatu. Vai LTF līderim D. Īvānam pietiktu spējas kontrolēt situāciju sarežģītajā laikā? Anatolija Gorbunova ieguldījums bija savdabīga bufera loma laikā, kad radikāļi aicināja saraut saites ar Maskavu, bet M. Gorbačovs pārmeta, ka A. Gorbunovs kā padomju republikas augstākā amatpersona pat neapmeklēja PSRS Federācijas padomes sēdes un ierodas tur tikai pēc 1991. gada janvāra notikumiem.

Vairāki autori kritizējuši I. Godmaņa valdības izveidošanas principus. Tā bija šauru speciālistu valdība un nesastāvēja – kā varbūt būtu vajadzējis – no LTF politiskajiem līderiem. Šādu kritiku izteicis, piemēram, J. Ritenis, kurš aicināja piemērot Lielbritānijas Vestminsteras sistēmu. Atteikšanās no šiem principiem nozīmēja, ka ministrijās noteicēji paliks vecie padomju “birokrāti un tehnokrāti” – tie paši vēži citās kultūrās. Tas arī nozīmēja valdības attālināšanos no parlamenta un pat LFT frakcijas Augstākajā padomē.⁵¹ Savukārt U. Osis atzīmējis, ka valdības profesionāļi tomēr neesot spējuši atšķirt taktiku no stratēģijas, kā arī detaļas no principiāliem jautājumiem. Pats I. Godmanis atsaucās uz tālaika no PSRS mantoto aizliegumu apvienot deputāta mandātu ar posteņiem izpildvarā kā šķērslī tautas kustības līderu iesaistīšanai valdībā.

Pētnieku uzmanību vairāk būtu pelnījuši gan konkrēti jautājumi, gan atsevišķas konceptuālas problēmas. Tā, piemēram, būtu jārisina atsevišķu kritisku momentu – 1990. gada beigu – 1991. gada politiskā krīze vai Latvijas reakcija uz PSKP Centrālās komitejas 1989. gada 26. augusta paziņojumu – padziļināta izpēte. Ļoti interesants jautājums būtu atmodas perioda vēlēšanu kampaņu izpēte ne tikai nacionālā, bet arī lokālā un reģionālā līmenī. Tas dotu iespēju palūkoties, piemēram, uz mūsdienu Latvijas politiskās elites veidošanās problēmu un tās pēctecību ar atmodas laikā izvirzījušos eliti.

Iespējams, vajadzētu izvērtēt jautājumu par tā dēvēto divvaldības periodu Latvijā laikā no 1990. gada maija līdz 1991. gada augustam. No tās koncepcijas viedokļa,

ka Latvijas tiesiskā pēctecība turpinās kopš 1940. gada, divvaldības jēdziens liekas apšaubāms, jārunā vienkārši par okupācijas un aneksijas turpināšanos; bet no reālpolitikas viedokļa acīmredzot būtu vajadzīgs sīkāk raksturot diezgan trauslās un faktiski kompromisiem bagātās attiecības starp Maskavas varas struktūrām Latvijā un atdzimstošajām Latvijas varas iestādēm.

Latvijas trešās atmodas periods ir tik ļoti piesātināts ar intensīviem notikumiem, tajā norisējušās pārmaiņas bija tik straujas, ka šī perioda izpēte sola un pieprasa daudz intensīva vēsturnieku, politologu, sociologu darba, atceroties, ka nākamās paaudzes uzdos jaunus, šobrīd negaidītus jautājumus.

Atsauces

- 1 *Huntington, S.* The Third Wave of Democratisation in the Late Twentieth Century. – London, 1991, pp. 5, 23–24, et al.
- 2 *Ágh, A.* Early democratic consolidation in Hungary and the Europeanisation of the Hungarian polity // *Prospects for Democratic Consolidation in East-Central Europe / Ed. by G. Pridham, A. Agh.* – Manchester, 2001, p. 158.
- 3 *McFaul, M.* The fourth wave of democracy and dictatorship: Noncooperative transitions in the post-communist world // *McFaul, M., Stoner-Weiss, K.* After the Collapse of Communism: Comparative Lessons of Transition. – Cambridge, 2004, pp. 58, 59.
- 4 *Huntington, S.* The Third Wave ..., p. 124.
- 5 Turpat, 141., 142. lpp.
- 6 *Skudra, O.* Politiskās vēstures konstrukcijas Latvijas paralēlajās informatīvi lingvistiskajās telpās // *Latvijas Arhīvi*, 2006, 4. nr., 138., 139. lpp.
- 7 *Kūle, M.* Baltijas tautu pašapziņa, brīvības ideja un nevardarbīgā pretestība // *Baltijas brīvības ceļš. Baltijas valstu nevardarbīgās cīņas pieredze pasaules kontekstā / Sast. J. Škapars (turpmāk – Baltijas brīvības ceļš ...).* – Rīga, 2005, 57., 58. lpp.
- 8 Turpat, 59. lpp.
- 9 *Lieven, A.* The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence. – New Haven; London, 1994, p. xiv–xv.
- 10 *Kūle, M.* Baltijas tautu pašapziņa ..., 59. lpp.
- 11 *Pabriks, A., Pūrs, A.* Latvia: The Challenges of Change. – London; New York, 2001, p. 45.
- 12 *Kalniņe, S.* Es lauzu tu lauzi mēs lauzām viņi lūza. – Rīga, 2000, 8. lpp. (turpmāk – *Kalniņe, S.* Es lauzu ...).
- 13 *Pētersone, B.* Neuzticības ģenealoģija. Latvijas neatkarības kustības, to sadarbība un savstarpējās pretrunas // *Baltijas brīvības ceļš ...*, 98. lpp.
- 14 *Ivāns, D.* Gadījuma karakalps. – Rīga, 1995, 366., 367. lpp.
- 15 Turpat, 25., 26. lpp.
- 16 *Peters, J.* "Latvijas sirds vēl dzīva" – tā rakstīja trimdā par 1. un 2. jūnija saietu Rīgā // *Baltijas brīvības ceļš ...*, 63.–71. lpp.
- 17 *Mille, A.* Te un citadelē. Jānis Peters. Tumšsarkanā. – Rīga, 2006, 57. lpp. (turpmāk – *Mille, A.* Te un citadelē ...).

- ¹⁸ *Laķis, P.* Vara un sabiedrība: varas maiņa Latvijā astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā. – Rīga, 1997, 69. lpp. (turpmāk – *Laķis, P.* Vara un sabiedrība ..).
- ¹⁹ Turpat, 63. lpp.
- ²⁰ *Rubenis, J.* Latvijas evaņģēliski luteriskā Baznīca un Latvijas atmoda // *Baltijas brīvības ceļš ...*, 426. lpp.
- ²¹ *Vidiņš, J.* Viņi bija pirmie // *Baltijas brīvības ceļš ...*, 94. lpp.
- ²² *Pabriks, A., Purs, A.* Latvia ..., pp. 53, 54.
- ²³ Latvijas valsts atjaunošana 1986.–1993. – Rīga, 1998, 106., 108. lpp.
- ²⁴ *Ivāns, D.* Gadījuma karakalps ..., 366.–371. lpp.
- ²⁵ *Laķis, P.* Vara un sabiedrība ..., 58.–62. lpp.
- ²⁶ *Tilly, Ch.* Democracy. – Cambridge, 2007, p. 11, et al.
- ²⁷ *Mille, A.* Te un citadelē ..., 59. lpp.
- ²⁸ *Ivāns, D.* Gadījuma karakalps ..., 263.–266. lpp.
- ²⁹ Turpat, 263.–266. lpp.
- ³⁰ *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 329.–333. lpp.
- ³¹ *Pabriks, A., Purs, A.* Latvia ..., pp. 55, 60.
- ³² *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., u.c.* Latvijas vēsture: 20. gadsimts. Otrais papildinātais izdevums. – Rīga, 2005, 394., 395. lpp. (turpmāk – *Latvijas vēsture ..*).
- ³³ *Pabriks, A., Purs, A.* Latvia ..., p. 59.
- ³⁴ *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 163., 177.–179. lpp.
- ³⁵ *Мэтлок Дж. Ф.* Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. – Москва, 2003, с. 569.
- ³⁶ *Osis, U.* Starp divām pasaulēm. – Rīga, 2004, 48., 49. lpp.
- ³⁷ Latvijas vēsture ..., 398., 399. lpp.
- ³⁸ *Rītenis, J.* Diplomātiskā cīņa par Latvijas Republikas suverenitātes atjaunošanu. – Rīga, 1999, 138.–140. lpp. u.c. (turpmāk – *Rītenis, J.* Diplomātiskā cīņa ..).
- ³⁹ *Raudseps, P.* Baltais nams un Baltijas ceļš. Baltijas valstu brīvības centieni 1989. un 1990. gadā ASV valstsvīru atmiņās // *Baltijas brīvības ceļš ...*, 316. lpp.
- ⁴⁰ Turpat, 323., 324. lpp.
- ⁴¹ *Osis, U.* Starp divām pasaulēm ..., 88. lpp.
- ⁴² *Lībermanis, G.* Makroekonomikas teorija un Latvijas attīstības problēmas. Otrais papildinātais izdevums. – Rīga, 2003, 49., 72. lpp.
- ⁴³ *Pabriks, A., Purs, A.* Latvia ..., pp. 92, 93.
- ⁴⁴ *Pētersone, B.* Neuzticības ģenealoģija ..., 98., 99. lpp.
- ⁴⁵ *Repše, E.* Brīvība prasa atbildību un iniciatīvu // *Baltijas brīvības ceļš ...*, 129. lpp.
- ⁴⁶ *Kalniete, S.* Es lauzu ..., 21., 22. lpp.
- ⁴⁷ Turpat, 404.–406. lpp.
- ⁴⁸ Latvijas valsts atjaunošana 1986.–1993. – Rīga, 1998, 136., 137. lpp.
- ⁴⁹ Latvijas vēsture ..., 370., 371. lpp.
- ⁵⁰ *Īvāns, D.* Gadījuma karakalps ..., 163. lpp.
- ⁵¹ *Rītenis, J.* Diplomātiskā cīņa ..., 105., 106. lpp.

The Third Awakening of Latvia: Issues of Research

Jānis Taurēns

Summary

The historiography of the Third Awakening in Latvia includes a large number of literature, both memoirs and research. Even the concept of the Third Awakening is sometimes questioned. There are several concepts in research literature able to replace the concept of awakening, including such as transition, revolution, democratization movement of the national liberation or national democratic movement. However, the Third Awakening is more than any of such concepts and it is of special significance for Latvian nation.

The article discusses research problems of the Third Awakening reflecting different standpoints of various authors and directions in historiography. For example, there are different opinions about the beginning of the awakening. Did it start with the actions of the "Helsinki -86" group in 1987, or with the involvement of intellectuals and establishment of the Popular Front in 1988? Did the Communist Party had a decisive role in the foundation of the Popular Front in summer of 1988? Were there alternatives for the actual development of the political process in Latvia? The article offers a little review of the abovementioned and other questions offered in the existing historiography regarding also the foreign policy and economy of the period of awakening.



John Hiden

Paul Schiemann – Enemy of all Totalitarianism

Knowledge of and interest in Baltic Germans is not widespread in present-day Latvia. They are invariably associated with the idea of centuries of oppressive rule, broken only by the declaration of Latvian independence in the autumn of 1918. Those Baltic Germans who chose to remain where they were undoubtedly saw Latvian soil as their homeland, too. Yet many were not in their hearts reconciled to the idea of a Latvian state. Like Russians in the Baltic countries today, they were aggrieved at the traumatic loss of power and deeply resentful at being reduced to the status of a national minority.

However, the most important Baltic German political leader, Paul Schiemann, had a very different proposition. A stern critic of Baltic German landed elites before the First World War for their failure to embrace political reform, Schiemann was already advocating Baltic independence in the final stages of German occupation during 1918. Thereafter, he led his own German Balt Democratic Party in the Latvian parliament and was an active member of numerous parliamentary committees. He also chaired for most of the 1920s the liaison committee embracing all Baltic German political parties. On top of this he was editor of *Rigasche Rundschau*, the influential liberal newspaper. No individual did more to mould the political strategy for Baltic German survival in the new era.¹

That strategy can be reduced to its core components quite easily. It rested essentially on the Baltic Germans accepting their status as a national minority and recognizing that as a minority they had no right to rule. They did, however, have the right to preserve their national culture as well as equal opportunities for gainful employment. The Baltic German fraction in the Latvian parliament should not, Schiemann insisted, make their support of the government dependent on what benefited their own community, but only on what benefited Latvia as a whole. In short, Schiemann argued for the complete loyalty of Baltic Germans to the new Latvia.

Furthermore, Schiemann regarded such loyalty as an absolute precondition of Baltic Germans taking part in what he believed was the privileged task of building a new state

on a multi-national basis. Regrettably, Schiemann never completely convinced all of his fellow Germans in Latvia of this vision. Nor could he persuade all Latvian politicians to recognize the value of the Baltic German contribution to the country. As for his own community Schiemann warned that they would have no existence as Baltic Germans without Latvia. His message to Latvians was that getting rid of Baltic Germans would spell doom for Latvia, too. Both warnings were delivered at the beginning of the 1920s and his predictions came to pass, as we know, in 1939/1940. Sadly, by this time Schiemann's political influence had become negligible.

Why then, consider this individual at a conference dedicated to the years 1940–1945? There are several answers. One is to help revive a neglected strand of the history of Latvia. Another is to celebrate the courage of a unique personality and his experience of two occupations. But perhaps the most important reason is to revisit the ideas that inoculated Paul Schiemann against all totalitarianism, an attitude celebrated in the wording on the plaque to his memory on the wall of the building that was once home to the *Rigasche Rundschau* in Riga's Herder Square. His ideas, it will be clear, have fresh resonance in today's Europe.

Inspired by pre-war Austro-Marxists, Karl Renner and Otto Bauer, Schiemann made a major theoretical contribution to the development of the concept of cultural autonomy for national minorities based on persons. The concept entailed allowing national minorities who so wished to form public law corporations for the purposes of managing their own culture and schooling, funded largely from a share of the state education budget proportionate to the minority's size and partly from additional self-taxation of the minority concerned. This enlightened scheme was only fully realised in Estonia, under its law on cultural autonomy of February 1925. However, there were also significant elements of cultural autonomy under the Latvian December 1919 School Law. For this Schiemann frequently praised Latvia on the international stage.

Significantly, Schiemann favoured the primacy of *personal* choice. He justified this by drawing a parallel between religious and cultural freedoms. Both were matters of *purely private* choice – where the state by *definition* had no role to play. He illustrated the folly of ignoring this fundamental human right by recourse to history. When rulers *had* tried to impose their own faith on subjects it had resulted in the massive bloodshed of 17th century wars of religion. Yet the outcome was freedom of worship. History since then had shown that practising one's religion was no necessary bar to working for the overall good of the state. Indeed, freedom of worship gave citizens a greater stake in the state. The *areligious* state was a stronger state.

Schiemann believed that similar benefits would flow from an *anational* state, that is to say, where citizens were free to practice their own culture. His multi-national vision was of course a product of his Central East European experience above all. This

partly explains his sustained critique of the “nation state” as developed in the West – a state purporting to identify one people with one territory. Schieman’s response was to redefine the component parts of the “nation state.” Thus, instead of a “nation” he used the term “national community” (*Volksgemeinschaft*) and instead of the “state” he referred to the “state community” (*Staatsgesellschaft*). This made clearer the reality of most European states, especially those in Central Eastern Europe, containing different national communities, majority and minority alike.²

In effect, Schieman wished to displace the nation state concept with one of historically *shared territorial space*, a construct that underlined the fact that the majority people and national minorities *necessarily* had a common interest in defence of that space, in its economic well-being and health of its citizens. These, for Paul Schieman the liberal politician, should be the only proper concerns of state authority. At the same time, the parallel between culture and religion made it easier for Schieman to contend that obligations due to one’s national cultural community did not have to clash with those owed to the overall *Staatsgemeinschaft*, since the two sets of obligations lay in different spheres; they were due to different types of community, the one a matter of emotion (*Gefühlsgemeinschaft*), the one of fact (*Tatsachengemeinschaft*).³

The fact that loyalty to host the state was seen by Schieman as the precondition of granting national cultural autonomy justified his plea for allowing cross-border ties between co-national communities, that is to say, the creation of supranational *cultural Volksgemeinschaften*. This idea he played the major part in promoting as a co-founder and leading figure in European Nationalities Congress, formed in 1925 to promote minority rights, above all cultural autonomy, for all national minorities in Europe. The emergence of such pan-European cultural communities, Schieman believed, would in the long term pave the way to European unity, rendering territorial borders less relevant in practice. His was a vision of future European unity based not on nation states and imposed by them, but rather a Europe of co-national communities, developing organically from below.⁴

It should be clear from the foregoing all too brief expose of Schieman’s thinking that he was inoculated against all forms of totalitarianism. Take first his long-term resistance to Bolshevism in the Soviet Union. Significantly, he was not against the disintegration of old Russia into different parts. On the contrary, he regarded this as the best thing for the Russian people and argued that Russia could not build its future by restoring past borders. Only “work within” would secure its future. He was heavily involved from the outset in the propaganda war against Bolshevism, depicting it in a letter of October 1918 as the “enemy of all culture.” In his 1918 pamphlet, *Massenelend*, he dubbed Lenin “the communist of a future generation” prepared to lead humanity “through a sea of blood, unfreedom, hunger and misery.”⁵

In 1918 – several years before the appearance of British philosopher Bertrand Russell's famous denunciation, *Theory and practice of communism* – Schiemann published his short critical study, *Fiasco of Russian Democracy*. Eloquenty contending that the Russian revolution threatened not just class war but the Asiatisation of Europe, Schiemann noted Europe's failure to grasp this. This resulted, Schiemann argued in the 1920s, in a "laughably low awareness" of the vital importance of defending the Baltic as a European border area against an Asiatic empire.⁶

Inevitably, he was profoundly critical of the economic management of the Soviet state and predicted that it could last only as long as it could abuse its plentiful resources. He refused to believe that the Bolshevik experiment could work elsewhere in Europe, since it was based on "intolerable individual suffering," while the essence of Western culture rested on individualism. In his words, "To replace the life of the individual with that of the herd is to destroy Europe."⁷ Nor did he have patience with suggestions that the Soviets practised cultural autonomy. He conceded that revolutionary communism formally allowed nationality differences but it restricted these to the use of the mother tongue. Moreover, the central authority retained absolute control over intellectual life, science, art and so on. As he commented acidly in September 1931, one could read Marx but not Goethe.

By this date, Paul Schiemann had also often expressed his antipathy to fascism and National Socialism. This was partly rooted in his pre-war struggle against all forms of nationalism, which he distinguished from national sentiment, that is to say, love of one's homeland. He regarded fascism as the greatest threat to the cause of Europe's minorities, which depended on peaceful co-existence between minorities and host states. Thus, in 1924, he could write: "Recently in Berlin there was a meeting of German nationalist deputies, filled with sympathy for the fellow Germans abroad, but. . . the effort was not even made to consider that the existence of the German minorities in Latvia is tied up in the closest way with the existence and well-being of the Latvian state."⁸

In 1930, Schiemann made a virtual declaration of war against National Socialism in a passionate series of articles for the *Rigasche Rundschau*. They were posted from a sanatorium in Austria, where Schiemann was undergoing treatment for tuberculosis. His frenetic lifestyle and smoking on an epic scale had helped put him there. These articles constitute one of the earliest, sustained, non-Marxist analysis of National Socialism, hitherto wholly overlooked by historians of Hitler. In them he pin-pointed the one un-ambivalent point of NS agenda as anti-Semitism. "One may wreck a state with pogroms but certainly not construct one."⁹ He insisted that National Socialism threatened the entire political life, sciences and the art with "hooliganism of the streets" and wrote that, "Domestically, National Socialism is aggressive nationalism of a brutality and bias

as yet unknown in history.”¹⁰ As to Hitler, Schiemann felt that he could hardly be called a traitor because he had no conviction to betray.¹¹

Inevitably, the spread of National Socialist ideas made Schiemann's position ever more precarious. He was increasingly under attack from elements within his own Baltic German community. Many Baltic Germans, attracted to National Socialism's aggressive promotion of Germandom, were furious at Schiemann's refusal to alter the *Rigasche Rundschau's* liberal line. Schiemann's vision of peaceful Latvian/Baltic German co-existence was inexorably undermined by the growing mutual antagonisms generated by German and Latvian nationalism. He made more enemies among German minority leaders in 1932 in his speech to the annual conference of the *Verband der deutschen Volksgruppen in Europa*. In it he spoke of the new nationalist wave which threatened to wash away the multi-national traditions of the Baltic and Central East Europe. He left listeners in no doubt that he saw National Socialism as largely responsible for the wave.¹²

Hitler's arrival in government 1933 exponentially increased the pressure on Schiemann. The Nazi regime, unlike Weimar governments, used the *Rigasche Rundschau's* dependence on German subsidies to try to impose their new line on the newspaper. With his typical courage Schiemann refused to bow to Nazi pressure to replace his foreign editor Winkler with a “brown-coloured party man.” Even so, Schiemann's days at the *Rigasche Rundschau* had to be numbered and he left the paper shortly afterwards. In the same year, he abandoned his beloved Nationalities Congress due to its failure to condemn Hitler's forced dissimilation of Jews in the Reich.

Embarking on virtual political exile in Vienna, ostensibly due to illness, he continued from there publicly to criticise Hitler's Germany through a new association of those few German minority groups not yet submissive to the German government, the *Deutsche Verband zur nationale Befriedigung Europas*. He tried to use this vehicle and the limited opportunities he had for journalism to attack the National Socialist subversion of his vision of a supranational Volksgemeinschaft. Instead of being based on culture alone, as Schiemann and the nationalities Congress had urged, the Nazis were trying to create such a community based on race.¹³ In effect, as Schiemann pointed out, this made German minorities into a tool of Reich foreign policy and was bound to lead to counter actions from their host states. To cut a long story short, the climate was being created in which in due course the wholesale re-settlement of Baltic Germans to Reich occupied territory in 1939 could take place.

By then Schiemann had returned to Riga, having fled Vienna during the Anschluss. That he was wise to do so is suggested by a secret German police report from 1938. It first summarised what Schiemann's new *Deutsche Verband* was attempting. “This seeks to restore inside and outside the state, the legal order threatened by National Socialism.

Europe must free itself from the grip of National Socialism; A European culture must be created.” The report concluded: “Schiemann is dangerous because he is politically shrewd and intellectually exceptionally fertile. He can also be dangerous from Riga, where he returned after the seizure of power in Austria.”¹⁴

Paul Schiemann’s response to the eventual *Umsiedlung* in 1939 was wholly consistent with long held convictions. Hitler’s determination to “re-order ethnographic relations” after Poland’s defeat in order to end the “intolerable scattering” of the German people signalled transfers of populations to create “better demarcation lines.” The concept was diametrically opposed to Schiemann’s utter conviction that nationality conflicts, because of Europe’s complex historic settlement patterns, could never be satisfactorily resolved simply by re-drawing borders, no matter how complex and intricate these might be. He returned to this thought in one of his last manuscripts. Observing the resettlement of Baltic Germans convinced him that no matter what incentives were offered a percentage of the population would resist leaving through love of homeland. Force would sooner or later have to be used where persuasion failed. Resettlement meant: “All the unspeakable suffering that the Jewish laws have caused must be increased tenfold throughout Europe.” Moreover, since every re-settlement would reduce living space to the motherland, powerful nation states would eventually favour conquest over re-settlement.¹⁵

For Paul Schiemann the crisis of 1939 and the outbreak of war offered one more proof that nationality conflicts would never be solved by force; that his cause and that of the European nationalities movement *would* ultimately prevail in distant time. With the courage of his long-held convictions, he chose to stay in Latvia. In an interview with *Sydsvenska Dagbladet* on 10 October 1939 he explained why he and others rejected the option of Reich German citizenship and remained in Latvia. “We regard it as in injustice, particularly at such a critical time, to leave our homeland, thereby also, causing serious economic difficulties because of the flight of capital in conjunction with the evacuation. We have no wish to travel to a country whose citizens are forced to embrace an ideology that is contrary to our ideas of religion, of how to live life and of justice.”¹⁶

By a sad irony, a man who had resisted all totalitarianism had to spend the last years of his life under two such regimes. As a result of the Nazi–Soviet pact of 1939 and the “friendship” between Hitler and Stalin, not Baltic Germans but the Latvian intelligentsia and political strata were the immediate target of Soviet repression. Schiemann was by now unable to secure any meaningful work as a journalist but his unpublished manuscripts recorded his impression of Soviet occupation. In effect, these give an account of the first direct impact of the Soviet system on a westernised state.

In general, he recorded constant duplicity and broken promises to *all* sectors of society. The only exception to the rule in what Soviets called a “true democracy” was “the artificially sheltered cast of party comrades.” Schiemann had lost none of his earlier

conviction that the Bolshevik revolution was an Asiatic revolution, perpetuating an Asian despotism, resting on a narrow, corrupt bureaucracy and stifling individual enterprise. It accustomed officials and workers alike to the *appearance* of success or as Schiemann put it, to the construction of Potemkin villages. The Soviet government, having failed in the course of twenty-three years "to feed and clothe its citizens in a realm blessed by all of nature's resources, deems the time to have come to make its debut in the European cultural arena."

The sarcasm of Schiemann's analysis of the day-to-day impact of Soviet rule on Latvia is relentless. Observers did not immediately notice the initially unobtrusive machinery of terror, but rather an "astounding incompetence" in all areas of activity. The following quote might well evoke more recent memories of Soviet control in Latvia. "The factories, whose smallness the press ridiculed in the very first days as a sign of economic failure, were enlarged; the office personnel especially were significantly increased, and actually, these officials are constantly busy. They labour into the night far beyond the prescribed hours, working on something quite novel, on something which the backward west has yet to arrive. Communist statistics. Despite the discernible paper shortage, such a mountain of written works and printed materials is produced daily that the individual clerk has permanently bated breath. ... The graphic account of every single act of production is a thing of wonder, that the true communist reveres with a near religious fervour."¹⁷

Naturally, Schiemann expressed tangible revulsion at Soviet deportations, at the random, brutal and senseless cruelty of the occupiers. His feeling that many of the occupiers were "no longer human beings" was confirmed by his observations of the sight of near empty Russian army lorries, fleeing in panic the German forces in summer 1941 but refusing to stop to pick up fellow communists escaping on foot, kneeling to ask for a lift.

When it comes to Schiemann's life under National Socialist occupation it is clear that the unique arrangements made by Hitler for the governance of the Baltic countries, as well as the involvement of Baltic Germans in the administration, helped him survive. Moreover, Schiemann's wife, a former German actress from Munich, was purported to have had a protective relative in the German occupation authority. However, according to a Gestapo report of 1944, Schiemann was allowed to stay in Riga "only on condition that he kept himself *completely* withdrawn."¹⁸ Indeed, an increasingly ill Schiemann was physically unable to move far from his house and garden in a Riga suburb.

A major source for this last period, is Dr Valentīna Freimane, the film historian. As a young 19 year old Jewish girl she was hidden by Schiemann and his wife from the German authorities after the execution of her entire family and her husband. It was to Dr Freimane that Schiemann dictated an unfinished memoir, which only covered his life

until mid-1919. Valentīna Freimane compared her arrival at the Schiemann household to entering a *moral microclimate*. Thanks to her, we have some idea of Paul Schiemann's response from his shrunken world to the momentous events going on outside. During their discussions very little was spoken on the subject of what had happened to the Jews and Dr Freimane – who refused and still refuses to see herself as a victim – recorded gratitude for Paul Schiemann's simple acceptance of her and the situation.¹⁹

On the subject of Latvian involvement in the Holocaust, however, Schiemann asked: "How will they [Latvians] explain this, that they have helped the Germans?" He refused to believe that Hitler would give Latvia back its independence, even if Latvians had "sacrificed the Jews in order to get Latvia back." On another occasion, he became really angry on hearing plans for a Latvian Legion attacking Latvian political figures for "wanting to cure one evil with another"

Yet the abiding impression of those visiting Paul Schiemann in his final years was the fact that he rarely complained and expressed no bitterness. To judge from his dictated memoir too, his inner conviction in the rightness of his ideas remained intact. Until the end he retained the moral force marking his entire career noted by friends and enemies alike. Dr Freimane discovered from his example that "it is possible to retain self-esteem, honour and inner freedom, even in the most extreme circumstances." Such a person, she recalled, "Could only be exterminated. It was not possible to take away his freedom, to make him a slave."

When Schiemann was buried on 26 June 1944, the German occupation authorities insisted on the smallest possible funeral gathering. Gestapo agents monitored the event and the officiating priest was warned not to refer to Schiemann's political work and ideas. There remains, however, more than enough evidence in today's world, that Paul Schiemann's ideas were not interred with him.

References

- ¹ In general, see *Hiden, J. Defender of Minorities. Paul Schiemann, 1876–1944*, Hurst, London, 2004. See also *Kause, H. Paul Schiemann (1876–1944), die Balten und ihre Zeitgeschichte. Zu Schiemanns 100 Geburtstag am 29 März 1876*, in: *Jahrbuch des Baltischen Deutschtums (1976)*, pp. 32–39.
- ² *Schiemann, P. Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft*, in: *Nation und Staat (1927)*, pp. 21–41.
- ³ *Schiemann, P. Das Wesen der Volksgemeinschaft*, in: *Rigasche Rundschau*, 2.7.1927.
- ⁴ On the Nationalities Congress see *S. Bamberger-Stemmann, Der europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. – Marburg, 2000*.
- ⁵ *Schiemann, P. Massenelend: Russische Erfahrungen und deutsche Besorgnisse. – Berlin, 1918*, p. 18.
- ⁶ *Schiemann, P. Weltpolitisches Gleichgewicht*, in: *Rigasche Rundschau*, 5.7.1924.
- ⁷ *Schiemann, P. Die Kollektivistische Gefahr*, in: *Rigasche Rundschau*, 18.1.1930.
- ⁸ *Schiemann, P. Das Auslandsdeutschtum und Schwarz-Weiss-Rot*, in: *Rigasche Rundschau*, 6.9.1924.
- ⁹ *Schiemann, P. Nationalsozialismus III*, in: *Rigasche Rundschau*, 6.12.1930.

- ¹⁰ Schiemann, P. Nationalsozialismus IV, in: Rigasche Rundschau, 13.12.1930.
- ¹¹ Schiemann, P. Nationalsozialismus V, in: Rigasche Rundschau, 20.12.1930.
- ¹² Schiemann, P. Die neue nationale Welle, in: Nation und Staat, 5, 12, pp. 1–13.
- ¹³ Hiden, op. cit., pp. 222 ff.
- ¹⁴ A copy of this report can be found in Institut für Zeitgeschichte, Munich, Mads Ole Balling ED 224/24 r-s.
- ¹⁵ The essay is reprinted as Die Umsiedlung und die europäische Minderheitenpolitik, in: Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 21, (1974), pp. 99–106.
- ¹⁶ Paul Schiemann zur Umsiedlung. Ein Bericht des Sydvenska Dagbladet über ein Gespräch mit Paul Schiemann. Reprinted in J. von Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. – Marburg, 1982, pp. 208–209.
- ¹⁷ The manuscript “Ein Jahr Bolschewismus in Lettland 1940/1941” is reprinted in: Schiemann, P. Zwischen zwei Zeitaltern. Erinnerungen 1903–1919. – Lüneburg, 1979, pp. 184–194.
- ¹⁸ Unpublished manuscript by W. von Rüdiger, “Umsiedlung in der Warthegau 1940. Vier und ein halbest Jahr/Aug 1940 bis Anfang 1945,” copy given to author by Monika von Hirsteydt.
- ¹⁹ The following account of Schiemann’s last days is based on an interview with Dr Freimane in Riga on 14 October 1941.

Džons Haidens

Pauls Šimans – jebkādu totalitārisma izpausmju pretinieks

Kopsavilkums

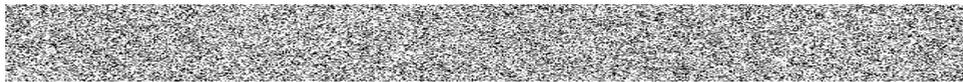
Pauls Šimans (*Paul Schiemann*; 1876–1944), kurš atbalstīja Baltijas neatkarību pirms Pirmā pasaules kara beigām, bija pārliecinoši visietekmīgākais baltvāciešu politiķis neatkarīgajā Latvijā. Viņš darbojās gan kā politiķis, gan kā ietekmīgs žurnālists, tiecoties uz baltvāciešu un latviešu izlīgumu patiesi daudznacionālā valstī pārliecībā, ka šo tautu likteņi ir nesaraucjami savijušies. Viņš dedzīgi atbalstīja parlamentāro demokrātiju, un viņam nebija pieņemama jebkāda totalitārisma izpausme. Šī drosmīgā un principiālā nacionālās kustības domātāja atteikšanās pievienoties tam vairumam baltvāciešu, kuri 1939. gadā pameta Latviju, pelna, lai viņu atceras un godina.



**NACISTU OKUPĀCIJA BALTIJĀ
(1941–1945): KONCEPTUĀLĀ PIEEJA
UN VĒRTĒJUMI**

**NAZI OCCUPATION IN THE BALTIC
(1941–1945): CONCEPTUAL APPROACH
AND EVALUATIONS**





Kārlis Kangeris

Pilsonība un manta – tiesiskie un valststiesiskie jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1944): Latvijas tirdzniecības flote

1. Ievads

Ja sīkāk pievēršamies notikumiem un norisēm vācu okupācijas laikā Latvijā, tad visu daudzo un dažādo notikumu un norišu starpā kļūst redzams, ka jautājumi par Latvijas tiesisko stāvokli visplašākajā šī jēdziena izpratnē jau no paša sākuma bija dažādu latviešu – gan atsevišķu indivīdu, gan arī “oficiālu” Zemes pašpārvaldes amatpersonu interešu lokā. Latvieši ar vācu pārvaldes amatpersonām runāja par “autonomiju”, pie tam ar vārdu “autonomija” latvieši varēja saprast gan kaut kādu Latvijas autonomijas modeli Vācijas reihā pārvaldes ietvaros, gan arī nākamo suverēno un neatkarīgo Latvijas valsti. Sarunas skāra arī Latvijas valststiesisko statusu – vai Latvijas valsts ar padomju okupāciju juridiski beigusi eksistēt kā starptautisko tiesību subjekts; vai tā pastāv tālāk kā starptautisko tiesību subjekts, ko sevišķi uzsvēra latviešu sarunas partneri. Runāja par Latvijas iedzīvotāju privātpašumu, ko vācu civilpārvalde solījās atgriezt bijušajiem īpašniekiem, tā likvidējot padomju varas veiktās nacionalizācijas sekas. Runāja par Latvijas iedzīvotāju pasēm, kāds pilsonības apzīmējums tajās būtu ierakstāms – vai “bezpavalstnieks” vai “pilsonība nezināma”, vai “PSRS pilsonis”, vai arī “bijušās Latvijas pilsonis”.

Šo tiesisko jautājumu pacelšana sarunās un sarakstē ar vācu iestādēm un to pārstāvjiem pirmām kārtām izauga no latviešu nezināšanas, jo vācieši latviešiem “ne-definēja”, kā būtu saprotama vācu okupācija – vai Latvijas uzņemšanu PSRS sastāvā Vācijas reihis ir atzinis *de iure*; vai Latvijas iedzīvotāji uzskatāmi par PSRS pilsoņiem; vai Latvijas iedzīvotāju manta ir PSRS īpašums. Tikai notikumiem attīstoties, latvieši sāka saprast, kā būtu uz šiem jautājumiem jāskatās, kā jādefinē savas pozīcijas un kāda informācija jāprasa vāciešiem par Latvijas valststiesisko statusu.

Latviešu (Zemes pašpārvalde) un vāciešu (civilpārvalde) darba kārtībā nebija paredzēts runāt par Latvijas valststiesiskajiem jautājumiem. To arī nedrīkstēja darīt, jo vācu ierēdņiem bija aizliegts šim tematam pieskarties. Tomēr iespējas izteikt savu viedokli Latvijas valststiesību jautājumos Zemes pašpārvaldei radās. Tas parasti notika

kopā ar kaut kādu konkrētu jautājumu risināšanu. Tas varēja būt sakarā ar Latviešu leģiona veidošanu, ar pasu – personas dokumentu – piešķiršanu Latvijas iedzīvotājiem un ierakstiem tajās, ar reprivatizāciju un Latvijas iedzīvotāju mantas un īpašuma pierādību vai arī saistīties ar diskusiju par autonomijas piešķiršanu Latvijai.

Vācu okupācijas laika dokumentos varam atrast īpatnēju dokumentu grupu, kurā Latvijas Zemes pašpārvalde vai arī tās pakļautībā esošas institūcijas un pieaicināti eksperti izsaka savu viedokli par Latvijas valststiesisko stāvokli. Šo dokumentu starpā ir 12 Latvijas Zemes pašpārvaldes un viens Jūrniecības departamenta iesniegums vācu civilpārvaldei. Iesniegumos tiek skaidrots pašpārvaldes viedoklis par Latvijas valsts un tās iedzīvotāju tiesisko statusu. Šajos dokumentos ir arī divu latviešu un viena vācu tieslietu eksperta atzinums par Latvijas valststiesisko stāvokli.¹

Visos šajos dokumentos jautājums par 1941. gadā vācu rokās nonākušajiem Latvijas tirdzniecības flotes kuģiem ieņem īpašu vietu. Pirmkārt, tāpēc vien, ka Latvijas pašpārvalde par tiem sāka jau interesēties 1941. gada beigās un prasīja tos nodot atpakaļ agrākajiem īpašniekiem pusotru gadu agrāk, nekā Austrumu reihšministrs bija izdevis savus pirmos īpašuma reprivatizācijas noteikumus Latvijā. Otrkārt, tāpēc ka kuģu atgūšanas mēģinājumos tika piesaistīta arī vācu advokātu firma, kura latviešu intereses pārstāvēja Vācijas prižu tiesās.² Un, treškārt, tāpēc ka sakarā ar kuģu atgūšanas mēģinājumiem Zemes pašpārvalde pirmo reizi iesniegumos vācu civilpārvaldei puda savu nostāju Latvijas valststiesiskā stāvokļa izpratnē – Latvijas iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā pēc starptautisko tiesību normām nevar uzskatīt par likumīgu.

Vācieši savu patieso nostāju Latvijas valststiesību jautājumos latviešiem nekad neatklāja. Lai gan 1943. gadā vācieši paši apsvēra autonomijas piešķiršanu Latvijai, tomēr tas vēl nenozīmēja, ka viņi atklās, kā skatās uz Latvijas inkorporāciju PSRS un no tās izrietošām sekām.

Pēc Latvijas teritorijas okupācijas 1941. gada 19. augustā tika izdots rīkojums, ka visa Austrumzemes reihskomisariātā esošā kustamā un nekustamā manta pāriet Vācijas reiha īpašumā. 1941. gada 24. oktobrī sekoja rīkojums par Fiduciārās pārvaldes izveidošanu reihskomisariātā, bet 1942. gada 28. maijā rīkojums par ekonomisko speciālīpašumu Austrumzemē (*Wirtschafts-Sondervermögen*), kas baltvāciešu izceļotāju mantu nodalīja no pārējās fiduciāri pārvaldāmās mantas. 1943. gada 18. februārī izdeva rīkojumu par privātīpašuma atjaunošanu Igaunijā, Latvijā un Lietuvā,³ kas, skatoties no tiesību viedokļa, Latvijā izraisīja jaunu interesi pievērsties Latvijas valststiesiskajam stāvoklim.

Vērojot vāciešu rīcību Latvijā, latvieši varēja konstatēt, ka tajā pastāvēja pretruna. No vienas puses, ģenerālkomisārs Rīgā bija pasludinājis, ka Latvijā atkal ir ievestas “pirmsboļševistiskā laika tiesības” (pirmā okupanta tiesības sakarā ar “Latvijas

atbrīvošanu” esot pašas no sevis kļuvušas nederīgas), bet, no otras puses, citos rīkojumos tika noteikts, ka uz padomju laika īpašuma nacionalizāciju attiecas speciāli noteikumi, respektīvi, ka ar nacionalizāciju saistītos jautājumus kārtos citādi, nekā to prasītu princips par īpašumtiesību saglabāšanu. No tā izrietēja jautājums, vai Vācija padomju okupāciju atzīst par legālu aktu un Latvija līdz ar to kļuvusi par PSRS sastāvdaļu. Kad, piemēram, Latvijas iedzīvotājus vajadzēja iesaistīt vāciešu militārajos formējumos, tad vāciešu puse noraidīja jebkāda padomju likuma derīgumu Latvijas teritorijā. Toties, kārtojot īpašumu jautājumus, tā visu laiku atsaucās uz “ekonomisko nepieciešamību”, kas kara apstākļos neļaujot jautājumu risināt agrāko īpašumtiesību likumu garā.

2. Vāciešu viedoklis Latvijas tiesiskajos jautājumos

Pēc vāciešu uzskata, ar likumu izdošanu par mantas pāriešanu reiha īpašumā, fiduciāro pārvalžu izveidošanu un speciālā ekonomiskā īpašuma pasludināšanu Austrumzemes reihskomisariātā visam vajadzēja būt nokārtotam. Tomēr izrādījās, ka materiālo vērtību kārtošanai bija viens šķērslis – “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu”, kuru parakstīja 1941. gada 10. janvārī.⁴ Līgums paredzēja, ka PSRS maksās Vācijai 200 miljonu reihsmarku par mantu, kas piederēja juridiskajām personām, kuras 1941. gada sākumā izceļoja uz Vāciju, bet savukārt PSRS no Vācijas saņems 50 miljonu reihsmarku par PSRS ekonomiskajām interesēm Vācijas teritorijā (Baltijas valstu un baltiešu īpašumi un manta Vācijā). Pēc PSRS un Vācijas savstarpējo prasību norēķināšanas PSRS palika Vācijas reiham 150 miljonu reihsmarku parādā, kas bija jānomaksā astoņos maksājumos divu gadu laikā. Līdz 1941. gada 22. jūnijam – Vācijas un PSRS kara sākumam – PSRS bija veikusi divus maksājumus 37,5 miljonu reihsmarku apjomā. Lai “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu” varētu stāties spēkā, Vācijas valdībai bija jāizstrādā speciāls rīkojums, ar kuru bijušo Baltijas pilsoņu manta Vācijā pārietu Vācijas reiha īpašumā. Līdz 1941. gada 20. jūnijam noteikumi bija izstrādāti un parakstīti.⁵ Dienu vēlāk tos nosūtīja publicēšanai Vācijas reiha likumu krājumā. Vēl dienu vēlāk sākās Vācijas–PSRS karš, un parakstītais rīkojums vairs netika publicēts. Tas praksē nozīmēja, ka Vācijā esošā PSRS nekustamā manta nebija pārgājusi Vācijas reiha īpašumā. Šī manta pārvaldīšanai tika nodota reihskomisāram ienaidnieka mantas pārvaldīšanai (*Reichskommissar für die Behandlung feindlichen Vermögens*),⁶ kuram tas bija jādara saskaņā ar rīkojuma noteikumiem par ienaidnieka īpašuma pārvaldīšanu, kas jau bija izdoti 1940. gada

15. janvārī. Attiecībā uz Baltijas teritorijā esošo mantu/īpašumu Vācijas reiha iestādes uzskatīja, ka šī manta/īpašumi Vācijas pārvaldīšanā nebija nonākuši nevis sakarā ar Vācijas–PSRS 1941. gada 10. janvāra līgumu, bet gan tāpēc, ka Vācijas reihs bija iekarojis šo teritoriju.

Līdz ar kara sākšanos Vācijas atsevišķas ministrijas ieņēma viedokli, ka 1941. gada 10. janvāra “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu” vairs nav spēkā esošs. Pēc 1941. gada 22. jūnija, sākot risināt īpašuma un mantas jautājumus, Vācijas valdības iestādēm gribot negribot bija jāstopas ar Latvijas (arī Igaunijas un Lietuvas) pilsonības jautājumiem. Ministrijām Vācijas galvaspilsētā Berlīnē, kas bija iesaistītas īpašumu jautājumu risināšanā Latvijā/Baltijā un Vācijas reihā, bija jādefinē personu grupas un to pilsonība. Kā galvenās ministrijas un iestādes, kas piedalījās Baltijas valstu īpašumu jautājumu kārtošanā un pilsonības definēšanā Berlīnē, varētu minēt šādas: Finanšu ministrija, Ārlietu ministrija, Iekšlietu ministrija, Saimniecības ministrija, Pārtikas un lauksaimniecības ministrija, Austrumu ministrija, reihskomisārs vācietības stiprināšanai, reihskomisārs ienaidnieka īpašumu pārvaldīšanai, Vācu izceļotāju Fiduciārā pārvalde, reiha Tieslietu ministrija. No 1941. gada līdz 1944. gadam Berlīnē varam kopā saskaitīt kādas trīdesmit sēdes, kurās runāja par īpašumu jautājumiem Baltijā un šad tad arī par pilsonību.

Šīs bija varenas ministrijas un iestādes, kurās runāja un lēma – arī par Latviju. Ja principiālos jautājumos, saistītos ar mantas vai pilsonības jautājumiem, piemēram, ģenerālkomisārs Rīgā vēlējās panākt kādas izmaiņas, tad tas nenozīmēja tikai panākt Austrumu ministrijas labvēlību, bet bija jāpanāk arī tas, ka Austrumu ministrija Berlīnē savukārt pārlicina citu ministriju pārstāvjus.

Vairākās ministriju kopsēdēs Berlīnē mēģināja noteikt Baltijas valstu iedzīvotāju pilsonību, līdz beidzot 1942. gada aprīlī vienojās par šādām definīcijām:⁷

“Pēc tam tika apskatīts jautājums, kas būtu uzskatāms par baltiešu – padomju privātīpašumu. Ar šo ir saistīts jautājums par agrāko Baltijas provinču iedzīvotāju pilsonību. Padomju Krievija pārstāv viedokli, ka Baltijas pavalstnieki visā pasaulē ar Baltijas teritoriju inkorporāciju PSRS sastāvā ir kļuvuši par padomju pilsoņiem. Tomēr sapulces dalībnieki bija vienis prātis tai jautājumā, ka pēc starptautiskajām normām ārpus trim Baltijas valstīm dzīvojošie pilsoņi tikai tādā gadījumā varēja iegūt PSRS pilsonību, ja viņi, piemēram, reģistrējās Padomju Savienības diplomātiskajās pārstāvniecībās, izpildot speciālus lūgumus, lai viņiem piešķirtu pilsonību. Citādi šie ārzemju latvieši u.c. būtu uzskatāmi par bezpavalstniekiem. Likumdošana par ienaidniekiem uz viņiem attiecināma tikai tad, ja no viņu dzīvesvietas izriet dzīves-

vietas ienaidnieka statuss. Pirmajā izceļošanā 1939. gadā izbraukušie tautas vācieši nekādā ziņā nevarēja iegūt padomju krievu pilsonību. Pēc krievu ienākšanas Baltijā notika vēlēšanas, kas noveda pie tā, ka šo zemju iedzīvotāji kļuva par padomju krieviem. Tie tautas vācieši, kas pēc tam otrās izceļošanas akcijas ietvaros atstāja nomaļu valstis (Randstaaten), pēc pārrunu dalībnieku uzskata, savu padomju krievu pilsonību zaudēja sakarā ar atlaišanu no Padomju Krievijas Republiku Savienības. Šī atlaišana visumā jāskata tai apstākļi, ka Padomju Savienība šiem izceļotājiem atļāva šķērsot savu robežu. Arī ar šiem izceļotājiem nekādā ziņā nevar apieties kā ar padomju krieviem, jo ir konkrēta darīšana ar tautas vāciešiem. Trešo kategoriju veido tie izceļotāji, kas kara laikā legāli vai nelegāli no Baltijas telpas ieceļojuši reiha teritorijā. Ar šīm personām jāapietas kā ar padomju krieviem, respektīvi, kā ar ienaidniekiem, izņemot tos gadījumus, kad viņi ar pilsonības piešķiršanu kļuvuši par Vācijas pilsoņiem.

[..]

Jautājumā par tagadējiem nomaļu valstu iedzīvotājiem pastāvēja vienprātība, ka viņi ir kļuvuši par padomju pilsoņiem un tāpēc viņu manta pakļauta Noteikumiem par ienaidnieka mantas pārvaldīšanu.”⁸

Par šīm definīcijām, kā būtu klasificējami Baltijas iedzīvotāji (vai par piederīgiem Vācijas reiha ienaidniekiem?), Latvijā neko nezināja. Latvieši tikai no vācu rīkojumiem un rīcības varēja minēt, kā būtu saprotams viņu tiesiskais un līdz ar to arī pilsonības statuss.

Atšķirībā no citām Vācijas reiha ministrijām vienīgi Austrumu ministrija Baltijas iedzīvotāju pilsonības jautājumā ieņēma savu īpatnējo nostāju: “Austrumu ministrijas pārstāvis Dr. Šēfers paskaidroja, ka viņa ministrijā pārstāvat to viedokli, ka nomaļu valstis esot tikušas no padomju varas atbrīvotas un sakarā ar vācu karaspēka iesoļošanu šo apgabalu iedzīvotāji esot zaudējuši padomju pilsonību. Tomēr pilsonības jautājums vēl neesot noskaidrots. Esot iespējams, ka šai jautājumā iznākšot speciāli noteikumi.”⁹ Līdz speciālo noteikumu izdošanai nekad nenonāca, bet Austrumu reihministrs Alfreds Rozenbergs Baltijas iedzīvotājus klasificēja par “bez-pavalstniekiem”.

Otrs jautājums, kam vācu iestādēm dažkārt vajadzēja pievērsties, bija par Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā: kādā veidā šī inkorporācija no Vācijas puses būtu saprotama un novērtējama – vai tā bija tikai *de facto* atzīšana vai reizē arī *de iure* atzīšana?

Par Latvijas inkorporācijas PSRS *de facto* un *de iure* atzīšanas jautājumiem Vācijas valdība nav atklāti izteikusies. Ja kādreiz kaut kas teikts, tad, piemēram, tādā veidā, ka “no Vācijas puses Latvijas iekļaušana PSRS sastāvā nav atzīta tieši, bet gan tas noticis, klusu ciešot un ar konkludento rīcību”¹⁰. Un, ja tiek minēti Vācijas

rīcības piemēri, tad tie parasti ir no 1940. gada, kā, piemēram, Vācijas diplomātisko pārstāvniecību likvidācija Baltijas valstīs, bet galīgi noklusēti tiek 1941. gada 10. janvāra t.s. Maskavas līgumi.

Toties Berlīnes iestādēs, kas nodarbojās ar okupētās Latvijas mantas un īpašuma jautājumiem, Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā novērtēšanā valdīja vienprātība: *“..Baltijas valstu iestāšanās PSRS sastāvā esot notikusi likumīgi pēc tautas nobalsošanas šajās valstīs, un Vācijas reihs Baltijas valstu iekļaušanu PSRS sastāvā esot atzinis gan faktiski, gan arī formāli diplomātiski.”*¹¹ Maskavas līgumu parakstīšanai pamatā esot bijusi tieši šī PSRS tiesību atzīšana Baltijas valstīs, kas nacionalizējusi arī Vācijas reiha pilsoņiem piederošo īpašumu.¹² Ja vācu puse nelietoja apzīmējumu *de iure*, tad tomēr Baltijas valstu inkorporācijas PSRS sastāvā atzīšanai bija *de iure* raksturs. Pēc Vācijas valdības uzskata Baltijas valstu pilsoņi kļuva par PSRS pilsoņiem un viņu manta un īpašumi ar nacionalizācijas procesu kļuva par PSRS mantu un īpašumu.

3. Latvijas tirdzniecības flote vācu rokās

Sākoties Otrajam pasaules karam 1939. gada septembrī, Latvijas tirdzniecības flotē bija 87 kuģi. Gadu vēlāk – pēc padomju varas veiktās kuģu nacionalizācijas Latvijā zem PSRS karoga pirms 1941. gada jūnija vēl brauca 54 no agrākās Latvijas tirdzniecības flotes kuģiem. Pēc Vācijas–PSRS kara sākšanās vācu rokās nonāca 27 no padomju varas rokās esošajiem kuģiem. Četrpadsmit no šiem kuģiem, konfliktam izceļoties, tika apkārti Vācijas ostās, bet pārējos vācieši apkārtāja, ieņemot Latvijas ostu pilsētas.¹³

Jau no pirmās vācu okupācijas dienas Latvijas Jūrniecības departaments griezās pie vācu iestādēm ar iesniegumiem, lai tās latviešu kuģu īpašniekiem atdotu viņiem piederošos kuģus vai, ja tas patlaban nav iespējams, vismaz atļautu tos izmantot latviešu rēdereju vadībā, kā arī skaidroja padomju varas kuģu nacionalizācijas ne-likumību.

Pirmās sarunas Jūrniecības departamentam ar vācu Prīžu tiesas pārstāvjiem bija par vairāku mazāku kuģu (līdz 500 BRT) nodošanu latviešu rīcībā, lai tos izmantotu preču pārvadāšanai starp Rīgu un Ventspili, respektīvi, Liepāju, kas manāmi atslogotu dzelzceļu. Sarunām bija rezultāts, kaut arī niecīgs – vienu kuģi (“Ogre”, 333 BRT) 1941. gada novembrī nodeva latviešiem lietošanā.¹⁴

Pirmo plašāko iesniegumu Prīžu tiesai Berlīnē Jūrniecības departaments nosūtīja 1941. gada novembrī. Šī iesnieguma nolūks bija parādīt, kā padomju vara Latvijā kuģus nacionalizējusi un ka tas, pēc iesniedzēju uzskatiem, daudzējādā ziņā bijis prettiesisks. Kuģi esot atņemti īpašniekiem, bet ne Latvijai kā saimnieciskai kopībai. Lai pēc boj-

ševiku valdīšanas gada posta varētu atjaunot Latvijas saimniecisko dzīvi, Jūrniecības departaments lūdza agrākajiem īpašniekiem atdot viņiem piederošos kuģus.¹⁵

Otrs Jūrniecības departamenta iesniegums sekoja 1942. gada 23. februārī, to saņēma Austrumzemes reihskomisārs. Iesniegumā Jūrniecības departaments lūdza izbeigt pret 14 Latvijas kuģiem uzsāktu Prīžu tiesas procesu un kuģus atdot to īpašniekiem.¹⁶ Jūrniecības departamenta argumentācijai bija divas līnijas. Pirmajā argumentēja: tā kā Vācijas reihs atzīstot privātīpašumu, tad tas nevarot būt saskaņā ar Vācijas tiesisko izpratni, ja tā atzītu PSRS varas veikto Latvijas kuģu nacionalizāciju par likumīgu. Otrajā argumentācijas līnijā vadījās pēc prīžu likumdošanas. Prīžu tiesībās kuģu piederību parasti nosakot pēc karoga, zem kura tas brauc. Tā kā PSRS karoga “uzvilkšana” uz Latvijas kuģiem neesot notikusi tiesību normās, tad kuģu piederību nevajadzētu skatīt pēc karoga, zem kura tie brauc, bet gan pēc kuģu īpašnieku pilsonības, kuri neesot ieguvuši PSRS pilsonību. Vācijas reihs arī nekad neesot tieši (*ausdrücklich*) atzinis Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā, kā arī vācu civilpārvalde Latvijā atzīstot agrākās Latvijas brīvvalsts izsniegtās pasas. Tāpēc Latvijas rēderi neesot zaudējuši savas tiesības uz kuģiem – un Prīžu tiesai kuģus vajadzētu nodot atpakaļ Latvijas rēderiem.

Šajā iesniegumā labi redzama latviešu nezināšana un neizpratne par to, kā Vācijas reihs skatījās uz Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā – vai Vācijas reihs to atzina par “galīgu” ar visām no tā izrietošajām tiesiskajām un ekonomiskajām konsekvencēm vai arī ne. Kā jau 2. nodaļā teikts, tad inkorporācijas atzīšana no vācu puses bija “galīga”, par ko bez vācu vadošajiem politiķiem un ministriju augstākajiem ierēdņiem citi neko sīkāk nezināja.

Reizē ar Jūrniecības departamenta iesniegumu Austrumzemes reihskomisāram apķīlātā kuģa “Ausma” (1.905 BRT) īpašnieki (Bērziņš un biedri) iesniedza Prīžu tiesai Berlīnē prasību, lai kuģi nodod atpakaļ viņu rīcībā vai arī tā vērtību izmaksā naudā. Savu interešu aizstāvībai kuģu īpašnieki un Jūrniecības departaments bija piesaistījuši vācu advokātu firmu “*Baur, Predöhl und Behn*”, lai tā viņus pārstāvētu Prīžu tiesā. Savā pamatojumā Prīžu tiesai Berlīnē advokātu firma uzsvēra, līdzīgi kā Jūrniecības departaments, ka Vācijas reihs pretēji PSRS atzīstot privātīpašumu; ka nevarot piekrist, ka latviešu kuģus novērtē pēc karoga, zem kura tie brauc; ka Latvijas iedzīvotāji nav uzskatāmi par piederīgiem ienaidnieka valstij, jo viņi pret savu gribu nonākuši Vācijas reiha pretinieku valstu sastāvā. Tāpēc kuģis esot atdodams latviešu īpašniekiem atpakaļ.¹⁷

Uz advokātu firmas iesniegumu atbildēja reihskomisārs pie Berlīnes Prīžu tiesas (*Reichskommissar beim Berliner Prisenhof*) savā rakstā Berlīnes Prīžu tiesai. Reihskomisārs Kolers (*Kohler*) uzskatīja, ka kuģim “Ausma” esot bijušas tiesības braukt ar PSRS karogu. Ja Vācijas reihs nebūtu atzinis Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā,

tad situācija būtu bijusi citāda, bet, ka atzīšana notikusi, “klusu ciešot un ar konkludento rīcību”, to esot apstiprinājusi Ārlietu ministrija. Arī sūdzētāji/īpašnieki kuģa apķīlāšanas laikā esot bijuši PSRS pilsoņi, un tāpēc kuģa atdošanas prasība esot jānoraida.¹⁸

Šim reihskomisāra Kolera noraidījumam advokātu firma atbildēja ar jaunu iesniegumu, uzsverot, ka jautājums par latviešu kuģiem esot visai sarežģīts un, neapšaubāmi, starptautisko tiesību jautājums. Tāpēc iesniegumam bija pievienota Hamburgas universitātes profesora Dr. Rūdolda Launa ekspertīze par Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā.¹⁹ R. Launs savā garajā ekspertīzē norāda, ka sakarā ar pastāvošajām starptautisko tiesību normām (jo starptautiskā sabiedrība – valstu kopums, vairākums – neesot inkorporāciju atzinusi) Padomju Savienība neesot juridiski ieguvusi Latvijas teritoriju, bet gan to ieguvusi kā teritoriju okupējoša vara, kas tur uztur kārtību, mieru un drošību. Bez tam Latvijas Saeimas 1940. gada 21. jūlija lēmums – iestāties PSRS sastāvā – esot bijis nelikumīgs, jo neesot ievērota Latvijas Satversme. Vācijas Prīžu tiesai esot jāiziet no tā viedokļa, ka Latvija kā valsts *de iure* vēl šodien pastāvot un tās iedzīvotāji esot Latvijas, nevis Padomju Savienības pilsoņi. Ekspertīzē gari un plaši arī iztirzāts jautājums, kā būtu novērtējama Vācijas reiha rīcība Latvijas inkorporācijas atzīšanas jautājumā, secinot, ka Vācijas reihis Latvijas inkorporāciju nav atzinis. Vācijas reiha 1940. gadā parādīto “konkludento rīcību” nekādā gadījumā nevarot iztulkot kā piekrišanu inkorporācijas atzīšanai. Tāpēc pēc starptautiskajām tiesībām līdz turpmākam vēl *de iure* pastāvot Latvijas teritoriālā integritāte, pilsonība, Latvijas valsts un tās pilsoņu īpašuma tiesības, kamēr Vācijas reihis neesot spēris citus definitīvus inkorporācijas atzīšanas soļus.

Profesora R. Launa ekspertīzei diemžēl ir tāds trūkums, ka viņam nebija zināma Vācijas valdības rīcība 1941. gada pirmajā pusē (piemēram, t.s. Maskavas līgumi), varbūt viņš būtu diferencētāk vērtējis Vācijas reiha rīcību Latvijas inkorporācijas atzīšanas jautājumos. Toties R. Launam pienākas ļoti liels nopelns kā pirmajam iztirzāt tos starptautisko tiesību jautājumus, uz kuru pamata varēja pierādīt aneksijas prettiesisko raksturu un Latvijas valsts tālākpastāvēšanu kā starptautisko tiesību subjektam.

Kad tuvojās Latvijas kuģu pirmo lietu izskatīšana Prīžu tiesā, arī Latvijas Zemes pašpārvalde ar vēstulēm/iesniegumiem griezās pie ģenerālkomisāra Rīgā²⁰ un Austrumu reihministra A. Rozenberga,²¹ kuros skaidroja Latvijas kuģniecības jautājumu. Sevišķi iesniegumā A. Rozenbergam tika uzsvērts, ka nekādā ziņā latviešiem nebūšot pieņemams uzskats, ka Latvijas tirdzniecības flote pāriešot vācu rokās kā “ienaidnieka kuģi, kuru īpašnieki esot boļševiku valsts pilsoņi”. Bez tam vēstulē A. Rozenbergam tika atzīts, ka, pirmkārt, Latvijas kuģiem braukt zem padomju karoga arī pēc padomju likumiem neesot bijis juridiska pamata; otrkārt, pēc starptautisko tiesību normām

Latvijas rēderi nekad neesot kļuvuši par padomju pilsoņiem, jo Latvijas iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā pēc starptautisko tiesību normām nevarot uzskatīt par likumīgu, respektīvi, spēkā esošu.

Šī bija pirmā reize vācu okupācijas laikā, kad Zemes pašpārvalde kādā dokumentā vācu pārvaldei puda savu viedokli par Latvijas valststiesisko statusu, ka Latvijas pilsoņi neesot kļuvuši par PSRS pilsoņiem un Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā no starptautisko tiesību viedokļa nevarot uzskatīt par spēkā esošu. Šīs domas šais divos dokumentos tika izteiktas īsi, dažos teikumos, bet vēlāk – Zemes pašpārvaldes nākamajos desmit iesniegumos šī argumentācija tika izvēsta plašumā, gan izmantojot profesora R. Launa ekspertīzes atzinumus, gan pašu latviešu juristu izstrādājumus šajos starptautisko tiesību jautājumos.

Neņemot vērā Latvijas kuģniecības advokātu biroja nosauktos pretargumentus, Prīžu tiesa Berlīnē 1942. gada 13. augustā nolēma, ka “padomju krievu kuģis “Ausma” tiek no Vācijas reiha konfiscēts”, kā galveno argumentu konfiskācijai minot kuģa karoģošanu, ka tas braucis zem ienaidnieka, respektīvi, PSRS karoga.²² Kuģim “Ausma” sekoja visu pārējo kuģu konfiskācija, kas turpmāk ar citu nosaukumu brauca dažādu Vācijas rēdereju uzdevumā.

1942. gada 4. augustā Berlīnē Vācijas saimniecības ministrijā notika plaša sanāksme, kurā apsprieda Baltijas kuģu jautājumu. Sanāksmē piedalījās 25 personas, kuras pārstāvēja 14 ministrijas un iestādes. Saimniecības ministrijas pārstāvis puda viedokli, ka, pēc ministrijas uzskata, viss privātīpašums, kas atradies Baltijas valstīs, reizē ar Padomju Savienības aneksijas soļiem ir kļuvis par Padomju Savienības valsts īpašumu. Šī vispārējā padomju nacionalizācija pilnā mērā arī attiecināma uz Baltijas valstu kuģiem. Tā kā ar Baltijas kuģu piederības jautājumu dažkārt radušās problēmas, piemēram, iebraucot Zviedrijas ostās, vai tie uzskatāmi par vācu vai padomju īpašumu, tad vēlami būtu nepārprotami starptautiski atzīti fakti. Šādā gadījumā vislabākais palīdzēji būtu, ja Prīžu tiesa visus kuģus konfiscētu, tos tālāk nododot Vācijas reiham. Pamatojums tiesas lēmumam būtu kuģu karogs, zem kura tie agrāk kuģojuši. Šis arguments esot vienīgais un izšķirošais. Nevajadzētu iedziļināties kuģu nacionalizācijas jautājumos vai uz to atsaukties. Tā būtu kļūda, jo Vācija šādus boļševiku rīcības principus neatzīstot.²³

Ar šo atziņu, ka konfiscēšana jāizdara uz kuģa bijušā karoga pamata, sapulces dalībnieki, ieskaitot reihskomisāru Koleru, varēja doties mājās. Kad Prīžu tiesa Berlīnē lēma par Latvijas kuģu konfiscēšanu, nevaram precīzi pateikt, vai Prīžu tiesa pie lēmumiem nonāca, vērā ņemot prīžu likumdošanu, vai tā sekoja ieteikumiem, kurus plašajā sēdē Vācijas Saimniecības ministrijā izteica 1942. gada 4. augustā, ka “prīzēšana” jāvadās pēc apķīlātā kuģa karoga. Tomēr, ievērojot Vācijas nedemokrātisko diktatorisko sistēmu, šķiet, ka ministriju sēdes ieteikumam lemšanas procesā būs bijis

“virzītāja spēks”. Ir arī skaidrs, ka Prīžu tiesa atteicās vērtēt, kā pēc starptautisko tiesību normām būtu saprotama Latvijas inkorporācija PSRS sastāvā.

Sūdzētāju pusi Berlīnes Prīžu tiesas spriedums “Ausmas” lietā neapmierināja. Tā, piemēram, tieslietu eksperts profesors R. Launs uzsvēra, ka Prīžu tiesa valststiesības patvaļīgi stādījusi pāri starptautiskajām tiesībām. Tā, pēc viņa domām, sekojot Berlīnes Prīžu tiesas piemēram, par tiesisku būtu jāatzīst katra kuģa nolaupīšana, ja tikai laupītājs tam uzvilktu savu karogu. Tiesas lietotās normas varētu tikai attiecināt uz PSRS teritoriju, bet nekādā ziņā uz starptautiskās tiesībās neatzītu un neatzīstamu Latvijas okupāciju.²⁴

Lai veicinātu Prīžu tiesas lēmuma pārsūdzēšanu, Latvijas Jūrnieceības departaments advokātu birojam “*Baur, Predöhl, Behn*” piesūtīja divus dokumentus ar saviem ierosinājumiem, kurus advokātu birojs arī iestrādāja divos pārsūdzības tekstos.²⁵ Iesniedzumos īpaši jauns bija tas, ka tika norādīts uz ģenerālkomisāra Rīgā dekrētu (1942. gada 13. jūnijs), ar kuru atcēla pirmā okupanta (PSRS) tiesiskos pārveidojumus. Sakarā ar šo rīkojumu Latvijā kopš 1941. gada 2. jūlija spēkā atkal stājās Latvijas brīvvalsts likumi, kuri bija spēkā pirms 1940. gada 17. jūnija. Citādi kritika galvenokārt attiecās uz kuģa karoga akcentēšanu kā galveno valsts piederības zīmi un uz nepieņācīgu starptautisko tiesību normu ievērošanu.

Arī Latvijas Zemes pašpārvalde ar jauna memoranda iesniegšanu vācu civilpārvaldei mēģināja atbalstīt Berlīnes Prīžu tiesas lēmuma pārsūdzēšanu.²⁶ Kā pamatojumi pārsūdzībai tika izvirzīti četri punkti: pirmkārt, PSRS Latvijas gadījumā pati nav ievērojusi savu kuģu karogu likumdošanu. Otrkārt, kas esot ļoti būtiski, jāuzskatot Latvijas inkorporācija PSRS sastāvā par tiesiski spēkā neesošu. Treškārt, padomju likumiem Latvijas teritorijā nevarot būt nekāda tiesiska spēka. Ceturtkārt, ar privātīpašuma atjaunošanu Latvijā (1943. gada 18. februāra rīkojums) zudis arī pēdējais arguments, lai Latvijas kuģus uzskatītu par PSRS īpašumu.

Tomēr kuģa “Ausma” lieta līdz pārsūdzībai Prīžu tiesā nonāca. Vācu pusi interesēja varas arguments, kuras rokās pašreizējā situācijā kuģi atrodas, nevis starptautisko tiesību noteikumi un normas. To jau bija parādījusi ministriju sēde Berlīnē 1942. gada 4. augustā, kurā noteica, ka Latvijas kuģus “prīzēs” pēc karoga, ar kuru tie braukuši, un gadu vēlāk vāciešiem nebija nekādas vajadzības šo viedokli mainīt.

Turpmāk latviešu kuģu privatizācija notika līdzīgi kā citās jomās – vācieši agrākajiem īpašniekiem atdot neko nevēlējās, un, ja plānoja kaut ko atdot, tad tās bija tikai ekonomiski mazākas nozīmes vienības. 1943. gada novembrī Austrumzemes reihsministrs bija noteicis, ka baltiešu rīcībā varot nodot kuģus zem 500 BRT, kā arī buru kuģus, bet pret to bija iebildusi Berlīne. Tādējādi līdz vācu okupācijas beigām Latvijas kuģu atdošana to īpašniekiem netika atrisināta.²⁷

4. Kopsavilkums

Latvijas tirdzniecības flotes kuģi, skaitā 27, kas pēc Vācijas–PSRS kara sākšanās 1941. gada 22. jūnijā nonāca vāciešu rokās, ieņem savu īpatnējo vietu vācu okupācijas laika vēsturē, proti, jautājumā, kas skāra PSRS nacionalizētās, respektīvi, latviešu mantas/īpašuma atdošanu to agrākajiem īpašniekiem. Latvijas Jūrniecības departaments bija pirmais, kas jau 1941. gada augustā sāka prasīt atgriezt kuģus to bijušajiem īpašniekiem. Kad Vācijas prīžu tiesās bija jāizlemj latviešu kuģu liktenis – to nodošana vācu rēderu rīcībā –, tad arī Latvijas Zemes pašpārvalde iesaistījās šajā procesā, pieaicinot vācu advokātu biroju uzņemties konkrēta latviešu kuģa (“Ausma”) aizstāvēšanas lietu. Ar vācu jurista profesora Rūdolda Launa ekspertīzi (1942. gada 30. jūnijs) un Zemes pašpārvaldes iesniegumiem (1942. gada 24. jūlijs) tika vācu pārvaldei pirmo reizi skaidri un nepārprotami izteikti uzskati par Latvijas valststiesisko stāvokli, ka pēc starptautisko tiesību normām tā turpina eksistēt kā starptautisko tiesību subjekts. Ja arī šī argumentācija neko konkrētu nedevisa, tad tomēr vācu pārvaldei tika izteikta Zemes pašpārvaldes nostāja Latvijas valststiesiskajos jautājumos.

Vācu prīžu tiesas nelēma patstāvīgi, jo tās bija saistītas ar vācu ministriju kopsēdē 1942. gada 4. augustā pieņemto lēmumu, ka latviešu kuģi konfiscējami ar pamatojumu, ka tie braukuši ar Padomju karogu, izslēdzot visas citas prīžu likuma interpretācijas iespējas, jo sevišķi starptautisko tiesību argumentācijas pieļaušanu kuģu nacionalizācijas jautājumā.

Pēc Latvijas okupācijas 1941. gada 19. augustā tika izdots rīkojums, ka visa kustamā un nekustamā manta pāriet Vācijas reihā īpašumā. Mantas un īpašuma pārvaldīšana sākumā bija jāuzņemas reihskomisāram ienaidnieka mantas pārvaldīšanai. Tomēr mantas tiesiskie jautājumi Latvijā nebija tik vienkārši, jo Vācijas reihā spēkā nebija stājies 1941. gada 10. janvārī parakstītais “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu”. Tāpēc ministrijās Berlīnē daudzkārt nācās arī diskutēt ar Latviju saistītus tiesiskos jautājumus: Latvijas iedzīvotāju pilsonību, PSRS nacionalizētās mantas un īpašumu piederību, kā arī Vācijas reihā pozīciju Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā jautājumā. Dažādās sēdēs tika pieņemti šādi lēmumi: 1) Latvijas iedzīvotāji ir piederīgi ienaidnieka valstij, respektīvi, tie ir PSRS pilsoņi; 2) visa padomju laikā nacionalizētā manta un īpašumi ir PSRS manta un īpašumi, uz kuras atgūšanu Latvijas iedzīvotājiem nav īpašu tiesību; 3) kaut Latvijas iekļaušanas PSRS sastāvā atzīšana no Vācijas reihā puses notikusi, klusu ciešot un ar konkludento rīcību, tad tomēr šī atzīšana uzskatāma par galīgu *de iure* atzīšanas izpratnē.

Latvijas Zemes pašpārvaldei šī vācu nostāja nebija zināma. Tikai no vācu rīcības latvieši sāka saprast, kā būtu jāvērtē šie jautājumi. Tomēr tas neliedza Zemes pašpārvaldei izteikt savas pozīcijas Latvijas valststiesiskajos jautājumos.

Atsauces un komentāri

- ¹ Sīkāk šie dokumenti analizēti sk.: *Kangeris, K.* Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1945) šī sējuma 137. lpp.
- ² *Prīze* – sagrābts pretinieka kuģis, likumīga kara trofeja. Prīžu tiesības – jūras tiesību daļa, kurā apkopoti likumi par anektētajiem kuģiem un kravām, to izpirkšanu vai atsavināšanu. Šīs lietas izskata prīžu tiesās.
- ³ *Das Recht der besetzten Ostgebiete. Estland, Lettland, Litauen, Weißruthenien und Ukraine* / Hrsg. von A. Meyer. – München; Berlin, 1943.
- ⁴ *Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941* / Hrsg. D. A. Loeber. – Neumünster, 1974, Dok. Nr. 286, 578.–581. lpp.; sīkāk par šo līgumu sk.: *Kangeris, K.* Vācijas–PSRS un Zviedrijas–PSRS 1941. gada slepenie līgumi par Latviju/Baltijas valstīm // *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.). – Rīga, 2009, 332.–340. lpp.
- ⁵ Bundesarchiv (turpmāk – BA), R 43II/1458b, Verordnung über den Übergang litauischen, lettischen und estnischen Vermögens auf das Deutsche Reich vom 20. Juni 1941.
- ⁶ Sīkāk par šī reihskomisāra darbību un darbības noteikumiem sk.: *Die Behandlung des feindlichen Vermögens* // *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 10, 1940, 887.–918. lpp.
- ⁷ BA, R 87/89, Aktenvermerk, Dr. Thulcke, 24.04.1942.
- ⁸ Turpat, Vermerk über die Besprechung am 28.05.1942.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Turpat, R 92/1281, Auswärtiges Amt, Dr. Albrecht an Reichskommissar beim Oberpräsidium Berlin, 12.03.1942.
- ¹¹ Turpat, R 87/90, Aktenvermerk, 02.10.1943.
- ¹² Turpat, R 87/89, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an Reichsminister der Justiz, 04.07.1942.
- ¹³ Par Latvijas kuģu likteni Otrajā pasaules karā sīkāk skati šādus darbus: *Klaviņš, K.* Latvijas kuģu likteņi // *Archīvs*, 1971, 11. nr., 127.–156. lpp.; *Bassi, H. von.* Das Schicksal der lettischen Handelsflotte im Zweiten Weltkrieg // *Marine Rundschau*, LXXII, 1975, 328.–344. lpp.; *Bassi, H. von.* Das Schicksal der lettischen Kriegs- und Handelsflotte im Zweiten Weltkrieg // *The Third Conference on Baltic Studies in Scandinavia*, vol. 1. History Section. – Stockholm, 1977, 212.–219. lpp.; *Bernsone, I., Blūmfelds, E., Miklāvs, A.* Latvijas Republikas tirdzniecības flote un tās traģiskais liktenis 1940–1945. – Rīga, 1994.
- ¹⁴ G. Krūmiņš an Reichskommissar beim Präsidium Berlin-Nordost, 30.08.1941; Reichskommissar beim Präsidium Berlin-Nordost an Lettische See- und Schifffahrsdirektion, 04.11.1941. Abi dokumenti BA, R 92/1281.
- ¹⁵ Turpat, See- und Schifffahrsdirektion an Reichskommissar beim Präsidium Berlin-Nordost, [14.11.1941].
- ¹⁶ Turpat, G. Kruminsch an den Reichskommissar für das Ostland, 23.02.1942.

- 17 Turpat, Baur, Max, Predöhl, Behn an Prisenhof in Berlin, 06.02.1942.
- 18 Turpat, Reichskommissar beim Prisenhof Berlin an Prisenhof Berlin, 11.05.1942.
- 19 Turpat, Gutachten über die Frage sind die deutschen Gerichte an die nach russischem Recht im Sommer 1940 vollzogene Einverleibung Lettlands in die Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken gebunden? 30.06.1942.
- 20 Turpat, Landeseigene Verwaltung (Dankers, Zagars, Leimanis, Valdmanis, Skujevics, Vanags) an Generalkommissar in Riga, 24.07.1942.
- 21 Turpat, Landeseigene Verwaltung an Reichsminister Rosenberg, 24.07.1942.
- 22 Turpat, Prisenhof Berlin. Aktenzeichen: PHB/E 3/41, 27.10.1942.
- 23 Turpat, R 87/89, Vermerk, Droegekopp, 05.08.1942.
- 24 Turpat, R 92/1281, Rudolf Laun an Dr. G. F. Baur, 07.11.1942.
- 25 Baur, Predöhl, Behn an Oberprisenhof Berlin, 10.02.1943. Abi iesniegumi: BA, R 92/1281.
- 26 Turpat, Die landeseigene Verwaltung Lettlands an Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 23.03.1943.
- 27 Turpat, Treuhandverwaltung an Generalkommissar, 09.11.1943; Generalkommissar an Treuhandverwaltung, 11.04.1944; Aktenvermerk, [10.05.1944].

Staatsbürgerschaft und Eigentum – rechtliche und staatsrechtliche Fragen während der deutschen Okkupationszeit (1941–1944): die lettische Handelsflotte

Kārlis Kangeris

Zusammenfassung

Nach Ausbruch des deutsch-sowjetischen Krieges am 22. Juni 1941 kamen 27 von 54 unter sowjetischer Flagge fahrenden Schiffen der ehemaligen lettischen Handelsflotte in deutsche Hand. Schon kurze Zeit nach der Etablierung der deutschen Herrschaft in Lettland wurde die Frage der Rückgabe dieser von der Sowjetmacht nationalisierten Schiffe an die früheren lettischen Eigentümer aktualisiert. Im August 1941 forderte die Lettische See- und Schifffahrtsdirektion die Übergabe kleinerer Schiffe (bis 500 BRT) an ihre Eigentümer. Im November wurde dann die Rückgabe sämtlicher lettischer Schiffe in die Wege geleitet. Als dann Mitte 1942 die prisenrechtliche Einziehung der lettischen Schiffe zugunsten des Deutschen Reiches vor den deutschen Prisenengerichten anstand, wurde von der Lettischen See- und Schifffahrtsdirektion die Anwaltsfirma "Baur, Predöhl und Behn" beauftragt in dem ersten Prozeß (Einziehung des Schiffes "Ausma") die lettischen Interessen vor dem Prisenhof in Berlin zu vertreten. Die Anwaltsfirma ihrerseits zog als Sachverständigen den Rechtswissenschaftler der Hansischen Universität Prof. Dr. Rudolf Laun hinzu, der dem Prisenhof ein Gutachten darüber vorlegte, ob die deutschen Gerichte an die im

Sommer 1940 vollzogene Einverleibung Lettlands in die UdSSR gebunden seien. Auch die landeseigene Verwaltung Lettlands versuchte die Interessen der lettischen Reeder zu verteidigen, indem sie Schreiben sowohl an den Generalkommissar in Riga als auch an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete richtete. Das Gemeinsame im Gutachten von Prof. Laun (30.06.1942) und in den Eingaben der Selbstverwaltung (24.07.1942) war, dass darin unmißverständlich die staatsrechtliche Position Lettlands zum Ausdruck gebracht wurde, dass nämlich Lettland nach den Normen des Völkerrechts auch weiterhin als Subjekt des Völkerrechts weiterexistiere und die Einverleibung Lettlands in die Sowjetunion keine Geltung habe. Ein Grundsatz, den der Prisenhof bei seiner Rechtsfindung unbedingt berücksichtigen müsse.

Ungeachtet dieses Einwandes wurden alle lettischen Schiffe zugunsten des Deutschen Reiches eingezogen, denn die Prisenhöfe fassten ihre Beschlüsse nur aufgrund der Flaggenführung – die lettischen Schiffe hätten die sowjetische Flagge geführt. Die Prozeßbeteiligten konnten nicht wissen, daß vor Beginn der prisengerichtlichen Verhandlungen auf höchster politischer/administrativer Ebene in Berlin schon beschlossen worden war, die lettischen Schiffe einzuziehen, wobei die Flaggenführung den Gerichten als das entscheidende Argument dienen sollte. Auf die Nationalisierungsmaßnahmen der Sowjets sollte nicht eingegangen werden. Es war in der nationalsozialistischen Diktatur nichts anderes zu erwarten, als dass die Prisenhöfe den politischen Auflagen von höchster Stelle folgten.

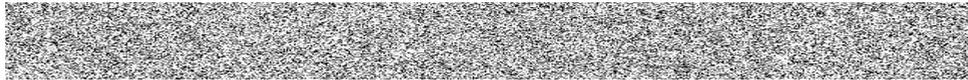
Nach der Besetzung Lettlands wurde durch Erlass vom 19. August 1941 verkündet, dass das im Reichskommissariat Ostland gelegene bewegliche und unbewegliche Vermögen auf das Deutsche Reich übergeht. Die Verwaltung dieses Vermögens sollte der Reichskommissar für die Behandlung feindlichen Vermögens übernehmen. Doch die Eigentumsfragen in Lettland waren rechtlich nicht ganz einfach zu hantieren, denn das am 10. Januar 1941 in Moskau unterzeichnete "Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und der Union der Sozialistischen Sowjet-Republiken über die Regelung der gegenseitigen Vermögensansprüche betreffend Litauen, Lettland und Estland" war im Deutschen Reich nicht in Kraft getreten. Deswegen waren die Ministerien in Berlin (Justizministerium, Finanzministerium, Wirtschaftsministerium, Ostministerium, Auswärtiges Amt u.a.) oft gezwungen auch rechtliche Fragen in Bezug auf Lettland zu diskutieren: die Staatsbürgerschaft der Einwohner Lettlands, die Nationalisierungsmaßnahmen der Sowjets, die völkerrechtliche Einstellung des Deutschen Reiches zur Eingliederung Lettlands in die UdSSR. Man kam zu folgenden Ergebnissen:

- die Einwohner Lettlands wurden als Angehörige eines Feindstaates klassifiziert, bzw., dass sie Sowjetbürger seien;
- dass das von der Sowjetmacht nationalisierte Eigentum Staatseigentum der UdSSR sei und die Einwohner Lettlands kein Recht auf die Wiedererlangung ihres früheren Eigentums hätten;

- auch wenn die Anerkennung der Eingliederung Lettlands in die UdSSR vom Deutschen Reich stillschweigend und durch konkludente Handlungen anerkannt worden sei, so sei diese Anerkennung doch als eine endgültige im Sinne einer De-jure-Anerkennung anzusehen.

Diese Einstellung, dass die Eingliederung Lettlands in die UdSSR rechtmäßig gewesen sei, bestimmte auch die deutsche Handlungsweise, als die lettischen Schiffe prisenrechtlich eingezogen werden sollten. Die lettischen Reeder wurden zu Sowjetbürgern erklärt und ihre Schiffe als Eigentum der UdSSR, was für die deutschen Beamten eine Beschäftigung mit der sowjetischen Okkupation Lettlands und den daraus erwachsenden völkerrechtlichen Fragen nicht notwendig machte.

Mit ihrer Auffassung, dass Lettlands Eingliederung in die UdSSR völkerrechtswidrig gewesen sei, konnte die landeseigene Verwaltung Lettlands bei der deutschen Zivilverwaltung nichts erreichen, denn das Deutsche Reich vertrat den entgegengesetzten Standpunkt. Wenn auch erfolglos, so wurde der lettische Standpunkt den deutschen Beamten gegenüber offen vertreten. Den Letten blieb die Hoffnung, dass in Zukunft ihr Standpunkt für die Wiedererlangung der Unabhängigkeit doch eine Bedeutung haben könnte.



Uldis Neiburgs

Nacistiskās Vācijas okupācijas atspoguļojums Latvijas Centrālās padomes dokumentos (1943–1945): avotu un to satura analīze

1943. gada 13. augustā Rīgā nelegāli izveidotās nacionālās pretošanās kustības organizācijas – Latvijas Centrālās padomes (LCP) kara laika dokumenti ir vēstures avoti, kas līdz šim publicēti visai fragmentāri un bieži vien nesistemātiski, kā arī daļa to nav publicēta vispār un ir maz izmantota vēstures pētniecībā.¹

Augstu vērtējot LCP aktīva dalībnieka Leonida Siliņa (1916–2005) lielo ieguldījumu LCP vēstures dokumentēšanā un izpētē, tomēr jākonstatē, ka bieži vien viņa darbos tā atklāta diezgan subjektīvi, izceļot LCP sasniegumus, bet vienlaikus noklusējot pastāvošās pretrunas vai par vairākiem jautājumiem izvairoties izteikties plašāk. Arī līdz šim publicētie LCP dokumenti un sarakste ar bijušo Latvijas sūtni Stokholmā Voldemāru Salno (1886–1948) nereti sniedz nepilnīgu un ne vienmēr precīzu priekšstatu par LCP un Latvijas diplomātu Rietumos aktivitātēm Otrā pasaules kara laikā.²

LCP informatīvie materiāli

Līdzšinējā vēstures pētniecībā ir apzināta virkne jau publicētu un vēl nepublicētu LCP izcelsmes informatīva rakstura materiālu, kas kara laikā nelegāli tika nosūtīti no nacistu okupētās Latvijas pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju. To vidū bija Hamburgas Hanzas Universitātes profesora Dr. Rūdolfa Launa (*Laun*) 1942. gada 30. jūnija un senatoru Voldemāra Zamuela (1872–1948), Mintauta Čakstes (1893–1962), Rūdolfa Alkšņa (1888–1961) un docenta Hugo Vītola (1900–1976) 1943. gada atzinumi par Latvijas valsts un tīpašumu tiesisko statusu,³ Latvijas Zemes pašpārvaldes ģenerāldirektoru apsprendes pie ģenerālkomisāra Rīgā 1943. gada 29. janvāra sēdes protokols un 1943. gada oktobra iesniegums SS reihsfireram Heinriham Himleram (1900–1945), Latvijas Zemes pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektora ģenerāļa Oskara Dankera (1883–1965) 1943. gada 28. decembra memorands ģenerālkomisāram Rīgā,⁴ LCP pārskati par Baznīcas un Latvijas Universitātes stāvokli padomju un vācu okupācijas laikā,⁵ dažādi vācu okupācijas varas politiska un ekonomiska satura rīkojumi,

mobilizācijas Latviešu leģionā dokumenti, senatora M. Čakstes izstrādātais "Memorands par Latvijas-PSRS attiecībām",⁶ LCP pārskati par situāciju vācu okupētajā Latvijā 1944. gada 20. martā un 27. aprīlī,⁷ kā arī daudzi citi materiāli.

Bez tam no līdz šim nepublicētajiem dokumentiem L. Siliņš savās publikācijās ir pieminējis arī LCP izstrādāto memorandu par vācu okupācijas varas izdotajiem likumiem un rīkojumiem pret ebreju tautības pilsoņiem Latvijā, kas arī esot nonācis Zviedrijā un iesniegts Rietumu sabiedroto pārstāvjiem, taču diemžēl nesniedz nekādas tiešākas norādes par tā tapšanas gaitu un saturu.⁸ Iespējams, ka šis pārskats varētu būt tas pats, par kuru raksta arī vēsturnieks Aivars Stranga, uzsverot, ka LCP bija uzdevusi savam dalībniekam sociāldemokrātam Dr. Fricim Menderam (1885–1971) sastādīt informāciju par holokaustu nacistu okupētajā Latvijā, kas tikusi nogādāta uz Zviedriju un ASV.⁹

Tikai nesen starp L. Siliņa personiskā arhīva Stokholmā materiāliem ir izdevies konstatēt kāda dokumenta norakstu ar nosaukumu "Žīdu tautības iedzīvotāju stāvoklis Latvijā vācu okupācijas laikā 1941.–1943. gadā",¹⁰ kas varētu būt jau minētais memorands, jo tā ievaddaļā ir atrodama norāde, ka tas ir LCP un tās Ārzemju delegācijas izstrādāts pārskats iesniegšanai ebreju organizācijām ārzemēs, kā arī Rietumu sabiedroto valdībām. Tomēr, rūpīgāk iepazīstoties ar šī dokumenta saturu, ir redzams, ka vācu okupācijas apstākļos Latvijā varētu būt rakstīta tikai tā pirmā daļa, kurā minēti 1941.–1942. gadā presē publicētie nacistu izdotie rīkojumi par ebrejus ierobežojošo tiesisko statusu un Rīgas geto izveidošanu. Dokumenta otrā daļa, kur minēts ebreju skaits Latvijā un citētas jau 1945. gadā zviedru valodā iznākušās holokausta izdzīvojušo atmiņas, liek domāt, ka tas drīzāk ir rakstīts jau pēc Otrā pasaules kara beigām Zviedrijā un tikai tad tulkots angļiski un iesniegts dažādām starptautiskām organizācijām. Nav izslēgta iespēja, ka šis ir paša L. Siliņa pēckara gados sarakstīts manuskripts, kurā kā avoti izmantoti atsevišķi LCP kara laika dokumenti.

Grāmatā "Latvijas Centrālā padome" ir pieminēti arī t.s. Tukuma protokoli, kas tapuši pēc Sarkanās armijas izrāviena līdz Rīgas līcim 1944. gada 30. jūlijā un sniedz ziņas par šajā laikā veiktajiem sarkanarmiešu noziegumiem pret Latvijas civiliedzīvotājiem Tukuma-Jaunpils apkārtnē. Kaut arī līdzīga informācija ir atrodama starp Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā kara laikā nelegāli no Latvijas saņemtajiem materiāliem un iepriekš minēto apstiprina arī vairāku aculiecinieku sniegtās liecības,¹¹ no kurām daļa ir publicēta arī Latvijas sūtņa Vašingtonā Alfrēda Bīlmaņa (1887–1948) angļu valodā izdotā "Latviešu Informācijas Biļetena" 1944. gada novembra numurā,¹² un ir pilnīgi iespējams, ka tās ir tās pašas ziņas, ko sniedza t.s. Tukuma protokoli, līdz šim vēl nav izdevies pārbaudīt un apstiprināt L. Siliņa minēto, ka tie būtu sasnieguši arī Rietumu valstu valdības un Apvienoto Nāciju Organizāciju.¹³

Par vismaz daļēji LCP izcelsmes dokumentiem ir iespējams saukt arī vairākus sociāldemokrāta un LCP locekļa Fēliksa Cielēna (1888–1964) ziņojumus ASV vēstniecībai

Stokholmā, kas tapa pēc viņa pārceļšanās ar bēgļu laivu pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju 1944. gada maijā. Vēsturnieka Andrieva Ezergaiļa sastādītajā dokumentu krājumā "Stokholmas dokumenti. Vācu okupācija Latvijā, 1941–1945: Ko zināja Amerika?" no tiem ir publicēti tikai četri,¹⁴ bet Hūvera institūta arhīvā un Nacionālajā arhīvā ASV līdz šim ir izdevies apzināt divdesmit šādus no 1944. gada 16. jūnija līdz 1945. gada 29. martam datētus¹⁵ dažāda satura pārskatus par tālaika ārpolitiskām un militārām norisēm Baltijas jūras reģionā, kā arī par citiem Otrā pasaules karā karojošās nometnēs aktuāliem jautājumiem, arī par LCP darbību nacistu okupētajā Latvijā.¹⁶

L. Siliņš savos darbos ir minējis, bet sīkāk nav komentējis arī atsevišķus citus līdz šim npublicētus LCP dokumentus, kas vēl līdz Otrā pasaules kara beigām ir tapuši Zviedrijā. Tie ir 1945. gada 9. marta iesniegums Zviedrijas Parlamentārās izmeklēšanas komisijas priekšsēdim Rihardam Sandleram (*Sandler*) un 1945. gada aprīļa memorands Zviedrijas Sarkanā Krusta ģenerālsekretāram S. Rīdmanam (*Rydman*).¹⁷ Mūsdienās šos dokumentus ir izdevies apzināt L. Siliņa personiskajā arhīvā Stokholmā. Dokumentu saturs gan liecina, ka tos tikai nosacīti var uzskatīt par LCP kā organizācijas izdotiem dokumentiem. Pirmais no tiem ir L. Siliņa individuāls paskaidrojums zviedru valodā par latviešu bēgļu nonākšanu Zviedrijā sakarā ar zviedru komunistu laikraksta *Ny Dag* apvainojumiem latviešiem kā "fašistu līdzskrējējiem"¹⁸, bet otrs ir 22 Zviedrijā nonākušo latviešu bēgļu, kuri ne visi bija LCP locekļi, angļiski rakstīts lūgums par palīdzības sniegšanu latviešu civiliedzīvotājiem Vācijā, Kurzemē un padomju reokupētajā Latvijas teritorijā.¹⁹

Sarakste starp LCP Latvijā un V. Salno Stokholmā

Atsevišķs LCP vēstures avots ir LCP vadītāju Konstantīna Čakstes (1901–1945, segvārdi – Jēkabs Dzintars, J. Zirnis) un Bruno Kalniņa (1899–1990, segvārds – Bērzs) slepenā sarakste ar Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno (segvārds – Vinters) un LCP locekļu K. Čakstes, L. Siliņa (segvārdi – Vilhelms Briedis, Viesturs) un F. Cielēna (segvārds – Cinis) savstarpējā korespondence. Pie tam, ja grāmatā "Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās" ir publicētas – nereti ar izlaidumiem tekstā un kļūdām datumos – trīspadsmit šādas vēstules,²⁰ tad mūsdienās Latvijas Ārlietu ministrijas arhīvā, Latvijas Valsts vēstures arhīvā, L. Siliņa personiskajā arhīvā Stokholmā un citur ir izdevies apzināt vairāk nekā trīsdesmit laikposmā no 1943. gada marta līdz 1945. gada aprīlim rakstītu vēstuļu starp LCP Latvijā un V. Salno un LCP ārzemju delegāciju Zviedrijā.

Līdzšinējos LCP vēsturei veltītajos rakstos un literatūrā parasti ir uzsvērti LCP nopelni sadarbības organizēšanā starp pretošanās kustībām Latvijā, Igaunijā un Lietuvā. Vēsturnieks Dzintars Ērglis raksta, ka pastāvējuši regulāri kontakti starp Baltijas valstu

pretošanās kustībām, bet L. Siliņš nosauc trīs tikšanās Rīgā 1944. gada janvārī, martā un aprīlī, ko apstiprina arī mūsdienās apzinātie Vācijas un Baltijas valstu arhīvu materiāli.²¹ Vienlaikus vairāki līdz šim nepublicēti dokumenti atklāj arī pastāvošās problēmas Baltijas valstu pretošanās kustību sadarbībā. Par to liecina V. Salnajam 1943. gada novembra beigās kopā ar lietuviešu pretošanās kustības pārstāvju izstrādāto “Deklarāciju Lietuvas, Latvijas un Igaunijas tautu vārdā” nosūtītā K. Čakstes vēstule, kurā, cita starpā, atzīmēts, ka minētajam dokumentam vēl nav saņemta Igaunijas pretošanās kustības piekrišana, kā arī latviešiem nemaz nav zināms igauņu pretošanās kustības centrālās organizācijas precīzs nosaukums.²²

To pašu vēl vairāk apstiprina B. Kalniņa 1944. gada 27. februāra vēstule V. Salnajam, kurā atkārtoti paustas bažas par nepietiekamiem sakariem ar igauņu pretošanās kustības pārstāvjiem: *“Kamēr mums jau vairāk kā 6 mēnešus ir cieši un tuvi sakari ar Augstāko Lietuvas Atbrīvošanas komiteju, tikmēr attiecības ar Igauniju ir vēlū izveidotas. Mums ir gan sakari ar dažām igauņu politiskām grupām, bet diemžēl nav tiešu sakaru ar Igaunijas vadošo centru, kas, šķiet, atrodas Uluotsa vadībā. Šis centrs ar mums un lietuvjiem nav meklējis sakarus un vispār ir pasīvs. [...] Tāpat būtu jānoskaidro igauņu nostāja pret Baltijas valstu konfederāciju, kas pie mums un Lietuvā atrod dzīvu atbalsi. Arī eventuālo pretestību krievu iebrukumam mums būtu jānosaka visās trīs valstīs, bet sevišķi mums ar igauņiem.”*²³

Viens no aktuālākajiem jautājumiem, kas skarts korespondencē starp LCP priekšsēdi K. Čaksti un Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno, bija militārās palīdzības iegūšana no ārzemēm, lai sekmīgi pretotos otrreizējai padomju okupācijai un atjaunotu neatkarīgu Latvijas valsti. Kā zināms, Latviešu leģiona pulkvedis Vilis Janums (1894–1981) LCP militārās komisijas uzdevumā 1944. gada janvārī izstrādāja latviešu bruņotajiem spēkiem nepieciešamo ieroču, munīcijas un apgādes plānu, ko LCP vadība nosūtīja Latvijas sūtnim Stokholmā V. Salnajam.²⁴

Grāmatā “Latvijas Centrālā padome” minēts, ka jau 1944. gada februārī kļuvis skaidrs, ka nekāda militāra palīdzība no Rietumiem nebūs iespējama.²⁵ Mūsdienās apzinātie materiāli parāda, ka sūtnis V. Salnais vēl 1944. gada 31. martā paskaidrojis, ka vēl ir vismaz nelielas cerības par ieroču un munīcijas saņemšanu no Somijas.²⁶ 13. aprīlī V. Salnais konstatējis, ka no Somijas saņemta galīgi negatīva atbilde, taču vienlaikus aicinājis vēl nezaudēt pēdējās cerības iespējamā militārā stāvokļa izmaiņas gadījumā,²⁷ un tikai savā 1944. gada 10. augusta vēstulē viņš ir bijis spiests atbildēt, ka ieroču lietā “arī šejienieši [domāti zviedri. – U. N.] ir devuši galīgu un noraidošu atbildi. Vienīgi ezeru zeme [domāta Somija. – U. N.] ir solījusi dažus daiktus pret tankiem.”²⁸

Tāpat līdz šim darbos par LCP vēsturi visai neskaidri ir atklāta un nereti pat noklusēta LCP darbības saistība ar Zviedrijas izlūkdienestu, it īpaši militāra rakstura informācijas sniegšana par stāvokli nacistu okupētajā Latvijā, kas bija viens no zviedru

priekšnoteikumiem, lai atbalstītu slepenos radiosakarus un netieši arī bēgļu laivu kustību pāri Baltijas jūrai.

To apstiprina arī līdz šim nepublicētā V. Salnā 1944. gada janvāra vēstule uz Latviju, kurā viņš rakstīja, ka Mildai [domāta Zviedrija. – U. N.] jāsniedz ziņas par Sarkanās armijas aizsardzības līniju izvietojumu un nocietinājumu un pie frontes līnijas izvietotā karaspēka stiprumu, vācu karaspēka divīziju un lidlauku skaitu un izvietojumu, ziņas par ostu apsardzību un vācu kara floti, kā arī par Latviešu leģiona vienību izvietojumu un daudzumu, par ko, kā parāda arī atsevišķi L. Siliņa personiskā arhīva Stokholmā materiāli, iegūta un uz Zviedriju nosūtīta vismaz daļēja informācija.²⁹

Līdzšinējā vēstures pētniecībā nepietiekama uzmanība ir pievērsta LCP centieniem proklamēt Latvijas pagaidu valdību nacistiskās Vācijas okupētajā, bet vienlaikus PSRS vēl neieņemtajā Latvijas teritorijā. It īpaši te jānorāda uz historiogrāfijā jau minētajiem un daļēji citētajiem³⁰ diviem dokumentiem, kurus bīskapa Jāzepa Rancāna (1886–1969) dzīvoklī 1944. gada 8. septembrī notikušās LCP sēdes laikā parakstījis Pauls Kalniņš (1872–1945) kā Latvijas Valsts prezidenta vietas izpildītājs un Saeimas priekšsēdētājs. Tā ir Deklarācija par Latvijas valsts atjaunošanu un rīkojums par Ministru kabineta sastādīšanu ar senatoru M. Čaksti priekšgalā.

Ir izdevies noskaidrot, ka pēc Otrā pasaules kara šo dokumentu oriģināli nonākuši Vesterosas pilsētas bibliotēkas Latviešu grāmatu un dokumentu krājumā, bet pašlaik tiem vajadzētu atrasties Zviedrijas Valsts arhīvā Stokholmā.³¹ To saturs nepārprotami liecina, ka LCP vismaz deklaratīvā formā ir īstenojusi savas ieceres par Latvijas neatkarības atjaunošanu un valdības izveidošanu, taču diemžēl neviens no šīs sanāksmes dalībniekiem pēc kara trimdā nav sniedzis kādus plašākus komentārus ne par šo notikumu, ne arī paskaidrojis, kāpēc tam nav sekojusi kāda tālejoša rīcība.

Šajā ziņā zīmīgas šķiet arī vienā no iepriekš minētajiem F. Cielēna ziņojumiem ASV vēstniecībai Stokholmā 1944. gada 15. augustā rakstītās rindas, ka pirms divām nedēļām esot gaidīts, ka LCP pasludinās Latvijas valdību, un provincē pat esot notikuši daži priekšdarbi augstākās varas pārņemšanai. Savās piezīmēs pie šī dokumenta ASV vēstnieks Stokholmā Heršels V. Džonsons (*Johnson*; 1894–1966) 28. septembrī ir atzīmējis, ka var pieņemt, ka 1944. gada jūlijā notikušais Sarkanās armijas iebrukums Latvijā pa “aizmugures durvīm”, respektīvi, no dienvidiem caur Lietuvas teritoriju, ir pārsteidzis gan vāciešus, gan latviešu pagrīdes organizācijas, kas esot plānojušas proklamēt Latvijas valdību bezvaras periodā starp vācu un padomju okupāciju.³² Iepriekš minētais ļauj izvirzīt hipotēzi, ka LCP ieceru tālāko nerealizēšanos ne tik daudz noteica tās līderu apcietināšana 1944. gada pavasarī–vasarā kā šajā laikā notikušās straujās militāra rakstura izmaiņas Baltijas telpā.

Bez tam dažādi vēstures avoti liecina, ka sūtnis V. Salnais Stokholmā un LCP pārstāvji Zviedrijā vēl 1944. gada septembrī–oktobrī ir plānojuši Latvijas pagaidu valdības

pasludināšanu Kurzemē ar ģenerāli Jāni Kureli (1882–1954) priekšgalā.³³ To pašu apstiprina arī pēc Otrā pasaules kara padomju drošības iestāžu apcietināto un tiesāto LCP dalībnieku Osvalda Bileskalna (1910–1951) un Induļa Dišlera (1920) krimināllietu materiāli,³⁴ kā arī citas ar lielāku laika atstarpi dažādos apstākļos sniegtās liecības,³⁵ kas vēl gaida savu izvērtēšanu nākotnē.

LCP politiskie dokumenti

Īpaši ir jāizdala LCP politiska rakstura dokumenti, kas līdz šim bieži vien ir publicēti ar dažādiem nosaukumiem, izlaidumiem vai izmaiņām tekstā, kā arī kļūdaini apzīmēti ar dažādiem datumiem, radot neprecīzu priekšstatu par to izcelsmi, skaitu un izplatīšanu ne tikai Latvijā, bet arī Rietumos.³⁶ Tāpat ar daudz lielāku kritikas devu būtu jāvērtē mūsdienu vēstures literatūrā sastopamie apgalvojumi, ka visas LCP politiskās deklarācijas būtu tieši sasniegušas Rietumu sabiedroto valdības un tām visām būtu bijusi kāda tālejoša svarīga politiska nozīme.³⁷

Līdz ar LCP izveidošanu 1943. gada 13. augustā tika pieņemta tās politiskā platforma un deklarācija. Attiecībā uz to nonākšanu Rietumos ir iespējams konstatēt, ka dažus mēnešus vēlāk ar V. Salnā starpniecību abi šie dokumenti sasniedza arī ārkārtējo pilnvaru nesēju un Latvijas sūtni Londonā Kārli Zariņu (1879–1963), kurš tos tikai 1944. gada 28. martā iesniedza Lielbritānijas Ārlietu ministrijā.³⁸ Vienlaikus kā zināms kuriozs gan jāmin fakts, ka Lielbritānijas pasta un telegrāfa cenzūra jau 1944. gada 21. janvārī bija pārķērusi kapteiņa B. Hansona no Malmes Zviedrijā 1943. gada 11. novembrī adresētu sūtījumu kapteinim V. Biemerim Latvijas sūtniecībā Vašingtonā, kā saturā bija arī iepriekš minētā LCP deklarācija Sabiedroto nācijām.³⁹

Abus šos dokumentus K. Zariņš nosūtīja arī Latvijas sūtnim Vašingtonā A. Bīlmanim, kurš 1944. gada aprīlī tos publicēja Latvijas sūtniecības Vašingtonā izdotajā "Latviešu Informācijas Biļetenā"⁴⁰ un citēja arī vēlākos iesniegumos ASV Valsts departamentam un presei 1944. gada 19. septembrī un 2. oktobrī.⁴¹ Vienā no savām telegrammām 1944. gada aprīlī A. Bīlmanis gan bija spiests atzīmēt, ka līdz šim nezināmo LCP politisko platformu un deklarāciju ASV lielākie laikraksti un ziņu aģentūras pilnībā ignorē.⁴²

Raugoties uz izmaiņām šo dokumentu saturā, ir redzams, ka abu sūtņu tālāk virzītājā LCP platformas angļu valodas versijā vairs nebija pieminēts 1934. gada 15. maijs kā robežšķirtne Latvijas likumdošanā, kā arī bija izlaista viena no LCP deklarētām latviešu tautas prasībām par Baltijas valstu konfederācijas izveidošanu. Pie tam A. Bīlmaņa iesniegtajos un publicētajos dokumentos trūka arī LCP platformas latviešu oriģinālteksta nobeigumā paustais, ka noraidāma "sadarbība ar vācu okupācijas varu un piedalīšanās tās radītās iestādēs un organizācijās" un "PSRS partizānu atbalstīšana".⁴³ Gan no K. Zariņa, gan A. Bīlmaņa rediģētās LCP deklarācijas bija "pazudusi" arī tās pēdējā

rindkopa par to, ka "LCP uzdod (sic! – U. N.) LR diplomātiem pārstāvjiem izteikt pateicību ASV un Anglijas valdībām par viņu līdzšinējo labvēlīgo nostāju iepretim Latvijas neatkarībai"⁴⁴.

Kara laika dokumenti arī liecina, ka zināmus pārpratumus (jo sākotnēji tie tika saprasti kā viena un tā paša vēstījuma divas dažādas versijas, nemaz nerunājot par vairākām iebildēm pret šo dokumentu saturu) Latvijas diplomātu Rietumos vidū radīja LCP sastāvošās Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas (LSDSP) 1943. gada novembra ziņojums par stāvokli Latvijā un citās Baltijas valstīs, kā arī Baltijas valstu brīvo arodbiedrību pārstāvju 1943. gada decembra ziņojums "Baltijas valstu strādnieki vācu un krievu okupācijā".

Pirmo no šiem dokumentiem K. Zariņš Lielbritānijas Ārlietu ministrijai iesniedza tikai 1944. gada 26. aprīlī, bet otro – 19. jūlijā.⁴⁵ Vēstulē A. Bīlmanim 1944. gada 9. maijā savu vilcināšanos viņš skaidroja ar ilgāku pārdomāšanu un apspriešanos ar darbabiedriem un Baltijas valstu kolēģiem, pēc kam tomēr rīkojies, lai "*angļu-sakšu demokrātijas zina, ka mūsu sociālisti, kuri no sākuma bija ar mieru sastrādāt ar komunistiem, nākot ar tiem tuvākos sakaros, redzēja, ka tas ir neiespējami*"⁴⁶. Kaut arī A. Bīlmanis sākumā izturējās rezervēti pret iepriekš minēto LSDSP iesniegumu un nevēlējās to virzīt tālāk, tomēr arī viņš 1944. gada jūlijā tā tekstu ar nedaudziem izlaidumiem publicēja Latvijas sūtniecības Vašingtonā regulārajā izdevumā "Latviešu Informācijas Biļetens".⁴⁷

Par šādu Baltijas valstu arodbiedrību pārstāvju un sociāldemokrātu nostāju 1944. gada 5. aprīlī rakstā "Sauciens no Baltijas" vēstīja arī zviedru laikraksts *Morgon Tidningen*,⁴⁸ lai gan, kā liecina mūsdienās apzinātā V. Salnā un K. Čakstes savstarpējā sarakste, sākotnēji Stokholmā dzīvojošā profesora Franča Baloža (1882–1947) noraidošās nostājas dēļ bija radušās grūtības ar šīs informācijas ievietošanu zviedru presē.⁴⁹ Līdz šim nav izdevies precīzāk noskaidrot, vai abi šie dokumenti sasniedza arī to tiešos adresātus – ārzemju sociāldemokrātu partiju un arodbiedrību organizācijas – un vai tās rīkojās atbilstoši šajās deklarācijās paustajiem aicinājumiem.

No LCP kara laika dokumentiem līdzšinējā vēstures literatūrā visatzinīgāk ir vērtēts pēc LCP locekļu K. Čakstes un F. Cielēna iniciatīvas 1944. gada martā tapušais 188 (190) latviešu politisko un sabiedrisko darbinieku parakstītais memorands. Tomēr, ja Latvijas sūtniecību arhīvu dokumenti nerada šaubas, ka tā saturs kara laikā tapa zināms arī Latvijas diplomātiem Rietumos, tad vienlaikus trūkst drošu liecību par tā eventuālu iesniegšanu ASV vai Lielbritānijas valdībai vai citām Rietumu sabiedroto ārlietu vai militārajām iestādēm.⁵⁰

Par šī dokumenta nodošanu ASV un Lielbritānijas vēstniekam Zviedrijā, atsaucoties uz vēlāk – 1947. gadā notikušo sarunu ar Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno, raksta bijušais LCP dalībnieks Vilis Pāvulāns (1906–1995), taču šādam faktam līdz šim diemžēl nav izdevies atrast kādu paša V. Salnā atstātu dokumentālu apstiprinājumu.⁵¹ Vienlaikus

Latvijas sūtņa Londonā K. Zariņa 1944. gada 24. jūlija vēstulē V. Salnajam rakstītās rindas attiecībā uz LCP memoranda iesniegšanu Lielbritānijas Ārlietu ministrijai pat liek domāt par pretējo: *“Raksts, domāts ģen. Bangerskim, pats par sevi interesants, un tas labi noderētu iesniegšanai šejienes iestādēm, ja vien tas būtu ģenerālim tiešām ticis nodots un pēdējais uz to būtu reaģējis. Bet tagadējā veidā tas zaudē nozīmi un pagaidām nav izlietojams.”*⁵²

Tomēr mūsdienās ir izdevies apzināt vēstures avotus, kas, iespējams, par visai ticamu ļauj uzskatīt šī LCP memoranda iesniegšanu Somijas un Zviedrijas valdībai. Ir zināms, ka LCP loceklis F. Cielēns 1944. gada jūnijā LCP ārzemju delegācijas uzdevumā griezās ar iesniegumu pie Zviedrijas premjerministra Pēra Albīna Hansona (*Hanson*; 1885–1946), kurā paziņoja, ka *“Latvijas atbrīvošanas Centrālā Padome (domāta LCP. – U. N.) .. man ir uzdevusi iesniegt Zviedrijas karaliskai valdībai šeit klātpielikto Latvijas nācijas deklarāciju, ko parakstījušas 189 latviešu autoritatīvas personas”*⁵³. Viņš arī lūdza izteikt zviedru valdības principiālo viedokli par Baltijas valstu juridisko pastāvēšanu un to faktiskās atjaunošanas vēlamību, raugoties no līdzsvara uzturēšanas Baltijas jūrā un Zviedrijas drošības interešu viedokļa. Tajā pašā laikā 1944. gada 4. augusta ieraksts sūtņa V. Salnā dienasgrāmatā rāda, ka pats P. A. Hansons nemaz nav pieņēmis F. Cielēnu, bet pēdējais ticis tikai ar Zviedrijas ārlietu ministru Kristianu Ginteru (*Günther*; 1886–1966), ar kuru pārrunājis bēgļu evakuācijas iespējas no Latvijas uz Zviedriju, taču neko nesaka par kādas LCP deklarācijas iesniegšanu Zviedrijas valdībai.⁵⁴

Bez tam starp Latvijas Ārlietu ministrijas arhīva materiāliem mūsdienās ir pieejams arī F. Cielēna, bijušā Latvijas sūtņa Helsinkos Jāņa Tepfera (1898–1994) un V. Salnā 1944. gada 6. jūlija iesnieguma Somijas premjerministram Edvinam Linkomies (*Linkomies*; 1894–1963) noraksts franču valodā. Līdzās paziņojumam par iepriekš minētā LCP memoranda iesniegšanu tajā pat lūgts, lai somu valdība publiski deklarē Latvijas un pārējo Baltijas valstu suverenitāti *de iure* un izsaka savu vēlmi tās atjaunošanai *de facto*, kā arī lai tā konfidenciali ar vairākām prasībām vēršas pie Vācijas valdības Berlīnē.⁵⁵ Diemžēl līdz šim nav izdevies apzināt kādus citus vēstures avotus, kas apstiprinātu, ka šādām aktivitātēm būtu sekojusi arī Zviedrijas, Somijas vai Vācijas reakcija.

1944. gada jūnijā–jūlijā Lielbritānijas un ASV ārlietu institūcijas sasniedza pēdējā Latvijas Republikas Saeimas priekšsēža un LCP locekļa P. Kalniņa iesniegumi Lielbritānijas Ārlietu ministrijai un ASV Valsts departamentam par sūtņu K. Zariņa un A. Bīlmaņa statusu un darbību, kā arī LCP paziņojums ASV valsts sekretāram par centieniem atjaunot neatkarīgu Latvijas Republiku. Šos dokumentus K. Zariņš 1944. gada 7. jūnijā nosūtīja Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadītājam Kristoferam F. A. Vorneram (*Warner*), savā pavadvēstulē rakstot, ka tie pelna interesi, jo parāda nācijas vienotību un visas tautas domu virzību uz anglo-sakšu demokrātijām. Tajā pašā laikā K. Zariņš paskaidroja, ka P. Kalniņa iesniegumam nav oficiāls raksturs, jo tas

nav ne parakstīts, ne arī pašreizējos apstākļos P. Kalniņam kā parlamenta vadītājam ir kāda rīcības vara.⁵⁶ Pie tam nav zināms, vai britu ārlietu dienests uz šiem K. Zariņa sūtījumiem, kā ierasts, reaģēja tikai ar formālu atbildi par to saņemšanu vai arī tiem sekoja kādas plašākas diskusijas.

Arī A. Bīlmanis savā 1944. gada 8. jūlija vēstulē, kas kopā ar abiem minētajiem dokumentiem tika nosūtīta ASV Valsts departamenta Austrumeiropas lietu nodaļas vadītājam Čārlzam E. Bolenam (*Bohlen*), izteicās līdzīgi K. Zariņam. Viņš norādīja gan uz šo dokumentu nozīmi, demonstrējot nācīgas vienotos demokrātiskos centienus, gan uz to neoficiālo raksturu. Bez tam attiecībā uz LCP A. Bīlmanis paskaidroja, ka ne viņam, ne K. Zariņam nav detalizētākas informācijas par LCP dalībnieku sastāvu un politisko piederību. Savukārt Č. E. Bolens, pārsūtot šos dokumentus augstākai priekšniecībai, rakstīja, ka viņš paskaidrojis A. Bīlmanim, ka rūpēsies par to, lai dokumenti tiktu nogādāti ASV valsts sekretāram un citiem Valsts departamenta ierēdņiem, bet nav izteicis par šiem dokumentiem nekādus komentārus, jo tie iesniegti tikai informācijai.⁵⁷

LCP radiotelegrammas uz Zviedriju

Atzinīgi vērtējot LCP aktīva dalībnieka L. Siliņa veikumu, pirmoreiz vēstures literatūrā publicējot ģenerāļa J. Kureļa grupas un LCP ārzemju delegācijas uz Zviedriju nosūtītās 54 un LCP no ārzemēm uz Latviju pārraidītās deviņas radiotelegrammas, kas tapušas laikposmā no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada aprīlim, jāatzīst arī vairāki trūkumi šīs LCP vēstures lappuses dokumentēšanā. Šīm telegrammām diemžēl nav norādīta ne to glabāšanās vieta, ne precizēti datumi, kad tās pārraidītas, tāpat nekļūst skaidrs, vai tās ir atlasītas publicēšanai pēc kādiem noteiktiem kritērijiem un ir tikai daļa no vairāk nekā simt nosūtītām vai arī šeit ir publicētas tikai tās radiotelegrammas, kuru tekstu atšifrējumi ir saglabājušies līdz mūsdienām.⁵⁸ To, ka LCP uz Zviedriju pārraidīto telegrammu skaits ir bijis lielāks, ir apstiprinājuši arī atsevišķi bijušie LCP nelegālajā darbā iesaistītie radiotelegrāfisti.⁵⁹

Jākonstatē, ka mūsdienu vēstures pētniecībā tikpat kā nav kritiski izvērtēts LCP ar ģenerāļa J. Kureļa grupas starpniecību uz Zviedriju un atpakaļ uz Latviju nosūtīto radiotelegrammu saturs. Lielā mērā var piekrist vēsturniekam Dz. Ērglim, ka LCP "teleogrammās dažkārt tika pārraidīta civiliedzīvotāju sniegta pārspīlēta un nepārbaudīta informācija", arī ģenerāļa J. Kureļa grupas dienasgrāmatā "nepārbaudīti fakti daudzreiz pieņemti par īstenību".⁶⁰ Tāpat līdz šim nav mēģināts tuvāk noskaidrot, cik kopumā un kādi radioraidītāji ("Otto", "Cēzars", "Antons", "Vilhelms", "Maksis" u.c.) tika izmantoti nelegālo sakaru uzturēšanā ar Zviedriju un tieši kuras personas konkrētā laikā ar tiem strādāja, lai gan līdz mūsdienām ir saglabājušās gan publicētas, gan vēl līdz šim ne-publicētas bijušo LCP radiotelegrāfistu atmiņu liecības un arhīvu dokumenti.⁶¹

Īpaša uzmanība būtu jāpievērš arī ASV dzīvojošā bijušā LCP radiotelegrāfista Borisa Mangolda (1919) atmiņās paustajam, ka uz Zviedriju nosūtītajām telegrammām nereti ir bijuši divi “stāvi” – oficiālais teksts vācu valodā, adresēts Zviedrijas Aizsardzības štābam (*Försvarsstaben*), bet zem tā, zviedriem to nezinot, vēl bijis otrs – slepens “zemteksts”, kuru sapratuši tikai L. Siliņš un citi LCP pārstāvji Zviedrijā.⁶² Nākotnē svarīgi būtu arī sīkāk noskaidrot un precizēt, kādu lomu nelegālo radiosakaru organizēšanā ar vācu okupēto Latviju spēlēja vairāki Zviedrijas izlūkdienesta pārstāvji – kapteinis Arturs Johansons (*Johanson*), Sikstens Heplings (*Heppling*), Zigfrīds Zandbergs (*Sandberg*), Hofš un citi, par kuru sadarbību ar latviešiem ir izdevies konstatēt fragmentāras ziņas dažos vēstures avotos un literatūrā.⁶³

Par LCP uzturētajiem nelegālajiem radiosakariem ne tikai ar zviedru, bet arī britu izlūkdienestu *SIS* (*Secret Intelligence Services*) liecina arī L. Siliņa personiskā arhīva Stokholmā materiāli. Starp tiem ir pārskats par laikposmā no 1944. gada janvāra līdz rudenim no Zviedrijas uz Latviju atvestajiem radioaparātiem, kur minēts arī raidītājs “Marss”, ar ko esot uzturēti sakari ar Londonu.⁶⁴ Līdzīgu informāciju sniedz arī pēc Otrā pasaules kara padomju drošības iestāžu apcietināto un tiesāto LCP dalībnieku Eduarda Andersona (1919–1947?), Artura Arniša (1909–1986) un Riharda Zandes (1918–1997) čekas pratināšanas protokoli. Saskaņā ar to saturu, kas gan vēl gaida precīzāku izvērtēšanu, L. Siliņš ar segvārdu “Briedis” ir bijis saistīts ar angļu izlūkdienesta pārstāvjiem Stokholmā, no kuriem arī saņēmis uz Latviju vedamo rāciju “Marss”, pie tam par šādu kontaktu pastāvēšanu paši zviedri pat neesot bijuši informēti.⁶⁵ Arī šīs vēstures liecības nepieciešams pēc iespējas salīdzināt ar citiem vēstures avotiem un jāņem vērā turpmākajā vēstures pētniecībā.

Balstoties uz iepriekš minēto LCP dokumentu kritisku analīzi, ir iespējams konstatēt, ka LCP kara laika darbības izpētes un izpratnes līmenis mūsdienās, šķiet, ir kaut kur pa vidu starp vēsturnieka Tālvaiža Vilciņa (1922–1997) jau 1996. gadā rakstīto, ka *“līdz šim par LCP izveidi un vairākiem darbības virzieniem joprojām ir visai daudz nezināma vai arī plašākai sabiedrībai neizprasta. Teiktais attiecināms uz LCP sadarbību ar ārvalstu izlūkošanas dienestiem, naudas un vērtslietu transportēšanu LCP no Latvijas uz Rietumiem u.c.”*⁶⁶, un vēsturnieka Dz. Ērgļa 2003. gadā pausto, ka, *“galvenokārt pateicoties L. Siliņam, pamatvilcienos ir izanalizētas organizācijas aktivitātes Otrā pasaules kara laikā Latvijā un Zviedrijā”*⁶⁷.

Tāpēc jādomā, ka pēc vēl detalizētākas iepazīšanās ar tikai nesen apzinātiem un līdz šim vien daļēji publicētiem vēstures avotiem – LCP un Latvijas diplomātu Rietumos kara laika dokumentiem un to saturu, kas šajā publikācijā pagaidām ir atklāts tikai vispārīgi, daudzus aspektus LCP un Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā kara laika sadarbībā jau tuvākajā nākotnē būs iespējams atklāt un vērtēt daudz niansētāk un precīzāk, nekā tas darīts līdzšinējā vēstures pētniecībā.

Atsauces

- ¹ Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvs (turpmāk – LR ĀMA); Latvijas sūtniecības Londonā arhīvs (turpmāk – LA), 225., 247. kaste; Latvijas sūtniecības Vašingtonā arhīvs (turpmāk – VA), 4. kaste u.c.; Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 293. fonds, 1. apraksts, 537. lieta; 2. apr., 115. l.; 3. apr., 78. l.; Lielbritānijas Valsts arhīvs (Public Record Office, Kew Garden, Surrey, turpmāk – PRO); Foreign Office (turpmāk – FO) 371, R 43050; ASV Nacionālais arhīvs II (National Archives II, College Park, MD, turpmāk – NA), Record Group 59, 226; Hūvera institūta arhīvs Stenfordā ASV (Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford, turpmāk – HI), Alfreds Bīlmanis, Vol-demārs Salnais u.c.
- ² *Andersons, E., Siliņš, L., u.c. Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945.* – Upsala: LCP, 1994, 496 lpp.; *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās.* – Rīga, 2001, 307 lpp.
- ³ LR ĀMA, LA, 225. kaste. Dok. publ.: *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 239.–251. lpp.; Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know? / Ed. by A. Ezergailis (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 5. sēj. = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 5). – Rīga, 2002, pp. 335–342.
- ⁴ LR ĀMA, LA, 225., 247. kaste. Dok. publ.: Stockholm Documents ..., pp. 345–349, 359–361, 363–366.
- ⁵ LR ĀMA, LA, 225. kaste. Dok. publ.: Stockholm Documents ..., pp. 369–383.
- ⁶ LR ĀMA, LA; *Lerhiss, A. Latvijas Republikas diplomāti Rietumvalstīs Latvijas interešu sardzē PSRS un Vācijas kara gados (1941–1945) // Akadēmiskā Dzīve*, 2007, 44. nr., 44. lpp.
- ⁷ LR ĀMA, LA, 225., 247. kaste; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16, Frame 716; Record Group 226, Entry 16, Box. 1104, File 96079 C; PRO, FO 371/43050, N 4637, pp. 79, 82–90. Dok. publ.: Stockholm Documents ..., pp. 179–184.
- ⁸ *Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 143. lpp.
- ⁹ *Stranga, A. Ebreji un diktatūras Baltijā (1926.–1940. gads).* – Rīga, 1997, 159. lpp.
- ¹⁰ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ¹¹ *Ujerts, L. Sarkanarmijas iebrukums pie Tukuma 1944. g. jūnijā // Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1974, 3. nr., 15.–24. lpp.; *Krūmiņš, K. Pēdējie mēneši Slokā // Turpat*, 1981, 5. nr., 21.–28. lpp.; *Neiburgs, U. Padomju terors Tukumā // Lauku Avīze: Mājas Viesis*, 2003, 29. augusts.
- ¹² *Latvian Information Bulletin / Ed. by A. Bilmanis.* – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1944, vol. III, November, pp. 1–5.
- ¹³ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c. Latvijas Centrālā padome ...*, 251. lpp.
- ¹⁴ Stockholm Documents ..., pp. 419–444.
- ¹⁵ HI, Fēlikss Cielēns, Box. 4, Folder 28–45; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 17, Frame 69, Record Group 226, Entry 16, Box. 1008, File 96595 R.
- ¹⁶ *Neiburgs, U. Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): mazpētīti aspekti un to izpratne mūsdienās // Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.).* – Rīga, 2009, 98.–136. lpp.
- ¹⁷ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c. Latvijas Centrālā padome ...*, 115., 117. lpp.
- ¹⁸ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ¹⁹ Turpat.

- 20 *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 144.–151., 159., 160., 166., 167., 191.–233. lpp.
- 21 *Neiburgs, U.* Latvijos pasipriešinimo judėjimas vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1945 m.): mokslinio tyrimo problemas ir laimėjimai // *Genocidas ir rezistencija*. – Vilnius, 2008, Nr. 2 (24), p. 7–21.
- 22 LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- 23 Turpat.
- 24 Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; HI, Edgars Andersons, Box. 1.
- 25 *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 249.–251., 271. lpp.
- 26 Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 206.–220. lpp.
- 27 Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- 28 Turpat.
- 29 Turpat.
- 30 Bīskaps Jāzeps Rancāns. Rakstu izlase. – Astras apgāds [ASV], 1977, 122. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 82., 84. lpp.
- 31 Zviedrijas Valsts arhīvs (Riksarkivet, Stockholm), Lettiska Hjälpkommittens Dokumentsamlig, Västerås Biblioteket, Nr. 78: 37/1, 37/2.
- 32 HI, Fēlikss Cielēns, Box. 4, Folder 28–45; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16, Frame 735, Record Group 226, Entry 14, Box. 317, File 98325 R. Dok. publ.: *Stockholm Documents* ..., pp. 432–438.
- 33 Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- 34 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 29669. l., 1. sēj., 81., 82. lp.; 2. sēj., 14.–16., 101.–103. lp.; 99. l., 2. sēj., 117., 118. lp.
- 35 V. Pāvulāna 1984. gada 11. oktobra un 1985. gada 11. janvāra vēstules H. Biezajam, Latvijas Nacionālā bibliotēka, Haralda Biezā fonds, Nr. RXA 263/186; *Dišlers, J.* Neproklamētā neatkarība // *Lauku Avīze*, 1997, 5. maijs.
- 36 Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli 1944–1956 / Sast. H. Strods. – Rīga, 1999, 60.–70. lpp.
- 37 *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 60., 61. lpp.
- 38 PRO, FO 371/43050, pp. 33–37; LR ĀMA, LA, 460. kaste.
- 39 PRO, FO 371/43050, pp. 26–28.
- 40 *Latvian Information Bulletin* / Ed. by A. Bilmanis. – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation, 1944, vol. III, April, pp. 1–4.
- 41 LR ĀMA, LA, 225., 452. kaste.
- 42 LVA, 2263. f., 1. apr., 33. l., 36. lp.
- 43 LR ĀMA, VA, 4. kaste; PRO, FO 371/43050, p. 37; R 43050/F 316, pp. 41, 42.
- 44 LR ĀMA, VA, 4. kaste; PRO, FO 371/43050, pp. 34–36; R 43050/F 316, pp. 42–44.
- 45 PRO, FO 371, R 43050/F 2592, p. 46; LR ĀMA, LA, 460. kaste, 130. D. 700.10.
- 46 LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- 47 LR ĀMA, LA, 223. kaste; *Latvian Information Bulletin* / Ed. by A. Bilmanis. – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation, 1944, vol. III, July, pp. 1–5.
- 48 LVVA, P 1019. f., 1. apr., 1. l., 418. lp.
- 49 Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.

- ⁵⁰ *Neiburgs, U.* Latvijas Centrālās padomes memorands par Latvijas neatkarības atjaunošanu. 1944. gada marts // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. II. – Rīga, 2001, 184.–203. lpp.
- ⁵¹ *Pāvulāns, V.* Skaidrības labad: 1944. g. memorands // Brīvā Latvija, 1992, 23.–30. novembris.
- ⁵² LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ⁵³ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 291.–295. lpp.
- ⁵⁴ HI, Voldemārs Salnais, Box. 1.
- ⁵⁵ LR ĀMA, LA, 443. kaste.
- ⁵⁶ PRO, FO 371, R 43050/N 3552, p. 60.
- ⁵⁷ NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16–19.
- ⁵⁸ *Andersons, E., Siliņš, L., u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 283.–293. lpp.
- ⁵⁹ B. Mangolda 2008. gada 6. marta vēstule U. Neiburgam, Latvijas Okupācijas muzejs, Borisa Mangolda mape.
- ⁶⁰ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 63. lpp.
- ⁶¹ LVA, 1986. f., 1. apr., 99., 28635., 28636., 38864. l.; Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; Pāri jūrai 1944./45. g. / Sast. V. Lasmane. – Stokholma, 1990, 33.–41. lpp.; *Šteinmanis, F. J.* Ventspils sakaru grupa – “Zviedru laivas” // Ventspils 700: Rakstu un atmiņu krājums. – Toronto, 1990, 121.–128. lpp.
- ⁶² *Neiburgs, U.* Slepēnās vēstis pāri Baltijas jūrai // Latvijas Avīze: Mājas Viesis, 2008, 19. septembris.
- ⁶³ LVA, 1986. f., 1. apr., 28635. l., 1. sēj., 131.–133., 144.–146. lp.; *Andrae, C. G.* Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944. – Uppsala, 2004, pp. 61–67.
- ⁶⁴ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁶⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 28636. l., 1. sēj., 77.–79. lp.; 99. l., 1. sēj., 242.–244. lp.; 28635. l., 1. sēj., 144., 145. lp.
- ⁶⁶ *Klīve, Ā.* Latviešu politiskie centieni vācu okupācijas laikā / Sag. publ. T. Vilciņš // Latvijas Arhīvi, 1996, 1./2. nr., 81., 87. lpp.
- ⁶⁷ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses ..., 42. lpp.

Representation of the Nazi German Occupation in the Documents of the Latvian Central Council (1943–1945): Analysis of Sources and Their Content

Uldis Neiburgs

Summary

The article deals with historical problems regarding (1) up to now lesser known informative and political documents of the Latvian Central Council (LCC), a national Latvian resistance organization illegally formed in Riga on 13 August 1943, and their coming into the possession of various Western and Scandinavian state institutions; (2) main topics addressed in

wartime correspondence between the LCC in Nazi-occupied Latvia and Voldemārs Salnais (1886–1948), former Latvian Envoy, in Stockholm; (3) LCC's secret radio communications with Sweden across the Baltic Sea.

The research is based on recently uncovered and only partly published sources – wartime documents of the LCC and Latvian diplomats in the West – that reveal many hitherto unknown aspects in wartime cooperation of LCC and Salnais, which can be evaluated in more detail and with greater precision than before.

The article critically evaluates the previous research, publications of documents and memoirs about LCC's activities during the Nazi occupation in Latvia and starts filling the gaps left in research by unpublished or fragmentarily and unsystematically published wartime documents of the LCC.

It questions the basic premise of modern Latvian historiography that the activities of LCC in Latvia and Sweden during the Second World War have been fundamentally documented mainly thanks to the work of Leonids Siliņš (1916–2005), an active member of the organization. It points out the imperfections in these supposedly conclusive aspects of LCC history, including the subjective selection and interpretation of facts and documents in Siliņš' publications, as well as lacunae left by incomplete documentation, including such topics as LCC discussions with Salnais about the supply of foreign weapons and munitions to Latvian resistance; about providing military information to the Swedish intelligence service; about the intended proclamation of a provisional Latvian Government in the territory of Nazi-occupied Latvia, and other current issues.



Juris Pavlovičs

Okupācijas varu maiņa 1941. gada vasarā Vidzemē un Dienvidigaunijā: kopīgais un atšķirīgais

Šis referāts ir autora pirmais mēģinājums salīdzināt varu maiņas procesus Latvijā ar apskatāmā perioda norisēm kaimiņzemēs. Vispārpieņemta varu maiņas teorētiskā modeļa joprojām nav, un katrs minētās tēmas pētnieks neizbēgami spiests veidot pats savu koncepciju, kas, būdama subjektīva un piesaistīta konkrētam reģionam, var izrādīties nepiemērota citu valstu pieredzes analīzei. Varu maiņa Igaunijā tādēļ ir atbilstošs izpētes objekts kā analogiskas vēsturiskās pieredzes, tā arī ģeogrāfiskā tuvuma dēļ. Latvijai un Igaunijai ir daudz kā kopīga un tikpat daudz atšķirību. Veicot abu valstu vēstures trīs nedēļu perioda komparatīvo analīzi, var mēģināt kaut nedaudz atbildēt uz jautājumu, cik īpatni un cik kopīgi bijuši Latvijas un pārējo Eiropas zemju likteņi 20. gadsimtā.

Raksts ir daļa no sagatavošanas procesa ievērojami plašākam darbam par Latvijas PSR valdības Valkas periodu 1941. gada jūnijā–jūlijā un mijiedarbību starp Valkas un Valgas padomju amatpersonām. Tas ir nevis tiešas izpētes, bet jau igauņu vēsturnieku paveikto pētījumu analīzes rezultāts, kura kvalitāti pagaidām ierobežo autora valodas zināšanas. 1941. gada vasaras situācija Latvijā tiek salīdzināta ar analogisku periodu Igaunijā, bez tālejošiem apgalvojumiem, ko uzskatīt par pozitīvu un ko par negatīvu.

Historiogrāfijas raksturojums

Līdz neatkarības atgūšanas brīdim Igaunijas padomju historiogrāfija par 1941. gada notikumiem faktiski sekoja tām pašām vadlīnijām, kas bija vērojamas Latvijā, sākot ar “buržuāzisko nacionālistu” nosodījumu jau 20. gadsimta 40. gadu beigās, bet 60. gados, pārejot pie kara sākumposma militāro aspektu falsificētas apskates, paveica perioda sociālo problēmu analīzi.¹ Igaunņu trimdas historiogrāfija izrādījās pārāk aizņemta ar igauņu tautas izcelsmes, neatkarības gadu un igauņu militāro formējumu izpēti, lai pievērstu uzmanību varu maiņai. Bez tam, tā kā 1941. gada militārā kampaņa Igaunijā bija ievērojami ilgāka nekā Latvijā, šī tēma izrādījās vairāk politizēta nekā pie mums. 20. gadsimta 90. gadu sākumā publicētajā Igaunijas vēstures īsajā kursā ir Marta Lāra apgalvojums, ka 1941. gada vasarā Igaunijas lauku apvidos bija vērojama “sarkanā” un

“baltā” terora līdzāspastāvēšana.² Turpmāko septiņu–astoņu gadu laikā Igaunijā tika veikts “vasaras kara” problēmas milzu apmēra izpētes darbs. Vēsturnieki Herberts Lindmā un Marts Arolds katrs publicēja monogrāfiju sēriju, kur, izmantojot arhīvu materiālus un atmiņas un aprakstot katru pagastu, tika apskatīta varu maiņas norise gandrīz katrā Igaunijas apriņķī. Jāpiemin arī Jiri Anta vērā ņemamā 1999. gadā publicētā monogrāfija “Igaunija 1939–1941”.³ Protams, pats varu maiņas process Igaunijā nav ticis pētīts, un iepriekš minētie darbi ir ļoti detalizēts abu okupācijas varu pasākumu un represiju, kā arī nacionālo partizānu darbības apskats. Taču šai gadījumā atliek tikai viens – spert pēdējo soli. Uzdrošinos apgalvot, ka pēc būtības 1941. gada varu maiņas izpētes process Igaunijā ir gandrīz pabeigts un nepieciešama tikai viena – pēdējā teorētiska rakstura monogrāfija, kas apkopotu rezultātus.

Padomju režīma sabrukums

Kara pirmo dienu notikumi Latvijā un Igaunijā ir pārsteidzoši līdzīgi. Autotransporta un zirgu rekvizīcijas pavēles un rīkojums par radio lietošanas aizliegumu tiek izsludināts vienlaicīgi. Tikpat līdzīga ir karastāvokļa ieviešanas aizkavēšanās lauku rajonos un informācijas trūkums par kara gaitu, ko Igaunijā nedaudz mīkstina iespēja klausīties Somijas radio. Atšķirība no Latvijas tomēr ir ģeogrāfiskajā situācijā, kas padara Igauniju par Baltijas kara apgabala stratēģisko aizmuguri. Reģionā starp Tartu un Pleskavu notiek padomju 27. armijas formēšana. Sākot ar kara pirmās nedēļas beigām, tur nepārtraukti ierodas frontei paredzētie papildspēki. Līdz ar to no Igaunijas iedzīvotājiem tika pieprasītas ievērojami lielākas pārtikas nodevas un rekvizīcijas nekā Latvijā. Viens pats Tartu apriņķis bija spiests nodot ap 7000 zirgu, t.i., vairāk nekā visa Kurzeme un Zemgale kopā.⁴ Vienlaikus armijas klātbūtne ievērojami ierobežoja pretošanās kustības izpausmes. Aktīva pretdarbība padomju režīmam Dienvidigaunijā plašākos apmēros sākās ap 3. jūliju. Igaunijas lauku rajonos bija raksturīga ievērojami zemāka padomju amatpersonu aktivitāte, un nopietnāka konfrontācija starp okupācijas atbalstītājiem un pretiniekiem parasti izvērtās pilsētās. Igaunijā, tāpat kā Latvijā, 1941. gadā bija sabiedriski aktīvi un neaktīvi pagasti – un to proporcija, kā šķiet, bija līdzīga abās valstīs. Tomēr tā saucamo sarkano pagastu Igaunijā bija mazāk.

Līdz ar padomju režīma atbalstītāju aktivitāti Igaunijas pilsētās – vietējās rūpniecības centros – jau apmēram 27. jūnijā Valgā, Vilandē un Tartu sākās strādnieku gvardes bataljonu formēšana, lai gan faktiski šo vienību izveidi var datēt tikai ar jūlija pirmajām dienām, kad šos aktīvistus apbruņoja.⁵ Vidzemē, ja neskaita dažus desmitus vīru lielas operatīvās grupas un evakuējušos milicijas vienību īslaicīgu apvienošanu Valkā, neko tamlīdzīgu izveidot nepaguva. Ārpus dalības represijās šīm vienībām sākotnēji nebija nekādas praktiskas militāras nozīmes. Atrodoties tālāk no frontes un izmantojot karadarbības neizjauktu dzelzceļa tīklu, Igaunijas Padomju valdība paguva veikt Latvijā

tobrīd neiespējamu saimniecisko evakuāciju. Ja Latvijā paguva izvest vienīgi banku un vērtīgāko noliktavu krājumus, Tartu izrādījās iespējama 2. jūlijā uzsāktā rūpnīcu iekārtu izvešana uz Sverdlovsku.⁶ Labi organizēto evakuācijas procesu 4. jūlijā izjauca vācu tanku vienību izlaušanās līdz Abrenei un Ostrovai, kas līdz ar vērmahta priekšposteņu pietuvošanos līdz mazāk nekā 40 kilometriem no Valgas izraisīja visā Dienvidigaunijā un daļā Vidzemes paniku, līdzīgu tai, kas bija satricinājusi Latviju 27. jūnijā pēc Daugavpils krišanas. Vairums amatpersonu plašā apgabalā no Valmieras līdz Tartu pameta savas pilsētas un devās Pleskavas vai Tallinas virzienā. Ir pamats domāt, ka partijas un padomju iestādes kā Latvijā, tā Igaunijā bija saņēmušas vientipisku 8. armijas štāba evakuācijas pavēli. 5. jūlijā reģionu pameta arī pēdējās aizejošās Sarkanās armijas daļas.

Bezvaras periods

Atkarībā no apdzīvoto vietu izvietojuma un stratēģiskās nozīmes bezvaras periods kā Vidzemē, tā Dienvidigaunijā 1941. gada vasarā parasti ilga no divām līdz septiņām dienām. Bezvaras nedēļu galvenokārt piedzīvoja apgabals starp Rīgu un Pērnavu, kas nesaistīja vērmahta interesi. Tādējādi gan latvieši, gan igauņi, kurus šai apvidū nebalstīja spēcīgas partizānu vienības, bija spiesti lēnām un uzmanīgi pārņemt pagastu centrus pašu spēkiem. Igaunijas dienvidos tā saucamo mežabrāļu aktivitāte kara pirmajās dienās bija manāma divos salīdzinoši nomaļos apvidos – Veru apriņķa Hānjas pagastā otrpus Latvijas robežas, tikai pārdesmit kilometru no Apes, un Vilandes apriņķa ziemeļdaļā ap Piltsamā pilsētu, kā arī pagastos netālu no Tartu.⁷ Sākotnējās partizānu vienības nepārsniedza 15–20 cilvēku un bija vāji bruņotas. Atšķirībā no Igaunijas ziemeļiem, kur 1. jūlijā partizāni ieņēma nelielu pilsētu, kopējais partizānu skaits visā Dienvidigaunijā nepārsniedza divus simtus, un to nopietnākās operācijas parasti aprobežojās ar telefona līniju bojāšanu. Ņemot vērā iedzīvotāju skaitu, partizānu aktivitāte un skaits Vidzemē tolaik bija aptuveni līdzīgs. Par nopietnāko atšķirību kļuva tikko atvaļināto Latvijas teritoriālā korpusa karavīru un virsnieku dalība visās Vidzemes varu maiņas procesa norisēs, kas ievērojami ietekmēja notikumu gaitu. Savukārt Igaunija atšķīrās ar bijušo policijas darbinieku lielo skaitu partizānu un kopienu neformālo līderu lomās.⁸ Latviešu un igauņu kopienu rīcībā bezvaras perioda laikā nopietnas atšķirības nav saskatāmas, un abu tautu politiskās kultūras līmenis 1941. gadā vērtējams kā praktiski vienāds.

Igauņu pagastu sabiedriskās dzīves specifika šai periodā acīmredzami atšķīrās no Latvijas ar tradicionālās elites gatavību atzīt vismaz par pagaidu līderiem militārpersonas bez saknēm respektīvajā apvidū. Ja jebkurā Latvijas reģionā 1941. gada vasarā atvaļinātie karavīri vai pašu izveidoti bruņotie formējumi tika pieciesti kā neizbēgams ļaunums nedrošos laikos, igauņi labprāt deva izšķirošo lēmējaisi svešam armijas vai policijas virsniekam. Pagastu pagaidu valdes arī Igaunijā šai periodā tika veidotas, balstoties uz 1905. gada paraugiem, un atsevišķos gadījumos tieši tāpat dēvējās par

rīcības komitejām. Tieši tāpat kā pagastos, militāristu pilnvaru pārsvars pār civilistiem tika atzīts arī pilsētās, kur kā kompromiss starp bruņotajiem formējumiem un tradicionālo eliti sākotnēji varu uzņēmās jaukta sastāva komitejas, kas pārstāvēja visas ieinteresētās puses.

Vērmahta ienākšana

Koncentrējot visus spēkus pret Pleskavu, lai izlauztos uz Ļeņingradu, armiju grupa *Nord* nespēja iedalīt pat minimāli pietiekamus spēkus Igaunijas ieņemšanai. Līdz ar to kā Vidzemē, tā Dienvidigaunijā sākotnējā vācu karaspēka klātbūtne bija niecīga, dodot vietējiem iedzīvotājiem lielāku rīcības brīvību, nekā parasts šādos apstākļos. 7. jūlijā pirmās vācu vienības šķērsoja Igaunijas robežu pie Meizakilas, 8. jūlijā ieņēma Pērnavu, Vilandi un Valku un 12. jūlijā, pēc sastapšanās ar aizvien pieaugošo padomju pretestību, apstājās uz līnijas Pērnavā–Piltšamā–Tartu–Emajegi upe. Šī līnija sadalīja Igauniju divos reģionos ar dažādu varu maiņas norises gaitu. Uz ziemeļiem no tās 1941. gada vasarā bezvaras perioda faktiski nebija vai arī tas ilga ne vairāk par dienu, tādēļ norises tajā nav būtiskas no šī pētījuma viedokļa. Uz dienvidiem no minētās līnijas varu maiņas gaitas priekšnoteikumi neatšķīrās no Vidzemes.

Līdz jūlija otrās dekādes sākumam igauņu paš aizsardzības bruņoto formējumu kop skaits pieauga līdz 2500 vīriem, no kuriem tūkstotis bija tā saucamais Tartu bataljons. Sava vājuma dēļ vācu armija bija spiesta uz nedēļu piešķirt Tartu bataljonam vērmahta karavīru statusu un norīkot to frontes dienestā – bezprecedenta gadījums 1941. gada Baltijas kampaņas laikā. Izmantojot šo apstākli, Pērnavas igauņu komandants pulkvedis Viktors Koerns, sākot ar 10. jūliju, mēģināja atjaunot Igaunijas Republikas jurisdikciju Pērnavas apriņķī. No šī viedokļa viņa plāni daudz neatšķīrās no Valmieras latviešu komandanta Jūlija Kristapa Jaunsiņķera, kā arī citu pulkvežu-leitnantu un pulkvežu ambīcijām Latvijā okupācijas pirmajās nedēļās.⁹ Kā Vidzemē, tā arī Igaunijā vietējo varas orgānu ietilgusi pašdarbība kļuva iespējama tās kontrolējošo vācu militār pārvaldes iestāžu izveidošanas aizkavēšanās dēļ. Vācu pilsētas komandantūra Valgā tika izveidota 12. jūlijā, to pārtraugošā lauka komandantūra Tartu vēl dažas dienas vēlāk. Tiklīdz jūlija vidū vērmahts pārsvieda uz Igauniju pietiekami daudz papildspēku, lai spētu noturēt fronti, neizmantojot vietējo palīdzību, igauņu paš aizsardzības vienības nekavējoties piespieda pakļauties. 19. jūlijā pulkvedis Koerns saņēma rājienu no Pērnavas vācu komandanta, jo viņš nevēlējās saprast, ka Igauniju kontrolē vērmahts. 29. jūlijā, lai gan trešā daļa Igaunijas vēl nebija ieņemta, Tartu lauka komandants majors Gozebruhs paziņoja par paš aizsardzības vienību izformēšanu, pārveidojot tās krietni samazinātos palīgpolicijas spēkos.¹⁰ Vērmahta nelabvēlība šajos pašos datumos skāra arī Vidzemes latviešu komandantus, kuri, vāji apzinoties situāciju Igaunijā, nevarēja saprast, kādēļ tiek norāti

par necieņu pret vāciešiem vai arī spiesti atlaist sev padotās struktūras. Noslēdzoties varu maiņas periodam, Igaunijā notiekošais bija atbalsojies Latvijā – šoreiz vērmahta aizmugures dienestu veiktas kampaņas veidā. Latviešu un igauņu likteņgaitām izrādījās daudz kā kopīga un maz atšķirību.

Atsauces

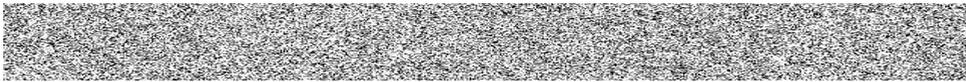
- ¹ Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. – Tallinn, 1971, lk. 31.
- ² Eesti ajalugu VI. – Tartu, 2005, lk. 168.
- ³ Ant, J. Eesti 1939–1941: Rahvast, valitsemisest, saatusest. – Tallinn, 1999.
- ⁴ Lindmäe, H. 1941. aasta sõjasuvi Tartumaal. – Tartu, 1992, lk. 16.
- ⁵ Arold, M. Sortside saladused V. – Tartu, 1997, lk. 33.
- ⁶ Turpat, 41. lpp.
- ⁷ Lindmäe, H. Suvesõda Viljandimaal 1941. – Tartu, 2004, lk. 192.
- ⁸ Eesti ajalugu VI, lk. 165.
- ⁹ Turpat, 170. lpp.
- ¹⁰ Lindmäe, H. 1941. aasta sõjasuvi Tartumaal, lk. 68.

Change of Occupying Powers in Vidzeme and Southern Estonia during Summer 1941: Similarities and Differences

Juris Pavlovičs

Summary

The Vidzeme region of Latvia and southern districts of Estonia are closely connected geographically and thus experience a common fate during any large historical upheaval. The change of occupying powers in summer 1941 came as a shock for the population of both newly occupied areas of the Soviet state. Due to the similar policies, the emergency actions of the Soviets in Latvia and Estonia mirrored one another originating from a single source – headquarters of the 8th Soviet army. During the first weeks of the Russian–German war, Estonia saw a considerably larger presence of the Soviet troops than Latvia, and thus, some limitations for the activities of the national partisans. The power vacuum period in both regions was no longer than a week and usually did not exceed two days. The difference between actions of the Vidzeme and Southern Estonia local communities lay in the choice of their temporary informal leaders. The Latvian side preferred retired military officers while Estonians looked for the former heads of their police offices. Newly restored local parish councils of both nations were organised according to patterns of the executive committees of the Revolution of 1905. The weakness of Nazi German military administration caused a three-week long autonomy period for the local self governing bodies of both regions. It was extinguished on July 29.



Edvīns Evarts

Pārvaldes vienkāršošana Latvijas ģenerālapgabalā 1942.–1944. gadā

1941. gada vasarā, kad nacistiskā Vācija iekaroja Latviju, tās teritorijā sāka veidoties pārvaldes aparāts. Tas nebija organizēts process ar konkrētām vadlīnijām, kas būtu izstrādātas vēl pirms kara. Vietējā pārvalde tika organizēta ar vācu militārvaldes ziņu no vietējiem kadriem. Tikai sākot ar 1941. gada 1. septembri, nodibinoties vācu civilpārvaldei, no okupantu puses veidojās kaut kas līdzīgs pārvaldes politikai. Iebrucēji rēķinājās ar ātru uzvaru, kas noteiktu vietējo ierēdņu minimālu iesaistīšanu pārvaldes darbā. Tādēļ vietējā pārvaldē netika izdoti tādi noteikumi, kas regulētu vietējo ierēdņu darbību un tās nozīmi. Tomēr, tā kā plānotā ātrā uzvara pār Padomju Savienību nenotika, tad, lai veiksmīgāk pārvaldītu okupētās teritorijas, arvien aktīvāk veidojās dažādas vietējās iestādes, kuru pamatmērķis bija pēc iespējas labāk apmierināt gan vērmahta, gan Vācijas vajadzības, trešajā vietā atstājot rūpes par vietējiem iedzīvotājiem.

Tikai pēc zibens kara neveiksmes 1941. gada beigās nacistiskā Vācija sāka rēķināties ar ilgstošu karadarbību, kas būtiski izmainīja arī tās attieksmi pret pārvaldes lietām. Viena no okupantu atziņām bija, ka kvalificētu ierēdņu skaits ir ierobežots, un tas prasīja jau esošo cilvēkresursu efektīvāku izmantošanu.

Šā iemesla dēļ 1942. gada 25. janvārī Ādolfs Hitlers izdeva dekrētu par pārvaldes vienkāršošanu. Tajā bija noteikts, ka pārvaldei jānodod vērmahta un kara rūpniecības rīcībā tie ierēdņi, bez kuriem varētu iztikt pārvaldes darbā. Pārvaldē bija jānodarbina vecāka gadagājuma vīrieši un sievietes. Turklāt dekrētā tika izcelts, ka ar uzdevumiem, ko var veikt viena iestāde, nedrīkst nodarboties vairākas iestādes un augstākās iestādes nedrīkst nodarboties ar lietām, kuras varēja nokārtot zemākas instances. Darbalaiks bija jānosaka iespējami garāks, taču tā, lai neietekmētu iestādes darbu. Kara laikā bija jāpārtrauc darbi, kurus varēja atlikt.

Šis Ā. Hitlera dekrēts attiecās arī uz okupēto teritoriju pārvaldēm. Latvijas ģenerālapgabalā 1942. gada sākumā atsevišķās vācu civilpārvaldes iestādēs bija vērojams ierēdņu trūkums, piemēram, Rīgas novada komisariātā, bet par latviešu ierēdņu skaitu skaidrības nebija. Tādēļ janvārī ģenerālkomisariāta Otrās nodaļas vadītājs Egons Bonners (*Boenner*) bija pieprasījis latviešu ģenerāldirekcijām iesniegt ierēdņu sarakstus.

Par iesūtītajiem sarakstiem 1942. gada 6. un 7. martā² notika novadu komisāru sanāksme. Birģermeistars E. Bonners uzskatīja, ka Latvijas ģenerālapgabala Zemes pašpārvaldes iestādēs strādā vairāk ierēdņu, nekā tas ir nepieciešams, un ieteica samazināt to skaitu par vienu trešdaļu. Turklāt E. Bonners norādīja, ka ir izdots rīkojums par visu politiski nevēlamo ierēdņu uzrādīšanu. Vācu ierēdņiem, ņemot to vērā, kā arī saspringto situāciju darbaspēka tirgū, bija jāpārtrauga personāla samazināšanas darbi. E. Bonnera uzskatam pievienojās daļa novadu komisāru, piemēram, Liepājas novada komisārs Valters Alnors (*Alnor*). Tomēr vadlīnijas personāla samazināšanai netika izstrādātas, kas bija saistāms ar ģenerāldirekciju juridiski neskaidro statusu un pastāvīgām izmaiņām vietējās iestādēs.

1942. gada 11. aprīlī³ reihskomisārs Hinrihs Loze (*Lohse*) oficiāli informēja nodaļu vadītājus par fīrera pārvaldes vienkāršošanas dekrētu un norīkoja, lai visus uzdevumus, kas pēc to nozīmes neatbilda vācu pārvaldes uzdevumiem, atdotu Zemes pašpārvaldes pārziņā. Uzdevumus, kurus nevajadzēja risināt visas Austrumzemes mērogā, vajadzēja pārņemt ģenerālkomisāram. Vienlaikus H. Loze noteica, ka reihskomisariāts drīkst uzņemt tikai tādus uzdevumus, kas ir nepieciešami kara mērķa sasniegšanai un garantē Austrumzemes vispārēju funkcionēšanu. Reihskomisārs aizliedza pieņemt darbā jaunus darbiniekus, ja paredzētos pienākumus varēja izpildīt kāds no jau esošiem ierēdņiem.

Dažādu iemeslu dēļ tikai 1942. gada beigās Latvijas ģenerālapgabala Zemes pašpārvaldē bija iecelta lielākā daļa atbildīgo ierēdņu un pēc policijas veiktajām pārbaudēm nostabilizējies darbinieku sastāvs. Tādēļ 1943. gada sākumā tika izlemts pārbaudīt Zemes pašpārvaldes iestāžu organizāciju personālsastāvu. Janvāra vidū ģenerālkomisariāta Rīgā darbinieki konstatēja, ka tas ir daudz par lielu. Tādēļ tā paša gada 22. janvārī Kontroles šefs Pēteris Vanags tika iecelts par Pārvaldes vienkāršošanas pilnvaroto. Nākamajā dienā ģenerālkomisārs Oto Heinrihs Drekslers (*Drecksler*) rakstā P. Vanagam norādīja, ka kara apstākļi prasa taupīgu un vienkāršu pārvaldi, bet "Zemes pašpārvaldes iestāžu organizācija un personālsastāvs ir daudzkārt par lielu. Pārvaldes aparāts jāsamazina līdz kara apstākļiem atbilstošam apmēram."⁴ Ģenerālkomisārs noteica, ka nekavējoties ir jāuzsāk personāla samazināšana, lai ietaupījumi personāla izdevumos vidēji būtu 20 procenti. Samazinot personālu, bija jāraugās, lai neciestu karam svarīgi darbi un tiktu nodrošināta iedzīvotāju apgāde. Būtiskām izmaiņām bija nepieciešama ģenerālkomisāra atļauja. Pārējos gadījumos Kontroles šefa lemšanas brīvība netika ierobežota.

Jau 1943. gada 25. janvārī ģenerālkomisariāta Pārvaldes (*Verwaltung*) nodaļa bija izstrādājusi astoņus kritērijus un noteikumus,⁵ pēc kuriem P. Vanagam bija jāsamazina personāls. Tie bija: 1) darbaspēkam jābūt pilnībā izmantotam, ja nepieciešams, tad jāstrādā arī virsstundas; 2) jāpārbauda, vai pastāvošās iestādes nevar apvienot;

3) atbrīvotie darbinieki tūlī jānodarbina citās vietās, pie tam jāatbrīvo pēc iespējas jaunākie darbinieki; 4) nedrīkst pieļaut jaunu darbinieku pieņemšanu, izņemot gadījumus, kad karadarbībai nepieciešamos darbus nevar veikt esošie darbinieki. Šeit sevišķi tika uzsvērts, ka jaunu darbinieku pieņemšanu nenosaka brīvie līdzekļi, kas, iespējams, pastāv; 5) nedrīkst pieļaut nekāda veida algu celšanu; 6) jārīkojas nekavējoties un jaunie noteikumi jāievieš līdz 1943. gada 1. aprīlim; 7) par nopietnām izmaiņām struktūrā jāziņo; 8) pārmaiņām nepieciešamais personāls jāatrod no iestādes darbiniekiem.

Atbildību par šiem pasākumiem ģenerālkomisārs no vācu puses 27. janvārī uzlika Finanšu nodaļai. Tomēr, kā var saprast no vācu ierēdņu iekšējās sarakstes, īstenībā par ierēdņu skaita samazināšanu lēma visas ieinteresētās vācu iestādes. Praksē personāla samazināšanu koordinēja reihskomisariāta Finanšu nodaļa saskaņā ar reihskomisariāta Pārvaldes nodaļu, to rāda šo iestāžu 1943. gada 29. marta sarakste.⁶

Vācijas militārais stāvoklis prasīja koncentrēt visus vācu spēkus nevis uz pārvaldi, bet uz vērmahta rezervju nodrošināšanu, tādēļ ideja par pārvaldes vienkāršošanu tika aktivizēta. No vācu puses tika izdarīti mēģinājumi pārlikt atsevišķas, nebūtiskākas funkcijas zemāku iestāžu kompetencē. 1943. gada 7. februārī⁷ Austrumzemes ministra vadībā notika sanāksme par pārvaldes vienkāršošanas jautājumiem Igaunijā un Latvijā, kurā no ministrijas puses piedalījās senators Valters Alverdens, Oto Brautigams, Valters Labs, Valters Cimmermans un SA standartfirers Markvarts, bet no reihskomisāra puses – V. Burmeistars un landesdirektors M. Šloters.

Sanāksmē sprieda par teātru, varietē, mazajām mākslinieku skatuvēm un cirku darbošanās atļauju nodošanu Zemes pašpārvaldes kompetencē. Teātru uzvedumu atļauju izlemšanu nolēma atdot Zemes pašpārvaldes rokās, ar nosacījumu, ka uzvedumu plāni tiks laikus nodoti ģenerālkomisāram pārbaudei. Arī skolu mācību plāni un mācību grāmatu izdošanas atļauju izsniegšana bija paredzēta Zemes pašpārvaldes kompetencē. Tomēr mācību grāmatu izdošanai tādos priekšmetos kā vēsture, vācu valoda, dabaszinības un latviešu valoda bija nepieciešama ģenerālkomisāra atļauja.

Vācu pārvalde atteicās no vietējo skolu vadītāju oficiālas apstiprināšanas amatā, paturot tiesības atsevišķos gadījumos iejaukties. Paredzētās izmaiņas bija laikus jāpaziņo Zemes pašpārvaldei. Studiju plānu, eksāmenu kārtības, pētniecības plānu, semestru iedalījuma, brīvlaika noteikšanas, imatrikulācijas u.c. atļauju izsniegšana tāpat bija jānodod Zemes pašpārvaldei.

1943. gada vidū latviešu pārvaldes vienkāršošanas ietvaros galvenās izmaiņas notika Saimniecības ģenerāldirekcijā, kad Tirdzniecības departaments, lai sašaurinātu darbības jomu kara laikā, tika pārveidots par Sadales pārvaldi.

Pārbaudot Pārvaldes vienkāršošanas pilnvarotā P. Vanaga darbu, 1943. gada jūnija vidū ģenerālkomisariāta Pārvaldes nodaļa inspicēja vietējās iestādes, īpaši pārbaudot,

vai nav iespējams atbrīvot tādus darbiniekus, kurus varētu norīkot darbā militārām vajadzībām vai arī iesaukt militārajā dienestā. Ģenerālkomisariāta ierēdņi apmeklēja daudzas apriņķu un pagastu pašvaldības. Vācieši secināja, ka visur konstatējams darbaspēka trūkums. Gandrīz visur pašvaldības bija tā noslogotas ar darbiem, ka apriņķa, pagasta vai pilsētas vecākais, kuram parasti būtu darbavietā jāuzturas tikai vienu vai divas dienas pienākumu pildīšanai, bija spiests strādāt gandrīz katru dienu, piedevām darbā pavadot daudzas virsstundas, lai spētu izpildīt visus okupācijas varas uzliktos pienākumus. Tam bija vairāki iemesli – pirmkārt, darba apjoms bija ārkārtīgi pieaudzis salīdzinājumā ar miera laiku. Sevišķi tas skāra ikdienas patēriņa preču ražošanu, savākšanu un apsaimniekošanu. Otrkārt, dienesta telpas gandrīz visur izrādījās darbam nepiemērotas – tās bija daudz par mazām. Treškārt un galvenokārt, nacistiem nebija izdevies iesaistīt darbā zinošus darbiniekus, kam par pamatu bija sliktais atalgojums (pagastu sekretāram 128,– RM, bet viņa palīgam 75,– RM mēnesī), kādēļ apriņķa pārvaldē nevēlējās strādāt pieredzējušākie ierēdņi. Tāpēc apriņķa pašvaldības periodiski izlīdzējās ar palīg- un gadījuma darbiniekiem, kas gan neatrisināja problēmas būtību.⁸

1943. gada 30. jūnijā⁹ ģenerālkomisārs norādīja, ka Pārvaldes vienkāršošanas pilnvarotais P. Vanags nav sasniedzis izvirzīto mērķi – samazināt Zemes pašpārvaldes personāla izdevumus pietiekamā apjomā. Pēc O. Drekslera rīcībā esošām ziņām, Zemes pašpārvaldes personālsastāvs bija samazināts tikai par 12,4 procentiem,¹⁰ turklāt liela daļa samazinājuma apjoma bija budžetā paredzētās, taču brīvās ierēdņu vietas. Tādēļ ģenerālkomisārs uzsvēra, ka personāla samazinājumam obligāti ir jābūt vismaz 15 procenti no to ierēdņu skaita, cik patiesībā strādāja 1943. gada 1. janvārī. Kā paraugu minot Kultūras ģenerāldirekcijas darbības sašaurināšanu, kuru ģenerālkomisārs bija pārņēmis savā pārziņā, lai pārliecinātos par iespējām samazināt ierēdņu skaitu Zemes pašpārvaldē, un kur samazinājums bija 16,6 procenti, O. Drekslers norādīja, ka vienmērīgi samazināmas ir visas ierēdņu grupas. Turklāt pēc iespējas jāatbrīvo bijušie virsnieki un apakšvirsnieki, bet jāatstāj strādāt tādi darbinieki, kurus vecuma vai citu iemeslu dēļ nevar nodarbināt citur.

Atbildot uz šiem pārmetumiem, 1943. gada 10. augustā P. Vanags garākā ziņojumā¹¹ atbildēja ģenerālkomisāram, skaidrojot, kāpēc tāda situācija ir izveidojusies. Šīs vēstules saturs dod mums plašāku un dziļāku ieskatu Zemes pašpārvaldes darbībā kopumā, tādēļ ir vērts to aplūkot sīkāk.

P. Vanags uzsvēra, ka patiesībā O. Drekslera minētie 12,4 procenti ir korigējami uz augšu, jo neatkarīgi no ģenerāldirekciju vēlmes Zemes pašpārvaldes ietvaros uz ģenerālkomisariāta rīkojuma pamata bija radītas iestādes, kuru darbībā P. Vanagam nebija tiesību iejaukties. Turklāt tajās nozarēs, kurās P. Vanags varēja veikt personāla samazināšanu, bija sasniegta maksimāla iestāžu darbības sašaurināšana. Atsevišķās

jomās noteiktais procents bija pat pārsniegts. Tā, piemēram, Finanšu ģenerāldirekcijā (izņemot finanšu kases) personāla samazinājums bija 15,7 procenti, Saimniecības ģenerāldirekcijā – vidēji 20 procentu (centrālē 18,1%, Rūpniecības departamentā 25,8% utt.), Iekšlietu ģenerāldirekcijā – 19,2 procenti utt.

Samazinot personālu, vērā tika ņemts arī fakts, ka kara apstākļos jāveic daudz jaunu uzdevumu, kas miera laikos nepastāvēja, bet kara laikā bija jāpaveic samērā īsos termiņos. Darbojās vesela rinda tikai kara laikā vajadzīgu iestāžu – Pārtikas līdzekļu nodrošināšanas departaments, Apgādes un sadales galvenā direkcija, Darba departaments ar tam pakļautām iestādēm, Latviešu brīvprātīgo organizācijas štābs un tam pakļautās iestādes, Koncentrācijas nometne, Cenu direkcija u.c. Daļā šo iestāžu ne tikai nebija iespējams samazināt personālu, bet bija nepieciešams pat palielināt darbinieku skaitu, kā, piemēram, Pārtikas līdzekļu nodrošināšanas departamentā un atsevišķās Lauksaimniecības Galvenās direkcijas speciālajās iestādēs.

Līdzīgi arī Satiksmes resors strādāja galvenokārt kara transporta vajadzībām, bet veselības iestādes aprūpēja ievainotos, kas nozīmēja, ka šeit personāla samazināšana nav iespējama. Ar atsevišķu ģenerālkomisāra rīkojumu tika dibinātas finanšu kases, kas nozīmēja 470 jaunas ierēdņu darbavietas. Atsevišķas Zemes pašpārvaldes iestādes (Lauksaimniecības Galvenā direkcija, Cenu direkcija u.c.) saņēma no vācu militār- un civilpārvaldes sevišķus kara vajadzībām nepieciešamus uzdevumus, kurus vajadzēja nekavējoties izpildīt. Šie uzdevumi nebija ikdienišķi Zemes pašpārvaldes pienākumi, tādēļ to veikšanai bija vajadzīgs lielāks ierēdņu skaits. Katra iestāde nodarbināja arī ierēdņus, kas nodarbojās ar tulkošanu, vācu iestāžu uzdevumā vāca informāciju un meklēja darbam nepieciešamos materiālus un izejvielas. Tādējādi bija izveidojusies sarežģīta darba forma, pie kā daļēji, pēc P. Vanaga domām, bija vainojams arī tas, ka latviešu iestādes bieži vien vienlaicīgi bija pakļautas divām dažādām vācu iestādēm, tādēļ pat vienkāršu uzdevumu izpilde prasīja vairāk laika, jo visas darbības vajadzēja saskaņot ar visām ieinteresētajām pusēm. Tāpēc bija saprotama vietējo iestāžu prasība pat palielināt ierēdņu skaitu.

Pēc P. Vanaga domām, darbojās arī tādas iestādes, kuru pienākumus varētu izpildīt citas iestādes, tomēr tās nevarēja likvidēt, jo bija radītas uz speciālu ģenerālkomisāra noteikumu pamata. Kā piemēru P. Vanags minēja Satiksmes pārvaldi, kas agrāk bija Saimniecības ģenerāldirekcijas departaments. Pēc Kontroles šefa domām, šos uzdevumus labāk bija nodot Ūdensceļu un ostu departamentam un Ceļu direkcijas Satiksmes inspekcijai, kur tos jau tāpat pildīja. Bez tam funkcionēja iestādes, kas teorētiski skaitījās Zemes pašpārvaldes sastāvā, bet kalpoja tikai un vienīgi vērmahtam un vācu civilpārvaldei. Šeit personāla samazināšana nebija iespējama.

Ierēdņu skaita samazināšanu kavēja arī citi apstākļi. Samazināt ierēdņu skaitu bieži vien bija neiespējami, jo trūka speciālistu, kas varētu veikt kompleksus darbus un kuri

padomju laikā bija deportēti. Tāda situācija bija vērojama sevišķi šauri specializētajās jomās, kur izglītībai bija milzīga nozīme. Līdzīgi arī citi faktori – garo darba stundu, pārtikas trūkuma dēļ ierēdņi ar pilnu atdevi nespēja koncentrēties darbam. Tāpēc P. Vanags uzskatīja, ka ģenerāldirekcijas jau toreiz strādāja ar minimālu ierēdņu skaitu un vēl lielāka samazināšana nebija iespējama, izņemot gadījumu, ja sašaurinātu ierēdņu pienākumu apjomu. Pretējā gadījumā būtu sagaidāma funkcionējošo iestāžu darbības paralizēšana.

P. Vanags uzsvēra, lai panāktu vēlamo rezultātu, viņš noteicis, ka kopējam ierēdņu skaitam 1943. gada 12. aprīlī jābūt 28 202 cilvēkiem. Tā kā par Kultūras ģenerāldirekcijas 11 025 darbiniekiem bija paredzēts speciāls ģenerālkomisāra rīkojums, tad tie nebija pakļauti P. Vanaga pārbaudēm. No atlikušajiem 17 177 darbiniekiem 13 390 arī nebija pakļauti kontrolei, jo atradās tiešā vācu civilpārvaldes kontrolē “kara vajadzībām nozīmīgās jomās”, kur ierēdņu skaita samazināšana nebija paredzēta. Tādējādi P. Vanaga kontrolei bija pakļauti tikai 3800 ierēdņu, kas bija salīdzinoši minimāla bāze tik lielai personāla samazināšanai. Tālākai ierēdņu skaita samazināšanai P. Vanags nepiekrita, jo nevēlējās pārtraukt atsevišķu iestāžu darbību.

Pēc otrreizējās pārbaudes, kas vispārējos vilcienos bija beigusies 1943. gada oktobrī, P. Vanags, norādot uz jau iepriekš minētajām grūtībām, secināja, ka tālāka personāla samazināšana nav iespējama. Kā piemērs tika minēta Dundagas pašpārvalde ar 9100 iedzīvotājiem, 1714 saimēm, 11 skolām un četriem veikaliem, kurā strādāja tikai deviņi ierēdņi,¹² kas bija spiesti periodiski izpalīdzēties ar gadījuma darbiniekiem. Līdz gada beigām Pārvaldes vienkāršošanas pilnvarotajam bija izdevies samazināt 251 darbinieku, kas vispārējā situācijā nebija daudz.

1943. gada beigās, kad pārvaldes vienkāršošana, samazinot ierēdņu skaitu, nebija devusi okupantiem vēlamos rezultātus un vēl jo vairāk – kad novembrī bija kļuvis skaidrs, ka nerealizēsies arī iespējamais autonomijas projekts, pārvaldes vienkāršošana 1944. gada sākumā ieguva citu niānsi. Austrumzemes ministrija paredzēja nodot atsevišķus uzdevumus Zemes pašpārvaldes Latvijas ģenerālapgabala rokās, lai atbrīvotu vācu ierēdņus citiem uzdevumiem. Viens no priekšlikumiem bija izveidot pirmā ģenerāldirektora posteni, piešķirot tam lielākas pilnvaras un ieceļot viņu par pārējo ģenerāldirektoru priekšsēdētāju. Tiktu arī samazināta reihskomisariāta un Austrumu ministrijas iejaukšanās atsevišķu nozaru vietējā pārvaldībā, kā arī ģenerāldirekcijām piešķirtas vairākas tiesības.

1944. gadā daļu šo ierosinājumu patiešām realizēja, tomēr praktiski to vairumam ātri zuda nozīme, jo, vācu karaspēkam atkāpjoties, daudzas iestādes darbību strauji sašaurināja, visbeidzot pārtraucot to vispār. Tādējādi pārvaldes vienkāršošanas ideja bija pārvērtusies par vēl vienu nerealizētu vācu civilpārvaldes plānu.

Atsauces

- ¹ Bundesarchiv-Berlin (turpmāk – BA-B), R-6. f., 246. l., 31. lp.
- ² Turpat, R-92. f., 189. l.
- ³ Turpat, R-6. f., 246. l., 39. lp.
- ⁴ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, P-34. f., 2. apr., 8. l., 103. lp.
- ⁵ BA-B, R-92. f., 498. l.
- ⁶ Turpat.
- ⁷ Turpat, R-6. f., 246. l.
- ⁸ Turpat, R-92. f., 498. l.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Turpat, 879. l.
- ¹¹ Turpat.
- ¹² Turpat, 498. l.

Verwaltungsvereinfachung im Generalbezirk Lettland 1942–1944

Edvīns Evarts

Zusammenfassung

Im Sommer 1941 eroberte das nationalsozialistische Deutschland das Baltikum. Erst jetzt begann die Okkupationsmacht sich ernsthaft mit dem Verwaltungsaufbau zu beschäftigen. Am Anfang der Okkupation war keine Mitbeteiligung der Letten an der Verwaltung vorgesehen, aber nach dem Scheitern des Blitzkrieges Ende 1941 veränderte sich die Lage. Eine der Erkenntnisse war, dass nicht ausreichend deutsche Beamten zur Verfügung standen und die vorhandenen Ressourcen besser eingesetzt werden sollten. Dies war einer der Gründe, warum die Okkupationsmacht auch lettische Beamten benötigte.

Aufgrund der Kriegssituation gab A. Hitler am 25. Januar 1942 ein Dekret über die Verwaltungsvereinfachung heraus, in dem befohlen wurde, dass die Verwaltung alle Beamten, ohne die man auskommen konnte, unbedingt der Wehrmacht zur Verfügung stellen sollte. Außerdem durften die höheren Dienststellen sich nicht mit Angelegenheiten beschäftigen, die von untergeordneten Dienststellen erledigt werden konnten.

Auch in der sog. landeseigenen Selbstverwaltung wurde Anfang März die Vereinfachung der Verwaltung aller Dienststellen befohlen, mit dem Ziel ein Drittel der Verwaltungskosten zu reduzieren. Die Richtlinien wurden aber nicht ausgearbeitet, da die rechtliche Lage der landeseigenen Verwaltung nicht festgelegt war. Die Vereinfachung der landeseigenen Verwaltung verzögerte sich aufgrund verschiedener Hindernissen bis

Anfang 1943. Im Januar 1943 stellten die Beamten des Generalkommissariats Riga fest, dass das Personal der landeseigenen Verwaltung nach Ansicht der deutschen Beamten viel zu groß war. Aus diesem Grund wurde der Chef der Kontrolle P. Vanags als Beauftragter der Vereinfachung mit der Aufgabe vertraut, die Ausgaben um 20% zu reduzieren. Bei den gewichtigen Vereinfachungen war die Zustimmung des Generalkommissars einzuholen. Vom deutschen Generalkommissariat wurden auch Richtlinien ausgearbeitet.

Mit der Arbeit von P. Vanags waren die deutschen Dienststellen mitte Juli 1943 nicht zufrieden, was später bei seinen Erklärungsversuchen sichtbar wurde, da P. Vanags nur sehr beschränkte Vollmachten hatte. Außerdem hatte eine ganze Reihe lettischer Dienststellen eine besondere deutsche Regelung, auf die P. Vanags keinen Einfluss hatte. Manche Dienststellen waren sogar mit den Arbeiten dermaßen überlastet, dass man sogar über eine Erweiterung des Personals nachdenken musste, sollten sie funktionsfähig bleiben. Wegen des Krieges gab es auch andere die Arbeit erschwerende Faktoren, z.B. Mangel an Experten, viel zu enge Arbeitsräume usw., die eine effiziente Arbeit beeinträchtigten. Nach heftigen Diskussionen wurde Ende 1943 ein zweiter Versuch der Vereinfachung unternommen, der zu gleichen Ergebnissen führte.

Die Frage über die Vereinfachung der Verwaltung wurde in einer Zeit diskutiert, als die deutschen Dienststellen die Überlegung anstellte, den Letten vielleicht eine Autonomie zu gewähren. Da das Autonomieprojekt Ende 1943 scheiterte, wurde ein Kompromiss gesucht. Den lettischen Dienststellen wurden verschiedene unbedeutende Aufgaben übertragen, die in der Endphase des Krieges keine grosse Rolle mehr spielten.



Евгений Гребень

Обзор документов по истории рейхскомиссариата Остланд в архивах Республики Беларусь

Генеральный округ Беларусь (1/4 довоенной территории Белорусской ССР, более 3 млн. населения) являлся одним из четырех генеральных округов рейхскомиссариата Остланд, и, пожалуй, самым специфическим. Во-первых, это была территория с преобладающим славянским населением, во-вторых, часть гебитов охватывала районы СССР в границах до сентября 1939 г., западные районы вошли в состав СССР только в начале Второй мировой войны, и здесь, как и в Балтийских республиках, советская власть не успела укрепиться, а зачастую воспринималась откровенно враждебно. Беларусь относительно других генеральных округов Остланда имела более высокий процент еврейского населения, что отразилось на масштабах Холокоста, тактике решения «еврейского вопроса».

Обширная документальная база показывает, что оккупационный режим в Генеральном округе Беларусь (далее ГОБ), находившемся под юрисдикцией Г. Лозе, имел как общие черты с другими балтийскими генеральными округами, так и свою специфику. В реферате будут рассмотрены источники, иллюстрирующие функционирование нацистского оккупационного режима, не затрагивая источники по сопротивлению (партизанская и подпольная борьба), которые, в силу своей специфики и объемности, могут стать объектом отдельного исследования.

Документы по истории Беларуси времен нацистской оккупации, имеющие отношение к рейхскомиссариату Остланд, содержатся в архивах Витебской, Минской, Брестской и Гродненской областей, а также в Национальном архиве Республики Беларусь (далее НАРБ). Не по всем районам ГОБ документальная база сохранилась одинаково. Например, по материалам Государственного архива Витебской области можно составить подробную картину оккупации Браславского района, имеются отдельные сведения по Поставскому и Миорскому районам, но крайне слабо представлен Шарковщинский район. Причины подобному неравномерному распределению документов несколько. Это и активность партизан, в результате диверсий которых многие волостные управы были уничтожены вместе с документацией. Часть документов была утеряна в ходе эвакуации

окупационных структур в 1944 г., проходившей, если судить по отчетам гебитс-комиссаров, весьма хаотично. Тем не менее, сохранившаяся источниковая база весьма обширна и позволяет реконструировать жизнь населения Беларуси в составе Остланда.

Необходимо отметить язык делопроизводства в ГОБ. В НАРБ и областных архивах хранятся документы, исходящие от Г. Лозе и генеральных комиссаров В. Кубе и К. Готтберга к местной вспомогательной администрации (городским, районным и волостным управам) и от местной администрации обратно в вышестоящие инстанции. Такие документы написаны на немецком языке, хотя иногда можно встретить параллельные тексты на белорусском или русском языках. Немецкоязычными являются ряд фондов НАРБ (административная переписка между отделами генерального комиссариата). Однако подавляющая часть документов по истории ГОБ – это переписка между подразделениями местной вспомогательной администрации, а также между управами и гражданами. Язык данных документов в основном белорусский, хотя относительно некоторых районов встречаются польскоязычные документы. В административной переписке местной администрации старых советских районов ГОБ доминировало делопроизводство на русском языке.

После капитуляции Германии часть документов нацистов была вывезена в США, где они были микрофильмированы. По месту хранения, пригороду Вашингтона Александрии, они получили название “александрийские” пленки. Копии позднее попали в ГДР, хранились в архиве в г. Потсдаме (немецкий исследователь Х. Герлах называет данную группу источников “Потсдамские пленки”), откуда в дальнейшем были переданы в Варшаву (Архив новых актов) и различные учреждения в СССР. В частности, в БССР “александрийские пленки” хранились сначала в Институте истории партии, позднее в партийном архиве при ЦК КПБ, в настоящее время – в Национальном архиве Республики Беларусь. Всего 279 микрофильмов, насчитывающих 292 028 учетных листов (кадров). Часть документов переведена и составляет 146 единиц хранения фонда 4683 НАРБ [1].

Всего же в белорусских архивах содержится более 16 тыс. единиц хранения в составе свыше 160 фондов, документы которых имеют отношение к рейхско-миссариату Остланд [2].

Можно выделить несколько основных групп документов по истории ГОБ. Во-первых, это переписка генеральных комиссаров В. Кубе и К. Готтберга с гебитс-комиссарами (как правило, это доведение до их сведения распоряжений Г. Лозе). В данной группе источников содержатся распоряжения общего характера относительно основных мероприятий немецких властей, ориентиров немецкой политики на Беларусь. Более интересными являются донесения гебитс-комиссаров,

иллюстрирующие эффективность мероприятий оккупационных властей, настроения местного населения. В этой связи необходимо отметить документ, наиболее полно и всесторонне оценивающий результаты немецкой политики в ГОб – стенограмму совещания руководства Генерального округа Беларусь (гебитскомиссары, руководители структурных подразделений генерального комиссариата) у В. Кубе 8–10 апреля 1943 г. (в 2006 г. был издан полный текст стенограммы на немецком и русском языках). На совещании руководители ГОб, и в первую очередь, гауляйтер В. Кубе, подробно и довольно объективно и критично проанализировали итоги почти двухлетнего правления немцев на Беларуси. Например, В. Кубе обозначил ряд просчетов немцев в оценках уровня образованности, культуры белорусов, открыто обвинив самих немцев в неудачах оккупационной политики; были даны критические оценки механизму уничтожения евреев ГОб, в том числе действиям литовских полицейских [3].

Важным источником, иллюстрирующим настроения в белорусском обществе в период оккупации, являются донесения тайной полевой полиции (ГФП). Общий вывод этих подробных отчетов – констатация того, что репрессивная политика немцев в первые месяцы оккупации оттолкнула основную массу населения, которое, особенно в западных районах ГОб, первоначально встретило немцев, по крайней мере, спокойно, заняло выжидающую позицию. Боязнь лишиться жизни (публичное уничтожение евреев сеяло панику среди белорусов), страх перед отправкой на принудительные работы в Германию, критическое отношение к немецкой пропаганде и, как результат, симпатии к партизанам уже в 1942 г. – все это констатировали немецкие аналитики в своих отчетах [4].

Комплекс документов по истории Остланда дает возможность определить структуру местной вспомогательной администрации: городские, районные и волостные управы, документы которых характеризуют функции отделов управ, распорядок работы, отношения с немецкой оккупационной администрацией и гражданами.

Документы позволяют проследить мероприятия оккупантов по регистрации и учету населения ГОб. Данный процесс носил перманентный характер, немецкая администрация регулярно требовала от управ статистические данные о половозрастной структуре, профессиональной принадлежности, национальном составе местных жителей в разрезе районов, городов, волостей и отдельных сельских общин. Статистические данные, хоть и являются наиболее типичными документами, но, к сожалению, некомплектны (подробная информация sporadически встречается относительно г. Минска и отдельных районов), и не позволяют обобщить информацию в масштабах всего ГОб. Например, открытым остается вопрос о количестве трудовых резервов, мобилизационном потенциале,

количестве населения в целом. Можно констатировать, что статистика является наиболее проблемным вопросом для исследователей оккупационного режима на территории ГОб.

Документальная база дает представление об основных направлениях экономической политики немецких оккупационных властей. Сохранились также документы, иллюстрирующие работу отдельных предприятий и организаций: заводы г. Минска, торфозаводы, электростанции, минский трамвай, цветочный магазин и т.д. Как правило, документы данной группы представлены штатными расписаниями предприятий, ведомостями заработной платы и списками на получение продуктов, перепиской с биржами труда и отделами труда управ по кадровым вопросам [5].

Обширная источниковая база иллюстрирует трудовую политику оккупационных властей. Среди документов такого плана можно отметить распоряжение А. Розенберга о введении трудовой повинности, аналогичные распоряжения рейхскомиссара и генеральных комиссаров, распоряжения немецкой и местной вспомогательной администрации о порядке набора рабочей силы в Германию, введении трудовых книжек и т.д. Документы управ дают представление об эффективности механизма трудоустройства, отношении к трудовой повинности местного населения. В частности, это распоряжения о поставке рабочей силы сельскими общинами, виды работ, сведения о заработной плате. Ряд источников дает представление о мерах наказания за неисполнение трудовой повинности, в частности, распоряжения зондерфюреров об изъятии коней, о наложении штрафов, телесных наказаниях и принудительных работах, выносимых биржами труда и местной администрацией. На основании имеющихся источников можно проследить, как население уклонялось от трудовой повинности (справки о нетрудоспособности, заявления граждан о болезни их самих и лошадей, прошения о снятии штрафов ввиду тяжелого материального положения и др.).

Одним из направлений трудовой политики немцев являлась мобилизация на работы в Германию. Архивные источники характеризуют механизм вербовки: распоряжения бирж труда о количестве мобилизуемых по волостям и районам, документы медкомиссий, переписка с полицией о принудительной вербовке, заявления граждан об освобождении от мобилизации, письма остарбайтеров.

На основе имеющихся источников можно реконструировать деятельность профсоюзных организаций, появившихся в ГОб летом 1943 г. Сохранились отчеты профсоюзных пропагандистов, планы пропагандистских мероприятий, устав Центрального бюро профсоюзов Беларуси. Анализ этих документов показывает, что профсоюзные организации являлись частью пропагандистской машины нацистов и не выполняли функций социальной защиты, присущих профсоюзам [6].

Интересен комплекс документов, характеризующих землепользование. Что касается западных районов ГОб, где доминировало подворное землепользование, это документы о налогообложении крестьян, просьбы к администрации снизить налог или пересмотреть категорию используемой земли. Типичными являются документы о земельных конфликтах, административная переписка о назначении кураторов над крестьянскими хозяйствами. Распространены также прошения сельского населения к местной и немецкой администрации о помощи в виде выделения посевного материала, денежных сумм ввиду тяжелого материального положения. Относительно восточных районов ГОб можно проследить механизм ликвидации колхозов и преобразования их в общинные хозяйства: протоколы собраний крестьян, акты раздела колхозного имущества.

Ряд документов характеризует медико-санитарные мероприятия оккупационных властей. В частности, распоряжения о массовых вакцинациях и профилактических мероприятиях (обязательная дезинфекция и дезинсекция), инструкции о порядке погребения умерших, введении карантина в охваченных эпидемией населенных пунктах, а также аналогичные мероприятия по борьбе с эпизоотией.

Информация о Холокосте в ГОб встречается в абсолютно различных источниках, которые не выделены в отдельный фонд. Кроме переписки между подразделениями генерального комиссариата Беларуси по регламентации жизни узников гетто, сведения о жизни и быте еврейского населения можно обнаружить в документах предприятий и учреждений, использовавших еврейскую рабочую силу, переписке подразделений местной вспомогательной администрации и бирж труда. Можно реконструировать процесс ликвидации гетто, условия работы и нормы питания еврейского населения.

Исключительно ценным источником являются многочисленные заявления граждан в органы местной вспомогательной и, реже, немецкой администрации. Различные прошения и заявления граждан позволяют оценить материальное положение населения в условиях оккупации: многочисленные просьбы выделить материальную помощь деньгами или продуктами, назначить пенсию, снять или снизить налоги, квартирную плату, помочь семенным материалом для приусадебных участков или выделить таковые. В отличие от районов Беларуси в составе тыловой зоны группы армий "Центр", в прошениях городского населения ГОб не обнаружены просьбы о помощи пострадавших от налетов советской авиации, так как до 1943 г. данная проблема не была здесь столь актуальной, как в восточных районах, постоянно подвергавшихся авиаударам [7, 8].

Интерес представляют также протоколы на правонарушителей, составленные сотрудниками Службы охраны порядка (полиции), а также постановления

глав местной вспомогательной администрации и судов о мерах наказания за различные нарушения. Данные документы позволяют определить типологию преступлений, иллюстрируют конфликтные ситуации, имевшие место в белорусском обществе в период нацистской оккупации: земельные и имущественные споры, самогоноварение, драки, незаконное хранение оружия, а также его незаконное применение сотрудниками полиции и т.д.

Ряд источников характеризует нацистскую пропаганду. В частности, это периодические издания (“Менская газета”, “Газета Случчыны”), листовки, брошюры и плакаты. Как уже отмечалось ранее, в пропагандистской работе принимали участие профсоюзные структуры. Сохранились планы работы пропагандистов, тексты выступлений, радиопередач. Пропагандистскую работу проводили и белорусские коллаборационные организации, в частности, Союз белорусской молодежи, рекламировавший труд на благо Германии как залог “счастливой жизни” белорусов после войны; а также Белорусская народная самопомощь, которая, помимо благотворительной деятельности, вела культурно-просветительскую работу, например, организация празднования белорусского народного праздника сбора урожая “Дажынки”. В пропагандистскую кампанию были втянуты и структуры коллаборационной администрации, документы которых регламентировали порядок празднования чиновниками и гражданами 1 мая и других праздников, установленных немецкими властями [9, 10].

В целом, документальная база позволяет довольно подробно проиллюстрировать основные направления немецкой оккупационной политики на территории Генерального округа Беларусь, отношение граждан к немецкой и коллаборационной администрации, реконструировать повседневную жизнь населения. Имеющиеся в распоряжении исследователей источники позволяют определить специфику оккупационного режима в ГОБ по сравнению с другими генеральными округами рейхскомиссариата Остланд.

Источники:

1. *Новікаў С. Я.* “Александрыйскія мікрафільмы” як новая архіўная першакрыніца ваеннай гісторыі Беларусі // Вести Института современных знаний, № 2, 2000, с. 60–69.
2. Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь. – Дрезден–Минск–Грац, 2003.
3. Стенограмма совещания высшего руководства Генерального округа “Белоруссия” (Минск, 8–10 апреля 1943 года) / Авторы-составители Жумарь С. В., Новиков С. Е., Черноглазова Р. А., Павловицкий С. П. – Минск: МГЛУ, 2006.
4. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 4683, оп. 3.
5. Государственный архив Минской области, ф. 668, 676, 679, 1143.

6. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 555 (Центральное бюро профсоюзов).
7. Там же, ф. 370 (Генеральный комиссариат Беларуси).
8. Там же, ф. 393 (Минский окружной комиссариат).
9. Там же, ф. 384 (Центральное управление Белорусской народной самопомощи).
10. Там же, ф. 385 (Руководящий штаб Союза белорусской молодежи).

Jevgeņijs Grebeņš

Ostlandes reihskomisariāta vēstures dokumentu apskats Baltkrievijas Republikas arhīvos

Kopsavilkums

Nacistiskās Vācijas okupācijas laikā izveidotais Baltkrievijas ģenerālapgabals bija viens no četriem Austrumzemes reihskomisariāta ģenerālapgabaliem ar savu specifiku. Pirmkārt, tā bija pārsvarā slāvu tautu apdzīvota teritorija. Otrkārt, ģenerālapgabals aptvēra gan tos Baltkrievijas rajonus, kas ietilpa PSRS sastāvā pirms 1939. gada septembra, gan rietumu rajonus, kurus PSRS sev pievienoja tikai Otrā pasaules kara sākumā un kuros, tāpat kā Baltijas republikās, padomju vara bieži vien tika uztverta klaji naidīgi. Salīdzinājumā ar citiem Austrumzemes reihskomisariāta ģenerālapgabaliem Baltkrievijā bija augstāks ebreju iedzīvotāju procents, kas atspoguļojās holokaustā cietušo skaitā.

Ar Austrumzemes reihskomisariātu saistītie nacistiskās okupācijas laika Baltkrievijas vēstures dokumenti glabājas Vitebskas, Minskas, Brestas un Grodņas apgabala arhīvos, kā arī Baltkrievijas Republikas Nacionālajā arhīvā. Taču ne visa dokumentālā bāze ir saglabājusies. Padomju partizānu uzbrukumos tika iznīcinātas daudzas pagastu valdes līdz ar visu dokumentāciju. Daļa dokumentu tika pazaudēta nacistiskās okupācijas varas struktūru haotiskās evakuācijas laikā 1944. gadā. Tomēr saglabātā avotu bāze ir visai plaša – un pēc tās var rekonstruēt Baltkrievijas iedzīvotāju ikdienas dzīvi, ilustrēt nacistu okupācijas varas politikas galvenos virzienus Baltkrievijas ģenerālapgabala teritorijā, parādīt iedzīvotāju attieksmi pret vācu un vietējo kolaboracionistu administrāciju. Uz šo dokumentu pamata var noteikt okupācijas režīma īpatnības Baltkrievijā salīdzinājumā ar citiem Austrumzemes reihskomisariāta ģenerālapgabaliem.

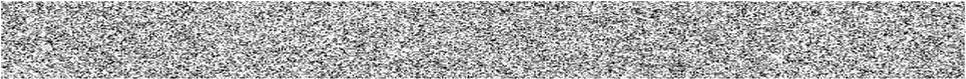
Review of Documents on the History of the Reich Commissariat Ostland in the Archives of the Republic of Byelorussia

Jevgenii Greben

Summary

General District of Byelorussia was one of the four districts of the Reich Commissariat Ostland and perhaps the most specific one. It was the territory with predominant Slavonic people. Western districts joined the USSR only after the beginning of the Second World War. In Byelorussia as well as in Baltic Republics, the Soviet power did not manage to consolidate and often was taken with enmity. Byelorussia, among other districts of Ostland, had a higher per cent of Jewish people, and this affected the scales of Holocaust, the tactics of the “Jewish question”.

The documentary foundation allows illustration in details of the main directions of German occupation politics in the territory of the General District of Byelorussia, citizen's attitude towards German and collaborationist administration, reconstructing everyday life of the people. The sources allow to define the specific characteristics of the occupation regime in the General District Byelorussia in comparison with other general districts of the Reich Commissariat Ostland.



**PIRMĀ UN OTRĀ PADOMJU OKUPĀCIJA
(1940–1941, 1945–1990):
SOVETIZĀCIJA UN TĀS SEKAS**

**THE FIRST AND THE SECOND SOVIET
OCCUPATION (1940–1941, 1945–1990):
SOVIETIZATION AND ITS CONSEQUENCES**





Daniel Boćkowski

“Together Forever”: The Soviet Occupation of Eastern Poland during the Second World War

Communism has invaded our house in such a way that a few Russians broke into it and took our shoes. ... It may have been a good time but for those who had nothing to lose and didn't want to buy anything.

(Anna Bikont. My z Jedwabnego)

On 23 August 1939, foreign minister of the Third Reich, Joachim von Ribbentrop, and Soviet commissar of foreign affairs, Vyacheslav Molotov, signed a non-aggression pact in Moscow, to which a secret protocol was attached assigning German and Soviet spheres of influence in the East-Central Europe. Stalin was satisfied. The threat of German attack on the East was decreasing and a hope for a long-term, bloody conflict between Western countries was rising, which would enable the Soviet Union to maintain a longed-for dominance and enable a change of the geopolitical situation in Europe. What is more, he was given the right to Baltic countries and more than a half of Poland, and a free hand as to what this half was to become in the future: another Russian republic or a part of Lithuanian and Belorussian Soviet Socialist Republic.

Taking Baltic countries into consideration, I do not think that the position of Western allies could have been different.¹ Kremlin insisted that Latvia, Estonia and Finland were offered guarantees of support against German aggression and, on 28 March 1939, just after the Memel's annexation to the Third Reich, Kremlin informed these countries, against Latvia and Estonia's position, about the willingness to grant them support. It was clear, however, that this support would have been possible only after Soviet troops had entered the territories of these countries, especially when the Russian party discussed openly the possibility of covering by agreements "commitments relating to the so-called indirect aggression", i.e. conquering a country by means of an overthrow by domestic pro-fascist forces or as a result of resignation from neutrality under aggressors' pressure. While it is true that Western countries strongly rejected these suggestions,

still, on 24 July a political treaty was signed (coming into force after signing a relevant military convention) and, in the secret protocol attached to it, signatories obliged to grant support against direct aggression for Finland, Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Turkey, Greece and Belgium. On 1 September, the Third Reich attacked Poland, which marked the beginning of the long-awaited by Stalin war. Soviet authorities did not hasten the decision to commence military activity. In the first days of the conflict Stalin awaited the reaction of the Great Britain and France, who guaranteed their military support for Polish independence. He hoped that the armed conflict between Germany, England and France entered the stage of offensive operations, which would place the Soviet Union in a highly favourable position, i.e. it would stop “pulling capitalist powers’ chestnuts out of the fire” and, rather, become the consumer of the chestnuts.² Only after it became apparent that Western powers would not actually provide any support for Poland, Kremlin hastened the preparations for the attack. On 9 September 1939, the Soviet Commissar for Defence K. Voroshilov and Red Army’s General Staff Commander B. Shaposhnikov issued a directive no. 16633 to the Council of War of the Belorussian Special Military District to mount an offensive against Poland at night between 12 and 13 September 1939.

It was on the basis of this order that, in the afternoon of 9 September, Molotov informed Schulenburg about the forthcoming Soviet military activity. Due to untimely information about the capture of Warsaw, the order was suspended. On 10 September, during another talk, Molotov notified Schulenburg that the attack date given by Kremlin was invalid. On 14 September, an article appeared in *Pravda* written by Andrey Zhdanov, in which an inevitably approaching military defeat of the multinational Polish state was announced. On the same day, Molotov called Schulenburg to notify him that the Red Army would commence military actions faster than it was originally planned and that the invasion would be justified on the grounds of the collapse of the Polish state and protection of minorities. From 14 September, the date of the attack on Poland was known, although it was not officially revealed to Germany. On 15 September, the Staff of the Red Army’s Belorussian Front issued an order no. 01, signed by the commander of the Belorussian Front Mikhail Kovalov and a member of the Front’s Council of War, Petr Smokachov, in which it was evident that support should be granted not only for Belorussians and Ukrainians but also for Poles: “1. *Belorussian, Ukrainian and Polish nations are bleeding in the war with Germany started by a landowner-capitalist clique ruling in POLAND. ... 2. At the dawn of 17 September, Belorussian Front armies will mount to attack in support for insurgent workers and farmers of Belarus and Poland against the oppression of landowners and capitalists and to unable the conquest of the territories of Western Belarus by Germany.*”³ In the next order Soviet propaganda spoke of a revolution that broke out in the Second Republic of Poland: “*Revolutionary move-*

ment is spreading in the Western Ukraine and Belarus. Uprisings of the Belorussian and Ukrainian farmers have begun. The working class and farmers of Poland unite to break the necks of their bloody oppressors. ... We enter not as conquerors but as liberators of our Belorussian and Ukrainian brothers, and working people of Poland."⁴

It was in compliance with earlier directives of L. Beria concerning the creation of Polish, Belorussian and Ukrainian popular assemblies on occupied territories. The initial scenario of the aggression assumed the partition of the Polish state but it also did not exclude the possibility of establishing the Soviet Social Republic of Poland in the area between Vistula and Bug rivers, which would be the crown achievement of the plans of the Soviet Union back from the war in 1920, when Polrevkom was installed in Białystok. The thesis that the Red Army's forces were needed in the revolution that had broken out in Poland also resembled the arguments given in 1920.

Together forever – this propaganda slogan was from now on to be indicative of the fate of millions of Poles, Jews, Ukrainians, Belorussians, Lithuanians and Germans, citizens of the multinational Second Republic of Poland.⁵ The idea of Polish Soviet Republic was rejected by Moscow authorities not later than on 19 September, i.e. on the day when the first units of the Red Army entered Vilnius. On 22 September, a joint German–Soviet announcement was published about a new demarcation line along the rivers Pisa, Narew, Bug and San. The determining factors of such a decision are unclear. It may have been the new role of Vilnius (originally seen as the capital of Western Belarus) or maybe the fear that holding a popular assembly on indigenously Polish territories would not have been possible? It is clear, however, that in the third decade of September 1939 Kremlin decided, in the most profitable fashion, to do the Eastern European puzzle anew. From that very moment, the idea of an existing substitute of Poland was rejected in favour of its complete erasure from the map, which received a favourable response from Berlin. Negotiations opened on 25 September 1939 and ended in drawing up a new borderline and signing an appropriate treaty on 28 September. Białystok and Łomża areas, which presumably were meant to be a part of Polish Soviet Republic, almost immediately became Western Belarus and the Polish population of these areas became "polonized Belorussians", the victims of a long-term, anti-national and expansionist policy of the Second Republic of Poland.

On 6 October 1939, by order of Moscow, Soviet occupation authorities announced a general election for candidates for people's assemblies. Soviet propaganda attempted at all costs to present this farce as an initiative of "liberated from yoke and oppression" local people. The election date was fixed for 22 October. After the election, a petition of People's Assemblies of Western Belarus and Western Ukraine was filed to the Supreme Soviet of the USSR to annex the occupied territories to Belorussian and Ukrainian SSR. During the sitting on the 1st and 2nd November, the Supreme Soviet of

the USSR considered both petitions positively. Belorussian SSR included: Eastern Vilnius province, nowogródzkie, poleskie and bialostockie voivodeships (including Białowieża Primeval Forest, Grodno and Augustów), Łomża district and partly Ostrołęka and Ostrów Mazowiecka (in Warsaw voivodeship) poviats. In total, there were 109,098 square km with the population of 4.595 million. The Ukrainian SSR included: the southern region of Polesie, wołyńskie, stanisławowskie, tarnopolskie and a significant part of lwowskie voivodeships. In total, 81,293 square km and about 7.4 million people. As a result of the same resolution, Lithuania obtained Vilnius and the so-called kowieńskie areas – in total, 6,680 square km and about 550 thousand people.

On 28 November 1939, Politburo approved the resolution project of the Presidium of the Supreme Soviet USSR concerning “the acquisition of USSR citizenship by the inhabitants of western oblasts of Ukrainian and Belorussian SSR”. By virtue of “the USSR citizenship” act of 19 August 1938, USSR citizenship was granted to everyone living in the territories occupied by the USSR since 1/2 November 1939, but also to those who appeared in the USSR as a result of the agreement between Soviet and German governments of 16 November 1939. In practice, it signified the extension of Soviet legislation over these people with all the consequences that followed. It was put into practice after the decision of the Council of People’s Commissars of the USSR of 30 December 1939 concerning passportization.

The Red Army’s invasion of Eastern lands of the Second Republic of Poland to “liberate” the oppressed Belorussian and Ukrainian people positioned them “on the other side of the barricades”, even if the majority did not wish to be “liberated”. This and the policy of using the Jewish community as another victim of the Second Republic of Poland changed forever the mutual perceptions of Poles, Ukrainians, Belorussians and Jews, and resulted in irreversible changes which were symbolized by pogroms of Jews on all occupied territories during summer 1941, fratricidal fights and pogroms of Poles in today’s Western Ukraine.

Ethnic conflicts, which flickered in the Eastern parts of Second Republic of Poland during the interwar period, kindled owing to Soviet authorities as they had intentionally turned ethnic and social relations upside down. These two issues overlapping with economic problems dividing the society, inevitable in a centralised controlled economy system, resulted in aggravation of conflicts on the local level, even if it was not intended by the Soviet authorities as, in the final reckoning, it impeded the sovietization of the society.

It was of no importance, however, since the ethnic policy approved by Moscow and formulated in Minsk and Kiev implemented on the occupied territories was in no way appropriate to this particular situation. The best example of this was the population policy towards Belorussians, which considerably differed from the ethnic policy towards Ukrainian population. The Soviet authorities may have assumed that the population policy towards Ukrainians should be more subtle and toned than in the case of Belorussians, who could

be much easier and faster Sovietized. It may have been due to the fact that just before but also during the war many Ukrainian circles had a firmly established view on who would help them gain their independence and that surely was not the Soviet Republic.

The most anti-national policy was the one towards Poles. If, at the beginning, the Soviet authorities attempted to assure that they arrived in support for the oppressed Polish workers and farmers, then, after a few months, all subtleties were pushed aside. Ultimately, the most radical option, according to which most of the Poles were obligatorily perceived as enemies of the Soviet state, "won", which resulted in the intensification of the political repression of the Polish people, to which different economic sanctions were related: job loss, impossibility of holding positions in administration, trade and education. The effects of such a policy became visible within a very short period of time. Soviet authorities were greatly surprised to notice that a deep stratification of the society had arisen. It especially involved Polish-Jewish relations. During the meeting held at the end of October in Białystok, the first secretary of the Communist Party (Bolsheviks) of Belorussia P. Ponomarienko spoke of the problems stemming from the growing antagonism between the two nations. Interestingly, he did not speak of the attitude of the Jewish community as of the righteous anger of oppressed ethnic minority. Instead, the term "Jewish chauvinism"⁶ was used for the first time.

The division of the society into "their own people" (Belorussians, Ukrainians and Jews loyal to the new authorities) and "foreigners" (Poles, who should be avoided) led to far-reaching consequences. "We" and "they" syndrome appeared in the consciousness of the people inhabiting these lands. We-Poles were pushed to the bottom of the social ladder. We had to listen to others saying that our rule had ended, that finally "they" were the ones "we" were dependent on. They-Belorussians, they-Ukrainians were happy with Poland's collapse, plundered Polish manors and assaulted Polish soldiers. They-Jews built triumphant gates, collaborated with the occupant on a massive scale, applied for positions in administration, joined the police and openly sneered at us and our tragedy. In an analogous way, a division into "us" and "them" appeared in the consciousness of Ukrainians, Belorussians and Jews. They-Poles treated us as citizens of the second category, took our land and gave it to the settlers, closed schools, destroyed churches, pacified villages, wanted to change us into Poles, destroyed our stalls and shops, organized pogroms, prohibited us from studying, did not employ us in public administration. We-Belorussians, we-Ukrainians have now the chance to change our fate, the new power will give us the land taken from them-Poles, we can finally repay "them" for the wrong they have done (if not ourselves then the new authorities can). We-Jews have today a unique chance to improve our fate, the new authorities are not prejudiced against us, they protect us from Poles, they saved us from the war. No one knows what the future will bring, therefore we need to take advantage of the temporary

change of our fate. It is of course a gross simplification; however, the divisions and thought patterns usually proceeded along these lines.

The Soviet policy carried out on the local level by average, poorly educated, ill-disposed to Poles owing to war propaganda office workers only deepened the division. In addition, all the new citizens of the Soviet state were from that moment going to “together forever” working hard for the might and glory of the new, socialist fatherland. All that was Soviet was good, wonderful, rightful and serving the society. All that was created in Poland was anti-social, anti-national, anti-Soviet and anti-socialist. There was always poverty, hunger, enslavement, strenuous work, starvation wages, police terror, minorities’ persecutions etc. in Poland. Only after the “liberation” did people get the chance to experience a truly free country of workers and farmers.

The main objective of the new power was to settle the final accounts with Poles who constituted the leading class on the territories occupied in September 1939. Mass arrests of local office workers on all levels, the most active local governments’ activists, justice apparatus’ workers, petty bourgeoisie and the most prominent members of intelligence were meant to intimidate and break any instances of resistance. It was also important to isolate the “simple” people from all opinion forming groups (specially the intelligence and clergy), which would help in the final forming of the “Soviet Pole”. This idea was not anything new as similar experiments were carried out in Polish ethnic districts in Ukraine and Belarus in the 1930s. Poles were pushed down to the role of pariahs. They became public enemies, the driving force of all misfortunes created by propaganda, a clear testimony of the existence of “lordly Poland”, the ancient enemy of the Soviet state. With such stigmata Poles could not expect any compassion or understanding.

It would be a misunderstanding, however, to think that minorities benefitted in any way from the anti-Polish ethnic policy. Belorussians are a perfect example. The creation of the “Soviet citizen” excluded the possibility of reinforcing national consciousness, which was propagated in the first days of the war. On the contrary, the possible rise of the consciousness posed a threat to the Sovietization process. It would be difficult to disagree with Nicolas Iwanow, who stated that “the level of oppression against Poles in the occupied territories was exceptionally severe, far exceeding the level of repressive measures imposed against Belorussians; however, repressions of Belorussians were felt just as, or maybe even more, severely. The most important issue was the destruction of the rather small class of educated and nationally aware Belorussian intelligence who constituted the heart of the nation. This impeded further development of Belorussian national consciousness for many decades and allowed for intense Russification and denationalization”⁷.

If we wanted to evaluate the ethnic policy of the new authorities towards Belorussians (and indirectly Ukrainians) we would obtain a complex and equivocal picture. Some of the actions of the authorities in Minsk seem to have indicated that a need to raise the

national and cultural consciousness of Belorussians appeared. On 1 December 1939, during one of the meetings of CC CPSU, it was postulated that the problem of *"the boorish treatment' of the Belorussian language not only by Poles, the oppressing nation, but also by some Belorussians and 'our authorities, who do not understand ethnic policy'"*⁸ should be resolved. Occupation authorities were undeniably astounded by the negative attitude of the part of the local community towards the idea of elementary teaching of Belorussian to everybody as they anticipated that the elevation of the language would cement Belorussian community with Soviet authorities. Once again they underestimated the economic problems of Belorussian villages. It was the poverty and not the schools with Belorussian language that determined the opinion of many Belorussians about Soviet authorities. Similarly, the economic problems shaped the attitudes of Ukrainians; however, in this case the negative attitude of people towards the new power was additionally reinforced by a higher developed national consciousness of the society.

The clash between the propaganda praising how good it was for Belorussians and Ukrainians at that time and the Soviet reality was highly disappointing. It soon became apparent that Soviet authorities did not trust "Ukrainian and Belorussian brothers" just as they did not trust Poles, that the activists of the Communist Party of Western Belarus and the Communist Party of Western Ukraine were perceived as threatening agents and that the Belorussian and Ukrainian farmers' lives were as hard as Polish ones. The anticipated social advancement, the access to clerical positions was almost completely denied. People, who managed to get promoted (usually to selsovets) were forced to fully and strictly conform to the new power. Also, small groups of Lithuanians who found themselves within the territory of Belorussian SSR did not stand a chance of developing their national identity. Schools with the Lithuanian language posed a test for Belorussian authorities. As emphasised on the meeting of Politburo of CPSU on 1 December 1939, it was a result of spontaneous joy of the citizens, some of whom wanted to annex villages to Lithuania, and Lithuanians phrased a question concerning such possibility. The talks held during the meeting clearly indicated that the existence of Lithuanian schools was not favoured by the authorities in Białystok and Minsk; however, it was acknowledged that a record about Polish, Jewish and Lithuanian national schools should be prepared. Until that time, it was postulated that this issue should be quickly resolved by ... closing down the schools or converting them into Belorussian schools. Schools in Western Ukraine were in an analogous situation; Polish and Jewish children learning there were forced to learn Ukrainian.

As I have mentioned before, on the territories where Belorussian element was not available, Jews functioned as a "substitute minority". As Poles were obligatorily recognized as "oppressors", it was essential to find "a victim", for whom the right to rectify the wrongs they had suffered could be granted. Jews fitted perfectly into this jigsaw puzzle and, similarly to Belorussians, were the object and not the subject actively participating in the

ongoing changes. They were the instrument in the hands of Soviet administration scrupulously and with devotion performing the assigned tasks. An absolute belief in Soviet propaganda slogans about the promotion of oppressed minorities and the possibility of “paying back” for years of persecution turned them into dedicated followers of the new power.

Local party structures found the situation highly profitable as it facilitated the task of recruiting people from the local community who were not Polish to cooperate. By the same token, it enabled quick appointment of posts vital for the effective functioning of local administration and commerce. The results of this policy were manifested in the growing Polish–Jewish antagonism. The fact that Jews actively participated in the local structures of public administration, which was very often dictated only by economic considerations, was regarded as damning evidence of treachery. Oddly enough, there were no such feelings about Belorussians or Ukrainians. It may have been due to the fact that Belorussians or Ukrainians were not seen in state offices, where Jews had taken positions reserved until that time only for Poles. The social advancement of Jews and constant public emphasis of this fact created in the Polish consciousness a stereotype functioning until today about their mass collaboration with the occupant. It cannot be forgotten, however, that a considerable number of “collaborators” were immigrants from the West, refugees, for whom this was the only way to provide themselves with any means of subsistence. Such people constituted the majority in administration structures in many border areas of Białystok district.

Year 1940 brought the consolidation of Soviet authorities on all territories occupied after 17 September 1939. The structure of new authorities was established, a consistent Sovietization of all walks of everyday life was put into practice, education system, commerce, health care and agriculture were put in “order”. New authorities began the new year with thousands of pages of plans, directives, commands, resolutions and decisions which would facilitate and improve the annexation of occupied territories, pacification of local populations and foundation of the new Soviet order. In the following year, the position of local structures was meant to be strengthened in the local communities, the production was meant to rise significantly, the situation of agriculture was meant to improve, etc. The Western Belarus and Western Ukraine were supposed to feel the benefits of remaining within the borders of the all-powerful Soviet state.

Since the reality did not in any way conform to the Soviet plans, it was assumed that the blame for the present state of affairs lay with “the former Polish state” and enemies of the USSR, who were everywhere. The “non-existent”, demonized by propaganda, Polish state was responsible for the troubles of the authorities even long after its “collapse”. Protests and complaints of workers concerning heightening of work norms and lowering earnings in comparison with the period before 17 September were dismissed with a claim that the Polish government was to blame as it had intentionally raised salaries, being

aware of the forthcoming defeat, to sabotage the activity of Soviet authorities, whose entering to Poland had already been foregone. Whereas lower norms were meant to show that Polish authorities intentionally did not want the workers to earn more and live a more decent life. New authorities were not responsible for anything. If it had not been for the enemies on occupied territories there would have been indescribable prosperity, similar to the one prevailing in other parts of the Soviet state.

Soviet administration existed from operation to operation, from election to election. Between preparations for sowing the election campaign for Supreme Soviets in Belorussian SSR, Ukrainian SSR and USSR was organized. Afterwards, there were preparations for harvesting action, then for potato lifting, harvesting fruit, sowing winter crops, corn action etc. Then again, preparations for election, this time for Executive Committees, were done. In winter, plans for the following year were prepared and from March, once more, ploughing and sowing action was performed. While browsing the documents one may have the impression that the district committee, regional committees, town and village councils were in the state of permanent war with the elusive "enemy of the workers", most often of Polish nationality, causing all misfortunes and troubles.

Four times a year the authorities of all districts gathered together to sum up the actions, determine the following ones, become acquainted with and listen to reports concerning security, ethnic, economic and rural problems. During each conference it was repeated that something had been planned, was almost finished but something was missing or something was not delivered in time, or was delivered but in a condition which disqualified it for use and the plans were not accomplished, or that something was accomplished but not what had been expected. When in June 1941, during one of the last meetings of Białystok district authorities, the situation after 20 months of Soviet rule was summed up, the image was not very optimistic: abuse, nepotism, disorder, losses of party documents, compromising behaviour of party members (drunkenness, theft, immoral conduct, contacts with the "enemies of the people"), a complete lack of self-criticism, boorish attitude towards local communities. As if this was not enough, new workers coming from the East were exposed to a great danger. "*We have established – S. Bielczenko, the head of NKVD in Białysok district wrote in one of his reports – that the enemy acts in such a way as to seize the documents and use them in counterrevolutionary activity. ... As soon as a young worker appears in a village, they offer him home-made vodka and then they take his documents.*"⁹

The economic situation was just as complicated, which heavily affected the social situation. It was not always an intentional activity of the new authorities. It was rather a completely unsuccessful attempt to transfer Soviet mechanisms of the state-controlled economy into Polish reality. In 1939, for the first time, Kremlin was faced with a rather difficult, also from the economic perspective, task of absorbing an independent political

system. A comparable experiment, however, on a different scale, taking into account at least some of the mistakes made on eastern territories of the Second Republic of Poland, was conducted in summer 1940 on the territory of Baltic countries. These experiences became useful also in years 1944–45. It does not mean, however, that analogous errors and economic absurdities were not committed again. There were only a few less mistakes because political and economic personnel that returned after the horrors of war to territories which were occupied for the second time, knew, at least to a certain extent, what and in what way was done wrong.

Deinstallation of the Polish state resulted in a complete collapse of socio-economic structures. Observing the activity of the Soviet authorities in Białystok and Łomża districts, one gets an impression that most of it was of strictly propaganda character, completely detached from the real world, calculated to receive praise from the central authorities rather than to earn real gratitude from local citizens for the supposed improvement of their fate. In relation to both nationalization of the industry and collectivization of farming, new authorities generally strived for gaining absolute control over production goods and wielding significant influence over those who produced these goods. These changes were also meant to eliminate “economic and farming underdevelopment” of these territories, which would bring the longed-for social justice, of course, in the Soviet understanding of the term. As a result, farming, as well as all forms of industry, commerce and trade were gradually destroyed (authorities claimed that they moved to a new and better economic level). This, in turn, resulted in deterioration in the material situation of the citizens. Obviously, it did not concern the tens of thousands of Soviet clerks at all levels or party and Komsomol personnel. In practice, this was the only group that benefitted from the ongoing changes.

The elimination of the private sector in the economy, trade and services was followed by deterioration or even a complete paralysis in the functioning of numerous political structures. After the nationalization of trade, new authorities had no idea about how to introduce command-and-quota system in the occupied territories. Good intentions were not good enough to achieve this goal. There was a shortage of goods. Most of them were stolen in the first days of the occupation or confiscated and taken away. There were no fresh supplies for many months. The eastern parts of Poland, which were not included in general plans, received next to nothing. Even if the supply of goods was included in the plans it did not guarantee the delivery. First of all, the plan did not have to be executed, and secondly, the goods needed to be delivered to the place of destination, which, taking into consideration the permanent lack of wagons, poor coordination of supplies and a complete dispersion of local trade structures, usually resulted in someone claiming that the goods would arrive later or were somewhere on the station but nobody knew where and when they would be delivered.

From the very beginning, government-set prices were the bane of the central authorities. Up to the end of 1939 they did not manage to introduce unified prices for the most important farming and food products. It became apparent that it was not an easy task to introduce a fixed-price policy in the country where, until recently, market economy prevailed and the prices were regulated by supply and demand. The belief of workers on the central level that the moment when official food prices were announced the free market on occupied territories would conform to them was the cause of many "slips". One of those slips was the setting up of bread price in Białystok which resulted in mass buying of bread by local farmers. Later, it emerged that it was the cheapest animal feed. Formerly – as pointed out in the report – 30 tonnes of bread were made, now it is 100 tonnes and still it is not enough¹⁰. Pinsk district authorities found themselves in an analogous situation. They were faced with a dilemma whether to introduce the official price of milk or keep the price from the past, from the Second Republic of Poland, which was a dozen or so percent lower.

On 1 March 1940, by the decision of the Council of People's Commissars of the USSR, new trade principles were formulated which enabled the adjustment of goods prices to market conditions. It was decided that on the territories of the Belorussian SSR and the Ukrainian SSR unified prices should be introduced for food and industrial goods and that control should be maintained in order to keep the government-set prices in shops. As a means of fighting speculation the sale of food and industrial goods bought in state-owned shops "from hand to hand" for prices lower than those established for state-owned shops was banned. Those who were caught were to be fined 100 rubles and recidivists were to be sent to courts.¹¹ Due to the fact that districts bordering with territories occupied by the Third Reich were meant to be a propaganda example of the high level of Soviet economy and industry, by the decision of the Council of People's Commissars of the USSR of 5 April 1940, Białystok and Lwów were granted the same rights to obtain food and industrial products as Moscow and Leningrad. Additionally, detailed decisions were taken concerning the opening an adequate number of shops, cafes, restaurants, pubs, or even saturators in both cities, with an exact date when it was due to happen. From that moment all essential goods were to be delivered to the city as a priority and in amounts provided in orders.¹²

Repressive activity aimed at crushing any instances of society's resistance was an important element of the Soviet policy. During the 21 months of Soviet occupation of Eastern voivodeships of the Second Republic of Poland, at least 750–780 thousand Polish citizens found themselves in the USSR, 530–570 thousand of which as a result of different arrests and deportations or resettlement. They were: unreleased POWs; people arrested and sent to reformatory labour camps under the resolutions of Soviet courts and special councils OCO; persons subject to compulsory conscription to the

Red Army; people who, under compulsion, travelled into the USSR to earn a living; victims of four massive deportations; victims of forced resettlement into the Ukrainian and Belorussian SSR in autumn 1939; victims of compulsory resettlement to Bessarabia in summer 1940; people deported under the so-called replenishment of contingents (deportations from, among others, Białystok and Grodzieńsk districts, and Lwów in May 1940); people compulsorily evacuated into the USSR right after the outbreak of Soviet–German war; people arrested after the capturing of Lithuania in summer 1940; people attempting to illegally cross the border and arrested by border troops; children and youth taken from orphanages; young people taken from boarding trade schools for training; children taken from summer camps at the outbreak of Soviet–German war; other unestablished and undocumented cases.

Deportations of civilians into the USSR, mass arrests and deportations to labour camps proved to have the most tragic consequences. The first deportation took place on 10 February 1940. According to reports from Kiev and Minsk about 99,065 people (17,753 families) from Western Ukraine and 51,310 (9,603 families) from Western Belarus were qualified for the deportation. In total, 150,375 people. On 10 February, early in the morning, simultaneously in both republics, pre-appointed operation groups started to implement the decisions approved by the Council of People's Commissars of the USSR on 29 December 1939. The whole operation officially ended in the evening of the same day. In total, 89,062 thousand Western Ukrainians (17,206 families) and 50,732 people (9,584 families) from Western Belarus were deported. All together, according to Soviet documentation, during the operation 139,794 people (26,790 families) were loaded into wagons and sent away. The most accurate estimates indicate a repression of 140–141 thousand people¹³.

February deportation included mainly Polish people. Predominantly, military settlers (in the most part former participants of 1920 war), forest guards and refugees from Russia after the civil war and assumption of power by Bolsheviks were deported. Numerous farmer families, who received their lands during land parcelling or simply bought them and had nothing to do with the post-war settlement policy of Polish government, were also treated as settlers. A small percentage of Belorussians and Ukrainians were deported, mainly due to the fact that the heads of these families worked as forest-guards. Poles constituted 82%, Ukrainians 9% and Belorussians 8% of the whole group. The displaced people were called special resettlers-settlers.

Another deportation took place on 13 April 1940. First of all, on 9 April 1940, even before the final resolution on the date of deportation, prostitutes were deported to Kazakhstan. Whereas, in the morning of 13 April 1940, 51 transports took 61,092 people to Kazakhstan. They were the families of civil and municipal servants, judges, prosecutors, university professors, businessmen and merchants, Ukrainian, Belorussian and Jewish

nationalists, prison guards and policemen, POWs from Kozielsk, Starobielsk and Ostaszów, people arrested for political offences and all those who escaped abroad, were in hiding or were wanted. In Western Belarus 29,699 people (8,639 families) were subjects to deportation, out of which 26,777 people (8,055 families) were actually deported. The rest, about 34 thousand people, were the inhabitants of Western Ukraine. Women and children (due to the resettlement of the families of "the enemies of the state") constituted even 65–70 % of the transports. This group was described as those deported through administrative channels.

Two months later, war refugees who, as a result of the partition of Poland by Germany and the USSR, did not manage or did not want to return to their places of living from before the war, were deported to the north of the USSR. The fourth deportation was conducted at the end of June and the beginning of July 1940. As NKVD reports maintain, the official date of the beginning of deportations on Western Belarus, as well as Western Ukraine, was 29 June 1940. Due to difficulties in arresting and delivering the people to collection points and problems with transportation, the operation was prolonged to almost a week. It encompassed refugees from Central Poland who were rejected by the German deportation committee. In total, 79 thousand people were deported. Jewish people constituted the majority, as NKVD sources inform, about 80%, of the deportees. They were described as special resettlers-refugees. All special resettlers were placed in closed settlements, called special *posioleki*. They remained under strict control of NKVD workers and their inhabitants were subject to strict regime and work norms. Formally, they were deprived of most civil rights.

The second half of 1940 brought with it forced resettlements of at least 30 thousand farmers (Poles, Ukrainians and Boyko) from Eastern Małopolska and Wołyń.¹⁴ They were deported mainly to Kiszyniów area. Deportations were conducted as a consequence of Soviet policy concerning population of the captured Romania and Bessarabia, annexed to the USSR on 28 June 1940.¹⁵ As a consequence of the evacuation of German people (*„zurück nach Heimat“*) organised by the Third Reich, along with which a considerable group of Romanians left, within a month more than 93 thousand people left the territories occupied by the USSR. In addition, more than 14 thousand people left the occupied territories of Bukovina. Earlier, in autumn 1939, 55 thousand people were resettled into Ukrainian and Belorussian SSR; 32,775 people into Ukraine¹⁶ and 22,471 into Belarus¹⁷.

Soviet authorities conducted the fifth, and the last, deportation nearly after a year of relative peace, in May and June 1941. The deported people were: families of refugees, railwaymen, people arrested by NKVD in the second year of occupation, people with maximum penalties, people engaged in conspiracy activities, repressed settlers, merchants and manufacturers, policemen, repressed higher officials and officers of former

Polish army. It was conducted in three phases. On 22 May 1941, the deportation of people from Moldavia and Western Ukraine was conducted, on 14 June Baltic republics and on 19/20 June 1941 Western Belarus were “cleaned”. In total, 34–44 thousand people were deported. With them 2,059 people accused of belonging to counterrevolutionary and insurgent organizations, illegal organizations and political formations were arrested.¹⁸ Białystok district suffered most severely during the deportations as at least 11 thousand people were deported from that area. In total, at least 88,907 people¹⁹ were deported from Moldavian SSR, western oblasts of Ukraine and Belarus and Baltic republics. They were called *sslynoposieleny*.

The German attack on the USSR thwarted the plans to integrate the annexed territories. Within a few weeks most of the Second Republic of Poland lands were under the control of German forces. Many Poles, Belorussians and Ukrainians welcomed the entering troops as liberators, salvation from the omnipresent communism, which, all that time, intruded into everyday lives of everybody with the demand for self-determination: with us or against us? In the first option people lost their honour and soul, in the second, they lost their possessions, families or even lives. The favourable attitude towards German army was also a result of the fact that they rescued thousands of prisoners who, according to Beria's orders, were to be murdered or sent to death.

Soviet administration structures were liquidated at an incredible pace. In many places there were lynchings of former party activists, administration workers and collaborators. The most tragic consequences resulted from pogroms of Jews accused of collaborating with the occupant, getting rich at the expense of Polish people and expressing anti-national attitude during occupation. The territories of Eastern Poland bore witness to unprecedented crime against local Jews committed by civilians, partially inspired by Germans, partially acting of their own free will.²⁰

With the change of the authorities accounts began to be settled. Pogroms of Jews bore remarkable resemblance (intentional, not pertaining to the size) to pogroms of Polish settlers and landowners (the detested symbols of the “the passing era”) organized by Belorussian or Ukrainian farmers with the tacit consent of the “liberators”. Also, with the tacit acceptance of Germans, Belorussians were “punished” by homecoming Poles who demanded the return of the appropriated land and material goods for their attitude “under the rule of the first Soviet”. It was achievable mainly because some of the Poles, as reported by the Government Delegation for Poland, “went to serve for the Germans and formed militia squads ... At this moment almost all administration positions, except managerial ones, occupied by Germans, were in the hands of Poles, for the occupant wanted these positions to be held by those people who worked there before 1939.”²¹

During the whole period of war, the territories of Western Ukraine and Western Belarus were perceived as integral parts of the Soviet state, although Stalin did not

treat this situation as definitive. He permitted change as long as it generated tangible political or territorial profit. In the game that he played with the Polish government in London, he never officially acknowledged that any territories to the east of the USSR and the Third Reich borderline from September 1939 were included in the Polish state. The V Plenary Session of the Communist Party (Bolsheviks) of Belarus which took place in February 1943 revealed the actual plans of Soviets towards the eastern territories of the Second Republic of Poland appropriated after 17 September 1939. It was confirmed by the orders of CPSU from June 1943 concerning major tasks of the partisan movement. According to them, guerrilla troops, whose main objective was to exterminate the Polish liberation movement operating there and to prepare the region for the return of the Soviet power, were meant to be sent to the west as soon as possible. Lack of Polish guerrilla movement or underground Polish state structures would have been a powerful argument for the allies that the influence of London government in the lands occupied since September 1939 was insignificant and that the locals were waiting with hope for the return of the Soviet power. Entirely fictional district and regional underground party and Komsomol committees were established which would provide evidence that Soviet authorities were functioning successfully on occupied territories. Soviet guerrilla movement did not reach Białystok district until 1944. Underground party structures were prepared for the recreation, in accordance with Minsk directives, of the local Soviet administration right after the Red Army occupied the territories. These plans were not abandoned even after it was announced in *Izvestia* in 1944 that Białystok area was going to be handed over to the Polish party. Belorussian authorities acted in such a way as if they did not entirely believe that Stalin would decide to give away any of the territories annexed to the USSR. After all, these lands were meant to remain "together forever".

References

- ¹ In 1954, Lord Templewood wrote: "Stalin strived for a clear and permanent goal – to regain lost provinces: Estonia, Latvia and Finland and to divide Poland and Romania. The spring and summer of 1939 provided him with a chance of choosing either the first or the second way to pursue this goal". *Templewood, S. J. G. H. Nine troubled years.* – London, 1954, p. 360.
- ² See Comintern Instruction for communist parties of 7 September 1939. *Kondrat, M. Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej.* – Warsaw, 2002, p. 469–470.
- ³ Operation Order no. 01 of the Red Army's Staff of the Belarusian Military Front from 15 September 1939. In *Katyń. Dokumenty zbrodni, Vol. 1: Jeńcy nie wypowiedzianej wojny sierpień 1939 – marzec 1940.* – Warsaw, 1995, Doc. 4, p. 70–71.
- ⁴ Order no. 005 of the Red Army's Council of War of the Belarusian Military Front from 16 September 1939, Smolensk. In *Katyń. Dokumenty zbrodni .., vol. 1, doc. 4, p. 70–71.*

- ⁵ Over 13 million people remained under Soviet control. Nearly 5.5 million of them spoke Polish. There were approx. 4.5 million Ukrainians, 112,000 Belorussians, 1,109,000 Jews, 803,000 Poleshuks, 35,000 Czechs and 19,000 people of other nationalities.
- ⁶ Shorthand notes of the address that the secretary of the KC KP(b)B P. Ponomarienko at the meeting of members and candidates of the KP(b)B for elections in Białystok devoted to the Folk Gathering of Western Belarus. Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Białostockiego (National Archive of Social Organizations of Białystok District) (later – PAOSOG), group no. 6195, description no. 1, file no. 4, pp. 2–3.
- ⁷ *Iwanow, M.* Białorusini Zachodniej Białorusi wobec agresji sowieckiej 17 września 1939 roku. In *17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków. Kraków 25–26 października 1993.* (ed.) Henryk Batowski. PAU. – Cracow, 1994, p. 208.
- ⁸ Shorthand notes from the meeting of the Office of the KC KP(b)B, 1 December 1939. NARB. Group no. 4, description no. 3, file no. 851, pp. 26–27.
- ⁹ Minutes from the meeting of the Office of Białystok's Obkom KP(b)B, 13 June 1941. PAOSOG. Group no. 6195. Description no. 1, file no. 170, p. 196.
- ¹⁰ Shorthand notes from the meeting of the Office of the KC KP(b)B, 21 December 1939. Narodowe Archiwum Republiki Białoruś (National Archive of Belarus Republic). Group no. 4, description no. 3, file no. 851, p. 60.
- ¹¹ Decision No. 338 of the RKL USSR "About the organization of the state co-operation network and about prices in west USSR and BSRR districts". Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego. Group no. 6195, description no. 1, file no. 32, p. 1.
- ¹² The first secretary of the Communist Party (Bolsheviks) of Belarus P. Ponomarienko assigned himself the central role in enforcing this resolution. During the session of Białystok party activists in summer 1940, he recounted how he had managed to persuade Stalin to increase supply norms of the district. During the meeting with Stalin, he had supposedly complained that the People's Trade Commissariat exceptionally badly treated the cities of Western Belarus and Ukraine. "We should have it markedly better, he said, than before". Afterwards, Stalin supposedly ordered a meeting of a special committee in relation to this problem. If his words were true then when he, along with Khrushchev, told the people from the Trade Commissariat what and how much of it was needed, they "almost lost their consciousnesses". However, they promised that all of it would be fulfilled to the extent possible, i.e. within a few months time as the goods were not stored in storehouses. "A decision, even of Stalin, and its implementation are two different issues" (Stenogram z obrad białostockiego obwodowego i miejskiego aktywu partyjnego. 19 August 1940 r. NARB. Group no. 4, description no. 3, file no. 76, pp. 75–76.)
- ¹³ Indeks Represjonowanych, vol. XIV: Deportowani w obwodzie archangielskim. – Warsaw, 2003, p. 17.
- ¹⁴ *Kowska, E.* *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.* – Warsaw, 1998. Footnote 32, p. 83.
- ¹⁵ The maritime and south-eastern part of Bessarabia was annexed to the Ukrainian SSR, the remaining part was included in Moldavian SSR. Northern Bukovina was also incorporated in the USSR, forming the Czernowiecki oblast.
- ¹⁶ Report of the deputy of People's Commissar of Internal Affairs of the USSR to L. Beria no. 592 SP from 11 February 1940 concerning the allocation and stay of the refugees deported in October 1939 from Western Ukraine in the eastern oblasts of the USSR. I. Biłas. Represywno-karalna systema w Ukraini 1917–1953. Suspilno-politycznyj ta istoryko-prawowyj analiz. Vol. 2, p. 143.

- ¹⁷ Report of the chairman of Employment and Allocation of Refugees National Committee at the Council of People's Commissars of the Belorussian SSR Ivan Gorin to the chairman of the Council of People's Commissars of the Belorussian SSR K. W. Kisielov. NARB. f. 4, op. 21, d. 1511, p. 6.
- ¹⁸ *Chackiewicz, A.* Aresztowania i deportacje ..., p. 135.
- ¹⁹ Report of the head of GULAG of NKVD of the USSR V. Nasiedkin to the deputy of People's Commissar of Internal Affairs of the USSR V. Chernyshov from 27 November 1941 concerning the allocation of the families of the repressed from Moldavian SSR and western oblasts of Ukrainian SSR and Belorussian SSR. *Biłas, I.* Represywno-karalna systema ..., vol. 2, p. 213.
- ²⁰ See *Gross, J. T.* Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka. – Sejny, 2000; Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa "Sąsiedzi". – Warsaw, 2002; Wokół Jedwabnego. Paweł Machcewicz & Krzysztof Persk (ed.). Vol. 1: Studia. Vol. 2: Dokumenty. – Warsaw, 2002; Bogdan Musiał, Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku. – Warsaw, 2001. Ch. X: Pogromy antyżydowskie i antysowieckiej, p. 155–180.
- ²¹ *Mironowicz, E.* Białoruś. – Warsaw, 1999, p. 138–139.

Daniels Boćkovskis

"Kopā uz mūžīgiem laikiem": Padomju okupācija Austrumpolijā Otrā pasaules kara laikā

Kopsavilkums

Ar 1939. gada 23. augustā Maskavā parakstītā nacistiskās Vācijas un PSRS neuzbrukšanas līguma slepeno protokolu padomju ietekmes sfērā kopā ar Baltijas valstīm nonāca arī vairāk nekā puse Polijas teritorijas.

1939. gada 1. septembrī nacistiskās Vācijas karaspēks iebruka Polijā, bet Josifs Staļins dažas dienas nogaidīja, lai pavērotu Lielbritānijas un Francijas reakciju. Tikai pēc tam, kad kļuva skaidrs, ka Polija nekādu reālu palīdzību no tām nesaņems, arī Kremlis sāka gatavoties uzbrukumam. PSRS aizsardzības tautas komisāra Klimenta Vorošilova (1881–1969) un Sarkanās armijas ģenerālštāba priekšnieka Borisa Šapošņikova (1882–1945) 1939. gada 9. septembrī izdotā direktīva nr. 16633 Baltkrievijas sevišķā kara apgabala Kara padomei paredzēja ofensīvas sākumu pret Poliju naktī no 1939. gada 12. uz 13. septembri. Karadarbībai tika izveidota Sarkanās armijas Baltkrievijas fronte. Vēlāk iebrukums Polijā tika pārcelts uz 1939. gada 17. septembri. Baltkrievijas frontes iebrukuma pavēlē nr. 01 bija apgalvots, ka "karu ar Vāciju sākusi Polijā valdošā zemes īpašnieku – kapitālistu kliķe", un apsolīts atbalsts ne tikai baltkrievu un ukraiņu tautas brāļiem, bet arī poļiem. Vienā no nākamajām pavēlēm tika pasludināts, ka Polijā ietilpstošajā Rietumukrainā un Rietumbaltkrievijā esot sākusies revolūcija un ukraiņu un baltkrievu zemnieku sacelšanās. Sākotnēji padomju plāni neizslēdza arī Polijas Padomju Sociālistiskās Republikas izveidošanas iespējamību, taču tie tika atmesti ne vēlāk kā 1939. gada 19. septembrī, kad Sarkanās armijas pirmās vienības ienāca Viļņā.

1939. gada 6. oktobrī pēc Maskavas rīkojuma padomju okupācijas iestādes izsludināja Tautas asamblejas vēlēšanas, kuras notika 22. oktobrī. Tas bija vēlēšanu farss, ko padomju propaganda pasniedza kā “no jūga un apspiestības atbrīvoto” vietējo iedzīvotāju iniciatīvu. Šī pasākuma mērķis bija panākt, lai šādi izveidotās Rietumukrainas un Rietumbaltkrievijas Tautas asamblejas vērstos pie PSRS Augstākās padomes ar lūgumiem par iekļaušanu Ukrainas un Baltkrievijas PSR sastāvā. Attiecīgie lēmumi arī tika pieņemti PSRS Augstākās padomes 1. un 2. novembra sēdē. Baltkrievijas PSR paplašinājās par 109 098 kvadrātkilometriem un 4,595 miljoniem iedzīvotāju. Ukrainas PSR saņēma 81 293 kvadrātkilometrus lielu teritoriju un 7,4 miljonus iedzīvotāju.

VK(b)P CK Politbirojs 1939. gada 28. novembrī pieņēma PSRS Augstākās padomes Prezidija dekrēta projektu, ar kuru “Ukrainas un Baltkrievijas PSR rietumu apgabalu iedzīvotājus atzina par PSRS pilsoņiem”.

Ļoti smagā situācijā padomju okupētajos apgabalos nonāca poļi. Ja sākumā vēl tika apgalvots, ka padomju varas mērķis ir atbalstīt apspiestos poļu strādniekus un zemniekus, tad vēlāk lielāko daļu poļu pieskaitīja padomju valsts ienaidniekiem – un viņus sāpīgāk skāra politiskās represijas un dažādi ierobežojumi. Sākās visu līmeņu vietējo iestāžu darbinieku, sīkuzņēmēju un ievērojamāko inteligences pārstāvju masveida aresti. Drīz kļuva redzams, ka padomju iestādes neuzticas arī saviem “baltkrievu un ukraiņu brālījiem”.

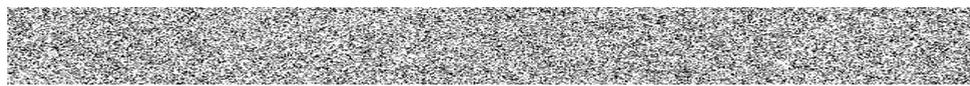
Polijas Republikas austrumu vojevodistu 21 mēnesi ilgstošās padomju okupācijas laikā PSRS rokās nonāca ne mazāk kā 750 000–780 000 Polijas pilsoņu, no kuriem 530 000–570 000 bija pakļauti arestam, četrām masveida deportācijām vai citai piespiedu pārvietošanai.

Pirmā masveida civiliedzīvotāju deportācija notika 1940. gada 10. februārī, kad no Rietumukrainas tika izsūtīti 89 062 cilvēki jeb 17 206 ģimenes, bet no Rietumbaltkrievijas – 50 732 cilvēki jeb 9584 ģimenes. No 1940. gada februārī izsūtītajiem 82 procenti bija poļi, 9 procenti ukraiņi un 8 procenti baltkrievi.

Nākamā deportācija notika 1940. gada 13. aprīlī, kad 51 dzelzceļa ešelonā uz Kazahstānu izsūtīja 61 092 cilvēkus – dažādu iestāžu darbinieku ģimenes, universitāšu profesorus, tiesnešus, uzņēmējus un tirgotājus, ukraiņu, baltkrievu un ebreju nacionālo kustību dalībniekus. No visiem izvestajiem 65–70 procentu bija sievietes un bērni.

Trešā deportācija notika 1940. gada jūnija beigās un jūlija sākumā. Šajā reizē izsūtīšanai pakļāva bēgļus, kuri nevarēja vai negribēja atgriezties savās iepriekšējās dzīvesvietās Vācijas okupētajā Polijas daļā. Uz PSRS ziemeļu apgabaliem kopumā izveda 79 000 cilvēku, no kuriem 80 procenti bija ebreji.

1941. gada maija un jūnija deportācijās izsūtīja bēgļu ģimenes, dzelzceļniekus, uzņēmējus, tirgotājus, bijušos policistus, valsts iestāžu darbiniekus un Polijas armijas virsniekus. Šī deportācija norisēja trīs fāzēs. 1941. gada 22. maijā tika veikta Moldovas un Rietumukrainas, 14. jūnijā – Baltijas republiku, bet 19.–20. jūnijā – Rietumbaltkrievijas iedzīvotāju izsūtīšana. Kopumā no Ukrainas un Baltkrievijas rietumu apgabaliem, Moldovas un Baltijas tika izsūtīti ne mazāk kā 88 907 cilvēki.



Juris Ciganovs

Sarkanās armijas gatavošanās iebrukumam Baltijas valstīs 1940. gada jūnijā

Padomju Savienības īstenotā Baltijas valstu okupācija 1940. gadā mūsdienās pārsvarā tiek aplūkota kā politisko notikumu virkne, tikai nedaudzi pētnieki aplūko arī notikumu militāro pusi. Gan 1939. gada rudens notikumi, gan 1940. gada jūnija notikumi Padomju Savienības politiskajā un militārajā vadībā bija plānoti arī kā bruņota spēka akcija, kā Sarkanās armijas bruņota invāzija Baltijas valstīs tajā gadījumā, ja “mierīgas” šo valstu okupācijas plāni nerealizēsies, kā tas bija noticis Somijā.

Jautājumu par Sarkanās armijas iebrukuma sagatavošanu Baltijas valstīs savā pētījumā ir skāris Krievijas vēsturnieks M. Meltjuhovs.¹ Par pret Baltijas valstīm vērstajiem 1939. gada rudens padomju militārajiem plāniem savā pētījumā raksta arī Igaunijas vēsturnieks T. Tanbergs.² Par gatavošanos Sarkanās armijas iebrukumam Latvijā, Lietuvā un Igaunijā min vēl vairāki Krievijas pētnieki, kuru publikācijas skar Sarkanās armijas kara apgabalu un kaujas vienību struktūras, skaitliskā sastāva un kaujas nodrošinājuma pētīšanu.³

1939. gada 23. augustā Padomju Savienība un Vācija noslēdza neuzbrukšanas līgumu, kam sekoja papildvienošanās, līdz ar to Latvija, Lietuva un Igaunija nonāca Padomju Savienības interešu sfērā. Jau drīz vien pēc šā līguma parakstīšanas Baltijas valstīs izjuta, ko šis līguma tām nozīmē. Septembrī Padomju Savienība sāka sarunas ar Igauniju par padomju karaspēka izvietojumu šajā valstī, motivējot to ar nepieciešamību aizstāvēties pret ārvalstu varbūtēju agresiju. Sarunas beidzās ar padomju bāzu un tajās dislocētā par Igaunijas armiju skaitliski lielāka padomju karaspēka kontingenta izvietojumu Igaunijas teritorijā. Līdzīgi līgumi tika uzspiesti arī Latvijai un Lietuvai. Rezultātā 1939. gada rudenī trijās Baltijas valstīs tika izvietotas padomju bāzes, kurās 1940. gada vasaras sākumā Sarkanās armijas kontingenta kopējais skaitliskais lielums bija 67 000 vīru, bruņojums – 1065 tanki, 150 bruņumašīnu, 1630 lielgabalu un mīnmetēju, 526 lidmašīnas (šīnī skaitā neietilpst kalkulācija par Padomju Savienības Baltijas jūras kara flotes skaitlisko lielumu Igaunijā un Latvijā).⁴ Baltijas valstīs izvietotā Sarkanās armijas kontingenta skaitliskais lielums aptuveni atbilda triju Baltijas valstu armiju skaitliskajam kopskaitam, bet bruņotās tehnikas ziņā bija pārāks par tām. Padomju bāzes Igaunijā izvietojās pārsvarā salās, Latvijā – Liepājas un Ventspils

pilsētās un to apkārtnē, bet Lietuvā – gar Lietuvas–Vācijas jauno robežlīniju. Padomju Savienība pagaidām vēl neveidoja vienotu operatīvo vadību visiem Baltijas valstīs izvietotajiem Sarkanās armijas kontingentiem. Igaunijā izvietotie spēki bija pakļauti Ļeņingradas kara apgabala pavēlniecībai, Latvijā – Kaļiņinas kara apgabala pavēlniecībai, bet Lietuvā – attiecīgi Baltkrievijas sevišķā kara apgabala pavēlniecībai.

Atgriezoties pie notikumiem pirms šo bāzu līgumu noslēgšanas, padomju militārā vadība bija saņēmusi uzdevumu par militārā spēka akciju plānošanu pret katru valsti tajā gadījumā, ja sarunas par bāzu izvietošanu nonāktu strupceļā. Var teikt, ka padomju kaujas grupējumi un kaujas operācijas 1939. gada rudenī tika veidotas pret katru Baltijas valsti atsevišķi atkarībā no tā, ar kuru valsti Padomju Savienība tajā laikā veda sarunas par bāzu izvietošanu. Katru šo plānošanas posmu var uzskatīt par autonomu, tāpat 1939. gadā netika plānota viena kopēja spēka akcija pret visām trim Baltijas valstīm vienlaicīgi.⁵ No 1939. gada 28. septembra līdz oktobra beigām pret Baltijas valstīm tika koncentrēts ievērojams Sarkanās armijas kontingents: 437 230 vīru, 3635 lielgabali, 3052 tanki, 421 bruņumašīna, 21 919 automašīnu un 2601 lidmašīna.⁶ Šeit jāpiemin, ka Latvijai, Lietuvai un Igaunijai nebija kopēju aizsardzības plānu pret varbūtējo agresiju ne no rietumiem, ne no austrumiem, nebija kopējas militārās stratēģijas, tāpat nebija atrunāta triju armiju varbūtējā kopējā darbība iespējamās karadarbības gadījumā.

Pēc padomju bāzu izvietošanas Latvijā, Lietuvā un Igaunijā šīs valstis faktiski bija palikušas par Padomju Savienības protektorātiem, atlika vien gaidīt, kad notiks pilnīga šo valstu pievienošana. Baltijas valstu “jautājumu” padomju puse sāka īstenot 1940. gada vasarā. Līdz ar padomju diplomātiskajām aktivitātēm sākās arī militārās aktivitātes un plānošanas darbs.

1940. gada 3. jūnijā saskaņā ar PSRS aizsardzības tautas komisāra direktīvu līdz tam dažādās pakļautībās esošo padomju karaspēka kontingentu Baltijas valstīs apvienoja vienā grupējumā ar kopēju vadību, ko uzticēja PSRS aizsardzības tautas komisāra vietniekam 2. ranga armijas komandierim (komandarmam) A. Laktionovam. Tajā pašā dienā tika izdots PSRS Augstākās padomes Prezidija dekrēts par trešā dienesta gada kareivju atvaļināšanas atlikšanu līdz 1941. gada 1. janvārim “sakarā ar sarežģīto starptautisko situāciju” un “līdz īpašam rīkojumam atlikt rezerves virsnieku atvaļināšanu”. 1940. gada 4. jūnijā Ļeņingradas kara apgabala, Kaļiņinas kara apgabala un Baltkrievijas sevišķā kara apgabala karaspēka daļās tika izsludināta trauksme – un šo apgabalu karaspēku kaujas vienības sāka koncentrēt Baltijas valstu robežu tuvumā, par ieganstu izmantojot kaujas mācības. Vienlaicīgi padomju garnizoniem Baltijas valstīs tika izsludināta pilnīga kaujas gatavība. 8. jūnijā A. Laktionovs saņēma pavēli sagatavot padomju karaspēka rīcībā esošos aerodromus Baltijas valstīs, pastiprināt to apsardzi un turēt padomju lidmašīnas kaujas gatavībā.⁷

Jāatzīmē, ka, līdzīgi kā notikumos pirms pusgada, arī 1940. gadā padomju puse neplānoja izveidot kādu vienotu vadības štābu karaspēka vadīšanai eventuālās Baltijas militārās kampaņās laikā. Pret Baltijas valstīm vērsto padomju karaspēku var iedalīt

trijās grupās: pirmkārt, tas ir pašās Baltijas valstīs izvietotais Sarkanās armijas kontingents, otrkārt, Ļeņingradas kara apgabala karaspēka grupējums, treškārt, Kaļiņinas kara apgabals un Baltkrievijas sevišķā kara apgabala karaspēka grupējums.

No Ļeņingradas kara apgabala izdalītajai padomju karaspēka 8. armijai ģenerālleitnanta Pjadiševa vadībā bija paredzēts darboties pret Igaunijas armiju, tās pretošanās gadījumā ieņemt Igaunijas teritoriju. Ja Igaunijas armijai palīgā nāktu Latvijas armija, tad padomju 8. armijai bija jāieņem arī Ziemeļlatvija. Pret Latviju un Lietuvu tika izvērstas padomju 3. un 11. armija. Analizējot padomju karaspēka izvietojumu gar Baltijas valstu robežām, var saprast, kādos virzienos bija jādarbojas šiem grupējumiem un kādi būtu galvenie iespējamā uzbrukuma virzieni eventuālās karadarbības gadījumā. 8. armija, kā jau minēts, uzbruktu Igaunijai Narvas un Tartu virzienā, kā arī dotu triecienu Igaunijas un Latvijas armiju savienojuma rajonā uz abu valstu robežas virzienā uz Alūksni un Valku, ar uzdevumu virzīties uz Rīgu.

Padomju 3. un 11. armija plašā frontē uzbruktu Lietuvai no dienvidiem, pie tam 3. armijai būtu uzdevums, izejot cauri Lietuvas teritorijai, iebrukt Latvijā no dienvidiem, ieņemt Jelgavu un Daugavpili. 11. armijas uzdevumā ietilpa Kauņas, Šauļu un Palangas ieņemšana. Vēlākā Sarkanās armijas ienākšana Baltijas valstu teritorijās, šo valstu valdībām pieņemot padomju ultimātu, apstiprina šādu uzbrukuma virzienu plānošanu, jo Latvijas teritorijā 1940. gada 17. jūnijā galvenie padomju karaspēka ienākšanas virzieni bija gar Rīgas–Pleskavas šoseju no austrumiem un pie Jonišķiem no dienvidiem. Latvijas gadījumā dienvidu virziens, plānojot militāra spēka izmantošanu pret mūsu valsts armiju, bija perspektīvāks, jo tādā gadījumā Sarkanās armijas avangarda vienības ieietu dziļā Latvijas armijas aizmugurē. Bez tam padomju vadība ņēma vērā arī to, ka starp Latvijas un Lietuvas karaspēkiem nepastāvēja nekāda sadarbība. Kā vēsta laikabiedru atmiņas, tad pie Latvijas–Lietuvas robežas uzrunātais padomju tanka komandieris teicis, ka viņš pildot kaujas pavēli. Vienlaicīgi ar Sarkanās armijas daļas ienākšanu Latvijas teritorijā 17. jūnija rītā Daugavas grīvā parādījās padomju karakuģi, bloķējot ieeju Rīgas līcī.

Kopējais pret Baltijas valstīm vērstais padomju karaspēka grupējuma skaitliskais sastāvs bija ap 435 000 vīru, 8000 lielgabalu, vairāk nekā 3000 tanku, lidmašīnu kopējais skaits bija apmēram 2600 lidaparātu.⁸ Kā Baltkrievijas sevišķā kara apgabala Kara padomei ziņoja 3. armijas komandieris, “.. *armijas apakšvienību personālsastāva politiski morālais stāvoklis ļoti labs. Karavīri ir pilni apņēmības izpildīt jebkuru partijas un valdības rīkojumu.*”⁹

Padomju puse neizslēdza, ka nāksies vest tiešas kaujas darbības, tāpēc minēto kara apgabalu valdībām tika dota pavēle sagatavot hospitāļus liela ievainoto skaita uzņemšanai. Saskaņā ar 1940. gada 8. jūnija armijas ģenerālštāba direktīvu kara hospitāļi šajos rajonos bija jāpalielina līdz kara laika štatiem un jātur pilnīgā gatavībā līdz turpmākajiem rīkojumiem. Vienlaicīgi līdz 1940. gada 16. jūnijam bija jāgatavo arī pārvietojamie sanitārie vilcieni un pārsienamie punkti kaujas vienībās. Visiem šajos darbos mobilizētajiem bija jānorāda, ka šāda medicīnisko līdzekļu un medicīniskā personāla mobilizācija notiek tikai kaujas apmācības vajadzībām.¹⁰

Tajā pašā laikā Baltkrievijas sevišķā kara apgabala pavēlnieks izdeva pavēli par karagūstekņu apgādes normām, un NKVD vietējās pārvaldes sāka gatavot karagūstekņu nometnes 60 000–70 000 karagūstekņu izvietojumam.¹¹

1940. gada 12. jūnijā sākās Baltijas valstu gaisa telpas blokāde. Tajā pašā datumā saskaņā ar PSRS aizsardzības tautas komisāra S. Timošenko pavēli padomju Baltijas jūras kara flotei bija jābūt gatavai pilnībā bloķēt Tallinas, Paldisku un Liepājas ostu, kā arī pēc pirmās pavēles jābūt gatavībā sagūstīt Lietuvas jūras kara floti Palangā; sagūstīt Latvijas un Igaunijas tirdzniecības flotes kuģus, pārtraucot jebkādus šo valstu sakarus ar trešajām valstīm, bloķēt Rīgas līci un Somu līci, slēdzot tos visa veida transportkuģu satiksmei līdz turpmākajiem rīkojumiem; pārņemt savā kontrolē gaisa telpu virs jūras, lai nepieļautu Latvijas un Igaunijas aviācijas lidaparātu pārlidošanu uz Somiju vai Zviedriju; sagatavot un vajadzības gadījumā izsēdināt desantu Tallinā un Paldiskos; pēc Ļeņingradas kara apgabala vadības pavēles ieņemt Tallinas ostu un būt gatavībā uzbrukt Igaunijas armijas krasta apsardzes baterijām.¹² Bija plānots, ka iespējamajā kaujas operācijā piedalīsies 120 padomju kuģi, to skaitā viens līnijukuģis, viens kreiseris, viena lielgaballaiva, septiņi iznīcinātājukuģi, pieci sargkuģi, septiņi bāzes mīnu traleri, 18 smagie mīnu traleri, 17 zemūdenes un 10 torpēdlaivas, kā arī 137 lidmašīnas no Baltijas jūras kara flotes Gaisa spēku sastāva.¹³

Gatavojot Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstu okupāciju un aneksiju, Padomju Savienības vadība vienlaikus ar politiskajiem risinājumiem gatavoja arī militāru iebrukumu gadījumā, ja Baltijas valstu karaspēki izrādītu bruņotu pretošanos. Kā zināms, Baltijas valstu valdības izšķīrās padomju ultimātiem pakļauties. 14. jūnijā padomju karaspēka daļas šķērsoja Lietuvas robežu, 17. jūnijā – arī Latvijas robežu, dienu vēlāk – Igaunijas. Papildus jau tur esošajam Sarkanās armijas karaspēkam visās trijās valstīs izvietojās vēl lielāks Padomju Savienības karaspēka daudzums, kas lielā mērā nodrošināja šo triju valstu straujo sovetizāciju turpmāko mēnešu laikā.

Atsauces

- ¹ Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 гг. (Документы, факты, суждения). – Москва, 2002, с. 176–211.
- ² Tanbergs, T. Par Baltijas vietu Padomju Savienības militārajos plānos 1920.–1930. gadā. No pasaules revolūcijas līdz konkrētiem militārplāniem // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. IV. – Rīga, 2003, 135.–147. lpp.
- ³ Петров Б. Н. Вооруженные формирования Прибалтики накануне и в начале Великой Отечественной войны // Военно-исторический архив. Вып. 10. – Москва, 2000; Ленский А. Г. Сухопутные силы РККА в предвоенные годы. Справочник. – Санкт-Петербург, 2000; Ленский А. Г., Цыбин М. М. Первая сотня. Стрелковые, горнострелковые, мотострелковые, моторизованные дивизии РККА группы номеров 1–100 (1920-е – 1945 гг.). Справочник. – Санкт-Петербург, 2003.
- ⁴ Российский Государственный военный архив (Krievijas Valsts kara arhīvs – turpmāk – РГВА), Ļeņingradas kara apgabala fonds, ф. 29, оп. 73, д. 19, л. 137–141; turpat, Kaļiņinas kara apgabala fonds, ф. 33988, оп. 3, д. 368, л. 144; turpat, Baltkrievijas sevišķā kara apgabala fonds, ф. 3797, оп. 1, д. 595, л. 193–205.

- ⁵ “Допустить размещения войск...” (О вводе частей Красной армии на территории Литвы, Латвии, Эстонии в 1939–1940 гг.) // Военно-исторический журнал, 1990, № 4, с. 37.
- ⁶ Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина ..., с. 181.
- ⁷ Turpat, 196. lpp.; Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: август 1939. г. – август 1940. г. – Москва, 1990, с. 339, 340.
- ⁸ Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина ..., с. 198.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ РГВА, ф. 31779, оп. 1, д. 260, л. 41, 48–51, 73.
- ¹¹ Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина ..., с. 199.
- ¹² Tanbergs, T. Par Baltijas vietu Padomju Savienības militārajos plānos 1920.–1930. gadā ..., 181. lpp. Dokuments publicēts: Kaup, E. Punalipulise armanda sõjakäigud Eesti vastu. September 1939 – juuni 1940 // Tuna, 1999, 4, lk. 28, 29.
- ¹³ Admirāļa O. Tribuca atskaite, dokuments publicēts: Мялксое Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. – Тарту, 2005, с. 367, 368.

Preparation of the Red Army for Invasion into the Baltic States in June 1940

Juris Ciganovs

Summary

The occupation of the Baltic States realized by the Soviet Union in 1940 is presently viewed as a row of political events, and only a few researchers investigate also the military side of the events. The events of autumn 1939, as well as of June 1940, under political and military guidance of the Soviet Union were planned also as an armed force action, and an armed invasion of the Red Army in the Baltic States was also planned in case the plans of “peaceful” occupation of these states would fail as was the case of Finland.

After the establishment of Soviet military bases in Latvia, Lithuania and Estonia in autumn 1939, these states had actually become protectorates of the Soviet Union, and it was only the matter of time when the final annexation of these states would take place. The Soviet side started to realize the Baltic State issue in summer 1940. With the Soviet diplomatic activities, also the military and planning activities were started. The total strength of the Soviet army grouping directed against the Baltic States was 435,000 soldiers, 8,000 cannons, more than 3,000 tanks, and the total number of aircraft was 2,600 airplanes.

The governments of the Baltic States decided to submit to Soviet ultimatums without armed resistance. On June 14, the Soviet army bodies crossed the Lithuanian border, on June 17 – also the Latvian border, and a day later – the Estonian border. Apart from the already stationed Red Army troops, in all three states more military forces were disposed, which largely ensured the rapid Sovietization of the three states during the further months.



Antonijs Zunda

Rietumvalstis un Baltijas valstu okupācijas problēma pēckara posma sākumā (1945–1953)

Beidzoties Otrajam pasaules karam, līdzās tādām fundamentālām starptautisko attiecību problēmām kā Vācijas turpmākais liktenis, reparācijas un teritoriālie jautājumi uzvarētājvalstīm par savu klātbūtni atgādināja arī savulaik okupēto un anektēto Baltijas valstu jautājums. Apskatāmajā laikposmā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskuma atjaunošana nebija galvenais jautājums attiecībās starp Rietumu lielvalstīm un Padomju Savienību. Tomēr diskusijas par šo problēmu notika. Arhīvos atrastie dokumenti liecina, ka Baltijas jautājumam bija vairāki aspekti. Rietumvalstis sarunās ar Padomju Savienību uzsvēra, ka tās šīs valsts rīcību Latvijā, Lietuvā un Igaunijā 1940. gada vasarā uzskata par nelegitīmu un neatbilstošu starptautisko tiesību normām. ASV atzīmēja, ka PSRS ir izdarījusi spiedienu pret neatkarīgajām Baltijas valstīm, draudējusi lietot spēku un vardarbību. Tika uzsvērts, ka ASV nosoda šādu politiku un kopā ar ievērojamu starptautiskās sabiedrības daļu atsakās to atzīt un akceptēt. Lielbritānijas pieeja salīdzinājumā ar ASV bija diplomātiskāka, ne tik asa un nosodoša.

Bez juridiskā un politiskā aspekta, kas bija paši redzamākie, Baltijas jautājums ietvēra arī finansiālas problēmas. ASV un Lielbritānija pēckara perioda sākumā turpināja uzturēt finansiālas pretenzijas pret Padomju Savienību par tām nodarītajiem zaudējumiem Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, piemēram, Lielbritānijas prasības par tās pilsoņiem nodarītajiem zaudējumiem Baltijas valstīs bija aprēķinātas 12,4 miljonu sterliņu mārciņu apjomā.¹

PSRS no savas puses savukārt pieprasīja atdot Baltijas valstu zelta depozītus, ārvalstu valūtu, kas neatkarības posmā bija noguldīta Rietumvalstu bankās. Anglijas Bankā Latvijas Republikai bija 210 720 unču (6554 kg) zelta depozīta, Federālajā rezervju bankā Ņujorkā – 3048,119 kg, Francijas Bankā – 999,952 kg, Starptautisko Maksājumu bankā Šveicē – 5,022 kilogrami. Pavisam Rietumvalstu bankās Latvijas Republikai glabājās 10 607,217 kg zelta. Padomju režīms Latvijā 1940. gada jūnijā sagrāba tikai 1615 kg zelta.²

Padomju Savienība pieprasīja arī atdot Baltijas valstīm kādreiz piederējušos kuģus, kas 1940. gadā atradās Rietumvalstu ostās un neizpildīja padomju režīma rīkojumu par

atgriešanos savā reģistrācijas vietā. PSRS iesākumā izvirzīja prasības par apmēram 50 Baltijas valstu kuģiem, uzskatot, ka to vērtība varētu būt ap 1,54 miljoniem mārciņu. Anglija sarunās ar PSRS atzina tās pretenzijas tikai uz 22 kuģiem.³

Tiešām, neliela daļa Baltijas valstu kuģu pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācijas un aneksijas bija atteikusies pakļauties Padomju valdības rīkojumam un neatgriezās savās ostās. Atsevišķi Latvijas tirdzniecības kuģi Otrā pasaules kara gados strādāja ASV un Lielbritānijas valdības uzdevumā. Liela daļa Baltijas valstu kuģu tika iznīcināta Otrā pasaules kara laikā.

Attiecību pasliktināšanās pēckara posma sākumā starp bijušajiem sabiedrotajiem, savstarpēja neuzticība un pretilstāvēšana, aukstais karš – tas viss kopā starptautiskajās attiecībās aktualizēja Baltijas valstu jautājumu. PSRS atbildīgās iestādes uzmanīgi sekoja līdzī Rietumvalstu pieejai Baltijas jautājumā. 1945. gada maijā Latvijas PSR ārlietu tautas komisārs Pēteris Valeskalns izstrādāja dokumentu “Baltijas problēma”. Komisārs šajā dokumentā ar satraukumu konstatē, ka Baltijas problēma vēl aizvien nezūd no pasaules laikrakstu lappusēm un pēc Baltijas padomju republiku atbrīvošanas no vācu okupantiem tikusi vēl biežāk apspriesta. Pēc P. Valeskalna domām, problēmas aktualitāti nosaka tas, ka Lielbritānija daļēji, bet ASV pilnīgi atzīst tikai tos Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātus, kurus bija iecēlušas agrākās plutokrātiskās valdības. Īpašu P. Valeskalna nepatiku bija izraisījis Latvijas sūtnis ASV Alfrēds Bīlmanis, kurš laikrakstā *Evening Star* bija paziņojis, ka visa Latvijas tauta noraida boļševiku kundzību, izņemot 150 komunistus.⁴

Rietumvalstis Baltijas jautājumu un tā risinājumu neoficiāli centās pārrunāt ar Padomju Savienību Parīzes Miera konferencē 1946. gada jūlijā. Padomju Savienība, mēģinot panākt sev labvēlīgu Baltijas jautājuma risinājumu, savas delegācijas sastāvā bija iekļāvusi Latvijas, Igaunijas un Lietuvas PSR ārlietu ministrus. Tas bija tiešs signāls un arī spiediens uz Rietumvalstīm atzīt Baltijas padomju republikas. Latvijas diplomāti Rietumos Kārlis Zariņš un A. Bīlmanis piesūtīja protesta notas Lielbritānijas un ASV valdībai, norādot, ka t.s. Latvijas PSR ārlietu ministrs P. Valeskalns ir tikai “marionešu valdības” ministrs un viņam nav konstitucionālu tiesību pārstāvēt latviešu tautas intereses starptautiskajā Miera konferencē. A. Bīlmanis izteica cerību, ka ASV delegācija Parīzē neatzīs P. Valeskalna pilnvaras. Viņš arī uzsvēra, ka vienīgais likumīgais Latvijas Republikas pārstāvis ārvalstīs ir sūtnis Londonā K. Zariņš, kas neilgi pirms PSRS okupācijas bija saņēmis valdības ārkārtas pilnvaras.⁵

K. Zariņš vēstulē Lielbritānijas ārlietu ministrijai (*Foreign Office*) atzīmēja, ka P. Valeskalna iekļaušanai PSRS delegācijas sastāvā ir konkrēts mērķis: panākt, lai Parīzes Miera konference atzīst Latvijas okupāciju, aneksiju un inkorporāciju Padomju Savienībā par likumīgu. Nākamais solis no PSRS puses varētu būt mēģinājums

apstiprināt Latvijas PSR par Apvienoto Nāciju Organizācijas dalībvalsti. Ja šāds plāns tiks īstenots, tad Latvijas Republikas aneksija būs starptautiski atzīta un PSRS būs sasniegusi iecerēto.

Lielbritānija Parīzes Miera konferencē necentās iekļaut Baltijas jautājumu oficiālajā dienas kārtībā, bet tās delegācijai tomēr bija sagatavots speciāls cirkulārs "Baltijas padomju republiku atzīšana". Šajā dokumentā atzīmēts, ka Igaunijas, Latvijas un Lietuvas PSR ārlietu ministru G. Krosa, P. Valeskalna un P. Rotomska iekļaušana PSRS delegācijas sastāvā Parīzes Miera konferencē nav nejausa. PSRS ārlietu ministrs Vjačeslavs Molotovs jau 1945. gada decembrī konferences laikā Maskavā izteicās, ja Anglija Parīzes Miera konferencē vēlas uzaicināt Indiju un citas savas domīnijas, tad Padomju Savienība savukārt uzaicinās Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR pārstāvjus. Cirkulārā bija uzsvērts, ka tuvākajā nākotnē Anglijas valdība būs nostādīta izvēles priekšā: atzīt vai neatzīt *de iure* Baltijas padomju republikas. Būtiska problēma, risinot šo jautājumu, būs britu pilsoņu finansiālie zaudējumi Baltijas padomju republikās un PSRS valdības gatavība tos kompensēt. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR *de iure* atzīšana var notikt tikai tad, kad būs sekmīgi pabeigtas sarunas ar Padomju Savienību un parakstīts līgums par britu zaudējumu atlīdzināšanu. Šī problēma liek Anglijas delegācijai Parīzē būt ļoti uzmanīgai par Latvijas, Igaunijas un Lietuvas PSR ārlietu ministru piedalīšanos konferencē oficiālā statusā. Anglija var piekrist P. Valeskalna, G. Krosa un P. Rotomska dalībai konferencē tikai kā Padomju Savienības delegācijas locekļiem. Ja Anglija piekritīs, ka Baltijas padomju republiku ārlietu ministri paraksta Parīzes konferences dokumentus, tad būs notikusi šo republiku *de iure* atzīšana.⁶

Parīzes konferences laikā Baltijas valstu intereses centās aizstāvēt sens to draugs, Lielbritānijas parlamenta konservatīvo partijas deputāts Alfrēds K. Bosoms. Viņš 1946. gada augustā nosūtīja vairākas vēstules premjerministram Klementam Etlījam un ārlietu ministram Ernstam Bevinam. A. Bosoms ierosināja Anglijai Parīzes Miera konferencē ultimātīvā veidā pieprasīt, lai tiktu izbeigta netaisnība Baltijā. Lai to izdarītu, jāpanāk Baltijas jautājuma iekļaušana konferences oficiālajā darba kārtībā. Ārlietu ministrs E. Bevins atbildē A. Bosomam norādīja, ka valdības pozīcija Baltijas jautājumā ir skaidra. Pēdējos sešus gadus mēs esam atteikušies atzīt *de iure* šo valstu inkorporāciju PSRS, kā arī noraidījuši padomju pretenzijas uz Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta depozītu un citiem šo valstu īpašumiem Anglijā. Bet jāsaprot, ka pašreizējā situācijā Padomju Savienība kontrolē Baltijas valstis un nepastāv nekādas reālas iespējas tās atbrīvot. Ja šādos apstākļos Anglija ierosinātu Parīzes Miera konferencē oficiāli apspriest Baltijas problēmu, tad tas tikai radītu veltas cerības baltiešiem. E. Bevins atzīst, ka viņam patiesi žēl Baltijas tautu, bet Lielbritānija ir bezspēcīga tām palīdzēt.⁷

ASV Parīzes Miera konferencē kopumā ieņēma PSRS nelabvēlīgu pozīciju un neatbalstīja tās vēlmes iegūt hegemoniju Austrumeiropā. Padomju līderi Staļinu tomēr īpaši neuztrauca šāda Rietumvalstu vadītāju pieeja. Viņš uzskatīja, ka PSRS pēc Otrā pasaules kara ir pietiekami spēcīga un spēs paturēt savās rokās to, ko tā bija ieguvusi.

Neoficiāli Valsts departamenta Eiropas lietu nodaļas vadītāja vietnieks Dž. Hikersons delegācijas locekļiem izteicās, ka, ņemot vērā realitāti, ASV tomēr agrāk vai vēlāk būs jāatzīst Baltijas valstu iekļaušana Padomju Savienībā. 1946. gada 27. jūlijā izstrādātajā memorandā Dž. Hikersons atzina, ka par šādu soli ASV noteikti vēlēšies saņemt no PSRS kādu piekāpšanos tās prasībām. Par ļoti būtisku jautājumu ASV uzskatīja kompensāciju no PSRS par zaudētajiem īpašumiem Baltijas valstīs. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR atzīšana tomēr nenozīmēs, ka šo bijušo neatkarīgo valstu pilsoņiem, kuri kara beigās bija devušies bēgļu gaitās uz Rietumiem, tagad būtu obligāti jāatgriežas Padomju Savienībā. ASV arī bija pret balsstiesību piešķiršanu Baltijas padomju republikām ANO un citās starptautiskajās organizācijās un forumos.⁸

Lielbritānijas vēstniecības Vašingtonā ziņojumi savai Ārlietu ministrijai 1946. gada beigās apliecina, ka ASV Valsts departaments gatavojas, cik ilgi vien iespējams, novilcināt laiku, kad būs jāatzīst Baltijas valstu inkorporācija Padomju Savienībā. Vēstniecība pievērsa uzmanību faktam, ka ASV prezidents pieņēmis Amerikas Lietuviešu padomes pārstāvjus un uzsvēris savas valsts politikas konsekveni un nemainību attiecībā pret Baltijas jautājumu. Ziņojumos atzīmēts, ka ASV Kongresa republikāņu partijas līderis Karols Rīss 12. oktobra runā izteicies, ka Latvija, Lietuva un Igaunija noteikti atjaunos savu neatkarību un Padomju armijai būs jāaiziet no šīm valstīm.⁹

Britu vēsturnieks Džerārds Kreigs atzīmē, ka, tāpat kā 1939.–1940. gadā, arī tūlīt pēc Otrā pasaules kara beigām Lielbritānija neizrādīja īpašu interesi par Baltijas valstu jautājumu. Anglijas Ārlietu ministrija uzskatīja, ka tās rīcībā nav nekādu būtisku sviru, lai ietekmētu PSRS politiku Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. 1946. gada aprīlī Ārlietu ministrijā gan tika izveidota starpdepartamentu Krievijas komiteja, kas Baltijas valstu problēmā atzina vienīgi to “nelaimīgo statusu”¹⁰.

1947. gada sākumā Maskavā bijušās sabiedrotās lielvalstis – ASV, Lielbritānija, PSRS un Francija – sanāca uz ārlietu ministru konferenci, lai diskutētu par Vāciju un citām aktuālām pēckara problēmām un to atrisināšanu. Bijušais Latvijas ārlietu ministrs Fēlikss Cielēns nolēma izmantot šādu iespēju un 1. martā nosūtīja vēstuli Lielbritānijas premjeram K. Etlijam. Tajā viņš rakstīja, ka, apspriežot Vācijas nākotni, sabiedrotajiem būs jāpieņem lēmumi par tās robežām. Risinot šo problēmu, savukārt aktualizēsies jautājums par PSRS rietumu robežām, tātad arī par Baltijas valstu pašreizējo statusu un to nākotni. F. Cielēns uzsvēra, ka Baltijas valstu jautājuma risinājums jāsāk ar Padomju Savienības karaspēka izvešanu no šīm valstīm. Bijušais Latvijas ārlietu ministrs

aicināja K. Etlju Maskavas konferencē nepieļaut tādu lēmumu pieņemšanu par Baltijas valstu nākotni, kas līdzinātos Molotova–Ribentropa paktam. Rietumvalstu piekāpšanās PSRS spiedienam, pēc F. Cielēna domām, var radīt būtiskus apdraudējumus Eiropas drošībai, arī Lielbritānijas interesēm. F. Cielēns bija pārliecināts, ka Baltijas jautājums pēckara posmā ir nonācis Eiropas un zināmā mērā pat pasaules diplomātijas fokusā. No tā risināšanas nav iespējams izvairīties, to nevar nolikt diplomātiskajā arhīvā.¹¹

Britu Ārlietu ministrijas dokumenti liecina, ka Lielbritānija Maskavas konferencē gatavojās diskusijām arī par okupēto Baltijas valstu jautājumu. Anglija bija izvairīga pret PSRS piedāvājumiem Maskavas konferences laikā atzīt okupācijas faktu ne vien *de facto*, bet arī *de iure*. Anglija uzsvēra, ka saglabās savu iepriekšējo gadu pieeju un tuvākajā nākotnē nekādu izmaiņu nebūs. Konferencē sagatavotajos dokumentos uzsvērts, ka Lielbritānija principiālus lēmumus Baltijas jautājumā nepieņems bez to saskaņošanas ar domīnijām un Savienotajām Valstīm.¹²

Tomēr 1947. gadā Baltijas jautājums ieguva it kā otro elpu. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātikajiem pārstāvjiem Rietumvalstīs uzplaiksnīja jaunas cerības uz savu valstu neatkarības atjaunošanas iespējām nākotnē. 12. martā ASV prezidents Harijs Trumens nāca klajā ar jaunu ārpolitisko doktrīnu. Tajā bija uzsvērts, ka ASV neatzīst ar spēku veiktās izmaiņas pasaulē un atbalsta visas brīvās tautas, kuras pretojas bruņotu minoritāšu vai ārējā spiediena mēģinājumam tās pakļaut. Harija Trumena doktrīna paredzēja komunisma apvaldīšanu, līdz ar to arī Baltijas jautājums iekļāvās ASV ārpolitikas dienas kārtībā.¹³

Lielbritānijas attieksmes evolūciju pret Baltijas jautājumu pēckara posmā labi parāda Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktora Tomasa Brimelova 1947. gada 21. maijā sagatavotais memorands "Baltijas valstu statuss". Dokumentā uzsvērts, ka britu valdības vērtējumā Baltijas valstīs 1944.–1945. gadā atjaunoto padomju režīmu statuss palicis tāds pats kā 1940. gadā. Anglija atzīst tos *de facto*, bet joprojām neatzīst *de iure*. Anglijas pieeja situāciju Baltijā reāli nevar mainīt. Valdība uzskata, ka tuvākajā nākotnē nav iespējama Baltijas valstu neatkarības atjaunošana. Memorandā atzīmēts, ka britu valdība Baltijas valstu inkorporāciju neatzīst ne vien politisku un juridisku, bet arī finansiālu apsvērumu dēļ. Britu pilsoņu finansiālo zaudējumu atlīdzināšana Baltijas valstīs ir svarīga Anglijas politikas sastāvdaļa. Lielbritānija nevar akceptēt PSRS prasību piešķirt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR patstāvīgu valstu statusu starptautiskajās organizācijās.

T. Brimelovs memorandā raksturoja arī baltiešu bēgļu problēmu Vācijā un Austrijā. Karam beidzoties, tikai neliels skaits no tiem vēlējās atgriezties Padomju Savienībā. Lielākā daļa palika Rietumu okupācijas zonā pārvietoto personu statusā. PSRS, atsaucoties uz Jaltas konferences lēmumiem, pieprasīja to repatriāciju. Anglija neakceptēja

šādas prasības un paziņoja, ka baltiešu bēgļi nav Padomju Savienības pilsoņi. Britu puse ir centusies skaidrot Padomju Savienībai, ka bēgļi konsekventi atsakās doties uz Padomju Savienību.¹⁴

Ziemeļu departamenta direktors arī atzīmēja, ka Anglija maz ko var darīt, lai apturētu padomju režīma veiktās baltiešu iedzīvotāju deportācijas uz PSRS ziemeļu apgabaliem un atvieglotu agrāk izsūtīto dzīves apstākļus. PSRS uz visiem šāda veida Lielbritānijas pieprasījumiem parasti atbildēja, ka tā ir iejaukšanās citas valsts iekšējās lietās. T. Brimelovs arī pamatoja, kāpēc Anglija tik maz var darīt, lai uz Baltijas valstīm attiecinātu Atlantijas hartas principus. PSRS šādos gadījumos deklarātīvi paziņo, ka Baltijas valstis pašas vēlas palikt Padomju Savienības sastāvā. Anglija maz ko var panākt, atklāti nostājoties pret PSRS visos šajos jautājumos. Skaidrojot Baltijas valstu sūtņu statusu Londonā, T. Brimelovs atzīmēja, ka sūtņi netiek uzskatīti par kādas valsts oficiāliem pārstāvjiem, taču tiem ir saglabātas visas diplomātiskās privilēģijas personīgā kapacitātē.¹⁵

1948.–1949. gadā, tālāk saasinoties PSRS un ASV attiecībām un pieaugot konfrontācijai starp Rietumiem un Padomju Savienību, arvien principiālāku raksturu ieguva arī Baltijas jautājums. Tas ļoti labi parādījās Berlīnes pirmās krīzes laikā (Rietumberlīnes blokāde), kad Rietumvalstīm zuda pēdējās ilūzijas par PSRS pēckara perioda politikas mērķiem. ASV nostājas maiņa bija redzama 1948. gadā Kongresā pieņemtajā likumā par pārvietotajām personām (*Displaced Persons Act*). Tas deva tiesības bēgļiem no PSRS un komunistu pakļautās Austrumeiropas iebraukt un apmesties uz dzīvi Savienotajās Valstīs. Baltijas jautājumam lielāku uzmanību sāka pievērst arī ASV valdošās politiskās partijas. Tā, piemēram, 1948. gadā gan demokrātu, gan republikāņu partiju vēlēšanu programmās tika iekļautas idejas par paverdzināto tautu (Baltijas un Austrumeiropas) atbrīvošanas nepieciešamību. 1950. gadā ASV valdība apliecināja savu labvēlīgo attieksmi pret okupēto Baltijas valstu diplomātiem. Tās Finanšu ministrija izdeva rīkojumu, kas atļāva 1940. gadā blokēto Latvijas, Lietuvas un Igaunijas noguldījumu peļņas procentus izmantot Baltijas valstu diplomātisko pārstāvniecību darbības nodrošināšanai. Zināmas naudas summas ASV valdība arī atļāva izmaksāt Baltijas valstu pārstāvniecībām citās zemēs.¹⁶

Francija salīdzinājumā ar ASV un Lielbritāniju pret Baltijas problēmu ieņēma atšķirīgu nostāju. Sākums šādai politikai bija redzams jau 1940. gadā, kad 15. augustā maršala Anrī Petēna valdība izdeva pavēli slēgt Baltijas valstu sūtniecības Parīzē. 24. augustā Francija nodeva Padomju Savienībai Baltijas valstīm piederošās ēkas un citus īpašumus. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiem saglabāja personisko diplomātisko statusu. Līdzīgu politiku Francija piekopa Otrā pasaules kara gados. To apstiprina ģenerāļa Šarla de Golla vizīte Maskavā 1944. gada decembrī un viņa sarunas ar Staļinu un citiem PSRS vadītājiem. Sarunu laikā Š. de Golls apsprieda Vācijas problēmu, Polijas likteni,

bet ne ar vārdu nepieminēja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju un aneksiju. Tā kā Š. de Golls meklēja atbalstu Maskavā, viņš bija gatavs pievērt acis uz Padomju Savienības piekopto politiku pret Baltijas valstīm.¹⁷

Pēc Otrā pasaules kara beigām un pēckara perioda pašā sākumā, diskutējot par kārtību Eiropā, Š. de Golls izteica bažas par PSRS ietekmes strauju pieaugumu uz Polijas, Čehijas un Baltijas sagrābšanas rēķina. Tomēr, ņemot vērā Francijas smago iekšpolitisko un ārpolitisko situāciju 40. gadu otrajā pusē, Baltijas jautājums nebija Francijas valdības ārpolitisko aktivitāšu prioritāte. Arī Francijas prese un sabiedrība bija aizmirsusi Baltijas valstis. Solidarizējoties ar ASV un Lielbritāniju, Francija neizdeva PSRS baltiešu bēgļus, kas atradās tās kontrolētajā okupācijas zonā Vācijā.

Vēsturniece Suzanna Šemponē atzīmē, ka apskatāmajā laikā Francijas politika Baltijas jautājumā bijusi divkosīga. No vienas puses, tā neko atklāti nepārmeta PSRS, bet, no otras puses, centās ieturēt saskaņotu līniju ar pārējām Rietumvalstīm. Francija nespēja kaut cik vērā ņemamu lomu Baltijas jautājuma risinājumā visus aukstā kara gadus. Atšķirībā no ASV, Vatikāna, Lielbritānijas un citām Rietumvalstīm Francija neļāva oficiāli darboties savā zemē bijušajiem Baltijas valstu diplomātiem. Netika atzītas arī Baltijas valstu neatkarības periodā izdotās pases. Tas liecināja par aneksijas neoficiālu un netiešu atzīšanu. Solidaritāti ar citām Rietumvalstīm Francija apliecināja 50. gadu sākumā, aizliedzot savam vēstniekam Maskavā oficiāli apmeklēt trīs Baltijas padomju republikas.¹⁸

Britu diplomāti Parīzē 1948. gada 17. septembrī ziņoja savai Ārlietu ministrijai, ka Francijas valdība iebilst pret Baltijas valstu pārstāvju klātbūtni dažādās starptautiskās organizācijās. Konkrēti – Francija uzstājās pret Latvijas, Lietuvas un Igaunijas dalību Vispasaules Pasta savienībā un Eiropas Reģionālajā raidorganizācijā. M. A. Henkijs no Ārlietu ministrijas norādīja, ka Anglijas valdība neatbalsta šādu politiku. PSRS savukārt stimulēja šādu pieeju, cenšoties visos iespējamās veidos izolēt likumīgos Baltijas republiku pārstāvjus. M. A. Henkijs to novērtēja kā mēģinājumu piespiest Rietumvalstis ātrāk atzīt Baltijas padomju republikas.¹⁹

Lielbritānijas sūtniecība Parīzē mēģināja ietekmēt Franciju un aicināja tās Ārlietu ministriju mainīt savu pozīciju. Par to M. A. Henkijam no Parīzes 1948. gada 30. septembrī ziņoja britu diplomāts Dž. Huds. Viņš rakstīja, ka ticies ar Francijas Ārlietu ministrijas Austrumeiropas departamenta vadītāju un iesniedzis viņam britu puses memorandu. Tajā Francijas pieeja Baltijas jautājumam nosaukta par kļūdainu un izteikts aicinājums turpmāk abām valstīm sadarboties un labāk saskaņot savus viedokļus. Dž. Huds arī norādīja, ka PSRS cenšas visiem spēkiem sašķelt Rietumvalstis un novājināt to pārstāvniecību starptautiskajās organizācijās. 11. novembrī Dž. Huds atkal ziņoja no Parīzes, ka Francijas Ārlietu ministrija apsolījusi turpmāk ciešāk sadarboties ar Angliju un realizēt saskaņotāku nostāju pret Baltijas valstu pārstāvju līdzdalību starptautiskajās organizācijās.²⁰

Piecdesmito gadu sākumā starptautiskā situācija turpināja pasliktināties un aukstais karš uzņēma arvien lielākus apgriezienus. Tas kopumā sekmēja demokrātisko Rietumvalstu labvēlīgu nostāju pret Baltijas valstu jautājumu. Savulaik likumīgi ieceltie Baltijas valstu diplomāti Rietumvalstīs, lai gan pastāvēja atsevišķas problēmas, joprojām veica savas funkcijas un aizstāvēja latviešu, lietuviešu un igauņu tautas intereses. Pieeja Baltijas jautājumam tajā laikā balstījās uz starptautisko tiesību normām, morāles principiem un ASV stingro un konsekventu okupācijas neatzīšanas politiku. Viss liecināja, ka tas ir ne vien juridiska, bet arī politiska principa jautājums. Padomju Savienības un Rietumu konfrontācija un pretimstāvēšana nodrošināja Baltijas jautājuma aktualitāti, bet vienlaikus bloķēja jebkādas iespējas rast tam konstruktīvu risinājumu. PSRS kategoriski noraidīja visas iniciatīvas un priekšlikumus, kas nāca no Rietumvalstu puses, kvalificējot to kā iejaukšanos tās iekšējās lietās un pretpadomju politiku.

Demokrātiskās Rietumvalstis pēc to pieejas Baltijas jautājumam 50. gadu sākumā varēja iedalīt četrās grupās. Pirmā ne *de facto*, ne *de iure* neatzina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju un inkorporāciju. Līdzvalsts šajā grupā bija Savienotās Valstis. Otrā grupa, vislielākā, atzina okupāciju un aneksiju *de facto*, bet neatzina to *de iure*. Šīs valstis uzskatīja, ka PSRS pilnībā kontrolē situāciju Baltijā un viņu rīcībā nav nekādu sviru, lai situāciju mainītu. Šīs grupas vadošā valsts bija Lielbritānija. Trešā valstu grupa atzina Padomju Savienības soļus Baltijas valstīs un to iekļaušanu PSRS par likumīgu. Tipiskākais piemērs ir Zviedrija, kas jau 1940. gada jūlijā nodeva PSRS rīcībā visas Baltijas valstu vēstniecības Stokholmā, kā arī oficiāli nekad nekritizēja šīs valsts politiku. Zviedrija 1941. gada 31. maijā parakstīja ar Padomju Savienību līgumu par savstarpējo finansiālo pretenziju atrisināšanu attiecībā uz anektētajām Baltijas valstīm. PSRS pēc šī līguma parakstīšanas uzskatīja, ka Zviedrija pilnībā atzinusi Baltijas valstu iekļaušanu tās sastāvā. Pēdējai grupai pieskaitāmas tās valstis, kas nekad nesniedza oficiālus paziņojumus par PSRS veikto aneksiju, bet savā pieejā vairāk vadījās no politiskās konjunktūras, kas bija mainīga.

1952. gads ASV bija prezidenta vēlēšanu gads, un Baltijas jautājums bija iekļauts republikāņu un demokrātu partiju priekšvēlēšanu aktivitātēs. Parādījās politiskas rezolūcijas, kas aicināja pievērst vēl lielāku uzmanību PSRS paverdzinātajām Austrumeiropas tautām, aktīvāk atbalstīt to centienus pēc brīvības. ASV nosodīja Baltijas valstu okupāciju un aneksiju, kritizēja šeit realizēto PSRS ekonomisko un nacionālo politiku. Ļoti negatīvi tika vērtēta Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sovetizācija, PSRS politiskās sistēmas un ideoloģijas uzspiešana, kā arī masu deportācijas un cilvēku vajāšana uzskatu un pārliecības dēļ. Rietumu demokrātiskajām valstīm nepieņemami bija arī "sociālistiskie" pārkārtējumi izglītībā un kultūrā. Publiski tika uzsvērts, ka Maskava Baltijas valstīs cenšas izveidot tādu pašu režīmu kā Padomju Savienībā.

Sakarā ar prezidenta vēlēšanu kampaņas aktivitātēm ASV republikāņu partija 1952. gadā asi kritizēja pie varas esošos demokrātus par neefektīvo ārpolitiku attiecībā pret PSRS, ko valdība realizēja pēckara perioda sākumā. Prezidentam H. Trumenam un demokrātu partijai īpaši tika pārņemts par komunisma savaldīšanas politiku (*containment policy*). Tika uzsvērts, ka tā ir pasīva politika, kas pieļauj komunisma sistēmas tālāku izplatīšanos pasaulē. No varas partijas pieprasīja realizēt stingrāku, noteiktāku, vēl asāku politiku. Kā reakcija tam 1952. gada 14. jūnijā parādījās prezidenta H. Trumena paziņojums Baltijas valstu diplomātiskajiem pārstāvjiem Savienotajās Valstīs. Paziņojuma diena nebija izvēlēta nejauši, jo tieši 1940. gada 14.–15. jūnijā, t.i., pirms divpadsmit gadiem, Padomju Savienība izvirzīja ultimātīvas prasības Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valdībām un uzsāka šo valstu okupāciju. Prezidents H. Trumens uzsvēra, ka ASV valdība un tauta jūt dziļas simpātijas pret paverdzinātajām Baltijas tautām. Viņš norādīja, ka ASV ir nepieņemama PSRS īstenotā vardarbīgā un prettiesiskā politika. *“Mēs nekad neaizmirsīsim mūsu Baltijas draugus. Mēs izplatīsim attiecībā pret viņiem mūsu atbalsta politiku un ceram, ka šīs tautas atkal atgūs brīvību un neatkarību brīvu nāciju saimē.”*²¹ Demonstrējot savas politikas konsekvenci, prezidents H. Trumens 1952. gada septembrī Baltajā namā pieņēma Lietuvas trimdas pārstāvju delegāciju.

Harija Trumena paziņojumā ļoti skaidri, precīzi un diezgan asi bija definēta ASV nostāja Baltijas jautājumā. No viņa neatpalika arī republikāņu partijas prezidenta kandidāts ģenerālis Dvaits Eizenhauers. Viņš vēlēšanu kampaņas laikā, uzrunājot Amerikas Leģionu, norādīja uz nepieciešamību palīdzēt Baltijas republikām atgūt brīvību.²²

D. Eizenhauera runa ļoti saasināti tika uztverta Padomju Savienībā. Lietuvas kompartijas pirmais sekretārs Antans Sniečkus 1952. gada 7. oktobrī, uzstādamies VK(b)P 19. kongresā, paziņoja, ka Lietuva nekad nebūs Amerikas imperiālisma pakļautībā. Nevienam neizdosies novirzīt lietuviešu tautu sāņus no sociālisma celtniecības ceļa. A. Sniečkus arī uzsvēra, ka lietuvieši nekad neklūs par amerikāņu vergiem un mūžīgi paliks PSRS sastāvā.²³

Arī citas Rietumeiropas valstis, redzot ASV strikto politiku, ieņēma Baltijas valstīm labvēlīgu nostāju. Tā, piemēram, diktatora pārliecināta komunisma pretinieka Franko vadītā Spānija, ar kuru Baltijas valstīm neatkarības periodā nebija diplomātisko attiecību, pēkšņi izteica Latvijai, Lietuvai un Igaunijai piedāvājumu izveidot diplomātiskās pārstāvniecības Madridē. Spānija atteicās atzīt par likumīgām PSRS ar spēku veiktās pārmaiņas Baltijas valstīs. Spānijas vēstnieks Lielbritānijā Primo de Rivjēra 1952. gada 15. augustā vēstulē K. Zariņam atzīmēja, ka viņa valdība ir gatava pieņemt Madridē Latvijas pārstāvi. Tas gan netiks iekļauts diplomātiskā korpusa sarakstā, bet viņam būs diplomātiskās privilēģijas un imunitāte. K. Zariņš atsaucās uz šādu ierosinājumu

un 1952. gada 13. novembrī par Latvijas diplomātisko pārstāvi Spānijā apstiprināja Robertu Kampusu. Spānijas valdība akceptēja Latvijas neoficiālas diplomātiskās pārstāvniecības darbības uzsākšanu.²⁴

Vācijas Federatīvā Republika (VFR), kas kanclera Konrāda Adenauera laikā bija kļuvusi par vērā ņemamu starptautisko tiesību subjektu, paziņoja, ka tā neatzīst tos nacistiskās Vācijas laikā noslēgtos līgumus, kas ir pretrunā ar starptautisko tiesību normām. VFR Ārlietu ministrija 1953. gada 29. aprīlī nosūtīja Berlīnes tiesai vēstuli, kurā uzsvēra, ka tā nekad nav atzinusi Latvijas okupāciju un aneksiju. Pēc šādas pieejas tika konstatēts, ka Baltijas valstis nav zaudējušas savas starptautiskās tiesības. VFR valdība arī atzina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas konsulāro dienestu izdotās pases. PSRS un VFR diplomātisko attiecību nodibināšana 1955. gada 13. septembrī nenozīmēja Baltijas valstu aneksijas atzīšanu *de iure*.²⁵

No sociālistiskās nometnes valstīm vienīgi Dienvidslāvija un tās prezidents Jozips Brozs Tito nosodīja padomju režīma politiku pret Latviju, Lietuvu un Igauniju. 1951. gada 29. jūlijā viņš deklarēja, ka PSRS politika izraisījusi briesmīgas sekas šajā valstī iekļautajām nekrievu tautām. J. Brozs Tito uzsvēra, ka Padomju Savienība ar totālu nežēlību no zemes virsas ir noslaucījusi kādreiz neatkarīgās Baltijas valstis un simtiem tūkstošu igauņu, latviešu un lietuviešu deportējusi uz Sibīriju. Dienvidslāvijas prezidents šādu padomju režīma rīcību nosauca par kriminālnozieģumu un genocīdu un aicināja vainīgos saukt pie atbildības.²⁶ Šādi J. Broza Tito izteikumi 50. gadu sākumā nebija nejausi. Viņš nepakļāvās Staļina spiedienam un tādējādi bija nonācis dziļā konfliktā ar Padomju Savienību.

1953. gada janvārī par ASV trīsdesmit ceturto prezidentu kļuva republikāņu partijas pārstāvis D. Eizenhauers. Valsts sekretārs viņa vadītajā administrācijā bija Džons Fosters Dalless. ASV ārpolitika pret PSRS kļuva radikālāka. Jaunais prezidents kritizēja iepriekšējā valsts vadītāja H. Trumena realizēto komunisma apvaldīšanas politiku un paziņoja, ka ASV pienākums ir veicināt paverdzināto tautu atbrīvošanu. Arī pret Baltijas valstu problēmu ASV nostāja kļuva vēl stingrāka. Dž. F. Dalless 1953. gada 16. februāra paziņojumā sakarā ar Baltijas valstu neatkarības gadadienu uzsvēra, ka ASV valdība izsaka amerikāņu tautas pārliecību, ka taisnībai un likumam jāattiecas uz visām tautām. ASV valsts sekretārs atgādināja, ka viņa valsts strikti neatzīst Baltijas valstu aneksiju un inkorporāciju Padomju Savienības sastāvā.²⁷

Atsauces

¹ The National Archives (turpmāk – NA), Foreign Office (FO) 950/000118, HG 1383/65.

² *Leits, A.* Buržuāziskās Latvijas ekonomika un saimnieciskie sakari. – Rīga, 1958, 223 lpp.; *Klīve, A.* Latvijas zelts un tā liktenis // Archīvs. Raksti par latviskām problēmām. XI. Zelts. Tiesības. – Melburna, 1971, 12.–17. lpp.

- ³ NA, FO 950/000779, NS 1481/95.
- ⁴ Zunda, A. Zem politisko lielvaru riteņiem. Baltijas jautājums starptautiskajās attiecībās 1940.–1991. gadā // Latvijas Vēstnesis, 2005, 21. aprīlis.
- ⁵ NA, FO 371/55972, N 10302/112/59.
- ⁶ Turpat, FO 371/55972, N 9977/112/59.
- ⁷ Turpat, FO 371/55973, N 10422/112/59.
- ⁸ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1946, vol. III. – Washington, 1968, pp. 23, 24.
- ⁹ NA, FO 371/55973, N 16121/112/59.
- ¹⁰ Gerrard, C. Britain and the Baltic States. The late 1940s and the early 1990s // The Baltic Question during the Cold War. – London; New York, 2008, pp. 73, 74.
- ¹¹ NA, FO 371/65753, N 2823/170/59.
- ¹² Turpat, FO 371/65753, N 2782/170/59.
- ¹³ Jakubčionis, A. Lithuania in the plans of Western states 1945–1951 // 50 Years after World War II. International Politics in the Baltic Sea Region 1945–1995. International Conference 21st–24th September 1995. – Gdansk; Sopot; Gdansk, 1997, p. 171.
- ¹⁴ NA, FO 371/65753, N 6177/70/59.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ William, J. H. Hough III. The Annexation of the Baltic States and its effect on the development of law prohibiting forcible seizure of territory // New York Law School Journal of International and Comparative Law, Winter 1985, vol. 6, no. 2, pp. 405, 406.
- ¹⁷ Champonnois, S. French policy towards the Baltic States 1939–1991. From abandonment to reunification // The Baltic Question during the Cold War, p. 85.
- ¹⁸ Turpat, 87., 88. lpp.
- ¹⁹ NA, FO 371/71231, N 10061/56g/59.
- ²⁰ Turpat, FO 371/71231, N 12271/56g/59.
- ²¹ William, J. H. Hough III. The Annexation of the Baltic States ..., p. 406.
- ²² Варес П., Осунова О. Похищение Европы или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века. – Таллин, 1992, с. 254.
- ²³ Turpat.
- ²⁴ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918–1998. – Rīga, 1999, 157. lpp.
- ²⁵ Turpat, 158. lpp.
- ²⁶ Turpat, 153. lpp.
- ²⁷ Turpat, 149., 150. lpp.

Western Countries and the Problem of the Occupied Baltic States at the Beginning of the Post-war Period (1945–1953)

Antonijs Zunda

Summary

After the end of the Second World War, when creating the new order of the world, the winning countries had to solve the problem of the Baltic as well. It had arisen in the summer of 1940 when the Soviet Union had illegally occupied and annexed Latvia, Lithuania, and Estonia. Most of the Western democracies did not recognize the illegal policy of the USSR. In the post-war period, the Baltic issue had two aspects: the legal and the political one. The USA, UK, Federal Republic of Germany, Canada, and other countries when meeting the Soviet leaders and in international forums were stressing that the USSR had acted illegitimately when destroying the independence of the Baltic States. In the conditions of the Cold War, when severe confrontation between the East and West had developed, the Baltic problem became a part of it.

In the Paris Peace Conference, Moscow Conference of Foreign Ministers, and other forums the USA, USSR, UK and French politicians still could not agree on the common approach to solving the post-war problems. Under the tense international conditions of the end of the 1940s and beginning of the 1950s, the Baltic issue did not gain any practical solution and was blocked. Although in this period Latvia, Lithuania, and Estonia as independent countries did not exist, they did not disappear from the international agenda. Exile organizations did a lot to keep the Baltic issue topical.

Most principally, the rights of the Latvians, Estonians, and Lithuanians to their sovereignty were defended by the USA, which neither *de facto* nor *de iure* recognized the incorporation of the Baltic States in the USSR. In 1953, the US Congress even established a special investigation commission that assessed the action of the Soviet Union as not complying with the principles of international law. The second group of countries headed by the United Kingdom stressed that they recognized the changes that had taken place *de facto*, however, did not recognize them *de iure*. In the West there were also countries (for example, Sweden) that did recognize the legitimacy of the Soviet regime in the given period.



Olaf Mertelsmann

Searching for Reasons of the Forced Collectivization in the Baltic Republics

The forced collectivization of agriculture from March 1949 onwards was definitely a key process in the Sovietization of the Baltic republics afflicting directly or indirectly the vast majority of the population. One might argue that only now the Soviets could establish a final control on the countryside. The post-war collectivization happened in parallel in the newly acquired territories of Estonia, Latvia, Lithuania, Western Belarus, Western Ukraine, the Eastern Carpathians, Moldova and Bukovina according to similar schedules.¹ Except for the Eastern Carpathians, those territories were annexed in 1939 and 1940 as a result of the secret protocols of the Hitler–Stalin pact. They fell under Nazi German or Rumanian occupation during the war and were liberated or re-occupied by the Soviet Army in 1944–1945.

Already during the period of Soviet rule, the first dissertations were written on the topic, but due to censorship they could not explore all aspects and remained unpublished.² An astonishing collection of published documents³ laid the ground for a more thorough analysis in two pathbreaking papers on the example of Estonia 30 years ago.⁴ Collectivization started with an extreme increase in taxation and after the peasants still did not want to join the collective farms voluntarily, a mass deportation brought the breakthrough. After the opening of the archives, research in recent years by Anu Mai Kõll⁵, Elena Zubkova,⁶ Geoffrey Swain,⁷ David Feest⁸ and the author⁹ has broadened our understanding of the collectivization process and its timing. Contemporaries and later historians agree more or less on one issue: the collectivization led to an enormous decline in agricultural output.¹⁰ One eye-witness account written in 1960 is even titled “When they killed those farms”.¹¹ The issue to be discussed in this essay is the following: Why did the collectivization took place at all? On first view it seemed not be caused by economic reasons since the output declined severely.

Due to limits of my language knowledge I will use examples from Estonia, which could also be justified by the fact that this case has been researched more intensively. For my line of argumentation we might assume that the agriculture of all three Baltic republics were similar. In fact, Estonia and Latvia had more similarities possessing

together with Denmark and the Netherlands one of the highest per capita outputs of agriculture in Europe,¹² while Lithuanian agriculture was less developed with smaller farms and a less significant food surplus. From a Western European perspective, Baltic agriculture was more extensive due to a low population density. Viewed with Soviet eyes, Baltic farms performed better than the *kolkhozes* in the old republics.

Concerning the timing of the post-war collectivization drive, one has to bear the historical circumstances in mind. Except for the Kurland cauldron, the Soviet army re-occupied the Baltic republics in autumn 1944, but the war in Europe lasted for more than half a year soon to be followed by military engagement in the Far East. In the immediate period after re-entering the Baltic republics, the Soviet had to deal with several issues. Large-scale cleansing took place,¹³ local administration had to be built up, the land reform was restaged and reconstruction started. In addition, anti-Soviet resistance reached the peak of activity.¹⁴ In 1946–1947, famine hit many western regions of the USSR¹⁵ and the Cold War began to loom at the horizon. In other words, the Soviet leadership had other obligations than dealing with collectivization in the newly acquired territories. In addition, one might doubt whether forced collectivization represented any option in the immediate post-war years, since the Soviets were extremely weak in the countryside. By the end of the decade, the situation had changed and collectivization could be waged.

It seems clear that there were several interrelated reasons behind the collectivization drive and one should not reduce the issue to one single factor. From an administrative point of view, melting together of 144,000 independent farms in Estonia in 1948 into 937 collective farms in 1952 with several thousand small units remaining still independent posed a clear advantage in many fields.¹⁶ Taxation and state procurement of food could be organized easier and better enforced. Having the peasants in collective farms with a management appointed by the party meant more control of the countryside. Independent farmers with an average of 14 hectares of land could support resistance apart from all repressive measures of the state. For collectivized peasants with private plots of a half hectare aiding the “forest brethren” became more difficult. One factor for the final drying out of resistance was the collectivization. Anti-Soviet partisans received less material aid after 1949 and needed increasingly to turn to stealing and robbing to sustain their existence, which caused a further decline of popular support. On the other hand, the armed resistance posed no serious threat anymore already before collectivization.¹⁷ Nevertheless, in terms of administration and control, collectivization was a clear advantage and it helped to suppress resistance, but one doubts whether these were the most important reasons.

The roles of the ideology and the way the world was understood should not be underestimated. For the Soviet leadership, small-scale private farming was a remnant of the past. Modern, large-scale agriculture with the tractor as symbol and turning petty-bourgeois minded peasants into agricultural labourers was evoked by the propaganda.

For many contemporary followers of Marxist ideas and not only devoted Soviet communists, collective farming with modern technology using economies of scale was seen as tools to overcome rural backwardness, increase agricultural production and reform the “backward” peasants. This kind of worldview should be taken seriously and related to what James C. Scott called high modernism.¹⁸ In Estonia ideologically driven modernization and rationalization of agriculture by collectivization was an utter failure. Productivity and output declined to the lowest level in the 20th century, the standard of living of the peasants became lower than during the war and the level of mechanization and draft power turned down severely. In the early 1950s, collective farm animals would even starve to death due to periodic lack of fodder.¹⁹ Like explored by Scott, a good intention could lead to failure. I think we should accept ideological considerations as one of the reasons for collectivization even when the outcome was different from the obvious intentions.

One might argue that collectivization in the western borderlands had to take place anyway, because in the old republics it had already happened in the late 1920s and early 1930s.²⁰ Exceptions should not be allowed and socialism without collectivization seemed impossible. At first look this argument sounds plausible. Why should Stalin have two different agricultural policies for new and old territories? The new territories should be integrated further into the USSR, unified and Sovietized. Regarding agricultural policy in the different socialist countries the argument loses a bit of its strength. Each central Eastern European country had its own, individual path to collectivized agriculture, and usually collectivization was only finished by the 1960s. In Poland it was even stopped and the majority of agriculture remained in private ownership. Unification of agricultural policy was obviously an issue, but collectivization in the Baltic republics was not a must in my opinion.

Collectivized, large-scale farming seems to be more efficient regarding specialized agriculture. The grain producing farms in Russia and Ukraine suited better for collectivization than the Baltic farms with their classical mix of agricultural products. Animal husbandry dominated, but the farms would also harvest potatoes, grain, hay etc. In that sense, the different structure of Baltic agriculture in comparison with the old republics could even serve as proper argument against collectivization.

Now I am coming to the factors which were in my opinion decisive. As said above, on the first view economic reasons seemed not to be so important, because of the severe decline in the output after collectivization. Still, I insist that economic factors were the main driving force of collectivization. Soviet agriculture was mainly under the supervision of single union republics in opposite to many large-scale industrial enterprises, which were directed from Moscow. This implies that agriculture was an important topic for the local leadership of the republic. Having worked through the protocols of meetings of the Bureau of the Central Committee of the Estonian Communist Party, the local power centre, and many other materials from the Central Committee's apparatus I realized

that for them not the total output of agriculture, but the amount of agricultural taxes and forced procurement was a central issue. The official output statistics compiled by different agencies were actually so crude and filled with mistakes and falsifications that I attempted to present alternative estimates.²¹ Of course, this finding is not new. In the literature on the pre-war collectivization it is often stressed that one main issue was channelling income from agriculture to industry.

Peasants in Stalin's Soviet Union were taxed in kind or money and had to fulfil delivery quotas. Those deliveries were sold to the state at fixed prices usually far below the production cost. The fixed price could be even lower than one per cent of the price in state shops or on the peasant market.²² In other words, state procurement was a way of additional taxation. In addition, peasants had to do some other works for free like road maintenance or deliveries of firewood. Their obligatory workdays on the kolkhoz remained often unpaid. They were also forced by the state to buy insurances and state bonds mainly intended to rip them of money. Actually, peasants on a Stalinist kolkhoz had to deliver more goods and unpaid work time to their masters than 18th century serfs. In fact, exploiting agriculture was a major source, maybe even the main source of income for the Stalinist state. According to the CIA estimates, in 1950, agricultural employment in the USSR was 2.3 times larger than industrial employment.²³ Even with higher productivity in industry, the Soviet Union after the war was still an agricultural country. According to Soviet economic planning since the first Five-Year Plan a high industrial investment rate was maintained. Since the second half of the 1930s, high defence expenses became an additional burden. All this was obviously mainly financed by the peasants; in Soviet parlance this was called "primitive socialist accumulation".²⁴

The pre-war collectivization in the old republics led to the catastrophe of a famine killing millions of people in Ukraine, Kazakhstan, Russia and the Caucasus. Still, concerning the economic aims of increasing the state revenues through taxation and procurement collectivization was a success. The Soviet state received apart from the years of war two to four times more grain from the peasants than before collectivization.²⁵ In the case of Estonia we see a similar pattern. State procurement declined temporarily in 1949, recovered in 1950 and reached a much higher level already in 1952, while total farming output was in decline.²⁶ Of course, there are statistical problems and the Soviets would have hoped for more output, but it seems clear that like two decades before taxation and procurement were the core issues of collectivization and the policy was on the short run successful.

For most contemporaries it was clear that in the Soviet Union urbanization and industrialization would continue and the share of agricultural employment would decline. Collectivization did speed these processes up. Like in the old republics in the 1930s, former peasants left the countryside in Estonia after collectivization seeking for another

occupation and the share of the rural population declined.²⁷ People left the sphere of agriculture, because collectivization led to such a severe decline of income and the standard of living. This meant that fewer peasants were paying more taxes. While in the Estonian case the per capita productivity of agriculture did shrink after collectivization, taxes and procurement per capita did increase, of course, even more than the total amount. Additionally, the non-agricultural sectors could hire more former peasants. According to Soviet understanding, non-agricultural labour was more productive than agricultural. By reducing employment in farming, the economy would thus grow.

Another important economic issue was food security. The Baltic republics were not hit directly by the famine in 1946–1947, but still there were severe problems to feed the population properly. Rationing did not help much and in Estonia the crude death rate of the civilian population was even higher than during the war.²⁸ The state-owned shops could not provide sufficient food and the peasants did not sell enough on the market, meanwhile the harvest had been normal. The food crisis in 1946–1947 seemed to be a result of “market failure” under the conditions of the command economy. In the context of this essay it is important that collectivization established a low-level food security for the Estonian urban population. Firstly, the state could procure more food to be sold in the towns. Secondly, the peasants and the kolkhozes were pushed to sell more food on the market to raise money for the fulfilment of their obligations.²⁹ A huge share of procured food was, in fact, exported to Russia, and especially Leningrad. This seems clear when comparing procurement data with household budget surveys.³⁰

I argue in this short essay that the main reasons for the collectivization in the Baltic republics were economic, while other factors like ideology, control or the struggle with resistance should not be ignored. Collectivization led to increasing state revenues from agriculture, a decline of agricultural employment and low-level food security for the urban population. Apart from the brutality of the mass deportation and the decline of output, on the short run, collectivization seemed to be a sound solution to several problems. It allowed fierce exploitation of agriculture and reduction of rural living standards, but collectivization did not establish any efficient agriculture. In the long run, Soviet agriculture would remain on a comparative low level of productivity being after Stalin's death, in constant need of subsidies. Since the late 1950s, the low efficiency of agriculture would turn into a real burden for the economy.

References

- 1 For an overview see: *Marples, D. R.* Towards a Thematic Approach to the Collectivization Campaign in the Soviet West (1918–56), in: *Canadian Slavonic Papers* 33, 1991, pp. 285–300.
- 2 In the Estonian case for example: *Ruusmann, A.* Põllumajanduse taastamine ja kollektiviseerimine Eesti NSV-s aastail 1944–1950, Cand. Diss., Tallinn, 1967; *Kivimaa, E.* EKP tegevus vabariigi

- põllumajanduse kollektiviseerimise ettevalmistamisel ja selle teostamine aastail 1944–1949 Võru maakonna materjalide alusel, Cand. Diss., Tallinn, 1970.
- ³ Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. Dokumentide ja materjalide kogumik. – Tallinn, 1978.
 - ⁴ *Taagepera, R.* Soviet Collectivization of Estonian Agriculture: The Taxation Phase, in: *Journal of Baltic Studies* X, 1979, pp. 263–282; *Taagepera, R.* Soviet Collectivization of Estonian Agriculture: The Deportation Phase, in: *Soviet Studies* XXXII, 1980, pp. 379–397.
 - ⁵ *Kõll, A. M.* Tender Wolves. Identification and Persecution of Kulaks in Viljandimaa, 1940–1949, in: Olaf Mertelsmann (ed.). *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956.* – Tartu, 2003, pp. 127–149.
 - ⁶ *Zubkova, E.* Pribaltika i Kreml'. – Moscow, 2008, pp. 165–190.
 - ⁷ *Swain, G.* Deciding to Collectivise Latvian Agriculture, in: *Europe–Asia Studies*, 55, 2003, pp. 39–58.
 - ⁸ *Feest, D.* Zwangskollektivierung im Baltikum: Die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953. – Cologne; Vienna; Weimar, 2007.
 - ⁹ *Mertelsmann, O.* Der stalinistische Umbau in Estland: Von der Markt- zur Kommandowirtschaft. – Hamburg, 2006, pp. 167–202.
 - ¹⁰ For example: *Purre, A.* Soviet Farming Failure hits Estonia, Stockholm, 1964; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990. – London, 1993, pp. 104–107; *Klesment, M.* Estonian Agricultural Production Data: An Interpretation through Comparison, in: *Acta Historica Tallinnensia* 12 (2008), pp. 145–162.
 - ¹¹ *Hinnov, P.* Kui need talud tapeti: Lehekülgi ühe küla ajaloo. – Tartu, 1999.
 - ¹² See Central Statistical Bureau of Latvia: *The Baltic States before the Second World War: Brief Collection of Statistical Data*, Riga, 2002, pp. 29–31.
 - ¹³ *Mertelsmann, O., Rahi-Tamm, A.* Cleansing and Compromise: the Estonian SSR in 1944–5, in: *Cahiers du monde russe*, forthcoming.
 - ¹⁴ See *Anušauskas, A.* (ed.). *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States.* – Vilnius, 1999; *Statiev, A.* Social Conflict and Counterinsurgency in the Western Borderlands, 1944–1950, PhD-thesis, University of Calgary, 2004; *Zubkova*, op. cit., pp. 191–256.
 - ¹⁵ *Zima, V. F.* Golod v SSSR 1946–1947 godov: proiskhodshchdenie i posledstviia. – Moscow, 1996.
 - ¹⁶ Amount of farms 1948 from tax collection data in Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Branch of the Estonian State archives, ERAF) 1-47-19, l. 110; number of kolkhozes 1952 according to Feest: *Zwangskollektivierung*, p. 448.
 - ¹⁷ *Laar, M.* War in the Woods: Estonia's Struggle for Survival, 1944–1956. – Washington, DC, 1992, p. 175; *Statiev*, op. cit., p. 94.
 - ¹⁸ *Scott, J. C.* Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. – New Haven, CT, 1998.
 - ¹⁹ *Mertelsmann*, *Der stalinistische Umbau*, pp. 151–153, 180–187, 197.
 - ²⁰ On prewar collectivization see: *Merl, S.* Bauern unter Stalin: Die Formierung des sowjetischen Kolchossystems 1930–1941. – Berlin, 1990; *Fitzpatrick, S.* Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. – New York; Oxford, 1994; *Viola, L.* Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York; Oxford, 1996; *Ivnitskii, N. A.* Kollektivizatsiia i raskulachivanie (nachalo 30-kh godov). – Moscow, 1996; *Tragediia sovetskoj derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivanie: 1927–1939: Dokumenty i materialy: V 5 tomakh.* – Moscow, 1999–2005.

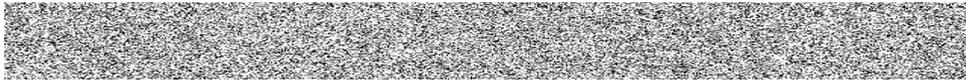
- ²¹ *Mertelsmann*, *Der stalinistische Umbau*, pp. 187–197.
- ²² There were local differences in procurement prices and the actual tax burden. Examples for prices in state shops: *Filtzer, D.* The Standard of Living of Soviet Industrial Workers in the Immediate Post-war Period, 1945–1948, in: *Europe-Asia Studies* 51 (1999), p. 1021. Examples for procurement prices in Estonia: Eesti Riigiarhiivi (Estonian State archives, ERA) R1-9-8, l. 8–9.
- ²³ *Maddison, A.* Measuring the Performance of a Communist Command Economy: An Assessment of the CIA Estimates for the U.S.S.R, in: *Review of Income and Wealth* 44 (1998), p. 314.
- ²⁴ *Allen, R. C.* Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution. – Princeton, 2003, pp. 57–58; *Gregory, P. R.* The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives. – Cambridge, 2004, pp. 30–31.
- ²⁵ *Popov, V.* Khleb kak objekt gosudarstvennoi politike v SSSR v 1940-e gody, in: *Otechestvennaia istoriia* 9 (2000), No. 2, p. 51.
- ²⁶ *Mertelsmann*, *Der stalinistische Umbau*, pp. 178–179.
- ²⁷ Population statistics, ERA R10-43-155, l. 1–3.
- ²⁸ Population statistics, ERA R10-43-155, l. 6.
- ²⁹ *Mertelsmann, O.* Creating Malnutrition in an Agricultural Surplus Area: Stalinist Food Policy in Newly acquired Territory, paper presented on the workshop “Hunger, Nutrition and Systems of Rationing under State Socialism (1917–2006)” in Vienna, 24 February 2008.
- ³⁰ *Mertelsmann*, *Der stalinistische Umbau*, p. 179.

Olafs Mertelsmans

Meklējot piespiedu kolektivizācijas iemeslus Baltijas republikās

Kopsavilkums

Nesenie Dāvida Fēsta (*David Feest*), Džefrija Sveina (*Geoffrey Swain*), Anu Mai Kellas (*Anu Mai Kõll*) un Jeļenas Zubkovas (*Елена Зубкова*) veiktie arhīvu materiālu pētījumi ir devuši mums iespēju daudz labāk izprast piespiedu kolektivizācijas procesu Baltijas valstīs, kā arī detalizētu ieskatu tā hronoloģijā. Taču neatklāts ir palicis viens – galvenais jautājums: kāpēc kolektivizācija vispār notika? Bija skaidrs, ka kolhozu sistēma izraisīja tālāku lauksaimnieciskās ražošanas apjoma kritumu. Rakstā ir apskatītas dažādas pieejas. Viena varbūtēja atbilde ir tāda, ka bez kolektivizācijas nebija iespējams sociālisms un šis process jau bija noticis vecajās republikās. Saskaņā ar oficiālo versiju kolektivizācija bija saistīta ar ideoloģiskiem jautājumiem, kā arī ar lauksaimniecības modernizāciju un racionalizāciju. Šis process arī praksē palīdzēja nodibināt kontroli pār laukiem un apspiest iedzīvotāju pretošanos. Pēc raksta autora domām, ir jāņem vērā daudzi iemesli, taču galvenais bija ekonomiskais faktors. Kolektivizācija bija pamatā nodokļu palielināšanai laukos. Zemnieku skaita samazināšanās palielināja valsts ienākumus, dodot darbaspēku citām nozarēm. Papildu ieguvums bija iespējas panākt nodrošinājumu ar pārtiku.



Gatis Krūmiņš

Teritorijas pārvaldes organizēšana un vadošo darbinieku atlases politika Latvijā 1944.–1947. gadā

Padzenot nacistiskās Vācijas karaspēku, 1944. gada vasarā Latvijas teritorijā ienāca Sarkanā armija. Latvijas teritoriju atkārtoti okupēja, un līdz ar Sarkanu armiju atgriezās arī PSRS vadības organizētā Latvijas teritorijas pārvaldes struktūra – tā sauktais partijas un padomju aparāts. 1940.–1941. gadā PSRS okupācijas režīmam kopumā izdevās izveidot stabilu teritorijas pārvaldes struktūras augšējo un vidējo līmeni, taču zemāko pārvaldes struktūru izveidi un nostiprināšanu pārtrauca karš ar Vāciju un Latvijas teritorijas zaudēšana. Šī pētījuma mērķis ir padomju okupācijas režīma 1944.–1947. gada administratīvās pārvaldes veidošanas principu, kā arī šajā pārvaldē strādājošo atlases kritēriju izpēte. Galvenais avots pētījuma veikšanai bija Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (VK(b)P CK) Latvijas biroja dokumenti. Šo dokumentu oriģināli atrodas Maskavā, Krievijas Federācijas sociālpolitiskās vēstures arhīvā (600. fonds, 1. apraksts). Latvijas Valsts arhīvam izdevies iegūt ievērojamu daudzumu šo dokumentu kopiju mikrofilmās, taču līdz šim nav veikta šo kopiju sistematizācija, un pētnieku publiska piekļuve šiem materiāliem ir visai apgrūtināta. Maskavā, spriežot pēc pētnieku saraksta, kuri ar lietām ir iepazinušies, no Latvijas vēsturniekiem ar dokumentiem 2001.–2002. gadā ir iepazinusies tikai Irēne Šneidere. Visai plaši VK(b)P CK Latvijas biroja dokumentus savos pētījumos, kas 2008. gadā apkopoti monogrāfijā “Baltija un Kremlis”¹, ir izmantojusi Krievijas vēsturniece Jeļena Zubkova. Šos dokumentus bez pārspīlējuma varētu saukt par unikālu liecību, kas raksturo okupācijas varas politiku un tās patiesos mērķus Latvijā. Salīdzinot šos dokumentus ar citiem šo laikposmu raksturojošiem dokumentiem, piemēram, Latvijas PSR vadības struktūra LK(b)P (LVA 101. fonds), Latvijas PSR Tautas komisāru padome un Latvijas PSR Ministru padome (LVA 270. fonds), valsts pārvaldes principus tie atspoguļo visdziļāk un līdz ar to objektīvāk. Dokumentus var izmantot ne tikai politiskās vēstures pētniecībā, tie satur plašu informāciju, kas varētu interesēt ekonomiskās vēstures un kultūrvēstures pētniekus. Dokumentu publicēšana nākotnē ievērojami paplašinātu Latvijas vēsturnieku, kā arī politiķu Latvijas okupācijas fakta pierādījumu bāzi starptautiskās diskusijās.

Okupācijas varas pirmie soļi pārvaldes organizēšanā

Iekarotās teritorijas efektīvai pārvaldei PSRS vadība pievērsa lielu uzmanību. Administrācija tika komplektēta jau ievērojami agrāk, nekā konkrētā teritorija nonāca tās rīcībā. Latvijas PSR vadošo kadru atlasī kontrolēja un vadīja VK(b)P CK Kadru pārvalde, kā izpildinstitūcija šajā procesā piedalījās LK(b)P CK un tai kadru jautājumā pakļautā Latvijas PSR Tautas komisāru padome (TKP). Bieži bija gadījumi, kad nelegālā (kaujinieki, diversanti, partizāni) statusā darbinieki tika iesūtīti krietni pirms Sarkanās armijas ienākšanas. Tā, piemēram, par atskaites punktu Latvijas teritorijā iesūtīto krievu tautības komunistu uzskaitē, kuriem jāorganizē teritorijas pārvalde, VK(b)P CK Latvijas biroja amatpersonas vēlāk minēja 1943. gada 1. janvārī,² tātad krietnu laiku pirms Sarkanās armijas ienākšanas. Līdzīgu liecību sniedz 1945. gada VK(b)P CK Latvijas biroja ziņojums VK(b)P CK: *“Kadru formēšana sākās ilgu laiku pirms Latvijas teritorijas atbrīvošanas no vācu fašistiskajiem iebrucējiem ..”*³ 1944. gada sākumā LK(b)P CK un Latvijas PSR TKP vadības sagatavotajā atskaitē VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam Latvijas PSR amatpersonas norādīja, ka 1943. gada laikā kā potenciālie “Latvijas PSR kadri” ir apmācīts vairāk nekā 300 kara invalīdu, dažādosursos mācījušies vairāk nekā 2000 no Latvijas evakuētu iedzīvotāju, bijuši divi “padomju un partijas kursu” (*совнармкурсы*) izlaidumi, kurus beigušie nosūtīti praktiskā darbā Kaļiņinas, Jaroslavljas, kā arī citos apgabalos. Tanī pašā laikā Latvijas PSR amatpersonas norādīja: pieņemot, ka visi iepriekš strādājošie atgriezīsies darbā, pietrūkst 650 vadošu darbinieku. Intensīvāk kadri tika komplektēti 1944. gada sākumā. 1944. gada 3. februārī LK(b)P CK sekretārs Jānis Kalnbērziņš nosūtīja VK(b)P CK Kadru pārvaldei lūgumu *“sadarboties 287 vakantu amatu kadru atlasei”*. Deviņas vakances bija CK, 15 – pilsētu partijas organizācijās, 76 – apriņķu partijas organizācijās utt. To, ka jautājums bijis ļoti aktuāls, apliecina operatīvāte, ar kādu tas tika kārtots. Jau 1944. gada 14. februārī LK(b)P CK un Latvijas PSR TKP uzdeva 15 saviem vadošajiem darbiniekiem *“saskaņā ar VK(b)P CK Kadru pārvaldes rīkojumu iepazīties ar Komunistiskās partijas biedriem un kandidātiem, latviešiem pēc nacionalitātes, kuri ir uzskaitē attiecīgajā apgabalā”*⁵. Tātad desmit dienu laikā – tas bija ļoti īss termiņš PSRS birokrātiskajam aparātam – centralizēti tika dots rīkojums apzināt komunistus, kuri varētu strādāt Latvijā, kā arī ar tiem personīgi iepazīties. Līdzīgi kā 1940.–1941. gadā, Latvijas PSR varas iestāžu vadībai nebija tiesību aicināt vadošā darbā kādu kandidātu, nesaskaņojot to ar VK(b)P Centrālo komiteju. Arī gadījumos (īpaši daudz tādu bija 1940.–1941. gadā), kad kāda persona pēc savas iniciatīvas vēlējās strādāt Latvijā, Latvijas varas iestādes norādīja, ka ar lūgumu strādāt Latvijas PSR ir jāgriežas VK(b)P Centrālajā komitejā.⁶ Vadošo kadru formēšana vidējā un zemākajā līmenī 1943.–1944. gadā bija jāsāk faktiski no jauna, jo kopš Vācijas un PSRS kara sākuma 1941. gadā daudzi bijušie darbinieki bija gājuši

bojā vai uzsākuši darbu kādās citās ar Latvijas PSR pārvaldi nesaistītās struktūrās citos PSRS reģionos. Daļa vadošo darbinieku karoja Sarkanās armijas sastāvā, par daudzu atrašanās vietu trūka informācijas.⁷ Tāpat kā 1940.–1941. gadā, piedāvājums strādāt Latvijā potenciālajam amata kandidātam nozīmēja strauju lēcieni karjerā. Tā, piemēram, 1944. gada 23. martā LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš VK(b)P CK Kadru pārvaldi “lūdz nosūtīt biedru Zuti uz Maskavu, ar mērķi iepazīties un galīgi nokārtot jautājumu par viņa iecelšanu amatā”. Omskas apgabala Projektu tresta vadītājam P. Zutim tika piedāvāts komunālās saimniecības tautas komisāra, tāpat – ministra postenis.⁸ Savukārt jau 8. martā Latvijas PSR vadība lūdza VK(b)P CK sekretāra G. Maļenkova piekrišanu Matīsa Plūdona pārcelšanai darbā uz Latvijas PSR TKP par priekšsēdētāja vietnieku. Līdz tam M. Plūdons strādāja PSRS Zivsaimniecības rūpniecības TK par Zivju sagādes daļas priekšnieka vietnieku, mutiski pārrunās jaunajam amatam bija piekritis. Darbinieka nosūtīšanai citā darbā bija piekritis arī PSRS zivsaimniecības tautas komisārs Aleksandrs Iškovs.⁹ Paskaidrojums, kāpēc M. Plūdons bija piemērotākais kandidāts valdības vadītāja vietnieka amatam, bija īss un konkrēts: VK(b)P biedrs kopš 1917. gada, pēc tautības – latvietis. Ja biedrs Zutis par ministru tā arī neķļuva, tad M. Plūdons amatā tika iecelts, lai gan oficiāls (likumīgs) apstiprinājums tika iegūts vēlāk nekā pēc gada ar Latvijas PSR Augstākās padomes (AP) Prezidija 1945. gada 24. maija¹⁰ un Latvijas PSR AP 9. jūnija¹¹ lēmumiem. Abi šie lēmumi, neapšaubāmi, bija tikai formalitāte, lai arī tika gatavoti kā Latvijas PSR AP Prezidija priekšlikums Latvijas PSR TKP, piedāvājot minēto kandidātu attiecīgajam postenim. Atsauces uz Komunistiskās partijas saraksti un lēmumiem, protams, nebija. Īpaši tika gatavota – kā tas tika nosaukts Latvijas PSR vadības atskaitē G. Maļenkovam un Vjačeslavam Molotovam – Rīgas pilsētas “apgūšana” (освоение). Jau pirms Rīgas ieņemšanas 1944. gada oktobrī bija atlasīti 106 (no 130 nepieciešamajiem) partijas darbinieki (Rīgas pilsētas partijas komitejas, kā arī sešu Rīgas rajonu partijas komitejas kadri), kā arī padomju un komjaunatnes struktūru vadošie darbinieki.¹²

Šeit jāpiemin, ka līdz ar Sarkanās armijas nespēju sakaut Vācijas karaspēku Kurzemē radās zināms juceklis Latvijas teritorijas pārvaldes organizēšanā un amatpersonu atskaišu formēšanā. Kā zināms, Josifs Staļins Sarkanajai armijai deva rīkojumu līdz 1944. gada beigām vācu karaspēku padzīt no visas PSRS teritorijas. Publiski tika paziņots (arī vēlāk PSRS historiogrāfijā uzturēts), ka šis uzdevums ir izpildīts. Līdz ar to vācu karaspēka atrašanās Latvijas teritorijā – Kurzemē no PSRS propagandas viedokļa bija puslegāla. Šai niansei vēlāk bija ievērojama lomu gan padomju puses pārvaldes un ekonomikas organizēšanas plānošanā, gan vēlāk amatpersonu atskaitēs, tādēļ bieži vien ir konstatējamas atšķirības skaitļos, kas raksturo situāciju Latvijā 1944.–1945. gadā. Netika norādīts, vai runa ir par visu Latvijas teritoriju vai tikai padomju varas kontrolēto daļu.

Jāatzīst, ka PSRS vadībai 1944. gada otrajā pusē nosūtītajās atskaitēs Latvijas PSR amatpersonas lielāku uzmanību pievērsa saimniecisko jautājumu problēmām, ražošanas atjaunošanai nepieciešamajiem resursiem. Vienlaicīgi Latvijas PSR vadībai nebija iemesla lepoties ar propagandas darba rezultātiem – kā vienīgie panākumi 1944. gada oktobrī tika minēti 15 pulciņi ar 350 cilvēkiem, kur tika studēta J. Staļina grāmata “Par Padomju Savienības Lielo Tēvijas karu”, kā arī vairāku lekciju par marksisma-ļeņinisma tēmu nolasīšana.¹³ Visās atskaitēs tika uzsvērts, ka ir problēmas ar vietējiem kadriem, ka laukos amatus ieņēmuši politiski neuzticami un nepārbaudīti cilvēki.¹⁴ Šīs (teritorijas pārvaldes problēmas) nebija specifiskas Latvijas PSR problēmas, līdzīga situācija bija visā vācu karaspēkam atkarotajā teritorijā, īpaši 1939.–1940. gadā anektētajās teritorijās. Padomju okupācijas režīms nebija paspējis pilnībā ieviest un nostiprināt “sociālistisko” saimniekošanu, tagad – pēc vācu karaspēka padzīšanas daudzi darbi bija jāsāk no jauna. Tāpēc PSRS vadība 1944. gada beigās pieņēma vairākus lēmumus, kuri attiecās gan uz plašākām teritorijām (visām, kas bijušas vācu okupācijā), gan konkrētām republikām.

1944. gada 3. novembrī VK(b)P CK pieņēma lēmumu “Par spējīgu un autoritatīvu vietējo orgānu izveidi atbrīvotajās teritorijās” un “Par partijas uzdevumiem politiskajā darbā Latvijas PSR”. Pieņemot otro lēmumu partijas vadību Maskavā spieda reālā situācija Latvijā – bija pagājuši vairāki mēneši, kopš Latvijas teritorijas lielāko daļu atkaroja vāciešiem, taču “atbrīvotājus” nesagaidīja entuziasma pārņemtas tautas masas. Neraugoties uz nežēlīgo vācu okupācijas režīma politiku, Latvijas tauta nevēlējās sadarboties ar jaunajiem iekarotājiem, komunistiskā ideoloģija tai bija sveša. Par to liecināja fakti – līdz 1944. gada novembrim nevienā Latvijas pagastā nebija izveidota partijas organizācija, 310 padomju varas kontrolētajos pagastos darbojās tikai aptuveni 30–40 partorgu, precīzu to skaitu nezināja pat LK(b)P Centrālā komiteja. Latvijas laukos vācu okupācijas iestādes bija atcēlušas 1940. gada “padomju zemes reformu” un zemi ar ēkām, lopiem un inventāru nodevušas bijušo īpašnieku lietošanā. 1943.–1945. gadā daļai saimnieku atjaunoja arī īpašumtiesības.¹⁵ Pēc vāciešu padzīšanas bijušie “darba zemnieki” nesteidzās atgūt savu padomju varas piešķirto zemi, lai gan tika norādīts, ka tiem ir tiesības arī uz ražu, kas tika no šīs zemes ievākta. Ar 1944. gada 3. novembra lēmumiem savu situācijas vērtējumu deva VK(b)P CK: tika konstatēts, ka LK(b)P CK ir vāja un nav spējusi nostiprināt savu politisko varu un darbību, īpaši lauku apdzīvotajās vietās, pagastos. Cik noprotams, visvairāk VK(b)P CK satrauca fakts, ka ne ar 1940.–1941. gadā realizēto zemes reformu un nacionalizāciju, ne propagandēto cīņu pret kulakiem nebija izdevies Latvijas lauku sabiedrību sašķelt, izraisot tā saukto šķiru cīņu. Pret padomju varu rezervēti izturējās arī pārliecinošs vairākums bijušo bezzemnieku (to pierāda izteikti atturīgā iesaistīšanās vietējos pārvaldes orgānos), kurus jaunā vara bija būtiski materiāli ieinteresējusi. Daudzviet *de facto* turpinājās agrākās saimnieku un kalpu

attiecības un saimniecību sadalīšana bija notikusi tikai uz papīra. Šo situāciju centās izskaidrot arī LK(b)P CK Propagandas sektora vadītājs S. Jefremovs: *“Liela strādnieku un īpaši zemnieku daļa pirmajā laikā ietekmējās no provokatoriskajām baumām, kuras izplatīja kulaki – nacionālisti un vāciešus atbalstoši elementi, ka padomju vara nebūs ilglaicīga. To stimulēja arī frontes stabilizēšanās, bandītisms, bet galvenais – partijas un padomju vietējo orgānu neizlēmība padomju varas politikas realizācijā, piemēram, likuma par zemi realizācijā.*

*Daudzi darba zemnieki neuzstājās pret kulakiem, daudzi nepieprasīja ēku, zemes, inventāra un ražas atgriešanu.”*⁶ Šā ziņojuma lielākā pretruna ir galveno vainīgo konstatācijā – bezdarbībā tika vainotas varas struktūras, kuras vispār tobrīd neeksistēja. Savukārt PSRS vadība Maskavā uzskatīja, ka tās intereses Latvijā pilnvērtīgi nav spējīgas pārstāvēt ne LK(b)P CK, ne Latvijas PSR Tautas komisāru padome. Tika nolemts par īpašas tieši VK(b)P CK vadītas struktūras izveidošanu Latvijā (arī Lietuvā un Igaunijā), nosakot tai faktisko augstāko varu republikā.

VK(b)P CK Latvijas biroja izveide un darbības principi

1944. gada 29. decembrī VK(b)P CK Politbirojs pieņēma lēmumu par VK(b)P CK Latvijas biroja izveidi, par tā vadītāju iecēla Nikolaju Šataļinu (1904–1984; 1945. gada beigās viņu nomainīja Vasilijs Rjazanovs). Nav nejaušība, ka par pirmo Latvijas biroja vadītāju tika iecelts N. Šataļins, kurš pirms tam bija VK(b)P CK Kadru pārvaldes priekšnieka vietnieks. N. Šataļins jau 1940.–1941. gadā pārzināja kadru politiku Latvijā, ar viņu kadru jautājumos sarakstījās Latvijas PSR vadība. Tā kā vadošo kadru jautājums kā neatņemama okupācijas varas pārvaldes nostiprināšanas sastāvdaļa bija pirmo pēckara gadu prioritāte, par sava veida Latvijas PSR gubernatoru tika iecelts kompetents “kadru speciālists”. Jau 11. novembrī tika izveidoti identiski Igaunijas un Lietuvas biroji. Pirmais tika izstrādāts lēmumprojekts par Igaunijas biroja izveidi, to apstiprināja reizē ar Lietuvas biroju. Latvijas biroja apstiprināšanai par paraugu tika ņemti jau agrāk apstiprinātie dokumenti par Igauniju un Lietuvu. Dokumenti, kas atspoguļo lēmuma par Igaunijas biroja pieņemšanu, labi raksturo VK(b)P CK patiesos mērķus – izveidot Maskavai pakļautas Baltijas pārvaldes struktūras, kurām tieši būtu pakļautas Baltijas republiku vadošās institūcijas. Tas liecina, ka izveidotās marionešu valdības un vietējās komunistiskās partijas PSRS vadībai tomēr nelikās pietiekami uzticamas. Pārlietu daudz tajās bija nacionālo kadru bez 20.–30. gados PSRS iegūta rūdījuma. Turklāt šo marionešu valdību praktisko rīcībspēju un kompetenci ievērojami pazemināja jau tās sastāva komplektēšanas noteikumi, par galveno kritēriju nosakot politisko lojalitāti. Līdz ar to tika radīti apstākļi, ka praktiska palīdzība patiešām bija vajadzīga. Lai arī galīgajā un oficiāli apstiprinātajā redakcijā izveidoto biroju darbības formulējumi bija ievērojami mīkstināti, tie

tomēr daudz vairāk izskatījās pēc centra lēmējvaras nekā padomdevējiem. No lēmuma gan tika izslēgti vārdi *“Lai uzlabotu Igaunijas PSR partijas, padomju un saimniecisko orgānu vadīšanu”*, kā arī galīgajā variantā no lēmuma tika izslēgta obligāta biroja lēmumu izpilde no Tautas komisāru padomes puses, tomēr pietika arī ar to, ka biroja lēmumi bija obligāti republikas Komunistiskās partijas Centrālajai komitejai. Lēmums tika mazliet konstitucionāli pieslīpēts (oficiāli izpildvara nebija pakļauta Komunistiskajai partijai), taču būtību tas nemainīja – **Baltijas valstīs de iure tika radītas okupācijas varas tiešas pārraudzības institūcijas** [šeit un turpmāk autora izcēlums]. Sākotnējais variants pat neparedzēja republikas formālās vadības (KP CK pirmais sekretārs un TKP priekšsēdētājs) pārstāvniecību birojā, taču, lai neradītu sliktu iespaidu un atvieglotu organizatoriskos jautājumus, šie pārstāvji birojos tomēr tika iekļauti. Taču tas nekādā veidā, vismaz Latvijā, nepalielināja vietējo varas iestāžu vadītāju ietekmi lēmumu pieņemšanā – lēmumus birojs pieņēma, nesasaucot sēdes (1944.–1946. gadā Latvijas birojs noturēja tikai divas sēdes). Pagaidām atklāts ir jautājums, kāpēc toreiz VK(b)P vadība, izstrādājot un pieņemot lēmumus, lēmumu par Latviju pieņēma pusotru mēnesi vēlāk. Parasti šādi lēmumi tika pieņemti kopīgi visām trim republikām, pat republiku vadība Maskavā pie J. Staļina abās tikšanās reizēs pēc kara tika uzņemta vienlaicīgi. Izskaidrojums varētu būt arī situācija frontē – PSRS vadība gaidīja vācu karaspēka sagrāvi Kurzemē.

Latvijas biroja darbu visai atklāti 1946. gada oktobra sākumā atskaitē VK(b)P CK birojam ir raksturojis toreizējais biroja vadītājs V. Rjazanovs: *“Biroja un tā aparāta darbs un attiecības ar vietējiem vadītājiem tika veidotas šādi. Mēs uzskatījām par nelietderīgu sava darba pirmajā posmā sasaukt biroja sēdes un pieņemt lēmumus, kuri uzliktu par pienākumu LK(b)P CK izpildīt to un to, tāpēc, lai republikas vadībā neradītu tādu noskaņojumu, ka tai neuzticās, ka tā nav pilntiesīga, ka virs viņiem uzlikta vēl krievu vara, kā daži mēģināja teikt un radīt neveselīgu (нездоровое) attieksmi starp latviešiem. Tāpēc Latvijas birojs un tā aparāts realizēja savu vadību un palīdzību caur LK(b)P CK biroju, MP un tās aparātu, dodot padomus, priekšlikumus un rīkojumus, pārbaudot paveikto. Šāda pieeja sevi pilnībā attaisnoja un, esot tādām īsti partijiskam cilvēkam, kāds ir LK(b)P CK pirmais sekretārs biedrs Kalnbērziņš, un tādām gudram, lai arī partijiskā ziņā jaunam MP priekšsēdētājam, kāds ir biedrs Lācis, deva pozitīvus rezultātus: viss tika darīts ar LK(b)P CK un Latvijas PSR MP rokām, un visas rekomendācijas un priekšlikumi no biroja puses nekad netika apstrīdēti un vienmēr tika uzņemti pareizi.*

No otras puses – biroja vadība uzskata par nepieciešamu [sākotnējā teksta variantā *“periodiski”* – G. K.] lielos politiskos un saimnieciskos jautājumos republikas politisko un saimniecisko vadību mācīt [sākotnējā teksta variantā *“sapurināt”* (страхивать) – G. K.] un labot, ar savu aparātu apzinot situāciju un piedāvājot republikas vadībai īstenot dzīvē Latvijas biroja priekšlikumus.

Biroja sēdes tiek sasauktas tikai izņēmuma kārtā, tādu sasauca tikai vienu, kur apsprieda jautājumu par trešā sekretāra Jurgena neapmierinošo vadību, LK(b)P CK darba stilu, cīņu ar buržuāziskajiem nacionālistiem.”¹⁷

No šī dokumenta var secināt:

1. Daudzus rīkojumus un pavēles birojs Latvijas PSR vadībai nodeva mutiski, līdz ar to daudzu lēmumu “Maskavas izcelsmi” dokumentāli nav un nebūs iespējams pierādīt. Īpašu uzmanību pievērša tam, lai viss tiktu darīts ar vietējo rokām.

2. Pieņemot lēmumus, birojs nerēķinājās ar Latvijas PSR vadību un tās viedokli konkrētos jautājumos. Sēdes (kur būtu jāpieaicina arī Latvijas PSR vadība) praktiski netika sasauktas, pirmā sēde notika tikai pusotru gadu pēc biroja izveides – 1946. gada otrajā pusē.

3. Dokuments pierāda sistemātisku biroja iejaukšanos Latvijas PSR vadībai jau tā ierobežotajās “iekšējās lietās”, kā arī apliecina tāsniecīgo lomu lēmumu pieņemšanā.

4. Biroja vadītājs neslēpa biroja izteikti krievisko orientāciju šī vārda sliktajā nozīmē, ko pierādīs arī vairāki citi dokumenti.

5. No dokumenta var secināt, ka birojā (līdz ar to arī Maskavā) kā personību ievērojami augstāk vērtēja Vili Lāci, nevis J. Kalnbērziņu, lai gan abi tika atzīti par pietiekami iztapīgiem. Frāze “*īsti partijisks cilvēks*” par J. Kalnbērziņu atskaitē skanēja visai sarkastiski.

Arī pēc citiem Latvijas biroja dokumentiem iespējams secināt līdzīgi. Birojs ne tikai īstenoja patstāvīgu politiku Latvijā, bet to veica detalizēti. Biroja darbinieki personiski sazinājās ar VK(b)P CK un atsevišķām tās nodaļām, kā arī PSRS ministrijām, lai organizētu un risinātu pat relatīvi sīkus jautājumus. Tā, piemēram, organizējot Rīgas ostas atjaunošanu 1945. gada februārī, vispirms (bez Latvijas PSR vadības iesaistes) tika koordinēta rīcība un nepieciešamo centralizēto resursu piesaiste un tikai pēc tam sagatavoti un Latvijas varas iestādēm piesūtīti LK(b)P CK un Latvijas PSR MP lēmumi.¹⁸ Arī PSRS varas iestādes, sarakstoties ar biroja vadību, adresē vārdu “Latvija” nepieminēja – “*ПИГА ЦЕКАПАРТ товарищю Шаталуну*”.¹⁹ Latvijas birojs sīki plānoja savu darbu. Raksturīgs piemērs ir biroja darbinieka b. Čerņajeva 1946. gada 8. aprīlī sagatavotais dokuments:

“Par celtniecības materiāliem.

Dzīli izpētīt atpalikšanas cēloņus atjaunošanas darbos, izvirzot reāli veicamus pasākumus, lai atpalicību būvmateriālu ražošanas rūpniecībā likvidētu un tā kļūtu par vadošu rūpniecības nozari. Izpētīt iespējas atsevišķās nozarēs strādāt cauru gadu. Sagatavot LK(b)P CK un Latvijas PSR MP lēmuma projektu. Termiņš – oktobra mēnesis.

Veikt šos pasākumus, iesaistot darbā attiecīgo rajonu partijas komitejas, attiecīgas Latvijas PSR MP nodaļas un Būvmateriālu ministriju.”²⁰

Līdzīgi tika plānota un “sakārtota” rīcība visās Latvijas PSR aktuālajās dzīves sfērās – rūpniecības nozarēs, enerģētikā, mežsaimniecībā, izglītības un periodisko

izdevumu jautājumos, augstskolu reorganizācijā. Savukārt PSRS vadībai Maskavā tika gatavotas un piesūtītas detalizētas atskaites par situāciju Latvijā un darbības rezultātiem.

Vēl viena Latvijas biroja vadības stilam raksturīga iezīme bija krieviski imperiālistisks domāšanas veids. Jau iepriekš analizētajā atskaitē biroja vadītājs situāciju analizēja no iekarotāja pozīcijām – atklāti runāja par “*krievu varu*”²¹ un pieeju, kā šādu iespaidu novērst. Līdzīgi jautājumā par nacionālo kadru (latviešu) piesaisti valsts pārvaldes organizēšanā (par to runa būs vēlāk) biroja sēdes stenogrammā V. Rjazanovs neslēpa rezervētu attieksmi. Kādā atskaitē biroja priekšsēdētāja vietnieks Sergejs Zeļenovs (“Fakti par politisko noskaņojumu dažādās Latvijas PSR inteligences grupās”) no vēsturiskā taisnīguma viedokļa attaisno krievu valodas uzspiešanu lietvedībā: “*Ir gadījumi, kad iestāžu kalpotāji demonstratīvi atsakās lasīt dokumentus krievu valodā, pieprasot, lai runātu un rakstītu vienīgi latviski. Un pretēji tam krievi, kuri daudzus gadus Latvijā tika vajāti un apspiesti, tagad izrāda protestu, pieprasot izslēgt no aprites latviešu valodu un ieviest tikai krievu.*”²² Šādu pieeju atbalstīja arī VK(b)P CK birojs, to pierāda fakts, ka Latvijas biroja propagandas darbinieks, aktīvs nacionālistu apkarotājs S. Zeļenovs 1946. gada jūnijā tika paaugstināts amatā un apstiprināts par biroja priekšsēdētāja vietnieku. S. Zeļenovs ātri apliecināja, ka ir pelnījis paaugstinājumu – LK(b)P CK trešā sekretāra Jāņa Jurgena “atmaskošanas” dokumentus pāris mēnešu vēlāk gatavoja tieši viņš.

Latvijas biroja vadība savās atskaitēs noliedza, ka tai ir radušās konfliktsituācijas ar vietējās varas pārstāvjiem, taču vairāki dokumenti pierāda pretējo. Biroja pārstāvji uzspieda savu dienas kārtību LK(b)P CK biroja, kā arī citu institūciju sēdēs, uzstāja uz konkrētu personu sodīšanu un “atmaskošanu”. Sākot ar 1945. gada 9. janvāri, Latvijas biroja vadība piedalījās LK(b)P CK biroja sēdēs.²³ Visai zīmīgi, ka galavārdu debatēs LK(b)P CK 7. plēnumā (1945. gada 15.–16. februāris) neteica J. Kalnbērziņš, bet N. Šataļins.²⁴ Galvenos izvirzītos uzdevumus Latvijas birojs sasniedza. Tika salauzta dažu amatpersonu pretestība okupācijas varas lauku sovetizācijas politikai, bet pārējie saprata, ka jebkāda brīvdomāšana tiek sodīta un iecietība pret represijām ir vājuma izpausme. Jāsecina, ka notikumu attīstība bez Latvijas biroja sistemātiskas iejaukšanās īpaši nebūtu mainījies – to nodrošināja PSRS vadības organizētā kadru politika Latvijas PSR.

Okupācijas varas kadru politika

To, cik lielu nozīmi iekarotās teritorijas efektīvai pārvaldei pievērsa PSRS vadība, pierāda ne tikai speciāla VK(b)P CK Latvijas biroja izveide, bet arī vairāki lēmumi par kadru politiku Latvijā. Viena no nopietnākajām okupācijas varas problēmām pēc Latvijas teritorijas atkārtotas okupācijas 1944.–1945. gadā bija visu līmeņu pārvaldes kadru trūkums. Analizējot dokumentus, jāsecina, ka vadošo pārvaldes kadru atlasē 1944.–1946. gadā tika noteikti šādi kritēriji:

1. Politiskā drošība, to visbiežāk noteica dzīvesvieta pirms 1940. gada – Latvijas Republika vai Padomju Savienība.

2. Etniskā izcelsme – latvietis vai nelatvietis.

3. Latviešu valodas prasme vai neprasme.

Šo kritēriju nozīme bija atšķirīga atsevišķos valsts pārvaldes posmos. Tā, piemēram, valodas prasme nebija tik būtiska LK(b)P CK vadošajā aparātā, taču tās nozīme ievērojami pieauga zemākajā pārvaldes līmenī – pagastos, kā arī apriņķos. Etniski latviska izcelsme bija nepieciešama izpildvarā. Ministri (tautas komisāri) un to vietnieki, apriņķu un pagastu tautas deputātu padomju priekšsēdētāji bija daudz publiskākas un atpazītamākas personas nekā LK(b)P CK atsevišķu nodaļu priekšnieki un vadošie darbinieki faktiskās lēmējvaras – Komunistiskās partijas struktūrās. Ideāls darbinieks bija latvietis no PSRS, 30–40 gadu vecs, Komunistiskās partijas biedrs ar stāžu, tātad izturējies pat 1937.–1938. gada stingro atlasī, vēlams ar latviešu valodas zināšanām.

Vairākos amatpersonu ziņojumos VK(b)P vadībai Maskavā tika uzsvērtā vietējo neatbilstība un neuzticamība. **Ar vārdu “vietējie”, kas tolaik bija sinonīms vārdam “neuzticamie”, amatpersonu ziņojumos tika saprasti Latvijas iedzīvotāji, kuri Latvijas teritorijā uzturējušies no 1920. gada līdz 1940. gadam, kā arī vācu okupācijas laikā no 1941. gada līdz 1945. gadam, tātad visa Latvijas tauta.** Par piemērotiem pārvaldes kadriem, kuru *“politiskā uzticamība šaubas nerada”*, tika atzīti tikai *“latviešu komunisti – bijušie pagrīdnieki un emigranti no buržuāziskās Latvijas, kuri ilgstoši atrodās PSRS, kā arī krievi, kuru liela daļa strādāja Latvijā 1940.–1941. gadā”*²⁵. Par šo kadru vienīgo trūkumu tika atzīta nepietiekama vadošā darba pieredze.

Latvijas teritorijas pārvaldes problēmas analizēja arī VK(b)P CK Latvijas birojā, kur 1945. gada vidū secināja: *“Pārvaldes aparāta ātrā komplektācija noveda pie sekām, ka .. centrālais, apriņķu un pagastu padomju un saimnieciskais aparāts tika ievērojami piesārņots (зачолен) ar neuzticamiem, padomju varai svešiem un naidīgiem elementiem.”* Līdz ar to kā galvenā un gandrīz vienīgā tika konstatēta politiska problēma – lojalitāte padomju varai. *“Vietējais” – tā jau bija diagnoze, ar ko varēja pamatot neatbilstību: “Vadošo darbinieku vidējais sastāvs galvenokārt tika komplektēts no vietējiem (Zemkopības TK aparātā vietējie 47%, Sāgādes TK – 31%, Sovhozu trestā – 54%), tāpēc tur daudz neuzticamu un naidīgu personu.”*²⁶ Tika arī paskaidrots, kāpēc *“vietējie”* neatbilst padomju varas prasībām: *“Atšķirībā no PSRS vecajām republikām un rajoniem Latvijā nebija ne nobriedušu (сложившихся) kadru darbinieku, ne pietiekamu vietējo cilvēku rezervju no inteliģences, strādniekiem un zemniekiem, kuri audzināti padomju garā. Gluži pretēji, vietējos iedzīvotājus 20 gadus audzināja (воспитывали) buržuāziskie nacionālisti un vairāk nekā trīs gadus apstrādāja vācu fašistu propaganda. Partija ir skaita ziņā maza, tāpēc darbs ar vadošo darbinieku atlasī ir īpaši apgrūtināts.”*²⁷ Šie dokumenti asi disonēja ar publiski deklarēto *“plašo darbaļaužu masu atbalstu un sajūsmu par padomju*

varu”. Valsts pārvaldei augstākajā līmenī 1945. gadā bija nepieciešami 1156 partijas un padomju darbinieki, vidējā līmenī – 1523 darbinieki. 1945. gada 1. janvārī šo kadru komplektācija bija attiecīgi 85 procenti un 89,1 procenti.²⁸ Visā valsts pārvaldes aparātā (ja pieskaita zemāko – pagastu līmeni) kadru komplektācija Komunistiskās partijas institūcijās 1945. gada 1. janvārī bija tikai 40,1 procenti.²⁹ Kadru trūkums tika risināts PSRS vadības līmenī – VK(b)P CK pieņēma lēmumu 1945. gada aprīlī–maijā nosūtīt uz Latviju 300 komunistus – latviešus no citiem PSRS apgabaliem. Līdz 1945. gada jūlijam šis plāns jau tika pārpildīts – uz Latviju tika nosūtīts 371 “latvietis”. Laikposmā no 1943. gada 1. marta līdz 1945. gada 1. jūlijam “*pa partijas līniju*” Latvijā ieradās arī 267 krievu komunisti.³⁰ Nav iespējams precīzi noteikt, cik partijas un padomju vadošajās institūcijās pēckara laikā amatus ieņēma vietējie, cik – iebrucēji, bet skaidrs ir viens – vietējo bija pārliecinoši mazāk. Tikai 1945. gadā vien VK(b)P CK uz Latviju darbā vadošos amatos nosūtīja 741 darbinieku. Papildu tam 310 komunistu uzsāka darbu Latvijā pēc demobilizācijas. Ievērojams skaits vadošo darbinieku tika iesūtīts jau 1940.–1941. gadā. Latvijas biroja ziņojumā 1946. gada janvārī teikts, ka “*kara laikā partijas organizācija papildinājās par 3,5 tūkstošiem, galvenokārt ar komunistiem, ko VK(b)P CK nosūtīja uz vadošu darbu Latvijā*”³¹. Taču ne visi, kurus padomju vara uzskatīja par “vietējiem”, objektīvi atbilda šim statusam. Spilgtākais piemērs tam ir pats LK(b)P vadītājs, CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš, kurš ilgstoši 20.–30. gados dzīvoja PSRS, ieņemot amatus valsts iestādēs Maskavā, pēdējo reizi ieradās Latvijā tikai 1936. gadā, pildot konkrētu Komunistiskās partijas uzdevumu. **Realitāte bija skaidra un skarba: no Latvijas pusotra miljona iedzīvotājiem nebija iespējams atlasīt pat tūkstoši okupācijas režīmam uzticamu kadru.**

Komunistu skaits strauji pieauga, taču vairāk uz ieceļotāju rēķina. Ja 1945. gada 1. janvārī Latvijas PSR bija 3592 komunisti, tad 1946. gada 1. janvārī jau 10987 (8214 partijas biedri un 2773 partijas biedra kandidāti), 1947. gada 1. janvārī vēl divas reizes vairāk – 21 037 komunisti. Taču 1945. gadā tikai 590 bija “no jauna uzņemti biedri un 1159 no jauna uzņemti kandidāti”. Lai gan iestāšanās Komunistiskajā partijā Latvijā (tāpat kā Lietuvā un Igaunijā) pēckara gados tika ievērojami atvieglota, nodrošināt latviešu vairākumu LK(b)P kopumā neizdevās. 1945. gadā latviešu bija apmēram trešā daļa no LKP biedriem (30% 1945. gada 1. janvārī; 33% 1946. gada 1. februārī), vēlāk šī proporcija vēl vairāk samazinājās. 1947. gada 1. janvārī latviešu bija 26 procenti no LKP biedru kopējā skaita, pie tam no tiem lielākā daļa nebija Latvijas latvieši. Latvijas biroja atskaitē tika konstatēts, ka “*lielākā daļa no 1947. gada 1. janvārī esošajiem 5526 LKP biedriem – latviešiem ir vadošie darbinieki, kuri ieradušies no citām PSRS republikām*”³². Tā tika nodrošināta zināma latviešu pārstāvēniecība LK(b)P CK aparātā kopumā – 1946. gada 1. jūlijā no 1211 darbiniekiem 61,2 procenti bija latvieši. Līdz ar to, apkopojot statistikas datus, jāsecina, ka **no LKP biedriem 1947. gada 1. janvārī tikai apmēram desmitā daļa bija Latvijas latvieši** (dzīvojuši Latvijā līdz 1940. gadam).

Nacionālais jautājums un kadru politika

Lai arī viens no okupācijas varas visvairāk apkarotajiem grēkiem Latvijā bija nacionālisms (gandrīz vienmēr tas izrādījās arī “buržuāzisks”), valsts pārvaldes struktūru kadru komplektācijā nacionālais jautājums pēckara gados bija tikpat aktuāls kā politiskā uzticamība. Neapšaubāmi, tas bija viens no faktoriem, kādēļ ātri un efektīvi nevarēja nokomplektēt Latvijas teritorijas pārvaldes vadošos kadrus. Paradoksāli, ka, apkarojot nacionālismu, taņī pašā laikā VK(b)P CK rūpējās, lai Latvijā vadošajos amatos būtu pietiekams skaits latviešu, kā arī lai latviešu valodu zinātu noteikts skaits darbinieku. Sprotams, ka šāda politika netika īstenota aiz cieņas un mīlestības pret latviešu valodu un tautu, bet gan lai okupācijas vara iegūtu lielāku lojalitāti un leģitimitāti tautas vidū. Vadošo kadru atlasē tika noteikts stingrs kritērijs: ievērojami lielākai darbinieku daļai jābūt etniskajiem latviešiem; nozīme, lai arī mazāka, tika pievērsta arī latviešu valodas zināšanām. Atsevišķos apriņķos tika rīkoti latviešu valodas kursi vadošajiem darbiniekiem.³³ Tika apzināti visi PSRS teritorijā esošie latvieši – komunisti. Tādi 1945. gada sākumā bija 4346 (ievērojami vairāk nekā igauņi un lietuvieši kopā). Tātad, neraugoties uz 30. gadu represijām un daudzo latviešu iesaisti Latvijas PSR valsts pārvaldē 1940.–1945. gadā, Krievijā un citos PSRS reģionos joprojām bija liels latviešu komunistu skaits. Lai arī daļa PSRS latviešu komunistu tika atzīta par nepiemērotu nosūtīšanai uz Latviju (galvenokārt lielā vecuma un sliktās veselības dēļ), 1945. gada laikā, kā iepriekš tika konstatēts, Latvijā ieradās vismaz 540 PSRS latviešu. Salīdzinājumam: Lietuvā pēc identiskas shēmas ieradās tikai 35 lietuvieši. Kopumā, lai ieņemtu vadošus amatus, līdz 1947. gada 1. janvārim Latvijā bija ieradušies vairāki tūkstoši komunistu – latviešu no PSRS (vairākums no 5526 LKP esošajiem latviešiem).³⁴

Kaut gan centralizēti tika īstenota politika, lai paaugstinātu latviešu (ne latviešu valodas pratēju) īpatsvaru valsts pārvaldē kopumā, 1945. gadā LK(b)P CK aparātā latvieši bija mazākumā – 1945. gada 10. aprīlī no 112 strādājošiem 47 bija latvieši, bet 1945. gada 20. septembrī no 148 darbiniekiem tikai 59 latvieši. To var skaidrot ar jau minēto salīdzinoši zemo CK darbinieku publicitātes līmeni. Šajā struktūrā daudz lielāka uzmanība tika pievērsta profesionālajām spējām. To pierāda arī ievērojami augstākais izglītības līmenis CK struktūrās salīdzinājumā ar citiem pārvaldes līmeņiem. Latviskuma līmeni faktiskajā lēmējvarā – LK(b)P CK labi raksturo ar agrāro nozari saistītie kadri. Lauksaimniecības nodaļā no astoņiem darbiniekiem (1945. gada 20. septembra dati) pieci (arī nodaļas vadītājs A. Baranovs) bija krievi, kas latviešu valodu neprata; arī no trim latviešiem viens valodu prata vāji. Lopkopības nodaļā latviešu valodu neprata neviens, arī “latvietis” Antons Ozolings. Pārtikas rūpniecības nodaļā latviski neprata Varvara Murāne, lai gan sevi bija pieteikusi kā “latgalieti”.³⁵ Salīdzinājumam: izpildvarā – Zemkopības TK struktūrās tajā pašā laikā strādāja 89 procenti latviešu (vietējie 47%) un tikai 11 procenti krievu.³⁶

Ievērojami atšķirīga attieksme kadru politikā bija pret zemākā un vidējā līmeņa vadošajiem darbiniekiem – aprinķu, pilsētu un pagastu partijas pirmorganizāciju vadītājiem – partorgiem, kā arī izpildvaras pārstāvjiem aprinķos, pilsētās un pagastos. Par kadru politiku Latvijā 1945. gadā toreizējais VK(b)P CK Latvijas biroja vadītājs V. Šataļins VK(b)P CK birojam ziņoja: *“Darbinieku iecelšanā vadītājiem no nepieciešamības vadošajos amatos iecelt latviešus, tāpat vairāk pieredzējušus krievus, lai stiprinātu vadību un palīdzētu nepieredzējušiem latviešiem.”* Tātad kritērijs bija skaidrs – nacionālā izcelsme bija svarīgāka par profesionālajām spējām. 1945. gada 1. janvārī no 384 padomju varas kontrolē esošajiem pagastiem 98 nebija partorgu. Tika uzsvērts, ka latviešu pagastos. Arī šeit princips bija skaidrs – labāk pagaidām iztikt bez partorga nekā ielikt nelatvieti, krievu.³⁷ Grūtības kadru komplektēšanā skaidroja vienkārši un tieši: *“ar komunistu – latviešu neesamību”*³⁸. Komunisti nebija iznīcināti, tie nekaroja Sarkanajā armijā, viņi vienkārši pagastos nekad nebija bijuši. LK(b)P 9. kongresā 1940. gada 17. decembrī to atzina vairāki delegāti, piemēram, Bauskas aprinķī 20 pagastos kopā bija tikai trīs partijas biedri,³⁹ 19 Aizputes aprinķa pagastos seši biedri,⁴⁰ pat Latgalē, Ludzas aprinķī, partija kā organizācija nepastāvēja.⁴¹ 1945. gadā partorgus pagastos uz laiku izdevās nokomplektēt (1946. gada vidū atkal 46 pagastos partorgu nebija⁴²), pie tam 88,6 procenti no tiem bija latvieši, taču tie bija kadri ar izteikti zemu izglītību. Tikai deviņiem no 449 bija pabeigta vai nepabeigta augstākā izglītība, 283 bija tikai sākumizglītība. Daudz labāka situācija nebija arī aprinķos. Zemā izglītība nozīmēja arī nekompetenci, nespēju nodrošināt valsts pārvaldes funkcijas. Taču no Maskavas, VK(b)P CK, bija saņemtas skaidras instrukcijas par “nacionālā” principa ievērošanu varas pārstāvju atlasē. VK(b)P CK 1946. gada 26. jūlijā pieņēma lēmumu “Par vadošo partijas un padomju darbinieku sagatavošanu, atlasī un sadali Ukrainas partijas organizācijā”. Lai arī šis lēmums attiecās it kā uz Ukrainu, atsaucoties tieši uz šo lēmumu, Latvijas birojs uzdeva LK(b)P CK atlasīt CK aparātam 19 darbinieku un nodrošināt izvēršīšanai rajonu un pilsētu partijas komitejās 62 darbiniekus no **“pārbaudītiem, jauniem un izglītotiem kadriem no vietējiem iedzīvotājiem”**⁴³. Uzdevums bija jāizpilda līdz 1946. gada 1. novembrim. Cik var noprast no minētā lēmuma un Latvijas biroja sēžu protokoliem, Maskava bija nopietni norūpējusies par valsts pārvaldes izveidi ne tikai Ukrainā un uzņēmusies zināmu aizbildniecību pār vidējās un zemākajās struktūrās strādājošajiem darbiniekiem, stingri kontrolējot arī kadru nomaīņu. Par to liek secināt Latvijas biroja priekšsēdētāja V. Rjazanova izteikumi 1946. gada 21. oktobra biroja sēdē. Biroja vadītājs neslēpa savu nepatiku par “centra” īstenoto nacionālo politiku: *“Paši zināt, kā pie mums ir atrast latvieti par sekretāru. Krievus taču nedrīkst likt. Ar dažiem no šiem sekretāriem nākas nopūlēties (повозится).”*⁴⁴ Savukārt amatpersonu iespējamu nomaīņu V. Rjazanovs komentēja šādi: *“CK aizliedza ņemt nost. Tagad ir tāds stāvoklis, ka mums jāsaskaņo. Tagad vispirms CK lemj par noņemšanu, pēc*

*tam mēs lemjam.*⁴⁵ Šajā gadījumā ar lielu ticamības pakāpi var apgalvot, ka runa bija par VK(b)P CK norādēm lēmumus pieņemt pēc LK(b)P CK piekrišanas, jo pēc partijas hierarhijas Latvijas biroja lēmumi bija obligāti LK(b)P Centrālajai komitejai. Šajā gadījumā Maskava bija nepārprotami iejaukusies jautājumos, kuru koordinēšanai un vadīšanai jau bija izveidojusi īpašu institūciju – VK(b)P CK Latvijas biroju. No notikumu attīstības 1946. gadā (par to vairāk turpmāk) var secināt, ka starp Latvijas PSR varas institūcijām un Maskavas vietvalžiem – Latvijas biroju bija izcēlušās nesaskaņas, par kurām bija informēta arī Maskava.

Šāda vadošu latviešu komunistu skaita palielināšanas politika lielā mērā izskaidro 1946. gada vidus datus par partijas CK aparāta darbiniekiem – joprojām visas vakances nebija aizņemtas (90,2% no štatā paredzētajiem), toties latviešu skaits bija sasniedzis 61,2 procentus.⁴⁶

Nesaskaņas starp VK(b)P CK Latvijas biroju un Latvijas varas iestādēm 1946. gadā

Par zināmu konfliktsituāciju liecina kāds dokuments – Latvijas biroja 1946. gada oktobrī sagatavots lēmums par valsts obligāto graudu sagādes normu izpildi. Birojs asi kritizēja LK(b)P CK un Latvijas PSR MP, izsakot pat draudus: **“Birojs atgādina LK(b)P CK un Latvijas PSR MP, ka partijas un padomju vadības nespēju laikā un pilnā apjomā nodrošināt saistību izpildi par pirmstermiņa graudu sagādes plāna izpildi un virsplāna graudu nodošanu valstij un šī valstiski ļoti svarīgā jautājuma izpildes izjaukšanu (срыв) šā gada apstākļos partijas vadība novērtēs kā valsts noziegumu.**”⁴⁷ Par galvenajiem vainīgajiem tika atzītas Latvijas varas iestādes: *“Birojs uzskata, ka graudu sagādes neapmierinošas izpildes cēlonis ir kulaku pretošanās nenovērtēšana no LK(b)P CK un Latvijas PSR valdības puses ..”* MP lēmuma turpinājumā Latvijas birojs uzkrītoši pārsniedza savu kompetenci: *“Birojs lemj: uzdot LK(b)P CK un Latvijas PSR MP nekavējoties novērst konstatētos trūkumus.*”⁴⁸ Kā zināms, Latvijas biroja lēmumi obligāti bija tikai LK(b)P CK, bet MP formāli šādu pienākumu nebija. Minētajā lēmumā bija detalizēts darbības plāns (13 punkti), kādi pasākumi jāveic Latvijas PSR varas iestādēm. Šis nav vienīgais dokuments, kas liecina par nesaskaņām starp Latvijas biroju un Latvijas PSR vadību. Latvijas birojs iniciēja un panāca LK(b)P CK trešā sekretāra J. Jurgena nomaīņu. J. Jurgens bija atbildīgs par lauksaimniecības politiku Latvijas PSR, un tieši izpratnē par lauksaimniecības politikas īstenošanu nesaskaņas izpaudās.

Ņemot vērā Latvijas biroja 1946. gada augustā VK(b)P CK adresētās atskaites, ar lauksaimniecību viss bija kārtībā – zemes reforma bija īstenota, produkcijas piegādes plāni valstij pildījās ar uzvižu. Tā, piemēram, 1944. gadā lauksaimniecības produkcijas sagādes plāns tika izpildīts par 125 procentiem, bet 1945. gadā par 103 procentiem.

1946. gada pavasara sējas plāns izpildīts par 101 procentu, līdz 1946. gada 15. augustam izpildīts gada piecgades fonda sviesta sagādes plāns.⁴⁹ Taču 1946. gada vidū izrādījās (tā vēstīja Latvijas biroja darbinieka K. Mitrjušina 1946. gada 3. augusta ziņojums), ka LK(b)P CK trešais sekretārs J. Jurgens sistemātiski nav pildījis ne Latvijas biroja, ne LK(b)P CK biroja lēmumus un norādījumus, nav spējis realizēt organizatorisko un saimniecisko darbu. Cits – daudz izvērstāks ziņojums ļoti detalizēti analizēja “politiski kaitīgo” runu, ko J. Jurgens bija teicis republikas pagastu padomju priekšsēdētāju sa-nāksmē 1946. gada jūlijā.

Kādi tad bija galvenie Latvijas biroja konstatētie “grēki” J. Jurgena runā?

Pirmkārt, J. Jurgens atzina, ka situācija daudzējādā ziņā ir daudz sarežģītāka nekā 1941. gadā. Kā vienu no problēmām J. Jurgens norādīja preču trūkumu un zemos ražošanas apjomus, kas izraisījuši spekulāciju: *“Jūs zināt, ka ražojam ļoti maz, bet, kā zināt, ja ir maz, tad, lai arī kādus mērus pieņemtu, lai cik negrieztos pie tiesas un prokuratūras – vienmēr būs spekulācija.”* Lai arī radušās grūtības J. Jurgens skaidroja ar karu, Latvijas biroja pārstāvis – S. Zeļenovs, biroja priekšsēdētāja vietnieks, – to nosauca par sīkburžuāziska ekonomista skatījumu un norādīja, ka pret spekulāciju un noziedzīgiem elementiem ir jācīnās, nevis tie jāizskaidro. Šo viedokli izklāstot, S. Zeļenovs plaši izmantoja V. Ļeņina darbu citātus.

Otrkārt, J. Jurgens norādīja uz valsts pārvaldes grūtībām pagastos, tās skaidrojot arī ar varas jaunumu un zemnieku nezināšanu, kurās instancēs jāvēršas ar neskaidrajiem jautājumiem, arī par nelikumībām.

Treškārt, J. Jurgens norādīja, ka situācija nebūt nav tik revolucionāra kā 1905., 1917. un 1919. gadā, laukos to skaidroja ar zemes reformu, kuru realizējot daudziem atņemta zeme: *“Nevienam no mums nepatīk, ka atņem!”* Šis atziņas sevišķi saniknoja biroja pārstāvi, kurš norādīja, ka CK sekretārs ir apvainojis latviešu tautu – ka pareizi būtu teikt sekojošo: *“Latviešu tauta pie sevis 1940. gadā nodibināja padomju varu, pārdzīvoja smago vācu okupāciju un vāciešiem nepārdevās, bet varonīgi kopā ar citām padomju tautām cīnījās un uzvarēja.”* Tikpat neizprotami biroja pārstāvim likās izteikumi, ka tautā neapmierinātību izraisījusi zemes reforma: *“Bet atņēma taču to [zemi. – G. K.] kulakiem un vācu atbalstītājiem, kāds te sakars latviešu tautai (при чем же здесь латышский народ)!”*

Ceturtkārt, J. Jurgens iecietīgi izteicās par nacionālajiem partizāniem, pie tam metot ēnu uz visu LK(b)P CK: *“Mēs arī turētu katrā mežā armiju un iznīcinātu pēdējo bandītu, taču **arī mēs domājam, ka, lai arī cik tas būtu bēdīgi, viņi visi ir mūsu pašu latvieši**, varbūt viņi atjēgsies, iznāks no meža, bet, kuri neiznāks, nāksies iznīcināt.”* Šis izteikums likās sevišķi bīstams, jo frāze “arī mēs domājam” lika saprast, ka tā domā CK, jo J. Jurgens uzstājās kā CK pārstāvis. Ar šo izteikumu būtībā pietiktu, lai nepieciešamības gadījumā vadošajos Latvijas PSR orgānos uzsāktu plašu tīrīšanu.

Pret latviešu kadru prioritāru iecelšanu amatos negatīvi noskaņotajam Latvijas birojam šis bija pietiekami spēcīgs arguments, lai "noliktu pie vietas" brīvdomātājus vadībā.

Piektkārt, J. Jurgens nevēlējās šķelt lauku iedzīvotājus, tātad bija pret vienu no okupācijas varas lauksaimniecības politikas stūrakmaņiem: *"Galvenais, lai jūs varētu labi un viegli strādāt, ir iekarot autoritāti visos zemniekos, lai viņi jūs cienītu un klausītu."* Biroja pārstāvis secināja, ka tas ir buržuāzisks lozungs, jo laukos jācīnās pret kulakiem, bandītiem, vācu un bandītu atbalstītājiem. Pie tam J. Jurgens runājot kā mācītājs, norādīdams, kā jāuzvedas, lai iegūtu autoritāti: nesist ar kulaku pa galdu, nedzert šņabi, nepiesavināties svešu mantu.

Par šo tā saukto Jurgena lietu⁵⁰ Latvijas biroja vadītājs ziņoja arī VK(b)P CK, apkopojot rezultātus: *"CK sekretāra Jurgena darbs lauksaimniecības vadībā mums izraisa lielas bažas. Lai gan viņam tika sniegta palīdzība, darbs neuzlabojās. [...] Viņa politiskās darbības pārbaudē konstatēja, ka Jurgens uzstājās aprīņķu padomju priekšsēdētāja sanāksmē ar pretpadomju kulaku – nacionālista runu. Birojs šo jautājumu uzstādīja republikas partijas vadītājiem un piedāvāja Jurgenu noņemt no amata, izteikt rājienu, izstāstīt par to partijas un padomju aktīvam un šādi audzināt (воспитать) partijas organizāciju."*⁵¹ Birojs bija savācis kompromitējošus materiālus arī par citām institūcijām, starp tām Tieslietu ministrija un Augstākā tiesa: *"Latvijas biroja pārbaude konstatēja, ka partijas un padomju vadība dažos aprīņķos izdabā kulakiem un būtībā tos aizstāv, bet Latvijas PSR Augstākā tiesa un Justīcijas ministrija deva zemākām tiesu instancēm mājienus kulaku saimniecību aizstāvēšanas virzienā un pēc būtības dezorientēja zemāko tiesu orgānus cīņā ar kulaku elementiem piena sagādē."*⁵² Šie dokumenti ļoti precīzi un ticami atspoguļo radušos situāciju. Latvijas birojs bija savācis pietiekamu daudzumu kompromitējošu materiālu, uz kuru pamata varētu veikt, maigi izsakoties, vadības maiņu Latvijas PSR. Diezgan loģiski un saprotami, ka okupācijas varas ieliktēji uz tādu varonību kā atklāta konfrontācija ar maizes devējiem nebija ne spējīgi, ne arī motivēti. Vara atteicās no saviem uzskatiem, sāka īstenot "stingro partijas līniju", J. Jurgens tika "atmaskots" un nomainīts ar krievu Aleksandru Ņikonovu. Latvijas biroja sēdē 1946. gada oktobra beigās Latvijas PSR vadība jau bija pāraudzināta. LK(b)P CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš par vēlamu uzskatīja okupācijas armijas spēka demonstrēšanu par biedinājumu: *"Aprīņķu centros nav Sarkanās armijas garnizonu, šo spiedienu kulaks nejut, un viss kopā ļauj viņam uzvesties nekaunīgi."*⁵³ Savukārt LK(b)P CK otrais sekretārs Ļebedevs ziņoja, ka no graudu sagādes *"kampaņas sākuma par kontrrevolucionāru darbību notiesātas 130 kulaku saimniecības, īpašums konfiscēts 300 saimniecībām. [...] Uz kulakiem spiediens izdarīts, taču tas jādara desmitkārt, ja viņš ņem pie rīkles padomju varu, tad viņu jāņem aiz kādas vēl vārīgākas vietas."*⁵⁴ Tātad netika taupīti ne draudi, ne sulīgi izteicieni. Vienīgi V. Lācis vēl aicināja *"runāt ar zemniekiem"*⁵⁵.

Cita konfliktsituācija radās augstākās izpildvaras struktūrās. Latvijas PSR MP lietu pārvaldnieks nonāca nežēlastībā par kāda bijušā lauku saimniecības īpašnieka aizstāvēšanu un grēku nenožēlošanu. Konflikta izraisīja šāda situācija. Bijušais saimniecības “Spanāni” īpašnieks Pāvuls (citos dokumentos Pāvulāns) 1944. gada rudenī bija devies bēgļu gaitās uz Kurzemi un 1945. gadā atgriezies. Pa šo laiku viņa saimniecība kā bezsaimnieka manta “palīgsaimniecības” statusā tika piešķirta fabrikai “Sarkanais rīts”. Bijušais īpašnieks lūdza savu tiesību atjaunošanu, ko 1945. gada 20. decembrī arī apstiprināja vispirms pagasta Zemes komisija, pēc tam Rīgas apriņķa izpildkomiteja. Šos lēmumus akceptēja zemkopības ministrs Jānis Vanags, sagatavojot un iesniedzot Latvijas PSR MP apstiprināšanai attiecīgu lēmuma projektu. Taču trīs Latvijas PSR MP priekšsēdētāja vietnieki – Jevgeņijs Ronis, Aleksejs Petruševs un Matīss Plūdons šo lēmumprojektu noprotēja un pārbaudīja situāciju “uz vietas”. Rajona izpildkomiteja savu lēmumu atcēla. Taču “Spanānu” īpašnieka pusē nostājās Latvijas PSR MP lietu pārvaldnieks Jānis Kļaviņš, kurš vispirms nosūtīja arī savu palīgu Krauliņu pārbaudīt situāciju “uz vietas”, pēc tam uzrakstīja vēstuli MP priekšsēdētājam V. Lācim, lūdzot izņēmuma kārtā lemt par labu bijušajam īpašniekam. Konflikts saasinājās, iesaistītās puses piesūtīja papildu argumentus, piemēram, parādījās rūpnīcas strādnieku ziņojums, ka bijušais īpašnieks bijis kulaks, aktīvs vācu atbalstītājs, viņa saimniecībā atradies vācu armijas štābs, viņš saimniecībā ekspluatējis kalpus un piecus padomju karagūstekņus [zināšanai – saimniecībā bija 17 ha zemes. – G. K.]. Savukārt J. Kļaviņš iesniedza ziņas, ka Pāvuls buržuāziskās valdības laikā finansiāli palīdzējis revolucionārajām organizācijām, bet okupācijas laikā padomju pilsoņiem, savukārt rūpnīca par saimniecību nerūpējoties, dedzinot būvmateriālus (dēļus).⁵⁶ Latvijas PSR MP pieņēma sava veida kompromisa lēmumu – piedāvāja Rīgas apriņķa izpildkomitejai Pāvulam piešķirt zemi un ēkas citā vietā. Turpmāko notikumu attīstību labi raksturo Latvijas biroja priekšsēdētāja vietnieka S. Zeļonova ziņojums biroja priekšsēdētājam V. Rjazanovam: “*Ronis par visu ziņoja MP partijas sapulcē, taču tā parādīja glēvulību, neviens Kļaviņu nenosodīja, pats Kļaviņš kļūdas neatzina, bet norādīja Ronim, ka tas vienpusīgi izskata jautājumus.*

Es biju spiests sapulcē uzstāties, novērtēt Kļaviņa rīcību un uzvedību, pateikt, ka partijas organizācija nevar tik nedroši reaģēt uz biedru politiskajām kļūdām un tai jāizsaka savs viedoklis. Pat tad, kad divi biedri Kļaviņam teica priekšā, kas viņam tagad jāsaka – ka kļūdījies, viņš savu vainu neatzina.

Uzskatu, ka Kļaviņš par antipartijisku rīcību jā sodā. Ar savu liberālo attieksmi pret Kļaviņa kļūdām partijas sapulce pieļāva lielu kļūdu. [...] Uzskatu par nepieciešamu pieņemt stingrus mērus un paaugstināt organizācijas kaujasspējas.”⁵⁷ Pēc Latvijas biroja pieprasījuma Latvijas PSR MP lietu pārvaldnieks J. Kļaviņš no amata tika atbrīvots, no 1946. gada septembra šos pienākumus jau veica Ivans Bastins. Šis gadījums liek secināt:

1. Šis ir kārtējais pierādījums par biroja darbinieku rupjo iejaukšanos Latvijas varas institūciju iekšējās lietās.

2. Starp Latvijas PSR varas iestāžu darbiniekiem bija principiālas savstarpējas nesaskaņas un dažāda izpratne jautājumu risināšanā. Iespējams, ka dažreiz Latvijas birojs ticis izmantots kā spēcīgs ierocis attiecību kārtošanā.

3. Gan Latvijas PSR MP lēmums šajā jautājumā (tomēr – kompromiss), gan partijas komitejas sēdes norise liecina, ka Latvijas PSR vadības rindās bijusi vērojama iekšēja opozīcija.

4. Izteikt atklātus iebildumus centrālās varas pārstāvjiem Latvijas PSR varas iestādes neuzdrošinājās. Pēc Latvijas biroja pieprasījuma J. Kļaviņš savu amatu zaudēja.

Atklātus iebildumus oficiālās uzstāšanās reizēs neizteica arī Latvijas PSR AP Prezidija priekšsēdētājs Augusts Kirhenšteins. Taču neformālās sarunās viņš padomju okupācijas režīma politiku asi kritizēja. Par to liecina Latvijas biroja priekšsēdētāja 1947. gada ziņojums "Par LK(b)P CK un Latvijas PSR MP darbu": *"Nepartijisku pozīciju vairākas reizes ieņēmis Latvijas PSR AP Prezidija priekšsēdētājs A. Kirhenšteins. Viņš izrāda asu nepatiku pret Kalnbērziņu, Lāci, Noviku. Daudz izrunājas (болтает) par to, ka Kalnbērziņš, Lācis un Noviks sasēdinājuši cietumos latviešu tautu, izposta Latvijas tautsaimniecību, kā arī plāpā citas buržuāziski nacionālistiskas muļķības. Pie Kirhenšteina bieži atbalstu rod cilvēki ar pretpadomju noskaņojumu, sevišķi tuvs viņš ir reakcionārās inteligences daļai no Universitātes, Zinātņu Akadēmijas, Medicīnas institūta u.c. [...] Oficiālās un atklātās uzstāšanās reizēs šādu nostāju viņš nepauž (настроение не прорываются). Praktiska ietekme uz republikas politisko un saimniecisko dzīvi Kirhenšteinam nav, bet šis noskaņojums traucē partijas organizācijas darbu. [...]"*

Latvijas birojs republikas vadībā atrada arī antipartijisku grupu, un nav pārsteigums, ka tanī bija vietējie komunisti: *"Nepieciešams atzīmēt par nelielu atbildīgo darbinieku grupu, galvenokārt bijušos pagrīdniekus – Deglavu (Valsts plāna vadītājs), Trinkleru (MP priekšsēdētāja vietnieks), Plēsums (AP Prezidija priekšsēdētāja vietnieks), Putniņš (arodbiedrību priekšnieks), Ābele (Jelgavas izpildkomitejas priekšsēdētājs) un citi, kuri pretendē būt republikas vadībā, bet neder ne politiski, ne vērtējot darbaspējas. Viņi visi ir zināmā opozīcijā republikas partijas vadībai, baumo, atceras vecās pagrīdes lietas, kad sekretārs bija Deglavs. Šī grupa ir zināmā mērā bīstama, ja to neizolēs, tā var nopietni ietekmēt partijas organizācijas drošību un tās ietekmi iedzīvotājos. Ar šo grupu saistīts bija jau no amata noņemtais 3. sekretārs Jurgens."*⁵⁸

Daudz labāk šajā atskaitē V. Rjazanovs raksturo Latvijas PSR partijas un valdības vadītājus, piemēram, norāda, ka J. Kalnbērziņš daudz lasa [šķiet, ka citi nelasa! – G. K.], ir sācis labāk iedziļināties lietu detaļās, aptvert plašāku politisko un saimniecisko jautājumu loku. Savukārt V. Lācis *"godīgi attiecas pret valsts interesēm, ieņem pareizu pozīciju lielos valsts un politiskās dzīves jautājumos, ieklausās partijas vadībā un pareizi veido attiecības ar partijas orgāniem"*⁵⁹.

Vērtējot savu darbu, VK(b)P CK Latvijas biroja vadītājs V. Rjazanovs 1947. gadā secināja: *“Birojs uzstājīgi pieprasīja no LK(b)P CK pastiprināt idejiski organizatorisko cīņu ar daļas partijas – padomju darbinieku buržuāziski nacionālistiskajiem uzskatiem, kā arī ar samierinošu attieksmi konkrētos buržuāzisko nacionālistu un kulaku uzstāšanās gadījumos. Pēc biroja priekšlikumiem no amata atstādināti LK(b)P CK 3. sekretārs Jurgens, Latvijas PSR MP Lietu pārvaldes vadītājs Kalniņš un izglītības ministra vietnieks Ratnieks.*

*Pieņemtie sodi laboju Justīcijas ministrijas, Augstākās tiesas un dažu apriņķu partijas un padomju darbinieku pozīciju cīņā ar kulakiem. Par antipartijisku attieksmi cīņā ar kulakiem un negodīgu attieksmi pret valsts interesēm sodīti apriņķu partijas sekretāri: Madonas – Zīverts; Jēkabpils – Birkenfelde; Cēsu – Zaļkalns; Kuldīgas – Vikmans.”*⁶⁰ Latvijas biroja dokumentos atrodamas ziņas, ka atšķirībā no augstākajām amatpersonām apriņķu vadītāji neslēpa savus uzskatus un tos pauda krietni atklātāk. 1946. gada rudenī, kad LK(b)P CK biroja sēdē kritizēja Jēkabpils apriņķa partijas komitejas sekretāri M. Birkenfeldi, tā ne tikai enerģiski aizstāvēja savus uzskatus, bet saņēma arī vairāku citu apriņķu vadītāju atklātu atbalstu.⁶¹ Protams, šī nepaklausība šiem vadītājiem vēlāk maksāja viņu amatus.

Latvijas birojs bija veiksmīgi apspiedis iekšēju, kaut nenozīmīgu, Latvijas amatpersonu opozīciju. 1946. gadā Latvijas amatpersonas vēl nesaprata, cik svarīga ir cīņa ar iekšējiem ienaidniekiem, nevēlējās veikt plašas represīvas kampaņas pret Latvijas – īpaši lauku – iedzīvotājiem. Līdz šādiem pasākumiem tām vēl bija politiski jāizaug. Taču tās guva labu mācību un pāris gadu vēlāk vienprātīgi atbalstīja jau daudz nopietnākus pasākumus – kolektivizāciju, deportācijas utt., lai Latvijas teritorijā pabeigtu padomju standartu ieviešanu.

Kadru mainība

Kadru un speciālistu okupācijas varai trūka ne tikai valsts pārvaldē, bet arī konkrētās saimnieciskās nozarēs. Šādu situāciju izraisīja jau iepriekš konstatētie kritēriji, kādus okupācijas vara izvirzīja amatu pretendentiem – par ievērojami mazāku ļaunumu 1945. gadā uzskatīja neprofesionālu, bet politiski uzticamu kadru “importu”, nevis vietējo profesionāļu izmantošanu. Nozīmīgs faktors bija arī vietējo nevēlēšanās jaunveidotajās institūcijās strādāt. Vislielāko kadru trūkumu 1945. gadā okupācijas varas iestādes bija spiestas atzīt nozarēs, kur šo speciālistu trūkumam, neraugoties uz lielo bēgļu skaitu, nevajadzētu būt. Lai gan Latvijas ekonomikai bija agrārs raksturs, visvairāk speciālistu trūka lauksaimniecībā. N. Šataļins, VK(b)P CK Latvijas biroja priekšsēdētājs, 1945. gada vidū bija spiests atzīt, ka *“lielas grūtības ir ar lauksaimniecības speciālistu komplektēšanu, kur nepieciešamas latviešu valodas zināšanas. Zemkopības Tautas komisariāta*

aparātā trūkst 37 cilvēku (31%), to skaitā agronomi, veterināri, zemes ierīkotāji.”⁶² Arī mašīnu traktorū stacijās (MTS) trūka 77 cilvēku (41%), kopumā lauksaimniecības nozarē bija nepieciešami 350 speciālisti. Pirmie pieteikumi pēc ārstiem un lauksaimniecības speciālistiem VK(b)P CK Kadru pārvaldei tika nosūtīti jau 1945. gada janvārī.⁶³ Tika atzīts, ka “visas grūtības galvenokārt saistītas ar komunistu – latviešu trūkumu”.

1945. gada laikā Latvijas PSR notika intensīva kadru maiņa; šajā procesā skaidri saskatāmi divi virzieni:

1. Politiski neuzticami darbinieki tika nomainīti ar uzticamiem.

2. Politiski uzticami nespēja pildīt savus amata pienākumus profesionālu vai personīgu iemeslu dēļ.

Vietējie, kur tas bija iespējams, tika nomainīti ar uzticamākiem kadriem. No 50 MTS vadītājiem 1945. gadā tika nomainīti 39 (78%), no 34 sovhozu direktoriem 26 (76%), bet no 19 apriņķu zemes nodaļu vadītājiem 17 (90%). Valsts sagāžu sistēmā nomainīja 56 procentus vadošo darbinieku. Kadru maiņas rezultātā ievērojami uzlabojās darbinieku “politiskā reputācija”, piemēram, par MTS direktoriem kļuva ievērojams skaits bijušo Sarkanās armijas dalībnieku un partizānu (56%), izdevās nokomplektēt relatīvi lielu latviešu skaitu (54% MTS direktoru, Zemkopības TK kopā 89%); starp 495 mašīnu un zirgu iznomāšanas punktu (MZIP) vadītājiem nebija neviena komunistu, tika konstatēta viņu “pilnīga mazizglītība” (совершенно малограмотны).⁶⁴

Labāka nebija situācija ar valsts pārvaldes (partijas un padomju) kadriem, īpaši zemākajā – pagastu līmenī. Vispirms, pildot VK(b)P CK 1944. gada 3. novembra lēmumu “Par spējīgu un autoritatīvu vietējo pārvaldes orgānu izveidi”, Latvijas PSR tika pārbaudīta pagastu padomju priekšsēdētāju atbilstība amatam. Izrādījās, ka nepiemērota ir lielākā daļa. 386 pagastos veiktajās pārbaudēs par nepiemērotiem tika atzīti un nomainīti 201 priekšsēdētāji – 93 kā politiski, bet 118 kā profesionāli nepiemēroti. Taču izrādījās, ka lauku rajonos vispār nav iespējams sameklēt atbilstošus kandidātus. No nomaņai izvirzītā 171 kandidāta tikai 43 bija zemnieki, kuri ieguvuši zemi no padomju varas. No citiem amatu kandidātiem bija 71 rūpnīcu strādnieks, 42 partizāni un 15 kalpotāji. Tika pieņemts īpašs lēmums no Rīgas, kā arī citu pilsētu rūpniecības objektiem atlasīt 100 strādnieku, ar kuriem “stiprināt” zemākos padomju orgānus.⁶⁵ Kadru komplektēja kampaņveidā. 1946. gada sākumā tika paziņots, ka ar partorgiem ir nodrošināti faktiski visi pagasti, taču 1946. gada vidū izrādījās, ka 46 pagastos atkal partorgu nav un to ievērojams skaits ir nepiemērots. Par to liecina VK(b)P CK Latvijas biroja uzdevums LK(b)P CK birojam sagatavot lēmumu, pēc kura LK(b)P CK Kadru daļai jānosūta uz pagastiem 100 komunistus: lai aizpildītu vakantās partorgu vietas – 50, bet, lai nomainītu acīmredzami (явно) nepiemērotos, arī 50 komunistu.⁶⁶ Tika konstatēts arī, ka 300 pagastos nav Komunistiskās partijas vai komjaunatnes pirmorganizācijas.

Līdzīgas problēmas kā Latvijā PSRS vadībai bija radušās arī cituviet. Lai bremsētu pašu iniciēto kadru nomaiņu (to sankcionēja 1944. gada 3. novembra lēmums), kura bija sasniegusi augstu pakāpi, VK(b)P CK 1946. gada 26. jūlijā pieņēma lēmumu “Par vadošo partijas un padomju darbinieku sagatavošanu, atlasī un sadali Ukrainas partijas organizācijā”, kurā tika dotas norādes arī citām partijas organizācijām. Latvijas birojs drīz pieņēma lēmumu, ar kuru noteica: *“Lai cīnītos pret nepamatotu kadru atlaišanu un mainību, CK Kadru daļai un vietējiem sekretāriem uzlikt personīgu atbildību par kadru nomaiņu bez CK sankcijas. Uzdot CK Kadru daļai par katru šādu gadījumu informēt biroju.”* Analizējot kadru maiņas abu VK(b)P CK lēmumu starplaikā (1944. gada novembris – 1946. gada jūlijs), kļūst skaidrs šo nomaiņu galvenais uzdevums – atlaist politiski neuzticamos. Kad politiski neuzticamie bija atsijāti, kadru mainību centās ievērojami ierobežot.

Kadru nomaiņai 1944.–1946. gadā Latvijas PSR saimnieciskā ziņā bija negatīvas sekas. No darba tika atlaisti daudzi profesionāļi, kuri bija ar mieru turpināt savu darbu arī jaunās varas vadībā. Taču galvenais kritērijs kadru atlasē bija politiskā uzticamība. Šī politika (no okupācijas varas viedokļa) pilnībā attaisnojās, jo vēlākajos gados, kāpinot sovetizācijas tempus, vairs faktiski nebija jāsastopas ar tādu pretestību kā 1946. gadā, kad daudzi – īpaši vietējās varas pārstāvji neatbalstīja lauksaimniecības politiku (cīņa pret kulakiem, represīva pieeja nodevu iekasēšanā u.c.) un brīžam šo politiku pat atklāti ignorēja. Politiski uzticamie tika nomainīti vienīgi tad, ja rupji pārkāpa likumus un izraisīja ievērojamus iedzīvotāju protestus. Tādas parādības kā alkoholisms, pilnīga nekompetence un latviešu valodas nezināšana bija krietni mazāki grēki kā, piemēram, brālēns – bijušais leģionārs vai sievas vecāki – kulaki.

Secinājumi

1. Valsts pārvaldes orgānus Latvijas teritorijā 1944.–1947. gadā veidoja PSRS okupācijas režīms. To pierāda īpašas struktūras – VK(b)P CK Latvijas biroja izveidošana 1944. gadā, kā arī šī biroja īstenotā politika un darbības principi. Dokumenti liecina, ka Latvijas PSR oficiālajām varas iestādēm – Latvijas PSR MP un LK(b)P CK – nebija faktiskas politiskās varas.

2. Viena no galvenajām okupācijas varas prioritātēm bija tai uzticamu darbinieku atlase un izvietošana Latvijas PSR teritorijā. VK(b)P CK Latvijas biroja pirmais vadītājs N. Šataļins bija VK(b)P CK kadru atlases speciālists un pirms tam ieņēma VK(b)P CK Kadru pārvaldes priekšnieka vietnieka amatu.

3. Latvijas teritorijas pārvaldes organizācija tika īstenota, neievērojot Latvijas tautas intereses. No valsts pārvaldē iesaistītajiem darbiniekiem Latvijas iedzīvotāji bija pārliecinošā mazākumā. 1947. gada 1. janvārī tikai apmēram 10 procentu no Latvijas

Komunistiskās partijas 21 037 biedriem bija bijušie Latvijas Republikas pilsoņi. Vadošo darbinieku (kadru) atlasē prioritāte tika dota iebrucējiem no Padomju Savienības. Lai šo faktu slēptu, organizēja centralizētu PSRS latviešu tautības komunistu iecelšanu vadošos amatos visu līmeņu Latvijas PSR varas struktūrās. Līdz ar to ne tikai VK(b)P CK Latvijas birojs, bet arī Latvijas Komunistiskā partija atzīstama par izteiktu okupācijas varu realizējošu struktūru bez redzamām reģionālas autonomijas pazīmēm.

4. No dokumentu analīzes secināms, ka 1946. gadā, lai gan tika veikta rūpīga centralizēta vadošo darbinieku atlase, vairāki latviešu tautības okupācijas varas pārstāvji izrādīja zināmu neapmierinātību ar Latvijā īstenoto padomju varas politiku, īpaši lauksaimniecības jomā. Lai arī šie darbinieki atklāti nepauda krasi atšķirīgus viedokļus un okupācijas varas stabilitāti neapdraudēja, VK(b)P CK Latvijas birojs panāca šo darbinieku atlaišanu.

5. Dokumentu analīze rāda, ka apšaubāms līdz šim historiogrāfijā paustais viedoklis, ka līdz 1947. gadam okupācijas režīms bijis relatīvi maigs, ka tāda bijusi režīma apzināta politika, kamēr stabilizēsies PSRS attiecības ar Rietumvalstīm, un sovetizācija pastiprinājās pēc 1947. gada. Šādu tēzi var attiecināt uz Austrumeiropas valstīm, taču ne uz Baltiju. "Maigums" izpaudās nespējā nokomplektēt valsts pārvaldes struktūras, īpaši zemākās (pagastu), jo okupācijas varai nebija institūciju, kas tās varu īsteno. Tiklīdz izdevās nokomplektēt un stabilizēt valsts pārvaldes struktūras pagastos, tika uzsākti praktiski darbi lauku sovetizācijai – zemnieku saimniecību kolektivizācija. LK(b)P CK jau 1943.–1944. gadā plānoja lauksaimniecības kolektivizēšanu,⁶⁷ VK(b)P CK Latvijas biroja sēdēs 1946. gadā runāja par nepieciešamību organizēt kolhozus, bet 1947. gada sākumā jau gatavoja konkrētus plānus vispārējas kolektivizācijas realizācijai.

6. Dokumenti neapstiprina historiogrāfijā pausto viedokli, ka okupācijas varas īstenotā zemes reforma lauku iedzīvotāju vidū bijusi populāra. Ja tā būtu bijis, tad okupācijas varas veidotajās valsts pārvaldes struktūrās un Komunistiskajā partijā iesaistītos ievērojami lielāks skaits tā saukto darba zemnieku. Tāpat izgāzās okupācijas varas plāni sašķelt Latvijas lauku sabiedrību. Lai arī "kulakus" – turīgākos zemniekus izsludināja ārpus likuma, pārējie lauku iedzīvotāji neņēma vērā plašo aģitāciju un pret tiem nevērsās.

7. 1944.–1947. gadā Latvijas PSR varas struktūras (LK(b)P CK, Latvijas PSR TKP un MP) bija okupētājvalsts (PSRS) organizēta okupēta valsts (Latvijas Republikas) teritorijas administratīva pārvalde ar zināmām padomdevēja un izpildvaras funkcijām. Šīs administrācijas vadošajos amatos bijaniecīgs skaits bijušo Latvijas Republikas pilsoņu.

8. VK(b)P CK Latvijas biroja dokumenti ir neapgāžams Latvijas okupācijas fakta pierādījums. Tie daudzpusīgi un tieši atspoguļo PSRS īstenoto politiku Latvijā pirmajos okupācijas gados (1944–1947).

Atsauces un komentāri

- ¹ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль. – Москва, 2008, 351 с.
- ² Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvs (turpmāk – KVSPVA – Российский Государственный архив социально-политической истории (РГА СПИ)), 600. f., 1. apr., 2. l., 30. lp.
- ³ Turpat, 10. lp.
- ⁴ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 101. f., 6. apr., 4. l., 7. lp.
- ⁵ Turpat, 16. lp.
- ⁶ Turpat, 2. apr., 118. l.
- ⁷ Turpat, 5. apr., 11. l., 29.–43. lp.
- ⁸ Turpat, 6. apr., 4. l., 27. lp.
- ⁹ Turpat, 23. lp.
- ¹⁰ Turpat, 290. f., 2. apr., 130. l., 1. lp.
- ¹¹ Turpat, 399. l., 1. lp.
- ¹² Turpat, 101. f., 6. apr., 1. l., 22. lp.
- ¹³ Turpat, 20. lp.
- ¹⁴ Turpat, 12. lp.
- ¹⁵ Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 270., 271. lpp.
- ¹⁶ KVSPVA, 600. f., 1. apr., 12. l., 57. lp.
- ¹⁷ Turpat, 11. l., 76. lp.
- ¹⁸ Turpat, 6. l., 26.–28. lp.
- ¹⁹ Turpat, 16. lp.
- ²⁰ Turpat, 11. l., 43. lp.
- ²¹ Turpat, 76. lp.
- ²² Turpat, 114. lp.
- ²³ LVA, 101. f., 7. apr., 8. l., 29. lp.
- ²⁴ Turpat, 3. l., 257.–267. lp.
- ²⁵ KVSPVA, 600. f., 1. apr., 11. l., 12. lp.
- ²⁶ Turpat, 12. lp.
- ²⁷ Turpat, 10. lp.
- ²⁸ Turpat, 10. lp.
- ²⁹ Turpat, 54. lp.
- ³⁰ Turpat, 30. lp.
- ³¹ Turpat, 12. l., 1. lp.
- ³² Turpat, 23. l., 31. lp.
- ³³ Turpat, 11. l., 36. lp.
- ³⁴ Turpat, 23. l., 31. lp.
- ³⁵ Turpat, 39.–41. lp.
- ³⁶ Turpat, 12. lp.
- ³⁷ Turpat, 10. lp.
- ³⁸ Turpat, 12. lp.
- ³⁹ LVA, 101. f., 1. apr., 1. l., 65. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 73. lp.

- 41 Turpat, 67. lp.
- 42 KVSPVA, 600. f., 1. apr., 12. l., 24. lp.
- 43 LVA, 101. f., 1. apr., 1. l., 40. lp.
- 44 KVSPVA, 600. f., 1. apr., 11. l., 21. lp.
- 45 Turpat, 19. lp.
- 46 Turpat, 56. lp.
- 47 Turpat, 2. lp.
- 48 Turpat, 3. lp.
- 49 Turpat, 57. lp.
- 50 J. Jurgens 1941. gada sākumā kā uzticams kadrs okupācijas varas administratīvās nostiprināšanas ietvaros no PSRS ieradās Latvijā. Vēl 1940. gada 2. decembrī viņš kā Maskavas Autoceļu institūta docents saņēma institūta direktora Sergeja Artemjeva piezīmi, ka nav laicīgi ziņojis par kādu nenotikušu nodarbību. Drīz pēc ierašanās Latvijā 1941. gadā J. Jurgens kļuva par Latvijas Universitātes rektoru. Uzreiz pēc padomju varas atgriešanās Latvijas teritorijā 1944. gadā J. Jurgens uzsāka aktīvu darbu LK(b)P CK, līdz 1945. gada sākumā tika apstiprināts par LK(b)P CK trešo sekretāru. Taču karjeras izaugsmi apturēja krišana nežēlastībā – 1946. gada vidū viņš tika apsūdzēts buržuāziskajā nacionālismā un kulaku atbalstīšanā (tas tika izdarīts pēc VK(b)P CK Latvijas biroja iniciatīvas), no atbildīgā kompartijas posteņa nosūtīts atpakaļ uz LU, bet tikai par Ekonomikas fakultātes dekānu. Taču jau 1949. gadā J. Jurgens atkal kļuva par LU rektoru, ieņemot šo amatu līdz 1962. gadam. LK(b)P CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš jau no 1948. gada centās panākt J. Jurgena apstiprināšanu par rektoru, taču pirmajā reizē Maskava (PSRS augstākās izglītības ministra vietnieks Aleksandrs Topčijevs un VK(b)P CK Propagandas un aģitācijas nodaļas Augstskolu sektora vadītājs V. Kuļbakins) atteica. Motivācija – iepriekšējais rektors Matvejs Kadeks tiek galā ar pienākumiem. Vēl kāda interesanta nianse – nevienā J. Jurgena biogrāfijā, ko LK(b)P CK nosūtīja Maskavai, viņa īsā 1945.–1946. gada karjera LK(b)P CK neparādījās. Interesanti arī, kā J. Jurgens varēja kļūt par buržuāzisko nacionālistu, ja jau 19 gadu vecumā (1919. gadā) kļuva kompartijas biedrs, tanī pašā gadā strādāja gan par milici Alūksnē, gan čekas izmeklētāju Viļānos, kopā ar Sarkano armiju atkāpās uz Krieviju, kur ieguva labu politisko izglītību – 1931. gadā beidza N. Krupskajas vārdā nosaukto Komunistiskās izglītības akadēmiju, 1936.–1941. gadā vadīja Maskavas Autoceļu institūta Politekonomijas un Marksisma-ļeņinisma katedru.
- 51 KVSPVA, 600. f., 1. apr., 11. l., 67. lp.
- 52 Turpat.
- 53 Turpat, 23. lp.
- 54 Turpat, 8. lp.
- 55 Turpat, 21. lp.
- 56 Turpat, 12. l., 120. lp.
- 57 Turpat, 122. lp.
- 58 Turpat, 18. lp.
- 59 Turpat.
- 60 Turpat, 23. l., 2. lp.
- 61 Turpat, 11. l., 17. lp.
- 62 Turpat, 2. l., 10., 11. lp.
- 63 Turpat, 4. lp.

⁶⁴ Turpat, 68.–70. lp.

⁶⁵ Turpat, 2. l., 10., 22. lp.

⁶⁶ Turpat, 12. l., 19. lp.

⁶⁷ Pirmie konkrētie Latvijas lauksaimniecības kolektivizācijas plāni bija izstrādāti jau 1940. gada novembrī. Kolektivizāciju bija paredzēts realizēt 1941. gada otrajā pusē, taču šos plānus izjauc Vācijas–PSRS karš 1941.–1945. gadā.

Organisation of Territorial Administration and the Policy of Selection of the Leading Staff in Latvia 1944–1947

Gatis Krūmiņš

Summary

Organs of the state administrations in the territory of Latvia in 1944–1947 were established by the Soviet occupation regime. This is testified to by the creation of a special structure, the Latvian Bureau of the Central Committee of the All Union Communist Party (Bolsheviks) (AUCPB) in 1944, as well as by the policy realized by this bureau and the principles of its functioning. Documents are evidences of the fact that the official authorities of the Latvian SSR – Council of Ministers of the Latvian SSR and the Central Committee of the Latvian Communist Party (Bolsheviks) – had no actual political power.

One of the main priorities of the occupation power was the selection and distribution of officials loyal to this power in the territory of the Latvian SSR. The first director of the Latvian Bureau was N. Shatalin, former top-level manager in the Personnel Policy Section of the Central Committee of the AUCPB.

In the selection of top-level officials, the priority was given to incomers from the USSR. In 1947, from 21,037 members of the Latvian Communist Party (Bolsheviks) only 10% were Latvians – independent Latvia citizens (before the Soviet occupation in 1940).

Analysis of documents makes one doubt the opinion expressed in historiography up till now, that until 1947 the occupation regime had been relatively mild, that such had been the deliberate policy of this regime till the time when the Soviet–Western relations would stabilize, and that the Sovietization had intensified after 1947.

As soon as state administration structures were completed and stabilized, practical work was initiated for collectivization of farms. Although kulaks – the prosperous peasants – were outlawed, other rural people did not turn against them, despite the wide propaganda campaign.

Documents of the Latvian Bureau of the Central Committee of the AUCPB are an irrefutable evidence of the fact of occupation of Latvia. They provide a comprehensive and direct reflection of the Soviet policy in Latvia in the first years of reoccupation (1944–1947).



Ritvars Jansons

Padomju represijas okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā

Padomju represiju problemātika Latvijā 1944.–1945. gadā ir cieši saistīta ar šādām nostādnēm: vai minētajā laikā notika otrreizēja Latvijas komunistiskā okupācija vai arī tā bija 1940. gadā notikušās okupācijas evolūcija. Šis jautājums tika aktualizēts Rīgā notikušās konferences “Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” debatēs 2007. gada 7. novembrī. Vēlos sniegt savu viedokli.

1944.–1945. gada notikumus, kad Sarkanā armija iekaroja Latvijas teritoriju un vienlaikus valstī nostiprinājās komunistiskais režīms, vēsturnieki traktējuši dažādi.

Latvijas Republikā līdz šim nav bijušas lielas atšķirības minētā procesa interpretācijā. Vēsturnieki pārsvarā to dēvē par otrreizēju padomju okupāciju,¹ otro boļševiku okupāciju,² otrreizējo komunistisko³ vai reokupāciju.⁴ Šāda nostāja ir krasi pretēja padomju historiogrāfijā valdošajam viedoklim, ka 1944.–1945. gadā notika padomju varas atjaunošana Latvijā.⁵ Lielākā daļa ārvalstu vēsturnieku no 1944. gada Latvijā uzsāktu procesu raksturo kā Latvijas sovetizāciju, nediskutējot, vai tā notika vai nenotika otrreizējas okupācijas apstākļos.⁶ Tā, piemēram, pēdējā izsmelošā pētījumā par Baltijas padomju periodu “Baltija un Kremlis” Krievijas vēsturniece Jeļena Zubkova par diskutablu uzskata apzīmējumu “okupācija” 1940. gada jūnijā–augustā Latvijā notikušajam.⁷ Taču, runājot par 1944.–1945. gadu Latvijā, vēsturniece pievēršas pamatīgai sovetizācijas analīzei, neskarot otrreizējas okupācijas problemātiku. Boriss Sokolovs, uzstājoties šajā konferencē, jau iepazīstināja ar tiem mūsdienu Krievijas vēsturniekiem, kuri pieturas pie PSRS laika koncepcijas par padomju varas atjaunošanu Baltijā un 1944.–1945. gada padomju represijas pret Latvijas iedzīvotājiem uzskata par cīņu ar fašistiem, nevis par okupācijas varas instrumentu šīs pašas varas nostiprināšanai.

Militāro vēsturnieku darbi pierāda, ka 1944.–1945. gadā Sarkanā armija veica militāru iebrukumu Latvijā.⁸ Latvijas kā neitrālas valsts statusu kara laikā noteica 1907. gada 18. oktobra Hāgas V konvencija par neitrālo valstu un personu tiesībām un pienākumiem sauszemes karā⁹ un 1907. gada 18. oktobra XIII konvencija par neitrālo valstu tiesībām un pienākumiem jūras karā.¹⁰ Saskaņā ar šiem aktiem karojošās puses nedrīkst izplatīt karadarbību neitrālas valsts teritorijā, transportēt caur to savu karaspēku, kara tehniku un kara materiālus, formēt tur karaspēka vienības.

Latvijas valstij neviena no Otrajā pasaules kara nobeigumā karojošām pusēm viedokli par karadarbību tās teritorijā neprasija. Latvijas valsts tolaik pastāvēja tikai *de iure*. Ar Latvijas sūtņiem sabiedrotajās valstīs – ASV, Lielbritānijā šādu jautājumu ne sabiedrotās valstis, ne Vācija neapsprida. Līdz ar to Sarkanās armijas iebrukums Latvijā 1944.–1945. gadā vērtējams kā ienaidnieka veikta militāra okupācija.

1907. gada 18. oktobra IV Hāgas konvencijas par sauszemes kara likumiem un paražām pielikuma 42. pants nosaka, ka teritorija ir okupēta, ja tā tiešām atrodas ienaidnieka armijas varā.¹¹ Tātad 1944.–1945. gadā PSRS Latvijā veica militāru okupāciju.

Bez Latvijas militāras okupācijas 1944. gadā PSRS no tās teritorijas nebūtu izspiedusi Vācijas karaspēku. Taču, manuprāt, PSRS 1944.–1945. gadā veiktā Latvijas militārā okupācija notika līdz ar Latvijas politisko okupāciju, kuras raksturīga pazīme bija represijas pret civiliedzīvotājiem. Sarkanā armija devās dziļāk Latvijas teritorijā, lai piedalītos frontes kaujās. Aizmugurē represīvais iekšējais karaspēks un represīvās iestādes vērsās pret civiliedzīvotājiem nevis kā pret PSRS pilsoņiem, bet kā pret okupētas teritorijas iedzīvotājiem.

Iepriekš minētais 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvencijas par sauszemes kara likumiem un paražām pielikuma 42. pants vēl nosaka, ka okupācija attiecināma tikai uz to teritoriju, kur okupācijas vara ir nodibināta un spēj darboties.¹²

Latvijā 1944.–1945. gadā represijas bija nepieciešamas, lai okupētajā teritorijā komunistiskais režīms nodibinātu savu varu un spētu darboties. Minētajā laikā komunistiskais režīms bez represiju veikšanas nevarēja atjaunot jau 1940.–1941. gadā iedibinātās politiskās institūcijas un dibināt jaunas. Latvijā 1944.–1945. gadā zemākā līmeņa politiskās un saimnieciskās institūcijas režīms ieviest nevarēja sava vājuma dēļ. It īpaši Latvijas pagastos režīmam nebija sociālās bāzes – tur valdīja iedzīvotāju masveida neapmierinātība un pat bruņota pretošanās. Kā raksturīgākos piemērus var minēt Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas (LK(b)P) pilnvarotā Jāņa Dīmaņa 1945. gada 6. jūnija ziņojumu LK(b)P Centrālajai komitejai (CK) un Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) birojam, ka Abrenes apriņķa pagastos nacionālo partizānu uzbrukumu dēļ nevar organizēt ne padomju, ne saimnieciskās institūcijas,¹³ kā arī 1945. gada jūnijā Latvijas PSR Tautas komisāru padomē no Ilūkstes apriņķa komunistu vadības saņemto informāciju: *“Bandītiskie elementi mēneša un 10 dienu laikā paralizējuši saimnieciski politisko kampaņu 10 pagastos. [...] Sagrautas 2 ciema padomes, piecas ciema padomes pilnīgi nefunkcionē, sagrauta viena pagasta izpildu komiteja.”*

Tieši šīs situācijas dēļ Sarkanās armijas iekarotajos Latvijas apriņķos PSRS režīms nevarēja pastāvēt bez masveida politiskām represijām. Lai režīma politiskie institūti varētu funkcionēt, režīms veica Latvijas teritorijas tā saukto “tīrīšanu” no režīma šķietamiem un iedomātiem ienaidniekiem. Tūlīt pēc Sarkanās armijas vienībām teritorijas tīrīšanu veica PSRS Iekšlietu tautas komisariāta (IeTK) karaspēka un Aizsardzības tautas komisariāta pretizlūkošanas – SMERŠ daļas. Kurzemē 1945. gada maijā un vasarā “tīrīšanu” veica arī Sarkanās armijas daļas, Latvijas PSR IeTK un Valsts drošības

tautas komisariāta (VDTK) daļas. Pati par sevi teritorijas tīrīšana Sarkanās armijas tikko iekarotajā teritorijā nebija nekas īpašs arī fronšu aizmugurē Padomju Savienībā. Taču Latvijā 1945. gadā teritorijas “tīrīšanai” bija spēkā tās pašas pavēles, līdz ar to arī tādi paši paņēmieni kā PSRS okupētajā Vācijā un Austrumprūsijā.

Konkrēti jāmin 1945. gada 11. janvārī izdotā PSRS leTK pavēle nr. 0016 par pasākumiem, lai Sarkanās armijas aizmuguri attīrītu no ienaidniekiem, kā arī ieceltu PSRS leTK pilnvarotos Sarkanās armijas Baltijas, Baltkrievijas un Ukrainas fronti. Tātad arī Kurzemē izvietotajai 1. un 2. Baltijas fronteī. PSRS leTK pilnvarotajiem saskaņā ar pavēli vajadzēja veikt pasākumus, lai arestētu vācu spieģus, teroristus un diversantus, Vācijas armijas militārpersonas, “dažādu pretinieka organizāciju dalībniekus” (kategorija, kurai varēja pieskaitīt arī Kurzemes civiliedzīvotājus), kā arī “citus aizdomīgus elementus”. Formulējums – “citi aizdomīgi elementi” pavēra iespējas visplašākajām represijām.¹⁴

Kad komunistiskais režīms 1945. gada 8. maijā sāka “tīrīt” Kurzemi, spēkā bija 1945. gada 18. aprīlī izdotā PSRS leTK pavēle nr. 00315, kurā tika uzdots fronšu PSRS leTK pilnvarotajiem ierīkot cietumus un nometnes personām, kas arestētas no Vācijas armijas atbrīvotajā teritorijā. Saskaņā ar minēto pavēli bija jāiznīcina personas, kuras veica diversijas un terora aktus.¹⁵

Nepiekrītu Krievijas vēsturnieces J. Zubkovas secinājumam darbā “Baltija un Kremelis”, ka represijas Latvijā bija visraksturīgākās otrajam pēckara sovietizācijas posmam no 1947. gada rudens līdz 1953. gada martam.¹⁶ Jā, minētajā laikposmā par represējamu kategoriju sāka uzskatīt arī “kulakus”. Masveidīgākā deportācijas akcija 1949. gada martā aptvēra 44 271 represēto.¹⁷

Taču, ja saskaita 1944.–1945. gadā politisku iemeslu dēļ arestētos 18 410 cilvēkus,¹⁸ 1945. gadā no Latvijas uz PSRS filtrācijas nometnēm nosūtītos 58 410 cilvēkus,¹⁹ 1945. gada 5. un 6. februārī deportēto 521 Latvijas vāciešu kategorijā ieskaitīto un 145 bezpavalstniekus, 1945. gadā no Latvijas izsūtītos 67 tā saucamo notiesāto dzimtenes nodevēju ģimenes locekļus,²⁰ 1945. gadā nogalinātos 715 nacionālos partizānus,²¹ kopā iznāk, ka 1944.–1945. gadā represēti vismaz 78 268 Latvijas iedzīvotāji. Pie tam arestēto vairums bija 19–45 gadus veci vīrieši.²² Minētais vecuma posms atbilst militārā iesaukuma gadiem un vislielākajai sabiedriski politiskajai aktivitātei. Šī vecuma cilvēki potenciāli varēja izrādīt visefektīvāko pretošanos komunistiskajam režīmam un līdz ar to traucēt okupācijas varas nostiprināšanos.

Pret Latvijas civiliedzīvotājiem – līdzīgi kā okupētajās Vācijas un Austrijas teritorijās – 1944.–1945. gadā daudz noziegumu veica arī Sarkanā armija.²³ Par Sarkanās armijas noziegumiem Kurzemē spilgti liecina 1945. gada 21. maijā Latvijas PSR Tautas komisāru padomes lietu pārvaldnieka vietnieka Ivana Bastina apkopotie Kurzemes aprinču izpildvaru un prokuratūru ziņojumi par Sarkanās armijas noziegumiem pret civilpersonām.²⁴

Komunistiskā režīma iestāžu vēršanās pret bruņoto pretošanos Latvijā 1944.–1945. gadā arī notika kā pret ienaidnieka valsts – Vācijas organizētu. Tātad no komu-

nistiskā režīma viedokļa Latvijas teritorijā karoja nevis pret vietējiem pretošanās dalībniekiem, bet pret vācu un Vācijas atbalstītiem ienaidniekiem.²⁵ Tikai kopš 1946. gada Maskava un Baltijas republiku vadība sāka runāt vienīgi par “buržuāziski nacionālistisko pagrīdi un tās bruņotajām bandām”²⁶ – tātad iekšēju, nevis ārēju apstākļu determinētu cēloni bruņotajai pretestībai Latvijā.

Analizējot Latvijas otrreizējo okupāciju, nevar apiet šādus jautājumus:

- Vai komunistiskais režīms Latvijas teritorijā 1944.–1945. gadā tikai attīstīja jau 1940.–1941. gadā ieviestās represīvās institūcijas, vai arī visu vajadzēja sākt no jauna?
- Vai padomju represijas varēja veikt vienīgi ar vietējo kadru rokām, vai arī represīvo iestāžu darbinieki bija jāiesūta no Padomju Savienības?

Manuprāt, par to, ka svarīgākās politiskās darbības un represijas 1944.–1945. gadā Latvijā nevarēja notikt bez Maskavas iejaukšanās un tiešas kontroles pār Latvijas PSR vadību, liecina VK(b)P CK Latvijas biroja darbība. Birojs darbojās kā PSRS politikas īstenotājs un vietējo uzraudzītājs. Ja 1940. gadā, PSRS okupējot Latviju, paralēli tradicionālajām padomju institūcijām darbojās tikai speciāli novērotāji – VK(b)P CK un PSRS Tautas komisāru padomes pilnvarotie, tad 1944. gada 29. decembrī VK(b)P CK pieņēma lēmumu par atsevišķas institūcijas – Latvijas biroja izveidošanu.²⁷ Tā bija augstāka institūcija par LK(b)P Centrālo komiteju.

VK(b)P CK Latvijas biroja lēmumi bija obligāti LK(b)P Centrālajai komitejai. LK(b)P arī ievēroja VK(b)P CK Latvijas biroja lēmumus un rekomendācijas.

Kā norāda britu vēsturnieks Džefrijs Sveins, VK(b)P CK Latvijas biroja pienākums bija uzraudzīt ikvienu partijas un padomju sistēmas darbības jomu Latvijā. Tas kontrolēja arī visu kadru, t.sk. Latvijas PSR represīvo iestāžu kadru kustību.²⁸ Lai gūtu sev labvēlīgu lēmumu, Latvijas PSR VDTK vadība, pirms vērsās pie LK(b)P CK, nodrošinājās ar represīvo iestāžu atbildīgo personu atbalstu VK(b)P CK Latvijas birojā.

Fakti liecina, ka nevarēja notikt vietējo institūciju evolūcija uz vietējo kadru bāzes, bija jāiesūta jauni kadri no okupētājvalsts. 1945. gada sākumā LK(b)P CK, kura lielā mērā pildīja represīvās institūcijas funkcijas, aparāts bija noformēts ne vairāk kā par 40 procentiem. Tajā strādāja tikai ap 30 procentu latviešu, t.i., 1263 cilvēki. Uz Latviju 1945. gadā partijas darbā tika nosūtīti 540 komunisti latvieši,²⁹ kas visbiežāk formāli skaitījās latvieši, bet latviešu valodu neprata.

1946. gada sākumā latviešu skaits partijā bija pieaudzis tikai līdz 33 procentiem.³⁰ Pie tam puse Latvijas komunistu bija uzskaitē Latvijas PSR IeTK, VDTK un militārās struktūrās.³¹ Partijas biedru skaits Latvijā uz iebrucēju rēķina no 1945. gada 1. janvāra līdz 1947. gada janvārim pieauga gandrīz seškārt – līdz 21 037 partijas biedriem un kandidātiem.³² Līdzīga situācija bija arī Latvijas PSR IeTK un VDTK. Krievijā, Maskavā, 1943. gada 3. janvārī izveidoja Latvijas PSR čekistu operatīvo grupu, kura pakļāvās PSRS IeTK, bet 1943. gada septembrī Pavlovo Posadā Latvijas PSR VDTK operatīvo grupu.³³ No šīm grupām izveidojās tie Latvijas PSR IeTK un VDTK, kuri darbojās ieņem-

tajā Latvijas teritorijā 1944. gadā. 1944. gada 3. augustā Latvijas PSR IeTK vajadzībām Latvijā iesūtīja 878 cilvēkus no Krievijas,³⁴ jo trūka vietējo kadru.

1944. gada septembrī Latvijas PSR IeTK bija 7281 štata vienība, nokomplektētas bija 2026 darbvietas. 5255 darbinieku komisariātam trūka. Latvijas PSR IeTK komisārs Augusts Eglītis LK(b)P CK pirmajam sekretāram Jānim Kalnbērziņam lūdza radušos situāciju glābt, aicinot darbā Latvijas PSR IeTK bijušos darbiniekus, kuri strādāja citu PSRS republiku tautas komisariātos, Komunistiskās partijas un padomju organizācijās.³⁵

Minētie fakti liecina, ka Latvijā 1944.–1945. gadā PSRS veiktās represijas notika tūlīt pēc Sarkanās armijas militārās okupācijas, lielākoties izmantojot PSRS institūcijas un resursus. Jau 1940. gadā darbību uzsākušo Latvijas PSR represīvo iestāžu atjaunošana bez ārējas palīdzības un uzraudzības no PSRS nebija iespējama. Latvijas PSR represīvās iestādes nevarēja evolucionēt uz vietējo kadru bāzes. Līdz ar to nebija iespējama padomju represīvās politikas evolūcija Latvijā 1944.–1945. gadā. Represīvās iestādes Latvijā varēja attīstīties vienīgi līdz ar otrreizēju okupāciju un jaunu kadru nosūtīšanu uz Latviju, nevis pilnveidojot Latvijas PSR jau 1940.–1941. gadā izveidotās represīvās institūcijas. Izpēti būtu pelnījusi arī citu Latvijas PSR institūciju (politiskās, saimnieciskās) darbība 1944.–1945. gadā un to spēja funkcionēt uz vietējo resursu bāzes.

PSRS, veicot represīvo darbību Latvijā 1944.–1945. gadā, rīkojās līdzīgi kā okupētajās Vācijas, Austrumprūsijas un Austrijas teritorijās. Vairākos gadījumos vienas un tās pašas represīvo iestāžu pavēles tika izmantotas okupētajām teritorijām Vācijā, Austrumprūsijā un Latvijā.

Var arī secināt, ka represīvā politika Latvijā 1944.–1945. gadā bija kā otrreizējas komunistiskās okupācijas nodrošinātāja. Bez tās komunistiskais režīms Latvijā 1944.–1945. gadā nevarētu funkcionēt.

Latvijas sovetizācija 1944.–1945. gadā nevarēja notikt evolucionārā ceļā. Šī sovetizācija bija iespējama paralēli militārajai un politiskajai okupācijai.

Atsauces

- ¹ *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A.* Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga, 2008, 54. lpp.
- ² *Strods, H.* PSRS okupācijas administrācija Latvijā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 133. lpp.
- ³ *Jansons, R.* PSRS represīvā aparāta darbība Latvijā 1944.–1945. gadā – valsts otrreizējās komunistiskās okupācijas rezultāts // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. VI. – Rīga, 2005, 30. lpp.
- ⁴ *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A.* Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 287. lpp.
- ⁵ *Savčenko, V.* Padomju Latvija Lielā Tēvijas kara gados (1941.–1945. g.) // Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsdienām, 2. sēj. – Rīga, 1986, 210.–214. lpp.; Latvijas padomju enciklopēdija, 5. sēj. – Rīga, 1984, 232., 233. lpp.

- ⁶ Oberländer, E. Instruments of Sovietization in 1939/40 and after 1944/45 // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas: starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 50.–57. lpp., u.c.
- ⁷ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. – Москва, 2008, с. 93–101.
- ⁸ Лиддел Г. Б. Вторая мировая война. – Москва; Санкт-Петербург, 2003, с. 620; Pētersons, A. Sarkanās armijas iebrukums Latvijā 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju, 109.–132. lpp.; Silgailis, A. Latviešu leģions. Dibināšana, formēšana un kauju gaitas Otrā pasaules karā. – Rīga, 2001, 110.–129. lpp.; Kažociņš, I. Latviešu karavīri zem svešiem karogiem 1940.–1945. – Rīga, 1999, 134.–142. lpp.
- ⁹ Convention (V) Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land. The Hague, 18 October 1907. Pieejams: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/200?OpenDocument> [skatīts 2009.17.02.].
- ¹⁰ Convention (XIII) concerning the Rights and Duties of Neutral Powers in Naval War. The Hague, 18 October 1907. Pieejams: <http://icrc.org/ihl.nsf/9cfe510c4d401a8341256739003e636f/06a47a50fe7412afc12563cd002d6877!OpenDocument> [skatīts 2009.17.02.].
- ¹¹ The Hague Convention, Hague Convention IV (18 October 1907). Convention Respecting the Laws and Customs of War on Land. Articles 1–56. Entry into Force: 26 January 1910. Pieejams: www.lib.byu.edu/rdh/www/hague/hague5.html [skatīts 2004.10.06.].
- ¹² Turpat.
- ¹³ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль ..., с. 232.
- ¹⁴ Специальные лагеря НКВД МВД СССР в Германии 1945–1950 гг. // Архив новейшей истории России. Серия “Публикации”. Том 2: Сборник документов и статей / Под ред. С. В. Мироненко. – Москва, 2001, с. 11–13.
- ¹⁵ Turpat, 16., 17. lpp.
- ¹⁶ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль ..., с. 130.
- ¹⁷ Āboliņa, A., Kalnciema, A., Kļaviņa, D., Riekstiņš, J., Šķiņķe, I. 1949. gada 25. marta deportācijas struktūranalīze // Aizvestie: 1949. gada 25. marts. 1. sēj. – Rīga, 2007, 180. lpp.
- ¹⁸ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga, 1999, 972. lpp.
- ¹⁹ Strods, H. Padomju Savienības otrreizējā Latvijas okupācija (1944–1945) // Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 283. lpp.
- ²⁰ Aizvestie: 1949. gada 25. marts. 2. sēj. – Rīga, 2007, 742. lpp.
- ²¹ Strods, H. Latvijas nacionālo partizānu karš 1944.–1956. – Rīga, 1996, 487. lpp.
- ²² Jansons, R. Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāta darbība: 1944–1945 // Okupētā Latvija 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 267. lpp.
- ²³ Bivors, A. Berlīnes krišana. 1945. – Rīga, 2003, 495.–512. lpp.; Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Dokumente = Красная Армия в Австрии. Советская оккупация 1945–1955: Документы / Red. S. Karner, B. Stelz-Marx, A. Tschubarjan. – Graz; Wien; München, 2005, S. 134, 146, 308, 524, 528.
- ²⁴ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 270. f., 1.s apr., 120. l., 37. lp.
- ²⁵ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль ..., с. 240.

- ²⁶ LVA, 270. f., 1.s apr., 265. l., 128.–141. lp.
- ²⁷ Swain, G. "Cleaning up Soviet Latvia": The Bureau for Latvia (Latburo), 1944–1947 // *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956* / Ed. by O. Mertelsmann. – Tartu, 2003, p. 67.
- ²⁸ Turpat, 68. lpp.
- ²⁹ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль ..., с. 146, 147.
- ³⁰ Swain, G. "Cleaning up Soviet Latvia" ..., p. 68.
- ³¹ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль ..., с. 146.
- ³² Turpat, 149. lpp.
- ³³ Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiūtė, I. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*. – Vilnius, 1999, pp. 22, 23.
- ³⁴ Turpat, 145. lpp.
- ³⁵ LVA, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 22. lp.

Soviet Repressions in the Occupied Latvia in 1944–1945

Ritvars Jansons

Summary

In Latvia, the USSR carried out repressions after the military occupation of the country in 1944–1945 and mostly by activities of the USSR's repressive institutions. It was impossible to re-establish the repressive institutions of the Latvian SSR, founded in 1940, without guidance and assistance from the USSR.

The repressive institutions of the Latvian SSR were not able to develop on the basis of local personnel; consequently, only the second communist occupation of Latvia allowed to realize the Soviet repressive policy in Latvia in 1944–1945. Thus, repressive institutions in the Latvian SSR had a possibility to develop only from the beginning of the second communist occupation and upon arrival of new personnel, but not just by improving the repressive institutions of the LSSR, established in 1940–1941.

It would also be worth investigating activities of other institutions of the Latvian SSR (political, economical) in 1944–1945, as well as their ability to function on the basis of local resources.

The USSR carried out repressive activities in Latvia in 1944–1945 in a similar way as in the occupied territories of Germany, East Prussia, and Austria. In several cases the same orders of repressive institutions were attributed to the occupied territories of Germany, East Prussia, and Latvia. It allows concluding that the repressive policy in Latvia in 1944–1945 facilitated the second occupation, without which the communist regime could not function in Latvia. Sovietization of Latvia was not possible in an evolutionary way; it was done alongside with military and political occupation.



Veronika Sajadova

1949. gada deportācija – Latvijas lauksaimniecības sovietizācijas pamats

Gan 1949. gada deportāciju, gan Latvijas lauksaimniecības kolektivizāciju līdz šim ir pētījuši ievērojami un cienījami pētnieki. Taču šo komplicēto jautājumu vēsturē vēl joprojām pastāv baltie plankumi, no kuriem dažus referente ir centusies aizpildīt – veikts Latvijas un Padomju Savienības lauksaimniecības kolektivizācijas, kā arī ar šo kampaņu saistīto deportāciju salīdzinājums, nonākot pie šādiem galvenajiem secinājumiem.

1. Veicot Latvijas lauksaimniecības kolektivizāciju un ar to saistīto deportāciju, Padomju Savienība ir **sovietizējusi** Latviju. Šo faktu mūsdienās sāk atzīt arī Krievijas Federācijas pētnieki,¹ un tas ir ļoti būtiski.

2. Kā tika veikta sovietizācija? Atbilde uz šo jautājumu vēlreiz pierāda tēzi, ka jebkuru sociālo parādību pamatā ir ekonomiskie mērķi. Mūsu gadījumā pamatmērķis bija **kolektivizācija** jeb kolhozu veidošana. Kas tika darīts, lai sasniegtu šo mērķi?

1. Veikta zemes nacionalizācija.
2. Veikta kulaku* īpašumu ekspropriācija.
3. Veikta kulaku izsūtīšana.

Zemes nacionalizācija. Zemes jautājums bija ļoti svarīgs jaunizveidotajai padomju valstij. Šis valsts otrais likumdošanas akts bija 1917. gada 26. oktobrī (8. novembris) pieņemtais dekrēts “Par zemi”. Viens no agrārās reformas lozungiem bija “Zeme pie-der tiem, kas uz tās strādā”, taču ar dekrētu tika pasludināts, ka zemes jautājuma pats taisnīgākais risinājums ir: “Privātās īpašuma tiesības uz zemi tiek atceltas uz visiem laikiem.” Līdz ar to zeme pārgāja valsts rokās, lai valsts varētu brīvi ar to rīkoties – izdalīt “vajadzīgajiem” – bezzemniekiem, mazzemniekiem un kolhoziem, tādējādi nodrošinot šo personu un veidojumu atbalstu un uzticību.

Kulaku īpašumu ekspropriācija. Kulaku nozīme lauksaimniecībā bija ārkārtīgi liela. Kulaki veidoja lauku eliti. Kaut arī kulaku skaits salīdzinājumā ar citām zemnieku kategorijām bija neliels, to rokās atradās nozīmīga daļa lauksaimniecības mašīnu. Kulaki

* Vārds “kulaks” latviešu valodā tika pārņemts no krievu valodas. Aplūkojamā laikposma dokumentos, kā arī sadzīvē lietoja jēdzienu “budzis”, taču šinī referātā autore paliek pie jēdziena “kulaks”, kas mūsdienu literatūrā visbiežāk sastopams.

nodrošināja valsti ar lielāko daļu labības, tie bija bagāti, daži pat ļoti bagāti. Un tas bija pats galvenais iemesls, kāpēc visīstākais karš tika pieteikts tieši kulakiem. Sākumā kulaku saimniecības tika izputinātas, tām uzliktot lielus nodokļus un netieša nodokļa veidā – obligāto labības piegādi valstij. Tā kā uzliktie nodokļi bija pārmērīgi, kulaki, vai nu nevēlēdamies, vai nespēdami tos samaksāt, sabotēja to nomaksu. Tā radās parādi. Tālāk šīs problēmas atrisinājums bija juridiskās tehnikas jautājums: parāda piedziņa tika vērsta uz parādnieka īpašumu. Tādā veidā kulaku saimniecības tika ekspropriētas, tiem atņemot īpašumu – saimniecības un dzīvojamās ēkas, ražošanas līdzekļus, mājlopus, labības rezerves, naudu un citu īpašumu, atstājot tikai iztikas minimumu. Un kam šis īpašums tika nodots? Protams, kolhoziem. Tādējādi zeme un kulakiem atņemtais īpašums izveidoja kolhozu ekonomisko bāzi.

Kulaku izsūtīšana. Kulakiem nebija vietas padomju sabiedrībā. Šajā sakarā būtisks ir jautājums: kāpēc deportācija un kolektīvizācija Latvijā nenotika uzreiz pēc otrās padomju okupācijas, kā tas bija, piemēram, pirmās okupācijas laikā, kad masveida represijas tika īstenotas viena gada laikā? Mēs atceramies, ka pirmā masu deportācija notika gadu pēc okupācijas. Taču otrā masu deportācija tika īstenota tikai četrus gadus pēc otrās padomju okupācijas. Atbilde, manuprāt, ir saistīta ar to, ka Latvijas tautsaimniecības attīstības līmenis pirms pirmās un otrās padomju okupācijas bija atšķirīgs. Šajā sakarā jāņem vērā, ka otrā okupācija notika pēc kara. Nenoliedzami, karš ļoti būtiski ietekmēja Latvijas ekonomisko stāvokli, un šie četri gadi faktiski bija vajadzīgi, lai dotu laiku zemniekiem, it īpaši kulakiem, atjaunot lauksaimniecību. Ja Padomju Savienība un Latvija nebūtu iesaistītas Otrajā pasaules karā, tad Padomju Savienība droši vien veiktu kolektīvizāciju un ar to saistītus pasākumus vēl pirmās okupācijas laikā. To apliecina Padomju Savienības darbība un vēstures dokumenti, piemēram, tas, ka jau pirmās okupācijas laikā sāka dibināt kolhozus, kaut arī tas netika darīts masveidā, un tas, ka 1941. gadā no Latvijas bija iecerēts deportēt daudz vairāk cilvēku nekā faktiski tika deportēti. Un tam visam traucēja Lielais Tēvijas karš.

Atgriežamies pie jautājuma par kulaku izsūtīšanu. Kāpēc kulaki tika izsūtīti, lai gan bija iespēja tos pārvietot ārpus kolhozu robežām? Pirmkārt, kulaki, arī pārvietotie, nebija apmierināti ar to, ka viņiem tika atņemts praktiski viss īpašums. Otrkārt, kulaku saimniecības robežojās ar kolhozu saimniecībām, un kulakiem pastāvēja iespēja aģitēt par individuālo saimniecību priekšrocībām salīdzinājumā ar kolektīvajām saimniecībām. Treškārt, kulakiem nebija tiesību iestāties kolhozos, taču daži bija mēģinājuši to darīt, izmantojot to kā iespēju aģitēt pret kolhoziem. Ceturtkārt, kulaku sodīšana par nodokļu nemaksāšanu, kas bieži vien tika rīkota paraugprocesa veidā, it īpaši kulaku izsūtīšana vairāk nekā jebkura cita metode ietekmēja dibināmo kolhozu skaitu. No 1949. gada 27. marta līdz 6. aprīlim tika nodibināti 1740 kolhozi, t.i., vidēji 245 kolhozi vienā dienā!²

Padomju Savienībai šādi dumpinieki bija bīstami. Šajā sakarā šķiet interesants raksts avīzē "Latvijas Kareivis" ar atsauci uz avīzes *Pravda* iepriekšējās dienas laidienu.³ Rakstā paziņots, ka tiek organizēta kulaku izsūtīšana, t.i., 1930. gadā, sakarā ar to avīze ieteica: "“kulaku” saimniecību iznīdēšanu izvest vislielākā ātrumā, jo citādi “kulaki” vēl varot apdraudēt “kolhozus” un pavasara sējas kampaņu [autore izcēlums]”.

Kā atzina Latvijas PSR prokurors Aleksandrs Mišutins savā pilnīgi slepenajā 1948. gada 21. septembra ziņojumā Latvijas K(b)P CK sekretāram Jānim Kalnbērziņam "Par naidīgo kontrrevolucionāro elementu palieku likvidācijas veidiem Latvijas PSR",⁴ "ar šādu metodi [kā kulaku saimniecību pārceļšana uz citu vietu. – V. S.] varēja samierināties tikai kolhozu celtniecības pirmajā periodā. Kolhozu celtniecībai attīstoties, kulakus vairs nav kur pārceļt, bet pieņemt tos kolhozos nedrīkst." Kā šīs situācijas "lietderīgs" risinājums tika piedāvāts pārvietot kulakus uz Padomju Savienības attālākajiem rajoniem.

Šajā sakarā radās vēl viens jautājums – par izsūtāmo kontingentu. Kā apliecina arhīvu dokumenti, 1949. gadā no Latvijas tika izsūtītas konkrētas ģimenes, kuras dzīvoja konkrētās saimniecībās, līdz ar to likvidējot šīs saimniecības. Izsūtītas tika arī personas, kuras atradās šajās saimniecībās izsūtīšanas brīdī, – pat ja tās nebija iekļautas kulaku sarakstos, taču personas, kuras izsūtīšanas brīdī tur neatradās, bet bija izsūtāmo sarakstā, vēlāk izsūtītas netika.⁵ Skaidrojums ir tāds, ka, šķiet, ne vienmēr bija nepieciešams izsūtīt konkrētus cilvēkus, bet gan tikai iegūt viņu īpašumus. To pierāda arī izsūtīto dzimuma un vecuma sastāva analīze, ar kuru saskaņā lielākā daļa izsūtīto (Baltijas valstīs – 72,9%) bija sievietes un bērni līdz 16 gadiem.⁶

Kā atzina Ziemeļu rajona VK(b)P sekretārs S. Bergavinovs savā 1930. gada 12. marta vēstulē Josifam Staļinam, "[kulaku nosūtīšana uz Ziemeļu rajonu. – V. S.] kļūs par nozīmīgu faktoru, kas ne tikai atrisina rajona kolonizācijas problēmu, ne tikai pastiprina rajonu ar darba resursiem, bet arī kļūs par jauno rajonu ražošanas spēku attīstības faktoru".⁷ Līdz ar to var secināt, ka, pirmkārt, kolektivizācija tika veikta, jo Padomju Savienība bija ieinteresēta kulakiem konfiscētajā īpašumā, otrkārt, kulakus uzskatīja par darbaspēku.

Padomju Savienība bija cietusi karā, tāpēc tai bija nepieciešams attīstīt vairākus rajonus un ekonomiku, iegūt dabas resursus, veikt liela mēroga celtniecību. Taču tam visam bija vajadzīgs darbaspēks. Un par šo darbaspēku kļuva kulaki, kuri, starp citu, bija visizglītotākie un viszinošākie zemnieki.⁸

3. Kādas atšķirības bija starp kolektivizāciju un deportāciju Latvijā un Padomju Savienībā? Tās bija saistītas ar šo valstu teritorijas lielumu un iedzīvotāju skaitu. Kolektivizācija Padomju Savienībā aizņēma daudz vairāk laika nekā Latvijā. Padomju Savienībā to ietekmēja teritorijas lielums un iedzīvotāju skaits, tādēļ kulakus izsūtīja vairākos posmos. Kopumā Padomju Savienībā vienlaidu kolektivizācijas laikā tika

izsūtīts ap četriem miljoniem cilvēku, savukārt no Latvijas – apmēram 40 tūkstoši. Tāpēc nevar piekrist apgalvojumam, ka deportācijas Padomju Savienībā un Latvijā atšķīrās ar to, ka Padomju Savienībā deportāciju laikā “kolektivizācijas metodes tikai vēl attīstījās, bet .. Latvijā jau tika piemērotas sistemātiski un konsekventi”⁹. Padomju Savienības varas struktūrām nebija nepieciešams Latvijā izvērst plašu un sarežģītu izsūtīšanas kampaņu. Tieši pretēji, izsūtīšana no Latvijas tika organizēta tikai vienas deportāciju operācijas ietvaros. Taču ir nianse, kas pierāda, cik unikālas bija deportāciju operācijas Baltijas valstīs. Operācijā “Krasta banga” Baltijas valstīs tika iesaistīts vairāk nekā 76 000 (!) VDM darbinieku, iekšējā karaspēka kareivju, vietējais padomju un partijas aktīvs. Tādējādi Latvijā apmēram četru ģimeņu izsūtīšanu nodrošināja viena operatīvā grupa 9–10 cilvēku sastāvā,¹⁰ citviet kulaku izsūtīšana no Latvijas notika līdzīgi kā Padomju Savienībā. Vairāku gadu garumā, t.i., no 1930. gada līdz 1938. gadam, Padomju Savienība jau bija izveidojusi represiju sistēmu, kuru piemēroja arī Latvijā.

Var secināt, ka Latvijas un Padomju Savienības kolektivizācijas un kulaku deportācijas kopējo un atšķirīgo pazīmju analīze pierāda: Padomju Savienība veica Latvijas sovietizāciju; sovietizācijas pamatā bija zemes nacionalizācija, kolektivizācija un kulaku ekspropriācija, un šī briesmīgā kalna virsotne bija arī 1949. gada 25. marta deportācija.

Atsauces un komentāri

- ¹ Sk.: Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. – Москва, 2005, с. 65.
- ² Riekstiņš, J. “Kulaki” Latvijā. – Rīga, 1997, 93.–95. lpp.
- ³ Organizēta krievu zemniecības iznīcināšana // Latvijas Kareivis, 1930, 4. februāris, 28. nr., 1. lpp.; О ликвидации кулацких хозяйств // Правда, 1930, 3 февраль, № 33 (4478), с. 1.
- ⁴ Latvijas Valsts arhīvs, PA-101. f., 11. apr., 70. l., 88.–101. lp.
- ⁵ Krimināllieta N. Larionova apsūdzībā. Zemgales apgabaltiesas arhīvs.
- ⁶ Strods, H. PSRS Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu operācija “Krasta banga” (“Priboj”) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 178. lpp.
- ⁷ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001, с. 63.
- ⁸ Latvijā 80 procenti zemnieku, kuriem bija augstākā izglītība, bija kulaki.
- ⁹ Bleiere, D. Repressions against Farmers in Latvia in 1944–1953 // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 14. sēj.). – Rīga, 2005, 242. lpp.
- ¹⁰ Бердинских В. А. Спецпоселенцы ..., с. 526.

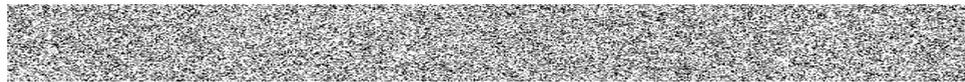
Deportation in 1949 as a Basis of Sovietization of Latvian Agriculture

Veronika Sajadova

Summary

By carrying out collectivization of Latvian agriculture, the Soviet Union had sovietized Latvia. In order to realize collectivization of agriculture, the Soviet Union had organized nationalization of land, dispossession and deportation of kulaks (the rich peasants). When the Soviet Union had occupied Latvia, the whole land passed into the ownership of the state and later was offered mainly to kolkhozes. The kulaks, who constituted the economic grounds of the countryside, were imposed with excessive taxes. Since kulaks were not able to pay these taxes, they ran into debts that were repaid by turning of recovery on the kulaks farms. Thereby, the kulaks were deprived of their property that in its turn was granted to kolkhozes. In order not to let the kulaks express their dissatisfaction with the ongoing situation and agitate against kolkhozes, a decision was taken to deport the kulaks to remote areas of the Soviet Union. These measures substantially influenced the foundation of kolkhozes. Thus, only in the course of some days after the deportation on 25 March 1949, about 2,000 new kolkhozes were established in Latvia.

Collectivization in Latvia was carried out in the same way as in the Soviet Union, differences lay only in the size of the territory and the number of inhabitants. During many years, the Soviet Union had created a repressive system which was applied to Latvia for sovietizing.



Елена Зубкова

“Другой СССР”? Особенности реализации советского проекта в республиках Балтии (1950–1960-е гг.)

Почти 50 лет Латвия, Литва и Эстония были частью Советского Союза. У стран Балтии есть, таким образом, *советская история* (или советский период национальной истории) – независимо от того, под каким знаком она оценивается сегодня. Начало этой истории, события 1939–1940 годов находятся в центре сегодняшних споров, и это во многом справедливо и понятно. О том, что и как происходило в Прибалтике после 1940 года и особенно после войны мы знаем гораздо меньше, за исключением истории депортаций, вооруженного сопротивления и репрессий.

Между тем 1940 год стал для Кремля не столько решением “балтийского вопроса” (как тогда его представлял себе Сталин), сколько принес с собой новые вопросы и проблемы. Балтийские страны оказались не самой подходящей площадкой для реализации советского проекта. Не случайно конфигурация проекта и методы его воплощения в жизнь неоднократно менялась, а в результате всех усилий Прибалтика оказалась самой несоветской частью СССР. Это был *другой СССР*.

Уже в 1960-е годы Прибалтику стали называть советским Западом или “витриной советской жизни”. Многие советские граждане воспринимали Прибалтику как своего рода “внутреннюю границу”, как регион, где жизнь заметно отличалась от общепринятых советских стандартов. Вместе с такими феноменами презентации советских достижений, как “образцово-показательный” завод, колхоз, город и т.д. появилась “образцово-показательная” республика. В наибольшей степени этому модифицированному облику “потемкинской деревни” республиканского масштаба соответствовала Эстония, в то же время и Латвия, и Литва (последняя в меньшей степени) тоже вписывались в конструкцию “советского Запада” – “другого СССР”.

Данная статья носит постановочный характер и является попыткой представить некоторые вопросы, связанные с особенностями осуществления советского проекта в Балтийских республиках в период “оттепели”. Проблема эта

заслуживает в дальнейшем отдельного исследования и, безусловно, откроет новые перспективы в изучении истории стран Балтии и России.

Вопрос о том, как возник сам феномен “другого СССР” в Балтийском регионе, представляется весьма важным для понимания как особенностей советского периода национальной истории балтийских стран, так и истории Советского Союза вообще, в том числе причин его кризиса и краха. Главный вопрос, который возникает в этой связи – возник феномен “другого СССР” в Балтийских республиках вследствие победы национальной традиции над попытками унификации или перед нами результат реализации целевого проекта центральной власти? И, если верно второе предположение, то когда возник этот проект?

Советский Союз никогда не представлял собой монолита, и его отдельные части (республики и регионы) отличались известным своеобразием – будь то культурная традиция, уровень экономического развития или стандарт жизни населения. Это своеобразие сложилось исторически, и уже в этом смысле Прибалтика отличалась от России, Украины и тем более от Средней Азии и Закавказья. Политика центральной власти по отношению к национальным регионам была подвержена колебаниям и не раз бросалась из одной крайности в другую. Если главный вектор этой политики определял пропагандистский тезис о “слиянии наций”, то проводился курс на унификацию и русификацию. Если вектор политики менялся, и речь шла о необходимости признать национальную специфику и национальный интерес, ставка делалась на коренизацию, развитие национального языка и культуры. Однако ни в одной другой национальной республике Советского Союза, кроме республик Балтии, не было попыток создать *новую модель советского порядка* – более привлекательную, чем ставшая “классической” довоенная сталинская модель. В этом смысле *не-сталинский Советский Союз* начинался именно с Прибалтики. Парадокс ситуации заключался, однако, в том, что реализация советского проекта в Прибалтике, отличного от “классического” сталинского варианта, началась еще при жизни Сталина, в первые послевоенные годы.

Это, однако, не значит, что именно Сталин являлся автором проекта “другой СССР”. Восприятие Балтийского региона как “особой” территории сохранялось на протяжении всей советской истории, независимо от того, кому принадлежала власть в Кремле. В сталинский период особый статус аннексированных территорий Прибалтики определялся рядом факторов, в числе которых необходимо отметить следующие: влияние исторической традиции Российской империи (“особый статус” Остзейских губерний); географическое положение Эстонии, Латвии и Литвы как западного пограничья (историческая роль “моста” между Востоком и Западом); обстоятельства присоединения Прибалтики к СССР в

1940 г. (сомнительная легитимность этой акции и двусмысленное отношение к ней западных держав); слабое влияние компартии и коммунистической идеологии вообще.

“Особый статус” Балтийских республик определял и характер отношений между Кремлем и представителями *национальных политических элит* в республиках Балтии. Коммунистические лидеры в Эстонии, Латвии и Литве обладали большей свободой маневра, чем элиты “старых” республик и, соответственно имели больше возможностей для артикуляции национального интереса – по крайней мере, до определенного момента. При этом правящий слой в Прибалтике не представлял собой сколько-нибудь гомогенной группы, поэтому представления о пределах автономности и практики управления, свойственные, например, “старым подпольщикам”, с одной стороны, и “русским” эстонцам или латышам – с другой, существенно отличались. Первые были носителями идей и практик национал-коммунизма, вторые же – более послушно следовали в фарватере Москвы. Однако в целом балтийская политическая элита принесла с собой иную культуру отношений между центром и регионами, иную культуру принятия политических решений. Возможности национальных элит проводить специфические национальные интересы в рамках советской системы были ограничены, однако они очевидно заявляли о себе и в экономике, и в кадровой политике, и особенно в вопросах культуры¹.

Главным фактором, заставившим Кремль после войны больше считаться с национальной спецификой аннексированных территорий, стало наличие *массового вооруженного сопротивления советизации*. Обстановка в Прибалтике в 1944–1945 гг., особенно в Литве, напоминала ситуацию гражданской войны: пестрая картина вооруженных формирований, поддержка партизан местным населением, общая дестабилизация ситуации из-за отсутствия на местах, в уездах и волостях, какой бы то ни было власти вообще. О войне напоминала и жестокость противостояния, одинаково свойственная обеим сторонам. Против отрядов вооруженной оппозиции были развернуты настоящие боевые операции, вместе с тем Кремль отдавал себе отчет в том, что решить проблему вооруженного сопротивления по принципу террором – на террор без решительного перелома в настроениях населения все равно не удастся. Устойчивое неприятие советской власти, не только активное, но и пассивное, становилось, таким образом, главным препятствием для распространения советского влияния в Прибалтике.

Сценарий советизации Прибалтики в послевоенные годы определял и *мировой политической контекст* – в первую очередь ситуация в восточноевропейских странах, попавших в советскую зону влияния, и степень конфронтации

со странами Запада. Процессы советизации республик Балтии и сохранивших суверенитет стран Восточной Европы развивались во многом по сходному сценарию, имели общую динамику и точки перелома. В первые годы после окончания войны, примерно до середины 1947 г., советская сторона исходила из концепции мирного перехода к социализму в странах Восточной Европы. Поиски “дипломатичных”, без откровенного диктата, форм проведения советского влияния в Восточной Европе отразились и на модели советизации Прибалтики в тот первый послевоенный период. В числе ее особенностей – отказ от форсированной коллективизации, сохранение индивидуального крестьянского хозяйства и частного предпринимательства; попытки наладить диалог с местной интеллигенцией; сохранение руководящих постов в центральных и местных органах власти за представителями коренной национальности; признание важности языковой проблемы, избирательность репрессивных практик и т.д. На политике центральной власти в Прибалтике после войны, безусловно, сказался и опыт 1940 г., неудачи которого заставляли Москву искать более гибкие подходы к управлению этим в полном смысле слова проблемным регионом.

При организации административного управления в Прибалтике Москва, например, готова была поступиться принципами, которые на остальной территории Советского Союза оставались незыблемыми. Основа основ советского административного порядка – паспортный режим – в республиках Балтии был организован иначе, чем в целом по СССР. Крестьяне в Литве (1945 г.), а затем в Эстонии и Латвии (1947 г.) первыми в стране получили советские паспорта, а вместе с ними и известную свободу передвижения: крестьянство других регионов Советского Союза еще в течение 25 лет было принудительно “прикреплено” к своим колхозам. Кстати, и в XIX веке освобождение эстонского и латышского крестьянства от крепостной зависимости произошло в 1816, 1817 и 1819 гг. – на 40 с лишним лет раньше, чем в России.

Смена тактики инкорпорации республик Балтии в советскую систему произошла в течение 1947–1948 гг. и была отражением кризиса восточноевропейской политики Советского Союза в целом. Смысл нового поворота заключался в отказе от признания многовариантности модели советизации и переходе на унификацию и силовые методы обеспечения советского влияния². Советский опыт стал единственным образцом, предназначенным для тиражирования как в восточноевропейских странах, так и в советских республиках Балтии. Специфика этого этапа заключалась, например, в переходе к массовой коллективизации, а также усилении репрессий по отношению к различным категориям балтийского населения. Чистки коснулись и представителей региональных элит, результатом которых стал ряд отставок и новых назначений (в наибольшей степени этот

процесс затронул Эстонию, которая должна была служить дисциплинирующим примером для остальных). Начались массовые депортации крестьян, попавших в категорию "кулаков", "пособников" и членов их семей. Депортации становились одним из главных механизмов советизации региона.

Принципы отношений между Кремлем и Прибалтийскими республиками, как и многое другое в Советском Союзе, начали меняться только после смерти Сталина. Более того, именно вопрос о ситуации в Прибалтике стоял в ряду самых первых решений, которые обозначили "новый курс" сталинских преемников. Начало ему, как известно, положили записки министра внутренних дел СССР Лаврентия Павловича Берии о положении в Западной Украине и Литве, а его содержание окончательно определилось после того, как к процессу выработки решений по Прибалтике подключился Никита Сергеевич Хрущев (его аппарат готовил постановления ЦК КПСС не только по Литве, но и по Латвии и Эстонии)³.

Судя по оперативности, с которой предложения Л. П. Берии прошли обычный в таких случаях порядок обсуждения и согласования, а также оформление их в виде постановлений Президиума ЦК КПСС, инициативы министра не встретили серьезных возражений со стороны его кремлевских соратников. Это свидетельствует о том, что обеспокоенность ситуацией в Прибалтике среди советских руководителей была общей, точно так же как и готовность принять меры по ее изменению. Вместе с тем в подходах к решению проблемы со стороны МВД (Л. П. Берия) и партийного аппарата (Н. С. Хрущев) почти сразу же обнаружилось "ведомственные" расхождения.

С точки зрения Л. П. Берии и его ведомства главной причиной политической нестабильности в Прибалтике, прежде всего в Литве, являлось наличие национального вооруженного сопротивления⁴. Несмотря на жесткость репрессий, которые в Литве коснулись каждого десятого жителя республики, антисоветское подполье не было ликвидировано. Как руководитель МВД, Л. П. Берия не мог не поставить вопрос: в чем причина создавшегося положения? По логике вещей, ответ на него, казалось бы, заключался в признании неэффективности репрессивной практики в борьбе с национальной оппозицией, или, во всяком случае, признание ошибочности исключительной ставки на репрессии в этом деле. Однако Л. П. Берия ответил по-другому. Неудача борьбы с антисоветским подпольем в Литве, – полагал он, – "объясняется главным образом тем, что как в центральном аппарате МВД, а ранее МГБ Литовской ССР, так и в областных и районных органах почти отсутствуют работники-литовцы"⁵. Значит, по мнению Л. П. Берии, дело было не в размахе репрессий, а в том, чьими руками они проводились – "чужими" или "своими". Путь к изменению ситуации в республике Л. П. Берия видел в перестройке кадровой политики – со ставкой на

коренизацию. Силовые структуры должны были стать по своему составу не “русскими”, а “литовскими”. Аналогичные кадровые изменения Л. П. Берия предлагал провести и в других структурах власти и управления – партийных, советских, хозяйственных.

Когда по записке Л. П. Берии было принято окончательное решение ЦК КПСС в отношении Литвы (постановление от 26 мая 1953 г.), положение в республике представлялось уже в ином контексте. Там, где Л. П. Берия увидел кадровую проблему, авторы текста постановления зафиксировали “грубое извращение партийным и советским руководством Литвы ленинско-сталинской национальной политики”⁶. Поменялся и взгляд на сам факт существования вооруженного сопротивления. Оно стало рассматриваться не как первопричина политической нестабильности в республике, а как следствие целого ряда просчетов и ошибок – как результат пренебрежения национальной спецификой в проведении кадровой и языковой политики, огульного применения репрессивной практики, некорректного отношения к духовенству и верующим, налогового нажима на крестьянство и прочих злоупотреблений⁷.

Таким образом, если Л. П. Берия в фокус внимания поставил проблему вооруженного сопротивления, то в решении Президиума ЦК фактически признавалось – не буквально, но по смыслу, что речь шла о серьезных провалах политики советизации этого региона в целом. Это была более адекватная оценка сложившейся там ситуации. Речь в конце концов шла не о том, что какое-то число “лесных братьев” не хочет сложить оружие. Сам факт вооруженного сопротивления был лишь симптомом, одним из проявлений достаточно очевидного фиаско проекта советизации. Формально Прибалтика была частью Советского Союза, там существовал советский режим – со всем набором подпадающих структур и механизмов. Но большинство населения продолжало смотреть на советскую власть как на чужую и временную. Антирусские настроения не всегда принимали форму вооруженного протеста, но были устойчивым фактором политической жизни.

“Новый курс” образца мая–июня 1953 г. должен был эту ситуацию изменить. Его главное содержание определили две идеи: 1) отказ от репрессий как одного из главных инструментов советизации; 2) ставка на национальный фактор – в вопросах кадровой политики, языка, культуры. Эти идеи, сформулированные в постановлении по Литве, нашли свое продолжение в решениях, которые готовились, вслед литовскому, по Латвии и Эстонии.

“Новый курс” 1953 г. еще не содержал в себе концепта “другого СССР”. Однако он был шагом именно в этом направлении. Даже после ареста Л. П. Берии и обвинения его в проведении ошибочной национальной политики со ставкой

на коренизацию, "новый курс" на практике продолжался – в вопросах развития национального языка, расширения зоны экономической свободы для союзных республик, либерализации культурной политики. Как свидетельствуют более поздние высказывания Н. С. Хрущева, он всерьез относился к национальным проблемам и скептически отзывался по адресу тех, кто повторял пропагандистский лозунг об отсутствии в СССР "национального вопроса". "Национальный вопрос есть. Это самый острый и живучий вопрос", – полагал Н. С. Хрущев⁸. Он, например, был сторонником придания национальному языку союзных республик статуса государственного и сохранения в делопроизводстве принципа двуязычия. Любопытный эпизод: во время митинга в Риге в июне 1959 г. Вилис Лацис спросил Н. С. Хрущева, на каком языке ему лучше выступать (В. Лацис на всякий случай подготовил два варианта текста своей речи – на латышском и русском языках). "Конечно, лучше выступать на латышском языке", – ответил ему Н. С. Хрущев. Однако во время выступления В. Лациса никто из организаторов митинга не догадался дать Н. С. Хрущеву переводчика, поэтому тот аплодировал В. Лацису, как он сам признался, только "по доверию" – "раз Лацис говорит, значит ничего плохого против партии не скажет"⁹. Так на собственном примере Н. С. Хрущев показал, что означает корректное отношение к человеку в разноязычной среде.

По своим убеждениям Н. С. Хрущев был интернационалистом, поэтому, отдавая должное национальному моменту, он не раз повторял, что для него важна не национальная принадлежность, а политическая позиция человека. Чтобы не ущемлять национальные права, "нужно подходить не с точки зрения национальной, а с точки зрения коммунистической"¹⁰ – такова была позиция первого лица в стране, и она, конечно, отражалась на общей политической линии. Советский Союз Н. С. Хрущев воспринимал как один "общий дом", в каждой части которого любому гражданину страны должно быть комфортно. Национальный сепаратизм разрушит Союз как "общий дом", – полагал он и потому резюмировал: "следовательно, перемещение людей в пределах Советского Союза будет"¹¹. Эта логика, очевидно, не имеет ничего общего с планами целенаправленной "колонизации" какой-либо территории, в том числе Прибалтики, в чем иногда упрекают московское руководство современные историки.

Вместе с тем взгляд Н. С. Хрущева на проблему миграции вряд ли нашел бы позитивный отклик среди значительной части коренных жителей республик Балтии. Для них Советский Союз вовсе не был "общим домом", а мигранты – пришлые люди, воспринимались как чужаки в доме собственном. Проблема мигрантов особенно остро и болезненно стояла в Латвии и Эстонии. Для Литвы она была актуальна в меньшей степени, что объясняется как особенностями

экономического развития Литвы, так и политикой литовского руководства, сумевшего так построить отношения с Кремлем, чтобы развивать экономику республики в основном за счет внутренних трудовых ресурсов. В Литве, например, был разработан целый ряд мер по стимулированию переезда сельских жителей в города, поэтому в процессе урбанизации рост городского населения происходил главным образом за счет литовцев¹². Правда, у литовского руководства в этом смысле было больше свободы маневра, чем у его коллег в Латвии и Эстонии, поскольку Литва изначально не обладала достаточным экономическим потенциалом для развития промышленной базы, в то время как именно промышленное строительство и производство в первую очередь притягивали мигрантов. Республики Балтии стали жертвой не колонизации, а несбалансированной экономической политики, когда размещение и развитие промышленного производства проводилось без учета возможных социальных последствий.

Промышленные города превращались таким образом в средоточие социальных проблем. Развитие социальной инфраструктуры не успевало за ростом городского населения, особенно не хватало жилья. Например, в 1954 г. в Даугавпилсе только на учете в горисполкоме стояли 850 семей как остро нуждающиеся в жилье, на самом деле жилищной проблемой в городе было озабочено гораздо больше людей¹³. Посетивший Даугавпилс Илья Эренбург написал об этой ситуации председателю правительства Георгию Максимилиановичу Маленкову, обратив внимание премьера на возможные политические риски: “Такое жилищное положение в городе молодой советской республики вызывает нежелательные политические настроения”¹⁴. На строительство жилья в Даугавпилсе был выделен тогда из союзного бюджета 1 млн. руб., но это не решило проблемы. Латвийские власти пытались противодействовать притоку мигрантов в большие города, в первую очередь в Ригу, путем ограничения прописки в городе. В 1959 г. эта политика станет одним из мотивов обвинения руководства Латвии в “национализме” и послужит причиной ряда громких отставок¹⁵.

Диспропорции в экономическом развитии различных регионов были старой “болезнью”, связанной не только с особенностями функционирования советской экономической модели, но и с исторической традицией. В середине 1950-х гг. предпринимаются попытки создать иную систему отношений между Центром и регионами. Смысл проводимых тогда реформ определили два процесса – *децентрализация управления и расширение хозяйственных прав союзных республик*. Эти новации тоже по-своему повлияли на формирование концепта “другого СССР”. В мае 1955 г. были приняты решения по расширению функций и прав республик в области планирования и капитального строительства, по вопросам бюджета, труда и заработной платы, в образовании фондов пред-

приятий и др. Реформа управления началась с передачи ряда министерств из союзного в республиканское подчинение и нашла свое логическое продолжение в организации совнархозов, когда была создана территориальная система управления по экономическим районам. Изменялись принципы планирования, которые теперь ориентировались на потребности регионов, а не министерств. Республики Прибалтики – особенно Латвия и Эстония – были одними из самых активных участников процесса принятия решений по этим вопросам.

Так, когда обсуждался проект решения о расширении хозяйственных прав союзных республик, в апреле–мае 1955 г. от Совета Министров Латвии поступило более 40 поправок к первоначальному тексту документа. Смысл предложений латвийского правительства сводился к созданию таких условий для развития республиканской промышленности, которые позволили бы обеспечить высокие темпы экономического роста, опираясь на местные ресурсы, и одновременно гарантировать существенное повышение уровня жизни населения.

Расширение экономических полномочий регионов сказалось и на изменении порядка использования трудовых ресурсов, в том числе и организованного набора рабочей силы (оргнабора). В 1954 г. после ликвидации Министерства трудовых резервов СССР проведение оргнабора было отнесено к компетенции Советов Министров союзных республик. Госплан теперь только координировал перемещение рабочей силы из одной республики в другую¹⁶. Для осуществления масштабных проектов в районах с недостатком собственных трудовых ресурсов (освоение целины, стройки Сибири) начинают проводиться кампании общественного призыва. Однако в регионах с устойчивой производственной инфраструктурой главной тенденцией становится ориентация на внутренние трудовые ресурсы.

Новой региональной политике 1950-х гг. вполне соответствовала позиция балтийских лидеров, стремившихся ограничить приток мигрантов в республики. С этим было связано также стремление противодействовать оттоку национальных кадров, прежде всего молодежи, в другие регионы. После кампании общественного призыва на целину в 1954 г., молодежь Латвии и Эстонии была освобождена от участия в аналогичных акциях 1956 г. и 1957 г. по освоению Сибири, Севера и Донбасса. Мобилизационные кампании продолжались только в Литве: так, по плану общественного призыва 1957 г. на стройки из республики должны были отправиться 500 человек. В то же время квота для Москвы и Ленинграда была на порядок выше и составляла 5,6 тыс. человек, для центральных областей России – 23 тыс., для Украины – 26 тыс. человек (в том числе 6 тыс. человек должны были отправиться за пределы республики, в Казахстан)¹⁷. Когда Совет Министров Украины попытался опротестовать это решение и ограничить

общественный призыв “своей” молодежи внутренними потребностями республики, эти возражения не были приняты в расчет¹⁸.

Курс на децентрализацию управления касался всех национальных республик, однако в Эстонии и Латвии – в силу экономической специфики и культурной традиции – почва для его реализации оказалась наиболее адекватной. В результате эффект от проведенных реформ, несмотря на неизбежные проблемы и возникшие диспропорции, там получился в целом бóльшим, чем в других регионах.

Доля республик Прибалтики в производстве национального дохода СССР была невелика (в 1956 г. доля Литвы и Латвии составляла чуть более 1%, Эстонии – 0,7%). Однако отдача от каждого вложенного рубля там была большей и уровень жизни населения – выше. Так, если в целом по СССР национальный доход в расчете на душу населения в 1956 г. составлял 535 руб., то в Латвии он равнялся 647 руб., а в Эстонии – 636 руб. – самые высокие показатели в СССР. Только в Литве этот показатель был ниже, чем в целом по Союзу (459 руб.)¹⁹.

Успехи от первых хозяйственных экспериментов были особенно ощутимы в Эстонии, которая имела на тот момент наиболее сбалансированную структуру размещения и развития производства. Не случайно именно Эстония станет главной опытной площадкой для всех последующих экономических нововведений. На закрепление этого положения работал целый ряд факторов: компактность территории, высокая производственная культура, развитые внешнеторговые связи, быстрая адаптация к новым технологиям и т.д. Небольшие размеры республики сводили к минимуму возможные риски. Кроме того, предоставляя Эстонии известную свободу рук в экономической сфере, Кремль фактически закреплял за республикой статус “визитной карточки” советских достижений, “образцово-показательной” советской республики. Однако это будет в будущем.

Хрущевский период, как известно, был отмечен и рядом весьма сомнительных экспериментов. Вместе с тем расширение хозяйственной самостоятельности регионов помогли смягчить последствия подобных инициатив в республиках. Например, несмотря на проводимую в масштабах Союза кампанию по борьбе с личными подсобными хозяйствами (начиная с весны 1956 г.), в Прибалтике удалось сохранить частный сектор и обеспечить, таким образом, население республик продуктами питания (в ситуации, когда в СССР периодически возникали кризисы продовольственного снабжения). Высокие по сравнению с остальной территорией Союза потребительские стандарты и уровень жизни населения обеспечивались главным образом за счет внутренних источников – основа, которая была заложена в середине 1950-х годов.

В годы "оттепели" формируется *новый формат отношений между центральной властью и национальными политическими элитами*. Как и в экономике, Кремль стремится делегировать больше управленческих функций в регионы. Это становится, например, очевидно при сравнении сценариев развития двух самых крупных чисток национальных политических элит в послевоенные годы – "эстонского дела" 1950 г. и "латвийского дела" 1959 г. "Эстонское дело" было инициировано Москвой и развивалось под непосредственным контролем Центра. В "латвийском деле" Москва, Н. С. Хрущев скорее оказались втянутыми во внутренний конфликт между различными группировками в латвийском руководстве. Во время обсуждения ситуации в Латвии на заседании Президиума ЦК КПСС Н. С. Хрущев позиционирует возникший конфликт как внутреннее дело латвийского ЦК: "пусть латыши сами решают", "латыши сами найдут домашние средства лечения"²⁰. По мнению Н. С. Хрущева, ничего экстраординарного в Латвии не произошло ("никакой там трагедии нет"), и считает, что вмешательство Москвы, Президиума ЦК в данном случае было бы излишним. "Не стоит калечить людей", "нам нужно лечить, а не уничтожать", – такова была позиция первого секретаря во время обсуждения²¹.

Причины, заставившие Н. С. Хрущева вскоре изменить свою позицию в этом вопросе, остаются до конца неясными. Однако от своего принципа делегировать решение конфликта непосредственно в Латвию Н. С. Хрущев не отступит, поэтому в отличие от сценария развития "эстонского дела" 1950 г. никакого специального постановления ЦК о ситуации в Латвии в 1959 г. не было принято. Развитие конфликта, как и его кадровые последствия, находились под контролем Москвы (например, назначение первым секретарем латвийской компартии Арвида Яновича Пельше вместо Яниса Эдуардовича Калнберзиньша), но без прямого вмешательства в процесс. Чистка латвийского руководства от национал-коммунистов происходила по гораздо более "мягкому" варианту, нежели в Эстонии, а все потерявшие высокие посты функционеры, сохранили партийные билеты и, за исключением главного фигуранта Эдуарда Берклавса, остались в республике. Более того, когда спустя некоторое время А. Я. Пельше будет пытаться удалить Вилиса Круминьша, Александра Александровича Никонова, Паулса Дзерве и других "штрафников" из Латвии, его инициатива не найдет поддержки в Москве. Отдел партийных органов ЦК КПСС по союзным республикам сделает на этот счет такое заключение: "Отдел считает неправильной постановку вопроса об отзыве из Латвии через ЦК КПСС указанной группы... Если ЦК КП Латвии располагает конкретными фактами о неправильном поведении кого-либо из этих коммунистов, то он может рассмотреть данный вопрос в

партийном порядке и в случае необходимости перевести некоторых работников из гор. Риги в районы республики по своему усмотрению”²².

Не обошел стороной Прибалтику процесс *политической либерализации*, начатый в 1953 г. и получивший окончательное оформление на XX съезде КПСС. Существует точка зрения, вполне справедливая, что в Литве, Латвии и Эстонии “оттепель” оставила более глубокий след, чем в других регионах Советского Союза²³. Здесь, а также в Грузии, антисталинский доклад Н. С. Хрущева имел наибольший резонанс. Период “оттепели” стал временем оживления культурной жизни и активизации национального самосознания в республиках Балтии. Статус и уровень развития, который получила национальная культура в эти годы, дает основание говорить о реальной “культурной автономии” Балтийских республик²⁴. В советской системе любая автономия, национальная или культурная, носила относительный характер. Государственная идеология с трудом адаптировалась к идее национального своеобразия, больше склоняясь к соблазну унификации и русификации. Тем не менее годы “оттепели” были наиболее благоприятными для развития национальной культуры в Литве, Латвии, Эстонии в советский период. Культурная автономия, конечно, не могла заменить отсутствие автономии политической, но была важным фактором сохранения национального единства и национальной идентичности латышей, литовцев, эстонцев.

В период “оттепели” произошло заметное оживление политической жизни в республиках Балтии, эти годы были отмечены всплеском антирусских и антисоветских настроений. На авансцену политической жизни вышла молодежь, студенчество²⁵. Катализатором протестного движения послужили события в Польше и Венгрии 1956 года, а первые очаги недовольства возникли в Вильнюсе, Таллинне, Тарту. Главным лозунгом этих акций было требование государственной независимости для Литвы и Эстонии. В дальнейшем акции гражданского неповиновения в республиках Балтии проходили регулярно и приурочивались к “Задушному дню” (дню поминовения усопших) в Литве, к советским праздникам, особенно 7 ноября, во всех трех республиках. В этот день обычно появлялись листовки и надписи с требованием независимости, срывались советские флаги, вывешивались национальные флаги Латвии, Литвы и Эстонии периода независимости. В течение второй половины 1950-х и в 1960-е гг. движение за независимость набирало силу. Только в Латвии число так называемых “националистических и других враждебных проявлений”, согласно официальным данным, увеличилось с 117 в 1955 г. до 217 в 1960 г., т.е. почти в два раза²⁶. Нестабильность политической ситуации в республиках Балтии, мощный протестный потенциал были одним из главных факторов, формирующих “особое” отношение Москвы к этому региону.

"Новый курс" образца 1953 года, как и последующие перемены, таким образом, не были случайными – они отражали определенную тенденцию, новый взгляд Москвы на Прибалтику и роль региона в составе СССР. В течение 1953–1956 гг. происходит *смена модели инкорпорации, советизации* Литвы, Латвии и Эстонии. Сделать из Прибалтийских республик "полноценную" часть СССР не получилось. Это было совершенно очевидно. Однако для того, чтобы из осознания провала первоначального проекта родилась идея сооружения на западных границах иной конструкции – "другого СССР", "советского Запада" – самого по себе факта фиаско первоначальных намерений было мало. Должна была возникнуть позитивная потребность в создании "другого СССР". И такая потребность действительно появилась. Ее определили новые ориентиры советской внешней политики.

1953 г. открыл новую страницу в истории международных отношений. Период жесткой конфронтации и блокового противостояния сменился "потеплением" международного климата и началом переговорного процесса между СССР и странами Запада. Советская дипломатия осваивала новый формат диалогового общения с западными партнерами. Этот формат потребовал не только подготовки конкретных решений, но и *смены имиджа страны в мире*: негативное восприятие СССР, сложившееся за годы холодной войны, было серьезным препятствием в налаживании диалога. Формирование позитивного образа страны – "другого СССР" стало одной из важнейших задач советской внешней политики и пропаганды.

Речь по сути шла об осуществлении масштабного PR-проекта, старт которого может быть отнесен к 1956–1957 гг., когда началась перестройка всей системы советской внешнеполитической пропаганды²⁷. *С этого момента можно говорить о рождении проекта "другой СССР" как серии целенаправленных акций.*

Республикам Балтии, прежде всего Эстонии и Латвии, предстояло сыграть в осуществлении этого проекта особую роль – роль "витрины советской жизни", "советского Запада". В связи с этим Прибалтика – раньше, чем другие регионы Советского Союза, оказалась, хотя и в ограниченных масштабах, открытой для контактов с Западом и трансферта западных ценностей. Для визитов зарубежных туристов²⁸ были открыты сначала Рига (1957 г.), потом Таллинн и Вильнюс (1959 г.), разрешена переписка с родственниками за границей, поощрялись зарубежные контакты иерархов церкви, эмигранты смогли посетить своих родных²⁹. Только в Латвии переписка граждан республики с адресатами за рубежом выросла с 1955 по 1960 г. в 8 раз³⁰. Вестернизация Балтийских республик происходила и по несанкционированным каналам – просто в силу

изменения информационного пространства и технических возможностей медийного мира. Западные радиоголоса и телевидение стали частью повседневной жизни жителей Прибалтики.

Одним из самых горячих сторонников идеи сделать Советский Союз более открытым для мира, был Н. С. Хрущев – сам неумолимый путешественник, приложивший немало усилий для налаживания контактов с Западом. Однако подобная открытость, пусть и ограниченная, ставила коммунистическую власть в довольно сложную ситуацию: новая информация, поступающая теперь по разным каналам, была вызовом советской пропаганде. Больше всего беспокоилось по этому поводу руководство республик Балтии. По мнению А. Я. Пельше, иностранные туристы, западные радиоголоса и т.д. – “все это оказывает вредное влияние на неустойчивые элементы молодежи” и приводит к “оживлению враждебной деятельности националистических и других антисоветских элементов”³¹. В апреле 1961 г. ЦК компартии Латвии принял постановление “О мерах по повышению политической бдительности трудящихся республики”, а позднее А. Я. Пельше обратился в ЦК КПСС со специальной запиской, в которой просил усилить республиканский аппарат КГБ и ужесточить судебные репрессии по отношению к “националистам”³².

Секретариат ЦК КПСС рассмотрел записку А. Я. Пельше и вынес решение о поддержке предложений латвийского руководства (кроме пункта об усилении судебных репрессий, который в решении ЦК КПСС вообще отсутствует). В соответствии с этим решением были усилены штаты КГБ Латвии, особенно в сельских районах, увеличена численность пограничных застав, а также были приняты дополнительные меры по “глушению” западных радиостанций, ведущих программы на латышском языке³³. Поскольку молодежь из республик Балтии (не только Латвии) считалась в политическом смысле “неблагонадежной”, было принято также решение изменить порядок призыва на службу в армию молодых людей из Латвии, Литвы и Эстонии. Соответствующие армейские структуры обязаны были проверить всех военнообязанных латышей, эстонцев и литовцев, “лиц, вызывающих сомнения в благонадежности” отписать и по возможности использовать на укомплектование войск других военных округов. Кроме того, на 1962 г. сокращалась квота призыва в армию для латышской, литовской и эстонской молодежи³⁴.

“Другой СССР” позиционировался как страна, открытая для мира, но эта открытость имела целый ряд ограничений и часто напоминала дорогу с односторонним движением. Зарубежным гражданам было легче попасть в Прибалтику, чем гражданам СССР выехать из страны. Особенно это касалось эмиграции. Так,

в 1955–1959 гг. было отказано в выезде из Советского Союза в Скандинавские страны 416 гражданам, проживающим в Латвии и Эстонии³⁵. Советский Союз, несомненно, стал другим – по сравнению со сталинскими временами, но любые проекты по усовершенствованию сложившегося порядка вещей осуществлялись в рамках все той же советской модели.

Формирование на территории Балтийских республик "другого СССР" происходило, таким образом, под влиянием целого ряда факторов. Изменение модели советизации этого региона началось в процессе реализации "нового курса" кремлевского руководства образца 1953 г. в вопросах национальной политики. Следующим шагом в этом направлении стала реорганизация системы экономических отношений между Центром и регионами – децентрализация управления и расширение хозяйственных прав союзных республик. Политическая либерализация периода "оттепели" открыла новые возможности для артикуляции национального интереса и развития национальной культуры. Новые ориентиры советской внешней политики, поиск диалога с Западом потребовали смены международного имиджа страны. Составляющей процесса формирования нового образа СССР в мире стал проект "другой СССР" на западных границах страны – в регионе, наиболее приспособленном для его реализации в силу не только пограничного положения, но и культурной традиции. Эта традиция и политические практики населения по-своему корректировали кремлевский "сценарий". Москва и республиканские власти пытались вернуть процесс в контролируемое русло, используя разные инструменты – от политических и экономических до репрессивных. Однако "советский Запад" оставался самой несоветской частью СССР и в таком своем качестве просуществовал вплоть до распада Советского Союза.

Источники

- ¹ *Levits, E.* National Elites and Their Political Function within the Soviet System: The Latvian Elite // *Journal of Baltic Studies*. Vol. XVIII. No 2 (Summer 1987), p. 180.
- ² *Волокитина Т. В.* Сталин и смена стратегического курса Кремля в конце 40-х годов: от компромисса к конфронтации // *Сталинское десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы.* – Москва, 1999, с. 11–16.
- ³ *Tannberg, T.* Die Pläne Moskaus für Estland im Sommer 1953 // *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953.* Hrsg. von O. Mertelsmann. – Hamburg, 2005, S. 282–295. См. также издание на русском языке: *Таннберг Т.* Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956). Исследования и документы. – Тарту, 2008.
- ⁴ Записка Л. П. Берия в Президиум ЦК КПСС о положении дел в Литовской СССР. 8 мая 1953 г. // *Независимая газета*, 2005, 5 августа (публикация Л. Максименкова).

- ⁵ Там же.
- ⁶ Постановление Президиума ЦК КПСС о положении в Литовской ССР. 26 мая 1953 г. // Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. Москва, 1999, с. 50.
- ⁷ Постановление Президиума ЦК КПСС о положении в Литовской ССР, с. 50, 51.
- ⁸ Стенографическая запись заседания Президиума ЦК КПСС. 1 июля 1959 г. // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964, т. 1. – Москва, 2004, с. 378.
- ⁹ Там же, с. 376.
- ¹⁰ Там же, с. 380.
- ¹¹ Там же.
- ¹² *Kiaura, Z.* The History of Lithuania. – Vilnius, 2002, p. 311.
- ¹³ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-5446, оп. 88, д. 2550, л. 84, 85.
- ¹⁴ Там же, л. 88.
- ¹⁵ Подробнее о развитии “Латвийского дела” 1959 г. см.: *Prigge, W.* The Latvian purges of 1959: A revision study, in: *Journal of Baltic Studies*, 2004. Vol. 35, pp. 211–230.
- ¹⁶ ГАРФ, ф. Р-5446, оп. 87, д. 1285, л. 22.
- ¹⁷ Там же, оп. 91, д. 588, л. 43, 44.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Российский Государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 1562, оп. 41, д. 623, л. 9, 12.
- ²⁰ Стенографическая запись заседания Президиума ЦК КПСС. 1 июля 1959 г. // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964, т. 1. – Москва, 2004, с. 377, 378, 381.
- ²¹ Там же, с. 380.
- ²² Российский Государственный архив новейшей истории (РГАНИ), ф. 5, оп. 31, д. 147, л. 91, 92.
- ²³ *Misiunas, R., Taagepera, R.* The Baltic States. Years of Dependence. 1940–1980. – London, 1983, p. 126.
- ²⁴ *Ibid.*, p. 145–172.
- ²⁵ *Пыжиков А.* Хрущевская “оттепель”. – Москва, 2002, с. 190–196.
- ²⁶ РГАНИ, ф. 4, оп. 16, д. 1067, л. 81.
- ²⁷ Постановление ЦК КПСС “О мерах улучшения советской пропаганды на зарубежные страны”. Проект. 16 февраля 1957 г. // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964, т. 2, с. 575, 576.
- ²⁸ О развитии иностранного туризма в СССР см.: *Советское зазеркалье.* Иностраный туризм в СССР в 1930–1980-е годы: Учебное пособие. – Москва, 2007; *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism.* Anne Gorsuch, Diane P. Koenker (Ed). – Ithaca & London: Cornell Uni. Press, 2006.
- ²⁹ *Misiunas, R., Taagepera, R.* ..., p. 172–176.
- ³⁰ РГАНИ, ф. 4, оп. 16, д. 1067, л. 79.
- ³¹ Там же, л. 78, 79.
- ³² Там же, л. 83–85.
- ³³ Там же, л. 74.
- ³⁴ Там же, л. 76.
- ³⁵ ГАРФ, ф. Р-9415, оп. 3, д. 371.

Jeļena Zubkova

"Cita PSRS"? Padomju projekta realizācijas īpatnības Baltijas republikās (1950–1960)

Kopsavilkums

Gandrīz piecdesmit gadu Latvija, Lietuva un Igaunija bija PSRS sastāvdaļa. 1940. gadā Kremlis nebūt neatrisināja "Baltijas jautājumu", kā to uzskatīja Josifs Staļins, bet ieguva jaunas problēmas. Neraugoties uz padomju režīma pūlēm, Baltija palika "visnepadomiskākā" PSRS daļa līdz pat tās sabrukumam. Baltijas republikas bija "cita PSRS".

Rakstā aplūkoti vairāki jautājumi, saistīti ar padomju projekta realizācijas īpatnībām Baltijā t.s. atkušņa laikā.

PSRS nekad nebija monolīta valsts, un centrālās varas politika attiecībā pret nacionālajiem reģioniem visu laiku svārstījās. Tomēr tieši Baltijas republikās Kremlis mēģināja radīt jaunu padomju modeli, kas būtu pievilcīgāks nekā pirmskara staļinskais modelis.

Galvenais faktors, kāpēc Kremlis pēc Otrā pasaules kara bija spiests rēķināties ar Baltijas republiku nacionālo specifiku, bija starptautiskais stāvoklis Austrumeiropā un bruņotā pretošanās kustība, īpaši Lietuvā.

Pamatā Kremļa un Baltijas republiku attiecības sāka mainīties pēc Staļina nāves. Pēc Lavrentija Berijas (1899–1953) priekšlikumiem, lai apspiestu nacionālo pretošanās kustību Lietuvā, 1953. gada 26. maijā tika pieņemts PSKP CK lēmums, kas netieši atzina sovetizācijas politikas izgāšanos. 1953. gada "jaunais kurss" paredzēja situāciju mainīt, atsakoties no represijām kā galvenā sovetizācijas instrumenta un liekot uzsvāru uz nacionālo faktoru kadru politikas, valodas un kultūras jautājumos. Šīm idejām arī pēc L. Berijas aresta bija turpinājums Kremļa lēmumos ne tikai par Lietuvu, bet arī Latviju un Igauniju.

Ņikita Hruščovs (1894–1971) atzina, ka PSRS pastāv nacionālais jautājums, un uzskatīja, ka nacionālais seperātisms sagraus valsti kā "kopīgas mājas". Šī iemesla dēļ viņš iestājās par cilvēku pārvietošanos visā PSRS teritorijā, un tā nebūt nebija mērķtiecīga Baltijas republiku kolonizācija. Ievērojamai daļai Baltijas iedzīvotāju PSRS nebija "kopīgas mājas", un viņi migrantus uztvēra kā svešiniekus. Īpaši Latvijā un Igaunijā migrācija rūpniecības pilsētās radīja asas sociālās problēmas, un Baltijas republiku komunistiskie līderi mēģināja ierobežot migrantu pieplūdumu.

Piecdesmito gadu vidū veikto reformu mērķis bija decentralizēt pārvaldi un paplašināt savienoto republiku saimnieciskās tiesības. Pirmo saimniecisko panākumu rezultātā tieši Igaunija Kremļa acīs kļuva par padomju sasniegumu "vizītkarti".

Atšķirībā no vēl Staļina varas laikā veiktās nacionālās politiskās elites tīrīšanas 1950. gadā Igaunijā Ņ. Hruščovs sākumā pat nevēlējās iejaukties 1959. gada Latvijas nacionālkomunistu lietā. Arī pēc Ņ. Hruščova iejaukšanās 1959. gadā Latvijā represijas bija nesalīdzināmi maigākas nekā 1950. gadā Igaunijā.

Atkušņa periods uz Latviju, Lietuvu un Igauniju atstāja daudz lielāku ietekmi nekā uz citām PSRS republikām, īpaši nacionālās kultūras jomā.

Laikposmā no 1953. gada līdz 1956. gadam centrālajai varai radās ideja izveidot pie valsts rietumu robežas "citu PSRS". Un tieši galvenokārt Igaunijai un Latvijai bija jāšķūst par "padomju Rietumiem". Šādu nepieciešamību diktēja arī starptautiskā situācija, jo sākās pārrunu process starp PSRS un Rietumvalstīm. Baltija agrāk par citiem PSRS reģioniem kļuva atvērta kontaktiem ar Rietumiem, kam Arvīda Peļšes (1899–1983) vadībā nikni pretojās Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja.

"Citas PSRS" atklātībai un atvērtībai bija vairāki ierobežojumi, un tā bieži vien atgādināja ceļu ar vienvirziena kustību. PSRS salīdzinājumā ar Staļina laikiem, protams, bija kļuvusi citāda, bet jebkura projekta īstenošana tomēr notika tā paša padomju modeļa ietvaros.

"A Different USSR"? Peculiarities of the Implementation of the Soviet Project in the Baltic States (1950s–1960s)

Jelena Zubkova

Summary

For almost 50 years, Latvia, Lithuania, and Estonia were part of the USSR. In 1940, Kremlin did not at all solve "the Baltic issue", although Iosif Stalin believed it did, but rather created new problems. In spite of all the efforts exerted by the Soviet regime, the Baltic remained the least Sovietized part of the USSR until the collapse of the latter. The Baltic republics were "a different USSR".

The paper addresses several issues related to the peculiarities of the implementation of the Soviet project in the Baltic during the-so-called "thaw".

The USSR never was a monolith state and the policy of the central authorities vis-a-vis the national regions constantly vacillated. Yet it was in the Baltic republics that Kremlin tried to create a new Soviet model that would be more attractive than the pre-war Stalinist one.

The main factor that made Kremlin take into consideration the national specifics of the Baltic republics after the Second World War was the international situation in Eastern Europe and the armed resistance movement, especially in Lithuania.

On the whole, it was after Stalin's death that the relations between Kremlin and the Baltic republics started to change. In order to suppress the national resistance movement in Lithuania on 26 May 1953, on Lavrenty Beria's (1899–1953) suggestion, the Central Committee of the Soviet Union Communist Party passed a resolution that indirectly admitted the failure of Sovietisation policy. "The new course" of 1953 envisaged the change of policy, rejecting repressions as the main tool of Sovietisation and laying an emphasis on

the national factor in political, linguistic and cultural aspects of the personnel policy. Even after Beria's arrest these ideas were followed-up in the subsequent Kremlin's decisions regarding not only Lithuania, but also Latvia and Estonia.

Nikita Khrushchov (1894–1971) admitted the existence of a national issue in the USSR and believed that national separatism would destroy the state as "a common home". Therefore, he advocated the replacement of people throughout the USSR and it was not at all purposeful colonisation of the Baltic republics. A considerable part of the Baltic population did not regard the USSR as "a common home" and they perceived migrants as foreigners. In Latvia and Estonia especially migration into industrial cities created acute social problems and the communist leaders of the Baltic republics tried to curb the influx of migrants.

The reforms of mid-1950s were aimed at decentralising the administration and broadening the economic rights of the Soviet republics. As a result of the first economic success, Estonia of all the republics became "the visiting card" of the Soviet achievements.

Unlike the authorities of Stalin's time that had carried out the cleansing of the national political elite in Estonia as late as 1950, Khrushchov initially did not even want to intervene in the case of Latvian national communists in 1959. Even after N. Khrushchov's intervention, the repressions in Latvia in 1959 were by far milder than those in Estonia in 1950.

"The thaw" left a much greater impact on Latvia, Lithuania and Estonia than on the other USSR republics, especially in the field of national culture.

In the period between 1953 and 1956, the central authorities conceived an idea to create "a different USSR" at the western frontier of the state and it was mostly Estonia and Latvia that were supposed to become "the Soviet West". Such need was dictated also by the international situation as negotiations started between the USSR and the Western countries. The Baltic, earlier than other regions of the USSR, became open to contacts with the West, which the Central Committee of the Latvian Communist Party led by Arvīds Pelše (1899–1983) furiously resisted.

A range of restrictions were imposed on the openness of "the different USSR" and the contacts often were like one-way traffic. Compared to Stalin's time, the USSR had definitely changed, however, all projects were implemented within the framework of the same Soviet model.



Ilgvars Butulis

Dažas nacionālkomunisma izpausmes žurnālā “Zvaigzne” (1956–1959)

Šajā publikācijā turpināta autora aizsāktā rakstu sērija par žurnālu “Zvaigzne” 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē.¹ Minētais laikposms, kas visā PSRS pazīstams kā atkušņa periods, Latvijā bija arī nacionālkomunisma aktivitāšu laiks. Ne viens vien latviešu preses izdevums tolaik pauda nacionālkomunisma idejas, bet tieši “Zvaigzne” modina īpašu pētnieka interesi. To nosaka vairāki apstākļi:

- 1) Žurnāls iznāca divas reizes mēnesī un bija Latvijā populārākais un vislasītākais;
 - 2) Savā ziņā “Zvaigzne” var uzskatīt par neparastu parādību – Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (turpmāk tekstā LKP CK) izdevniecības izdevums kļuva par brīvdomīgāko preses izdevumu Latvijā, par nacionālkomunisma tribīni;
 - 3) Žurnāls sniedza informāciju un vērtējumus par plašu jautājumu loku. Tā idejiskā ievirze pausta ne tikai rakstos, bet arī prozas un dzejas darbos, plašajā un izteiksmīgajā vizuālajā materiālā, žurnāla noformējumā. Tādēļ pētīt nacionālkomunisma izpausmes “Zvaigznē” ir vienlaikus interesanti un komplicēti;
 - 4) Žurnāla neatkārtājamo veidolu noteica talantīgā redakcija un nodrošināja spēcīgā aizmugure LKP CK birojā. Publicists Rafaels Blūms bija “Zvaigznes” redaktors. Izdevuma seju un ievirzi lielā mērā noteica redakcijas līdzstrādnieki – rakstnieki Laimonis Purs (viņš bija arī žurnāla atbildīgais sekretārs), Ēvalds Vilks, gleznotājs Oļģerts Jaunarājs, arī “Zvaigznes” fotogrāfs Žanis Legzdiņš. Žurnāla patrons bija tā redkolēģijas loceklis Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs Kārlis Ozoliņš. Izdevumu noteikti atbalstīja Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētājs Vilis Lācis (viņa sieva Velta Lāce bija “Zvaigznes” redaktora vietniece). Žurnāla aizstāvjiem pieskaitāms arī Rīgas pilsētas partijas komitejas sekretārs Eduards Berkļavs;
 - 5) Arhīva dokumenti satur interesantas liecības par žurnāla darbības apspriešanu LKP CK biroja sēdēs 1957. un 1959. gadā. Šie dokumenti palīdz arī noskaidrot tās “Zvaigznes” aktivitātes, kas visvairāk uztrauca konservatīvos spēkus LKP CK vadībā.
- Raksta mērķis ir ieskicēt žurnālā pausto nacionālkomunisma ideju loku, rādot vērtības un prioritātes, kuras “Zvaigznē” šai sakarā tika akcentētas. Autors aplūko rakstus un attēlus par Latviju, neanalizējot žurnāla ārzemju materiālus, kas būtu jau cita pētījuma

uzdevums. Pētniecības objekts nav visi "Zvaigznes" raksti ar Latvijas tematiku, bet tie, kuri satur nacionālkomunisma elementus. No žurnālā publicētajiem literārajiem darbiem analīzei pakļauta virkne latviešu dzejnieku dzejoļu. Latviešu prozai žurnālā "Zvaigzne" autors ir pievērsies jau agrāk,² tādēļ šajā gadījumā tā aplūkota netiek.

Zināmu ieskatu pētāmo rakstu dinamikā un tematikā sniedz 1. tabula.³

1. tabula

Nacionālkomunistiskas ievirzes raksti ar Latvijas tematiku žurnālā "Zvaigzne" (1956–1959)

Rakstu tematika	Gadi				Kopā	
	1956	1957	1958	1959	absolūti	procentos
Māksla	23	21	21	38	103	38
Latvijas pilsētas un daba	7	18	13	17	55	21
Latvijas vēsture	3	8	13	8	32	12
Kultūras pieminekļi	4	2	2	5	13	5
Tradīcijas, svētki, atpūta	5	3	3	4	15	6
Negatīvās parādības	7	14	10	5	36	13
Dažādi	4	5	2	3	14	5
Kopā	53	71	64	80	268	100

Tabula rāda, ka no nacionālkomunistiskas ievirzes rakstiem visvairāk ir mākslai, kā arī Latvijas pilsētām un dabai veltītu rakstu (attiecīgi 103 un 55 jeb 38% un 21% no aplūkojamo rakstu kopuma). Savukārt 36 rakstos aplūktas negatīvas parādības dažādās dzīves sfērās, bet 32 rakstos runāts par Latvijas vēsturi (attiecīgi 13% un 12%). Vismazāk – 53 nacionālkomunistiskas ievirzes raksti ir publicēti 1956. gadā, visvairāk – 80 raksti – 1959. gadā. Nacionālkomunistisku ievirzi "Zvaigzne" sāk iegūt tikai pēc 1956. gada februāra, kad par tās redaktoru ir kļuvis R. Blūms un Maskavā ir noticis zīmīgais Komunistiskās partijas 20. kongress.

Rakstu autoru vidū ir žurnāla redakcijas locekļi Anna Balode (A. Pazare), L. Purs, pats redaktors R. Blūms. Aktīvi rakstīja "Zvaigznes" līdzstrādnieki Zenta Jaunzeme (Z. Goba), Sofija Vulfsona (S. Lazda), Dagnija Zigmonte (D. Cielava), Ē. Vilks (viņš arī Ž. Skreija). Žurnālā regulāri publicējās mākslas zinātnieki Romis Bēms, Miķelis Ivanovs, Jānis Pujāts, Oļģerts Saldavs, mākslinieks Kurts Fridrihsons (viņš arī H. Mala), arhitekti Ivars Strautmanis, Rīta Skujeniece, Zenta Ērgle. Ar žurnālu aktīvi sadarbojās

LPSR Valsts Vēstures muzeja līdzstrādnieks Arvīds Gusars, publiciste un kritiķe Maija Augstkalna, rakstnieks Žanis Grīva (A. Vaivars), dzejnieki Harijs Heislērs, Alfrēds Krūklis, Arvīds Skalbe, Andris Vējāns.

Nacionālkomunisma idejas strāvoja arī no “Zvaigznes” bagātīgā attēlu klāsta, kurā ļauj ielūkoties 2. tabula.

2. tabula

**Latvijas tematikas attēlu skaits un veids žurnālā “Zvaigzne”
(1956–1959)**

Attēli	Zīmējumi, reprodukcijas, grafikas	Fotoattēli	Kopā	Procenti
Melnbalti	77	925	1002	35
Tonēti	154	1106	1260	45
Krāsaini	257	309	566	20
Kopā	488	2340	2828	100

Tabulā ir ietverti tie attēli, kas, autoraprāt, iekļaujas nacionālkomunisma ideju gultnē. Tabula rāda, ka šādu attēlu aplūkojamā periodā bija 2828. No tiem 83 procenti jeb 2340 fotoattēlu, zīmējumi, reprodukcijas un grafikas veido tikai 17 procentus no aplūkojamiem attēliem (skaitā 488). Vidēji 29 attēli publicēti katrā “Zvaigznes” numurā. Dominē fotogrāfijas – 2340, tas ir, 83 procenti no aplūkojamo attēlu kopskaita.

Žurnālā visvairāk publicēts tonēto un melnbalto attēlu – attiecīgi 1260 un 1002 jeb 45 un 35 procenti. Krāsainos un tonētos attēlos greznojās četras vāku un četras pieļikumu lappuses, bet citviet žurnālā pārsvarā ir melnbaltie attēli.

“Zvaigznes” fotogrāfiju tematisko un māksliniecisko ievirzi lielā mērā noteica fantastiski ražīgais fotogrāfs Ž. Legzdīņš. Viņa kamerai pieder 1191 fotogrāfija jeb 51 procents no tabulā fiksēto fotoattēlu skaita. Pārējo autoru vidū jāmin Leonīds Bļodnieks, Hercs Franks, Dimitrijs Gedzjuns, Juris Krieviņš, Jānis Lerhs, Helmūts Šeiers, Jakovs Tihonovs, Voldemārs Upītis u.c. atzīti Latvijas tālaika fotomeistari.

Žurnāla ilustratīvo ietēru veidoja spoži, talantīgi latviešu mākslinieki – Kurts Fridrihsons, Ģirts Vilks, Aleksandrs Stankevičs, Gunārs Cīlītis, Pauls Šēnhofs.

“Zvaigzne” nāca pie lasītājiem, cenzdamās atmest didaktiski pamācošo toni. Tam laikam neparasta šķita žurnāla draudzīgā, uzticības pilnā attieksme pret lasītāju. 1956. gada pēdējā – 24. numurā redakcija sirsnīgi aicina lasītājus palīdzēt veidot žurnālu, sūtīt redakcijai vēstules ar vērtējumiem un ierosinājumiem.⁴ Lasītāji atbildēja ar patiesu ieinteresētību, tūkstošiem vēstuļu, “Zvaigznes” tirāža īsā laikā pieauga no 40 000 līdz 107 000 eksemplāru. Aizstāvot “Zvaigzni” LKP CK birojā, E. Berkļavs kā īpašu vērtību

akcentēja siltās, draudzīgās attiecības starp žurnālu un tā lasītājiem. Žurnāls izcēlās ar tematisku daudzpusību, tur rādītā Latvijas un pasaules aina bija padomju izdevumiem neraksturīgi plaša, iecietīga un cilvēciska. Šo jauno garu, jauno intonāciju nav viegli formulēt, bet tolaik to izjuta ikviens žurnāla lasītājs. "Zvaigznes" skatījums lielā mērā atbilda simtiem tūkstošu latviešu lasītāju redzējumam. Arī žurnāla valoda šķita jauna – sirsnīgi cilvēciska un saprotama. Augsto kritiķu tvērumā visas minētās kvalitātes pelnīja vienīgi nosodījumu – "Zvaigznei" pārmeta "šķiriskuma" un "partijiskuma" neievērošanu, "svešu skaņu", ka "žurnāls raksta tā, kā mietpilsonis runā".⁵

Ar "Zvaigzni" sevi pieteica mazais, neievērojamais ikdienas cilvēks ar savām rūpēm, saviem priekiem un ikdienas darbu. Žurnāla aprakstos ienāca parastā dzīve, arī fotoreportāžas rādīja parastus cilvēkus. Skarbi zvejnieki vilka tīklus, bārdaini lauku veči cēla lauksaimniecību, žirgtas, darbīgas pārdevējas apkalpoja pircējus. "Zvaigznes" fotoattēlos zibēja parasti, visbiežāk anonīmi ļaudis, kuri strādāja, lasīja grāmatas un avīzes, tērzēja un staigāja Rīgas un citu Latvijas pilsētu ielās, steidzās ikdienas gaitās. Līksmi vidusskolēni, centīgi pašdarbnieki, aizplāpājušies onkuļi un iemīļējušies pāriņi rādīja sirsnīgu ikdienas ainu, kurā vairs nebija ne vēsts no oficiālā kaujinieciskuma, hierarhijas un rangu ievērošanas. Augstākajiem partijas funkcionāriem tas šķita neparasti un nepieņemami. Dažkārt to nācās grūti akceptēt pat pašiem nacionālkomunistu līderiem. Žurnāla 1956. gada 24. numura pēdējais vāks ar jaunās kinoaktrises Astrīdas Gulbes foto izraisīja neapmierinātību E. Berkļavā: *"Kas tā tāda Gulbe? Nav zināms, kas no viņas iznāks. Pie tam parādīta nevis lomā, bet, demonstrējot savas skaistās acis, runā pa telefonu. Tā ir pirmslaikus slavēšana, un tā darīt nevajag."*⁶

Arī augstā priekšniecība fotoattēlos tika piezemēta – LKP CK pirmais sekretārs Jānis Kalnbērziņš tukšoja glāzīti kopā ar Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas absolventēm, Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs K. Ozoliņš līksmojās kopā ar Latvijas olimpiešiem, lauksaimniecības ministrs Aleksandrs Ņikonovs dejoja valsī.⁷ Draudzīgs šaržs rādīja kultūras ministru Voldemāru Kalpiņu poļu tautas tērpā lecam polku ar šarmanto baleta dīvu Ināru Ginteri.⁸

"Zvaigznes" līdzstrādnieku brīvākā doma izpaudās arī jaunā pieejā sievietes attēlojumam, nekaitējot no erotikas elementiem un sievietes ķermeņa valdzinājuma parādīšanas. L. Purs savās atmiņās liecina: *"Mēs uzskatījām, ka sievietes auguma skaistums lauž komunistiskā puritānisma mūri, lauž ceļu brīvākai, atraisītākai domai."*⁹ Šeit galvenais vārds piederēja "Zvaigznes" fotogrāfam Ž. Legzdiņam. Viņa attēlos glītās rīdzinieces pozēja uz Daugavmalas vai Vecrīgas fona, dejoja, skuma, gaidīja mīļotos, līksmojās Jaungada ballēs. Skaistas sievietes peldējās jūrā, sauļojās un atpūtās Jūrmalas kāpās, Gaujas, Daugavas un citu Latvijas ūdeņu krastos. Spēcīgu un izkoptu sievišķīgu valdzinājumu pauda daudzie desmiti attēlu, kas rādīja operteātra balerīnas gan uz skatuves, gan aizkulisēs, gan dzīvē.

“Zvaigzne” rakstīja par sāpīgām sociālām problēmām – jaunatnes noziedzību, alkoholismu, bērnunamiem, komunālajiem dzīvokļiem, vientuļu sieviešu neapskaužamo likteni, jaunatnes aizplūšanu no laukiem uz pilsētu. Latvijai sāpīgais un sarežģītais migrācijas jautājums gan tika skarts tikai pāris reizi. Dzejnieks Jāzeps Osmanis 1957. gadā to pieminēja modernā līgodziesmā:

*Rīgā daudz to ļautiņu,
Kas pie Rīgas pieauguši,
Ne te dzima, ne uzauga,
Nosirmot vien gribēja.¹⁰*

Savukārt Ē. Vilks, apcerot Latgales jaunatnes nevēlēšanos palikt dzimtajā pusē, runāja par vietējiem vadītājiem, kuri nezina latviešu valodu un neizprot vietējo situāciju.¹¹

Jo plaši žurnāls apcerēja zaudēto sadzīves kultūru. “Cilvēks ir jāciena” – pastāvīgi atkārtoja “Zvaigznes” līdzstrādnieki. Viņiem nebija pieņemama necieņa pret sievietēm, pārdevēju, oficiantu, pieņēmēju u.c. apkalpojošās sfēras darbinieku nepieklājība, kūtrums, negodīgums un neieinteresētība, dažāda ranga priekšnieku rupjība, uzpūtība un neatsaucība.

Žurnāla slejās literārās līdzstrādnieces S. Vulfsones un Z. Jaunzemes regulāri rādīja katastrofālo situāciju tirdzniecībā un sabiedriskajā ēdināšanā: “[..] normālu audumu nav, kurpju nav, rotallietu nav, pieklājīgas dāvanas nopirkt nevar, reklāma un skatlogi zem katras kritikas, vienīgais ēdiens kafejnīcā un restorānos ir kotlete.”¹² LKP CK birojā žurnālam, protams, pārmeta atsevišķu sīku trūkumu un kļūdu uzpūšanu un pārspīlēšanu, tādējādi tiekot liets ūdens uz Rietumu propagandas dzirnavām.¹³

Padomisko nekārtību un nejēdzību cēloņus “Zvaigzne” meklēja resoru darbības nesaņķotībā, pretrunīgos priekšstatos un normatīvos, neizdarīgos un neprofesionālos vadītājos. Ē. Vilka aprakstos parādījās dzērāji un izsaimniekotāji kolhozu priekšsēdētāju amatā, truli neļēgas, kas pie tam nepārtraukti necenzēti lamājas, rajonu vadītāju krēslos.¹⁴ Ņemot vērā arī dažādu vadītāju kritiku žurnālā publicētajos latviešu rakstnieku prozas darbos, var teikt, ka “Zvaigzne” veidoja vadītāja koptēlu, kurš nekādi neglaimoja nomenklatūrai. Tas bija neiejūtīgs, uzpūtīgs, rupjš, aprobežots, divkosīgs un nekompetents “priekšnieks”.

Žurnālā tika rakstīts par Latvijas vēsturi, akcentējot tās nacionālo specifiku un latviešu tautas vitalitāti dažādos vēstures periodos. “Zvaigzne” piešķīra gluži vai nacionālā simbola nozīmi tradicionālajiem senvēstures atribūtiem – pilskalnu, senlatviešu piļu, karavīru, tērpu un rotu attēliem. Uz žurnāla vākiem un pielikumos krāsaini mirdzēja gleznotāju Ģ. Vilka un A. Stankeviča rādītā Senlatvija.¹⁵ Skaidrojoši uzraksti vēstīja: “Tā stāvēja šīs vecās pilis pie Dzintarzemes upēm un ceļiem un, tālu pāri siliem raudzīdamās, sargāja senās latvju ciltis.”¹⁶

Rakstot par Garlību Merķeli, viņa devumu latviešu zemnieku neapskaužamā stāvokļa atainošanā 18. gadsimtā, D. Cielava daudznozīmīgi, pie tam ar izceltiem burtiem deklarēja: “Tauta vairs nav verdziski paklausīgs suns, bet gan tīģeris, kurš agri vai vēlū saraustīs savas važas.”¹⁷

Divdesmitā gadsimta Latvijas vēstures ainā parādījās nacionālkomunistiem tik nozīmīgie un mīļie sarkanie latviešu strēlnieki. Populāri rakstos un attēlos kļuva sižeti – "Ļeņins un latviešu strēlnieki", "latviešu strēlnieki Oktobra sardzē", "latviešu strēlnieki Pilsõņu karā". "Zvaigzne" publicēja strēlnieku atmiņas, iepazīstināja ar vairākiem sarkano strēlnieku komandieriem, ievietoja fragmentu no pulkveža Jukuma Vācieša apcerējuma "Latviešu strēlnieku vēsturiskā nozīme".¹⁸ Latviešu strēlnieka (īpaši ar sarkanu zvaigzni pie cepures) vizuāls attēlojums kļuva par iecienītu elementu nacionālkomunisma proponētajā nacionālo simbolu sistēmā. Atsevišķos gadījumos tika aprakstītas arī strēlnieku cīņas bez revolucionārā konteksta, aicinot saglabāt latviešu strēlnieku cīņu piemiņu vispār.¹⁹ Žurnāls pievērsās arī latviešu liktenim 20. gadsimta 20. un 30. gados Padomju Savienībā un stāstīja par militāro darbinieku Albertu Lapiņu, rakstnieku Linardu Laidcenu, bijušajiem strēlniekiem – gleznotājiem.²⁰ "Zvaigznes" spilgtākais patiesības brīdis Latvijas jaunākās vēstures atainojumā bija 1956. gada 23. numurs ar jaunā dzejnieka H. Heislera poēmu "Nepabeigtā dziesma".²¹ Autors, pats nesen no izsūtījuma atgriezies, mazliet autobiogrāfiskā manierē vēstīja par izsūtīta jaunekļa likteni un uzdeva režīmam ārkārtīgi nepatīkamus jautājumus. No mūsdienu viedokļa tie skanēja diezgan naivi: "Vai Ļeņins tā mūs mācīja? Kā Staļins to pieļāva? Vai tas bija taisnīgi?" Toreiz tā šķita nedzirdēta uzdrošināšanās, sensācija. Turklāt poēmu papildināja izteismīga, tolaik katram latvietim saprotama Ģ. Vilka ilustrācija, kurā cauri tundrai traucās vilciena sastāvs slēgtiem vagoniem.

LKP CK birojā Arvīds Pelše un Pāvels Veselovs poēmas iespīšanu vērtēja kā politisku kļūdu, norādot, ka par izsūtīšanām tagad nav jārunā.²² Vienīgi K. Ozoliņš un V. Lācis, aizstāvot dzejnieku un viņa poēmas publicēšanu, noteikti iestājās par atklātību izsūtīšanu un represiju jautājumā. V. Lācis (kas ir sevišķi interesanti) izteicās pavisam skaidri: "*Mēs to nevaram apiet, šos pēdējos 10–15 gadus. Mūs nesapratīs, ja mēs klusēsim. Protams, jādomā, kā to pasniegt, kur tas var novest, bet no tā aiziet un novērsties mēs nevaram.*"²³

Lielu uzmanību žurnāls pievērsa Latvijas kultūras pieminekļiem. Plaši un bieži "Zvaigznē" atainojās Vecrīga, kurai 1956. gada 13. numurā tika veltītas sešas lapuses ar attēliem un arhitektes Z. Ērgles komentāriem.²⁴ Uz žurnāla vākiem bija Doma baznīca, Latvijas Kara (toreiz Revolūcijas) muzeja ēka, Rīgas pils vārti.²⁵ Arvīda Gusara fotogrāfijās un rakstos lasītāji iepazīna Kazdangas, Ēdoles, Jaunpils, Lielstraupes un Lāsberģa pili, Ž. Legzdiņa fotoattēlos un M. Augstkalnas skarbajā rakstā – Rundāles pili.²⁶ Populāri publicisti aicināja glābt strēlnieku cīņu piemiņas vietu Nāvēssalā, kritizēja nesakoptību un aizmirstību G. Merķeļa, Raiņa un Annas Brigaderes dzīvesvietās.²⁷ E. Dzirkale (žurnālistes Ernestīnes Niedras pseidonīms) rakstīja: "*Saglabāt un godināt tautas labāko dēlu un meitu piemiņu – ir cildena tradīcija, tajā izpaužas tautas dvēsele, tās morālais spēks. Nedrīkstam pieļaut, ka skaistie parki un senās ēkas tiek pārvērstas par cūku kūtim.*"²⁸ "Zvaigzne" centās paplašināt kultūras mantojuma robežas, ietverot

tajā vitrāžas mākslu un ērģeļu mūziku, latviešu trimdinieku – gleznotāja Valdemāra Tones un rakstnieka Jāņa Jaunsudrabiņa mantojumu.²⁹

Žurnāls apzināti kopa latviskās svētku tradīcijas. Līgo svētkos “Zvaigznes” vāki un titullapa mirdzēja Jāņugunīs; tautas tērpi, alus kausi, papardes, vainagi un ozollapas. Svētku noformējumu žurnālam veidoja mākslinieki A. Stankevičs, G. Cīlītis, Gunārs Kļava, Egons Cēsniņš, fotogrāfi Ž. Legzdiņš un V. Gailis. Latviešu kopējās Līgo noskaņas “Zvaigznē” jautās patriotiskās dzejas rindās. Tā, piemēram, Z. Purvs 1958. gadā rakstīja:

Blāzmo rīts, pār mežu galiem svīdis,

Pirmie stari padebešus skar.

Un tu zini:

Šajā svētku brīdī

Tautas spēku lielo sajūst var.³⁰

Caur Ž. Legzdiņa tvērumu žurnāls rādīja latviešu tautas dziesmas, dejas un teātra mīlestību. Novada dziesmu svētkos vareni dziedāja Latgale, bet jaunatnes dziesmu dienās – Rīgas jaunatne, dažādi Latvijas pašdarbības kolektīvi dziedāja, dejoja, devās teatralizētos gājienos un piedalījās brīvdabas uzvedumos. Vairākos fotoattēlos “Zvaigzne” atspoguļoja latviskās kāzu tradīcijas ar tautas tērpiem, kāzu izdarībām, piebilstot, ka viss jādara tāpat kā senlatviešu kāzās.³¹

Jo spēcīgi žurnālā izskanēja dzimtās dabas motīvi. Tos rādīja simtu simti fotouzņēmumu, latviešu mākslinieku gleznu reprodukciju un zīmējumu. Savās zīmētajās reportāžās K. Fridrihsons iepazīstināja ar Kurzemes Šveici, Nikolajs Petraškevičs ar Piebalgu, Jānis Osis ar Vidzemes jūrmalu.³² Aktīvi šajā jomā darbojās Ē. Vilks, sniegdams izjustus Latgales, Abavas, Gaujas un Salacas aprakstus, R. Blūms stāstīja par Burtnieku ezeru un Lubānas klāniem, citi autori par Koknesi un Staburagu.³³ Latvijas daba “Zvaigznē” ieguva zināmu fetiša nozīmi. Daudzveidīgās un talantīgās variācijās te atkārtojās doma, ko, citēdams uzrakstu Sietiņieža virsotnē, pauda Ē. Vilks: “Skaties uz skaisto Latviju un priecājies par to!”³⁴

Žurnāla izvēlēto dzejoļu un dziesmu tekstos dabas motīvi parasti nesa dziļāku idejisko slodzi. Tas jāattiecinā uz A. Skalbes, A. Krūkļa, Jāņa Silazara, Laimoņa Vāczemnieka “Zvaigznē” publicētajiem tekstiem.³⁵ Alfrēda Krūkļa vārsmas, manuprāt, labi ilustrē šo tendenci:

Šalc Daugava, nemiera skauta,

Kā vilņi aiz gada iet gads,

Bet, ābele, tava tauta,

Tauta nemirs nekad.³⁶

Andra Vējāna, A. Krūkļa, Meinharda Rudziša, Montas Kromas tekstos pavasara jausmas dabā nepārprotami savijās ar atkusni sabiedriskajā dzīvē, pauzdamas gan autoru prieku, gan arī bažas par pozitīvo pārmaiņu neatgriezeniskumu.³⁷ Montas Kromas dzejoli “Pavasaris nelaikā” tas jaušams jo izteiksmīgi:

Cilvēks

Stāv tik savīļņots un izbrīnījies,

It kā pirmo reizi justu pavasari,

Vēloties, kaut sargāt būtu spējis

Visus savā zemē izplaukušos zarus.³⁸

Ar dzimtenes dabas ainām sasaucās fotoattēlu sērijas un apraksti par daudzām Latvijas pilsētām. To vidū ir īsti meistardarbi – Miervalda Birzes apraksts Cēsu 750 gadu jubilejai, Ē. Vilka sniegtais Ventspils portrets, K. Fridrihsona Kuldīgai veltītais teksts ar divpadsmit nelieliem akvareļiem.³⁹ Šais materiālos nedominēja apnikušie industrijas objektu un darba uzvaru apraksti, bet jaudās pilsētu īstais raksturs. LKP CK birojā īpaši tika kritizēti Ē. Vilka komentāri Ž. Legzdiņa fotoreportāžai par Talsiem.⁴⁰ "Nevar saprast, vai tur ir kolhozs, sovhozs vai vispār nekā nav," birojs sprieda.⁴¹

Latviešu tēlotājas mākslas atspoguļojums žurnālā "Zvaigzne" ir pelnījis atsevišķu rakstu. Šeit lai atļauts norādīt tikai uz dažiem būtiskiem elementiem. Simtiem latviešu mākslinieku zīmējumu, gleznu reprodukciju, dekorāciju metu, grafiku bija viena no svarīgākajām žurnāla lappusēs jūtāmās latviskās un lasītājiem estētiski pieņemamās vides sastāvdaļām. "Zvaigzne" atvēlēja daudz vietas spožiem un oriģināliem, bet ideoloģisko uzraugu nemīlamiem gleznotājiem – Leo Svempam, Valdim Kalnrozem, Kārlim Baltgailim, Rūdfam Pinnim, Hildai Vīkai, Kurtam Fridrihsonam. Recenzējot izstādes un raksturojot atsevišķu mākslinieku darīradi, mākslas zinātnieki aizvien noteiktāk vērsās pret uzspiestiem mākslas kanoniem un šauri izprastu "fotogrāfisko realismu".⁴² Vērtējumos tika izcelts mākslas darbu gleznieciskums, nacionālais raksturs, latviskums, saskatot jaunu skaistuma ideālu.⁴³

Latviešu tēlotāja māksla "Zvaigznē" – šis jautājums ne reizi vien tika locīts LKP CK biroja sēdēs. Arvīds Pelše pauda neapmierinātību par daudzajām L. Svempa gleznu reprodukcijām, ka "nav nekā no klasikas"⁴⁴. Jau vairāk pārmetumu bija 1959. gada izziņā par žurnāla "Zvaigzne" darbību 1958.–1959. gadā: žurnāls vāji iepazīstina ar latviešu tēlotājas mākslas reālistiskajām tradīcijām, vērtējot mākslas darbus, vairs netiek lietoti jēdzieni "reālisms", "sociālistiskais reālisms", bet gan "modernā māksla" u.tml.; "Zvaigzne" joprojām dod vārdu "estetizējošiem kritiķiem", "jaucējiem", īpaši K. Fridrihsonam.⁴⁵

"Zvaigznes" kritiķi neapnikuši uzbruka latviešu mākslinieku zīmētājiem un noformētājiem žurnāla vākiem, saskatot tajos bīstamas "idejiskas svārstības"⁴⁶. Arī te galvenais oponents A. Pelšem izrādījās K. Ozoliņš, tieši un skaidri norādot: "Vāku zīmējumus izvēlējos es un no tā nebaidos. Es domāju, ka šais zīmējums nav idejisku svārstību. Ja tas būtu taisnība, tad šo neveselīgo tendenču nēsātājs esmu es."⁴⁷

Daudzos krāsainos un tonētos fotoattēlos "Zvaigzne" rādīja lietišķās un tautas mākslas labākos paraugus, vairākos rakstos nopietni apcerēja šo mākslas nozaru problēmas. Žurnāls analizēja izstādes, daudz runāja par Rīgas lietišķās mākslas vidusskolas,

Latgales keramiķu, Piebalgas audēju veikumu.⁴⁸ Rakstu autori centās rast atbildi uz diviem sāpīgākiem jautājumiem: “Kāpēc izstādēs redzētos lieliskos lietišķās mākslas paraugus nevar nopirkt, un kādēļ tos neražo patēriņam? Kādēļ valsts neatbalsta tautas mākslas meistarus un tiem nepalīdz?” Šķiet, “Zvaigznes” kopīgo, cieņas un mīlestības pilno attieksmi pret tautas mākslu izteikti pauda Z. Freimane (Z. Jaunzeme): *“Ar mūsu tautas nacionālo mākslu saistās mūsu tautas pagātne, tautas radošo spēku atmoda un izpausme, tā cilvēkus audzina un vieno tāpat kā valoda, kā tautas dziesma.”*⁴⁹

Žurnāla slejās pārrunāti arī laikmetīgās arhitektūras un dzīvokļu iekārtošanas jautājumi, kur aktīvi piedalījās “Zvaigznes” lasītāji. Žurnāla vākus, pielikumus un tekstus par arhitektūru bieži ilustrēja latviešu jauno arhitektu dzīvojamo, sabiedrisko un individuālo māju, kā arī kompleksās apbūves projekti, moderna dzīvokļa iekārtojuma skices. “Zvaigznes” autori aicināja uz modernitāti, vieglumu un spožām krāsām, racionālismu, kritizēja pastāvošos arhaiskos normatīvus, smagnējās, nepraktiskās, nemodernās ēkas un mēbeles. Arhitekta R. Skujeniece un arhitektūras vecmeistars Vilis Miežis norādīja, ka padomju gados uzceltajām Rīgas ēkām nav nacionālo pazīmju, tiek sarautas saites ar tautas kultūras tradīcijām. Viņi arī aicināja izbeigt līdzšinējo neattaisnojušos praksi – uzticēt Rīgai nozīmīgu ēku projektēšanu citu PSRS pilsētu arhitektiem, kuri nepazīst Rīgu un nezina vietējās celtniecības tradīcijas.⁵⁰ Latvijas PSR Augstākās padomes deputāts, redzamais nacionālkomunists Edgars Mūkins vēstulē arhitekta R. Skujenieci pauda patiesu ieinteresētību minētajās jomās: *“Visiem, kam patiesi rūp mūsu tautas labklājība un kultūra, ēku praktiskums un skaistums, kopējiem spēkiem jācīnās pret ačgārnībām arhitektūrā un celtniecībā.”*⁵¹

Pārsvarā portretējot latviešu aktierus, teātrim veltītajos aprakstos un fotomateriālos parādījās jauna tendence – popularizēt tieši Dailes teātra jaunākās lugas. Žurnāls ievietoja fotoattēlu sērijas par ārzemju autoru darbu iestudējumiem – Bertolta Brehta prātniecisko lugu “Krietnais cilvēks no Sečuānas”, vācu dramaturga Heinara Kipharda satīrisko komēdiju “Steidzīgi jāatrod Šekspīrs”, turku rakstnieka Nāzima Hikmeta griezīgo satīru par varas postošo ietekmi uz personību “Bija vai nebija Ivans Ivanovičs?”.⁵² Komentāri slavināja spožo teatrālismu, runājot par “drosmīgi parādītu teātra īpatnējo māksliniecisko seju” un iestājoties par “plaši saprastu reālismu”.⁵³ LKP CK birojā šī “Zvaigznes” informācija izraisīja kārtējo vārdu divkauju starp nesamierināmajiem oponentiem A. Pelši un K. Ozoliņu. LKP CK ideoloģiskais sekretārs pārmeta žurnālam, ka tas nepelnīti lielos N. Hikmeta kaitīgo lugu “Bija vai nebija Ivans Ivanovičs?”, nepareizi orientē skatītāju un pašu teātri.⁵⁴ Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs tikpat strikti un noteikti pauda savu viedokli: “Es domāju, ka tā ir laba, talantīga luga, laba, talantīga izrāde.”⁵⁵

LKP CK biroja sēdē 1959. gada 22. septembrī A. Pelše par kaitīgu politisku kļūdu nosauca “Zvaigznē” ievietoto fotoreportāžu par Alfrēda Kalniņa baleta “Staburadze” iestudējumu Operas un baleta teātrī.⁵⁶ Fotoattēli rāda iznīcībai nolemto Latvijas dabas

svētumu kā baleta dekorāciju, dzēlīgi komentāri aicina nesatraukties, jo tagad par Staburagu varēs lasīt ne tikai grāmatās, bet redzēt teiksmaino milzi arī Rīgā.⁵⁷

Protams, žurnāla autori bija ļoti dažādas personības, sava laika un vides pārstāvji, kuri neizgāja ārpus sociālistiskās ideoloģijas ietvariem. Tomēr žurnālā paustais sociālisma modelis salīdzinājumā ar oficiālo – padomiski krievisko sociālismu iezīmējās latvisks un demokrātisks. Šķiet, ka "Zvaigznes" nacionālais un demokrātiskais potenciāls no 1956. gada līdz 1959. gadam stabili iegūla latviešu nacionālās apziņas arsenālā, palīdzot vēlākajos 20. gadsimta 80. gadu atmodas procesos.

Atsauces un komentāri

- 1 Butulis, I. Ārzemju ceļojumu apraksti žurnālā "Zvaigzne" (1956.–1959.) // Latvijas Vēsture, 2006, 2. (62) nr., 45.–53. lpp.; Butulis, I. Ārzemju sievietes žurnāla "Zvaigzne" attēlos (1956.–1959.) // Sieviete Latvijas vēsturē. – Rīga, 2007, 141.–155. lpp.; Butulis, I. Latviešu proza žurnālā "Zvaigzne" (1956.–1959.) // Latvijas Vēsture, 2007, 4. (68) nr., 53.–61. lpp.; Butulis, I. Ārzemju informācija žurnālā "Zvaigzne": 1956–1959 // Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.). – Rīga, 2007, 452.–472. lpp.
- 2 Butulis, I. Latviešu proza žurnālā "Zvaigzne" ..
- 3 Tabulas sadaļa "Māksla" ietver rakstus par latviešu tēlotāju mākslu, lietišķo mākslu, arhitektūru, literatūru, teātri, baletu, mūziku un kino.
- 4 Dārgo lasītāji! // Zvaigzne, 1956, 24. nr., 1. lpp.
- 5 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-101. f., 20. apr., 47. l., 39., 40. lp.; 22. apr., 57. l., 180. lp.; Lāce, R. Būt reālistiskās mākslas propagandētājam // Cīņa, 1958, 25. marts.
- 6 LVA, PA-101. f., 20. apr., 47. l., 47. lp.
- 7 Zvaigzne, 1957, 3. nr., 1. lpp.; 10. nr., 3. lpp.
- 8 Turpat, 1958, 1. nr., Pielikums, 4. lpp.
- 9 Pūrs, L. Aizejot atskaties. Atmiņu atspulgas par noklusēto un viltniecisko. – Rīga, 2006, 230. lpp.
- 10 Zvaigzne, 1957, 12. nr., 1. lpp.
- 11 Vilks, Ē. Latgales rītdiena // Turpat, 1958, 23. nr., 2. lpp.
- 12 Freimane, Z., Lazda, S. Kotletes ar makaroniem // Turpat, 1956, 20. nr., 6. lpp.; Vasarnieces. Pavasara proza // Turpat, 1957, 10. nr., 4., 5. lpp.; Lazda, S., Goba, Z. Miniaturas // Turpat, 1957, 13. nr., 27. lpp.; Pazare, A. Ko dāvināt? // Turpat, 1958, 4. nr., 5. lpp.; Lazda, S., Jaunzeme, Z. Pasaka par rotaļlietām // Turpat, 1958, 4. nr., 8., 9. lpp.; Lazda, S., Goba, Z. Pavasara prieki un bēdas // Turpat, 1959, 5. nr., 2., 3. lpp.; Lazda, S., Goba, Z. Variācijas par bijušajām tēmām // Turpat, 1959, 1. nr., 13., 19., 26. lpp.
- 13 LVA, PA-101. f., 22. apr., 57. l., 179. lp.
- 14 Vilks, Ē. Kolhozi un vidusskolu absolventi // Zvaigzne, 1956, 15. nr., 25., 26. lpp.
- 15 Turpat, 1957, 4. nr., 1. un 4. vāks; 20. nr., 1. un 4. vāks; 7. nr., 1. un 4. vāks, Pielikuma 1. un 4. lpp.
- 16 Turpat, 1957, 7. nr., 1. vāks.
- 17 Cielava, D. "Latvieši" // Turpat, 1956, 15. nr., 6. lpp.
- 18 Branks, V. Varoņpulk kauja // Turpat, 1957, 16. nr., 9.–11. lpp.; Gulbis, J. 6. rota // Turpat, 1958, 14. nr., 20.–22. lpp.; 15. nr., 8., 9. lpp.; Nātre, J. Leģendāro cīņu takās // Turpat, 1958, 8. nr., 5.–7. lpp.;

- Plēsums, P.* Mēs atgriezīsimies // Turpat, 1959, 2. nr., 12.–14. lpp.; 3. nr., 12., 13. lpp.; *Vācietis, J.* Latviešu strēlnieki Oktobra revolūcijā // Turpat, 1957, 21. nr., 8., 9. lpp.
- ¹⁹ *Cielava, D.* Nāves sala // Turpat, 1956, 23. nr., 22., 23. lpp.
- ²⁰ *Gurevičs, L., Leonovs, G.* Alberts Lapiņš – viņa dzīve un varoņdarbi // Turpat, 1958, 21. nr., 17., 18. lpp.; 22. nr., 4., 5. lpp.; *Balodis, A.* Dzejnieks un tautas tribūns // Turpat, 1958, 22. nr., 17. lpp.; *Ziedainis, V.* Latviešu strēlnieki tēlotāja mākslā // Turpat, 1959, 4. nr., 16. lpp.
- ²¹ *Heislers, H.* Nepabeigtā dziesma // Turpat, 1956, 23. nr., 24.–26. lpp.
- ²² LVA, PA-101. f., 20. apr., 47. l., 39., 43., 48. lp.
- ²³ Turpat, 49. lp.
- ²⁴ Rīgas senā arhitektūra // Zvaigzne, 1956, 13. nr., 13.–18. lpp.
- ²⁵ Turpat, 1958, 13. nr., 3. vāks; 20. nr., 1. un 4. vāks.
- ²⁶ *Gusars, A.* Lielstraupes pils // Turpat, 1958, 3. nr., 24. lpp., Pielikuma 3. lpp.; *Gusars, A.* Ēdoles pils // Turpat, 1958, 20. nr., 25. lpp., Pielikuma 4. lpp.; *Gusars, A.* Jaunpils // Turpat, 1959, 9. nr., 25. lpp.; *Gusars, A.* Kazdanga // Turpat, 1959, 17. nr., 17. lpp., Pielikuma 4. lpp.; *Gusars, A.* Lāsbergis // Turpat, 1959, 23. nr., 15. lpp.; *Augstkalna, M.* Rundāles pilī // Turpat, 1956, 15. nr., 24. lpp., Pielikuma 3. lpp.
- ²⁷ *Cielava, D.* Nāves sala // Turpat, 1956, 23. nr., 22., 23. lpp.; *Cielava, D.* "Latvieši" // Turpat, 1956, 15. nr., 6. lpp.; *Dzirkale, E.* Turisti Raiņa dzimtenē // Turpat, 1956, 18. nr., 9. lpp.; *Purs, L.* Tērvetē // Turpat, 1957, 18. nr., 4., 5. lpp.
- ²⁸ *Dzirkale, E.* Turisti Raiņa dzimtenē ..
- ²⁹ *Jaunzeme, Z.* Šoreiz patiešām problēma // Turpat, 1958, 13. nr., 28. lpp.; *Skujiņš, Z.* Vai jums patīk ērģeļu mūzika? // Turpat, 1957, 8. nr., 26. lpp.; *Ivanovs, M.* Valdemārs Tone // Turpat, 1958, 24. nr., 16. lpp., Pielikuma 1.–3. lpp.
- ³⁰ *Purvs, Z.* Līgo nakts // Turpat, 1958, 12. nr., 2. lpp.
- ³¹ *Zvirbule, M.* Kāzas // Turpat, 1956, 8. nr., Pielikuma 2. un 3. lpp.
- ³² *Fridrihsons, K.* Starp Kandavu un Sabili // Turpat, 1958, 20. nr., Pielikuma 2. lpp. [četri akvareļi]; *Petraškevičs, N.* Piebalga aicina // Turpat, 1958, 17. nr., Pielikuma 1. lpp. [trīs akvareļi]; Skultē [Ē. Vilka teksts, J. Oša septiņi zīmējumi] // Turpat, 1957, 14. nr., Pielikuma 1. un 4. lpp.
- ³³ *Vilks, Ē.* Lejup pa Gauju // Turpat, 1957, 15. nr., 13.–20. lpp.; *Vilks, Ē.* Skaistā Latgale // Turpat, 1958, 15. nr., 14., 15. lpp.; *Vilks, Ē.* Piekta lielākā // Turpat, 1958, 16. nr., 17.–19. lpp.; *Vilks, Ē.* Sveika, jaukā Abava! // Turpat, 1959, 17. nr., 16. lpp.; *Blūms, R.* Lubānas klānos // Turpat, 1959, 10. nr., 4., 5. lpp.; *Blūms, R.* Teiksmas par Burtnieku ezeru // Turpat, 1959, 11. nr., 4., 5. lpp.; *Gusars, A.* Staburags // Turpat, 1958, 10. nr., 17. lpp., Pielikuma 4. lpp.; *Losevs, E.* Koknese // Turpat, 1957, 12. nr., 20., 21. lpp.
- ³⁴ *Vilks, Ē.* Lejup pa Gauju .., 20. lpp.
- ³⁵ *Skalbe, A.* Baltie bērzi // Zvaigzne, 1958, 12. nr., 16. lpp.; *Krūklis, A.* Aprīļa vējš // Turpat, 1956, 7. nr., 28. lpp.; *Silazars, J.* Uz dzimto stūri // Turpat, 1958, 7. nr., 16. lpp.; *Vāczemnieks, L.* Kad strauti mostas // Turpat, 1957, 9. nr., 14. lpp.
- ³⁶ *Krūklis, A.* Ābele // Turpat, 1956, 20. nr., 3. vāks.
- ³⁷ *Vējāns, A.* Mūžīgais strauts // Turpat, 1957, 3. nr., 3. vāks.; *Krūklis, A.* Aprīļa vējš // Turpat, 1956, 7. nr., 28. lpp.; *Rudzītis, M.* Tādā dienā // Turpat, 1958, 6. nr., 12. lpp.; *Kroma, M.* Pavasaris nelaikā // Turpat, 1957, 5. nr., 19. lpp.
- ³⁸ Turpat.
- ³⁹ *Birze, M.* Vēstule no Cēsīm // Zvaigzne, 1956, 21. nr., 9., 10. lpp.; *Vilks, Ē.* Ventspilī // Turpat, 1959, 4. nr., 17., 18. lpp.; *Fridrihsons, K.* Par Kuldīgu // Turpat, 1957, 14. nr., Pielikuma 2. un 3. lpp.

- ⁴⁰ Turpat, 1959, 17. nr., 22., 23. lpp.
- ⁴¹ LVA, PA-101. f., 22. apr., 57. l., 180. lp.
- ⁴² *Bēms, R.* Portretu izstādē // *Zvaigzne*, 1957, 1. nr., Pielikuma 1. lpp.; *Bēms, R.* Iespaidiem bagātājā izstādē // Turpat, 1957, 20. nr., 16. lpp.
- ⁴³ *Mala, H.* Mākslinieks Rūdolfs Pinnis // Turpat, 1959, 8. nr., 17. lpp.; *Skulme, J.* Latviskas mākslas veidotājs // Turpat, 1957, 3. nr., 16. lpp.; *Bēms, R.* Gleznotājs Ādolfs Melnārs // Turpat, 1957, 22. nr., Pielikuma 1. lpp.; *Saldavs, O.* Īsi par portretu // Turpat, 1956, 6. nr., 15. lpp.
- ⁴⁴ LVA, PA-101. f., 20. apr., 47. l., 44. lp.
- ⁴⁵ Turpat, 22. apr., 57. l., 170., 171. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 20. apr., 47. l., 44. lp.; 22. apr., 57. l., 171. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 20. apr., 47. l., 46. lp.
- ⁴⁸ *Repše, T., Cekule, V.* Baltijas republiku lietišķās mākslas un plaša patēriņa priekšmetu izstāde // *Zvaigzne*, 1956, 6. nr., 16. lpp., Pielikuma 1. un 4. lpp.; *Freimane, Z.* Piebalgas audumi // Turpat, 1957, 2. nr., 15., 16. lpp.; *Pujāts, J.* Silajāņu keramika // Turpat, 1957, 11. nr., 16. lpp., Pielikuma 2. un 3. lpp.; *Artmanis, B.* Lietišķais daiļums // Turpat, 1957, 16. nr., 15., 16. lpp., Pielikuma 1. un 3. lpp.; *Smelters, M.* Tautas māksla // Turpat, 1959, 2. nr., 16. lpp., Pielikuma 2. un 3. lpp.
- ⁴⁹ *Freimane, Z.* Piebalgas audumi // Turpat, 1957, 2. nr., 16. lpp.
- ⁵⁰ *Skujeniece, R.* Parunāsim par arhitektūru // Turpat, 1957, 23. nr., 14.–16. lpp.; *Mieziņš, V.* Pa laikmetīgās arhitektūras takām // Turpat, 1958, 18. nr., 21. lpp.
- ⁵¹ Lasītāji par arhitektūru // Turpat, 1958, 4. nr., 30. lpp.
- ⁵² Turpat, 1958, 5. nr., Pielikuma 1. lpp.; 1956, 8. nr., 17. lpp.; 1956, 24. nr., Pielikuma 4. lpp.
- ⁵³ Turpat, 1956, 24. nr., Pielikuma 4. lpp.; *Dubins, H.* No "Trīs grašu operas" līdz "Krietnajam cilvēkam no Sečuānas" // Turpat, 1958, 5. nr., 17. lpp.
- ⁵⁴ LVA, PA-101. f., 20. apr., 47. l., 44. lp.
- ⁵⁵ Turpat, 46. lp.
- ⁵⁶ Turpat, 22. apr., 57. l., 179. lp.
- ⁵⁷ *Zvaigzne*, 1958, 2. nr., 2. vāks, 1. lpp.

A Few Expressions of National Communism in the Magazine *Zvaigzne* (1956–1959)

Ilgvars Butulis

Summary

The paper gives an insight into expressions of national communism in the magazine *Zvaigzne* (Star) in the period from 1956 to 1959. At that time, the magazine was one of the most important mouthpieces of national communism in Latvia. The author analyses those publications in *Zvaigzne* that in some way express ideas of national communism. The paper outlines the themes of these materials and the range of expressed ideas.

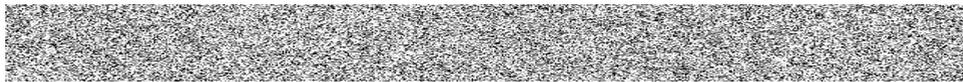
The paper relies not only on articles, but also on pictures (photographs, reproductions of pieces of art, drawings) and comments to them. An important part of the source basis include transcripts of the meetings of the Bureau of the Central Committee of the Latvian Communist Party. The analysis of these sources allows outlining the major activities of *Zvaigzne* connected with national communism.

In communication with its readers, the magazine to a large extent avoided the didactic tone. It spoke a language untypical for a Soviet publication and depicted the daily life of ordinary citizens. *Zvaigzne* no longer strictly observed the hierarchy and treated even the highest authorities in a down-to-earth manner. The freer way of thinking of the magazine's editors manifested itself also in a new approach to the depiction of the woman, without shunning elements of eroticism. The magazine was not even afraid to address painful social ailments; it showed the harsh life in collective farms, the disastrous situation in commerce, and contemplated the declined level of social culture. The image of the leader, the chairman that emerged from its pages was not at all flattering to the nomenclature.

Speaking about Latvia's history, *Zvaigzne* specially focussed on proto-history and the Red Latvian Riflemen, underlining the specifics of the national history and cultivating love for the Fatherland. The magazine was the first press publication in Latvia at that time that dared openly to mention the deportations of 1949. In numerous articles and pictures on cultural and historical monuments the publicists of *Zvaigzne* called for rejection of the nihilistic attitude towards the heritage of the past, for organisation of its protection and for enlarging the borders of cultural heritage. The published pictures and articles cultivated traditions of national festivities: song festivals, wedding customs and especially the Mid-summer celebrations.

The depiction of Latvia's nature almost developed into idolatry under the slogan "Look at the beautiful Latvia and admire it!" Materials on art occupied an important position in the propaganda of national communist ideas. Publications on fine and applied arts to a large extent built the Latvian-in spirit environment of the magazine, called for rejection of the narrow understanding of realism underlining as the key values the national character and modernity of art. Articles and pictures on architecture also advocated modernity and national traditions. Materials dedicated to theatre called for brilliant theatricality and open combat of the shortcomings and negative features of the society.

Remaining typical representatives of their time and environment and without leaving the concepts and frameworks of socialism, authors of the magazine *Zvaigzne* advocated a more Latvian and democratic model of socialism than the official Soviet Russian-style stereotype of socialism.



Ainārs Bambals

Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu darbība (1944–1956) – kolaborācijas vēstures piemērs

Referāta mērķis ir veikt Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas (saīsināti – VDM) iznīcinātāju bataljonu pastāvēšanas kā kolaborācijas vēstures piemēra analīzi padomju otrās okupācijas apstākļos.

Ievads

Otrā padomju okupācija Latvijā sākās 1944. gada vasarā. Nozīmīga loma tajā bija PSRS Iekšlietu tautas komisariāta (IeTK), Latvijas PSR IeTK un Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK) pakļautībā esošām speciālā karaspēka vienībām no vācu karaspēka Sarkanās armijas atbrīvotajās teritorijās.

1945. gadā PSRS IeTK kareivju kopskaits Baltijā bija apmēram 25 000 vīru. Šīm karaspēka daļām kā palīgdienestu izmantoja Igaunijas, Latvijas un Lietuvas PSR IeTK pakļautībā esošos iznīcinātāju bataljonus (IB) ar apmēram 45 000 vīriem, saformētiem no padomju aktīvistiem, militārpersonām un vietējiem civiliedzīvotājiem.¹

Latvijas Valsts arhīvā esošā kaujinieku kartotēka apliecina, ka Latvijā no 1944. gada līdz 1955. gadam īsāku vai garāku laika posmu dienējuši 43 982 kaujinieki, taču to precīzs skaits nav zināms.

Sākotnēji PSRS IeTK 5. strēlnieku divīzijas, citu IeTK vienību, arī Latvijas PSR IeTK darbību koordinēja PSRS IeTK Iekšlietu karaspēka Galvenā pārvalde, kura uzdevumus saņēma no PSRS IeTK un Valsts drošības tautas komisariāta. Kopš 1947. gada 1. marta cīņa pret nacionālo pagrīdi Latvijā atbilstoši PSRS IeTK lēmumam un tam sekojošām PSRS IeTK un VDM pavēlēm tika uzticēta Latvijas PSR Valsts drošības ministrijai. Līdz ar to Latvijas PSR VDM tika nodots iepriekšējais IeTK IB operatīvais sastāvs, minētā IeTK 5. divīzija un viss Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu personālsastāvs.²

Iznīcinātāju bataljoni Latvijā darbojās no 1944. gada jūlija, kad tika izveidots pirmais IB Ludzā,³ citos apriņķos tie tapa tikai 1945. gada beigās.

Latvijas apriņķos, vēlāk rajonos, Latvijas PSR IeTK, vēlāk VDM, IB darbības ilgums bija atšķirīgs, reāli tie pastāvēja līdz 1952./1953. gadam, atsevišķos gadījumos līdz 1955. gadam.⁴

Sākotnēji Latvijas PSR IB pamatsastāvu veidoja bijušās militārpersonas, kas ieradās Latvijā no dažādiem PSRS reģioniem, vietējie brīvprātīgie padomju aktīvisti no strādniekiem, kalpiem, zemniekiem, kas bija lojāli padomju varai, komunisti un komjaunieši.

IB dalījās nealgotajā un algotajā personālsastāvā (vidēji līdz 50 cilvēkiem vienībā), kas pamatā uzturējās apriņķu (vēlāk rajonu) centros.

IB komandējošo jeb virsnieku un apakšvirsnieku sastāvu veidoja padomju aktīvisti, vairumā gadījumu – bijušās militārpersonas – Latvijas PSR leTK, vēlāk VDM, norīkotie cilvēki. Tādu bija ap 3000 cilvēku.⁵ Kopējais iznīcinātāju skaits Latvijas apriņķos vidēji svārstījās no 14 500 līdz 15 000 kaujinieku.

Iznīcinātāju bataljoni bija palīgspēks Latvijā izvietotajām PSRS leTK, Latvijas PSR leTK, vēlāk VDM, militārām vienībām, piemēram, PSRS leTK 5. strēlnieku divīzija, kas aktīvi cīnījās pret nacionālajiem partizāniem.⁶ Iznīcinātāju bataljoni sākotnēji atradās Latvijas PSR leTK apriņķu daļu pakļautībā, bet tos vadīja Latvijas PSR leTK Iznīcinātāju bataljonu štābs. Karadarbībai Latvijas teritorijā beidzoties, IB štābu reorganizēja un tā funkcijas nodeva Latvijas PSR leTK Bandītisma apkarošanas daļai (vēlāk – no 1947. gada marta – Latvijas PSR VDM 2N daļa).⁷

Latvijas PSR VDM IB piedalījās represijās pret Latvijas iedzīvotājiem. 1949. gada 25. martā masu deportācijas nodrošināšanā no 10 780 IB kaujiniekiem piedalījās 9800 kaujinieku.⁸ Laikā no 1949. gada līdz 1951. gadam atbilstoši Latvijas PSR administratīvi teritoriālajai reformai Latvijas PSR VDM IB tika vairākas reizes reorganizēti, un tādēļ 1954. gada 31. decembrī 21 Latvijas rajonā bija vairs palikuši 168 algotie IB kaujinieki.⁹ No 1944. gada jūlija līdz 1956. gadam IB piedalījās 702 nacionālo partizānu grupu likvidēšanā. Cīņās pret nacionālo pagrīdi bija krituši 386 IB kaujinieki.¹⁰

Pētījumi

Šajā referātā plašāk netiks iztirzāti tēmas avoti un literatūra, kas savulaik aplūkoti autora rakstā “Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1956)”¹¹, taču dažas publikācijas ir jāatzīmē. Latvijā nopietnākais mēģinājums izvērtēt Latvijas PSR leTK IB darbību un lomu ir profesora Heinriha Stroda sagatavotās trīs monogrāfijas¹² par Latvijas nacionālo partizānu karu. Īpaši atzīmējama pirmā grāmata “Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944.–1956. gads”, kurā Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljoniem veltīta viena nodaļa “LPSR NKVD (MGB) iznīcinātāju bataljoni (IB)” un apakšnodaļa “Iznīcinātāju bataljonu loma”.¹³ Autors izvērtē IB organizāciju un vadību, operatīvās, partijas un padomju aktīva grupas, bruņojumu, apmācības, audzināšanas darbu, apgādi, politiskās tīrīšanas, kā arī sniedz IB lomas vērtējumu Latvijas nacionālo partizānu kara kontekstā.

Par Latvijas PSR leTK (VDM) IB darbības atsevišķiem aspektiem – lielākoties Latvijas nacionālo partizānu kara vēstures un padomju valsts drošības orgānu darbības kontekstā

Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstos ir publicējušies pētnieki Zigmārs Turčinskis,¹⁴ Aldis Bergmanis,¹⁵ Ritvars Jansons, Indulis Zālīte, Jānis Vasiļevskis,¹⁶ arī referāta autors.¹⁷

No kaimiņvalstu pētījumiem jāmin vēsturnieka Joza Starkauska darbs – viņš 2001. gadā izdeva savu apjomīgo monogrāfiju par Lietuvas PSR VDM iznīcinātāju bataljoniem. Monogrāfijas divās daļās tiek aplūkota IB formēšana un sastāvs, kā arī IB darbība un loma cīņā pret nacionālajiem partizāniem Lietuvā. Autors norāda, ka IB darbības plašāku izvērtējumu Lietuvā apgrūtina tas, ka vairāk nekā 16 000 IB kaujinieku personas lietas savulaik izvestas uz Krieviju.¹⁸ Igaunijas Valsts arhīva vēsturnieki Tīts Normets un Valdurs Omans 2006. gadā izdeva dokumentu krājumu “Padomju iznīcinātāju bataljoni Igaunijā 1944–1954”, kurā publicēts 81 dokuments par Igaunijas PSR IB darbību, taču kolaborācijas aspektus autori praktiski neaplūko.¹⁹

Iznīcinātāju bataljonu darbība – kolaborācijas vēstures piemērs

Jautājums par kolaborāciju padomju okupācijas režīmā Latvijā vēstures literatūrā līdz šim nav pietiekami aplūkots. Kolaborācijas jēdzienu vēsturnieki ir saistījuši ar nacistiskās Vācijas okupācijas varu.²⁰

Vēsturnieks Kārlis Kangeris norāda, ka Latvijā līdz šim lietots jēdziens “kolaboracionisms”. Svešvārdu vārdnīcās tas skaidrots kā “dzimtenes nodevēju vai nodevīga sadarbība ar hitleriskajiem okupantiem II pasaules kara laikā”²¹. Rīgā 1987. gadā izdotajā Politiskajā enciklopēdijā šim jēdzienam dots plašāks skaidrojums: “Par kolaboracionistiem sauc visus dzimtenes nodevējus, kas sadarbojas ar okupantiem.” Pēc neatkarības atjaunošanas iznākušajās svešvārdu vārdnīcās jēdziens “kolaboracionisms” skaidrots kā “Nodevīga sadarbība ar *okupācijas* varas iestādēm”²². Pati jaunākā svešvārdu vārdnīca jēdzienu “kolaboracionisms” (no franču valodas – *collaboration* – ‘sadarbība’) definē kā “dzimtenes nodevēju sadarbība ar okupantiem, okupācijas režīmu”; jēdziens “kolaboracionists” – “dzimtenes nodevējs, kas sadarbojas ar okupantiem, okupācijas režīmu”²³. Vēsturnieks K. Kangeris norāda, ka Rietumos jēdzienu “kolaboracionisms” galvenokārt lieto franču autori, lai uzsvērtu atšķirību starp vispārēju sadarbību (kolaborācija) un nodevīgu sadarbību (kolaboracionisms). Jēdziena “kolaborācija” lietošanu latviešu valodā galvenokārt sāka ieviest Rietumos dzīvojošie latviešu autori.²⁴

Kolaborācijas jēdzienu saistībā ar vācu okupācijas režīmu, šķiet, vairāk pētījuši Rietumu vēsturnieki. Tā Šveices vēsturnieks Verners Rings izdala četras grupas: 1) bezierunu kolaborācija; 2) neitrālā kolaborācija; 3) nosacītā kolaborācija; 4) taktiskā kolaborācija.²⁵

Lai gan kolaborācija padomju okupācijas varai ir diskutējams temats, šī referāta autors uzskata, ka metodika, kas lietojama kolaborācijas izpratnei vācu okupācijas

režīma apstākļos, daļēji būtu izmantojama kolaborācijas jēdziena atbilstībai padomju okupācijas režīma apstākļos. Galvenais arguments būtu – vienojošais elements gan vācu, gan padomju okupācijas režīmiem, proti, tie bija totalitāri režīmi.

No šī viedokļa PSRS (Latvijas PSR) VDM iznīcinātāju bataljonu darbība Latvijas teritorijā no 1944. gada līdz 1945. gadam būtu vērtējama kā taktiskā kolaborācija, bet no 1945. gada līdz 1953. gadam un vēlāk kā bezierunu kolaborācija (pēc V. Ringa) Latvijā padomju okupācijas varai. Vēl jo vairāk tādēļ, ka Latvijas Republikā atbilstoši likumdošanai Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļa veic izmeklēšanu par iznīcinātāju bataljonu kaujinieku pastrādātajiem t.s. padomju totalitārā režīma noziegumiem pret nacionālajiem partizāniem Latvijā pēc Otrā pasaules kara. Minētās nodaļas virsprokurors J. Osis šajā sakarā kādā savā intervijā norāda: *“Neviens viņus ar varu nepiespieda. Viņi gāja iznīcinātājos, jo tur maksāja algu, iedeva ieročus. Tur deva varu. [...] Ar ļoti maziem izņēmumiem katrs no iznīcinātajiem ir licis savu artavu cīņā pret nacionālajiem partizāniem.”*²⁶

Saprotams, ka Latvijas situācijā runāt par kolaborantiem – iznīcinātāju bataljonu kaujiniekiem var, tikai analizējot šo bataljonu nacionālo sastāvu un piederību savai dzimtenei Latvijai (kas dzimuši un auguši Latvijā), jo liela daļa iznīcinātāju bataljonu dalībnieku bija migranti no PSRS, kas pēckara posmā lielā skaitā ieradās Latvijā.

Iznīcinātāju bataljonu nacionālais sastāvs

Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva 2825 kaujinieku vidū bija 22 dažādu tautību pārstāvji, kas pēc padomju otrās okupācijas masveidā ieplūda Latvijā. No 2825 IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem 1244 kaujinieki bija dzimuši Latvijā, bet pārējie 1581 – dažādu tautību iebraucēji no PSRS republikām, autonomajām republikām un apgabaliem, kas pēckara posmā ar migrantu masu ieplūda Latvijā.²⁷

Pēc nacionalitātes VDM IB komandējošā un algotā sastāvā visvairāk bija krievu – 1720 kaujinieki jeb 60,9 procenti (1639 vīrieši jeb 58%, 81 sievietes jeb 2,9%). Otra lielākā grupa bija latvieši – 804 jeb 28,5 procenti (791 vīrietis jeb 28%, 13 sievietes jeb 0,5%), trešajā vietā ukraiņi – 121 jeb 4,3 procenti (119 vīrieši jeb 4,2% un 2 sievietes jeb 0,1%). Ceturtā lielākā grupa bija 95 baltkrievi jeb 3,4 procenti (90 vīrieši jeb 3,2% un 5 sievietes jeb 0,2%). Pārējās tautības skaita ziņā bija mazāk par vienu procentu.²⁸

Jāatzīmē, ka Latvijā dzimušo un dzīvojošo 1244 Latvijas PSR VDM IB komandējošo un algoto kaujinieku vidū pārsvarā bija latvieši – 733 jeb 58,0 procenti no kopskaita, otrajā vietā ir krievi – 457 jeb 36,7 procenti, trešajā vietā baltkrievi – 23 jeb 1,9 procenti, ceturtajā vietā ir poļi – 19 jeb 1,5 procenti, piektajā vietā ebreji – septiņi jeb 0,6 procenti, sestie ir lietuvieši – četri jeb 0,3 procenti, septītajā vietā – viens igauņis – 0,1 procenti.²⁹

Visvairāk latviešu, kas iesaistījās VDM IB, bija dzimuši Rīgā, Rēzeknes, Rīgas, Daugavpils, Valmieras un Ludzas apriņķī. Savukārt visvairāk krievu, kas aktīvi iesaistījās VDM IB darbā, bija dzimuši Rēzeknes, Daugavpils, Ludzas un Abrenes apriņķī. Sprotams, šie skaitļi parāda tikai Latvijas vietējā nacionālā sastāva aktivitātes tendenci pēc dzimšanas vietas apriņķī, bet ne kopējo ainu, jo kopumā VDM IB komandējošā algotā sastāva īpatsvara proporcija starp latviešiem un cittautiešiem bija viena trešdaļa pret divām trešdaļām.

Kaujinieku motivācija iestāties Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonos

Kaujinieku iestāšanās motivācija sākotnēji Latvijas PSR leM, vēlāk 1947. gadā sakarā ar pāreju VDM IB algotā sastāva štatā bija dažāda. Vairumā gadījumu tomēr cilvēkus piesaistīja garantētā uzturņa, pārtika un apģērbs, jo kopš 1946. gada 13. marta ar Latvijas PSR leM direktīvu nr. 836ss bija dots norādījums izveidot IB algotās operatīvās grupas.³⁰ Daudzi līdz tam nealgotie IB vadu kaujinieki piekrita tajās iestāties tieši atalgojuma dēļ. Alga ierindas algotajam IB kaujiniekam 1947. gadā bija 200 rubļu mēnesī, ar pilnu apģādi un uzturņa, kas smagajos pēckara gados nebūt nebija mazsvarīgi.

Sākot ar 1950. gadu, kad mainīja administratīvo iedalījumu no apriņķiem uz rajoniem, agrākie apriņķu starppagastu IB operatīvie vadi pārgāja Latvijas PSR VDM rajonu daļu pakļautībā – un IB algotais sastāvs pārgāja to pārziņā. Caurmērā visos Latvijas PSR rajonos VDM IB komandējošā un algotā sastāva vienkārša kaujinieka alga bija pieaugusi līdz 475 rubļiem mēnesī kopā ar apģādi un uzturņa.³¹ Nākamajos gados šis atalgojums saglabājās, pieauga vienīgi uzturņa. 1954. gada jūlijā komandējošā sastāva mēnešalga bija: bataljona komandieris (tādu bija 12) saņēma 955 rubļus, operatīvā vada komandieris (tādi bija 9) saņēma 715 rubļu, autovadītāji (12) – 750 rubļu, algotie kaujinieki (169) – 475 rubļus mēnesī. Vecākais operatīvais pilnvarotais kadru jautājumos saņēma 1500 rubļu, grāmatvedis – 1100 rubļu, noliktavas pārziņis – 700 rubļu, apkopēja – 450 rubļu mēnesī.³²

Sociālās garantijas, garantēta alga, uzturs un apģērbs, varas apziņa, ierocis – tie bija pietiekami svarīgi argumenti, lai gan jauni cilvēki, gan arī cilvēki aktīvajā darba spējā vecumā pieteiktos darbā Latvijas PSR VDM IB algotajā sastāvā brīvprātīgi.

No 2825 VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem 2792 jeb 98,8 procenti IB bija iestājušies brīvprātīgi, savukārt 33 jeb 1,2 procenti norīkoti darbā IB ar LK(b)P CK, LĻKJS CK apriņķu – vēlāk rajonu – komiteju rekomendācijām, nosūtījumiem un ieteikumiem.³³ Protams, iespējams, ka ar rekomendācijām nosūtīto skaits ir bijis lielāks, jo ne visās VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku personas lietās šādas liecības ir saglabājušās. Pamatā nosūtījumi no partijas komitejām bija saistīti

ar IB komandieru vietnieku – politisko audzinātāju iecelšanu amatā. Attiecīgo aprīņķu, pilsētu LK(b)P komiteju akcepts bija vajadzīgs IB komandieru, viņu vietnieku, štāba priekšnieku apstiprināšanai amatā. Tā, piemēram, LK(b)P Ludzas aprīņķa komiteja biroja sēdē 1946. gada 29. augustā Ludzas aprīņķa IB štāba priekšnieka amatam rekomendēja P. Jevdokimovu.³⁴ LK(b)P Daugavpils aprīņķa komiteja 1948. gada 1. novembra biroja sēdē par Daugavpils aprīņķa IB komandieri apstiprināja V. Ivanovu.³⁵ J. Kolontajevu LK(b)P Rīgas aprīņķa komiteja ar biroja lēmumu 1949. gada 21. aprīlī norīkoja darbā Rīgas aprīņķa VDM IB, „.. pamatojoties uz LK(b)P CK lēmumu par komunistu atlasī darbam VDM orgānos”³⁶.

Par brīvprātīgu kaujinieku iesaistīšanos VDM IB liecina viņu pašrocīgi rakstītie iesniegumi pieņemt darbā IB un autobiogrāfijas. Piemēram, Vladimira Kalvāna iesniegums Daugavpils Iznīcinātāju bataljona komandierim: “Lūdzu pieņemt mani iznīcinātāju bataljonā kā kaujinieku. Visus man uzliktos pienākumus pildīšu godīgi un pēc labākās sirdsapziņas.”³⁷ Pēc savas būtības kaujinieku vēlme darboties VDM IB bija bezierunu kolaborācija padomju režīmam, ko raksturoja brīva griba un vēlme saņemt par šo darbu (darbs operatīvajos kaujas vados jeb grupās, kas atradās kazarmu režīma apstākļos, un aktīva piedalīšanās kaujas operācijās pret nacionālajiem partizāniem) atalgojumu. Dokumentāri to apliecina kaujinieku iesniegumi konkrētai iznīcinātāju bataljona vadībai. Piemēram: “Lūdzu pieņemt mani par algotu kaujinieku iznīcinātāju bataljona operatīvajā vadā.”³⁸ Vai: “Aņņemos godīgi kalpot un pildīt visus augstākstāvošās priekšniecības rīkojumus.”³⁹ Vai: “.. pieņemt mani dienestā iznīcinātāju bataljona operatīvā vada algotā kaujinieka amatā.”⁴⁰ Vai: “Lūdzu Jūs pieņemt mani valsts drošības orgānos. Gribu būt Padomju iekārtas un valsts sargātājs.”⁴¹

Jāatzīmē, ka ne visos iesniegumos parādās motivācija, kādēļ tas vai cits cilvēks vēlējies iestāties iznīcinātāju bataljonā, bieži vien šie iesniegumi ir klišejeida. Motivācija vairāk parādās pašrocīgi rakstītajās autobiogrāfijās. Tā, piemēram, Pēteris Veips – Jēkabpils aprīņķa IB štāba priekšnieks savā biogrāfijā norāda, ka īsi pirms kara beidzis Rīgas pilsētas tehnikumu, tad dienējis 24. teritoriālā korpusa 111. zenītartilērijas divizionā, karojis pret vāciešiem 43. gvardes latviešu strēlnieku divīzijas rindās, kara noslēgumā smagi ievainots, pēc izveseļošanās pieteicies dienestā Jēkabpils Iznīcinātāju bataljonā.⁴²

No Valkas aprīņķa iznīcinātāja Ivara Puidiņa autobiogrāfijas redzams, ka neatkarīgās Latvijas laikā viņš bijis komjaunietis pagrīdnieks, vācu okupācijas laikā apcietināts un atradies ieslodzījumā Salaspils nometnē, nosūtīts spaidu darbos uz Vāciju, atgriezies Latvijā, padomju laikā kļuvis par Valkas pagasta milicijas inspektora palīgu, vēlāk VK(b)P biedru un Iznīcinātāju bataljona vada komandieri.⁴³

Kā galvenie kritēriji šo personu kolaboracionistiskajai sadarbībai ar padomju okupācijas režīmu būtu izdalāmi šādi faktori:

1) brīvprātīga griba un piekrišana darboties VDM iznīcinātāju bataljonā; dokumentāri to apliecina šo personu iesniegumi un pašrocīgi rakstītas autobiogrāfijas iznīcinātāju bataljona vadībai;

2) algoti amati t.s. operatīvajos kaujas vados jeb grupās, kas atradās kazarmu režīma apstākļos un kas aktīvi piedalījās kaujas operācijās pret nacionālajiem partizāniem.

Dokumentāri to apliecina iznīcinātāju bataljonu kaujinieku iesniegumi vadībai, dienesta ziņojumi un vēlāk – 20. gadsimta 60.–80. gados rakstītās autobiogrāfijas, ziņojumi, raksturojumi, VDK arhīva izziņas u.c. dokumenti, kas tapuši bijušo iznīcinātāju pensijas lietu kārtošanai.

Jāatzīmē, ka saskaņā ar PSRS Ministru padomes Valsts drošības komitejas 1955. gada 14. marta skaidrojumu nr. 22/s/9838, 1959. gada 28. oktobra norādījumiem nr. 86s, PSRS MP 1960. gada 17. februāra lēmumu nr. 168, 1965. gada 6. augusta lēmumu nr. 604-226 un Latvijas PSR MP 1970. gada 3. jūnija lēmumu nr. 280 “Par tālāku materiālo un sadzīves apstākļu uzlabošanu LTK invalīdiem un personām, kuras dienējušas IeTK, DM, VDK iznīcinātāju bataljonos Baltijas republikās komandējošā sastāva štata amatā, sākot ar dienesta pakāpi jaunākais leitnants un augstāku” šo laiku skaitīja kā dienesta stāžu PSRS valsts drošības orgānos.⁴⁴

Piemēram, 1952. gada 27. jūlijā, veicot kaujas čekistisko operāciju Grīvas rajonā un sagūstot nacionālo partizānu J. Livdānu, izcēlās Grīvas rajona IB kaujinieks N. Mackevičs, kurš “[Grīvas] iznīcinātāju bataljonā dienē no 1948. gada un dienestā raksturojas pozitīvi”⁴⁵.

No pensijas dokumentiem, piemēram: “D. Presņakovs .. no 1952. gada 1. marta līdz 9. septembrim strādāja kā štata kaujinieks Daugavpils pilsētas iznīcinātāju bataljonā .. un ņēma aktīvu dalību buržuāziski nacionālistisko bandu likvidēšanā, kas darbojās rajonā.”⁴⁶ Vēl citi piemēri. N. Saveļjevs, kas “.. no 1950. gada 13. februāra strādāja par štata kaujinieku Daugavpils iznīcinātāju bataljonā”; tas pats par I. Ambrosovu, kas darbojies Krāslavas IB; tas pats par M. Ločmeli, kas “ņēmis dalību kaujas čekistiskajās operācijās Kārsavas rajonā 1951. gada 14. oktobrī, kā rezultātā tika nogalināti Kromberga bandas dalībnieki Romans, Ludborgs, Gailums .. 1951. gada 16. oktobrī Kārsavas rajonā piedalījās bandīta Anufrija Zarembo bandgrupas bunkura ieņemšanā.”⁴⁷

Bez šaubām, katra konkrēta iznīcinātāju bataljona (komandējošā sastāva) kaujinieka līdzdalība padomju totalitārā režīma noziegumos pret nacionālajiem partizāniem būtu jāpēta padziļināti, konfrontējot personas lietās minētos faktus ar 1822. fonda 1. aprakstā ietvertajām pavēlēm iznīcinātāju bataljoniem un kaujas čekistisko operāciju aprakstiem, kā arī atsevišķu nacionālo partizānu krimināllietās minētajiem faktiem (LVA, 1986. f., 1.–2. apraksta lietas), LK(b)P aprīņķu, pilsētu un rajonu partijas komiteju kārtējiem ziņojumiem LK(b)P CK Kara daļai, LK(b)P CK biroja pārskatiem⁴⁸ un citu arhīva fondu dokumentiem.

Domājams, ka motivācijas, kādēļ iznīcinātāji brīvprātīgi stājās Latvijas PSR VDM IB, padziļināta pētīšana sniegtu skaidrākas atbildes kolaborācijas fenomena izvērtēšanā.

Nenoliedzami, LVA 1822. fonda dokumenti – iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva kaujinieku personas lietas ir vērtīgs padomju okupācijas režīma kolaborācijas vēstures avots, kas tuvākajā nākotnē noteikti ieņems savu vietu padomju kolaborācijas vēstures izpētē.

Secinājumi

Pirmkārt, Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu izveide un darbība Latvijas teritorijā pēckara posmā bija plānota un mērķtiecīga padomju okupācijas režīma akcija. To darbības izveides mērķis bija apspiest un likvidēt nacionālo pretošanās kustību padomju okupācijas režīmam.

Otrkārt, no 2825 Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem 1244 bija Latvijā dzimuši un 1581 kaujinieks bija dažādu tautību iebraucēji no PSRS, kas pēckara posmā ar migrantu masu ieplūda Latvijā. Savukārt no Latvijas 1244 iedzīvotājiem, kas iesaistījās VDM IB komandējošā un algotā sastāva darbā, pārsvarā bija latvieši (58%), krievi (36,7%), baltkrievi (1,9%), poļi (1,5%), ebreji (0,6%), lietuvieši (0,3%), igauņi (0,1%). No VDM IB sastāva kaujinieku kopskaita īpatsvara proporcija starp latviešiem un cittautiešiem bija viena trešā daļa pret divām trešdaļām.

Treškārt, līdz aktīvās karadarbības beigām Kurzemē 1945. gada maijā karadienestam pakļautie iesaukuma vecuma Latvijas pilsoņi sākotnēji nepretojās viņu mobilizācijai Latvijas PSR VDM IB, uzlūkodami to kā alternatīvu nedoties uz fronti karot Sarkanās armijas pusē. Šāds solis ir vērtējams kā taktiskās kolaborācijas izpausme okupācijas apstākļos pirmajā iznīcinātāju bataljonu darbības posmā.

Ceturtkārt, noslēdzoties karam Latvijas teritorijā, turpmākais kadru atlases princips dienestam Latvijas PSR VDM IB bija brīvprātīga piekrišana un labprātīga vēlēšanās sadarboties ar padomju okupācijas varu, kas kopumā apliecina iznīcinātāju bataljonu kaujinieku kolaborācijas fenomenu.

Atsauces

- ¹ *Strods, H.* Līdz šim nezināmie fakti par stingri slepeno operāciju “Krasta banga” (“Priboj”) Baltijas valstīs 1949. gada 28. februārī – 29. augustā // *Diena*, 1994, 3. marts.
- ² Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 270. f., 1. apr., 265. l., 141. lp.
- ³ Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 81. lp.
- ⁴ Turpat, 1822. f., “Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljoni”, Vēsturiskā ziņņa.
- ⁵ *Bambals, A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots, 1944.–1953. gads // *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 193. lpp.

- ⁶ Turpat.
- ⁷ LVA, 1822. f., 1. apr., 204. l., 81., 82. lp.
- ⁸ *Strods, H.* Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli. 1944–1956. – Rīga, 1999, 357. lpp.
- ⁹ LVA, 1822. f., 2. apr., 204. l., 39., 40. lp.
- ¹⁰ Turpat, 63., 64. lp.
- ¹¹ *Bambals, A.* Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1956) // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 279.–282. lpp.
- ¹² *Strods, H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – Rīga, 1996, 576 lpp.; *Strods, H.* Nacionālo partizānu karš. Dokumenti un materiāli. 1944–1956. – Rīga, 1999, 660 lpp.; *Strods, H.* Nacionālo partizānu karš. III [daļa]: Dokumenti, apcerējumi un atmiņas. 1944–1956. – Rīga, 2003, 388 lpp.
- ¹³ *Strods, H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 341.–384., 462.–472. lpp.
- ¹⁴ *Turčinskis, Z.* Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampaku periodā (1944. gada oktobris – 1945. gada marts) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 433.–482. lpp.
- ¹⁵ *Bergmanis, A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 477.–538. lpp.
- ¹⁶ *Jansons, R., Zālīte, I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // Turpat, 373.–476. lpp.
- ¹⁷ *Bambals, A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots, 1944.–1953. gads // Padomju okupācijas režīms Baltijā ..., 193.–202. lpp.; *Bambals, A.* Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1956) // Okupētā Latvija ..., 279.–282. lpp.; *Bambals, A.* Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu komandējošais un algotais sastāvs (1944–1954): Struktūranalīze // Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.). – Rīga, 2007, 374.–400. lpp.
- ¹⁸ *Starkauskas, J.* Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizanino karo laikotarpiu (1944–1953). – Vilnius, 2001, 615 lpp.
- ¹⁹ Hävitajad. Noukogude Havituspataljonid Eestis 1944–1954 / Koostanud T. Normets ja V. Ohmann. – Tallinn, 2006, 324 lk.
- ²⁰ *Kangeris, K.* Izvēles iespējas: "Jaunā Eiropa", padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un "lielā politika" kara gados (1941–1945) // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 79.–94. lpp.
- ²¹ Latviešu literārās valodas vārdnīca, 4. sēj. – Rīga, 1980, 299. lpp.
- ²² Svešvārdu vārdnīca. – Rīga, 1996, 377. lpp.
- ²³ Svešvārdu vārdnīca. – Rīga, 1999, 364. lpp.
- ²⁴ *Kangeris, K.* Op. cit., 89. lpp.
- ²⁵ *Rings, W.* Kollaboration und Widerstand. Europa im Krieg 1939–1945. – Zürich, 1979.
- ²⁶ *Kalaus, M.* Visiem noziedzniekiem jāsaņem sods. (Intervija ar virsprokuru J. Osi) // Lauku Avīze, 2002, 16. marts.
- ²⁷ *Bambals, A.* Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu komandējošais un algotais sastāvs (1944–1954) ..., 383., 384. lpp.
- ²⁸ Turpat.

- ²⁹ Turpat, 385. lpp.
- ³⁰ LVA, 1822. f., 2. apr., 1865. l., 3. lp.
- ³¹ Turpat, 2793. l., 8. lp.
- ³² Turpat, 1. apr., 204. l., 34.–37. lp.
- ³³ Turpat, 2. apr., 2. l., Sergeja Zorina lieta; 48. l., Aleksandra Lančenkova lieta; 188. l., Mārtiņa Mazjēča lieta; 424. l., Pētera Jevdokimova lieta; 442. l., Vladimira Ivanova lieta; 1607. l., Borisa Oksmana lieta; 2267. l., Uvara Solovjova lieta; 2822. l., Vladimira Borsta lieta; u.c. personas lietas.
- ³⁴ Turpat, 424. l., 2. lp.
- ³⁵ Turpat, 442. l., 1. lp.
- ³⁶ Turpat, 917. l., 10. lp.
- ³⁷ Turpat, 16. l., 3. lp.
- ³⁸ Turpat, 14. l., 3. lp.
- ³⁹ Turpat, 265. l., 1. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 33. l., 1. lp.
- ⁴¹ Turpat, 275. l., 1. lp.
- ⁴² Turpat, 335. l., 26. lp., 26. lp. o.p.
- ⁴³ Turpat, 38. l., 4. lp.
- ⁴⁴ Turpat, 1. apr., 204. l., 43.–61. lp.; sk., piemēram: turpat, 517. l., 48. lp., Ivana Borisenkova personas lieta.
- ⁴⁵ Turpat, 1822. f., 2. apr., 30. l., 37. lp., No Grīvas rajona VDM priekšnieka vietnieka kapteiņa Kozlova dienesta ziņojuma.
- ⁴⁶ Turpat, 6. l., 32. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 10. l., 44. lp.; 13. l., 35. lp.; 35. l., 50., 51. lp.
- ⁴⁸ LVA, 101. f.

Operation of Exterminator Battalions of the Ministry of State Security of the Latvian SSR (1944–1955) – Example of the History of Collaborationism

Ainārs Bambals

Summary

The second Soviet occupation started in summer 1944. The main task of the Special Military Units of the People's Commissariat of Interior (NKVD) and of the People's Commissariat of State Security (NKGB) was by their military presence to strengthen the Soviet power in districts occupied by the Red Army and cleansed from the German troops.

The so-called Exterminator Battalions (EB) served as ancillary units for the troops of NKVD of the USSR, which were formed from the ranks of Soviet activists, militaries, and the local civilian population.

Exterminator Battalions were present in Latvia from July 1944 till 1955. The regular staff of EB consisted of former militaries of the Red Army, who arrived in Latvia from the USSR, of local Soviet activists and the civilian population mobilized in haste in cities and villages.

EB were divided into salaried staff (approximately 50 to 80 people per unit) and into staff not receiving salary who were mostly dislocated in district centres. Commanders came from the ranks of former militaries, demobilized officers, and instructors and in total constituted about 3,000 persons. The total number of fighters of EB of NKVD of LSSR in the second half of the 1940s varied between 14,500 and 15,000. During the period from 1944 to 1955, there were 44,000 persons employed in EB. According to their hierarchy and structure, EB were militaries, yet they fulfilled the functions of the police.

After the war, the main tasks of EB of NKVD (MVD) of LSSR were as follows: fight against Latvian national partisans, German saboteurs and spies; patrolling in populated places and on large forest trails; participation in military operations of NKVD; mass searches; escorting of arrested persons, etc.

In March 1947, the EB that earlier had been part of the interior system, were subordinated to the Ministry of State Security (MGB).

On the basis of the structural analysis of the key data on the commanding and rank-and-file personnel of the EB of the Latvian SSR's MGB, who altogether constituted 2,825 persons, a general overview can be achieved. The largest number of the commanding and recruited personnel of the EB of MGB, or 53.2% from the total number of combatants, had been mobilized and enlisted in the military service at the age between 20 and 29. Out of the 2,825 exterminators, 2,719 or 96.2% were men and 106 or 3.8% were women. The largest number – 1,644 combatants or 58.2% – were single young people.

1,244 out of the 2,825 combatants were born in Latvia, and one may assume that the majority of them were collaborationists, while 1,581 combatants were newcomers of various ethnic backgrounds from different districts of the USSR, who flocked into Latvia during the war with the influx of migrants.

Since the majority of collaborationists who joined the EB were from Rēzekne (17.8%), Daugavpils (15.4%), Ludza (10.4%), and Abrene (9%), a conclusion may be drawn that the native residents of these counties were most active in joining the MGB's EB.

Among the commanding and recruited personnel of the EB of the Latvian MGB, 22 nationalities are represented, Russians constituting the largest number – 1,720 (60.9%), followed by Latvians – 804 (including 71 ethnic Latvians who arrived from the other parts of the USSR) – 28.5%, Ukrainians – 121 (4.3%), and Belorussians – 95 (3.4%). The proportion of the representatives of other nationalities did not exceed 1%. However, out of the 1,244 Latvia-born collaborationists who joined the Latvian MGB's EB, Latvians dominated (58%), followed by Russians (36.7%), Belorussians (1.9%), Poles (1.5%), Jews (0.6%), Lithuanians (0.3%), and Estonians (0.1%). The proportion between Latvians and non-Latvians in the EB of the Latvian MGB was 1/3 against 2/3.

In terms of their social background 69.5% of the combatants were farmers, 27.8 – workers and 2.7 – white-collar workers.

In terms of their party membership, 12.3% out of the 2,825 combatants of the Latvian MGB's EB were members of AUC(b)P, while 4.1 % were candidates to AUC(B)P, 31.3% were members of the Young Communist League, but the majority – 52.2% – did not belong to the party, therefore, the conclusion can be drawn that the combatants did not join the MGB's EB because of ideological conviction, but rather due to other motives (such as salary, free uniforms, different allowances, privileges, power, etc.). It is also proved by the fact that 98.8% of the combatants joined the MGB's EB voluntarily, while 1.2% (administrative staff) were assigned to these duties from AUC(B)P, and from other structures.

Analysis of the operation of EB and reason of collaborationism, allows drawing some conclusions:

First, the EB established by the Soviet repressive regime was an instrument for forcing the Latvian population to collaborate as initially a large number of the local civilian population was mobilized into EB and it seems to be a phenomenon of tactical collaboration, especially at the end of war (1944–1945).

Second, 44,000 persons were part of the EB of the Latvian MGB in the period from August 1944 till 1956, which number together with the regular troops of NKVD and MGB of USSR constituted a large military force for the strengthening the Soviet power in Latvia.

Third, the majority of combatants chose to collaborate with the Soviet occupation power out of their free will, salary and other privileges being their main motivation.

Fourth, the presence of EB fighters, especially Latvia-born collaborationists, in every Latvian town and village ensured and facilitated the strengthening of the second Soviet occupation in Latvia after the Second World War. It was one of examples of the history of collaboration.



Argita Daudze

Latviešu trimda Zviedrijā un PSRS darbība pret to 20. gadsimta 70.–80. gados

Referātā pievērsīšos trim jautājumiem: 1) latviešu trimdas un tās darbības Zviedrijā īss raksturojums; 2) Latvijas, kā arī citu Baltijas valstu neatkarības atgūšanas idejas uztvere zviedru politiķu aprindās; 3) PSRS darbība pret latviešu trimdu. Laikposms – 20. gadsimta 70. un 80. gadi.

Viena no Otrā pasaules kara sekām ir Padomju Savienības nostiprināšanās Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valsts teritorijās, faktiski iznīcinot to valstiskumu. Padomju kara spēka ienākšanu nacistu okupētajā Latvijas teritorijā liela daļa Latvijas iedzīvotāju uztvēra ar bažām, ka sagaidāma jauna padomju okupācija ar tai raksturīgām represijām. Nacistu nepievilcīgo režīmu draudēja nomainīt jau pieredzētais padomju režīms, kurš savu nežēlīgo dabu bija parādījis 1940.–1941. gadā pirmās okupācijas laikā, tādēļ reti kurš Latvijas pilsonis cerēja uz labākiem laikiem jaunas okupācijas gadījumā. Šie, kā arī citi apsvērumi bija pamatā tam, ka liela daļa latviešu 1944.–1945. gadā devās bēgļu gaitās. Daļa bēgļu, tostarp inteliģences vairākums, ar laivām pārcēlās uz Zviedriju. Sākotnēji domātās neilgās uzturēšanās vietā Zviedrijā nācās pavadīt vairāk par četrdesmit gadiem. Jaunās paaudzes iesakņošanās vietējos apstākļos nozīmēja, ka pēc Latvijas neatkarības atgūšanas dzimtenē atgriezās tikai nedaudzi. Latviešu tautas sadalīšanos Latvijas un ārzemju latviešos izraisīja padomju okupācija, un kā sekas tam bija latviešu trimdas izveidošanās.

Lai gan salīdzinājumā ar latviešiem dzimtenē trimdinieku ikdiena sakārtotajā Zviedrijā bija nodrošinātāka, tomēr bēgļu statuss ierobežoja pilnvērtīgu personības izpausmi. Baltieši – apmēram trīsdesmittūkstoš igauņi, apmēram pieci tūkstoši latviešu un pāris simtu lietuviešu – bija pirmā cittautiešu grupa homogēnajā Zviedrijā, un šos cilvēkus dažādu iemeslu dēļ ne vienmēr pieņēma draudzīgi.¹ Tikai nākamās trimdinieku paaudzes, izskolojušās vietējos apstākļos, iekļāvās jaunajā sabiedrībā pilntiesīgi un pilnvērtīgi. Antropoloģe Baiba Bela, kura pētījusi latviešu dzīvesveidu Zviedrijā, norāda, ka latvieši Zviedrijā atbilst vidēji situētu cilvēku statusam, turklāt ir saglabājuši savu valodu un kultūras tradīcijas pat trešajā paaudzē.²

Vēlme integrēties vietējā sabiedrībā ir labi saprotama un pieņemama bez aizspriedumiem. Drīzāk jāapbrīno to latviešu aktivitāte, kuri turpināja interesēties par savu dzimteni,

skoloja latviešu trimdinieku jauno paaudzi. Latvieši, lai gan piederēja dažādiem politiskiem strāvojumiem, apvienojās trimdas organizācijās, kuru primārais mērķis bija uzturēt dzīvu latviskumu, ideju par valstiskuma atgūšanu un cīņa par to. Septiņdesmitajos un 80. gados aktīva bija Zviedrijas latviešu palīdzības komiteja, Zviedrijas latviešu centrālā padome, Latviešu Nacionālais fonds, Daugavas Vanagi. Starp politiskajām partijām aktīva bija Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija (LSDSP), kuru vadīja Bruno Kalniņš. LSDSP izdeva mēnešrakstu "Brīvība". Par veiksmīgu uzskatāms Stokholmas universitātes ietvaros izveidotais Baltijas institūts, ko finansēja Zviedrijas valsts. Latviešu organizācijas saņēma atbalstu no Zviedrijas valsts minoritāšu kultūras identitātes stiprināšanai, darbojās kori, teātri, baznīcu draudzes.

Egils Levits trimdu pēc būtības dēvē par nacionāli politisku veidojumu, kuras skaidri formulētais politiskais mērķis – atjaunot neatkarīgo Latvijas valsti uzspieda morālo imperatīvu latviešu dzīvesveidam un domāšanai. Tā principiāli turpināja kopt Latviju ārpus Latvijas un audzināt nacionālā garā jauno paaudzi. Latviešu izcelsmes amerikāņu antropoloģe Inta Gāle-Kārpentere uzskata, ka trimdas ideoloģijai bija jāattaisno trimdinieku atrašanās ārpus dzimtenes un jānorāda latviešu nelaimju vaininieki – krievi un komunisti. Laikam ritot, radušās grūtības ar ideoloģiskās identitātes pārmantošanu – veidojās paaudžu konflikts.³

Reizēm latviešu organizācijām un atsevišķiem trimdas pārstāvjiem izdevās pievērst zviedru politiķu uzmanību Latvijai. Parasti tas notika pirms nopietniem starptautiskiem pasākumiem – konferencēm, dažādu amatpersonu vizītēm – un bija saistīts ar atgādinājumu par Baltijas jautājumu – Baltijas valstu neatkarības *de facto* zaudēšanu, juridiskās pēctecības saglabāšanu, kā arī informēšanu par patieso stāvokli PSRS kopumā un tās rietumu daļā – Baltijas republikās. Jāpiemin gan, ka Zviedrijas parlamentā baltiešus atbalstošie pilsonisko partiju deputāti periodiski – pamatā saistībā ar kādām baltiešu atceres dienām – pievērsa uzmanību tādiem jautājumiem kā aicinājums Zviedrijas valdībai iestāties par apspiestajām Baltijas tautām. Piecdesmitajos un 60. gados vairākas uzmanību piesaistošas akcijas Baltijas valstu atbalstam sarīkoja sabiedriska organizācija "Baltijas komiteja", ko vadīja arheoloģijas profesors Upsalas universitātē Birgers Nermans (1888–1971).⁴ Lielu rezonansi zviedru sabiedrībā izraisīja zviedru kreisi noskaņotā rakstnieka P. O. Enkvista 1968. gadā publicētā grāmata "Leģionāri" par baltiešu leģionāru izdošanu, ko latviešu trimda un zviedru sabiedrības daļa uztvēra kā kaitīgu, pārmetot autoram tendenciozu faktu atlasī, vienpusīgu pieeju un faktu nepieņemamu interpretāciju.⁵ Pēc Enkvista romāna motīviem 1972. gadā zviedru režisors Bergengstrole uzņēma filmu.

Tāpat kā igauņu un lietuviešu, arī latviešu trimdas aktivitātes cīņā par Baltijas valstu neatkarības atgūšanu Rietumu, arī Zviedrijas politiķu aprindās nevarēja izpelnīties nopietnu uzmanību, jo dominēja pēckara paradigma – Baltijas valstis kā PSRS sastāvdaļa. Nedaudzie raksti periodiskajos izdevumos, atsevišķas grāmatas zviedru

valodā par Baltijas valstu tautu vēsturi un kultūru nevarēja izraisīt sabiedrībā pastāvīgu interesi par Zviedrijas kaimiņiem – baltiešiem. Zviedru vēsturnieks Kristiāns Gerners apzīmē šo Baltijas valstu jautājumu apzināto izslēgšanu kā Baltijas valstu zaudēšanu. Padomju Savienības lielvalsts tēlu respektēja gan politiķu, gan plašās sabiedrības aprindās. Zviedri apzinājās kaimiņvalsts – PSRS teritoriālo un cilvēkresursu apjomu, milzīgo militāro potenciālu un aizdomīgumu pret Rietumiem. Vērā ņemams arguments, kas ietekmēja sabiedrības noskaņojumu par labu PSRS 70. gados, bija izteikti kreisās ideoloģijas nostiprināšanās Zviedrijā.⁶

Maz ir tādu sovetologu, kuri 80. gadu sākumā pamanīja padomju sistēmas vājuma pazīmes, un zviedri nebija izņēmums. Zviedru diplomāts – kādreizējais vēstnieks Latvijā un tagad Krievijā – Tomass Bertelmans 2007. gadā gan norādīja,⁷ ka Zviedrijas Ārlietu ministrijas sovetologs Jērans Lundtrēms jau 70. gadu beigās savās analizēs secinājis, ka Padomju Savienība nespēj pretoties modernajai ārpasaulei, kas agrāk vai vēlāk novedīs pie PSRS sabrukuma. Bet vēl 1985. gadā zviedru politiskā elite neesot bijusi mentāli gatava šādām atziņām. Lai gan PSRS kompartijas 27. kongress parādījis jaunas vēsmas Padomju Savienībā, zviedru diplomāti tās uztvēra kā pārmaiņas pēc formas, nevis satura. Tādēļ PSRS uztveres paradigma Zviedrijā saglabājās iepriekšējā. Vēl 1987. gadā zviedri bija ļoti skeptiski par to, ka PSRS iespējamās pārmaiņas.⁸ Kopumā T. Bertelmans kritiski vērtē zviedru diplomātijas spējas adekvāti vērtēt situāciju PSRS 80. gados un norāda, ka Zviedrijā dominējošā neitralitātes politikas domāšana bija orientēta uz klusēšanu un nav veicinājusi intelektuāla klimata izveidi Zviedrijas diplomātiskajā dienestā.⁹

Lai gan dominēja uzskats par *status quo* Eiropas politiskajā kartē, igauņu un latviešu trimdinieku atgādinājumi nebija ērti Zviedrijas politikas veidotājiem. Zviedrijas attieksme pret Baltijas valstu inkorporācijas likumību nebija skaidri definēta, bet rīcība 1940. gadā, parakstot ar PSRS līgumu par īpašumu Baltijas valstīs kompensācijām, apliecināja zviedru attieksmi pret Baltijas valstu suverenitāti.

Padomju Savienība sekoja trimdas pārstāvju aktivitātēm, centās trimdu kompromitēt, sašķelt, kā arī sekoja tam, kā zviedri reaģē uz baltiešu trimdas aktivitātēm.

PSRS Valsts drošības komitejas Institūta 1972. gadā izdotajā mācību līdzeklī “Pretpadomju emigrantu organizācijas un cīņa ar tām”¹⁰ uzsvērts, ka visu pretpadomju organizāciju likvidēšanas un kompromitēšanas mērķis bija paralizēt pretpadomju centru darbību, iedragāt to autoritāti un prestižu ārzemju izlūkdienestu acīs, nepieļaut Rietumu aģentūras iekļūšanu Padomju Savienībā. Šī mērķa sasniegšanai raksturīgās metodes bija padomju aģentu iefiltrēšanās trimdas organizācijās, dezinformēšana, vervēšana. Valsts drošības komitejas mācību grāmatā norādīts uz “tendencēm, kas objektīvi izveidojušās emigrācijā, īpaši tām, kurām ir vairāk vai mazāk pastāvīgs raksturs”. Grāmatas autoru uzskatā šīs tendences bija:

- emigrantu pretpadomju organizāciju skaita samazināšanās un simpātiju pieaugums pret PSRS un centieniem nodibināt sakarus ar Dzimteni;
- emigrācijas jaunatnes vienaldzība par savu tēvu pretpadomju darbību, līdz ar to pretpadomju organizāciju vadošo darbinieku novecošanās, kadru krīze;
- asimilācijas procesu pastiprināšanās emigrācijā, personiskās dzīves sakārtošanas vēlme un vilšanās pretpadomju darba perspektīvā;
- domstarpību un pretrunu pieaugums starp dažādām emigrācijas organizācijām, arī starp dažādiem grupējumiem organizāciju iekšienē;
- imperiālistisko valstu specdienestu neuzticēšanās emigrācijas centriem kā organizācijām, kurās iekļuvusi padomju aģentūra.¹¹

Attiecībā par darba metodēm ar pretpadomju organizācijām šajā mācību līdzeklī uzsvērts, ka īpašu efektu varot sasniegt tajos gadījumos, kad izdodas vienu trimdas organizāciju un tās preses izdevumus noskaņot pret citu.¹² Īpaša uzmanība VDK jāpievērš dezinformācijas darbībai un VDK pilnīgā kontrolē esošu pretpadomju organizāciju izveidei pretinieka teritorijā.¹³

Viens no VDK uzdevumiem bija aģentu vervēšana starp trimdas organizāciju biedriem. Par ļoti ērtu un perspektīvu piesegumu vervēšanas objektu izpētei un ievilināšanai konspiratīvā darbībā mācību līdzekļa autori uzskatīja *Padomju komiteju kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs*. Autori gan norāda arī uz šī pieseguma trūkumiem, jo tautiešus, kas apmeklējuši PSRS, emigrācijas organizācijas uztverot ar aizdomām.¹⁴

Par Latvijas komiteju kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs, tās darba metodēm, panākumiem un neveiksmēm latviešu trimdas graušā savās atmiņās “Kalpības gadi”¹⁵ rakstījis komitejas priekšsēdētājs no 1970. gada līdz 1977. gadam VDK virsnieks Imants Leščinskis, kurš, nosūtīts darbā uz PSRS misiju ANO Ņujorkā, 1978. gada septembrī nolēma lūgt un arī saņēma politisko patvērumu Amerikas Savienotajās Valstīs. Par šo komiteju daudz rakstījis Zviedrijas latviešu vēsturnieks un publicists Uldis Ģērmanis. Attiecībā uz Komitejas kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs organizatorisko izkārtojumu U. Ģērmanis atzina, ka Maskava to ir diezgan veikli noformējusi. Trimdinieku organizāciju ietekmēšanu un šķelšanu veikuši latvieši paši. “Krievu “barins” (kungs) stāv aizmugurē un rausta diedziņus – kontrolē un dod direktīvas savām marionetēm.”¹⁶

Latviešu trimdas izsekošanu galvenokārt veica latviešu izcelsmes darbinieki padomju vēstniecībā Stokholmā, kuri bija komandēti uz Zviedriju vēstniecības atašeju vai trešo sekretāru amatā.¹⁷ Latvijas Valsts arhīva Latvijas PSR Ārlietu ministrijas fondā (1051. fonds) atrodas latviešu izcelsmes padomju diplomātu – Ivara Ķezbera, Alberta Liepas, Daiņa Zelmeņa, Oļģerta Pumpas ziņojumi, kas tapuši 70. un 80. gados. Raksturīgi, ka 70. gadu ziņojumos īpaša uzmanība pievērsta trimdas jaunatnei. Ziņojumos aprakstītas sarunas ar trimdas latviešu jaunākās paaudzes pārstāvjiem, uzsvāru liekot uz viņu interesi par notiekošo dzimtenē, vēlmi paplašināt sakarus ar Komiteju kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs.¹⁸

Savukārt Latvijā tautiešu Zviedrijā ietekmēšanai bija izveidoti speciāli radioraidījumi zviedru valodā, tika izdota avīze “Dzimtenes Balss” un trimdu “atmaskojošas” brošūras.¹⁹ Trimdas latviešus, kas ieradās Latvijā, izsekoja VDK darbinieki.²⁰ Latvijas komunistus par trimdas darbību izglītoja padomju ideoloģiskā darba un ārpolitikas speciālisti Nikolajs Neilands un Ivars Ķezbers.²¹

Astoņdesmito gadu beigu notikumus Baltijas jūras austrumu piekrastē, latviešu, lietuviešu un igauņu tautas masveida politiskās kustības, kurās tika prasīta atbrīvošana no PSRS, lielākā daļa nogaidošo un piesardzīgo zviedru uztvēra ar aizdomām. Bet padomju dzīves realitāti pārzinoši žurnālisti un pieredzējuši starptautisko attiecību eksperti šajās baltiešu tautu prasību izpaušmēs saredzēja lielu pārmaiņu sākumu un aicināja Zviedrijas politiķus to pienācīgi novērtēt. Pie tādiem pieskaitāms pieredzējušais zviedru diplomāts (viņš bija zviedru diplomātiskā dienesta darbinieks vēl pirms Otrā pasaules kara, sociāldemokrātiem simpatizējošs kādreizējais Zviedrijas Ārlietu ministrijas valsts sekretārs) Sverkers Ostrēms (*Sverker Åström*). Viņš 1988. gada 13. novembrī publicētā rakstā laikrakstā *Svenska Dagbladet* norādīja, ka notiekošais Baltijā tieši skar Zviedrijas nacionālās intereses – gan ekonomiskās, gan kultūras, gan arī drošības politiskās intereses. Viņš notiekošo nosauca par paradigmas maiņu un aicināja zviedrus mācīties jaunu alfabētu.

Starp zviedru vēsturniekiem, kuri pastāvīgi sekojuši norisēm Padomju Savienībā un savos rakstos un grāmatās analizēja PSRS ekonomikas stāvokli, norādot uz tās vispārējo atpalcību, asi kritizējuši tur notiekošo cilvēktiesību pārkāpšanu, noteikti minams Lundas universitātes profesors Kristiāns Gerners (*Kristian Gerner*). Viņš bija viens no tiem, kas neapšaubīja baltiešu spējas pārvaldīt savu valsti, uzsverot, ka baltiešu atbrīvošanās bijusi viņu pašu roku darbs laika periodā no 1987. gada līdz 1990. gadam: “*Nav nekāda iemesla domāt, ka igauņi, latvieši un lietuvieši būtu mazāk prasmīgi kā zviedri, somi vai dāņi izveidot modernu sabiedrību, kura rūpējas par vidi, savu kultūru un nacionālo minoritāšu interesēm.*” Pārliecināts par baltiešu spējām pārvaldīt savu valsti, K. Gerners uzsvēra, ka pārejas periodā Zviedrijai un citām bagātām valstīm jāpalīdz Baltijas valstīm ar investīcijām, zināšanām, sakaru tīklu veidošanu visās jomās un līmeņos. K. Gerneru ieteikumi bija pamatoti, jo tieši tā notika Baltijas valstu atgriešanās Rietumu sabiedrības koordinātās 90. gados.

Raksturojot zviedru atturīgo attieksmi pret baltiešu brīvības centieniem, profesors norāda uz tās cēloņiem – maldīgiem priekšstatiem Zviedrijā par Padomju Savienības varenību, pieradumu vērtēt PSRS kā normālu Rietumu sabiedrību. Baltiešu tautu brīvības alkas zviedri nereti asociēja ar tāda tipa nacionālismu, kāds bija raksturīgs starpkaru periodā. Lielākā daļa zviedru nesaprata, ka baltieši faktiski cīnījās par izdzīvošanu un šī cīņa izpaudās vērtību sistēmas politiskā manifestēšanā, kuras sastāvdaļa bija nacionālās identitātes izpaušmes ar valodas, vēstures zināšanu, reliģijas un ētikas starpniecību. Profesors K. Gerners atzīmēja, ka baltiešu nacionālisms ir tikpat demokrātisks kā savā

laikā raksturīgais tautas kustības nacionālisms Zviedrijā, bet zviedriem bija grūti to atzīt. Daudziem Zviedrijā, kā arī citās Rietumvalstīs bijis vieglāk akceptēt lielkrievu nacionālismu, kam tiesības pārvaldīt savus mazākos kaimiņus izdomātu drošības interešu vārdā. Vācijas interešu īstenošanu uz Dānijas vai Holandes rēķina neviens nevarot iedomāties, bet viegli un labprāt tiekot atzītas Krievijas intereses uz Baltijas valstu rēķina.

Profesors K. Gerners apstiprināja latviešu trimdas aktīvo pārstāvju – Haralda Biezā, Bruno Kalniņa, Ulda Ģērmaņa, Agņa Baloža u.c. paustās atziņas.

Kopumā intereses trūkuma par Baltijas tēmām pēckara gados cēloņus labi raksturoja labēji centrisko koalīcijas vadītājs Karls Bilts 1993. gada runā Zviedrijas Ārpolitikas institūtā. Pēckara gadu Zviedrijas valdību klusēšanu par šo problēmu, viņš saistīja ar politiku nevēlēšanos paust skaidru viedokli par baltiešu leģionāru izdošanu 1946. gadā, baidoties no ārpolitiskiem vai iekšpolitiskiem sarežģījumiem. Tuvākā perspektīvā tas bijis ērti, bet ilgākā laikposmā šāda pieeja kļuva arvien lielāks aprūtinājums. Šīs klusēšanas cēloņus viņš meklēja sociāldemokrātu, pirmkārt ārlietu ministra E. Undēna attieksmē pret baltiešu pretpadomju uzskatiem kā traucējošiem un nepiemērotiem. Zviedrijas sociāldemokrātu valdošajās aprindās uzskatīja, ka, uzturot baltiešu jautājumus dienas kārtībā, tiktu bīstami provocēts padomju režīms, par kura ilgstošu pastāvēšanu neviens nešaubījās. Vienlaikus zviedru pēckara ārpolitika sadūrusies ar lieliem kontrastiem, kad tika aizstāvētas visu tautu tiesības uz pašnoteikšanos un pretošanos okupācijai un kolonizācijai citās pasaules daļās, aizmirstot par Austrumeiropu un Baltiju. Zviedrija bija kļuvusi par mazo valstu aizstāvības doktrīnas virzītāju un atzītu līderi, tajā pašā laikā pat nepieminot to, kas bija noticis ar trim mazajām kaimiņvalstīm. Vaina par šo klusēšanu, pēc K. Bilta domām, bija jāuzņemas politiķu kreisajam flangam, kas nepieņēma padomju sistēmas kritiku un uzskatīja to par nesavienojamu ar zviedru neitralitātes politiku. *“Būtu netaisnīgi atbildību novēlēt tikai uz viņiem. Baltijas jautājumus uzrunājušās balsis no citām partijām arī nav bijušas dominējošās. Ir pamats runāt par nacionālo vainu par šo ilgo nacionālo klusēšanu.”*²²

Astoņdesmito gadu beigās, kad Zviedrijas ārlietu dienests sāka pastiprināti interesēties par notiekošo Baltijas jūras otrā krastā, zviedru oficiālās amatpersonas sāka lielāku uzmanību pievērst arī baltiešu trimdai, kuras zināšanas par stāvokli Baltijā bija izmantojamas. Jāatzīmē, ka Zviedrijas Ārlietu ministrijas atbildīgā amatpersona par Baltijas jautājumiem Hanss Olsons no visām baltiešu organizācijām Zviedrijā izceļ Zviedrijas latviešu Centrālo padomi un tās vadītāju Zaigu Blumbergu-Vasariņu.²³ Ar to Ārlietu ministrijai bija izveidojušās uzticības pilnas attiecības. Pozitīvu vērtējumu gan organizācija, gan tās vadītāja guvusi tādēļ, ka spējuši demonstrēt vienotību, nenest uz āru iekšējās ķildas un argumentēti aizstāvēt baltiešu kopīgās intereses. Diemžēl to pašu nevarēja teikt par igauņiem, lai gan igauņu kopiena bija apmēram sešas reizes lielāka. Jāatzīmē gan, ka H. Olsons bija pazīstams ar Z. Blumbergu-Vasariņu no saviem studiju

laikiem Stokholmas universitātē 70. gados, kad apmeklēja viņas lekcijas Arheoloģijas institūtā. H. Olsons aicinājis Z. Vasariņu uz Ārlietu ministriju pārrunāt ar baltiešu trimdas organizāciju prasībām saistītus jautājumus.²⁴

Neapšaubāmi, Latvijas un citu Baltijas valstu neatkarības atgūšanā galveno lomu spēlēja latviešu, lietuviešu un igauņu tautas savā dzimtenē. Trimda palīdzēja uzturēt Baltijas jautājumu dzīvu un iespēju robežās ietekmēja Rietumu valdības, kuras rīkojās atkarībā no aukstā kara notikumu attīstības. Un, lai gan padomju drošības orgāni izvērta darbību pret trimdas aktivitātēm Zviedrijā, intensīvu propagandu un šķeltniecisku darbību, trimdas pārstāvju kritiskā attieksme pret padomju okupācijas režīmu nemazinājās. Trimda saglabāja vitalitāti un organizētību, kas latviešu tautai izšķirošajos brīžos izrādījās ļoti noderīga.

Atsauces un komentāri

- ¹ Napatikas pret baltiešu bēgļiem izpaušmes un cēloņus pēckara gados pētījis: *Byström, M.* En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar, flyktingar och flyktingspolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947. – Stockholm, 2006.
- ² *Bela, B.* Identitātes daudzums Zviedrijas latviešu dzīvesstāstos // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A (turpmāk – LZAV. A), 1997, 51. sēj., 114. lpp.
- ³ *Gāle-Kārpentere, I.* Trimda kā dzīves attīstības modelis // LZAV. A, 1994, 4. nr., 19.–24. lpp.
- ⁴ Baltijas komiteju (1943–2008) nodibināja Zviedrijas akadēmisko un labējo politisko aprindu pārstāvji 1943. gada aprīlī, lai atbalstītu PSRS apspiesto Baltijas valstu cīņu par brīvību un neatkarību. Tās darbībā iesaistījās latviešu, igauņu un lietuviešu trimdas sabiedriskie darbinieki. Baltijas komiteja vērsās rīksdāgā pie deputātiem ar atgādinājumiem par Baltijas valstu okupāciju no PSRS puses, piedalījās un uzstājās ar uzrunām trimdas organizētos Baltijas valstu nacionālo dienu pasākumos un komitejas vārdā uzstājās ar svētku runām. Komiteja aktīvi iestājās pret N. Hruščova vizīti Zviedrijā, kas bija paredzēta 1959. gadā un tika pārcelta uz 1964. gadu. – *Baltiska Kommitten 1943–2008.* Ur Birger Nerman otryckta memoarer. – Värnamo, 2008; *Frihet vid fritt hav.* Utgiven av Junikommitten 1966; *Friheten möter diktatorn / Red. G. Albinsson, A. Horm, B. Nerman.* – 1964.
- ⁵ *Enkvists, P. Ū.* Leģionāri. – Rīga, 1993; *Freivalds, O.* De internerade balternas tradegi i Sverige år 1945–1946. – Norrköping, 1968; *Landsmanis, A.* De mistokade legionärerna. – Stockholm, 1970; *Zetterstrom, M.* Det finns ingen helgonlikt objektivitet, BLM, oktober 1970; *Ekholm, C.* Balt-och Tyskutlämningen 1945–1946 I och II. – Uppsala, 1984; *Zalcmanis, J.* Baltutlämningen 1946 i dokument, Uddevalla 1983; *I Baltutlämningens skugga.* – Kristianstad, 2004.
- ⁶ Par kreiso noskaņojumu pieaugumu un ietekmi uz Zviedrijas ārpolitiku var lasīt: *Arvidsson, C.* Ett annat land. Sverige och det långa 70-talet. – Stockholm, 1999; *Ahlmark, P.* Det öppna såret. Om massmord och medköperi. – Göteborg, 1997.
- ⁷ “Inga större överraskningar” – termitstackssyndromet och rapportrandets vilkor – Säkerhetspolitik och historia. Essäer om stormaktspolitiken och Norden under sjuttio år. Vänbok till Krister Wahlbäck. – Stockholm, 2007, s. 74, 77.
- ⁸ Turpat, 75. lpp.
- ⁹ Turpat, 81. lpp.

- ¹⁰ Антисоветские эмигрантские организации за рубежом и работа против них. – Москва, 1972. – Mācību līdzekli izdevis PSRS Valsts drošības komitejas sarkankarogotais institūts. Autori ir pulkvedis A. A. Fabričņikovs un apakšpulkvedis V. I. Miško. Tas publicēšanas laikā bija slepens, par ko liecina zīmogs tā sākumlapā un eksemplāra numurs – 175.
- ¹¹ Turpat, 156. lpp.
- ¹² Turpat, 157. lpp.
- ¹³ Turpat 173., 174. lpp.
- ¹⁴ Turpat, 114. lpp.
- ¹⁵ Atmiņas publicētas trimdas laikrakstā “Laiks”, 1979. gada 11. jūlijs – 1980. gada 24. septembris, un “Latvija šodien”, 1986. decembris, 14. nr., 44.–108. lpp.
- ¹⁶ Ģērmanis, U. Zināšanai. – Stokholma, 1986, 67. lpp.
- ¹⁷ Keits Hamiltons un Ričards Langhorns norāda, ka parasti KGB un GRU savus pārstāvjus padomju vēstniecībās nodarbināja atašeju vai trešo sekretāru amatā. – *Hamilton, K., Langhorne, R. The Practice of Diplomacy. Its Evolution, Theory and Administration.* – London: Routledge, 1995, p. 193.
- ¹⁸ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1051. f., 1. apr., 116. l., 5.–10. lp.
- ¹⁹ Piemēram: “Politiskie bēgļi bez maskas”, “Cilvēki bez sirdsapziņas”, Paula Ducmaņa “Kas ir Daugavas vanagi?”.
- ²⁰ Piemēram, informācija no Latvijas PSRS VDK elektroniskās datu bāzes par Juri Kronbergu (kopija nr. 26/1-3, izsniegta 12.02.2008.), Ati Lejiņu (kopija nr. 23/1-6, izsniegta 12.02.2008.), Uldi Ģērmani (kopija nr. 27/1-3, izsniegta 12.02.2008.), Bruno Kalniņu (kopija nr. 24/1-6, izsniegta 12.02.2008.), Juri Tāru (kopija nr. 22/1-4, izsniegta 12.02.2008.) glabājas Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centrā.
- ²¹ *Kezbers, I., Neilands, N. “Baltijas kārts” imperiālisma politikajā spēlē // Padomju Latvijas Komunisti, 1985, 4. nr., 76.–83. lpp.* – Par N. Neilanda darba gadiem Zviedrijā PSRS ziņu aģentūras APN vadītāja amatā raksta E. Kristofers un O. Gordijevskis, norādot uz viņa kā VDK virsnieka darba uzdevumiem Stokholmā. – *Кристофер Э., Гордиевский О. КГБ история внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева.* – Москва, 1992, с. 577, 578. – I. Kezberu savās atmiņās piemin PSRS VDK rezidents Stokholmā Boriss Grigorjevs (*Григорьев Б. Повседневная жизнь советского разведчика.* – Москва, 2004, с. 237) un Zviedrijas Drošības policijas (SÄPO) ilggadējs darbinieks Tūre Forsbergs. – *Forsberg, T. Spioner och spioner som spionerar pa spioner. Spioner och kontrspioner i Sverige.* – Stockholm, 2003, s. 247. – Gan N. Neilanda, gan A. Liepas, gan D. Zelmeņa vārdi atkārtoti tika minēti zviedru presē saistībā ar aizdomām par spiegošanu (piemēram, *Svenska Dagbladet*, 07.06.1985., 25.08.1986.; *Kvalsposten*, 18.04.1982., 24.02.1983.; *Upsala Nya Tidningen*, 26.08.1986.). PSRS vēstniecība izteica protestus pret mediju izteiktām aizdomām. N. Neilands jau pēc atgriešanās uz zviedru žurnālistu jautājumiem par sadarbību ar VDK konsekventi to noliedza (piemēram, *Expressen*, 08.05.1990.). A. Liepu no Zviedrijas izraidīja 1982. gada aprīlī (*Dagens Nyheter*, 24.04.1982.). N. Neilandam pēc dienesta beigām 1979. gadā PSRS ziņu aģentūrā APN ilgstoši neizsniedza iebraukšanas vīzu (*Svenska Dagbladet*, 8.11.1987.).
- ²² *Freden, L. P. Återkomster. Svensk säkerhetspolitik och baltiska ländernas första år i självständighet 1991–1994.* – Stockholm, 2006, s. 220–221.
- ²³ *Fredēns, L. P. Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989–1991.* – Rīga, 2007, 212. lpp.
- ²⁴ Intervija ar Hansu Olsonu Stokholmā 2008. gada 16. janvārī; Zviedrijas ģenerālkonsula Sanktpēterburgā H. Olsona vēstule Zviedrijas ministram padomniekam Zviedrijas vēstniecībā Pekinā 1999. gada 8. augustā. Vēstules kopija autorei rīcībā.

Latvian Exile Community in Sweden and Soviet Struggle against it in the 1970s and 1980s

Argīta Daudze

Summary

One of the consequences of the Second World War was consolidation of the positions of the Soviet Union in the territories of the states of Latvia, Lithuania and Estonia, in practice thus annihilating their statehood. A large part of the Latvian population perceived the arrival of the Soviet troops in the Nazi-occupied territory of Latvia with the concern that a new Soviet occupation was looming with repressions typical for it. The unattractive Nazi regime threatened to be replaced by the already familiar Soviet regime, which had shown its ruthless face during the first occupation in 1940–1941, therefore, very few citizens of Latvia expected better times should their country be occupied once again. These and other considerations urged a large part of the Latvian population to flee into exile in 1944–1945. A large part of them, including the majority of intellectuals, sailed by boats across the sea to Sweden. Their stay in Sweden, which had initially meant to be short, eventually stretched over more than forty years. The young generation having laid roots into the local environment, only a small proportion of the refugees returned to their ethnic home after Latvia regained its independence. The Soviet occupation split the Latvian people into the Latvians of Latvia and foreign Latvians and as a response there emerged the Latvian exile community.

Although exiles could enjoy a more prosperous daily life in the orderly Sweden than their compatriots in their ethnic homeland, the refugee status restricted full-fledged expression of their personalities. The Baltic émigrés – around thirty thousand Estonians, five thousand Latvians and a few hundred Lithuanians – was the first non-Swedish community in the homogeneous Sweden and for different reasons not always met with friendly attitude. Only the next exile generations, schooled in the local conditions, could fully and on equal basis integrate into the new societies. Anthropologist Baiba Bela, who has analysed the Latvian community in Sweden, pointed out that Latvians belonged to the Swedish middle-class and had moreover managed to preserve their language and cultural traditions even in the third generation.¹

In spite of their different political affinities, Latvians joined together in different exile organisations aimed at fighting for the restoration of Latvia's statehood. It was a very ambitious goal. The struggle of Latvian exiles, same as that of Estonians and Lithuanians, for the restoration of the independence of the Baltic States could not win considerable attention in the Western political circles, Swedish politicians included, as here the post-war paradigm of regarding the Baltic States as a part of the USSR was dominating. The occasional articles in periodicals, several books in Swedish about the history and culture of the Baltic States and peoples could not sustain the interest of the Swedish public in their Baltic neighbours.

Swedish historian Christian Gerner describes this deliberate exclusion of the Baltic issue from the agenda as the losing of the Baltic States. The image of the Soviet Union as a great power was respected both among Swedish politicians and the public at large. Swedes were aware of the territorial size of the USSR, the amount of its human resources, its huge military potential and suspicion towards the West.

Latvians, same as other Balts in Sweden and elsewhere in the Western world, had to take this paradigm into consideration and wait for global changes that would cause favourable conditions in the international situation for the regaining of their freedom and statehood. During this waiting time, which turned out to be long, it was important to sublimate energy, patiently to cultivate and consolidate their identity, keep their Latvianness alive and raise the young generation in nationalist spirit. Among the active exile organisations in Sweden one should mention the Latvian Assistance Committee of Sweden, the Central Latvian Council of Sweden, the Latvian National Foundation, *Daugavas Vanagi* (the Daugava Hawks), and the Latvian Social Democrat Workers' Party headed by Bruno Kalniņš. LSDP issued a monthly paper, *Freedom*. A successful endeavour was the establishment of the Baltic Institute, which was financed from the Swedish state and operated under the auspices of Stockholm University. Latvian organisations received support from the Swedish state also within the framework of assistance for the consolidation of the cultural identities of ethnic minorities; there were Latvian choirs, theatre companies, religious parishes in Sweden, books in the Latvian language and translations of Latvian literature into Swedish were published.

The Soviet Union followed the activities of exile Baltic communities, tried to compromise and split them. Soviet authorities followed also the Swedish reaction to Baltic exile activities.

A book (actually, a training aid), issued by the Institute of the USSR State Security Committee in 1972 under the title *Anti-Soviet Émigré Organisations and Struggle against Them*², underlined that the aspirations to eliminate and bring into discredit all anti-Soviet organisations were aimed at paralysing the operation of anti-Soviet centres, undermining their authority and reputation in the eyes of foreign intelligence services and prevention of penetration of Western agencies into the USSR. The most typical methods towards this goal were infiltration of Soviet agents into Western exile organisations, misinformation and canvassing.

One of the tasks of KGB was recruitment of agents among members of exile organisations. The authors of this training aid regarded the *Soviet Committee for Cultural Relations with Compatriots Abroad* as a very convenient and promising cover for the study of recruitment objects and luring them into secret activities. The authors also point out the shortages of this cover admitting that exile organisations were suspicious towards the compatriots that had visited the USSR.³

The Latvian Committee of Cultural Relations, its methods, achievements and failures in the undermining of the Latvian exile community have been described by KGB officer Imants Lesčinskis in his memoirs under the title *The Years in Service*⁴. He was chairman of the

Committee from 1970 to 1977. Subsequently transferred to the USSR mission in the United Nations in New York, in September 1978, he decided to ask for and was granted political asylum in the USA. The Swedish historian and publicist of Latvian origin Uldis Ģērmanis has also written at length about this Committee. He admitted that Moscow had rather smartly arranged the organisation of the Committee of Cultural Relations. The influencing of the exile community, their splitting and combating was carried out with the hands of Latvians themselves. He wrote: "The Russian *barin* (lord) stands behind his puppets and pulls the threads, i.e. controls them and gives them orders."⁵

Active observation of the exile community was for the most part carried out by ethnic Latvians and Estonians working in the USSR embassy in Stockholm. The fund of the LSSR Ministry of Foreign Affairs at the State Archive of Latvia (fund No. 1051) contains reports by Soviet diplomats of Latvian origin, such as Ivars Ķezbers, Alberts Liepa, Dainis Zelmenis and Oļģerts Pumpa, written for the most part in the 1970s–1980s.

Significantly, the reports of the 1970s attribute particular attention to the young exiles and Soviet diplomats reported regularly of successfully drawing the attention of the youth to the positive developments in Soviet Latvia and raising their interest in broader contacts with the Cultural Committee for compatriots abroad.⁶ In Latvia special radio programmes were created in the Swedish language to exert influence on compatriots in Sweden, newspaper *Dzimtenes Balss* (the Voice of Motherland) was issued and brochures that aspired to unmask the exiles were printed.⁷ Exiles who came to visit their relatives in Latvia were spied on by the local KGB officers. In Latvia experts of Soviet ideological work and foreign policy Nikolajs Neilands and Ivars Ķezbers worked actively in propaganda field against exiles.⁸

It was with suspicion that the majority of the temporizing and cautious Swedes perceived the events transpiring on the Eastern shore of the Baltic sea in the late 1980s and Latvian, Lithuanian and Estonian popular mass political movements which demanded liberation from the USSR. However, journalists who knew the realities of Soviet life and experienced experts of political relations perceived in these expressed demands of the Baltic peoples a beginning of great changes and called on Swedish politicians to acknowledge them adequately. Among them one should mention an experienced Swedish diplomat (who had served in the Swedish diplomatic service before the Second World War), former State Secretary of the Swedish Ministry of Foreign Affairs, Mr. Sverker Åström. In his article published in the newspaper *Svenska Dagbladet* on 13 November 1988 he pointed out that the developments in the Baltic were directly associated with Swedish national interests in the fields of economy, culture as well as security policy. He described these developments as a change of paradigm and called on Swedes to study a new alphabet. The Latvian exile community in Sweden could be and was of help in this regard.

No doubt, it was the Latvian, Lithuanian and Estonian people in their native land who played the main role in the regaining of the independence of Latvia and the other Baltic States. Exile communities helped to keep the Baltic issue alive and within the limits of their

capacity exerted influence on Western governments, the behaviour of which depended on the Cold War tendencies. In spite of the struggle of the Soviet security bodies against exiles in Sweden, their intensive propaganda and divisionist activities, the exile community did not mitigate their critical attitude towards the Soviet occupation regime. The exile community remained vital and well-organised, thus proving to be very useful for the Latvian people in decisive moments.

References

- ¹ *Bela, B.* Identitātes daudzvalsība Zviedrijas latviešu dzīvesstāstos // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A, 1997, 51. sēj., 114. lpp.
- ² Антисоветские эмигрантские организации за рубежом и работа против них. – Москва, 1972. Mācību līdzeklis tā publicēšanas laikā bija slepens, par ko liecina zīmogs tā sākumlapā un eksemplāra numurs 175.
- ³ Turpat, 114. lpp.
- ⁴ Atmiņas publicētas trimdas laikrakstā "Laiks" 11.7.1979.–24.9.1980. un "Latvija šodien" 1986. gada decembra 14. numurā, 44.–108. lpp.
- ⁵ *Ģermanis, U.* Zināšanai. – Stokholma, 1986, 67. lpp.
- ⁶ LVA, 1051. f., 1. apr., 116. l., 5.–10. lp.
- ⁷ Piemēram, "Politiskie bēgļi bez maskas", "Cilvēki bez sirdsapziņas", Paula Ducmaņa "Kas ir Daugavas vanagi?".
- ⁸ *Ķezbers, I., Neilands, N.* "Baltijas kārts" imperiālisma politiskajā spēlē // Padomju Latvijas Komunisti, 1985, 4. nr., 76.–83. lpp.



Арон Шнеер

Взаимоотношения евреев с властью в Прибалтике 1945–1990-х гг.

Эти взаимоотношения характеризуются триализмом:

- а) лояльностью, не всегда подразумевающей сотрудничество,
- в) сотрудничеством,
- с) противостоянием советской власти в стремлении сохранить культуру, язык, религию и борьбу за выезд в Израиль. Именно этот аспект и является темой выступления.

Отношения евреев и власти до 1940 г. проявлялись и в ограниченном государством участии евреев в политической, общественной и культурной жизни за пределами еврейской общины (в годы царизма), и в активном участии в общественной, политической, культурной, экономической жизни в период существования независимых государств Балтии 1918–1940 гг. Эта активность постепенно ограничивалась особенностями развития политической жизни Балтийских государств, начиная с середины 20-х годов в Литве и с 1934 г. в Латвии. Наряду с этим их национальное самосознание и сионистские взгляды усиливались вплоть до июня 1940 г.

“Приход советской власти был началом трагедии евреев Латвии”¹. Я уверен, эти слова, сказанные пережившей депортацию 1941 г., выражают настроения значительной части еврейского населения не только Латвии, но всех территорий, ставших советскими в 1939–1940 гг. Однако те, кто могли бы подтвердить это, были убиты в 1941 г. Первые столкновения национально ориентированных евреев Латвии с советскими реалиями произошли сразу после оккупации 1940 г. Недовольство у большинства евреев вызвало закрытие ранее существовавших многочисленных еврейских религиозно-общественных и политико-культурных организаций и обществ. Кроме того, начались репрессии против сионистских деятелей. Были арестованы М. Дубин, М. Нурок, Э. Гальперин. Так, 6 августа 1940 г. был арестован вице-председатель Латвийского “Бетара” Давид Варгафтик. 28 января 1941 г. в обвинительном заключении сказано: “...Состоял в контрреволюционной военно-националистической сионистской организации “Трумпельдор” [...] отрывал еврейскую трудящуюся молодёжь от комсомола, ориентируя её на

антиленинское разрешение еврейского вопроса, через создание еврейского государства в Палестине...”. 8 марта 1941 г. Д. З. Варгафтик был приговорен Особым совещанием к восьми годам лагерей². С момента установления советской власти на территории Прибалтики воцарилась атмосфера недоверия и доносов. Именно в такой атмосфере готовились списки на депортацию. Причем национальность не имела никакого значения.

Ниже приводится отрывок из протокола допроса члена ВЛКСМ Левина Афроима от 9 июня 1941 г.

“Вопрос: Скажите, что вам известно об организации “Трумпельдор”?

Ответ: Мне известно, что в гор. Лудза начиная примерно с 1927 г. организовалась организация еврейской молодежи “Трумпельдор”. Эта организация была явно фашистская. Ставящая своей задачей воспитать в молодежи ненависть к Советскому строю и прививать любовь к фашистскому строю, т.е. руководители этой организации убеждали молодежь о предстоящем захвате Палестины и установления националистического государства. [...]

Из числа руководителей организации “Трумпельдор”, мне известны: [следуют фамилии] ВЕРДЕЛЬ Соломон, ГИНСБУРГ Эммануил, ЗУСЕР Иосиф, КАГАН Исак, ВОРГАФТИК Давид [Так в документе. – А. Ш.], СЛОБОДА Давид, ГИНСБУРГ Моисей, ГАМЗА Арон-Бер [...]”³. Все они были высланы 14 июня.

После 22 июня 1941 г. не только быстрое продвижение немецкой армии помешало евреям покинуть Латвию. На это повлиял год советской власти и, конечно, аресты 14–15 июня, превратили многих лояльных советской власти евреев и неевреев, и даже некоторых ее сторонников, в ее противников, опасавшихся новых репрессий. Поэтому кому-то, немцы показались меньшим злом, чем советский режим.

С другой стороны, симпатии части балтийских евреев к советской власти определились нацистской политикой в отношении евреев. Именно поэтому сионистски настроенные евреи согласились на временный союз с советской властью. В составе 201-й латышской стрелковой дивизии были сионисты всех направлений. Необходимо отметить, основные репрессии, обрушившиеся на сионистов перед войной, в первую очередь коснулись движения “Бетар”. Движение было практически обезглавлено: 14 активистов латвийского “Бетара” были арестованы⁴. Несмотря на это, только членов рижского “Бетара” в дивизии был 71 человек, из них 38 пали в боях⁵. Однако бетаровцы оставались и во время войны верны своим идеалам, в результате чего многие из них были репрессированы НКВД. Так, Яков Перлов, в августе 1944 г. выступил в синагоге освобожденного Львова с призывом к репатриации в Израиль. Он был арестован и получил 10 лет ИТЛ⁶. Еще пять бетаровцев, были арестованы и получили разные сроки, несмотря на участие в боевых действиях⁷.

Не все шли на компромисс с коммунистами. Калман Энтин – один из руководителей “Бетара” после 17 июня 1940 г. скрывался от НКВД, однако с началом войны Энтин ушел на восток, добрался до Ашхабада, чтобы перейти границу и бежать в Иран, а оттуда в Палестину. В Ашхабаде он нашел и единомышленников: Самуила Левина, Израиля Цемаха из Резекне и Тевеля Апельштейна, беженца из Польши. Однако при переходе границы их задержали. Всех обвинили в измене родине. Обвиняемые объясняли, что решили бежать из СССР, так как столкнулись с антисемитизмом и поэтому хотели бороться против фашистов в составе еврейского легиона. Все четверо были приговорены к 10 годам лагерей. В марте 1943 г. в одном из лагерей в Тюменской области Энтин умер⁸.

Годом ранее, 13 марта 1942 г. в Енисейской тюрьме, был расстрелян Носон Алтгаузен, с 1930 г. агент латвийской политической полиции под псевдонимом “Абрамсонс”, арестованный 7 февраля 1941 г.⁹

Взаимоотношение евреев и советской власти в послевоенный период определялись особенностями советской внутренней и внешней политики, для которой был характерен нарастающий государственный антисемитизм. Апогеем его были борьба с космополитизмом и “дело врачей”. В начале 50-х гг. после начавшихся революций в арабском мире, антисемитизм стал важным фактором для завоевания симпатий среди арабов. Затем антисемитизм использовался для объяснений событий в Польше в 1966–1967 гг., закончившихся изгнанием из Польши евреев в 1968–1969 гг. В “чехословацкой весне” 1968 г. вновь советские идеологи обвинили евреев-сионистов. 1960–1970-е гг. в СССР можно определить как годы господства национально-империалистической советско-русской великодержавной шовинистической идеологии. Это касается всего СССР. В Латвии были свои особенности.

Несмотря на то, что число евреев в Латвии после войны резко сократилось, их представительство в некоторых структурах хозяйственной и государственной администрации в 1945–1949 гг. оставалось заметным. Евреи, бойцы Латышской дивизии, пользовались доверием, так как их нельзя было заподозрить в сотрудничестве с нацистским режимом. И хотя, даже некоторые евреи, выжившие в гетто, оказались под следствием и были репрессированы¹⁰, в органах МВД и госбезопасности Латвии евреев стало, вероятно, больше, чем было в 1941 г. По сведениям профессора А. Странги, в 1941 г. среди 200 работников госбезопасности Латвии было всего 25 евреев¹¹. Например, в городе Лудза, где в 1940 г. проживали 1500 евреев, в НКВД работал 1 еврей – рядовой милиционер. Однако в 1948–1949 г. в Лудзенском отделе милиции и МГБ работали 9 евреев, причем, все офицеры¹². Местных из них было лишь трое, остальные – присланы Москвой. Причем в Лудзе в это время проживало всего около 300 евреев. С 1949 по 1953 г. МВД и МГБ Латвии были практически очищены от евреев. Осталось

несколько человек в райотделах милиции. Самым старшим по званию и должности был полковник Гирш Карпель. Он был прислан в Латвию в 1946 г., назначен зам. начальника отдела МГБ Латвийской ССР. С 1953 г. до ухода на пенсию в 70-е годы – начальник отделения Дорожно-транспортного отдела Управления МВД-КГБ Балтийской железной дороги¹³.

Такой подбор кадров способствовал восприятию евреев как носителей русского языка и русской культуры, в национальных республиках в них видели русификаторов вообще, а не только в Латвии.

После войны, несмотря на понесенные потери, очередной жертвой советской системы были избраны евреи на всем пространстве СССР. В Латвии в 1945–1946 гг. ЦК КПЛ категорически запретил открытие еврейского театра, несмотря на ходатайство со стороны известного латышского режисера Эдуарда Смильгиса и актрисы Лилиты Берзинь. В 1949 г. была запрещена деятельность еврейской эстрадной группы при Латвийской консерватории¹⁴. В апреле 1947 г. слово “сионизм” впервые после войны появляется в партийном документе. Бюро Рижского ГК КП (б) Латвии указало парткому ЛГУ на отсутствие эффективной борьбы с проявлениями буржуазного национализма, шовинизма, антисемитизма и сионизма со стороны отдельных студентов¹⁵.

Постановления “О журналах “Звезда” и “Ленинград””, “О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению”, “О кинофильме “Большая жизнь”” – все в 1946 г., “Об опере В. Мурадели “Великая дружба”” (февраль, 1948 г.) положили начало борьбе с низкопоклонством перед Западом, безыдейностью и аполитичностью.

В связи с этим особый общественный резонанс в научных кругах вызвало дело Лемперта. Причем, не столь важно его национальное происхождение. Дело интересно по своей сути. Заведующий кафедрой организации здравоохранения медицинского факультета Рижского университета Г. Л. Лемперт, в 1946 г. выпустил в Риге книгу о демографических последствиях немецкой оккупации Латвии¹⁶. В декабре того же года по этой теме на заседании Ученого совета 1-го Московского медицинского института он защитил кандидатскую диссертацию¹⁷. 20 ноября 1947 г. в газете “Медицинский работник” появилась статья Туранова “В плену реакционных теорий”, где разгрому подверглись и книга, и диссертация Лемперта¹⁸.

Туранов заявил, что “труд Г. Лемперта... ничего общего не имеет [...] с марксистско-ленинской оценкой событий и явлений [...] грубо фальсифицирует историю Латвии”, в работе использованы “подтасованные, тенденциозные немецко-фашистские статистические данные”. Основываясь на них, Лемперт сделал вывод, что в период 1939–1945 гг. в естественном демографическом движении населения Латвии преобладал “фактор инерции”, а также сравнительно незначительные экономические потрясения первых двух лет немецкой оккупации¹⁹.

Этот период Лемперт назвал “спокойным” в демографическом смысле, так как в это время рождаемость превышала смертность. Туранов написал, что “только политическим невежеством и безответственностью можно объяснить утверждение Лемперта о “спокойном” периоде в годы оккупации”. Особенно возмутили Туранова данные Лемперта о том, что в годы присоединения Латвии к СССР смертность начала превышать рождаемость. Туранов пишет: “Непонятно, как мог Ученый совет 1-го Московского медицинского института допустить вредную, переполненную историческими фальшивками работу в качестве диссертации к защите на степень кандидата медицинских наук и, тем более, присвоить такую степень”²⁰.

18 декабря 1947 г. статья Туранова обсуждалась на совещании научных работников Академии медицинских наук СССР²¹. Важно отметить, что, несмотря на бурные дебаты, совещание приняло резолюцию, в целом поддерживающую Лемперта. В ней отмечалось, что Лемперт допустил “ряд политически ошибочных формулировок”, работа “засорена [...] изложением взглядов некоторых буржуазных ученых [...], а также надуманными и ненужными иностранными словами”, но даже в таком виде, и вот это главное: Ученый совет имел достаточно оснований для присуждения Лемперту ученой степени кандидата медицинских наук. Однако Президиум ВАК 8 февраля 1948 г. поручил профессорам И. Г. Корчагину и В. И. Светлову изучить диссертацию Лемперта и доложить свое заключение. Уже через два дня заключение было готово. В нем говорилось, что эта диссертация “дает антинаучное, извращенное освещение хода истории развития латышского народа”²². Лемперта обвинили в том, что, по его мнению, русская культура влияла на латышский народ наравне с культурой Тевтонского ордена и “культурой шведских и польских завоевателей” и “русская культура не оказывала прогрессивного влияния на развитие культуры латышского народа”²³.

Особое недовольство экспертов вызвали строки диссертации, в которых Лемперт указывает, что СССР всегда был для Латвии “только источником сырья и рынком сбыта”²⁴ и это “только” трактуется как принижение роли СССР. Эксперты предложили признать диссертацию Лемперта “политически вредной и антинаучной”, отменить решение о присуждении ему ученой степени... и “предать Суду чести Лемперта и его официальных оппонентов”. 10 февраля Президиум ВАК отменил Решение Ученого совета о присуждении Лемперту ученой степени отметив, что диссертация показала, “что автор находится в плену реакционных теорий западноевропейских ученых и латышского ренегата-фашиста Скуениека”²⁵.

Борьба с космополитизмом, конечно, напугала евреев. Однако после XX съезда КПСС возвращаются в Латвию выжившие в ГУЛАГе сионисты. Они – хранители культуры, языка, носители сионистских идей, они непримиримы к советской власти. Противостояние зарождается в Прибалтике, в частности в Латвии, где

коренные евреи, меньше всего подверглись советской ассимиляции. Вернувшийся после заключения и ссылки Израиль Дейфт, первым в СССР в середине 60-х годов начал вести нелегальные уроки иврита. Именно в Риге символом противостояния власти стала борьба за увековечение памяти евреев, расстрелянных в Румбуле.

Победа Израиля в 6-дневной войне 1967 г. стимулировала еврейское самосознание. Именно в это время начинается еврейская “Атмода” и формируется новое отношение активной национально думающей еврейской интеллигенции и молодежи к советской власти и государству. К осени 1969 г. в Риге сформировалась молодежная сионистская организация в составе Иосифа Менделевича, Эли Валка, Якова Цейтлина, Моше Друка и других. Общая численность рижских групп превышала 150 человек. В августе 1969 г. в Москве образовался подпольный Всесоюзный координационный комитет (ВКК) движения, который должен был содействовать деятельности отдельных сионистских групп. В первый состав ВКК вошли представители Москвы, Ленинграда, Риги, Харькова, Киева, Тбилиси. Ригу представляли Э. Валк и Б. Мафцир. ВКК постановил издавать печатный орган движения “Итон”. Выпускать журнал решили в Риге. Иосиф Шнайдер, Дов Шперлинг, Иосиф Янкевич, Иосиф Хорол, Леа и Борис Словины, Геся Камайская, занимались размножением и распространением самиздата в Прибалтике, Москве, Ленинграде и даже в Сибири. Борис Мафцир и Рут Александрович переправляли самиздат из Риги в Одессу. Борьба приняла как легальные, так и нелегальные формы: от писем протеста, обращений в ООН, президентам США, и демонстраций в государственных учреждениях Москвы за право выезда в Израиль, до самиздата и радикальных мер.

Отказы в разрешении на выезд привели к так называемому “самолетному делу”. 15 июня 1970 г. были арестованы одиннадцать человек по подозрению в попытке захвата самолета. Вслед за тем в 1970 г. в Риге, Ленинграде, Кишиневе и других городах были арестованы десятки еврейских активистов. 24 декабря 1970 г. в Ленинграде завершился процесс над угонщиками. Среди 10 обвиняемых в организации и попытке угона самолета были двое рижских евреев – Йосеф Менделевич – приговорен к 15 годам заключения, а Сильва Залмансон – к 10 годам. Ее брата Зеева Залмансона, так как он был офицером Советской армии, судил военный трибунал и приговорил к 10 годам заключения. 24–27 мая 1971 г. прошел Рижский процесс, который по замыслу его устроителей должен был нанести удар по еврейскому национальному движению, а по существу – покончить с ним. На Рижском процессе один из участников А. Шпильберг был приговорен к трем годам лишения свободы, Рут Александрович – к двум годам. Однако остановить движение уже было невозможно.

Все более неконтролируемый характер, несмотря на противостояние властей, приобретали митинги в Румбуле, ставшие важным организующим и протестным фактором. Поэтому городские власти решили взять траурную церемонию под

свой контроль. Начиная с 1972 г. партийные и советские органы начали проводить короткий официальный митинг, на котором доверяли выступать одному-двум “официальным придворным” евреям, по заранее написанным текстам²⁶.

В 1974–1976 гг. 2 мая в Румбуле стали проводиться митинги, посвященные памяти восстания в Варшавском гетто. Затем группы молодежи стали регулярно встречать субботу. Однако это было не столько исполнением религиозного обычая, сколько своеобразной демонстрацией и вызовом властям. Во время еврейских праздников двор синагоги на Пейтавас не мог вместить всех желающих.

Партийные и государственные органы усиливали давление на евреев, следуя советам лиц с откровенно юдофобскими взглядами, прикрываемыми борьбой с сионизмом и диссидентским движением. Так, 10 января 1977 г. в ЦК КПСС поступило письмо от В. Емельянова с предложением конкретных мер по борьбе с еврейской опасностью. Предлагалось ввести в вузах и школах, в систему армейской политарботы обязательный курс научного антисиионизма, и объявить сионизм вне закона указом Верховного Совета СССР. Среди 13 конкретных предложений есть и такое.

беспощадная борьба со всеми видами организованной масонско-сионистской деятельности типа – Сахаровский комитет, Хельсинская группа, Солженицынский фонд помощи политзаключенным, Амнести Интернейшнл, семинаров по еврейской культуре²⁷. Именно с этими организациями в СССР и велась бескомпромиссная борьба. В связи с этим, я вспоминаю, что в 1976 г. по дороге на работу в Огрскую среднюю школу, на внутренней стене одного из вагонов электрички я видел надпись: “Saharovs mūsu sirdsapziņa”. К сожалению, мне неизвестны факты о контактах в это время между латышским национальным движением и евреями. Однако в общей борьбе за демократические свободы евреи и латыши шли параллельно. Одним из примеров может служить хотя бы деятельность в 1975 г. Яниса Бриедиса, руководителя “Комитета демократической молодежи Латвии”. Он распространял листовки с призывом к демократическим свободам²⁸. О понимании евреями проблем народов Прибалтики свидетельствуют слова Михаила Байтальского. Цитирую: “Мы, евреи, в состоянии сопереживать с литовцами, латышами и эстонцами, земли которых великодержавность превратила в свои провинции. Каждая из малых наций испытывает на себе только часть способов угнетения, которые евреи познали в полном комплексном виде: так, украинцев всячески ассимилируют и лишают исконных национальных ценностей; литовцев преследуют за их религию – а также наравне с латышами и эстонцами, превращают в национальные меньшинства на их собственной родине, усиленно заселяя Прибалтику русскими”²⁹. Эти слова написаны Байтальским в 1977 г.

И все-таки, у латышей и евреев не возник единый фронт борьбы потому, что конечные цели были разными: у латышей – национальная независимость

на своей земле, у евреев – выезд из СССР. Кроме того, в латышском движении, за редким исключением (Майгонис Равиньш в начале 80-х гг.), декларировались антирусские настроения, к чему не прибегали евреи. Важно и то, что национально мыслящие евреи не хотели смешивать диссидентское движение, хотя евреев в нем было много, с национальными еврейскими проблемами. Еврейское движение не боролось за изменение коммунистической системы. Лишь “Атмода” в конце 80-х гг. в ряды борцов национального латышского движения привела, в первую очередь, коренных латвийских евреев, ощущавших неразрывную связь с Латвией и видевших свое будущее в независимой Латвии.

ЦК Компартии Латвии не мог остаться в стороне от общесоюзной антисюнистской компании. Поэтому на заседании бюро ЦК КПЛ 27 февраля 1979 г. рассматривался вопрос “О работе по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисюветской сионистской пропаганды”³⁰. Такое внимание со стороны ЦК КПЛ понятно, так как еще в 70-е гг. Рига стала одним из центров еврейского движения и еврейского самиздата. В 1979–1986 гг. в Риге выходил литературно-публицистический журнал “Хаим” (“Жизнь”, вышло 10 номеров) и в 1979–1980 гг. – сборник “Дин у-мециут” (“Закон и действительность”, вышло 6 номеров), в котором освещались актуальные правовые вопросы репатриации.

В 1974 г. на квартире у Бориса и Владимира Френкель начинает работу нелегальный семинар “Рижские чтения по иудаике”, несмотря на репрессии властей просуществовавший до 1988 г. Руководителями его в разное время были братья Френкель, А. Цинобер, И. Малер, С. Шварцбанд, Ф. Левич, Х. Соловей, Л. Фабрикант, Б. Гафт, А. Окс. Семинары проводились два раза в месяц в квартирах отказников, т.е. тех, кому было отказано в выезде в Израиль. Руководители семинара избрали своеобразную тактику общения с властью. Каждый год в начале лета, в Рижский горисполком, копии – в горком партии и КГБ, отправлялось письмо с просьбой предоставить помещение для работы историко-культурологического семинара “Рижские чтения по иудаике”. В письме указывалось, что чтения начнутся в сентябре. Прилагалась программа докладов по истории и культуре еврейского народа на весь год. Заканчивалось письмо словами: “в случае отказа от предоставления помещения, занятия будут проходить два раза в месяц, начало в 19.00” и указывался точный адрес проведения. Эта тактика предотвращала обвинение в подпольной нелегальной деятельности. Всегда следовал отказ на подобные письма: для проведения семинара в Риге нет необходимых помещений и т.д.

В рамках этого семинара с 1979 до 1983 г. работала самостоятельная театральная студия для домашних спектаклей “Мила” – “Слово”. 17 июня 1980 г. на квартире у Якова Арьева по улице Цесу состоялась премьера. Это была литературно-музыкальная композиция “Два треугольника – звезда” по мотивам произведений Бабеля, Шолом-Алейхема, М. Цветаевой, О. Мандельштама,

Х.-Н. Бялика. Сценарий был написан С. Шварцбандом – ныне профессором Иерусалимского Университета. Режиссером был “отказник” актер Рижского ТЮЗа Михаил Рапопорт. Несколько заочных консультаций дал Адольф Шапиро, в то время главный режиссер рижского ТЮЗа. Этот и все сыгранные потом спектакли были фактом погружения в еврейскую историю, актом самопознания через культуру. Выступления собирали от 15 до 40 человек. И хотя это был домашний театр, но ведь другого не было, и одно то, что евреи говорят вслух о евреях – было важно для зрителей. Даже их присутствие на этих выступлениях требовало в условиях советской власти гражданского мужества. Следующий спектакль был создан по роману Говарда Фаста “Мои прославленные братья”. Это был рассказ о восстании Маккавеев в 167 г. до н.э, о борьбе евреев против греческой ассимиляции, за национальное достоинство, независимость, о выборе между свободой и рабством.

Премьера состоялась 2 декабря 1980 г. Желающих прийти на спектакль оказалось более 100 человек. Поэтому на Югле был заказан ресторан. Однако в конце 70-х годов власти запретили ресторанам и банкетным залам сдавать евреям помещения без официального подтверждения дня рождения, либо справки из ЗАГСа о дне регистрации, а значит и свадьбы. Поэтому зал заказали на паспорт нееврейской жены одного из евреев-активистов. Прибыв на место, евреи обнаружили, что на двери ресторана, укреплен табличка с надписью: “Закрыт по причинам пожарной безопасности”. Однако руководители семинара предусмотрительно, ожидая сюрпризов власти, на всякий случай, заказали кафе “Спорт” в Межапарке. Туда и отправились зрители и актеры. Если сам спектакль был вызовом, то и поведение зрителей, которые бесстрашно последовали за актерами, тоже было актом гражданского неповиновения. Как вспоминает участник этого спектакля, “наше выступление – тот же протест против нетерпимости к попыткам возродить еврейскую культуру. Играли мы вдохновенно. Зрители, знавшие, что произошло, встретили нас особенно тепло. Было полное единство сцены и зала”³¹. Реакция властей последовала незамедлительно. Через несколько дней после спектакля режиссер М. Рапопорт получил разрешение уехать в США. Видимо, в КГБ решили: уедет режиссер, и театру придет конец. Нет, этого не произошло. В 1982 г. был поставлен спектакль “Сцены из дневника Анны Франк”, каждый год на праздник Пурим готовились “пуримшпили”.

Рижане были не одиноки в подобной деятельности. В Литве с 1956 г. существовал официальный еврейский художественный коллектив, который неоднократно выступал в Латвии. Однако после 1967 г. коллектив выступал только на еврейских свадьбах, так как официальные представления ансамбля были запрещены. Почему? Ответ дал тогдашний первый секретарь ЦК КП Литвы А. Ю. Снечук на встрече с работниками КГБ Литвы 27 марта 1969 г.: “... в последнее время в связи с событиями на Ближнем Востоке сионисты активизируются. Недавно у меня

были представители еврейской художественной самодеятельности в Вильнюсе. Они жаловались, что им не разрешают выступать, например, в Минске, Киеве и еще где-то. Я спросил, есть ли у них в репертуаре, что-либо против израильской агрессии. Они ответили, что нет. Ну какая же это самодеятельность, если она не стоит на классовых позициях?”³².

Интересно, что феноменом еврейского подпольного театрального искусства занимаются израильские театроведы. Один из них пишет: “Еврейский андерграунд Риги был искусством высшего духовного пилотажа, подобный феномену театра иудеев в годы Катастрофы. Только сжатые кулаки были здесь уже не скрыты за маской, а демонстративно открыты власти, которая при всем при том была уже колоссом на глиняных ногах”³³.

В ноябре 1981 г. участники рижского семинара подготовили выступление, посвященное 40-летию расстрела евреев в Румбуле.

В 1980–1983 гг. участники семинара, обращаясь в горисполком и коммунальные службы Риги, вели официальную борьбу за сохранность, ремонт и восстановление могил в Бикерниеком лесу.

Летом 1984 г. в Риге состоялся суд над Захаром Зуншайном. Он и его жена официально отказались от советского гражданства, отправили свои документы – паспорта и дипломы о высшем образовании в Москву, в Президиум Верховного Совета СССР. Захар отправил несколько сотен почтовых открыток депутатам Верховного Совета СССР и Латвийской ССР с просьбой помочь ему осуществить конституционное право – покинуть страну. Почтовые открытки были выбраны не случайно. Текст мог прочитать любой, кто брал их в руки. Таким образом проблема выезда становилась известной многим. В каждой открытке приводились слова Брежнева, сказанные им на XXIV съезде: “Законы в нашей стране хорошие, дело за тем, чтобы исполнять их”. Это переполнило чашу терпения властей. Зуншайн был арестован и осужден за клеветническую и антисоветскую деятельность на 3 года заключения. В 1985 г. в Риге был осужден и посажен в тюрьму поэт, участник семинара, Владимир Френкель. В том же году за проведение демонстрации у здания Верховного суда и Прокуратуры Латвии с требованием выезда в Израиль Л. Уманский и его сестра С. Балтер были арестованы и посажены на 15 суток. Начало перестройки привело к изменениям. Латвийское национальное движение подавало пример. 28 ноября 1988 г. состоялся организационный съезд Латвийского общества еврейской культуры. И вновь еще существовавшей советской власти удастся во главе общины поставить нескольких номенклатурных евреев, однако в совет общества вошли и участники семинара. И семинар, и ЛОЕК некоторое время существовали параллельно. ЛОЕК оставался официальной организацией, еще пытавшейся совместить советскую идеологию с еврейской деятельностью. Рига

продолжала оставаться центром еврейской жизни. В мае 1989 г. в Риге прошло первое всесоюзное совещание представителей еврейских организаций СССР, на котором было принято решение о созыве всесоюзного съезда еврейских организаций и общин страны в декабре 1989 г. и создании на нем конфедерации еврейских организаций СССР. На съезде был представлен ЛОЕК и независимая делегация рижского семинара чтений по иудаике. Далее начинается и продолжается сегодня новая история жизни латвийских евреев в условиях независимой Латвии.

Источники

- ¹ Из письма Б. Гамзы 20.10.1998 г., в 1940 г. жительница Лудзы, вместе с родителями депортированная 14 июня 1941 г. Архив автора.
- ² Лично-ссылное дело № 2579. <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/People/varhaf.htm>
- ³ Архив автора.
- ⁴ *Цейтлин Ш.* Документальная история евреев Риги. – Израиль, 1989, с. 207.
- ⁵ Там же, с. 257.
- ⁶ Там же, с. 206.
- ⁷ Там же, с. 190, 257.
- ⁸ Письмо брата Х. Энтина. Приговор Трибунала. Архив автора.
- ⁹ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju radītājs / K. Kangera, R. Vīksnes red. – Rīga, 1999, 13. lpp.
- ¹⁰ *Шнейдере И.* Преследования переживших Холокост евреев Латвии после Второй мировой войны // Евреи в меняющемся мире: Материалы 4-й международной конференции. Рига, 20–22 ноября 2001 г. – Рига, 2002, с. 408–416.
- ¹¹ *Stranga, A.* 1940. gada okupācija: “vadošo kadru” etniskais sastāvs // Diena, 2008, 25. aprīlis.
- ¹² Из архива автора.
- ¹³ *Абрамов В.* Евреи в КГБ. – Москва, 2005, с. 206, 207.
- ¹⁴ *Dribins, L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā. Vēstures atskats (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 4. sēj.). – Rīga, 2002, 137., 138. lpp.
- ¹⁵ *Голдманис Ю.* Ленинская национальная политика в действии. – Рига, 1986, с.169.
- ¹⁶ *Лемперт Г.* Демографический анализ последствий немецкой оккупации в 1941–1945 гг. по Латвийской ССР. – Рига, 1946.
- ¹⁷ *Лемперт Г.* Демографический анализ последствий немецкой оккупации в 1941–1945 гг. по Латвийской ССР: Дисс. на соиск. уч. ст. кандидата мед. наук. 1947.
- ¹⁸ *Сонин А.* ВАК в СССР в послевоенные годы: наука, идеология, политика // ВИЕТ, 2004, № 1, с. 22; *Туранов Н.* В плену реакционных теорий // Медицинский работник, 1947, 20 ноября.
- ¹⁹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 9506, оп. 1, ед. хр. 560, л. 52, 53. Цитирую по: *Сонин А.* Указ. соч., с. 23.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ ГАРФ, ф. 9506, оп. 1, ед. хр. 547, л. 598–604. Цитирую по: *Сонин А.* Указ. соч., с. 24.
- ²² Там же, л. 49. Цитирую по: *Сонин А.* Указ. соч., там же.
- ²³ Там же.
- ²⁴ *Лемперт Г.* Демографический анализ последствий ..., с. 23. Цитирую по: *Сонин А.* Указ. соч., с. 25.

- ²⁵ ГАРФ, ф. 9506, оп. 1, ед. хр. 568, л. 227. Цитирую по: *Сонин А.* Указ. соч., с. 25.
- ²⁶ *Dribins, L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā ..., 143. lpp.
- ²⁷ Антисемитизм в Советском Союзе. Его корни и последствия. Библиотека "Алия". – Иерусалим, 1979, с. 49, 438.
- ²⁸ Инакомыслие в Латвии. <http://www.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEWA/Chapter5.htm>
- ²⁹ *Домальский И.* Новое в антисемитизме // Антисемитизм в Советском Союзе. Его корни и последствия. – Иерусалим, 1979, с. 316, 317.
- ³⁰ В результате был предложен: "Обязать организации массовой информации, идеологические учреждения и ведомства республики активизировать разоблачение расистской сущности сионизма. [...] Активно разоблачать попытки сионистской пропаганды дискредитировать социалистический строй и советский образ жизни, [...] обществу "Знание" усилить лекционную работу по разоблачению идеологии и практики международного сионизма. Подготовить соответствующий материал в помощь лекторам. [...] Предусмотреть в планах идейно-воспитательной работы с трудящимися мероприятия по усилению противодействия попыткам империалистической пропаганды разжигать националистические настроения среди части советских евреев. [...] регулярно информировать ... партийные комитеты по вопросам, связанным с выездом советских граждан на постоянное жительство за границу." – *Latvijas Valsts arhīvs* (Латвийский Государственный архив), РА-101. f., 44. arģ., 5. l., 4.–6. lр.
- ³¹ *Шнеер А.* "Жизнь – это место, где жить нельзя..." (Необходимое уточнение к истории еврейского движения в Риге 70–80-х годов) "Еврейский Камертон" – еженедельное приложение к газете "Новости недели", 15.01., 22.01.1999. (Израиль).
- ³² <http://www.kgbdocuments.eu/index.php?3222947880> Сообщение первого секретаря ЦК КП Литвы А. Ю. Снечкуса от 27 марта 1969 г.
- ³³ *Зарецкая З.* Театр отказников 70–80 гг. как путь и образ. <http://www.jerusalem-korczak-home.com/zlata/1.htm>

Ārons Šnejers

Ебреју un padomju varas savstarpējās attiecības Baltijas valstīs 1945.–1990. gadā

Kopsavilkums

Rakstā veikta ебреју un padomju varas savstarpējo attiecību Baltijā no 20. gadsimta sākuma līdz 90. gadiem salīdzināmā analīze. Šīs savstarpējās attiecības var raksturot:

- 1) kā sadarbību;
- 2) kā lojalitāti, bet nekādā gadījumā sadarbību;
- 3) kā pretošanos padomju varai, tiecoties saglabāt savu nacionālo kultūru, valodu, ticību un tiesības emigrēt (*aliah*) uz Izraēlu.

Pēckara periodā Baltijas valstu ебреју un padomju varas savstarpējās attiecības, pieaugot antisemitismam, noteica padomju iekšpolitikas un ārpolitikas attīstības īpatnības.

Šajos gados aktīvo ebreju jauniešu vidū attīstījās jauna attieksme pret padomju varas institūcijām.

Baltijā, īpaši Latvijā, kur šeit dzimušie ebreji tika vismazāk pakļauti padomju asimilācijai, radās pretestība. Cīņa izvērās gan legālā, gan nelegālā veidā – no protesta vēstuļu rakstīšanas līdz demonstrācijām Maskavas oficiālajās iestādēs par tiesībām emigrēt uz Izraēlu.

1970. gadā Rīgā tika publicēts nelegāls ebreju žurnāls. Tas bija pirmais ebreju žurnāls pēckara Padomju Savienībā. Tajā pašā laikā notika pagrīdes senebreju valodas kursi. Septiņdesmito gadu sākumā Rīgā darbu sāka pagrīdes ebreju seminārs. Seminārs "Rīgas lasījumi jūdaismā" kļuva labi zināms visā pasaulē. Lai gan padomju varas iestādes veica dažādas represijas, šis seminārs pastāvēja līdz pat 1988. gadam. Rakstā aplūkoti dažādi nacionālās cīņas aspekti.

Jewry and Soviet Power in the Baltic Countries in 1945–1990

Aron Shneyer

Summary

In the paper the comparative analysis of interrelation between Jewry and the Soviet power in Baltic from the beginning of the 20th century till 1990 has been made. These mutual relations could be characterized by the following:

- cooperation;
- loyalty but not cooperation;
- opposition to the Soviet power in the aspiration to keep the national culture, language, religion and right for emigration (to make aliah) to Israel.

In the post-war period, the interrelations of Jewry and Soviet power were determined by the features of the Soviet domestic and foreign policy with its increasing antisemitism.

These years the new attitude of active Jewish young people towards the Soviet authorities has been formed.

Opposition arose in the Baltic, in particular in Latvia, where the native Jews were least exposed to the Soviet assimilation. The struggle had accepted both legal and illegal forms – from writing protest letters to demonstrations in official institutes of Moscow for a right for emigration (make aliah) to Israel.

In 1970, an illegal Jewish magazine was published in Riga, which was the first Jewish magazine in the post-war USSR. At the same time, underground courses on studying Hebrew were organized. At the beginning of the 1970s, underground Jewish seminar began functioning in Riga. The seminar "Riga's Reading on Iudaics" became well-known all over the world. Despite of reprisal of authorities, the seminar existed up to 1988. Also, various aspects of the national struggle are presented in the lecture.

KRĀJUMA RAKSTU AUTORI

- Bambals Ainārs**, Latvijas Valsts arhīva Valsts drošības komitejas dokumentu sektora vadītājs (Latvija, Rīga)
- Bleiere Daina**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta vadošā pētniece (Latvija, Rīga)
- Bočkovskis Daniels** (*Boćkowski, Daniel*), Dr. hab., Bjalistokas universitātes Vēstures institūta Jaunāko laiku vēstures un starptautisko attiecību katedras asociētais profesors (Polija, Bjalistoka)
- Brūmane Ginta**, Latvijas Republikas Aizsardzības ministrijas Aizsardzības politikas nodaļas vecākā referente, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes doktorante (Latvija, Rīga)
- Butulis Ilgvars**, Dr. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Latvijas un Austrumeiropas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras profesors (Latvija, Rīga)
- Cerūzis Raimonds**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras docents (Latvija, Rīga)
- Ciganovs Juris**, Latvijas Kara muzeja direktora vietnieks pētniecības darbā, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes doktorants (Latvija, Rīga)
- Dambītis Kārlis**, Latvijas Kara muzeja Starpkaru vēstures nodaļas galvenais speciālists (Latvija, Rīga)
- Daudze Argita**, Latvijas Republikas vēstniece Čehijas Republikā un Horvātijā, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes doktorante (Latvija, Rīga)
- Evarts Edvīns**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks (Latvija, Rīga)
- Ērglis Dzintars**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta vadošais pētnieks (Latvija, Rīga)
- Feldmanis Inesis**, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras vadītājs, LZA īstenais loceklis (Latvija, Rīga)
- Grebņs Jevgeņijs** (*Гребень Евгений*), vēstures zinātņu kandidāts, Minskas Valsts lingvistiskās universitātes Vēstures un baltkrievu pētniecības katedras docents (Baltkrievija, Minska)
- Haidens Džons** (*Hiden, John*), PhD, Bredfordas universitātes Baltijas studiju emeritētais profesors, Glāzgovas universitātes vecākais viespētnieks (Lielbritānija, Bredforda, Glāzgova)
- Ivanovs Aleksandrs**, Dr. hist., prof., Daugavpils Universitātes Vēstures katedras profesors (Latvija, Daugavpils)
- Jansons Ritvars**, Latvijas Valsts arhīva vecākais referents (Latvija, Rīga)
- Jēkabsons Ēriks**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Latvijas un Austrumeiropas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras asociētais profesors, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta vadošais pētnieks (Latvija, Rīga)

- Kalnciema Aija**, Dr. hist., Latvijas Valsts arhīva Sabiedrisko attiecību un dokumentu popularizācijas daļas vadītāja (Latvija, Rīga)
- Kangeris Kārlis**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks, Stokholmas universitātes Baltijas studiju katedras pētnieks (Latvija, Rīga)
- Krūmiņš Gatis**, Dr. hist. (Latvija, Rīga)
- Mertelsmans Olafs** (*Mertelsmann, Olaf*), Dr. phil., Tartu Universitātes Vēstures un arheoloģijas institūta asociētais profesors (Igaunija, Tartu)
- Neiburgs Uldis**, Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks (Latvija, Rīga)
- Oberlenders Ervīns** (*Oberländer, Erwin*), Dr. habil. hist., vēstures emeritētais profesors, LZA ārzemju loceklis (Vācija, Mainca)
- Pavlovičs Juris**, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta zinātniskais asistents (Latvija, Rīga)
- Račinskis Ronalds** (*Račinskas, Ronaldas*), Starptautiskās komisijas nacistu un padomju režīmu noziegumu izvērtēšanai Lietuvā izpilddirektors, Viļņas universitātes Starptautisko attiecību un politikas zinātņu institūta lektors (Lietuva, Viļņa)
- Sajadova Veronika**, Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorante (Latvija, Rīga)
- Sokolovs Boriss** (*Соколов Борис*), vēstures zinātņu doktors, Maskavas Sociālās universitātes profesors (Krievija, Maskava)
- Stepens Ojārs**, Latvijas Okupācijas muzeja ekspozīcijas kurators (Latvija, Rīga)
- Strods Heinrihs**, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs, LZA goda loceklis (Latvija, Rīga)
- Šneijers Ārons** (*Shneyer, Aaron*), Dr. hist., “*Yad Vashem*” Vārdu zāles vadošais zinātniskais līdzstrādnieks (Jeruzaleme, Izraēla)
- Taurēns Jānis**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras asociētais profesors (Latvija, Rīga)
- Urtāns Aigars**, Bauskas Novadpētniecības un mākslas muzeja vēstures nodaļas vadītājs (Latvija, Bauska)
- Viksne Rudīte**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētniece (Latvija, Rīga)
- Vijums Jānis**, Nacionālo Bruņoto spēku Jūras spēku flotiles Patruļkuģu eskadras patruļkuģa P-03 LINGA komandiera palīgs (Latvija, Rīga)
- Zubkova Jeļena** (*Зубкова Елена*), vēstures zinātņu doktore, Krievijas Zinātņu akadēmijas Krievijas vēstures institūta vadošā zinātniskā līdzstrādniece, Krievijas Valsts humanitārās universitātes Krievijas jaunāko laiku vēstures katedras profesore (Krievija, Maskava)
- Zunda Antonijs**, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras profesors, Latvijas Valsts prezidenta padomnieks vēstures jautājumos (Latvija, Rīga)

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia
Volume 25
OCCUPATION REGIMES IN THE BALTIC STATES
1940–1991

Institute of the History of Latvia Publishers
Rīga 2009

Nodibinājums "Latvijas vēstures institūta apgāds",
Akadēmijas laukumā 1-1202, Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecības nr. 40008064387.
Iespiesta un iesieta SIA "Jelgavas tipogrāfija"

Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas
Ok 830 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences materiāli, 2008. gada
30.–31. oktobris, Rīga. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. – 747 lpp.
(Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 25. sēj.).

ISBN 978-9984-824-15-4

UDK 94(474)"1940/1991"(063)